ТОМ IX. РОКИ 1650-1657

Перша половина. Хмельниччина роки 1650-1653

I. ПІДДАННЄ ТУРЕЧЧИНІ Й ПОХІД НА МОЛДАВУ 1650 р.

Минуло богато років з того часу, як війна перервала мою працю над “Історією України-Руси”. В перших днях липня 1914 р. я виїхав до своєї

літньої оселі в Криворівні, в Карпатах, перервавши роботу на зборовськім епізоді, в повній надії, що за кілька тижнів я зможу вернутись до неї. Взявши з собою рукопись, я в Криворівні переглянув вступні глави до Хмельниччини і вислав їх до київської друкарні, щоб вона почала II частину VIII тому. В осени я сподівався докінчити сю другу частину і випустити її в 1915 році.

Але мені не довелося вернутися до своєї львівської робітні і до своїх матеріялів. Замість Львова я добився до Київа, та опинився тут у вязниці, з неї вислано мене в 1915 р. до Симбирська. Відти закінчив я друк II частини VIII тому і випустив її 1916 року, а переведений того-ж 1916 року до Москви, покористувався матеріялами тутешніх архивів і книгами бібліотек, щоб довести історію подій до 1650 р., і з початком 1917 року почав друкувати огляд рр. 1648-1650 як III частину VIII тому. В осени 1917 р. я відіслав останні коректури її, і в 1918 одержав пробний примірник сеї книги. Вона не вийшла в світ, а розійшлася по руках з складу друкарні, а я з свого єдиного примірника повторив сей том у Відні в р. 1922. Так обірвалася моя праця над "Історією" і тільки повернувши до Київа в р. 1924 я рішив попробувати відновити сю роботу. Діставши командіруваннє до Москви і Ленінграду в осени того року я познайомився з станом архивних фондів і новою орґанізацією архивів і в наступнім році приступив до орґанізації археоґрафічної експедиції, що між иншим і мені мала помогти реставрувати матеріяли знищені війною, трусами і нарешті пожежею мого дому. За поміччю моїх київських співробітників і членів львівської археоґрафічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка робота ся пішла жваво [1]), на початку 1926 р. я зробив пробне обробленнє матеріялу для 1650-1 рр., а потім як матеріял сей доповнено за моїми вказівками, протягом 1926-8 рр. обробив Хмельниччину до кінця, до смерти Богдана.

Те що мені при тім бажалось осягнути, і на мій погляд до певної міри вдалося осягнути, я звів би до таких пунктів:

Літературні оброблення Хмельниччини я відсунув на другий плян супроти сучасних звісток документального матеріялу, згромадженого в виданнях останніх десятків літ і доповненого мною за поміччю моїх співробітників.

Сей документальний матеріял доповнено настільки значно, що він заповнив деякі дотеперішні прогалини і дав нове освітленнє подіям.

Особливо се треба сказати про останні роки Хмельниччини, дуже поверхово оброблені в дотеперішній науковій літературі.

Фактичний зміст Хмельниччини збогатився дуже, і загальний образ її представляється значно яснішим — хоча новий матеріял не упростив, а ускладнив його; я з свого боку старався не схематизувати, не спрощувати його штучно, щоб не нагинати під свої суб'єктивні сприймання, хоча й даю подекуди загальні уваги — особливо при кінці тому.

В фокусі панорами стоїть великий політичний переворот: перехід України з-під влади Польської Річипосполитої "під високу руку" московського царя; він переносить центр політичної ваги в Східній Европі з Польщі на Москву, дає могутній імпульс европеїзації Московщини, включенню її в політичну систему Европи і т. д.

Се те що інтересує в сих подіях "всесвітнього історика", і не може не захоплювати й нас. Але ми більше ніж хто мусимо памятати, що руховою силою сього великого перевороту була продиктована соціяльно-економічними умовами боротьба за визволеннє українських мас, — під проводом старшинської верхівки, що в сім менті формувалася в певну суцільну верству з ріжнородних суспільних елєментів. Клясові інтереси сеї нової верстви стара історіоґрафія звичайно ототожнювала з стихійною боротьбою мас і приймала за вираз того що називалося "народньою боротьбою", "боротьбою за визволеннє України". Очевидно, тепер і факти і соціяльно-історичний досвід вимагають від нас пильного розділювання сих двох моментів процесу, і після того як так довго скупляла на собі увагу політика старшини, її стратеґія і дипльоматія, — мусимо шукати того що досі більше постулірувалося, ніж вияснялося — становище і роля соціяльних низів, що кермувалися старшинськими верхами, й иноді слухняно йшли за ними, а иншими часами силкувалися знайти власну дорогу і покермувати подіями з свого становища. Основним завданнєм моїм і мусіло бути дослідженнє саме ролі їх у сім великім зломі українського життя, висвітленнє впливів сього моменту на дальшу їх долю і переломлення в їх уяві і свідомости його значіння. Одначе для першого — ролі мас — безпосередніх вказівок стрічається мало: тільки де-не-де виринають загальні звістки про їх позицію, їх активні впливи, їх активну чи пасивну опозицію. Тому більше приходиться говорити про розвій політичних подій, які в кінцевім рахунку означали дальші напрями

народнього життя. Але часто кидають світло на те, як переломлювалися в свідомости людности події і ситуації, записи того що говорилося серед рядового козацтва, міщанства, нижчого духовенства. Я даю досить місця сьому матеріялові, бо історикові кінець кінцем не менше, а часом навіть і більше важно знати не тільки те, як саме проходили події (в деталях здебільшого їх і неможна відтворити) — а як вони були прийняті й відчуті сучасниками, як переломилися в їх свідомости і які враження й настрої серед них викликали. Особливо ж се цінне тоді, коли можемо стрінутися з настроями широких низів, схопити залежність сих настроїв з економічною і соціяльною обстановою їх життя, і т. д.

Се вводить нас у другу сторону історичного процесу, що займала мене не менше — зріст свідомости в громадянстві і масах: їх усвідомленнє соціяльне і політичне, державне і національне. Без сумніву се велике, ні з чим не зрівняне потрясеннє, пережите українським громадянством і масами, викликало велике піднесеннє самопочуття -індивідуального і колєктивного. Громадянство і маси жили сим піднесеннєм потім довго, віками, і в нім треба шукати завязків ріжних пізніших соціяльних і культурних явищ, які надають новий характер українському життю. Новий рух, розпочатий відродженнєм XVI віку, знаходив свій дальший розвій в сій добі, і в ній виковувалося те, що мало з часом стати українською нацією. З особливою уважливістю старавсь я ловити всі прояви сього розбудженого самопочуття. Мині приємно, що в новім матеріялі, зібранім для сеї праці, стрічаються сі іскри — не часті, але яскраві.

За те свідомо я мусів обмежати з одної сторони — питання чисто воєнної історії, суто дипльоматичної — з другої, нарешті персональну біоґрафічну історію діячів сеї доби, хоча зібраний матеріял дав для неї богато, і навіть зібране тут може служити дороговказом для занять у сім напрямі.

Розуміється, матеріял все таки не вичерпаний. Особливо се треба сказати про заграничні зносини Хмельницького: татарські, турецькі, молдавські, семигородські, австрійські, пруські, шведські; тут ще лишається робота на довгі літа. Я з приємністю витаю систематичні студії в закордонних державних архивах наших співробітників, перші серйозні студії над турецькими актами зносин Порти з Хмельницьким, заманіфестовані уже підчас друку сього тому. Саме формується турецько-українська комісія, що має повести сю роботу широко і систематично, я надіюсь що така робота

піде й на инших полях. Мини довелося вложити немало праці в те щоб за поміччю перекладчиків увести в свій виклад принаймні частинно той молдавський і угорський матеріял, що досі зіставався не ужитим через свою мову. В сім матеріялі лишається ще богато праці українським і не українським робітникам.

Вдячна також була сфера зачіплена мною в початках занять, але потім залишена на боці — літературна історія Хмельниччини: ріжні леґенди, старі й нові, їх фактичний підклад і розробленнє в ріжних часах в звязку з політичними і соціяльними ситуаціями [2]).

Далі — велика і дуже потрібна робота, що може бути пророблена тільки колєктивно — се діячі Хмельниччини: довгий ряд визначних людей, з котрих тільки декотрі вибилися на чільні місця і до певної міри скупчили на себе увагу дослідників, але ні вони, ні ті, що зістралися на позиціях другорядних, хоч були людьми безумовно визначними і яскравими представниками свого часу, не мають біоґрафій і не були предметом скільки небудь уважного обслідування. Свідомо лишивши сю роботу на боці я тим не меньше був би рад, аби вона знайшла як найскорше своїх робітників; мені приємно, що ще тепер я можу одмітити певні початки на сім полі (студії Герасимчука, Крипякевича, Петровського й инш.)

Нарешті — історія соціяльно-політичних форм і установ, що складались або розвивалися в сій добі, теж тільки-тільки що починає досліджуватися. Цінні підсумки матеріялу були зроблені останніми роками заходом дра Крипякевича. Але скільки небудь повне освітленнє на сім полі доба Хмельницького може знайти тільки ретроспективне — ідучи від пізніших форм і явищ, більш скристалізованих, виразніших і яскравіших. Се діло будучности.

Сам джереловий матеріял досі не препарований відповідно, як я се підносив в огляді його, в VIII томі (друге виданнє частини другої, примітки). Не тільки зістається богато не друкованого, але й те що видане, лишає богато до бажання: листуваннє часто опубліковане з скорочених копій, з невірними або непевними датами; замість ориґіналів що заховалися ціло, друкувалися переклади (так видавці московських матеріялів часто видавали моськовські переклади, як ліпше зрозумілі їм, замість українських ориґіналів, що досі зісталися невидані), і под.

В усіх сих напрямках дослідча і видавнича робота вестиметься далі і я рад буду брати в ній участь і навіть кермувати нею по силам. Але над своїм обробленнєм Хмельниччини я рішив тимчасом поставити крапку, вважаючи, що для даного моменту наступив уже в сій роботі термін корисности, і краще випустити зараз те, що мною вже зроблене, та перейти до дальших подій. Може бути, що ще мені доведеться по якімсь часі проробити раніше випущені і нинішні частини історії Хмельниччини, звязати їх тісніше і доповнити тим матеріялом, що далі прибуватиме. Коли не доведеться мені, зроблять се инші за мене.

Коли розміри тому позволять, я при кінці подам вповні деякі матеріяли.

Примітки

[1]) Особливо попрацювали і цінну поміч дали мені: д-р М. Кордуба у Львові, д-р В. Герасимчук в Кракові й Варшаві, А. Витошинський у Відні, В. Євфимовський і Д. Юркевич у Москві; їм, а також А. Єршову, Д. Кравцову, М. Петровському і С. Порфиріеву, що також брали участь у сій роботі, складаю щиру подяку.

[2]) Деякий матеріял у мене був зібраний і перед війною я почав був робити з нього маленькі статті — одна надрукована була в збірнику на честь проф. Корсакова: “Линчай і Линчаївці”. Але матеріял сей згорів, і я його не відновляв; в VIII томі і в нинішнім розкидані місцями маленькі екскурси в сю сферу.

НАСТРОЇ ВЕСНИ 1650 Р., ТРІВОГА ВІД ПОВОРОТУ ПОТОЦКОГО, НЕВДОВОЛЕННЄ КОЗАЦЬКИХ МАС

Зрада хана під Зборовом зломила визвільну боротьбу України в момент найвищого піднесення її. Змушені до тяжких і болючих уступок, які цілком нівечили визвільну проґраму, поставлену козаччиною як мету рішучої розправи з польським маґнатством в 1649 р. — гетьман і старшина напружили всю енергію і всі дотепи на те, щоб якось утримати фактично-вільну територію Козацької України, заховати її неприступність для польського війська і польської шляхти і таким чином закрити сумний факт зборівського компромісу — до тої хвилі аж знайдеться можливість скасувати його формально [1]).

Але нагода не приходила. Політична ситуація не давала можливости чимсь натиснути на Річпосполиту. Правлящі польські круги старанно обминали всякі зачіпки з Козаччиною. Ніяк не можна було посварити їх із сусідами. Москва, Швеція, Крим підтримували з Польщею приязні відносини, і так само не хотіли починати з нею, як і вона з ними. Одинокий реальний союзник Козаччини — кримський хан після зборівської зради пильно заховував своє незвичайно вигідне і корисне становище посередника і сторожа угоди між Польщею і Україною, що робило його предметом гарячих залицянь і запобігливости обох сторін. Все се змушувало українську старшину до всякої обережности і стриманости.

Маленький сам по собі епізод — поворот з неволі коронного гетьмана Миколая Потоцкого, а за ним слідом його товариша Каліновского — був дуже симптоматичним з сього боку, і викликав сильне вражіннє [2]). Козаччина вважала Потоцкого найбільшим і найнебезпечнішим своїм ворогом. Се ж він піднявся був на повне знищеннє Козаччини на перші вісти про повстаннє! Коли сей тяжкий ворог опинився в татарській неволі — се було великою потіхою, і поки він там сидів, се наповняло Козаччину гордим почуттєм, що таки їй удалось притерти роги ворожому магнаґству. Хмельницький хвалився перед московськими аґентами, що доля Потоцкого лежить в його руках, і без його згоди хан Потоцкого на волю не пустить. Без сумніву, він і старшина всяко настоювали, щоб хан Потоцкого не пускав. Одначе хан таки його пустив, і то навіть без викупу. Правда, викуп мав бути таки виплачений, хан його не зрікався, - але випускаючи Потоцкого він робив перед польським урядом благородний жест, ніби то

“дарував волю” коронному гетьманові [3]), і се ясно показувало українській стороні, що кримський уряд взагалі не має ніякого заміру бути її одностороннім приятелем.

Так само неприємно мусіло вразити її, що инший сусід і союзник, котрого хотілося теж притягнути як ближче — воєвода молдавський Василь в сім епізоді брав дуже діяльну і горячу участь, клопотався у хана про звільненнє Потоцкого і всяко улекшував йому переїзд до дому.

Дуже неприязний вітер повіяв з цілого сього епізоду на українську сторону. Нагадав їй, що не приятелів вона має навколо себе, і змусив пильно й трівожно оглянутись наоколо — по своїй землі і по за нею [4]).

В наших руках єсть тепер записка Потоцкого в козацькій справі подана королеві по повороті: вона ясно показує, наскільки була оправдана трівога викликана його поворотом, не тільки серед козаччини, але і всіх прихильників замирення. Старий ворог Козаччини яскраво представив непримирене противенство козацького і шляхетського табору і висловивши переконаннє, що справа може бути розвязана тільки війною, тим самим дав твердий проґностик на найближчий час. -

Ідучи до Люблина, згідно з наказом в. к. м., отримав я листа від своїх (урядників) з Бару. Повідомляють мене, що козацькі залоги прийшли до Шаргорода, Винниці, Браїлова — намірів їх доміркуватись не могли, описали тільки їх поведінку і вчинки, а саме такі. Млини приналежні до староства Барського і шляхетські — грабують. Збіжжа на Україні купувати не позволяють. Подільським і покутським підданим вільного переїзду забороняють, і українським (підданим) приїздити з збіжжем і з живністю на ярмарки й торги подільські й покутські не позволяють. Такі повторяють слівця: “Нехай Ляхи як пси від голоду здихають”.

Чи ті хлопи бажають добра Річипосполитій, і чи не оживуть вони на весну разом з Москвою, — полишаю то глибокому осудові в. к. м. Я ж з тих їх учинків бачу, що вони доконче хочуть зкинути з себе ярмо підданства, і дай Боже аби не задумували вчинити лінії між державою вашої кор. м. і тими провінціями, котрі посіли — щоб мати відокремлене від в. кор. м. володіннє [5]), як то загально говорять.

В давніших роках козацькі залоги завсіди були на Запоріжжю, тепер

перенеслися з Запоріжжя на погранича воєводства Браславського з Подільським, і як перше служили безпечности пограничній [6]) — щоб ми своєчасно мали відомости про татарські походи на нас, — тепер против нас обернули свою сторожу. Давніше вважали Татар за неприятелів, тепер за приятелів, а за головних неприятелів вважаємося ми! Давніше Дикі Поля були коло Дніпра, Інгула, Інгульця, Богу, — тепер хочуть їх завести почавши від Бару аж по Львів. І таки певно того докажуть — тим тільки, що зголоднілим і через часті неприятельські наїзди знищеним підданим подільським не позволятимуть купувати живности — як то вже й роблять, а до того наїздами будуть докучати. Всіх до себе переваблять. Вже хлопи таборами до них ідуть. А коли хлопів по містах і селах не буде, настане певна дичина, певні пусті поля [7]), а в них неодмінно — кочовиска козачі і з них дальші походи в землі в. кор. мил.

Бо то ще не певний спокій, найясніший мил. королю, що постановлено пакти, Хмельницький перед маєстатом в. кор. м. упокорився, і віддано присягу на послушенство! Коли вони такі вірні піддані, і він (Хмельницький) такий цнотливий слуга, — чому він так часто посилає до хана, розпалюючи його на війну? чому ріжних монархів і княжат запрохує до спілки в війні? Чому обіцяє їм відступити ріжні провінції? Я так розумію, що з прирожденного свого лукавства (przewrotnosci) він недобре замишляє вітчині і маєстатові в. кор. мил. На доказ минї вистачає того самого, що козаки ніколи не дотримали віри статочно, і що більше складали присяг, тим більше у них було хитрости, неправди, зради, нежичливости. А що маю їх (доказів) стільки як волосся на голові, то ніяк не можу дати себе збити з такої опінії про козаків і Хмельницького, що у них не то що слизька вірність, але ніякої вірности нема! Дізнали того попередники — дізнав Жолкевский, Конєцпольский, дізнав і я. Дізнав єси і в. кор. мил., коли по стількох писаних обіцянках Хмельницького, по стількох запевненнях спокою вони насамперед перших послів в. кор. мил. не пошанували, а других постинали [8]), потім кинулися на війська в. кор. мил. і піднесли свою безбожну руку (хоч то їм не пішло на добре!)

Але припустім, не упереджаючи подій, що Хмельницький буде чесним і памятаючи таку ласку і добрість в. кор. м., схоче затримати чернь (plebem) в обовязку. Як же він, прошу, її затримає? Коли у неї так розбіглися колеса своєвільства, що їх жадним чином не можна затримати? Чи у них один

Хмельницький? Тисячами б їх рахувати треба. Одного сьогодні стратять — на його місце иншого — здібнішого, справнішого виберуть, і то такого щоб їх сторони пильнував. [9]). Переконався я в тім під Кумейками: зимою знищив Павлюка, ожив Острянин на весну, не вважаючи на такий великий погром. Погромив я Острянина — тогож моменту обрано на реґімєнт Гуню, і я 12 тижнів вів з ним війну та ледви привів до послуху — зброєю і не малим розлиттєм крови. Всі комісії, скільки їх бувало, ніколи не кінчилися без пускання крови, і доки хлопство не побачило сильного війська з нашої сторони, і земля не скропилася кровю, доки шаблі не затупляться на їх шиях, — побачиш і тепер того в. кор. мил. - не погамується та сваволя, і цнотливими вони не будуть, поки не побачуть нашого оружного війська та його рішучости.

Коли за давніших часів, коли ще Річпосполита цвіла, тяжкі вони були до послушенства, тим більше тепер, коли сліпе щастє наповнило їх пихою, за сею карою божою. Хотів би я бути фальшивим пророком — але все мині показує, що тих хлопів ніщо не може привести до послуху і від бунту відогнати може тільки одна шабля! Бо хоч би в. кор. мил. хотів ужити иншого способу, а саме — велів їм іти на море, або на війну з яким небудь иншим монархом, — певнісінько, що не підуть за наказом в. к. м., тому що бояться нарушити і стратити ті зносини, що мають з чужими державами. Тому нема иншого способу на ту сваволю крім шаблі, як я вже сказав, і треба щоб вона була скоро. Бо щоб проволока могла залічити се лихо, на те не треба надіятись, а навпаки — так рахувати, що чим довше ми тут хоробу запустимо, тим тяжче буде її лікувати. Бо їм що далі то прибуває сили, а у нас убуває, і так ми певно будемо переможені.

Тому я з місця (уряду) свого бажаю і раджу, щоб в. кор. мил. зволив винайти способи в скорім часі зібрати сильне військо, і щоб як найскорше для того був зложений сойм — поскільки в. к. м. не міг би без нього найняти війська. Бо коли того не буде, сваволя віджиє і що далі то вище підноситиме голову; в. к. м. буде в небезпеці, а Річипосполитій ледви чи не прийде остання загибель.

Небом і Богом моїм свідчуся, що до тої ради приводить мене не привата [10]) бо я радий би був бачити Річпосполиту в спокою, але сумліннє, честь, щирість і любов моя до вітчини і до маєстату в. кор. мил. — котрий я хотів би бачити найпевнішим, найвищим, найбільшим між усіх монархів

маєстатами, непереможним і щасливим. А буде таким, клянусь Богом, коли в. к. м. схочеш ухопитися за шаблю в сих обставинах. Козаки і Орда дізнають побідної зброї, бо ж не може бути, щоб Бог не схотів помститися за кривду свою і своїх святих костелів пограбованих, сакраментів збезчещених, мертвих з гробів викинених, і не поблагословив побідою в. кор. м. як местника [11]).

Ясно що коли перший сенатор корони, воєнний міністер і головний комендант воєнних сил, "другий король" [12]), проголошував за єдиний спосіб розвязання козацького питання — затупити польські шаблі на козацьких шиях, се давало досить ясне уявленнє про будуччину, козацько-польських відносин. Репутація Потоцкого на сім пункті була досить вироблена, так що наведений лист його свідчив лише, що старий гетьман лишився вірним їй. В козацьких кругах його знали досить з тих кампаній, котрі він тепер нагадував королеві, і його поворот назад на гетьманський уряд давав директиву на підготовку всіх сил до нової кампанії.

Примітки

[1]) Див. в т. VIII ч. III с. 226 і далі.

[2]) Про поворот Потоцкого в т. VIII. III с. 271. Він повернувся мабуть в середині березня. Кисіль у своїм звідомленню королеві про київський березневий з'їзд уже говорить про поворот Потоцкого як одну з причин трівоги й незадоволення козацтва, що з його приходом вважало неминучими нові конфлікти і репресії — автоґрафи Публ. бібл., тепер варшав. університету, копія Чортор. 398 л. 21.

"Приїзд й м. пана краківського затурбував козаків, бо так зрозуміли, що буде мститися за свій сором; але король й. м. потішив (animował) їх своїм листом", писав з сього приводу королівський секретар Пражмовский 1 квітня. Перед тим, 8 березня: "Пан краківський вийшов (з Криму), се певно; гетьманом великим, як був" — Автоґрафи б. петерб. публич. бібл., тепер варшавськ. унів. (листування підканцлера литовського Сапіги) кн.

221 л. 289.

Про Каліновского записка з Камінця, 21 квітня н. с., каже, що він приблизно 4 квітня виїхав з Бахчісараю, разом з Денгофом, двома Потоцкими й ин. (Збірка Русецкого, 31). Коло того часу в 20-х числах квітня він міг бути дома.

3) "Аби приятельські листи наші були тим миліші, посилаємо Потоцкого, обдарувавши його волею за здоровє голови вашої — що звольте ласкаво приняти" — дописок ханського листа до короля. Michał., ч. 540.

4) Я вказав уже, як уважно і трівожно слідило укр. громадянство за періпетіями повороту козацького ворога. — VIII. III с. 271. прим. 2.

5) divisum z w. k. mcią imperium.

6) securitati ukrainnej.

7) Яка глибина державного розуму!

8) Натяк мабуть на посольство Смяровского.

9) Albo v nich ieden Chmielnicki? tysiącami rachować by ich potrzeba! Tego dzis zgubią, a inszego na to mieisce — dzielnieyszego, sprawnieyszegu i rozumnieyszego obierą, y takiego ktory ich partes tuebitur. Який несподіваний комплімент сьому українському плєбсові! Яку все таки могутню моральну й інтелектуальну силу в сій "українский дичині" відчували її вороги — маґнати! Я поставив сі слова епіґрафом книги.

10) Тут треба розуміти: не персональні жалі за сором заданий Козаччиною.

11) Дата: у Львові д. 25 марта р. 1650 — ркп. Оссол. 1453 с. 377, теж 221 л. 94.

12) Quasi alter rex — так називає його Парчевич, описуючи тодішню ситуацію (Archiv für öster. Geschiche т: 59 с. 500).

ЧУТКИ ПРО САМОЧИННИХ ГЕТЬМАНІВ, НЕВДОВОЛЕННЄ З ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ЛЄҐЕНДИ ПРО НЬОГО, СПРАВА ПОВОРОТУ ШЛЯХТИ НА УКРАЇНУ.

Внутрішні відносини були дуже напружені. Не вважаючи на всі силкування гетьманського правління закрити дійсний зміст зборівського компромісу і заховати в Козацькій Україні видимість визволення від польського панського панування, в українських масах і в козацьких низах відчувалась трівога і невдоволеннє. Невдоволеннє з ситуації — і недовірє до козацької старшини, що взяла на себе провід і відповідальність, покликала нарід на рішучу розправу, на життє й смерть, і кинула справу на роздоріжжю.

Не вважаючи на бідність і припадковість наших відомостей, не бракує нам за сі роки вказівок на сильне роздражненнє людности з такого непевного, неясного і підозріливого стану річей, - і незадоволеннє з козацьких провідників. Бачили ми вже вище відомости про гетьманів проголошуваних зимою 1649-50 р. в ріжних місцях против Хмельницького [1]). Йому вдавалося ліквідувати сі інциденти: декому зробив він короткий кінець, инші повтікали з України; з деякими прийшлось уставити якесь modus vivendi — як от з Нечаєм. Його незвичайна популярність толкувалася тим, що він уважався представником чесної й твердої боротьби з Польщею, тим часом як Хмельницький придбав репутацію опортуніста-хитруна. Сей погляд зафіксувала народня поезія потім, з нагоди смерти Нечая, ми побачимо се далі. Тут же, в додаток до сказаного вже раніш, я наведу ще кілька згадок про конкурентів Хмельницького — з тих поголосок і оповідань, що назбирало посольство Пушкина.

В дорозі до Варшави в перших днях березня с. с. оповідав їм челядник Ян. Радивила що їхав з Варшави: “На Україні козаки почали бунтуватись, вибрали собі полковника Нечая, а договір гетьмана ставлять в ніщо; а Б. Хмельницький свого договору з королем тримається вповні, і гультяїв буде воювати разом з Короною Польською”.

Польський жовнір Стаміровский розповідав посольській публіці 4(14) квітня: Українська чернь, гультяйство, “пашенні мужики” бунтують і не хочуть землю орати; вибрали собі полковника Нечая і шарпають міста; Хмельницький же з реєстровими козаками королеві послушні й хочуть на спілку з жовнірами польськими бити тих гультяїв.

Якийсь приїзжий з Камінця Поляк, що побував “в Черкасех”, того ж дня розповідав ще більше: “Запорозькі козаки стоять у зборі, гетьманом у них Матвій Гладкий, з ним тридцять тисяч стоїть коло Константинова. А з полковниками: з Кривоносовим сином стоїть сорок тисяч у трьох милях від Камінця Подільського, а коло Бару Нечай, і з ним тридцять тисяч. Коло Чернигова, Стародуба і Почепа всі міщане збунтувались, стоять в купах, богато побили своїх панів, бють тих що воювали з козаками, а шляхта, приводячи їх до послуху, за се карає на смерть”. У Вишневецького в великий піст на третій неділі (очевидно в сих повстаннях) побито війська більше чотирьох тисяч, і тепер Вишневецький і Конєцпольский повели “під Черкаси” нові коптінгенти — жовнірів тисячів зо три. “А Б. Хмельницького гетьман Гладкий і Кривоносів син і Нечай звуть зрадником і кривоприсяжником”.

Якийсь “Поляк Чернавский”, що приїхав того дня з Волини, розповідаючи про київський з'їзд гетьмана з Кисілем в березні, додав такі інтересні пояснення: “Богдан Хмельницький хоче королеві служить, та тільки не можна йому, бо козаки не хочуть на те пристати, на чім Хмельницький був договорився; Хмельницький від козаків відстати не сміє, та і не можна йому відстати: коли відстане, убють його козаки. А полковники: Матвій Гладкий, Нечай, Кривонос, хоч і пють і їдять разом, а мисль не одну мають: звуть Хмельницького Ляхом, похлебцею (облесником). А та шляхта, що післана на уряд до королівських міст, живе в великім страху від козаків: ратуючи своє життє кланяються їм, поять і всяку ласку чинять. А до городів і міст Вишневецького козаки урядників не пустили, держать городи Вишневецького за собою. А на ту шляхту що поприїздила до своїх маєтностей на Україні — на неї хлопи бунтуються, побивають до смерти і маєток їх шарпають”.

А “садівничий смоленського воєводи” приїхавши з під Більська (на Підляшу), розповідав, що там коло десятого квітня н. с. була відомість, що Кривонос з козацьким військом іде на Білорусь, на Кричів і Мстислав, за те що під Слуцьком йому вбили батька (очевидно тут помішали Кривоноса з Кричевським), і воєвода Глібович пішов на нього з Смоленська з військом.

Козацькі посли, що їхали тоді ж до Варшави, на запитаннє московських, пояснили, що всі ті чутки про Нечая, Кривоноса і їх наступи на Поляків — чисті вигадки; влада гетьмана в повній силі: він запорозьких козаків відає,

судить і розправу між ними чинить, і поріжнення (розни) між запорозькими козаками нема ніякого; відносини з Поляками теж нормальні, — королівські й панські урядники урядують. Але — з вдоволеннєм зазначали вони — Ляхи дійсно мають великий страх перед козаками [2]).

Як відгомін попередньої кампанії (1649 р.) інтересна пізніша поголоска, що камінецькі міщане не хочуть пускати до себе ні польського війська, ні козацького, бо міщанам з обох сторін, і від Поляків і від козаків неправда: і Поляки й козаки їх віддавали в полон Татарам [3]). Сей розділ між міщанством і козацьким військом (старшиною) виступав і в инших вістях: київські міщане оповідали в серпні 1650 р., під враженнями тодішньої трівоги від Потоцкого, що козаки побивають не тільки Поляків, але і "своїх міщан" також грабують і побивають — бо вони разом з Поляками посягають на них (козаків) [4]).

Не вважаючи можливим іти на розрив з Польщею в сім моменті, Хмельницький з старшиною — як то вже було показано в попереднім, мусіли прийняти за факт потвердження Зборівської угоди ту сумнівну комедію, що була відограна в сій справі на січневім соймі 1650 р., а за тим — коли не робити, то принаймні позначати якісь кроки в напрямі її реалізації, хоча здійсненнє її вони зручно відложили на тоді як будуть сповнені додаткові жадання війська — подані королеві разом з найбільшим актом козацької льояльности: новоспорядженим реєстром війська Запорозького [5]). Одною з таких маніфестацій льояльности, від котрих ніяк було відмовитися, се було допусканнє польських поміщиків до їх маєтностей і потверджуваннє обовязку підданих слухатися своїх панів. На київськім з'їзді (в березні 1650 р.), що констатував з української сторони потвердженнє Зборівської угоди, старшина допустила, що дрібніші дідичі, котрі поприїздили, нехай вже зістаються, тільки не сваряться з підданими, а великі маґнати самі нехай не приїздять, а присилають тільки урядників, невідмінно Русинів, з малим двором, і теж поводяться з підданими як лагідніш [6]). Роблячи, як то кажуть — aus Not eine Tugend: представляючи доброю прикметою те, що було тільки вимушеною, дуже болючою і небезпечною уступкою з української сторони, козацькі посли похвалялися потім, в місяці квітні перед московськими послами, що на Україні привернені старі нормальні відносини: в городах і місточках України, навіть задніпрянських, королівських і Вишневецького, тих що був зайняв

гетьман, "тепер живуть королівські й наші урядники, і стацію на короля й панів збирають як давніш; а в Київі воєвода Кисіль всякими справами завідує як і давніші воєводи [7])".

Се було сказано забогато — так само прибільшено як і протилежний зойк польського пана з того ж часу: "Всі козаки, ніякого реєстру нема, одно посполите рушеннє!" [8]) Проголошені в Київі принціпи фактично не здійснилися зараз для всеї козацької території, так як се представляють посли, а переводилися помалу, частинно, за спеціяльними дозволами гетьмана. В північній (або вірніш — північно-східній Україні) королівські урядники дійсно були допущені до урядовання по містах, для завідування не-козацькою людністю, і під протекторатом козацької адміністрації виконували свої функції в певних межах — не входячи в конкуренцію з всесильною козаччиною; заховалися документи сього року, що ілюструють сі відносини. Такий напр. лист ніжинського полковника з приводу скарг ніжинських міщан, що вони занесли місцевому підстарості і йому, полковникові, як вищій інстанції:

Наяснейшого и великого господаря Івана Казимера Божиею милостию короля польского и великого князя литовъского и инныхъ его королевского величества а Божиею милостию великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея России самодерзъца в многихъ государствъ государя и обладателя его царского величества черезъ Зеновия Богдана Хмельницкого гетмана войска его кор. мил. Запорозкого я Прокопъ Шумейко полковникъ войска его корской мил. Запорозкого нѢжынский тобѢ великому господину боярину и воеводе князь Борису Александровичу Репънину ласки Божей и здоровья доброго от Господа зычу. Били чоломъ у нас у городе Нежыне мещане наши нѢжынскиє торговыє люди Афанасий, Филонъ и Гришко, братя роженіє Федорови сыны пану Вавринъцеви Лысковскому постаростему нашому нѢжынскому и мнѢ Прокопови Шумейкови полковникови войска єго королевской милости Запорозкого нѢжынскому, же Афанасий Семеновъ Отяєвъ воевода Царева города АлексѢєва, забравшы у тыхъ мещанъ нашихъ нежынскихъ денегъ готовыхъ и на лошадяхъ и инныхъ шкодъ, какъ у чолобитной грамоте суть написана, рублей сто и два и десетъ альтынъ, и сам воєвода Афанасий поєхав до Москви. Прошу тебе, великий господине воєвода князь Борысе Александровичу, да будет ласка твоя на сихъ людей мещанъ нашихъ

нЂжынскихъ, жебы грамота твоя до великого государя царя и великого князя АлексЂя Михайловича всея Росии самодерзъца дана была, какой суд и указъ будет и даст тим людем мещаномъ нЂжынскимъ, жебы тыє денги онымъ оддани были, барзо тебе прошу. А мы также вашимъ людемъ торговымъ любовь покажемъ какъ прыгодит се справа. О што и подесяте милости вашой прошу и на сей час Господу Богу тебе вручаю. З НЂжына города року 1650-го месяца августа 7 дня.

А тихъ мещанъ нашыхъ Филона Федоровича и Семена Федоровича Афанасей Отяєвъ у железахъ мордовавъ семь недель и с ними товарышов с парними 16 челов Ђка, а безъ указу царского, и вся проторъ немало зпили и зъєли у неволи будучи.

Милости вашой всего добра зычливый прыятель Прокоп Шумейко полковник войска єго корол. милости Запорозкого нЂжинский [9]).

Примітки

[1]) Т. VIII. III с. 269. Пражмовский пише з сього приводу 15 квітня: "на Запоріжжу иншого гетьмана вибрали були козаки, але Хмельницький велів його зловити і голову стяти в Київі" - л. 393.

[2]) Польські справи 1650 р. стор. 3.

[3]) Білгор. вістов. ст. 1651 с. 353, відомости привезені з Конотопу, від козаків, що привезли листа від Хмельницького до полк. Небаби: "Та к гетману Хмелницкому писали изъ Каменца мЂщане, что какъ выЂхалъ изъ Каменца гетм. Потоцкой для смотру и переписи ратныхъ людей; и они де въ городЂ заперлись и его къ себЂ не пустили. А какъ де гетманъ Хмельницкой къ Каменцу придетъ, и они де и его въ городъ не пустятъ, потому что напередъ того Поляки и Черкасы выдали ихъ въ полонъ Татарамъ, и имъ же, мЂщанамъ, отъ Поляковъ и отъ нихъ Черкасъ съ обЂ стороны чинитца неправда".

4) Акты ЮЗР. VIII с. 361.

Подавши стільки більших і менших леґенд, що розповідалися в аспекті ворожнечі до Хмельницького і старшини як панських прислужників, розповім ще одну — що малює козацькі балачки про маґнатів як ворогів Хмельницького, що чигають на його душу по давньому:

Київський постриженець Марко таке розповідав у Москві, зі слів черкаського сотника, що їхав по збіже до Комарицької волости і здибався з ним у дорозі. Сього року після великодня передався від Хмельницького до кн. Вишневецького козацький полковник, іменем добре не памятає — думає, що той Мужилівський, що був у Москві з єрусалимським патріярхом Паісієм(!), і таке став говорити: Коли він хоче свого ворога Хмельницького дістати до рук, то він його може їм видати. Бо Хмельницький їздить з Чигирина до сусідніх місць на пасіки з невеликим товариством (с невеликими людми) і його можна взяти. Послухавши того "корунний гетьман Вишневецький" порозумівся з гетьманом польним, і вибравши від себе 300 відважних (лихих) людей післали їх на ті пасіки, де їздить Хмельницкий: веліли його зловити і привезти. Ті й придибали Хмельницького на пасіках недалеко Чигирина, і було з ним тільки два козаки. Ті польські "посильщики" їх зловили, а гетьман "відтопився у воді" (пірнув під воду). Довідалися в Чигирині і погналися за "посильщиками": догнали, переловили всіх, не втік ні оден. Пішли вісти про сю посилку короля і гетьмана, що її козаки зловили, і тоді королівські й шляхетські урядники, що були в пограничних городах, боячись, що козаки їх тепер поб'ють, стали тікати до Польщі. Полковник Небаба (чернигівський) зловив чотирьох таких урядників і держить у себе. Оповідав се Марко в Москві 6(16) червня, так що історія належить до місяця травня. (Поль. спр. 1650, ст. 1 л. 323).

5) Див. в т. VIII. III с. 284, 286.

6) В доповненню до попереднього (VIII. III с. 281 дд.) подам іще отсе звідомленнє піддячого Тимофія Масалитинова, зложене путивльським воєводам 18 (28) березня (Польські справи 1650 р. столб. 1, 280-3): "Марта де въ 3 д. приѢхал из Оршавы с соймы от короля к нему гетману в Киев для мирного утверженья киевской митрополит Силиверстъ да воевода киевской Адамъ Кисель, да ево гетманские послы Черкасы Максим

Терененко, да писарь войсковой Іван Переясловец с товарищи. И тово-ж числа съѢхался он Адамъ Кисель з гетманом з Богданом Хмельницким к соборной церкве, к обедни у Софеи Премудрости божией, а Поляков де и Немцов и Волошан пришло было в Киевъ с Адамомъ с Киселем человѢкъ с пять сот; и гетман де велѢлъ Немцов и Волошан всѢхъ ис Киева выслать в киевской уѢзд для того, что он, Адам приѢхал людно, а у них де говорено с Черкасы на соиме, что приѢхать было ему для кормовъ не людно, взять де было ему с собою человѢкъ с пятьдесят или шестьдесят, і в силах со сто человѢкъ. А оставил де с нимъ Адамом Кисилем в Киеве Поляков человѢкъ со сто. И марта-ж де въ 5 д. у черкаского гетмана у Богдана Хмельницкого и у полковников и у сотникови у Черкас съѢздъ был о мирномъ договоре с Одамом Киселем в городе в Киеве у него Адама во дворе. И оршавской де и збаровской мирной договор гетьман и полковники и сотники и Черкасы с Поляки в Киеве подкрепили вѢчным миром, и крестъ с обе стороны целовали на том, что Поляком на Черкас войною отнюдь не приходить, так же и Черкасом на Поляков войною не приходить, а за прежнею войну с обе стороны никому не мстить, и той старой недружбы не всчинать. А войска де Запорожского письменым Черкасомъ быть сорок тысеч и жалованья де королю имъ Черкасомъ на ту сорокъ тысечь Черкасомъ давать ежегод. А которые де паны преже сего своими именьями владѢли на Украйне по сю сторону реки Днепра, и тѢм де всемъ паномъ: князю ЕремѢю Вишневецкому с товарищи по прежнему владѢть. Только де, государь, самим имъ паном в тѢ свои украинные города не Ѣздить, а посылать имъ от себя урядников своихъ и державцов шляхтъ крестьянские вѢры, а не Поляков; а вѢдать де и судить тѢхъ шляхтъ киевскому воеводе Адаму Киселю. А будет де тѢ урядники и державцы за крестным целованьемъ учнут чинить Черкасом какие обиды и неправды и утесненя или за прежнею недружбу учнуть побивать до смерти, и от того де, государь, ото всего уимать ихъ, урядников и державцов киевскому-ж воеводе Адаму Киселю. Также де и Черкас ото всякого воровства и задору уимать, и по сыску казнить черкаскому гетману Богдану Хмельницкому. А польскому де войску на Украйне по сю сторону реки Днепра в украинных городѢхъ не быть. А черкаскому де войску по збаровскому договору крымского царя з гетманом в Запороги на моря не ходить і городов ево и улусовъ не воевать. А утвердился де Адам Кисель с черкаским гетманом з Богданом Хмельницким, и с полковники, и с сотники, и с Черкасы вѢчным миром. И крест де на томъ с обе стороны целовали в Киеве марта въ 7 д.,

при нем подъячемъ ТимофѢи, что бы де тому ихъ договору и утверженью не нарушену быть. С королевскую де, государь, сторону и за все польское и литовское государство крестъ целовали воевода киевской Адам Кисель да пан Березовской, а з гетманскую де, государь, сторону и за всехъ Черкас целовали крестъ полковник Михайла Криса да МатвѢй Глаткой да Нечай да рядовных старых, лутчихъ Черкас десять человѢкъ. И на тот-же де день после крестного целованья Поляки и Черкасы в Киеве и с пушок стреляли и пошлют де Адам Кисель и гетман черкаской от себя с мирным утверженьемъ в Оршаву к королю послов своих вскоре. А за рекою де Днепром и на сей стороне Днепра паны и старосты и державцы и урядники в свои именья приѢхали и владѢють по прежнему хто чѢм наперед сего владѢлъ”.

Коротке оповіданнє, з чужих слів очевидно, — згаданого вже Поляка Черновского з Волини: “Казаки, собрався войною, стоят во многихъ мѢстехъ и круг Киева, а воевода киевской Адам Кисель в Киеве живет в великом страхованье, а росправныхъ никаких дѢлъ чинить не смѢетъ. А казаковъ хотѢлъ было уговаривать, и казаки вночи хотѢли было ево, Адама Киселя конечно посадить в воду, и о том ему учинил вѢдомо Богдан Хмельницкой, что быти ему посажену в воду, и он де посылал к киевскому митрополиту Селивестру о том бити челом, чтоб он Козаков уговорил, и митрополит киевской одва упросил казаков того, чтоб они Адама Киселя в воду не посадили. И Адам Кисель гораздо о том хотѢние держит, чтоб ему из Киева уйтить до короля, да невозможно — казаки ево не отпустят, а говорят, что де он Адам приезжает ихъ обманывать, чтоб ему у короля зажить ласку, а их всѢхъ изгубить, и то де Богъ вѢдаетъ, одва ему Адаму быть ни живу от Козаков.” (Звідомленнє посольства Пушкиних).

Про тодішні розрухи знайшлись отсі відомости під фальшивою датою 1655 року в Теках Нарушевича 148 с. 1047, під заголовком “відомостей принесених з обозу”:

Кисіль пересилає рапорт від одної хоругви (подаю в скороченню): “Знову великі бунти коло Киселева, вся своєвільницька наволоч зібралася до Киселева і тут розложилася своїм обозом. Жодному шляхтичові не попускають. Пан Лаґєвніцкий як приїхав до дому, то й коней випрягти не дали — вбили його немилосердно. П. Яна Тишу вхопили і не знаємо, що з ним тепер діється; п. Рудкевич ледво втік, на п. Тишовского також

нападають з-часта. Тому прийшлося нам дати знати в. м. панові про ту сваволю — що нам робити: чекати соймику чи ні? Бо страшенно нам сприкрилося! Нас небогато, а вісти про сваволю доходять часті. Хоругов п. підкоморія вже тижнів три як одійшла, а сваволя по всіх містах підіймається, скрізь бунтуються, і ми б пішли, якби дістали скору відомость від в. м.

“Другий лист з Київа: пишуть, що листи п. воєводи київського не застали Хмельницького, бо пішов з військом до Криму, вибравши чоло козаків з кожного полку — має їх кількасот. Мають прийти й инші — бо полковники не хочуть, щоб Хмелницький сам ішов з тим військом. П. воєвода думає, що в відсутности Хмельницького не можна буде задавити того хлопського бунту. Післав до нього, думаючи, що його застане — а тим часом на Бога просить, щоб військо наше посунуло за Случ, і там стало, між Случею і Дніпром, коли розрухи будуть рости”.

7) Польські справи 1650 р., посольске звідомленнє Пушкиних. Подібно відзивався й ігумен Йона, приїхавши з Укріни в червні: “Поляки съ Черкасы утвердились вЂчнымъ миромъ и урядники въ своихъ имЂнияхъ владЂютъ по прежнему, хто чем владЂлъ”. Малор. справи 1650 зв. 4 N 14 л. l.

8) Див. нижче, “новини з України” Ґоліньского.

9) Ориґінал, з витисненою печаткою — Польські справи 1650 р. ст. 1 л. 569-70.

ТОРГИ МАГНАТІВ З ГЕТЬМАНОМ І СТАРШИНОЮ, ОБОПІЛЬНЕ РОЗДРАЖНЕННЄ, ПОВСТАННЯ ПІДДАНИХ, ГЕТЬМАНСЬКІ ЛИСТИ ПРОТИ СВОЄВОЛІ, ЛЮДНІСТЬ ТІКАЄ, ПЕРЕСЕЛЕННЯ ЗА МОСКОВСЬКУ ГРАНИЦЮ.

З пізніших обіжників Кисіля й иншого листування другої половини 1650 р. бачимо, що в сумі ріжного польського елєменту влізло в тім часі між українську людність чимало. Найбільше, розуміється, в західнім, приграничнім поясі — там він чув себе безпечніш, бо ближче було тікати

під небезпечну хвилю. Кисіль в своїх обіжниках звичайно заспокоює сю шляхту, щоб вона безпотрібно не зривала ся з місця і не тікала — вважаючи, очевидно, її присутність на місцях корисною з політичних мотивів, — тільки напоминає, щоб обережно поводилася з підданими [1]). А на випадок польського наступу просить Потоцкого завчасу повідомити його, щоб міг сам безпечно вивести шляхту і сам виїхати. Він тоді мешкав в своїй Гощі, недалеко границі, і вважав, що його присутність служить для шляхти знаком безпечности і спокою.

До дальших, східнє-українських кутів теж настирливо пхалася зголодніла шляхта, щоб що небудь уколупнути "з своїх здичілих підданих", а великопанські урядники — ріжних Вишневецьких, Потоцких, Конєцпольских, з невеликими відділами двірського війська, вважали своїм обовязком перед своїми хлібодавцями, а до певної міри — й перед усею Річпосполитою, йти в глибину України і там маніфестувати владу Річпосполитої й маґнатства над українською землею і людом. Московський післанець Унковский, бувши в жовтні 1650 р. у Хмельницького, застав тут купу ріжних панських і маґнатських служебників, що випрошували у гетьмана листи на те, щоб їм жити в маєтности і правити підданими: "Ляхи: пан Шпод з товаришами — слуги князя Вишневецького, староста лубенський (його ж) Нагорецкий, та Бедлинський, і богато Поляків — слуги Потоцкого, Адама Киселя, і Конєцпольский, і Борис Грязной (московський еміґрант, чернигівський поміщик) — а всі бють гетьманові чолом о листи — щоб дав їм листи, аби їх по городах і селах слухалися мужики, і гетьман їм велів дати листи — велів мужикам слухатись, — крім козаків". [2]) Про Виговського оповідали, що він бере по 100-200 червоних за універсали, які мусіли вибирати з гетьманської канцелярії дідичі, щоб вернутися до своїх маєтностей [3]). Форменно торгували сим визволеним народом, і се дуже дратувало людність — тим більше, що не вважаючи на проголошену амнестію і всі поради як найласкавіше поводитися з підданими, без порахунків за старе і без суперечок з приводу данин і обовязків — таки не обходилося!

В повітрі України висіла густа хмара глибокого обопільного роздраження і обвинувачень: сторони української, козацько-підданської, і польської — панської. "В городах війська Запорозького в розмовах чули від Поляків, від старост і урядників і тих Поляків що в тих козацьких городах живуть в

маєтностях своїх, що їм від козаків чиняться великі кривди, і їх панські піддані всі звуться козаками, і їх, панів, не слухають; а Запорозькі козаки кажуть, що Поляки в присязі своїй, як з ними замирялись, не стоять і чинять їм великі зачіпки (задоры) і обиди, і їм відомо, що Поляки на них збираються і хочуть їх воювати; і з обох сторін Поляки й козаки кажуть, що між ними буде знову війна, і то скоро" — характеризують ситуацію московські висланці, що їздили на Україні літом і в осени того року [4]).

Від допущеної на козацьку територію шляхти гетьман вимагав певної покори перед владою своєю і військовою. Ставив їй умови — не наприкратися людности, поводитися не тільки з козаками, але й з підданими вирозуміло й толєрантно. Йому й старшині се приємно лоскотало козацьку амбіцію, що перші маґнати Корони — які ще так недавно мали їх за ніщо, тепер корилися перед ними, гнулися, запобігали їх ласки. Післанці Конєцпольского, що так недавно ще, через свого підпанка Чаплінького, владно роспоряжався долею Богдана, з жалем росповідали, які "контемпти" прийшлось їм витерпіти від гетьмана, коли вони їздили до нього літом випрошувати вступ до держав свого патрона. "Жадного староства, ані жадних дібр не хоче пустити панові хорунжому коронному — все поарендував від себе, о десяту частину дешевше ніж ходили оренди перед ним [5]). Причини тому такі: по перше -що не скоро поклонився й. м. п. хорунжий, а всі инші вже давно його адорували й ударували; от і від князя воєводи руського (Вишневецького) при них коня з сідлом віддавано йому самому (гетьманові), а від сина — синові коштовну шаблю". [6]) "Взагалі забирає всі міста, ліси і буди поташові, і Ґданщане сміють без відома короля й Річи посполитої вступати з ним в контракти на них, (на сі промисли) і посилають до нього" [7]).

Кінець кінцем між гетьманом і старшиною з одного боку, між маґнатами — державцями і поміщиками з другої йшов, кажу, неустанний торг про працю і права підданих, а людність при кожній чутці про розрив із Польщею, спішила ліквідувати сю відроджену шляхеччину; починала бити і виганяти поміщиків, урядників, орендарів, і т. д., і звичайно до помочи їй ставала мобілізована козаччина, до неї приставали купи добровольців, — і всякі виступи проти них з боку гетьмана і старшини викликали підозріння, недоволення й відрухи.

Такий рух викликали під весну виступи Нечая, потім рух козацьких військ на Поділлє (як думали — на Потоцкого), і т. д., — як побачимо нижче. Хмельницький з старшиною мусіли виступати проти такої "своєволі", грозячи тяжкими карами. Маємо в московських актах напр. такий обіжник прилуцького полковника Тим. Носача з місяця квітня (на жаль — в московськім перекладі, тому і я його подаю в перекладі):

Полковник запорозький прилуцький - панам сотникам, отаманам і всім товаришам. Оповіщаю вас певно, за наказом й м. п. гетьмана, абисьте заборонили конечно по всіх пограничних містах (чи місцях), аби за границею шкід і збитків не чинилося, в шляхетських маєтках і державах панських наїздів своєвільних перестали, торговим людям всяким і купецьким теж ніяких кривд не чинили. Поспільства щоб не баламутили, аби від того замішання мирний договір не порушився, і пана гетьмана і всього війська на гнів не призводили. Всяким подорожнім людям свобідну путь би давали — як перед тим бувало, так і нині дай Боже! Котрі піддані в державах панських і шляхетських, аби державці і пани ними по давньому володіли, і доходи всякі на них здавна положені побирали [8]). А коли не будемо так чинити як нам від й. м. п. гетьмана і пана нашого наказано, будемо від нього карані так як иншій нашій братії учинено — хто що заслужив, так йому й заплату вчинить. А потім вас Господу Богу поручаю. Писано в Краснім, місяця квітня 1650 р. А на звороті написано: Тимош Носач полковник запорозький прилуцький [9]).

При кінці травня (ст.ст.?) Хмельницький похвалився, що він своїми наказами і погрозами навів такого страху, що Кисіль може й сам безпечно вибратися до своїх задніпрянських держав (маємо сей лист також в московськім перекладі — навожу його з деякими скороченнями, пропускаючи гетьманські повторення про його суворі накази):

Ясновельможний, милостивий пане воєводо київський! Пильний я маю промисел і піклуваннє, щоб приборкати й утихомирити посполитого роду людей. Умисно посилав наші листи з наказами (грамоты наши наказные) до полковників пограничних і міцно наказував, аби сильно карали своєвільників, а котрих і смертю тратили. А тепер за листом вашим посилаю (знову) наші листи негайно — аби тих своєвільників, які не за наказом, а за своєю волею ходять, половивши горлом скарати, аби через них мирний договір з й. кор. мил. не нарушався, а навпаки — укріпився

нашим заходом і піклуваннєм... І наказав я міцно, під смертною карою тим же полковникам пильнувати, щоб наїздів на шляхетські доми і на підданих людей королівських і шляхетських ніяк не чинилось” [10]).

Згадавши потім про льояльні запевнення свого союзника — хана, що він разом з гетьманом завсіди готов на неприятеля королівського (себто на московського царя — як того собі бажало польське правительство) [11]), гетьман знову повертав до своїх заходів коло утихомирення Сіверщини:

“А нині ваша милость, нічого не боячися, зволь за Дніпро їхати до своїх держав. Там всі наші урядники (приказные наши) мають від мене тайний наказ, щоб своєвільників, які б почали бунти вчинати, всіх смертю карати.

Вашої милости зичливій ласці себе поручаю. Писано в Чигирині мая в 26 день р. 1650. Б. Хмельницький гетьман й. к. мил. війська Запорозького [12]).

Разом з сим листом московським воєводам була прислана і копія одного з тих поновлених гострих наказів, що гетьман тоді розіслав полковникам. Дійсно суворий — шкода тільки що московський переклад стер характеристичну кольоратуру оригіналу:

Богдан Хмельницький з військом й. кор. милости Запорозьким. Суворо наказуємо і докоряємо полковникові чернигівському. Богато з ваших сторін вістей недобрих писано, і все вони не від кого йдуть, тільки від тебе одного! Значно, що ще військових справ не знаєш. І нині до нас вісти дійшли не добрі, що в Любечу [13]) зібралося множество своєвільних людей. Конечно наказую тобі приятельсько [14]), абись старих привидців [15]) переімав і до Київа відіслав, в чім наказав я помічним бути й полковникові київському — тих котрі і за границею сваволю чинять і не хочуть моїми бути, і з обох сторін замішаннє чинять і спокій хочуть розірвати. А коли того пильнувати не будеш, а з ними спілку триматимеш, і шляхту і підданих кривдитимеш і в володіннях їх волю у них відбиратимеш [16]), то й ти сам одної кари з ними будеш варт! А тобі все сповняти згідно з сим нашим наказом! Писан у Чигирині мая в 27 день 1650 року. Богдан Хмельницький гетьман запорозький [17]).

Потім, з приводу очевидно скарг гетьмана Потоцкого, маємо такий лист

гетьманський до ніжинського полковника (теж в московській підправці, так що я його даю в перекладі): Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького пану полковникові ніжинському і всім сотникам і отаманам полку Ніжинського. Сповіщаємо, що дійшла нас відомість, що великі бунти у вас і сваволя починається: панам шляхті, підстаростам і урядам велике безчестє чините, на них грозитеся і похваляєтесь, і у підданих (крестьянъ) панських силою відбираєте млини і в оренди панські вступи собі чините [18]). А так останнім словом наказуємо вам, абисьте того відстали і відали, що спокій правдивий з королем й. м. і Річчю-посполитою, і готовим бути (треба) против неприятеля короля й. м. і Річ-посполитої, коли на службу свою, яка трапиться, покличе. А коли б хто мав бути бунтівником, перебивати підданим панським виплату подимного до скарбу короля й. м. і чинш річний панам збороняти, доходи панські з млинів, і оренд давати, або безчестє урядам чинити [19]), — такий кождий буде суворо горлом караний. А військо Запорозьке короля й. м. все згідно з нинішнім з'їздом з й. м. паном воєводою київським в Ірклію і з постановленнєм з ним у всіх пактах зборівських поступати і їх сповняти має. Про се й до й. кор. милости посилаємо, щоб панове до своїх маєтностей приїздили, і згода через се була запевнена [20]). Тому й подруге пильно й суворо напоминаємо, абисьте всяких бунтів і своєволі заперестали, відаючи, що всякий такий звичаєм військовим горлом караний буде. А та грамота наша для ліпшої віри печатю нашою військовою стверджена і підписом руки нашої. Писан в Арклю августа 10 дня року 1650. Богдан Хмельницький гетьман війська й. к. милости Запорозького рукою своєю [21]).

Оголошуючи в тім часі і мобілізацію для молдавського походу, гетьман наказував всім “як братів напоминати оден другого, аби йдучи в ту дорогу ніже в жоднім місті, ані по городам так руській шляхті як і Ляхам, котрі в теперішнім часі в наших краях знайдуються, жадної кривди ані слова злого не важилися” [22]). Коли ж виявилося, що ся мобілізація (як думали — на Поляків) таки не обійшлась без збитків, гетьман з волоської границі (з Ямполя) видав 28 серпня універсали до старшини, війська "всього поспільства, що за військом іде і назад повертає”, суворо забороняючи чинити які небудь кривди шляхті, що мешкає в Київськім і в Чернигівськім воєводстві, “так релігії руської як і римської”, ані на здоровє наступати, — а за всякі такі злі вчинки дає полковникам київському й черниговському

право карати смертю провинників "до нас не отсилаючи”. А чотири тижні пізніш, повертаючи з Волощини і довідуючися, що підчас сього походу по ріжних місцях піддані вийшли з послушенства своїм панам, і богато шляхти — панів своїх потопили і пограбували, — він дає право, навіть самим панам, спільно з місцевими полковниками, карати непослушних підданих “на горлі” [23]).

Не маємо докладніших відомостей, яке вражіннє і які наслідки викликали такі розпорядження, але можемо з усякою певністю сказати, що ся нещира і неясна політика гетьманського правління мусіла в високій мірі збільшати невдоволеннє з нього, з гетьмана і з старшини.

З ріжних сторін ідуть чутки про переселення на схід поза межі польського досягання, себто кінець кінцем — за московську границю, і дійсно людність сунула сюди неустанно, а вічні суперечки пограничних московських урядників з козацькою старшиною за переходи границі, захоплення ґрунтів і промислів в граничнім поясі, і и. т. д., — являється одним з симптомів сього руху.

Ґоліньский в своїх “Термінатах” записує чутки, що ходили по Польщі весною 1650 р. про сю утечу українських мас, в супереч всім заходам і бажанням Хмельницького, що в своїй безпорадности жалиться перед королем: “Неустанно що тижня шле Хмельницький своїх послів до короля, заявляючи свою охоту, зичливість і вірне підданство з своїми козаками, і дає знати, що хлопи з Руси Дніпром [24]) ідуть на Московщину і там піддаються Москві, не хотячи бути послушними своїм панам на Руси, і підіймають Москву на війну против короля і всеї Річипосполитої. Що з ними скаже робить король (питає нібито Хмельницький) — чи їх затримувати, чи їх бити, чи вільно пускати?” [25]).

Кисіль пише королеві в квітні, з приводу моковських похвалок, що військо Запорозьке впрошується під Московську протекцію:

“Сама чернь так роздражнена, що готова бути кому небудь підвладною, аби тільки не нам, панам своїм прирожденним, - хоч поганству, а поготів там де оден нарід і одна віра! Тому я завсїди більше боявся сеї ліґи (московської), ніж татарської. Але вповаю на милосердє боже, що коли не попустив того на нас в першім і другім році не попустить і тепер! А до того й козаки, що

правлять тим селянством, ніколи не прийдуть до доброї згоди з Москвою, анї Москва з ними". І далі, нарікаючи на "шарпанину" українського люду з боку жовнірів і всяких офіціялістів: "Чернь, не можучи терпіти тіранії, по тім як її на ріжних місцях горлом карано за бунти і виступи против панів, валить за Дніпро, і не знаю вже, хто ще там зістався? [27]).

Поки ті новини не залунають (про московський протекторат) ще яко-тако; але скоро від Москви вийдуть ті новини — всьому кінець! Чернь, настроєна як найгірше, піднесе чуба, і тоді бо-зна що буде зо мною і з усею Річ-посполитою. Тепер на все треба зважитись, і доходів і всього зріктися, аби під хвилю, коли приготовляється війна загранична, була загашена війна внутрішня". "Розіслати універсали, щоб ніхто не смів зачіпати (козаків і селян, очевидно). Які не чують, нехай тепер почують, що діється з вітчиною. Нехай закинуть шарпанину! Я тут рискуючи здоровлєм своїм для служби в. кор. м. на собі несу весь тягар — нехай же ті панове що в тилу мене помилують: нехай не видирають у хлопа все що він має з душею разом, аби тільки потім якось назад до Польщі втікти!" [28]).

Розуміється всі сі поклики старого воєводи — зріктися претенсій на доходи з української людности, приборкати жовнірів і т. д., були цілком не реальні і безнадійні. Але цікаво, що він се розумів: що по всім пережитім українського "плєбса", чи "ґміну" ніякими карами на горло не можна загнати назад в перед-революційне ярмо, і вони, сей "плєбс" або знайде собі иншого протектора, або вивтікає за кордон Річипосполитої. Принаймні стільки ж зрозуміння, скільки у сього старого волинського шляхтича, не менше, ми мусимо припускати і у Хмельницького та инших керманичів козацької політики. Вони мусіли розуміти, що їх готовість проливати як воду кров українського "гультяйства" чи "сваволі", котру вони з такою пильністю демонстрували перед польськими кругами, не розвязує справи, а тільки збирає наоколо них громовину тяжкого, злопамятного хлопського гніву і завзяття, котре також небезпечно було силоміць затримувати в межах козацької України, як і випускати за її межі.

"Про Хмельницького я чув, що він був зводник. Він же й продав нашу Україну. Він її скрутив. Бувало ще мої батьки звали його мошенником. Більш ні на кого так не жалілись як на Хмельницького" — росповідав старий, 75-літній дід у селі Волоському над Порогами членам дослідчої

експедиції [29]). Така лишилася традиція про козацького батька в селянських низах, що волочилися з місця на місце, кидаючи насижені, загосподарені місця перед привидом панської неволі.

Мусимо думати, що гетьман і старшина коли не в повній, то в деякій мірі відчували всю небезпечність ситуації, яка творилася ними. Але вони не вважали можливим вийти з сеї політики пів-слів і пів-діл. Не насмілилися викликати Річ-посполиту шляхетьску на рішучу росправу, ані не мали охоти вернутися в становище її підручників і слуг, як вона того хотіла.

Примітки

[1]) Так з нагоди пополоху, що повстав між шляхтою підчас походу козаків і Татар на Волощину, Кисіль своїм обіжником, сповіщаючи про се, наказував, "аби від війська його кор. милости не давалось ніякої оказії, а всі ї. м. (шляхта) домів своїх не кидали, підданих своїх ласкаво трактували і в належній обережности пробували" (Архивъ III. IV с. 502).

[2]) Акты Ю.З.Р. VIII с. 344.

[3]) Се в "Новинах з України, що писав до Варшави значний пан 26 червня 1650, а з Варшави до Кракова передано, переписавши з того листу" — у Ґоліньского с. 344. Тут між иншим читаємо: "Про Хмельницького нема певности", чи додержить віри королеві й Річипосполитій. Він зчаста пише до хана, видумуючи на нас чудовні вигадки, ніби то ми не дотримуємо йому віри, знову наймаємо на нього Шведів і т. и. Не якась цнота, ні присяга затримує його в додержанню вірности (і здержує) від ворожих кроків, тільки хан і послуга ханові — що він велів був йому йти на Черкесів: через те він (Хм.) був спокійний по сей час. Але коли хан загамував Черкесів одним страхом приходу, приходиться нам остерігатись козаків і готовитись як на певну війну, що без сумніву наступить не далі вересня — коли не підуть на війну куди небудь за границю.

"Бо те хлопство не витріває в домах, напивши ся своєволі. Панів хоч

пускають до маєтностей за універсалами Хмельницького, але так їх шанують, що самі над ними панують, а декотрих і забивають, як от Казимира Пясечинського забили під Винницею. Виговський, секретар Хмельницького по сто або й по двісті червоних золотих бере від будь якого універсалу, що пани беруть від нього, вертаючи назад” (Wichowski po stu abo po dwuset bierze od lada universalu czerwonych złotych, ktore panowie od niego bierą, do swych maiętnosci nazad się wracaiąc).

“Всі там козаки, і реєстру там нема — всюди тільки посполите рушеннє"!..

“Оказію вивести їх за границю подають самі Татари — а саме до Москви. З тим хан прислав в посольстві Мустафу-аґу, дворянина свого, закликаючи і просячи короля на ту війну. Тисячу користей показував від тої війни, заявляючи свою готовність і радячи королеві не гордити даром божим — що перед ним відкривається велика держава, котру він йому відступає, задоволяючися для себе здобичею та ще Казанею та Астраханею. Вони в Варшаві плюють на тих Москалів, що там з московським послом, кричать: “Капут”, і дивуються, що ми їх так гойно трактуємо: вони їх мають за Жидів, і того року Москалі давали Татарам харач. Одже хотячи конче тої війни, Татари просять помочи у короля і на приватній авдієнції деклярували: “Коли не схочете на Москву, то ми не стримаємо Татар: на вас підуть з козаками”. (Тому) п. краківський (Потоцкий гетьман) збирає військо і ставить обоз, поки-що в секреті”.

4) Посольське звідомленнє Протасьева і Богданова, Польські справи 1650 р. ст. 8 (не паґінований).

5) Wszystkie na siebie poarendowawszy dziesiątą częścią taniey anizeli przedtym chodzili arendy. Буквально се значить, що Хмельницький скинув з старих орендних цін десять процентів. Але може треба розуміти так, що він давав оренди за десяту частину колишньої ціни, себто за безцін?

6) Дальші слова процитую нижче.

7) Zgoła zaiezdza wszystkie miasta, lasy y budy potaszowe, o ktore z nim smieiącontractować Gdanszczanie bez wiadomosci k. i. mci. y Rzeczyptey y posylac do niego. Се інтересна вказівка на фіскальний интерес, що лежав під тим усім. Військовий скарб хотів експльоатувати те все на себе.

[8]) “А которые подданые в панских державах и в шляхецких — и іми бы по прежнему владЂли их державцы и паны и доходы всякие по старинЂ на них положеныю имали”.

[9]) Польські спр. 1650 р. ст. 1 л. 481-3.

[10]) Не чинили.

[11]) Див. далі, ст. 40.

[12]) Польські справи 1650 ст. 1 л. 478-9.

[13]) В Любетцку, може: в Любецькім.

[14]) приятством.

[15]) заводчиков.

[16]) и во владЂньях их волю от них отнимать.

[17]) Польські справи 1650 р. столбець 1 л. 480-l.

[18]) “У крестьянъ панскихъ силою отъимаете мельницы, откупные доходы панские вступъ себЂ чините, а сверхъ того вольность себЂ сказываете”. В останніх словах якась помилка, тому їх не перекладаю.

[19]) “А хто б нибудь имЂл быти бунтовникомъ і крестьян(?) панских заступать подымное до скарбы короля е. м. чтобы было выдано, и чиншъ сирЂчь доходъ годовой паномъ возбраняти, и доходы панские, мельницы откупные давати, безчестья приказнымъ никакова не чинить, — таковыи всякиі жестоко горломъ каранъ будет”.

[20]) Был утвержен.

[21]) Польські спр. 1650 р. ст. 1 л. 623-5.

[22]) Універсал 2 серпня нижче.

[23]) Архив Ю. З. Р. III. IV ч. 206 і 208.

[24]) В ориґіналі помилково: Niestrem, і взагалі Краковянин Голіньский не орієнтується в ґеоґрафії, не уявляє собі, як се "хлопи" йдуть за Дніпро й осідають на московських грунтах, щоб не попасти наново в підданство своїм панам: Chłopi z Rusi Niestrem wyprawuią się do Moskwy, tam się poddaiąc Moskwie, panom swym z Rusi nie chcąc być posłusznemi.

[25]) Оссол. ркп. 189 с. 325; продовжую далі сю небезінтересну характеристику ситуації: "На Україні хлопи ще своїх панів бояться, не довіряють їм, чи не будуть їх карати за їх ребелію і злочинства, що вони робили. А найбільше бояться князя й. м. п. Єремії Вишневецького. Кількох велів Хмельницький стратити (вгорі дописано: стяти) в Київі — козаків або принціпалів нових бунтів між хлопами і козаками, що купи зводили і на Хмельницького наступати починали, не хотячи мати його своїм гетьманом.

[26]) De nostra plebe armata co by rozumieł, liquet me tacente. Quoad ipsam plebem, tak są zaiątrzeni ze komusz kolwiek byłe iusz nie nam panom swoim przyrodzonym subesse gotowi: by tesz poganstwu; pogotowiu gdzie iedna gens iedna religio! Zawsze-m się ia bardziey nisz tatarskiey ieszcze — tey obawiał się ligi. Jednak uwazam dobrotliwosć boską, ze kiedy nie dopuścieł tego na nas w pierwszym y drugim roku, nie dopusci y terasz. A do tego kozacy ktory diriguią tym hminem, nunquam bene conveniunt z Moskwą y Moskwa z nimi.

[27]) Plebs tyranidem nie mogąc cierpiec, a ze ich o bunty y rzucanie się na panow na kilku mieiscach karano gardłem, ruit za Dniepr, y ia nie wiem, kto tam iusz zostaie.

[28]) A ich m. a tergo parcant mihi: co ieno ma chłop z dusze wydarszy y iaki taki nazad do Polski retiruią się. Бібл. Чорторийських ркп. 402 с. 5-14. Про сей лист нижче с. 38.

[29]) Записав співробітник Франківський в серпні 1927 року.

РЕЛІГІЙНА СПРАВА, МИТРОПОЛИТ У ВАРШАВІ, СІЧНЕВІ КОНФЕРЕНЦІЇ, СТАНОВИЩЕ КОЗАЦЬКИХ ДЕЛЄГАТІВ, КИЇВСЬКА ДІСКУСІЯ В БЕРЕЗНІ, ІРКЛІЇВСЬКА НАРАДА.

Джерелом обопільних закидів і роздраження зіставалася також релігійна справа — що була висунена гетьманом уже підчас зборівських переговорів для замаскования своїх соціяльних і політичних уступок, і тепер далі роздмухувалася не тільки з церковної, а і з козацької сторони, щоб відтягнути увагу від болючих соціяльно-економічних питань, звязаних з Зборівською угодою. Як стільки раз перед тим, інтереси, мовляв, православної віри мали служити покривкою політичних комбінацій, і в недалекій будучности мали оправдати перехід козаччини під московський протекторат — так тепер вони ж мали осолодити всім покривдженим зборівськими пактами болючі розчарования, які їм довелося понести в своїх безпосередніх інтересах. Все ж війна велася за віру! Зборівський договір постановив, що унія буде скасована, всі володіння православної церкви будуть їй повернені, митрополит дістане місце в сенаті, і т. д. Чи не варто було, супроти такого тріумфу "руської віри", перетерпіти такі "дочасні" прикрости як відновленнє "послушенства" польським панам і державцям, приверненнє польської адміністрації, і под.?

З другого боку — явне недодержаннє зборівських постанов в справі релігійній давала добру зброю козацькій старшині, що необережно попустила польській стороні в питаннях польської адміністрації, панського права і т. д. стільки, що не могла того фактично виконати. Всяким обвинуваченням з польського боку в сих пунктах, старшина могла противставити недодержаннє польською стороною постанов в в справах церковних і релігійних. Контр-претенсія, "встречный иск", як то кажуть. Коли козацька сторона не додержала своїх зборівських з'обовязань тільки почасти, то польська сторона в релігійній справі не зробила майже нічого. Вона систематично дурила Українців у сій справі. Воєвода Кисіль, що при зборівських переговорах посередничив у сій справі і присягою своєю ручив за додержаннє сеї обіцянки, в листі до короля, писанім з Київа в жовтні 1650-го р., під очевидними впливами тутешніх балачок на сю тему, в виразах можливо здержливих і обережних, але досить ясно представив королеві і всій правлящій стороні історію ошукання української сторони в сій справі за сей рік:

Відкликаюсь і покликуюсь на правду всіх панів що були під Зборовом, що пункт про скасованнє унії був принятий в абсолютній формі, і гетьман запорозький жодною мірою не годився инакше як тільки щоб се заприсяг в. королівська милость і ми всі. Моєю скромною працею і послугою се було

ослаблене постільки, що я відхилив підписи сенаторів і комісарів, і ту присягу збив (уневажнив), а скасованнє унії — приняте так абсолютно — переніс на порозуміннє з прев. митрополитом київським, сподіваючися дійти з ним згоди — що форму скасовання ми з ним винайдемо. Потім коли прийшов я, після багатьох трівог, до Київа, перед соймом, твердість того пункту помякшив я тим способом, що те що було про віру перевів я на маєтки — виявивши їм сю неможливість: "Як ви не хочете, аби вашим сумліннєм командували, то й ви не забагайте командувати". Тоді весь запал звернувся на окремі церковні маєтки. Досить в те вложив я своєї праці і чести! Другий конфлікт наступив по соймі. Третє було — коли я виступив з розділом маєтків на дві категорії: по померших (вакантні) мали одержати, при живих — чекайте (їх смерти). Се не вдалось — мало я не заплатив се своїм життєм в Київі, всім се відомо. А тепер ще прилучилось, що й те що було дозволене і згоджене на соймі, і се все загальмовано: в. кн. Литовське (його канцлєри) не припечатало привилеїв, і не віддало всього (згідно з привилеєм), і так само в Холмі. Яка ж сварня знову — і знову се все тут відзивається, і вся чернь хвилюється! [1])

Досі ся справа була відома в загальних рисах; тепер матеріяли віднайдені в польських справах старого московського посольського приказу дають змогу вглянути до неї детальніше.

Почалося ще на листопадовім з'їзді з Хмельницьким у Київі в 1649 році. Стоючи на тім, що зборівських постанов не можна взагалі переводити в життє, коли їх сойм не потвердив, Хмельницький і старшина звернули увагу воєводи Кисіля, що постанови в релігійній справі доконче мусять бути потверджені й виконані, инакше буде біда. Про се воєвода росповідав потім на січневих варшавських конференціях:

Відкрию вам останню раду: уже на прощанню з паном гетьманом, коли ми радилися про мир, — він наказав мені найбільше піклуватися про благочестє і знищеннє унії, -"Инакше ми або знову до війни, або вишлемо до короля з проханнєм, щоб він нам потвердив зборівські постанови і в справі знищення унії показав нам свою ласку, все ж инше тобі, пане воєводо, доручаєм — аби мир совершенний і упокоєннє миру вчинив, а поза тим сам будеш знати, що робити" [2]).

Підчас усіх сих конференцій він з своєї сторони, а митрополит з свого боку не переставали повторяти, що коли ся релігійна справа не буде полагоджена, се буде остання біда і для Річпосполитої і для них персонально: буде нова війна з козаками, а їм особисто не буде можна очей в Київі показати, особливо митрополит се повторяв, що бути йому в Дніпрі, коли він в чім небудь попустить з козацьких постулятів.

В зборівських пактах говорилося, що релігійні постуляти поставить соймові митрополит і православне духовенство, і згідно з їх формульованнєм сойм то ухвалить, а король затвердить [3]). Тому король вислав запросини до митрополита і православного духовенства, щоб вони прибули на сойм. Судячи з того, що митрополит виїхав з Київа 2 грудня, скоро за Кисілем, виходить, що згадана київська конференція в середині листопада була властиво перед-соймовою нарадою, в якій Хмельницький з старшиною (то значить — з козацькою делеґацією на сойм), митрополит з духовенством і воєвода Кисіль як повірник уряду в руських справах і шляхетсько-руський патріот — мали уставити спільну лінію в церковно-національній справі. Тепер коли віднайшовся дневник подорожі митрополита до Варшави, що день за днем, докладно як рідко, росповідає "діянія" варшавської місії, можемо доволі добре уявити собі сю лінію.

Митрополит з иншими владиками і архимандритами приїхав до Варшави 2

січня н. ст., за 10 день перед скінченнєм сойму; після дуже ласкавої авдієнції у короля, що обіцяв йому полагодженнє православної справи, була визначена нарада трьом єрархіям: латинській, православній і уніятській під проводом біскупа познанського, і всі інтересовані зазначили свої позиції. Православну сторону крім митрополита представляли: владика львівський, номінат на владицтво мстиславське, архимандрит печерський й ігумен михайлівський. Уніятську — владика пинський Війна-Оранський в заступстві хорого митрополита і смоленський Злотий з кількома архимандритами. Кисіль пояснив зібранню, які були козацькі домагання в зборівських переговорах: унія має бути скасована, всі маєтности православної церкви їй привернені, "в Київі і на всій Україні" не має бути ні латинських костелів ні монахів яких небудь орденів. Він, Кисіль, підчас переговорів всяко старався збити козацьку сторону з такої різкої позиції і звільнити короля від присяги; почасти йому вдалось добитися у неї деяких уступок, почасти він заплутав текст договору, так як ми тепер бачимо — що його можна було натягати на ріжні способи, а властиву формулу відложено до митрополичої доповіди соймові — що відкривало можливість дальших модифікацій, дорогою натиску на митрополита. Під час київської конференції, протягом трьох тижнів, в нарадах з гетьманом і митрополитом, Кисіль всяко старався поменшити українські вимоги — "так свирѢпо и нагло о том ся не домовляти" (як висловлюється переклад дневника). І на спільному засіданню з митрополитом і козаками у Хмельницького, коли Кисіль доказував, що вимагаючи свободи віри для себе, не випадає заразом домагатися релігійного примусу на инших: примусового привернення уніятів до православної віри, — йому довелося осягнути се, що Хмельницький погодився на тім, аби не домогатися скасування унії, а тільки передачі православним того що їм давніше належало і було передано уніятам.

Хмельницький на се так рече: "Річ неподобна і тяжка когось против волі до віри своєї притягати і в вільному королівстві поневоляти — вірити як хто хоче, се й ми від літ узнаємо, і більше не хочемо уніятам наприкрятися: нехай вірять як хочуть, бо й корол. м. ріжних вір людей має в своїм королівстві. Але всі добра церковні, здавна наші і силоміць відібрані — нехай нам вернуться. А ти, отче митрополите, коли в тих наших річах тобі доручених не будеш против Ляхів стояти, і задумав нашу раду переміняти і на щось нове призволяти над нашу волю, — то конечно будеш у Дніпрі! І

ти, воєводо, коли якоюсь зрадою обіцянку королівську (зміниш) — безчесно згинеш. А ми війною битись за своє готові"!

Супроти сеї погрози Кисіль рішуче радив уніятській і католицькій стороні задоволити "Руський нарід" — щоб не стягнути на себе нової війни. З ним погоджувались і католицькі біскупи. Але виявилось, розуміється, повне розходженнє православних єрархів з уніятськими, що мали платити за се заспокоєннє Руського народу. Митрополит заявив готовість стати на точці погляду гетьмана: уніяти мають вернути те що забрали у православних — те що належало народові Руському благочестивому. Але уніяти, граючи принціпом релігійної свободи, проголошеним Киселем і, мовляли, прийнятим "паном Хмелем", рішучо протестували проти якого небудь насильного порушення їх стану володіння. В тім підтримали їх і латинники, закидаючи православним, що вони підіймають тепер претензії, яких не заявляли при поділі церковних бенефіцій, при виборі Володислава. А на митрополитові оправдання, що він не може нічого спустити з своїх вимог, бо з тим його силоміць сюди прислали козаки, і не добившися сього, йому не можна й до Київа вертатись, "хіба що в Дніпру мали б водою напиватися", — з'їдливо примовляли йому, що він дав собою командувати своїм вірним, які б його повинні слухатися. Митрополит на се завважив, що тепер коли піддані командують своїми панами, не диво що й пастирям доводиться слухати своїх овець. А Кисіль влучно завважив, що як би в Польщі повстали Мазури, було б з біскупами ще гірше! Коли не задоволиться релігійних домагань — буде війна, козаки знову крикнуть: "До зброї!", "а митрополит з духовними будуть у Дніпрі!" Нагадав останню пригадку, що дав йому гетьман на прощаннє (наведену вище). Але біскупи стояли при тім, що жадання православних занадто високі, вони роблять порозуміннє неможливим — і в тім духу заповів своє звідомленнє королеві голова зібрання, біскуп познанський.

Так вирисувалася ситуація, і по сім Кисіль з своїм товаришом, каштеляном київським Бжозовським, взяв в оборот православних владиків. На конференції, що відбулася другого дня між самими православними, Кисіль сказав дуже характеристичну промову, яка очевидно в високій мірі промовила до серця зібраним клобуконосцям:

"Преосвящений отче митрополите і ви, чесні отці! "Не надійтеся на князів ні на синів чоловічих, бо в них нема спасення: вийде дух його і вернеться

він в землю свою і в той день погинуть всі помишлення його!” Не треба покладати благочестія нашого (православної віри) на силу козацьку, — бо коли благочестіє збройне повстане, то від зброї і загине! Треба при всім мати на увазі Річпосполиту. Бо (инакше) коли б прийшло до великої війни, то чи побідили б Поляки — ми б згинули (коли б пішли в розріз з волею уряду і сойму), побідили б козаки — ви по давньому були б слугами своїх слуг. Я так раджу: насамперед — сойму не розривати, бо через се розірваннє вільности війська Запорозького не дістануть затвердження, а ми стратим їх (козаків) милость і вірність — знаємо яка їх вдача! Коли сойм розірветься задля нашого благочестя, і вчинено наглу війну, навіки буде злоба у Ляхів на благочестіє наше. Переможуть Ляхи — ми пропали, переможуть козаки — ми й далі в неволі у них, а потім — тому що вони ані радити панством ані втримати самі не зможуть — дістанемося в чиїсь треті руки. По третє — коли почнемо від зборівських прав, на котрих все стало, і будемо жадати знищення унії, — коли буде з'їзд (релігійна справа буде передана на спеціяльну конференцію), ми не одержимо нічого з того що взяли кровю; коли буде війна — буде той право писати, за ким буде побіда. Отже як зле ні з чим відси поїхати, так зле суперечкою свою сойм розірвати, вільностей війську Запорозькому не затвердити і війну наглу і страшну вчинити. Краще їхати до країв своїх із потіхою і з святим покоєм, і до війська Запорозького з вольностями, а до тих убогих християн, що тепер в неволі живуть — з свободою".

І він перечислив ті дрібні, конкретні уступки — владицтва, манастирі, церкви — котрих можна жадати зараз титулом заспокоєння православних, а все инше відложити на будучий сойм.

“Коли будемо в такій же силі — то як умре якийсь владика уніят, що у них за життя не можна відібрати, можна буде відібрати й силою, і за поміччю божою унія скоро счезне, а благочестє процвіте. Коли ж сила наша ослабне — можливо що й одержане пропаде! Бо все йде за силою. Писано права, і присягано нам, і все се змінилося. Що тільки одержати можна, се й приймемо, а спокою соймового не нищімо, бо в тім наше і життє і погибель!”

Духовенство уперто обстоювало свою позицію: жадати повороту всіх урядів і дібр, що відійшли від православної церкви, вважаючи, що їм краще вернутися з відмовою сойму, ніж з такими дрібними уступками. Але

Киселеві до відмови доводити ніяк не бажалось, і він зробив тоді арбітрами справи козацьких послів (обробивши. їх наперед, по всякій імовірности). Коли їх запрошено на сю конференцію — по сій інтимній нараді з владиками, Кисель ухищренно, красномовно і многоглаголиво, виложив перед ними свої думки, ставлячи ділєму: чи домагатися повного повороту бенефіцій і розірвати сойм без затвердження зборівських постанов про козацькі вільности та викликати нову війну, чи вдоволитися обіцянкою короля, що бенефіції передаватимуться православним в міру того як помиратимуть нинішні уніятські владики, і не розривати сойму — "про що мене пан гетьман просив, аби я пильно тим піклувався” (так!). На се взяв слово Іван Креховецький, правдоподібно провідник козацького посольства, і заявив, що поділяв гадку воєводи: “Трудно нам узяти щось насильством від короля і Річипосполитої, і хоч ми мусимо вимагати зборівської обіцянки, що унія буде скасована цілком і маєтности їх повернені нам, але коли тепер не повертають усього, то краще взяти що небудь, з тим щоб по смерти нинішніх уніятів нам повертали далі, аніж не брати нічого і сойм розірвати. Адже й уніяти не все одразу у нас відібрали, і ми від них помалу будемо віднімати і відбирати”.

Очевидно таке становище козацької делєґації рішило справу на користь компромісу, і тепер питаннє було тільки в тім, чого жадати. Прийнято було также — хоч се не сказано в дневнику, але Кисіль зазначив в своїм експозе, — що справа не буде винесена на сойм, щоб його не зірвати, а рішена буде “обіцянкою короля”, себто королівським привилеєм, що буде виданий заднім числом, ніби то з сойму. Сойм закінчився 13 н. с. рано, митрополит другого дня “жалісно розмовляв з воєводою про скінченнє сойму і незатвердженнє справи благочестян, і того ж дня “отець наречений витебський списував всю ніч, чого мають домагатися”, а рано воєвода виготовив “супліку до короля” від митрополита і всього духовенства. В ній по всяких пригадках і поясненнях, ще митрополит і духовенство зовсім не з своєї інціятиви, а за наказом короля і під примусом війська Запорозького приїхали, щоб взяти участь в соймових нарадах над зборівськими обіцянками, — тим часом сойм скінчився і тепер їм за таку безрезультатну місію грозить смерть (“козаки нам Дніпром грозять, та й самому панові воєводі нема пощо їхати до Київа”), — ставилося такі три конкретні пункти до королівського полагодження. Православні мають дістати спорожнену архиепископію полоцьку, владицтва луцьке, холмське і перемиське,

архимандрію Жидичинську, монастир Лещинський, церкву в Люблині. Друге — має бути виданий привилей на повереннє православним всього що їм належало: вакантне зараз, заняте — в міру опорожнення. Третє — аби було передане православним все що було їм признано за Володислава.

Се й стало вихідним пунктом дальших конференцій. Король визначив засіданнє під проводом самого примаса, з участю духовних і світських сенаторів. Вишневецкий в межичасі задав митрополитові блискучий бенкет, де сам всемогучий канцлєр Осоліньский підніс тост на честь митрополита, а Вишневецький з свого боку обіцяв всяку підтримку — коли тільки його проситимуть. Дійшов до такого висказу, що як військо Запорозьке вийшло з його дому (я думаю, що се натяк на Байду Вишневецького), то він вважає своїм обовязком всяко дбати, щоб воно "більше роспросторення мало", і всяко готов йому в тім служити!

На засіданні у примаса, що мало остаточно рішити справу, 16 січня н. с., митрополит став на тім, що він унії нищити не мислить, в критику її не пускається, настоює тільки на поверненню всього відібраного. "З тим нас козаки виправили, наказуючи нам: або з усім що нам належить до нас їдьте, коли ж згодитеся на те що вам недогідно — знайте що до Дніпра вас конечно попровадять". Але й така формула була признана католицькою стороною, навіть самим Осоліньским занадто широкою; вони доводили, що навіть козаки в зборівських переговорах не ставили справи так радикально — що було зовсім не вірно. Підканцлєр литовський Лев-Казимир Сапіга (Сапєга), що особливо гаряче виступав против православних постулятів, вирвався фатальною фразою: "Краще нам вас в вітчині нашій не мати, ніж неподобні бажання сповняти"; з приводу її Кисіль з ним "розсварилися аж до зубів": "Чи ми не рівні і не маємо такої ж части в вітчині, і не вільно нам спільних вільностей заживати?" Кінець кінцем католики дали згоду на всі пункти, з виїмком архиепископії полоцької, котрої, мовляв — усвяченої кровю Йосафата, ніяк не хотіли уступити православним, - і взяли сю справу на рішеннє короля.

Король рішив сю справу Соломонівським судом. Зіставив за уніятами архиепископію полоцьку, а витебську прилучив до православної епархії мстиславської, розтяв пополовині маєтности полоцько-витебської архиепископії і віддав половину на епархію мстиславсько-витебську, а поза тим досить повно задоволив конкретні домагання православних, пильно

обминувши всякі натяки на принціпіяльне скасованне унії, і так постилізований привилей, з датою 12 січня в Варшаві "на соймі", підписав 20 січня, а православні зараз же подали його до книг варшавських і люблинських.

"На тім же засіданню (16 січня) о. митрополит подякував через сенаторів королеві за місце в сенаті, а зрікаючися такої чести для себе, за неміччю й убожеством, застерігав се місце на будучий сойм (собі) або наступникам своїм. Тепер же просить короля, аби нашим духовним зволив дати місце в трибуналі, з духовними римськими, бо нам там великі обиди творять". Се останнє, дуже реальне побажаннє, король не згодився задоволити — бо склад трибуналу залежав від посольської соймової палати. Загалом же сорозмірна поміркованість митрополита була прихильно оцінена, і король дав йому милостиву прощальну авдієнцію, поки писався в канцелярії привилей; митрополит чекав його в Варшаві, уповажені ж його займалися перебираннєм признаних йому бенефіцій. Уряд зробив все можливе, щоб се улекшити; на відібраннє церкви в Люблині (акт дуже ефектний, з огляду на значіннє Люблина як осідку трибуналу для Малопольщі й України) вислано не тільки 50 драґонів, але й кількох єзуїтів, що мали стримати люблинських єзуїтів від орґанізації яких небудь "тумультів", як їх називано.

З початком березня н. с. митрополит повернувся до Київа, де відбувся новий з'їзд — описаний нами раніше: з участю гетьмана і старшини, воєводи Кисіля, татарських делєґатів, і т. д. Участники й інтересовані в зборівських постановах мали констатувати, наскільки польська сторона їх виконала. Загально констатувалось, що ні, і спеціяльно в справі релїґії. На жаль не знаємо, як було прийнято тут звідомленнє митрополита з його місії; можна думати, що пройшло гладко для нього самого — бо нема відомостей про які небудь виступи против нього. Але поведінка польських правлящих кругів, і Кисіля як посередника, була піддана дуже різкій і з'їдливій критиці 4); гетьман з військом констатували, що в релїґійній справі зборівських обіцянок не виконано: справа на соймі не була, повне скасованнє унії обминено, виконаннє тих конкретних справ, що обіцяє королівський дипльом, зістається непевним. Рішено вислати нове посольство до короля, і перед усім добиватися залагодження релїґійної справи: "щоб король у Короні Польській і в. кн. Литовськім велів віру уніятську чисто скасувати і церкви знищити — аби унії ніде не було і до

решти аби була скасована”.

Так формулували сю інструкцію козацькі посли в Варшаві перед послами московськими; в офіціяльнім тексті се було стилізовано так:

“Що в договорі було написано про униятську віру, досі не виконано, і панове уніяти того в Короні польській і в. кн. Литовськім не хочуть уступити, згідно з волею і наказом кор. й. м. і Річипосполитої: не залишаючи свого давнього упору, не хочуть вступитися з сіл і маєтків належних до урядів духовних, і прав давніх (документів очевидно) на фундації православних церков не віддають. — Тому посли наші насамперед будуть просити, щоб унія згідно з заприсяженим словом й. кор. мил. була знищена не — відкладаючи з року на рік на будучі сойми, але задля згоди і спокою всього християнства тепер же то було виконано, місця і будинки, на манастирі предками надані, були привернені нашим православним духовним” [6]).

Ще грізніш було се висловлено в листі гетьмана до короля, що мали повезти сі посли [7]), — але зміст був той же; я наводив уже його [8]), але тут повторю те, що нам тепер потрібне:

В справі заспокоєння релігії, що ми були доручили о. митрополитові і духовенству, — коли на нинішнім соймі до повного заспокоєння прийти не могло, то ми й за ту ласку [9]) в. кор. милости унижено дякуємо і покірно просимо, аби усе, що містить в собі дипльом, тепер же було приведене до виконання як у Короні так і в в. кн. Литовському. Бо то звичайна річ у панів уніятів — не дбати про накази королівські, як то ми дізнали за життя покійного короля, брата в. кор. милости. І знову таки просимо, щоб уже ріжниці в релігії грецькій більше не було, і по смерти старших панів уніятів, тих що за привилеями покійного короля тримають катедри і церкви з маєтностями, щоб ті бенефіції віддавалися вже нашим духовним — старої грецької віри, послушенства патріярха константинопольського. А коли б за щасливого напування побажання наші свого ефекту не дійшли [10]), і пішли в відкладаннє — то військо Запорозьке мусить докучати в. кор. милости своїм проханнєм ... поки вони не дістануться до рук наших православних.

Але хоч як військо Запорозьке підчеркувало першинство сеї справи поміж усіми домаганнями, се їй нічого не помогло: король у своїй відповіди на козацькі петиції, даній 3 травня [11]), відмахується від неї як справи

скінченої:

Що король під Зборовом обіцяв війську Запорозькому в справі з'єднання народу Руского, про се київський митрополит договорився з сенаторами духовного чину — з біскупами і з (иншими) сенаторами: про уніятів, про владицтва і церкви, і король й. м. зробив більше того ніж було написано в договорі, а коли б хто в тім зробив перешкоду, з простих людей чи з урядів, то кор. мил. учинить на те справедливість, як вступить до нього проханнє про се.

Розуміється, все се могло тільки більше подражнити українську сторону, і отсе недодержаннє зборівського договору в релігійній стороні зістається неустанним против-арґументом до яких небудь пропозицій чи докорів з польської сторони. "Релігія грецька не заспокоєна" — се висіло весь рік над польсько-українськими відносинами і служило зручною зброєю українській стороні. Коли приміром польське правительство стало накликати Запорозьке військо до війни з Москвою — зараз стало се питаннє: треба заспокоїти Руський нарід в релігійній справі. Кисіль відбувши в сій справі конференцію з гетьманом і занотувавши для уряду "пункти, які ще треба залагодити", одмітив і се: "Нарід і релігію Руську заховати в як найбільшім спокою, щоб не підіймалось ніяких нарікань, і не мішало справи — бо і Хмельницький натякнув, що він хоче домагатися віддання всіх маєтностей владицтв ідучи на ту послугу" (краще сказати: перше ніж іти на сю послугу) [12]).

Чого домагалися тут, можемо міркувати з тих інструкцій, які дав митрополит своему висланцеві до Варшави Климентові Старушичу після ірклїівської наради з гетьманом і Кисілем, на поч. серпня (самий факт сього з'їзду в глухім Задніпровю дав доказ актуальности, пекучости сеї справи). Митрополит вказував, що перемиський уніятський владика Крупецький не допускає до церковних маєтків православного владику Винницького, не вважаючи що король видав йому привилей на се владицтво. Подібне діялося в епархії луцькій з православним владикою В. Чапличем, а ще гірше — в холмській з Балабаном, що не міг ані дочекатися королівського привилею ані тим менше — впровадження в володіннє епархією. Митрополит нагадував, що він кілька разів споминав про обіцяну королем деклярацію; з долученого до інструкції проєкту, — що він просив короля підписати і видати в формі канцелярії, -бачимо, що тут ішла мова про

ґарантію передачі православній митрополії всіх урядів і бенефіцій по смерти теперішніх уніятських державців: всі королівські листи видані за сей час уніятам мали бути уневажнені, як помилково видані, і на будуче ніяких привилеїв на уряди і бенефіції Руської церкви не мало видаватися без рекомендації православного митрополита, і т. д. [13]).

Розуміється, король такої декларації не дав, уніятські владики борюкалися з православними кандидатами далі, "Руський нарід і руська віра" лишались незаспокоєні всупереч заприсяженій обіцянці короля, і се лежало як камінь між обома сторонами.

Примітки

[1]) Michałowski с. 586.

[2]) ДЂянія мимошедшей справы л. 300.

[3]) Див. в т. VIII. III с. 216).

[4]) Про се з великими жалями згадує Кисіль в своїм звідомленню з з'їзду королеві.

[5]) Див. нижче московське звідомленнє.

[6]) Інструкція ся, в перекладі, знайшлася у Голіньского 332 і в Польських справах.

[7]) Памятники Кіев. Ком. II ч. 2.

[8]) VIII. III с. 284.

[9]) Що король виявив, видавши свій дипльом.

[10]) Фраза збудована лихо, не знати — чи се вина копії чи ориґіналу.

[11]) Користуюся копією, що добули московські посли, — Польські справи 1650 р. ст. 3.

[12]) Міхаловского с. 552.

[13]) Оссол. 225 л. 314: Instruktia oycu Klemensowi Staruszewiczowi ode mnie Syluestra Kossowa metropolity kiiowskiego etc., czego ma oretenus v naiasnieszego maiestatu IKMci expostulowac (між документами отриманими в Варшаві на початку осени); пункт 4 сеї інструкції читається так: Prosic aby i. k. m., p. n. m., na pewne obiecane nam puncta Rusi nie w vniey będącey declaratią ewą panska, ktorą dawno maiąc gotową teras posylam, raczył podpisac y iako nalezy z kancellariey kazac wydac. Ся декларація, по вступних фразах починається так: “на ніякі бенефіції, великі й малі і на маєтности церковні як в Короні так і в в. кн. Литовськім по смерти теперішніх державців без відомости і листовної рекомендації згаданого о. митрополита не-унїята і наступників не-уніятів ніяких привилеїв і листів з канцелярій наших коронної і литовської видавати не велимо, і коли б які небудь були видані — будуть неважні. По смерти велебного о. Антонія Селяви ні титулу митрополії київської ані маєтностей ніяких ні в Короні ні в в. кн. Литовськім не будемо давати, але всі маєтности ... як неправно одлучені від митрополичої столиці київської софійської, тої що не в унії, повернемо і вже нинішнім повертаємо”, і т. д.

ПОЛЬСЬКІ ПЛЯНИ НАПУСТИТИ КОЗАКІВ НА ТУРКІВ, ПОЛЬСЬКІ ПОГОЛОСКИ ПРО ХАНА, ЩО ВІН ХОЧЕ ВОЮВАТИ З СУЛТАНОМ, НАДІЇ НА ВЕНЕЦІЮ

Щоб зробити польську сторону податливішою, відвернувши її сили й увагу від українських справ, Хмельницький з старшиною на всі способи силкувалися вплутати Річпосполиту в війну з котрим небудь сусідом. Але з

тих способів не виходило нічого — крім розголосу. Розголос був справді не абиякий! Уже тоді йдуть балачки про плян розділу Польщі з ініціятиви Хмельницького, приблизно такий як став набирати реальности 6-7 років пізніше: московський цар візьме Литву, Шведи Прусію, Ракоцій Краків і т. д. [1]). Але пляни сі визрівали повільно. Так само, з тих же мотивів, польські керманичі ломили собі голову над ріжними плянами, якби розвести козаків з Татарами й звернути їх силу на котрусь иншу державу. Але на великий їх жаль, і Хмельницький з ханом трималися міцно, та заявляючи повну готовність іти війною куди схоче польський уряд, збирались іти воювати разом, — не инакше як разом і всюди разом, і тим вперед відбирали половину рації від кожного такого політичного пляну, що їм пропонувалося з польської сторони.

Зимою, після зборівського замирення, в польських кругах відродився старий проєкт Володислава-Осоліньского: пустити козаків на море. Руховою пружиною, була, мабуть, знову Венеція, що всі сі роки вела енерґійну боротьбу з Туреччиною, замкнула Дарданелі своєю фльотою і шукала на всі боки союзників, щоб окружити Царград бльокадою з півночи і сходу. Венецькі політики вернулися до старих плянів орґанізації козацького наступу від Чорного моря, розбитих смертю Володислава, і ще з осени 1649 р., зараз по зборівськім замиренню, вони стали шукати відповідну людину, щоб вислати до козаків. Може не без їх же авспіцій поновилася в Балканських краях акція для орґанізації повстання серед балканських християн, що їх іменем накликала свого часу Володислава IV до виступу проти Турків [2]). Воєвода Валахії Матвій Басараба взяв на себе протекторат. В його столиці Торговищі зимою 1649 р. зібрали ся на з'їзд більш і менш автентичні представники сеї анти-турецької ліґи, і в грудні відси вислали до Варшави священика Петра Парчевича, з листами від "намістника болгарського", католицького болгарського архиепископа (in partibus) і якихось "начальників болгарських племен" — закликати Польщу щоб вона помогла балканським християнам визволитися від Турків [3]). З подібними ж закликами ті балканські змовці зверталися також до Австрії й Венеції. В Варшаві, як оповідав потім Парчевич, привезений ним плян против-турецької ліґи був дуже прихильно прийнятий: канцлєр Осоліньский, підканцлєр Лещиньский, Єремія Вишневецький й ин. заявились її прихильниками. Гетьман Потоцкий, що прибув слідом з Криму, теж взяв її сторону. Польський уряд рішив підтримати місію Парчевича

перед австрійським і венецьким двором, вислав з ним свої листи та дав своїм послам відповідні інструкції вербувати прихильників сій анти-турецькій лізі. А у себе в першу голову почав в сім напрямі переговорюватися з татарським послом, що прибув слідом за Парчевичом.

Варшавські дописи до ріжних західніх газет кажуть, що сей посол теж привіз пропозицію союзу против Порти. Якийсь неназваний сенатор, котрого лист опубліковано у французькій ґазеті з 1 березня, повідомляв, що татарський посол переказав королеві докори, зроблені турецьким візирем ханові за його замиреннє з Польщею: хан був ними до крайнього загніваний, і відповів, що він війшов в порозуміннє з королем, аби доходити своїх прав опіки над малолітнім турецьким султаном, — разом з королем він піде для сього походом на Царгород. В инших ґазетах повторялася звістка, що хан шукає союзників для війни з Портою. Маємо й варшавські записи, як про се оповідалось. Якийсь невідомий кореспондент, доносячи про авдієнцію татарських послів, росповідає спочатку офіціяльну частину сього посольства: запитаннє, чи зборівський трактат затверджено? пригадки про невиплачений харач за ряд літ; пораду — забути козацькі провини і задоволити їх жадання. А далі додає таке неофіційне оповіданнє. По відповіди канцлєра на офіціяльні пункти, татарський посол, мовляв, оповів, що перед його виїздом з Криму приїхав з Царгороду посол Отаманської Порти з такими запитаннями до хана: “Чому то він підбивши мечем так богато країв належних Польщі, не подав їх в підданство цісареві турецькому, як його васаль?” "На се великий хан так відповів. Витолкуйтеся наперед передо мною, на що ви, вбивши попереднього, правдивого султана, посадили на панстві дитину? я її не визнаю і не хочу визнавати за цісаря, і не узнаючи нікого за свого пана, не хочу нікого мати й признавати, тільки короля польського бажаю приятелем мати” 4).

В посольськім звідомленню Пушкиних записано таке ж з слів литовського писаря Юрія Бутримовича, що буває для записи посольських слів “в ответной палате”. Його оповіданнє ще докладніше. Ханський посол “будучи на посольстві відкрив королеві, що до кримського царя присилав посольство турецький цар — про те що кримський цар повоював з козаками Польську землю і взяв багато сенаторів, а до нього нікого не прислав, і з польських городів під його руку нікого не привів, і з польським королем замирився без його відома: се він зробив недобре, бо ж він в підданстві у нього, турецького султана, а таке велике діло зробив без його

відома. Кримський цар відповів послові, що се попередні кримські царі з усею Кримською ордою були в підданстві у давніших, прирождених султанів Турецької держави, а тепер вибрано султаном невідому йому людину, коли повинен був стати султаном Турецької держави він, кримський хан, бо він з роду володарів Турецької держави. І переказував посол королеві, щоб король велів Богд. Хмельницькому з Запорозькими козаками йти в поміч кримському цареві на турецького султана — добувати Турецьку державу за своїм прирожденим правом. Король згодився, велів Б. Хмельницькому з козаками йти війною на Турецьку державу з кримським ханом. Та ще говорив кримський посол королеві щоб він не наступав на козаків і ніякого лиха не чинив: як би король на них став наступати, то кримський цар їх не видасть, піде війною з козаками разом на Польську землю. Коли ж козаки без причини почнуть війну з королем, то кримський цар разом з королем буде стояти против козаків і побивати їх як бунтівників” [5]).

Наче б то доволі катеґорично і документально, а тільки в ґрунті річи се просто варшавський блеф. Розуміється, що ні листи привезені ханським послом в січні, ні пізніші — вислані при виїзді до Криму Потоцкого і Каліновского — нічого не говорять про се. Се ще можна б толкувати так, мовляв, що такої делікатної річи ханські дипльомати не хотіли класти на письмі. Але й поза листами нема ніде сліду, щоб у хана був такий плян - війни за турецький престіл.

З пізнішого можемо дорозуміватися, що за иншим разом хан пропонував спільну компанію против Москви; чи сим разом пропонував кампанію против Порти, а потім одмінив плян? Се не дуже правдоподібно, а далеко правдоподібніше здається мині, що в січні про спільну війну з Портою завели розмову з татарським послом Пол я ки, під вражіннєм “болгарських пропозицій”, а ханський посол що найбільше — притакував тим плянам, і спільним розумом польським і татарським винайдено таке дотепне мотивуваннє: доходженнє ханських прав на реґенство в Царгороді. Пущено, очевидно, сей концепт далі вже в формі татарського проєкту, як оден з арґументів за можливістю акції против Порти, і так пішло воно гуляти по Европі.

Папський нунцій де-Торрес, що дуже пильно слідив за сею справою, так доносив про неї, з нагоди відправи до дому січневого татарського посла.

Сей посол росповів королеві про посольство до хана від султанського візира: були там тяжкі докори ханові за те що він напав на Польщу без дозволу султана — його зверхника і пана, і за те що він пустив на волю богато полонених Поляків: візир жадав половини здобичі сеї війни і половину викупів за сих полонеників. Хан на се відповів, що найбільше права на Отоманську державу має він сам, хан, як найблизчий родич правдивої султанської династії. Над собою він не признає ніяких панів: він був досі вільним володарем і потрапить в кілька день здобути своєю шаблею корону, що тепер прикрашає голову хлопчика, котрому вона не лицює. Нарешті загрозив султанові, що коли протягом короткого часу він не уступиться з свого царства, то хан його прожене [6]).

Вся ся белєтристика росповідалася ніби на те, щоб здобути у короля дозвіл, аби козаки могли піти в поміч ханові в сю експедицію — так наче б то Хмельницький без королівської згоди не міг дати сеї помочи, і наче б то хан не міг далеко певніш зажадати й дістати її від гетьмана, ніж король! Тиждень пізніше нунцій повідомляв, що хан одержить (від короля) значне число козаків в поміч, потім — що Хмельницькому наказано (з Варшави!) не йти самому в похід — бо його присутність потрібна на місці, щоб стримувати від повстання селян. Але коли курія, зацікавлена сими ханськими плянами на Царгород, очевидно — не звісними з инших джерел, зажадала від нунція повніших відомостей в сій справі, він мусів, місяць пізніше, з деяким конфузом відписати, що понад те, що він був написав про той татарсько-козацький похід на Турка, нічого більше він не міг довідатись. Татарський хан через свого посла просив козацької помочи для задуманого походу на Турків, котрому він вказував ріжні рації; король порадившися з кількома сенаторами, що були тоді при дворі, дав на се згоду, і Хмельницькому післано накази, щоб він не виходячи сам в похід, з огляду на селянські бунти, післав 12 тис. козаків в поміч ханові; кажуть, що те козацьке військо сполучилося з ханським, — але більше вістей не було: в сих краях пошти нема, і через їх пустинність і розлеглість, новини, навіть в важних справах, напливають дуже скупо [7]).

Натомість з инших джерел прийшли вісти, що в Царгороді хан заявляє велику льояльність перед Портою і готовість служити їй своїм військам. Ми знаємо сю звістку з першого джерела — з реляцій царгородського австрійського посла з кінця січня: візир показував резідентам молдавському

і валахійському автентичний лист хана, котрим той заявляв свою готовість дати Порті на кожду потребу 100 тис. Татар і 20 т. козаків [8]). Коли ся відомість дійшла до Варшави, суперечність таких реляцій варшавські політики, по словам Торреса, одні поясняли тим, що се хан тільки хоче приспати увагу Порти, инші думали, що се хан веде таку зрадливу політику взагалі. А самому нунцієві найбільш правдоподібним здавалося, що хан хоче мати козацьку поміч для приборкання непокірних данників, щоб забрати у них здобич і ясир. Польським же політикам хотілось заняти козаків якимсь далеким походом — щоб там знайшла собі приложеннє їх воєвничість і жадність; чим би не скінчилась така експедиція, вона була б Польщі на добре: побили б козаків — се їх ослабило б, здобули б вони якусь нову територію — була б нова провінція Польщі. Але хоч при сім говорилось так, наче б згода Хмельницького вже була дана, й австрійському послові в Варшаві в середині лютого говорили навіть, що Хмельницький намовляв короля до походу на Турка, і той піддається на сі намови [9]) — для мене зістається дуже сумнівним, чи Хмельницькому тоді дано було знати що небудь про такі рахунки на нього. Крайня здержливість, яку він потім виявив до сеї пропозиції, занесеної до нього венецьким висланцем в червні: його розвідування, чи король польський годиться на сей плян, — чи пропозиція робиться за його згодою і відомом, дає додумуватись, що з польської сторони йому такої пропозиції не робилось, і польські політики в січні-березні робили сі пляни за його рахунок — але без його відому!

Але потішаючи себе перспективою, що така діверсія упустить крови козацтву, польські політики заразом сподівалися за сю козацьку кров одержати де що золота для себе. Для того щоб козацький напад був підтриманий тяжшим польським наступом, Венеція мусіла дати Польщі грошенят на наєм війська; королівський сенатор дає такий обрахунок (в середині березня): треба найняти 6 тис. пішого війська і 4 тис. кінного [10]); на се треба було поважної суми, не яких небудь 200 тисяч скуді, як за Володислава. Набрати се військо король хотів не дома, а в австрійських землях. З ним він би наступив на Турка від Валахії. Але розуміється, перше ніж рушитися до Валахії, се військо дало б королеві змогу росправити ся з козаками! Се була друга користна сторона сього анти-турецького проєкту: посилаючи, ніби то, козаків на Турка, Польща мала б одержати за се гроші військо на приборканнє козаччини. Се був дуже дотепний плян — та тільки лишився літературною власністю своїх авторів!

Примітки

1) Пражмовский, сенатор королівський, пише 1 квітня: "Про Хмельницького починають бути недобрі поголоски, і тепер повно у нього заграничних послів; з Ракоцієм так як з Татарами вічне побратимство, і держить там (Хм.) свого резидента. Вчора король одержав пересторогу від одного чужоземця з Німеччини, що за інтриґами Хмельницького заграничні сусіди поділилися Польщею: московський цар має вдарити на князівство Литовське, Шведи на Прусію, Ракоцій на Краків і далі. Він же виписує всі ради Хмельницького з заграничними послами і з своїми полковниками запорозькими. Всі не ворожать Полякам спокою. Король сього не хоче казати сенаторам, і ту пересторогу затаїв, не виносячи в публіку, аби наші не трівожилися, а неприятель гори не брав".

Два тижні пізніше (15 квітня): "Сіґизмунда Ракоція на королівство польське провадить Хмельницький, Шведам Пруси віддає..." — Автоґрафи б. петерб. публ. бібл., № 221 л. 287 і 293.

Як бачимо з листів Пражмовского, в варшавських кругах розбудили трівогу вісти, що Хмельницький знову збирає козаків — але потім прийшли пояснення, що то хан просить помочи на Донців, і Хмельницький в секреті (supresso nomine, інкоґніто) пішов уже з кільканадцятьма тисячами chanowi na posiłek — листи з 8 і 29 березня л. 277 і 287. З того-ж листування довідуємося, що оборонцем Хмельницького серед тих підозрінь і обвинувачень виступив воєвода краківський, кн. Заславський: "ручить за Хмельницького, що дотримає віри і присяги" (л. 291, 5 квіт.).

Посол Ракоція Стефан Маріяші був у Хмельницького в березні або квітні: маємо листи Ракоція післані з ним до гетьмана і писаря в місяці лютім (без дня) і відповідь гетмана з 14 квітня, післану мабуть з тимже послом — Monumenta Hungariae historica, diplom. XXIII с. 665-6 і Transsylvania et bellum boreo-orientale I с. 100.

2) Див. в т. VIII с. 338.

[3]) Так оповідає про се Парчевич в пізнішій записці вецецькому сенатові — її видрукував Пеячевич в своїй монографії про Парчевича (Peter Freiherr von Parchevich, Archiv für österreichische Geschichte т. 59, 1880, с. 496 дд.), і на ній опер своє оповіданнє про сей епізод, так само Кубаля, Jerzy Ossoliński с. 77 дд., Сірбу в своїй моноґрафії про Басарабу с. 288 дд.

[4]) Теки Нарушевича 141 с. 1109-1112 з помітою, що се виписано з архиву Вишневецьких. Подібно у Ґоліньского: хан велів послові своєму переказати королеві, “що був у нього посол від цісаря турецького з запитаннєм: за чиїм дозволом він напав на землі польського короля і плюндрував їх. На се хан відповів: “Я з королем польським помиривсь, кому він неприятель, тому і я неприятель, ми собі навзаєм присягли”. Друге: “Чому не посилаєш до Порти вязнів панів польських, як инші хани чинили, ділячись здобичею з цісарем?” Рік хан: “Ви перше оправдайтеся, чому ви вбили цісаря, мою кров (мого кревного), й обрали собі паном хлопця. Я тому ближчий (більше мав прав на трон) і не признаю його за пана свого, і перед вами не буду оправдуватися” (с. 318).

Перший виліт сеї качки зазначився здається в отсій звістці Пражмовского, в листі 20 січня: “Вчора прибіг гонець від хана татарського, в яких справах — ще того секрету не відкрив, але догадуються, що по гроші, або по проценти (po interes od nich), і така теж чутка (так!), що має просити короля, аби велів козакам Запорізьким на море”, л. 261.

[5]) Польські справи, 1650 р. ст. 3.

[6]) Реляція з 5 березня в XVI т. львівських Жерел с. 74-5.

[7]) Тамже с. 78-9, реляція з 16 квітня.

[8]) Жерела XII с. 127: депеші царгородського посла Ренiґера з 29 січня.

[9]) Жерела XII с. 128 — реляція з 20 лютого.

[10]) Жерела XII с. 128-9.

МОСКОВСЬКИЙ УЛЬТІМАТУМ ПОЛЬЩІ, ПОРАДИ КИСІЛЯ, ПЕРЕГОВОРИ З ХМЕЛЬНИЦЬКИМ, РОЗМОВИ КОЗАЦЬКИХ ПОСЛІВ З МОСКОВСЬКИМИ В ВАРШАВІ, ВІСТИ З УКРАЇНИ, З МІСЯЦЯ КВІТНЯ, КОЗАЦЬКИЙ ПРОЄКТ ПРАВОСЛАВНОЇ ЛІҐИ, НЕРІШУЧІСТЬ МОСКВИ, ВІДНОВЛЕННЄ МОСКОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ДОГОВОРУ.

Раптом в сі пляни врізався московський ультіматум польському урядові. Московське посольство, що прибуло до Варшави в місяці березні для потвердження "вічної згоди”, цілком несподівано поставило неймовірні домагання. За образи царської гідности, нанесені їй помилками в титулах, в писаннях до московських урядів, і нечемними висловами в ріжних книгах, друкованих в Польщі, посли зажадали смертної кари на сих провинників, 500 тис. червоних за безчестє, і повернення Смоленська та иньших земель забраних від Московського царства підчас "Смутного часу", — инакше Москва вважатиме згоду за розірвану і не тільки сама повстане на Польську корону, але й підійме на неї козаків, Татар і Турків. На доказ реальности сеї погрози посли показували листи Хмельницького писані до царя, аби Поляки знали, що він шукає царської протекції, і натякали, що за Хмельницьким стоїть також Швеція і Семигород [1]).

Польський уряд на се відповів, що він не вірить, аби такі абсурдні і негідні домагання могло поставити царське правительство: се мабуть посли від себе видумали, нехай вони почекають в Варшаві, поки королів гонець побуває в Москві й довідається, чи дійсно їх слова відповідають поглядам їх правительства [2]). Се був дуже зручний маневр, і сю проволоку польський уряд зручно використав для того, щоб підтяти московському правительству всяку можність пуститися на воєнну дорогу. В сій справі, між иншим, запитано гадки воєводи Кисіля, як спеціяліста в справах московських і українських: лист від самого короля йому вислано одночасно з висилкою гінця до Москви — в вербну неділю, 10 н. с. квітня він був уже в руках старого воєводи, і той дуже схвильований таким знаком уваги і довіря відбув зараз же нараду з своїм найближчим товаришом, київським каштеляном Максиміляном Бжозовським. Сам будучи дуже хорим, негайно виправив Бжозовського до Хмельницького: відводити його від Москви, а королеві виписав в сій справі довгий меморіял, висланий другого ж дня і захований в оригіналі в збірці Чорторийських. Не переказуючи в деталях

сеї многословної писанини, я спинюсь на деяких більш інтересних для нас моментах. Кисіль вважає ситуацію дуже поважною, і рішаюче значіннє надає позиції в ній Запорозького війська, инакшими словами — позиції Хмельницького. “Коли Москва вже порозумілася з Шведами і з иншими, що нас тепер тиснуть, то се тяжка небезпека; а розум каже, що вона не приїздила б з такою вибагливою місією і такими небувалими і тяжкими вимогами, коли б не обміркувала б і не орґанізувала б проти нас війни. Але коли вони мають (порозуміннє) з Шведами, а Порти(!) — Кримська і Чигиринська зістаються при нас, Біг з нами!” — Можна ще як раз повчити Москву розуму і на ній здобути реванш за всю пережиту неславу Польщі. Порозуміннє Москви з Шведами не може бути дуже твердим, між ними зістається старе суперництво, і Кисіль радить королеві постарати ся як-скорше закінчити переговори з Швецією, що велися про ріжні спірні справи. Вислати посла до Криму і забезпечити собі приязнь Орди. Але головну і негайну увагу звернути на козаків. Кисіля непокоїть, що саме поїхав до Хмельницького якийсь московський гонець, — отже треба спішити, щоб не дати себе випередити. Не думає, щоб Хмельницький мав охоту зломити недавню присягу королеві — адже не перший раз його пробують спокусити. Бжозовський визондує його, а король тим часом нехай вишле до нього, Хмельницького, листа такого змісту, що він складає заспокоєннє України на них двох: на Хмельницького і Кисіля (минаючи Потоцкого, значить) — нехай вони про се подбають, а вже польське військо на Україну не піде, буде затримане на теперішніх позиціях — аби тільки Хмельницький витрівав в заявленій вірности. Одначе в двох справах треба доконче вдоволити українську сторону: гостро заборонити "шарпанину” з польської сторони [3]) і зробити кінець порушенням даних обіцянок в релігійній справі [4]). Українську масу Кисіль уважає — як ми вже бачили — знеохочено до польського режіму безповоротно, але з козаччиною, то значить, — з її правлящою старшиною, він уважає можливим прийти до порозуміння — коли тільки піти на зустріч її вимогам: їй до Польщі ближче як до Москви.

З Москвою Кисіль радить пробувати дійти порозуміння, коли ж не вдасться — йти на війну, і зараз рушити кілька козацьких полків на Сіверщину, щоб не допустити на українську землю московського війська: инакше все Задніпровє, себто його селянська і міщанська маса, спалахне бунтом, з котрим не можна б було дати ради [5]).

Перед самим Великоднем прийшов до Киселя новий лист від короля в тій же справі, з ріжними плянами і побажаннями, як треба використати воєнні сили і дипльоматичні пляни Хмельницького — на хана, на Ракоція і т. д., і Кисіль не чекаючи повороту Бжозовського виписав гетьманові шумного листа від себе, прохаючи прибути до нього до Київа на нараду, з огляду на ріжні нові питання порушені королем. Широко і гучно росписувався про боже провидіннє, що чуває над Польщею й її королем, і викриває та в-нівець обертає змову ворогів, специяльно Москви, що бажаючи взяти реванш за понесені утрати шукає спільників против Польщі, підбиває Шведів, Ракоція і т. д. Кисіль нагадує гетьманові, що Ян-Казимир — його креатура, грубо висловлюючись, і він певно не схоче лишити його без підтримки в трудній ситуації 6). Король рахує на нього і просить Киселя йому написати, щоб гетьман від себе написав ханові і використав посольство Ракоція, що за відомостями короля мав бути тепер у гетьмана. Кисіль вважає крім того потрібним порадитися з ним про оборону сіверського пограничча від можливого московського наїзду, і не можучи через недугу приїхати до гетьмана, просить як найскорше "зблизитися до нього" — "хоч на провідну неділю з великодним колачем, хоч коли ваша м. зможеш прибігти".

Можливість повоювати Москву він представляє незвичайним щастєм для козаків, впадаючи в їх добичницьку псіхольоґію:

"Зглянувся Біг на нашу бідну Русь Україньу 7), на голоту, на те убожество, що блудить, ходить, а самі вже не знають куди: всюди голод! Поживляться там, дасть Бог, бо ж він свідком, що ніхто у нас не мислив про ту війну, ані не бажав її — поготів король й. м., але коли пани осударі 8) важилися під нами рів і яму копати, присягу зламавши, — самі в ній будуть, дасть Біг. Сього нам треба було 9), аби своя земля утишилася досконально, та свої рани залічила і недостатки спомогла, а війська польські і запорозькі, забувши як дома себе кривавили, спільно на спільного неприятеля 10) сили обернули. Чи змордується військо далеким походом? Чи там переправи? Чи трудність яка? Все дома! Можу то на закінченнє написати: Ласкав пан-Бог на ваш-мосці, і як почав пістувати, то до кінця пістує. Журивсь-єси в. м. сам з собою, думав завше над тим, як би то королеві й. м. і вітчині нагородити, що та нещасна свара ущербила, — аж тепер пан-Біг дає

оказію" [11]).

Хмельницький не поїхав до Київа — побаченнє його з Кисілем відбулося в Черкасах, в місяці червні; в Київі по недавніх заворушеннях йому мабуть не хтілось показуватись. Але перед Бжозовським і він, і старшина, очевидно, не пожалували запевнень в своїй повній готовости йти на Москву разом з Татарами, як то собі бажав король. Таку звістку, очевидно, привіз від них Бжозовський. 26 квітня сповіщає він короля з Київа, що неважаючи на недугу, яка тримала його в ліжку, він сповнив дорученнє, одержане від "старшого колеґи", воєводи Кисіля, як міг найкраще, згідно з даною інструкцією [12]). Але на жаль — звідомленнє про всі подробиці льояльно лишає свому старшому колєзі — а його звідомленнє досі незвісне. В депешах нунція є тільки коротка згадка, з слів канцлєра Осоліңького,в середніх днях травня про дуже сприятливу відповідь козацького війська на польську пропозицію [13]).

В цитованім вище листі до Кисіля з 26 травня (очевидно 5 н. с. червня) гетьман повідомляв його, що він уже давніш чув від хана, що той рад стати разом з ним "против неприятеля королівського величества" (царя), коли буде потреба, і тепер знов отримав від нього листа з потвердженнєм [14]).

Докладніші відомости надійшли від воєводи Кисіля на підставі розмови його самого з Хмельницьким на сю тему в Черкасах в середині червня. Маємо також витяг з тих переговорів [15]).

На пропозицію післати від себе до хана — щоб Татари помогли Польщі на Москву, Хмельницький, мовляв, обіцяв се зробити, і певний, що Орда піде — коли не сам хан, то брат його нуреддін-султан, бо так умовлено у них, що коли Хмельницькому буде треба, він прийде з усім військом. Але добре було б, щоб король як найскорше від себе післав до хана і запевнив собі поміч Орди спеціяльним приреченнєм (очевидно — з відповідними дарунками), бо Татари жадні — треба запобігти щоб їх Москва не перетягла подарунками до себе.

Що до самого пляну кампанії радив напасти там де Моравський шлях притикає до Сівери — се зветься Свина дорога. Польське військо непотрібне — наробить великого галасу; досить буде з сеї сторони козаків з Татарами, які швидко можуть зібратись, — мусить тільки бути запевнена

безпечність: домам, жонам і дітям козацьким. Але се може бути не скорше як з початком жнив, коли Орда коней випасе, скорше не піде. До того часу треба затримати московських послів — аж все буде готово.

Взагалі зробив на Киселя вражіннє повної готовности і щирости для короля, і він знову радить королеві показати йому всяку честь і ласку: прислати дарунок, лист від королеви, заманіфестувати прихильну політику в справах релігійних і под.

Але нам всі сі чемні заяви гетьмана доказують лише його лицедійські здібности, нічого більше! Бо справді воєвати з Москвою не було ні трохи в його інтересах, хоч він і відгрожувався походом під сердиту руку; але саме — тим більше відгрожувався,чим більше почував неможливість зірвати гнів на Москві за те, що вона не йшла йому на руку.

Дійсну політику в сій справі зазначили козацькі посли в Варшаві. З посольського справоздання Пушкиних довідуємось, що сі посли приїхавши до Варшави 19 н. с. квітня й довідавшися про московський ультіматум, дуже енерґійно, як тільки могли, старалися підтримати московських послів в рішучій і непримиренїй політиці. Поляки, мовляв, мусять уступити з огляду на козацьке військо, що шукає протекції царя — а за козаками стоїть і Крим, і православні балканські держави [16]). Коли ж би Поляки не уступили і пішли на війну, Москві нема чого відступати і перед сею перспективою: маючи за собою козаків, вона може повести війну на вірну побіду — її підтримає і польська опозиція, всякі ображені королем сенатори і шляхтичі; а чуткам про незгоду і розрухи на Україні не треба надавати ніякої віри: військо встане як оден під московською протекцією.

Першу таку розмову мали козацькі посли з московськими 22 с. с. квітня (2 травня). Вони росповіли про справи доручені їм від війська і пообіцяли дати копії всіх документів. Згадали, що в дорозі до Варшави перестріли гонця, що їхав від короля до гетьмана з повідомленнєм про московський ультіматум і некоректне поведеннє московських послів, що змушує польський уряд видати війну Москві, і король бажає в тім мати поміч Запорозького війська. Висловили переконаннє, що гетьман і військо тої помочи не дадуть — хіба що про око пообіцяють, а давнє задушевне побажаннє козаків таке, щоб цар почав війну з Ляхами, а вони, козаки, стали б у ній по стороні царя. Тому московському посольству треба твердо

в своїм стояти і йти на розрив з Польщею. Одночасно з тим як з київського з'їзду висилано їх, козацьких послів, до Польщі, від гетьмана висипалося посольство до царя — Криса з иншим товаришом, і хоч зміст посольства варшавським послам не був відомий докладно, але очевидно, вони припускали, що воно стоїть в звязку з бажаннєм війська — перейти під протекторат царя, і вони, посли варшавські, хочуть як найскорше повернутись, щоб своїми звідомленнями про польсько-московське напруженнє підтримати се бажаннє [17]).

Оповідали й се, як канцлєр Осоліньский наказував їм говорити перед московськими послами, що козаки готові з Поляками воювати Москву, — щоб московські посли зменшили свої вимоги [18]). Але Полякам стало відомо, що козацькі посли, бувши у царських послів, навпаки радили їм настоювати на своїх вимогах. Тому і на обіді, що їм дав гетьман Потоцкий, він дорікав їм за се, і за те теж що вони добиваються скасовання унії, яка нічим Запорозькому війську не шкодить [19]). Козацькі посли заперечували сі розмови з царськими послами: казали, що вони ходили на московський двір купувати соболів і вино, а розмов з послами ніяких не вели. Тому просили Москалів в се побаченнє (6 травня), щоб вони надалі не видавали їх перед Поляками. А 9 травня зложив їм прощальну визиту Богдан Пешта, і росповівши піддячому Богданову про закінченнє своєї місії просив ще раз переказати великим послам, бр. Пушкиним, щоб вони з Поляками не мирились, бо козакам безсумнівно прийдеться воювати з Поляками. Король Зборівського трактату не сповняє, і в чім нібито уступив, то з лукавством, щоб ті обіцянки потім взяти назад, як давніш се робилось. Уложивши з царем договір і закупивши кримського хана Поляки задумують винищити козаків — про се остерігав їх оден вірний і обізнаний з справами чоловік. Гетьман по повороті послів без сумніву вишле зараз послів до царя, щоб він прийняв їх під свою руку і спільно з Москвою почне війну з королем, а до них прилучиться богато й бідної шляхти і всякого стану людей в Польщі й Литві, "що живуть від сенаторів і богатих панів у великих бідах" [20]).

Таким чином козацькі посли розгортали звісний уже нам варіянт української політики: ліґа православних під проводом московського царя. На жаль досі не вдалося нагромадити документального матеріялу для тодішніх зносин козаччини з Дунайськими князівствами, про котрі так богато й уперто говорилося в тім часі на Україні і в Польщі. Ґоліньский

записує в своїм записнику, з нагоди приїзду козацького посольства з реєстрами:

Хмельницький підбив Москву, так що вона зібрала війська на Корону Польську й хоче зломити перемирє, і з огляду на успіхи козаків почала згорда говорити: "Чому король і Річпосполита, заплативши викуп своїм хлопам-підданим, не мала б заплатити викуп і нашому цареві?"

Также післав Хмельницький послів на Угорщину, до Ракоція князя семигородського, підбиваючи його підняти війну на Поляків. Обіцює зробити його королем польським, Польщею з ним поділитись. Тільки мати Ракоція відрадила і відраджує синові, щоб приязни і вірности своєї королеві і Річипосполитій не ламав, бо не годиться вязатися з хлопом і чужим підданим та йому помагати: "Коли він свому панові віри не дотримав і на нього пірвався, то боронь Боже щоб і тут твої піддані потім тогож не вчинили; у кого б ти ратунку шукав? Ближчі Поляки ніж хлопи". На сі намови матери (Ракоцій) став приставати, коли б тільки його брат не схотів чогось колотити і з козаками броїти, котрим таки не треба дуже вірити.

Сі ж козацькі посли через Семигородську землю поїхали до Мультан, до господаря мультанського — теж з посольством від Хмельницького: підіймають його, щоб зачав війну з Польщею й поміг Руси в тім успіху ("щастю"), що вона має над Поляками: визволила свою віру грецьку з неволі. Господар там не дав козацьким послам богато говорити, але завівши їх до покою, зо три години говорив з ними, і не було можна довідатися, що вони там між собою уложили" [21]).

Насуваються гадки, якою б то дорогою пішли справи, якби московське правительство справді послухало тоді козацьких рад і пішло на розрив з Польщею, і Україна перейшла під протекторат Москви три з половиною роки скорше, ще не обезкровлена війнами й еміґрацією 1651-3 років? Але до того не прийшло: московські правлящі круги не рішилися піти на розрив з Польщею і на союз з козаччиною. Ряд подій раптом відслонив перед ними можливість повторення страшних для боярства і для всіх маючих верств обставин московської Смути перших двох десятиліть XVII віку: самозванства, народніх повстань, наступів польських та козацьких ватаг. При кінці травня 1648 р. стались дуже небезпечні масові розрухи в Москві,

і потім хвиля таких масових забурень прокотилася по ріжних сторонах Московського царства [22]). Разом з тим, одночасно з вістями про переговори Польщі з козаками і Кримцями про спільний наступ на Москву — викликані ультіматумом Пушкина, — прийшла на Москву відомість, що на дворі Хмельницького з'явився “вор" — називав себе сином московського царя Василя Шуйського. За московськими відомостями се був син торговця-міщанина з Вологди, Тимофій Акундинов, що потім в Москві був писарем (піддячим), і відти, пересварившися з родиною, втік на Литву, разом з иншим таким же авантурником, і став удавати з себе царевича. Вперше московське правительство довідалось про них в Царгороді в 1746 р.; потім вони побували в Римі і в Венеції, через Семигород весною 1650 р. дісталися на двір Хмельницького, що держав їх в гонорах, й виїзжаючи в середині липня за Дніпро завіз до Мгарського Лубенського манастиря — ближче до московської границі — щоб відти їм лекше було вести зносини з московськими сторонами [23]).

Такий збіг обставини не міг справді не затрівожити московське правительство: на нього дійсно мусіли повіяти спомини московської Смути, і воно заходилось як найскорше ліквідувати небезпечні можливости, викликані необережним ультіматумом, та навпаки — просити польський уряд вжити своїх впливів на Хмельницького, аби він видав їм “вора”.

З другого боку — польське правительство мало можливість продемонструвати московському посольству не тільки згоду Хмельницкого на воєнну прогулку в московські землі разом з Татарами, але й велике спочуттє сьому плянові Кримської Орди. Десь в середині червня н. с. [24]) до Варшави прибули кримські посли — в відповідь на запитаннє, очевидно післане після московського ультіматума в березні-квітні. Хан заявив через них свій непохитний намір воювати Москву, кликав короля в похід і навіть грозився, що коли Поляки не будуть з ним разом, то він з козаками буде змушений воювати Польщу! Московським послам, коли вони післали від себе привитати новоприбулих татарських послів, Татари виявили крайню зневагу: відіслали їх післанця з ріжними лайками, і Полякам докоряли, що вони так панькаються з Москалями, коли ті не варті того. Так записує одержані з Варшави відомости литовський канцлєр Радивил — в тім освітленню очевидно, яке урядові варшавські круги надавали сьому

татарському посольству. Він додає, що така перспектива польсько-татарсько-козацької ліґи дуже сильно підтяла московські претензії: московські посли стали значно мякші після сього [25]). Нічого дивного. Скорше приходиться дивуватись, що не вважаючи на ретіраду свого правительства, вони все таки потрапили і в такій некорисній ситуації добитись ще ріжних сатисфакцій від польського уряду, напр. що книги з ніби то образливими для Москви виразами були прилюдно спалені в Варшаві, на великий жаль і образу польського шляхетського громадянства, що в тім відчувало тяжке моральне пониженнє своєї держави, конституційних прав, і т. д.

Московсько-польський конфлікт зійшов зі сцени. Договір поновлено. Те, що могло статись тоді, мусіло відійти на кілька літ, щоб повернутися в иншій, далеко менше користній для України ситуації. А тим часом Хмельницькому і старшині з огляду на нерішучість Москви приходилось світити очима перед Поляками і притакувати їх плянам — так як ото діялося на вище оповідженій розмові гетьмана з Кисілем десь в травні чи в червні.

Примітки

[1]) Міхаловского с. 537; Kubala: Poselstwo Puszkina, в т. II його писань, с. 137 дд. Ультіматум московських послів в варшавських записках збірки Міхаловского під 22 червня; з записок Радивила виходило б, що се було день-два пізніше. Про натяки московського посольства на звязки Хмельницького з Швецією і Семигородом пише Торрес під днем 23. IV: "Невдоволеннє Хмельницького понудило й. вел. вислати гінцем одного шляхтича, щоб зручно довідатися, чи має він дійсно якийсь союз з московським (царем), з королівством Шведським і Трансильванином, як то твердили ті московські посли. Він ще не висланий на сю авантюру, але з дня на день готов виїхати, маючи готові листи й інструкції" (с. 80). Пор. далі лист Кисіля з 11 квітня.

[2]) Про висилку до Москви гонця Тібурція Бартліньского, служебника Альбр. Радивила, записано в варшавських записках Міхаловского під днем 24 березня. В московських актах (Польські 1650, ст. 7) його приїзд під 10(20) травня, до Варшави вернувся в перших днях липня — Радивила Pamiętniki II c. 418, Memoriale в копії Оссол. с. 160. Отже квітень-травень-червень, три місяці висів над Польщею московський ультіматум.

[3]) Вище с. 24.

[4]) Вище с. 31.

[5]) Ieszcze przydaię y to: iezeli iusz z Moskwą na woinę zaniesie się, bo trzeba tu zaraz Siewierskie zamki tuteisze ruszeniem kilku pułkow Zaporozkich obwarowac. Bo iako oni (Москва) wnidą w nie, zaraz by Zadnieprze wszystko pomieszało się. Albo Moskwa uczyni refleksią i niech za(r)ty porzuci, — albo nie dac się vprzedic — iest naipierwsza fortuna belli, y saltim oba brzegi tu Korony, a tam w. x. Litewskiego obwarowawszy pokazac im to, ze ieszcze za łaską bozą viget maiestae krola polskiego, a my ci zesmy co przed tym Polacy, a iesli vbozsi, tym lepiey o nas rozumiec potrzeba. — Чортор. 402 с. 5 дд.

[6]) Iako pana tego, ktoregoś sam dopomogł chęcią swoią aby nam wszystkim szczęsliwie panował.

[7]) bidną Rus Ukrainą.

[8]) PP. osudaroie.

[9]) Сю фразу пустив Кисіль по українськи, впадаючи в тон козацької голоти: Sioho nam treba buło.

[10]) В копії: przyiaciela.

[11]) Оссол. 221 л. 90 і 1453 л. с. 373. В даті ваганнє: в Київі 14 квітня і 17 квітня, а в закінченню листа Кисіль поздоровляє гетьмана з Великоднем, — “тому, що його лист прийде на великдень (ies ten list moy przyidzie do wm. przy chwalebnym zmartwychwstaniu panskim, pozdrawiam Wm. tym triumphem Christusa Pana naszego, pozdrawiam i łaską IKMCI y triumphow da PBog prętkich z nieprziacioł iego zyczę y winczuię). Великдень православний

був того року 14 (24), значить дата мусить бути перед 14 квітня (старого стилю).

12) В автоґрафах варшав. унів.

13) Торрес пише 21 травня. “Пан великий канцлєр казав мині, що козаки одержавши відомости про тутешні непорозуміння з Московитами, пишуть, що вони готові разом з Татарами атакувати Московита кождої хвилі як тільки король накаже (с. 82). В збірці Русєцких (31 с. 91) такі варшавські відомости від Андрія Мясковского з 15 травня: P. woiewoda kiiowski dał znac, ze kozacy gwałtem biorą się do Moskwy, y o co proszą przez posły do k. i. m. Krol i. m. “ziechał tu niespodzianie z pola dla taiemnei rady z senatem około tych kozakow y Moskwy. Мова була мабуть про уступки козакам, як то радив Кисіль.

14) Польські справи 1650 р. ст. 1 л. 479.

15) Се “пункти в яких воєвода Кисіль уже договорився з Хмельницьким і ті пункти, які ще Кисіль вважає потрібними — в Черкасах 20 червня 1650” у Міхаловского с. 550. Вони дуже близько сходяться з змістом наведеного листу Киселя 11 квітня — розвивають його гадки, і наведений заголовок вповні правдоподібний, але дата здається наче б то занадто пізньою — хоч і не неможливою.

16) Настрої козацьких послів супроти татарських в Варшаві були одначе не найкращі, коли вірити варшавським вістям. В збірці Русєцких (31 с. 91) єсть варшавська записка з 9 травня про банкет послам московським, татарським і козацьким, що дав Осоліньский молодший: Татари стали сваритися з козаками, казали що хан королеві брат, і Орда від козаків відступить; дійшло до шабель, і “Москва не чекаючи розправи повтікала”. Може бути, що польські круги обробляли сих татарських послів в против-московськім напрямі, і ціла сварка вийшла через Москву!

17) Наведу в ориґіналі се інтересне звідомленнє московського посольства (Польські справи 1650 р. ст. 3):

АпрѢля въ 22 д. гетмана запорожского послы Самойло Богдановскиі с товарыщи сказывали: присланы де они ис Киева от Богдана Хмельницково

и от киевского митрополита и от всего войска Запорожского с сейму; а присланы де они о том, чтоб королевское величество в коруне Польской і в великом княжстве Литовскомъ униатцкую вѢру всю велѢлъ снести и церкви сломать, чтоб уния нигдѢ не была и искоренить бы до конца. Да пана Чаплинского велели карать смертью против пункта по договору, какъ у них на сойме положено, и им де против того ещо никакова добра не показали, и имъ де за то будет стоять; да и того имъ домогатца, которые договорные статьи написаны у них в пункте, велѢл король все напечатать в констытуцью.

"Да они ж говорили, чтоб царского величества великие послы о чемъ присланы — за то стояли, и чего учали просить сперва, и с того ничего не уступали, для того, чтоб де православнымъ християном все было учинено на обе стороны, что надобно. А будет того не учинятъ, и царского б величества послы с ним за то стояли с обе стороны за одно, и то б учинить, чтоб с царского величества сторону и съ их Ляхи и иные иновѢрцы никакого добра себѢ не надѢялись. И гетман де Богдан Хмельнитцкиі і все войско Запорожское того добре желаютъ, чтоб имъ быть с православными християны в соединенье; и хотят они то учинить, о какихъ они дѢлехъ от гетмана Хмельнитцково и от киевского митрополита и ото всего войска Запорожского ис Киева с сейму к королю присланы, учинить все по своей воле за помочью царского величества, потому что они добрѢ топерво стороны царского величества страшны, и говорять такъ, что впрямъ на них царское величество войною ратныхъ людей присылать хочет; а какъ де царское величество пошлет на нихъ ратних людей, и козаки де их никакъ не подадут, потому, что вѢра их одна; и что де они мыслят и меж собою переговаривают — и то де дѢло, чаю, Богъ в совершенье приведет; и у гетмана де и у всего войска Запорожского о том давно мысль, что царскому величеству служить хотят, и ныне б за то стоять, чтоб и царскому величеству учинили, что ему государю угодно.

"Да они ж говорили: какъ они с сейму ис Киева от гетмана и от митрополита и ото всего войска Запорожского посланы к королевскому величеству, — и при них де сказано было посламъ к царскому величеству — запорожскому казаку Крысе с товарыщемъ саму-другу, а при них де ещо были не посланы; а какъ они поѢхали, после ихъ посланы ль они к царскому величеству или нѢт и какое дѢло имъ наказано — того они не вѢдають. А того они добрѢ желают, чтоб их королевское величество

отпустил наскоро хотя и без дѢла, и они б де то все гетману і всему войску Запорожскому, царского величества поговоря с великими послы, про великихъ пословъ и о каких дѢлехъ присланы росказали; и на то де они добрѢ надежны, что гетманъ і войско Запорожское для православные христианские вѢры за то будут стоять заодно, чтоб имъ быть на свободе от подданства лятцкие вѢры, в соединении с православными християны, под царского величества высокою рукою. А гетман де і все войско Запорожское держат великое спасенье, хотя они с ними теперво и помирились, только межь собою на обе стороны добрѢ большое спасенье держат. А какъ бы де Господь Богъ милость свою подал и учинилъ православных християн в соединении, и меж бы де православными християны никакихъ злыхъ причин на обе стороны не держали; да і время де то приспевает, что православные християне будут в соединении.

"Да они ж говорили: были де у гетмана Хмельницкого от волоского и от мутьянского послы владѢтелей, для того чтоб гетман Хмельницкой і все войско Запорожское какъ учинят і в совершенье приведут с королевскимъ величеством мирной свой договор, на турского царя имъ бы де гетманъ і войско Запорожское помочи подали; а им де добрѢ хочетца от подданства турского царя быть свободнымъ; и чтоб гетманъ о том и к крымскому царю от себя пословъ своих послалъ и на помочь ево на турского жь царя призывал; а они де за помочь кримского царя собравъ своихъ государствъ(!) будут чинить подарки болшые; а что де давали они дачи турскому царю, и тѢ(!) де обещаютца давать имъ, запорожским казакомъ. Да им же было вѢдомо, что до гетмана шли от турского царя и от венгерского Ракуцы короля послы; а для чево идут, того они не вѢдаютъ. А что де здѢсь тот слух проходил, что Нечай Кривонос собрался со многими тысячи з запорожскими казаки и хочет приходить на польскую землю войною, и то де говорено не дѢлом, ничево тово не бывало, только они то хвалят, что Ляхи от них живут в большом страхованні.

"Да говорили жь: какъ де они Ѣхали к королевскому величеству, і в дороге с ними встрѢтился гонецъ от королевского величества; а сказывал имъ, что он послан к Богдану Хмельнитцкому и ко всему войску Запорожскому, что присланы от царского величества великие послы и просят того, чтоб города Смоленска и иных уступили и мпогихъ пановъ и сенаторей карали горломъ, а причины де никакие не оказали; и королевское де величество за то разгнѢвался і велѢл де их розослать по рознымъ городом; и после де того

от короля посыланъ был до пословъ канцлЂр Осалинской выговаривать, что они дЂлаютъ недобро и королевское величество привели на большой гнЂвь, и послы де у канцлЂра упрашивали и целовали его в ногу, чтоб он у короля упросил, чтоб ихъ не розсылали, и говорили будто послы канцлЂру такъ, что они то здЂлали собою без царского величества вЂдома и говорили пьяным обычаемъ. И королевское де величество с царскимъ величествомъ за то, что прислал к нему пословъ царское величество неумныхъ людеи и ево короля обезчестили, зато хочет войну всчать; и чтоб гетьманъ и войско Запорожское учиняли ему вспоможенье. И они де чают того, что тому гонцу в томъ откажетъ і вспоможенья чинить имъ не похочет, потому что ему, гетману і всему войску Запорожскому то надобно давно и того хотят, чтоб царское величество войну против Ляхов всчал, а они де от царского величества не отступят. А хотя де королевскому гонцу впрямъ и не откажетъ и какими словами будто спероженья королю похочет учинить потЂшитъ, и отпустя де гонца, то де они признавают, что после от себя гетман к царскому величеству послов, о чем к нему король присылал, дастъ о всемъ вЂдомость".

18) "Да им де здЂсь приказывал канцлЂр, чтоб им то говорить, что они будут заодно с Ляхами против царского величества стоять, и послы де с ними тот часъ будут мир держать и тЂхъ городов, о которых ныне говорят, и панов на каранье просить не будут. И они де сказали, что они королевскому величеству служить ради. А противъ договору о какихъ дЂлех они присланы от гетмана и от митрополита и ото всего войска Запорожского, тЂ дела в совершенье привели, чтоб униятцкая вЂра снесена была тотчасъ и пана Чаплинского велЂли карать смертью".

19) Кисіль довідавшися про сі зносини козацьких послів з московськими, з свого боку забив трівогу, рекомендуючи як найскорше відправити козацьке посольство, "з як найбільшим фавором", "і не пускати їх до розмов з Москвою". Міхалов. с. 552.

20) "АпрЂля въ 29 д. приезжал на посольской двор запорожской казакъ Богдан ПЂшто(!), которой прислан от гетмана Богдана Хмельнитцкого к королевскому величеству в посланникЂхъ и сказывал подьячему Григорью Богданову, что они в тЂхъ делах, для каких дЂлъ от гетмана к королю были присланы, от короля отправлены, і велено имъ Ђхать ныне к гетману, и они

де ныне Ѣдут к себѢ до гетмана с чѢмъ ихъ король отправил. И он де теперво. Для прежнего знакомства и дружбы заѢхал проститца, а что он накажет, чтоб тѢ ево рѢчи донести царского величества до великих пословъ, а он де тѢ слова приказывает до великих послов доносить по повелѢнью товарищей своих, которые с ним от гетмана до короля в посланникехъ присланы, и от себя, чтоб великие послы вскоре с королем в совершенье миру не приводили, для того что они поѢдут до гетмана наскоро днем и ночью, какъ им Богъ помочи подастъ, и царского величества про великих послов роскажут, и гетман де тотчас пошлут до царского величества посланца своего наскоро, чтоб ево гетмана і войско Запорожское под свою государскую высокую руку принял, и будет на них приходить войною заодно царского величества с ратными людьми для того, что имъ король противъ Збаражского договору, на чемъ помирился, многихъ статей не уступает, и которые статьи имъ и уступили, и то с вымысломъ, чтоб имъ и тѢхъ статей вперед отступитца и полживить было мочно, и хотят ихъ казаковъ обмануть против прежнево, какъ ихъ преже сего обманывали, и обманув ихъ християнскую кровь проливали. Да имъ же де вѢдомо учинилось, что хотят они с царскимъ величествомъ учинить мирной договор впрямь, и учиня мир с царскимъ величеством, дав большую казну крымскому царю и сложась, хотят ихъ казаков всѢхъ побить, а имъ де сказывалъ по совѢту про то дѢло подлинной человѢкъ честной, которой про такие дела вѢдает достаточно; и какъ де мы до гетмана приѢдемъ, и гетман де і войско Запорожское того терпѢти не будет и учнет промышлять ныне вскоре, какъ ему гетману і войску Запорожскому Богъ помощи подастъ; да имъ же Богъ дасть и не Ляхов на помощь многих людей и против короля встанут, потому что многие Ляхи шляхта небогатая і всяких чинов люди, которые живут от сенаторей и от нарочитых шляхтъ в большихъ обидах. А какъ де Господь Богъ то дѢло приведет в совершенье и нас царское величество православныхъ христиан не подастъ и примет ныне под свою высокую руку, и тогды де царское ввличество і всей коруны Польские і великого княжства Литовского доступит и без бою, потому что коруна Польская і великое княжство Литовское и от одного ихъ гетмана і войска Запорожского ныне живут в большомъ в страхованиі, и стоять имъ будет против царского величества і войска Запорожского нѢкимъ; а гетман де і войско Запорожское давно о томъ Бога молят, чтоб православная христианская вѢра была во единениі, и учали б они жити царского величества под высокою рукою безо всякого опасенія. И говорил такие

рЂчи со слезами".

[21]) Осол. ркп. 189 с. 320. Далі Ґоліньский записує ще такі чутки: "Князь Вишневецький хоче впровадити Мойсея Могилу на панство Волоське. Сей Могила одержав уже хоругов від Отоманської Порти і деклярацію, що вони хочуть його мати на панстві Волоськім. Він же намовив до спілки (sprakty-kował) Нечая: пообіцяв йому 100 тис. талярів, щоб він з ним ішов на Волощину. Але і Лупул, теперішній господар, не сидить без діла і сильно готується витати гостей" (с. 345). Се писалось перед козацьким походом на Волощину, після нього, очевидно, Ґоліньский написав на боці: "З того нічого не вийшло, Хмельницький хоче бути господарем волоським". А далі читаємо такі "Новини з Варшави, 29 серпня":

"Хмельницький по давньому, як чоловік неспокійний, присяги і вірности королеві і Річипосполитій не дотримує, ріжні інтриґи ведучи по заграничних державах, підіймаючи їх на корону Польську, щоб йому поміч дали. Турчинові віддається під протекцію, аби лиш дав йому поміч на Ляхів, і Туреччина того не вирікається, обіцяє прийняти під свою протекцію й помогти на Ляхів, аби лиш вирікся моря, і щоб усі козаки вічними часами на Турків не нападали, а були васалями (голодовниками) панства Турецького. З тим приїздив в посольстві до Хмельницького чауш. Також посол від Ракоція, від господаря мультанського і волоського, а з яким посольством, того ніхто не знає. Також два посли татарські. Всі вони трохи не в однім часі були у Хмельницького" (с. 353). Се вісти про події з липня і початків серпня.

[22]) Про них Соловьев II-X с. 1515 дд.

[23]) Історія Акундинова у Соловьева II с. 1497-1500, 1601-8, 1644-9.

[24]) Торрес каже, що авдієнція була 20 червня — див. нижче його оповіданнє.

[25]) Memoriale Радивила, рук. Осол. 117 л. 160, Pamiętniki с. 418 (текст трохи коротший).

ВЕНЕЦЬКА МІСІЯ ДО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ВЕНЕЦЬКИЙ ПОСОЛ ВІМІНА В ЧИГРИНІ, В ЧЕРВНІ 1650 Р., ВІДПОВІДЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА ВЕНЕЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО, ЗВІДОМЛЕННЄ ВІМІНИ, ДАЛЬШІ ПЕРЕГОВОРИ І ПОГОЛОСКИ, ПРО ВІЙНУ З ТУРЕЧЧИНОЮ.

В початках червня н. с. гетьман приймав венецького висланця в справі анти-турецької ліґи — козацького походу на Турків. Сим разом дати цілком певні, бо маємо автентичне звідомленнє самого висланця. Був се венецький священик дон Альберто Віміна, вишуканий кінець кінцем для сеї місії Торресом — в Варшаві [1]). В квітні він одержав від венецького посла в Відні Ніколя Саґреда, котрому була доручена ся справа, інструкцію для сього посольства і листи для Хмельницького — писані в дуже загальних виразах, з огляду на непевність козацьких настроїв. Головним завданнєм Віміні дано — вислідити, наскільки вірні сі відомости (пущені в Варшаві) про намір хана спільно з козаками атакувати Порту [2]). Коли дійсно такі наміри у них єсть, належить їх всяко підтримати, обіцянкою помочи Венецької республіки — одначе в загальних виразах, до отримання дальших інструкцій. Доручалося також розвідатися, чи не могли б до тої акції бути притягнені господарі Молдавії і Валахії, і які вигляди на участь в ній Польщі.

Коли ж би виявилося, що такого наміру у Татар і козаків нема, послові доручалося заграти на псіхольоґії Хмельницького, щоб понудити його самого до такої акції против Порти. Він мав йому представити поважаннє, яке має в Венеції його імя, його християнська ревність і благородне серце, сотворене для великодушних діл. З другої сторони вказати на безрадність Отоманської імперії — спільного ворога всього християнства — під властю хлопчика, серед сварок міністрів, розстрою в адміністрації, ворохобні серед війська. Шість літ Порта даремно напружує свої сили против Венецької республіки — сильна рука Хмельницького нанесе їй рішучий удар. Венецька фльота кілька разів замикала Дарданельську протоку: останній раз вона протягом 22 місяців тримала її в бльокаді не даючи ні війти не вийти ані малій барці. Коли б разом з новим наступом венецької фльоти, що має статись сього місяця, сильна козацька фльота з'явилась перед Константинополем і нічого иншого не робила, тільки перетяла б довіз поживи сьому великому місту на кілька тижнів, зараз почались би в нім

розрухи, і після такого удару заданого голові, нічого б не вдіяли і всі инші части імперії.

Посол повинен був пильно вважати, яке враміннє на Хмельницького зроблять сі доводи. З усею розвагою, якої вимагає така серьозна справа, мав він виміркувати, чого може сподіватись Венецька республіка від нього: які сили міг би він рушити і коли? яке становище Хмельницького і козацького війська? Чи виписані з реєстру селяни приведені до послушности? якої помочи і грошевих субсідій потрібував би гетьман від Венецької республіки? якою дорогою могли б бути передані йому гроші, так щоб він міг їх одержати без розголосу?

По одержанню сих писаних інструкцій від Саґреда Торрес виробив Віміні авдієнцію у Осоліньского, що дав йому ще ріжні устні поучення від себе 3). Заговорив про пляни против-турецької ліґи, котрій всею душею спочуває, і коли тільки здоровлє йому позволить, поїде до Італії, з нагоди Римського юбилею, щоб там попрацювати для сеї справи — в інтересах Венеції. Потвердив, що вже раніше дав Хмельницькому наказ — постаратись виправити якусь частину "сеї збунтованої юрби" на Чорне море і в даний момент вичікує сього походу. В будущині має намір орґанізувати також і сухопутний похід. На запитаннє Віміни, як се погодити з тим що король заповів Порті послів для потвердження згоди, — канцлєр відповів, що така була ухвала сойму, але король може затримати посольство так довго, як йому сподобається. Для улекшення Віміні подорожі обіцяв йому дати листа до воєводи Киселя і православного митрополита, одначе для безпеки радив перебратися за купця й удавати, що він подорожує в справах торгівлі попілом і деревом — з котрої дістають великі бариші Голяндці: в такій формі до нього краще ставитимуться і люде і шляхта.

Не вважаючи на всі запевнення спочуття сій місії, дані Осоліньским Віміні, а королем Торресові, Віміна не набрав переконання, що вони справді ставляться до неї прихильно. Розуміється, так воно і було: творячи лєґенду про велику анти-турецьку ліґу з козаками і Татарами, козацький похід на море і т. д., вони не могли бути вдоволені з того, що венецький висланець буде на місці у першого джерела провіряти, як воно єсть. Характеристично, що в розмовах про сю місію ні король ні канцлєр нічого не згадали про наміри хана воювати Турцію, так росписувані перед тим: очевидно тут абсолютно нічим було похвалитись, і ясно було, що сі наміри були

варшавським винаходом.

Виїхавши 7 травня з Варшави, Віміна був за тиждень у Львові, і відси на Константинів дістався 29 травня до Паволочи, де тоді була польсько-козацька границя: резідував польський підстароста і козацький отаман. Тут Віміна мусів відкрити дійсну мету своєї подорожі — инакше б не поїхав далі. Його венеціянське походженнє — оповідає він, зробило йому тут дуже добру репутацію, бо Венеція має, мовляв, тут велику славу через свої останні успіхи против Туреччини; козаки висловляли надію, що гетьман певно позволить їм іти на Чорне море, в поміч Венецькій республиці [4]). Козацькі посли, що вертали ся з Варшави, відвізши туди новоспоряджений реєстр, прийняли Віміну під свою опіку, і він швидко і щасливо за пять день доїхав до Чигирина, де застав Хмельницького, і другого дня був покликаний на авдієнцію “до палацу”.

“Я застав гетьмана ("пана ґенерала") в його покою з вищезгаданими послами (що вернулися з Варшави) і деякими козацькими начальниками. Він устав з свого місця і стрів мене серед покою, обняв мене і посадив потім коло себе. Я подав йому вірительну грамоту вашої ексцелєнції (Саґреда) і разом з нею латинський переклад, бо довідався, що гетьман не вміє італійської мови, ані з близьких до нього осіб ніхто нею не володіє. Мої пояснення (що до перекладу, спорядженого на швидку самим Віміною) задоволили його, і без якого небудь закиду він почав з того що випив за моє здоровє горілки — котра кілька разів обійшла наоколо — аж прийшла пора обіду. Підчас того він роспитував мене про новини з Німеччини, і про деякі подробиці воєнних успіхів Венеції, аж нарешті дав знак, щоб я виложив свої поручення. Тоді я росповів, що в. ексцелєнція вислав мене уцілувати його руки і засвідчити поважаннє до його особи та побажаннє, аби йому повелося забезпечити спокій собі і своїм людям згодою почесною і корисною. Християнські володарі сподіваються, що нинішнє затишє (в операціях против Турка) урветься, бо Козацька нація (la-natione Cosacca) не звикла його зносити — підіймаючи зброю на Турка на суші й на морі. Він (Турок) тепер стоїть безборонний перед якими небудь нападами з сеї сторони, звертаючи всі сили на те щоб стримати успіхи венецьких сил, нагромаджених під Дарданелями... Пройшла поголоска, що й Татарин пристає з козаками, заохочений догідною для ріжних здобутків ситуацією — хоче, по перше, заволодіти Отоманською імперією, на котру претендує, і

вона йому належить, по друге (се вже, очевидно, завданнє козаків): визволити з неволі патріярха і силу бідних християн. Тому всесвітліша республіка Венецька схотіла вислати когось, щоб довідатися правди в сих поголосках і запевнити в. ексцелєнцію, що Турок був би так притиснений морськими й сухопутними силами Венеції, що мусів би лишити Татарам і козакам повну свободу в здійсненню їх планів.

“Відповів (гетьман), що дякує в. ексцелєнції за чемні відносини і ще перед моїм приходом дуже інтересувався успіхами венецької сили і царгородськими розрухами. Що він тішився їх (венецькими) успіхами і радо прилучився б до їх акції, коли б лише домашні справи забезпечились настільки, аби не треба було боятися нових внутрішніх клопотів — при незабезпечених відносинах з Поляками, що почувають себе ображеними до живого. Єсть люде (між Поляками) добре настроєні, що бажають спокою, але є ще й неспокійні люде, що не перестають відгрожуватись і похвалятися пімстою (козакам), і умови згоди досі не виконані. Знає, що татарський посол був в Варшаві, але в яких справах, се ближче йому не відомо, і хоч він ханові брат і товариш, він не може здаватись на нього так далеко, що міг би облишити край без оборони, виставлюючи його на небезпеку ногайських нападів. В кождім разі не залишить подати сю справу на обраду і рішеннє Запорозького товариства (compagnia di Zaporosa), припускаючи при тім, що всесвітліша республіка Венецька підогріла б охоту козаків відповідною грошевою субсидією”.

Віміна на се відповів, що при великім множестві козацького війська не трудно було б його поділити й пуститися на війну з частиною його — лишивши другу частину для охорони. Польщі козакам нема чого боятися — так вона знищена і вичерпана, і прихильники реваншу не мають послуху у короля і більш розважних людей. Що до грошевої субсидії з боку Венеції Віміна припускав, що вона її не відмовить, хоч має величезні видатки. На се гетьман нічого не сказав, а запитав, чи Віміна має паспорт від польського короля, инакше сказавши — чи робить свої пропозиції за його відомом і згодою? Віміна відповів, що не має і не просив, бажаючи заховати свою місію в секреті, одначе короля поінформовано про сю подоріж, і він виявив своє спочуттє. На се гетьман завважив, що дійсно для такої акції потрібна згода короля — і пустився в згадки про пляни Володислава, розбиті неохочими до війни маґнатами. Радив вислати посольство до хана й прихилити його до походу на Турків, вважав се можливим, бо відносини

Татар до Турків подібні до тих, в яких були козаки до Польщі до останнього часу; коли б хан схотів іти на Турка, гетьман також пішов би. З сього Віміна мусів зміркувати, що всі варшавські балачки про ханські пляни проти Порти, про татарсько-козацьку акцію в сім напрямі й польські накази Хмельницькому — післати козаків на море, чиста фікція: Хмельницький не знав про се нічого і висловлював все се як свій проєкт і цілком нову гадку. Але ясніш поставити сього делікатного питання Віміна не зважився; він тільки спитав гетьмана, чи се не на Турка покликав хан козаків до помочи (в дорозі йому сказали, що Хмельницький саме виїздить за Дніпро до козацького війська, зібраного на поклик хана). Гетьман заперечив — військо зібране для походу на Черкесів, що не схотіли дати ханові уставленої дани хлопцями й дівчатами.

Серед сих розмов, що потрівали кілька годин і перепліталися горілкою, оповідає Віміна, кінець кінцем застелили стіл і принесли обід, до котрого запрошено і його, і потім довго пили, аж доки прийшла пора відправляти послів: одного татарського, другого донських козаків, і гетьман відпустив Віміну, двічі випивши добрим вином за щасливі успіхи венецької зброї. Роспитувавши старшин Віміна довідався, що татарський посол приїздив з подякою хана за козацьку поміч в експедиції на Черкесів, а Донці приїздили потвердити своє брацтво з Запорозьким військом і заручитися його протекцією (про се посольство буде мова далі).

Потім Віміна мав ще другу авдієнцію у гетьмана, і на ній продовжувалися тіж розмови. Гетьман спитав між иншим, чому Венецька републіка не постарається намовити воєвод Валахії, Молдавії і Трансільванії, щоб вони теж підняли ся на Турка і визволили ся з-під його влади? Віміна не знав, що на се сказати. Далі гетьман докладніше спинився на кримській справі, доводячи, що похід хана певно привів би до повного упадку Оттоманську імперію, і тому треба б приложити всяких старань, щоб його підняти, - говорив, що напише про се в листі до Саґреда, і дійсно написав. Стараючись зрозуміти се натисканнє Хмельницького на участь хана (про бажаннє хана воювати на Турка йому знов таки нічого не було відомо!) — Віміна пояснив собі се так: “Хмельницький, чоловік дуже дотепний, знав що йому нема чого боятися иншого нападу, як тільки від сього сусіда-варвара (хана); хоч він не довіряє й Польщі, але знає, що рушитися вона не може, через недостачу людей, грошей і згоди. Тому хотів би бачити Татар заплутаними в турецьку війну: при звязку Татар з Поляками тільки се

забезпечило б і улекшило б його людям похід на Евксін, і побіду".

В суботу, 11 червня гетьман закликав Віміну до Суботова, "свого улюбленого місточка" і там прийняв "з своєю звичайною чемністю". Сказав, що хоче його відпустити, дав йому листа до Саґреда, паспорт на дорогу туди й назад, з наказом усім полковникам, сотникам і т. д. чинити післанцеві вільний пропуск і давати, все потрібне на дорогу, і визначив трьох козаків провідників. Висловив надію, що скоро побачить його знову, а тим часом порадиться з Запорозьким військом в сій справі, та постарається довідатися про погляди хана. Нехай Саґредо буде певен, що готовости підняти се славне діло - війну з Турком, гетьманові не бракуватиме. З розчуленнєм оповідає Віміна про богаті дарунки, які від нього одержав (прегарний карабин, багато інкрустований), всякий припас на дорогу (між иншим мід, котрого рецепту при тім Віміна подає), і кілька талярів "на горілку". Дуже хвалить при тім Віміна козацьку гостинність і чемність взагалі. "Ґенерал артілєрії (обозний) в переддень мого виїзду після обіду повів мене майже силоміць туди де продається мід, велів принести на стіл деревляні барильця меду і горілки, казав покликати музику і забавлявся, щедро частуючи всіх хто приходив, і так трактував мене кілька годин ще в ночи. Грубовата і для італійської вдачі тяжка чемність — але виявляє велику любязність!"

В листі до Саґреда, переданім Хмельницьким і пересланім Віміною до нього зі Львова (написано його досить доброю латиною) [5]), гетьман дякує іменем своїм і війська за виявлену до них прихильність, але в доволі рішучім тоні заявляє неможливість вчинити зараз Венецькій республіці ту прислугу, що вона від нього собі бажає. Вже покійний король Володислав хотів підняти всі сили на Турка, і дав Запорозькому війську гроші на морські човни: вони ще й тепер лежать готові на Дніпровім березі, — але маґнати і дорадники короля не допустили до тої війни короля, "і заборонили нам подати руку помочи всесвітлійшій Венецькій республіці, як ми того хотіли". В тих трудних обставинах союзником і братом гетьманові і війську був хан; зазнавши його ласки, вони і в справі помочи Венеції не можуть поступати без нього сепаратно: нехай Саґредо порадить свому урядові вислати послів до хана, і коли той дасть згоду, то й гетьман з військом не відмовляється від помочи — за відомом і дозволом короля. Гетьман дуже б бажав, щоб Бог привів до одностайности християнських володарів, аби вони могли дати відправу всяким ворогам, та дав при тім

змогу виявити і йому свою приязнь Венецькій республіці і віддати їй бажану прислугу, — але як бачимо, кінець кінцем все залежатиме перед усім від кримського хана!

Взагалі лист написаний дуже зручно, крайнє загально і дипльоматично, і катеґоричну відмову прибирає масою приємних слів; цікаво також, що гетьман про військо тільки загально згадує на початку, а пише все від себе: ми та й ми, “Б. Хмельницький, гетьман війська його кор. мил. Запорозького”. Загалом як документ козацької політики і дипльоматії лист дуже цікавий: перед венецькою дипльоматією, може найбільш виробленою в цілім світі, канцелярія війська Запорозького не осоромилася.

В додаткових листах написаних тоді ж зо Львова (одно явне, друге зашифроване) Віміна висловляє ще деякі небезінтересні міркування. Підносить, що на будуче треба, щоб лист до Хмельницького був написаний від самої Республіки безпосереднє; сим разом “секретар” (Виговський) питав його, чому уряд Республіки не звернувся сам, а доручив сю справу віденському послові, і Віміні доволі трудно було се виправдати. Що до великости субсідії, що її козаки хотіли б отримати, йому не вдалось одержати виразної відповіди ні від Виговського, ні від козацьких послів що були в Варшаві; з причин вказаних гетьманом вони взагалі були здержливі на пункті яких небудь обіцянок більшої помочи. Але він, Віміна, думає, що навіть і за малий козацький похід варто добре заплатити. Навіть мала козацька екскурсія на турецькі землі була б роздута поголосками і змусила б Отоманську імперію кинути в той бік великі сили, і таким чином зробила б велику діверсію на венецькім фронті. Піднявся б дух в невдоволених підданцях Порти: молдавських, валаських, семигородських, і вони захотіли б скинути з себе турецьке ярмо, а мабуть і Москва не пропустила б покористувати ся сею нагодою, і Венеція могла б уложити з Турцією почесну і корисну згоду.

В шифрованім листі Віміна оповідає розмову, яку він мав при повороті в однім місточку з найстаршим з тих козацьких послів, що були в Варшаві. Той спитав, з чим гетьман його виправив. Вислухавши відповідь сказав, що Хмельницький мав нараду [6]) з своїми довіреними людьми в венецькій справі, і всі згодилися, що треба післати певне число човнів і людей на море, — але Хмельницький не захотів рішати не забезпечивши себе наперед з боку кримського хана. Та до повороту Віміни ще можна буде

щось зробити! “Я сказав, пише Віміна, — що треба б іще порозумітися про похід. з королем — бо в листі до в. ексцелєнції Хмельницький ставить умовою королівську згоду. Посол засміявся і сказав: “Король дасть дозвіл, а коли ні — то ми візьмемо його у Кодацької залоги”. — Кодак се твердиня збудована Поляками на Дніпрі, щоб стримувати козаків від походів — вони там тримають тепер свою залогу, пояснює Віміна, і далі завважає, що він переконався, що взагалі король і канцлєр не користуються у козаків такою пошаною, як він думав, і не дуже їм милі. Канцлєрові не забувають, що його замислом Хмельницький був під Збаражем проголошений бунтівником, а на уряд козацького гетьмана настановлено було ворога Хмельницького Семена Забуського: канцлєр був автором листів розісланих між козаків, що намовляли їх скинути Хмельницького і прийняти Забуського, і після згоди канцлєр постарався, щоб Забуський був обдарований польським шляхетством, і король дав на се згоду і затвердженнє.

“Що Хмельницький мало симпатизує королеві — пише Віміна далі, — на се, мині здається, я маю два сильні докази. Хмельницький за столом сказав тост до жінки притишеним голосом, так щоб дальші не чули, а мене вони не стереглись, думаючи, що я не розумію їх мови — “За здоровє великого короля”, сказав він: сі короткі слова звучали як зневага. Жінка з ґрімасою рушила головою, вони засміялись і встали.

“Ще більший другий. Принесено до Хмельницького королівський наказ, що під загрозою ріжними карами наказував, які титули треба виписувати Московитові. Поглянувши на папір і зміркувавши зміст він сказав з гнівом: “Так король боїться Москаля? Заберіть геть сей лист, я його не хочу знати! Се не для козаків, що хочуть свободи!” І так він не прийняв сього листу ані не схотів щоб його роспубліковано. Що до канцлєра, то мині здається, мої підозріння про нього і його хитрощі справдилися вповні: ані селянського повстання не було, ані Хмельницький не ходив в похід. Тому то він хотів утруднити подорож (до гетьмана) посилаючи мене на руки київського воєводи і митрополита — найбільших ворогів, яких має латинська віра!”

Я трохи ширше спинився на сім цікавім епізоді — стрічі з нашим козацьким світом культурної західнє-європейської людини, з політичним досвідом і доволі широкою, як на той час, загальною освітою. Віміна уважно приглядавсь до того що бачив, вмів орієнтуватися в нім і

доглядатись того що крилося поза лаштунками. Він опублікував потім кілька праць про україно-польські і московсько-польські відносини, українське життя й побут [7]), і в своїх донесеннях до Саґреда роскидав, як ми бачили, чимало цікавих подробиць життя, звісток і помічень над політичними відносинами.

Коротко докажу історію сих політичних плянів польсько-українських, про котрі зачав мову.

Після виїзду Віміни з Варшави наради і переговори про них ішли далі. 4 червня Торрес подає — здається досить припізнені вісти про нараду, що орґанізував коронний підчашний Остророґ в невеличкім гуртку сенаторів з приводу прохання дунайських католиків переданого одним тамошнім священиком — очевидно тим же Парчевичом. Його вислано на цісарський двір, а відти до Венеції, з листами канцлєра, а в Варшаві радили далі над способами, якби втягнути до сеї справи козаків і Татар. Пляни оживилися, коли розійшлось заклопотаннє викликане ультіматумом Пушкина, і царське правительство дало своїм послам наказ відновити вічну згоду з Польщею.

З тим як загроза війни з Москвою відійшла, стратили актуальність пляни заплутання козаків в сю війну і напущення їх на Московські землі, і знову можна було балакати про організацію козацького походу на Турків та торгуватися з інтересованими державами. Торрес росповідає те, що він чув про авдієнцію татарського посла у короля 20 червня н. с., — властиво панські балачки з приводу сеї авдієнції, що ходили в Варшаві в останніх днях червня [8]). Посол хана, каже він, заявив канцлєрові від хана устно, і те ж в листі виложив візір, що Татари через нужду і убожество свого краю і множество своєї людности примушені пуститися в похід, щоб здобути собі на прожиток — вони можуть заробити його собі тільки шаблею [9]). Широко доводив, як мало треба покладатись на приязнь Московита, що не мав звичаю дотримувати вірности сусіднім володарям, — вказав на приклади, як то підчас минувшого повстання в королівстві він тримав послів при Хмельницькім і шпигів під час Збаразької облоги, вичікуючи догідної хвилі, щоб напасти на Річпосполиту підчас найбільшої біди і крайности, та з'єднавшися з її ворогами взяти її під ноги! Нехай би Польща посилала козаків в якийсь заграничний похід: чи будуть вони в ній переможцями, чи будуть побиті — однаково то їй користь. Коли програють похід, се буде

пожитком для королівства, бо воно позбудеться сих лотрів, від котрих неможна нічого сподіватися крім невгавучої злоби і безконечних злочинів. Коли поб'ють неприятеля, та здобудуть нову країну, розширяться й повернуть шляхті польській її маєтки, котрими заволоділи, і будуть дальше — не будуть бушувати в своїм краю. "Такі в коротких словах пропозіції й виводи татарського посла, і поскільки я можу з'орієнтуватися, — кінчить Торрес, - тут думають, що тими самими мотивами можна переконати й самих (Татар очевидно) обернути свою зброю против Турка”.

Так переводилися пляни варшавської дипльоматії з шин “на Москву” в напрям “на Царгород”!

Коли стало відомо, що гетьман коронний визначив збір війська на Поділлю і витягає сюди армату, готові були вважати се вірним знаком війни з Туреччиною. “Тут у нас знов якось на війну заноситься” — писав львівський синдик Кушевич до Кракова 5 липня. “Обоз має стати 4 серпня під Сатановим. Коронна армата вся виходить від нас, а ще з Варшави йде до нас чимало, а звідти піде далі. Від кількох днів у нас у Львові венецький посол, що вертає від Хмельницького: козаки чайки готують. Єсть і посол від кримського хана, йде до цісаря християнського, до Відня — завтра має виїхати до Кракова; хан щось інтриґує в справі турецького панства: вже Турки то помітили, як оповідають наші купці приїхавши з Царгороду. Дай Боже щастя” [10]).

Незадовго по тім (в середині липня с. с.) прибув ще оден компаньон до сих плянів: приїхали семигородські посли, з поздоровленнєм з приводу замирення з козаками і закликали до спільної акції против Турків. Князь семигородський готов, мовляли, підтримати таку війну всіми своїми силами і засобами [11]). Се властиво був перший серіозний сторонній голос в сій справі — бо ж попереднє говореннє про наміри Татар і козаків воювати з Турком по всім наведенім мусимо вважати за побожне бажаннє самих варшавських кругів. Він мусів зробити сильне вражіннє.

Заразом стало відомо, що викликана місією Парчевича акція знаходить прихильність на цісарському дворі [12]) і в Венеції — Парчевич прибув туди з листами Осолінского на початку червня. Венецьке правительство рішило спішно вислати до Варшави посла, щоб уложити з Польщею союз проти Туреччини — призначено для того Джіроляма Каваццу, що десь з поч.

серпня вже вирушив у свою місію [13]). Реляція Віміни також зробила сприятливе вражіннє. За порадою Саґреда рішено було вислати його знову до Хмельницького, Кавацца в переїзді через Відень мав забрати закуплені вже Саґредом дарунки для Хмельницького і козацької старшини, як то радив Віміна (особливо рекомендував він “секретаря Виговського”). Осоліньский, збираючись на папський юбілей в серпні 1650 році, сподівався дати дальшого ходу сій акції, прихилити до неї цісаря і папу — та несподівано перед самим виїздом вмер, від апоплексії, 9 серпня н. ст. Але й смерть його не перебила сеї анти-турецької акції, що мала стільки впливових прихильників, починаючи від самого короля, і підогрівалася бажаннєм одержати сим титулом гроші і військо. Тільки з дипльоматичного слова вона не перетворялася в діло. Бо Хмельницький притакуючи польським плянам, весь час шукав опертя проти Польщі, і після того як Москва відновила свою “вічну згоду” з Польщею, більш ніж коли небудь почав працювати над скріпленнєм своїх звязків з Отоманською Портою і перетвореннєм їх в правно-державний союз: в підданство султанові і перехід України до катеґорії таких турецьких васалів як кримський хан, воєвода молдавський, мунтянський, князь семигородський.

Примітки

[1]) Про його місію спеціяльна студія д-ра Кордуби, з вибіркою депеш, в львівських Записках, т. 78 (1907).

[2]) Інструкція Віміні в дод. у Кордуби, ч. 16.

[3]) Про сію авдієнцію Віміна оповідає в листі до Саґреда з 7 травня — у Кордуби дод. 21.

[4]) Справозданнє з подорожі і авдієнції у Хмельницького — у Кордуби дод. 21 і 27.

[5]) Дата: Чигирин, 3 червня — очевидно старого стилю.

[6]) Нібито в Паволочн, але се очевидно помилка, або непорозуміннє.

[7]) Про них див. в VIII. II с. 204.

[8]) Реляція з 2 липня 1650 — Жерела XVI с. 85.

[9]) Торрес не раз вживає сього виразу “sciabla”, очевидно дуже наслухавшись і принявши його за характеристичний місцевий вираз.

[10]) У Ґоліньского, с. 346.

[11]) Реляції Торреса з 23 і 30 липня, Жерела т. XII с. 131 і XVI с. 87.

[12]) Рел. Саґреда з 28 травня, Жерела XII с. 130.

[13]) З вересня пише вже Саґредо про його авдієнцію у цісаря, в дорозі до Польщі — Жерела XII с. 134.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЗАХОДИТЬСЯ КОЛО ТІСНІШОГО ЗВЯЗКУ З ТУРЕЧЧИНОЮ. ЙОГО ДИРЕКТИВИ ДОНЦЯМ. КРИМСЬКІ ЖАДАННЯ ПОМОЧИ НА ДОНЦІВ І ЧЕРКЕСІВ; ПОХІД ЛИСОВЦЯ І ТИМОША ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Свого часу я згадував [1]), що зараз мабуть по зборовськім замиренню гетьман за порозуміннєм з ханом посилав посольство до султана, демонструючи тісну приязнь козацтва з Татарами. Безпосередньої відповіди на се не маємо, але доволі правдоподібно, що на початку 1650 р. гетьман мав якесь посольство в відповідь на се: донські висланці, бувши в Чигирині в січні чули, що гетьман чекає до себе “турського посла" — він в той момент десь зближався до Чигирина [2]). Але з чим приїздив той посол, був він від самого султана чи від котрогось з башів, донські висланці не знали, і ми так само. Як оден з мотивів сього посольства можна припустити пригадку від Порти, щоб козаки не ходили на море. Як ми знаємо, донські

козаки скористали з походу хана в поміч Хмельницькому в 1649 р., щоб шарпнути кримські та турецькі городи на Чорнім морі [3]); з того часу забезпеченнє турецьких земель від козацьких нападів стало одним з пунктів дипльоматичних переговорів з гетьманом, з боку татарського і турецького. Воно виступає в пізнішім листі, одержанім гетьманом в липні 1650 р., і дуже правдоподібно, що й січневе посольство порушувало сю справу. У відповідь на се гетьман, судячи з пізнішого відпису, заявляв не тільки свою готовість у всім вигодити Порті, але й бажаннє бути підданцем і користуватися її протекцією й помічю против усіх своїх ворогів — як от Ляхів. Зробив він сю заяву в листі післанім після січневого посольства і одержанім в Царгороді 27 квітня до рук Бектеш-аґи, "названого батька султанового" [4]). Таку заяву — виходить з грамоти, він посилав султанові ще підчас війни 1649 р., просячи помочи на Ляхів, і очевидно — поновив сю заяву на початку 1650 р. — на що отоманське правительство і відповіло посольством, що було в Чигирині в липні 1650 р.

Відомости про нього [5]) дають нам деяку можливість орієнтуватися в сих переговорах, що на початку 1651 року закінчились формальним признаннєм України васальною державою Отаманської імперії й інвестицією гетьмана знаками сього васальства.

Не вважаючи на те що Порта, спеціяльно її столиця і двір, переживали тоді період замішань і упадку — так дуже підчеркуваного в вище наведених польських і венецьких міркуваннях, гетьман і старшина трактували се як переминаючу хоробу: рахувалися з Портою як з могутнім політичним чинником і силкувалися використати її для своїх політичних завдань. З двох політичних варіантів які раз-ураз виникали на українськім політичнім пляні [6]): уведення України в систему васальних держав, що стояли під зверхністю султана, чи орґанізації християнської противо-турецької ліги (яка теж мала два свої варіянти — вінчаючись або папою, або Москвою і патріярхами), в другій половині 1650 року, після того як Москва рішучо відмовилась від інтервенції, очевидно — рішучу перевагу взяв варіянт перший: звязатися з Портою, заручитися її протекцією та сприятливими директивами для сусідніх васалів її — Криму, Молдави, Семигороду, а для того — формально бути прийнятими між підданців султана. В сім напрямі велися переговори протягом цілого року після Зборівського замирення і закінчилися султанською грамотою місяця ребіул-евель 1061 — лютого

1651.

При тім Хмельницький старав ся з одної сторони підчеркнути в очах хана, що се акція не тільки вповні льояльна, а навіть корисна для нього: Хмельницкий мовляв демонструє се перед Портою, аби вона хана тим більше шанувала і ні в чім не тіснила. Так він се заповідав перед московським послом, так видно справді був писаний його лист, отриманий Бектеш-агою в квітні 1650 р. Але заразом — як видно з листу місяця ребіул-евеля, він обережно скаржився на хана перед султанським диваном, чи лекше кажучи — констатував факт, що хан його покинув в рішучий момент, в війні з Польщею, і на будуче, очевидно, добивав ся директиви, щоб хан "ніколи не обертав своїх очей і ух в польську сторону” — як то формулувала грамота з ребіул-евеля, повідомляючи гетьмана, що така директива ханові дана.

Та не покладаючись на впливи сих царгородських директив гетьман і старшина старались як болячці годити ханові, щоб придбати можливо найбільшу ласку його. Своїм суворим ультіматумом осягнув се гетьман, що Донці більш не пускалися на море ні сухопуть не ходили під оселі кримські та ногайські улуси: він дійсно стримав їх, так що вони в степові промисли не пускались — принаймні так жалувались перед московським царем (може й надмірно прибіднюючись) [7]). Потім в березні 1650 р. хан прислав гетьманові нового листа сповіщаючи, що він приймає до відому причини. з котрих гетьман не післав карної експедиції на Донців, і сам готов відступити від сеї експедиції, коли Донці йому “поклоняться”, а від гетьмана жадає тільки, аби він до них післав послів і потвердив, щоб вони не ходили на море. Гетьман дійсно написав зараз листа до Донців, щоб вони не псували йому “вічного братерства” з кримським ханом ніякими нападами на кримські й турецькі володіння, бо “ласка царя его милости и всѢхъ ордъ” потрібна для визволення церков божих; завдяки свому союзові чимало церков уже “одшукалося” в попередніх кампаніях, і на будуче гетьман сподівається того ще більше — тільки треба “поважати” сю кримську приязнь. Тому в інтересах церкви і вільностей козацьких — котрі, значить, хан теж помагає боронити, гетьман жадає “братерської любови” від Донського війська, щоб Донці не ходили на море. І московському цареві пише, щоб він Донцям тих походів заборонив. А коли-б того не послухали — гетьман грозить війною [8]).

Донське військо одержавши такого листа, переслало його з своїми послами до Москви, а до гетьмана з його посланцями вислали свого посла, просячи щоб він їм не забороняв ходити на море і посилати людей на Крим. Але гетьман їм сього розрішення не прислав, а вони без його дозволу нікуди своїх людей не пускали [9]).

Потім прийшов до гетьмана від хана новий наказ: вислати пять тисяч, а що найменче — три тисячі козаків за Дніпро, для сполучення з татарським військом, що мало йти під проводом ханського брата, калґи султана, на Черкесів. В сій справі маємо два листи: один, з датою 14 травня, роздобули московські вістуни, і він заховався в московськім перекладі, в актах посольського приказу; другий, без дати, дістали висланці краківського воєводи, кн. Заславського, і він заховався в ще гіршім польськім перекладі в однім з польських збірників. Перший лист очевидно раніший — він міг бути принесений Хмельницькому при кінці травня н. с. Хан згадував своє попереднє проханнє помочи на Донців: до сього походу, з волі божої, не прийшло, і хан за те не має претенсії, але тепер просить гетьмана невідмінно прислати йому пять, а що найменше — чотири тисячі козаків з своїм замістником. Хан висловляє надію, що гетьман не відмовить йому "сеї малої горсти своїх людей", після того як хан дав таку велику поміч козакам в останній війні ("з нашим військом конним і пішим в день і в ночи давали ми вам поміч"). Каже "йти їм Чорним шляхом до самих Черкас, а той кого пішлеш намістником у війну — накажи йому пильно: прийшовши до Дону, післати своїх козаків до донських козаків, чи хочуть вони замиритись і побрататись, — і про се нехай би вони прислали до брата мого калґи-султана своїх старшин, які-б могли з нами умовитися і з нами приязнь закріпити" [10]).

Можливо, що про се посольство йде мова в листі Киселя без дати — з місяця травня очевидно. Кисіль з прикрістю констатує сей звязок Татар з козаками, вважаючи його нерозривним ("не тільки з собою живуть і кочують, але й військо собі навзаєм посилають"). Каже, що посольство просило — по перше, з ініціятиви Порти: стримувати Донців від моря, і Хмельницький знову післав на Дін листа в сій справі (чи не той самий?), по друге: хан просив помочі на Черкесів, і Хмельницький вже визначив збір виборним козакам, по 300 чоловіка о двуконь від кождого полку, під Полтавою "на день 26 мая старого календаря": разом буде 6 тис. козаків

(отже від 20 полків!). Кисіль посилав копію листу висланого на Дін і універсалу в справі збору під Полтавою [11]).

Очевидно, з його рук сей універсал поширився в Польщі і дістався до Ґоліньского, що записав його до своїх "Термінат" і заховав для нас — дуже інтересний, ні в чім не підозрілий, на жаль тільки в перекладі, розуміється:

Богдан Хмельницький, гетьман війська й. к. м. Запорозького, панові полковникові київському з усім товариством полку — здоровля від Господа Бога в. м. жичимо! Жадали ми від вас зимою і наказували, абисьте йшли на услугу й. м. цареві кримському; але що в тім часі ще ми сподівалися непевности покою від п. п. Ляхів, для того так ми як і цар кримський той похід торік занехали і услугу, на котру сьмо мали йти, ми відложили. Тепер певний покій став, тому й. м. цар кримський прислав до нас, аби сьмо йому кілька тисяч товариства придали, по 300 чоловіка з полку, а одного сотника на наше місце. О двуконь з оружєм добрим, огнистим, оден віз на десяток чоловіка, не чекаючи другого універсалу на день 26 мая до Полтави ставитися в ту дорогу, то єсть на услугу визначену й. м. цареві кримському, що замишляє на Черкесів, на призначене місце, без вимови — під ласкою нашою і військовою инакше не чинячи. Дан в Чигрині, 24 мая р. 1650. Іван Виговський, писар війська Запорізького [12]).

Але збір сей, очевидно, відкликано. Видко, гетьман вважав і сей кримський похід замаскованою операцією проти тих же Донців, і кінець кінцем відписав ханові (може на підставі нових запевнень, отриманих від Донців), що вважав похід зайвим, тому й війська не посилає "бо неприятелі ханські йдуть до нього з поклоном". Так можемо міркувати з другого ханського листу (без дати). Хан пише, що наказавши своєму братові похід на Черкесів і написавши свого листа гетьманові, він що-години сподівався приходу козаків — але натомість одержав від гетьмана лист, що "військо Запорозьке не прийшло тому, що неприятелі наші йдуть до вас з поклоном". Хан настоює, що похід на Черкесів мусить відбутися доконче: не перший раз Татари туди ходять, і чи козаки в поміч прийдуть чи ні, але татарське військо на Черкесів піде. Хан просить, доконче прислати козаків, під проводом Нечая, або Демка Лисовця (ґенер. осаула) на день 15 липня. Коли трудно прислати пять тисяч, досить буде й три — головно "аби поголоска була, що між кримським військом єсть козацьке військо [13]).

Сим разом гетьман взяв ханский наказ дуже серйозно: поновив попередній наказ козакам зібратися під Полтавою, вислав туди осавула Демка, щоб вибрати з них вибраного війська 3000, і сам виїхав туди з сином Тимошем — щоб виправити його з військом, ханові на пошану, а синові на військову вправу.

Перед виїздом вислав він лист до царя з своїм аґентом Греком Іваном Тафларі. В нім заспокоював царя, щоб він не підозрівав ніяких злих замислів в сім поході, бо військо посилається "только для потреби его милости хана татарского, а не на иной какой замыселъ" — себто не против Москви. І взагалі щоб цар не мав ніяких підозрінь на гетьмана, як то його повідомляють, що цар підозріває його в неприязни, тимчасом як гетьман до нього "на вічні часи в приязни пробуває" 14). Але не дуже льояльно і не згідно з сими запевненнями повіз він з Чигирина разом з собою того звісного вже нам московського "вора" Тимофія Акундинова, що три місяці перед тим прибився до Чигирина, і з тим же Греком Іваном Акундинов післав до московського патріярха Йосифа секретного листа, просячи аби він вставив ся за нього перед царем, випросив амнестію і дозвіл на приїзд до Москви, — тільки гетьман про се нічого не згадав в листі до царя 15). З дороги, з Миргорода гетьман відправив Акундинова з його товаришом Костькою до Лубенського Мгарського монастиря, а сам поїхав до Полтави: там зробив перегляд козацькому війську, виправив сина з вибраним полком, а решту козаків відпустив до дому. Потім поїхав назад, і в Миргороді, з поворотом приймав посланців путивльських воєвод, Марка Антонова і Бориса Салтанова, котрим завдячуємо сих кілька подробиць 16). Про посольство се скажу зараз далі, а тут згадаю в кількох словах дальшу історію сього козацького походу під проводом Лисовця і Тимоша Хмельницького, так як росповідали її в 20-х днях вересня в Лохвиці московському послові Унковському "козаки Лукаш з товаришами, що були в поході на Дону з гетьманським сином Тимофієм і з полковниками":

"Було їх 18 корогов, а полковники були: Демко, канівський та черкаський, провід був доручений від гетьмана полковникові Демкові, а сина свого він післав на те тільки, аби "прийняв наук належних до ратного діла — аби знав служити". Татар з ними не було. А йшли вони з Полтави на Орчик, на Берестову, Орель, Самару, Вовчі Води, Медвежі Води, Терновку, Колиш, Кримки й Міус, і на Міусі стояли два тижні. І з Дону до гетьманового сина

Тимофія і до полковників були посли від Донського війська: отаман Корнило Білгородець іще з двома і били чолом полковникам і війську, говорили: "Військо козацьке на військо (козацьке) ніколи не ходить!" Бо думали, що ми прийшли на них. І наші полковники і військо сказали: Ми не на вас прийшли. І з Дону, з війська привезли нам сорок міхів муки та чотири бочки вина. І з Озова також привезли запас, рибу і питтє. А під Озовом вони ближче Мертвого Донця не були. А пощо військо ходило, ніхто не знає. А назад ішли до Вовчих Вод тим же шляхом, а від Вовчих Вод ішли повз татарські улуси, і Татари давали на військо биків, баранів і коней. А прийшовши до Полтави пішли за гетьманом (на Молдаву), а инші — що коней потратили, ті лишились. А гетьманів син поїхав до Чигирина". [17])

Через свого посла хан повідомив гетьмана, в перших днях серпня, що поход став непотрібним, бо Черкеси йому покорилися (див. нижче), і гетьман з Дону, видко,

звернув своїх козаків.

Повертаю до путивльського посольства. Приїздило воно нібито з листом в справі товарів, забраних у московських купців, але мало крім того дорученнє побачитися з Акундиновим, що прислав був листа до путивльського воєводи, просячи його клопотатися перед царем. Зачувши в дорозі, що він приїхав до Лубенського монастиря, післанці хотіли з ним побачитися. Але українська адміністрація до Лубен їх не пустила -мовляв се їм не по дорозі, і вони зачекали в Миргороді гетьмана, що вертався з Полтави. 17 червня с. с. гетьман прийняв "честно" привезений ними лист і дарунок - сорок соболів, запросив на обід і на обіді росповів, що се він дав кримському цареві "луччих людей о дву конь три тисячі", виправив із сином з Полтави "буцім на Гірських Черкесів". Потім став згадувать, як підчас попередньої війни з Поляками, на його прошеннє московської помочи, "государево милостивоє слово о помочи было, а послѢ того о помочи на Поляковъ государевыми ратными людми отказано". Тепер від Поляків знову "ставиться обида і неправда велика", обіцяного при замиренню вони не додержують, і мабуть прийдеться з ними воювати знову, так він, гетьман, покладається на царську ласку: як буде просити помочи, нехай цар йому не відмовить: як би у нього було "для слави" хоч би тисяч шість або десять царського війська, то він би "очистив Польську

землю цареві!” А він, гетьман, з свого боку рад служити цареві з усім військом Запорозьким усею душею: не то що польські та литовські городи цареві очистить, а хочби й Царгород, і до Єрусалима — приведе під царську руку”. Тричі він їх приймав і пив на здоровє цареві: на першім місці перед тостом за короля. Згадав про псевдо-Шуйского, що живе тепер у Мгарському монастирі — аби вони з ним побачилися. В листі до путивльських воєвод [18]) виправдував інцидент з товарами тим, що тоді цар “учав ся заводити з королем”; як контр-претенсію згадав про пасіку на Мерлі спустошену московськими людьми, а на будуче сподівався згідного пожиття: “вашим вольно всякого пожитку заживати, аж до ДнЂпру добывати ся, и нашим у вас”. І теж згадував за псевдо-Шуйского — що він просить воєвод попросити за нього царя, аби він його прийняв у свою ласку.

Післанці дійсно заїздили до Лубень і бачили в Мгарському монастирі Акундинова — він мовляв на те й до Лубень перебрався, щоб ближче проситися до Москви; але на устні запевнення путивльського воєводи не рішився їхати: хотів мати забезпеченнє на письмі [19]).

Примітки

[1]) VIII. III с. 239-40.

[2]) Донскія дЂла IV с. 363.

[3]) Тамже с. 820.

[4]) Див. лист Мурад-паші в Актах ЮЗР VIII с. 353.

[5]) Див. низше с. 59.

[6]) Пор. VIII. I с. 132-3.

[7]) Донскія дЂла IV с. 452-3 (одержано в Москві 10. IV).

[8]) Лист хана і лист Хмельницького Дон. дѢла IV с. 519 і 522. Перегляд зносин Хмельницього з Доном в новішій праці О. Гермайзе: Україна та Дін у XVII ст., 1928.

[9]) Тамже с. 524-5.

[10]) Польські справи 1650 р. ст. 1 ст. 475-7.

[11]) Міхалов. с. 548.

[12]) Осол. 189 с. 388, недавно видрукував сей універсал проф. Крипякевич в своїх студіях над державою Б. Хмельницького, Записки Наук. Товариства Шевченка, т. 147, 1927, с. 72. Підпису гетьмана під універсалом нема, дипльоматика козацька так мало вистудіювана, що не берусь рішати, чи його заступав підпис писаря, чи гетьманський підпис упущено при копіюванню. Крипякевич підчеркує сей факт як унік, і так само не береться рішати, чи се пропуск чи ні (с. 62).

Сюди належать московські вісти (скорочую їх фразеольоґію):

Крупепький ігумен Йона оповів 11 (21) червня: "Черкаской гетман Б. Хмельницкой со всѢми полковники нынѢ в черкаском городѢ Чигирине, будет меж ими о всем договор. А Черкас было в сборѢ в МиргородкѢ и в Полтаве десеть тысечь, а ити было им к Татарам на помоч на Горных Черкес, что они им не послушны. И Черкесы с Татары нынѢ помирилися, и по гетманскому велѢныо тѢ Запорожские Черкасы всѢ роспущены нынѢ по домам". — Малор. спр. 1650 зв. 4, N 14 л. 1. Тут інтересна відомість про старшинську раду в Чигирині в місяці червні.

Козак Понявин оповідав в Путивлі 14 червня, що здибав Донців, в повороті їх від Хмельницького: той наказав їм не чіпати Кримців, і по полках та сотнях розіслав королівський лист, аби польські й литовські люди, з огляду на відновленнє вічної згоди, жили з царськими людьми в спокою, "и которые были Черкасы посланы с Полтавы с 4-е тыс. человек, и тѢ ворочены и роспущены по домам". — Польські справи 1650, ст. 13.

[13]) Лист в Архиві ЮЗР. III. IV с. 495-6; судячи з того, що про липень говориться як про будучий місяць, лист був писаний в червні.

[14]) Акты ЮЗР. VIII с. 358.

[15]) Про сей лист пише путивльська одписка — що привіз його “Грек Іван Петров”, котрого приїзд воєводи оповістили до Москви 13 липня (Акты ЮЗР. III с. 420); се вповні сходиться з маршрутом Івана Тафларі.

[16]) Звідомленнє путивльських воєвод про сю посилку і справозданнє самих післанців в Актах ЮЗР. III с. 419 дд.

[17]) Акты ЮЗР. VIII с. 330. У Єрлича записана поголоска про нещасливий кінець сього походу “на Калмуків”: грім убив у нім 4000 з 12000, що було в тім корпусі, коло 3000 при тім осліпло, а инших покорчило; останок побила Москва бороначи своєї границі, і кількадесять тисяч Татар також, — "про се оповідали самі недобитки, які повертались” — "Таке чудо показав Біг над тими розбійниками”. Се взірець тих злорадних балачок, що ходили поміж шляхтою.

[18]) Акты ЮЗР. III. 418.

[19]) Тамже с. 423.

ТУРЕЦЬКІ ПОСЛИ У ГЕТЬМАНА І ПІДДАНСТВО СУЛТАНОВІ (ЛИПЕНЬ). ЖЕСТИ В ПОЛЬСЬКИЙ БІК. ХАНСЬКИЙ ПЛЯН ПОХОДУ НА МОСКОВЩИНУ І КОНТР-МАНЕВРИ КОЗАЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ.

З Миргороду Хмельницький вернувся до Чигирина, де його вже чекали посли — турецький посол і з ним татарський післанець, висланці від ріжних маґнатів, в тім числі від краківського воєводи кн. Заславського. Дневничок — реляція незвісного на імя висланця кн. Заславського, списаний для свого патрона, і звідомлення инших маґнатських висланців заховалися для нас і кидають інтересне світло на тодішні відносини [1])

29 липня (н. с.) в пятницю гетьман в'їздив до Чигирина; на зустріч йому виїхала козацька хоругов (сотня) чигиринська; при в'їзді з замку вистрілено з пяти гармат, грали в труби, били в бубни; над гетьманом несли бунчук і

хоругов за ним ішла.

Другого дня гетьман урочисто приймав у себе турецького посла Османа-аґу, старшого покойового султана. Посилав по нього білого коня, гарно прибраного по гусарськи, і приймав потім обідом його і татарського післанця від очаковського бея, що був провідником того Осман-аґи: мав засвідчити перед гетьманом, що то "великий чоловік", аби гетьман віддав йому відповідну честь. "Декотрі наші, що покозачилися", присутні при тій авдієнції, оповідали авторові дневника, що посол сей перед усім іменем султана і турецьких достойників привитав гетьмана з перемогою над Ляхами, і засвідчив, яку то славу Запорозьке військо здобуло по всіх сусідніх державах; далі передав прихильні слова султана з приводу присланої гетьманом заяви, ще підчас війни, що він хоче бути підданцем султана. Такий був і зміст листів прочитаних в перекладі. Маємо їх три — оден від Бекташ-аґи, що отримав попередній лист гетьмана, 27 квітня, і два від Мурад-баші, судячи з змісту — очаківського намістника [2]). Листа від самого султана не було.

Бекташ-аґа повідомляв, що гетьманські листи писані до султана і до "полковника яничарського" іменем Запорозького війська, були отримані і донесені султанові. Султан висловив велику утіху з приводу висловлених там приязних почувань, тісної приязни гетьмана з кримським ханом і готовности разом з ним стати на кожду послугу Отаманській Порті, та заявленого наміру прислати своє посольство до Царгороду. Султан, мовляв, висловився так: Дай Боже, аби тільки прийшли, буду їх добре шанувати, і велів Бекташ-азі й яничарському полковникові відписати тим часом, а будуче козацьке посольство отримає листи від самого султана (изъ руки цесарской), "аби на потомні часи і потомки наші в згоді і приязні між собою жили". Тимчасом "цісар" (султан) обіцяє поміч козакам на кожного неприятеля — "але під таким закладом: від усього вашого війська любо морем любо полем нашому цісареві в його панстві аби ніякої шкоди не було" — "на тім неодмінне лицарське слово, і напотім з якої б сторони неприятелі на вас порвались, ви того пильнуйте, і як багато вам війська буде потрібно, нам ознайміть, і тої ж години поміч вам од нас буде дана". Приязнь з кримським ханом рекомендується і на будуче як найтісніша — в походи ходити разом, все робити за спільним порозуміннєм, і спільних послів слати до Царгороду. Будуче посольство привезе і дарунки від султана, поки що дарунків не посилається. Осман аґа привіз тільки ласощі:

“зо три фунти шафрану, по мішку фіґ, родзинок і міґдалів, більш нічого” — се мабуть від Мурад-баші, що в листі просив "прийняти охотно що-кольвек послав" — що міг дістати.

В листах своїх Мурад-баша оправдувався від наклепів неприятелів, мовби то він жадає від гетьмана 40 тис. талярів, і віддавав себе у роспорядимість гетьмана. Рекомендував підтримувати й надалі як найтісніші і найприязніші відносини з султаном і ханом: “ясновельможного цісаря з правої руки не пускати, а царя кримського — лівої”. Радив у всіх справах звертатися до Бекташ-аґи, “названого отця цісарського”, не забувати і далі “полковника яничарського, його намістника, а також судії яничарського", передавав поклони гетьманському синові і всім полковникам що при гетьмані.

Приймано послів гучно, підчас обіду, підчас тостів чотири рази з гармат ударено. Три дні пізніше їх відправлено (скорої відправи просилося в привезених листах, і в східнім етікеті се вважалося також, знаком пошани). Гетьман посилав з Осман-аґою своїх послів: полковника київського Антона Ждановича, свого свояка ("братанка”) Павла Яненка і білоцерківського сотника [3]). Лист гетьмана до султана, післаний з ними, маємо, на жаль, в дуже несправній копії [4]), зробленій якимсь канцеляристом з черновика для московського посла Унковского, і в дечім мабуть підправленого на московське для кращого зрозуміння; я навожу його з деякими поясненнями і доповненнями, поставленими в ламані скобки; тільки чисто буквальні помилки справляю без спеціяльного пояснення, а поруч з лівої сторони подаю приблизний парафраз, опускаючи сумнівне і неясне:

Найясніший милостивий цісарю турецький, пане наш великомилостивий! На довгі й безконечні літа доброго здоровля і щасливого над усіми панування вашій

НаяснЂйший милостивый цысарю турецкій (панъ) [5]) наш велцемилостивый! На долгіє и незамержоне (незмірні) лЂта доброго здоровья и стасливого надъ всякими панованья

цісарській милості жичимо, поклін і служби наші віддаємо!

Лист від Бекташ-аґи через Османа-аґу нам віддано. З писання того бачимо, що ваша цісарська милость, пан наш милостивий, зволиш ласкав бути до нас, слуг своїх. Велико ми нині тим тішимося з усім військом нашим Запорозьким, і велико просимо вашої цісарської милости, аби до нас, слуг своїх, і надалі був ласкав! Бо ми в братерстві й приязни з й. м. ханом кримським завсіди готові до послуг в. цісарській вельможности — стояти против кождого неприятеля.

вашей цесарской милости зычимъ. Поклонъ и службы наши!

Листъ отъ Бегдашъ-аги презъ Османа-агу намъ отдано. Съ котораго листа ворочано(!), же ваша цесарская милость, панъ нашъ милостивый, на насъ слугъ своихъ [ласкав быти рачиш]. Велце смы нынѢ съ того тѢшили ся всѢмъ войскомъ нашимъ Запорожским, и велце просимъ вашей цесарской велможности, абы на насъ, слугъ своихъ, былъ ласкавъ. Гдыже смы за всякоє братерство и пріязнь съ ханомъ єго милостю [6]) готовы всегда до услугъ вашей цесарской велможности и против каждому непріятелю стоять!

Козакам ми наказали, щоб до володінь в. цісарської милости не впадали, і завсїди того будемо пильнувати, аби ніоден неприятель не напав і шкоди в панствах ваших не вчинив. Так нам дай Боже і по вік: з Татарами в згоді стояти і за-одно разом доходити — боротися з кождим неприятелем і за ласку в. цісарської милости віддячуватися!

Также козакамъ заказали, чтобы въ панства вашей цесарской милости не втаргнули. И всегда того остерегать будемъ, чтобы ни одинъ непріятель не пришолъ и зла въ панствахъ не чинилъ. Теразъ въ згодѢ за [се] стоять съ Татарами, одинъ за одинъ вмѢстѢ добываться — дай Боже такъ и на вѢки [быть] въ приятствѢ, [недобра] хотѢть всякому неприятелю, а зъ ласки вашей цесарской милости отдавать!

До тих часів писань наших ми не посилали, бо зайшли нас клопоти, і не можна було луччих послів послати. Але за той час приязни нашої з ханом його мил. розірвати не зміг ніхто!

До тыхъ часъ писаний нашихъ не посылали, што насъ недомочь така зашла, — якобы лутчи послы у вашей цесарской милости были. Приязни нашей завсе то съ ханом єго милостью розрывать — чего не доказали!

Тепер дочекавшися милостивої ласки в. ціс. милости, посилаємо послів з вірним поклоном від усього війська Запорозького в. цісарській милости!

Теразъ обачивши милостивой ласки вашей цесарской милости, пословъ нашихъ до вашей цесарской милости зъ вЂрнымъ поклономъ посылаємъ отъ всего войска Запорожского.

Бо ми звикли свою присягу до кінця тримати! Се тільки неприятелі наші звикли присяги свої ламати та зраджувати нас! Тепер якби була зрада від Ляхів, чи од Москви або від Угрів, або від якихось инших неприятелів, ми то вашій ціс. милости ознаймимо, і з вельможним ханом й. м. про все зноситися будемо. Коли б неприятель щось

Кдыжъ мы до конца [7] звыкли присяги своей [держать] — [тілько неприятелі звикли присягу свою] ламать и насвсегда зражать. Єжели бы яка отъ Ляховъ [8] зрада была, или отъ Москвы или отъ Венгровъ, или отъ иныхъ какихъ непріятелей, мы вашей цесарской милости ознаймимъ [9], и съ вельможнымъ ханомъ єго милостью зноситися во всем будем. Єжели бы якій непріятель што съ послами царя московского мыслилъ,

замислив з послами царя московського (в Варшаві), ми все се ознаймимо в. цісарській мил. І то обіцяємо, як зичливі слуги, в. ціс. милости, що ні полем ані морем не будемо нападати, ані оден неприятель за пильністю нашою до панства Турецького не вступить. А ми ласку в. ціс. милости будемо заслугувати і ніяким неприятелям своїм не будемо терпіти. Ласку в. ціс. милости готові ми відслужувати, і все що б у справах воєнних було, за відомістю хана й. мил. з ним зичливо чинити.

всегда будемъ вашей цесарской милости [ознаймляти]. И то обЂцуємъ 10), яко зычливыи слуги вашей цесарской милости, же ани полемъ ани моремъ не будемъ вступовати, ни одинъ непріятель въ панство Турецкоє будетъ съ пилности [нашоє] вступовати. А мы на ласку 11) вашей цесарской милости слуговать, съ жадными непріятелями своими не будемъ терпЂть. Жебы то все зъ ласки вашей цесарской милости также отслуговать, готовы мы! Єстьли бы 12) чтоколвекъ стороны справъ воєнныхъ было, зычливо съ ханомъ єго милости вЂдомо чинить.

Любо послы в. цесарской милости [пришли подчас]

Що посли в. ціс. милости прийшли, коли ми були зайняті, і нас дома не застали: військо наше виправляли на послугу ханові й. мил., — на се в. ціс. милость не рачте гніватися! Нехай як Осман-аґа, посол в. ціс. м., так і наші посли ласкаво будуть прийняті, і просимо щоб вони без забави від в. ціс. милости одправлені були. А ми завсіди слугами в. ціс. милости бути готові, і тепер низький поклін наш до ніг в. ціс. милости віддаємо.

13) нашей забавы, теды в дому нас не застали: тогда мы войско наше выправовали на услугу хана є. милости, — за што в. цесарская милость не рачте [гнЂв мЂти]. О своємъ всЂмъ тако Османъ ага, посолъ вашей цесарской милости, яко и наши послове вступовать ласкаво 14). На котороє просимъ, жебы послове безъ забавы отъ вашей цес. милости отправованы были, а мы завсегда слугами в. цесарской мил. готовы. И теразъ поклонъ нашъ низкій до ногъ в. цесарской милости отдаємъ.

Як бачимо, сей лист, не дуже входячи в конкретні справи, мав головною метою деклярувати підданство Запорозького війська Отоманській Порті і приязні відносини з ханом. Але згаданий вище наш інформатор, автор дневничка, знав дещо й конкретніше від своїх покозачених земляків. Хмельницький, мовляв, переказував через своїх послів, що з Поляками у нього конче прийде до війни (мовляв причиною того він виставляв, що домагається від короля видачі Чапліньского, і коли король його не видасть,

буде війна) — значить просив помочи у султана. Подруге — він жалівся на господаря молдавського Лупула, що той підчас останньої війни тримав з Поляками: переловлював листи гетьмана, посилані до султана, і передав Ляхам. Тому просив скинути Лупула і настановити на його місце Мусія Могилу (митрополитового брата в перших), що двічі вже хвилево був господарем в 1630-х р.р., і тепер проживав в Галичині [15]).

Можна думати, що гетьман переказував і більше, з своїх династичних інтересів, що відкрилися слідом походом на Волощину, але в тої час не були ще так звісні і лишились невідомі чи неясні нашому інформаторові. Він натомісь додає відомості, що на війну з Польщею підбиває Хмельницького Ракоцій: виправдував ся перед ним, що не прислав помочи підчас торішньої війни, бо не мав готового війська, а тепер твердо обіцяє на випадок нової війни зараз іти з усіми силами під Краків: сподівається, що зате гетьман висадять його на королівство польське.

Захоплений сими новими політичними перспективами, що перед ним начеб-то відкривались, Хмельницький не крив свого роздражнення на всі неприємности і некоректности, які йому довелося за сей час знести з польської сторони. Він позволяв собі прилюдно, в присутности всеї сеї панської служні, що його обступила, зневажливі й погрозливі вирази й жести на адресу не тільки маґнатів, але й самого короля. Показуючи незвичайні знаки чести свому новому протекторові, турецькому султанові, він зневажливо трактував посольство королівське. “Листа від короля й м. ані від п. канцлєра сам не хотів узяти — мусіли віддати через Виговського. Не дав себе їм привитати — доперва за тиждень пізніш, за намовою п. воєводи київського (як той приїхав себто), тим менше відписати”. Так оповідали післанці Конєцпольскому, а дневник висланця кн. Заславського так описує свою авдієнцію у гетьмана, слідом по авдієнції турецького посла, і обід даний польським післанцям: "Прийняв мене не щиро, пив за здоровє короля і князя (Заславського) примовлюючи ті слова: "Я підданий вільний — кому хочу буду підданий! поки мені Чаплінского не видадуть, я доброго серця до короля й. м. і Річипосполитої мати не буду”. Другий текст переказує сю промову трохи инакше і ширше: “Мене ні король ні Річпосполита до жадних річей не може силувати. Я собі вільний, і кому схочу буду служити! Маю царя турецького, пана мого, з певною помічю, царя московського також, всі орди заприсяжені! не тільки Корону Польську, але й панство Римське кому схочу в руки дам! А панам усім маєтностей не

попущу, поки мині Чаплінського не видадуть. Коли Ляхи обоз точать [16]), то і я зараз пущусь, а ті що там (на козацькій території) мешкають, зараз горлами своїми заплатять”. А під наступним днем: “Підпивши, казав потопити Ляхів. Сама випросила. Протрезвившися і сам того жалував” [17]).

Висланці Конєцпольського зазначають ті причини його невдоволення, які він виявляв у розмовах [18]): “Болить його дуже, що Чапліцкий до того часу жив, і визначено йому Чечельник, а Забуському, Ганджі й иншим [19]) — ріжні слободи. За кожною згадкою повторює: Доки мині не віддадуть [20]), або шиї не втнуть, голови не пришлють — нехай вся земля згине! Мабуть сама його під'южує, мовляв — "Чапліцкий мині й тобі зрадив — але я була в собі не вільна, а він сякий-такий не мав неволі! я з ним була вінчана, така а така! [21]) Третя причина: хоче наших привилеїв, особливо даних пану Даниловичу і кн. Вишневецькому, котрих ми не знаємо і їх не маємо, а він за ними задумав захопити кільканадцять міст на Україні, посаджених на королівщині і на дідицтві — на Мліївщині, коло Корсуня, тому що йому надане місто Чигрин, одірване від Корсунського староства” [22]).

Наведу ще кілька небезінтересних рисок з сих польських звідомлень:

Королеві ніякої відповіди не хотів дати, аж посольство від хана його замішало, що прислав до нього так виразно: “Коли з таким військом, з яким був під Збаражем, не прийдеш на Москву — куди король посилає инше військо своє через Литву, то шабля нагострена на неприятеля, на тебе буде обернена”. Після сього посольства знизився і аж тоді дав відповідь королеві і п. хорунжому [23]), і велів полкам бути готовими на війну, куди буде воля короля й. м. — так велів в універсалі. Кажуть, що день і ніч неустанно пяний, забігає факціям, скрізь іде де його просять, і там спить де напється. Декотрій українській шляхті пустив маєтности, але на п. хорунжого, через тих вищеназваних осіб, має серце завзяте й їдовите. В такім стані лишили ми тамошні справи. То річ не хибна, що вони готові на війну, тільки трудно знати, куди звернуться. Але коли Татари довідаються, що московських послів відправлено, і ми не думаємо з ними воювати, а самі між собою, — то певно на нас підуть разом з козаками.

Мабуть по тім турецькім посольстві сказав йому пан воєвода київський:

“Пане Богдане, бачу, що на половину ти Турчин, а на половину християнин!” П. староста черкаський, брат його, якесь посольство [24]) правив до нього про війну з Турком — але він про се не думає! Декторі так розуміють, що Хмель іде за гадками п. воєводи київського, але я тому не вірю. Але то певно, що при тих слугах п. хорунжого коронного, як Хмельницький договір зложив і з миром одправив московського посла, п. воєвода київський з митрополитом дякували йому прилюдно в виразах найвиразніших, що він не наступає на кров християнську. На Турків не хоче, не хочуть і Татари, краще хочуть до нас, і певно він їх звабить надією здобичи й близькістю. На Чапліцкого нібито вудила гризе, а по пяному говорить: “До Кракова піду і до Риму, не одного Ляха на землі не буде”. На Турків воювати не думають: добруцькі й буджацькі Татари їх би не допустили [25]).

Примітки

[1]) Дневничок висланців Заславського в Архиві Ю.З.Р. III. IV. с. 497, з б. польських рукоп. Ленінгр. Публ. бібл. Коротший текст у Міхаловского с. 554-5 має самостійний зміст і в дечім доповнює ширший текст. Що автором був висланець кн. Заславського, і писав для нього, се видно з опису авдієнції на с. 498. Реляція кінчається з'їздом в Ірклїїві (с. 500). Дальше додане мабуть з иншого джерела: в ркп. Осолін. 225 л. 306 ся записка читається під осібним заголовком: Nowiny Ukrainne (в тексті правильнішім і довшім), і оповідає про події з місяця вересня. Тамже перед тим (л. 305) дві реляції з Бродів, що описують липневе посольство до Хмельницького від Конєцпольского і додають деякі інтересні подробиці й варіанти до звідомлення Заславському.

Реляція Заславського послужила підставою депеші Торреса з 3 вересня (Жерела XVI с. 88); до оповідання про турецьке посольство він додає дещо з оповідання про гостину польських післанців у Хмельницького, і небезінтересно розвиває замітку автора дневничка про зміну в Хмельницькім після приїзду татарського посла: Хмельницький зачав був

всяко зневажати “шляхтича післаного від короля більше для нагляду за його вчинками ніж для чого иншого”; але коли приїхав ханський посол з наказом хана поставитися на день 15 серпня з своїми козаками в визначенім за Дніпром місці, “з осторогою не розривати з Польщею, її королем і королівством і з заявою свого бажання непохитно заховувати присягу згоди”, — “після сеї декляраціï хана Хмельницький став більше шанувати королівського посла — як не робив того перед тим”.

Далі він робить таку увагу, інтересну супротив попередніх звісток про бажаннє хана воюватися з Портою: “Сей татарський посол не згоджується, ніби то канцлєрові було заявлено бажаннє ліґи і походу на Турка, навпаки на нове запитаннє він відповів, що його пан ледво чи згодився б на се (condifficolta sia per consentirvi), будучи одної віри (з султаном)” — Жерела XII с. 89. Се дементує попердні варшавські поголоски — вигадки.

2) Порівняння оповідання дневника з турецькими листами, роздобутими потім з гетьманської канцелярії Унковским (Акты Ю.З.Р. VIII с. 352-4) і аналіза самих листів не лишає сумніву, що се листи привезені Осман-аґою в липні. Що султанського листу не було, се видно і з дневника, і з листу післаного гетьманом в відповідь на се посольство (Акты Ю.З.Р. VIII с. 354): гетьман пише султанові, що з Осман-аґою був присланий лист Бекташ-аґи, і і з нього він довідався про цісарську ласку до нього і війська Запорозького.

3) Архив Ю.З.Р. III. IV с. 500.

4) Акты Ю.З.Р. VIII с. 354; де що в ній змінено, очевидно, вже видавцями

5) Тут зайве ще раз: жебы смы.

6) Се додаток видавців.

7) Тут незрозуміле до ласкы.

8) В друк: пословъ.

9) В копії: ознаймуемъ.

10) В копії: ПообЂцуемъ.

[11]) В копії: ласки.

[12]) Тут іще: то.

[13]) В копії: придутколко.

[14]) Сеї зіпсованої фрази не берусь поправляти, а зміст стараюсь віддати в парафразі.

[15]) В анонімній реляції з місяця вересня, доданій в Архиві Ю.З.Р. до дневничка, се стилізоване инакше: турецький посол домагався від гетьмана, аби він дотримав слова — Польщу Туркам віддав, господаря волоського зловив і в кайданах до Порти відіслав, і з військом рушив на Угорщину "против Цісаря християнського”. — Архивъ III. IV с. 500, Осол. 225 л. 306. Пор. вище, с. 44, поголоски записані у Ґоліньского.

[16]) Натяк на мобілізацію польського війська розпочату Потоцким.

[17]) Michałowski с. 555 Пок. Костомаров перетворив се оповіданнє в своїм Б. Хмельницькім (с. 363) в драматичну сцену, випровадивши в ній і Киселя молодшого Юрія (розумій Миколая), що приїхав після сього обіду, як виразно каже дневник, в тексті Архива с. 499-500.

[18]) Продовжую цитату зачату вище на с. 20.

[19]) Козакам що зісталися по королівській стороні в кампанії 1649 р.

[20]) Чапліцкого, очевидно.

[21]) “Doku mini ne wydadut albo szyie nie wryzut, holowy nie pryslut, niehay wsia zhinet zemla”. Sama go snadz pobudza, ze “Czaplicki y moy y twoy zdrayca, ja zawoinska (to iest zawoiowana, poniewolna), ale on nie miał niewoli, taki a taki, ia iemu była wienczona, a ta taka a taka” etc. Осол. 225 л. 305 об., останні слова або помилені, або неясні.

[22]) Гетьман очевидно вимагав видачі ріжних привілеїв на Корсунську і Чигиринську королівщину, що були у Конєцпольских, в звязку з уставленнєм приналежностей свого Чигиринського староства (справа ся

потім продовжувалася в рр. 1651-2). В реляції писаній безпосереднє самими висланцями Конєцпольского, читаємо таке (тамже л. 305): Summa, ze nam nie chciał nic puscic, asz mu oddadzą dwa przywileie originalne na Czehryn: ieden xiazęciu imci Wiszniewieckiemu Alexandrowi dany, a drugi imci panu wdzie ruskiemu Daniłowiczowi, ktore Chmielnicki powiada sam oddal s. pamięci niebozczykowi i. msci panu krakowskiemu naszemu (старому Конєцпольскому) - w ktorych maią bydz, iako on powiada, granice y delatie mianowane pewnych gruntow do Czechrynia, na ktorych się posadzilo kilka miast we Mlyowczyznie. Ktore pokdą nie będą wrocone, nic nie chcą puscic, — y krolowi i. mci tak odpisał — bo iako widzę, cessia iest u niego.

[23]) Конєцпольскому.

[24]) Від короля, як побачимо зараз.

[25]) Осол. 225 л. 305-6.

З'ЇЗД В ІКРЛІЄВІ В СЕРПНІ Н. С. 1650 Р., ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ВИМОВЛЯЄТЬСЯ НЕБЕЗПЕКОЮ ВІД ПОТОЦКОГО, ТРІВОГА ВИКЛИКАНА ПОЛЬСЬКОЮ МОБІЛІЗАЦІЄЮ, ЛИСТИ ПОТОЦКОГО ДО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО СЕРПЕНЬ 1650 Р.

Слідом за авдієнцією турецького посла [1]) приїхав отой посол ханський — Байзаклін-баша, бунчужний ханський, як його зве вище згаданий дневник. Він привіз пильні листи від хана, від калґи-султана і від Сеферказі-аґи, адресовані гетьманові, осавулам і отаманам “і всій черни Запорозькій” [2]). Хан дякував за готовість, з котрою вони виправили своє військо на поміч против Черкісів; але та поміч стала йому непотрібна, бо вони тим часом йому покорилися. Тому замісць походу на Черкесів, щоб дати своїй Орді змогу обловитись, хан рішив послати свого брата калґу-султана на Москву, з усіми силами кримськими й ногайськими, і закликає гетьмана і Запорізьке військо, аби на день 15 серпня (ст. ст., себто на Успеніє) воно було готове — і то в скількости не меншій ніж було під Збаражем. Заразом хан посилає свого посла до короля закликаючи його теж до нападу на Москву: коли не може сам іти, нехай вишле литовське військо тим часом, відкладаючи

головний похід на пізніше — коли рушиться і сам хан, приготовившися за зиму; що земель здобудеться, все то буде королеве — тільки Астрахань візьме хан собі [3]). Нехай же військо козацьке йде і нічого не боїться: хан стоятиме з ним против всякого неприятеля (розумій Ляхів). А коли відмовиться і не піде — тоді приязни і союзові кінець!

Се був твердий горіх, котрого треба було як небудь позбутись. На Москву гетьман і старшина ніяк не хотіли йти, се ми знаєм. Але треба було чимсь иншим заняти татарське військо, що раз рушившися (як то потім пояснив і сам хан) — не радо вертається без здобичи. Висланець кн. Заславського каже, що гетьман відписав, мовляв він не вимовляється від сеї послуги, але термін йому визначений заскорий, він не може так скоро поспіти, тому нехай хан не має за зле, але визначить термін пізніший, а він, гетьман, вже зараз розписує універсали до козаків [4]). Инший дописувач, з місяця вересня, наводить ніби то й текст універсалу тоді виданого: "Наказуємо своїм модойцьом, абисьте заразом рушили і до мене, де я буду, прибували. Напротив неприятелів — ворогів наших, аби нас в домах на діжках наших не придибали. Борошна з собою не беріте — того статком будемо мати, де повернемо!" [5])

Правдоподібно, відписано ханові було більше. З одного боку, певно — була підчеркнена небезпека з боку Поляків — від того табору, що збирався на Поділлю з наказу Потоцкого [6]), — ми потім знаходимо сей мотив в листі хана до короля [7]). З другої сторони - мусіли бути натяки на богату і безпечну здобичу, яку можна здобути ближче, на Молдаві. Я зараз повернусь до деяких вказівок в сім напрямі, а тут хочу ще спинитися на деяких фактах сих днів, поданих польськими та московськими сучасниками, що освітлюють ріжні моменти в тодішній ситуації: перед усім на голоснім з'їзді в Ірклиїві.

Одночасно з тим як гетьман відправляв того татарського посла, над'їздив королівський посол. Кисіль-молодший, староста черкаський, згаданий уже вище в реляціях Поляків. Про свою місію сказав він нашому інформаторові, що має від короля дорученнє добитись упорядкування відносин в Брасдавськім воєводстві: виписати козаків з шляхетських маєтків, з тим що вони можуть перейги до королівщин. Заразом має взагалі поставити гетьманові ультімативне питаннє: чи він вповні послушний королеві? чи

хоче бути в підданстві короля, як і чого взагалі хоче: війни чи згоди? [8]) Висланці Конєцпольского, як ми бачили, кажуть, що мав він також прихилити гетьмана (чи вивідати про його становище) що до морського походу на Турків [9]).

Хмельницький не став чекати його в Чигрині, — ніби то так висловився, що має тепер що инше робити, як королівського посла приймати і чекати. Але виїхавши сам до Суботова, прислав до Киселя з перепросинами Виговського і просив почекати його день, а потім побачившися, разом з ним виїхав за Дніпро до Ірклїіва (дві милі від Черкас, за Дніпром) — де мав умовлене наперед побаченнє з Киселем-старшим і з київським митрополитом. Там дійсно відбувся їх з'їзд, який дуже заінтриґував сучасників. Тим більше що крім сих чотирьох, і так доволі сенсаційних участників, туди був справлений ще й московський післанець, стрілецький голова Струков, що приїхав з ріжними дорученнями від путивльського воєводи.

Зїзд гетьмана з воєводою Киселем і митрополитом був мабуть умовлений ще підчас побачення Киселя з гетьманом в місяці червні в Черкасах. Там між ними йшла мова між иншим також і про релігійні справи, не розвязані королем і соймом [10]), і мабуть про домагання, котрі належало поставити королеві як умови заспокоєння; тоді-ж рішено було з'їхатися й поговорити ще з митрополитом. Тепер коли король через Киселя-молодшого ставив гетьманові ультімативне питаннє про війну чи згоду, і треба було поставити умови, під якими військо Запорізьке годилось бути послушним, — треба було вияснити і сформулювати також сю сторону українсько-польських відносин. Що до сеї наради взято й королівського посла, се очевидно тому що то був брат Киселя і представник інтересованої верстви — православної шляхти. Московський гонець попав припадково, і мабуть ніякої участи в нараді не брав (на жаль повного устного донесення його не маємо, тільки частину реляції). Але сторонньому, особливо підозріливому польському оку з'їзд в такім складі давав підставу для ріжних здогадів, і не диво, коли свідкам-Полякам він представлявся православною конспірацією для охорони одновірної Москви від татарського наступу; там мовляв замість іти на Турка, рішили одним фронтом звернути ся против католицької Польщі. Автор дневника, що обмінявся з Мик. Киселем обопільними інформаціями про ірклїівський з'їзд, куди Кисіль виїздив, многозначно завважає: “І так що

там буде діятись і що постановлять, не можу знати”. Автор новин з місяця вересня інформує: “Там, в Орклію, московського посла відправив (гетьман) з покоєм і пактами, і за се йому пан воєвода київський з митрополитом тамже, в Орклію, урочисто дякували, що охороняв кров християнську. А коли йому (гетьманові) сказано, що військо наше над Горинею стало, дуже лютився на весь обоз і такі слова сказав: "Ну-ж коли так — погодіть же Ляхи! пожди ж пане гетьмане! Вже тепер не буде Потоцкий, буде Конєцпольський! [11]) Ой Ляхи, Ляхи, хитрістю й неправдою [12]) зо мною йдете!”

Путивльський гонець Струков, що привіз листа від свого воєводи Кисілеві і передав його потайки, а 30 липня с. с. (9 серпня н. с.) бачив його і митрополита і гетьмана прилюдно, зовсім не набрав такого доброго для Москви враження, як представляє отся польська записка. Не знати, що йому говорив гетьман, але Струков набрав переконання, що без походу Кримців і козаків на Московські замлі таки не обійдеться, і по розмові післав до Путивля зашифровану записку: “Конче пиши цареві, аби всі були на границі готові, іде цар кримський війною скоро, і з ним гетьман відправив свого сина — тільки сьогодня велів вернутись” [13]). Він, очевидно, розумів тут висилку з Полтави, і думав що військо тепер буде обернене на Московські краї. Але ми знаємо, що гетьман сього не хотів, і не допустив.

За привід своєї відмови від походу на Московські землі, що перед тим, в черкаських розмовах з Кисілем старшим він ніби то вповні ухвалив [14]), гетьман зручно висунув небезпечну мобілізацію, проголошену Потоцким: попис війська під Камінцем — в котрім гетьман і вся козаччина, мовляв, бачили погрозу для себе з боку сього невблаганого ворога. Вони, мовляв, непевні своїх відносин до Польщі, непевні спокою на Україні і не можуть її кидати незабезпеченою.

Се було зручно тим, що не тільки в козацьких кругах, але і в польських на Потоцкого дивились як на певну загрозу спокою — від самого його повороту з кримської неволі, в тім переконанню, що тепер його першим завданнєм буде реванш козакам за Корсунську нечесть.

Уже на першу вість про його поворот Кисіль поспішив, в формі поздоровлення з сею радісною, мовляв, для всіх подією, остерігти Потоцкого від яких небудь агресивних виступів супроти козаччини,

рекомендуючи свою політику лагідности і вичікування. Не знати тільки, чи одержав яку небудь прихильну відповідь! Що до Хмельницького, то сей даремно робив всякі заходи до порозуміння з колишнім противником.

Листи його, які довелось зібрати, на жаль, не дуже певні що до дат, але вони дають таке враження, що свої проби зближення до гетьмана коронного гетьман козацький почав від перших вістей про поворот Потоцкого на Україну — але без великого успіху. В збірці Русєцких єсть два листи Хмельницького до Потоцкого-молодшого, камінецького старости, оден з 20 березня, другий 11 квітня — він видимо старається через сина промостити дорогу до порозуміння з його батьком. В першім, нічого не згадуючи про нього, Хмельницький запевняє в своїм бажанню запобігти яким небудь конфліктам між козацьким і польським військом і просить, щоб з польської сторони війська не зближалися до лінії "і людей невинних не губили" [15]). Припускаю, що в тім часі наш гетьман мусить уже мати відомости про поворот Потоцкого-батька.

Другий лист має в одній копії дату 11 квітня [16]), в другій — 11 серпня [17]). Хмельницький висловляє свій жаль і здивованнє з приводу "неласки пана краківського" (старого Потоцкого) — тих "одповідів", які він "чинить на нас". Адже він, Хмельницький, завсіди старався уникнути розливання християнської крови і зістатися в вірности королеві, і тепер пильнує того, щоб останні пакти в нічім не були порушені. "Коли б тільки з другої сторони те саме діялося!" — а з козацької сторони "противним волі нашій убійцям єсть справедливість і суворе караннє: адже мусить бути добре відомо вм. панові і всім Полякам, що за небіжчика пана Лаґєвніцкого (вар. Лаґєвского) в присутносте п. воєводи київського винним в убивстві його шиї утято". "Нечай, має від нас науку аби справувався як належить: коли буде непослушний інформаціям нашим, йому як переступникові не попуститься: вже й тепер йому дано напімненнє, аби справувався як йому наказано" — аби тільки з польської сторони не було давано "оказії до порушення згоди". [18]).

З 16 червня маємо лист Хмельницького безпосереднє до самого Потоцкого-гетьмана. Се ціла сповідь, можливо перший лист — роспучлива майже проба якогось порозуміння з сердитим диктатором. Наведу її в свобіднішім перекладі, бо стиль її нелегкий:

Ясновельможний милостивий пане краківський, мій мил. пане і добродію! Всі часи з небезпекою життя свого служив я й. кор. милости і всій Річипосполитій — позбувся в ріжних походах здоровля, навіть і родителя свого стратив, що завсіди теж в таких послугах пробував, і далі на занедбую тої служби. А що за теперішніх часів, з божого допусту в тих оплаканих часах сталася дісонанція, як ми бувши покривджені, мусіли боронити свобід, ласково наданих попередникам нашим від покійних королів (чи короля), і кровю нашою їх печатати, — що сталося, то не з нашої волі ні з умислу, тільки з допусту вишнього вершителя всього. Тепер ми того всього відстали й повертаємося до звиклого підданства супроти найяснішого непоборного короля польського і всеї Річипосполитої, в котрім (давніше) пробували, і під його королівського маєстату подаємо вірне наше підданство. А від вашої мил., пана і добродія нашого ласкавого, бажаємо зазнавати звиклої прихильности в проханнях наших. Бо що сталось, то з ласки найясн. короля віддано забуттю, і вся Річпосполита війську й к. м. Запорозькому зволила дати пробачення. Тому звертаючися до в. м., нашого м. п., ми сміємо жадати, аби в. м. в своїй милостивій ласці нас заховувати зволив і в наших проханнях до короля й. м., колиб нам що докучило (тут слово не читке), був нам посередником і протектором, бо ми від ласки в. м. н. м. п. богато собі обіцяємо і сподіваємося, що нас в кождім проханню не забудеш, а навпаки з звичайної своєї доброти будеш добродієм нашим. А ми з військом його к. м., тою протекцією з'обовязані і поневолені [19]) в кождій оказії на службу Річипосполитої під щасливим реґіментом в. м. готові кров нашу проливати і всіми силами вітчину боронити. Все се ми доручили нашим післанцям ширше виложити перед в. м., просячи: з ласки своєї в проханнях наших не відмовляй, але давнє своє милостиве око покажи і у всім ласкаво постався. В справі козаків, які мешкають в Шаргороді й Браславі, а в реєстрі й. к. м. знаходяться і за дозволом й. м. п. старости калуського там живуть, просимо, щоб в. м. на те не ображався. А за тим ваші покірні служби ласці в. м., пана і добродія, як найкраще віддаєм. В Чигирині 16 червня р. 1650. В. м., нашого мил. пана у всім послушні, найнижчі слуга Богдан Хмельницький з військом й. к. м. Запорозьким [20]).

Посли що везли сю “суплікацію", мали очевидно доповнити всю сю улесливу фразеольоґію писання ще купою устних реверансів і комплїментів. На жаль, не маємо відповіди Потоцкого і не знаємо,

наскільки все се помогло; судячи з пізнішого його листа, що до нас заховався, не могла вона бути дуже теплою. А хоч Хмельницький дальше старався підтримувати відносини з сердитим гетьманом з огляду на обставини (з пізнішого листу Потоцкого, 3 серпня, що подається далі, видно, що він посилав Потоцкому відомости про жадання хана що до козацької помочи, і про долю задніпрянських держав Потоцкого) все таки неприязна постава обох коронних гетьманів: Потоцкого і Каліновского, різко відбивала від того ніби довіря й інтимного порозуміння, яке підчеркувалося в відносинах Хмельницького і Киселя, а через Киселя — канцлєра Осоліньского і всеї ґрупи прихильників згоди, порозуміння й використання Хмельницького і старшини в інтересах Річипосполитої.

Через те ж всі прихильники замирення з козацтвом, як я сказав — дивились на обох гетьманів, а головно на Потоцкого, з трівогою і недовірєм, як небезпечний для сього замирення чинник. І от коли серед тих ріжних плянів: наслання козаків на Москву, або звернення їх на Турка, в морський похід, гетьман Потоцкий, по всіх тих реверансах козацького гетьмана визначив мобілізацію польських сил, мовляв для його перегляду над Збручом, себ то недалеко від козацької лінії, се прийнято було в польських політичних кругах як крок небезпечний, нетактовний, супроти козацтва просто таки провокаційний. Нунцій Торрес — прихильник проти-турецької козацької акції, подаючи в депеші з 30 липня перші вістки про сей загальний перегляд війська, визначений під Сатановим на день 15 серпня, додає значущу замітку, що “гетьман належить до тих, які хотіли б за кожду ціну відплатити козакам і Татарам”. Значить се розпорядженнє Потоцкого зараз же було інтерпретоване як жест против козацько-татарської ліґи. Але в сій депеші Торрес висловляв ще надію, що не вважаючи на сі неприємні жести, “сі сили будуть обернені на инші цілі, кращі й на мій погляд — лекші під сю хвилю”. Дальші ж його реляції, з 20 і 27 серпня дають відгомони тої трівоги, що наростала з сеї причини все більше і відбивалася в варшавських верхах:

“Перегляд, що гетьман Потоцкий повинен був вчинити 15 тисячам вояків, 15 дня сього місяця в Сатанові і поголоска, що безнастанно ходить між людом і між шляхтою на Руси, що він (Потоцкий) хоче йти мститися над козаками, на жаль, розбудили хана, що 20 липня вислав з Криму свого брата султана, що йде на сполученнє з козаками й иншими, буджацькими Татарами” (Торрес при тім переказує чутку, що може се все збирається не

на Польщу, а в поміч "московському бунтівникові" — отому псевдо-Шуйському, Тимофію Акундинову).

"Сей пан гетьман Потоцкий переніс перегляд і табор з Сатанова, в 16 милях від Львова, до Оринина, в двох милях від Камінця, і розіслав по всіх містах Руси свої обіжники, в котрих остерігає їх, щоб були готові до оборони. В сих листах він ужив про Татар і козаків таких виразів, які виразно свідчать про його не миролюбні настрої — його зневажливі вирази викликають гнів серед них. Богато не тільки думають, що ті варвари й схизматики будуть розжалені, але переконані, що такі провокаційні писання ідуть з глибокого пляну і накличуть пімсту на цілу державу" 21).

Мова тут про універсал Потоцкого до галицької шляхти, з 9 серпня, котрим він оповіщав про похід калґи і висилку від Хмельницького козаків з-під Полтави, і дійсно відзивався про нього і козацтво як про "неприятеля" — котрого "вірність, хоч і затверджена договором, ніколи не була певна, а навпаки зрадлива — бо він тоді найбільший свій яд пускав, коли давав найбільші запевнення згоди і приязни". Тому Потоцкий наказує бути готовими, і за "найменшою поголоскою про неприятеля", не ждучи формальних оповіщень велить прибувати до королівського війська 22).

В записках Ґоліньского небезінтересно збирається, що балакалося тоді в звязку з сим роспорядженнєм Потоцкого на Україні і поза Україною:

"Прийшов універсал до хоругов, аби як найскорше збирались під Сатанов, і писання до ріжних панів і сенаторів, з оповіщеннєм від гетьмана Потоцкого про небезпеку: орди татарські подалися в поля: Ногайська, Черкеська і Кримська, і козаків при них кілька тисяч єсть. Не знати куди думають — бо Хмельницький з козаками всі дороги позалягав, так що трудно язика дістати, щоб довідатися про їх замисли. Сам Хмельницький окремо в полю став обозом, остерігаючися п. гетьмана — чи не схоче мститися йому своєї кривди і погрому війська; і теж не знати, які його замисли, бо то чоловік скритий і субтельний — аби лиш знову не на Польщу" 23).

"На Україні хлопи збунтувались і на хоругви кварцяного війська піднялись (oburzyli sie), знайшовши собі привід і причину до бійки, побили наші хоругви: инші кажуть, що 3 тисячі".

“Татари з козаками напали на землю Московську, і там багато краю сплюндрували, попалили, набрали здобичи і бранців, а богато людей постинали, тому король вислав свого посла до царя, виправдуючися, що се вони напали без його волі — бо він сам має досить роботи з козаками”.

“Козак Нечай (Niecіaia) знову бунтує холопів на Україні, і їх зібралось уже під 100 тисяч. Пішла по Руській землі поголоска між хлопами, що з Ляхами війна, і вони знову відступають від своїх панів, і що живо йде на війну — як козаки так і хлопи” 24).

Все се говорилось і писалося тоді, як ще не був відомий лист Потоцкого Хмельницькому, котрим він відповів на залицяння козацького гетьмана. Оповіданнє Володислава Любєнєцкого (постійного кореспондента Ракоціїв) покаже нам, як оцінювалися в польських кругах розпорядження Потоцкого кілька тижнів пізніш, коли став відомий його лист до Хмельницького і ним, мовляв, викликані наслідки (фактичний зміст його дуже близький до польських реляцій, уже використаних нами, але дещо Любєнєцкий додає до того, а головно цікаве нам буде його освітленнє):

“У нас уже все здавалося спокійне, і Хмельницький під наляганнями висланих до нього від короля осіб, скликав своїх полковників і старшину до Черкас, аби з ними спільно закінчити ґрунтовне заспокоєннє. Підчас таких його намірів прийшла вістка, що наш гетьман збирає військо і табором стає у внутрішній Руси. Дуже се всіх вразило, почалось замішаннє, загреміла зброя, покликано в поміч Татар, і вся козацька наволочь (colluvies) була покликана до зброї листами Хмельницького. Делєгований королем київський воєвода (Ад. Кисіль) силкувався виправдати (розпорядження Потоцкого) і заспокоїти (настрої), коли під сей час прибув посол Порти і раздавши дарунки став підіймати Хмельницького против нас, перетягаючи на турецький бік, й іменем свого пана обіцяв йому Молдавію. Довідавшися про се київський воєвода вислав до Хмельницького свого брата, старосту черкаського (Мик. Киселя), щоб запобігти тому останньому божевіллю — аби не вступив в таку тісну спілку з поганами против християн. Але Хмельницький того (турецького) посла з великою честю прийняв і відправив, разом з ним пославши двох з найперших своїх людей, щоб вони його іменем відправили посольство перед Портою. А в присутности черкаського старости під чаркою вихопився такими словами, що він тепер одною ногою стоїть в Польщі, другою в Константинополі; не хотів би

відставати від польського короля, — але тільки під такими умовами: 1) аби польський табор ні трошки його не зачіпав; 2) аби видано йому Чапліньского; 3) аби всі забрані грецькі церкви було повернено. Коли сього не буде, стане по стороні цісаря турецького. Староста черкаський, не можучи нічого більше добитись, просив одного: аби він побачився з київським воєводою, але й того не міг дійти.

"За той час прийшов лист від хана, щоб він (Хмельницький) з усіми ордами йшов на Москву, і до польського короля післав, закликаючи його до спілки в сій війні. Він просить, аби Хмельницький перед останніми днями серпня ставився з таким військом, з яким здобував Збараж, а коли б сього не зробив, погрожується розірваннєм заприсяженого брацтва. Прибув ще посол московський і мултянський, Хмельницький з ними разом поїхав до київського воєводи до Ірклііва [25]). Той переказав йому від короля плян війни з Турком, і разом з київським митрополитом, присутним там, відводив Хмельницького пустивши в рух артілєрію найтяжших аргументів, — щоб він не давав помочи Татарину і против Москви. Але Хмельницький вагався; з одного боку лякала його погибель християнства, що мала виникнути з такого тісного союзу його з поганином (Портою), з другого — коли-б не дав він помочи Татарам, він боявся, що вони б його покинули, саме тим часом коли він не мав ніякого довіря до нас. Нарешті взявся на такий спосіб, аби Татарин не зрозумів, що він не хоче воювати з Москвою: післав посла до хана сказати йому, що він (Хмельницький) не почуває себе безпечним з нашої сторони: польське військо збирається, а що ніякий зовнішній ворог не загрожує (Польщі), то сі приготовання не можуть робитися з якоюсь иншою метою, як тільки на погибель його (Хмельницького) і його людей. Нехай (посол) просить, щоб хан трохи відложив свій плян, поки буде видно, що ми (Поляки) не замишляємо нічого ворожого, і що постановить король в справі війни з Москвою, — а тим часом нехай тримає всі орди на поготові, аби дати йому (Хмельницькому) поміч, як що виявиться небезпека.

"Тим часом гетьман (Потоцкий) через свого чоловіка нагадує Хмельницькому, 1) аби він без відома короля не зносився з заграничними володарями листами чи посольствами; 2) аби він його (Потоцкого) людям повернув усе забране підчас війни і шкоди нагородив; 3) аби суворо карав своєвільну чернь. Сим посольством (Хмельницький) кажуть, надзвичайно

розгнівався, і вибухнув такими словами: "Коли панові Потоцкому хочеться війни зо мною, буде її мати: помер Конєцпольский — тепер я зроблю Koniec Polski". Зараз розіслав листи до козаків, аби під карою смерти брались негайно за зброю і день і ніч поспішали до нього під Умань, лишаючи всякий воєнний обоз. Там він мав чекати татарської помочи. Але грозячи нам війною й руїною, несподівано обернувся в инший бік — 1 вересня рушив 40 тис. вибраних козаків і стільки ж Татар на Молдавію, полишивши Нечая з пятьма приблизно тисячами козаків, аби в його неприсутности пильнував наших виступів. Кажуть, ніби то п. гетьман (Потоцкий) несподівано напав на нього (Нечая) і погромив. Коли се так, то ми певно далеко скорше, ніж сподівались, накличемо на себе війну - котрої дивним способом прагне п. гетьман!" 26)

Сей лист Потоцкого, що йому надавалось таке значіннє в розвою подій, тепер відшукався — в теках Нарушевича. Він варт того, щоб його ту навести (в перекладі), пропускаючи зайві фразеольоґічні ампліфікації:

Дякую в. м. пану за конфіденцію до мене — що повідомляєш про наміри хана, і що на послугу йому рішив єси післати частину війська. Не залишай і надалі мині давати знати, що належить до цілости вітчини і моєї відомости. А що там не може бути щирої приязни і конфіденції, де оден з другим облудно живе і що має уразливого на серцю не відкриває, тому я свої гадки щиро викладаю в сім листі, аби вм. не мав сумніву що до мого афекту (приязни).

Насамперед не подобається мині, що в. м. без відома й позволення королівського і мого кореспонденцію й умови з сторонніми володарями провадиш, послів приймаєш і на посольства пустився, не доложившися у кор. й. мил. Я от-як до мене яке небудь посольство приходить, всіх послів до й. кор. м. відсилаю, або — як вони не варті бачити пана і не мають до маєстату нічого поважного, я давши про них знати, виписую матерію посольства, і прошу деклярації, як їх маю відправити. А в. м. всі посольства і кореспонденції відправляєш на власну руку, нічого не питаючись 27). От тепер — дають мині знати, що були у в. м. посли венецькі. Чому ж їх до мене не відіслав, чому не повідомив, з чим приходили і чого від війська Запорозького жадали? На правду, ніхто сього похвалити не може, і просто скажу: Річпосполита на се нарікає. Тому остерігаю і напоминаю, аби в. м. ті приватні умови облишив і всіх послів, які тільки до в. м. в приватних

матеріях будуть приходити — відсилав [28]), а про тих які приходять в справах поточних — належить давати знати і про відправу зо мною зноситися. Чому б в. м. не мав так поступити, як учинила старшина війська Запорозького під Пруську війну, коли їх Ґустав через своїх послів бунтував і на війну против нас намовляв, а вони не вдаючися з ними в ніякі трактати, відповіли їм, що не маємо права трактувати з послами володарів чужоземних в справах Річипосполитої, та оковавши їх до Бару привезли! [29]).

Напімнувши в тім першім пункті в. м пана, жичу того й дораджую, аби в. м, як то й й. королів, м. обіцяв, вивів козаків з воєводства Браславського і з шляхетських маєтностей, а то з таких причин. Перша — аби через ту проволоку часу не мали задатку. Та й я сам, бачучи, що якийсь козак згрішить, боюсь, що не стерплю, аби не вчинити над ним справедливости, вважаючи, що не випадає мині, будучи вел. гетьманом коронним, жадати справедливости у Нечая. Третя: прийдуть до своїх маєтків ї. м. княжата Вишневецькі, приїде й. м. п. хорунжий коронний (Конєцпольский) й сенатори — мабуть не самовтор і не сам третій приїдуть — бо навчилися їздити в великих асистенціях, а тепер як в найменших їздити [30]) з огляду на безпечність свою не можуть. Якаж там буде згода у тих куп з козаками: сей пригадає давні річи, той собі то візьме за образу — отже зараз оказія до сварки, бійка, а з бійки війна. Тому коли в. м. бажаєш собі спокою — як уже з християнського обовязку, можеш його бажати, — приложи в. м. пильне стараннє, аби вичистити козаків з Браславського воєводства! Бо й не бачу, на що б ті козаки були придатні! Одно — що вони віддалені від Дніпра. Друге — думаємо про закінченнє війн більше, ніж про вчинаннє. Тому коли й трапиться почути якусь новину, вони не тільки що для відлеглости не зможуть дати помочи Дніпровим, але й до війни сі люде не здатні. Щось украсти, розбити — на се вони добрі, бо того з віків навчилися, і тепер не вважаючи на ту згоду ні в чім иншім не вправляються [31]).

Раджу я в. м. [32]) і то щиро раджу, аби в.м.п. той кукіль з пшениці викорінив, і не тримав таких, що своїми паскудними поступками славу молодецьку шпетять і соромлять! Ніжинці мої на аркуші паперу від в. м. післані не дбають. По старому хлопи бунтують, послушенства віддавати не хочуть, а то все через козаків і через полковника тамошнього, що у них не має ніякої поваги, — вони їм служать приводом до бунтів. Тому я бажав би,

коли в. мп. хочеш моєї приязни, аби-сь велів козакам виступити з моєї ніжинської волости. А коли се неможливо в такім скорім часі візьми в. м. п. полковництво від Шумейка і дай Кобилецькому: він далеко справніший, ніж Шумейко і краще вмітиме пільнувати згоду між моїми урядами і козаками. Шляхта ніжинська й остерські бояре скаржилися мині: доми в містах, хутори і маєтности їм позабирали, тому даю се моє писаннє вмп. [33]), аби-сь в. м. п. видав суворі універсали до козаків; аби як найскорше і негайно вступилися з домів шляхетських і боярських, та зайняті і забрані маєтности повернули.

В збиранню інтрати рішив я поступати способом в. п. воєводи київського. Він мав козаків приданих від в.м. пана, і при них вибирав інтрати в маєтностях своїх. Я теж прошу вмпана, аби вмпан придав козаків і моїм — що їх я туди до Ніжина післав, і аби наказав, аби в тій услузі були прихильні. Що про поташі мої зволив єси розвідувати, велико вмп. дякую і прошу унижено, аби вмппан і до кінця про них довідався — аби я міг відібрати осіки [34]). Бо мусів би понести великі шкоди, коли не виповню (умови) що до віддання їх купцям.

Доходять до мене теперішніми часами вісти, що київські ченці хочуть заїхати, не знаю з яких поводів, ніби то за універсалами вмпана, Максимівку пана Яскульского, стражника військового, слуги мого. Дивно мині дуже, що вмпан рачив ті універсали дати за проханнєм їх (тих ченців). Ченці мають на то сойм, там з ними має бути розправа про ліпшість права [35]), а ґвалтом нехай нічого не заїздять, бо собі можуть зашкодити. Тому раджу вм. панові дати його слузі (Яскульского) універсала на Максимівку і до инших міст його, аби були в належнім як і перед тим послушенстві - бо зовсім в нічім не хочуть слухати). Казав мені п. Яскульский і то, що в. м. пан забрав йому його власний перевіз і заарендував — котрий не належить до вм. пана, прошу, не докучай йому (nie kwil go) вм.! і його приязнь не завадить, і я за засвідчену приязнь взаємною приязню вм. панові відплачувати буду. Бажаючи вм. панові як найкращого від Бога здоровля, в. м. всього добра жичливий приятель Миколай з Потока Потоцкий каштелян краківський, гетьман великий коронний, барський, ніжинський, остерський староста. Дано в Велеполю д. 3 августа р. 1650 [37]).

Хмельницький мусів бути роздражений сим листом до крайности!

Коронний гетьман трактував його зневажливо, як свого підвладного — от немов якого небудь стражника Яскульского — котрого прихильність радив йому собі заробляти — йому, гетьманові України, що мислив себе і мислився в своїм окруженню, як голова держави, на рівні з яким небудь господарем молдавським або князем трансильванським! Потоцкий наказував йому спорожнити Браславщину і полудневу Сіверщину, полишену за козаками Зборівським трактатом. Він хотів мішатися до внутрішніх справ козацького війська — диктував, кого з полковників треба відставити, а кого призначити — як се могло бути хіба за нещасливої ординації 1638 р., перед великим повстаннєм. Не казати вже після сього, що він заперечував гетьманові право приймати заграничні посольства, вести самостійні зносини, розпоряджатися шляхетськими маєтками й доходами на козацькій території! Потоцкий не просив, а наказував йому приставити до його офіціялістів своїх козаків, щоб вони помагали їм вибирати податки з людности. Тільки в однім випадку — коли зайшла мова про можливість за помічю козацького гетьмана спекатися виплати заруки (неустойки) за недодержані контракти на поташеві приставки, випав Потоцкий з свого великопанського тону і "унижено попросив" у Хмельницького сеї послуги!

Але се була маленька, хоч і характеристична деталька, загальний же зміст листу був незвичайно зловіщий. Його можна було вважати проґрамою нового приборкання козаччини: приведення до перед-революційного стану, і в звязку з тим мобілізація польського війська на Поділлю набирала ще більш погрозливого значіння -наміру Потоцкого оружною рукою примусити козаччину цілком піддатися його волі й втиснутися в ті тісні рамці, які він для неї призначав. Отримавши його писаннє, Хмельницький післав сердитого листа ніжинській старшині — наведеного вище (с. 22), але й не подумав міняти тутешнього полковника [38]). Навпаки заговорив ще в більш рішучім тоні про загрозливу для козацького війська мобілізацію Потоцкого, як ми бачили вище, і кінець кінцем проголосив й за повне уневажненнє зборівських трактатів. Се формулював Кисіль в пізнішому листі до короля з місяця жовтня, пояснюючи зворот в поведенню Хмельницького і війська, що стався в останніх місяцях. На його відклики до Зборівського трактату, каже він, козаки заявляють, що поки Потоцкий "вийшовши не порушив своїм листом Зборівських пактів", вони вважали себе забезпеченими соймовим потвердженнєм, а тепер не знають, "чи підем

на послугу королеві, на котру нас кликав, чи на Москву — сповняючи ханову волю, чи зістанемося дома”. Инакшими словами вважають себе нічим не звязаними супроти короля і Річипосполитої [39]).

Примітки

[1]) В днях єсть мала плутанина і суперечність між обома текстами дневника: ширший кладе приїзд татарського посла на 2 серпня, коротший на 4 серпня.

[2]) Ханську грамоту маємо в двох перекладах — в польськім, коротшім але зрозумілішім — в дневнику. Архив III. IV с. 498-9, і в українськім, ширшім, буквальнішім, але з прогалиною в середині — що роздобуто для Унковського — в Актах Ю. З. Р. VIII с. 342; тамже лист калґи; про лист Сефер-аґи згадує польський дневник.

[3]) Сей лист хана до короля ми теж маємо — Міхалов. с. 556.

[4]) Архивъ Ю. З. Р. III. IV с. 499.

[5]) Так читається сей текст в Осол. 225 л. 306 об: Rozkazuiem wsim moloycom, aby ieste se zarazem ruszali y do mene, hde ia budu, prybywali napretiw nepryiatelow woyskom (Арх.: worohow) naszym, aby nas w domach na loszkach naszych ne prydybali. Boroszna z soboiu ne beryte, techo statkom budemo mały, chde powerniem. В тексті Архива III, IV с. 501 він значно попсований.

[6]) Пор. вище, с. 63 прим. 2, відказування на сю мобілізацію.

[7]) Див. нижче с. 82.

[8]) Архив III. IV с. 494-500.

[9]) Див. вище с. 64.

[10]) Вище с. 31.

[11]) Популярна гра слів: Koniec Polski.

[12]) Так поправляю: chyrlanie y niepraudoiu Ос. л. 306, hatlane y nieprawdoy — Архив с. 501; очевидно нечитке слово було в оригіналі і копісти самі його не могли прочитати.

[13]) Акти Ю. З. Р. III с. 428.

[14]) Див. вище с. 39.

[15]) Кодекс 31 с. 79, копія писана дуже нечитко, місцями зовсім неясна. Дата виразна: 20 martii 1650.

[16]) Тамже с. 85.

[17]) Теки Нарушевича 144 с. 948.

[18]) Збираю з двох доволі несправних копій се місце: Dyle tylko s tamtey strony toż się stało, przeciwnym woli naszey y zaboycom iest u nas sprawiedliwość y surowe karanie. Wszakże musi być wiadomo wm. panu i wszystkim Polakom, że przy bytności imc pana wojewody kijowskiego za nieboszczyka pana Lagiewskiego (Lagiewnickiego) winnym necis ejus szyie poucinano. Neczay ma od nas naukę, aby się sprawował iako nałe&y: gdy zostaje sprzeczny informaciey naszey iako przestępnemu folgi nie będzie. У teraz iest od nas napomniany, aby sprawował się jako mu kazano. Upraszając oto cpowtorę, aby się wm. panowie nie chcieli dawac okaziey na turbowanie tego co przez nas dla pokoju y cichosci ustanowiono iest. Дуже цікавий підпис: Wm. pana wcale życzliwy przyiaciel y sługa Bohdan Czmielnicki hetman woyska wielkiego (вар. hetman wielki) i. k. m. Zaporoskiego. Коли б се був лист з 11 серпня, в тім можна б бачити Відповідь на титули, що ними підписався старий Потоцкий в листі 3 серпня — див нижче.

[19]) Obstricti et catenati — взяті в кайдани обовязку.

[20]) Копія в ркп. Осол. 2346 л. 68.

[21]) Жерела XVI с. 88.

[22]) Матеріяли до іст. Хмельниччини в Записках львівських т. XI с. 12-3.

[23]) ”З України новини і й. м. п. гетьмана коронного універсали” — с. 351

[24]) “З Варшави новини 29 серпня” - с. 352.

[25]) В ориг.: Orlikoviae.

[26]) Transsylvania et bellum boreo-orientale I c. 107-9.

[27]) Текст тут попсований, я його доповнюю з змісту.

[28]) zebys w. m. pan tych prywatnych umow poprzestał y posłow wszystkich, ktorzykolwiek tylko do w. m. pana w prywatnych materiach przychodzic będą,

odsyłał.

[29]) Мова про епізод з 1631 р., росповіджений в т. VIII с. 131; за півтораста з верхом літ козацької дипльоматії оден тільки такий факт міг Потоцкий вишукати, щоб військо зрікалося права приймати посольства.

[30]) Мова тут про умову поставлену з української сторони: щоб пани, вертаючися до своїх маєтків, не приводили з собою збройних "асистенцій" — дворових полків.

[31]) inszego procz tey zgody nie maią cwiczenia.

[32]) Radze tedy wm. panu... ся фраза може бути звязана або з попереднім, або з дальшими, так вона постилізована.

[33]) przeto daie to moie do wmpana pisanie — в розумінню наказу.

[34]) Y proszę unizenie, aby się wmpan y dokonca o nich sie pytał, gdybym ia mogł odyskać osiekę.

[35]) O lepszosc prawa — хто має більше права.

[36]) ze (by) w nalezytym byli iako y pierwiey posłuszenstwie — bo zgolą nic a nic słuchac nie chcą.

[37]) Теки Нарушевича f 44 с. 935-940.

[38]) Наслідком того ж листу Потоцкого-гетьмана треба було б вважати лист Хмельницького до його сина, колиб прийняти дату одної з його копії -11 серпня (вище с. 68); але мині ся дата здається сумнівною.

39) Міхалов. с. 583, лист з 21 жовтня.

ЧУТКИ І ЛЄҐЕНДИ ПРО ВІЙНУ З ПОЛЬЩЕЮ, ПОВСТАННЯ ПРОТИ ПОЛЯКІВ, ПОГОЛОСКИ ПРО НЕЧАЯ, ТРІВОГА МІЖ ШЛЯХТОЮ, "СУВОРІ УНІВЕРСАЛИ" ГЕТЬМАНА.

Хмельницький, як ми вже бачили, скваліфікував сю мобілізацію як провокацію козацького війська, і крім того що використав її на те аби відхилити запропонований від хана похід на Московщину, відповів на сю польську мобілізацію мобілізацією козацького війська під Уманню, так що перед громадянством українським і польським раптом на весь зріст стала перспектива війни з Польщею, і всі були того переконання, що викликав її Потоцкий, аби дати реванш козакам.

З сим моментом звязане у Коховского популярне оповіданнє, переказане потім Грабянкою і ще в більш белєтристичних формах стилізоване Костомаровим. Коховский оповідає, що Потоцкий, зібравши військо під Камінцем, занявся приборканнєм наддніпрянських розбійників - так званих левенців, що переховувалися в Медоборських лісах і використовуючи пригpаничну місцевість, украдене на подільській території переправляли на молдавську й навпаки. Вони покрали між иншим також військових коней, і Потоцкий вислав против них кілька хоругов війська під проводом Кондрацкого. Сі погромили левенців, захопили їх ватажка Мудренка з 19 товаришами, їх взято на муки, в результаті вони "призналися" в своїх замірах напасти на польский табор і їх посаджено на палю. Инші розбіглися, або повтікали до козаків. Се дало нагоду Хмельницькому ілюструвати небезпеку від польського війська. Він велів сих втікачів, ранених, залитих кровю, обводити по козацьких полках і продемонстрував їх перед нуреддіном, що прийшов по козаків — іти разом на Москву. Ублаживши його дарунками, Хмельницький став з слізми виясняти неможливість кидати в таких обставинах Україну, щоб іти на Москву: Зборівську угоду порушено — така згода гірша війни. Поляки підступом і силою натискають на нього: Кисіль звідси приводить його до зброєння війська на Турків, а Потоцкий зза кордону загрожує величезним військом. Козакам кінець, коли не вирятують їх Татари. І отакими доводами відвів він

нуреддіна від походу на Москву, а до Потоцкого післано посольство в сій справі від Татар і козаків [1]).

Грабянка оповідає се з невеликими, але доволі ґрунтовними змінами:

Ляхи, ставши на квартирах на Поділлю, “почали великоє озлобленіє людям чинить”. “Слишав же Хмельницький о Потоцком и о полских воях под Каменцем Подольским стоящих, собрав и своя полки, яки бы по повелЂнію солтановом, вещію самою смотряше бистро, коєя ради вины Ляхи собираються з Потоцким гетманом, и чего ради имающе людей поднЂстрских єдиних избиваху на палЂ, другим носи и уши обрЂзоваху, а инних на четверти разсЂкающе по путех тЂлеса развозяху. О яких бЂдах нЂции — избЂгше от рук лядских без носов, без ушей, Хмельницкому возвЂстиша, яко во время мира таковоє безчеловЂчноє мученіє Ляхи РусЂ творят. Сіє слишав присудствуяй посланник татарскій у сумнЂ.ся. Глаголя же Хмельницькій ко предстоящим: “Видите, что нам Ляхи творят: хочут да нам отшедшим на брань противу Москви они нападут на доми наши и огню предадут гради и села, жени же и чада мечем посЂкуть и память нашу з свЂта загладят. Сіє же все возвЂсти посел татарскій султану, тоже [2]) солтан хану, и препятся брань, юже имЂху поднести на Москву Ляхи и Татаре” [3]).

З приводу сього у Коховского їде до Потоцкого татарсько-козацьке посольство: Мегмет-ґазі аталик і Василь Кравченко, що фактично їздили до Потоцкого в жовтні, після молдавського походу; тому Костомаров переніс весь сей епізод на жовтень, тим часом як у Коховского він відограється в серпні. Але очевидна річ, що сей епізод з покаліченими Потоцким утікачами оповідався без докладної хронольоґії, а більш-менш довільно був звязаний Коховским з приходом нуреддіна, з одного боку, і з посольством Кравченка — з другого.

Пізніше се затерлося в памяти і поблідло, коли виявилося, що трівога була передчасна. Але в сучасних відомостях відбився незвичайно яскраво сей недовгий — двохтижневий, але незвичайно яскравий момент, прожитий на Україні в переконанню, що роспочиналась війна з Польщею, для докінчення недовершеного в минулому році, і по Україні й Польщі покотилися — упереджаючи події — перші вісти про конфлікти польського й українського війська. Московські висланці їдучи з Варшави до гетьмана

через польську, а потім українську територію в місяці серпні, в момент козацької мобілізації так описують свої враження:

В дорозі від Варшави до Київа богато польських військових людей казали, що за королівським наказом ідуть до гетьмана Миколая Потоцкого до обозу під Сатанів і Камінець Подільський: наказано їм з гетьманом бути готовими, а деякі жовніри казали, що мають іти воювати козаків: хоче гетьман помститися козакам за свої давніші "упадки", як його козаки воювали.

Як приїхали до Київа, під той час гетьман Б. Хмельницький прислав до київського полковника універсал свій, писано в нім, що гетьман з військом рушився з Чигирина і став на Уманському шляху, а з Уманського шляху піде на свого неприятеля, — аби полковник ішов до нього на-швидку, щоб випередити неприятеля. І в Київі почалася велика трівога, що справді гетьман В. Хмельницький знову йде воювати Поляків. І в богатьох містах і на дорогах козаки побили урядників, державців і панських слуг [4]).

Московський вістун — путивльський піп Іван Прохоров, що побував у Київі в середині серпня ст. ст. оповідає, що виїхавши з Київа 25 серпня (с. с.) він стрів на Дніпрі, на перевозі полковника Шумейка (ніжинського), "а з ним Черкасів (козаків) тисячі зо дві, іде з обозом і нарядом (артилерією) до гетьмана Хмельницького спішно на Уманську сакму (шлях). А як піп Іван був на сій (лівій) стороні Дніпра, коло города Гоголева, від Київа верст з дванадцять, стрівся йому полковник Мартин Небаба (чернигівський), а з ним Черкасів тисяч з пятнадцять — теж іде з обозом і нарядом на сполученнє з гетьманом Хмельницьким. І після того стрічалось йому богато Черкасів — ідуть спішно полками. А инші полковники з Черкасами йдуть иншими дорогами". Київський воєвода Адам Кисіль говорив йому, що у козаків з Поляками почалася війна, і гетьман Хмельницький знову покликав до себе Татар. А від Черкасів чув він, що Поляки "накупили" Ногайських Татар, аби вони йшли в поміч їм, Полякам. І гетьман Богдан Хмельницький пішов з Черкасами наперед — переймати Ногайських Татарів, а до полковників і сотників написав, аби йшли спішно з ним на сполученнє. А київські міщане, що були в Польщі — у Львові й по инших городах "з торгом", оповідали, що з Миколаєм Потоцким і з князем Яремою Вишневецьким в зборі Полків і з инших країв людей: шведських, цісарських і венгерських, тисяч до ста двадцяти: ідуть на Черкасів" [5]).

Инші Путивльці та Митька Татарин, що в тім самім часі побував в Переяславі, оповідали, яке там чули від полк. Лободи, що пішов теж до гетьмана: кн. Ярема Вишневецький і Мик. Потоцкий стоять під Камінцем Подільським і хочуть іти на Черкасів; а між польською й волоською границею стояв на заставі полковник Нечай, на нього напав був коронний хорунжий (Конєцпольский) з Поляками і Поляки побили Черкасів. А в поміч Полякам прийшли Волохи, та ще йдуть у поміч Уманською сакмою Ногайські Татари. А кримський хан писав В. Хмельницькому, що Ногайські Татари вийшли з послуху: "скупили" їх Поляки, дали їм грошей, і вони пішли їм в поміч, — отже нехай гетьман іде зараз на Уманську сакму, щоб перехопити тих Ногайських Татар і не пустити до Поляків. Гетьман зібрався й пішов, і тепер стоїть в Умани, до полковників і сотників росписав, щоб спішно йшли до нього, а Адама Кисіля й урядників велів затримати [6]).

Шл. Черновский, що побіг з Новгорода Сіверського до Сівська в 20-х днях серпня, росповів перед воєводою, що король Ян Казимир наняв "Французьких та Свейських Німців" 60 тисяч, з Польщі та Литви рушив усе посполите рушеннє, та з кн. Яремою Вишневецьким наємних жовнірів 12 тис., та з Радивилом 40 тис.

І за наказом королівським мають вони рубати козаків усіх на голову — щоб не було козаків ніде ні трохи. До Криму Тугай-беєві й мурзам післав він (король) міліон злотих — мабуть "скупив" їх, щоб воювали козаків. І два тижні тому Миколай Потоцкий і князь Ярема Вишневецький прийшли з посполитим рушеннєм до города Пилявки, і против них було післано два козацькі полки. То Вишневецький оден полк Браславський, полковника Сили Волошина, тисяч 30, на Чорнім шляху, на врочищу Гончариха, на голову побив, і полковника взяв, а Поляків побито тисячі з чотири; а другий полк Поляки осадили. А король у Варшаві відпускав саме послів московських та цісарського, а відпустивши сам піде на козаків. А збираються Поляки на Волині під Луцьком, а Радивил іде під Річицю на Гомель. А в Стародубі підстароста Уєйский з товаришами сів в осаді. Козаки пішли з усіх городів на збір з полк. Лисим, а котрі (Поляки) оселилися були на кримській строні Дніпра, тих Татари забрали до Криму, і мабуть будуть Татари помагати королеві на козаків [7])".

Сі чутки, що як бачимо — в досить подібних формах обігали тоді, в другій

половині серпня Україну, відповідали тому, що говорилося тоді в цілій Польщі: між Потоцким і козаками таки прийшло до бою — він зачіпив їх, і війна була неминуча. Се ми бачили в вістях Любєнєцкого [8]). З реляцій Торреса бачимо, що на хвилю віджила стара поголоска про напруження і конфлікти між Хмельницьким і Нечаєм, і в сих вістях Нечай виступає не просто комендантом козацького корпусу, що мав порученнє стерігти козацьке військо від Поділля підчас маршу на Волощину, а конкурентом Хмельницького. — "Инший селянський ватажок, прозвищем Нечай" (пише Торрес 17 вересня н. с., очевидно в звязку з відомостями привезеними післанцями Потоцкого) - "узброївся .. 40 тис. людей над Дніпром, на пограниччу Поділля і Молдавії, і хоче битися з Поляками; кажуть, що між ними (Нечаєм і Хмельницьким) прийшло до легких сутичок, і Хмельницький післав 10 тисяч своїх козаків в поміч Потоцкому" [9]).

Ся поголоска розуміється на потвердилась; нема сліду й того, щоб між польським військом і козаками в дійсности стались тоді які небудь справжні сутички — хіба екзекуції над непослушними селянами або місцевими своєвільними ватагами, про які пізніше згадував Коховский. Але на Україні загуло, що Поляки (Потоцкий з Вишневецьким) бються з козаками, вже пішла війна, і шляхта, яка за останній рік встигла якось пролізти на свої попілища між покозачену людність, почала спішно тікати, куди видно. А не один при тім наложив і головою — бо люде прийняли се за знак, що треба чистити землю "від Ляхів та Жидів". "Серед паніки, що обхоплює душу Русинів (шляхти з Руси), так що вони збираються тікати до внутрішніх країв, ширяться ріжні страшні поголоски", пише Торрес, мабуть на підставі того, що росповідалось згаданими післанцями Потоцкого. "В напрямі Бористену наново повстали селяне і повбивали вже богато шляхтичів, що були повернули щоб користати з своїх маєтків", і "инші маючи такий приклад тікають, так що Русь тепер в такім замішанні як ніколи", — пише він тиждень пізніше (24 вересня н. с.). Любєнєцкий в черговій реляції Ракоціям (19 жовтня н. с.) малює ще яскравішими фарбами се замішаннє: "Селянська чернь, не зносячи й тіни підданства, побила за Дніпром і коло Київа велике число шляхтичів, що поїхали були в ті сторони до маєтків своїх або своїх панів; між ними, кажуть, загинув і наш Ґабр. Домарадзкий, що торік був у в. висок. в посольстві від кн. Вишневецького" [10]). Король в додатковій інструкції на соймики, спорядженій в тих же днях (23 жовтня), писав так само: "За згромадженнєм козацького війська зараз і

чернь ним підбурена почала біситись і винищила кількадесять шляхетських домів, з жінками і дітьми, що були повернули до домів своїх, покладаючись на трактати" [11]).

Потверджує се в своїх універсалах, як ми вже бачили, і сам Хмельницький. Ще по дорозі на Молдаву, в Ямполі 22 серпня (с.с. очевидно — 1 вересня н. с.) він остерігає людність — товариство козацьке і підданих, щоб вони не чинили ніяких кривд шляхті як руської так і римської релігії. А місяць пізніше, вертаючи з Молдави, констатує на підставі одержаних відомостей, "же нЂкоторыє своєвольныє под час теперешний, гды войско наше до земли Волоскоє рушило, тиє то подданы — которыє до подданства належать — не будучи паном своимъ послушными и жычливыми, и овшемъ — неприятельми, много шляхты, пановъ своих, потопили, порабовали, и теперь, не устаючи в передсевзятю своємъ, на здоровє панскоє наступуют, и послушными быти не хотят, але бунты и своєволю всчинают" [12]).

Докладніші відомости подає Кисіль у своєму листі 10 вересня н. с. з Київа до київської шляхти, звиняючися що не може приїхати до Житомира, де вона зібралась тоді на соймику:

"Як тільки полки рушилися, зараз наступило замішаннє всього того, що за цілий рік осяглося таким великим трудом: упав реєстр всього народу [13]), роз'ярена чернь (plebs) повстала знову, а особливо за Дніпром такі розрухи й убийства настали, і таке роз'ятреннє, що хто зна чи й зістався там при життю котрий шляхтич! Пана Заленского,підчашого новгородського, війську й отчині добре знаного, в його власній маєтності в церкві на богослуженню вбили: при самісінькім олтарі замордували, і священика свого власного, підчас коли він літурґісав, порубали на смерть [14]). Пана Ласка, слугу пана краківського (гетм. Потоцкого) під Ніжином убито. Шляхту остерську з шляхтянками побито, потоплено. Про пана війського новгородського прийшла сьогодня відомість, що його мали втопити. П. підсудок новгородський і п. підстароста ніжинський, також мій слуга п. Семашко, пан Осіньский та инші втікли чи ні — не знати. Слуги кн. його милості воєводи руського [16]), і в Лохвиці чи живі [17]), ще не можна знати. З моїх Німців кількадесять, як із Шкляної йшли до Київа, вбито чотирьох [18])

уйшли, Покойового п. старости черкаського [19]) вбито. То все наробивши рушили до війська і прийшли до Києва, до переправи: день і ніч, цілий тиждень переправлялися, забравши всі пороми. Повний їх Київ, повні їх гори наоколо. Скоро б я тільки звідти рушив, ратуючи себе, всі браття [20]), скільки їх єсть, разом мусіли б погинути” [21]).

Староста житомирський Тишкевич з соймику пише до приятеля, констатуючи, що на Правобережжі шляхта зісталася ціла, тільки за Дніпром дуже богато й загинуло в тих часах — помордовали власні піддані; на Правобережжі обійшлося тільки пополохом: з переляку повиїздили і вертали назад [22]). Кисіль з приводу задніпрянських розрухів вислав до гетьмана запорозького, як він каже — “аж три пошти”, просячи прислати “суворі універсали” і якого небудь полковника з полком для приборкання черни, і можливо, що не без впливу сього Хмельницький видав і свого “суворого універсала” 22 серпня (1 вересня н. с.) доручаючи полковникам київському і чернигівському всяких бунтівників “не одсилаючи до нас, без фольґи на горле карати”. Заразом він заспокоїв воєводу Киселя, що його похід з татарськими ордами не звернений против польського війська, а йде він з ними на Волоську землю, і на житомирському соймику в днях 12-13 вересня се було вже усталено, що козацьке військо пішло воювати Волощину [23]). Київська шляхта заспокоїлася й обмежилася ухвалою про загальний похід на випадок, коли б воєвода її до нього покликав — рушити до Польщі або до коронного війська.

Але на Задніпровю рух і чищеннє від панів потяглося потім далі, всю осінь. Карпівські пушкарі побувавши на Лубенщині в падолисті, росповідали на допиті у сівського воєводи, що місцеві державці, покинувши челядь свою, повиїздили до Польщі, і буде у Ляхів війна з Черкасами [24]). І справді при кінці падолиста приїхали урядники Яреми Вишневецького з Лохвиці й оповідали, що вони сиділи від нього "на урядах і для поборів”, але після заговин на Пилипівку (14 падол. с. с.) “козаки з наказу Хмельницького стали побивати всіх урядників, за те що польський король післав через Волоську землю великі гроші кримському цареві, мурзам і Татарам, накупаючи їх на козаків” [25]).

Поголоска, як ми бачимо, стара, що пішла ще в серпні, і очевидно се було

тільки питаннє часу і обставин — де народня маса розхитувалась скорше, де помаліше, але кінець-кінцем приходив момент, коли й найбільш уперті урядники й поміщики мусіли тікати — коли не наложили головою в якім небудь розруху.

Примітки

[1]) Kochowski с. 197; пор. оповіданнє Костомарова с. 369-370.

[2]) В друк.: то ж.

[3]) Грабянка с. 96.

[4]) Польські справи 1650 р. столб. 8, посольство Протасієва і Богданова.

[5]) Акти Ю. З. Р. VIII с. 360-1.

[6]) Вістовий білгор. столбець 1650 р. (N 323) л. 603 і дд.

[7]) Тамже л. 611 і далі.

[8]) Вище с. 71-2.

[9]) Жерела XVI с. 90.

[10]) Transsylvania et bellum boreo-orientale с. 112-3.

[11]) Міхаловский с. 581.

[12]) Архив Ю. З. Р. III. IV с. 513 і 518.

[13]) rzeszy.

[14]) Про сей інцидент згадує й Єрлич, тільки не так докладно — мабуть про се богато говорилося на соймику. Ротмістр Каліньский записує в обозі:

“Вість прийшла з Задніпровя, від п. воєводи київського, що по виході Хмельницького шляхту за Дніпром побито: п. Самуіла Заленского з десятьма, п. Харжовского підсудка новгородського й инших богато. Слуг князя воєводи руського (Вишневецького) кільканадцять убито: п. Семашка, п. Шпота й ин., а кількадесять їх в однім манастирі обложено. Біг зна що з ними діється” — Осол. 224, л. 321.

“П. Томашевский, слуга князя (Вишневецького), тікаючи з-за Дніпра, казав: “Ніякої надії на спокій, хлопи пекельною їддю заражені, так що плюють на Ляхів (chłopy są iadem piekelnym zarażeni, że pluia na Lachy). Слуги князя, коли повтікали до Литви — пропали. І того Томашевского мало що не видерли у митрополита: утопити хотіли, з великою відвагою утік”. Далі ще: Niema dawnych polakow. Ukraina stracona. Nulla fides pietasque u Chmiela. Осол. 225 л. 321. “Панові краківському (Потоцкому) в Ніжині сорок чоловіка вбито, і підстароста не знати де дівся”, дописує в обозових вістях войський галицький (Ос. 2346 с. 70).

[15]) Місце попсоване.

[16]) Вишневецького.

[17]) Нечитке слово.

[18]) Нечитке слово.

[19]) Брата Кисіля.

[20]) Себ то шляхта.

[21]) Теки Нарушевича 144 с. 969.

[22]) Теки Нарушевича 144 с. 971. Комарицький драгун Жуков, побувавши в Новгородсіверському повіті в 20-х днях серпня, оповідав, що він чув там: урядники як Сосновский, і з Сосниці Харжевский, й инші урядники й Поляки, кидаючи городи, повтікали з України до польських і литовських дальніх городів, і тікаючи побивають козаків, а козаки Поляків і Жидів (Акти Ю. З. Р. VIII с. 361). Теж саме чув згаданий путивльський піп у Києві: “Котрі Поляки були прислані урядниками до черкаських городів, тих

Поляків Черкаси грабують і побивають на смерть” (Білгор. вістовий столбець 1650 р. л. 611).

[23]) Лист Тишкевича — як вище. Такі заспокоюючі вісти привезли з України Греки в середині вересня н. с. “Сент. 8 дня (с.с.) приЂхалъ изъ литов. города Красного прежняго державца Греченина Кондратья Юрьева племянникъ Михайло Ивановъ и сказалъ: гетманъ Б. Хм. съ Черкасы и Ногайскими татары пошли войною на Молдавскую землю, а крымскій де царь турскому солтану учинился непослушенъ и далъ гетману Татаръ на помочь. А что де Черкасы сказывали, будто у нихъ война съ Поляками и будто Ногайскіе Татары пришли на помощь къ Полякамъ, — и то де слово Черкасы вмЂщали”, а Черкасы съ Поляки мирны, и урядники въ Черкаскихъ городЂхъ на урядахъ сидять по прежнему”. БЂлгор. вЂст. столб. 1650 р. л. 491.

[24]) Білгород. вістов. столбець 1650 р. л. 524.

[25]) Тамже л. 539.

ПОХІД НА МОЛДАВУ — СУЧАСНІ ТОЛКУВАННЯ, ПОЛІТИЧНІ ПЕРСПЕКТИВИ ВИСУНЕНІ МОЛДАВСЬКОЮ КАМПАНІЄЮ, СТАНОВИЩЕ ПОРТИ, ДІЙСНІ МОТИВИ.

Що Хмельницький замісць Польщі звернувся на Молдаву, се було для всіх повною несподіванкою. Сучасне враженнє від такої недовідомости гетьманських замірів донесла до наших часів дума, з отсею фразою, що могла б бути поставлена епіграфом всього сього розділу:

Тільки Бог святий знає,

Що Хмельницький думає-гадає!

О тім не знали ні сотники,

Ні отамани курінниї, ні полковники...

Навіть історикові сей демарш гетьмана зістався в значній мірі загадковим:

дійсні мотиви його не викрились і після факту!

Наведу перед усім кілька пояснень, котрими толковано сей епізод на Україні:

Як Петро (Протасієв) і піддячий (Богданов) їхали з Київа до гетьмана (в вересні), в дорозі богато козаків ріжних полків оповідали, що гетьман пішов воювати Волоську землю, тому що волоський господар перед тим, як у них була війна з Поляками, помагав Полякам, у кримського царя корунного гетьмана Миколая Потоцкого, Каліновского й инших полоняників викупав і через свою землю перепускав. І тепер теж у нього з Поляками справа за одно, й у всім їм він хотів помагати: похвалявся козаків воювати. Кримський хан пішов воювати Волоську землю наперед гетьмана і прислав своїх послів, щоб гетьман з усім своїм військом ішов нашвидку на Волоську землю. А гетьман з дороги писав Потоцкому, що він пішов воювати Волоську землю за їх неправду: нехай гетьман корунний війська Запорозького не зачіпає. А кола б зачепив, то гетьман з усім військом і з кримськими людьми піде на нього і воюватиме Польську землю, як попереднього разу [1]).

23 вересня ст. ст. приїхав до Лубень московський посол Унковский, і довідавшися, що єсть тут козаки з штабу Хмельницького, стали їх розпитувати. Козаки Федько Ігнатів з товаришами сказали їм, що вони приїхали від гетьмана з Волощини тому 12 днів [2]). І чули вони таке:

Польські гетьмани хотіли своїм військом учинити поміч князю Василю волоському, бо він їх, польських гетьманів, викупив із Криму, а гетьман Богдан і військо Запорозьке через те й воювали Волоську землю, що кн. Василь викупив польських гетьманів з Криму. А кримський хан тому воював, що як минулого року кримські люди йшли повз Волощину з литовським полоном, то Волохи богато відбили у них Литовського полону [3]), — про се кримський писав на Волохів до турецького царя, і турецький цар велів йому самому управитися з Волохама [4]).

Потім 5 жовтня с. с. [5]) той же Унковский розпитував в Чигрині козака Івана Волеваченка [6]), що його гетьман посилав був до калґи і мурз, і він того дня приїхав з Волощини до Чигрина, тижнем перед гетьманом. Питав його: “Як

ти був післаний від гетьмана до калґи, то чи тобі відомо: турському царю та війна, що калга ходив на Волоську землю, “не в грубость ли”? Волеваченко повторив те саме, що говорив Федько Ігнатів: господар волоський одбив у Татар “литовський полон”, турецький султан велів їм управитися з волоським господарем, "і ми з наказу турецького царя Волоську землю розвоювали, за їх неправду”. А калґа Волеваченку так говорив: "Тепер ми розвоювали Волоську землю, а на весну брат, сам цар (хан) конче хоче з усіми людьми йти на Московське государство, і Запорозьке військо теж з нами йде”.

І так в старшинських кругах ініціятиву походу на православну Волощину рішено було зложити на Татар: козаки тільки мусіли йти з ними як союзники. Хоча й мали свої причини незадоволення на господаря, як польського прислужника і союзника проти козаків, але не ходили б на нього, коли-б не татарське військо: воно, мовляв, випросило у хана сей похід на Волощину, коли вияснилося, що не буде походу на Москву, куди се татарське військо було вибралося. Се козацька старшинська редакція, призначена для внутрішнього вжитку: вона вдаряла в струни противпольські і переносила одіозну ініціятиву руйнування православної країни на Татар.

Друга редакція, призначена для зовнішнього вжитку, дотепно складала всю причину на господаревого союзника Потоцкого: через нього козаки не пішли на Москву і змобілізоване в московський похід татарське військо обернулося на Молдаву. Ми маємо такі пояснення ханського двору в двох варіянтах: для Отоманської Порти і для варшавського уряду. Проголошував їх кримський уряд, але зложені вони, очевидно, в порозумінню з козацькою старшиною, а мабуть навіть і інспіровані нею — інспіровані дуже зручно, з розрахунком на ті круги, які взагалі схильні були представляти Потоцкого, з його неповздержними бажаннями реваншу козакам, за злого духа польської політики. Ханське правительство тільки включило сюди нестримний порив свого змобілізованого війська, що бувши позбавлене сподіваної московської здобичи з вини Потоцкого, настільки запально добувалося нагороди в Молдаві за даремну мобілізацію, що провідник походу, калґа, ніяк не міг його стримати. Маємо такі відгомони сеї мотивації:

Цісарський посол в Царгороді, в реляції з 10 жовтня н. с. пише, що калґа, який провадив татарським нападом, оправдується перед отаманським

урядом тим, що коли Татари були готові до походу на Москву, а потім прийшов инший наказ, вони не хотіли вертати додому без здобичи, а забажали пімститися на молдавськім воєводі, бо він приблизно рік тому велів вирубати досить значне число Татар, які хотіли 3-4 дні перепочити в його краю. При такім мстивім настрою не було можливости їх стримати, і сам калґа умисне пішов разом з Ордою, щоб вона не занадто знищила край. Тепер він відступає, край чи сяк чи так полишається в послушности Отаманській Порті, і він сподівається, що непокірному народові татарському буде пробачено сей напад на Молдаву [7]).

Як бачимо, се писалося ще з походу, мабуть в середині вересня н. ст. Анальоґічні ханські листи на польську адресу були написані дещо пізніш, при кінці вересня мабуть, уже по повороті Татар з Волощини. Вони пояснюють головно, чому не міг відбутися похід на Москву, плянований в інтересах Польщі і за її ініціятивою, а окошився на Волощині. Ми маємо два такі паралєльні листи, вислані з одним і тим самим татарським послом: оден на адресу короля, другий на адресу Потоцкого. В листі до короля хан так поясняв причину, чому робився похід на Москву: "Гетьман запорозький мав уже сідати на коня, коли прийшла відомість до калґи-султана, брата нашого, що в двох або трьох місцях панове польські скупчують великі війська. Гетьман тоді з тої (московської) війни вимовився перед султаном-калґою — що він не чує себе безпечним від тих військ (польських). Тоді татарське військо, як то його звичай - що воно не любить вертати без здобичи, — особливо беї і мурзи, і ціле важніше військо, впали до ніг калґи-султана, аби їх не вів назад до дому порожнем. І нагадавши йому великі кривди і шкоди — за котрі наш брат дуже жалівся на Волохів, своїм гарячим і усильним проханнєм справили на Волохів, і то так ся стало". Хан брав собі з того притоку нагадати варшавському дворові, що він не допустить ніяких ворожих кроків з боку Річипосполитої чи її маґнатів против козаків, з котрими він заприсяг на тім згоду, і коли дійсно з польської сторони дано було привід Козаччині почувати себе в небезпеці з сеї сторони, то се зовсім недопустима річ на будуче. Коли польські пани або старости мають на козаків якісь гніви, хан рішучо жадав від короля, аби він у них ті гніви "потлумив" — від сього залежатиме приязнь між обома володарями [8]).

В листі до Потоцкого писанім в буквально подібних виразах, очевидно —

одночасно з листом до короля, хан ще виразніше вказував, що саме мобілізацію Потоцкого він уважає причиною розбиття московського походу, на нього складає сю вину, і в нім бачить небезпеку розриву польсько-козацьких, а з тим і татарсько-польських відносин [9]).

Сам Лупул, відповідаючи на запитання Потоцкого (від котрого про се знаємо), толкував свою біду тим, що се мовляв Хмельницький і хан покарали його за те, що занадто тримався Поляків. “Нарікав з великим жалем, що за свою жичливість і прихильність, котру свідчив Полякам і козакам, невинно спала на нього ся війна: що він переховував у себе (Поляків) підчас коли війна бушувала в державі короля, і поводився з ними з усякою людяністю. І додав при тих жалях, що то за нас його та біда спіткала: закидав йому Хмельницький, нащо старався про гетьманів наших (Потоцкого і Каліновского)? нащо поворотців з неволі (кримської) людяно приймав? нащо дає гроші королеві на військо? чому з Ляхами накладає і доносить їм, що діється у Порті?” [10]) Як бачимо, се близько відповідає тому, що оповідали козаки про причину завзяття Хмельницького на господаря.

Ракоцій інформуючи цісаря про нещастя Лупула, представляє справу так, що вся ініціятива була татарська; вони вибрались на Московські землі, але що там наскочили на приготовану оборону, і їх передовикам дано болючу відсіч [11]), вони звернулися на Волощину, щоб віддячитися за відібраннє здобичи. За ними пішли козаки — без якого будь мотивовання [12]).

Сучасний молдавський хроніст Мирон Костин теж висуває татарську ініціятиву. Кримці хотіли нагородити себе за шкоди задані їм під Братулянами, коли у них забрано здобич, що вони проводили з Польщі; поголоски про похід на Москву калґа пустив тільки для замаскування дійсної мети, а Хмельницького в секреті повідомлено, що похід буде на Молдаву, і козацьке військо було на поготові, і зараз же рушило з Татарами на Дністер [14]).

Тут нічого не згадується про Порту, але в Польщі чи не найбільше говорилось на сю тему — що похід стався за порозуміннєм з Царгородом, хан дістав від султана наказ розправитися з Лупулом, і власне ся сторона найбільш займала і турбувала політиків польських, московських,

австрійських, папських і т. д. — наскільки похід на Молдаву стався за волею і згодою Порти, і які були від неї дірективи? Ставлячи поруч себе такі факти: посольство Порти до Хмельницького і від Хмельницького до султана в половині серпня н. с., похід на Молдаву при кінці серпня і толєрованнє з боку Порти такого нападу на підвладну їй країну, приходили до переконання, що Хмельницький поступає за порозумінням з Портою. Торрес в реляціях 17 і 24 вересня переказує тутешні "пересвідчення богатьох", що Хмельницький дістав інвеституру на господарство молдавське, мабуть через своїх послів, післаних до Порти, і тепер завойовує його для себе [14]). Такі самі міркування переказував Ракоціям Любєнєцкий: пишуть (мабуть від Потоцкого), що Хмельницький обжалував перед Портою Лупула, мовляв він більше сприяє Польщі як Порті, і дано Хмельницькому від Порти призначеннє на господарство [15]).

Се була доволі грізна перспектива: сполученнє Козацької Республіки з Молдавою, твердий союз з Кримом, підданнє Туреччині, звязки з Семигородом. Се б утворило небезпечну силу. Дещо пізніше, коли вияснилось, що молдавським господарем Богданові не бути, і пішла мова тільки про шлюб Лупулівни з Хмельниченком, гетьман Потоцкий так характеризував сі перспективи (лист з 22 жовтня н. с.):

"Як би, боронь Боже, той зрадник здійснив свої пляни, великий би тягар упав на Річпосполиту! Той ворог при домашніх силах матиме поміч татарську, турецьку і їх васалів [16]) і може наробити Річпосполитій великого клопоту, так що з нього трудно було б і вибрести! Гадка того зрадника така: військо ваше королівське обложити, а Ракоція з господарем мунтянським — що має готового війська тридцять тисяч, на Краків пустити. Шляхту викорінити. У в. кор. милости королівство відібрати, на престолі королівства иншого посадити — бодай чи не того ж Ракоція" [17]).

Польський резідент при цісарськім дворі, Вісконті, на, підставі отриманих від свого уряду відомостей інформував цісаря в 20-х днях жовтня н. с., що се відомо вже напевно, що Хмельницький напав на Волощину за виразним дозволом Порти, а то за щирі відносини, що господарь молдавський підтримував з Польщею, і від нього вона отримувала завсіди докладні відомости про переговори, які Хмельницький вів на шкоду свого прирожденого пана. Завязавши такі тісні зносини з Отаманською Портою,

він похваляється тепер не тільки підбити Польщу, за обіцяною йому підтримкою отоманської зброї, але й Західню Імперію з самим Римом. Хоч як се може здаватись гіперболічним, король польський доручив свому резідентові представити цісареві всю небезпеку, яка може виникнути з нової війни з українською людністю, піднесеною останніми успіхами в Молдавії. Коли ся війна буде Польщею програна, фурія сих людей не обмежиться границями Польщі. Король старається не подавати з сього боку ніякого приводу, трактуючи їх як добрих і послушних підданих, але се нічого не помагає. В той момент коли писалась варшавська депеша, польська армія вже могла бути атакована козаками. В інтересах цілого християнства король звертає увагу цісаря на сю небезпеку [18]).

Очевидно в звязку з сими варшавськими алярмами венецький посол у Відні, кавалєр Саґредо, мав розмови з віденським специялістом в турецьких справах, колишнім послом в Царгороді, тепер членом цісарської воєнної ради бароном Шмідом, і той пообіцяв занятись польськими справами в Царгороді. Через одного приятеля, що їхав до Царгороду, він остеріг султанський диван, яка се небезпечна для Туреччини справа — помогти піднестися ханові і Хмельницькому. Амбіції Хмельницького звісні! Він Грек (себ то православний), і треба рахуватися з тим, що збільшивши свій авторитет, він став би головою "Греків" (православного світу) і викликав би повстаннє против Туреччини серед балканських християн [19]).

Так протектори балканських християн і автори против-турецької ліґи остерігали отаманський диван против можливого християнського повстання!

Та до сього поки що було далеко. Хмельницький зробив свій напад на Молдавію без згоди і відому турецького двора. Цісарський посол в Царгороді доносив цісареві 10 жовтня, що турецький двір опинився в немалім клопоті, коли разом з принесеними посольством Хмельницького проханнями, щоб султан прийняв козацьке військо у свою ласку й протекцію, він отримав відомість, що се козацьке військо воює його підвладний край. Посли Хмельницького теж були в великім клопоті, не можучи дати оправдань сього походу; вони вимовлялись, що нічого про се не знають, але сподіваються, що до їх повороту все буде полагодженне. Великий візир не рішився заходити з ним в який небудь конфлікт і спішно відправив нагородивши кафтанами і ріжними уборами на знак султанської

ласки. [20])

Взагалі Хмельницький вчинив свій похід на Волощину без попередньої дипльоматичної підготовки. Не тільки для його послів, висланих на початку серпня с. с. до Царгороду, але і для всеї старшини і для нього самого сей похід був несподіванкою, викликаною непередбаченим рішеннєм хана, принесеним у слід за його посольством: що замість походу на Черкесів він визначив козацькому війську похід на Москву. Такого походу Хмельницькій і старшина не могли прийняти: Москва зіставалась їх резервом, котрий вони раніш чи пізніш сподівалися втягнути в свою розправу з Польщею. Експромтом відрікаючись від сього походу, з огляду на польське зброєннє, Хмельницький очевидно запропонував Татарам похід на Молдаву. З становища козацької політики він не був потрібний, і в українських кругах такий розбійницький напад на одновірну, православну країну не міг викликати симпатій, як далі побачимо. Але тісна приязнь Лупула з Потоцким будила в козацьких кругах неприязні настрої, котрі Хмельницький і постарався, як ми бачили, всяко роздмухати, аби псіхольоґічно оправдати сей крок. А якийсь добичницький похід Татарам, супроти того що вони вже рушились, він мусів запропонувати, з тих мотивів, які так добре схарактеризували сам хан з калґою. Похід на Москву був поданий ними в такій імперативній формі, що треба було спорудити зараз експромтом щось инше, рівно корисне з добичницького погляду. І Хмельницький запропонував Молдаву.

Тим ратував він Москву, як будучого союзника — властиво свою можливість союзу з нею.

Се відчув уже польський вістун підчас з'їзду в Іркліїві [21]).У Ґолінського теж єсть досить влучне (в головнім, а не в подробицях) поясненнє з сього становища молдавського походу: “У Хмельницького був московський посол, і він одержав великі дарунки від Москви за те що не нападав з Татарами на Московські землі. З тої причини як султан калґа з своїми Татарами і з козаками, злучившися разом, хотів іти на московські краї, Хмельницький відрадив того калзі: мовляв тепер недогідний час іти на Москву, вона має військо на поготові. А порадив напасти на Волощину — “Бо там застанемо Волохів не приготованими, а земля богата, була довго в спокою.” А привід війни з Волохами такий, що господар заступив з військом (дорогу) татарському війську, як ішло з Польщі з полоном, бив

Татар на переправах і полон у них відбирав. Отже радив (Хмельницький) калзі, щоб пімстився за свою кривду. Калґа легко дав себе на те намовити, обернув військо на Волощину і з ним пішли козаки” [22]).

З ситуації се виходить зовсім ясно, і сам Хмельницький під чаркою [23]) відкрив сей секрет московському гонцеві, потихеньку, щоб инші не чули, на обіді в Браславі, підчас повороту з молдавського походу. В голос, так щоб чув присутній королівський дворянин Єрмолич, гетьман погрозився походом на Москву, а московському післанцеві потиху пояснив:

Говорив я сі похвальні слова умисно, аби королівський дворянин не знав про мою службу й піклування про великого государя; а Ляхи мені великі неприятелі: говорити й жити з сими Ляхами правдою ніяк не можна. Я давно хотів бути під государською високою рукою — піддатися йому з усім військом і городами. Та великий государ прийняти мене не зволив, і мене тим образив. Але я і за сю государеву неласку ніякої шкоди не вчинив, а ще більш ніж перше правду свою показав: котра тепер руїна і війна сталася в Молдавській землі, та війна мала бути в Московській державі [24]). До мене присилав кримський цар своїх послів, щоб я йшов на Московське государство; писав з погрозами, що коли не піду, то брацтво і приятельство своє розірве. Та я, служачи великому государеві і забезпечуючи собі його государеву ласку наперед, кримського царя відмовив і Московське государство охоронив, а замість нього ходив з кримським царем на Волохів [25]).

Се “з клятвою” потвердив потім Виговський в розмові з московським старцем Арсеніем Сухановим в листопаді:

Кримський (хан) з усею ордою виступив був на Москву і тричі присилав до гетьмана, щоб ішов з ним: “Коли не підеш зо мною на Москву, я тебе теж не послухаю”. Гетьманові то було дуже прикро, говорив: “Краще мині смерть, як на Московське государство йти!” а не йти не можна було, бо гетьман ханові, а хан гетьманові на те присяг, що хоч би на рід, на брата оден другого покликав — то йти! Отже гетьман післав до хана, що на Москву йому йти не можна, бо Ляхи про се довідались: на нас наступають. Так на велику силу хан від Москви відмовився, але приставши до гетьмана став говорити: “Коли ти на Москву не йдеш, а Ляхи наступають, то ходім на Ляхів!” І так пішли на Волохів, за те що воєвода Василь мав порозуміннє

на нас з Ляхами, а вернувши з Волощини хотіли вдарити на лядський обоз — та король написав до гетьмана, прохав, щоб на Ляхів не йшли, бо стоять вони на границі не для війни. І от ви самі бачили, що сталось у Волохів — все се лихо мало бути на Москві, і се зробив гетьман: не хотів против царя піти (на государя посягнуть) і християнську кров пролити [26]).

Сьому можна вповні вірити; але се цікаво, що прохопившися з сим “по пяному”, в явних розмовах з московськими послами, тверезих і прилюдних, гетьман сею прислугою московському царству більше не похвалявся, а перед козацтвом і перед Польщею взагалі перед західнім світом всю ініціятиву складав на Татар [27]).

Примітки

[1]) Польські справи 1650 р. стовп. 8.

[2]) Се мабуть треба так розуміти, що вони тому 12 днів як поїхали від гетьмана. Инакше їх свідчення не зійдуться з хронольоґією молдавського походу.

[3]) Литовський полон тут може означати тільки полон з українських земель, що Татари набрали торік після Збаразької кампанії. Се характеристично, що казакам прийшлось представити, що вони ходили на Волощину помагати Татарам карати Волохів за таке християнське діло. Крутими стежками приходилося ходити козацькій дипльоматії!

[4]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 326.

[5]) В друков. “сентября” (с. 341), але ся явна помилка, замість "октября”.

[6]) В друк. Болеваченко. Волевачі - родовита чигринська родина; в 1653 р. Іван Волеваченко “наказний чигиринський полковник”.

[7]) Жерела XII с. 139

8) Лист сей виданий з двох ріжних копій — з книги Міхаловского с. 372, і з копії Коронної Метрики в Жерелах XII с. 137; він не має дати, але лист хана до Потоцкого буквально подібного змісту привезений до нього тим самим татарським послом (він зветься в копіях Tochtamisz-aga, Boktamisz-aga, Wechtamisz-aga — перша транскрипція, в копії Кор. Метрики, повторяється в инших документах і єдино правдоподібна), має поміту, що до підканцлєра його привезено 18 жовтня. Потоцкий переслав його мабуть 12 жовтня, а з ханської канцелярії його вислано мабуть в самих перших днях жовтня (Торрео згадує про сей ханський лист в депеші 12. XI: видно довідався про нього між 5 і 12 листопада — с. 94-5).

9) Осол. 225 л. 335 об.: Zaczym gdy iusz zaporowski hetman na kon wsiadac prawie był gotowy, przyszła wtym wiadomosc o wielkiem woysku waszym. Gdy się tym hetman zaporowski galdze-sultanowi wymowił z tey woyny, ze dla boiazni od woysk waszych na tę-tu woyne stawic się nie mogł. A woysko Tatarskie iako własny trib iego: kiedy na kon wsiedzie, niepodobna aby się bez zdobyczy nazad wracac miało. — Ze Wołosza w przeszłym roku y woysku naszemu dała dyła wielką przyczynę, — pod taki czas wszyscy beiowie y murzowie y prawie wszystko woysko, padszy do nog galgi-sułtana wielką y ulsilną prozbą zaprowadzili go do Włoch. I to się z tey okazyey stało. Продовженнє листу див. нижче.

10) Жерела XII с. 141 = Michałowski с. 578.

11) Що орда таки пішла була на Московщину, доносить курфирстові брандербурському його аґент Адерсбах — Acte si fragmente Йорґи с. 202.

12) Monumenta Hungariae XXIII с. 667-8.

13) Kogalniceanu, Chronicele Romaniei, I с. 319.

14) Жерела XVI с. 80 і 91.

15) Transsylvania et bellum boreo-orientale с. 109 і 112.

16) vasallorum Мих., Walachiorum Жер.

17) Жерела XII с. 142 = Michałowski с. 578.

[18]) Жерела XII с. 144, лист з 26. X. 1650.

[19]) Жерела XII с. 144, депеша з 29. X 1650.

[20]) Тамже с. 139.

[21]) Вище с. 64.

[22]) С. 355: "новини зі Львова і з України, 4 октобра читав п. Охоцкий райця краківський у п. Ясовского, що мав зі Львова". Продовженнє подаю далі, с. 103.

[23]) Гетьман був пяний, пояснює Протасієв.

[24]) Той было войнѢ быть въ Московскомъ государствѢ.

[25]) Див. нижче посольське звідомленнє Протасієва.

[26]) Стат. список Суханова в Христ. Чтении 1883, XI, с. 685.

[27]) Див. вище с. 80-1, козацькі оповідання, що передавали сю інтерпретацію.

Свідомо обминув я, розсліджуючи мотиви молдавського походу, романтичне мотивуваннє, досить широко розвинене в літературі XIX віку: мовляв Лупул відмовив своєї доньки Хмельницькому, що сватав її за свого сина ще перед походом, і тим накликав на себе сю війну. В сучасних звістках про похід на Молдаву — дуже численних — я не знайшов про се згадки. Тільки такі хроністи як Мирон Костин і Весп. Коховскнй, пишучи ретроспективно згадують про раніші переговори. Костин каже, що Хмельницький вже перед тим мав охоту посвоячитися з Лупулом, і сватав його доньку для сина, а тепер зробив формальну пропозицію. Коховский теж доволі глухо згадує що давніше господар відмовив, а тепер сам мусів просити сього посвоячення. Але ціле оповіданнє Коховского про сю кампанію, як нижче зазначено, має цілком літературний, властиво — белєтристичний характер, що зложився під впливами пізнішої трагічної історії обох наречених. Короткий і глухий натяк Коховского потім так само

свобідно розвинув в своїм теж на-пів белєтристичнім оповіданню Шайноха (Domna Rozanda 1862, передр. в III т. його творів варшавського видання 1876 р.). Шукаючи до чого б причепити се попереднє сватаннє Хмельницького, він зовсім довільно звязує се з тріумфами Хмельницького після зимової кампанії 1648 р.: посольство Лупула, мовляв, дало Хмельницькому притоку запропонувати Лупулові посвояченнє, і "негайно" (се негайно одначе не знати чи було до Збаразької війни, чи після неї) "вислані були козацькі свати по Розанду до Яс" (с.293). Лупул відмовив, вимовляючи ся тим, що без згоди Порти доньки видати не може. Хмельницький вислав до султана проханнє про дозвіл, а заразом став готуватися до війни, і не дочекавшися відповіди з Царгороду, пустив ся в похід.

Наш Костомаров опираючися на Історію Русов представляє справу так, що Лупул свого часу (невідомо ближче коли) прохав у Хмельницького помочи проти якогось претендента на його господарство, і Хмельницький посилав йому в поміч сина Тимоша з козацьким військом і Тугай-бея з Татарами. Виратований ним Лупул дав тоді згоду видати доньку за Тимоша, але потім став отягатись, вимовляючися тим, що не сміє сього зробити без згоди султана; а коли Хмельницький добився не тільки дозволу турецького двору на сей шлюб, а навіть і наказу Лупулові видати доньку за Тимоша, — тоді Лупул звязався з Поляками й почав працювати на шкоду Хмельницького. Турки повідомляли Хмельницького про сі ворожі заходи, розгніваний Хмельницький загрозив походом 100 тисяч сватів, коли Лупул не виконає свого приречення. Лупул звернувся по поміч до Потоцкого, а Хмельницький тоді запросив Татар помогти йому в поході на Волощину (с. 257 і 365-6).

А. Накко в своїй "Истории Бессарабии" розвинув сі "історії" далі, пояснивши, що Василь Лупул просив помочи Хмельницького підчас походу "на Львів і Збараж", і Тиміш бувши тоді на чолі козацького війська в Молдавії, "пристрасно закохався в доньці Лупула Розанді й просив її руки, але йому відмовлено під тою вимівкою, що султанові сей шлюб буде неприємний".

Пок. Семен Венгржиновський, автор статті "Свадьба Тимоша Хмельницкаго" (Кіев. Старина, 1887, III і V), дальше снуючи сі романтичні плетіння, представляє, як далі коханнє Тимоша роспалялося залицяннєм

сина гетьмана Потоцкого — Петра старости камінецького, котрого хотів бачити зятем Лупула варшавський двір, і він упадав коло Лупулівни, коли вона того року гостювала з матірю в Радивила, і Тиміш всіми силами добивався її, і т. д.

Я не спинився б на всій сій белєтристиці, коли б в певній мірі вона не відбивалась і на праці, що має репутацію найбільш наукового оброблення історії Хмельниччини, але в дійсности теж нераз збочує на шляхи белєтристики — на "Начерках" Кубалі. В своїм начерку Krwawe swaty, присвяченім історії женячки Тимоша (надр. вперше в Przewodniku Naukowym 1876 р., передр. в Szkice, 1881), він теж пише: "1650 року Хмельницький вислав був сватів до Яс, жадаючи руки Домни Розанди для свого старшого сина Тимофія. Господар почув себе ображеним, але боячися могутности запорозького гетмана, відповів, що не може видати доньки без згоди султана. Хмельницький тоді мав велике значіннє і ласки Порти, отже зловивши Лупула за слово, против усіх заходів господаря виробив собі не тільки згоду султана, але й наказ, щоб той шлюб здійснено. Лупул, покладаючись на своїх приятелів в Польщі, просто відмовив. Тоді Хмельницький вислав оден обсерваційний корпус проти гетьмана Потоцкого, а другий разом з 20 тис. Орди вислав сватами на Волощину", і т. д. (пяте вид. 1923 с. 311).

Се все має в собі далеко більше белєтристики як історії.

ЛІТЕРАТУРНА РОМАНТИКА МОЛДАВСЬКОЇ КАМПАНІЇ, ФАКТИЧНА ІСТОРІЯ МОЛДАВСЬКОЇ КАМПАНІЇ (ВЕРЕСЕНЬ 1650 Р.), ПЕРЕГОВОРИ З ЛУПУЛОМ, УМОВИ ЗАМИРЕННЯ, ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ ДОГОВОРУ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ЛУПУЛОМ, ХМЕЛЬНИЦКИЙ І РАДИВИЛ, ПРОТЕСТАНТСЬКА ЛІҐА, ДУМА ПРО МОЛДАВСЬКУ ВІЙНУ, ГОЛОСИ СУЧАСНИКІВ

Сей похід на Молдаву промайнув як блискавка, в трьох-чотирьох тижнях, осліпивши сучасників, які не мали навіть часу розібратися в подробицях сеї кампанії, серед раптових і неясних вістей, що пролетіли про неї. Тому сучасні історики в своїх оповіданнях про події того року або збувають її простою згадкою — або заступають недостачу конкретних і докладних вістей літературними, більш менш шабльоновими прикрасами. Так поступив Коховский: в перспективи пізніших наслідків сеї волоської кампанії, траґічної історії Лупулової доньки й Богданового сина, прирівняв він сю скромну експедицію до Троянської війни, огонь Яс порівняв з огнями Іліону, розписав яскравими фарбами укритого в засіках воєводу, що звідти приглядався огням своїх міст [1]) і сі літературні образки пішли по пізніших писаннях. А Рудавский навпаки — просто заявляє, що нема інтересу спинятись на фактах сеї кампанії “тому особливо, що з обох боків вона велася хаотично і маловідомо”, і тільки констатує остаточний вислід — на чім обі сторони замирилися [2]). В друкованих досі сучасних листах і реляціях теж переважно глухі, загальні, непровірені поголоски, відірвані чутки, котрих потім ніхто не мав цікавости провіряти, і нам теж нема великої потреби входити в сі подробиці, бо для наших безпосередніх завдань вони нічого важного не дають. Зазначимо тільки головні лінії — і з'ілюструємо їх деякими цікавішими сучасними звістками, особливо з невиданих джерел, які нам удалося згромадити.

Зібравши козацьке військо під Уманню в 20-х днях серпня н. ст. в скількости 70-80 тис., як казали в гетьманському штабі, з значною артилєрією, і маючи на лівому крилі татарський корпус, що рахували на 20-30 тис. [3]), гетьман в останніх днях серпня прийшов з околиць Умани, приблизно в напрямі теперішньої залізниці Умань-Вапнярка, на берег Дністра й отаборився в Ямполі, напротив молдавського міста Сороки [4]). 22 серпня с. с. (1 вересня) він був сам в Ямполі, як свідчить виданий тут універсал против української своєволі [5]). Наперед себе пустив за Дністер Татар, мабуть з тих же мотивів, з яких взагалі він і його окруженнє складали ініціятиву сього походу на Татар, а може й вичікував, як приймає сей марш Потоцкий з своїм військом [6]). А далі, поставивши сильну заставу против нього, теж перейшов за Дністер і зайняв, Сороку, в перших днях вересня н. с. [7]).

Татари тим часом уже розпустили свої загони по цілому краю: одна частина Орди пішла на захід, за Прут, друга вздовж Прута на долину, розпускаючи свої загони на право і ліво, своїм звичаєм. Хан став кошем на полях Цецорських, а гетьман надтягнувши заложив свій табор під Вламником — як каже Костин [8]). Господаря все се захопило цілком неприготованим. Він з початку вислав був військо против татарських загонів, потім переконавшися, що неприятельські сили завеликі для нього, звелів робити укріплення навколо Яс, щоб відбитись і відсидітись, а сам, очевидно, звернувся по поміч і інтервенцію до Потоцкого і до сусідніх турецьких башів-намісників.

Потоцкий, стоючи при волоській границі, розуміється, аж трясся від бажання покарати козаків за такий своєвільний напад на фактичного васаля Польщі — тим більше, що справді й сам зазнав багато прихильности від Лупула, і стояв у приязних відносинах до нього [9]). Але вважаючи на значні сили Хмельницького і на поважну заслону Нечая з лівого крила, не смів виступити активно — бо се могло потягнути за собою конфлікт з ханом, з наслідками дуже складними і серьозними. Крім того й король з своєї сторони рішучо остерігав його від конфлікту — пригадуючи нещасливі його дебюти 1648 року.

Він вислав на Волощину на звіди відділ кінноти під проводом камінецького ротмістра Кондрацкого, і коли той привіз такі вісти, що козаки пішли на Волощину з волі Татар і пограбувавши її вертають до дому, а Поділлю не загрожують, тим справа скінчилася [10]).

В таких обставинах Лупул мусів кинути столицю з своїм двором і з своєю ґвардією, набравши що можна на вози, подався до густих лісів буковинських і тут заложив собі табор недалеко Сучави, під Нямецьким манастирем, засікся й зарубався в лісах, а заразом старався богатими дарунками й контрибуціями відкупитися від Татар і козаків. Становище його було тим гірше, що йому як і всім взагалі було неясним, чи сей напад стався против волі Отоманської Порти, чи за більше-менше виразною її згодою, отже чи можна рахувати на якусь її підтримку, чи навпаки — треба за всяку ціну поладнати відносини з сими турецькими Васалями — Татарами й козаками, щоб вернути собі прихильність дивану, розуміється знов таки — ціною дорогих дарунків і контрибуцій. З Татарами справа

пішла, очевидно, легко — вони обловилися богатою здобиччю (в Польщі оповідали, що Лупул саме збирався вислати свою данину султанові, і сі гроші впали в руки Татар). Калґа домагався річної данини, але вдоволився порядною контрибуцією в додаток до награбленого, і Орда занялася транспортом здобичи до Криму. Хмельницький жадав політичних гарантій на будуче. Се справа більш інтересна, і над нею варто спинитися.

Я перед усім, наведу ті оповідання, які про се чули московські післанці, Протасієв і Богданов, в козацькім таборі безпосереднє по закінченню кампанії від самого гетьмана і ріжної старшини [11]). Даю слово насамперед самому гетьману, так як записано в посольськім справозданню розмову з ним на обіді в Браславі 23 с. с. вересня (3 жовтня):

"Як я був в Волоській землі [12]), Волоську землю воював, став під Ясами і хотів взяти самого волоського господаря, то волоський господарь прислав до мене своїх послів добивати чолом, просити покою, дарував мене своєю дочкою за мого сина. Прислав лист за своєю рукою і печатею: пише під присягою, що доньку свою за мого сина віддасть". І той лист велів принести — показував за столом (московським післанцям), і вони той лист читали.

Виговський так росповідав історію походу в Ямполі, перед поворотом гетьмана з Молдави 18(28) вересня:

Прислав був кримський цар до Б. Хмельницького послів, щоб він з ним ішов на Московське государство війною. Гетьман не послухав і не пішов. Тому минуло тижнів 12 або й більше [13]). Кримський цар прислав послів вдруге: що він післав калґу з великим військом, щоб гетьман ішов з ним. Гетьман розіслав універсали по всіх городах, а перед собою велів нашвидку йти браславському полковникові Нечаєві, і він прийшов під Яси. Волоський господар почувши, що в поміч Татарам прийшли козаки, утік із Яс до Нямецького монастиря, і з того монастиря післав до калґи послів, і з ними одкупу 300 тис. левкових єфимків (талярів); калґа замирився, взяв ті гроші і всяку здобич і з усіма людьми пішов був, а в Ясах і Сучаві міста, замки й села (посады и городы, села и деревни) попалено. А як гетьман прийшов до Волоської землі війною, і став на Пруті, калґа завернув назад велику частину свого війська і прислав до гетьмана, і сі Татари воювали Волоську землю разом з козаками. А сам гетьман стояв обозом на однім місці, над

Прутом, і послав послів до волоського господаря: кропивенського полковника (ЧижелЂя) з товаришами: велів господареві виговорити, за які неправди (господаря) він, гетьман, прийшов воювати Волоську державу: аби господар перепросив його за ті свої неправди (добил челом). Тоді волоський господар прислав до гетьмана своїх послів, і перепросив; прислав в дарунку шубу соболину золотом криту, коня-аргамака з усім кінським нарядом, і шаблю оправлену золотом з каміннєм. І зговорив свою доньку за гетьманського сина: прислав запись своєручну за печатею і під присягою, що видасть доньку за гетьманського сина і буде з ним у вічній приязни і любві і стоятиме з гетьманом за одно против всякого неприятеля — будуть оден одному помагати, а з Ляхами він, волоський господар, не складатиметься (не матиме порозуміння) і ніяких лихих замислів на Запорозьке військо мислити не буде. На тім усім волоський господар присягав при послах гетьмана Б. Хмельницького, і тепер у них з волоським господарем згода.

Арсенієві Суханову, в листопаді, оповідав коротше, з иншими подробицями:

Як прийшли на Волоську землю Татари й козаки, Василь воєвода нічого не знав і не відав: умисно пустили славу, і Василеві писали (Татари), що всі вони з козаками йдуть на Москву, так що коли йому казали, що Татари йдуть, він тих до вязниці садив, а декого й бив. А як Татари зібрались і Яси обложили, він ледве випровадив з міста жінку з дітьми і сам потім два тижні в лісу сидів і тут помирився з гетьманом і ханом [14])

Сотник Іван Кравченко їдучи в посольстві від Хмельницького до Потоцкого оповідав Протасієву і Богданову в Могилеві:

“Волоський господар прислав до гетьмана Б. Хмельницького своїх послів — сильно прохав, щоб він його не воював, і гетьман послав до нього своїх послів полковника ЧижелЂя (Джеджалия), велів йому сказати, що він сам на себе накликав ту війну: забувши Бога і православну віру зложився з Поляками, і всяке лихо замишляв на нього, гетьмана, і Запорозьке військо. Коли він далі буде так поступати, гетьман з Запорозьким військом його вижене геть з Волоської землі і він там більше не буде господарем. І гетьман (після виїзда Кравченка) хотів дочекавшися ЧижелЂя скоро вийти з обозом з Волоської землі і мабуть скоро буде перевозитися з військом під Могилевом. А коли піде на обоз Потоцкого, буде перевозитися через Дністер під Хотином против Камінця Подільського. А се він знає певно, що недочекавшися його, Кравченка (результатів посольства до Потоцкого), гетьман з військом з-за Дністра перевозитися не буде”.

Сучасні польські відомости потверджують в загальних рисах сей образ, що дають нам сі оповідання учасників кампанії [15]). Виходить, що війшовши до Волощини, гетьман зажадав від господаря — коли той прислав до нього парламентарів з проханям замирення (ролю посередника взяв на себе оден з Балабанів, що нагодився тоді на Волощині) — не тільки грошевої контрибуції (правдоподібно — однакової з тою, що була виплачена Орді) — а й політичних концесій. Господар мав присягти в тім, що він від сього часу буде союзником козаків — своїх товаришів в васальстві Отоманській Порті: розірве свій союз з Польщею і буде підтримувати Запорізьке військо в його боротьбі з Польщею [16]). Облишений в цілком безвихіднім становищу, перед перспективою повного викинення з краю і позбавлення свого уряду, Лупул мусів згодитися на все, і як гарантія його нового союзу з Козаччиною зложивсь отсей славний плян: оженення гетьманича з господарівною, що тут вперше фактично стає перед нами.

Романтична преісторія сього пляну, як її звичайно оповідають, не має ніякого права на наше признаннє, і більш правдоподібно, що він тепер тільки з'явився як розвязка політичної ситуації.

Се була дуже інтересна комбінація, не просто династична, а й політична в

повній мірі. Крім того що вона давала домові Хмельницького певні права до молдавського трону (се не було дуже важне, бо кінець кінцем інвеститура на сей трон просто купувалася на султанськім дворі) — були тут безсумнівні політичні користи для цілої козаччини в її боротьбі з Польщею. Такий династичний союз з Молдавою давав козацькому фронтові дуже цінну заслону на лівім крилі: досі господар був тут загрозою, тепер він мав стати союзником. І на правому — литовському фронті він мав дати союзника

Старша донька Лупула. домна Гелена від 1645 р. була замужем за Янушем Радивилом, провідником протестанської партії і фактичним законодавцем в землях в. кн. Литовського, котрого Хмельницький, як ми вже знаємо, від початку своєї боротьби з Польщею всякими способами хотів перетягнути на свій бік. Трактував його як природного так би сказати союзника: за старими традиціями звязків його дому з православними (Острозькими специяльно, з котрими Радивили були близько посвоячені) і політичного союзу протестантів з людми грецької віри, і з огляду на його литовський сепаратизм, чи патріотизм.

В першім році повстання, підчас безкоролівя Ян. Радивил справді затримав Литву в становищу до певної міри нейтральному супроти козацько-польської війни, і Хмельницькому й старшині, очевидно, страшенно хотілось добитись такої нейтральности, навіть сприятливої нейтральности й на далі. Ся можливість безсумнівно була, завдяки сепаратистичним і опозіційним течіям серед литовського маґнатства і присутности православного білоруського, почасти й українського елєменту в вел. князівстві. Пізніші події показали се. Прилученнє Білоруси до козацького повстання і підданнє під московську протекцію, з одної сторони, з другої — перехід литовської дисидентської групи, з Радивилом на чолі, і з ним значної частини шляхти на бік шведського короля против свого "прирожденого монарха". В такім напрямі гетьманові й старшині давно хотілось повести Литву і Білорусь і ожененнє Тимоша з Лупулівною могло помогти сим плянам. В певних обставинах воно могло привести до зближення і союзу швагрів, і вплинути на становище в. кн. Литовського. З другої сторони — могло скріпити союз православних України-Білоруси з цілим євангелицьким союзом, представленим в Литві-Польщі отсим Янушем Радивилом, а на західній границі Польщі — Семигородом (Трансильванією), Бранденбургом, Швецією. Сей союз висів у повітрі

протягом цілого віку і міг дати наслідки ґрандіозні — але все ніяк не міг здійснити ся. В козацькій політиці він лежав здавна, і в даній хвилі — супроти ріжних політичних претензій до Польщі семигородського Ракоція, бганденбурського “великого курфірста” і шведського двору сей плян був дуже актуальним!

Все се зараз відчули в варшавських політичних кругах, і там пішли балачки на тему можливого зближення Радивила з Хмельницьким на сім ґрунті і под. [17]). Се показує що такий плян, як отсе я представив, не був цілком фантастичним. Виникши, як я собі уявляю, доволі припадково, з такого ж самого припадкового козацького походу на Волощину, він від сього часу став одним з стімулів політики Хмельницького, і треба признати, повторяю, що в певних обставинах він міг здійснитися і принести політичні користи.

Але передбачати се — було одно, вплинути ж на бажану комбінацію сих моментів було дуже трудно в таких бурхливих обставинах. Плян був за тонкий і складний як на такий час!

Справжніх мотивів свого плану, причин і рації волоського епізоду, гетьман і старшина таки не вважали можливим дати ні своїм союзникам, ні своїм рідним українським масам, як ми бачили. Але ж надати відповідне освітленнє і оправданнє сьому несподіваному епізодові вони мали за потрібне, і інспірували громадську гадку тими засобами, які мали в роспорядженню. Їх офіціозні рапсоди дістали завданнє звеличати сей вимушений обставинами і в ґрунті річи зовсім не симпатичний епізод козацької політики як славний і величний акт її мудрости, що служить на честь і хвалу Запорозького війська.

Дивним дивом їх твір, присвячений такому малозамітному і маловажному епізодові, пережив віки і в доволі свіжій і яскравій формі, заховавшися в устах кобзарів XIX в. був записаний в трьох варіянтах: короткім на Миргородщині на початку XIX в. (виданий Цертелєвим), в ширшім на Чернигівщині в Сосницькім повіті в 1850-х рр. (записанім від звісного кобзаря Шута Кулішем і виданім Метлинським), і в анальоґічнім, але коротшім (що можливо походив з тої ж школи Шута),записанім в 1872 р. від лірника з с. Березина С. Ф. Ліндфорс-Русовою [18]). Досі, наскільки знаю, ніхто з дослідників не висловляв підозрінь що до автентичности сього тексту, і я теж не бачу причин підозрівати його основи — в повній

мірі рахуючися з можливістю деяких підправок. Наводжу її в тексті Шута, варіянти подаю в скобках, а дрібних, буквальних відмін не зазначаю:

Як із низу, із Дністра тихий вітер повіває

(Військо козацьке в похід виступає).

Бог святий знає, Бог святий і відає,

Що Хмельницький думає-гадає, —

Тогді ж то не могли знати ні сотники, ні полковники,

Ні джури козацькі,

Ні мужі громадські,

Що наш гетьман Хмельницький,

Батю Зинов Богдан чигиринський

У городі Чигрині задумав вже й загадав!

Дванадцять пар пушок вперед себе одсилає,

А ще сам з города Чигрина рушає [19]),

(А ще з-тиха до нас козаків словами промовляє:

“Козаки ви молодиі, ідіть же ви рідниї!

Прошу я вас: добре дбайте,

Та в охотноє військо поспішайте!)

За ним козаки йдуть —

Яко ярая пчола гудуть!

Котрий козак не має в себе шаблі булатної.

Пищалі семипядної,

Той козак кій на плечі забирає.

За гетьманом Хмельницьким у-в охотнеє військо поспішає.

Оттоді ж то як до Дністра річки прибував.

На три части козаків переправляв [20]).

А що до города Сороки прибував,

Під городом Сорокою шанці копав,

У шанцях куренем стояв.

А ще од своїх рук листи писав,

До Василя молдавського посилав,

А в листах приписував:

“Ей Василю молдавський,

Господарю волоський!

Що тепер будеш думати й гадати —

Чи будешо зо мною биться,

Чи мириться?

Чи города свої волоські уступати,

Чи червінцями полумиски сповняти,

Чи будеш гетьмана Хмельницького благати? [21])

Тоді ж Василь молдавський,

Господар волоський

Листи читає,

Назад одсилає

А в листах приписує:

“Пане гетьмане Хмельницький,

Батьку Зинов Богдане чигиринський!

Не буду я з тобою ні биться,

Ні мириться,

Ні городів тобі своїх волоських уступати,

Ні червінцями полумисків сповняти:

Не лучче б тобі покоритися меншому,

Нижли [22]) мині тобі старшому?”

Оттогді ж то Хмельницький як сії слова зачував,

Так він сам на доброго коня сідав

Коло города Сороки поїзжав,

На город Сороку поглядав,

Іще з-тиха словами промовляв:

”Ей городе, городе Сороко,

Ще ти моїм козакам-дітям не заполоха!

Буду я тебе доставати,

Буду я з тебе великий скарб мати,

Свою голоту наповняти,

По битому тарелю на місяць жалования давати!”

Оттогді то Хмельницький як похваливсь,

Так гаразд добре й учинив:

Город Сороку у неділю рано д-обіддя взяв [23])

На ринку обід пообідав,

К полудневій годині до города Січави [24]) припав,

Город Січаву огнем запалив і мечем ісплiндрував.

Оттогді то інії Січавці (всі непишні бивали),

Гетьмана Хмельницького у вічі не видали —

Усі до города Яси повтікали,

Перед Василиєм на колінця впадали,

До Василя молдавського із-тиха словами промовляли:

"Ей Василю молдавський,

Господарю наш волоський,

Чи будеш за нас одностайне стояти —

Будемо тобі голдовати,

Коли ж не будеш за нас одностайно стояти,

Будем иншому пану кровю вже голдовати" [25]).

Оттоді то Василь молдавський,

Господар волоський

Пару коней у колясу закладав,

До города Хотині одїжджав,

У Хвилецького копитана станцією стояв,

Тоді ж то од своїх рук листи писав.

До гетьмана Потоцького посилав [26]):

"Ей гетьмане Потоцький

(Що в тебе розум жіноцький),

Ти ж б то на славній Україні пєш-гуляєш,

А об моїй пригоді нічого не знаєш [27]),

Що ж то в вас гетьман Хмельницький Русин

Всю мою землю Волоську обрушив,

Все моє поле копєм ізорав,

Усім моїм Волохам, як галкам,

з пліч головки познімав;

Де були в полі стежки-доріжки-

Волоськими головами повимощував.

Де були в полі глибокі долини —

Волоською кровю повиповнював!”

Оттоді то гетьмане Потоцький листи читає.

Назад одсилає,

А в листах приписує:

"Ей Василю молдавський,

Господарю волоський!

Коли ж ти хотів на своїй Україні проживати,

Було тобі Хмельницького у вічниі часи не займати!

Бо дався мині гетьман Хмельницький добре знати, —

У первій війні, на Жовтій Воді пятнадцять моїх лицарів стрічав,

Не великий їм одвіт оддавав:

Всім як галкам з пліч головки поздіймав!

Трох синів моїх живцем узяв —

Турському салтану в подарунку

одіслав.

Мене, гетьмана Потоцького три дні на прикові край пушки держав,

Ані пить мині, ані їсти не дав!

То дався мині гетьман Хмельницький добре знати.

Буду його во вік вічний памятати!” [28])

(Тоді Ляхи із города із Сочави

утікали,

Василю молдавському знати давали.

То Василий молдавський до Яс прибуває.

Словами промовляє:

“Ой ви Яси мої Яси,

Були єсте барзо красні,

Да вже не будете такі,

Як прийдуть козаки!”

То пан Хмельницький добре учинив:

Польщу засмутив,

Волощину побідив,

Гетьманщину звеселив.

В той час була честь-слава

Войскова справа:

Сама себе на сміх не давала,

Неприятеля під ноги топтала) [29]).

Але громадянство, видимо, не дуже піддавалось сим офіціозним величанням молдавського епізоду. Враження від нього зістались більш неприємні. Найріжче висловлені вони в нашім українськім письменстві у “Самовидця” (Романа Ракушки) — що так яскраво, хоч з стилістичного погляду і дуже несправно висловлюється про сей похід: “Не хотячи войско порожньовати, а звлаща — з таким поганином и ворогом віри християнской збратавши ся, — Волоская земля — християнство, любо зостаєт в подданствѢ Турчинови, але однак же юж почали обфито жити при одном господару спокійно, Василю ЛупулѢ, — и позавидѢвши жебы оных уменшати — же християнство а звлаща Русь гору узяла, — так розумѢю же за позволенієм Турчина ханъ кримскій з гетманомъ Хмельницким несподѢвано зо всѢми потугами козацкими и татарскими в инвецъ усю обернули [30]). Звоєвали по самыє горы, людей побрали в полон в набытки ихъ. Тилко замки моцніє одержали ся. И самъ господаръ уступилъ былъ з Ясъ, мѢста столечного, але знову ся навернулъ. А Хмелницкій стоялъ з ханомъ у Прута, а тую чатами звоєвали. А напотомъ господаръ поєдналъ орду и гетмана Хмелницкого, жебы ся вернули з єго земли, и учинилъ сватство з Хмелницкимъ — дочку свою за сына Хмелницкого приобицалъ дати, што напотомъ и учинилъ”.

Відзив сей дає, як бачимо, дуже неприхильну оцінку турецько-татарським звязкам Хмельницького взагалі.

Примітки

[1]) Annalium 1. III, с. 199.

[2]) Hist. Pol. с. 64.

[3]) Протасьев зі слів Виговського й инших старшин, роспитувавши їх в Ямполі, пише, що було в сім поході з гетьманом козаків тисяч із 70 або й більше”, “а з калгою было тысяч 30 и больше”. “А при гетмане было разных полков тысяч с 10 и больше (хіба в значінню: з ріжних полків тисяч по 10 і більше), а наряду в Чигринском полку 20 пушек, а в иних во всѢх

полкЂх пушек по 6 и по 7 и больше”.

Козаки розпитувані Унковским — що приїхали від гетьмана до Лубень, оповідали: з гетьманом в Волоській землі було 18 полків, а два полки лишилися по сей бік Дністра: полковник Криса з Київським полком та полковник Шангирей з Канівським (Акты ЮЗР. VIII с. 326).

Любєнєцкий в цитованій реляції рахує козацьку армію, що війшла до Волощини, на 40 тис. вибраного війська, а заставу лишену під проводом Нечая против польського війська — на 5 тисяч (Transsylvania с.10).

Камінецький анонім пише, що Хмельницький після того як Татари пішли від нього, “тільки з 30 тисячами прийшов на Україну” — Міхал. 580; він натякає при тім на велику козацьку дезерцію з молдавського походу.

Инший кореспондент з обозу, войський галицький, кладе ще менше козаків: 20 тис., а Татар не більш півтори тисячі (Осол. 2346 л. 69) — але се той останок Орди, що зістався при гетьмані, по тім як головна маса пішла до Криму Мясковский, вважаючи перебільшеними балачки про велике число Татар, завважає в листі 22 вересня з слів полковника чечельницького: Ich ledwie kilkanascie tysiący iest (Ос. 225 л. 320).

4) Варшавські новини з місяця вересня (Осол. 223 л. 307) за донесеннями з польського табору кажуть, що до третього вересня Хмельницький стояв спочатку під Уманню, і коло нього поблизу Татари, відти пішов до Рашкова, потім до Прилуки, як кажуть (тих назв, які обивалися о його вуха, кореспондент не вмів звести разом), “і виправив козацьку чату з частиною Татар за Дністер до Волощини, а потім одного полковника, аби зловивши господаря відіслати в кайданах до Порти — так як присяг Туркам”. І далі: “про самого Хмельницького кажуть, що до 3 септембра стояв на Оратовськім полю, в 20 милях від нашого обозу, і потім з головним військом сам пішов до Дністра”.

5) Вище с. 78.

6) Що Татари пішли наперед і з початку вони пограбували країну, а тільки потім далися їй в знаки козаки, коли Татари вже почали відходити, се видко з вищеподаних слів Протасієва і ще ясніше з дальшого, ним наведеного оповідання Виговського. Те саме виходить з донесень Лупула до Царгороду,

що переказує цісарський посол в Царгороді Ренїґер — Жерела XII с. 139 і 143, і з реляції Ракоція цісареві — Monumenta Hungariae XXIII с. 668. Те ж саме пише король в додатковій інструкції на соймики, 23. X, Michałowski с. 581-2. Але задалеко йдуть ті дослідники, які зовсім розділяють напад татарський і напад козацький, як дві цілком відокремлені акції: в дійсности се були дві стадії одної кампанії, які мали ріжні спільні моменти. Ні топоґрафічно, ні хрональоґічно не могли вони розійтися скільки небудь значно: занадто мало було часу, і в звістках учасників операції козаки й Татари зливаються до купи. Так і у Костина: Татари й козаки разом переходять Днїстер, і розділившися на дві частини йдуть одним полком на захід, другим на полудень, "а оба полки мішані — з Татар і козаків". Але його оповіданнє — коли виключити згадки про тих бояр, що потерпіли від татарських загонів, та кілька конкретних вказівок на місцевости, що грали ролю в сій війні, в сумі дуже загальне, і звістки зібрані московськими післанцями відкривають дійсну обстанову компанії значно докладніш. Його згадка, що Татари пустошили Волощину разом з козаками, коли порівняти з оповіданнєм Виговського, вказує на другу стадію пустошень, коли Орда була вже вийшла (чи стала виходити) з Волощини, але надійшли козаки, і калґа вислав з ними своїх Татар на добичу вдруге.

[7]) Любєнєцкий в наведеній вище реляції датує наступ Хмельницького на Молдаву 1 вереснем н. с., і сим же днем позначений універсал гетьмана з Ямполя; нічого неможливого в тім, що гетьманська квартира того дня ще була в Ямполі, хоч військо вже переходило й займало Сороку. У Єрлича дата 25 серпня — мабуть старого стилю. Про знищеннє Сороки козацьким військом оповідання козаків в Актах Ю. З. Р. VIII с. 328 і 329.

[8]) От оповіданнє Костина: "Калґа-султан з своїм кошем і гетьман Хміль з своїм табором від Сорок посунули просто на Цецору і султан став тут своїм обозом, а Хміль з козаками спинився коло Вламника. Господар — в безвихіднім становищу, тому що Татари з-під самих Яс відогнали табуни і лишили його двір без коней, виправив свою дружину з родинами своїх боярів на Капотешти лісами під Нямецький замок. Сам також недовго лишився в своїй столиці — зіставив у Ясах для охорони своєї палати скількість драбантів, а сам заложився з своїм двором у лісі під Капотештами. Драбанти побачивши, що Татарів і козаків прибуває все більше й більше, кинули в ночи палату й розбіглися; палата, боярські доми,

все місто скоро стали одним попілищем. Помилувано тільки манастирі, тому що козаки не важилися переступити заборону гетьмана Хміля, а Татари без них нічого не могли зробити, бо люди, що поховалися по манастирях, мали рушниці. Потерпіли тільки ті, що були в манастирі трьох святителів: коли стало горіти місто, манастир також загорівся від сього огню, люди кинулися через фірточку на ріку Бахлуй, і тут Татари забрали богатьох, а чимало, тікаючи від полону, кидалися в ріку й потонули" (I с. 320).

Сю подробицю, що гетьман заборонив чіпати манастирі, варто запамятати, тому що польський уряд потім не переставав повторяти, що козаки воюють зовсім не за віру, коли так знищили манастирі й церкви в Молдавії.

[9]) Адерсбах, бранденбурський аґент, 30 вересня н. с. доносить, що Потоцкий післав Лупулові на його прошеннє 4000 Німців, — і з того ворожить нову війну (Jorga, Acte si fragmente, с. 201). Але тут можуть бути чутки про поміч, що її Лупул тільки ще просив.

[10]) Памятники київ. ком. I [2] с. 182 — пише людина видимо дуже близька до Кондрацкого.

[11]) Звідомленнє в Польських справах 1650 р. ст. 8 (деякі витяги з нього були надруковані у Соловйова т. X. с. 1604); стовбець сей не паґінований, і тому я далі не повторяю вказівок на нього.

[12]) Московським звичаєм промови держаться то в третій особі, то переходять на першу. Я тримаюся в перекладах чого небудь одного.

[13]) В дійсности не більше 8 тижнів; подробиці оповідання взагалі не дуже докладні.

[14]) Христ. Чт. 1883, X, с. 693.

[15]) Наведу дещо інтересніше з польського листування сих місяців: вересня-жовтня :

Лист з Язлівця від невідомого, з датою 24 вересня:

"Про волоського господаря от що принесли Вірмени, що були присутними в

тім огню в Ясах і великі шкоди понесли: Не вірив госпрдар як йому дали знати про Татар, пофукав! Бо то вони таку штуку зробили: при його післанцях пішли з Кучманя на Бог, ніби то на Москву. Коли вже й другий і третій прибіг: що вже стада й вівці позабирано, і вже близько Яс — вискочив з міста, хотів їх громити, але побачивши не-рівню, уступився назад. Велів шанці робити з гноїв, що навколо міста були, і вислав до них балджі-башу ханського, що приїхав був туди за медами. Але Татари ні трохи не вважаючи, що то земля цісаря турецького, затримали послів. А мешканці почали вивозити на Буковину жінок, дітей і майно на тих возах, що гній мали возити, не слухаючи труб і бубнів господаря. Він теж забравши що міг на вози мусів тікати туди ж: в двох (!) милях від Ясів "засікся" і відти повів переговори. Дав 20 тис. червоних золотих готівкою, братанича в застав і нарешті (обіцяв) щороку платити стільки, що давав цісареві турецькому. Одначе Татари до міста впали і спалили разом з двором (господаря) — тільки в манастирі люде відборонились. Підчас тої завірюхи вийшов з Криму наш Балабан, і він вів переговори з Татарами іменем господаря" (Осол. 225 л. 321).

Вісти зі Львова, отримані в Кракові в перших днях жовтня (у Ґоліньського с. 356): "(Татари й козаки) Волоську землю огнем і мечем всю чисто спустошили, богато людей стинали, нікого не милували. Столичне місто Яси спалили так, що тільки замок лишився та кілька церков. Сам господар ледво втік до лісів з дітьми, піславши наперед свої скарби. Був (тоді) у нього шведський посол і шляхтич польський, що вийшовши з неволі від Татар приїхав до Яс — їх господар попросив поїхати до калґи на трактати і просити за господаря, щоб більше Волощини не пустошили. Стала згода і замиреннє на певних умовах: господар дав калзі 120 тисяч твердих талярів, щоб він уступився з Волощини, і одержавши сю суму Татари з Волощини пішли, але повертаючи силу людей ще вигубили, краї Волоські спустошили і велику здобич забрали. Козакам з тих грошей нічого не дісталось, тільки хто що зрвав. Татари небогато чоловіків забрали, тільки стинали; жінок забрали тільки молодих. Волів дуже багато вигнали, коней і баранів не богато брали — і тим баранам ноги утинали".

На підставі того що оповідали козаки з посольства Кравченка до Потоцкого пише оден шляхтич, войський галицкий воєводі подольському (Ос. 2346 с. 69-80):

“Козацького війська у Хмельницького не більше 20 тис. козаків, Татарів небагато було з мурзою перекопським: не рахували їх більше як півтори тисячі. Хмельницький проводив аж за Дніпро і прощався з ним з великою церемонією: велів стріляти з усіх гармат і всьому війську з рушниць.

“При наших послах були (у Хмельницького) посли господаря волоського: привели Хмельницькому коня гарно убраного і “дородного”; господар дав Хмельницькому 40 тис. талярів і доньку свою обіцяв відати за сина його Тимоша, але через послів своїх просив наперед “процвічити (Тимоша) на обичаях” — кажучи, що він же чоловік простий і глупий і недавно до Коломиї з сіллю ходив(!). Хмельницький їм відповідав на те, що велить йому конверзувати: процвічитися з значними людьми, що будуть до того приставлені (kaze mu konwersowac y przecwiczyc się znacznemi ludzmi, ktorych mu naznacza). А нарешті так висловивсь: Swadba ne znaiu czy doydet, koli pan chce — ozeno (оженю коли буде згода пана, — короля чи султана? мабуть останнього).

В львівських новинах з 22 жовтня — що походять від тих же післанців Потоцкого, що їздили до Хмельницького, читаємо про нього таке: “Повертається з Волощини з побідою й великою здобичею, змовивши доньку господаря волоського за свого сина Тимошка, весіллє по Різдві, інтерциза (подружний контракт) списана і заприсяжена від господаря волоського Хмельницькому Чотирьох боярів дав господар Хмельницькому в закладі за свою доньку. Бо що мусів, то заявив готовність сповнити, але з тою умовою, що має відправитися весіллє — аби син Хмельницького на те весіллє приїхав з шляхтою польською і політикою нашою. Сього певне докаже, бо має при собі богато що його буде вчити політики.” (Осол. 2286 л. 112).

Павло Алепський, переїздивши через Волощину в 1654 р., записує, що йому оповідали — що в першу війну Татари забрали в полон 75 тисяч людей (I с. 112)

16) Рудавский збирає зміст порозуміння в такі точки, котрим він надає ляпідарні форми римського законодатного стилю: завдяки сій формі вони пішли як щось автентичне — напр. у Антоновича-Драгоманова, Ист. пЂсни “Волощина зістається Лупулові, Тиміш буде його зятем; Татарам і козакам зараз буде виплачено 600 тис. талярів; Полякам господар не сприятиме” (с.

65).

17) “Король має підозріннє на кн. Януша Радивила, литовського гетьмана” що має жінкою доньку господаря молдавського — що він може бути в порозумінню з Хмельницьким. На соймику того повіту де він перебуває, він виступив против дозволу на нобілітацію згаданого господаря (котрої просив Лупул, і за сим старався Потоцкий). Говорив, що се не новина, що доньки таких господарів виходили за польських шляхтичів, отже коли господар молдавський просватав свою доньку, а його своячку, за сина Хмельницького, то мусить дотримати слова. Сей Радивил завсіди був головою єретиків і лихих гадок, отже з сим новим виступом против короля і свого тестя, з такою охотою посвоячення з Хмельницьким, його вірність до батьківщини і свого короля стає підозрілою.” — Реляція Торреса з 26 січня 1651, с. 97.

Потоцкий роблячи підсумки волоської кампанії Хмельницького в листі до короля 22 жовтня так представляє небезпечні наслідки посвоячення Хмельницького з Лупулом — коли б воно прийшло до здійснення: “Великий тягар впав би на Річпосполиту, бо той неприятель (Хмельницький) при своїх домашніх силах матиме поміч татарську, турецьку, волоську, і може наробити Річипосполитій великого клопоту такого що трудно буде й вибрести. Той зрадник хоче обложити військо в. кор. милости, Ракоція з господарем мунтянським — що має готового війська тридцять тисяч — пустити на Краків, шляхту викорінити, у вашої кор. милости королівство відібрати і на престолі королівськім иншого посадити — бодай чи не Ракоція!" — Жерела XII с. 142 = Міхалов. с. 578.

18) Всі три варіянти у Антоновича-Драгоманова, але текст Цертелєва передруковано з збірника Максимовича, з деякими змінами, і против тексту Куліша-Метлинського тут теж єсть деякі відміни.

19) У Шута в часі минулім — одіслав — рушав.

20) В старшім варіянті: “.Як до Дністра прибували. Через три перевози переправу мали. Сам Хмельницький наперед всіх рушав, До Хатії прибував, У старшого копитана на квартирі став”.

21) В стар. вар.: “Чи на примирє будеш приймати, Чи славної Волощини

половину оддавати?” В новішім: “Чи можеш ли мені полумиски червінцямиісповняти?” Сі елєменти можна б об'єднати в такій формі: Чи будеш мене гетьмана Хмельницького благати, Мині полумиски червінцями сповняти, Та славної Волощини половину оддавати?

22) У Шута: неужли, в новіш.: нежели.

23) У Метл.: задобіддє, у Ант.-Драг. знадобіддє, нов.: до обіда.

24) Сучави.

25) Нов.: Так будем за иним королем стояти.

26) У Шута і в нов. тут є далі: “Івана Потоцького кроля польського; відновляю з старшого варіянту, хоч і не певен, чи се не поправка видавця, Цертелєва, але вона відповідає архетипові.

27) В старшім коротше: “Ти за дорогими напитками, бенкетами уганяєш, Чом ти Хмельницького не єднаєш? Вже почав він землю кінськими копитами орати, Кровю молдавською поливати”. В архетипі мусіло бути: Землю Волоську."

28) В нов. мабуть старший оборот: “Оттепер я буду знати, До віку вічного Хмельницького не займати!”

29) Се закінченнє з старшого вар.; останні 4 стихі відділені у Цертелєва звіздкою; можливо — се вказує на долученнє сього закінчення з иншого джерела. В вар. Шута дума закінчується так: “Оттогді то Хмельницький помер, а слава його козацька не вмре не поляже! Теперешнього часу, Господи, утверди і подержи люду царського, і всім слушащим православним християнам, сьому домодержавцю — хазяїну і хозяйці подай, Боже, на многа літа“!”

30) Подаю парафразу сього незугарного періоду: Військо козацьке не хотіло дармувати, тим більше — збратавшися з таким поганином, ворогом християнства. Волоська земля — християнська, і хоч у підданстві Турчина, але спокійно живучи при одном господарі без змін — стала богата. Кримський хан позавидував тому, що християнство, а особливо Русь

(православні) гору беруть, і так розумію — що за дозволом Турчина, несподівано напав з гетьманом Хм. і всіми силами козацькими і татарськими і в нівець усю обернув.

ЛІКВІДАЦІЯ НАПРУЖЕННЯ, ПОСОЛЬСТВО ДО РАКОЦІЯ, ПЕРЕСИЛКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОТОЦКИМ, ПОСОЛЬСТВО КРАВЧЕНКА, ПОВОРОТ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, ЕКЗЕКУЦІЇ НАД СВОЄВІЛЬНИКАМИ, ХРИСТИЯНСЬКА. ІДІЛІЯ, ЖОВТНЕВІ ПЕРЕГОВОРИ, ПОСОЛЬСВО ВАСЬКА ХОРУНЖОГО, РОЗПУЩЕННЄ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА, ЗВІДОМЛЕННЄ ПОТОЦКОГО. 22 ЖОВТНЯ 1650.

Волоська кампанія скінчилася занадто скоро як на пляни Хмельницького і його штабу. Господар прикладав всі зусилля, щоб як найскорше за всяку ціну позбутися наїздників з свого краю, аби користаючи з перебільшених вістей про його погром, хто небудь з претендентів не дістав тим часом від Порти надання на молдавське господарство. Він слав до Царгороду гроші й заспокоюючі реляції — і дійсно утримав ся на господарстві завдяки сій політиці [1]), а тим часом приложив усі старання аби як найскорше випровадити за границі Татарську Орду, не жалував грошей і дарунків і се йому вдалося. Даремно Хмельницький робив з свого боку всякі заходи, щоб затримати її.

Татари обвантажені богатою здобичею спішили до дому, і се змусило й Хмельницького як найскорше кінчати переговори й теж вертати до дому, поки престіж його сил не розвіявся з утечею Татар, і насмілені Поляки не відтяли йому дороги. В польських кругах було переконаннє, що коли б Татари не кинули козаків, Хмельницький ще був би наробив великих діл — погромив би Потоцкого й поставив би Польщу знову на краю погибелі [2]). Але коли Орда обловилась, затримати її була несила, і облишений нею Хмельницький мусів кінчати як скорше свої переговори з Лупулом і задовольнятись його обіцянками, присягами, заставниками, замість довести справу до кінця зараз і на місці. Так само мусів спішно виясняти свої відносини до польської сторони: вдоволятися дипльоматичною ліквідацією сього напруження, яке властиво вимагало оружної розправи — що й

прийшла півроку пізніше, але в далеко менше сприятливих обставинах.

Очевидно були вислані посольства до всіх, кого зачіпав сей козацький похід: до Отоманської Порти, до Семигороду, до господаря Валахії [3]). Маємо грамоту вислану з послами до Ракоція — "з над ріки Прута 16 вересня 1650 р."

"Світлійший княже Семигороду, пане, пане і приятелю прешановний! Постановили ми провідати добре здоровлє світлости вашої через послів наших і незміннє бажаннє наше до всякої послуги в. світлости об'явити. Просимо через них з звичайної своєї прихильности нас обвістити, а коли трапиться якийсь неприятель — поміч подати. Ми ж також готові противстати неприятелям вашої світлости, коли б потреба зайшла, і що в. світлость накаже — вірно і щиро виконати. Що на користь чи некористь нам може бути, просимо нас повідомити. Ми ж все ширше доручили послам нашим устно переказати і просимо їм віру дати".

Наступають звичайні поздоровлення і потім рід наказу більш конкретного:

"Спеціяльно сі пункти світл. князеві об'явити: Хоч з світл. господарем молдавським дійшло до війни, але непорозуміння сі усунено через замиреннє, і приязнь обопільно укріплено, так що в. світлість всі свої справи до нас через його землю можеш полагоджувати, і не дай Боже якогось випадку, і він і ми також обіцяємо бути цілком приязними і на всякі посилки в. світлости готовими. Коли ж на нас схоче напасти якийсь неприятель, особливо Поляки, — зволиш св. в. нас не облишати, але простягти руку на оборону! Вашій же світлости обіцяють свою приязнь господарі Валахії й Молдавії, як і всі Татари — в звичайнім своїм братерстві з нами і в переконанню про необхідність для них нашої приязни і братцтва, за нашим впливом і посередництвом" [4]).

Як бачимо, се була пропозиція нової ліґи, до котрої дунайські князі — семигородський, молдавський, валаський мали прийняти українського гетьмана і татарського хана — в результаті їх замирення з Лупулом. В дорозі до Ракоція сі посли мали в сій справі говорити також з господарем мунтянським — від Арсенія Суханова (див. нижче с. 119) знаємо, що 3 жовтня н. с. вони мали у нього авдієнцію. Про предмет її він не згадує нічого, але сей лист до Ракоція дає про се поняттє.

Мобілізація була тим часом припинена. Козацькі полки, що далі наспівали на підставі попередніх універсалів, заверталися назад, як оповідають очевидці, московські посли в своїм звідомленню: 8 (18) вересня козаки київського полку, примаршірувавши до Волощини й перейшовши Дністер під Могилевим, отримали наказ вертатись назад [5]) — се початок відвороту, або сильнішого прикривання тилу з польської сторони для відвороту.

Очевидно се стояло в звязку з дипльоматичною перепискою, заведеною між обома гетьманами, Хмельницьким і Потоцким: вона проходила в тонах спокійних і розвантажувала напруженнє, що витворилося наслідком воєнних приготовань обох сторін. Від московських висланців Протасьева і Богданова, що крутилися в тім часі коло гетьмана з дорученнями в справі Акундинова, довідуємося, що від Потоцкого приїздили до Хмельницького посли, під час його переговорів з Лупулом [6]). Судячи з змісту їх посольства, переказаного сим післанцям, вони привезли від Потоцкого заспокоюючу відповідь на висловлені з боку Хмельницького побоювання, що мобілізація польського війська, вчинена Потоцким, може привести до конфлікту з козаками Хмельницький затримав у себе післанців Потоцкого, а для ґрунтовнішого вияснення вислав своє посольство: сотника Ів. Кравченка з кількома представниками того останку Орди, що він її при собі затримав. Не вдоволяючися заспокоєннями, він, мовляв, рішучо жадав негайного розпущення польського війська — инакше козацьке військо піде зараз же з Волощини на Камінець (перспективи походу — на Хотин в напрямі Камінця, коли польське військо не буде роспущене, або на Могилів до дому, коли український ультиматум в цілости буде задоволений — див. вище с. 92). Се оповіданнє московських висланців подам тут з огляду на подробиці:

"Як Петро Протасьев і піддячий Богданов стояли в Могилеві, від гетьмана Б. Хмельницького їхав через Могилів сотник Іван Кравченко і з ними козаків чоловіка сто або й більше, і Татар четверо. Говорив сей Кравченко, що гетьман вислав його спішно, наказавши вернутися за Дністер з відповіддю коронного гетьмана. А від коронного гетьмана Мик. Потоцкого до Б. Хмельницького прийшли посли у Волоській землі, перед тим як вислано Кравченка, з тим щоб Б. Хмельницький і військо Запорозьке не боялися нічого від його, Потоцкого, обозу: обоз стоїть за королівським наказом, згідно з старим звичаєм (щорічного військового збору). Гетьман Б.

Хмельницький затримав тих послів у себе, а для явнішої відомости післав до гетьмана М. Потоцкого його, Ів. Кравченка; а поки він у Потоцкого буде і назад не вернеться, доти гетьман Б. Х. не пустить від себе посланців (Потоцкого)".

По повороті той же Кравченко, здибавшися з тими московськими висланцями "в Бушуїві" (очев. Буші), так оповідав, як він відправив своє посольство, і що говорив Потоцкому — то значить (з чим він був від Хмельницького післаний): В обозі у коронного гетьмана під Камінцем подільським він був, лист гетьмана Б. Хм. віддав, і устно сказав, щоб Потоцкий в обозі війська не тримав: велів його розпустити; а коли не звелить розпустити, то гетьман Б. Хм. піде війною на його обоз з усім військом Запорозьким і з Кримськими Татарами. Бо гетьман і військо Запорозьке вважають, що той обоз зібраний на нього, гетьмана Б. Хмельницького.

"Гетьман корунний (на те) сказав, що він зібрав польське військо й стоїть обозом за королівським наказом і давнім звичаєм — як і давніш їхнє польське військо стояло бувало обозом при границі для оборони. Гетьманові Б. Хмельницькому з військом Запорозьким і кримськими людьми йти війною на його обоз нема чого, бо се військо зібране не на нього — гетьмана війська Запорозького, нехай він нічого злого від нього не боїться: він, гетьман корунний, з військом польським війною на них не піде і війни на них не замишляє. Говорив він се під присягою (очевидно — з поминаннєм імя божого). А що йому гетьман написав і устно з ним, Іваном, переказав, аби він військо з обозу розпустив і обозом не стояв, то сього йому М. Потоцкому без королівського наказу ніяк не можна зробити; а як буде такий королівський наказ, то він зараз роспустить військо з обозу. З тим він його, Івана, відправив, а лист з ним післав такий, під присягою, що він війни не замишляв і ніякого лиха Запорозькому війську чинити не хоче, і договору короля з військом Запорозьким порушати не буде."

До сього Кравченко додав, що військо польське, в числі 10 тисяч "або більше" він застав під Камінцем; стоїть воно в великім страхованню: окопалось і поробило укріпління, й стріло запорозьких послів в бойовій готовности, "в латах і кольчугах". Потоцкий прийняв і відправив їх "з великою честю", дав дарунки й грошей на дорогу.

З польської сторони дуже цікаве звідомленнє про козацьке посольства маємо в листі Войцеха Мясковского з обозу 22 вересня 1650 р.:

"Сьогодня в полудне приїхали до й. м. пана краківського посли татарські з козацькими: козацькі від Хмельницького й війська Запорозького, татарські від Адельмурзи білогородського; козаків сто о двукінь, татарів три. Коротке звідомленнє про посольство таке. Впровадив їх стражник військовий з товариством, чекав їх в головнім шатрі й. м. пан краківський з воєводою браславським і з иншими старостами: камінецьким, красноставським, яворівським, новгородським і з усіма ротмистрами. Козаки прийшли з своєю звичайною вовчою покорою. Почав мову Кравченко: в самім кафтані фалендишовім червонім, витертім, з оловяними ґудзиками — инші не краще вбрані. Сказав так: Милостивий пане гетьмане! пан гетьман наш вашій милости кланяється і о здоровю питає. Также і вам всьому рицарству" — на обидві сторони головою кивнув. Відповів їм пан краківський: "Бодай-сьте здорові були". Далі говорив Кравченко такі слова: "Дивується пан гетьман, добродій наш, чому ваша милость військо зібрав, коли з обома народами вічний мир і достаточний покій постановлений, і з жадної сторони нема нічого небезпечного" [7]).

"Відповів й. м. п. краківський: "Нема чому дивуватись, бо ви самі добре свідомі того, що обовязок коронного війська — ціле літо в полі стояти, і хочби найбільший спокій був, чи найбільша небезпека — коронне військо повинне стояти обозом. На те пан слугу утримує, аби мав собі вигоду, і хоч й. кор. мил. згоду зложив як з ханом кримським, так і з гетьманом вашим, і він став вірним підданим, але панства короля й. м. окружені такими сусідами, які не дуже то віри дотримують: хоч від вас нема ніякої небезпеки, то є Угри, Волохи, Москва, і ті часто віру ламають. Тут іще згадав, як підчас Хотинської війни неприятель вступив до Інфлянт, — і на тім скінчив. Тоді Кравченко: "Инше було перше, коли нашої сторожі не було! але коли тепер мир - не треба нічого боятись. Горла наші в тім, що нічого ледачого не гадає пан гетьман!" [8]) І. м. п. краківський: "Що ж то за покій? одна шляхта повтікала, иншу потоплено. Мій підстароста ніжинський від усього втік". Козак: "Ой, милостивий пане! не казав їм п. гетьман утікати, і як котрого вбито, то певно не козаки — от мужики своєвільні" [9]). По тім спитав п. краківський, де вони лишили військо? Відповіли: У Пруту. Тоді спитав: "Чому не дав мині знати гетьман ваш,

куди він на війну йде? він же гетьман ваш, і рука руку миє — обидві бувають білі, — повинен був знестися ваш гетьман зо мною — котрому повірена безпечність панств коронних!” [10]) Рече хлоп: “Ай, милостивий пане, сповіщав тебе пан гетьман наш через слугу твого, п. Загоровського — він знає, де війна має вестися, абись не трівоживсь, коли військо стягав. Ми просимо скорої відправи — раді б і сьогодні вертати до війська” [11]). Й. м. п. краківський: “Не забавлю вас, тільки лист перечитаю — а тепер вас на печеню прошу”.

Тоді Кравченко обернувся до Татар і потім сказав й. м. п. краківському: “Посел воєводи перекопського тебе поздоровляє” [12]). Татарин почав говорити по татарськи, а Волох (чи Італієць) якийсь став толкувати по латини. Той же зміст і той же дух посольства: той тільки спитав, нащо військо зібране, і ту ж йому дано відповідь що й козакам. Спитав й. м. п. краківський, де тепер має бути воєвода перекопський. Сказав, що з Хмельницьким, бо йому цар прислав 30 тис. орди. Й м. п. краківський засміявся: “Широкі панства королівські, вільно ханові за тою приязню, що він з й. кор. милостю зложив, пасти коні в полях коронних”. Рече хлоп: “Та й тепер, милостивий пане, наша земля — їх земля! Всі вони то коло Чигирина то коло Чорного Лісу кочують” [13]). Тоді воєвода браславський сказав через товмача, що не може Хмельницький бути кращим приятелем ханові ніж королеві. Татарин відповів: “Так воно і єсть, і тому й ідемо з Хмельницьким, міркуючи, що він іде туди, куди йому велить король”. Потім імп. краківський подався до спального шатра [14]).

Ся реляція, писана зараз, того ж дня, мабуть одним з присутних при авдієнції, або з слів присутних, — дає найбільше докладну і вповні вірогідну відомість про сей момент переговорів, і супроти неї нема потреби ширше спинятись на инших оповіданнях більш загальних, писаних з чужих слів, то що. Напр.: лубенські козаки, що приїхали з Волох від гетьмана оповідали, що ще перед тим гетьман посилав до Потоцкого і Каліновского, аби вони не збирали війська, і тоді йому відповіли, що вони війська не збирають; тепер гетьману стало відомо, що вони стоять двома обозами з великими силами, і він післав їм листа: “Пощо стоїте з військом обозами? коли хочете битись, ми з кримським царем зараз підемо на бій” [15]). Любєнєцкий переказує зміст посольства Хмельницького так, що він

загрозив Потоцкому зараз наступом, коли він негайно не вступиться з своїм військом з Руси [16]). Натомість варто згадати иншу звістку з польського обозу — про той трівожний настрій, що настав в нім по відправі козацького посольства. “Зрозуміли ми по тих послах, що та рація (котрою відповів Потоцкий на домагання Хмельницького і Татар що до розпущення польського війська) у них місця мати не буде (їх не переконає), і напевно сподіваємось їх під обозом”. Тим часом — “військо наше як піше так і конне без поживи, а в Камінці дорожня немилосердна (ні з чим витримувати облогу). Але сильний Біг! може ще його відвернути! А коли прийдеться, то знаю, що військо битиметься охоче і сильно — чей Бог його (Хмельницького) скарає нашою рукою” [17]).

Але хмара сим разом пройшла щасливо: Хмельницький з своїм штабом рішили не рискувати оружною розправою, не можучи рахувати на Орду. Прийняли привезений від Потоцкого лист — безумовно писаний в таких же мягких, згідливих тонах — трактування козацького війська як чогось не підвладного, а самостійного і рівнорядного. Після бундючного тону з 3 серпня се справді був серьозний здобуток сеї воєнної демонстрації. Козацький гетьман наказав закінчувати евакуацію Волощини; переїхавши своїм штабом до Ямполя, велів переправити решту свого війська через Дністер на український бік. З великою нарадою відправив той останок орди, що при нім ще для постраху зіставалася з мурзою, чи беєм перекопським. Продемонстрував перед післанцями Потоцкого, що був затримав у себе [18]), ріжні акти льояльности: видав свій суворий універсал на своєвільників, процитований вище — уповноваженнє польським панам самим карати своєвільників, за порозуміннєм з місцевими полковниками козацькими [19]). В присутности послів Потоцкого перевів на місці кілька екзекуцій над присланими до війська своєвільниками, і виправляючи сих послів до Потоцкого порадив на будуче висилати урядниками на Україну людей менше полохливих, не таких страхополохів як сим разом, що повтікали не знати чого. Пострашив, здається уданим маршом на Камінець, мовляв — за проханнєм волоських послів, а потім справив бучну учту на прощаннє: пив здоровлє короля, Потоцкого, всіх сенаторів, “доки трунку стало” [20]), і передав до Потоцкого листа повного всяких льояльностей, але і домагань, щоб одночасно з демобілізацією козацького війська польське було також розпущене, аби відпочило перед спільним походом, що стоїть

перед ними, відповідно “святій королевській волі” — спільній боротьбі против ворогів Річипосполитої. Дуже коротко і неясно стилізований лист сей [21]) мали доповнити устні мови гетьмана перед сими післанцями, що вони мали переказати Потоцкому. Реляції з польського обозу вказують такі пункти: військо коронне повинно бути зараз розпущене, воно може стати на лінії, але для певности козацької сторони добре було б дати в застав декого з ротмистрів і полковників; ще згадувалась фактична неможливість обмежити козацьке військо 40-тисячним реєстром, треба, мовляв, що найменче 100 тисяч — як се читаємо в львівських новинах з місяця жовтня [22]), і т. д.

Одночасно з сим прийшли до Потоцкого листи від Киселя в справі тих “святих намірів” короля, що на них натякав Хмельницький, відкриваючи, мовляв, для їх здійснення нову серію диплььоматичних зносин — з Ракоцієм, волоським господарем і т. д. Кисіль посилав копію королівського листу “перед тим писаного до Хмельницького” в справі походу на Чорне море, і свого листу в тій же справі, де він заохочував гетьмана до боротьби за визволеннє християнських народів — аби вся Европа признала його “Богом даним” на визволеннє християнської крови з поганської неволі [23]).

Все се надавало замиренню запорозького гетьмана з Польщею ідеалістичне освітленнє: пожертвовання дрібними місцевими непорозуміннями інтересам християнського світу. На се потім посилався Хмельницький (в листі на соймики шляхти). Але непримирені козацькі вороги з польського табору повторяли, що все се тільки маскованнє, з боку Хмельницького, неможливости війни під зиму, коли Орда покинула козаків, і хитре протяганнє часу до весни [24]). Не бракувало голосів за тим, що треба б якраз скористати з такого моменту слабости противника і ударити на козаків [25]). Волоський господар також прислав посольство зондуючи Потоцкого — чи може рахувати на його підтримку на випадок розриву з Хмельницьким [26]). Але Потоцкий не рішався йти на конфлікт з козаками, навпаки постарався обминути всяку суперечку й запевнити собі спокій на найближчий час. Він вислав (в відповідь на привезені йому листи) почесний дарунок Хмельницькому: богато оправлену шаблю й листа писаного в дуже приятельських тонах, і уповажнив свого посла ротмистра Загоровського зложити перед гетьманом присягу, що спокій не буде

порушений, військо буде роздушене і розложене оподаль від лінії, козаки можуть бути цілком безпечні і не боятися нічого ворожого з польської сторони [27]).

В сих миролюбних настроях, очевидно, підтримало його нове спільне посольство від Хмельницького і хана, що прибуло 12 жовтня і повторило ще раз те саме, що попереднє прислане з Волощини. Правдоподібно, Хмельницький скористав з ханського посольства, що їхало до Варшави допевнятися недоплаченої по гадці хана данини і заохочувати до походу на Москву: вислав з ханським послом свого посла до Потоцкого і до короля, щоб ханським авторитетом підтримати свої домагання. Подільський суддя Мясковский, що був присутнім при тій авдієнції [28]), і камінецький ректор що дає короткі, але очевидно — дуже точні відомости про біжучі справи [29]), зводять домагання до таких пунктів: польське військо мусить бути негайне розпущене і розквартироване в Галичині або в польських провінціях (не при лінії). Ханський посел від себе остеріг — згідно з змістом ханського листу до Потоцкого, згаданого вище — щоб козаків ніяким чином не турбовано: вже Потоцкий розбив раз пляни походу на Московщину, і замість Москви вийшов поход на Волощину, нехай більше щось таке не повторюється, бо за Зборівським трактатом всяка зачіпка з козаками приведе до розриву між ханом і королем і вина буде на Потоцкому [30]).

Потоцкий по сім написав нового, ще приязнішого листа до Хмельницького і вислав його на руки Киселя, як посередника (а властиво — в очах противників спільника козацьких лукавств), і занявся ліквідацією свого обозу. Зробив перегляд війська і розіслав його по воєводствах: Подільському, Руському, Белзькому й Волинському — не зачіпаючи Браславського, щоб не дражнити козаків [31]) — temporі serviendo, рахуючися з обставинами, як каже Мясковский: забезпечуючи спокій на майбутній час, і заразом де можна — перетинаючи нитки козацької політики — як се особливо яскраво показалося на волоських плянах Хмельницького.

Почуття гніва й роздражнення, що йому прийшлося стиснути в собі супроти видимої небезпеки, Потоцкий вилив в цікавім листі на соймик свого воєводства, писанім власне в сім моменті ліквідації подільського

обозу — виймаю з нього дещо, покорочуючи деякі попсовані копіїстом місця й зайву фразеольоґію:

Одержавши в неволі відомість, що за ласкою божою висока фортуна й. к. м. розігнала криваву тучу заїлости поганської і хлопської ребелії і принесла Річипосполитій нашій пожадану погоду милого спокою, — я насамперед подякував найвищому маєстатові за його невимовні добродійства, і тішачися з такого щастя нашої вітчини, сподивався привітати її цілком заспокоєну і спокійно відібрати свій реґімент. Але коли приходячи до вітчини бачу, що та згода має тільки імя згоди, а в дійсности тріває дальша незгода, з великою шкодою для Річи-посполитої й уймою гідности маєстату й. к. м., — моя радість обертається в гіркий смуток і я з жалем мушу бачити, що вітчина наша далека від сповнення своїх бажань, і праці й. к. м. коло заключення миру не мають відповідного наслідку.

Пактами зборівськими застерігла собі Рп-та, що обивателям воєводств Київського, Браславського і Чернигівського забрані у них маєтности мають бути повернені у володіннє. Але й досі сей пункт не сповнений. Як давніше, Хмельницький маєтків не вернув, тримає їх, і хто тільки хотів знову перейняти свою маєтність і туди для того поїхав, всіх знищила злоба хлопська! Дісталося й мені з того вару пива — бо крім того що не отримую 150 тисяч [32]) інтрати, — слуг моїх, туди висланих, щоб перейняти ті маєтности, двадцятьох тирансько вбито! Отже тамошні обивателі побачивши, як там бушує несамовитість хлопська, і не насміляються вертатися до домів своїх. Воліють терпіти тяжке вигнаннє і жебраючи помочи підтримувати своє життє, ніж віддаватися в зрадницькі руки своїх підданих, відзискуючи свою власність, і йти на неминучу загибіль свого життя від їх лютости [33]).

Так панує собі Хмельницький, як пан і спільник Корони, маючи на рік більш як 5 міліонів інтрати [34]). Провадить зносини з заграничними володарями без відому й. кор. м. Посольства від них приймає, свої навзаєм до них посилає, розпалюючи їх і підбиваючи на війну з Річп. Післав до Отоманської Порти, оддаючи їй підданство, згодився на харч — що цісар мило прийняв: дуже ласково послів приймав і допустив до поцілування краю шати своєї, обдарував, а самому Хмельницькому післав корогву на адміністрацію завойованих воєводств. З мультянським господарем, що має

30 тисяч війська під зброєю, і з Ракоцієм уложив союз. Волоського господаря наступивши війною примусив на воєнний союз против нас, і на те мусів дати запись, а доньку свою за сина його змушений був приобіцяти.

В якій же небезпеці пробуває наша Республіка, і чи може ся згода зватися згодою, — віддаю глибокому осудові в. м. Я бачучи те все не можу сказати, щоб ми її мали! Навпаки, з сумління і з обовязку уряду свого остерігаю в. м., аби сьтс подумали про забезпеченнє вітчини і вільностей своїх, котрі предки наші здобули не жалуючи крови своєї. Бо той зрадник взяв то собі за завданнє — шляхту викорінити, весь лад Республіки нашої перевернути і на королівськім престолі иншого пана посадити. Тому треба щоб в. м. ухвалили такі сили, які б відповідні були на відпертє такої небезпеки. А далі треба буде приложити старання, щоб розшити ті ліґи. Бо инакше впала б наша Республіка в велику небезпеку, і за нашою байдужістю і безрадністю щоб не попасти нам в останню біду і з великим жалем і сором бачити повний упадок Річипосполитої.

Я скільки можна працюю коло розірвання сих звязків. Післав до хана, доказуючи йому, що Хмельницький не дотримує нам зборівських пактів, поставлених його (хана) заходом, і маєтностей наших не повертає. Веду його до того, щоб відступив від союзу з ними (козаками). Від господаря волоського добився, що він готов підняти зброю против Хмельницького, з'єднатися з Татарами і в усім Рчп. помагати, з тою одначе умовою щоб король його прийняв під свою протекцію і щоб ми йому дали індіґенат [35]).

Примітки

[1]) Див. зміст його розмов з конфідентом Потоцкого в листі Потоцкого з 22 жовтня — Жерела XII с. 140 = Міхалов. 576.

[2]) Див. реляцію Любєнєцкого з 17 листопаду — Transsylvania с. 115.

[3]) Єсть того відгомін у Ґоліньского: “Післали Татари і Хмельницький своїх послів до господаря мультанського і до Ракоція, щоб їм дань післали, коли

хочуть мати спокій вони і їх піддані, а коли не дадуть — обіцяють їх в короткім часі навідати”, с. 357.

4) Monumenta Hungariae dipl. XXIII c. 39.

5) Реляція Петра Протасьева, що пустився з Київа, з Київським полком, шукати гетьмана в Волощині: “сентября 8 дня нинішнього 159 року перейшли ми з Могилева Дністер ріку на Волоську землю, і того ж дня прислано від гетьмана Б. Хм. універсали до київського полковника — велено йому вернутись до Київа, а до себе йти в Волоську землю гетьман йому не велів. І київський полковник з усім своїм полком з-за Дністра перевезлися назад з волоської землі на польську сторону” — Акты Ю.З.Р. III с. 433.

6) Збираю хронольоґічні вказівки з сих днів:

8 (18) вересня під Могилевим отриманий наказ гетьмана — спинитися в поході на Молдаву (реляція Протасьева як вище).

Трохи перед тим, 16 або 17 мусіли приїхати післанці Потоцкого Ловчицкий і Трица і було виправлене від гетьмана з над Пруту посольство Кравченка до Потоцкого, що приїхало під Камінець 22 (реляція Мясковского нижче с. 101).

Мабуть другого дня воно виїхало назад і мусіло бути у гетьмана коло 25-26: се час евакуації Волощини.

28 септембра датований лист гетьмана до Потоцкого переданий через Ловчицкого (нижче с: 104).

Того дня авдієнція у гетьмана московським післанцям: Протасьеву і Богданову.

20 (30) — дата універсалу на своєвільників — в Ямполі.

2 жовтня приїхали до польського табору Ловчицкий з товаришами, з листом гетьмана — львівські новини, Ос. 2286 л. 112.

Того дня гетьман, за відомостями Потоцкого, в'їздив до Браслава, — Осол. 225 л. 322 (з реляції Потоцкого, отриманої в Варшаві перед 20 жовтня).

3 жовтня (23 вересня с. с.) гетьман приймав в Браславі обідом московських післанців і їх провідника Єрмолича - посол звідомленнє Протасьева і Богданова — нижче.

Того дня, 3 жовтня, приїхало до Потоцкого посольство волоського господаря — порозумітися що до дальшої політики супроти Хмельницького — львівські новини 22 жовтня, Осол. 2286 л. 112.

Того ж дня Потоцкий ніби то отримав листа від Хмельницького — там-же, але не ясно, чи се справді окремий лист, чи той же що привіз Ловчіцкий (див. нижче).

Десь 4-5 жовтня Потоцкий вислав до Хмельницького Загоровського з дарунком і листом — лист Мясковского з 30 жовтня, нижче.

Правдоподібно тоді ж Хмельницький виправив Васька хорунжого з татарським аґою, що приїхали до Потоцкого 12 жовтня (лист камінецького ректора).

7 жовтня Потоцкий післав Яскульського на звіди до Лупула.

12 посольство Хмельницького і хана у Потоцкого.

18 люстрація і роспуск польського війська (тамже).

Єсть слід в тім часі, в першій половині жовтня н. с., висилки Грека Івана Петровича Тафларія (що повернув з Москви підчас молдавського походу) з вістями до царя: в стовбцях Малор. приказа № 5818/7 єсть брульон грамоти від царя до гетьмана, післаної з Тафларієм, сам собою беззмістовий, але інтересний як вказівка на сю пересилку.

7) Наведу в оригіналі сі українські фрази Кравченка, як їх подає копія листу Мясковского — Осол. 225 л. 320: Miłostiwy pane hetmane! Pan hetman nasz waszey miłosty klaniaet se y o zdrowiu pytaiet. Takze y wam wsiomu rycerstwu. — Dywuiet se pan hetman dobrodij nasz czom wasza miłost woysko zabrał? poniewasz z obiema narodami wieczny mir y dostatoczny pokoy iest postanowiony, y z zadney strony niemasz nic niebespiecznehо.

Се інтересно, як тут говориться про трактат Польщі “з обома народами" — Татарським і Українським, що тепер посилають до Потоцкого своїх послів. Потоцкий також трактує Зборівський договір, як трактат міжнародного

характера.

[8]) Insza było persze, koli naszey storozy ne było. Ale koli teper mir, ne treba se niczoho obawlaty. Horła nasze w tym, ze niczoho ładaczeho ne hadaiet nasz pan hetman.

[9]) Ai, miłostywy pane, ne kazał im p. hetman utykaty, y iesli ktoroho vbito, to pewno ne kozaki, ot muzyki swoiwoli".

[10]) Як мягко в порівнянню з листом з серпня!

[11]) Ся фраза польська.

[12]) Poseł wdy perekopskiego tebe pozdrawlaiet.

[13]) Ta y teper, myłostywe pane, nasza zemla — ich zemla, wsi oni to koło Czehrynia, to koło Czarnoho Lisa koczuiut.

[14]) Осол. 225 л. 320. Лист кінчається міркуваннями про число Татар, як їх подавав Федор Литка, полковник чечельницький і посол також; про знищення Волощини і про шляхту в козацькім війську. — Szlachty miedzy kozakami dosc: p. Załeski Mikołay, p. Baybuza młody, p. Komorowski młodszy, p. Ię̨drzey Dzik, p. Stefan Zaradny y inni.

[15]) Акты Ю.З.Р. VIII c. 326.

[16]) Transsylvania c. 112.

[17]) Лист Каліньского одного з ротмистрів — Осол. 225 л. 321. Коротше в иншім листі (тамже л. 321 об.): "Хмель стоїть далі, чекаючи розпущення польського війська; прислав до й. м. п. краківського, аби військо розпустив, а й. м. п. краківський вимагає від нього, аби звільнив воєводство Браславське й инші для гіберни (зимового прожитку) жовнірам; чи згодиться на се — не знати". І в тім же листі такі характеристичні ілюстрації тодішньої трівоги: "Господар волоський окупивсь, а до мультанського по такий же (окуп) післав Хмель — і до Москви: Bo iak mi, (kołotyty?) powiada, nic nie dadzą, to budu nimi całoiu zimu iak wilk owcami koło wsi. Omnium horarum homo, słowa w nim prawdziwego niemasz. Tysiąc

słow, a kazde inaeze. Zaden pułkownik nic nie wie, co mysli, tylko sam Wyhowski. Dla Boga niech wierzą, co się z nami dzieie, niech Tomaszami (невірними) nie będą. Niemasz dawnych Polakow. Ukraina stracona. Nulla fides pietasque u Chmiela.

Вісти зі Львова з кінця вересня (у Ґолінського с. 356, докінченнє поданого вище, с. 85): "Вертаючи з козаками назад Хмельницький боявся, щоб п. гетьман коронний не привитав його на переправі. Прислав до п. гетьмана — по що він так довго тримає військо, чому не розпустить? Й. м. п. гетьман відписав, що чекає наказу королівського, а йому нічого злого не мислить, може його не боятись, бо хоче мешкати в спокою і згоді. І так Хмельницький переправився з козацьким військом і з 6000 тисячами Татар, що при нім лишилися, і став обозом під Орининим (!), а Нечай осібно стоїть з своїми хлопами, повний день їзди від обозу коронного, має військо — черни 80 тисяч".

Тамже трохи далі — вісти від Лукаша Мясковского, судії подільського (15 жовтня, мабуть дата одержання в Кракові): "Хмельницький знову, вдруге вийшов до Волощини, щоб її спустошити. Почувши, що господар хоче йому відомстити за зневагу і спустошеннє краю його, — випередив його Хмельницький, і господар мусів викупитися кількома сотнями тисяч твердих талярів. Полковник Нечай має в зборі кількадесять тисяч хлопів. Бог зна, чи не буде знову війна з козаками й Татарами, зимою або на весну" (с. 358).

18) Реляція "войського галицкого" в Ос. 2346 с. 69 називає їх: pan Lowczycki y drugi p. Tryca, инший лист одного Ловчицкого (с. 70), дописка при листі Хмельницького там же, с. 75 — kopia listu od Chmielnickiego do imp krakowskiego — przez p. Lowczyckiego.

19) Маємо оден такий універсал, адресований до людности Київського воєводства, вписаний до житомирських городских книг; очевидно, були вони розіслані по всіх воєводствах і на ріжні адреси — Арх. ЮЗР III. IV 51-8.

20) Posłowie wołoscy przy naszych posłach prosili go o to, aby był pod Kamieniec do nas poszedł, zeby sie ludzie z nas nie smieli. Ochote dla nich yczyniwszy gdy ich wyprowadzał, kazał był woysku obracac ku Kamiencu.

Skoro odiechali, tedy przes zdrowie krola y imp. krakowskiego y wszystkich senatorow piłl, puki inu trunku stawało, y dobrze posłow naszych odprawił, powiadaiąc to, aby pp. wszyscy do swych maiętnosci na Ukrainy ludzi nie trwozliwych przysylali, nie takich iako pierszy: nie wiedząc nic — iako on powiada — povciekali. І до сього вище наведена увага автора, що в Ніжині вибито 40 чоловіка Потоцкого (Ос. 2346 с. 70, лист войського галицького).

21) В скороченій і доволі несправній копії знайшовся він в збірнику Ос. 2316 с. 75, наведу його для зрозумілости в перекладі.

“Хоч через положеннє обозу і збір війська коронного військо Запорозьке було занепокоєне (в копії Lubo przes położenie obozu y sciągnienia woyska i. k. m. koronnego woyska i. k. m. Zaporozkie pokoiem vpewnione zostawało). Одначе король, пан наш милостивий, нераз своїми листами запевняв нас в спокою і наказував нам бути на поготові для сповнення його святого замислу. Про се ж і п. воєвода київський широко нас повідомив і волю королівську викладав. І ми теж сього бажаємо з усієї сили, аби обопільні сили (українські й польські) звернені були на неприятеля нашої вітчини Тому унижено дякуємо вашій мил., що нас запевняєш в безпечности згідно з договором. Військо наше теж затримане в порядку і не буде з нашої сторони ніякої оказії (до конфлікту). А які б знаходили ся в тих краях специяльно “опришки”, — в. мил. з своєї, а ми з нашої сторони веліли таких громити. От і в присутности послів в. мил. деяких убійників скарано горлом, а инших веліли ми ловити — їм також нагорода буде.

“Також се в. м. даємо знати, що ми виправили послів до Мунтян і Угорщини в справі взятих намірів й корол. мил. З чим вони, Біг дасть, повернуть, не залишу дати знати в. милости, а в. м. просимо в усім з нами порозуміватись, як нам найкраще послужити й. кор. мил. А тепер зволь в. мил. роспустити коронне військо, хай відпочине, поки прийде оказія. В дальших річах поручили ми вашим послам устно оповісти ширше. В Ямполю 28 септембра (рік 1650 дописано пізнішим чорнилом).

22) List tez 3 octobr. przyszedł do imci p. krakowskiego, aby nie bronił do Multan i do Wegier isc na woyne: ztamtąd powrociwszy się z victorią prosi aby iuz kozakow 10.000 (очев. сто тисяч) w regestrze zostawało (Ос. 2286 л. 112). Можливо, що се в дійсности той лист, що привіз Ловчицкий — його приїзд стоїть тут під попереднім днем.

[23]) Уривок листу з обозу 6 жовтня в збірці Осол. N 2346 ст. 70. Pod ten czas własnie przyiechał kozak do obozu naszego od p. woiewody kiiowskiego z kopiią lista iednego, ktory przed tym był pisany od k. i. m. do Cumielnickiego. W tym liscie iest wola i. k. m. zeby kozacy chodzili na Czarne Morze, do Wołoch wpadli i tam niemałe poczynili szkody chcąc Turkow irritare. Iest tesz y druga kopiia listu tegosz pana woiewody, pisanego do Chmielnickiego, w ktorym dziwnie pięknie persuaduie woysku Zaporoskiemu do dania okazyi, pisząc międzi inszemi haec formalia: Dopiero wszystka Europa powie, zes od Boga iest dany, kiedy okazyia będziesz do wybawienia krwi krzestianskiey z niewoli poganskiey. Te listy kiedy czytano, iako i. m. p. hetman tak y inszi wszyscy takowym rzeczom dziwowali się. Підчеркнуті слова про волоський похід мабуть треба вважати виразом обозових розмов і здогадів, що й волоський похід належить уважати способом зачіпки Турків, подиктованим королівськими плянами.

[24]) "Посол волоського господаря 3 октобра приїхав до і. м. п. краківського, ще не знаємо про що, але так міркуємо, що просить помочи на Хмельницького. 3 октобра прийшов також лист (не сказано від кого, але очевидно, що від Хмельницького) — аби не боронив іти війною на Мультанн й Угорщину; вернувшися звідти з побідою просить, щоб козаків в реєстрі було вже 10 тис. (див. вище). Тільки він попросту дуже боїться зими, — щоб йому дали спокій. Бо й між ними колотнеча: Нечай, полковник козацький посварився з Ордою за здобичу, не знати, що далі буде". (Ос. 2286 л. 112, початок я дав вище, прим. 1).

Невідомий кореспондент: "Хмель тихо запався разом з гадиною — щоб тільки не ожив скоро знову: найдальше — на весну... Був в великім страху, бо тільки з 30 тис. прийшов на Україну. Татари всі розійшлися. Добре було його пострашити під той час, або й на порох стерти; але він ужив стратеґеми, рушився коли був найслабший: вислав до й. м. п. краківського грізне посольство, страшачи наступом на обоз, а сам скоренько тікав на Україну, і так то йому уйшло. Бачив то й. м. п. краківський, але трудно було йому щось робити, маючи звязані руки (очевидно натяк на королівські інструкції). - Міхал. с. 580.

[25]) В Оссол. 225 л. 321: "з Жовкви, в день св. Михайла (29 вересня): прибіг козак до і. м. пані краківської від сина, старости краківського (що був в

обозі): дає знати, що Татари всі пішли від Хмеля, сам тільки з козаками лишився, під Могилевим, нижче Дністром. Рад був би мирові, але військо наше охоче дуже, бажає й просить й. м. п. краківського, аби пробував воєнного щастя.

26) Зміст сього посольства, записаного під 3 жовтнем, переказує Потоцкий в листі до короля 22 жовтня: господар згадував про інтриґи що ведуться против нього, і питав, чи не міг би за свої гроші найняти в Польщі три тисячі вояків (Міхалов. с. 576); в обозі розуміли се так, що се господар ладиться до нової розправи з козаками. Потоцкий післав свого довіреного до господаря, щоб розвідати, в чім діло; про реляцію його мова нижче.

27) Про се посольство Загоровського каже Мясковский в листі з 30 жовтня: що його вислано за півтора тижні до приходу нового татарсько-козацького посольства. Про скорий розпуск війська пише пані Коморовска з Бережан 9 жовтня, за вістями від чоловіка: "Сьогодня прийшла відомість з обозу від мого добродія: пише, щоб я нічого трівожного не боялась. Обоз за кілька днів буде роспущений, й. м. п. краківський їде до Бару, там пробуде кілька тижнів і потім поспішить до Варшави на сойм, що заповідається в скорім часі". Ос. 2346 л. 69.

Очевидно, щось таке мусів написати тоді Потоцкий і Хмельницькому.

28) З листу Мясковского, писаного на виїзді з обозу, з Залозець 30 жовтня (надруковано в Ojcz. Spominki II с. 67, повніша копія в Оссол. 225 л. 330) виймаю отсе оповіданнє:

"Дня 16 сього місяця оден аґа, посол від хана кримського, самовтор, і Васько з Чигрина, хорунжий Хмельницького з Федором Драгилом (вар. Брагилом), зятем Пархоменковим (Parchymenkowym, Przekumenkowych), писарем Хмельницького, публичне посольство відправляли у й. м. п. краківського. Віддавши лист ханський — при мині його ще не перекладено, за недостачею товмача — аґа заявив претенсію, що таке велике військо зібрано, їм так удавано, мовляв — аж трьома стоїть обозами через свою великість; на козаків наступають, і ні в чім не додержують їм Зборівського трактату: хан тому дуже дивується і обіцяє дотримати братерство Хмельницькому, вважаючи його кривду своєю кривдою. Пан краківський відповів, що такий здавна звичай в вітчині нашій: кожного року жовнірів,

які отримують платню, не в домах, а під небом тримати. А сей обоз не тільки що не приносить ніякої кривди козакам, а поставлений в 20 милях від лінії, і ми їм нічого ворожого не мислимо — хоч вони з нами ворожо поступають: ані слова ані присяги не тримають, не тільки з Браславського, але навіть і з Подільського воєводства не вступаються, маєтностей нам не пускають. Я от з-окрема (слова пана краківського) маю за Дніпром на півтори міліони інтрати, ще ні гроша не взяв; так само і й. м. п. хорунжий коронний (Конєцпольский) і багато инших. Взагалі що хочуть роблять. І слуг наших і шляхти — братів наших — силу нинішнього часу повбивали тирансько. На се грубо відізвався хорунжий Хмельницького і не давши Юриці товмачити впрост відповів: “Не знайдеться того, милостивий пане гетмане! не наше то козацьке діло — розбивати, то мужики, опришки ваші справляють”. Поправив Федір. Відповів пан краківський, доводячи, що воно таки таке — бо за Дніпром його слуг кілька, й инших козаки повбивали: п. Томаша Воляновского і п. Костина вбили — його кіньми тепер Нечай їздить, а инших Хмельницькому подарував. Було суперечки з пів-години, аж нарешті нагадали Юриці, він все те добре перетолкував, і аґа зрозумівши сказав: “Инакше то вони перед ханом удають! я вже то з'умію ханові росповісти. А котра сторона дасть причину другій, і хто не дотримає зборівських постанов, против того повстане хан — так він то мині велів сказати”. “При тім з низьким поклоном віддали лист від Хмельницького, з титулом: “Добродієві”... В нім він виразно просить про розпущеннє війська, додаючи, що поки військо (польське) не розійдеться, він теж мусить тримати Татар, великим коштом, збираючи на них стацію з війська. Потім були на публічнім обіді, трактовані з пошаною, і з таким посольством поїхали до Варшави.

“Й. м. пан краківський півтора тижні перед тим виправив був до Хмельницького Загоровського: післав йому в дарунку оправну шаблю і наказав — коли б було потрібно — присягнути на всякий спокій, аби він не боявся нічого ворожого. По тім же посольстві знову написав листа — приязного і повного афекту, піславши на руки київського воєводи. Йому теж на всі пункти обох листів його відписав відповідно, tempori serviendo (рахуючися з обставинами) — запевняючи його в довірю до нього й до Хмельницького, і в тім що з нашої сторони буде ґрунтовний спокій”.

По сім кілька заміток про перегляд війська, що відбувся в день “польського патрона” автора, та анархію й розпад, що став помічатися в війську в

останніх часах.

Буквальна подібність в розмовах Потоцкого з послами сього посольства і попереднього, Кравченкового, викликала в мині підозріння, що се дублєт того посольства. Але се не так: про посольство Василя хорунжого до Варшави згадується і в звідомленню Унковського (нижче, с.117), і воно було безсумнівно; але можливо, що Мясковский, пишучи з памяти, де що переніс з фразеольоґії попередніх розмов. В даті є розходженнє. В листі Мясковского ся авдієнція відбувається 16 жовтня, а в реляції камінецького ректора 12 жовтня (Міхалов. с. 575); я вважаю останню дату певнішою тому, що ханський лист до Потоцкого, переданий ханським послом мабуть при сій же авдієнції, мав примітку, що його прислано підканцлєрові 18 жовтня (Осол. 225 л. 335) мабуть висланцем Потоцкого, післаним разом з послами до Варшави.

[29]) Міхалов. с. 575.

[30]) Див. вище (с. 82), лист хана до Потоцкого в Осол. 225 л. 335 = Чорт. 611 с. 644: по наведеній уже цитаті хан пише далі: Iednak ze iezeliby się was kozacy obawiac mieli, musiała by taka sprawa bardzo bydz niedobra! Poniewasz pod Zborowem miedzy umowienymi conditiami z krolem i. mcią bratem naszym naypierwsza to condicia kozakow Zaporowskich: ze skoro by kto iawnie albo potaiemnie na Zaporoskie woysko sie porwał, iusz tymsamym pokoy y przymierze wzruszone zostanie. Poniewasz tedy o tym conditia iest tak wyrazna, niesłuszna zeby się to tak dziac miało. Dla tego smy vmyslnie do was sluge naszego Tochtamis (Wehtamis) — age wyprawili... chcieycie się z nim porządnie namowic: iesliby tak bylo co podobnego, nasłusznieysiey aby się zabroniwszy (зробивши кінець подібним провокаціям козаччини) około zatrzymania y vtwirdzenia spolnego prace y starania przyłozili.

Лист має поміту — мабуть варшавської канцелярії: copia listu hana krymskiego do imci pana krakowskiego, die 18 octobris i. m. xdzu podkanclerzemu przyniesionego 1650, і в кінці: Z tym goncem przyiechało dwoch kozakow w poselstwie od Chmielnickiego: Wasil Czehrynskiego pułku chorązy y Drachila — prosili zeby woysko i. k. mci za linąi nie stało, y o miloserdzie. Постилізував се так мабуть Потоцкий, дуже евфемістично: камінецький ректор (Michal. c. 575) стилізує пункти посольства в трохи иншім тоні: 1) Аби військо як найскорше було розпущене з табору. 2)

Зимові лежі аби визначено на Руси (в Руськім воєводстві) або в Польщі. До сих пунктів татарський посол додав третього: аби против Хмельницького зброї не підношено.

31) Варшавські новини, під 20 жовтня: “Пан краківський визначив коронному війську зимові лежі на воєводство Руське, Волинське, Подільське і Белзьке; жовніри тим не задоволені: конче хочуть по саму Вислу, трохи що не виторгують Люблинського воєводства”. Оссол. 225 л. 322.

32) Мусить бути півтора міліона, пор. вище промову Потоцкого, с. 107.

33) Niezboznosci.

34) Panuie tedy sobie Chmielnicki iak pan et socius regni, maiac do roku więcei nisz pięc milionow intraty.

35) Наступає проханнє до соймикової шляхти, щоб підтримала се наданнє шляхецтва самому Лупулові та його секретареві Кутнарскому, як вірному приятелеві, що відколи став секретарем Лупула, про все інформував попереднього гетьмана Конєцпольського, і потім Потоцкого. Для себе Потоцкий просить шляхту підтримати його проханнє, щоб сойм віддав йому на власність якусь королівщину, що він викупив за свої гроші. Дата: w obozie pod Kamiencem 22 octobris 1650. ркп. кол. Петерб. Публ. бібл. тепер Варшавського університету Пол. F. IV. 118 с. 134-6.

МОСКОВСЬКІ ПОСОЛЬСТВА, СПРАВА АКУНДИНОВА, РОЗМОВИ ГЕТЬМАНА З ПРОТАСЬЕВИМ, АКУНДИНОВ В ЧИГИРИНІ, ГЕТЬМАН ПРИЙМАЄ УНКОВСКОГО, ЕКСПОЗЕ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИКИ 25 н. с. ЖОВТНЯ 1650, ВІДМОВА В СПРАВІ АКУНДИНОВА.

На инші сторони козацької політики кидають світло посольські звідомлення московських висланців, що крутилися в тім часі коло гетьмана, щоб добитися видачі Акундинова. Вони повні ріжних цікавих звісток і помічень, зроблених в козацькім таборі і на гетьманськім дворі,

переказують мови гетьмана, Виговського, й инш., і заступають нам те, що так болюче відчувається: відсутність докладніших звідомлень про тодішню ситуацію з української сторони. Дещо з того було вже подано вище; тепер ще ми спеціяльно спинимося коло сих посольств і виберемо, що вони дають для вияснення ситуації.

Тим часом як Хмельницкий воював Волощину, над Дніпром чекали його московський дворянин Петро Протасьев з піддячим Богдановим, вислані за царським наказом ще 20 липня з Варшави московськими послами, що там далі сиділи на переговорах, на Україну до митрополита Косова, до воєводи Кисіля і до гетьмана Хмельницького, щоб дістати до рук і привезти послам того Акундинова. Се було вже третє нам звісне посольство в сій справі. Спомини "Смутного часу" не давали спокою московському правительству. Пробуток під границею "царевича", під протекторатом Запорозького війська, поруч чуток про змовляння кримського хана з козацьким гетьманом на Москву, при непевній позиції польського уряду в додатку, дійсно давав підставу до дуже трівожних гадок — особливо при познаках внутрішнього шумування в самій людности Московської держави. Тому московський уряд береться на всякі способи, щоб добрати до рук небезпечного самозванця. Пробує його звабити до добровільного приїзду — одначе вистерігається дати якусь дійсно тверду, документальну ґарантію безпечности, і тому Акундинов кінець кінцем, хоч наче б то й вагався часом, таки їхати не рішився. Робляться заходи через польський уряд і через усяких українських нотаблів — добити ся його видачі, а на випадок як би й то не вдалось - пробується попросту згладити з світу Акундинова: орґанізувати потайне вбийство. Тільки й се не вдається на українськім ґрунті, а українські нотаблі, від гетьмана почавши, рішучо не згоджуються видати московського авантюриста на вірне замученнє, чи то з політичних мотивів, чи може з гуманности, котрої все таки в українськім громадянстві було більше ніж в офіціяльних московських кругах - та і в урядах західнє-европейських, як на сім епізоді бачимо.

Протасьев з королівським дворянином Єрмоличом, приданим йому "за пристава" з королівськими листами до воєводи Кисіля і гетьмана, приїхав 15 серпня ст. ст. до Київа і побачив, що попав "в смутное время": митрополита і воєводи на місці не було — вони їздили на з'їзд з гетьманом до Ірклієва, а про гетьмана загальна поголоска була, що він з усім військом Запорозьким і з кримськими людьми йде воювати Поляків: сам вийшов і

став на Уманськім шляху, а до київського полковника прислав свій універсал, щоб іти йому з усім полком зараз теж на Уманський шлях. Супроти таких вістей Єрмолич до гетьмана їхати не рішавсь, і Протасьєва не пустив, а післав до гетьмана післанця з листом, але й по нім теж слих загинув. Митрополит і воєвода, що за той час встигли повернутися до Київа, теж не рішилися в таких обставинах братися до виконання московських доручень, і так минув якийсь час — хоч московський дворянин як на грани крутився з нетерплячки. Нарешті стали приходити до Київа вісти, що гетьман з кримськими людьми воює не Поляків, а Волоську землю. Тоді Протасьєв кінець кінцем допросився, щоб Кисіль і митрополит дали йому листи до гетьмана в справі Акундинова, і щоб Єрмолич їхав з ним до гетьмана. 27 серпня с. с. пустилися вони з козаками Київського полку "наскоро", і по слідам гетьмана перейшли 8 вересня ст.ст. Дністер (марш дійсно незвичайно скорий, що дає яскраве свідоцтво, як чітко функціонувало козацьке військо під рукою гетьмана!)

Але в тім часі, як я вище згадував, гетьман припинив уже наступ, звелів київському полковникові вертати назад, а Протасьеву призначив чекати його в Ямполі. Тут він дійсно дочекався гетьмана і 17(27) вересня передав йому листи короля, митрополита і воєводи Кисіля і "всякими мірами" допрошувався, щоб йому видано Акундинова. Але гетьман відказав, що він не знає, де тепер Акундинов: він у нього дійсно жив якийсь час в Чигирині, а потім він, гетьман, видав йому універсал, що йому вільно жити в "Запорозькім війську" де хоче і куди хоче їхати — аби йому давали "корм і підводи". Одначе по сій відмові гетьман Протасьева не відпустив, а велів їхати з собою: обіцяв його з дороги відправити. Так Протасієв їхав при гетьмані десять день, при всякій нагоді настирливо докучаючи йому проханнями, щоб гетьман "послужив царському величеству": відшукав Акундинова і видав йому. Нагадував гетьманові (що той і сам, розуміється, знав прегарно), що Акундинова відшукати не тяжко, живе він в Мгарському манастирі, тільки післать і взять! Але тут гетьман — хоч як він тоді старався прихилити на свій бік царське величество, — виявляв варту подиву відпорність: такої послуги він не брався робити. Часами повторяв вимовляння, що не знає де зараз Акундинов, иноді обіцяв навіть, що як його розшукає, то пришле; часами заявляв принціпіяльно — що в Запорозькім війську не прийнято видавати нікого, хто до нього прийшов, "хоч би й великого лиха в своїй державі накоїв".

Під час свого повороту до Чигирина, що мав вигляд тріумфального неспішного маршу по ефектній експедиції [1]), гетьман двічі — в Браславі і в Севастянівці під Кальником, 3 і 7 жовтня н. с. приймав московських післанців обідом, і вони переказують де-що цікаве з розмов, які при тім велися. На браславськім обіді гетьман оповідав про свій молдавський похід, як було наведене вище. Прийшло до того так що Єрмолич вніс тост за здоровє короля і царя разом, з огляду на відновлений тісний союз їх — мати одних приятелів і одних ворогів, а Хмельницький в роздраженню сказав на се: “Такими словами “про московсько-польський союз” його не злякають, і боятись він того не буде, коли король порушатиме зборівський трактат, і хоч мале щось в нім не виповнить, то він, гетьман, з усім Запорозьким військом буде королеві перший неприятель, буде наступать і воювать його землю як попереду, а цар королеві, за його неправду, йому помагати не буде! Та й знає він певно, що у короля війська мало, і противстати йому ні з чим: всіх кращих польських вояків військо Запорозьке й Татарське побили, або в полон забрали. Коли ж цар, не жалуючи православної християнської віри, буде помагати королівській неправді і на козаків повстане, то гетьман піддасться в підданство турецькому цареві і взявши в поміч військо від турецького царя і з кримським царем піде і зруйнує його так як Польщу й Волохів”. На се Москалі почали його гамувати, нагадуючи про царську ласку до Запорозького війська, і гетьман потиху сказав йому те що ми вже знаємо — що він се говорив умисно для королівського чоловіка, а в дійсности він цареві сприяє далі, хоч як той його обидив, не прийнявши під свою протекцію: і на Молдаву пішов він лише на те, аби відвернути похід на Москву (вище с. 86).

Про инші ж справи Протасьєв не вважав можливим при тім говорити, бо гетьман, мовляв, був пяний і сторонніх людей було богато.

На приятельськім обіді в Севастянівці під Кальником гетьман виясняв послам неминучість розриву з Польщею і необхідність московсько-українського об'єднання. Останнє відновленнє польсько-московського договору очевидно дуже його дражнило. Він запевняв, що король і сенатори не додержать своєї обіцянки укарати смертю всіх винних за пропуски в царському титулі: не укарають навіть худого шляхтича, а не то що тих маґнатів, воєвод, каштелянів і старост, що їх порахували винними московські посли. Як він, гетьман, мирився під Зборовом, король і

Річпосполита, "видя от него, гетмана, и от войска Запорожского большое утесненье", теж обіцяли видати "на горло" шляхтича Чаплінського, а як гетьман по замиренню післав по нього, король і Річпосполита навіть такого незначного чоловіка не видали і всяко його ховають. І в инших договорних пунктах вони правди не додержують Тому гетьман не сподівається на далі миру з Польщею, бо починають йому чинити ріжні кривди і зачіпки, а він того зносити не буде, а воюватиме і за віру православну стоятиме, скільки лише йому Бог поможе, і так само сподівається, що й у Москви з Польщею прийде до війни [2]). Московські посли потвердили, що цар недодержання даних польською стороною обіцянок не потерпить, і гетьман закінчив поглядом, що Москва повинна в такім разі не ухилятися від війни [3]).

На останок Протасьев випросив у гетьмана собі на руки універсал до всіх полковників, щоб де знайдеться Акундинов, вони б його взяли і Протасьеву на руки віддали, і з тим універсалом пустився шукати Акундинова. Єрмолич же поїхав з таким листом від гетьмана до короля, що він, гетьман, дав наказ Акундинова віддати; а коли б його тепер не знайшли, а пізніш його відшукано, то він його цареві відошле. Протасьев з своїм універсалом полетів до Лубень, до Мгарського манастиря, але там йому сказали, що Акундинов тому тижнів зо три відтіль виїхав, поїхав на Київ, а відти мав їхати до гетьмана. Протасьев післав зараз своїх людей до Київа і до гетьмана — де Акундинов? і чи гетьман дозволить йому, Протасьеву, приїхати до себе по Анкундинова? З Київа Протасьеву привезли до Лубень відповідь, що саме як він їхав від гетьмана до Лубень, 26 вересня Акундинов дійсно приїхав до Київа, і пробув у Київі 4 дні; був у Кисіля, двічі обідав і поїхав до гетьмана. Люде Протасьева кілька разів приходили до Кисіля, допрошуючись, щоб його їм видано, але Кисіль їх до себе не допустив, і Акундинова не видав. Протасьев, просидівши в Лубнях, поїхав з нічим.

На його місці в Чигрині чекав гетьмана инший царський дворянин Василь Унковский, висланий до гетьмана в сій же справі просто з Москви 16 серпня — той самий, що приїздив в посольстві в осени попереднього року. До Чигрина приїхав 10 жовтая н. с. і чекав тут гетьмана, що приїхав з походу десь перед 20 жовтня, але зразу заїхав до себе до Суботова, і тут кілька день перепочивав. 15 жовтня приїхав на приїзд гетьмана також і Акундинов. Якийсь київський міщанин, "что был Жидъ, а нынЂ во

крещеньЂ Левка", которого собі Унковский винайшов у Чигрині за фактора, розповів йому — знаючи все як найкраще, бо жив у Київі при самім Кисілі, — що Акундинов приїхавши з Лубень до Київа, жив весь час при воєводі, і у митрополита теж бував. Був в великих недостатках, утримував його Кисіль, і дав грошей на дорогу. А вичікував Акундинов у Київі, поки гетьман приїде до Чигрина: прислано було йому до Київа наказ не їхати до гетьмана просто, а "об'їхати в Чигрин" (очевидно, щоб не з'їхати ся з ним, поки з ним був Протасьев з Єрмоличом) — "і як був гетьман за сто верст від Чигрина, той вор об'їхав гетьмана иншою дорогою". А якби знали про приїзд Унковского, то й зовсім не веліли б приїздити, а пробути де инде, поки московські посли будуть у Чигрині; а кажуть, що вісти сі давав Акундинову Виговський.

Присутність Акундинова в самім Чигрині підчас переговорів про нього дійсно ставило український уряд в дуже ніякове становище, при бажанні уставити як найкращі відносини з Москвою. Але раз так сталося, сей уряд уже твердо тримав фасон, не заходився ховати Акундинова, ані своїх відносин до нього, і міцно став на своїм non possumus — видати не можемо.

Довідавшися про московських послів, Акундинов шукав з ними побачення. Унковский не знав, як буть, і питався Виговського, чи йому можна з ним бачитись; Виговський не заперечив, і Унковский визначив Акундинову побаченнє в церкві. Але розмова ся до нічого не привела: Акундинов не годився їхати до Москви инакше, тільки аби Унковский з товаришем присягли йому, що до Москви його не зведуть зі світу і в Москві йому нічого злого не станеться; Унковский присягти не хотів, і ставив Акундинову умову, щоб він вирікся своєї видуманої ґенеальоґії. Після сих розмов Акундинов їздив до гетьмана до Суботова, 10 жовтня, був там добре прийнятий — був у гетьмана на обіді, і гетьман його частував, і після того, вернувшися до Чигрина, більше не хотів ні бачитися ні зноситися з послами. Вони тоді, як самі пишуть в урядовім звідомленні, "многими людьми промишляли, і богато на те давали, аби його, Тимошку Акундинова хто вбив, або якоюсь отрутою отруїв, але ніхто того не схотів робити, боялись гетьмана, а самим ніяк не можна було вбити, бо Акундинов жив дуже обережно, і прикормлено у нього козаків богато". Та й рисковано було пускатися на такий вчинок через міждержавні відносини — гетьман до нього добрий, а се люде вільні, і через малу справу сваряться". Кінець

кінцем посли договорилися з тим же Левком Киянином, за великі гроші, що він Акундинова отроїть в страві чи в питтю, і Левко показав їм отроєне питтє, котрим він мав надію отруїти Акундинова. З тою отрутою він пішов до Акундинова, але той зараз порозумів, чим світить, став на Левка кричати, що він все знає — хоче його Унковский отруїти, і знає саме як; вистрілив до Левка з рушниці, і наляканий Левко зрікся тих замислів та непомітно виїхав з Чигрина.

Після сього московським послам зістались тільки дипльоматичні переговори з гетьманом і старшиною, і вони їх вели всякими способами. Але се була секретна сторона посольства, офіціяльна ж, ведена на головних авдієнціях і описана в окремім справозданню Унковского, була відповіддю ніби то на лист гетьмана до царя пересланий з Греченим Тафларієм 1 липня (с.с.): Унковский мав запевнити гетьмана в добрих почуттях до нього царя — що цар не має ніяких підозрінь що до приязни гетьмана і війська Запоріжського і цінить їх приязні бажання. Ся офіціяльна місія наскільки була парадно обставлена, так в дійсности була беззмістовна, і фактично крила вищезгадану тайну місію. Але годиться її не минути мовчки, як деякий політичний факт.

Вона була повтореннєм, доволі докладним, попереднього посольства Унковского. Посол мав передати такі самі дарунки, і сказати царське "милостиве слово" гетьманові, полковникам і всьому війську Запорозькому. Але з української сторони московським послам гонори сим разом показувались менші, і посольське звідомленнє не описує їх так докладно як першого разу [4]), але сумарично завважає, що підчас їх подорожі давали їм харчів, як трапилось: місцями приходилось докупати і все доводилось діставати за гроші; і підводи їм давано часом в половину, часом третину того, що їм належало, а подекуди прийшлося їхати "своїми кіньми" (наймаючи їх, очевидно). Все се до певної міри можна пояснити тим, що діялось се підчас війни, в неприсутности гетьмана, але й після приїзду гетьмана посли, очевидно, не могли похвалитись особливими гонорами, і про се взагалі не говорять.

Головна авдієнція відбулася 12 жовтня с.с., — попереднього дня гетьман приїхав після походу з Суботова до Чигрина, а того дня прийшли від гетьмана два козаки Семен чигринський та Іван Іскренко Полтавського полку [5]) — спитати про здоровлє і переказати, що авдієнція йому

призначається того дня, і потім, коли посол заявив, що він готов бути на авдієнції, прийшли в друге — запросити на обід. Після того проводили послів до гетьмана писар Виговський і чигринський отаман. На присланих гетьманом конях напереді їхав піддячий Козлов і віз царську грамоту, а за ним дворянин Унковский з Виговським, а отаман і козаки йшли пішо [6]). При ґанку стріли його “гетьманські ближні люде”, а сам гетьман “в світлиці при дверях”. З лівої руки гетьмана стояли його син Тимофій, а по обі сторони “ближні люде”: писар Виговський, осаули Михайло Мищенко і Демко Михайлів (Лисовець), обозний Коробка, чигринський полковник Вешняк, наказний Ілляш, і нижчі чини — двір сим разом не блискучий. Коли Унковский передав гетьманові царську грамоту, гетьман поцілував печать і розпечатавши прочитав сам, а прочитавши тричі поцілував і передав Виговському, що теж поцілував печать і передав гетьманичу Тимофієві, і той поцілувавши печать віддав назад Виговському. По обміні церемоніяльними запитаннями про здоровлє, Унковский передав дарунки: гетьманові 3 сороки соболів і дві пари кращих [7]), всім иншим по парі, і заявив бажаннє говорити про справи, але гетьман сказав, що переговори відкладає на инше побаченнє, бо тепер зрадівши царській ласці буде веселитись і послів частувати. Посадивши коло себе на лавці Унковского з його сином, та піддячого, запросив обідати, — “а ближні його люде” сіли “в скамьѢ” не близько гетьмана. За обідом велись етікетальні розмови, гегьман пив на здоровлє царя та його родини і звелів стріляти з гармат “на государеве здоровлє” — “а як гармата луне, він стає, шапку здіймає і мовить: Дай Господи, щоб здоров був государ цар і в. князь Олексій Михайлович всеї Руси! Скільки стріляли з гармати, все так вставав і говорив, а потім велів з усіх гармат стрілять”. І по сій учті назад до двору провожали Унковского Виговський з отаманом і козаками.

15 жовтня Унковский просив у гетьмана авдієнції для розмови про державні справи, і щоб при тім не було инших послів (звичайне домаганнє). Гетьман згодився й прислав по Унковского осаула Демка і наказного полковника (Чужинського”) Крису; стріча була “як попереднього разу”, і гетьман повитав посла так (як се переказано в його справозданню): “Для ласки великого государя я тобі, дворянине, рад: котрі від ріжних держав посли і поперед тебе прийшли, я їх полишив, а тебе до царського величества хочу відправити перше від усіх”. І посидівши трохи в світлиці, велів гетьман з собою іти Унковському й піддячому і писареві Виговському,

а всім начальним людям Запорізького війська, що були тоді при гетьмані, він велів сидіти в передній кімнаті (світлиці). Тут Унковский почав правити посольство. В частині так би сказати офіціяльній, се була відповідь на лист гетьмана присланий з Тафларієм. Цар переказував, що він від Запорозького війська, як одновірних православних християн, ніякої неприязни не сподівається і ніякого сумніву до нього держить, а за вірність і правду до нього милостиво похваляє; нехай гетьман і далі цареві вірно служить, головно остерігаючи від Татар, а царської ласки нехай буде певен. На се гетьман, відповідаючи на відклик царя до православної солідарности нагадав, як підчас останньої війни з Поляками гетьман і все військо просили царя прийняти під свою руку і дати поміч “за для православної віри”: яке б з того вийшло добро для царської держави і для православної віри! Але цар їх не пожалував, помочи не дав, й прийшлось гетьманові з військом триматися приязни з Кримом, — а тепер і турецький цар з башами пишуть і хочуть бути з ним у приязни, і гетьманові приходиться бути з ними в приятельстві і згоді, бо вони йому помагають. Та не вважаючи на се гетьман і військо, як писалося в попереднім листі, ніякої неприязни до царя не має і мати не буде.

Тут би, здавалося, згадати гетьманові про останню велику послугу — відверненнє від Московської держави Кримської Орди та справленнє її на Молдаву. Але того що сказав гетьман під чаркою Протасьеву в Браславі, він тут не повторив! Коли Унковский, як звичайно, став виправдувати царя, що він не міг за попередньої війни помогти козакам, маючи “вічне докончаннє” з Польщею (се був постійний пункт московських інструкцій, як треба виправдувати в тім царя!), а за те цар замкнув польську границю, а на Україну позволив вивозити збіже, сіль і всякі товари, і т. и. гетьман потвердив вдячність і прихильність Українців цареві, і покликався на те тільки загально, як то "минувших років” хан і царевичі і вся Орда накликала його на Московську державу, а він їх стримав, і козаків, що без його відома хотіли йти з кримським царем на Московську державу, він спинив і під карою смерті того їм заборонив. А на союз з Польщею він цареві ніяк не радить покладатись: Поляки згоди не додержать, і се властиво шкода, що з ними не розірвано згоди, коли се вже так було близько! Козаки — то що инше: коли своїм слово дадуть, то не збрешуть: коли що обіцяють цареві, то в тім неправди не буде!

Коли в сих розмовах на тему охорони від Татар гетьман, як висловлюється

звідомленнє, показав “многоє подательство” — запевняв свою щирість для Москви, Унковский став розпитувати його про політичні відносини: на чім замирився він з королем польським, з Литвою і Польщею, і як Ляхи мають володіти в городах що під гетьманською владою, і на чім договір з Кримом — чи він писаний? Так само і з Волощиною. З чим приходили посли від Турків, від Мунтянської, Угорської і Веницейської землі і з Криму? по що ходило військо на Дін? з чим післані гетьманові посли до Туреччини, і з чим післано гетьманського хорунжого Василя до короля [8]), і кримських послів до нього ж? Чи брав участь хан в торішнім замиренню, і чи бачився тоді з королем, і хто дав тоді дозвіл Татарам брати полон на Україні, гетьман чи король?

На сю серію питань, дуже цікавих, як показчик інтересніших моментів тодішньої східнє-европейської політики, гетьман відповів цінним експозе, котре я вважаю вартим того, щоб його навести в цілости — хоч воно, розуміється, передане було тільки з деякою приблизністю, а й самим гетьманом тримане в певнім дипльоматичнім освітленню. Воно дає нам поняттє, як освітлював сі факти гетьман на адресу Москви.

“З королем польським, з Поляками і Литвою у мене умова заприсяжена і записана на тім: коли вони в присязі своїй стоятимуть, хоч і по вік, то й ми не зрадимо. В городах що під моєю владою: в повітах [9]) урядникам і Ляхам [10]) володіти міщанами, а до козаків їм діла нема. Та володіннє їх зо страхом.

“А сталась ся згода під Збаражем, як я над польським королем змилостивився: дарував їм життє: бо за помічю божою всі вони були в моїх руках. А як я мирився з королем, тільки я з ним бачився. І король, просячи мене з слізми, говорив мені щоб помиритись. Я його послухав, помирився, памятаючи, як королі жалували військо Запорізьке: і від попередніх королів і від нинішнього короля обиди не бувало, війна у нас сталася від панства, тому що пани всякими обидами і насильством і всякою неправдою напали, кривдили, землі віднімали, королівську грошеву платню від нас відібрали, і стала нам несила всякі кривди від панів терпіти. У мене давню мою маєтність такою неправдою Конєцпольский відібрав і віддав свому прибічникови Чаплїньскому; я королеві і Річипосполитій бив чолом, але мині не повернено. То я дітей своїх віддав між добрих людей, хто мене

жалував, і пішов на Запоріжжє. Було нас всього разом війська півтораста чоловіка, як на нас Потоцкий післав свого сина і комісара. Коли б я не договорився з царем кримським, та не перейшло б до мене від Потоцкого наших лейстрових козаків шість тисяч, що б було нам робити? А потім уже Бог учинив і війська богато, і Ляхам заплату за їх кривди віддав, — і ще віддасть бачучи нашу правду і що ми терпимо.

"А кримський цар з королем не бачився: стояв в обозі.

І сказав гетьман: "Ніяким чином не устоятися згоді між нами й Поляками, бо вони в своїм праві не устояться. Я й військо Запорізьке почекаємо тепер, як у них пройде вальний сойм. Мині стало відомо, що у них сойм вальний буде двохтижневий. Я пошлю послів на сойм, і з того сойму все буде видко.

"А з царем кримським і з царевичами, і калґою і з музами і з усею ордою договір у мене міцний записаний, заприсяжений, що ні їм від мене, ні мині від них не відставати, і коли буде инший цар і царевичі, то на тім договорі бути вічній згоді (далі).

"А з князем Василем волоським помирилися; вони тому раді — хоч і на вік. З Туреччини посли були прислані з добрими намірами: хочуть вони зо мною і з військом Запорозьким бути в вічній згоді; і я післав до них своїх послів: київського полковника Антона, і сотника Павла Янченка [11]) з товаришами, з тим що ми з ними хочемо бути в добрій згоді. З Мунтянської й Угорської землі посли приходили на те, аби я і військо Запорозьке були з ними в приязни. З Венецької землі посол приходив до мене на те аби я дав їм поміч на турецького царя морем: у них з турецьким царем велика війна, але я венецьких послів відправив з тим, що коли кримський цар буде вам в поміч, і я буду вам помагать, а коли кримський цар вам в поміч не буде, то й мині вам помочи дати не можна: до мене кримський цар і Орда в приязни, а вони під рукою турецького царя!

"На Дін посилав я своє військо з сином Тимофієм і з полковниками на проханнє кримського — (він прохав) царя, щоб я післав Запорозького війська на Темрюцьких і Курських Черкесів, що під його владою, — бо вони стали йому непослушні; а як Черкеси почули, що я післав на них Запорізьке військо, то погодилися з кримським царем по давньому, і Запорізьке військо з Дону вернулось на Запоріжжє.

“Хорунжого Василя післав я до короля в своїх потребах. Кримські посли пішли до короля від царя і Орди, аби король заплатив їм дань за 12 попередніх років: коли заплатить, буде у них згода; коли не заплатить, то кримський цар і Орда хочуть воювати Польщу і Литву.

“А що до городів, що їх Татари воювали, то ті городи дав їм король тоді як ми з ним мирилися, — бо не мав король що дати кримському цареві й Орді в заплату” 12).

Московські посли провіряли потім се гетьманське експозе, розпитуючи знайомих людей з поміж старшини, і ті потверджували сказане гетьманом; перед усім се належить, очевидно, поставити на рахунок спільної політичної лінії козацької старшини, що окружала гетьмана.

Московське посольство на сій авдієнції порушило ще пограничні суперечки з приводу українських займанщин за тодішнєю московською границею. Справа ся не викликала ніяких суперечок: гетьман велів Виговському написати про се до миргородського полковника і до ріжних пограничних городів, але заразом нагадав, щоб і московські воєводи з свого боку давали управу в скаргах українських громадян.

Нарешті на сам кінець поставлено питаннє про Акундинова. Унковский нагадав, як гетьман не схотів видати його Протасьеву, і настоював, щоб сього самозванця видано йому, Унковскому. Гетьман відтяв, що ніяк не може зробити сього: “Тут козаки, вільність усяка: вільно чоловікові звідки небудь приїхати і жити безпечно, і віддати його без відомости війська не можна”. Всяко вигорожував він потім в дальшій розмові Акундинова; пробував потягнути анальоґію між своїм колишнім становищем і Акундиновим: невже як би йому довелось тікати від Поляків до Москви, цар його видав? Нарешті не можучи відпроситись, — щоб як небудь відчіпитись очевидно, став “за великою божбою” запевняти, що неодмінно пришле Акундинова пізніше, з своїми послами, а зараз сього ніяк не можна зробити без ради полковників.

“Знаю я, що мині від війська се дурно не пройде!Сам знаєш: з черню хто зговорить як устануть? Тільки й річи мині від них буде: хто тобі велів віддавати з війська людей вільних в неволю? У нас тут як на Дону: хто звідки прийде — видачі нема. Тільки вповаючи на Бога і памятаючи до себе

государеву ласку, я царському величеству послужу — того вора Тимошку пришлю до нього з своїми післанцями. Пішлю по всіх полковників і старшину і з ними ухваливши, пришлю напевно. А з вами післати не можна — боїться сей мужик з вами їхати до Москви, каже, мене не довезуть, велять убити на смерть”.

Московські посли запевняли, що вони й не думають того, і на се гетьман, може не без іронії, згодився, що не можна його ні вбити ні уморити ніяким чином, щоб з сього не вийшло замішання, і обіцяв, як буде по соймі посилати цареві відомости, то пришле й Акундинова. Не захотів робити йому й конфронтації (очної ставки) з Унковским,щоб вони могли прилюдно довести його самозванство — мовляв він і без того се знає.

20 жовтня була відправа московському посольству — з котрої знову маємо подвійне справозданнє: що діялося в офіціяльній і в секретній її частині. В частині офіціяльній, після прощального обіду, вставши з-за столу гетьман передав Унковскому лист до царя — наперед поцілувавши, і потім сказав: “За ласку і увагу великого государя (далі титул) і за його дарунки я гетьман і все військо Запорозьке богато чолом бємо”, — і поклонився трохи не до землі. І всі люди що при тім були теж усі поклонили ся. І гетьман з старшиною і козаками, всі що при тім були, побожившись і дивлячись на ікони говорили: “Раді ми служити, все військо Запорозьке, його царському величеству без усякої хитрости і нічого злого не тільки робити, але й мислити не будемо, за його государську ласку до нас і всього війська Запорозького”.

В секретній же розмові Унковский ще раз став добиватись, щоб гетьман йому видав Акундинова, так що той почав уже “сердитувати” і сказав: “Сказав я тобі й побожився, що пришлю з своїми післанцями; а що з вами післати неможна, сказав також уже. Що ж, ви слова мої за брехні вважаєте? ще я вам не вірен? Два роки мене кримський цар, калґа і царевичі і вся Орда на Московську державу кличуть, щоб я з ними йшов війною, або військо послав з ними, і я ні сам не пішов, ні війська не пустив, і на будуче з військом Запорозьким служити рад, а от в такій справі не ймете віри! Про сього “мужика Тимошку” божусь і кажу напевно: пришлю його до Москви. А доки його не пришлю, буде він у нас за худого козака, і не буде приймати нічийого імени. Хіба думаєте, що я б тому “мужикові” дав людей для якої небудь справи, і щоб він командував над військом Запорозьким? самі

бачите, чи такі люде військом провадять і владу мають як сей блазень?” Говорив се з приводу поголосок, що ходили по Україні і в Польщі, ніби Акундинов збирає людей: в Варшаві оден час такі поголоски доходили гіперболічних розмірів, що вже Акундінов зібрав велике військо, і очевидно — Поляки тішили себе надією нової “Смути” в Москві.

Тоді Унковский, не сміючи більше допоминатись видачі, почав просити, щоб гетьман заборонив місцевим московським еміґрантам, такий як Борис Грязной, підтримувати Акундинова і ширити вісти про його царське походженнє. На се гетьман-відповів характеристично: “Самі бачите, що за милостю божою не такі тут росказують. Той Борис приїздив до мене бити чолом, щоб я дозволив йому володіти його маєтністю, та і поїхав (з тим) до Ніжина (назад)”.

На тім розмова скінчила ся. Другого дня гетьман прислав з Виговським прощальні дарунки: Унковскому, його синові й піддячому по коневі, на корм на дорогу 70 малих єфимків, та людям їх 20 єфимків. Посли “били чолом” за дарунки, і при сій оказії Унковский завів ще раз розмову про Акундинова з Виговським, кладучи йому на серце, щоб Акундинова до Москви доконче прислано. Виговський “великою божбою божачись” запевнив його, що так воно буде, — а тепер гетьман не віддав його дійсно боячися війська: “Тільки злучиться разом вся чернь — хто з нею зговорить? зараз нас обох забють на смерть! А так з полковниками й старшинами змовившися докладно, (гетьман) зробить як умовився з вами: пришле Тимошку з своїми післанцями до государя. А тепер і через вальний сойм Тимошку з вами він не послав" [13]).

Примітки

[1]) Про урочисту стрічу Хмельницького в Браславі писав Потоцкий підканцлєрові (варшавське переповідженнє його листу під 20 жовтня): 2 с. м. Хмельницький робив в'їзд до Браслава, на зустріч все місто і козаки виїхали й вийшли з хоругвами і бубнами, і з гармат бучно били, цілі два дні відправляли параду (alegrece) — Ос. 225 л. 322.

[2]) "Да и во многихъ де статьяхъ на чемъ у него гетмана с королемъ договоръ былъ, (Поляки) лгутъ и в правде своей не стоять, и впредь де онъ, гетманъ, съ Поляки миру вдаль не чаетъ, потому что многие ему обиды и задоры чинить начинаютъ, и онъ де тѢхъ обидъ терпѢти имъ не будетъ, и будетъ с ними войну весть и за православную христианскую вѢру стоять, сколько Богъ помочи подастъ. Да и великому де государю вашему отъ польського короля и от сенаторей ево противъ польського договору исправленья никакова не будетъ и во всемъ ему, государю, солгутъ".

[3]) Звідомленнє Протасьева в Делахъ Польскихъ 1650 р. ст. 8, дещо в Актах Ю. З. Р. III с. 431-5, і у Соловьева X с. 1603-5.

[4]) Звідомленнє з першого посольства не видане досі, тільки переказане, досить детально, в статті Востокова, Первыя сношенія Б. Хмельницкаго съ Москвой, Кіев. Стар. 1887, VIII. Про те як приймали його тоді — с. 731 і далі, дещо з того подано у нас в томі VIII. III с. 245.

[5]) В попередніх посольствах приходили спитати і оповістити значніші особи.

[6]) Пор. попереднє посольство: тоді проважали Унковского оба писарі з осаулом, війтом і отаманом — і проважали всі пішо.

[7]) Попереднє посольство, Неронова, привезло рівно три сороки, але вартість та сама — 300 рублів, див. в т. VIII (с. 246).

[8]) Пор. вище с. 106-7.

[9]) Ориґ.: уѢздахъ.

[10]) Очев.: поміщикам.

[11]) В друк.: Коланченка.

[12]) Акты Ю. З. Р. VIII с. 349-50.

[13]) Справозданнє Унковского з переговорів про Акундинова в Актах ЮЗР VIII с. 331 дд. Звідомленнє про переговори в инших справах тамже с. 340 д.

ЗАХОДИ АРСЕНІЯ СУХАНОВА, ДІСКУСІЇ НАД ПОЛІТИКОЮ ЦАРЯ, ЛИСТОПАД 1650, ГЕТЬМАН НАРІКАЄ НА ЦАРЯ, ТЕОРІЯ СПАСЕННОЇ НЕПРАВДИ, ГЕТЬМАН ЖАДАЄ ВІД ЦАРЯ КАТЕГОРИЧНОЇ ВІДПОВІДИ, КІНЕЦЬ СПРАВИ АКУНДИНОВА.

Ще Унковский не виїхав з тим з України, а вже до Чигрина їхав инший "товкач" в справі Акундинова, "строитель Богоявленського монастиря у св. Трійці" Арсеній Суханов [1]). Літом 1649 р. був вів висланий з Москви разом з єрусалимським патріярхом Паїсієм, як той їхав з Москви до дому: доручено йому оглянути і списати церковні порядки в епархіях східніх патріярхів ("для описанія святыхъ мѢстъ и греческихъ чиновъ"). Але доїхавши з патріярхом до Яс, Арсеній почув тут від одного московського чоловіка про Акундинова, що з'явився тоді "в Скиту під Венгерськими горами" — "котрі між границь Польської, Молдавської й Венгерської землі (мабуть в Манявськім Скиту Йова Княгиницького). Московський уряд же перед тим мав про нього відомости, але Арсеній, розуміється, того не знав, і так був тим захоплений, що кинувши все, поїхав чим скорше з сею відомістю до Москви [2]). Звідти його в лютім 1650 р. вислали назад, доручивши "провідувати" далі, а заразом і патріярхові післано "заздравну милостиню, аби дбав про царські справи". Доїхавши до патріярха в Мунтянах, в Торговищі, Арсеній тут здибав ченців з Скиту, розпитував про Акундинова і дав їм інструкції: слідити за ним, затримати і дати знати до Москви. Але в серпні мешкаючи при патріярху, зачув від переїзжого "колишнього протопопа" з Київа, що Акундинов тим часом з'явився був вже в Київі, а тепер живе у гетьмана — "просив у гетьмана людей, щоб іти на Московське государство війною, а на тім між ними стався договір, того він не знає".

“А 23 сентября були у мунтянського воєводи Матвія посли від гетьмана Б. Хмельницького: посол Іван та осавул Григорий [3]), і Григорий казав старцеві Арсенієві: при гетьмані Богдані живе князь Іван Василевич Шуйский, гетьман велів йому давати страву, а той почав був збирати військо щоб іти на Московське царство, але про те довідалася козацька старшина і то йому заборонила, щоб він такий замисел залишив і не чинив смути між православними християнами, і тепер від живе в Лубнях в монастири”.

Почувши таке Арсеній кинувся до патріярха, щоб той дав йому листа до Хмельницького — аби він Акундинова арештував і відіслав цареві. Патріярх згодився, і доручив Арсенієві написати проєкт листу "по руски”, з того перетолковано на грецьке — для зрозуміння патріярха, і на підставі того патріярх зложив листа до гетьмана, і його — для зрозуміння гетьманового, перекладено — каже Арсеній — на латинську мову. В актах його місії лист сей заховався в московськім перекладі. Я наведу його початок:

Благочестивий пресвітлий вельможо, гетьмане, господине Зиновію! Тобі — синові улюбленому нашому смиренности в Святім Духу — благодать і милость і мир від Бога вседержителя, поміч і покрів, від святого гроба Ісуса Христа, а від нашої смиренности молитва, благословеннє і прощеннє тобі з усім твоїм благословенним домом, з вашими милими дітьми і військом! Прощеннє се наше нехай буде тобі відомо — для деяких справ, що твоя пресвітлість мусить вчинити з огляду на деяких фальшивих і лукавих людей, що ходять і називають себе царським потомством і государським іменем. Ти - як Господь вчинив тебе вельможою і правителем миру, новим Мойсеєм, можеш усе розсудити, і бувши розумен, добре розумієш (як поступити), щоб честь твоя множилася в християнстві...

Далі розповідається, словами Арсенія, хто такий Акундинов, і за царським дорученнєм висловлюється бажаннє, щоб гетьман “обдарував таким дарунком патріярха”: віддав того Тимошку на руки Арсенієві. Патріярх обіцяє йому за се всякі божі благодати, цареві обіцяє написати, щоб він того самозванця наказав не вбивати, а коли його гетьман не послухає — грозиться йому страшним судом божим [4]).

З сим листом Арсеній поїхав до гетьмана, на Яси й Ямпіль, але “не прямою

дорогою", "бо в польських і козацьких городах пошість — в богатьох городах від волоської границі", і Арсеній вибирав ті міста і села, "котрі здорові". "А їдучи дорогою говорив з козацькою старшиною і з простими козаками, з панами і з черцями, і всі говорили: Дай то Боже, аби з Москвою з'єднатися і благочестивий государ щоб нас прилучив до свого православія! Скрізь чаші пьють на здоровє государеві, і за сполученнє, і сам гетьман то нераз говорив, і всі від малого до великого того бажають". Але в селі Новосельці недалеко Чигрина прийшлось почути і щось инше — що козаки з Татарами збираються на Москву, а піп пояснив і чому: "За те що посилав гетьман до царя чолом бити, аби він прийняв його з усею Руссю до своєї держави, як одновірців, — а на Москві в тім манять (дурять). Говорять козаки: коли нас государ не прийме, ми до нього самі прийдемо — хочуть вибрати і випалити як Волоську землю" 5).

4(14) листопада Арсеній доїхав до Чигирина — разом з митрополитом назаретським Гавриїлом, післаним від патр. Паїсія по милостиню; поставлено їх на однім дворі. Другого дня післали до гетьмана — просячи, щоб їх допустив і прийняв листи від патріярха, що вони привезли. На се другого дня прийшли від гетьмана два козаки і перепросили, що того дня гетьман їх прийняти не може, не мав часу, а завтра як буде час, дадуть їм знати. Другого дня приїхав турецький посол разом а гетьманським послом, що був у Царгороді, і Гавриїлові та Арсенієві сказано, що гетьман доручив говорити з ними Виговському. Той прийшов до них на подвірє, і сказав, що гетьман поїхав "для своїх забав" 6), а йому доручив вислухати, в чім справа. Сіли за стіл, і наперед митр. Гавриїл передав лист патріярха і прохав, щоб гетьман написав про нього до царя (на дальшу дорогу). Потім Арсеній передав два листи від патріярха — оден малий, писаний "по руски вкратце", потім великий лист латинський, де описане було "Тимошкино воровское странство по тонку (в подробицях)". Прочитавши Виговський сказав: "Такий чоловік тут єсть, і були в тій справі посли від государя — просили його видати, і писав цар і король до гетьмана. Але гетьман відповів, що видати його не можна, нема у нього такого порядку — та і у вас, отче Арсеніє, такий же порядок на Дону: ніяких утікачів не видають. А ми зробимо так: вибємо його з нашої землі: відки прийшов, туди й іди!" Відповів Арсеній: "Яка ж се буде прихільність гетьмана до царя, що він такого вора не вишле до нього, а виправить геть з своєї землі!" На се Виговський: "Видать його нам — значить напитати собі біди в війську, бо у

нас такого звичаю нема. А у нас тут ніхто до нього не приставлений: з ким прийшов, з тим живе; ми його в нічим не слухаємо і до ніякої ради не кличемо”.

Арсеній почав розтолковувати самозванство Акундинова і виясняти, що гетьман тим виявить цареві свою прихильність і придбає собі велику любов царя, коли видасть йому Акундинова. А Виговський на се почав розповідати, як немилосердно поступив цар з козаками, не давши помочи против Поляків:

“Як ми просили помочи від государя, він нам обіцяв помагати, але в нічім не поміг, і ми побачивши, що помочи нам від государя нема, помирилися з королем, щоб кримський цар не заволодів Польською державою, коли б короля взято [7]). І король віддав Татарам в полон богато городів: за ті душі, кров і полон відповідатиме перед Богом государ [8]). Бо коли б була від нього поміч, ми покладаючись на нього з королем би не мирилися, і король тих городів ханові не дав би!”

“А митрополит назаретський — завважає Арсеній, нахилившися сказав на ухо писареві: “Се правда, і патріярх те ж каже: За ту кров і полон відповідатиме государ, за те що не поміг вам”. І патріярх у себе не раз то Арсенієві говорив: “Чому государ не приймає козаків?”

На слова Виговського Арсеній відповів звичайною московською вимівкою: цар з королем мають заприсяжену вічну згоду. Але Виговський не дав себе збити. “Се добре, сказав він, тільки ж пощо за тою присягою (хрестним цілуваннєм) послав государ до короля боярина Г. Г. Пушкина просити Смоленська? Король почувши таке зараз прислав до нас, і ми готові були йти, а на Москві, почувши се, зараз “передернули” і відновили договір з королем, побоявшися тої війни”.

Арсеній не знав що відповісти, і вимовився тим, що тоді був в Мунтянській землі, а Виговський підчеркнув, що от козаки тверді в своїм слові: як обіцяли цареві приязнь так і держать, а на доказ того розповів те, що я вже подав вище (с. 86), як гетьман охоронив Москву від татарського наступу і звернув його на Молдаву, а закінчив таким несподіваним фіналом: “А государ має нас усіх за невірних!” Арсеній не вважав потрібним розвивати сеї неприємної теми, і відповів тільки: "Говориш не знать що (не дЂло): ми

вас маємо за християн” (685).

"8 ноября митрополити коринтський [9]) і назаретський служили літурґію в церкві коло гетьманського двору. Гетьман підчас літургії стояв з сином на правім крилосі. Після заамвонної молитви оба митрополити вийшли з олтаря царськими дверима, а перед дверима постелено ковер, і вони покликали гетьмана з сином, веліли їм стати на коврі на коліна, а митрополити положили їм на голови омофори, і наперед митрополит коринтський прочитав молитву грецьку, потім митрополит назаретський дві молитви руські, з київського требника. В многолітії і на єктеніях митрополити поминали гетьмана государем і гетьманом Великої Росії [10]).

Після літурґії гетьман пішов з церкви до дому і закликав з собою митрополитів і всіх нас. Як прийшли до ґанку, гетьман зустрів нас у сінях при дверях.

Війшовши до світлиці, митрополит назаретський подав гетьманові свої єрусалимські дарунки, а строїтель Арсеній підніс образ Богородиці в шатах і коряка сріблом обложеного. Гетьман принявши просив сідати. В кінці стола сів митрополит коринтський, з лівої руки його сіла жінка гетьмана, на лавці митрополит назаретський, а против нього гетьман у кріслі. Коло митрополита сів на лавці строїтель Арсеній, а против нього післанець князя Домініка Григорий Заруцький.

Сидячи за столом гетьман сказав: “Ніхто мені так не докучив, як цар московський [11]). Послали ми до його милости своїх послів, і він їх добре прийняв і гарно відповів, а иншим разом уже сказав инакше: що у нього з королем вічна згода”. Строїтель сказав: “Государ рад соєдиненію й любови!” Гетьман каже: “Дай Боже, аби православні християни поєднались і ворогів хреста Христового викорінили!” Кілька разів повторив: “Коли государ нас не прийме і помочи не дасть, то я вже буду невинен! хіба неволя нас поєднає — так як Волохів!” [12]). А за столом і він і всі пили за здоровлє государя і за поєднаннє (686).

Ноября 9 в 2 години дня прийшов гетьман на подвірє до митрополита назаретського і до Арсенія, до їх келії, й дав про себе знати. Вони стріли гетьмана за ворітьми з хрестом, і як митрополит з гетьманом війшов до келії, сів митрополит на головнім місці, а гетьман на лавці, Арсеній на

лавці против гетьмана, а писар на лавці нижче гетьмана. А Греків і своїх всіх гетьман велів вислати з келії. І трохи піднісшися, гетьман сказав: "Отці святі, отче митрополит і ти отче Арсеніє, послухайте! Раніш ми посилали до й. м. государя-царя своїх послів, просили у нього помочи, били чолом, щоб він нас прийняв під свою державу. Государ сказав: Добре! гарно прийняв, але так не зробив як нам казав. Після того ми пїслали знову, а государ відповів уже инакше: нібито з королем вічна згода і він не може помогти! Тепер я ще через вас, духовних людей, переказую до государя на словах, щоб з нами милостиво поступив, прийняв нас під свою державу і поміч нам дав, а я йому буду служить. Нехай нас не пускає до бісурмен [13])! нехай дасть нам про се певну відомість через писаннє або через якусь духовну людину, щоб нам було на що надіятись. А коли государ нас не пожалує: під свою державу не прийме і помочи не дасть, що йому буде, як я зложуся з Турками, з Татарами, з Волохами, Мунтянами, Венграми та піду і землю його спустошу так як Волоську?"

Арсеній сказав: "Мости-пане гетьмане [14])! Як ви були в Волохах, проти вас ніхто не виїхав ані вистрілив, і сам воєвода Василь в гори втік. А у нас би вас стріли на границі, не тільки що під Москвою, і пролилося б крови богато! Московська держава не така як Волоська земля, до лісу або в гори з городів би не втікали!" Гетьман на се відповів: "Я вже знаю як з тим бути [15]). Але як государ мині поможе, то ні кримський (хан) на нього не піде ні Ногаї. Кримський мині казав: хто тобі друг, і мині друг, а хто тобі недруг, той і мині недруг; куди ти підеш, і я піду туди. Але перше треба лядські роги зломити, тоді й Турок наш буде!" А далі: "Я з кримським про те говорив: Що якби государ післав на Ляхів з свого боку? — він тому дуже рад!" [16]).

Арсеній каже: "Мостипане-гетьмане! якже государ піде на Ляхів — переступить хрестне цілуваннє і нарушить вічну згоду?" А гетьман, сидячи за столом говорив: "Отче Арсеніє, посилав я до й. м. государя-царя своїх послів, і з того мині сором і ніякої користи, але я на його царську милость надіюсь і в своїй правді стою". — І нахилившися через стіл почав Арсенієві говорити на ухо, потім перестав, встав з-за столу і перейшовши до кімнати, зачинився, сів і посадивши Арсенія против себе, став говорити: "Отче Арсеніє, ти ото сказав, що государ не може переступити хрестного цілування. А Ляхи легко переступають хрестне цілуваннє — бо їх папа

розгрішає від усяких нарушень присяги. Я тобі скажу такий секрет про Ляхів — ти дай знати государеві. Був у короля кримський посол, їхав назад через Волоську землю; з ним їхав польський посол до хана і був у Василя воєводи. Василь воєвода їх напоїв, і вони йому всі секрети свої одкрили. Їде польський посол до хана з тим, щоб той ішов на Москву, а він (король) ударить на Москву з своєї сторони, щоб узяти своє — чим заволодів московський цар. Сьому, отче Арсеніє, вір, се правда! а коли не віриш, я тобі скажу, хто мині писав, і листа його покажу!" І почав гетьман перебирати в кешені листи, та не знайшов того, сказав — "У писаря". І далі говорив: "З сього нехай зрозуміє государ лукавство лядське — що вони в присязі не певні, папа їм на все розгрішає! А писав се мині Василь, і я се слово переказую з тобою й. цар. вел., а писати і з ким небудь иншим посилати не смію, щоб не донеслось кудою небудь до Василя і до хана — щоб Василя і себе з ханом не посварити. А тобі я вірю, бо ти духовна особа [17]), цар. вел. богомолець". І дуже просив, щоб я се государеві переказав, а більше нікому не говорив. Так казав: "Ти тому, отче Арсеніє, вір, правду — не вигадку тобі кажу; показав би тобі й листа, та нема близько, у писаря. Коли хочеш скажу пошукати". А Арсеній на те сказав "Вірю, мости-пане, і твоїм словам!"

А гетьман говорив далі: "Ти, отче Арсеніє, говориш, що благочестивий государ не хоче переступати договору задля хрестного цілування. Отже Ляхи переступають, а папа їх у тім розгрішає! Коли государ рахує собі таке діло за гріх, — його благословлять чотири вселенські патріярхи з усім освященним собором, і молитиме за нього Бога вся Грецька земля і всі православні, розгрішать від тої клятви і простять, і більше того — всі будуть за нього богомольцями! Мині се відомо, бо се пише мені вселенський патріярх Партеній царгородський, і Паїсій єрусалимський, і всі благочестиві того бажають: Греки, Серби, Болгари, Волохи, Мунтяне, щоб нам бути в з'єднанню! Отже коли папа — відступник благословляє і розгрішає Ляхів і від усіх заклинань розвязує, і Ляхи на те надіються, — то наскільки більше від проклятого папи можуть розгрішати государя наші благочестиві патріярхи, весь освящений собор і монахи? Особливо в такім добрім ділі, що ми благочестиві будемо об'єднані і визволятимемо з неволі церкву божу і християн!"

І далі говорив: "Отче Арсеніє, Ірод присяги додержав і Предтечу вбив, яка йому користь з такої правди? Чи не краще йому було збрехати? А Раав

блудниця збрехала, і чи винна за ту брехню? ще й вічне благословеннє дістала за ту брехню! А в однім місці написано: Хто бив пророка, той спасся, а котрий не бив, той пропав! Так міг би й государ обстати за нами, бо ми одні християни з вами!” І виходячи з кімнати сказав Арсенієві: “А з тим усім я государеві слуга (холоп) і й. ц. вел. свій поклін посилаю” — і поклонився низько. А вийшовши з кімнати і сївши з митрополитом на старих місцях ще двічі й тричі нагадував Арсенієві, щоб того не забув, що говорилося в коморі.

“А що патріарх писав з тобою, отче Арсеніє, про Шуйского, — щоб його відіслати государеві”, — говорив далі гетьман — “то се річ не велика, щоб і віддати його, тільки у нас нема такого звичаю! Коли б хто забив когось, навіть великого чоловіка, або й самого короля, то у нас не видадуть. А він каже, що забив якогось великого чоловіка, що забрав у нього якийсь маєток” 18). Арсеній сказав: “Не було у нього ніякого маєтку, а був він молодий піддячий — по вашому підписок, украв царських грошей 100 рублів і втік до Польщі”. Гетьман сказав: “Се ми від тебе таке чуємо, а инші кажуть, що він когось убив, і нам убійника ніяк не можна видати, а коли так як ти кажеш, що він украв, то у нас єсть таке (правило): таких видають. Тільки я тобі кажу — скажи государеві-цареві: се мала справа!” І далі говорив: “Отче Арсеніє, скажи й. ц. в. одно: Він у мене його (Акундинова) просить, а я віддаю йому, государеві, і себе і всю землю Руську, ще й Польську землю йому очищу; і Татари на його землю не підуть, і Турок буде в згоді й Татари, і всі доохрестні будуть у страху перед ним, государем. Ми йому на те присягнемо! А коли не прийме мене, я поневолі зложуся з Турком, з Татарами, з Венграми, з Волохами і піду на його землю: заберемо все що має!” 19).

Арсеній висловив побожне бажаннє, щоб до того не прийшло, і гетьман знову вернувся до справи Акундинова-Шуйского, доказуючи неможливість видачі:

“Отче Арсеніє, як би то було, коли б я переїхав до государя до Москви, а король став би мене у государя випрошувати, і государ мене королеві видав, а король би мене вбив?” Арсеній каже: “Мости-пане гетьмане, утікачів, злодіїв або забийців видавати — се діло мале, і ніхто того просити не стане, але назвати себе царським сином — се діло незвичайне, і в тім тобі гріха не

буде, коли відошлеш його до государя. Про се тобі й патр. Паїсій писав, просив для Божого Гробу, щоб ти того вора відіслав до государя. Писав тобі, що коли то собі вважаєш за гріх, то він тобі то розгрішив, пробачив і той гріх з твоєї душі на себе перейняв" [20]). — "Та він у мене не називає себе царським сином, а кн. Шуйским, — сказав гетьман, — каже, що втік за вбийство, і прийшов до мене і просив дати йому грамоти до пограничних (українських) городів — щоб його пропускали, бо він хоче їхати до государя до Москви; він там почав "воровати" (робити замішаннє), і довідавшись йому заборонив; а тепер його тут нема. Але ти, отче Арсеніє, одно скажи (цареві): Як государ нам ту милость покаже, прийме нас в соєдиненнє і поміч дасть, тоді все ніщо! хочби таких ворів десять було, не зможуть вони государеві нічого зробити, і не буде що государеві їх стерегтися: Бог йому скрізь буде помічником, і наші голови за государем. Не тільки що таким ворам буде він страшний, але й найбільшим царям. А такий малий чоловік, що може зробити? хто його послухає? Не велике діло й видати його — але військо на те буде відказувати" [21]). І по тих словах гетьман устав і пішов до себе.

10-20 листопада прийшов на подвірє до митрополита і Арсенія писар, і війшовши до келії і сівши так заговорив: "Владико святий і пан-отче Арсеніє! прислав мене до вас гетьман, щоб вам потвердити те, що він учора говорив: щоб ви то государеві переказали, і щоб государ нам у тім учинив свій милостивий указ: нехай велить то написати нам ясно, або з якою небудь духовною особою пришле певно і безповоротно про се [22]) що ми словесно через вас переказуємо, щоб ми мали надію, що государ нас прийме всоєдиненьє".

Арсеній сказав, що в сій справі вони могли б післати до царя свого чоловіка; але писар відповів: "Ми тепер своїх послів не пішлемо. Що государ тепер нам відповість — через вас (відповість) [23]). Ми раніш до нього прислали, та тільки на великий сором собі. А тепер остаточно посилаємо через вас. Що государ перекаже через вас, духовних осіб, або через когось иншого, кому він то доручить, — відповідно до того і ми будемо поступати".

Другого дня митрополит назаретський пішов на подвірє Виговського посвятити воду, і з ним Арсеній. Після відправи писар просив їх сісти і

показав заготовлені для них листи: для митрополита назаретського про милостиню, для Арсенія про Акундинова-Шуйського. Маємо сю гетьманську грамоту в московських актах в перекладі. По титулі тут читаємо:

Повертав отець Арсеній, строїтель Троїцького Сергієва монастиря до государства твого з наказу свят. патріярха єрусалимського. Ми той лист як від святителя — з почестю прийняли-сьмо, і устні мови від отця Арсенія любезно вислухали, і супроти намов о. Арсенія і листу свят. патріярха про того Тимошку — що тут у нас пробував, без усякої чести, як чоловік плохий і негідний — звеліли ми того Тимошку ніде не приймати, і щоб із наших городів він пішов геть. Бо і свят. патріярх дав нам знати про його негідні вчинки. А що о. Арсеній про того негідника Тимошку і в справах потрібних і вірі нашій православній важних устно твому цар. вел. росповість, — тому зволь віру дати. Ми ж послуги наші твому цар. вел. найнижче віддаємо [24]).

Виходячи від писаря, попрощавшися з ним Арсеній ще спитав: “Так мені государеві тільки сказати, що ми його вислали з своєї землі і жити в ній заборонили?” Писар: “Так і скажи”. Арсеній: “Патр. Паїсій писав зо мною до гетьмана, щоб відіслав його до государя, а до инших земель нікуди не пускав. А тепер ви вислали його з своєї землі, а у государя просите милости і помочи! Ану ж государ щось до вас про нього напише, де ви його тоді візьмете? Не добре зробили, що государску ласку до себе забули і за такого вора обстали!” Писар: “Скажу вам як на сповіді! гетьман на нього гнівається, і на очі до себе не велів пускать. Велів йому відмовити, щоб ніде в козацьких границях його не було, в ніякім городі, і я дав йому проїзжий лист до полковників, щоб давали йому провідників, подводи і страву. Та й між козаками богато стало на нього (Акундинова) невдоволених і між собою переговорюються, що через от таких і раніш багато крови проливалося”.

Перед обідом Арсеній викликав до себе підписка, питав, де тепер той, що зветься Шуйским? І той сказав: “Поїхав, не знаю куди; говорив нам, що їде в Волохи — я писав проїзжий лист. А чоловік його до Венгрів: казав (Акундинов), що посилає свого чоловіка до Венгрів задля річей: що мовляв лишив у Венгрів одежу, а сам нібито поїде до Волохів — так нам говорив”.

У вечері писар привіз і віддав листи митрополитові й Арсенієві. і сказав: “Понад то посилає з вами гетьман і все військо повинний поклін й. ц. величеству” (13) 23 Арсеній з митрополитом поїхав на Путивль. Розпитував перед виїздом багатьох про Акундинова, і всі казали, що поїхав на Угорщину [25]).

Подробиці виїзду Акундинова з України не відомі; не знати чи виїхав тоді чи згодом [26]). З Семигороду поїхав до Швеції, щоб бути ближче до Пскова, де йшло тоді повстаннє, в дуже гострих формах (літом прийшло до формальної облоги Пскова царськими військами, і замішаннє потім тягло ся весь рік). Був в Ревелі, відти приїхав до Стокгольму, і тут дізналися про нього московські люде, а царське посольство стало добивати ся його видачі. Дістало до рук одначе тільки його товариша Костя Конюховського, і той на муках в Москві розповів одісею Акундинова. Про побут його на Україні він оповів, що Виговський виявив до Акундинова велику приязнь — став його другом і названим братом, і через нього він має велику надію на Українців, — се властиво одиноке, на що він може рахувати. За порозуміннєм з Виговським Акундинов писав до хана, щоб той його прийняв до себе, але хан йому нічого не відповів. Тоді почувши про псковське замішаннє, почав просити гетьмана, щоб він написав про нього до шведської королеви, але гетьман відказав, що у нього нема зносин з шведською королевою, але може написати за нього до Ракоція.

Акундинов тим часом вернувся до Ревеля — щоб бути ближче до Пскова, і його там арестовано, але таки Москві не видано, а випущено, і він виїхав, здається до Прусії, а відти до Голштинії. Тут одначе вислідили його купці з Любека, що сподівалися за се царської ласки; за їх вказівками зараз кинулась туди московська дипльоматія, і тутешній герцог Фрідріх (з ольденбурської династії, з котрої походять данські королі і ріжні ольденбурські принци російського царського дому) показався менше принціпіяльним, ніж козацьке військо. В заміну за неприємні для голштинського уряду документи, що були в руках московського уряду, він згодився видати Акундинова. При кінці 1653 р. його привезено до Москви; він пробував себе позбавити життя, але його пильновано, і до того не допущено. Допитували на муках і потім четвертували [27]).

Примітки

[1]) Його звідомленнє, разом з листуваннєм, видав С. Белокуров в Христианском Чтении 1883, кн. XI.

[2]) В московськім приказі Арсеній подав такий небезінтересний рахунок своїх видатків з Яс до московської границі: одного коня купив за 10 з половиною рублів, другого за 12; наняв чоловіка для охорони і за товмача, за 10 р., та коня купив йому за 8 руб., за два сідла 32 алтина, за 2 узди 2 гривни, за 2 повсти 9 алтинів, за воза 2 рублі. В Краснім воза кинув, купив санки за 23 алтина і 2 деньги, за 2 хомути 35 алтинів 2 деньги. В Погребищу кинув сані, купив знову воза за півтора рублі. В Київі кинув воза, знову купив санки за 24 алт. В Басани кинув санки, купив воза за 40 алт. За постояле по стодолах 2 руб. з гривною. Тамже с. 735.

[3]) Се були очевидно посли від гетьмана з молдавського походу, "з-над Прута” 16 вересня — вище с. 98.

[4]) Тамже додаток XII, дата 29 вересня с. с.

[5]) Христ. Чт. с. 683.

[6]) Коли се ориґінальний вираз Виговського, то значило б, що гетьман поїхав “за своїми справами”; коли Арсеній вжив його “від себе” — то гетьман поїхав “забавитись”.

[7]) естьли бы короля взяли.

[8]) взыщетъ Богъ на государѢ.

[9]) Йоасаф, що згинув потім під Берестечком.

[10]) Се інтересно! Мабуть в тім розумінню, що під владою гетьмана, була київська митрополія — що в грецькій традиції була “Великою Росією”, хоч супроти московської митрополії в Москві її вважали “Малою Росією”.

[11]) Никто мне так не досаден, что царь московской.

[12]) “Разве неволя нас совокупит якоже и Волох”. Розуміти мабуть треба так, що аж як гетьман погромить Москву з Татарами, тоді цар поневолі стане його союзником; як се було з Василем Молдавським.

[13]) В значінню: нехай не примушує нас піддаватися бісурменам, відмовляючи своєї помочи.

[14]) В звідомленню Арсенія заховалось богато ориґінальних виразів, але чи копіїст, чи видавець поробив у них богато помилок, так напр. “през” передано через “пред”, і т. д. Взагалі його діяльоґи дуже кольоритні.

[15]) Як собі дати раду з московським військом.

[16]) Далі Арсеній додає мабуть до сеї ж розмови. “Гетьман говорив, зчаста обертаючись і дивлячись на Арсенія, щоб йому було чути його слова: “Говорив кримський цар: доки ти живий, доти й я, а як тебе не буде, не буде й мене. Отже доки я живий, Татари на Москву не підуть: я не піду й вони без мене не підуть. Давніш цар турецький, на проханнє польського короля післав був до хана, щоб він не помагав козакам: але хан відмовив нечемно, з погрозами, і цар турецький замовчав, бачучи, що й так йому не добре: стільки літ воює з Венетами, а якби кримський цар з козаками пішов (на нього), то ще гірше б було” (с. 692).

[17]) “человѣкъ духовной особы”.

[18]) Се мотив, як бачимо, псіхольогічно дуже близький Хмельницькому, та й Козаччині взагалі!

[19]) “Государеву землю поплениm, что ему, государю, будет”. Не зовсім ясний вираз.

[20]) Цікава і характеристична для тодішньої морали, викривленої всякими церковними прикладами, ся суперечка, де кожда сторона пропонувала другій кривоприсягу і церковне розгрішеннє (гетьман цареві — в відносинах до Польщі, цар гетьманові — в справі Акундинова), але сама не хотіла брати гріха на душу і рискнути з церковним розгрішеннєм!

[21]) Тут в друкованім ряд очевидних помилок: и малое то дело что и выдетъ, только от воска принисловъ.

[22]) прислалъ истинну безповоротно.

[23]) что ныне намъ учинит государь - през вас.

[24]) Додаток 13, дата: з Чигрина ноября 11, титул: гетьман войска Запорожского .

[25]) Христ. Чт. ст.692.

[26]) Весною 1651 р. греки бачили його в якімсь “руськім монастир" (акты ЮЗР. III. 449), може в тім-же Скиті Маневськім.

[27]) Про се у Соловьева X с. 1648-9, і новіше у Форстена, Сношенія Швеціи и Россіи во второй пол. XVII в., Журналъ Мин. Нар. Просв. 1898, II с. 224 дд.

ВІСТИ УНКОВСКОГО І СУХАНОВА, ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ ПРИ КІНЦІ 1650 Р., ПОСОЛЬСТВО РАКОЦІЯ, ПОЛІТИКА ЛУПУЛА.

Посольське звідомленнє Унковского з жовтня 1650 р. і вісти Арсенія з листопаду містять іще деякі інтересні відомости з сучасного українського життя, які треба тут згадати, в звязку з иншими звістками.

З поворотом з молдавського походу гетьман роспустив військо, але наказав щоб усі мали готовий запас і коней годували [1]). Ніде війська зібраного нема — тільки двом полковникам, від Камінця подільського велів гетьман бути на великій обережности [2]).

В сусідстві Чигрина (“під Чорним лісом”) Татар нема: гетьман велів їм кочувати дальше. На правім боці кочують Татари білгородського улуса на Жовтих Водах, верст 150 від Чигрина. На лівім березі Татари з Білгородських улусів кочують на Вовчих Водах. А ті улуси, що кочували від Перекопу над морем, до Калміуса і Керчи, тепер за порозуміннєм

гетьмана з ханом перейшли з сімями на кочовку на Орель, Ворскло і Псьол, — кочують за дві милі від Полтави і далі, трохи не до Дніпра, за 20-30 верств від козацьких городів. Одні кажуть, що перейшли вони сюди через саранчу, що у них траву з'їла, а инші — що бояться Калмиків і перейшли умисно близче до козаків. Гетьман дозволив їм приїздити в городи й купувати всяку поживу. Кажуть, що їх 12 тис. [3])

Кисіль одержав був від свого конфідента з Чигрина відомість, яка його страшенно була затрівожила: про польське посольство, вислане до Криму з секретним дорученнєм розвести Татар з козаками, ще перше ніж посол доїхав до Криму, стало відомо Хмельницькому, і привело його в старшний гнів. Він вислав зараз свого посла дякуючи ханові, що він не послухав тих намов, і просив його бути готовим в похід з усею ордою, скоро тільки ріки стануть, — очевидно в похід на Польщу. Сю відомість, мовляв, потвердив гетьманові й київський полковник Антін, що повертаючи з Царгороду здибав в дорозі того польського посла, і від очаківського бея довідався про зміст його посольства. Думаю, що тут мова про посольство Бечиньского, що вислав Потоцкий до Криму коло 10 жовтня. Кисіль поспішився з dementi, присягаючи Хмельницькому що се неправда, заразом послав переляканого листа до короля, очевидно вивідуючи ся — чи дійсно не пущено за його спиною такої розривчатої бомби [4]). Але трівога була, очевидно, фальшива — звідомлення Унковского і Арсенія свідчить про се цілком певно.

Що до польсько-українських пограничних відносин записує, що він бачив і чув, переїздячи через Браславщину в листопаді, Арсеній Суханов. Як були з митрополитом назаретським на обіді у полковника Нечая в Браславі, принесено йому листи від сотників з польської границі, і Нечай читав їх в голос: сотники просять прислати їм на границю в підмогу “кілька хоругов”, бо Ляхи натискають “лукавством, ніби то через голод”, військо лядське переходить лінію, і до Камінця прийшло не мало війська. Лянцкороньский вибирається з великою потугою на своє браславське воєводство, а староста винницький на своє староство, й инші пани їдуть до Винниці на соймик. Супроти того Нечай при Арсенію ж велів свому писареві повідомити про все гетьмана, а сотникам свого полку розписати, щоб ішли з свого боку на польську границю, “в підмогу місцевим пограничним сотникам”.

Дорогою по всіх містах, від ріжних людей Арсеній чув, що козакам всім

велено бути на поготові, мати всякий запас і коней ситих: бачили в переїзді як їх випасають, тільки не відомо куди буде похід. Про Татар говорили, що вони живуть "смирно" між козачими городами, і до городів приїздять, а українські купці їздять з товарами "без боязни" навіть і до Очакова. Гетьман на обіді казав, що він післав по Орду, а инші люди казали, що Татари підуть на Литву під Смоленськ, займуть і московські городи, але воювати не будуть, тільки "корм" вибиратимуть [5]).

З Волощиною, мовить Унковский, стало повне замиреннє. Пять татарських значних людей, що приїхали з гетьманом з молдавського походу, виправлено до Криму, "щоб на будуче Волоської землі нічим не кривдили" [6]) — очевидно з повідомленнєм, що Запорозьке військо прийшло з господарем до повного порозуміння.

В сій справі 13 (23) жовтня приїхали до Чигрина посли господаря: митрополит сучавський і спатарь (мечник) Чеголя, щоб умовитися в справі шлюбу гетьманича Тимофія з Лупулівною. На обід, як приймав їх гетьман, були закликані польські шляхтичі, які поприїздили в ріжних справах, і Акундинов псевдо-Шуйский. В переговорах стало на тім, що весіллє буде третьої неділі по Різдві, в котрімсь пограничнім місті: або в Ямполі або в Могилеві. Про посаг не було умови: що дасть господар на весіллю за донькою, так і буде. З тим 18 (28) послів відпущено [7]).

Дещо додає до сього Арсеній. Він записує, що того дня як він поїхав з Яс — могло то бути 24 або 25 жовтня н. с., приїхав до воєводи Василя турецький посол. Докладно довідатися, з чим він приїхав, Арсенієві не вдалось, а так казали, що приїхав він потішити воєводу в його смутку (з приводу поруйнування країни), сказати, щоб доньки за Хмельниченка він не давав, і що візир без відома султана дав був ханові наказ воювати Молдаву - за се султан його і з візирства зсадив. Воєвода Василь повідомив про се Б. Хмельницького і побоюючися якого небудь лиха від Турків просив його прислати 300 козаків для охорони. Гетьман післав йому тих 300, а весілля призначено на Різдво; приїздив до гетьмана для сих і инших тайних актів митрополит сучавський Варлаам (693).

Від Ракоція — у відповідь на посольство гетьмана з-над Прута, висланий був 30 жовтня Ладислав Уйлакі; він їхав разом з гетьманським послом і людьми Тугай-бея. Заховалась дана йому інструкція [8]). Йому доручалось

запевнити гетьмана в добрих відносинах і настроях Ракоція, його вдоволеннє з закінчення молдавського інціденту, що до Семигороду. Ракоцій висловив надію, що Лупул, звязаний союзом з Хмельницьким, і Семигородові буде кращим сусідом ніж досі. На запитаннє, руба поставлене послом Хмельницького: чи на випадок нової війни з Польщею він може рахувати на активний виступ Ракоція (що в попередній компанії не оправдав надій, покладених на нього козаками), посол мав дати зрозуміти, що Ракоцієві не так легко виступити активно, маючи наоколо себе стільки неприязних або непевних сусідів, і що гетьман мусів би наперед забезпечити йому добрі відносини з ханом і що-найменше - приязну невтральність Туреччини, як то він уже перед тим переказував через Маріясі. На висловлене гетьманом побажаннє, щоб його син міг жити на дворі Ракоція (може з огляду на бажаннє його нареченого тестя що до більшої оглади майбутнього зятя), посол мав висловити повну готовність Ракоція його прийняти, і навзаєм нагадати уже раніше дану гетьманом обіцянку — прислати Ракоцієві сотню добрих козаків, з двома офіцерами — старшим і молодшим. Коли б спитали про платню, посол мав би сказати, що вони будуть діставати по 4, півпята, найбільше 5 угорських золотих — відповідно їх службі, старший офіцер у-двоє, молодший — в півтора рази рази против сього. Було б добре, коли б посол міг привести їх з собою — порадившися з гетьманом, яку для того дорогу собі вибрати.

Хмельницький, як ми вище бачили, похвалявся Унковскому, що він з господарем помирився "хоть и на вѢкъ [9]). Але в дійсности Лупул був зовсім не миролюбно настроєний. В Варшаві оповідали, в жовтні й листопаді, що він горить бажаннєм відомстити ся козакам і Татарам, збирає військо, просить свого зятя Радивила найняти йому як більше вояків, і домагається від короля, щоб Хмельницького укарано за його напад на Молдавію [10]). Конкретніше про се інформує згаданий уже лист Потоцкого до короля з 22 жовтня [11]). Він оповідає тут, що одержав був від Лупула листа, де той скаржився на інтриґи, що ведуться против нього на царгородськім дворі, і просив позволити йому найняти в землях Польської корони за свої гроші три тисячі вояків [12]). Потоцкий посилав свого конфідента Яскульського до нього, щоб довідатись докладніше, про що Лупул, видимо, не хотів дуже виразно писати в листі. Лупул дійсно доволі щиро з'ясував своє становище і свої настрої. З його слів, виходило, що він

безвихідно вагався між старою політикою союзу з Польщею і страхом перед пімстою Хмельницького. З другого боку - не міг оцінити також, наскільки союз з Хмельницьким може йому помогти або ні на султанськім дворі, де йому приходилось відбудовувати своє становище, сильно захитане молдавською кампанією. Він уважав, що сю біду в значній мірі накликали на нього сусіди-товариші, турецькі васалі: господар мунтянський і князь Ракоцій. З Хмельницьким він замирився й пристав на всі його умови не маючи виходу: над шиєю його меч висів, від котрого неможна було ухоронитись. Дуже рад би визволитись від обіцяного шлюбу з гетьманичом — коли б король поміг йому в тім. Напр. якби він наказав Хмельницькому залишити сей плян, мотивуючи тим, що таке посвояченнє поставило б його, Хмельницького в підозрілім світлі. Взагалі Лупул запевняв, що поскільки б він мав підтримку короля, постільки б вірно тримався лінії польської політики; коли ж такої підтримки не буде, прийдеться лявірувати супроти Хмельницького. В кождім разі, для скріплення своїх звязків з Польщею, просив надати йому польське горожанство ("індіґенат"), і Потоцкий дуже за сим просив, як ми бачили (може й автором сього пляну був).

Сю офіціяльну реляцію Потоцкого доповнює кількома штрихами не раз цитований уже вище камінецький ректор, в листі писанім в тих же днях (20 жовтня). Він пише, що Потоцкий висилаючи Яскульского 9 жовтня, додав йому пішу роту, з 100 чоловіка, щоб приставити Лупулівну до Камінця, і тим способом запобігти її шлюбові з Тимошем [13]). Треба сказати, що син гетьмана Потоцкого, Петро, староста камінецький, в польських кругах теж уважався претендентом на руку Лупулівни (так само і польний гетман Каліновский), і тим пояснювалося таке незвичайне заінтересованнє коронного гетьмана її заручинами. Але Лупул, очевидно, не відважився на такий різкий крок, що до решти зіпсував би його відносини з Хмельницьким.

На султанськім дворі плян посвоячення нового васаля Отоманської Порти з її старим підданцем Лупулом був також предметом глибоких політичних міркувань, керманичі турецької політики ніяк не могли знайти відповідного становища. Про се довідуємося з реляцій австрійських аґентів австрійські двірські круги дуже журили ся тоді тяжким становищем Польщі, і з огляду на балканську політику їх також дуже займало питаннє, які зміни в політичній ситуації може за собою привести перехід України в систему

васальств Порти. З сього становища утвореннє династичного звязку між новою українською династією і володарем волоським, можливість династичних претенсій України на Волощину і т. д. дійсно відкривало не маловажні перспективи, і тим пояснюєть ся такий незвичайний інтерес до долі Лупулівни. В звязку з тим довідуємося і про ріжні зміни в настроях Порти до нашого українського двору та їх мотиви.

19 падолиста пише цісарьский посол в Царгороді, що Порта ніяк не хоче згодитися на шлюб Лупулівни з гетьманичом, але боїться, що коли буде робити в сім труднощі, се викличе невдоволеннє козаків. Лупул оправдується, що мусів обіцяти руку доньки в безвихіднім становищі. Порта радо б відставила б його, але очевидно, не знає, яке вражіннє се зробить на васалів-союзників: гетьмана і хана — які там відносини уставилися після молдавської кампанії [14]).

Три тижні пізніше доносить він, що досі Порта не згоджувала ся на шлюб Лупулівни з гетьманичом, але кінець кінцем, щоб не знеохотити тим козаків і хана дала на се згоду; се скріпило й становище Лупула, а то вже на його місце був готов инший воєвода. Порта одначе не вдоволена з сих перспектив: боїться, що козаки за поміччю Татар заберуть Волощину, і жалкує, що рік тому не розпорядилася долею Лупулівни инакше.

Кілька день пізніше (13 грудня н. с.) він додає: свідомі люде вважають, що сей шлюб нічого доброго не принесе. Лупул чоловік лукавий, і хоч удає, що він се робить против волі, але можливо, ще се його власна інтриґа. Хто знає, чи за поміччю козаків і Татарів не веде він гри про польську корону: чи не хоче цілком придушити Річпосполиту, і або самому нею заволодіти, або свого будучого зятя (Тимоша) посадити королем? Зараз по святах мусить бути се весіллє, і воно може наробити великого пожару! Лупул захоче показати свою ненависть Ракоцію, і се може окошитися і на Угорськім королівстві [16]).

З Молдави, з Бакова якийсь безіменний аґент доносить до Польщі в перших днях грудня: Господар волоський збирався прислати свого посла на сойм, але відстрашений погрозами Хмельницького, відложив сей намір, і не слухаючи порад своїх вірних приятенів і сусідів, цілком здався на приязнь Хмельницького. Запропонував йому, що видасть доньку за його сина і визначив весіллє на останній день січня. Завтра посилає свого братанича до

Хмельницького, щоб він зістававсь у нього закладнем, поки син Хмельницького не повернеть ся ціло з весілля. Ми (себ то Молдаване, очевидно) сподіваємо ся, що з сим весіллєм добилися до тихої пристані, і з могутністю Хмельницького не тільки що ціле Польське королівство, але й цілий світ завоюємо скоро [17]).

Але реалізація сього пляну не представлялась ні простою ні легкою, і можливість нової козацької виправи по молдавську Гелену далі висіла в повітрі. Потім на якийсь час заходить антракт: справа женячки Тимоша сходить з порядку дня. Були здогади, що турецький двір перебив її, виписавши господарівну до Царгороду, щоб зняти з черги сей плян, що здавався таким необчисленим в своїх наслідках, але сучасні документи не потверджують сього; весною 1651 р. побачимо її в Ясах.

Та весняна війна 1651 р. могла вплинути на се, що увагу було відвернено від неї, і плян посвоячення гетьмана з Лупулом знову став на чергу тільки через півроку після білоцерковського замирення.

Примітки

[1]) Се ж оповідав служебник Протасьева, приїхавши з Чигрина 18 (28) жовтня: "При нім у Чигрині витрублено, щоб козаки коней годували і пильнували на службу: скоро йти в похід, а куди — напевно невідомо, мабуть буде війна з Поляками. Звідомленнє посольства Протасьева.

[2]) Акты VIII с. 356

[3]) С. 355. Сі вісти потверджували пізніші московські вістуни в падолисті Богато Татар стоїть в Полтаві, Опошні, Лютенці, Куземині, хочуть іти з литовськими людьми на московські україни, оглядають пограничні укріплення й вивідують їх силу. Сівськ. ст. № 129 л. 137-8.

[4]) Лист в Осол. 225 л. 337 об., без дати, і в 2286 л. 101 з датою 14 жовтня, але я не дуже вірю сій даті: може бути пізніше.

[5]) Христ. Чт. с. 693-4.

[6]) Акты с. 351.

[7]) VIII. 347 і 352. Про се посольство, очевидно, оповідав служебник Протасьева, що приїхав з Чигрина 18 (28) жовтня: при нім приїхали до гетьмана посли волоського господаря і з ними митрополит; прислані вони до гетьманового сина від доньки його (господаря) з обручальним перстнем.

[8]) Transsylvania I с. 118-122.

[9]) Акты VIII с. 350.

[10]) Жерела XVI ч. 169, 171, 173.

[11]) Жерела XII с. 140 = Міхалов. с. 576.

[12]) Се посольство від Лупула записано в відомостях з обозу під днем 3 жовтня — вище с. 99.

[13]) Міхалов. с. 575.

[14]) Жерела XII с. 146.

[15]) Тамже с. 149.

[16]) Жерела XII с. 150.

[17]) Тамже с. 147, лист був пересланий цісареві з Варшави, мабуть се він читався на засіданні сойму — тамже № 142.

ТУРЕЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО, ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО ПОРТИ 1 ГРУДНЯ 1650 Р., ГРАМОТА СУЛТАНА З РЕБІУ-ЛЬ-ЕВЕЛЬ 1061 Р., СУЛТАН ПОТВЕРДЖУЄ ВАСАЛЬСТВО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, КИЇВСЬКІ БАЛАЧКИ.

Як постійний мотив в царгородських реляціях з зими 1650 р. проходить, що Порта дуже цікавиться своїм новим союзником і підданцем, козацьким гетьманом, і робить усе, щоб його до себе тісніше привязати, перед усім — з огляду на тодішню свою війну з Венецією. Се розумілося в Венеції, і через її незвичайно спружисту, безсумнівно найкращу в тодішнім світі дипльоматію — робило великий шум в політичнім світі. На жаль, бракує нам безпосередньої українсько-турецької кореспонденції з сих місяців, і тому варто принотувати тут і ті принагідні звістки, що стрічаються в инших джерелах.

Бачили ми вже вище (с. 85) звістку австрійського резідента (з 10 жовтня н. с.) про дуже прихильну авдієнцію дану козацьким послам — не вважаючи на несподівану і незрозумілу для султанського дивану вість про напад козаків на отаманську провінцію — Молдаву. Козацьких послів обдаровано кафтанами і ріжними розкішними уборами. Резідент називає сю авдієнцію прощальною [1]), але козацькі посли не всі були відправлені, декотрі зістались в Царгороді, як постійні резіденти, для звязку; одержали від султана окремий двір і все потрібне. На Україну ж були вислані султанські посли з ріжними виявами ласки і поважання — десь в місяці жовтні, в другій половині.

Арсеній Суханов був свідком їх приходу до Чигрина і дає докладну дату їх приходу 16 н. с. листопаду [2]). Він розпитував кого міг про се посольство, і те що почув, розповідав так. Раніш прислав до гетьмана дож (“принцип”) венецький, щоб йому гетьман дав людей на поміч против турецького царя: аби вони наступали Чорним морем тим часом як Венеціяни держать бльокаду на Середземнім. Прислав дарунки і обіцяв велику плату тому війську. Але гетьман відправив венецького посла з нічим: відмовив і війську, тому що мовляв — йому самому потрібне. Коли про се довідався візир, він не питаючи султана післав посла до гетьмана з подякою, що він не дав помочи Венеції, а гетьман, відправляючи сього турецького посла, післав до султана свого посла. Султан прийняв сього посла з великою честю, дарував його так, як ніякого иншого посла ще не гоноровано. А відправляючи гетьманового посла, султан післав до гетьмана свого — “від свого лиця”. В дарунку він привів два коні турецькі, оправну шаблю і “топор”. Які справи були йому доручені, Арсеній розвідати не міг, але богато людей йому говорили, що се гетьман таж присипляє султана своїми

приязними заявами, тільки щоб напасти на нього несподівано при добрій нагоді [3]).

Так се був поворот з царгородського посольства київського полковника Антона, що вернувся з султанськими дарунками, в супроводі турецьких післанців (як побачимо з дальшого - був то знову той сам Осман-аґа з товаришами).

Грицько Канівець, котрого брат їздив в сім посольстві з полковником Антоном, бувши в Путивлі переповідав, що йому сказав брат:

Гетьмановим послам у турецького султана честь і жалуваннє було велике, і дарунки гетьманові з тими ж послами султан післав не малі, і на словах переказував: коли у гетьмана з польським королем згоди не буде, нехай він з усім військом Запорозьким піддасться йому, турецькому султанові: він його пожалує великим жалуваннєм. І козакам се відомо, що Грекам від султана ніякої тісноти нема, а козакам від султана буде ласка ще більша. Патріярх же єрусалимський Паїсій з-часта гетьманові пише і дуже наказує, щоб він турецькому і кримському ніяк не піддавався, а коли йому прийшла тіснота від Поляків, аби просив государя (московського), щоб прийняв його під свою руку [4]).

В Варшаві в середині грудня н. с. оповідали, що Хмельницький збирався вислати спеціяльних послів на сойм, але се перебив приїзд до нього двох турецьких послів, що мали порозумітися про обопільні відносини, — під впливом їх він почав говорити, що не має що робити ні з Річчю-посполитою ні з королем; чим володіє, здобув то своєю силою і своєю шаблею. [5]) Очевидно про сих же висланців султана доносив інформатор з Бакова, що Отоманська Порта вислала до Хмельницького свого чауша, обіцяє йому на весну прислати корогву як свому Васалеві, і дала знати иншим своїм васалям — ханові, господарям молдавському і мунтянському і князеві семигородському, аби не гаючися помагали Хмельницькому, в чім він буде потрібувати [6]). В Варшаві ж уже в 20-х днях листопада н. с. оповідало ся, що Хмельницький одержав від султана корогву, зложив йому присягу на вірність і приобіцяв піднести зброю не тільки на Польщу, але й на инші сусідні держави і зробити їх данниками. Отоманської імперії [7]). Одержав за те від султана титул “сторожа Отоманської Порти” [8]). Кисіль

доносив королеві, як про се росповідали в Київі і Чигрині, по свіжим слідам його повороту. Посольство мало подякувати султанові за дозвіл ханові помагати козакам, і просити, аби новим "еміром" (наказом) потверджено, щоб Орда помагала козакам, а козаки навзаєм будуть готові на всякі послуги Орді, коли вона того буде потрібувати. Антона прийнято "більш ніж ласкаво", зараз вислано емір, з тим додатком, що також і сили румелійські, мунтянські, волоські мають бути готові (в поміч козакам), коли сього буде потреба. В Константинополі визначено двір, аби (козаки) тримали своїх резідентів. До Чигирина прислано з чаушом, при тім же київськім полковнику коней турецьких в уборах. Спустошеннє Волоської землі Татарами і козаками пробачено. Чауш турецький, що тепер приїхав, зістанеться в Чигрині якийсь час — чи то з наказу візира, щоб розвідатись, що тут між нами буде діятись, — чи з волі гетьмана запорозького" [9]).

Гетьман з старшиною відповіли на сі знаки султанської ласки новою серією грамот — їх постарали ся слідом виловити польські аґенти, і в лютім 1651 р. польський уряд — що мав в повних копіях, а що в султанських витягах, переслав московському урядові, щоб відвести його від яких небудь звязків з козаками. Привезено їх з Царгороду до Польщі 20 січня 1651 р. Дата листу до яничарського аґи, одержаного в повнім тексті: 1 грудня 1650 в Чигрині. В сім листі гетьман дякує за ласку показану його послам султаном [10]) — він про се об'явив всьому війську, і тепер просить дальшого заступництва перед султаном, щоб він далі тримав козаків у своїй ласці, і написав ханові, аби підтримував брацтво з ними, згідно з заприсяженим союзом, против кождого неприятеля. Тепер таким неприятелем Ляхи, вічно зрадливі, котрим козаки ніколи не вірять, і тепер тільки чекають останніх відомостей з сойму, щоб просити у султана і хана помочи для війни з ними. Через те гетьман і військо не посилають в тій хвилі своїх послів: вишлють як тільки отримають цілком певні відомості про ухвали сойму, що тепер відбувається. На випадок же несподіваного нападу просять, щоб Ромадан-бей був готов на поміч. Просять також щоб султан написав господареві волоському, заохотив його непохитно тримати приязнь з козаками, а не сприяв Ляхам, як раніш того. З свого боку гетьман і військо виправили своїх послів до Москви [11]), забезпечуючи, щоб на володіння султана не було нападів "ні морем ні полем", — коли б хто найменшу шкоду їм зробив, козаки таких будуть громити як неприятелів. Порта вповні може покладати ся на них: їх слово вірне і незмінне, коли б хто що небудь на них говорив

противне, нехай султан тому не вірить. Натомісць переказаному устно через Османа нехай вірять як гетьманові самому [12]).

Таких листів "подібних і пространних", за відомостями польських аґентів, гетьман вислав тоді ще чотири на ріжні адреси, але їх не вдалося дістати в повнім тексті, тільки зміст, що зводив ся до таких пунктів:

Подяка за ласкаве прийняттє козацкого посла, що був післаний [13]) від гетьмана з заявою підданства - "що він піддався цісареві турецькому і иншого пана над собою не знає: держить закон Магометів, а не грецький — так казав йому при смерти батько, щоб він Магометів закон мав і держав".

Пильне проханнє, щоб візир вислав на весну військо на Поляків, і щоб Татарам теж наказано помогти козакам і їх не покидати, а молдавському воєводі — щоб він не тримався Поляків, а служив Туреччині і з Хмельницьким тримав приязнь.

Гетьман буде воювати Поляків до повної перемоги; коли б прийшло до замирення, він однаково їм вірити не буде; як тільки довідається про їх рішення, зараз пришле своїх послів — має скрізь своїх шпигів.

Розіслав свої грамоти "на Русь", щоб на землі піддані турецькому цареві не було ніяких нападів. Всім приятелям Туреччини він буде приятелем, і навзаєм.

Просить нагородити посла Османа-аґу за його труди.

"І як сі грамоти були післані й прийняті, зараз післано десять чоловіка з грамотами до беїв і башів, аби готові були на війну" [14]).

Що до близчих відносин гетьмана до Порти подає інтересні відомости (розуміється не годиться брати їх без критики) цісарський посол до султана барон Шмідт, котрому цісар доручив, в інтересах Польщі, розвідатися про сі відносини, і коли можливо — вплинути на султана, щоб він стримав гетьмана від плянів війни з Польщею [15]). В результаті ґрунтовних розслідів доносив він такі ретроспективні відомости (на початку березня 1651 р.).

Козаки хотіли бути тільки вільними від данини, а в усім иншім обовязувалися до послушности і службі Порті як її васалі. Турки з початку

дивилися з страхом на сі нові вибухи козацької сили, а потім пішли на те щоб не тільки забезпечити свої границі з Польщею і Чорне море від нападів, але й при добрій нагоді за поміччю козаків навіть розширити свою державу [16]).

Тепер з козаками стало на тім, що цісар турецький проголосив гетьмана Хмельницького князем, з повною свободою від дани, з ріжними привілєґіями і наданнями, але з обовязком посилати своє військо, куди султан схоче, і держати Чорне море безпечним і чистим від усяких нападів. Для заховання заключеного договору з боку козаків мав бути присланий до Порти великий посол, і дано обіцянку, що його будуть тут шанувати і трактувати рівно з иншини християнськими — навіть королівськими послами. І для сього вислано 3 березня до Хмельницького Турка іменем "Отман-чіяґ" з роскішним кафтаном, а иншого визначного аґу з шаблею і кафтаном до татарського хана, з наказом помагати козакам проти Польщі.

Тут, видко, йде мова про те турецьке посольство що привезло гетьманові звісну грамоту — вона заховалася в пишнім оригіналі в королівськім архиві — захоплена з иншою гетьманською кореспонденцією мабуть під Берестечком [17]). Вона має дату "перших днів місяця ребіу-ль-евель 1061 р. гіджри." — що відповідає останнім дням лютого і першим дням березня 1651 р., а посол, що її мав завезти, в її тексті зветься Осман-чауш як у реляції Шмідта. З грамоти довідуємо ся, що сей Осман товаришив послові Хмельницького і привіз від нього листа "що носить знак щирости". Султан, в виразах пишних і гіперболічних, повідомляв "славу князів народу християнського вибраного поміж великими в нації Месієвій, гетьмана козацького Богдана Хмельницького, котрого кінець нехай буде щасливий", — що він приймає його субмісію, готов трактувати його як инших королів християнських і нести йому поміч в усіх потребах. "Ваші слова повні покори і приязни і все написане вами про ваше військо і ваших неприятелів було обняте нашою мудрістю, що обіймав весь світ", — читаємо тут. "Моя мудрість зрозуміла, що ви серцем і душею привязались до моєї великої імперії — що істнуватиме вічно — і що в своїй покорі і послушности тверді й постійні. Згаданий Осман чауш оповів усе що ви йому доручили. Отже від нашого славного боку вислано імператорський наказ до кримського Іслам-герая хана, аби він мав очі й уха завсіди відкриті від сторони Польщі — коли котрийсь з ваших безпечних країв, або їх приналежностей, був би в

небезпеці якоїсь шкоди, аби він міг її відвернути своїм татарським військом, що летить швидко як вітер і жене ворога перед себе: аби він ужив свою силу і свою охоту щоб його покарати”. На знак своєї ласки і щедрости султан посилає при своїм листі парадну одіж і шубу соболину, котру доручає гетьманові прийняти й носити. А про всі свої справи і потреби в відносинах до сусідів наказує переказати через певних і шановних людей що мають бути послами при дворі султана що рівняється з небом. “Докладніший трактат, в пунктах і умовах, такий як иншим християнським королям давався від моєї могутньої імперії, буде вам виставлений. Ви ж старайтеся бути гідними наших ласк господарських і шановно визначатися між рівними вам” 18).

Конкретний зміст, скільки можна його вилущити з сеї хмари орієнтальної красномовности, як бачимо, відповідає відомостям Шмідта, і разом вони кидають світло на українсько-турецькі відносини, як вони укладалися в другий половині 1650 року.

Разом з отсим султанським листом ребіу-ль-евеля писали гетьманові окремо ріжні достойники: великий візир Медек-Ахмед і звісний уже нам Бекташ-аґа; вони висловляли втіху з приводу тісного союзу з козаками султана; радили йому ніяк не спускатися на польські запевнення, і про всі свої потреби писати до Царгороду; воєводі молдавському за його неприязнь до гетьмана післано сувору нагану, і т. д. 19).

В тій же реляції Шмідт згадує, що патріярх Партеній (Partemio, як він його називає) показував йому писаннє Хмельницького, з котрого виходить, що гетьман хоче покористуватися турецькою помічю тільки для скріплення свого становища проти Польщі (розуміти — не проти православних!). Відповідь Партенія на сей лист до нас дійшла між актами королівської канцелярії — мабуть теж попала до польських рук під Берестечком — разом з його ж листами до митрополита Косова, до писаря Виговського і до митрополита коринтського, що пробував при гетьмані. Листи мають ріжні дати з місяця лютого 1651 р. — були вислані, очевидно, з козацькими послами, що їхали до гетьмана разом з Осман-чаушем: віз їх якийсь патріярший післанець, котрому патріярх просив зложити на руки що можна — на потребу царгородської церкви. Патріярх посилав благословенство своє гетьманові, його синові Тимофієві і всьому військові. Обсипав їх похвалами за боротьбу за православну віру, бажав успіху в довершенню

визволення від тяжкої неволі і висловляв радість з приводу того, що завдяки козацькому посольству: “Антона Ждановича, Павла Івановича і товмача Павла” він має змогу безпосереднє звязати ся з гетьманом [20]).

Нам інтересне се, що об'являючи себе підданцем турецького султана, Хмельницький заразом через те ж посольство завязував зносини з патріярхатом — зверхництвом української церкви, маніфестував свої звязки з ним і немов під його протекторат віддавав свої відносини до Порти. Дарма що патріарх в своїм листі гірко нарікав на турецьку тіранію! Назверх можна було похвалитися певною координацією козацької політики з інтересами православної церкви.

Але не безінтересно послухати, що з сього приводу говорили в Київі. Оповідає про се старець Кирилівського манастиря Гурий, що прожив рік на богоміллі в Київі і приїхавши до Москви в травні 1651 р. на підставі того що чув “в ратуші від міщан і в Печерському монастирі від духовних старців, котрим ідуть вірні відомости з листів гетьмана Б. Хмельницького” доповів між иншим таке:

Турецький цар сеї весни дав гетьманові Б. Хмельницькому своїх людей, Турків і яничарів, 120 тис., вони перейшли Дунай-ріку. І писав турецький цар так: “Вірному мойому слузі і підданому” — що післав йому в поміч 120 тисяч, а коли йому, гетьманові, знадобиться більше, то він пришле йому й 200 й 300 тисяч. А через послів наказував, щоб він, гетьман, з усім військом своїм і з городами цілували йому хрест. З того була в Київі велика трівога, думали, ну ж турецький цар для того пришле до Київа свого башу з многими людьми. Але гетьман відписав турецькому цареві, що він його підданим досі не був, а надалі — як Бог дасть! Писав до нього, щоб йому поміг людьми на Поляків, і він йому також готов помогти, коли йому люде знадобляться. А Туркам і яничарам іти від Дуная до нього, гетьмана, він тим часом не велить” [21]).

Продовжу сі київські балачки — як їх переказує старець Гурий: вони не безінтересні:

А з венгерським королем у гетьмана Б. Хмельницького зносини здавна: часто посилають послів, а присягли між собою на те: як польський король піде з Варшави, має тоді венгерський король з усім військом іти до Польщі

і сісти на королевстві в Кракові. Має він зібраного війська тисяч до 80. А сівши в Польщі на королівстві має він охреститися в християнську віру і володіти Польщею до руської-литовської границі. А Київом і иншими "білоруськими" містами володіти тобі, цареві, в старих границях, як володів Володимир київський. І в руських церквах з того часу як у Поляків з козаками почалася війна, за короля богу не моляться, а моляться за "православних християн".

Примітки

[1]) pro valedictione, Жерела XII с. 139.

[2]) Христ. Чт. с. 683.

[3]) Тамже с. 693.

[4]) Польські справи 1651 р. ст. 1 а.

[5]) Жерела XVI с. 99.

[6]) Жерела XII с. 147.

[7]) Жерела XVI с. 96, реляція нунція з 27 листопаду.

[8]) Лист Киселя Ос. 225 л. 387-2286 л. 101, як вище. "Все се я видовбав з того-ж джерела звичайним молотом", кінчить Кисіль сю реляцію, розуміючи, очевидно, своїх платних агентів.

[9]) Записки Альбрехта Радивила, під місяцем листопадом — виривки у Hurmuzaki Dokumente, Sup. II т. III. с. 30.

[10]) Гетьман згадує ніби то за листи султана, привезені Осман-аґою, але здається мини, що се недобрий переклад: коли б дійсно був лист від султана, а не тільки устно переказані ласкаві вислови, про се було б сказано

виразніш.

11) Гетьман дійсно в тім же часі післав посольство до Москви: слід його маємо в грамоті гетьмана до путивльського воєводи з 2 (12) січня з проханнєм виправити його послів до царя не гаючись: Дела Малорос. 1651 р., грамоти № 1.

12) "Списокъ с листа, каковъ писан ис Чигирина 1650 году декабря въ 1 день, а прислан до пристанища морского лѢта 1651-го генваря въ послѢдниі день:

"Титла. Ясне вельможныі милостивыі господине янычѢйскиі ага мой многомилостивыі господине и брате! Добраго здоровья и счасливого в долгиі вѢкъ пребыванья В. М. ММГ от Господа Бога желаемъ и поклонъ нашъ обыклой отаемъ. Вырозумевши из листа цесаря Е.М. и из ыных листов от их милости до нас присланых, что в милости своей сохраняти изволяєте, все то войску своему Запорожскому об'явил есмь, о чемъ и послы наши нам об'являли, и о великом жалованье, которое В.М.М.М.Г. оным оказывал, об'являли, а ныне велми просим В. М. М. М. Г., чтоб изволил принесть за нас заступленые н свое до цесаря Е. М., чтоб насъ жалуя в непремѢнной милости своей, до хана крымского изволил писать, чтоб пребываючи на веки в братстве с нами, какъ есми преж сего присягою укрепились на неприятеля, если бы каковъ наступал на нас с войсками своими, нам помагал, чиня вопчѢ с нами на добрую славу цесаря Е. М. Занеже есми добрѢ свѢдоми измѢны лядцкой, оным не вѢримъ, не одинова убо и давных временъ присягали и хитростми своими нас обманывали. Для того и пословъ наших не посылаем с послами В. М. Н. М. г-диновъ, что ожидаем подлинные вѢдомости с сейму, которой у Ляхов ныне совершаетца. Немедля, взявши вѢдомость подлинную, пословъ наших пошлемъ, и что таково будет, об'явимъ. А В. М. М. М. Г. прошу, чтоб еси указал, чтоб войска В. М. М. М. Г. наготове было. А о том прошу В. М. М. М. Г., чтоб есте не прогневались, что послов наших не посылаем, лутче будет, когда с подлинною вѢдомостью до цесаря Е. М. невдолге пошлемъ. Ныне то В. М. М. М. Г. об'являю, что мы выправили пословъ до Москвы, чтоб моремъ ни полемъ не врывались в государство цесаря Е. М. А когда если бы наменшую шкоту или обиду учинили, тогда ми таковых, какъ неприятелей, громити обещаемся; хто убо есть неприятелемъ цєсаря Е. М., тотъ и нашъ. И уже то розумѢю, что есть вѢдомо В. М. М. М. Г. о

укрепленьи приязни нашей з государемъ волоскимъ; вельми прошу, чтоб еси В. М. М. М. Г. до него писал, чтоб уже тоЂ приязнь непоколебимо додержал, а Ляхом больши не приял, как преж сего, правдиво с нами живучи. А естьли бы також какие неприятели неправедно на нас наносили пред цесарем Е. М. и пред В. М. Н. М. Г., прошу, чтоб таковым какъ цесар Е. М., а також и В. М. М. М. Г. не вЂрили. Когда мы что уж единова рекли, никогда не пременимъ, уже убо мы обЂими руками за полу цесаря Е. М. взялися, пусть нас не отдаляетъ от милости своей. И есть есми желательными слугами цесаря Е. М. А если бы наприятель в скоромъ времени ныне наступал на нас, изволь В. М. М. М. Г. в то вступиться, чтоб Ромадан-бЂй, какъ есмы просили, с войскомъ своимъ намъ помочи додавал. А о иных делах послу цесаря Е. М. Асманъ АгЂ изустно наказали есмя говорить, которому изволь В. М. М. М. Г. какъ мнЂ самому вЂрити. На то время жалованью В. М. М. М. Г. с повольностыо братцкою прилЂжно вручаюся.

"А внизу написано: В. М. М. М. Г. желательныі братъ и слуга Богданъ Хмельницкой гетмань с войскомъ Запорожским. С Чигирина. Декабря въ 1 день лЂта 1650-го году (sic!) Ясновельможному а ко мнЂ многомилостивому господину и брату Е. М. господину янъчар агЂ навышшему полковнику яныченскому в земли и государстве Турскомъ до рукъ Е. М." — Польські справи, р. 1651, кн. 80.

13) В перекладі стоїть: що приїхав до Царгороду в октябрі місяці, але він поїхав до Царгороду в серпні, а повернув в октябрі: тут мусить бути в перекладі прогалина.

14) Польські справи 1651 р. книга 80: звідомленнє про посольсьво Вітовського і Обуховича (про нього нижче) л. 362-5.

15) Витяг з інструкції 2 січня 1651 року — Жерела XII, с. 158.

[16]) Тамже с. 164.

[17]) Очевидно, про се посольство доносив волоський господар підканцлєрові (листа сього отримано в Варшаві в першій половині квітня): “посол цісаря турецького пройшов через Волоську землю, несучи кафтан і шаблю” аби воював нарід польський, і обіцяв йому поміч поблизьких башів своїх”. Теки Нарушевича 145 с. 119.

[18]) Грамота ся в фак-сіміле, з старим перекладом польським, зробленим в королівській канцелярії в 1789 р. і з новим, спорядженим віденським орієнталістом Гаммером-Пурґшталь, була надрукована в першім виданні Памятників Кiев. Коммисiи, в новім виданню (1897) повторені тільки переклади без фак-сіміле. Дату Гаммер лишив без переводу. В старім перекладі її переведено на грудень 1650 р. і ся дата поширилася в літературі. Але в грудні 1650 р. почався 1061 рік гіджри, а перші дні ребіуль-евеля, третього місяця року припадають на кінець лютого н. с

[19]) Зміст сих листів переказує Костомаров, Монографіи XIV с. 607 і в новім виданню Б. Хмельницького с. 385: очевидно, вони містилися в тих же паперах гетьмана, де був султанський лист; в сій хвилі ся збірка неприступна для досліду. Лист Бекташ-аґи одначе знайшовся в кодексі 611 бібл. Чорторийських, польський переклад дуже незугарний, але я вважаю не зайвим навести його в скороченню:

“Старшому володареві над військом Запорозьким і гетьманові Б. Хмельницькому, синові нашому, здоровля доброго і довголітнього панування від Бога вірно жичу!

“Листи ваші принесені Осман-аґою, віддані цісареві і всім нам. Перетолкувавши їх і добре зрозумівши, дуже ми втішилися, так якби себе бачили. А все в них написане і переказане через Осман-аґу вдячно прийнявши я всьому рицарству своему об'явив, сину мій милий. Бажаємо того всі, аби Бог ту приязнь заховав до віку, і дітей наших не розлучав. А в справі твоїй я і всі старші наші в день і вночи перед цісарем говоримо і на тім єсьмо, аби що-найкраще тобі справити — так як би сам тут був, сину мій милий. Всею радою нашою писали до хана кримського і всього рицарства його, наказуючи й просячи, аби як почав так і до кінця не

загаявся бути помічником в кождій вашій потребі. І до Громадан-бея (sic) очаківського окремо писали сьмо, аби ні трохи не затримуючися з усею силою вам на послугу рушив. І білгородським багатар-беям з усіх їх силою наказали, аби також рушили, і кожному з них суворий емір послали-сьмо. То, сину мій милий, абись певно знав. І що ви нам писали, аби ми неприятелям вашим і нашим не давали віри, як що вони будуть нам через своїх послів переказувати, як то буває, — то се неможливо щоб ми їм вірили, бо з вами у нас уставлено згоду навіки, і ми того бажаємо, і вас згідно з вашим бажаннєм приймаємо за вірних приятелів своїх, і се неодмінно держимо, згідно з першими вашими листами, з післаними через Осман-чауша і з тим що він переказав.

"Що до причини, чому ви не післали послів своїх до нас, ми її добре зрозуміли — що ви не мали жадної певної відомости з сусідніх сторін; але тепер, сину мій милий, ти нам негайно все подаш до відома. Бо не маючи ніякої відомости, ми навіть зимою поквапилися післати нашого посла. А все що писалося з царської сторони, також з угорської і від инших наших старших, ми то устно наказали Осман-азі, і просимо йому у всім віру дати. Бо тих всіх річей що ми йому доручили, явно виписати неможна, і кому иншому не звіряючи, мусимо його знову післати. Ви ж, сину мій милий, в усіх справах його порядно відправивши, послів своїх і наших, прошу, виправте не гаючи дармо й дня. А все що б ти наказав, сину мій, так в Сараю царськім, як і в візирськім, кожної години мене готовим знайде. А коли б ваші посли були виправлені до нас скорше, ніж до вас прийде Осман-аґа, абисьте його виправили за вашими послами слідом з кореспонденцією.

"Що до господаря волоського — йому згідно з вашим бажаннєм суворо і повно наказано. І в усіх справах ваших у нас єсть здорово, і ви ні трохи не трівожтесь. А що просили за Османа чауша, то поки я здоров, завсіди ним піклуюсь".

Дата: Dan w Konstantynopolu miesiąca marca a. 1651

[20]) Переклад і витяги з сього листу у Буцинского, Б. Хмельницький с. 88-90. Про листи патріярха царгородського до Хмельницького оповідали у Львові також Маєрові — Архив Ю. З. Р. III. VI с 31. Митр. халкидонський потім, в 1652 р. сповіщав царя, що Партеній за свої зносини з українським

посольством скоро потім заплатив життєм: воєводи молдавський і мунтянський, невдоволені з сих його зносин з козаками, обмовили Партенія перед диваном, і його вбито. Відомости у Никольского, Изъ и сторіи сношеній Россіи съ востокомъ, у Буцинського, l. c

[21]) Польські справи 1651 р. ст. 1 а.

II. ВІЙНА З ПОЛЬЩЕЮ 1651 РОКУ; ПРИГОТОВАННЯ І ПОЧАТКИ КАМПАНІЇ

ПЛЯН ГРУДНЕВОГО СОЙМУ, ПЕРСПЕКТИВИ КОЗАЦЬКОЇ ВІЙНИ, ШУКАННЯ ЗАКОРДОННОЇ ПОМОЧИ, "ХИТРОЩІ ПРОТИ ХИТРОЩІВ".

Відмови Хмельницького від походів на Туреччину і Московщину — куди його хотіли справити польські політики, та несподіваний напад на молдавського господаря, що вважався найвірнішим сусідом і фактичним васалєм Польщі, хоч формально був підданцем Порти, — привели польський двір вже в осени 1650 р. до принціпіяльного рішення підняти нову війну з козаками. 8 жовтня н. с. — коли Хмельницький під Кальником вів розмови з московським післанцем про безвиглядність своїх відносин з Польщею [1]), король в секретній розмові відкрив нунцієві Торресові свою гадку — ще сеї зими напасти на Хмельницького від трьох сторін: від Руси заатакує його коронне військо, від північи литовське, а з полудня волоський господар — відомстить йому свою кривду. Коли б удалось перемогти Хмельницького, зараз би відкликано і привилей даний схизматикам, бо — казав король — його сумліннє не має більшого докору як сей привилей. Схизматицький митрополит недавно прислав свого священика з дивними претенсіями [2]); король відіслав його назад, не схотівши вислухати [3]).

Ідея превентивної, по теперішньому кажучи, війни з Козаччиною в сім часі глибоко засіла в головах варшавських політиків, і розмови про неї —

судячи хоч би з реляцій нунція, не переривалися ні на час. В сім безсумнівно виявила себе смерть старого канцлєра Осоліньского, що був прихильником угодової політики супроти Руси, православної віри й Козаччини, і не вважаючи на антипатії до нього короля, він до кінця тримав його під своїми впливами в сих питаннях. Коли Осоліньского не стало, в місяці серпні, все голосніш стали лунати голоси прихильників безоглядного реваншу — від Потоцких і Вишневецьких почавши і до ріжних представників "чорного (клєрикального) Інтернаціоналу". Потоцкий був чи не найгарячішим його проповідником, і його слова — не вважаючи на скептичні погляди на його воєнні і політичні здібности, тепер знаходили спочутливий відгомін. Розпускаючи своє військо на зимові кватири, запевнюючи Хмельницького в своїх миролюбивих замірах і роблячи ніби то все для заспокоєння, він одночасно, в 20-х днях жовтня ладив свій, нераз уже цитований лист-меморіял королеві, де зручно і переконуюче, як на двірські варшавські настрої, доказував неминучість і невідкладність рішучої розправи з козаками, з огляду на ту небезпечну коаліцію що її складає Хмельницький: Україна, Крим, Волощина, Валахія, Семигород, Туреччина (і в дальшій перспективі Московщина і Швеція) [4]). Козаків треба знищити або загасити домашню війну й звернути їх на заграничні операції. Тому що Хмельницький на Москву не пішов, і на Турків іти відмовляєть ся, ясно, що треба його наперед зломити — щоб потім зробити покірним знарядом польської політики.

Супроти того скликаний на грудень надзвичайний "двохтижневий сойм" оцінювався все більше з погляду підготовання до сеї війни: зібрання для неї засобів, війська і т. д. [5]), хоча в офіціяльних оповіщеннях (випущених десь на початку жовтня) про око говорилося про способи залагодження суперечок з Козаччиною, і тільки натяками пригадувалось про можливість війни, про небезпечного неприятеля, про потребу мати проти нього готові гроші і військо, і ставилося значуще побажаннє, щоб послами на сойм висилано людей відповідних для таємних нарад, що мусіли зістатися в секреті [6]). Докладніше ситуація вияснялася в додатковій інструкції на соймики, виданій кілька тижнів пізніше [7]). Тут Хмельницький уже виразно проголошувався за "заядлого неприятеля, що заприсягся на погибіль Річипосполитої", і ніякої мови про уставленнє компромісу з Козаччиною вже не було. Вказувались всякі яскраві вияви "неустанних підступних і

злосливих замислів” її: напад замісць Москви на приязного Польщі господаря волоського, зроблений з наміром скинути його з господарства, і потім рядом инших політичних маневрів окружити Річпосполиту до повного знищення. Тільки непередбачено скорий поворот Татар з здобичею до дому перешкодив Хмельницькому здійснити сей плян: скінчилось на повстаннях черни на своїх панів, і не дійшло до конфлікту з коронним військом, що вже висів у повітрі і грозив новою катастрофою — з огляду на малі сили сього коронного війська. Але тісний союз Хмельницького з Кримом, його недавнє підданнє Порті — котрої послів він приймав в присутности королівського посла (розумій — на глум свого підданства Польщі), вислав до неї своїх послів і тримав їх там як постійних резидентів для координовання плянів. Нарешті недавній переїзд через Польщу кримських послів до Швеції, з тайними інструкціями, котрих вони не схотіли відкрити, а очевидно — вислані були знов таки з ініціятиви Хмельницького, що таким чином здійсняв свій плян окруження Польщі. Все се, на погляд уряду, ставить перед очима перспективу певної і неухильної війни з Козацтвом, сполученим з силами Отаманської Порти й Татар. Війна ся тим небезпечніша, що відносини до инших сусідів: Москви, Швеції і особливо Семигороду, котрим особливо лякав Потоцкий [8]), теж дають місце серйозним побоюванням. Треба запобігти останній руїні і завчасу приготовитися до відпору. Покладатись на загальний шляхетський похід (посполите рушеннє) не можна. Треба рішитись на великі видатки — краще раз обтяжити себе ніж жити в постійнім страху [9]).

З реляцій нунція знаємо, що за поміччю соймового податку пляновано збільшити військо для сеї кампанії з 12 тис. до 35 для Корони, і з 8 до 12 тис. для в. кн. Литовського, разом на 48 тис.; рахуючи, що на кождого “товариша” буде три пахолки, се мало б дати до 200 тис. — се число вважалося достатним для росправи з сполученими силами противника [10]).

Але чи вдасть ся зібрати потрібні на се гроші, се зіставало ся непевним, супроти того, що шляхта подекуди була сильно зруйнована, а в инших місцях вважалась і без того вже сильно вичерпаною попередніми податками — властиво її піддані [11]). Тому оглядалися за поміччю зовні.

Рахували на помічний корпус господаря молдавського що, мовляли, горів бажаннєм відомститися козакам. Робили всякі зусилля притягти поміч

людську і грошеву від католицької ліґи. Венецький посол граф Кавацца, висланий венецьким сенатом для переведення спільної акції против Порти, приїхавши в вересні до Варшави, досить енерґійно приступив до діла. Саґредо викликав зі Львова до Варшави Віміну, що там чекав нової місії до Хмельницького: хотів дати йому закуплені в Відні дарунки для гетьмана і старшини, гроші на дорогу, та вислати з новими інструкціями для дальших переговорів. Але під впливами останніх вістей про молдавську кампанію і зносини Козаччини з Турком, що наспіли під кінець вересня, рішено сю місію відложити до кращих часів — щоб не рискувати дарунками і особою самого посла, хоч він і не боявся ніяких небезпек [12]).

Натомісць стали договорюватися що до безпосередньої союзної акції Польщі з Венецією, Австрією і папою. Венеція мала виплачувати Польщі щорічну субсідію за весь час війни — за се Польща мала робити діверсії морем і сушею проти Туреччини. По довгих торгах зійшли ся на 250 тис. талярів річної субсідії. Але тут Кавацца виявив велику обережність. Він не хотів платити грошей наперед, на непевне, на саму орґанізацію протитурецької кампанії, а став на тім, що гроші будуть виплачені тоді, коли польське і козацьке військо дійсно рушиться на Турків: половина після вирушення, друга половина — через чотири місяці після того. При тім припускалося, що за короткий час відносини до козаків все таки будуть полагоджені, і можна буде рушити їх на Турка. Тимчасом польським політикам сих грошей хотілося зараз таки, власне на те - як я то давніше вказував (с. 36), щоб ними найняти військо на козаків: зломити їх пиху і непослух і тоді справити на Турка. Під умовами ж поставленими Каваццою обіцяних Венецією грошей не можна було навіть сподіватись отримати. Сього не говорилося ясно, але се само собою розумілося по польській стороні. Тому виготовлений акт договору довго зіставався не підписаний, і я не знахожу звістки, щоб він таки кінець кінцем був підписаний — настільки мало він вдоволяв польську сторону [13]).

Так само тупо йшло і з австрійським двором.

Після ріжних красномовних писань і устних представлень, що робилися з польської сторони — безпосереднє від короля і від ріжних посередників, на тему страшної небезпеки, що нею загрожує католицькому світові союз Козацтва з Татарами, Турками і кальвіном Ракоцієм [14]), король вислав

перед соймовою сесією, при кінці листопаду н. с. спеціяльного посла до цісаря в сій справі, єзуїта-Італіянця Джовані Батісту Адріані, префекта варшавської колеґії [15]). Він мав просити у цісаря перед усім прислання на підмогу 8 тисяч німецького війська, по можности 4 тис. райтарів і 4 тис. драґонів; коли б драґонів не було, то замість них другі 4 тис. райтарів, або 4 тис, пішаків. Король обовязувався утримувати се військо весь час, від моменту коли воно вступить в межі Польщі; коли б на чолі його цісар поставив свого ґенерала, він не підлягатиме польським гетьманам, тільки самому королеві.

Цінність сеї підмоги мотивувалася не тільки простим рахунком людського мяса, а й моральною стороною — тим страхом, що його "натурально" мають до Німецького народу, і повагою, котру має цісар: коли довідаються, що його сили сполучилися з силами польського короля, се наведе великий страх на козаків. З тих же мотивів король уважав дуже користним, коли б цісарь вислав до Хмельницького свого післанця з листом, і в нім оповістив його про свій нерозривний союз з королем і своє рішеннє спільно з ним наступати, коли б козаки далі були непослушні королеві. На границю Семигороду і Молдави нехай би цісар вислав своє військо, щоб стримати тих князів, аби вони не пішли в поміч Хмельницькому — бо зовсім певно, що вони йому обіцяли підмогу. До Ракоція крім того нехай би цісар післав свого чоловіка і запротестував проти його спілкування з бунтівником польської корони: річ відома, що Хмельницький на випадок своєї перемоги ту частину Польщі що за Вислою обіцяв віддати Ракоцієві, а инші землі піддати під зверхність султана. За те король, коли йому вдасться привести до покори своїх бунтівників — він справить їх на землі Отоманської Порти. Тільки нехай цісар пришле військо скоро — щоб воно цілий місяць січень пробуло в Польщі! [16])

Але так скоро воно не йшло. Цісар насамперед передав постуляти Адріяні на обміркуваннє своїх міністрів, які більш ніж здержливо поставилися до польських побажань. Пригадували "невдячність Польщі", виявлену підчас Тридцятилітньої війни, і рішучо висловлювалися против мішання в її політичні клопоти: проти посилання посольства до Хмельницького, до Лупула, до Ракоція, против давання війська в поміч. Вважали можливим тільки дати дозвіл Польщі на вербування вояків в цісарських землях — і то під умовою виповнення ріжних старих з'обовязань, та ще вважали

потрібним запитати гадки курфірстів. Се й було зроблено, і курфірсти так само що до інтервенції дали дуже здержливі відповіди (в лютім-березні) [17]).

Адріяні відправлено ще перед тим - на початку січня, з висловами щирого спочуття і з пробаченнями, що цісар нічого не може зробити крім моральної підтримки. Він післав свому царгородському послові Шмідтові звісну вже нам інструкцію що до впливання на диван, аби він не скріпляв позіції і впливів Хмельницького, і написав до угорського палятина Падьфі — щоб він в тім же напрямі постарався вплинути на Ракоція [18]). Позволив також вербувати вояків в його землях, і сей вербунок дійсно почали переводити — але він ішов доволі тупо, бо польський уряд не прислав досить грошей на сю справу [19]). За те союзники Хмельницького не залишили зараз почати аґітацію против такої двозначної політики Австрії [20]).

Та се вже пішло під весну. Тим часом польські політичні і військові діячі нервувалися з нетерплячки, вважаючи за потрібне задуману війну з козаками звести й кінчити до весняного сезону. Спеціялісти від козацьких військ давно вже уставили на твердо принціп, що козаків треба бити зимою, коли земля і ріки замерзли і козак не може копати, будувати шанців, ані вживати ні води. ні болота. “З ними він богато може, богато вмів, богато доказує — без них він “глухий Німець”, нічого не вміє і як муха гине” [21]). Такими інформаціями арґументувалася перед усіми прихильниками рішучої розправи з бунтівниками необхідність зробити се ще за зими. “Незвичайно важно, щоб се діло було підняте зимою”, писав нунцій з їх слів в листопаді, — “бо козак не звик ходити в походи в сій порі і не має нагоди показати свого способу воювання стільки ж мушкетом, скільки мотикою та лопатою: він має сі обидва інструменти на однім держаку, завсіди привязані до поясу: ними він сипле землю і робить укріплення против кінноти серед безконечних рівнин сього краю” [22]).

Маючи незвичайно високі поняття про хитрощі й лестощі Хмельницького — “сього пекельного монстра, чоловіка проклятого, злого, фальшивого”, як його гонорує нунцій в своїх реляціях [23]), сі річознавці були переконані, що він власне сього найбільше боїться, аби його не заатакували зимою, і для

того тепер всякими способами примилюється і леститься, закриваючи свої небезпечні заміри — окружаючи Польщу системою союзів і приготовляючи погибельну війну на знищення шляхти і святої унії. Се була, передусім, гадка Потоцкого, оракула в воєнних справах, і загально повторялася варшавськими політиками, як се потверджує реляція Любєнєцкого Ракоцієві [24]). "Вже я знаю — писав Потоцкий в своїм листі 22 жовтня — як то він тепер буде ластитися — на те саме аби минув зимовий час, догідний для війни з ним, а він на весну виконає те, що має в замислах своїх і в умовах з посторонніми; вірити йому не треба, а як найскорше обдумати такі сили, які б коли не рівні були сій силі, котру треба відвернути, то принаймні щоб можна було щось з ними зробити" [25]).

На фронті оповідали, що повертаючися з Волощини на раді у Хмельницького рішено було все стерпіти — і розложеннє польського війська при козацькій границі. і якось перетрівати зиму — а на весну разом з Ляхами великими походом вибратися на Москву, і підвівши їх до московського війська, взяти з двох боків і витяги так, щоб ані одного Ляха й ноги не упустити, а Татар пустити до Польщі, в саму глибину. "Так земля наша вичиститься і в спокою будемо панувати", мовляли козаки [26]). Під сим аспектом розглядалося все, що виходило тепер від Хмельницького: "На кшталт Сенекової курки — співає гарно, але гребе лихо", дотепно висловлявся високопреосвящений архіепископ адріанопольський, нунцій його святости папи римського [27]).

Примітки

[1]) Вище с. 112.

[2]) Мова про митрополичі домагання прислані з Старушичом — див. вище с. 31.

[3]) Депеша з 8 жовтня, додаткова до реляції з того ж дня (Жерела XVI с. 92) — мабуть того таки дня мав нунцій сю авдієнцію.

[4]) “Коли сей неприятель (Хмельницький) при домашніх силах матиме поміч татарську, турецьку і васалів (турецьких), він може наробити Річипосполитій великого клопоту — такого що й вийти з нього буде тяжко. Наміри того зрадника такі: самому обложити військо вашої кор. м., а на Краків пустити Ракоція з господарем мультанським (що мав готового війська 30 т.), шляхту винищити і королівство від в. кор. милости відібрати, а на королівськім престолі мабуть також Ракоція посадити” — лист з датою 22 жовтня, Міхалов. с. 578.

[5]) Про се ще 30 вересня пише з Королевця (Кеніґсберга) Адерсбах — Jorga, Acte с. 201.

[6]) Michałowski с. 567, 570, 571.

[7]) Видавець книги Міхаловского датує її “około 23 pazdziernika” (с. 580). Копія Осол. 2286 л. 111 має дату 21 жовтня.

[8]) Потоцкий писав королеві, 22 жовтня, що Хмельницький хоче коронне військо обложити, а Ракоція з господарем мунтянським тим часом напустити на Краків — викорінити шляхту, від короля відібрати королівство і посадити на престолі иншого — бодай чи не того ж Ракоція. Він, Ракоцій, має для сеї війни на поготові 30 тис. війська. — Міхалов с. 578.

[9]) Міхалов. с. 580. Переповідає сю інструкцію з ріжними небезінтересними додатками й поясненнями. Любєнєцкий в своїй реляції Ракоцієві, 17 листопада; в виданню деякі слова зашифровані, але їх легко розшифрувати, маючи текст інструкції. З додатків Любєнєцкого зазначимо: до листу Потоцкого з 22 жовтня (Mich. с. 578) він додає, що Потоцкий замість тих 2000 вояків, що їх просив господар молдавський, таки післав 400 — а більше без королівського дозволу не посмів. Хмельницький обіцяв султанові платити данину з тих воєводств, котрими заволодів на підставі зборівського трактату, і Порта післала йому шаблю і корогву як новому князю Руси — свому підданцеві (Transsylvania I с. 116).

[10]) Жерела XVI с. 93, реляція з того ж часу, що додаткова інструкція короля на соймики.

[11]) Та ж реляція Любєнєцкого, с. 116.

[12]) Жерела XVI с. 90 і 92. Стративши надію на сі кращі часи, Віміна в грудні виїхав до Риму, і з тим зійшов з нашого овиду. — Жерела XII с. 152.

[13]) Реляції Торреса кардиналові Памфілі в сій справі з місяця січня і заготовлений текст договору — Theiner, Monumenta Poloniae III с, 464-470. Пор. жалі королівського секретаря Доні на скупство Кавацци — Жерела XII с. 160.

[14]) Пор. вище лист польського посла в Відні до цісаря з 26 жовтня, Жерела XII с. 144.

[15]) Вірительна грамота його з 22 листопаду, Жерела XII с. 146.

[16]) Лист короля до цісаря з 4 грудня і пункти подані цісареві 20 грудня. Жерела XII с. 148 і 151.

[17]) Гадки міністрів і відповіди курфірстів — Жерела XII с. 153-161.

[18]) Інструкція Шмідтові і лист Пальфі — Жерела XII с. 158-9, пор. лист Яна-Казимира з подякою за сі кроки, там же с. 161-2.

[19]) Торрес — Жерела XVI с. 106-7.

[20]) Жерела XII с. 165-6.

[21]) Слова Окольского з його історії війн 1637-8 р. — див. в. т. VIII. I. с. 289.

[22]) Жерела XVI с. 96-7.

[23]) Тамже с. 95-6.

[24]) Transsylvania с. 116.

[25]) Міхалов. с. 579.

[26]) Тамже с. 590-1.

27) Жерела XVI с. 95.

ЗІҐЗАҐИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВІДНОСИН, ПОЛЬСЬКІ ПІСЛАНЦІ У ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ЖОВТНІ 1650 Р., ЗНОСИНИ З КРИМОМ, ДОМАГАННЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

У всім добачаючи лукавство козаків, польські політики силкувались побивати їх тою ж зброєю: задурювати заходами коло добрих відносин, коло полагодження суперечок і порозуміння, поки можна буде з достатними силами напасти і зломити козацьку силу, щоб по сім загнуздати і вживати відповідно інтересам Річипосполитої. “Одно з двох — або скасувати козаків, або приборкавши їх дома перенести війну на заграничну державу” — ставив ділєму Потоцкий, в нераз уже нами цитованім листі до короля з 22 жовтня. Для того треба було можливо непомітно приготовитись, напасти, приглушити ворожу силу, тоді коли вона найменше здібна і здатна до відправи, і змусити до капітуляції.

Ведеться гра хитрощами против хитрощів — інтерпретував варшавську політику нунцій. З української сторони плянують війну на весну, і щоб протягнути час, проєктують комісарські переговори тим часом. Тому і з польської орґанізують ніби то комісію, складають інструкції - і ладять військо, щоб воно з тою комісією рушило з можливою швидкістю на Україну (грудень 1650).

Ширмою перед усім служив Кисіль, делєґований ще з попереднього сойму для утримування спокою. Уряд далі лишав його при тій місії, не дуже втаємничуючи в свої пляни, і він далі вів свою політику замирення, благаючи всіх і кожного — йому в ній не перешкоджати. Як ми знаємо з його власних реляцій, він старався дорогою ріжних мирних манєврів, опираючись, чи силкуючись опертись на єрархію і старшину —

роздмухуючи їх оліґархічні потяги, зводити на ніщо уступки признані урядом українській стороні — українському плєбсові перед усім. Се була політика вповні згідна з бажанням польських можновладців. Але в польських кругах Кисілеві не вірили, вважали лукавим зрадником, що під фірмою представника Річипосполитої проводить православну, українську проґраму, і висуваючи козаччину як противо-польський, против-католицький таран, в дійности являється провідником всеї сеї українсько-православної акції. Так відзивається про нього нунцій, висловлюючи гадки не тільки чисто клєрикального гуртка, але і всіх тих непримирених супроти українства кругів, против котрих Кисіль давніше мав підпору в канцлєрі Осоліньскім, а тепер властиво почув себе безпомічним і до решти діскредитованим. Тільки упертість старої людини, котрій запізно вже починати на-ново, утримувала його в сій позиції — безсумнівно раціональній з становища польської державної ідеї — але не підтримуваній урядовими кругами. Се була фатальна помилка тодішньої польської дипльоматії, що вона не вміла оцінити послуг отаких українських посередників як Кисіль, його колєґа Бржозовський і под.

Другою такою ж фатальною помилкою було се, що стараючись удавати проти козаччини можливо лагідний настрій, вона одночасно держала далі на козацькім фронті зненавидженого Потоцкого, хоч уважала його тактику супроти козаччини занадто різкою, майже провокаційною. Роблячи ніби то миролюбні жести в бік козаків (посольства й дарунки, розпущеннє війська на зиму, накази про зимові кватири дальше від козацької лінії і под.) [1]), Потоцкий не переставав дражнити козацьке військо ріжними неприємними розпорядженнями, що виявляли його непримирені ворожі настрої. Кисіль в своїй записці на грудневий сойм дуже здержливо, але досить ясно виложив се. Перераховуючи "пароксізми" в настроях української (козацької) сторони [2]), викликані Потоцким, він вказує і се, що не вважаючи на призначеннє на зимові кватири дальших воєводств, польські хоругви зближалися до лінії, викликаючи трівогу й протести з боку війська. Далі ми наведемо такі звісні нам факти протесту з боку пограничних полковників, що громадили матеріял для розриву.

Сими суперечностями пояснюють ся зіґзаґуваті стежки, котрими йшли польсько-українські відносини сих місяців.

При кінці вересня, укладаючи плян кампанії з козаками, варшавський двір

вислав одночасно своїх послів Воронича і Бєчиньского на звіди до Хмельницького і до хана [3]).

Канцлєр литовський Альбрехт Радивил, згадуючи сі посольства в своїх мемуарах характеризує тодішні трівожні настрої варшавських кругів, що подиктували сю розвідку, а самі були викликані очевидно реляціями Киселя молодшого з ірклiївського з'їзду і анонімного кореспондента кн. Заславського з чигиринських спостережень перед волоським походом. ”Сей віроломний негідник, вічно пяний, запишавшися своїми успіхами дійшов такого божевілля, що напившися обіцяв турецькому послові піддати (Порті) не тільки Польщу, але й Рим; вічно непостійний, то злостився, то лагідничав, в залежности від пяного настрою, але неустанно варив в собі пляни пімсти Річипосполитій і гетьманові та шукав приводу до нової війни, маючи всіх Русинів в такім послуху, що все готові були зробити на оден його рух”.

Маскуючи ворожі настрої Воронич віз Хмельницькому королівські листи, де висловляли ся побажання трівкого і щирого замирення, і в інтересах його король покладав на серце гетьманові заходи против української своєволі: привести до послуху міщанські і селянську людність королівським старостам та їх урядникам і поміщикам. В секретній інструкції послові доручалось розвідатися про дійсні настрої гетьмана і старшини. Але він їхав так довго, що перше ніж доїхав до гетьмана, той був поінформований про посольство до хана і його місію: розвести Орду з козаками. Ми бачили вже реляцію Киселя, що наш царгородський посол, полковник Антін, перестрівши в дорозі посла до Криму вивідав у нього про місію, і Хмельницький при кінці жовтня н. с., приймаючи Воронича, уже знав, які заходи польський двір і польський гетьман робили против нього в Криму, і як приймав їх хан. Кисіль боявся, щоб гетьман не зробив з того casus belli — але той здається взяв се більше з іронічного становища. Його настрої ілюструє оповіданнє дворянина післаного до Хмельницького з ріжними дорученнями від польського гетьмана Каліновского, що був в Чигрині одночасно з Вороничом.

“Зразу не дуже мило мене прийняв, тому що я до нього з нічим приїхав, і здалека примовляв: “Тут до мене сила послів від польських королів і чужоземних монархів приїздило, а ні оден з голими руками не приїздив”. Я виправдував в. милость, що ви тепер в дорозі. Він на те сказав: “Знайте! то

тепер пан Каліновский худий пахолок! — ну, треба його якось запомогти!”

“Приточив і короля й. м.: “Упоминається король й. м. справедливости у мене [4]), а сам її мині не чинить. Нехай же знає король і Річпосполіта: коли й. корол. мил. не видасть на тім соймі Чаплiцкого, я його і в Варшаві і в Ґданську буду шукати. Вже не я його, а він мій”!

“А до мене обернувшися так сказав: “Кажи также від мене пану Каліновскому і князеві: коли хочуть покою, нехай мині його видають. Бо як вас тепер пічну, так вас скінчу! Маю Татар, Волохів, Мультян, Угрів. Як вас тепер пічну і наступлю, то вже вічна память”!

Рач. в. м. уважати, — додає від себе дворянин Каліновському, чи той чоловік хоче спокою? Реч певна, що на весну наступить він з усею силою, не чекаючи воєнної пори! І ще так каже: “якщо певно воювати” [5]).

Се говорилося підчас побуту в Чигрині Воронича і післанця від Потоцкого — Загоровського, можливо в їх присутности, досить скоро по виїзді Унковского. Виговський на запитаннє Унковского, з чим відправлять Воронича, сказав йому, що про се будуть говорити на раді: гетьман велів скликати полковників і старшину зараз до Чигирина, там будуть радити, з чим відправити Воронича, кого післати послами на сойм і з чим, про пограничні спори українсько-московські, про видачу Акундинова і про багато инших справ — про все буде з полковниками і старшиною нарада [6]). Се говорилося 20 (30) жовтня.

Про посольство до хана ВойцЂха Бєчиньского, що припадає більше менше на той же час [7]), маємо деякі відомости від Киселя. Ми бачили вже вище трівогу підняту ним іще в жовтні, з того приводу, що царгородський наш посол полковник київський Антін, підчас свого повороту до Чигрина, довідався у очаківського бея (а той мабуть від татарського посла, ханського аталика що повертався разом з Бєчиньским) про секретну місію Бєчиньского: що йому доручено “підбивати Татар на козаків і розривати їх братерство”. Полк. Антін, мовляв, приїхавши до Чигрина, оповістив про се гетьмана, і заразом запевнив — мабуть зі слів того ж аталика — що сі польські інтриґи не зроблять ніякого впливу на хана, а навпаки — сі інтриґи короля відкриваються козакам в доказ щирих відносин [8]). Гетьман,

каже Кисіль, впав з сього приводу в великий гнів і зараз вислав свого посла до хана, щоб подякувати за виявлену прихильність і просити підняти на поміч козакам Орду, як тільки замерзнуть ріки. Кисіль клявся й божився йому, що се невірні відомости, але нічого не помагало. Старшина і військо впали в велике роздражненнє на таку польську невірність, рішили не посилати на сойм послів, що були вже визначені, а виготовлену для них супліку передати соймові через Кисіля [9]). На ханськім же дворі вийшов знову діспут між послом королівським і послом козацьким, що прилетів по його слідам, — подібно як козацьке посольство зводило свої рахунки з Потоцким перед татарським послом під Камінцем. Королівський посол доводив, що козаки не устояли в зборівських з'обовязаннях і хан, як сторож сього трактату, повинен помогти королеві против віроломних підданих. А скінчилось се на тім, що хан. відправляючи Бєчиньского, в місяці грудні, рішив заразом вислати на Україну і до Польщі свого посла, Мустафу-аґу, щоб він розслідив, хто саме порушив Зборівські пакти, і кому хан має помогати в сім конфлікті [10]). Загальне ж вражіннє Бєчиньского було те, що Татари в данім моменті далеко більше інтересуються підтриманнєм приязних відносин з козаками, і все готові зробити, щоб прихилити їх до своїх плянів.

Одночасно в Варшаві посли козацькі і татарські демонстрували нерозлучну татарсько-українську солідарність. Се були ті посли, що навідали Потоцкого в Камінці 12 жовтня, Васько хорунжий з Тохтамиш-аґою, — з кінцем жовтая вони прибули до Варшави [11]). Радивил підчеркує, що вони замешкали в одній господі і виявляли “найбільшу згоду”. З татарської сторони розвивалися пляни спільного походу на Москву, і пояснялося, чому сей похід не відбувся сього року: козаки не могли лишити у себе в тилу польське військо, котрому мають підстави не довіряти. Хан настоює на виконуванню Зборівського трактату, береться покарати козаків, коли вони його не будуть виконувати, але так само домагається сього і з польської сторони і катеґорично ставить питаннє: чи король хоче заховувати згоду чи ні? задоволить козацькі домагання чи ні? Посли козацькі настоювали на ґарантіях Зборівського договору — до них ми зараз перейдемо. Радивил каже, що обіцяно розглянути справу на соймі. Торрес підчеркує прикре вражіннє, зроблене сею демонстрацією в польських кругах: розговори про те, що далі не можна допускати такого тону з боку Татар — їх мішань у внутрішні справи Польщі, не можна давати себе дурити хитрощам

Хмельницького. Одинокий спосіб забезпечити спокій — се узброїтись, і очевидно — зломити козаків: про се буде мова на соймі [12]).

Останнього жовтня татарський гонець привіз ще листи: від хана до короля і від візира Сефер-казі до підканцлєра. Вони з новою силою поновляли проєкт спільного походу на Москву — радили не слухати тих що відраджують від сього походу, не упускати доброї оказії, використати зиму для приготовання і зараз на весну вчинити сей похід, що скріпить приязнь Польщі і Криму та принесе їм обом великі здобутки: хан хоче повернути собі "Казанську, Астраханську й инші орди магометанської унії", що колись до неї належали, а всі инші "замки, міста і волости" відступає королеві [13]).

Козацькі вимоги в справі виконання Зборівського договору викладає лист Киселя, писаний до короля з Київа десь в другій половині жовтня [14]). Висловлюючи свої гадки з приводу сих домагань, він знайомить і з їх змістом, і з того можемо міркувати, що писав гетьман королеві, майже одночасно з тим як писалось і говорилось Киселеві. Заразом воно підходить дуже близько і до того, що місяць пізніше [15]) писалося на сойм — одинокий документ гетьманського уряду в сій справі, який маємо в текстуальній формі.

Домагання були двох родів — формальні і що до річи самої. Для забезпечення згоди, для усунення всяких підозрінь і трівог що до можливости несподіваного нападу, козацьке військо за найкращий спосіб вказувало: аби найвищі сенатори і міністри Річипосполитої присягли на вічний спокій між Річпосполитою і військом Запорізьким і прислали кількох визначних панів, які б особисто пробували в своїх українських маєтностях, без війська і великого двору, і були б таким чином заставнями (заложниками), що ґарантували б той заприсяжений спокій. Се домаганнє знали в Варшаві ще до приїзду козацько-татарського посольства. В реляції з 29 жовтня нунцій оповідав, що чув від короля: договорюючися з господарем, гетьман сказав такі слова, що він не може довіряти Польщі, поки король не дасть йому в заклад чотирьох або й шести перших сенаторів Корони [16]). Кисіль обговорюючи сі козацькі домагання в своїм листі до короля [17]), дуже намовляв не зражуватися ними, а виконати, в інтересі забезпечення спокою і уставлення можливих відносин (ся адвокатська роля, котру Кисіль узяв на себе в сім листі — потім читанім на соймі, викликала

на нього дуже велике невдоволеннє, як побачимо ще). Він вказував, що сим заложникам можна дати титул і ролю комісарів Річипосполитої при козацькім війську, так що вони зовсім не були б невільниками його, а представниками Річипосполитої, отже становище їх було б почесне, і вони б мешкали в своїх маєтностях з усякою владою, від сойму до сойму (котрий їх міг би замінити новими особами).

"Другий пункт" дотикав релігійного питання. Кисіль всякими способами застерігався, що він говорить тут зовсім не як співвизнавець — "прихильник народу і релігії" руської, а виключно як вірний слуга і підданий короля — тим більше що й не надає значіння ріжниці руського і латинського обряду, і держиться свого тільки з родинних традицій, — але таки рішучо радив сповнити се козацьке домаганнє: скасувати унію. Нагадував, що се було давнє побажаннє польських політиків — "аби Русь була одна в вітчині (Річипосполитій) і не колотила соймами, і нема ніякої рації за для невеличкої купки уніятського духовенства, кількох спірних церков, 20-30 сіл, якими володіють уніятські владицтва, далі давати ятритись такій небезпечній ворожнечі, таким війнам, які грозять повною утратою цілих провінцій, винищеннєм цілого народу разом з його релігією й церквами! Тим більше, що дійсно такий постулят був поставлений, прийнятий і заприсяжений при Зборівських пактах — так що мова йде про виконаннє дійсно прийнятих з'обовязань.

Пункт третій — розмежуваннє козацької території.

Як ставились тут козацькі домагання, не зовсім ясно. З варшавських балачок на тему "удільного козацького панства", і з пізніших Кисілевих похвалок, що він намовив гетьмана відступити "від незносного пункта про виділеннє", можна здогадуватися, що з козацької сторони було дуже гостро поставлене домаганнє про вилученнє козацької території і замкненнє її для військ і контінґентів не-козацьких, про виключно козацьку юрисдикацію і т. д. З огляду на велику вагу сього пункту для польських маґнатів - дідичів і державців, Кисіль уважав найкращим способом зложитися шляхті на якусь велику суму і підкупити Хмельницького, щоб зробити його податнішим на сім пункті і фактично відкрити шляхті приступ до маєтків і держав, що досі фактично зіставались для неї замкненими. "Бо коли одному не позволяють їхати до своїх маєтків, другому кажуть бути тільки гостем, а не господарем, третьому диктують, як він там має жити, — то в такій неволі ми далі жити

не можемо; або нас від козаків треба вивести, або козаків від нас, инакше щодня звада, а з того неустанна війна”. А поставивши такий цілком справедливий діяґноз, Кисіль висував старий проєкт: пожертвувати кількома староствами, призначивши їх виключно для козаків, — щоб туди перенеслися всі хто хотів бути козаком з маєтностей панських та з инших держав.

Тим часом не давати козацькому війську ніяких приводів до трівоги і незадоволення. Розложити коронне військо в певнім віддаленні від козацької лінії, аби їх ділила певна нейтральна “стіна”, і не було сутичок і зачіпок. Сього доконче вимагає безпечність шляхти що пробуває на Україні. Вона тепер як в лещетах: з одного боку козаки з Татарами і з усею черню на поготові, з другого боку — гетьман корунний може зблизитися до лінії й викликати війну. Треба знати, чи шляхті зіставатись на місцях, чи евакуюватись — з огляду на можливість війни; король мусить повідомити про се Киселя, бо він же ручить за безпечність і спокій. Кінець кінцем він не против і війни — “але в такім разі треба мати таке військо, щоб з ним можна було противстати і Туркам і Татарам і козакам і всьому Руському народові — бо то все на нещастє звязалося в оден ланцюх”. Весь зміст листу має переконати, очевидно, що воюватись нема чим і треба шукати порозуміння: треба піти на зустріч домаганням війська Запорозького.

З серії листів до Потоцкого на сі паціфікаційні теми (мабуть досить частих) маю оден — в ріжних копіях датований ріжно, але судячи з змісту — не пізніший від середини жовтня [18]). Кисіль свовіщає гетьмана, що Хмельницький лишив при собі на зиму частину Орди; його тісний і нерозривний союз з Кримом загрожує Польщі великою небезпекою: взявши сим разом харач з Волощини, Татари погрожуються на другий раз тим самим Мультянам і Семигородові, а за тим прийде черга і на Польщу. Треба доконче заспокоїти підозріливість козацького гетьмана і його війська, хочби навіть обмінятися закладнями в забезпеченнє згоди, і т д.

Примітки

1) Вище с. 106-8.

2) Реєстр сих “пароксізмів” наведено нижче, с. 162.

3) Про сі посольства говорить Радивил під місяцем вереснем — виїмки У Hurmuzaki Sup. I. III. с. 30. Про Воронича реляція Торреса з 8 жовтня с. 92, і звідомленнє Унковского с. 352 (дата приїзду Воронича) і 355 (про зміст королівського листу). Про посольство до хана в цитованім листі Киселя, і нижче в його votum-і соймовім.

4) Очевидна притока до листу привезеного Вороничом.

5) Міхалов. с. 592; донесеннє в сім виданню датоване “з Чигрина 29 листопада”, але ся дата не можлива: відомости не можуть буть старші як з кінця жовтня-початку листопаду. Останні слова: Jeżeli pewnie wojowaty не зовсім ясні, може бути що й попсовані.

6) Акты Ю. З. Р. VIII с. 355.

7) Про те що Бєчиньский поїхав до хана з секретною місією, пише між подільськими новинами середини жовтня Мясковский: "Бєчиньский тиждень перед тим (се б значило коло 10 жовтня), висланий до хана з аталиком (татарським послом), з чим? перед нами простаками се закрите". — Spominki II с. 68.

8) Przyszła wiadomosc hetmanowi zaporowskiemu z Krymu, iakoby od w. k. mci miał byc wysłany — tego nie wiem kto - praktikuiąc Tatarow na kozaki i ich braterstwo rozrywaiąc, a przy tym zaraz declaratia taka, ze te praktyki, nie padną na serce chana krymskiego, ale y owszem — z iego sczyrosci ku kozakom to im denunciatur. Ос. 225 л. 337.

9) Все се оповідає Кисіль в своїм votum-і на сойм. Теки Нарушевича 144 с. 1100, див. нижче.

10) Про се в грамотах привезених Мустафою і в звідомленнях Бєчиньского нижче.

11) Ханський лист, привезений ними Потоцкому, підканцлєр одержав 18

жовтня, але його міг привезти гонець Потоцкого скорше, а посли мабуть приїхали при кінці жовтня, судячи з того, що Радивил і Торрес оповідають про них під місяцем листопадом.

12) Радивил — Hurmuzaki c. 30-1, Торрес — с. 95-6.

13) Переклад ханського листу в ркп. Чарторийських 60 с. 731 має напись: Przetlumaczenie listu od chana tatarskiego do i. k. msci przez gonca Esienia ult. 8-bris 1650. Тамже с. 729 — лист Сефер-казі do i. м. podkanclerzego przez gonca do Warszawy prszyniesionego die ultima octobris 1650. Ті ж копії в Оссол. 225 л. 333-5 з помітою: copia listu przez gonca Esiema ultimis diebus do Warszawy przyniesionego.

14) В збірці Міхаловского сей лист має дату 26 жовтня (с. 583), в копії Оссол. л. 103 — 16 жовтня, в Оссол. 3564 л. 248 — 29 жовтня. На мій погляд друга дата мабуть найближча до часу сього листу.

15) В виданню збірки Міхаловского се датовано кінцем листопада або початком грудня, але треба рахувати не пізніш середини листопада.

16) Жерела XVI с. 94.

17) Головно він говорить про закладнів, але нагадує також про можливість, що козаки жадатимуть і присяг — с. 585.

18) Копія Осол. 1453 л. 267 має дату 39 жовтня, копія 2286л. 99 — 3 жовтня. Перша дата цілком неможлива, друга ближча до часу написання: Кисіль пише ще не маючи відомостей про те, що Хмельницький вернувся до Чигирина з молдавського походу. Він чув про поворот полковника Антона з Царгороду, але ще не знає, з чим він приїхав. Очевидно сей лист писаний раніш від листа до короля (вище), датованого 16 жовтнем.

АПЕЛЯЦІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО НА СОЙМИКИ, ЛИСТОПАДОВА РАДА, ПЕРЕСТУПЛЕННЯ ЛІНІЇ, ВІЙСЬКО НЕ ХОЧЕ ПОСИЛАТИ ПОСЛІВ НА СОЙМ, ЙОГО “ПЕТІТА”, ОПОВІДАННЯ ПІСЛАНЦІВ РАДЗЄЙОВСКОГО ПРО КОЗАЦЬКІ НАСТРОЇ, БАЖАННЯ ВІЙНИ З

ПОЛЬЩЕЮ

Тимчасом вийшла додаткова королівська інструкція соймикам. Вона мусіла дуже скоро стати відомою й Хмельницькому — а се було фактичне проголошеннє йому війни! Як же він відізвав ся на сей факт?

Заховався цікавий лист його — посланнє до шляхти зібраної на соймики. Його можна вважати відкликом до шляхетського суспільства, до "Річипосполитої", апеляцією на обвинувачення поставлені перед нею урядом, чи королем. Оден відпис має надпись: "копія листу Хмельницького, гетьмана запорозького з Чигрина, з дня 5 новембра, на галицький соймик, призначений на 7 новембра 1650 р." [1]) — хоча в тексті гетьман звертається до шляхти браславської (може тих утікачів, що мали зібратись в Галичу); инша копія адресована на соймик волинський, має дату 1 новембра [2]). Може бути що такі ж листи післано й на инші соймики. Я наведу весь текст — з деякими тільки покороченнями в титулятурі; він варт того.

Ясновельможні і милостиві п. діґнітарі, княжата, земські урядники й ин. обивателі воєводства Браславського, наші великомилостиві панове! Хто б того не бажав, аби взяла свій кінець та крівава домова війна, котрою навістив Господь землю нашу за гріхи наші, — аби ми всі одностайно Бога великого хвалили, а неприятелів пограничних не тішили! Я з своєї сторони беру в свідки самого Господа, і ясновельм. воєводу київського [3]), як вірно я заходився з ним коло спокою. Вже й поспільство, що примішалося до війни, було відлучене від війська. І всякі бунти були приборкані, піддані приходили до послушенства. Взагалі земля почала була заспокоюватися, і кожен пан міг ужити свого маєтку і своїх пожитків. Всі справи приходили до свого кінця по останнім з'їзді в Арклиїві, в присутности королівського посла до нас, п. старости черкаського [4]). Але коли дійшла до нас відомість про польський обоз [5]), мусіли ми знову громадитися до купи, і з сим порушеннєм знову вся Україна встала, і подекуди, против наших суворих заборон, сталися убийства, — від поспільства, а не від козаків. Але ми

зібравшися разом, як того наш союз з царем кримським вимагав [6]), війшли через своїх послів в зносини і яснов. п. краківським що до обозу і нашої безпечности, самі ж за листами й. кор. мил. і п. воєводи київського спокійно відступили назад [7]), і зараз взялися до того щоб привернути схвильоване поспільство до підданства панам, і військо реєстрове аби заховувало свій лад, і того пильнуємо. А тих що піднесли руку на урядників панів своїх, або на кого иншого, ми всюди без ніякого милосердя мечем покарали, і тепер караємо, як тільки одержуємо відомости від яснов. комісаря, п. воєводи київського. Так за ласкою божою земля знову очищається. Треба б тільки, щоб уже більше не було похвалок (odpowiedzi) і погроз: бо поки постійні похвалки не перестають, і ми мусимо триматися на сторожі, не зрікаючися тої помочи, яка нам може звідки небудь бути [8]).

Друга і ще більша причина (напруження) та що не вважаючи на ухвалені під Зборовом і потверджені нам королем і всею Річпосполитою пункти, віра наша православна грецька не тільки не заспокоєна вповні, але попала ще під більші утиски. Ся колотнеча не скінчиться доти, поки Русь не стане єдиною, як з віків бувала. Договорились ми вже були того під Зборовим, що унія мала бути скасована, і не хотіли ми до нічого приступити, поки нам під Зборовим всі владицтва не будуть віддані, або ті пункти будуть заприсяжені, за ласкою королівською, самим королем і яснов. п. сенаторами. Яснов. п. воєвода київський підвів [9]) нас, щоб ми покладались на королівський привилей і соймове потвердженнє, і ними задоволились, і ми покладаючись на те на тім заспокоїлись. Отже що то на соймі не сповнилося, хоч ті наші пункти потверджено, винен у тім перед нами п. воєвода. Тому в обох сих справах: заспокоєння нашої віри і запевнення спокою прибігаємо до ваших милостів, найближчих до того огню! А вже було одно з двох: або нехай нам не грозять, і згоду — повагою королівською поставлену так нам забезпечать, щоб усі церкви з владицтвами і їх маєтностями, як у Короні так і вел. кн. Литовськім, в маєтностях королівських і шляхетських, були віддані назад згідно з їх фундушами [10]), і ті церкви, що були обернені на костели, і маєтности від церков позабирані, були повернені, і унія в них була знесена, як то нам було обіцяно в зборівських пунктах. Або нехай нас, простих людей, довше на тих обіцянках і пострахах не тримають, а об'являть, що ми більше не потрібні й кор. мил. і Річипосполитій. Тоді ми освідчивши перед Богом

нашу вірність і наші кривди, будемо в невинности нашій зіставати.

Мила нам земля — наша батьківщина [11]), але прирожденна віра наша мусить бути милішою. Ми за неї завсіди радо вмирали. А тепер нам дома ґвалт діється! Ми нікому — не дай того Боже — не хочемо чинити ніякого безправя, тільки власности нашої руської допевняємося. Аби з наших церков була знесена унія, котрої не бувало, і щоб усі маєтности церковні, які в неволі зістають, були віддані на церкви народові руському православному. А з їх мил. хто хоче і як хоче — нехай вірить. Нам до того нема нічого, ми свого, а не чужого домагаємось. А пп. уніяти що ґвалтом чужого забрали, нехай повернуть! Бо княжата і пани — славні руські предки ваш. милостів, і предки наші — добрі молодці, добивалися вільностей у королів і Річипосполитої, боронили св. грецьку віру і голови свою покладали. Польські та руські полки війська Запорозького ставились, а не уніятські: про тих і слиху не було. І тепер як ті два [12]) лишаться, то й ласка божа буде — і пострах усім неприятелям пограничним!

Тому пильно просимо в. милости: не приводіть нас до останнього відчаю — до котрого зневолює нас жаль і опресія! Не змушуйте нас, аби ми шукали помочи де инде! Те чого ви і яснов. комісар воєвода київський від нас домагається, ми б то певно вчинили, коли б безпечно могли покластися на то, що вже матимемо дома певний спокій, і знали, що віра наша буде вповні заспокоєна. Але поки тих двох річей не буде, ніхто на світі нас до того замирення не приведе! Тому прибігаємо до в. милостів, абисьте перед й. кор. милостю вставилися, щоб віра наша була вповні заспокоєна і безпечність покою була відповідно заґарантована. Бо не маючи певности — ми мусимо дбати про приязнь кожного [13]) — а відти загибіль тих країв, де ви маєте свої маєтности і ми живемо. Отже свідчимо ся Господом Богом, що ми готові дотримати вірне підданство королеві — коли заховане буде право і вільности заприсяжені королями всьому народові Руському, а війську Запорозькому надані за його кріваві заслуги. Тоді й жадібно бажаний спокій в вітчині з обох сторін заховуватиметься непорушно, тішачи короля і всю Річпосполиту. І ми цілком не сумніваючися вповні покладаємось, що в. милости на нинішнім соймику, в своїй любови до вітчини, щиро й щасливо порадившися, послам вашим на недалекий уже сойм в інструкцію вложите і всею вашою повагою накажете домовлятися того, щоб наші посли з чимсь певним повернулися з того сойму. Ми ж

дізнавши такої приязни і ласки вашої, будемо готові на всяку службу королеві й усій Річипосполитій, і тепер ласці вашій наші рицарські послуги вам поручаємо, ваші у всім жичливі слуги: Б. Хмельницький гетман з військом й к. мил. Запорозьким”.

Приписка: “А відповісти просимо вас дуже через того ж післанця”.

Таким чином гетьман і військо Запорозьке рішучо відсували накидуваний їм з польської сторони розрив. Вони маніфестували свою льояльність. Вони хотіли зіставатись на ґрунті Зборівської умови — жадали тільки ґарантій її виконання — ґарантій безпечности. Поки тих ґарантій нема, вони мусять шукати помочи инших держав. Коли їх дадуть — козаки розірвуть союз з Татарами і віддадуть свою службу виключно Річипосполитої — себто шляхетській братії. До її інтересів гетьман апелює. Сойм має зробити кінець всім неясностям, які йдуть з боку маґнатів, клєрикалів, уніятів і т. д. і прийняти простягнену йому руку козацького війська: від рицарства козацького рицарству шляхетському.

Крім певних моральних вигід такої позиції супроти польського шляхетського загалу, ся позиція диктувалась і міркуваннями з сфери заграничної політики: в відносинах до Москви, Туреччини, а найбільше в відносинах до хана важно було заховати в непорушности ту тезу, що привидцями в зламанню Зборівської умови й новій війні були не козаки, а Поляки — король і маґнати. Хан, як ми вище бачили, вважався обома сторонами, і сам себе вважав — арбітром зборівських з'обовязань; casus foederis з Кримом, право на його підтримку припадало тій стороні, що буде покривджена в супереч Зборівським пактам. Тому не жалуючи нарікань і галасів з причин польських кривд, українській стороні треба було витримати лінію крайньої льояльности і лишити ініціятиву розриву противникам.

На такій позиції, зазначеній гетьманом і його найближчими дорадниками, стала й ширша старшинська рада, що мала зібратися одночасно з соймиками. Ми чули про неї й проґраму її нарад від Виговського 30 жовтня н. с. В першій половині листопада ся нарада очевидно відбулася дійсно. Ми маємо з 17 листопада (н. с. очевидно) лист наказного браславського полковника Кривенка, писаний до браславського воєводи Лянцкороньского, в неприсутности полковника Нечая; легко здогадатись, що Нечай був тоді на сій відповідальній нараді — инакше він не кинув би своєї незвичайно

відповідальної позиції. З сим сходяться звістки про поворот і деяких инших полковників від Хмельницького після 15 листопада н. с. [14]).

Лист Кривенка сам по собі інтересний тим що він відкриває нам той ґрунт, на котрім незадовго розгорілася війна. Він сповіщає Лянцкороньского що мав нагляд над лінією з польського боку, що польські вояки переступають сю лінію, претендують на ріжні міста за лінією, як Мурахва, Красне й инші місточка коло Подністровя: вибирають стацію і чинять незносні кривди козакам і не-козакам; Кривенко покликується на зборівські пакти і твердить, що сі міста лежать по козацькій стороні від лінії, та домагається від воєводи, щоб він гострими заборонами і карами припинив сі заїзди [15]). Се безсумнівно було одною з головніших справ обговорюваних на раді — бо про неї головно говорив лист короля що привіз Воронич, і на нього треба було відповідати, а доторкнутись сеї болючої справи також і в інструкції на сойм. Кисіль в своїм votum-і на сойм, писанім місяць пізніше, каже, що військо підносило великі жалі (експостуляції) з сього приводу, але йому, мовляв, вдалося заспокоїти його. Труднїше, каже він, було щось зробити, з приводу викритих перед гетьманом польських інтриґ на ханськім дворі. Військо не хотіло після сього мати ніякого діла з королем, рішило триматися поган — татарського союзу і турецького протекторату, постановило було не посилати на сойм своїх послів — мовляв уже призначених, рішило було передати свої вимога через Киселя; але кінець кінцем передумали і послів послали. Кисіль, описуючи тодішні настрої, безсумнівно, мав тенденцію представити в можливо яскравім світлі всі ті провокаційні вчинки варшавського двору і гетьманського польського штабу, що псували його миротворчу ролю. Українська сторона тим більше підіймала галасу, що хотіла підчеркнути вину польської сторони в новім розриві: порушеннє зборівських постанов, як я вже то зазначив вище. Можна вважати певним, що листопадова рада була повна різких відзивів і відгрожувань на польський уряд гетьманів, військо, маґнатів і т. д. Але на розрив не заносилось. За те безсумнівно, підчеркувалась неминуча потреба всяко скріпити звязки з Туреччиною й її васалями, відносини завязані з Отоманською Портою мусіли бути ухвалені, і Кисіль не дуже перебільшує кажучи в своїм votum-і, що невірність польських відносин довела український нарід (plebs) до того гніву, що він вже наполовину віддався поганству.

Мусіла при тім широко обговорюватися справа волоська. Миргородський полковник Гладкий, повернувшися від гетьмана, розповідав московському вістунові, що гетьман велів полковникам, числом чотирнадцяти, готовитися до весілля його сина з донькою волоського господаря [16]). На жаль він не пояснив, яке се мало бути приготованнє: чи дарунки патронові на весіллє його сина, чи вибрані воєнні контінґенти на нову виправу по невістку. Хоча перед Унковским Хмельницький говорив про свої відносини з волоським господарем і женячку свого сина як річ цілком певну, — але в дійсности він мусів рахуватися з ріжними труднощами і ускладненями в здійсненню сього пляну, і передбачати можливість експедиції на Молдаву в другій пол. січня. (Потоцкий мав відомости від польського висланця до Царгороду — що могла походити з початків грудня, або кінця листопаду, що Хмельницький просив хана дати йому помічне військо для нового походу на Волощину — з огляду на небезпеку від Поляків, але хан радив йому не зачіпатися з Поляками до весни, забавляючи Ляхів посольствами й пригадками про зборівські пакти; в крайности ж обіцяв дати не більше 12 тисяч) [17]).

Правдоподібно, на раді ж намічено зміст нового посольства до Москви, висланого після різдвяних свят: загальне проханнє протекторату, що підіймалося при кожній нагоді, і конкретні постуляти в звязку з неминучою війною з Польщею — як напр. справа перепуску козацького війська через московську територію для діверсії литовських сил, що й була потім здійснена підчас кампанії 1651 р., хоч і без особливого результату.

Справа Акундинова як що була порушена, з огляду на ту настирливість, з якою висував її московський уряд, мусіла бути порішена згідно з принціпами висловленими гетьманом: з війська видачі нема. Але можливо, що він уже виїхав за межі України, і справа вважалася скінченою.

Найактуальніше — лінію супроти Польщі — установила “петиція Запорозького війська до короля і Річипосполитої”; її принціпи, коли не сам текст, очевидно були уставлені на сій нараді. Я наведу з неї головніше.

Гетьман і військо заявляють, що рішили не посилати на сойм послів — “бо як простаки домовитись не можемо”, тільки подають сі “петіта”, просячи короля й сенат не образити ся ними.

“Найґрунтовніший для всеї Річипосполитої буде спокій, коли арцибіскуп Ґнєзненський, арцибіскуп львівський, біскуп краківський [18]), каштелян краківський (Потоцкий), кн. Радивил гетьман в. кн. Литовського, воєвода браславський Лянцкороньский і підканцлєр коронний (Радзейовский) потвердять присягою вічний спокій між Річпосполитою і Запорозьким військом. А в заклад просимо кн. Вишневецького — що не бажає замішанини і з давних часів ласкаво поводиться з військом Запорозьким і підданими [19]); п. хорунжого коронного, що прибув аби мешкати в своїх староствах, і старі привелеї наЧигрин нам привіз, п. старосту білоцерківського, п. обозного — що перебувають в стоїх маєтностях і пильнуватимуть спокою, без війська і хоругов, також без великих дворів і асістенції — просимо аби будучи в закладі добре з нами поводились.

“Унія — початок всього лихого, що з давніх часів викликає суперечки, просимо в. кор. милости, аби була цілком знесена — як в Короні так і в в. кн. Литовськім. Всі владицтва, катедри і церкви, обернені чи на костели чи на унію, і всі маєтности за давніх часів надані владицтвам, катедрам і церквам, аби були назад повернені. Село Перегинське аби з ласки в. кор. милости було повернуто львівській катедрі, а село Крилос [20]) галицькій капітулі — просимо в. кор. мил. аби в своїх границях зіставалося згідно з привилеєм кн. Льва — першого фундатора. Аби панове уніяти штучками і хитрощами своїми більше не проволікали сеї справи, і віра наша аби ніяких утисків не терпіла. Свобода віри руської щоб була, аби по старому її обряди виконувано по містах в. кор. мил. в Короні Польській і в. кн. Литовськім, і не заборонювано того. Духовенство і світські пани римської церкви в маєтностях в. к. м. (державах — королівщинах) та і в дідичних не повинні силувати духовних осіб нашої руської віри до свого послушенства, ані вибирати данини, ані десятин з церковних місць (ґрунтів). Уніяти по знесенню унії в Короні і в в. кн. Литовськім аби зараз уступилися з владицтв, катедр, церков, ґрунтів і маєтків і віддали не-уніятам, просимо. А котрий був би непослушний, на таких аби в конституцію вложено заруку (грошеву суму) і гостро карано: все се має бути забезпечене конституціями. Священики віри руської старої аби такі ж мали вільности, як ксьондзи римської церкви і не підлягали ніяким світським юрисдикціям, і жовніри аби не ставали у них на кватирі.

“Доносимо також до ух в. кор. м., що нарід Руський терпить великі

переслідування від панів, як духовних так і світських. Унижено просимо, аби не чинили ніякої пімсти!

“Коли б ми з ласки в. кор. милости отримали відділену лінію, просимо в. кор. милости, щоб і за тою лінією наше духовенство і (вся) Русь зіставалася при давніх вільностях і обрядах, і щоб не мали ніяких кривд від уніятів. Бо ніяким вірам і в чужих землях не діються такі кривди й утиски, як у нашій землі.

“Також і се до ух в. к. м. і Річипосполитої приносимо, що ми з ріжних сусідніх земель від приятелів наших маємо відомости, що до тих земель чи то за відомістю в. кор. м., чи без неї, посилано (посольства з намовами), аби вони зістаючися в згоді з Короною Польською, давали на когось поміч.

“Просимо при тім, щоб в. к. м. нам усе зволив пробачити — бо (що чинимо), чинимо з вірного підданства і для кращої послуги в. к. м. Зволь нас вірних своїх підданих боронити від усякої напасти — бо (инакше) ми, хоронячи голови свої, (теж) мусимо шукати приятелів, запобігаючи нашій біді” 21).

Як бачимо кінець стилізований настільки ж неясно, наскільки виразно висловлені перші постуляти; можливо що над ним пройшла рука нашого Макіявеля, воєводи Кисіля, як то він хвалився в листах до короля, що гетьман його послухав, і найбільш прикрі домагання ослабив 22). З під сеї злизаної стилізації виступають домагання “віддільного козацького панства” і застереження права чи факту заграничних зносин — для забезпечення від ворожих замислів маґнацтва. Вони мабуть були умисно змазані в останній редакції.

Виразніш малюють настрої Хмельницького і його двору в тім часі звідомлення якихось “козаків”, посиланих до нього від нового підканцлєра Радзєйовского, що побували в Чигрині на початку грудня” 23).

Спочатку листу п. підканцлєра не хотів одбірати — аж четвертого дня; удавав, що занятий і затруднений. Потім рад був козакам: казав їм сідати і з часта пив горілку за здоровє п. підканцлєра. Третього дня потім їх відправив, а сам поїхав до Суботова — там слободи заложив, а перше там Чапліньский мешкав. При відправі дав 14 талярів копових і універсал, аби

всюди безпечно могли переїхати.

Має при собі синовця волоського господаря, як заставу, з трьома визначнішими Волохами, і при них 30 Волохів: господар прислав їх тому що відложив весілля своєї доньки до зелених свят [24]): аби був певний приязни і не приїздив і не наступив до нього з військом за ту проволоку.

Але і Хмельницький не міг післати сина на Волощину, бо наші заступили б йому дорогу, хоч він і визначив 6 тис. чоловіка в конвой, взявши з кождої сотні по 40, з тим щоб дві третини з них стояли на границі, а решта провела молодого до Яс, — все се пропало. А (про заставця) на підпитку кажуть, що то не синовець господаря, тільки так себе називає.

Татар під Чорним Лісом, 6 миль від Чигрина, має бути коло 30 тис. Вони волочаться наоколо по селах аж до Дніпра, щоб добути провіянту. З Кримських Татар нема нікого, тільки Ногайські, голота обдерта. Татар — кажуть козаки — вони не сподіваються сеї зими, бо хан ладиться весною йти на Константинополь — воювати з султаном; Хмельницький обіцяв йому помогти, коли хан йому поможе дійти щирого спокою з нами. Про се говорять усі козаки, і наша шляхта котра приятелює з козаками: всі прагнуть спокою. Хан удає, що хоче бути турецьким цісарем, і всі козаки також. Перед приїздом тих козаків був аґа ханський, в тридцяти конях: присланий відібрати присягу Хмельницького, що в кожній війні буде на поміч; Хмельницький присяг з старшиною. Коли той посол від'їздив, дав йому (Хмельницький) коня турецького з сидженнєм, і кожному з тих Татар дав коня, а було їх 20.

Вислав послів до Очакова [25]). А до Москви трьох козаків і Грека — хоче довідатися, чи не задумує Москва сполучитися з його ворогами проти козаків.

Антін, полковник київський, їздив до Турків, але що зробив, не знають; тільки що обдарував його цісар турецький: дав йому сім пар шат золотоголовових і коня з турецьким сідлом.

На кн. Януша Радивила Хмельницький не ласкав дуже: ображається, що не прислав до нього, і дуже відгрожується, так що синовець господаря, не можучи стерпіти, встав від столу.

Від Литви вони найбільше бояться небезпеки, і коло Київа через те великий страх.

Комісарів чекають під Білу Церкву; козаки стріли післанця київського, котрого Хмельницький не допустив до комісії 26).

На й. м. пана краківського дуже злої волі: нема жадного обіду щоб його зле не спомянув. П. воєводу чернигівського (Каліновского) має за свого приятеля.

Виговський в канцелярії своїй має 12 писарів з шляхти польської. З них один — призвище Пясецкий (оповідав), що Хмель знає все що в Варшаві діється: мав таких, що йому найменшу річ описують.

Тиміш, син Хмельницького, великий дивак 27), великий тиран, не статочний. Щоб його поскромнити, батько його тими часами велів до гармати привязати, суворо, аж йому присягнув, що буде добрий, статочний — тоді його велів одкувати. Часто Хмельницький на нього до шаблі поривався, так що той йому тікає з очей.

Ясько, котрому тут дано індіґенат 27), під той час, як сі козаки приїхали, вивіз свою жінку й дітей з Черкасів. Гонили за ним козаки, але не могли догонити, бо трьох коней запрягши в санки, утік до Білої Церкви — 18 миль одним днем. Пан Нарецкий, слуга кн. Вишневецького, вибирав на Україні чинш; козаки зловили його, невипускають, вартують що ночи.

Стацію Хмельницький вибрав по всій Україні аж до лінії: кожен дав півосьмачку збіжа, козак чи хлоп, за універсалами Хмельницького, що має великий розхід і силу послів у себе.

Суконь коштовних, соболіх тридцять скринь погноїв Хмельницький: не пересушували їх до того часу.

Коло Дніпра і по всій Україні хлопи вже нічого не роблять, тільки пють та виють, кожного дня сваволя, lelum-polelum.

Живности за Київом сила, і все дешеве. Але тут — до самого Корця — дорого. Самі хлопи, аж дивно, нарікають на козаків: кажуть, що десять раз воліли б мати Ляхів ніж козаків, бо віддавши панові чинш, були б від усього вільні, а тепер хто прийде. той бере, нема справедливости.

Вийшли універсали Хмеля, аби кождий козак мав пять фунтів пороху і пять кіп куль. Але вони волять пропити і в карти програти, бо дуже розпилися. Трівога між козаками зимою велика, бо тепер голо, міста не оборонні.

З настроїв козацьких мас дещо донесли нам ще московські вістуни. Після волоського походу, мабуть під враженнями звісток про татарські замисли, богато говорилося про похід на Московські землі, як чергову військову акцію. При тім деякі потішали московських вістунів, що з особливою трівогою — річ зрозуміла — прислухалися до сих балачок, - мовляв Українці памятають московську прихильність в трудних часах і не підіймуть руку на Московське царство. "Але инші, напившися пяні по корчмах говорять: не зарікаються вони, козаки, царські городи воювать, і кафтани з московських людей носить" [28]). Але де далі усвідомлялася перспектива чергової війни з Польщею. Білогородці, що їздили до українських городів в грудні, чули тут такі відповіди, що гетьман зовсім уже зладився до війни на Ляхів, і післав уже до Татар гінця, щоб ішли йому в поміч усі, через городи Вишневецького; а що балакають. ніби гетьман піде на московські городи, то козаки клянуться, що у них того і в гадках не бувало і не буде [29]). "Ляхи в зборі і просять з козаками поля (хочуть битись), а козаки між собою говорять, що мусить гетьман і вони, козаки, сеї зими останній обрахунок з Ляхами зробити" — такі вісти привезли 11 (21) січня Білгородці з Гадяча, Рашівки, Хоролу [30]).

А от що чув про сю раду шведський післанець Йоган Майер, що провожав кримського посла Мустафу-беґа, переїздячи 8 н. с. березня через Красностав — тільки датує її "троьома тижнями перед постом":

Оповідав мині тут оден гідний віри чоловік, як се у них знову почалося з козаками. Коли Хмельницький наробив уже Полякам багато ріжної шкоди против договору, так що Поляки були змушені взятися за зброю, мав він воєнну нараду з найвищою старшиною, як Нечай, Гладкий й ин. Сей Гладкий мав Хмельницькому сказати в лицеї: "Ей, Хмельницький! польський король наш король і пан і лишиться паном і королем, а ти королем ніколи не будеш, тільки як тепер єси, так і зістанешся нашим братом і товаришом!" Хмельницький там так розсердився, що зараз велів того Гладкого вивести і стяти. Тоді инші козаки бувши руською шляхтою дуже тим обурились і так до Хмельницького говорили: "Що? Коли ти нашу

браттю шляхту так негідно стинаєш, так ми тебе самого польському королеві в руки віддамо!” Хмельницькому богато клопоту коштувало, поки він сей бунт заспокоїв. А серед сього стриманого роздраження викликаного смертю Гладкого, зібралось на власну руку 300 козаків, напали на польську шляхту в її маєтках і вирубали, і тим почалась війна [31]).

Кисіль в листі до короля, писанім в день відкриття сойму, 5 н. с. грудня подає до його відомости одержані від чигринського конфідента: той остеріг його, що Хмельницький рішив, не чекаючи соймових рішень рушити військо “на лінію” для її оборони — “а хто зна чи й не для наступу”. Кисіль з сього приводу, виїзжаючи з Києва, вислав до Хмельницького листа, прохаючи й благаючи не починати ніяких ворожих кроків до соймових рішень, і не обстоювати занадто тяжких вимог що до вимежування козацької території. 12 грудня одержав він заспокоюючу відповідь — що Хмельницький від свого жадання в справі “виділу” (exdivisionis) відступив, і нічого ворожого не буде починати до відповіди на свою суплїку [32]). Але ті відомости, що він мусів одержати з Варшави “на руських святах”, не лишали місця яким небудь ілюзіям: війна була рішена, і після сього була порішена війна і у козаків — на новорічній раді, що відбулася, як звичайно, в Чигрині. Путивльці що возили до Хмельницького листа від свого воєводи і привезли від нього відповідь, росповідали такі “вісти”. “Писали при них до Чигирина гетьманові: з Умани полковник Богун, з Браслава полковник Нечай, а з Ніжина полковник Шумейко, що польські й литовські люде наступають на козацькі городи і козаків тіснять. І у гетьмана була в Чигрині рада з полковниками й козаками і на раді постановили: йти на Поляків і на литовського гетьмана Радивша, і до кримського царя гетьман післав по Татар” [33]).

Примітки

[1]) Ркп. Осол. 225 л. 346 об.

[2]) Z dziejów Ukrainy c. 543.

[3]) Ад. Киселя.

[4]) Мик. Киселя.

[5]) Себто що Потоцкий збирає військо до обозу.

[6]) Так евмефістично описано Молдавський похід, що вийшов з мобілізації зробленої на проханнє хана.

[7]) З Волощини.

[8]) Ясніше сказати — військо козацьке не може розривати свого союзу з Кримом (а може і з Москвою?) не маючи певности що до безпечности своєї з польської сторони.

[9]) uwiedł.

[10]) Згідно з тим, якій церкві ті маєтки були початково надані.

[11]) ziemia nasza oyczysta.

[12]) Поляки і Русь, віра латинська і православна.

[13]) Шукати всяких союзників.

[14]) Білгор. вістов. стол. 1650-1 р. с. 633 — про миргородського полковника Гладкого, що вернувся коло 5 листопада н. с.

[15]) Памятники II с. 581-2

[16]) Білгород. віст. столб. 1651 р. с. 635.

[17]) Дневник Освєнціма с. 368.

[18]) Три найстарші духовні сенатори (титули дещо скорочую).

[19]) їдовита іронія — як справедливо завважив уже Коховский, с. 207 (apertissima ironia erat) — пор. те, що говорилось про нього в 1648-9 рр.: т. VIII III с. 45, 62-3 й ин.

[20]) Сей пункт стоїть в тексті нижче, переношу його сюди для звязку; назва села галицької капітули зіпсована: Krelow.

[21]) Міхалов. с. 593, також Ос. 225 л. 345.

[22]) Листи з 5 і 12 грудня, нижче.

[23]) Осол. 3564 л. 262 об.: Relatia procederu Chmielnickiego przez kozakow imci pana podkanclerzego koronnego, ktorzy z Czehryna duodecima decembris

wyiachali millesimo sexcentesimo quinquagesimo primo. Зміст показує що се грудень 1650 р. Німецький переклад, присланий з Ґданська шведській королеві від її резидента і виданий з актів швед. держ. архива, в Архиві Ю. З. Р. III. VI, має дату 13 січня 1651 р. Польський текст подекуди значно коротший, але подекуди дає більше против німецького. Я подаю відомости з обох, пропускаючи зайву титулятуру і міняючи подекуди чергу, в якій вони наступають по собі, бо вони записані без усякого порядку, мабуть так як ті козаки щось принагідно пригадували собі.

24) В пол.: az do swiątek.

25) В нім.: Азова.

26) Фраза неправильна, може бути хибно переложена.

27) Srogi dziwak.

27) На грудневім соймі побілітовано "вірних козаків": Дмитра Маргевича, Войтіха Гурского й Івана Дорошенка; — Vol. legum c. 155. може сей останній той "Ясько"? Але берестецькі реляції називають Яська Ясноборським (0с. 235. 360).

28) Так говорив в Миргороді торговий чоловік Мисько, що приїхав з полк. Гладким від гетьмана після ради, — на запитаннє московського вістуна, чи не сподіватись приходу війною на українські царські городи гетьмана Хмельницького з Запорозьцями. — "Хто у них и подумает на такое дЂло, и того не попустит твоя (царева) хлЂбъ и соль: как у них, Черкас, с Ляхи была воина, и только б невелЂл руским людям хлЂба и соли продавать, и они б голодом померли". "А иные Черкасы" — додає вістун — "напився пьяны по корчмам говорят: "Не зарекаютца де они, Черкасы, и твои украинные городы воевать и зипуны русских людей носить!" — Білгор. віст. столбець 1651 р. л. 633 (скорочую).

29) Одписка білогородського воєводи кн. Репнина з 30 грудня: післані за границю Білгородці чули від Черкас, що "Богдан Хмельницкой совсЂм наготове и хочет подыматца вскоре: да прогнал от гетмана к Татарам гонец, чтоб всЂ шли на помочь через Вишневецкого городы; а что гетману итти на твои украинные городы войною, и Черкасы сказывали с клятвою, что у них

того отнюдь в мысле не бывало и не будет” — Білгор. віст. ст. 1651 р. л. 517 (скорочую).

30) “Были в Гадече, Рашевке, в Рутках, в Хороле, а слышали что Богдан Хмельницкой с войском в ЧигиринЂ, а мурзы нагайские с Татары кочуют в степи по АрЂли и Самари, а казаки запорозские всЂ на УкраинЂ по своим имЂньем, и запасы всякие возят в степь к мурзам и Татаром и продают. А как де им отпишет гетман Богдан Хмельницкой, и имъ итти к нему, и будет у гетмана с Ляхами бой и в то время и мурзам с Татары итти на помочь на Ляховъ к гетману. А Ляхи де в зборе, и просят с казаками поля. А казаки де меж себя говорят, что де гетману и им, казаком, с Ляхами нынешней зимы послЂднею роздЂлку учинить”. — Оповідання Білгородців Ів. Онуфрієва з товаришом, що повернулися 11 січня (с. с.) з Литовської сторони — Білгород. віст. ст. 1651 л. 480.

31) Архив Ю.З.Р. III. VI с. 48-9. В дійсности Гладкий загинув два роки пізніш; але цікаво, що він і перед тим мав репутацію людини, котрої гетьман не зносить за її безоглядність супроти нього.

32) Недрукований лист 5 грудня з Білгородки — Ос. 225 л. 342 і лист з Гощі 12 грудня в Памятниках II с. 583.

33) Польські справи 1651 р. ст. 10 (аркуші не нумеровані).

СОЙМ 5-24 ГРУДНЯ 1650, ПЕРЕДСОЙМОВІ НАСТРОЇ, ЛИСТ КИСІЛЯ, “ВОТУМ” КИСІЛЯ, ПРОГРАМА ЗАМИРЕННЯ, КОМІСІЯ В КОЗАЦЬКІЙ СПРАВІ, “ПОСПОЛИТЕ РУШЕННЄ”, РОЗВЕСТИ ХАНА З КОЗАКАМИ НЕ ВДАЛОСЯ, ПІДЧЕРКУВАННЯ БАЖАННЯ ЗГОДИ.

5 грудня н. с. почався той екстраординарний, двохтижневий сойм, з котрим звязувалися такі очікування політичних кругів — не тільки польських та українських, але й західнє-европейських: католицьких і анти-католщьких, що рахувалися з можливістю ґрандіозного конфлікту між сими двома світами: католицьким і мусульманським. Коло мусульманського табору зґрупувався цілий ланцюг християнських васальних не-католицьких

держав, помножений і скріплений тепер ще й козацькою Україною. Чи вдасться підняти козаків на Турків, чи навпаки — першим актом буде війна Польщі з козаками, а козаки шукатимуть помочи хана, султана, царя против католицького світу — се питаннє дуже займало політичний світ. Не вважаючи на бажання обох ворожих таборів, польського й українського, можливо замаскувати свої воєнні пляни, та переговорами протягнути час до того моменту, коли можна буде розпочати боротьбу з можливо більшими шансами успіху, — їх воєнні наміри були секретом полішінеля. З варшавських реляцій нунція ми бачимо, як там уважно слідили за кожним рухом, за кожним словом Хмельницького — дійсним чи вифантазованим; так само для козацької старшини не були секретом пляни і заходи польського уряду. Хмельницький не пусто покликувався на "приятелів", що повідомляють його про сі заходи в Польщі і за кордоном: старшина мала своїх "конфідентів" і кореспондентів, і в польських кругах трівожно слідили за ними, силкуючися з їх поведінки відгадати наміри противника.

В таких обставинах чим далі, тим напруженіш ставала увага. Всякий рух, всякий хоч би й припадковий вчинок люде приймали за знак кампанії, й спішилися спасатися куди видко. Єрлич в своїх записках оповідав цікаву подробицю, що коли воєвода Кисіль, що сидів весь 1650 р, на київськім замку, як видимий знак влади Річипосполитої над Україною, став виїздити на грудневий сойм, — за ним уся шляхта як діти за матірю — все що живо покинувши все рушилися з домів, поїхали на Волинь або куди хто міг, боячись сваволі хлопської і бунтів козацьких. Так що се, мовляв, спонукало короля завернути Киселя назад з Гощі, аби він на місці запобігав своєволі і бунтам.

Був такий королівський лист чи ні, не знати; здається Кисіль сам пустив наперед таку поголоску [1]), і не поїхавши на сойм спинився в своїй Гощі, та відти видав універсал "панам-братії, обивателям воєводства Київського, які в домах і в дорозі пробувають", заспокоюючи їх і радячи не кидати своїх домів, бо й він на сойм не поїхав, з волі короля, а зістав ся для зносин ("конференції") Річипосполитої з військом Запорозьким, і вже має певну відомість від канцлєра, що війни не буде: буде вислана комісія на переговори з військом Запорозьким, а коронне військо, по зложенню згоди з гетьманом, буде звернене в иншу сторону і. т. д.

Передсоймові варшавські настрої переказує нунцій в реляціях з 3 і 4 грудня

[2]).

“Від Хмельницького чекають нових послів на сойм. Безсумнівно, він буде робити всі старання, щоб на нього не було нападу сеї зими, але дуже трудно, аби се йому вдалося, бо є приводи до великого роздору.

“Нині рано я мав авдієнцію у короля, поручаючи йому нетикальність церкви й інтереси католицької релігії, на випадок коли сі питання трактуватимуться на соймі, що саме завтра починається. Говорив також про небезпеки звязані з непевним вислідом війни, що задумується на козаків, бо ж король битиме своїх підданих і з ними тратитиме свою силу, котра одна робить його страшним ворогам Христа і його церкви. Під кінець він згодився написати до цісаря і ще раз попросити його знестися через свого висланця з Хмельницьким, аби відвернути його від ліґи з Турками, Татарами й иншими ворогами і неприхильниками його пана. Через се (застеріг король) не має відкладатися висилка німецького війська — бо з сими людьми (козаками) найкраще трактувати маючи в руках силу і загрожуючи нею. Коли сей спосіб удасться, ми крім того що не будемо рискувати стратити все, — не тільки що зможемо відвернути від себе, але й зломимо страшну отоманську силу. (Як венецький посол так і нунцій з неохотою дивились на перспективу війни з козаками, не дуже довіряючи видко тому, що вона збільшить шанси козацького наступу на Порту)”.

Про соймові наради, що розпочалися 6 грудня н. с., нунцій пише:

“Прочитано королівську пропозицію, вона коротко описувала небезпеки, що з усіх сторін підіймаються на республіку: безнастанні ексцеси Хмельницького, його унія з Татарами, корогва прислана з Туреччини, присяга вірности ним зложена, союз з Трансільванією, і як можна побоюватися — також з Московією й Швецією.

“Хмельницький мав прислати на сойм окремих послів, але залишив се, тому що приїхали два Турки, прислані Портою щоб уставити з ним пакти обопільного звязку. Каже, що не має нічого ні з Річпосполитою ні з королем: все що має, здобув своїми власними силами і своєю шаблею. Має вже при собі 15 тис Татар і робить великі запаси сіна і міхів для инших Татар. Хан, кажуть, послав йому в оріґіналі лист короля, котрим він (король) намовляв його відступити від його непокірних підданих, і розіслав

свої універсали до всіх сусідніх орд, аби були готові помагати Хмельницькому, а сей те саме зробив з усім реєстровим військом, з містами й селянами, і поставив на ноги артілєрію. Думають, що такі ж накази дав султан сілістрійському баші і воєводам Молдавії та Валахії.

"Богато панів, відвідувані графом Каваццою міністром венецької республіки, виразно питали його, які він має інструкції від своєї республіки, і в якій мірі міг би він помогти в війні з козаками. Граф відповідав їм усім, що він на се не має ніяких поручень — він бажає війни з Туреччиною, а не горожанської війни в сім королівстві. Признає що перемога козаків була б перемогою Туреччини, при їх союзі між собою. Але такі заходи (коло помочи) вони (Поляки) в кожнім разі повинні робити у инших володарів, які мають менше клопотів і більше можливости помочи і грошей для сеї війни".

Соймові дневники під 19 грудня описують доповідь Кавацци в посольській палаті заклик до союзу проти Туреччини, що останніми часами звязалася з повстанцями Польщі і підтримує против неї "те хлопство". Другого дня читано листи Хмельницького — "так звану супліку", і потім лист воєводи Киселя до короля, з порадою нічого ворожого не починати против Хмельницького і на всі його бажання згоджуватися".

"Того ж дня в сенаті з послами читано ріжні секретні листи з осторогами про хитрість і ворожі заміри Хмельницького: були листи з Мультан, від господаря волоського і від декотрих, що в Криму пробувають при хані як він (Хмельницьий) інтриґує і хоче протягнути спокій до весни" 3).

Коховский в своїй історії докладає, що козацькі посли приїхали завчасу, але їх довго не хотіли допускати до авдієнції — мовляв негідне стало того козацьке військо через свої вчинки. Одначе король настояв на авдієнції. Посли вдавали незвичайну покору і смиренність, ледви насмілювалися говорити, і замісць якої небудь устної заяви подали писану супліку. Поради Киселя викликали загальне обуреннє на його, мовляв, дволичність, з якою він, виступаючи ніби то в інтересах Річипосполитої, в дійсности обстоює інтереси козаків і православних.

Ми тепер маємо в повнім тексті його листа до короля, і меморіял до сойму ("до короля і станів коронних"), і можемо судити про їх зміст безпосереднє,

а не з соймових дневників і переказів істориків.

Лист до короля писаний був в сам день відкриття сойму, з Білгородки, на виїзді з Києва. Кисіль розсипався в жалях, що приходиться кинути на призволяще сю "стражницю Річипосполитої", котру він обстоював цілий рік, і загубити всі результати осягнені за сей рік [4]) На його погляд чи прийде до нових трактатів, то їх тяжше буде вести, покинувши Київ, і зброєю його здобувати буде нелегко, коли до зброї прийде, "люде тікають за лінію, і жовніри блукаючи по пасіках, уже не можуть знайти поживи коням" [5]). Сі мусіровані жалі наводять на здогад, що Кисілеві офіціяльно чи неофіціяльно дано було пригадку, що його уряд комісара Річипосполитої скінчився з новим соймом, і він через се мусів покинути свою резіденцію — хоч не раз заявляє, що се небезпека змусила його покинути Київ.

З очевидним також жалем заявляючи, що він не знає замірів короля і Річипосполитої, бо вони стають скорше відомі неприятелям, ніж обивателям Річипосполитої, — він просить добре обдумати ділєму мира чи війни. Чи може Річпосполита противставити відповідні сили такій масі Татар і "огнистої черни"? Коли ні, то зараз і негайно треба вжити всіх способів до заспокоєння козаків: "розсадженою поштою" (на розстайних конях) повідомити їх гетьмана, що король з усею Річпосполитою про внутрішню війну ані не думав, і нинішній сойм скликав на забезпеченнє спокою; на переказані Кисілем козацькі бажання велів польському війську відійти від лінії, а самого Киселя затримав на Україні і доручив йому стримати шляхту, аби не кидала своїх маєтків; для повного задоволення всіх пунктів козацької супліки визначаються комісарі, які після сойму за чотири тижні прибудуть без війська на Україну і т. д. Від себе арґументує необхідність згодитися на ріжні ґарантії, вимагані козацькою петицією, і з окремо широко боронить скасованнє унії [6]).

Записка (votum) Киселя — мабуть та сама що він згадує в своїм листі з Гощі 12 грудня [7]), — мусіла прийти пізніш, і не поспіла мабуть на те соймове засіданнє 19 грудня, де читався його лист до короля. Але в самій річи вона не богато й додавала до того листу — містила головно історичний огляд минулого року: коротко зазначала успіхи миротворчої політики Киселя і ширше спинялася на тих перешкодах і обгостреннях — "пароксізмах", як він їх називає, що викликали инші фактори в українсько-польських

відносинах і перебивали його заходи коло замирення і заспокоєння України. Дві основні причини непорозумінь він зазначає, перша — “котру я трохи не оплатив моїм життєм у Київі — свідків тому богато між горожанами нашої батьківщини” — се що минулий сойм не заспокоїв релігійної справи, не віддав усіх церков і владицтв. Друга — її автор не важиться вказати ясно і просто: се очевидно провокаційне поводженнє гетьмана Потоцкого, але не відважуючись назвати її по імени, Кисіль говорить, що тільки тепер він її вислідив певно, і пускає неясні фрази про потаємний союз Хмельницького з ханом, підозріння на Потоцкого і т. д. З дальшого вичислення “пароксізмів” стає цілком ясно, де в дійсности була та “друга причина”.

“Пароксізми” Кисіль вичисляє такі:

Перший — з причини релігійної справи (очевидно зараз по соймі, коли Кисіль у Київі трохи головою не наложив).

Друге — присуваннє коронного війська до лінії: “коли військо ішло до лінії, наступав брязкот зброї; скоро тільки я повідомляв й кор. мил., рухи переставали”.

Третє — коли коронне військо зібралося до обозу (з наказу Потоцкого).

Четвертий — через лист Потоцкого до Хмельницького, що з того взяв причину “до страху і руху” і з нагоди приходу Орди і походу на Волох захотів добитись якихось ґарантій: щоб йому або закладнів дано або присягу зложено (на захованнє Зборівської згоди). Инакше грозив наступом на коронне військо — поки не заспокоїли його королівські листи, переслані йому через Киселя до Яс, і відомости з Царгороду, що його справа у Порти стоїть твердо (так!). Кисіль підчеркує, що тоді його відвага — що він рискуючи життєм зістався в Київі — стримала розрухи між народом: убийства панів і урядників, що були вже почались.

“Пятий пароксізм напав, коли п. краківський звернув на лінію по гіберну: то було вже все втихомирилось, і над убійниками чинилися екзекуції, і за Дніпром піддані почали послушенство віддавати, а тепер знову почались жалі. Але й то, здавалось, заспокоїлося, коли -

“Останній наступив пароксізм, котрого я вже не міг усунути: дано з Орди знати гетьманові запорозькому, мовляв від короля і Річипосполитої

висланий п. Бєчиньский, щоб “спрактикувати” і підплатити Орду против них (козаків); також і з Мультан і з Угорщини дано йому (Хмельницькому) знати; що на війну і знищеннє їх наймається військо”.

Переходячи від сього історичного експозе до міркувань над ситуацією і способами виходу з неї, Кисіль так само як і в листі до короля просить соймові стани ґрунтовно обміркувати альтернативу: битись чи миритись? Зважити, чи Польща, може вчас поставити відповідні військові сили, аби починаючи війну мати певність, що вона буде доведена до побідного кінця, рахуючися з тим, що український плєбс стоїть на роздорожу — “або пристати до нас, коли ми його улащимо, або впасти в поганські руки, коли ми його образимо”. — Тоді ділєма: або вдасться вирвати з поганських рук “той плєбс, ту свою силу, — або границя з-під Очакова пересунеться на Случ і вітчина стане ареною війни з Турками, Татарами і всім Руським народом”.

На погляд Киселя, Польща не може пускатися в сю небезпечну дорогу. Українська сторона готова до війни, польська не готова, і не може утримати стільки війська, скільки потрібно для сеї боротьби. Значить треба йти на зустріч козацьким жаданням і заспокоїти їх. Відвести військо від лінії, де воно, дражнячи козацьку сторону, ніякої користи не несе. Дати козакам тих закладнів що вони жадають — в більш приємній і необразливій формі комісарів (так як сам Кисіль просидів таким комісаром у Київі, і готов знову прийняти таке дорученнє, коли б Річпосполита того жадала). І нарешті — заспокоїти релігійну справу скасувавши унію. Як в листі до короля так і в сім votum-i, він спиняється головно на останнім пункті, знаючи непримиреність до сеї справи консервативних і клєрикальних кругів, і доказує, що яка б не була неприємна така уступка, релігійні мотиви мусять відступити перед політичними, як се бувало завсіди в таких критичних моментах [8]). Передусім треба урятувати саме істнованнє республіки, що представляється йому загроженим в самій серіозній формі, — а тоді вже думати, як вийти з ситуації.

Сі арґументи за скасованнє унії не переконали соймовців, але Кисілева порада вдоволити козаків, давшим їм ніби то закладнів в формі комісарів, була прийнята. Вона відповідала загальній тенденції — можливо заспокоювати козацьку сторону нічого не вартими уступками і маскувати приготовання до війни. Рішено було вислати комісарів, і вжити, мовляв,

усіх заходів, щоб договоритися з козаками. Головою комісії вибрано київського біскупа Станіслава Зарембу, членами від сенату — Ад. Киселя, мстиславського воєводу Юрия Горського, браславського воєводу Станислава Лянцкороньского і з посольської палати Юрия Немирича, Христофора Тишкевича, кн. Четвертинського і браславського підсудка Косаковського.

Як справедливо інтерпретує се нунцій в своїх реляціях, був се маневр — для заспокоєння (чи задурення) і козацької сторони і всіх прихильників порозуміння, таких як Кисіль (було їх чимало і в сенаті і між шляхтою, — тільки вони не рішалися виступати, стративши свого провідника — канцлєра Осоліньского). Рудавский, прихильник Осоліньского, підносить, що се Потоцкий та Каліновский, жадні реваншу, розаґітували послів через своїх підручних, доказуючи, що козаків і Татар можна подолати. Тому вся енерґія сойму була звернена на приготованнє до війни. Ніхто не думав про інструкції комісарам, за те ухвалено було довести польське військо до 36 т., литовське до 18 тис. — величезні цифри, що вимагали незвичайного напруження, фактично неможливого для Польщі [9]). Ухвалено величезний податок (28 міл., як каже нунцій) [10]). Але коли прийшлось розділювати його між воєводствами і повітами, тут почалось замішаннє: одні перед другими виступали посли, допевняючись полекші для своїх повітів, знищених війною і постоєм коронного війська, і мовляв цілком не спосібних підняти новий податок, — мовляв з одного барана двох шкір не дерти [11]). Дні й ночі проходили в безвихідних діскусіях над сим грошевим питаннєм; останнє засіданнє тривало без перерви двадцять сім годин, і закінчилося різдвяної ночи, як я вже сказав [12]). Ухвалено було заставити, для швидшого спорядження війська, клейноти королівської скарбниці, що переховувалася в Кракові на Вавелю [13]). Як ми вже бачити — калатали до венецького посла; король слав листи за листами до цісаря — але безуспішно.

Королеві поручено скликати “посполите рушеннє” шляхти, коли він вважатиме відповідним.

Зроблено дещо також, щоб відкрити дорогу до повороту тій шляхті що пристала до козаків: знесено давніший едікт про конфіскованнє маєтків шляхти, яка брала по строні козаків участь в горожанській війні [14]). Разом

з Лупулом і його секретарем Кутнарским нобілітовано, для доброго прикладу, трьох козацьких старшин: Дмитра Маргевича, Войтіха Горського й Івана Дорошенка — “котрого син Петро кілька літ пізніше віддав Русь в руки Турка”, завважує Коховский [15]). Пок. Костомаров мотивував сей вибір тим, що сі козаки прибули в посольстві від війська, але імена послів не названі, і здогад сей взагалі здається мині мало правдоподібним.

Виринув ще раз і старий наш знайомий Семен Забузький. Кілька день по соймі король видав йому “приповідний лист”, з огляду на його вірність, виявлену особливо в тім, що він до повстання і бунтів козацьких не мішавсь, а навпаки — в війську королівським під Зборовим “дільно, мужно і відважно на очах короля виступав”. Йому дозволено збирати в необмеженій скількости охотників — “люду чільного, до бою здатного, з порядною стрільбою і належною зброєю, в тих воєводствах, які визначить коронний гетьман” [16]). Очевидно, се мало бути знов вірне козацьке військо, в противставленню бунтівничому, і мабуть до нього так само, як і до тих нобілітованих належать чутки, записані в дуже обережній формі нунцієм в реляції з початків лютого, що ті три нобілітовані на соймі козаки уже перетягли на бік короля і Річипосполитої 25 тисяч повстанців!

Сі наради над підготованнєм війни йшли ще цілий тиждень по скінченню сойму, від Різдва і до Нового Року, в тісніших, майже безпереривних секретних засіданнях короля з сенатом. Нунцієві завдячуємо деякі подробиці, що йому вдало ся довідатися про них. Терміном для повного збору нового війська постановлено 24 лютого: на сей день воно мало бути в повнім порядку в обозі під Львовом. “Віці на посполите рушеннє” видано під датою 5 січня [17]). Потоцкого, як ми знаємо, богато учасників вважали непридатним для проводу — але, завважає нунцій, його неможна відвести ні офіціяльними проханнями, ні якими небудь приватними вигодами. Певним виходом мало служити доданнє гетьманам двох воєнних комісарів: Вишневецького і Лянцкороньского. Ухвалено також післати послів до хана, до московського царя, до турецького султана і семигородського князя, щоб відводити їх від союзу з козаками.

Ракоцій прислав своїх послів на сойм, щоб розігнати поголоски про його союз з козаками; але їх листам і запевненням не вірили ні трохи і вважали тільки замаскованнє дійсних намірів. Януш Радивил, з котрим вони мали

порозумітися, з наказу Ракоція, в справах молдавських і козацьких, мабуть з тих причин всяко ухилявся навіть від побачення з ними; тільки після сойму вдалося їм побалакати з ним — але балачка була інтересна. На запитання послів, що порадить він Ракоцієві в відносинах до Хмельницького, Радивил "довго подумавши", сказав, що він Хмельницькому не звіряється, бо той по пяному випаплює всі секрети, але коли Ракоцій підтримує з ним зносини, він бажає йому успіху. Вважав би великим щастєм, коли б Ракоцієві вдалося послужити інтересам спокою, але він не має великих надій на згоду, не вважаючи, що козакам тепер "обіцяють золоті гори і висилають з такою помпою комісарів". А на випадок війни, очевидно — коли б щастє служило козакам, Ракоцій і Радивил повинні "послужити Богові", себто інтересам євангелицької віри і "покінчити з папистами". Радивил найме велике військо, Ракоцій займе Краків і буде координувати свої операції з Радивилом, пересилаючи в потребі військові сили через Прусію і Курляндію [18]).

Говорилося й про інструкцію комісарам на трактати, і про способи порозуміння з козацькою старшиною — але в ґрунті річи сю справу нескільки не вважали серіозною ("більше сімуляція, ніж комісія"). В реляції нунція з 21 січня знаходимо такий цікавий начерк нових відносин з козаками: Хмельницькому пропонувати гідність воєводи тої країни, де козаки перемешкують; його староство (Чигиринське) перейде до його сина. 12 тисяч козаків дістануть шляхетство, і між найбільш гідними з їх ватажків будуть розділені уряди і діґнітарства, як се практикується по всіх инших воєводствах, з тими ж прерогативами. За се від них жадатиметься, щоб половина всього козацького війська — в як найбільшім числі човнів — вийшла в Чорне море проти Турків, а друга половина пішла під королівськими корогвами на Отоманську Порту сухопуть. Сам нунцій при тім найбільше клопотався, щоб комісари не зробили яких небудь уступок в реліґійнім питанню, і було умовлено з канцлєром (біскупом хелминьским), що коли б такі питання виникали, то козакам буде запропоновано вислати своїх епископів і попів в сих справах до Варшави на переговори з латинським духовенством. Але нунцій мав великі сумніви, аби мало взагалі прийти до переговорів, — "бо сама ся комісія не поведе справи, і одинокий вихід — се перемогти не уступками, а зброєю!" (с. 103).

Для покріплення духу оповідалося, що серед козаків велика депресія — будучи великими забобонниками і ворожбитами, вони сього року чекають

свого погрому. Вказують ріжні віщування того. Бачили на дверях їх хат якісь написані кровю слова, котрі неможна було прочитати; в ріжних місцях на цвинтарях відкривалися могили; над київською латинською церквою св. Гіацинта довгий час виднілися якісь світла як огонь: такі знаки у них, мовляв, траплялись і за давніших нещасливих війн [19]).

Тим часом, 13 січня приїхав з свого посольства до хана Войцєх Бєчиньский. Привіз листи візира Сефер-казі адресовані королеві і канцлєрові. Зміст їх ми вже знаємо: візир повідомляв, що польським жалям на козаків за порушеннє зборівських пактів козацькі посли противставили ще поважніші обвинувачення польської сторони. Тому хан рішив вислати свого посла Мустафу-аґу, щоб розслідити сраву на місці, і остерігає, що за ким виявиться вина порушення зборівської умови, той дуже того пожалує. Коли з польської сторони виявиться якась кривда козакам, то се буде причина до розриву: "пакти мусіли б з вашої сторони рватись, і певно стало б се причиною до розриву". "Тому просимо вас не слухати повісти таких що стають причиною до такого розриву" [20]).

Се ще було дуже здержливе. Устні пояснення Бєчиньского домальовували далеко яскравіше провал сеї дипльоматичної проби розвести хана з козаками. Ми можемо про них судити з приватного листа Бєчиньского, місланого одному приятелеві-ротмистрові [21]). На жаль, лист заховався дуже лихо, і місцями тільки з контексту можна зрозуміти його зміст, але загальний вислід цілком ясний. Крим твердо стоїть по стороні козаків і буде їх союзником в війні з Поляками. Ханський посол їде за "упоминками", але їх виплата може забезпечити спокій тільки до весни. Всі орди йдуть в поміч Хмельницькому". Хан очевидно [22]) хоче зробити Хмеля, коли не монархом польським, то принаймні (князем руським, або щось таке, — кілька слів бракує).

"Бо він дуже невисокої гадки про нас і (дуже невдоволений) з порозуміння наших з Москвою. Тільки те що тепер дуже велика зима, і коні дуже худі, вони ще не рушаються, і не може їх тепер піти більше як три-чотири тисячі. Але на весну буде гостей сила: козаків, Татарів, Волохів і мабуть Турків... Хочуть Поляків зовсім знищити. А не найменша причина тому то, що Турок доконче хоче усунути хана, і єдина надія хана — в Хмелю, що він при нім стоятиме. І Хмель теж не від того, тільки щоб поміг йому кінчити

Ляхів. І так що перед тим козаки кланялися Татарам, то тепер Татари те саме козакам чинять, аби тільки від них не відступали.

"При мині прислав Хмельницький своїх послів до хана, у-двох, повідомляв його що Ляхи з усею своєю силою йдуть на нього, хотячи з весною почати війну; також що й. м. п. хорунжий коронний 23) повернув з чужоземним військом; тому просить, аби хан як найскорше прислав йому поміч. Друге — що він випросив синові свому доньку у господаря волоського, але господар волоський без дозволу хана віддати її не хоче, тому просить і в тім його дозволу, а нас на весіллє.

"Яку ж хан дав на то відповідь? Насамперед обіцяв перевести так справу, щоб частими своїми послами затримати Ляхів до весни. А в необхідности, коли б була ґвалтовна потреба, обіцяв поставити 12 тис. війська, коли б Ляхи на нього наступали. Що до доньки господаря волоського, то син його дістане її, коли Хмель буде (твердо) мати братерство (з ханом).

"Господар волоський дуже тим журиться, що мусить за того хлопа дати свою доньку. Але не бачить иншого конкурента — хіба що Поляки визволять його з тої халепи. Господар волоський сказав передо мною: "Видить Бог, як я досі був певний Корони Польської, але нехай Поляки не мають мені за зле, коли я звязався з козаками, і помагатиму їм воювати! Нехай би Поляки запобігли тому, як можуть". Хмель прислав йому чотири тисячі комонника, і він поневолі їх прийнявши мусить їм платити.

"Отже зміркуй в. м., в якім ми лябірінті! Чи нас Бог з тої біди витягне, і ви те хлопство війною подолаєте? Бо не дай Боже на весну — треба нам добре приготовитись, щоб протистати козакам. Орді, Волохам, а не дай Боже — і Туркам! Бо цісарові турецькому дуже хочеться Камінця Подільського.

Сі інформації, очевидно в такій же твердій і катеґоричній формі подані Бєчиньским канцлєрові одночасно з візировими листами, 13 січня, мусіли ствердити короля й його міністрів в необхідности негайної війни. Коли хан так твердо і непохитно рішив підтримувати козаків, і тільки протягатиме час своїми переговорами, треба його випередити, і той час, поки Татари прийдуть козакам в поміч, треба використати щоб можливо зломити козацьку силу. Рисковано було на се пускатися з тими силами, що мали в роспорядженню польські гетьмани, — але з другого боку час і обставини

принаглювали рішучо. Так очевидно й стала справа на секретній нараді, що відбулася слідом, в присутности короля. Про неї оповідає нунцій в своїй депеші з 21 січня [24]). Майже всі присутні, каже він, висловились за те, що з козаками треба битись і силою привести їх до покори. Але король не схотів, каже нунцій, рішати сю справу дефінітивно, поки військо відповідно буде збільшене, — бо воно все таки своїм числом значно слабше від козацького. Треба, мовляв, мати якісь резерви, на випадок програної битви: не можна ріскувати цілою державою в одній баталії, не маючи кріпостей для оборони. Справу відложено — до скомплектовання війська. Але тим часом наєм вояків ішов далеко не так швидко, як би бажалось. Приповідні листи не дуже розхоплювались, і люде просто таки відрікалися від них. Велику сенсацію зробило, коли кн. Вишневецький — оден з призначених вождів в будучій війні, від котрого сподівались, що він поставить яких сім соток кінноти до королівського війська, відмовився від вербування війська і повернув назад прислані йому приповідні листи. Його прихильники токували се так, що князь хоче зістатись сам єдиним комендантом свого контіґенту, хоче сам його утримувати і не віддавати в роспорядженнє гетьманів. Але він давав привід і до всяких инших підозрінь: говорили, що князь терплячи недостачу в грошах, війшов у зносин з Ракоцієм, позичає у нього гроші, даючи йому в застав свого сина (будучого короля Михайла), і тому, значить не хоче взяти участь у війні, в котрій Ракоцій має бути союзником Хмельницького [25]).

Тому поруч дебатування плянів рішучого наступу на козаків ішли міркування й про те, куди вислати королеву з дітьми для безпечнішого пробутку, як що польське військо не скомплектується на час. Чи безпечніш їм буде на заході, дальше від козаків і Татар — у Кракові, чи краще на півночи: в Торуню або Марієнбурґу, рахуючися з можливістю нападу на Мальпольщу Ракоція, котрому султан, мовляли, вже дав наказ помагати Хмельницькому [26]).

Тим не менше відкладати війну вважали неможливим і десь між 15 і 20 січня, коли велись оті наради, король післав з малої канцелярії накази обом гетьманам, великому й малому, щоб протягом шести тижнів, себто до початків весни, доконче покінчили з козаками (haver superato 1'intoppo (te cosacchi — подолали козацьку перепону) — “аби король міг віддатися питанням більш славним і благородним”. В устах Торреса, що переказує се

розпорядженнє, очевидно се мало б означати плян війни з Туреччиною.

“Тому тут переконані, що за короткий час вони (козаки) будуть приведені до послуху або зброєю, або переговорами”, додає він [27]).

Примітки

[1]) В згаданім листі до короля, писанім в день відкриття сойму, в дорозі з Київа, з Білгородки, 5 грудня (про нього вище с. 158, і ще нижче с. 161), Кисіль радить королеві, як має написати гетьманові, що то він, король затримав Киселя в його дорозі на сойм: a ze tesz y to relatum est w k. m. p. m. m ze iechaniem moim z Kiiowa obywatele wszyscy ruszyli się, co czyni wątpliwosc pokoiu, tedy isz w. k. m. y mnie z drogi warszawskiey, gdziekolwiek poczta potka, zliecic-ies raczył powrocic do Kiiowa y uniwersały wysłac, aby obywatele wszyscy nie ruszali się z domow swoich — Ос. 225 л. 343 об. А в пізнішім листі, з 12 грудня, він повідомляє, що не маючи часу прибути на сойм посилає на руки підканцлєра свій меморіял — нічим не натякаючи, ніби то король йому велів зістатися на місці й не їхати на сойм.

[2]) Жерела XVI с. 97-8.

[3]) Збірка Краків. акад. N 367 л. 35.

[4]) "Виїзжаю в Київа і виїзжаю з жалем, що так легко приходиться кидати — відзискане з таким трудом і риском. Вся шляхта кидає гнізда свої приведена мною — зі мною виходить Плєбс — за Дніпром уже схильний до підданства, а до Дніпра приведений до повного послуху, став знову непокірним (Plebs za Dnieprzem do poddanstwa disposita, a pod Dnieprz doskonale possessa — iak znowu recrudescit). Стражниця Річипосполитої, задля котрої я тут цілий рік зіставався, незважаючи на всякі інціденти, і підтримував спокій, і ваша кор. мил. мав єси звідси всякі відомости й остороги, — тепер покидається. Всі ми знову як душа з тілом розстаємося з нашими маєтками. Вся Україна, повна жалю, покинена своїми власними обивателями, переходить до того пана і присних його, що в їх руках була

раніш. Стільки недогоди і страти приносить мій виїзд з Києва! — хоч одні мене представляли непотрібним і бездіяльним резідентом, инші — безкористним для Річипосполитої, треті — що я тут в своїх інтересах, а не для Річипосполитої коштами і здоровєм своїм рискую.

"Кінець вінчає діло! Як перед тим я писав до в. кор. мил., що то дуже важно було для Річипосполитої, щоб я затримував се місце, і при мині шляхта затримувала своє володіннє принаймні по беріг Дніпра, — а Річпосп. і ваша кор. мил. з станами коронними аби щасливо соймували, і на тім соймі нас забезпечили і цілу Річпосп. заспокоїли, — так тепер вислід річей показує, що Річпосп. чи не пожалує такого рішення. Бо замісць забезпечення на всіх впала така небезпека, що перше вороги, ніж громадяне довідалися про зміну в намірах що до згоди. Гетьман запорозький се мині виткнув в своїх листах.

[5]) Plebs y teraz wielkimi tłumami ruit za linią zewsząd, a chorągwie po pasiekach blukaiąc się, iako od kilku wiadomosc miałem, nie maią czym zywic koni. В якім напрямі за лінію? очевидно на козацьку територію.

[6]) Осол. 225 л. 341 об.

[7]) Памятники II с. 583: Кисіль пише королеві, що посилає на руки канцлєра оден "концепт" з звідомленнєм про свою цілорічну службу Річипосполитій і з своїми гадками про нинішнє становище, а другий — "концепт способів як пункт супліки". В тім меморіялі, що містять Теки Нарушевича № 141 с. 1095 (з помітою "з королівського архиву") обговорюються обидві теми: мабуть Кисіль передумавши виложив їх разом і післав свою записку в дійсности не 12 грудня, а дещо пізніше.

[8]) Наведу його арґументацію в сій дражливій справі:

"Треба вважати, що одно — ревнувати реліґії, а инше — кождому його право віддавати. Руські права і привілєґії належать Руси такій, як вона приступила до Річипосполитої, з своїми катедрами — такій якою вона під той час була (не-уніятська), а не такій, якою вона під той час не була; і (належать) всьому народові, а не якимсь одиницям.

"Коли можна було відступити три части владицтв (підчас безкоролівя), так

можна поступити і з четвертою частиною, і тут не може бути скрупулу.

“Нарешті, бували такі часи в самій церковній республіці, що законні епископи за для захования спокою уступалися з катедр своїх перед псевдо-епископами, а потім щасливо поверталося (до попереднього). Поготів в республіці політичній, коли стоїть питаннє про їх захованнє, краще пожертвувати частиною, ніж цілістю. Особливо ж в республіці свобідній, коли треба признати право тим, що їм воно належить, і затримати їх в послушенстві республіці — аніж тратити цілі провінції, а за тим — і саму республіку, так як то поучують нас жалісні сусідні приклади (мб. Німеччини Тридцятилітньої війни). Се аксіома і доґма теольоґічна: що від Бога, таки буде рости, а що не від Бога — пропаде. Завсіди божі пляни перемагають замисли людські. Сказав би виразніш — коли б не про сю саме релігію, і не було б несправедливих підозрінь (на автора). Бо все що я як горожанин своєї вітчини і заприсяжений сенатор в добрій вірі в справах республіки говорю й пишу, все — здається упередженим людям — заносить рутенізмом (Ruthenismum), тому я стримую своє перо. Але мушу все таки згадати, яка то Русь приступила до Річипосполитої і які їй належать права. Прочитайте булю про унію у Баронія, а ще статут про литовських неофітів — про відступленнє від руської схизми, вистане сих двох свідоцтв”...

“Коли ми всі одностайно хочемо збільшити християнську любов, то всім відомо, що я її шукав і всею душею дбав про неї, і останнею краплею моєї крови готов се посвідчити. Що до признання прав - кожний обовязаний тою ж присягою (сенаторською) на правдиве голосованнє, погодиться зо мною, бо против прав і привілеґій голосувати не може. Мусимо просити Бога, щоб ми були одно — і з нас самих видобути любов. Але трудно її осягнути розливаючи кров! Скорше виростить їх рука божа, коли заспокоїться дух наш. Тоді й те чого ми подолати не можемо, вона все легко подолає і довершить”. - Теки Нарушевича 144 с. 1104-5 (покорочую деякі зайві місця, не всюди досить ясні в сій копії).

9) Рудавский с. 69.

10) Жерела XVI с. 101.

11) Коховский с. 211.

[12]) Тамже — Коховский 211.

[13]) Жерела XVI с. 101.

[14]) Volum. legum с. 152.

[15]) Vol. legum IV с. 155, Коховский с. 212.

[16]) Архив Ю. З. Р. III. IV с. 541.

[17]) Міхалов. с. 604.

[18]) Посольське звідомленнє в Transsylvania I с. 129 дд.

[19]) Жерела XVI с. 102.

[20]) Копії в ркп. 611 бібл. Чорторийських с. 741 і 753, також в московських "Польських справах" 1651 р. ст. № 1 б л. 262 (привезло мабуть посольство Вітовского). Дата одержання на двох копіях — одній московській, другій краківській 13 січня, на третій 3 січня, але очевидно вірна перша дата.

[21]) Лист в кодексі 31 збірки Русєцких, с. 121-2, дата: "в Микулинцах ян(варя)", дня не видко: картка зігніла і місцями обпала.

[22]) Бракує тут кілька слів.

[23]) Конєцпольский.

[24]) Він каже, що се стало ся "в сих днях". Попередня депеша датована14 січня; може бути що він не знав тоді про нараду, тому що вона відбулася саме того дня, або й попереднього вечора, 13 січня, коли привезено кримські вісти.

[25]) Дневник Освєнціма під днем 24 січня.

[26]) Звістки Торреса про такі міркування під днями 24 грудня і 21 січня — Жерела XVI с. 104.

В середині січня немалого, видко, пополоху на королівськім дворі наробила

фальшива, очевидно, вістка, що з-за кордону, з Німеччини, чи що, йде до Хмельницького наємне військо. В ґродських актах лишились королівські універсали до пограничних повітів, котрими він оповіщає їх, 17 січня, про донесені йому відомости, "начебто певний полк чужоземного люду йде до границь коронних і хоче перейти через державу нашу, щоб сполучитися з нашим неприятелем против Річипосполитої" -аби їх не перепускали.- Краківська ґродська книга 79 с. 156. І ще місяць пізніше оден з двірських пише до львівського підстарости, остерігаючи його з королівського наказу, що "Німці охотники" (Niemcy wolontariuszowie) йдуть до Хмельницького — розіслано універсали, аби їх всюди громити, думаю, що й у Львові їх задержать, — та на ґвалт їх бити, коли б були", — збірка Русєцких кн. 31, "копія листу з Варшави від й. м. п. кухмістра коронного з 27 лютого".

[27]) Тамже, с. 104 (депеша з 21 січня).

МІСІЯ МАХОВСКОГО, ЛИСТУВАННЄ З ХМЕЛЬНИЦЬКИМ, ПРИСИПЛЯННЯ УВАГИ, ЛИСТИ МИТРОПОЛИТА, ПОСОЛЬСТВО ПРАЖМОВСКОГО, ПОСОЛЬСТВО ВІТОВСКОГО І ОБУХОВИЧА, ТАТАРСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО ШВЕЦІЇ.

Але пускаючи в рух воєнну машину, вважали потрібним підняти тим більше галасу про свої заходи коло утримання спокою. Коховский оповідає [1]), що десь коло того часу був висланий Маховский, "старий ротмистр", з листами до Хмельницького і до митрополита; правдоподібно, він же повіз і листи до Киселя, що входять у сю серію заходів коло замаскования воєнних рішень. Митрополитові, каже Коховский, король ставив перед очі війну і руїну, що спадуть на край, коли Хмельницький не схаменеться [2]). Очевидно король хотів, щоб митрополит ужив його впливу на козацьку старшину, на військо і всю людність, щоб навернути їх до послуху королеві. Від Хмельницького король допевнявся, щоб він забезпечив свобідну путь комісарам, і очевидно те саме писав в сій справі Кисілеві. Хмельницький — каже Коховский — на то плакав, присягав і заклинався в своїй невинности — хоч фактично мав при собі девять тисяч Татар з Карач-мурзою, і ціла Україна постачала їм всю зиму поживу і пашу; козацькі полки він доповнив і нові понабирав; міста укріпив за зиму — непридатну для воєнних

операцій; кріпости обсадив залогами; селян поза лінією підняв до повстання, і взагалі були зовсім ясні його заходи коло війни. Присяги комісарам на свобідну путь він відмовив: годив ся пропустити їх тільки безоружними і з таким числом супроводу, яке він сам визначить. Досі оповіданнє Коховского.

Розуміється, вся ся кореспонденція про комісію була одним пуфом. Коли війна була рішена, і за шість тижнів мали початись операції, не можна було посилати закладнів в неприятельський табор. А коли не вважаючи на се про сю посилку говорили так богато, упевняли в ній так настирливо, то очевидно — на те тільки щоб відвести увагу противника від воєнних приготовань, по просту — його здурити. І я маю таке вражіннє, що не вважаючи на всю обстріляність Хмельницького і старшини на такі штуки, польському дворові до певної міри вдалось таки їх задурити отсею ніби то незвичайно енергійною підготовкою комісарських переговорів для мирного залагодження справ [3]).

Богато з того до нас не дійшло. З того що маємо, в центрі стоять листи короля і канцлєра до Киселя, котрого очевидно вважали потрібним дурити разом з Хмельницьким, — чи тому що справді брали їх обох за одну скобку, чи боялись, що старий дипльомат не потрапить з відповідною безпосередністю дурити козаків, коли буде знати дійсний стан річей. З одного чи з другого мотиву, йому вже, видно, від довшого часу не говорили всеї правди, і се його гнівило й ображало; сим разом теж що йому писалось, писалось так, щоб коли він схотів переслати ті писання Хмельницькому, то як раз було б добре.

Лист канцлєра має дату 13 січня. Може се "антидата" — поміта заднім числом, перед остаточним рішенням про війну, може помилка копії. Певна нервовість, з якою тут говориться про воєнні приготовання, робить вражіннє, що се писалось по остаточнім вирішенню про війну, себто може й дещо пізніш ніж 13 січня (треба памятати, що ми не так тверді в датах, щоб докладно вираховувати дні). Про короля канцлєр каже, що він одночасно пише теж листа (Хмельницькому, очевидно). Лист короля до Киселя очевидно належить приблизно тому ж часові, хоча в німецькім перекладі, виданім в Theatrum Europaeum він має дату 5 лютого [4]).

Безпосередній привід дали начебто листи Киселя і Хмельницького.

Хмельницький писав Потоцкому і королеві. Про лист до Потоцкого згадує Торрес в депеші 14 січня [5]) як про останню новину, з чого можемо міркувати, що писав то Хмельницький ще перед святами. Він похвалявся там своїми звязками з Туреччиною і Кримом і обіцянками приязни одержаними від них, але запевняв, що все се має служити тільки інтересам Річипосполитої. Самого листу не маємо; на доповненнє можуть служити згадки в листі канцлєра до Киселя — що Хмельницький в тім листі згадував про свої заяви підданства, чи готовности служби, зложені Порті. Король згадує про лист Хмельницького до нього, де той хвалиться і наче на пострах оповідає про його приязни (з Кримом, чи з Кримом і Портою, се в тексті не ясно). Такий лист Хмельницького дійсно маємо, на жаль — в перекладах тільки: дуже лихому московському і трохи кращому німецькому з датою: “з Чигрина 4 січня” [6]). З змісту видко, що Хмельницький його писав в відповідь на перше повідомленнє короля про соймову ухвалу вислати комісарів [7]) на переговори з козацьким військом [8]).

Гетьман висловлює свою втіху і подяку за таку королівську ласку й піклуваннє про утриманнє спокою; запевняє, що військо козацьке ніякої війни не замишляє, і не думає збиратись — хіба на поклик короля проти якого небудь королівського неприятеля. Але заразом подає до відома, що з кримським ханом військо взяло нерозривну приязнь і рішучо поставиться против чиїх небудь старань сей союз розвести Ставить також жаданнє — в дуже покірній формі, що правда, щоб польське військо не зближалося до лінії, і не розквартировувалося на Україні; щоб віра православна була заспокоєна і т. д.

Не вважаючи на сю покірну форму, осторога союзом з Кримом і погроза всім хто схотів би його розводити, була в повній мірі відчута королем, і його лист до Киселя се ряд роздражнених докорів Хмельницькому, через голову Киселя як посередника, на сей його лист і його жадання. Король противставляє їм свої: щоб Хмельницький дав своїх заставців за комісарів — наприклад своїх синів, коли не хоче щоб комісари приводили з собою оружної охорони; щоб він розірвав свої союзи з посторонніми державами, коли хоче договоритися трівко і певно з королем і т. д.

Канцлєр в своїм листі до Киселя ближче виясняв причини, чому не вважаючи на замір вислати комісарів на переговори, одночасно

скріпляється військо; правдоподібно таке трівожне запитаннє прислав Кисіль в відповідь на повідомленнє про комісію і призначеннє його комісаром. Військо треба способити з огляду на всякі неприятельські "практики" (інтриґи) — пояснює канцлєр. Адже й під сю хвилю у Хмельницького пробуває посол Ракоція — канцлєр не знає тільки його ймення Відомо також про посла турецького. Сам Хмельницький хвалиться своїм союзом з Ордою й Портою. Коли вдасться щасливо договоритися з козаками, зараз можна буде оба війська — і козацьке й польське обернути на заграничного неприятеля. Тим часом справа комісії трактується зовсім серйозно. Інструкція "більш явна" (така що її можна буде показати й самому Хмельницькому, очевидно) вже готова; секретніша ще не скінчена, "бо коло неї трохи більше скрупулів", але не дальше як за три дні і одна і друга буде вислана воєводі 10).

Повторяю — моє враженнє, що сей галас, піднятий наоколо комісії, в деякій мірі осягнув свою мету. Хоча після визначення комісії новорічна козацька рада винесла звісну нам постанову про війну з Польщею, і її неминучість, певно, не зникала з свідомости гетьмана і старшини; проте могла явитися думка, що польська сторона також хоче заняти час комісарськими переговорами, щоб зібрати більші сили, і перспектива війни не така близька. Бо не тільки Кисіль цілком серйозно взяв свою місію комісара і домагався за се ріжних благ від короля 11) — але й Хмельницький, здається, більш уваги їй надавав ніж було треба, хоч і не залишав воєнних плянів, як се підчеркував в своїм звідомленню товариш Кисіля в комісії, скептичніш ніж він настроєний воєвода браславський Лянцкороньский 12). Маємо листа Хмельницького до Кисіля з датою 10 лютого (в дійсности ранішого — коли се старий стиль). Хмельницький виправдується, що комісія не відбулася "по Громницях" (Стрітенню) — бо козацька сторона запізно одержала відомість про сей термін, полковники не могли поспіти з своїх далеких міст, а без них самому гетьманові трудно комісію відправити. "На масниці (22-29 лютого н. с.) всі дасть Бог рушимо до Паволочи, де визначив п. староста житомирський і там почнемо". Відкладати до весни комісії він і сам не хоче; просить тільки з'їздитися в "як найменшім конкурсі" (очевидно — з як найменшими військовими ротами). Дякує, що військо відведено від лінії — післав про се подяку і Каліновському. Трівожним поголоскам просить не вірити — бо й сам їм не вірить 13).

Що до королівського послання до митрополита Коховский застерігається, що се зосталось невідомо, який воно мало ефект. Дещо про листуваннє короля з митрополитом знаходимо в пізніших відомостях московських вістунів, що взагалі чималу увагу звертали на те, яку позицію займала в сих обставинах київська єрархія. Звісний уже нам Лукаш Климовський [14]) привіз в червні такі вісти: чув він від київських людей, що король Казимир писав до Київа митрополитові Сильвестрові, архимандритові печерському і всьому духовенству, і всьому війську Запорозькому, що Хмельницький відступив від православної віри, "побусурманився в ногайську віру", нехай вони всі то знають і Хмельницького вистерігаються, і ні в чім йому не вірять. Бо він, Хмельницький, хоче бути в підданстві у турецького султана і кримського хана, а з них усіх хоче брати побори та віддавати султанові та ханові; замість церков хоче поробити мечети, а самих Киян і "Білорусів" з сімями хоче віддати в неволю й роботу Татарам, і сам хоче жити у хана в Криму. Митрополит і духовенство і богато запорозьких козаків потайки тим журяться, але явно бояться відступити від нього [15]).

Инший вістун коло того ж часу росповідав се так [16]). Були листи від київського митрополита в козацькі городи: писав йому король, що Б. Хмельницький передався до турецького царя з усім військом і побісурманився потайки — отже щоб митрополит з усім освященим собором сповнили королівське повеліннє: свою віру держали по давньому, і всі козаки і міщане аби послухали митрополита й пішли на Хмельницького, а він, король, з Ляхами Хмельницькому спереду заступив би, щоб його до Турецької землі не пропустити, і щоб турецький цар з'єднавшися з Хмельницьким не заволодів козацькими городами. Але козаки й міщане не няли віри митрополитові, а післали потайки розвідатися певно, де стоїть Хмельницький і чи не бісурманиться [17]).

Як бачимо, сі вісти про лист короля до митрополита сходяться з оповіданнєм Коховского, і се можливо, що не вважаючи на свою пізнішу дату вони йдуть від послання післаного після сойму.

Та не мігши відмовити в таких виявах льояльности королеві, митрополит вважав, видко, за обережніш зробити відповідний жест і в противну сторону, переславши з своїм післанцем путивльському воєводі дещо з сучасної кореспонденції і в додаток заяву, що він орієнтується на

московського царя і на випадок тісноти від Поляків просить дозволити йому виїхати за московську границю. Але що ся заява була тільки устна і нічим не задокументована, то воєвода їй не дав ходу [18]).

Сеї сторони не забував і польський уряд, силкуючися всяко діскредитувати Козаччину в очах московського уряду й розбирати ті звязки, що між ними наростали. Ще в осени відряджено в посольстві Альбрехта Пражмовского з приятельською осторогою про небезпеку, що загрожує московським пограничним містам від козаків. 9 (19) жовтня мав він на сю тему розмову з боярами. Пояснив їм, що сі бунтівники, розлакомившися на кров християнську і злодійську здобичу, з'єдналися з спільними ворогами християнства - бісурменами, звертають тепер свої очі на Московські землі, і останніми часами хан кримський кілька разів обмінювався посольствами з Хмельницьким, змовлячися йти спільними силами, з таким військом як було під Збаражом, на Московські землі. Супроти того добре було б щоб цар загородив міцно свої границі від козаків, і “коли б від тих злодіїв почало виявлятися якесь лихо, аби велів свойому війську давати їм відправу й нищити — аби тих спільних ворогів знищити до решти”. Але бояре поставилися до сих приятельських осторог і такого освітлення козацької справи більш ніж здержливо. Й одного боку висловили сумнів, аби козакам прийшло в голову нападати на московські україни — вони ж православні християне, тої самої віри, і ще недавно просили царя в імя сеї одновірности прийняти їх під свою руку, і цар тільки тому відмовив їм того, що не хотів зірвати згоду з королем [19]). З другої -звернули увагу, що доки козаки рахуються підданими польського короля, цар мусів би їх наступ на Московські землі поставити на рахунок Польщі. А кінець кінцем поставили під знак запитання всю історію про татарсько-козацьку змову. І як Пражмовский ніяких документів на доказ сеї своєї інформації подати не міг, справа на тім скінчилась. Цар подякував королеві за зичливу острогу й обіцяв йому віддати тим же при оказії, і нічого більше Пражмовский від московського уряду не добився [20]).

Тепер розпоряджаючи більшим матеріялом, що привіз Бєчинський з Криму і в инших місцях назбирали ріжні аґенти і кореспонденти, польський уряд рішив документально діскредитувати Козаччину виявивши зносини гетьмана з Отаманською Портою, тісний союз з Кримом і кримські замисли спільного походу на Москву. Супроти таких ворожих замислів спільних

ворогів польський уряд хотів добитись від московського ріжних приятельських послуг в своїй війні з козаками й Татарами: щоб московський уряд орґанізував в відповідний момент діверсію на козаків від Путивля, а з Дону і Астрахани на Крим і Ногайську орду; позволив переходити в потребі литовському війську через Московські землі; купувати провіянт за московською границею і под. З сим вислано 14 лютого каштеляна Вітовского від Польщі і Обуховича від в. кн. Литовського [21]). Вони повезли з собою 15 оригінальних грамот, одержаних від хана й його візира за останній рік, з проєктами походу на Москву; здається, й пізніш досилано їм ріжні документи, які встигли дістати — лист Хмельницького до яничарського аґи в Царгороді, що був тоді привезений при кінці січня [22]). Одначе все се був доказовий матеріял слабий: він доказував, що хан старався орґанізувати спільний похід на Москву, але видимо — козаки не сприяли сьому плянові. А такі пояснення польського правительства, як те що воно не пропустило торік Кримців в похід на Москву, скупивши своє військо коло Камінця і Львова, і так уратувало сусідів, бо замість походу на Москву вийшов похід на Волощину, — могли викликати тільки іронічні міркування у московських дипльоматів при всім неглибокім знанню ґеоґрафії в їх канцеляріях: про се все були свої відомости, зібрані на Україні московськими послами й вістунами.

Дивно, що польський уряд в числі инших ілюстрацій козацько-татарської небезпеки для Москви не вмів нічого ближчого розповісти про татарське посольство до шведської королеви — перепущене ним в жовтні через польські землі: на Торунь і Ґданськ. Воно мало замір використати те саме псковське повстаннє, що на нього покладав надії Акундинов, і пропонувало Швеції спільні операції з Кримцями і козаками, але шведський уряд не схотів ламати миру з Москвою. Про се московські посли довідалися в Криму, і московський уряд порахував цілий сей епізод за вияв польської нельояльности супроти Москви, але польський уряд, видимо, не мав докладніших відомостей про нього [23]).

Епізод сей не безінтересний також і з того становища, що він пробивав дорогу українсько-шведській коаліції, яка зложилася кілька років пізніше.

Примітки

1) с. 221 і 223.

2) Pamiętn. do panow. розвивають слова Коховского: Король висловляв бажаннє, щоб митрополит як богобійний пастир промовив до сумління Хмельницькому і старшині; бо на чию ж душу впаде таке велике розлиттє християнської крови і знищеннє краю? досить що король з цілою Польщею тримаючи в руках зброю, спускають її долі та віддаються на духовну перевазію — с. 152.

3) Радивил записує в своїм дневнику під 20 січня: "Що до комісії ухваленої соймом висловляються сумніви — бо Татари знову завязали з козаками нерозривну приязнь". Се інтересна вказівка, між иншим, що вісти, привезені Бєчиньским, скріпили рішеннє негайної війни з козаками.

4) Irenico-polemographia sive Theatri Europaei continuati septennium 1651-7, вид. 1663 ст. 173. Польський текст, дефектний і без дати, в збірці Міхаловского видавець позначив з огляду на дату листа канцлєра: Warszawa około 13 Stycznia (c. 601). В "Театрі" — Rojancy 5 Febr. 1651.

5) Жерела т. XVI с. 103.

6) До Москви привіз лист конотопський протопоп Дмитрій — висланець митрополита, що був у нього 18 (28) січня — Польські справи 1651 ст. l. Німецький переклад в Theatrum Europaeum ст. 73, і знову (з актів швед. держ. архиву) в Архиві Ю. З. Р. III. VI, с. 43; переклад той самий, хоча в виданнях ріжні буквальні відміни.

7) Московський перекладчик переклав слово "комісія" через "межеванье", комісарів через "межевые судьи" — се дає поняттє про якість перекладу!

8) Чи був се той королівський лист, післаний з Маховским, як оповідає Коховский (вище с. 169). В такім разі Маховского післано зараз по соймовій ухвалі, ще перед латинським Різдвом. Але можливо, що листи з Маховским, до Хмельницького й до митрополита, пішли иншою посилкою — в відповідь на лист Хмельницького, що тепер обговорюємо, — в

середині січня, або й ще пізніш.

[9]) Міхалов. ч. 204, с. 601-2.

[10]) Міхалов. с. 603.

[11]) Міхалов. с. 603 — скорочений зміст листу Киселя до підканцлєра з 22 січня.

[12]) Вважаю корисним навести невидані “пункти” його реляції з місяця лютого (без дня), з ркп. Осол. 2286 л. 120.

“Хмель умисно бере на себе постать покори, згідно з ханською інструкцією: бажає спокою, просить швидко відправити комісію, а в тім же часі з Асін-аґою, котрого хан кримський ще разом з Бєчиньским вислав до нього, присягають на шаблі вічну і доживотню приязнь: той ханським іменем, а сей своїм.

“Малий Ногай з жінками і дітьми він уже спровадив на Україну, визначив їм селища і місця, і так діється навпаки: що ми мали козакам лінію робити, то вони Татарам роблять.

“Весіллє сина Хмельницького відволіклося, не знати до якого часу, а то тому що від Порти прийшов господареві наказ, аби доньки своєї за джуру козацького не віддавав.

“П. воєвода київський бажає приспішити комісію, хоче її відправити прибравши собі кого хотів. Про час і місце, як з Хмельницьким порозумівся, не подає до відома. Але не станеться по його волі, бо за краще вважають згодитися на 1 березня; бо ж і комісари на то визначені не можуть так скоро отримати грошей з скарбу.

“Межи Турками напевно заходять непорозуміння, і вони чекають як скорше королівського посла до Порти, — щоб ми з свого боку приборкали козаків, а вони Татар. І з деяких угорських листів виходить, що Турки приязніші нам ніж козаки, і готуються на Татар.

“Хмель післав до Криму по орду, і вони обіцяли ставитись до нього на масницю руську (22-9 лютого н. с.). З того видко, як він бажає спокою, коли

орди до себе стягає: певне не посередничати прийдуть, і назад, проти натури своєї, дарма не вернуться.

"Татари мають виправити посла до короля: просити козаків в поміч на Турків. З того кожен може зміркувати, який то промисел божий над вами: так замішав замисли неприятельські і їх самих між собою посварив, що козаки й Татари не знають, чого триматись".

Що в Царгороді єсть така тенденція: розвести козаків з Татарами і звязатися з Поляками, се писав і Кисіль до підканцлєра в цитованім листі, Міхал. с. 604.

[13]) Осол. 2286 л. 119-20.

[14]) Про нього в т. VIII. III с. 222.

[15]) Білгор. вістовий столбець 1651 р. с., .№ 323, 271 дд.

[16]) В ориґ.; іюня 26 писал из Кіева митрополит, але що вістун се оповідав на місці, то очевидно 26 червня се дата його оповідання.

[17]) Білгор. віст. ст. 1651 р. с. 206 і дд.

[18]) Польські справи 1651 р. ст. 1 а: оповідання в Москві батуринського ігумена Ісихія, 30 квітня ст. ст.

[19]) Здається, московські дяки при тім зашироко відкрили секретні зносини гетьмана з Москвою. В грудні скаржився писар Виговського паволоцькому війтові на меду, на канівському ярмарку, "що чиниться з московської сторони неправда: ті листи що до царя писав гетьман Хмельницький, аби він його прийняв в Московське государство, об'явилися у короля в Варшаві" (Пол. спр. 1650 р. ст. 1 л. 878).

[20]) Польські справи 1650 р. стовбець 9.

[21]) Міхалов. с. 606.

[22]) Польські справи 1651 р., кн. 80. посольство Вітовського-Обуховича.

[23]) В варшавських записках про перепущеннє татарського посла до Швеції, що поїхав туди на Торунь і Ґданськ, solicituiąc Szwedow na woynę ku Moskwie — Осол. 225 л. 321.

Французький посол дав знати свому урядові про приїзд татарського посла 3 грудня і дану йому авдієнцію 7 грудня; хоча мова йшла про орґанізацію кампанії против Москви, але французький посол старався вивідатися, чи нема тут в дійсности плянів проти Польщі. “Татарський посол підчас свого побуту в Стокгольмі говорив, що його пан, Поляки й козаки змовилися на похід на Москву, але тут думають, що Поляки зброяться против Москви”. — Теки Люкаса в Осол. 2973 л. 13-14. Довідатися ближче про се послові не вдалось, але дуже правдоподібно, що такі балачки йшли.

В посольстві до Криму Елякова і Кузьмина (Кримські справи, кн. 30 т. II. 1651): "Да посланники ж в Крыму провЂдали у литовских полоняников, что посланы де от крымского царя послы в Литву к королю, да в нЂмцы в Свию. В Литву послан Маметь ЧилибЂй для казны, что взять у литовского короля по договору шездесят тысячь яфимков, чтоб крымской царь войною на них не ходил. И в ЛитвЂ де ныне тому крымскому послу в том отказали и казны не дают потому, что де крымской царь с Черкасы на них, на польских людей стоит за одно. И о том де прислан в Крым от короля гонец толмачь Ромашковичь. А в Свию де посланъ в послах в прошлом году Аджи Мустафа для того: писал де к крымскому царю литовской король, што Псковичи царскому величеству учинились непослушны и хотят изменить, а свейская де королева с царским величеством хочет войну учинить, и чтоб де крымской царь шол войною на государевы украинные городы, а к свейской бы де королеве о том послал от себя про то вЂдомо учинить, и свейская де королева за то ему Ислам-ГирЂю царю даст большие подарки, а литовской де король хатЂл в тЂ ж поры итти с своей стороны войною на государевы ж городы. А послан де из Крыму в Свию посол Аджи-Мустофа через Литовскую землю. И нынешние де зимы писал к крымскому царю, что ему в Свие в том отказали, а сказали, что свейская королева с царским величеством в мирном постановленье, и тот де посол будет, чаять, вскоре (л. 180-182).

14 квітня ”Жид Юсупко сказывал посланником: вчерашнего дня пришол в Крым крымской посол Аджн Мустофа, которой посылан был в Свию к свейской королеве, да с тЂм жо послом прислан в Крым ис Свиі от

королевы гонец Маиор Суйги(?), а людей с ним семь человек, а прислан де тот гонец к царю с поминки; а какие поминки присланы, того, сказал, не вЂдает. А говорят де, что будет от свейской королевы в Крым и посол, а чают тому послу быть через Московское государство, потому что ныне литовской король крымского посла и свейского гонца через свою Литовскую землю не хотЂл и пустить. А прислала де свейская королева к крымскому царю того гонца с тЂм, чтоб крымской царь шол войною на литовского короля, а она де королева с своеи стороны пойдет на того ж литовского короля, а с великим де государем, цар. и вел. кн. Ал. Мих. вс. Руси у ней королевы вЂчное мирное укрепленье” (210).

Сей гонець був Йоган Майєр, що переїздивши через Україну до Криму і з Криму описав свою подоріж — його записки в Архиві Ю. З. Р. III ч. IV. Але цікаво, що ніяких доручень в українських справах він, очевидно не одержав.

Портрети татарських послів до Швеції видані в Theatrum Europaeum c. 86-88.

ПОЧАТОК КАМПАНІЇ, КОРОЛЬ ДАЄ НАКАЗ ГЕТЬМАНАМ, МАРШ КАЛІНОВСКОГО ПІД БАР В ЛЮТІМ 1651 Р.

Повертаюся до наведеної звістки нунція про наказ від короля гетьманам в середині січня. Не маємо підстави ні відкидати її ні підозрівати: вона йде з занадто доброго джерела, переказана досить виразно і конкретно, і супроти неясностей і баламуцтва инших джерел доста авторитетно і ясно пояснює, звідки і як почала ся кампанія: з чого то прийшло до голови польному гетьманові Каліновскому повести наступ на козаків, не чекаючи скомплєктування війська. Коли комісія ще сиділа у Варшаві, і навіть редакція інструкцій не була доведена до кінця (як писав 13 січня канцлєр воєводі Кисілю), давати таке роспорядженнє гетьманам, котрі не були комісарами і мали одинокий спосіб кінчати з козаками — збройним наступом, посилати такий королівський наказ, як його переказує Торрес, значило одно — наступити так щоб справа була скінчена не далі початків березня. Мотив ясний: весна, на переконаннє польських кругів, мала принести наступ з'єднаних козацьких, татарських, турецьких і незнати ще

яких сил, коли тому не запобігти. З другої сторони щоб дістати можливість трактувати про субсідії Польщі на війну з Турками, треба було приборкати козаків. Але цінно те, що коли Коховский висловлюється в формі обережного сумніву — чи Каліновский на козаків наступив не з наказу короля [1]), а инші старі історики представляють справу так, що Каліновський був спровокований козацьким військом — його переходом за лінію і нападом на Бар, і тільки відповів походом на поход [2]), — ми тепер можемо з усякою певністю сказати, що гетьмани польські — Потоцкий і Каліновский були приневолені розпочати наступ на козаків передчасно — перед скомплєктованнєм війська, наказом короля, що прагнув як найскоршого погрому козаків, для того щоб обернути їх против Турків і на тій підставі одержати постійні кредити Венеці.

Процитую небезінтересні з сього погляду вказівки у згаданім уже листі кухмістра коронного з 27 лютого: "Писав королеві й. м. сам воєвода браславський (Ст. Лянцкороньский, оден з головніших учасників кампанії), що козаки Шаргород зайняли й уфортифікували. Король й. м. дуже дивується такій необережности п. польного гетьмана, що він не захопив його і не забезпечив. Мусять там конче дати по лобі, так розуміє король й. м., а сам хоче рушити за три тижні. Але сей замисл відмінить рада панів сенаторів — бо на погибіль би рушив посполите рушеннє. І то не до Львова, а до Володимира і до Олики має йти; одначе на се не треба покладатись, бо його голові з змінами не трудно". Як бачимо ніяк не Каліновский був ініціятором наступу, се король підганяв його і сам рвався в похід.

Все се стверджують і реляції обох гетьманів — Каліновского і Потоцкого, вислані зараз в початках кампанії. Ні оден ні другий не вважають потрібним чим небудь мотивувати свій наступ, як то роблять пізніші оповідання: нема тут мови про якусь провокацію з козацького наступу, перехід за лінію, наступ на Бар, бунтованнє козаків і т. д. Оден і другий пишуть так, як писали б до людей, які твердо знають, що гетьмани не були ініціяторами сього наступу, а дістали наказ і його виконують. Потоцкий, повідомляючи про перші успіхи кампанії, пускається в міркування, де йому тепер умістити базу дальших операцій: "вибравши осідок війни, спокійно виглядати місця для дальших безсмертних тріумфів кор. маєстату". "Ближче від Винниці я його (такого місця) не бачу — там, при тім місці

прийдеться мині стати за військом і чекати того русько-скитського звіря — він не дальше від нашого війська як 12 миль. А чей найвищий пан то дасть, що і він з прибраними собі до помочи монстрами за високим щастєм й. кор. мил. упаде, а імя божого помазанця зістанеться славне будучим вікам і страшне гордому потомству". Але висловлюючи таку свою готовість він нагадує, що з своїми силами він того всього не потрапить доказати, і йому треба прислати свіжі військові контінґенти.

Так само і Каліновский, розповівши як він погромив Нечая, говорить як про річ самозрозумілу, що по сім погромі він збиравсь і збирається до дальшого походу на Україну, але нагадує, що в поміч Нечаєвому полкові сунуть нові козацькі сили, і за ним сам Хмельницький, тому коронне військо повинне дістати підмогу і в людях і в артілєрії. Се знов, очевидно, треба розуміти так: наказ виконую, але ви ж нас не видайте, не зіставте без обіцяної підмоги [3]).

Примітки

[1]) Incertum an iubente ita rege — с. 223.

[2]) Я мушу тут трохи ближче освітити се питаннє, бо під впливом старих польських оповідань про початок кампанії, він і в новішій літературі представляється доволі баламутно.

Найбільше тут заважило оповіданнє Коховского, переважно теж бране не так з його латинського ориґіналу, як з ріжних перекладів і перерібок. В латин. ориґ. читаємо:

"Каліновский, польний гетман, з огляду на те що всяка надія на спокій зникала, а до того ще провокований неприятелем, пускається збройним походом на Україну, не знати — чи за наказом короля. Бо Нечай, полковник браславський, щоб підняти до війни чернь Волини і Поділля, напав на Бар — поза лінією, а коли йому сю несправедливість виткнено, — гордо відповів польському гетьманові, зневажливо нагадуючи попереднє (погром

і неволю — як се толкує автор Pamiętn. do panow.) і легкодушно викликаючи його до битви під сю хвилю. Се викликало чоловіка непризвичаєного до зневаги на те що він — як ведеться при виклику — противставив зброю зброї. До того ж боліло йому, що його — пана величезних маєтностей, не пускають на Україну, і кожде ледацтво володіє його дідицтвом. Маховский за той час повертав нічого недобившися що до забезпечення безпечного в'їзду комісарам: Хмельницький відмовляв присяги в тім, що їм вільно буде їздити — хоч се їм всяко належало і з огляду на авторитет короля і на поважаннє до того обовязку, що вони взяли на себе; він хотів, щоб вони їхали не озброєні і з таким числом супроводу, яке він визначить. Тому гетьман (Каліновский) розіслав скрізь листи, закликаючи чернь, щоб верталася до послуху королеві й була певна його милосердя; поясняв, що польське військо приходить тільки задля погамовання повстання — аби козаки, залишивши смуту, підлягали звичайній юрисдикції, згідно з зборівськими пактами, а піддані повернулися до звичайного підданства. Але коли побачив, що вони уперто зневажать собі сю приману милосердя, він на початку лютого рушив військо з Станиславова. Захопив в Ворошилівці сотню Шпаченка сотника, не випустивши ніяких вістунів сього погрому, і якийсь час затримався тут, аби добре зміркувати наміри ворогів і дати час припізненим корогвам поспіти до війська. Нечай уже (раніш) вийшов з Бару, укриваючи наближеннє більшого війська в поміч — коли гетьман (Каліновский), розгніваний сим відступом провокуючого, і довідавшися, що той собі безпечно справляє вакханалії в Красному, давши собі духу на запусти, — покладаючись на те, що Шпаченко держить сторожу, — постановив скоренько пустити на Бахуса Марса” с. 224.

Як бачимо, оповіданнє дуже поплутане, і на короткий час кількох тижнів, навіть днів тут згромаджено цілу масу подій, котрих вистало б на добрий місяць.

Коли міг вертатись від Хмельницького Маховский, післаний від короля після сойму? В середині лютого н. с., що найскорше! Тим часом на початку лютого Каліновский уже йде походом з Станиславова (Станиславчика над Мурахвою); видав перед тим універсали, що лишилися без послуху; Нечай пішов на Бар і вернувся, і т. д.

Ясно що се якась перспектива поза катеґорією часу, без усякого

хронольоґічного підкладу, і її зовсім не можна брати за реальну повість про події, як узяв її свого часу Костомаров, і потім Ґурский в своїй спеціяльній історично-стратеґічній студії: O działaniach wojska koronnego Rzeczypospolitej Polskiej w wojnie z kozakami (okres od dnia 19 lutego do 10 lipca 1651 roku. Bitwa pod Beresteczkiem) — Bibl. Warszawska 1887, maj. Каліновский в Станиславові, коли Нечай сидить в Барі у нього в тилу, і марш Нечая з Бару до Красного, повз Станиславів, се цілковитий абсурд, сплетений без усякого орієнтування в реальних обставинах просторони.

У Твардовского Нечай тільки наміряється йти на Бар, “де наші недалеко мали свій збірний пункт”, але польське військо спішно вдень і вночи побігло йому на зустріч. Се вже краще, хоча з другого боку весь малюнок до крайности загальний і не конкретний. Хмельницький, довідавшися через своїх шпигунів, що на соймі ухвалено війну, — "виповів поголовно всім Ляхам мешканнє на Україні — бити і мучити їх зачав, післав по татарську поміч, наперед велів наступати Нечаєві з полком під Браслав і за Божською лінією”, а сам ладив всі ті сили, котрими воював в попередній війні, — не чекаючи трави. Король же, бачучи се, щоб його заняти і затримати, зараз же зимою велить гетьманам іти спішно з кварцяним військом на Поділлє, сам же незадовго збирається йти з військом наємним. Отже “гетьмани не дармують — насамперед розвиває свої корогви польний, почувши про Нечая з військом на межі Браславщини і Поділля. Він простував на Бар, де неподалеку мали збірне місце наші. Зараз против нього побігли наші день і ніч, і тихенько впавши до Красного захопили його”.

Як бачимо, гетьмани тут дістають наказ наступати на Поділлю, щоб заняти Хмельницького; се була б цінна вказівка -підтримувала б відомість Торреса, — тільки що взагалі представленнє таке загальне і мало конкретне, що не можна бути певним, чи автор має в памяти реальний факт королівського наказу, чи просто укладає оповіданнє так як йому здається правдоподібніше.

Рудавский представляє справу так, що Хмельницький заходивсь укріпляти пограничну зону, і се викликало відсіч Каліновского: “Хм. не вдоволяючися підозрілими зносинами з (заграничними) володарями і добачаючи небезпеку для себе в проволіканню, скріпляє залогами Ямпіль, Стіну, Шаргород, Винницю(!), Мурахву — бо сі місця через свою близькість до Поляків завсіди були підозрілі для неприятеля. Тоді і до Красного прилітає

з старшиною провідник бунтівників Нечай, найзавзятіший в повстанню, але М Каліновский негайно наступив і в тім же місті погромив” (с. 72),

Подібно уявляє собі події Радивил: "під кінець (лютого) Нечай, козак висланий Хмельницький з 30 тис., щоб не давати громадитися нашому війську, взяв і пограбив Шаргород, містечко Замойского, відти пішов до Красного, містечко того ж пана. Каліновский з кількома тисячами прийшов туди в запустний понеділок, здобув місточко” і т. д. Pamiętniki III с. 433.

Освєнцім — сам учасник кампанії, на підставі якихось чуток, першим пускає самого Хмельницького: “Покладаючись на обіцянки і поміч нуреддін-султана Хмельницький 16 (лютого) рушив сам до Бару, а за тиждень до того ціла Україна, дорослі і малі, молоді і старі (рушилися) ні про що не думаючи, тілько про нашу погибіль: про комісію що мала бути — вже ні гадки, а тільки хотіли випередити наші війська, поки ще не зібрались (се можливо - реальна подробиця). Але дуже в тім помилилися, бо Каліновский, маючи на той час всю владу над цілим військом — бо великого гетьмана король хотів мати при собі для ради, а більше — як то секретно говорили, не довіряючи його роспорядкові, — зібравши військо під Баром, як тільки одержав відомість, що тамошнє хлопство в Браславщині збирається в купи і бунтує, 19 рушив з-під Бару до лінії, щоб не дати неприятелеві її переступити. Під вечір того дня ставився в місточку Станиславові і там довідався, що Нечай, полковник браславський, найперший бунтівник між повстанцями, котрому вони самі признавали перше місце після Хмельницького, нітрохи не вважаючи на пакти, що обом сторонам забороняли переходити лінію, перейшов її до місточка Красного, що було вже за лінією на нашій стороні, і став у нім. Маючи слушний претекст щоб на нього наступити, Каліновский рушив з Станиславова 20-го, себ то в запустний понеділок, виславши наперед з певною частиною війська Стан. Лянцкороньского воєводу браславського, і той забіг неприятеля несподівано, на підпитку, і впавши до міста з трьома козацькими хоругвами: старости черкаського Кисіля, старости уланівськаго Каз. Пісочинського і Криштофа Корицького, наробив між козаками великого замішання” (с. 262).

Торрес з свого обовязку інформатора подає такі “вісти з Руси” під днем 4 березня: “Хмельницький з 30 тис. козаків пройшов граничну лінію на час і взяв місто Красне”. “Козаки постановили були напасти на наше військо

останнього дня карнавалу, коли воно буде заняте святом і напється. Нечай з 15 тис. вибраного війська наступив і прорвав лінію, занявши Красне". "Почувши се і воєвода чернигівський (Каліновский) швидко пройшов 9 миль і в ночи карнавальної неділі зайняв найбільш догідні позиції міста і велів з трьох сторон дати огню" (с. 108-9). Цілком фантастичну історію записав Майер 26 лютого в Красноставі: Козаки розжалені смертю Гладкого (вище с. 158) починають громити шляхту, Каліновский жадає від Хмельницкого суду і відшкодовання; Хмельницкий посилає сих козаків Каліновскому на його волю і Каліновский запросивши їх на бенкет, велів усіх побити, крім одного, полишеного для допиту на муках. Він розповів, що сих козаків Хмельницкий післав наперед на звіди, а за ними посилає 20 тис. з Нечаем, а 50 тис. з своїм сином на Радивила, і т. д. — Архив Ю. З. Р. III. VI с. 49

3) Листи Каліновского до підканцлєра Радзєйовского: з Красного 21 лютого, пізніший — з 24, мабуть з Мурафи, і лист Потоцкого до канцлєра Лєщиньского з Мурахви 3 березня — Міхалов. с. 606, 609, 613.

СУПЕРЕЧКИ ЗА ЛІНІЮ, СТРІЧА З НЕЧАЄМ, ПОГРОМ НЕЧАЯ В КРАСНОМУ, ЙОГО СМЕРТЬ, 21 ЛЮТОГО, ВРАЖІННЯ ВІД СМЕРТИ НЕЧАЯ

Доволі ясно, що початком операцій послужило скупченнє коронного війська коло Бару і марш туди Каліновского з під Камінця. Сі перші кроки наступу з поміж досі відомих джерел найбільш ясно представлені в "вістях з Варшави 4 березня", що переказують реляцію післану від канцлєра Лєщиньского примасові, на підставі листів одержаних з України, і в тім - екстренної реляції Каліновского; правдоподібно вона й лягла в основу інформації канцлєра. З огляду що сі записки не видані, я наведу повну цитату, тільки з скороченнями титулятур:

Гетьман польний, для скоршої виправи армати з Камінця трошечки там затримався [1]), і відти пройшов повз Бар, не вступаючи до Бару, і післав до й. м. п. Лянцкороньского, просячи побачитися з ним для порозуміння. І так сталося, що вони з'їхалися в Станиславі, в 4-х милях, і (Каліновский) діставши язика про Нечая, що він вийшов з Шаргороду з своїм полком, і єсть в Краснім, — поспішив до Красного комонником кінно, полишивши армату позаду, і там вбігши до міста в понеділок (10 лютого) вирубали козаків, що були в місті [2]).

Вповні правдоподібно, що перші ж рухи польського війська викликали з боку Нечая противділання — чи то в формі його власного виїзду на фронт, чи то в заходах коло скріплення фронту. В листі до Хмельницького, виправдуючися з свого наступу, Каліновский закидає Нечаєві (тоді вже вбитому), що він уже йшов на польське військо, спокійно розложене на зимових кватирах по своїй стороні граничної лінії, і спровадив для сього армату з Браслава, щоб його знищити [3]). В реляції Радзєйовскому Каліновский каже, що добувши Красне (після того як Нечай поліг), до козаків, що замкнулися в замку тамошнім, він посилав домаганнє, аби вони вступилися за лінію, а міщане послушні “віддали звичайне підданство свому дідичному панові" (Замойскому) [4]).

Мобілізаційні універсали Хмельницького, розіслані десь в перших днях лютого, а з другого боку оповіщення розіслані Потоцким, щоб обивателі пограничних воєводств стереглися Татар, а військові з компуту польного гетьмана поспішали за ним ку Україні (маємо одно таке сповіщеннє з дня 18 лютого) [5]), служать відгомонами руху на лінії.

В “варшавських вістях” з місяця лютого у Ґоліньского єсть також звістка, на жаль без дня, про універсали вислані з королівської канцелярії, щоб корогви повиходили з своїх меж і пішли спішно, день і ніч до гетьмана польного, і з ним сполучились “під горлом і суворими артикулами і винами” [6]). Потвердженнє спішної мобілізації. Освєнцім каже, як вище було зазначено, що король умисне викликав до себе на сей час Потоцкого, нібито щоб порадитися з ним, а в дійсности — толкували — тому що не довіряли його справности, і через те перші операції переводив Каліновский [7]).

Але чи при тім Нечай наперед зайняв такі приграничні міста як Красне, Мурахва, Шаргород, Чернівці — де почалася війна, і його наступ випередив польській наступи на них, як се каже напр. Освєнцім і оден з анонімних дневників; чи Нечай переводив тільки переґрупуваннє війська і поголоски про його наступ розголошувалися польською сторожею для оправдання свого наступу, се зістається не ясним.

З вищенаведеного листу Нечаєвого замістника Кривенка було видно, що за сі пограничні міста вже перед тим ішли суперечки: Поляки вважали, що вони лежать по їх стороні зборівської лінії та вибирали в них стацію, а козаки вважали їх своїми [8]). Се пішло з того - як я то вказав у попереднім томі, що зборівська лінія: Браслав-Ямпіль фактично не була прийнята козацькою стороною; гетьман говорив, що козакам признано територію по Бар і се в добрій чи уданій вірі могла повторяти місцева старшина. В таких обставинах скупченнє польського війська під Баром, переведене з кінцем січня і на початку лютого н. с., мусіло послужити викликом для козацьких операцій. Коли попереднім літом скупленнє польського війська під Камінцем в козацьких кругах вважалося провокацією — бо занадто близько до лінії діялося, то марш з Камінця до Бару, традиційної бази польських гетьманів — се була вже війна. Він мусів викликати певний рух на одсіч — і з сього вийшла звістка про рух козаків на Бар — може власне тому що козаки називали Бар крайнім пунктом своїх претенсій [9]), і в ріжних польських оповіданнях се виступає як початок кампанії. Але коли б ініціятива наступу була по козацькій стороні, то ясно, що перші стрічи сталися б не на тій лінії, де ми бачимо козаків ще з осени, як на своїх постійних позиціях, а під Баром, або в Барі. Просторінь, що ділила козацькі пости від Бару, була зовсім або майже безборонна, і при швидкости козацьких рухів, козацьке військо певно встигло б стати під Баром, поки Каліновский поспів під їх лінію з-під Камінця. Але нема ніякого сліду, щоб козаки були під Баром; говорить се Коховский, і се очевидно непорозуміннє: у инших польських істориків з козацького руху на лінії вийшов наступ козаків на Бар, а Коховский пішов іще далі і розповів, що Нечай був зайняв Бар, але відступив назад перед наступом Каліновского. Подільські вісти з лютого, які у нас заховалися, не дають ніякого місця для такого наступу і відступу в першій половині лютого.

У нас єсть небезінтересний листок з Микулинець 19 лютого, з вістями з

Язлівця. Туди прибули жінки військових з Бару, вислані для безпечности. Каліновский рушає з Камінця з другою частиною війська в поміч воєводі (Лянцкороньскому, що став у Барі), викликає спішно свого сина, обозного коронного. Але похід має виразний характер наступний, а не оборонний: автор бідкається, що козаки "в містах добре уфортифікованих, за мурами і за готовими кобилинами, острогами, валами, сильними парканами боротися будуть, а наші їх схочуть з поля ex aperto діставати і без шанців штурмувати, а ще важніш — спочатку кіннотою обложити, а вже потім по піхоту посилати, і з такого наступу (z takowego postepku y z tey imprezy) нашого війська неможна сподіватися великої потіхи, і аж тоді відчують се ті що тепер так нерозважно викрикали" [10]). Ситуація, думаю, вповні ясна.

Про самі події говорять два анонімні дневники воєнних операцій, писані, очевидно, якимись невисокими чинами з коронного війська — оден виданий, другий ні [11]); зводячи їх до купи одержуємо досить докладний образ подій. Вони фактично починаються суботою перед запустною неділею: ся субота того року на оден день припадала у православних і латинників, 18 лютого. Тоді Каліновский зійшовся під Баром з відділом воєводи браславського Лянцкороньского, потім сполучився з хоругвами, що стояли на лінії "над Дністром" (справедливіше — над Мурахвою) і почав операції. Привід тому, мовляв, дав Нечай — "перейшовши за лінію і поставивши свої залоги в Мурахві, Шаргороді і Краснім, він викликав на те п. воєводу браславського, що той написав до нього, до Шаргороду, де він був під той час, переймаючи спадщину по козаках, що померли від повітря. Напоминав його, аби він вище над свій стан не виносився і полковникам своїм за лінію заходити не дозволяв, щоб потім того поневчасі не жалував. Той одержавши се писаннє по пяному в Шаргороді, почав шаліти, і велів полкам громадитися в Красному, і сам туди поїхав в пятницю перед запустами [12]), чекаючи більшої помочи, що обіцяв йому Хмельницький. І в саму неділю прийшли два полки до Винниці: Богуна й Іляша уманського. Бо так був Нечай умовився з Хмельницьким, що на сам попєлєц (22 лютого) мав ударити на Бар і на воєводу браславського; але провидіннє боже помішало їх шики. Бо в саму суботу перед вечером, 18 лютого прийшов п. гетьман польський з своїми людьми повз [13]) Бар до Матийкова, покликав до себе п. воєводу браславського і там мавши цілу ніч нараду, роз'їхалися, а в неділю запустну п. гетьман пішов до Ялтушкова, а п.

воєвода до Бару і звідти з своїми людьми пішов до п. гетьмана і зійшовшися з ним стали на ніч в Станиславові.

До сього друкований дневник додав, що тої неділі Каліновский злучився під Станиславовим з хоругвами, що стояли на лінії на Дністрі, і тут діставши від "язика" відомість про козацьке військо, — що Нечай стоїть у Краснім, а в Воронківці, на крайнім виступі Богу, між Станиславовим і Красним держить сторожу сотник Шпак, або Шпаченко, з своєю сотнею, Каліновский післав невеликий відділ кінноти з Корицким в головах на Шпака, а сам з головним військом пішов на Красне [14]).

Дневник підчеркує, що сей наступ мав характер несподіваного нападу: і на Шпаченка і на Нечая напали крадькома. Для сього вивели військо вночи і поночи напали на них, та ще й умисно йшли можливо тихо, "по козацьки їхали, щоб навіть з послуху їх не помітили", і справді Нечаєві козаки подумали, що то до них їде Шпакова сотня. Дневник, Освєнцім й ин. пояснюють сей успіх ще й тим, що козаки і сам Нечай понапивалися на запустах, і не трималися на сторожі покладаючися на Шпака; сей мотив ми потім побачимо і в пісні про Нечая.

Тим часом Корицкий погромив Шпака, так що мало хто з ним встиг утікти. А за той час передній полк Каліновского під проводом Пясочиньского став перед Красним і з криком ударив до брам. На сей ґвалт Нечай вискочив з господи, де піячив, але в сім замішанню його обпали і вбили: вийшла бійка за його полковничу булаву, і в тім замішанню його вбито, і богато козаків полягло та й всякого люду, чоловіків і жінок нарубано: запалили місто і стали рубати кого попало. Козацьке ж військо, під проводом звісного нам Кривенка, зачинилося разом з частиною міщан в неприступнім замку і тут боронилося три дні. Каліновский раз-у-раз посилав на приступ своє військо, піше і кінне, хотячи здобути. Поляки несли великі страти, але не могли добитись до замку. В згаданих вище варшавських вістях Ґоліньского (що йдуть в головнім від Каліновского) читаємо, що Каліновский посилав до обложенців парляментарів: обіцяв, що обложені зістануться цілі, коли піддадуться, бо він не на те прийшов, аби їх громити, але щоб привести до договору і спокою військо Запорозьке, — аби воно зісталось при своїх вільностях. Але козаки завзято стояли на тім, що краще їм згинути, ніж піддатись [15]). Аж на третій день, вівторок, частина міщан, що були в замку, попробувала непомітно утікти через вилім і стягнула біду на себе і на всю

залогу. “Бо ротмістр Янжул — оден з ново-нобілітованих козаків, завваживши сю утечу, післав за нею погоню, що догонивши почала їх рубати, а тоді утікачі, злякавшися завернулися назад до замку, і в замішанню, що з того вийшло, погоня вдерлася до замку й розчинила замкову браму польському війську.

Тут доперва почалися різня і утеча куди видко — але як запевняють Поляки, мало хто втік: “Оден тільки сотник Степко, дуже поранений, утік від пана Янжула з своїми ранами до Хмельницького, — бо скільки козаків вискочило з замку, хоругви Янжула й Стрийковского дочиста в погоні знищили”. Так само вирубано й тих, кого застали в замку. Взяли в полон тільки чотирьох: Гавратинського, шляхтича-інфаміса, що перейшовши до козаків був у них сотником тростянським, попа що читав псалтир над Нечаєм, писара Нечаєвого Житкевича і Татарина що був при Нечаю: їх живих відставили до гетьмана.

Про похоронну церемонію над Нечаєм записує за оповіданнями очевидців Радивил (очевидно вони зробили вражіннє між польською публікою). Війшовши до замку, польські вояки застали в тутешній церкві відправу над Нечаєм: тіло його лежало на килимі, і при нім сиділо четверо попів і брат, і всіх їх порубано. Анонімний дневник оповідає трошки инакше: уходячи до замку, козаки взяли з собою тіло Нечая і прибравши пристойно поклади в башті на оксамиті, засвітили свічі й поставили попа, “щоб псалтир над ним співав”. Сього попа живцем відставлено до Каліновского, а тут його “Німці обложили огнем і так його — посередині ходячого — спекли припоминаючи йому, як то козаки знущалися над християнськими священниками”. Гавратинського як зрадника розстріляно. Рахували, що своїх стратили коло 200, а неприятеля впало трупом 15 тис. “окрім діток і жінок і поспільства краснянського”. Значні свої страти токували тим, що козаки дуже боронилися, стріляючи не тільки з огнистої стрільби, але й з луків ядом напущеними стрілами — “так п. Динов, пострілений стрілою в горло, зараз опух, і хоч скоро вирвав (стрілу), але тіло на нім ціле посиніло”, і т. д. [16]).

За те не могли нахвалитися здобичею: “Тішиться наше військо здобичею: худоба, коні, гроші, срібло, шати — богато по тім хлопстві дісталось, а між иншими воєнними приборами і хоругвами — одна богата хоругов Нечая: єдвабна, щирим золотом вигаптована черницями київськими — за

гетьманом зісталася”. “Загрілося наше військо замерзле і покріпилося краснянським лупом — кажуть, що самих коней взяли 11 тис., самопалів, мушкетів — вдруге мабуть стільки, та одежі, і того що було в кешенях, саквах і т. д. Не згадую вже рогатої худоби — що оден товариш вів по кілька-десять пар волів з тяжкими саньми, возами, мажами українськими. Бодай здорові були — а сі нехай стидаються, що на потребу не поспіли — а инші ще й досі за Вислою курей давлять”, — завважав з сього приводу підкоморій львівський Мясковский, додаючи кілька прикрих слів на адресу тих “товаришів”, що не спішачися на фронт об'їдали галицький люд [17]). “Нещасливе місто і земля та — і так уже обернена в чистий попіл! Видерти від умираючого з голоду хліб з кори букової печений, вола останнього взяти, жінку з кошулі обдерти, а з самого шкіру здерти — така безбожність наша, чи наших” [18]).

Сей погром і смерть Нечая зробили велике вражіннє і в Польщі і на Україні. В варшавських костелах правили Te Deum - “дякуючи Богові за побіду і щасливий початок війни з козаками” [19]). Щоб підчеркнути вагу сього успіху оповідали ріжні фантастичні оповідання що до замірів Нечая й козаків. “Нечай вже був умовився з Хмельницьким і козаками у запустну середу йти з військом, 15 тис. реєстрових козаків, на Бар і здобувати його — щоб дістати п. Лянцкороньского, що стояв там зількома хоругвами. Взявши його і забравши в неволю жовнірів мав їх відіслати Хмельові, а звідти, з Бару, мав іти з військом на Ліско, обернувшися Підгірєм, аж під сам Краків — опанувати, злупити його й инші міста: тут на Підгірю могла б сила хлопства до нього пристати, коли б не скарав був його сам Бог”. На Литву Хмельницький виправив сина з 4000 Татар — міста пустошити, а людей Татарам віддавати, аби Литву заняти війною і розлучити військо коронне і литовське. А сам з Татарами й козаками збирався йти серединою Польщі під Люблин. Бог помішав сі пляни, знищивши Нечая” [19]). Так і сам Каліновский, пізніш, по своїй ретіраді вже, доводив, що тільки погром Красного і смерть Нечая стримали Хмельницького від того наступу, що він замишляв одночасно з наступом Нечая [20]).

Але і без сих додатків смерть Нечая була великим тріумфом. Його рахували після Хмельницького найбільшою фіґурою в козацькім війську, що противставлялася самому гетьманові, і насмілялася йому противстати. В польських кругах Нечая вважали найбільш завзятим ворогом Польщі і

магнатства, дійсним провідником повстання після Кривоноса — більш завзятим ніж сам Хмельницький. Тому до тріумфального почуття першого реваншу козакам прилучилась іще надія, що тепер, коли не стало сього непримиреного ворога, може і з Хмельницьким і з козацьким військом буде лекше договоритися. Не тільки Кисіль, але й сам Каліновский по сім погромі вдаються до Хмельницького, як далі побачимо, з виразами жалю з причини такої пригоди, і вперед вилучають з сього конфлікту самого гетьмана, звалюючи всю вину на Нечая, і таким чином стелють йому дорогу до порозуміння, коли б він вибрав згоду замісць війни по такій серйозній осторозі. Каліновский, і з його слів потім инші, вважали, що ся пригода дійсно дуже сильно прохолодила у Хмельницького запал до війни, а Радивил в своїх мемуарах записує, що Хмельницький сам відказував, хоч і не щиро, що вважає сю пригоду з Нечаєм заслуженою карою йому, за те що він переступив границю і порушив спокій.

Примітки

[1]) Се звучить як виправданнє Каліновского, що він трохи забарився з наступом против королівського наказу.

[2]) ркп. Осол. 113 с. 841 і 189 ст. 446: Nowiny z Warszawy do p. Toporskiego, raycze kazimierskiego.

[3]) Michałowski c. 617.

[4]) Тамже с. 606.

[5]) Оригінал в збірці Русєцких ркп. 31 с. 127. Згадує про універсали також Майєр — Архив Ю. З. Р. III. VI с. 51.

[6]) ркп. Осол. 189 с. 444, записано разом з відомістю про те, що 14 лютого вислано послом до Москви кашт. Вітовского.

[7]) с. 251.

[8]) Вище с. 153.

[9]) Пор. нижче звістку дневника, що Нечай збирався йти на Бар, теж саме і в “варшавських вістях” Ґоліньского.

[10]) Збірка Русєцких ркп. 31 ст. 29.

[11]) Друкований у Міхаловск. ч. 223, невиданий маю в двох копіях: в збірці Русєцких ркп. 41 с. 195 і в Теках Нарушевича 145 с. 403.

[12]) В ориґ. przed mięsopustną niedzielą, але се сиропуст, видно з порівняння дат; дневник Міхалов. зве її niedziela zapustna — се 19 лютого, а пятниця перед нею — 17 лютого н. с.

[13]) В ориґ. przez, але з контексту міркуючи мабуть треба розуміти се як. “повз”.

[14]) Міхалов. с. 621. Пор. реляцію з Бару 23 лютого в збірці Русєцких: “В саму запустну неділю приїхав я з п. воєводою браславським до Станиславова, 5 миль за Баром — там стояли і хоругви аркебузієрів, і тут дістали ми першу відомість, що Нечай в Краснім, з кільканадцятьма тисячами люду, і 6 гармат прийшло до нього за день перед нашим виїздом, (разом) з тою новиною і тим шпигом. Виїхали ми против п. гетьмана, що йшов до нас від Матийкова, і там відбувши нараду за божим надхненнєм пішли ми вночи на них” (ркп. 31 с. 145).

Небезінтересне також представленнє анонімної хроніки в Памятн. І “Каліновский приїздить до Бару і збирає під Баром військо; зібравши військо рушає під Красне і застає там полковника козацького Нечая з козаками". с. 183).

[15]) Ркп. бібл Осоліньских ч. 189 с. 446.

[16]) Дневник — як вище, Michałowski с. 621, Oswięcim с. 261-2, Pam. Radziwiłła II с. 433.

[17]) Так в обох копіях.

[18]) Осол. л. 2286 л. 134.

[19]) Ґолінский с. 447.

[20]) Міхалов. с. 628.

ПІСНІ ПРО НЕЧАЯ-ЇХ ПОЛІТИЧНА ІДЕЯ, ДОКІР ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ЗА НЕЧАЯ

Характеристично се переломилося в народній пісенности.

В українськім народнім репертуарі пісні про Нечая незвичайно популярні: коли лишити на боці думи про Хмельницького популярні колись, Нечая треба признати мабуть найбільш популярною історичною постаттю в устнім репертуарі XIX в. [1]). Але пісні про нього часто збиваються на тему про Берестечко і погром Хмельницького; инші обмінюються подробицями з темами про Саву Чалого, про Довбуша. Коли вилучити сі запозичення, чи спільні мотиви, можемо зазначити такі мотиви, що ріжним способом комбінуються і розроблюються в варіянтах пісень про Нечая:

Польське військо наступає, Нечая остерігають, радять тікати, але Нечай не хоче марно втеряти своєї слави.

Він іде до куми Хмельницької в гостину, їсть і пє, і не слухає осторог.

Запевняє, що поставив добру сторожу, часом називає вірного сторожа — Шпака.

Йому радять принаймні тримати при собі зброю, і він, очевидно, сю пораду бере на розум.

Він пє і гуляє, а сторожа тим часом зникає.

Запізно схаменувся: побачив ворогів уже в місті.

Кладе Ляхів як снопи, крівава річка тече за ним, — аж нарешті кінь не може вискочити з трупу що нагромадився наоколо нього.

Пробує відкупитись від Ляхів — але ті не годяться, і рубають його “на мак”.

Инші варіянти смерти: ловлять його джуру, випитують його секрет і вбивають срібною кулею.

Найпростіший варіянт: Нечай підчас битви оглядається назад — а йому зрубають голову.

Инший, можливо символічно-політичний: він пошпортався на хмелину — і взяли його Ляхи за чуприну (часом торг при тім — і відмова Ляхів).

Ведуть Ляхи Нечая на Савур-могилу - покотилася його голова у долину.

Качається його голова по ринку — і далі грозить Ляхам, що буде їх бити (дуже інтересний варіянт, але на жаль — не безпосереднє записаний).

Козаки ховають Нечая у святої Варвари.

Популярний заспів (вар. *Д*):

Ой з-під лісу [лісу] з-під зеленого гаю

Ой крикнули пани козаченьки: утікаймо Нечаю!

Тут опущений властивий факт, початок можна реставрувати приблизно так (вар. *К*):

Ой з-під лісу, лісу, з-під зеленого гаю

Вийшло Ляхів сорок тисяч — утікаймо Нечаю!

— Не бійтеся, не бійтеся, пани отамани,

Поставив я стороженьку усіми шляхами!

Як я маю, козак Нечай, звідси утікати:

Славу свою козацькую марно втеряти? [2])

— А а тебе, мій Нечаю, не убезпечаю:

Держи собі коня в сідлі для свого звичаю! *(А)*

— Ой єсть в мене козак Шпачок — той дасть мині знати:

Ой той скаже, коли мині треба утікати *(О)* [3]).

— А я тебе мій Нечаю не убезпечаю,

Держи лучок і стріл пучок для свого звичаю *(в)*

(Держи собі шабелечку да під опанчею) *(А)* [4]).

А Нечай того не думає, Нечай не гадає -

А з кумасею із Хмельницькою мед-вино кружає.

(Гей поставив козак Нечаєнко він стороженьку в місті,

А сам пішов до Хмельницької щуки-риби їсти — *Е*)

(То він засів коло стола, з-дрібна промовляє,

А з кумою із любою мед-вино кружляє — *Б)*

Ой сів же пан Нечаєнко та щуки риби їсти,

Ох і прилетіли та до Нечаєнка та не мудриї вісти:

— Ох і же ти, та пан Нечаєнко, мед-горілку кружаєш,

А вже твої стороженьки та на місці не має!

(А сам пішов до кумасеньки та щуки-риби їсти,

Озирається — аж нема та стороженька на місті [5])

(Ой не вспів же пан Нечаєнко на скамницю сісти -

Ой одсуне всю оболоночку, аж усі Ляхи в місті [5]).

Подивився козак Нечай в кватиру очима -

Ай вже Ляшків сорок тисяч стоїть за плечима — *Ж*).

Ей, я козак молоденький Ляхів не боюся,

Маю ж бо я козаченьків тай оборонюся! *(А)*

— Та біжи хлопко, та біжи малий, від хати до хати,

Та давай, хлопко, та давай, малий, козаченькам знати!

— Ой як мині, пане Нечаєнко, а знати давати -

Напилися наші козаченьки, полягали спати! *(К)*

Ай як ударив та козак Нечай та об стіл булавою:

Ой тут мині, козаку Нечаю, накладати головою! *(Л)*

(Ударивши козак Нечай у стіл головою -

Кумко ж моя Хмельницькая — пропав я з тобою — *Щ)*

(Ой як тупне да пан Нечаєнко да об скамью ногою -

Ой тепер мині за всіх одвічати а своєю головою! — *б)*

Ой як крикне козак Нечай на хлопця малого:

"Сідлай, хлопче, сідлай малий, коня вороного!

(Сідлай мині вороного, собі буланого:

Гей виріжем вражих Ляхів геть що до одного! — *А)*

(Кульбач, хлопче, коня собі, мині вороного,

Іде Ляхів хоть сто, тисяч — іще то не много! — *Б)*

(Та сідлай, хлопче, сідлай, малий, коня вороного,

А під мене та малий хлопче, старого гнідого — *М)*

"Ой підтягай, та малий джуро, попруги із-туга:

Буде на Ляхів, та на тих панів велика потуга!”

Ох не вспів та Нечаєнко та на коня ізсісти

Задріжали в коня вороного ніженьки на місці *(Д)*

(Гей як вискочив козак Нечаєнко сам коничка сідлати,

Гей під кониченьком, гей під вороненьким стали ніженьки дріжати — *Е*)

“Ой ти коню, [коню] вороненький, не бійся зі мною,

Іно не доторкай (коню вороненький] землі під собою!” *(В)*

(Ей стій, ей стій, коню, не бійся нічого,

Не доступай підковами землі під собою — *Ж)*

Ой не встигнув козак Нечай на коника спасти,

Взяв Ляхами як снопами по два ряди класти! *(А)*

Ой кинувся козак Нечай від башти до башти, *(Б)*

Ой став же він Ляхів, лядських панів, як яшний сніп класти *(К)*

(Переїхав Нечай козак від брами до брами,

Сколотив Ляшеньками як вовк вівцями.

Переїхав Нечай козак від башти до башти,

Ой взяв [Нечай] вражі Ляшки як сніп в полю класти — *Ж)*

Ой кинувся козак Нечай від дому до дому -

Та зложив же Ляхів тисяч з коней як солому *(А)*

Ой кинувся козак Нечай від брами до брами -

Оглянувся назад себе — тече кров ріками *(Б)*

(“Ото вам, вражі Ляшки, за тую провину:

Збавили-сьте мого брата — за яку причину” — *В)*

Повернувся козак Нечай на правую руку -

Не вискочить Нечаїв кінь із лядського трупу! *(А)*

Ой удався козак Нечай до коня словами:

“Не доступай, кінь козацький, до землі ногами!”

Ой як стисне козак Нечай коня острогами,

За ним Ляхів сорок тисяч з голими шаблями *(А)*

Оглянувся козак Нечай на правеє плече -

За ним за ним кров людськая річеньками тече!

Оглянувся козак Нечай на лівую руку:

Не вискочить кінь вороненький із лядського трупу *(Г)*

(Ой оглянеться козак Нечай та на лівеє плече

-Аж позад коня і поперед коня крівавая річка тече — *З)*.

Ой оглянеться козак Нечай тай на праву сторону -

Та покотилася Нечаєва головонька до долу *(Ж*).

Озирається та Нечаєнко та на лівеє плече -

Ой полетіла та Нечаєнку та головонька з плечей *(Д*).

(Ой узяли вражі Ляхи джуру притомляти,

Взявся джурі маленькому коник потикати.

Взяли джуру маленького цюркою крутити:

“Скажи, скажи, джуро малий, чим Нечая вбити?”

- Пани мої вельможнії нічим го не вбєте,

Тільки кулею срібненькою під лівеє плече!”

Пустилися вражі Ляхи ґудзики вривати,

На Нечая на козака кулецьку зливати.

Ой не постиг пан Подольський з конівки напити,

А взяв козак ба і Нечай головку хилити — *Щ)*

(Не знаєте вражі Ляхи, чим його убити -

Срібним ґуцьком самопала треба зарядити — *О).*

"Скажи хлопче, скажи малий, чим Нечая вбити?

"Срібним ґудзьом посвяченим рушницю набити [6]).

Ой спіткнувся козак Нечай на хміль на тичину *(Б)*

(Спотикнув ся козак Нечай на хміль на хмелину *(В)*

Злапав його пан Борейко [7]) ззаду за чуприну — *Б)*

(Пошпотався під Нечаєм коник на купинку

Злапав Ляшок, скурвий синок, його за чупринку — *А)*

- На добрий день козак Нечай, як ся тут маєш?

Що ж ти собі лиш погадав — вже в руках зістаєш!" *(Б)*

"Годі ж тобі, вражий сину та й так воювати,

Треба ж твою кров козацьку з лядською змішати! *(Г)*

- Ой ви хлопці та молодці [котрий буде у місті],

Поклоніть ся моїй жінці, нещасній невісті *(АБ)* (Поклоніться, перекажіть нещасній невісті)

(Поклоняйтесь мамі, жінці, нещасній невісті *С)*

Нехай вона назбирає срібла злота досить,

Нехай мене викупляє та й останку просить!

Не хотіли вражі Ляхи срібла злота брати,

А веліли Нечаєнка в дрібний мак сікати.

(“Має вона сукні, має і блавати

Нехай приїзжає та Нечая із неволі викупляти!

- Не хочем ми, козак Нечай, твоїх сукон ні блаватів.

Тільки хочемо ми тебе на мак порубати — *Б)*.

- Гей молоді козаченьки, котрий буде в місті,

Поклоніть ся матусеньці, нещасній невісті:

Нехай вона, нехай плаче, а вже не виплаче -

Ой над сином над Нечаєм чорний ворон кряче! *(А)*

Ой глянула його мати та нову кватирку -

Качаєть ся Нечаєва головонька по ринку *(А)*

(Не за малу хвильку — за малу годину

Покотилась Нечаєва голова в долину — *В)*

(Не за довгий час не задовго, за малу хвилинку

Качається Нечаєва голова по ринку -

Качається і говорить: іще буду жити,

Як ся била із Ляшками, так і буду бити! [8])

(Ой поїхав та пан Нечаєнко на Саву могилу

Покотилась його головонька у яр у долину — *Д*)

Та поз'їзджались та пани та стали сумувати:

Ой деж бо нам Нечаєву голівоньку сховати?

Ой сховаймо його голівоньку а де церков Варвара

Ой щоб розійшлась по усьому світу Нечаєнкова слава *(Д)*

(Ой збиралися славні козаченьки в Нечаєві палати,

Та вони стали думать, де Нечая поховати.

Ой поховали пана Нечаєнка та в Київі край Варвари

Коли зажив та пан Нечаєнко козацької слави — *З*)

(Ой нумо ж ми, премилеє браття, думати гадати,

Де нам сеє тіло Нечаєве біло, де нам його поховати?

Гей зійдімось, премилеє браття, на високу могилу,

Та викопаємо, премилеє браття, глибокую яму,

Та посадім, премилеє браття, червону калину,

Гей щоб зойшла лицарськая слава на всю Україну — *У*).

З літературного погляду ся пісня, чи пісні дуже інтересні тим, що в ріжних своїх варіянтах притягають для теми XVII в. мотиви нашого старого героїчного епосу: гіперболізм богатирського розмаху Нечая, роля його коня, промови до нього звернені — все се зроблене в стилю старої богатирської епіки, очевидно ще живої на Україні в тім часі, так що з неї обіруч черпала нова героїчна поезія на козацькі теми1). По друге — інтересний паралєлізм пісні про Нечая з піснями про Берестецький погром: хронольоґічно й ідеольоґічно вони були настільки близькі, що мабуть уже в процесі формування між ними була діфузія, обмін мотивами, хоча в основнім замислі мабуть була глибока ріжниця політичного характера.

Ся політична ідея пісні про Нечая нас тут головно й займає. Досі вона лишилась без уваги [10]), тим часом як на мій погляд досить ясно, що пісня мала тенденцію протиставити Нечая Хмельницькому, поставити загибель Нечая на його рахунок, і навіть обвинуватити його в зраді проти Нечая. Що така тенденція можлива, на се вказують сучасні джерела, які противставляють Нечая Хмельницькому як найбільшу фіґуру між козаччиною після гетьмана, вважають його головою опозиції проти Хмельницького, ще більш непримиреної супроти Польщі ніж сам гетьман,

переказують чутки про розходження й конфлікти між ними, і високо оцінюють популярність Нечая. З сих чуток найбільш конкретні належать до весни 1650 р. і були вже в своїм місці переказані [11]). Тоді Хмельницький, як каже Кисіль, заклявся зробити кінець Нечаєві — "дати йому шию утяти", але скінчилося мовляв на тім, що Нечай відкупився великими грошима. Одначе чутки про гострі конфлікти між ними не переставали ходити і потім, як ми то бачили. Коли ходили вони в польських кругах, то мабуть ходили і в українських, і мізерна смерть під польським натиском такого визначного проводиря могла толкуватись не тільки як недбальство Хмельницького, що його відповідно не підтримав, — але і як вияв його нещирости і зради — тим більше коли скоро по тім (по берестецькім погромі) наступили ще яскравіші факти, які давали привід говорити про гетьмана як про заздрісного і підозріливого тирана, що не терпить поруч себе популярних полковників і безпардонно їх нищить (історія з Гладким й ин., котрі ми вже чули і ще далі почуємо). В світлі таких настроїв звертають на себе увагу такі подробиці пісні:

Нечай гине тому що загуляв у куми Хмельницької. Данило Нечай полковник браславський і родина Хмельницьких були посвоячені, через Данилового брата Івана, що оженився з донькою гетьмана; чи дійсно була кумою Данила Нечая гетьманова жінка і котра — чи перша (бувша Чаплинська, що траґічно загинула кілька місяців по тім), чи нова жінка, котру гетьман узяв того-ж року, — се невідомо. Але пісня могла мати на гадці взагалі се посвояченє.

Далі, хоч не сказано виразно, що Хмельницька звабила Нечая з злими замірами, але в ріжних варіянтах підчеркується, що Нечай гине через неї. В однім варіянті той Лях, що від нього Нечай гине, каже йому: “Я ж тобі не винен ні моя родина, ино тобі завинила кума твоя мила” (с. 68). В иншім: “Ударивши козак Нечай у стіл головою: кумо ж моя Хмельницькая, пропав я з тобою” (с. 85).

Супроти того може бути символічною рисою, що Нечай в деяких варіянтах попадає в руки Поляків тому що підчас битви “спотикнувся на хмелину”, або (Б і В) “на хміль”. А далі таке противставленнє, що “Хмель по тичині вьється, а Нечай з Ляхами бється”, і гине в сій битві. Він “одвічає за всіх своєю головою” (б), тим часом як Хмельницький сидить десь безпечно, ослонений військом.

Я думаю, що сі риски (може розгублені з часом і побліділі, коли ся антитеза перестала бути зрозумілою і цікавою) разом з схарактеризованою вище ситуацією дають право говорити про певну політичну тенденцію пісні, а з тим — і про таку інтерпретацію факту в сучаснім українськім громадянстві. Я ще повернуся до неї, говорячи про пісні про Берестечко.

Для повноти поетичної історії сеї кампанії мушу згадати фраґмент думи, мовляв записаної Кулішем від кобзаря Андрія Шута:

Як у Винниці, на границі під Бугом рікою

Там стояв Іване Богуне каленицький (кальницький)

Обителю комлицький [13]).

Із Ляхами із мостивими панами чотири неділі в запорі,

Казав-би як у тяжкій великій неволі.

Од своїх рук листи писав,

До гетьмана Хмельницького посилав:

Пане-гетьмане Хмельницький, Батю Зинови Чигиринський, Помоч порятунку дай [12]).

Признаюсь, текст сей не викликав в мині абсолютного довіря що до його повної автентичности. Так як єсть, він служить, очевидно, вступом до історії героїчної оборони Богуна в Винниці. Мотив посилання по поміч до Хмельницького — котрої Богун на час не дістав, може вказувати, що й тут був той мотив занедбання гетьманом західнього пограниччя в критичний момент, що в яскравішій формі виступає в піснях про Нечая. Чи була така паралєльна дума тоді, чи пробували її скомпонувати з пісні про Нечая новішими часами, — голос за спеціялістами думо-творчости.

Примітки

[1]) Я не можу тут трактувати пісню про Нечая в усіх подробицях, входити в систематику і статистику її варіянтів і под. Опираюся в головнім на збірці, даній Антоновичем і Драгомановим, доповнюючи подекуди тільки новішим матеріялом. Курсивними буквами зазначаю варіянти, так як вони позначені у Антоновича-Драгоманова: паралєльні вирази міщу в круглих дужках, доповнення в ламаних.

[2]) Сполученнє сих двох паралєльних мотивів в вар. А.

[3]) — Ой є в мене хлопець Шпак — то мій вірний козак *(АЮ)*

Є в мене Шпачок — маленький козачок а

Він дасть мині в пору знати, коли утікати!*АЮа*

[4]) Дальше непотрібна ампліфікація: Коли прийдуть тебе Ляхи, Нечаю рубати, Щобись ся мав, мій Нечаю, та обороняти.

[5]) Сі два мотиви в вар. *Д.*

[6]) Кіевск. Старина 1887, VIII с. 788, і вар. *Ю.*

[7]) Вар.: Потоцький.

[8]) Кіев. Старина 1887, VIII с. 788: інтересний варіянт, але записаний від пані, яка чула його від няньки в 1860-х рр.

[9]) Порівняти приготованнє коня, його туге сідланнє, вибір коня старого для Нечая з епічними загальними місцями билин, особливо про Добриню і Михайла-малолітка: порада коню підскакувати не торкаючися землі се повтореннє з Добриніного змієборства, мотиви загалом збіднілі, але анальогія ясна. Нечаєва голова нагадує ту голову від котрої родився Палій. Заготовленнє кулі на Нечая — секрет Довбуша, що його можна застрілити срібною кулею під праве плече — див. мою Іст. Укр. Літ. IV с. 76, 80.

[10]) Антонович в своїм коментарії до сеї пісні завважив імя Хмельницької, але сказав тільки, що не розуміє, чому кума Нечая так зветься (с. 97).

[11]) т. VIII. III с. 267-9, і в сім томі с. 13; див. ще Transsylvania I с. 99:

"хлопський бунт під проводом Нечая прикрий самому Хмельницькому" (березень 1650).

[12]) Антонович-Драгоманов с. 98.

[13]) Сей вираз задав особливого клопоту коментаторам, які шукали тут якогось монастиря (обитель), але очевидно се "обиватель", або "обитатель", може так само "кальницький"

НАСТУП КАЛІНОВСКОГО НА МУРАХВУ І ШАРГОРОД, ПРОБИ ПЕРЕГОВОРІВ, ЛИСТ КИСІЛЯ, ВІДНОВЛЕННЄ НАСТУПУ, ПОГРОМ ЯМПОЛЯ.

З Красного, здобувши замок 22 н. с. лютого, і спаливши на попіл і його і місто Каліновский, як сам пише, збирався "на дальшу Україну тягнути". Але діставши відомости, що на Подністровю купчиться козацтво і збирається зайти польському війську в тил, він постановив наперед вичистити сі "кути", і давши перепочити війську після штурмів, 25 лютого насамперед рушив на Мурахву.

Сотником тут був Шпак, той самий, що стояв на чатах в Ворошилівці. Коли Каліновский пішов сюди, сі козаки вийшли з міста і потягли в числі двох тисяч до Дністра; але й та людність що лишилася, не хотіла спочатку пускати до міста польського війська. Кілька днів пройшло в сих переговорах. Спочатку старшина просила, щоб гетьман не входив до міста, а став тільки на передмістю; той не відступав — грозив "огнем і мечем зносити", як Красне, і вимусив, що впустили його до одної частини міста, на однім боці ставу, а люде перенеслися з усім добром на другий бік. Потім добився, що польське військо було впущене і до сього другого міста, а люде-перейшли до замку. Тоді став домагатися, щоб вони вийшли з замку, віддали армату, провідників, і зложили присягу на вірне підданство королеві. Люде не годилися, і ще півдня пройшло в сих переговорах. Каліновский вже велів вивезти артілєрію на позиції й готовитися до наступу; людям дано знати, що не жарти — може повторитися та історія що в Красному, і вони кінець кінцем вийшли з замку, зложили присягу, віддали одного як провідника, а инші, мовляли, повтікали за той час, і вони їх

обіцяли приставити не пізніш двох тижнів, і так справа покінчилась [1]). Правдоподібно, про тутешню покору людности, що наступила по сій капітуляції, оповідали в Варшаві нунцієві, що тутешні селяне, хоч і "Греки", дуже тішилися з приходу польського війська і висловляли своє задоволеннє, що повертаються їх старі пани: давніше вони мали одного пана, а тепер мусіли зносити богатьох: кождий козак ставав самовласним паном, і вони вже не знали, як їм далі годити стільком [2]). Як бачимо, на ділі вони дуже тяжко поверталися до сього щасливого status quo.

З Мурахви Каліновский рушив до Шаргороду. Тут сі переговори пішли гладше, після попередніх прикладів. Так само піддалися сусідні Черніївці. Як оповідає Освєнцім, Каліновский хотів тут провести решту зимового часу, визначивши військові кватири, і можливо в звязку з тим написав до Хмельницького, на руки Киселя, листа з Шаргороду, представляючи всю сю кампанію як припадковий епізод і стелячи дорогу до переговорів, комісарських трактатів і т. д. "Як я раз то деклярував вм., і зараз на тім стою, і найбільшим моїм бажаннєм зістається, аби в вітчині нашій зацвів бажаний спокій, і не приходило більше до такої жахливої руїни, — так вірно пильную того, щоб сі краї нарешті відітхнули і ухвалена Річпосполитою комісія дійшла бажаного успіху. Теж думаю і про вм., що як людину християнську мусить ся біда настроювати і вм. до того перемиря, аби воно дало нам нагоду з обох сторін протягнути собі руки" — писав він. "До відома вм. подаю, що я по сій стороні лінії застав бунти, яких ніколи не сподівався. Робилися річи недопустимі, панувало крайнє своєвільство, трапив я на великі купи — а всього того привидцею був Нечай, що й вм. волі і наказів, як довідуюсь, теж не слухався. За проводом того чоловіка хлопство збиралося в купи, і він на чолі їх уже йшов з тим умислом, щоб знищити несподіваним нападом військо Річипосполитої, розложене по сій стороні лінії на зимових кватирах, не сподіваючись ніякої небезпеки. Стягнув уже був на сі полки ріжну армату з Браславля, і зібравши всякий воєнний припас просто вже тягнув до нашого війська, що безпечно сиділо собі. Та впав сам у яму, котру копав нашому війську сей зачинатель злого!" Отже Каліновский сподівається, що Хмельницький не буде мати за зле сього інціденту: бо Нечай перейшов лінію проти його, Хмельницького, волі, і ширив бунти против його бажання вести діло до замирення і комісарських переговорів. Тому просить дати дозвіл сій комісії на приїзд і переговори [3]).

Розуміється, се була тільки фразеольоґія, подиктована бажаннєм ліквідувати необережно почату кампанію. Кисіль хвалився, що то він дав привід до такого миролюбивого жесту; в деякій мірі се може бути правда — але був се тільки привід. Як я вище вказав, могла бути надія, що смерть Нечая — найбільшого загорільця, підійме в війську більш миролюбні настрої. З другого боку — недостача сил не позволяла польському війську пускатися в дальшу авантюру. Всі листи Каліновского і Потоцкого до короля і уряду кінчаться розпучливим благаннєм обіцяних військових контінґентів, а їх не було. Натомість з усіх боків ішли грізні вісти про союзників Хмельницького і їх помічні полки, що йшли чи ладилися до козаків. Треба було доконче вигадати час, і з початої війни зробити, бодай про око, карну експедицію против Нечая.

Кисіль, що його Каліновский вжив за посередника, був незвичайно утішений тим що такий представник непримирених звернувся до нього. Він уже перед тим, на перші вісти про його наступ, не знав на яку ступити: чи обстоювати політику мирну, чи прийняти за факт сю війну — особливо коли б вона пішла щасливо (повні вагань між ріжними можливостями його листи до канцлєра Лєщинського і підканцлєра Радзєйовского, з Гощі 23 лютого) [4]). Тепер отримавши листа Каліновского з дорученнєм посередничати у Хмельницького, він розсипався в поздоровленнях, компліментах, заявах повної солідарности і обіцянках всими силами служити його плянам. Вихваляв його стриманість — замір припинити дальший похід на Україну, і ex necessitate facere virtutem: з неможливости продовжувати похід при таких малих силах зробити великодушний жест — поклик до мирного розвязання справи. Поставити перед Хмельницьким ділєму. — Або він має признати, що Нечай поступав на власну руку без відома гетьмана; як то робив і торік [5]), і дістав за се належну заплату [6]). і в такім разі не пускаючися в воєнні операції треба рішати справу комісією. Або прийме все за casus belli зсолідаризувавшися з учинками Нечая — тоді війна! Справедливо віщував, що така чи инакша постава Хмельницького буде залежати від того, чи він уже має досить татарської сили чи ні: відповідно до того візьме тон миролюбний або непримирений. Для себе персонально старий воєвода, хоч скалічений подаґрою, пропонував сепаратний піввоєнний похід з своєї Гощі на Київ: зібравши розпорошену київську і чернигівську шляхту, прилучивши її до свого полку, він піде з нею поміж військо коронне і литовське як minister pacis, служитель миру

“Коли в очах черни від лівої і від правої руки блисне зброя, я буду торгуватися про згоду (media pacis propinabo): і з Хмелем — коли вдасться — і з духовенством поведу переговори” [7]).

В такім духу того ж дня написав він листи — не тільки до гетьмана, але одночасно і до митрополита, через котрого, для кращого успіху вважав за краще переслати свого листа гетьманові [8]).

Лист до гетьмана починався такими катеґоричними словами: “Мп. пане гетьмане, мій великомилостивий пане і брате! З початку світу при пшениці кукіль, а при костелі, або по нашому — при церкві божій — має чорт каплицю!” Такою чортовою каплицею, поруч щирих заходів короля, Кисіля і самого гетьмана коло замирення — “аби кров християнська не лялася і не загинула остання горсть народу Руського” — була робота Нечая, “котрому нехай уже Бог одпустить той гріх, що він звик був без відомости вм. м. м. пана силу злих річей робити: Татар на своїх наводити, кров проливати, шляхту побивати. Так і тепер наробив: забравши з Браслава армату перейшов лінію, наступив на становища польського війська, словами і листами зневажав не тільки жовнірів, але й самих вождів. Та чого шукав, те й знайшов — яку нагороду заробляв, таку й дістав — за справедливим декретом божим”. Але сей інцідент неповинен помішати миротворчої роботи. Король хоч дуже розжалений “сею звадою” [9]), але не ставить її на рахунок гетьманові, бувши певним, що все сталось без його відому. Комісія повинна відбутись невважаючи на ніщо. На ній воєвода Лянцкароньский покаже Нечаєві “плюгаві листи і відповіди”, котрими він накликав на себе наступ Каліновского. Він, Кисіль, зараз же на першу вість про краснянську пригоду стримав Каліновского від дальшого наступу — щоб він не переходив лінії. Отже так як Хмельницький був визначив з'їзд у Паволочи, нехай тепер призначить день з'їзду, і комісари на той час приїдуть на лінію — “а Бог може за одну годину зробити те, що не вдалося за цілий рік”: привести до порозумінні обі сторони. Воєвода буде чекати відповіди десять день, термін — до 12 березня: коли його післанець до того часу не привезе від гетьмана позитивної відповіди, то воєвода буде вважати справу комісії і згоди за страчену.

В листі до митрополита — просячи його з свого боку своїм духовним авторитетом вплинути на гетьмана, щоб він не переривав переговорів.

Кисіль ще раз підчеркнув вину Нечая і цілком по тарасконськи росписав свої заходи коло затримання спокою незважаючи на сей інцидент. “Сталось як я ворожив! Виграли застав крайні — і перебили заходи коло згоди! Але не з сторони короля ані п. гетьмана війська Запорозького. Звичайна нависна інтермедія (intermedia phracnesis) небіжчика Нечая запалила огонь і сталося згідно з староруським прислівєм: Зла искра сама згинула, а світ запалила” Але Кисіль робив що міг. Се він стримав польське військо від дальшого наступу — инакше б воно незнать куди забігло своїми чатами! Се він намовив Каліновского, що той написав сього листа до Хмельницького, заявляючи готовість іґнорувати вчинене Нечаєм і далі зіставатися в згоді і рішати справу комісією. Нехай же митрополит своєю “пастирською намовою” постарається стримати кровопролитє — “аби не пропасти нам самим і не загубити до кінця віру і нарід Руський”. Бо коли упустити сей момент і війська зійдуться — вже всьому кінець!

Але в дійсности і так був уже кінець усяким переговорам. Саме того дня, 3 березня на фронті відновились операції.

“Не знати яким фатумом наступила инша рада, і військо кинувши розписані кватири, рушило (з Шаргороду) до Черніївець”, — пише Освєнцім. Переночувавши там з 2 на 3 березня воно відновило чистку лінії, і нам також неясно, що дало причину до такої зміни. Може бути, що вплинув на се приїзд Потоцкого, що в тім часі з'являється тут — повний рішучости продовжувати щасливо розпочату кампанію і рушити військо на Винницю (лист його до канцлєра з Мурахви цитований вище) [10]). Можливо, що прийшли в тих днях нові обіцянки підмоги з Варшави і заохотили до дальшого походу. Може бути, що й саме військо, аніж спокійно стояти, захотіло ще почистити Подністровє, як висловлявся Каліновский — і трохи полатати свої діри.

Але перша експедиція вислана на місточко Стіну (над р. Русавою, яких 20 клм. від Черніївець) випала дуже невтішно. Каліновский в своїх реляціях, що правда, постарався представити її можливо дуже невинно, але зате Освєнцім описує її дуже кольоритно і докладно. Коли військо зближалося до містечка, каже він, виїхало на зустріч двох міщан в посольстві від війта: просили “миру” іменем громади, і повели військо до міста. Але робили се “мабуть без відома посполитства”, завважає автор, бо коли військо надійшло до передмість, “немала кількість хлопства почала з самопалами, з луками й

иншою зброєю випадати на хутори і за хутори — стріляли, відгрожувались дулі показували і за вибаченнєм — зади випинали". Так доволі довго товклись, не пускаючи до міста, аж нарешті кілька хоругов кинулись на них і розігнали — стративши при тім двох товаришів, а з другої сторони вдарив на долішнє місто воєвода Лянцкороньский з пішим військом і частиною кінности. Так кінець кінцем опановано те долішнє місто, а бунтівники вступилися до горішнього. Але воно було дуже неприступне, і хоч Каліновский велів його штурмовати, нічого з того не виходило, тільки всякі утрати, а обстріл з гармат не робив ніяких значніших шкод облеженцям, і вони не хотіли видати старшину ані послухати инших польських домагань. Нарешті, бачучи, що силою з ними нічого не зробиш, Каліновский мусів згодитись обмежитись чисто номінальними знаками покори: прийняти присягу й контрібуцію 4000 злотих. Та замість 4 тис. другого дня депутація прислала тільки тисячу, котру Каліновский їм віддав назад, і з сим тріумфом завернув назад на Черніївці, тільки на всякий випадок поставив в сусідній долині кілька своїх хоругов. Коли військо відійшло і люде з містечка вийшли на місце де стояв був польський обоз, сі польські рицарі вискочили з засідки і з криком "гала! гала!", почали рубати нічого невинних і безборонних людей — після капітуляції і присяги. "З півтораста того викосили", завважає Освєнцім.

В реляціях Каліновского підканцлєрові Радзєйовскому, з 5 і 8 березня, не знаходимо сих барвистих подробиць. В реляції писаній "з обозу під Стіною", 5 березня він пише:

"Відобравши Шаргород, Черніївці, Мурахву, Садківці і привівши до послушенства, поступився під Стіну — фортецю подібну до Камінця, і завдяки відвазі, наступивши з трьох сторін, взято нове місто з фільварками, обсаджене богатьма тисячами людей. Вищого міста, через його натуральну позицію, не вдалося взяти ні в ніч пяткову ні в суботу [11]), і вважаючи що вони просили милосердя, а декотрі хоругви не прийшли, я не відмовив їм — і посилаю форму (присяги):

"Ми... присягаємо Богові всемогучому... перед ясновельм. п. Мартином на Гусятині Каліновским, що ми і потомки наші будемо вірні й жичливі королеві й. м. і його наступникам королям польським. Також панові своєму дідичному будемо віддавати всякі повинности, як також і до скарбу короля і Річипосполитої. Жадних бунтів ні ми ні діти наші не будемо вчинати, ані

сотників і козаків у місті не будемо вибирати ні перетримувати. Військові королівському за ординансами ім. п. гетьманів (і) полковників не будемо боронити становищ і нічлігів ані вільного переходу хоругвам. Але так як перед тими козацькими бунтами були послушні, так і тепер обіцюємо бути ми і діти наші, і більше з ними (козаками) сходитися не будемо. Так нам Боже допоможи і мука його невинна”.

“Так відправивши сю процедуру стінську, рушаю до Черніївець, і там не залишу мати око на неприятельські замисли, на потуги Хмеля з своїми й татарськими військами”, пише далі Каліновский в сій реляції, і кінчить проханням присилки пушкарів, файєрверкерів, фурманів під муніцію і т. д. “Бога ради нехай війська наступають поки час і пора, бо потім occasio calva, і я боюсь, що з таким малим військом не зможу відповісти завданням мого уряду, особливо з огляду на неприятельський наступ” 12).

Після сих стінських подвигів, під днем 6 березня Освєнцім уміщує раду у гетьмана над тим, де провести решту зими, вичікуючи тих наємних контінгентів, що ніби то мали прибути, а тим часом їх не було. “Стала рада згідна, щоб у Винниці, яко місті просторнім скінчити останок зими і трудів” (266).

Каліновский в черговій реляції з 8 березня, що правда, не згадує виразно про таку раду і ухвалу, але фактично дає зрозуміти, що замість попереднього наміру: стояти на Подністровю й “мати бачне око” на неприятельський наступ, зайшли инакші рішення.

За ласкою божою і високим щастєм його кор. мил. все вже Подністровє заспокоєне. Стіна карк свій схилила — не абияка фортеця тих країв. І Ямпіль з своїми бунтівниками, на великість і силу надію покладавши, добре заплатив за свою непокірність. А що та паскудна бестія (bellua) з Ордами де далі то ближче до війська нашого приступає, приходиться нам зайняти позицію в Винниці, яко місці відповіднішим 13), і там тих монстрів чекати; може Бог дасть, що ті наємні війська, котрих тут іще нема цілком, і ті помічні полки, хоч би й не такі як мали бути в компуті, підтримають наші сили 14).

Супроти таких замірів напад польського війська на Ямпіль — пограничний пункт зборівської лінії і граничне місто з Волощиною, виглядає на цілком

добичницький наїзд перед походом. Ніяких конкретних мотивів сього нападу жерела не дають, а Коховский тільки до річи зазначує, що саме був там великий ярмарок, богато поз'їздилося купців з товарами, з ріжних кінців Поділля і Волощини. Се очевидно й дало привід до нападу. В ночи з 6 на 7 березня польські полки несподіваним нападом захопили місто, війшлй на ринок, коли куцці саме відчиняли свої крамниці. Задзвонено на ґвалт — але ніяка оборона була неможлива. Люде кинулися тікати за річку — міст поломився, маса народу потонула, і не було ратунку. Жовніри "в пень вирубали, спалили і страшну силу здобичи набрали — раховано, що вбито там було до 6000 воєнного люду. Козаків і Волохів", а скільки невоєнного погинуло, того ніхто не рахував. Чимало значних бранців — козаків, Греків, Турків приставили до гетьмана, також армату, порохи, і обловилися великою здобичею. У одного грецького купця "знайшли" 60 тис. золотих [15]). Потоцкий з тріумфом сповіщав про сей новий подвиг канцлєра: "Ямпіль твердоустий, позбавивши майна і життя бунтівників, що в нім замкнулися, дорого заплатив за свою надуту упертість: огнем і мечем зруйнований дощенту з понеділка на вівторок" [16]).

Примітки

[1]) Michałowski c. 609, пор. 622, Oswięcim c. 263.

[2]) Жерела XVI с. 108.

[3]) Лист з неможливою датою 16 березня у Міхаловского с. 616, з датою 21 лютого, теж неможливою — у Темберского, с. 164. Судячи з дневників міг він бути писаний не пізніше 27-28 лютого, але не раніше і 26 з огляду на дату: з Шаргороду. Лист Киселя з Гощі, з котрим він пересилає сей лист Хмельницькому, в друкованій копії Освєнціма (с. 265) і в рукописних: Ос 2286 л. 130, Нарушевича 145 с. 69, датований 3 березня (у Темберского теж неможлива дата — 28 лютого, її треба відкинути). Се дає дату і для листу Каліновского.

[4]) Лист до канцлєра — Ос. 2286 л. 124, до підканцлєра Наруш. 145 с. 53 цедула до нього ж з 26 лютого — Міхалов. ч .213

[5]) Co mu nie nowina była (Нечаєві) bo i w przeszłym roky ... bez woli iego Хмельницького) zwiodł był Tatarow kilka set i nazabirał szlachty.

[6]) Szukał ten zdrajca nie szukano go.

[7]) Осол. 2286 л. 128.

[8]) Лист до гетьмана виданий у Освєнціма с. 265, і в латинськім перекладі, але з неможливою датою 28 лютого у Темберского с. 165; про рукописні копії вище с. 191; лист до митрополита Міхалов с. 614

[9]) Про настрої короля Кисіль нічого не міг знати, і "свобідно" видумував від себе, своїм звичаєм.

[10]) У Міхаловского сей лист з датою 3 березня, але він говорить про здобуттє Ямполя в ніч під 7 березня, і в дійсности писаний мабуть 9 березня, коли військо стояло в Мурахві (тамже с. 623). Про сей приїзд Потоцкого я поза тим не бачу відомостей, і очевидно його побут при війську був дуже короткий. Незгода між обома гетьманами обгострилася ще більше, так що коли прийшлось потім збирати військо до купи в місяці травні, підканцлєр Радзєйовский спеціяльно їздив до Потоцкого до Галичини (мабуть до Єзуполя, де його побачимо в квітні) "для полагодження ворожнечі між двома гетьманами — великим і польним" (Освєнцім с. 282).

[11]) Субота 4 березня н. с., лист писаний другого дня.

[12]) Осол. 2286 л. 130.

[13]) jako w miejscu sposobniejszym sedem belli w Winnicy obrac nam przyszło.

[14]) Осол. 2286 л. 133 об.

[15]) Michałowski c. 623, Oswięcim c. 264-5, Kochowski c. 227, Pam. Radziwiłła c. 435, Spominki II c. 69.

[16]) Міхалов. с. 613.

НАСТУП НА ВИННИЦЮ, ОБЛОГА ВИННИЦІ, РОЛЯ БОГУНА, КОЗАЦЬКИЙ НАСТУП, УТЕЧА ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА, ВІДСТУП ПІД БАР І КАМІНЕЦЬ, БЕРЕЗЕНЬ-ПОЧАТОК КВІТНЯ 1651 Р.

По сих трудах військо відпочивало в Черніївцях три дні, і 9 березня н. с. рушило на Винницю: на Мурахву, Садківці, Красне, Сутиска. Ставши на ніч у сім селі, яких 20 клм. на полудне від Винниці над Богом, 10 березня, Каліновский виправив кінним під'їздом наперед воєводу Лянцкароньского. Той в дорозі довідався, що в Винниці стоїть Богун, полковник кальницький, з 3000 козаків, і поспішив своїм під'їздом — не вважаючи на великий сніг, щоб захопити й Богуна неприготованим, як то вдалося з Нечаєм. Виглядало, що козаки стоять безпечно, не держачи сторожі наоколо міста, і польська кіннота без перешкод війшла до передмість, захопила з розгону замок і стала наступати на місто. Козацьке військо стало понад Богом, бороначи приступу. Кіннота польська відважно кинулася в наступ через ріку, ледом, і попала в полонки, повирубувані в леді, — вони трохи замерзли зверху і були притрушені свіжим снігом (Коховский каже, що козаки вирубали ті полонки в переддень і зверху притрусили сіном, щоб вони скорше замерзли — взагалі сі Богунові хитрощі стали леґендою, яка потім поглиблювалась і розвивалась одним письменником перед другим). Польські лицарі з розгону полетіли в сі полонки, почавши від самого Лянцкороньского і двох ротмистрів що були з ним — Миколи Кисіля старости черкаського і Мелешка новгородського стольника. Лянцкороньского удалось витягти, а ті два ротмистри й богато вояків і коней погинуло; трупи їх довго потім лежали на леді непоховані; про Кисіля казали, що собаки його з'їли цілого, лишивши тільки голову і одну ногу [1]).

По такім сюрпризі відступили з великими втратами під замок і спішно післали вістунів до Каліновского, щоб ішов ратувати. Той на вечір наспів з головним військом, а за ним згодом надійшла й армата. Тоді козаки вночи під неділю (під 12 н. ст. березня) запалили місто, а самі відступили до

манастирської частини, дуже добре укріпленої. Поляки рахували, що було там до 6000 тис. вибраних козаків з ріжних полків, крім того чимало винницьких міщан і селян з сусідніх сіл. Вони цілу неділю і понеділок відбивали наступи Поляків, вистрілювалися й билися вруч, стягаючися все більше до краще укріплених пунктів наоколо монастиря, і Поляки понесли великі страти в людях, а так звана німецька піхота рішучо стратила охоту до бою (оден з участників іронізує, що то були тільки “німецькі плюдри (штани) і кабати”, а в них ріжні реміснички, що найнялися до війська та зовсім не виявляли воєнного духу). Але Каліновский з Лянцкороньским завзялись добути Богуна і не переставали штурмувати козацьку цітаделю.

Тоді в понеділок під вечір козаки вислали парляментарів, просячи замирення. З польської сторони виїздив ротмистр Гулевич, автор інтересної реляції про сю винницьку облогу, з другим шляхтичем, підстолім браславським Ржевуским; з козацької кілька сотників. Вони вели переговори до пізна, продовжували потім другого дня (ві второк), і були вже договорилися. Поляки домагались видачі Богуна, армати, корогов. Козаки Богуна видати не годились, але віддали захоплені в нещасливій пригоді на Богу польські корогви, коней, давали контрибуцію в худобі, меду і под.; армату обіцяли полишити на місці, виходячи з міста. Поляки мали вийти з міста і дати свобідний вихід козакам. На тім зробили угоду, зложили присягу і обмінялися закладнями: з козацької сторони пішло в застав кілька сотників, з польської два шляхтичі. Але Каліновский з Лянцкороньским знов замишляли “стратеґему” в тім роді як у Стіні, тільки в більш грандіозних розмірах: польське військо мало сховатися в замку і в ріжних частинах міста та окружити козаків, коли вони вийдуть з своєї цітаделі: змусити їх силою, щоб вони видали старшину і зброю, а коли б не згодилися — бити їх. Та козаки про се чи довідались, чи щось помітили, і не схотіли виходити, а допевнялись, щоб польське відійшло на м и л ю від міста. Каліновский не згодився на се, і козаки перервали трактати [2]).

Поновлювано їх потім, але ніяк вони не доходили до кінця. В польських кругах одні підозрівали, що се черці винницького манастиря так відпорно настроюють козаків, инші — що се інтриґує шляхта, котрої мовляв в тім війську Богуна було чимало — чоловіка до 70, і вони бояться, що як прийде до капітуляції, то їх як зрадників порозстрілюють. Козаки уступилися до третьої лінії своїх укріплень; коней частину вигнали — і побивали польських джурів, що пробували їх ловити. Поляки пробували відтяти їм

воду, але се не вдалось. Обстрілювали їх з гармат, огнистими кулями; але козаки їх гасили, і особливої шкоди не терпіли [3]).

Польське ж військо до крайнього нудилося тяжкою службою, вічною сторожею, не розбираючись і не розсідлуючи коней. До того деморалізували їх ріжні суперечки й інтриґи начальства між собою, що кінець кінцем відбивалися на загальній карности. Спиняється на сім спеціяльно Освєнцім, і його подробиці досить характеристичні. Між Лянцкокороньским і Каліновским ішли вічні незгоди. Лянцкороньский як старший ранґою сенатор претендував на певну незалежність від гетьмана, що претендував знов на повну військову субординацію з його боку. Він закидав Лянцкороньскому, що той пише до двору, собі приписуючи всі заслуги кампанії; Лянцкороньский нарікав, що Каліновский не памятає тих послуг, які він йому робив. Коли на якійсь нараді в Шаргороді Лянцкороньский почав пригадувати Калиновскому свої "інтерцесії" за ним перед військом, Каліновский відізвався: "Вашеці інтерцесії були такої ваги як фіґа", і показав йому дулю. З-за булави Нечая вийшли між ними грубі лайки, бо Ляннцкороньский взяв її собі, а Каліновский добивався, щоб він йому віддав, і позволяв собі грубі вирази. Бачучи се, й нижчі офіцери позволяли собі. Коли Лянцкароньский став раз жалітися перед Каліновским на одного поручника за мародерство, а той став відказувати, і Лянцкароньский позволив собі висловитись, що тому поручникові "подібніш було б биком бути ніж жовніром", поручник відтяв воєводі: "А тобі подібніш кози пасти, ніж бути сенатором", і Каліновский не зробив за се ніякої замітки поручникові.

Загалом він не користувався ні авторитетом, ні довірєм у війська, і се виявилося при першій пригоді. Натомість Богун за сеї облоги здобув у Поляків незвичайно високу репутацію лицаря і стратеґа, як ні оден з козацьких ватажків. Коховский присвячує Богунові ентузіястичну сторінку описуючи його виїзд на розвідку. Користуючи з переговорів завязаних з польською старшиною, Богун в ночи виїздить з Винниці, щоб розвідатися, чи не підходять йому на виручку козаки. Надибує на польську розвідку і не вмівши відповісти на пароль, зраджує себе перед неї. Його панцир блиснув під проміннєм місяця і з того Поляки пізнали його персонально. Роґальский, хорунжий Каліновского, догонивши його, вже вдарив був держаком; инший товариш вже хопив його рукою; але він пустивши коня вирвав ся від них. Пустився через ріку, попав в ополонку, та кінь його виніс

і відти. Діставшися до манастиря не виявив ні втоми ні якогось змучення від перебутих небезпек, і на світанку вже напав на польські сторожі, в день уже бився на валях, все на тім же рябім коні, котрому завдячав свій ратунок попередньої ночи. Коли Поляки пізнали його і жартуючи спитали його, чи здоров, він відповідав, що Поляки віддячили його йому сею ванною за ту що він їм урядив в тій же ріці [4]).

Тим часом як ото йшли такі прикрі безвиглядні бійки під Винницьким манастирем, цілий тиждень, від 12 до 19 н. с. березня, раптом роз'їзди розіслані на розвіди і розправи з "бунтівниками" в ріжних напрямах періферії, принесли панічну звістку про наближеннє великого козацького війська. Сталось се так. Син Каліновского, обозний коронний Самуель Каліновский вибрався в під'їзд на Кальник, щоб довідатися про Хмельницького, де він і чи не йде в поміч Богунові. Дійшов до Липовця (40 з чимсь кільометрів від Винниці, просто на схід). Погромив тутешніх козаків, що замкнулися були в "замку", й розташувався на спочинок, пославши наперед в сторожі роз'їзд. А той ледве вийшовши з Липовця наскочив на козацьке військо, що саме надходило — полк Глуха, полковника уманського, як казали. Ледви втік до Липовця, а одночасно його слідами не тільки надтягнули Глухові козаки, а й козаки Полтавського полку, що йшли під проводом Пушкаренка на відсіч Полякам під Винницю [5]). "Всі були б ми погинули на місці, коли б нас сам Бог не порятував! На одну нашу хоругов ударила вся сила неприятельська — против неї рубалися ми дві години темної ночи серед тісних плотів, і по дню вже властиво прийшовши до справи і 19 добрих язиків добувши, вернулися до війська" — пише оден з учасників, може дещо гоноровійше представляючи справу, ніж вона була в дійсности. Освєнцім наприклад досить сумними рисами характеризує відступ сеї передової сторожі до Винниці, але кінець кінцем се дрібна деталь, а в кождім разі факт був той, що на військо Каліновского раптом як грім з ясного неба вдарила вістка, що велике козацьке військо от-от уже надходить до Винниці.

"Яким фатумом нашим то сталося, що гетьман не знав про неприятеля, аж доки на око його не побачив, не можу знати - але вийшла з того страшна конфузія, гірша ніж пилявецька! З корогвами одні в браму, инші через вал, инші пішо, і коли б воєвода браславський (Лянцкороньский) не оперся коло мосту, вся піхота полягла б цілком") [6]) завважує той же учасник

липовецької експедиції, В. Мясковский [7]). Супроти того, що язики говорили про наступ від Білої Церкви Хмельницького з усіма

силами, було ясно, що довше зіставатись під Винницею польському війську було неможливо. Але Каліновский доволі мудро розпорядився ще раз пустити наступ на Богунову фортецю — властиво сімулювати наступ, і не вважаючи на паніку, що вже пішла по польському війську, і на масову неорґанізовану утечу, що зараз почалася в нім, всетаки на світанку, 21 березня [8]) частина польського війська звела звичайну бійку під козацькими укріпленнями, яка потрівала кілька годин, і се мало той щасливий для Поляків наслідок, що Богун, не маючи відомостей про помічні полки, які йшли йому на рятунок, не з'орієнтувавсь і не вдарив на польське військо з тилу в найбільш критичний момент, коли воно шукало відступу, і було вже згрожене з крила козацьким полком що поспішав до Богуна.

Поки, під манастирськими укріпленнями йшли герці та стрілянина, польський обоз переправився черев Бог на дорогу до Браїлова, до Бару. Козацьке військо, під проводом уманського полковника — рахували його на десять тисяч, уже надтягло до Винниці, з великим гуком — від мосту на новім місті було його видко на вистріл з луку, як каже Освєнцім. Але Бог почав уже розливатись, і небезпеки не було щоб козаки могли перейти. Частина польського війська була вислана против наступу під Якушинці, а против передової сторожі його виїхав воєвода Лянцкороньский з невеличким відділом і відогнав, так що ситуація не була грізною, — але в обозі польськім почалось велике замішаннє. "Челядь, що була при возах, стрівожившися почала тікати від коней, від возів, а деякі товариші з ріжних хоругов серед того стиску, коли вози покинуто, стали своїх же грабувати, наробили великої шкоди самі між своїми, і подібна була справа до пилявецької, тілько що військо все таки пішло в порядку, забравши з міста піхоту і ті хоругви що вели битву. Козаки, вибігаючи на вали на прощаннє кричали, як звичайно на Ляхів, подаючи ріжні прізвища: "Цигани, вигнанці, кпи, пилявачики, не гайтеся [9]), далі до Висли, не тут ваше діло!" "Пан гетьман стояв дуже збентежений тим непорядком і таким наглим виходом. Військо відказувало на нього і на непорядок — бо й самі були страшенно струджені і коні потомлені, а ще більше — що вотратили фурманів, челядь, живність і військовий припас" [10]). До тисячи хорих і ранених полишено на місці. Винничане і всякий люд ішов за військом і за

недостачею відповідної охорони в тилу, “урвали” кількасот возів і стільки ж челяди з польського обозу [11]).

Важно було все таки те — і воно було великим щастєм в тих обставинах, що польському війську удалось відійти від козацьких сил, і привівши себе до порядку відступити на безпечніші позиції. 22 воно стало на нічліг в Браїлові, 24 було в Барі, і з огляду на велике замученнє людей і коней (“пять тижнів сідла з них не сходять рани страшні — гірше ніж під Збаражем”, записує участник) Каліновский розпустив їх на спочинок по околиці. Напереді під Браїловим полишено полк Конєцпольского, в Станиславові полк Вишневецького, инші в безпосереднім сусідстві Бару — з виїмком полку Лянцкороньского, котрому призначено Хмельницьке староство.

Але зараз же виявилось, що зогляду на козацький наступ, попасати тут не можна. Прийшовши на нічліг до Летичева, по дорозі до Хмельника, полк Лянцкороньского застав тут утікачів з сусіднього Ново-Константинова, що повтікали від козаків і Татарів. Лянцкороньский зараз вислав роз'їзд під Константинів, і той дійсно застав там полковника Крису, з козаками і Татарами. Вони були цілком не приготовані до нападу: розташувались безпечно, понапивались і сторожі не поставили — так оповідали під'їзжане. Наробивши галасу серед ночи вони розполошили козаків, захопили коней і язиків, і з тим повернулись. Криса ж після сього пополоху випалив сю місцевість і відступивши до Хмельника, тут заложив ся на твердо; “язики” казали, що з ним було кілька тисяч козаків, а Татар тільки 300 [12]). Сей епізод, сам по собі маловажний, виявив, що сусіднє Побоже, аж до Хмельника обсаджене козаками (нижче ми побачимо козацькі відомості з того часу, що називають Синяву, Хмельник, Межибож, як місця обсаджені Татарами). Польське військо під Баром таким чином було загрожене з лівого крила. До сього ж Каліновский одержав від короля мудру по шкоді пораду “не вдаватися в глибину України, щоб не наражати війська на небезпеку” [13]). Тому 1 квітня дав наказ полкам зібратися до Бару, і на скликаній нараді рішено, з огляду на наближеннє козацьких сил і браку нових контінґентів завчасу вернутися на свій вихідний пункт — до Камінця.

“Ріжні були ради, куди далі справити військо, аби спочило — поки

неприятель позволить; бо без того військо скоро зісталося б без коней — невимовно вони збідовані й запрацьовані! Небогато з тим військом повоюють, коли не спічне десь! Надумав п. гетьман польний поставити їх коло Камінця полками в чотирьох милях від себе, щоб за оден день зібралися, як би припала потреба", — пише оден з полковників, Марек Собєский. "Не ми винні, що так зле, але ті підмоги, що до нас не надходять, а у нас що дня війська убуває, а не прибуває. На соймі був великий компут (контінґент) на папері, а тепер тих всіх нових хоругов нема — всього 16 до нас прийшло, а инші на раку їдуть і не знати чи прийдуть. Сама собі Річпосполита винна! Кинулись ми занадто скоро і задалеко зайшли, а тепер собі місця не можемо знайти — хіба під Камінцем!" [14]).

“Великий був в війську крик на п. воєводу браславського, що запевняв короля листами — котрих копії читано в колі, - що вже на козаків не треба ніякого війська — за кілька тижнів обіцяв Україну заспокоїти” [15]).

Збірним пунктом визначено Зіньків, відти полки розіслано в ріжні околиці Камінця на кватири. В Барі полишено невелику залогу: триста німецької піхоти і трикінні корогви, та як тільки головне військо відійшло, напали на замок повстанці, і польська кіннота, лишивши залогу, полетіла до Камінця, сповіщаючи прихід великого війська. Каліновский вислав більший відділ кінноти, той визволив залогу і повстанці розішлись.

Каліновский просив дозволу у короля приїхати з рапортом і поясненнєм, чому воно так сталось, і обміркувати, якої тактики належить триматись, коли король сам схоче вирушити з військом. З нинішньою “горсткою нашою” він не бачив иншої можливости, оскільки опираючись на Камінецьку твердиню слідити за рухами неприятеля і “непокоїти його ріжними вилазками” [16]).

“Переконавшися з ріжних язиків, — писав він з-під Камінця, що неприятель з великою силою збирається наступати на королівське військо, рушили ми з-під Бару, за радою полковників і ротмистра, обсадивши замок (барський) і в порядку відступили під Камінець — аби те місце (Камінець), так важливе для Річипосполитої, не стояло без охорони, і військо підійшло ближче до короля — аби ми колись дочекались тої помочи, котрої я так давно на все святе благаю і в. м. мині обіцяєте. Але коли так військо приводиться до порядку, немала частина — майже більша половина соромно пішла в розтіч, так що я тільки з півтори тисячею став, а як би не зручність хорунжого коронного (Конєцпольского), що саме прибув до війська і заявив, що король вже напевно рушив з великою силою, — напевно й сі покинули б вас” [17]).

В такій невеселій обстанові стріло польське військо свій Великдень — "під дощевим небом контентуючись сухарем та печивом з лободи” [18]).

Примітки

[1]) З повного глибокого жалю листу воєводи Киселя, писаного 23 березня, під вражіннєм привезених до нього останків його брата — "на очах цілого війська з'їдженого шановного тіла", варто навести кілька фраз, досить характеристичних для ситуації: "Не менше завинили в тім безбожні й нависні люде в самій вітчині, що так шарпали старинну цноту, віру і славу дому мого, що мій милий брат, щоб засоромити обмовців (ozuwcow) умисно шукав смерти на тім полі і запечатав її гойно пролитою кровю. З тим наміром і рішеннєм він поїхав; коли б скалічене здоровє не розлучило мене з ним, і я б у тім йому поміг і там би запечатав — бо хто не бачить, куди йде фатум нашої вітчини". І далі: "Війну сю взагалі зачато на винищеннє останку шляхти польської! — Коли Бог не змилується і прийде хан з Ордою, то або певна страта наших країв, і замість щось уторгувати, ми з ухами до дому (прислівє), або й ціла Річпосполита попаде в небезпеку. Іще війна не почала ся, а вже військо знищене дорешти, і найкращі люде гинуть, і "подсуха" скорше наступить, ніж ми сподівалися". (У Освєнціма с. 274).

[2]) Так оповідає Освєнцім. Анонімний дневник в колєкції Русєцких ркп. 41 с. 236 каже, що се тільки хтось по-дурному пострашив козаків, а головне — що вони довідались про зближеннє козацького війська:

"В понеділок 13 марта просили милосердя. Вимовлявся Богун, що "я не Нечай, за лінію не перехожу". Пристав на се й. м. п. гетьман — післав до них Гулевича старосту Звенигородського і п. Ржевуского підстолія браславського, позволив їм одійти вільно, тільки аби армату віддали, корогви і вязнів. Сак Богун і Височан й инші вийшли з свого окопу, радо на то згодились, віддали корогви і вязнів, і жінкам сказали до дому (йти), а самі другого дня мали рушати з військом своїм. Дня 14 марта почали наші упоминатися своїх коней, і п. старости житомирського компанія також тих річей, що у неї перед тим забрано. (Богун) обіцяв прислати з Кальника і дав в застав двох сотників п. гетьманові, а гетьман дав їм за провідників двох своїх: п. Миколая Залєского і п. Літкевича: вони до них війшли, їли з Богуном; він велів ударити в бубни, аби піхота виходила. Почали наші до них тиснутись, почали з ними зачіпатись (odpowiadac) і хтось з наших їх настрашив, що "вас в полю витнуть". Товариш якийсь приїхавши почав

говорити, чи навмисно, чи по дурному: "Верніть нам товариша!" Почали розпитуватися, де його взято. "Під Коморовим, допіро вчора". Вони сказали: "То не наш полк, а Уманський", і доміркувалися, що йде поміч, і не схотіли йти з монастиря: не дбали про своїх чотирьох сотників, але і наших не пустили".

3) Реляція Гулевича, Oyczyste Spominki с. 70, дещо повніша копія в Осол. 2286 л. 140.

4) Коховский с. 229. У Гулевича, участника сеї винницької облоги, Богун на початку облоги (з 12 на 13) з кількома сотнями товаришів пробує вирватися з Винниці: переправився через Бог, але польські хоругви, що стояли в полі, помітили й заступили їм дорогу; дехто поліг, декого взяли в полон, а самого Богуна поранено в чоло і він повернувся до манастиря. Правдоподібно обидві версії оповідання належать до одного факту: ріжно його оповідали і представляли. Але Гулевич при тім поділяє високу характеристику Богуна, хоча й більш ляконічно висловлюється: в Винниці "застали ми Богуна полковника винницького, чоловіка, правда, лицарського, але при тім дуже зухвалого" (с. 69).

5) Анонімна хронічка Памятииків I 2 додає тут маленький епізод, як висланий з Липовця на звіди Кондрацкий, з 160 товариства, повернувши з під'їзду назад до Липовця, застав уже там не Поляків, а козаків, бо слідом після його виїзду прийшла до Каліновского (молодшого) відомість, що козаки вже наступають, і Каліновский вдосвіта, не чекаючи Кондрацкого, спішно рушив назад до Винниці, а слідом за ним погнало козацьке військо під проводом Пушкаренка. Кондрацкий, наскочивши на козаків в Липовцю, стратив усю компанію і тільки сам-четверт утік до Винниці.

6) Міхалов. с. 625.

7) В записках Ґоліньского єсть "цедула" Лянцкороньского до листу до канцлєра, написана очевидно, після повороту роз'їзду з Липовця. 20 березня (у Ґолінського вона датована двічі, 6 і 26 березня — оба рази фальшиво), вона не видана і я її наведу:

"Вже сей лист був у конверті, коли від язиків приведених з Липовця і від війта Рожинського, котрого я маю за певного розвідчика, і він завсіди давав

мині вірні остороги, — довідались ми, що вчора тиждень як Хмельницький з трьома полками став у Білій Церкві, все задніпрянське військо переправляючи на сей бік, аби все коронне військо разом тут оточити. Три дні той війт мав з Хмельницьким "умови" — ніби то против універсалів. Татар Хмельницький не мав, тільки 500; але черни, хлопства страшна сила горнеться. А Орда обіцяється, скоро сніг з землі зійде. Про хана оповідають, що хорий, — се Орду затримало; але Ногайської орди щодня сподіваються до себе — хіба б Дніпра не перебули, поки лід поломиться. Ми тут тим Гуґоновим сусідством дуже замучені. Військо наше дуже спрацьоване і як тільки повінь забере міст, скоро зголодніє. Полк Гладкого (в ориґ. Hłackiego) звернув на Махнівку. Про литовські успіхи всі відомости змінились. Думаю, що ті новини учинять між нами перемирє і припиненнє війни" (с. 452).

8) Тут можливе ваганнє на оден день, і що до пори дня; я беру такі дати, рахуючися з усею сумою відомостей.

9) В друк.: nie kajetie sie.

10) Освєнцім с. 271-2.

11) Міхалов. с. 265. До виданих реляцій про сей винницький переполох додаю ще недруковані "новини з України" одержані з Варшави, з збірки Ґоліньского (с. 457):

"З Варшави, з 8 квітня. Після того як здобуто Винницю, вирубано Немирів і Липовець, а обозний короний (Каліновский молодший), погромив два козацькі полки, підчас коли полк воєводи браславського добував Богуна полковника, що був заложився в манастнрі з 6000 козаків, — полковник уманський Глух з кільканадцятьма тисячами надійшов на одсіч. Військо наше думаючи, що то військо Хмельницького з Ордою наступає, стрівожилось і замішалось, так що як би гетьман Каліновский не наспів з військом, то було цілком пилявецьке: чимало повтікало, вози полишило, так що п. гетьман лагодивши одного ротмистра — которого імени ще не знаємо, так добре його заїхав, що йому голова злетіла. Прийшлось йому тоді сповняти волю королівську та дивитися, як й. м. пан краківський (Потоцкий) — нехай Бог йому того не попамятає - хоругви на волостях своїми універсалами затримує, аби до нього не йшли. Отже бачучи військо

дуже мале і стрівожене, мусів з ними відступати на Бар, і там став обозом. А то певно, при ласці божій, — коли б п. гетьман польний мав більше військо, неодмінно помірявся б із самим Хмельницьким, особливо що той Татар не мав. А тепер уже його гора наступає: нуреддін-султан прийшов з кримською і буджацькою ордою, а хан а иншими ордами скоро прийде — аж тоді буде гірше ніж було”.

[12]) Освєнцім с. 275, Міхалов. с. 631.

[13]) Так переказує зміст королівського листу Каліновский в приписці до листу з 29 березня (Міхалов. с. 628). Нунцій пише (8 квітня), що король слав часті накази Каліновскому не запускатися необережно, аби не бути замкненим в такій позиції, що з неї ні вперед ні назад — але се було наслідком реляцій про відступ під Бар: ”Пише (Каліновский), що він помітив, ніби Хмельницький умисне не поступає з своїх позицій, і з деякими своїми утратами розпалює в нашім війську охоту поступати все далі, щоб потім окружити (Поляків), в одній хвилі зібравши до купи свої війська, що він їх тим часом тримає розкидані, ніби то для охорони тих місць” (с. 113).

[14]) Міхалов. с. 630.

[15]) Тамже с. 631.

[16]) Лист на відхіднім з Бару, 2 квітня — Ос. 2286 л. 115.

[17]) Ojczyste spom. I с. 82 (дата з квітня неможлива, повинна бути пізніша).

[18]) Твардовский II с. 15.

ПОВЕДІНКА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ЙОГО ПАСИВНІСТЬ, ШУКАННЯ ЗАКОРДОННОЇ ПОМОЧИ, КОЗАЦЬКІ ПОСОЛЬСТВА В КРИМУ, ЗНОСИНИ З РАКОЦІЄМ.

Але що ж Хмельницький і весь козацький штаб? як се він справді дозволив польському війську так бешкетувати на західній границі протягом цілого

місяця: вирубувати і палити козацькі міста, тлумити людність, нищити країну, що стояла під охороною козацької шаблі? Де був він тоді як “качалася головка Нечаєва”, а Богун даремно виглядав козацьких полків в рятунок своєї героїчної залоги? Справді в такій обстанові могла в головах людности з'явитися гадка про лукавство Хмельницького, що видав Ляхам на поталу найкращих народніх героїв... Правда, польський наступ був раптовий, блискавичний, обрахований на те, щоб захопити неприятеля несподівано, крадькома - так як недавній похід молдавський самого Хмельницького. Але при його чуйности й рухливости як се так вийшло, що він дав змогу сим польським гетьманам — котрих уся козаччина пильнувала такими підозріливими очима ще з літа минулого року, — так погосподарити на козацькій території і безкарно відступити назад під Камінець, не зазнавши козацької відсічи?

На жаль, наші відомости про те що діялося в українськім запіллі в сих місяцях, січні-березні, досі доволі бідні. Майже нема українського листування. Дуже мало звідомлень чужинців, що иншими разами інформували нас про те, що діялось на Україні.

Ми бачили вище, що польський уряд в сих місяцях безпосереднє і через ріжних посередників, включно до київського митрополита, підтримував зносини в гетьманом, маскуючи свої воєнні пляни і заходи переговорами про комісію та усовіщуваннями відстати від безбожної ліґи з поганами, то що. Хмельницький з свого боку, переплітаючи се жалями на некоректне і не щире поводженнє польської сторони, та похвалками про свої заграничні звязки і ресурси, теж не переставав запевняти в своїм бажанню уставити добрі відносини з Річпосполитою, вернути ся до вірного підданства королеві, приступити до комісарських переговорів, і т. д. Бачили ми такого змісту лист до Киселя з початків лютого н. ст., і місяць пізніш. В листі митрополита до підканцлєра Радзєйовского з 12 березня н. с. [1]) маємо переповідженнє листу Хмельницького, що він міг написати в перших днях марта, в відповідь на лист, написаний митрополитом до нього на бажаннє підканцлєра. Гетьман писав, в відповідь на митрополичі намови не підіймати нової усобиці, що він не думає ні про яку війну, маючи запевненнє, що дня 7 березня почнеться комісія, — тільки ж потім як Поляки почали кровопролиттє, вирубали Красне, вбили Нечая і далі наступали — мусів і він шукати помочи у заграничних союзників. Одначе знову відкладає всяку ворожнечу (очевидно — з огляду на запевненнє

підканцлєра про бажання уряду довести до кінця комісію) і буде чекати комісії — тільки аби прибувала негайно і без великого супроводу. Тільки аж після поступу на Винницю гетьман перервав переговори і без листу відправив післанця з короткою відповіддю: "Пан воєвода мене заспокоїв комісією і згодою, а свого брата післав воювати з Каліновским та Лянцкороньским. За сю неправду поліг його брат — котрого я жалую, як великого лицаря і приятеля мого, але він сам того хотів! А коли Поляки зачали війну, то будуть нею ситі!”. “А на знак того, що приязнь його скінчилася, забрав мого жита 2000 мір і продав”, додає воєвода [2]).

Я вище висловив гадку, що сими переговорами увага гетьмана і старшини в деякій мірі була приспана, а принаймні вони не вповні здавали собі справу з актуальности польського наступу. Правда, мобілізація козацькому війську була визначена ще “на сирну неділю”, а передовий козачий корпус з татарським відділом гетьман, за деякими відомостями, рушив ще на всеїдній неділі (5-12 лютого н. ст.). Се відповідає першому польському наступові від Камінця: розпорядження мусіли бути зроблені слідом за королівськими роспорядженнями про офензиву, за першими познаками концентрації польських сил на Бар. На запусти виходили в поле задніпрянські полки, і рушили помічні татарські орди; що кочували при українській границі [3]).

Приблизно в тій же порі рушив і гетьман з Чигирина на Білу Церкву. Освєнцім звідкись узяв докладну дату виходу гетьмана з Чигрина: 16 лютого н. с. (с. 261), себто в четвер на сирнім тижні, і вона відповідає виходові військ — хоча я думав би про трохи пізніший фактичний вихід самого гетьмана. Трохи він спізнився по всіх тих відомостях про воєнні пляни Польщі від своїх кореспондентів, — адже в тім часі Каліновский уже наступив на лінію!

Не знати, чи гетьман з старшиною не припускав такої проворности з боку Поляків — дійсно легкодушної, як показалося? Чи вичікував помочи з Криму, котрої ніяк не міг дочекатися? Чи сподівався наступу Ракоція? інтервенції Москви? Порти? Чи справді — так як ото підозрівали на Україні, хотів він дати Нечаєві й иншим загорільцям почути на собі наслідки пограничних зачіпок з Польщею?

Докладніші відомости про зносини з Ракоцієм і господарями маємо з

пізнішого часу, з весни, і я ширше поговорю про них тоді. Тут же перед усім спинюся на кримських відомостях, які маємо в сім часі завдяки головно московським вістунам і послам, що пробували під той час в Криму. 19 лютого н. с. московський товмач бачив у Бахчісараї нуреддін-султана: приїздив до хана в справі свого походу. Визначено йому похід на 26 лютого з кримськими й ногайськими людьми в поміч козакам, Б. Хмельницькому, але йдуть вони "з великим опасеньем", побоюючися з боку козаків зради. При тім якийсь полоняник з козаків оповідав тому товмачеві: коли польські й литовські люде станугь перемогати козаків і Татар, то Татари против них стояти не будуть, а за свій вихід заберуть у козаків жінок і дітей у полон і приведуть до Криму — так у Татар задумано.

25 лютого був у Бахчісараї инший товмач і бачив там двох козаків, що приїхали гінцями від гетьмана: просять у хана війська, бо йдуть на козаків великі сили польські й литовські — Радивила, Потоцкого, Василя (так!) і шведські німці (мабуть німецьке наємне військо), і козаки не знають, як їм буть — одна у них надія на кримського царя.

Під днем 27 посли записують, що нуреддін пішов (значить терміну додержав), з ним пішло двох мурз: перекопський бей ("князь") та Алкам-мурза черкаський, та нуреддінів двір (ближнне люди), а про військо казали полоняники, що піде їх з Криму невелике число, бо хан Ісдам-ґерай велів нуреддінові так: коли козаки стануть перемагати Поляків, нехай нуреддін дасть йому знати, тоді Ісдам-ґерай сам піде з військом до козаків; коли-ж будуть перемагати Поляки, то нуреддінові велено вертатися, бо козаки люде зрадливі (обманчивые). Підуть з нуреддіном ще охочі Ногаї, небогато. А тепер, кажуть, Нагаїв з козаками 4 тисячі. А йде нуреддін до козаків "з великим опасеньєм".

6 н. с. березня пристав Дербиш оповідав московському послові, що "третього дня", себто 4 березня, приїхали до хана козаки від гетьмана, щоб хан сам ішов з своїм військом, бо польське й литовське військо бере гору (сильні) над козаками; але хан чекає певнішої вісти від нуреддіна [4]).

Отсі відтягування, неохота і зневіра хана, і маленькі порції людей, які він пускав весь сей час на Україну, не вважаючи на султанські накази, коли гетьмана й його штаб аж підносило з нетерплячки — очевидно були причиною повільного маршу гетьмана, що слав гонців за гонцями, і все

вичікував більшої орди, щоб з нею задати Полякам рішучий удар.

З приводу сього ходила по Україні така леґенда — переказана нам з київських уст, уже звісним нам старцем Гурієм:

Нинішньою весною король польський і пани-рада посилали послів до кримського царя, і в дарунку післали бочку червоних золотих, щоб він козакам не помагав. І кримський цар послів прийняв, і бочку золотих узяв, і до козаків іти в поміч не хотів. Тоді мурзи й всі кримські Татари стали приходити до царя "з шумом" і хотіли його вбити, за те що він не хотів іти в поміч козакам, а на його місце хотіли посадити иншого. Кримський цар мурз послухав, іде козакам в поміч, а королівських послів, що йому привезли бочку золотих червоних, відіслав до Б. Хмельницького. Той тримав тих королівських послів у себе в кайданах тижнів зо два, а потім обдарувавши "для своєї чести", пустив до Польщі, а королеві і панам радам написав, аби вони й далі кримському цареві посилали золоті, бо він, гетьман, не має що посилати. А от коли королеві й панам-радам бракує людей, то нехай пришлють по людей до нього, гетьмана: він їм половину Татарської Орда пошле, бо має Татар за-богато, а платити їм за службу нема чим: тільки й буде заплатити що з Татарами воювати (пустошити) польські городи [5]). З леґенд, що ходили по Польщі одмічу таку:

"Пишуть нам з Волох — реферують з Камінця Мясковскому 21 березня — що цісар турецький велів сього хана дістати й шию йому втяти, а на його місце иншого хана післав. Тому одні запевно кажуть, що він покинувши всі свої скарби втік на Україну до Хмельницького, другі удають, що вже здох (так!)" [6]).

Вістун Каліновского на підставі того, що зібрав на фронті від "язиків" і шпигів, доносив йому 23 квітня: Хан ще в Криму. Пішов би на війну, але брат його калґа-солтан хорий, дуже спух. Тому хан зістається в своїй столиці, а виправив нуреддін-султана: вийшло з ним 5 тисяч війська, і Буджацька та Ногайська орда із ним іде. Вже перейшов Дніпро [7]) під Аслан городом, коло Інгульця кочує. Велено було Буджацькій Орді зараз рушати, й Алі-аґа приїхав, виганяючи їх, але вимовилися, що через худих коней не могли вийти, хіба зараз по св. Юрию рушаться з нуреддін-султаном: сполучаться з ним на Піщанім броді на Богу [8]).

Се дійсно, гетьман не спішився походом. Одержавши відомости про наступ Каліновского, він кинув на західню границю частину сил. В вищенаведених звістках ми бачили згадки про дальних козаків під Винницею: не тільки уманських, але й полтавських; слідом під Хмельником бачимо й Татар. Але сам гетьман посувався поволі, немов розглядаючися в ситуації. З Корсуня вислав послів до Ракоція, нагадуючи йому його обіцянки, і питаючи, чи підтримає він козацький наступ? "А присяг він був на тім, що він, угорський король, буде помагати своїми військами против Поляків, а гетьман постарається посадити в Польщі королем його менчого брата і договорено було, що той королівський брат охреститься в православну віру грецького закону, і Ляхів та Жидів виведе з Польщі й Литви, щоб була в Польщі й Литві одна православна віра грецького закону", — так оповідали в Москві Греки, прислані з інформаціями від Виговського пізніше, в місяці травні [9]).

Приймав також підчас сього походу посольства мунтянське, молдавське, московське. Про мунтянське посольство тіж Греки оповідали, що воєвода мунтянський Матвій (Басараб) заявляв свою готовність прислати військо — хоч на Молдаву, хоч на Семигород; ся готовність гетьманові, видко, здавалась дуже сумнівною, і він відправляючи послів до Туреччини доручив свому посланцеві, звісному вже нам Грекові Івану Тафралі, розвідатися, чи можна спуститися на сі пропозиції — чи воєвода мунтянський буде певніший від молдавського — "чи то такаж правда як воєводи Василя, що обіцяв віддати за його сина свою доньку, а потім не віддав?" [10]). Виправляючи 19 квітня свого посла на Україну, Ракоцій наказував повідомити гетьмана, що семигородські посли повернули від нього щасливо і принесли листи гетьмана і запевнення його приязни; інструкція написана дуже обережно і не виявляє секретного змісту сих переговорів [11]).

Про посольство молдавське побачимо згадку в реляції литовського післанця, що далі наведемо — нічого конкретного. Ширше спинюсь тепер на відносинах українсько-московських.

Примітки

[1]) Сей лист митрополита в книзі Міхаловского уміщено під квітнем, с. 634, але в записках Ґоліньского (с. 454) його копія позначена: data 12 marti 1651, і ся дата не викликає сумніву. З сього листу можна міркувати, що Радзєйовский спочатку просив митрополита написати до Хмельницького, і митрополит на се одержав від Хмельницького відповідь, котру й подав Радзєйовский. Потім Радзєйовский прислав на руки митрополита свого листа до Хмельницького, і митрополит його відіслав, але на сей мент іще не дістав відповіди. Кисіль писав також до батька Виговського, Остафія, що проживав у Києві — відповідь його переслав Радзєйовскому, але змісту не подав в листі — Ґолінського с. 454.

[2]) Міхалов. с. 632.

[3]) Московський вістун був 28 січня ст. ст. (7 лютого м.) в Лохвиці, при нім прийшов від Б. Хмельницького лист, щоб з повіту, з сіл Черкаси (козаки) з родинами і майном переїздили до міст: йтимуть мурзи і Татари з-за Полтави на Миргород, Лубні, Лохвицю й Пирятин; а запорозьким козакам велів іти за ними, як прийдуть; а йти з козаками полтавському полковникові Мартину Пушкаренкові та Матвієві Гладкому, на Смоленськ — буде бій з Радивилом" (се останнє про Смоленськ — очевидно не потверджена чутка). "А 29 січня прийшов до Веприка лист від полк. М. Пушкаренка до сотника Леська Данченка: велено складатися на вози і на коні сідати, і відписати до Гадяча до сотника Матвія Бояринова(!), аби бути готовим і йти до нього. А мурзи ногайські з Татарами пішли на Миргород, а з україннних литовських городів (себто пограничних українських) велено везти для мурз поживу, хліб і всяку птицю, пиво і мед до Лубень. А Б. Хмельницький в Чигирині, з ним запорозькі козаки і кримські мурзи з Татарами: піде Задніпровєм до Польщі й буде бій з Ляхами". Білогр. віст. стовб. 1651 р. с. 480 і д.

Білгородець Афонька Попов, що побував в поч. лютого в Зинькові, Решетилівці, Сорочинцях і Миргороді, оповів 13 лютого с. с. "При нім полк. Матвій Гладкий пішов з Миргорода, з запорозькими козаками до Б. Хмельницького, а мурзи й Татари, що були в Полтаві (так!), пішли були на Миргород литовськими (українськими) городами. І полк. М. Гладкий прислав від себе з Лубень осаула до полк. Кирила (наказного полковника):

велів дому їхати мурзам на зустріч, і він поїхав, повів аргамака, за наказом М. Гладкого, І талярів повіз — аби вони пішли не займаючи литовських городів, і мурзи пішли степом. А мурзи й Татари, що кочували в степу, пішли до гетьмана повз литовський город Кобеляки степом вниз, Ворсклом; полтавський полковник Мартин Пушкаренко упросив їх, щоб не йшли городами, і зробив їм в Полтаві пир. А сам Пушкаренко з Полтави не пішов: лежить хорий, післав отаманів з городів". Тамже с. 489.

Звісний уже нам козак Грицько Канівець, бувши в Путивлі на масниці, повідав: Гетьман Б. Хмельницький з запорозькими козаками пішов з Чигрина на Білу Церкву "на договор" на всеїдній неділі. Пішло Ногайських Татар 15 тис., Білгородських 6 тисяч, а Кримські Татари не пішли, сподіваючися Калмиків. "І в обоз гетьмана йдуть безнастанно з усіх польських і литовських городів люде руської віри: міщане (посадцкие люди) і піддані (пашенные крестьяне); а урядники — польські і литовські люде, з усіх українських городів повтікали; але досі у Поляків з козаками боїв не було (задору нѢт ни в чем)" — Польскі справи 1651 р. с. la.

Сівський пушкар Церкин, побувавши в Борзні, Мені й инших "польських городах" розповідав в Сівську 20 лютого: Заговівши мясопустну неділю, на сирній неділі пішов з Борзни козацький полковник Небаба з козаками против Поляків і Литви до Чернигова, і з усіх городів його полку козаки пішли за ним: ішли через Мену і Сосницю всю сирну неділю безнастанно. Під Стародуб, де стоїть против Литви полковник Окша, полковник Небаба післав з свого полку "на прибавку" з десятка козаків по 2 чоловіки. А гетьман Хмельницький з Чигрина, я усім військом, зібравши велику силу (большим собраньем) пішов тою стороною Дніпра на Білу Церкву, і всім иншим козакам велів спішно йти за ним. А Татар велика сила пішла до гетьмана ж з полтавським полковником Пушкаренком: ішли сею стороною Дніпра повз Ніжин і Носівку. — Тамже с. 486.

Білгородець Петро Прохоров, що побував в Веприку, Зинькові, Лютеньці, Гадячу й Миргороді, оповів 10 березня ст. ст.: "При нім полк. Матвій Гладкий пішов з Миргорода з запорозькими козаками на сирнім тижні (12-29 лютого н. с.), за наказом гетьмана Б. Хм. на Ляхів, на польський город Таборець (так). Там Ляхи вбили в місті черкаського (козацького) полковника Нечая — призвища не памятає, а козаки в городі (замку) відсиділися; а приходило під той город Ляхів тільки 3 роти, і Черкаси їх

побили. А полтавський полковник Мартин Пушкаренко пішов з ногайськими мурзами і Татарами і з запорозькими козаками на Лубні до гетьмана Хм. на Федоровім тижні. А кримський цар з мурзами й Татарами пішов Задпіпровєм (правим берегом) з-під Чорного лісу до гетьмана також. А гетьман піде на Ляхів трьома полками, бо й Ляхи стоять проти козаків трьома полками. Тамже с. 383.

Білгородський станичний голова Кузьма Чорний, був в Гадячі і Лохвиці, “і при нім 8 марта (с.с.) писав з Полтави отаман до гадяцького отамана Кузьми Гарбаря, що до Полтави з степу прикочували ногайські мурзи й Татари з жінками й дітьми — останні хочуть іти до гетьмана Хмельницького на Гадяч та инші литовські городи оселими місцями — аби в Гадячу тих Татар стереглися. І Кузьма Гарбар післав до Полтави запорозьких козаків 6 чоловіка й двох товмачів, і написав, щоб Татари йшли з Полтави до гетьмана перед тим. Тамже с. 387.

[4]) Кримські справи, посольство Елякова, 1651 р. кн. 30 л. 173, 179, 183.

[5]) Польські справи 1651 ст. la, ненум.

[6]) Збірка Русєцкого ркп. 31 ст. 137.

[7]) В копії Dniestr помилково.

[8]) Осол. 2286 л. 145.

[9]) Акты Ю. З. Р. III с. 450.

[10]) Тамже с. 455.

[11]) Monumenta Comitialia regni Transsylvaniae XI с. 136.

МОСКОВСЬКИЙ СОБОР “В ЛИТОВСЬКІЙ СПРАВІ”, ПОСОЛЬСТВО ЛОПУХИНА, УХИЛЬЧИВА ТАКТИКА МОСКВИ, ПОСИЛКА СТЕПАНОВА.

Минулого року, перед загрозою нового самозванства, козацького і

татарського наступу, московський уряд зрікся своїх плянів інтервенції в інтересах козацьких і православних, і від ультимативних загроз поставлених через Пушкиних перейшов до прохань, щоб польський уряд поміг йому вирвати з козацьких рук самозванця і т. д. Відновлено договір з Польщею і відложено пляни нових анексій до сприятливішого часу; перед королівським посольством в осени 1650 р. московські дяки взяли нейтральну лінію, майже безінтересовну, як ми бачили вище [1]).

Але відомости привезені з України при кінці року Протасьєвим, Унковским, Сухановим і митрополитом назаретським Гаврилом, очевидно, окрилили московський уряд новими надіями. Може бути, що щось приємне привезло також козацьке посольство, вислане по різдвяних святах [2]). Розуміється, неприємно було, що гетьман не видав самозванця (запевняв, що вислав його з України назад до Семигороду, але московські політики сьому не дуже вірили, і можливо, що мали рацію). Але поведінка козацького гетьмана перестала викликати трівогу. Коли він так рішучо відмовився йти на московські землі в серпні, як натисли на нього Татари, а всі ті біди, що загрожували від того Москві були переведені ним з Москви на Волощину, се показало, що Козаччини не треба було боятись — принаймні поки вона була під рукою Хмельницького і Виговського. Коли б Козаччина хотіла викликати нову Смуту на Московщині під гаслом Шуйского, вона мала минулої осени таку нагоду, що краще не треба. Але Хмельницький показав себе лицарем! Добрим сусідом і солідарним в орієнтації на московського православного царя. Очевидно, на нього можна було вповні спуститись в відносинах до Польщі — треба було його тут підтримати і таки зараз, щоб він не пішов на инші руки. Перед Арсенієм Сухановим і митрополитом Гавриїлом він руба поставив питаннє: в останнє він питає царя, чи він його прийме і підтримає против Поляків, чи ні? Як ні — то він піддається під зверхність Порти — складається з її васалями і буде воювати Москву! Очевидно, його гарячі, схвильовані мови, переказані через сих духовних осіб, як найбільше вірних і певних посередників, і принесені до Москви перед Різдвом (18 н. с. грудня), зробили сильне враженнє. На жаль, для нас пропали всі наради, які велися з сього приводу в Москві, але конкретний вислід — се поворот до пляну повзятого після козацької кампанії 1649 р.: скликати собор для того щоб сконстатувати неправди польського уряду супроти Москви, і за його санкцією розірвати договір з Польщею, щоб сполучитися з козаками против

неї для повернення втрачених провінцій. Скликаннєм такого собору загрозили польському урядові Пушкини весною 1650 р., і тепер коли відомости принесені з України з кінцем 1650 року насмілили московських політиків до повороту на позиції, з котрих вони вступилися літом, під загрозою козацько-татарського наступу, — вони вернулися знову до того пляну: скликати земський собор і санкціонувати розрив з Польщею.

За привід (як потім се було виложено в урядовім експозе соборові) вони собі взяли такі факти. Польський уряд не сповнив своєї обіцянки: на найближчім соймі укарати всіх винних в титулових прописках. Король веде переговори з ханом про похід на Московську державу. Він пропустив через польські й литовські землі ханського посла до шведської королеви, щоб умовитися против Московського царства. З другої сторони гетьман запорізький просить царя прийняти його під свою руку задля православної віри, инакше грозить піддатися турецькому султанові разом з кримським ханом. Відмовити йому — значить дістати сих бісурменів в безпосереднє сусідство — вічну загрозу нападів і спустошень; прийняти — значить накликати неминучу і негайну війну з Польщею. Цар бажає знати, "як буть" з огляду на таку ситуацію: йти на розрив і війну з Польщею, чи ні? Чи освящений собор освятить нарушеннє присяги і договору і чи готові всякого стану люде московські прийняти на себе тягар війни, що тягне за собою сей розрив?

В 20-х днях січня розіслано царські грамоти по всіх городах, щоб від дворян, торгових і посадських людей були вислані виборні люде "для нашего царственного великаго і земского и литовскаго дѢла" до Москви "на соборное воскресенье" — першу неділю посту, себто на 19 лютого (1 березня н. ст.) [3]). В призначений день собор і відкрито — а саме перший акт його: нараду духовенства над питаннєм, чи може цар розірвати договір з королем і порушити дану йому присягу. Царський дворецький Олександр Львов приніс 19 лютого ст. ст. "освященому соборові" царське "письмо", в котрім містились вищезазначений виклад польських неправд і звідомленнє про проханнє запорозького гетьмана, і собор відбувши в сій справі нараду, за тиждень, 27 лютого ст. ст. подав цареві свою гадку: "Коли король не сповнить договору (не справится) і не дасть, згідно з договором, управи на виноватих за те, що писалося в стількох листах (прописки в титулах) і в друкованих книгах (на неславу Москви), то свята, велика, соборна і апостольська церква з огляду на великі королівські неправди і нарушення

присяги може звільнити (подати разрѢшенье) й тебе, благовірного і благочестивого государя. Коли король польський у всім управи не учинить, можна прийняти і запорозького гетьмана з Черкасами “со утвержденіем” (прийнявши присягу). Коли ж король у всім справиться і оборону учинить, тоді що до запорізького гетьмана і козаків “как вам великому государю Бог извѢстит”. Инакше сказавши: коли навіть король і виконав свій обовязок, освящений собор благословляв царя прийняти в підданство козаків і тим нарушити союзний договір короля, очевидно “задля християнської віри”, в интересах “православія” [4]).

Одержавши санкцію освященого собору, другого дня, 2 ст. ст. лютого (10 березня) цар об'явив своє експозе депутатам від дворян і городів [5]). “Государ, цар, в. кн.Олексій Михайлович всеї Руси велів учинити собор в литовській справі, а на соборі бути патріярхові, митрополитам і архіепископам, епископам і чорним (чернецьким) властям, боярам, окольничим і думним людям, стольникам, стряпчим і дворянам московським дякам і дворянам з городів, гостям, торговим і всякого чину людям. Велів об'явити їм давніші й теперішні неправди литовського короля і панів ради, що діються супротив вічного договору з їх боку, і від короля і панів-ради не виправлені, — аби ті неправди були відомі всім людям Московської держави. А також об'явити про присилки запорізького гетьмана Богдана Хмельницького, що вони просяться (бьют челом), в підданство під високу руку государеву”.

Вголос мала бути прочитана випись про польські неправди, які сталися від договору й соймової конституції 1637 року про караннє за образу царської чести, — вона кінчалася згадкою про ультимативні жадання, поставлені королеві посольством Пушкина. Як пани-рада дали за підписами і печатками своїми “договір", що на першім же соймі всі ваші против московського царя особи будуть суджені, і засуджених буде скарано в присутности царських послів, — ”Ян Казимир король польський і в. кн. литовський в тій справі згідно з договором сойму не вчинив і робить в тім проволоку, і з королівської сторони (далі) діються ріжні неправди в нарушеннє вічного договору, а з государевої сторони договір у всім додержується міцно і непорушно. Тепер вел. государеві стало відомо, що Ян Казимир має часті зносини з кримським царем і вимишляють всякі вимисли, щоб їм спільно воювати і зруйнувати Московське государство.

Пропустив він через Польщу і Литву до Швеції, до королеви Христини кримського посла “для ссоры” — чого давніш не бувало. І з шведської сторони стало відомо, що той кримський посол у Швеції на переговорах з дорадниками королеви говорив, що кримський цар готов прислати їй війська тисяч з 50 або й більше, коли б їй була потрібна поміч на неприятеля; а коли б кримський цар пішов війною на государеву Україну (пограничні землі), аби шведська королева не помагала государеві ні військом ні чим небудь иншим.

“А запорізький гетьман Б. Хмельницький б'є чолом, щоб государ пожалував його для православної християнської віри — зволив би його з усім військом Запорізьким прийняти під свою високу руку і держати в своїй ласці; коли ж государ милости їм не докаже, то поневолі прийдеться їм учинитися в підданстві у турецького султана з кримським ханом разом.

“Так от коли Ян Казимир польський і в. кн. лит. і пани-рада "не вчинять исправленья" і згідно з договором не покарають винуватих за государеву честь, а сю справу почнуть далі пускати в проволоку, з сойму на сойм, як давніше, як бути з польским королем і панами-радами в тій великій справі государевої чести, і що порозумівається він з кримським ханом на Московське царство?”

Відповіди бояр, дворян і всякого чину людей на се запитаннє не маємо, але ледви чи може бути сумнів у тім, що так само як і духовенство вони тільки притакнули на царське запитаннє. Правдоподібно, під їх відповідями на сі ж запитання на пізнішім соборі 1653 р. лежать анальоґічні змістом відповіди з березня 1651 року (так як експозе 1653 року було тільки перерібкою пропозиції 1651 року). В протоколі 1653 р. бояре приговорили, шо за царську честь треба стояти і з польським королем війну вести. Гетьман і все військо Запорізьке з городами і землям цар нехай під свою руку прийме. Дворяне і всякого чину служебні люде прилучилися до сього рішення і заявили готовість за царську честь битись не жалуючи голів своїх, а торгові люде - давати “вспоможенье” 6). Мабуть се ж було і в протоколі 1651 р.

Таким чином в березні 1651 р. московський уряд мав уже в кешені соборну постанову про війну з Польщею і приймленнє козацького війська під царську руку — хоч і не зробив з сього вжитку зараз, а приховав на пізніше,

навіть не повідомивши про се й Б. Хмельницького [7]).

При кінці січня, — саме як скликався собор “в литовській справі” — вислано з Москви до гетьмана Ларіона Лопухина. Інструкція йому дана заховалась [8]), з неї видко, що се посольство формально являлось відповіддю на осінні гетьманські мови перед послами, на польські остороги переказані через Пражмовского, на гетьманські пояснення що до польських плянів походу на Москву і його заяви льояльности і бажання бути принятим під царську протекцію. Але за сим стояла все та ж справа Акундинова — хоч в офіціяльній інструкції про неї згадано ніби то тільки принагідно; в дійсности вона все ще зіставалась головним первом московсько-українських зносин, і коли може офіціяльно послові небогато доручалося говорити з гетьманом про неї, то неофіціяльно, “під рукою” йому, очевидно було доручено богато [9]). Офіціяльно посол мав запевнити гетьмана в прихильности до нього царя і заохотити до дальшої “служби” — нехай гетьман не вірить чуткам, які пускаються на те аби його посварити з Москвою (натяк на польську сторону). Коли гетьман нагадає, що він просив царя, аби його прийняв під свою руку, а цар не приймав, сказати, що тим часом іще цар не може порушувати вічної згоди з Польщею, але він посилає нове посольство в справі недодержання царських титулів, і більше не буде терпіти польських порушень згоди (розумій — прийде до розриву, і тоді можна буде гетьмана прийняти під царську руку). коли ж гетьман почне говорити, що йому тепер загрожує з боку Поляків небезпека, і йому нема де дітись окрім московської протекції, в первіснім начерку інструкції сказано було, що гетьман з старшиною в крайности можуть перейти московську границю: дістануть жалуваннє й землі, як то давніш бувало [10]); але сю статтю вичеркнено — очевидно царські дипльомати зрозуміли, що така перспектива для гетьмана і його двору не була б приємна!

Коли б гетьман став грозитись, що як цар не прийме козаків під свою руку, то вони підуть з Ордою на Москву, Лопухин мав йому докладно вирахувати всі царські чемности для Запорозького війська — як то робив Унковский в осени — щоб гетьман то памятав і на ніщо лихе для Москви не підіймався, бо инакше його Бог покарав. Коли ж навпаки — гетьман згадав, як то він стримав козацький похід на Москву, — похвалити його і заохочувати до дальшої служби. Коли він докорить, що царські посли показали або віддали польським панам його листи, де згадувалося про пляни походу на Москву,

або де він просився під московську протекцію, і тим на нього стягнено "ненависть" польського короля, — пояснити, що листів його не віддавано — Лопухин їх і зараз може показати на доказ, тільки цар згадував про них з приводу утисків в Польщі на православну віру; а от нехай би гетьман дав ті грамоти, котрими король підіймав хана й козаків на Москву: Лопухин мав їх допевнятися від гетьмана.

Коли б гетьман став питати, яка буде позиція Москви супроти козаків, як що Поляки задоволять московські претензії, посол мав запевнити гетьмана, що цар і в такім разі не буде помагати Полякам на козаків; а як що козаки схочуть, цар виступить посередником, щоб помирити їх з Поляками. Далі інтересний казус: коли б гетьман висловив невдоволеннє, що Москва в своїх листах до гетьмана пише "королівське титло й імя", себ то називає гетьмана королівським підданим. Посол на се мав пояснити, що цар, шахуючи польський уряд справою неправильних титулів, саме тепер мусить пильнувати, щоб не порушити чим-небудь королівських титулів.

Нарешті про Акундинова: коли б гетьман заговорив про нього, збути його легковажною увагою, що се "вор, худой человек, и приказу об нем ничего нѢт, — а самому об нем не всчинать". Можливо що московські дипльомати тим хотіли зазначити своє невдоволеннє, що гетьман не додержав своєї останньої обіцянки, і не полагодив сеї справи на раді. Натомість Лопухин мав поінформуватись у гетьмана про відносини його до сусідніх держав.

Таким чином в посольстві Лопухина не відбились сі наміри царського уряду — прийняти гетьмана під царську протекцію і воювати з ним Польщу, не вважаючи на те, що вже тоді було рішено винести справу на соборне обговореннє; йому тільки подавалась надія, що перед польським урядом буде поновлений ультіматум, переказаний торік через Пушкиних, і більше цар в проволоку справи не пустить. Ніщо не вказувало на терміновість сього пляну: він в сій передачі міг розтягтися на роки — так як в дійсности й розтягся. Московський уряд виявляв намір занятися збираннєм матеріялу на доказ нельояльности польської сторони: в її зносинах з Кримом, козаками і т. д. Се не віщувало особливої спішности і не могло вдоволити гетьмана.

Та все се можна б іще толкувати тим, що місія Лопухина була вирішена й інструкція йому зложена перед собором. Але в березні (11 н. ст.) — уже після соборного рішення, наздогін за Лопухиним вислано на Україну з

додатковими дорученнями піддячого Степанова. Він мав їх передати Лопухину, а коли б його не застав — переказати гетьманові безпосереднє. Сі доручення нам звісні, вони служили доповненнєм до того, що було наказано Лопухину.

Йому було доручено добути від гетьмана листи, котрими король піднімав Татар і козаків на Москву. Після того як він поїхав, справа ся заінтересувала московських дипльоматів ще більш. Вони довідалися мабуть від своїх кримських послів про місію Магмет-аталика до Варшави - для організації кампанії против Москви, і про посольство Бєчиньского до Криму. Хотіли зловити польських дипльоматів на сліду. Тому доручали дістати від Хмельницького ті грамоти, що возив до Криму Бєчиньский, коли ж переговори велися устно — вивідати їх зміст і договори, также грамоти писані від короля і козаків в справі походу на Москву — "аби й. царському величеству королівська неправда і порушеннє вічного договору було відомо достометно". Коли б Степанов ще застав Лопухина в посольстві, він мав передати йому сі додаткові доручення (що тільки розвивали інструкцію дану Лопухинові); коли б він його вже не застав, мав виконати їх самостійно. Ніякого повідомлення про соборне рішеннє, про близьку московську інтервенцію в інтересах України. Можна припустити, що деяку інформацію про се могли привезти гетьманові Суличич з товаришами: але офіціяльного звідомлення гетьман, очевидно, не одержав ніякого, судячи з того роздражнення, яке висловляв він з приводу безсердечного московського індиферентизму потім, висилаючи "Мануїлова і Данилова" [11]).

Се московське кунктаторство дійсно зарізало кампанію 1651 року та й українську справу взагалі; роздраженнє і гнів гетьмана на московське "знущання" вповні зрозумілі, але тим гостріше виникає питаннє, чому Москва вже рішивши питаннє інтервенції для себе, пустила її на таку довгу проволоку? Збентежив її нещасливий оборот весняної кампанії (смерть Нечая), і вона захотіла почекати, чим вона скінчиться, а після Берестечка вважала Козаччину розбитою, чекала її поголовної еміґрації за московський кордон, і порахувала інтервенцію несвоєчасною? Стрівожив її звязок завязаний гетьманом з Портою і налякав можливими ускладненнями з Туреччиною та її васалями? Щось в тім роді мусіло статися. Можливо обидві сі серії обставин зробили свій вплив.

На жаль, звідомлень Лопухина і Степанова про їх розмови з гетьманом, і взагалі про те, що вони робили на Україні, не заховалось, чи невіднайшлось, і з листів післаних від гетьмана з ними до Москви теж маємо тільки коротке і нічим не замітне, чисто етікетальне писаннє до царського пістуна Б. Морозова [12]). Писаний сей лист в Білій Церкві, 11 (21) березня. Се документальна дата посольства і заразом — гетьманського пробутку в Білій Церкві.

Примітки

[1]) с. 173-4.

[2]) 2 січня гетьман пише до воєводи путивльського (Малорос. справи 1651 р. №1) Прозоровскаго просячи перепустити його послів до Царя, се дата посольства. Мабуть се було посольство "Михайла Суличича, Федора Дмитриєва і з ними трьох козаків" — воно згадується в Малорос. справах 1651 р. № 9 як посольство 1651 р., що безпосереднє випередило посольство "Іллі Мануйлова і Василя Данилова", висланих від гетьмана в травні (записано, що видавалося Суличичові й тов. як приклад того що давати Мануйлову і тов.). З чим саме приїздило посольство Суличича, досі не виявилося.

[3]) Грамоти розсилалися очевидно не відразу: напр. в Володимирі грамоту отримано вже 27 січня (Матеріалы с. 97), в Коломні 28 січня (с. 102), тим часом як по инших містах одержано 8, 11 і навіть 19 лютого ст. ст.

[4]) Матеріалы с. 88.

[5]) Воно заховалося в повнім тексті — Матер. с. 81-6.

[6]) Акты Ю. З. Р. Х с. 16-8.

[7]) Акти собору 1651 р. були використані Бантиш-Каменським, і в своїй "Исторії Малороссии" він подав дуже докладні відомости про нього, точно

зазначивши й джерело — Польські Справи Московського Архива Загр. справ (першого видання вид. т. 1. с. 2-3). Але в пізнішій літературі сю справу так ґрунтовно позабуто, що ні Солов'єв в огляді московсько-польських відносин, ні Костомаров в історії Хмельниччини, ні ті дослідники, що займалися спеціяльно московськими соборами не зазначають сього собору 1651р. — хоч іще в 1857 р. К. Аксаков згадував його в полємiці з Соловьєвим. Аж зимою 1882-3 р. проф. Дитятин знайшовши в актах московського розрядного столу листування воєводів в справах висилки депутатів на сей собор, в друге "відкрив" і соборні акти, цитовані у Бантиш-Каменського та дав про них цінну студійку під заг.: Къ вопросу о земскихъ соборахъ ХСІІ ст. ("Русская Мысль" 1883 кн. 12). Після того і Костомаров додав невеликий postscriptum про сей собор при кінці нового видання свого "Б. Хмельницького", а проф. Латкин того ж 1884 року випустив соборні акти 1651 р. і все листуваннє в книзі: "Матеріали для исторiи земскихъ соборовъ XVII столѢтія (1619-20, 1648-49 и 1651 годовъ)" і потом в своїй книзі "Земскiе Соборы древней Руси" (1885) ст. 23-5 переповів коротко історію сього собору, не входячи в детальніший історичний аналіз матеріалу. Тому що одночасно Костомаров в тій своїй дописці, доволі незручно виправдуючися з того, що своєчасно не згадав про сей собор, заявляв, що він його знав, тільки не надавав значіння, тому що він "не мав безпосереднього впливу на події на Україні і ледви чи був відомий навіть і самому Хмельницькому" (с. 713 нового вид.), — якось повелось далі iґнорувати сей епізод як маловажний. Не старалися вияснити сього факту, незвичайно важного в своїх наслідках для Історії українсько-московських відносин, що Москва вже весною 1651 р. рішивши прийняти Козаччину під царський протекторат і помогти їй добити Польщу на Руси, відложила сю справу на два роки, і тільки весною 1653 р. вислала ультимативні пропозиції Польщі (посольство Репнина-Оболенського) і поновила соборне рішеннє 1651 року. Розуміється, коли б се сталося весною 1651 року, ефект міг би бути зовсім инший. Я вище (ст. 45-6) висловив деякі міркування на сю тему — тут міг би їх ще раз повторити на доказ того, що се соборне рішеннє могло б мати велике значіннє, і тому виясненнє причин його занедбання має чималий історичний інтерес.

8) Малорос. приказу ст. 6041/230 л. 29.

9) Пор. ті інформації про Акундинова, що повезли потім до Москви Греки в

місяці травні — Акты Ю.З.Р III с. 449 і 450-1.

10) "Лариону велено говорити: Хто к государю приезжал, и тѢ пожалованы, а он, гетман также пожалован будет честью и имѢньем большим. Да и тѢ хто с ним приѢдут, пожалованы будут государевым жалованьем и землями. Да и наперед сего то бывало: которые честные люди приезжали, и тѢ бывали пожалованы. І в Ларионове статейном списку о той статьѢ ничего не написано". Малорос. приказа столб. 5814/3 л. 5 (окремий листок), і в брульоні статей для Лопухина в столб. 6041/230 л. 29-38, під пунктом 5.

11) Акты Ю. З. Р. III с. 452.

12) Акты ЮЗР III с. 446.

ХМЕЛЬНИЦЬКІЙ В БІЛІЙ ЦЕРКВІ, ОПОВІДАННЯ РАДИВИЛОВОГО ПІСЛАНЦЯ І СОТНИКА ПОЛОВКА, СИТУАЦІЯ В БЕРЕЗНІ-КВІТНІ 1651 Р., ВИЧІКУВАННЯ ТАТАР

У Білій Церкві гетьман простояв мабуть досить довго — судячи з того як часто Біла Церква як гетьманська кватира стрічається в сучасних вістях. Маємо звідси звідомленнє литовського шляхтича Мисловского, що приїздив до Хмельницького від Януша Радивила [1]. При крайній бідности матеріялу з гетьманського табору, його звістки, хоч часто зачерпнені з мало авторитетних джерел і навіть анекдотичні, все таки настільки цікаві, що я вважаю потрібним навести його звідомленнє в цілости, тим більше, що воно не видане досі і в літературі майже не використане [2].

Став в Білій Церкві дня 21 [3] марта, зараз попровадили його до військового писаря, котрий його прийняв не дуже привітно і казав йому лист віддати.

Спочатку не хотів, але потім мусів. Той його відпечатав, прочитав і пішов з ним до гетьмана — а йому сказав іти до господи. За хвилю потім прийшов сотник і попровадив його до гетьмана.

Застав лист в руках гетьмана. Велів йому сісти і сказав: “Пане товаришу, з добрим животом приїхав єси сюди! вже два літа ваш п. гетьман литовський не чинив до мене ніякого посольства, а всі панове чинили!” [4]) — “Я про се не знаю, і тепер би не приїхав, коли б мій старший мене не послав”. Він рік: “Не бійся, і волос з твоєї голови не спаде!” І почав заклинатись, що не з нього причина, що і тепер він не думав про війну, і поклонитись королеві й. м. готов, і все зробити що король каже, і на комісію їхати готов — котру негідник (niecnota) Нечай розірвав, але добре йому сталось — хотілось йому бути другим гетьманом, отже дістав чого шукав. “Я вірний підданий короля й. м. — що скаже, то учиню! Хоч на вісім тисяч скаже зменшити козацький реєстр — і то вчиню”. На те йому той товариш сказав: “Мосці-пане гетьмане (він перервав: “Не мосцівий, я такий же худий похолок як і ти!”) — давно треба було б так учинити, поки не розлилося стільки християнської крови, що найгірше — руками поганськими, котрих в. м. впровадив в державу, і братерство вічне (вар.: вірне) з ними заключив”. — Рік: “Правда, лихо сталось, але не моя вина! А тепер тоє братерство шию зламати може, як з королем як треба помиримось. За оден день я тих братів кажу видушити. А король на мене війська збірaєть, хочеть мене воювати! А я його королем учинив, і під Зборовим на волю пустив, маючи його в руках. Бог йому за то не поможеть! Скажи пану гетьману: нехай на нас не наступаєть! Ми мир з Литвою маємо, нехай нас не зачепаєть, бо лихо будеть! Маю я на нього другого Кричевського, і мало не [5]) ліпшого!”

Товариш йому потім за столом, коли вже їли, і він знов почав дорікати [6]), так сказав: “І ми також про війну не думаємо, але мусимо боронитись, — а тепер можете се комісією заспокоїти”. Рік: “Комісія як комісія, але без малого не будеть як під Пилявцями. А на мене давно б була комісія, коли б не воєвода київський (Кисіль): що иншого тут пишеть, а що иншого з королем робить”.

Тримав того товариша більше як тиждень без відправи, потім, коли вже виїздив (Хмельницький) з Білої Церкви, він прощаючися з ним хотів довідатися, куди він думає звернутись, і спитав: “Коли-б князь-гетьман

(Радивил) знов по щось послав до в. м., де має знайти?” Відповів потиху: “Нехай мене шукають або в Животові або в Погребищах” [6]). І дав йому зрозуміти, що був би дуже рад, коли б його (Радивил) помирив з королем.

Оповідає Мисловский, що Хмельницький все таки якийсь боязливий, і не такий злий як перед тим. Але Виговський має бути гірший, і коли Хмельницький про короля згадав, той сказав: “Що то король наступає на нас против своєї присяги? Нехай знає, що нам не трудно й другого короля (знайти)”. Той Виговський робить що хоче: кого хоче, то не питаючись гетьмана каже стратити. Якось при нім молодикові служебникові кн. Четвертинського, на імя Борковському, з кількома иншими казав Татарам голови постинати — хоч гетьман велів був відіслати до Чигрина.

По всіх то бачив, що були б раді згоді, і на раді, котру він (Хм.) мав з старшиною, всі до нього кричали за згодою. А він відповів: “Добре, я вчиню покій, але вас що без мого наказу костели лупили, шляхту мордували — всіх королеві видам”. І тим їх дуже страшить і тримає [7]); але знати, між собою поговорюють, що якби тільки король наступив, вони б його звязали й видали, і кажуть: “Перед тим було лекше") (се зробити), коли вся орда над нами висіла, а тепер самі його забємо або видамо” — і мають на нього око. Бо таке підозріннє про нього, що хоче втікти до Орди з усім майном, що його випровадив на Запоріжє! Виговський диктуючи якийсь універсал додав, так що той товариш чув: ‚Аби човнів як найбільше готовано!' — чи то вгору хоче йти з ними, та на діл утікати.

Хорунжий оден білоцерківський, Іван, — що був при послах в Туреччині, казав тому товаришеві, що цісар турецький прийняв їх дуже зле. Питано їх, чи післані вони від давнього війська Запорозького, від усіх козаків своєвільників, і коли вони відповіли, що від усіх, він сказав: “То хочете аби я Польську корону воював за те що вам не позволяє своєволі — аби ви не шарпали моїх країв морем, і на те ви побраталися з моїми підданими Татарами, також своєвільниками? Нехай вас, псів, король ваш воює, а я своїх каратиму! звоювавши Польщу, потім і мене звоювати захочете — вже мині Волоську землю сплюндрували!” І казав був їх постинати, але посол короля й м., що там був, їх випросив.

Татари також, видно, хочуть відступити від Хмельницького: не хочуть йому помагати, а навпаки — допоминаються у нього нагороди за два роки.

Від господаря волоського був посол там при тім товаришу. Але (Хмельницький) зараз як прочитав листи, роз'ївшися казав його взяти і звязати, і цілу ніч пролежав звязаний. Не памятає його ймення. Потім його пустив. Мав його раз при нім за столом — але дуже тихо сидів.

Московського посла застав там — (при нім) і дари віддавав. З чим був, не знає. Але по відправі другого дня приїхав другий гонець з несмачним посольством — розповів то оден шляхтич, Хмельницького хлопець: Цар йому радить, аби з своїм паном не воював, бо цар братові свому королеві мусів би дати поміч й військо рушити. Роз'ївся пес і кинувся хотячи йому в лице дати, але Шумейко [9]) ухопив його. Москаль теж кинувся й пішов, і зараз поїхав.

Людей (Мисловский) при собі не мав і не міг довідатися, куди (Хмельницький) стягає свої війська. Всюди страх між ними, а хлопам не було більшої неволі, як тепер: (гірш) ніж під панами: що хоче то з ними робить, податки такі як і в Короні збира (і шинкове велів вибирати, Ґол.). А Татари куди підуть, бють, стинають, жінок, доньок насилують, беруть, що їм подобається — безкарно чинять.

Черниці дві приїхали з Винниці при тім товаришу; оповідали йому, як коронне військо здобуло Винницю: вирубало, спалило; а козаки як наших на ріці тиснули, з своїм людом, що їм ішов в поміч, билися кілька годин, не роспізнавшися, так що їх кілька тисяч полягло. Гарний припадок був! Аж їх потім Поляки розвели і знищили, і Татарів урвано.

Були при нім також київські міщане: приїздили до Хмельницького по універсал. Сказали йому (Мисловскому), що аби тільки з'явилося військо (польське чи литовське), готові піддатися королеві.

Де що з того, що переказував сей “товариш”, цілком розминоється з правдою, і трудно рішити, чи його містифікували, чи він “компонував”. Напр. оповіданнє про неприязну поставу царгородського дивану до козаків. Так само цілком не вірно те, що він оповідає про московського гонця, що приїхав слідом за Лопухиним. Ми вже знаємо, про що йде мова: се посилка гінця Василя Степанова, виправленого з Москви 11 н. с. березня [10]). Його місія не була ніяким актом неприхильности до козаків, навпаки — се був акт довіря, спроба спільної акції для демаскування зрадливої польської

політики і оправдання московсько-українського союзу. Від Мисловского довідуємось, що Степанов Лопухина вже не застав — але на жаль, не маємо звідомлення про переговори з гетьманом, і що він від нього видобув. В руках московського посольсьского приказу бачимо доволі значну колєкцію кримських грамот — але не завсіди можна відріжнити, що тут може походити від місії Лопухина, що від Степанова, а що — з колєкції привезеної Вітовским і Обуховичом.

Що до оповідань, переказаних Мисловским — що дещо з того ходило між козаками, се потверджують признання сотника Половка, зловленого під час коли Хмельницький стояв під Білою Церквою, і очевидно в сій асоцяції тут же записані Ґолінським. Розуміється, завсіди треба в таких признаннях рахуватися з тим, в яких обставинах се говорилось і писалось; я вибираю дещо тільки:

Коли одержано відомости про загибіль козацьких полковників (очев. Нечая), вся чернь з Лубень, з Прилуки, з Вишнівеччини, з Ромна, Гадяча, Батурина [11]) гуртом пішла до Хмельницького, кінні й піші — бо на голову всіх гнали. До Литви призначений полки Чернигівський і Ніжинський, над котрими полковники Небаба і Подобайло (так), в помочи полк Переяславський — полковник Гарасько [12]), і полк київський — полковник Антін, що заступає місце Кричевського. Хочуть пройти на Чорнобиль до Мозира, хоч мають виразну заборону гетьмана, аби тільки Дніпра пильнували, а далі не вимикались.

Чернигівці думають сильно боронитись, коли наше (польське) військо наступить, але тільки замкнувшим в місті: “ставити поля” не хочуть. В місті поживою і порохом досить забезпечні, обережність велика, але в місті козаки не сидять: найбільш їх над Дніпром, на перевозах і шляхах усяких. В Любечу списалася сотня з міщан любецьких: вони неустанно стережуть міста, а козаки по селах. В тім Чернигівськім полку низовські та кочовські (так) — козаки старинні, а седнівські і чернигівські — всячина. Каже, що в полку Чернигівськім і Ніжинськім 30 тис. всякого люду, в Переяславськім старинного і дуже справного козака 40 тис. В Київськім 30 тис. збиранини — бо кращі погинули з Кричевським.

Про Хмельницького сказав, що в Білій Церкві збирає полки, а Орда відмовила йому помочи, бо мають що инше робити. Старшина козацька

між черню в голос мовить, що Хмельницький уже себе не певний: хоче Україну кинути, замишляє на Запоріжжє, на те й човни готує. Посол московський був у нього, переказав то від царя, що коли королеві, братові нашему, не поклоняться (козаки), то він (цар) сам з великою силою від тої сторони, а ми з сеї сторони наступивши тебе знесемо. Межи черню всюди такі голоси, що в Москві явиться другий король, з потомків Стефана Баторія, і йому вся Русь буде помагати на панство Лядське.

В тій же збірці записаний лист Василя Лупула до Потоцкого з Яс, від 16 березня; він кидає деяке світло в справі проволоки з татарськими помочами, котрих Хмельницький вичікував і в своїм повільнім поході і в обозі під Білою Церквою:

Орди ще не рушили. Нуреддін-султан був висланий з інструкцією вивідуватись, чи велике військо мають Поляки, і далі не поступати — бо по Великодні (9 квітня н. с.) сам хан рушить з усіми ордами. Зять візіра Бетег-аґа приїздив до Добруджських і Буджацьких країв, заповідаючи, щоб були готові, бо на весну сам хан особою своєю рушиться. Від Хмельницького безнастанно приїздять посли до Буджацьких Татар, з слізми просять, аби йшли. Але ті відповідають, що до Юра руського не можуть виступити. Супроти того Лупул радить Потоцкому всіми силами постаратися закінчити війну з козаками, поки поспіє татарська поміч.

В другім листі, з 2 квітня, повідомляючи про переїзд через Молдаву турецького посольства до Хмельницького (про нього зараз будемо говорити), Лупул переказував такі відомости, що хан спочатку має намір післати Хмельницькому в поміч 15 тис. кінноти, але потім довідавшися, що Польща ладить великі сили для поборення Козаччини, він постановив іти сам з усіми силами і призначив день походу на 19 березня (н. с.) - тільки воєвода міркував, що великі сніги, спавши в ті часі, мабуть затримали сей похід [13]).

В Польщі оповідали, що нуреддін-султан, висланий ханом наперед з 16 тисячами Татар, дійшовши до Молдави, тут розхорувався й дальше не міг іти (потім скоро помер). Військо його вернулось назад. Хан сам був хорий і тому не скоро вибрався, а без нього Хмельницький не хотів починати війни [14]).

З листів привезених гетьманові з турецьким посольством з Очакова, видко, що гетьман тримав там своїх резідентів: були се тоді Матвій Білошапка й Іван Нестеренко, що мали пильнувати скоршої експедиції татарських помічних полків. Були в тім якісь непорозуміння, якісь інтриґи: Армадан-бей перекопський жалується, що Велі-аґа каймакан, "нецнотливий чоловік”, був стримав Татар від походу, а тепер султан (нуреддін, очевидно) вже рушив з Криму (пишеться се в лютім). Резіденти, під диктат ханського Бек-мурзи, пишуть гетьманові, щоб він прислав від себе листа про приспішеннє, бо Бек-мурза від хана має наказ не йти далі Ташлика, а такий лист гетьмана дав би йому притоку йти в поміч козакам як буде потреба [15]). В сих невязках і проволоках могло бути не без руки воєводи Лупула, а через нього — самого гетьмана Потоцкого, що всяко старався розвести Турок і Татар з Хмельницьким.

В московських актах, в перекладі, заховалися листи хана, його візира і скарбника; вони не мають ближчих дат, але заховалися серед актів 1651 р. і могли бути привезені піддячим Степановим, що мав дорученнє дістати польсько-татарську кореспонденцію в справі походу на Москву. Хан і його міністри просять гетьмана не турбуватись і вповні покладатись на поміч Криму — хан ні в якім разі не відступить козаків, він посилає зараз відділ під проводом Канмамбет мурзи, а через місяць піде головне військо, 100 тисяч вояків [16]).

І гетьман вичікував, стоючи в Білій Церкві, поки його військо не виголодило околиці.

Гадяцькі старці оповідали в московських городах, що 26 березня прийшов до гадяцького отамана Кузьми Гарбаря гетьманський лист, щоб з городів “усеї України” посилали до Білої Церкви провіянт, “бо там на хліб скудно” [17]). Татари стоять на подільсько-волинськім пограниччу (Константинів, Хмельник, Синява, Межибож, Бар). Инший козацький корпус (провідником названий Пушкар, але се не вірно) з Ногайськими Татарами під Чорнобилем (відти походив той сотник, зловлений під Чорнобилем, що його оповідання ми бачили вище).

Перед Великоднем, в перших дня квітня н. с. коли польське військо, під наступом побожської козацько-татарської армії відступило з-під Бара до Камінця, Хмельницький з Білої Церкви пересунувся на полудневий захід,

як заповідав Мисловскому -до Животова, недалеко від полкового города Кальника, приблизно 100 клм від Білої Церкви. Чи то щоб бути ближче до подільського театра війни [18]), чи щоб наблизитись до тої дороги, якою мав прибути хан, котрого він виглядав, — а головно очевидно хотів перемінити свій провіянтовий район, після того як білоцерковський був так ґрунтовно випорожнений, як то ми тільки що чули [19]).

Сюди, до Животова в велику пятницю, 7 квітня н. с. прибуло турецьке посольство. Воно привезло звісну нам султанську грамоту з кінця лютого, з обіцянкою ханської помочи, парадні убори і шаблю, даровані султаном новому васальові, і цілу купу ріжних листів — від царьгородського патріярха і від ріжних царгородських і очаківських, турецьких і татарських достойників, що обіцяли приспішити висилку військових контінґентів. Звісні нам Греки — дипльомати з табору Хмельницького — доносили московському цареві, що “посол прийшов з тим: скільки гетьманові буде треба війська, він йому пришле: пришле від мунтянського князя Матвія десять тисяч, і від молдавського володаря, воєводи Василя десять тисяч, і з ними трьох башів”. А гетьман відповів: “У нас і свого війська багато, султанові за його любов бю чолом і дякую, а край і так знищений” (від війська — нічим буде утримати тих отоманських васальних полків) [20]).

В Варшаві також оповідалося, що султан “під карою смерти” наказав господарям Валахії й Молдавії, аби помагали Хмельницькому; але, мовляв, молдавський відповів, що буде триматися того, хто переможе. Так що за нього були певні; більше боялися Ракоціїв, з огляду на пляни молодшого Ракоція на польську корону [21]). Рудавский наводить лист Хмельницького до Ракоція, нібито перехоплений Поляками: він закликає Ракоція до спішного походу на Краків, щоб зайняти все Підкарпатє користаючи з виїзду шляхти в посполите рушеннє. Сіляді думає, що польські круги дійсно ширили такого листа, підробленого від імени Хмельницького [22]). Але Рудавский взагалі занадто свобідний в своїй літературний манєрі автор, щоб дуже покладатись на таке оповіданнє.

Примітки

[1]) Маю його в двох копіях. Вписав його до своїх записок з своїми замітками Ґоліньский, на с. 463, серед звісток з місяця травня, під заголовком: "З України з обозу новини”, і воно ж в ркп. 41 збірки Русєцких с. 147 дд. Оповідається про Мисловского весь час в третій особі.

[2]) Тільки дещо навів з неї Липинський, Z dziejów с. 430, 527.

[3]) У Ґолін. 25.

[4]) Слова Хмельницького посол старається віддати в автентичній українській формі, хоч се не дуже йому вдається і репліки гетьмана подаються мішаниною польських і українських слів; я дещо з того “кольору” заховую.

[5]) Ґол. da bole i (не читко).

[6]) Potwarzac Рус., powtarzac Ґол.

[6]) Сі слова сильно покручені, і до них Ґолиньский, очевидно від себе, додав таке міркуваннє: "се немов провіщаннє — аби його шукали або в Животові або в гробі”.

[7]) trzyma — Рус., trwozi — Ґол.

[8]) По тексту повинно бути навпаки: було перед тим тяжче, тепер лекше.

[9]) Помилково: Румейко.

[10]) Інструкція (“память”) Степанову надрукована в Архиві Ю. З. Р. III. IV с. 567 з великими прогалинами у вступі і без дати; але дата 1 березня, с. с. есть в Малорос. прик. 1651 справа 6.

[11]) Кілька імен занадто зіпсованих або непевних пропускаю.

[12]) Haraczko.

[13]) Лист сей переказує нунцій, Жерела XVI с. 114.

[14]) У Ґоліньского, с. 458, під днем 2 травня.

[15]) Архив Ю. З. Р. III. IV. с. 559.

[16]) Акты Ю. З. Р. III с. 458.

[17]) Білгор. ст. 323 л. 333.

[18]) Від Животова до Бару навпростець коло 125 клм.

[19]) До сього стояння під Животовим очевидно належить звістка, з значним спізненнєм записана нунцієм, що Хмельницький під Кальником (від Кальника до Животова коло 4 миль) зібрав і привів до порядку своє військо і чекає за тиждень, найдалі за, два тижні Татар. - Рел. 13 травня, с. 116.

[20]) Акты Ю. З. Р. III с. 451. Theatrum Europ. 76.

[21]) Жерела XVI с. 115.

[22]) Рудавский с. 73. Transsylvania I с. 160.

УКРАЇНСЬКО-БІЛОРУСЬКІ ВІДНОСИНИ, ОРІЄНТАЦІЯ БІЛОРУСИ НА КОЗАЧЧИНУ, ОПОВІДАННЯ АФ. КРИЖАНОВСЬКОГО, ПОЛІТИКА НЕЙТРАЛЬНОСТИ, ПОЗИЦІЯ ЯН. РАДИВИЛА, ЧУТКИ ПРО ПЕРЕМИРЄ УКРАІНСЬКО-ЛИТОВСЬКЕ.

З приводу Радивилового посольства до Хмельницького я мушу ще спинитися на українсько-білоруських відносинах і на козацькім білоруськім фронті.

Після того як Хмельницькому і козаччині, не вважаючи на всі бажання, не вдалося в компанії 1649 р. затримати в. кн. Литовське в тій нейтральній позиції, яку воно до певної міри взяло було в 1648 р., і білоруські землі на короткий час стали ареною козацьких операцій, серед української і білоруської людности в. кн. Литовського видимо піднявся великий інтерес

до української справи. Постанова Зборівського трактату про скасованнє унії і реституцію православній церкві всіх бенефіцій, які їй коли небудь надавали, схвилювали многострадальні православні круги в. кн. Литовського, і козацьке військо, козацький гетьман і його старшина відразу виросли в їх очах на богоданних протекторів православної віри і руського життя Білоруси так само як і України. Політика гетьмана й війська — шукати протекції й інтервенції московського царя для розвязки відносин до Польщі, в звязку з сим теж мусіла зробити сильне враžіннє. На Білоруси підіймається фермент, який вповні дав себе відчути потім підчас українсько-московської окупації 1654-5 рр., а в козацькій кругах — серед українського уряду, краще сказавши, наростає переконаннє, що Білорусь повинна перейти, і готова перейти під козацьку протекцію, і при першій можливости мусить бути включена в рамці Козацької Республіки, принаймні сумежні білоруські землі. Використовуються всі сприятливі обставини для поширення козацької орґанізації і народнього повстання в сих сумежних землях, і хоч за недостачею матеріялу ми тільки епізодично можемо слідити за сею роботою, її загальний характер вирисовується перед нами зовсім ясно.

Підчас побуту послів Пушкиних в Варшаві їх посольство між иншим завязало в місяці липні н. с. зносини з делеґатом виленського брацтва, виленським купцем Гнатом Лискевичом, що приїхав до Варшави в справах віри. Він заявив членам посольства, що його "прислано з Вильни, постановою всього брацтва людей православної віри просити короля, аби він згідно з його договором з Б. Хмельницьким звелів відібрати від уніятів церкви, які перед тим були благочестивої православної віри". Поясняв послові, що на те було вже "королівське повеліннє", "тільки пани-рада чинять в тім проволоку і грамот тих не випускають". Виленські братчики, мовляв, збираються в тій справі посилати до гетьмана, і певні що гетьман і все військо Запорозьке того не потерплять і постоять за віру. При тім він показував послам реєстр козацьких полків — зложений очевидно на підставі офіціяльного реєстру 1649/50 р., і вірші зложені в похвалу Хмельницькому і Виговському — очевидно навіяні віршами на герб Хмельницького, котрим був прикрашений той офіціяльний реєстр. Вірші дуже нескладні (дуже, що правда потерпіли при переписуванню їх московськими писарями, що видно поправляли їх по свойому) [1]), і змістом вони досить бідні, — але дуже інтересно бачити як козацький гетьман

представляється тут в ролі великого протектора православної віри, голови Руського народу, відновителя діла Володимера Великого (“виною синів Володимерових Росія упала, з Хмельницьких при Богдані на ноги устала”). А поруч нього другий провіденціяльний муж — Іоан Виговський його помічник і учених (“понеже Богдана Дух святий умудряєт, Іоана мудрости Богдан научаєт”) і вони вдвох визволяють військо, Руський нарід і православну віру.

Лискевич оповідав, що сі похвали Богданові друкуються в Вильні [2]), і можливо, що дійсно таке виданнє тоді приготовлялось, як captatio benevolentiae гетьмана і його всесильного писаря, в звязку з задуманим посольством до Запорозького війська в справах руської віри. Але як таке виданнє бібліоґрафам не відоме, так і такого виленського посольства до гетьмана не знайшов я слідів — хоч се не значить, що не було ні одного ні другого.

Що орієнтація на Козаччину і Хмельницького стояла далі, посвідчують відомости принесені до Москви Афіногеном Крижановським, в його приїзд до Москви в квітні. Правда се свідок не дуже авторитетний — безсумнівний авантюрист і пройдисвіт [3]), але в тім, що він оповідав, далеко не все було вигадкою. Він представлявся сим разом, як ігумен полоцького монастиря Воскресения, висланий кількома місцевими монастирями (брацьким полоцьким в тім числі), щоб заручитися дозволом перейти їм до московських монастирів на випадок, коли б Поляки перемогли козаків в тій кампанії, що почала розгравативсь. На допиті він росповідав, що їм, Білорусам [4]), приходить ся тяжко. На всіх соймиках "Римляне" галасують, що їх, православних Білорусинів, треба знищити й кінець їм учинити. Нинішньої зими, всеїдної неділі (5-12 лютого н. с.), він, Афіноген, був з другим полоцьким ігуменом у воєводи полоцького і гетьмана в. кн. Литовського Януша Кишки, і допитували ся "з многим прошеннєм", що з ними буде — бо він хоч і римської віри, але чоловік добрий, старий і богобоязливий. Дійсно, він се їм відкрив: король і вся Річпосполита так постановили: як тільки вони Хмельницького знищать, тоді вирубають і всіх Білорусців до одного, "с ссущими младенцы"; церкви божі й нанастирі спалять і полишать самих Римлян. Про се він знає, бо на всю Литву він перший чоловік, і племінник його, гетьман Януш Радивил, так йому писав, — тільки Кишка не дає на се своєї згоди.

Зносини з козаками їм всяко утрудняють: "до Київа їх, Білорусців, нікого не пускають, аби вони з Хмельницьким не побачились, і в чім небудь з ним не порозумілись (ни о чем с ним не мыслили)"; приходиться вести зносини потайки, і вони таки "с Хмельницким ссылают", і про все дають знати.

Коли великим постом прийшла до них вість, що Хмельницький хоче цареві присягти, і цар післав йому великі гроші, тоді Білорусці християнської віри,

всякого чину люде — духовні і світські, бурмістри й райці — котрі православної віри, дуже тому зраділи і постановили також триматися Москви, в надії, що Москва прийнявши Хмельницького, прийме й їх. Тепер король післав своїх послів: Вітовского й Обуховича, домагатися від царя, щоб він присяг на тім, що не прийме Хмельницького "й инших Білорусців"; а коли цар не присягає, тоді король половину війська пошле на Хмельницького, а половину на Москву. Так от його, Афіногена, післали просити царя, щоб він їх прийняв в свою оборону, а Ляхам не видавав, бо коли тепер Ляхи переможуть Хмельницького і козаків, то їм, православним, всім буде погибель. Нема у них в такім разі иншої надії крім царя. Краще нехай тепер же вишле своє військо. Афіноген знає певно, що в такім разі "Білорусці", скільки їх єсть, всі стануть на Ляхів, як оден; збереться їх зо сто тисяч чоловіка.

Сили Хмельницького, разом з Татарами, Афіноген рахує на 100 тисяч, литовське військо на 200 тис., польське на 250! Польське військо збирається не далеко Зборова на Поділлю, в шести милях від війська Хмельницького. Друге військо Хмельницького збирається від Стародуба до Любеча, щоб не пустити Литовського війська за Дніпро. "А Хмельницький став на тім: доки король не віддасть їм усіх православних церков і церковних маєтків, що вони забрали на свої костели, і з ними не розмежуються ("с ними в землях рубежа не учинит" — не вилучить православних земель в "удільне князівство" як говорили в Польщі) і не признає за ними вільностей даних попередніми королями, — доти всі Білорусці і Черкаси, Волинці і Подоляни будуть з ними (Поляками) битись, доки їх стане — "бо вони в православній вірі всі тверді і неодмінні" [5]).

З свого боку московські вістуни теж не раз мали нагоду переконатися, як білоруська людність ставилася до козацького наступу. Стрілець, що в червні відвозив за границю польських послів, чув у Дорогобужі, що всі Поляки, урядники і Євреї повтікали з повіту до Смоленська, щоб там відсижуватися, а міщанам дорогобузький бурмістр казав, що як козаки підійдуть, то їх треба стрінути з іконами і з хлібом, бо битись нема чого і відсижуватися нема де [6]). Гонець Старий, що того ж місяця переїздив через Білорусь до Варшави, записує, що в Дорогобузькім, Більськім та инших повітах селяне ("пашенные мужики") між собою говорять, що до них переказують запорозькі козаки, аби вони жили на своїх місцях і не боялися

козацького приходу. Бо козаки їм не будуть робити ніякої шкоди: вони тепер під царською рукою і всі городи й міста здобуватимуть під царську державу. Селяне покладаються на те, лишаються на місцях, і козаків ні трохи не бояться. Православні ж міщане і шляхта (посацкие жильцы и уЂздные люди) трівожаться коли Ляхи козаків переможуть, то їм або смерть прийняти або лядську віру; бо на них думають, що вони всі були в порозумінню з козаками. Коли козаки Ляхів подоліють, то всїх пограбують; але нехай уже подоліють козаки: хоч заберуть у них пожитки, але душам не будуть шкодити і не знущатимуться. [7]) Дорогобужський поміщик Филон Засєцкий оповідаючи про ватагу Окші, що ходить по Литовській землі з козаками і великі шкоди чинить шляхті, поясняв, що шляхта загалом тікає до кріпких міст, а селяне розбивають панські двори й тікають до козаків [8]). Коли потім козаки з'явилися в Рославськім повіті, місцеві селяне поприставали до них в великій скількости і разом з ними побили польський під'їзд висланий з Смоленська, і т. д.

Хмельницький, поки було можна, старався не зачіпатися з панами в. кн. Литовського. Стараючись утримати їх в нейтральности, а тепер іще носячися з плянами зробити свого сина свояком їх шефа, Януша Радивила, він і з иншими маґнатами, видима річ, старався підтримувати добрі відносини, вигожючи їм чим міг. Між документами, які я маю в своїм розпорядженню, єсть цікавий лист підканцлєра в. кн. Литовського Казимира-Льва Сапіги — маґната дуже бучного і до козаків мало прихильного; він настільки характеристичний для тодішніх відносин, що я вважаю потрібним навести його в цілости (в перекладі):

Мій велико-милостивий пане гетьмане війська й. кор. милости Запорозького! Що мині ваша милость був обіцяв при торішнім договорі під Зборовом, скоро було сповнено: Чорнобильська маєтність і волость моя скоро була звільнена від залоги полку війська й. к. м. Запорозького, і вже в ній давніший порядок господарства відновився, і убогі люде дякуючи Богові заробляють собі спокійно на хліб, як перед тим його заживали. А хоч від сусідніх міст, особливо від Горностайполя траплялися безправства і своєвільства підчас торгів в Чорнобилі, так що поспільство і люде почали були вистерігатися тих чорнобильських торгів, але давши знати полковникові київському, отримав мій староста чорнобильський всяку сатисфакцію, і вже мої піддані мають спокій. Тому я за ласку і добру

приязнь в. мсти будучи вдячен дуже дякую за її докази і навзаєм хочу за те відплатити в. мсти моєю прихильністю. Але що згадана моя маєтність лежить на самім шляху, віддана на особливу ласку (діскрецію) військових людей, що тудою переходять, то я бажаючи забезпечити моїм підданих ще ліпший спокій, дуже прошу у в. мсти відкритого листа до реєстрових полків, для котрих убогі люде будуть складатись, відріжняючи докладно своєвільних і непослушних [9]). Надіємося на Бога, що він як Пан і Отець дозволить нам всім заживати трівкого спокою в нашій спільній вітчині, на пострах неприятелям й. кор. милости і Річипосполитої і на високу славу народів світу християнського. А затим приятельській ласці і приязни в. мсти пана (мого) себе поручаю. Дано в Берестю 26 новембра 1650 р. Вашій милости, мойому мил. панові всього доброго зичливий приятель і слуга Казимир-Лев Сапєга, підканцлєр в. кн. Литовського [10]).

Неправда ж, цікава і повна задоволеність з козаків сього литовського королика, і його більш ніж чемний тон в відносинах до запорізького гетьмана? Відносини істинно добросусідські, і безсумнівно маґнати в. кн. Литовського були заінтересовані такі відносини заховати. Але щож! король і двірські круги конче напирали, щоб в. кн. Литовське в повній мірі прийняли на свої плечі тягар горожанської війни — хоч воно й уважало її, досить справедливо, за річ властиво до нього не належну. Як ми бачили вище, в плянах військових операцій против Козаччини в. кн. Литовському уділялась участь дуже поважна: варшавський сойм ухвалив довести литовське військо до 18 тис. (тим часом як Корона мала поставити 36 тис.) [11]).

Відповідно до того Хмельницький — хоч всяко старався дійти до порозуміння з маґнатами в. кн. Литовського, і особливо з Янушом Радивилом, фактичним комендантом його військових сил, — вважав потрібним відповідно забезпечити Україну з тої сторони, і призначив на се північні полки: Чернигівський, Ніжинський і Київський, визначивши їм мобілізацію на заговини, разом з полками мобілізованими на західню границю [14]), а заразом всяко старався подвигнути московське правительство до якої небудь діверсії з своєї сторони. Сі воєнні заходи Хмельницького були в Польщі звісні, оцінювались дуже серіозно; в Варшаві на весну говорили навіть, що Хмельницький сам з головними силами обернеться на Литву [12]), а коли стало певно відомо, що він пішов

на Волинь — що він послав на Литву свого сина Тимоша. Підчас коли "робилася опінія" про великі воєнні успіхи над козаками, в місяці березні й квітні, оповідалося, що литовське військо погромило се Тимошове військо, так що він тільки з горсткою козаків утік, або попав живцем в полон, і се змусило й старого Хмельницького припинити свій наступ, і т. д. 13).

Але в дійсности "Литва в тім часі нічого не зробила, і робити не хоче", як зазначив оден більш критичний дописувач, в відповідь на сю "силу вигадок про литовське військо" 14). Шляхта в. кн. Литовського ще слабше давала гроші на наєм вояків на війну з козаками, ніж польська, і в розпорядженню Радивила — як оповідає його "Коментарій", було всього тільки 4000 старих вояків, та й тим іще треба було заплатити за попереднє, перше ніж би вони дали рушити себе в новий похід. Тому що виплата була визначена на 9 травня в Минську, вояки не хотіли віддалятися від сього джерела благодати, і Радивил до того часу не міг нічого почати. Хоч деякі загорільці добивались, щоб зараз же з кінцем зими, паралєльно з наступом коронних військ, рушити й собі за Дніпро, Радивил справедливо відрікався такої авантюри. Так само на жаданнє коронного гетьмана Потоцкого — вивести литовське військо на українську границю, щоб скомбінувати свої операції з наступом коронного війська, він відповів, на початку березня, рішучою відмовою, посилаючися на те, що в сім знищенім краю він не зможе прогодувати ні вояків ні коней, і не може нічого почати, поки відповідно не приготує всього 15).

Але до того часу треба було якось протягнути, так щоб ані не входити в яке небудь порозуміннє з Хмельницьким — чого власне хотів той, але сього не можна було зробити без рішучого розриву з двором і короною, — ані не стягати на в. кн. Литовське козацького наступу. Так дійсно і маневрує некоронований король Литви, доволі неперебірчиво використовуючи бажаннє козацького гетьмана задержати приязні відносини з ним, і за помічю миролюбних жестів протягає сі приязні відносини до того моменту, поки він буде готов. Такий ото характер мало його посольство до Хмельницького, описане вище, в двадцятих числах березня н. ст. В переказаній вище реляції Радивилового післанця не говориться нічого, що він говорив від імени литовського гетьмана, переказується тільки вдоволеннє козацького гетьмана, що зносини відновлюються знов, і його дорученнє: "Скажи пану гетьману свому, нехай на нас не наступає! ми мир

з Литвою маємо — нехай нас не зачіпає, бо лихо будеть!” [16]). Очевидно, з свого боку сей Радивилів післанець, в виразах можливо незначущих (бо і без того, як ми бачили, на Радивила були підозріння, що він накладає з Хмельницьким та Ракоцієм, і треба було вистерігатися всього, що могло б його патрона компромітувати), постарався підтримати в козацькім гетьмані й старшині сю ілюзію можливости затримати підчас нової війни з Короною сепаратні, добросусідські відносини з Литвою.

В результаті з'явилася поголоска (може й навмисно пускана), що між Литвою і Козаччиною сталося замиреннє, перемирє — і термін його означувано: до Зелених свят (дня Св. Духа) [17]). Але більш проникливі політики тоді ж цілком ясно уявляли собі, що підтримуючи добрі відносини з Хмельницьким і дипльоматичною дорогою запобігаючи наступові козаків, Радивил “козаків своїм писаннєм обманює” [18]).

Примітки

[1]) Привівши їх до можливого порядку, я подам їх в додатку до сього тому, коли місце позволить.

[2]) “А сколько у гетмана у Богдана Хмельницкого полков и что в них людей, и какими ево похвалами, Богдана, славят і печатают в книгах, и то у него, Игнатія, списано” — звідомленнє посольства Пушкиних, Польскі справи 1650 р., ст. 3, під днем 30 червня (ст. ст.).

[3]) Про нього спеціяльна студія ак. Харламповича, в збірнику на честь проф. Корсакова: Афиногенъ Крыжановскій. Изъ исторіи культурного вліянія Зап. Россіи на Восточную, 1913.

[4]) Тут сей термін вживається в московськім розумінню: православної людности Білоруси й України, окремо від Черкасів — козаків.

[5]) Польські справи 1651 р. столбець 6, приїзд до Москви Аф.

Крижановського, під днем 10 (20) червня.

[6]) Польські справи 1651 р. столб. 1 б., л. 43.

[7]) Польські справи 1651 р. столб. 7.

[8]) Тамже. Але бувало й инше. Піддячому Куликову оповідали, що коли "панья Синявская" приїхала з України до своєї Шкловської маєтности, то "Жидов всех выбила вон из города, а сказала им, что за них все государство погибло; а подданым своим в городе Шклове приказала, как козаки придут под город под Шклов, и они б де их в город пустили и с ними не противились". — Столб. 1 б. л. 224.

[9]) Місце не зовсім ясне: Ktorym sie składac ludzie ubodzy bedą mogli y rozeznac bespiecznie swawolnych z nieposłuszenstwem.

[10]) Дві копії: з королівського архиву і з Несвижського архиву Радивилів в теках Нарушевича 144 с. 1012 і 1015.

[11]) Див. вище с. 164.

[12]) Реляція нунція з 18 березня — Жерела XVI с. 110.

[13]) Шведський посол Маєр, ідучи до Криму, чув в останніх днях лютого ст. ст. в Замостю, що Тиміш, висланий з 50 тис. козацького війська на Литву, цілком погромленний Радивилом: Радивил гонив за ним під Мозир і тут узяв його самого в неволю, а козаків його вирубав (Архив Ю. З. Р. III. VI с. 51). Воєвода Лянцкороньский пише 17 березня, в паралєль польським успіхам на Побужу: "Військо литовське знищило сина Хмельницького, вирубало Київ, а сам Хмельницький втік з кільканадцятьма коней".

Якась пані Стальска з Мартинова 4 квітня: "Підчас коли Хмельницький готував війну против наших, дано йому знати, що сина його з козацьким військом, що він, Хмельницький, був послав на Литву, литовське військо на голову розбило, самого сина Хмельницького і кількасот старших козаків живцем спіймало. За такою відомістю Хмельницький, боячись литовського війська, замісць на наших наступати, сам відступив між води недалеко Білої Церкви і там міцно заложився" — збірка Русєцких 31 ст. 131 і 137. Сі

звістки про Тимошів похід на Литву пішли до заграничної преси (кілька звісток з французьких газет у Смирнова с. 261, Theatrum Europ. 75), і Коховский з пізнішої перспектива уканонізував їх, написавши, що Хмельницький спочатку післав на Сіверщину свого сина, щоб стримати литовське військо від помочи польському, а потім на його місце вирядив Горкушу — с. 280, Pamiętniki II с. 200.

14) "Про литовське військо сила вигадок (plotek), я більше вірю варшавському листові — мав я потім нові, і пишуть, що Литва нічого не зробила і робити не хоче нічого". — Русєцьких ркп. 31 ст. 133.

15) Commentarius вид. 1653 р. с. 96-8, Kotłubaj с. 166, Смирнов с. 258.

16) Вище с. 213.

17) Напр. торопецький торговець, побувавши за кордоном, оповідав 25 квітня: Радивил стоїть обозом в Борисові, инші частини в инших його місточках — бо з Хмельницьким взято перемирє до св. Духа" — у Смирнова с. 259-60. Місяць пізніш инший вістун, побувавши в Смоленськім повіті, дав такі звідомлення: "У Поляків був з козаками бій на Николин день (19 н. с. травня), а було умовлено, щоб до Духова дня не ходити в бій. Та Поляки хотячи несподівано побити Черкасів, пішли в бій, і Черкаси побили Поляків. Білгор. віст. столбець 1651 р. с. 389, реляція з 28 травня (н.с.).

18) Так говорили торгові люде з Мени, що приїздили до Сівська 14 травня с. с.: литовський гетман Радивил стоїть з військом, але головну частину післав в поміч Полякам, а до Хмельницького пише, щоб козаки в литовську сторону не ходили, і не зачіпали, — він козаків тим писаннєм обманює — у Смирнова с. 259.

ПРИПЕТСЬКИИ ФРОНТ, ПОВСТАННЯ, ОБЛОГА ГОМЕЛЯ, КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО У РАДИВИЛА, ПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ ЗА СУБСИДІЯМИ.

Хмельницький з старшиною, відима річ, теж не робили собі великих ілюзій

що до щирости чи льояльности литовських маґнатів, тільки поки можна було утримувати в спокою північну границю, вважали се користнішим, ніж викликати війну. Звісний нам бранець Половко оповідав (правдоподібно в первій половині квітня), що козацькі війська, розложені на литовській границі, мали "виразний наказ" пильнувати границі і не чинити наїздів ("аби тільки Дніпра пильнуючи далі не витикались").

Але сей наказ, який би він виразний не був, не дотримувався дуже риґористично, і козацькі ватаги часом переходили границю, й навпаки се траплялось, судячи з тих досить припадкових (і не дуже докладних) відомостей, що приносились вістунами, або виринають в сучаснім листуванні [1]). Кожна сторона звичайно в такім випадку твердила, що вона була спровокована, і таким чином навіть сі інциденти начебто підчеркували основний принціп охорони границь без переходів граничної лінії, що протримався до середини червня — коли Радивил проголосив кінець такого неписаного перемиря. Полки Чернигівський і Ніжинський тримали границю на Дніпрі і на Лівобережжі, полковники київський з поліським держали границю на Припети; з ними був також відділ Татар, не великий [2]). Згаданий Половко, що сам був ніби то сотником в Чорнобилю, називає на Дніпрі граничним пунктом Любеч — там "списалася сотня міщан любецьких, що неустанно стереже міста, а козаки по селах"; на правім боці Чорнобиль — тут якийсь бувший домініканин являється орґанізатором місцевого повстання; в тилу — козацька сотня в Горностайполі, провідники повстання при першій можливости збираються захопити Мозир [3]). Се викликає превентивні заходи з боку пограничних литовських сил. Я спинюсь тут на сих операціях — аж до формального проголошення війни Козаччині з литовської сторони.

При кінці травня полковник Павша, що держав сторожу на Припети — на перевозі в Бабичах, доносить про марш полковника Горкуші, що стояв в Норинську, в Овруцькім повіті — іде на схід для сполучення з київським полковником, що стояв у Лельові. Павша вважав очевидно сей марш загрозливим, і перейшовши Припеть почав громити козацькі й повстанські ватаги — в Павловичах, Мартиновичах і нарешті під містечком Зубанем, в трьох милях від Чорнобиля мав більшу сутичку, але боячись щоб Горкуша його не зайшов з тилу і не відтяв від Припети, відступив назад. Після того він вислав кілька роз'їздів — під татарський відділ, що став був під

Овручом, але відійшов під Корець, діставши наказ від Хмельницького; роз'їзд застав в Овруцькій околиці, під Норинськом, в Велебличах "городових отаманів", що збирали на Орду від кождого дому по 12 золтих — що хлопи дають з великою охотою". Другий розїзд ходив на Словечну, де був став київський полковник з Горкушою, окопавшися против литовського війська, що стояло під Бабичами [4]).

Повстаннє тим часом поширювалося в порічю Припети. Турівський староста повідомляв, що його волость збунтувалася ціла — вичисляє низку місць [5]). Се мабуть було причиною, що з кінця місяця Радивил рішився знищити сю надприпетську козацьку заслону, але офіціальний привід дав такий, що вона загрожувала його литовській заслоні. "Маючи відомість — доносив він королеві 9 червня — що Антін полковник окопався з кільканадцятьма тисячами в 4 милях від Бабичів, щоб прогнати наших людей з сеї переправи — одинокої що її можемо мати на Припети — я рішив удати, ніби то ми хочемо йому заходити в тил, показавши йому наші хоругви в тилу, а потайки зібрати всю силу на фронті. Велів одному полкові з Хойник разом з деякими поблизькими хоругвами, сполучитися з полком, що стоїть у Бабичах і рушившися спробувати щастя [6]). Припускаю, що неприятель, покладаючися на свої сили і окопи, буде почувати себе безпечним з сеї сторони, а помітивши, що військо рушило з Бабич, певно поспішить за ним, і вони його зможуть за божою помічю щасливо атакувати на переправі. Коли се вдасться, ми мали б усе забезпечене до самого Чорнобиля — де стоїть немала їх залога, і що раз збільшуеться. Тоді б лишилося, зібравши військо, йти на столученнє з військами в. кор. мил., і на очах в. кор. мил. сповнити свій обовязок" [7]).

Але в сім пляні зайшла проволока, тому що саме в сей момент сіверська козацька заслона заатакувала великими силами пограничний Гомель, і Радивилові прийшлося кинути всі свобідні сили туди. Чернигівський полковник Небаба, що командував сим сіверським фронтом, пояснив потім сей напад так, що його викликала гомельська залога своїм нападом на Яриловичі: погромили там козацьку залогу, а саме містечко вирубали й спалили. Але розміри його виправи на Гомель виходять далеко за рамці такої пограничної карної експедиції, і можливо мали власне сю мету, яку й осягли — сею діверсією відтягнути сили Радивила і стримати його від походу на Україну і від координовання своїх операцій з операціями

коронного війська. На Гомель вислано 8 тисяч козаків вибраного війська, велено їм штурмувати до упаду, і в потребі спішно зажадати собі артілерії; захоплений “язик” оповідав, що здобувши Гомель, військо мало йти на Бихів і т. д. Та реляція настільки богата мальовничими історично-побутовими подробицями, що я вийму з неї все головніше.

Наступ почався 4 червня, в неділю. О восьмій годині рано, при зміні варти, побачили спершу корогву червону з білим хрестом і білою обвідкою; потім показалася друга, червона корогва, а коло неї три білі, й дві чорні і дві жовто-“облочисті”; під ними 8 тисяч козаків, кінних і піших, вибраного війська. Насамперед з-під полковничої корогви полк. Забіли вискочило з 40 коней, щоб захопити гомельських коней і людей що при них були; инші стали в порядку за огородом і садами і стояли зо дві години. Оден з них виїхав на герц, викрикуючи по татарській “гала-гала”, але оден з залоги влучив його коня в голову. Потім так з півгодини надійшло піше військо, під проводом полковників Литвинка і Поповича, і забралося зараз до сипання шанців з усіх сторін, кіннота ж розбіглася чатами по селах, а 400 стали сторожею на всіх дорогах, на кілька миль наоколо. Над вечір вибили на бубнах гасло: Базавлук [8]). Піхота не схотіла в ночи йти на штурм, бо втомилися на ноги, тільки сипали шанці, і весь понеділок копаючи зближалися під паркан. А старшина тимчасом відсилала до Ярилович коней і волів і всяке добро, що набрали у доохрестної шляхти. В північ з понеділка на вівторок пішли на приступ “по четверо”. Залога і міщане їх відбивали; подекуди вони прийшли так щільно під паркан, що обухами вибивали з рук мушкети, виставлені в стрільниці, а в одній “кватері” вскочили до середини і почали бити челядь, але військо збігшися їх відбило. Особливо сильний натиск був на укріплення “од Пречистої” що їх перебіжчик міщанин вказав їм як найслабші; але вся піхота збіглася туди і відбила приступ.

Ві второк козаки попробували виманити залогу на вилазку: підняли крик і галас, щоб її здурити, ніби то надходить їй поміч: відступивши під ліс то наступали з хоругвами то знов відступали, по кілька разів починали з лісу стріляти і марш німецької піхоти вигравали, але комендант залоги не попався на сю “фінту”, залоги з міста не випустив, і так день обійшовся. З особливою детальністю реляція оповідає, як ловили козацького язика. Начальство веліло конче дістати, і оден “жолдак” ухопивши за ковнір козака, що ліз на паркан, став його тягнути; побачивши се козаки почали

стріляти йому в голову, аби не дістався живий, але замісць нього трапили в руку “жолдака”. Одначе той козака не пустив, а тимчасом другий ухопив його, а десятник зробивши аркана, заарканив козака і став його тягнути до гори. Поки його тягли, козаки тричі трапили в нього, але все таки він був настільки притомний, що коли його витягли, він зараз все докладно оповів: “Полковник Небаба вибрав 8000 кінних козаків і роздав їх полковникам, щоб дішли до Гомеля, а по 4 курені лишили при арматі; полковник Пободайло також післав своїх людей, але сам не пішов. Виправляючи козаків Небаба їх так “благословив”: “Пойдіте молодці, дородниї голови, і добувайте тих міщан Ляхів у Гомелю. Добувши їх в пень вистинайте, місто спаліть, а потім ідіть до Бихова, його добувайте, а Могилівцям кривди не чиніть! А коли б до трьох разів Гомеля не добули, тоді вскок до мене по армату присилайте” [9]). Сі зізнання, каже автор, були вповні справедливі, бо вівторок по штурмі Забіла зараз післав по армату до Небаби.

В середу знову цілий день готувалися до штурму, зробили 14 гуляй-городин і обтикали їх зеленим галуззям. Коли наступила ніч, заточила 4 гуляй-городи до Чичерської брами, а 3 приточили близько самого мосту, а самі, посуваючи гуляй-городи, йшли мовчки, а коли стріляно, лігши на землю кричали: “Абе!” Та коли звелено густо вдарити до них з гармат і мушкетів, зараз їх викурили з усіх гуляй-городів. Литвинко й Попович з Олишиним(!) полком в Гомельку разів з 15 штурмом приступала, і кожного разу як пушкар з старого замку вдарить з гармати або з гаківниці, зараз ішли в розсипку: кидали гуляй-городи: так то йшло до самого сходу сонця. І як уже кидали штурм (оповідав язик), віддано Забілі лист від Небаби: в нім був наказ в день і в ночи вертати назад [10]). Тоді як вони стояли на позиції, не повертаючись до окопів, всі кинулись до переправи, вплав, кіннота і піхота; та підчас тої переправи піднялась сильна хвиля, що й пором вивернуло, і богато їх потонуло, особливо тих що на дошках і колодах переправлялись [11]).

Небаба поясняв се потім Радивилові так, що такий він дістав наказ від гетьмана: приїхав посол з листом до Радивила, і він, Небаба, додавши листа від себе, виправив се посольство, що мало пробувати далі утримати Литву в нейтральности. Гетьман писав, що він зрозумів попереднє посольство Радивила так, що він бажає згоди з військом Запорозьким, і хоч тепер доходять до нього чутки, які говорять протилежне, він все таки не тратить

надії прихилити Радивила до такої згоди, яку він бажає мати з в. кн. Литовським; нехай Радивил не помагає “панам коронним” і свому війську велить відступити від границі — тоді б і він, гетьман, відкликав до себе своє військо [12]). Небаба в своїм листі поясняв причину наступу на Гомель так я то вище навів; просив Радивила стримати своїх людей від зачіпок і обіцяв, що в такім разі і з української сторони буде спокій. Був також лист від київського полковника: він скаржився на неустанні зачіпки і напади Павші і його полку в Бабичах; припускаючи, що се діялося без волі Радивила, просив заборонити йому таких “ексцесів”; инакше він буде змушений з лихвою то віддати — має на то досить способів [13]).

З тим усім поїхали до табору Радивила сотник Пободайло [14]), Передримирський, і Кланевський(?). Вони приїхали 13 червня, але Радивил, памятаючи, як Хмельницький приймав його посла, також не схотів приймати їх відразу: велів віддати листи одному з його офіцерів, і тільки другого дня дав їм авдієнцію. Автор реляції — дуже докладної — описує, як ті козацькі посли чули себе несміливо (може удавали, козацьким звичаєм), так що Пободайло навіть не міг ні слова пробомкнути, і його заступив Передримирський. Його привитальну промову реляція переказує в таких словах:

“Його мил. пан Богдан Хмельницький, гетьман війська Запорозького з полковниками, старшиною і всіми молодцями поклон віддають в. княжій милости; а що за матерія посольства нашого, зволив єси вже зрозуміти, в. кн. м., з листів пану писареві вчора відданих”. На се Радивил, мовляв, відповів: “Дивуюсь я тому дуже що пан гетьман ваш [15]), підчас коли всі його сили звернені на війну, посилає до мене се посольство: запевняє в своїй приязни і хоче намовити, аби я відступив з своїм військом. А того не думає, що справи Литви й Корони спільні, оден нарід, одна Річпосполита, — так як би того не було! Та й Литві дали ви не добрі задатки приязни, вторгнувшися в її границі, без великої причини; повіти декотрі дощенту знищили, а инші забрали й досі тримаєте, не хотячи уступитись і вертати — як от Любеч і Стародуб, де стоять козацькі залоги, і мині тепер прийдеться там упоминатись і доходити границь в. кн. Литовського”. До того додав він загальні докори за бунт Запорозького війська проти короля, що робить неможливим які-небудь зносини, яку небудь людяність супроти нього; тільки після того як козаки покоряться королеві, можуть рахувати і

на давню прихильність його, Радивила; але послам нема чого боятись за свою цілість. На се знов таки Передримирський відповів, мовляв, такою фразою: “Волен Бог да король його милость, пан ваш, котрому не противимось ані скаржемось на нього. Бо король й. м. хотів обіцяну свою ласку нам дотримати, і то все що ми “дурно” зробили — пробачити, але панове декотрі коронні не дозволяють йому того, і на те всадилися, аби нас з усім народом Руським викорінити. Через те поневолі нам прийшлось боронитись” 16).

Се було проголошеннє і приймленнє до відома війни: Литва вступала в загальний плян воєнних операцій. Декларація Радивила мусіла б випасти ще більш різко і рішучо, якби йому була вже відома козацька діверсія на Смоленщину, що саме робилася тоді. Але вона не була ще відома: тільки другого дня козацьке військо перейшло границю, і се дійсно виглядає дивно, що мирне посольство зійшлося з таким аґресивним кроком козаччини.

По сій розмові послам велено відійти до своєї господи, поки їх одпустять. На нараді їх рішено було відправити, але затримати до того часу, коли литовське військо виступить в поле, щоб вони не могли попередити своє військо про литовський наступ. Так їх протримано більше двох тижнів, а для замилення — ще при відправі Радивил на їх очах вирядив своє військо під проводом стражника литовського Мірского на Смоленщину: на той козацький корпус, що напав на Рослав під проводом Тарасенка — се тим часом стало вже відомо. В дійсности ж військо виправлялося на Сіверщину, против Небаби, а одночасно відновляв свої операції припетський відділ. І так скінчилася литовська нейтральність.

Примітки

1) “В маю місяці, перед Николиним днем сто чоловіків козаків ходило загоном в литовську сторону, до Гомельського повіту, і тих козаків литовські люде побили на голову в селі Єриловичах. А за тиждень чи більше перед 14 мая перейшло було Сожу на сей бік, під Єриловичами

литовських людей тисяча чоловіка, і на той час прийшов на той перевіз полк. Небаба з козаками, щоб стояти для сторожі, і тих тисячу литовських людей козаки побили на голову". — Вісти у Смирнова с. 260. Грек Павел писав 19 травня (с.с.): Радивилову сторожу козаки скрали і побили його людей дві тисячі і привели до гетьмана (під Зборів!) двох язиків: вони казали, що Радивил утік в далекі місця - Акты Ю. З. Р. III с. 451, і т. ин.

2) Акты ЮЗР. III с. 455 і вище с. 289; про поліського полковника Горкушу згадує пізніша реляція Ґонсєвского (у Ґоліньского), див. нижче, але очевидно, що він стеріг границю і в попередніх місцях.

3) Половко оповідав: В Чорнобилю монах, що був домініканом, збирає охотника, вже має їх 500 і щодня більше прибуває; сам стоїть на фільварку в Лельові, миля від Чорнобиля. Та не тільки в Чорнобилю збирає те гультяйство, але й сюди ближче виправив сотника, якогось Булавку Мозирянина, і він теж зібрав уже таку ж громаду, і коли наші (Поляки, очевидно) стали в Бабичах, він хотів на них напасти; але вислана чата перешкодила їх замислам" — у Ґоліньского с. 468.

4) Дві реляції Павші з 29 і 30 травня в Осол. 225 л. 365; мало ймовірно, щоб між ними був тільки оден день ріжниці: перша з них мабуть давніша.

5) Тамже л. 365.

6) З попередньої реляції Павші 30 травня видно, що сей наказ Радивил дав за кілька день перед сим: він його записує в постскриптумі.

7) Осол. 225 л. 375 об.

8) Nad wieczor na bębnach hasło wybiiali, ktore było Bozołuk, a czysluczyn bo hasle iako y u nas był do pułnocy. Щось попсовано.

9) Poydyte mołoycy, dorodnyie holowy, a dobywayte tych miesczan Lachow w Homłu, dobywszy ich w pien westynayte, zadnoho nie zywiąc, miasto spalete, a potym do Bychowa idete, oneho dobywayte, a iednak Mohilowcom krzywdy nie czynite. A iesli-byste do trzech razy Homla nie dobyli, tedy do mnie po armatu co wskok przysyłayte.

[10]) Тут дата 9 червня, але вона неможлива, коли се було четвер рано, як виходить з оповідання — було то 6 червня.

[11]) Осол. 225 с. 379-381. Коротка звістка про козацький наступ під Гомель також в наведенім листі Радивила до короля з 9 червня: вона написана на підставі вістей принесених одним челядником з Гомеля, що приїхав до табору Радивила в Бобруйську 7 червня; його вісти тамже ркп. 225 л. 365 об. Він потверджує, що козаки приступили в неділю (4 липня) і подає ту цифру козаків: 7000, що повторяє в своїй реляції Радивил.

[12]) Так переказує зміст листу анонімна реляція з табору Радивила з 17 червня — Осол. 225 л. 381 об.

[13]) Тамже.

[14]) Перед тим полковник чернигівський — поясняє автор реляції, але помиляється: Policy Пободайло міг бути тільки замістником полковника, став ним по смерти Небаби.

[15]) І в привітанню посольства, і в відповіли Радивила Хмельницький не титулується гетьманом “короля й. м.”, як то було в його офіціяльнім титулі.

[16]) Реляція 17 червня — Ос. 225 л. 382-3. Commentarius с. 104-106. Сівські вістуни оповідали, що Пободайло з товаришами вернувся до Чернигова 26 червня с. с. (6 липня н.с.), а посилав їх Хмельницький до Радивила, щоб він з козаками замирився й дав грошей на Татар; Радивил того всього відмовив і заповів свій похід: “Ждіть мене на Петра” — у Смирнова с. 263.

ПЕРЕБІЛЬШУВАННЯ УСПІХІВ, ПЕРЕГОВОРИ З ВЕНЕЦІЄЮ, ПЕРЕГОВОРИ В МОСКВІ ВІТОВСКОГО Й ОБУХОВИЧА (ТРАВЕНЬ 1651 Р.).

В Варшаві тим часом, від перших уже вістей про наступ польського війська попробували були використати свої успіхи для знаних нами плянів на венецькі субсидії. В звязку з сим образ польського тріумфу над Козаччиною в польських урядових кругах розмальовувано як найпишнішими фарбами і

щедро розмішувано правду з фантазією. Головно се робилося “для зовнішнього вжитку” — щоб зробити відповідне вражіннє на всіх причетних до згаданих плянів, і тому напр. реляції нунція дають особливо яскравий образ сього “роблення опінії”. Він пише напр. першого квітня, даючи немов підсумки того, що було зроблено в сім напрямі протягом місяця березня — від перших вісток про погром Нечая: “Успіхи польської армії з кождим днем приносять все більші наслідки. До послуху Короні привернено ціле Браславське воєводство: не тільки відібрано назад те, що козаки захопили після замирення, але й перейдено лінію і здобуто кілька міст — напослідок і Винницю, де козаки боронилися більше ніж де инде. Польське військо разом з відзисканнєм сеї країни дістало богату здобич, і так рахують, що в сьогорічних битвах порубано на куски більше як 40 тисяч козаків” [1]).

“Очищеннє Подніпровя” описується в таких рисах: “За той час піднялося 30 тис. селян, хотіли зробити діверсію й битися (з Каліновским) — але воєвода звернувся до них з рідкою гуманністю: представив їм кару що постигла Нечая та його товаришів — і що постигне таке ж їх, коли вони не покаються з заподіяних злочинів. Опамятані сими погрозами і видимою смертю, і одночасно зваблені обіцянкою пробачення і надією на спокій, вони за краще вважали віддатися на волю і ласку воєводи. Видали до рук його 500 провідників що ними командували, зложили всю зброю і присягли на стару вірність і підданство тільки королеві і республіці. А згадані провідники були покарані смертю — як того заслужили” [2]).

Бачили ми вище оповідання про ту радість з якою селяне тутешні вертаються під власть своїх старих панів — воліючи мати по давньому одного пана, ніж слухатися всіх козаків і т. д. і т. д.

Які при тім казкові розміри приймали варшавські оповідання, добре ілюструють тодішні новини Ґолінського. Він записує такі вісти з 19 березня:

“Гетьман Каліновский з військом захопив місто Чигрин — столицю Хмельницького, де він собі наскладав був запаси. Добре було укріплене зброєю й валами, гарматами, поживою — і туди Хмельницький позвозив свої скарби і достатки, що набрав і награбував. Було там 5 тис. козаків, Каліновский і їх дістав: одних побито, а инших живцем узято, а власне

козацьку старшину — між котрою було богато польської шляхти рахмистрами (рахівниками). Їх взято на тортури, і вони на муках розповіли, що між козаками пішла трівога від не-фортуни: що попрогравали битви, а особливо що Нечая знесено. Хмельницький розіслав кількадесять рахмистрів по ріжних місцях, щоб на шию (гвалтом) збирали нарід. Каліновский велів шпигувати за тими рахмистрами, ловити і на палю сажати, а козаків велів живими всадити до вязниці. Велику здобич взяли наші в тім Чигрині: скарбів і достатків всіляких: самих гармат до 200, й иншої армати дуже богато, також живности — те гультяйство що збиралося до Хмельницького по містах і селах стацію вибирало.

"Оногди захоплено ріжного гультяйства сто кількадесять, що бунтували, а особливо їх ватажків, що замишляли, коли король виїде на посполите рушеннє, сплюндрувати Варшаву, також инші міста і поширити повстаннє. Між ними єсть значна шляхта. Найголовніший провідник утік. Король довідавшися про сю свавільну купу, що наставилася на розбій, вислав свою ґвардію й велів їх половити; деякі повтікали — бо їх було вже кількасот зібралося в купі, а тих що приведено до Варшави, король казав добре заховать.

"Мав Хмельницький з своїми козаками коло: чинив раду що далі робити, бо їм не щастить тепер та війна з Поляками і Литвою. Радив козакам піддати всю країну за Дніпром — ті маєтности що там — з усім піддати цісареві турецькому і йому в підданство віддатись — "а будемо мати вільности". На то відізвався оден полковник Самійло: "Зла рада — поганинові піддатись і йому голодувати, краще королеві польському як християнинові піддатись і просити ласки". Хмельницький казав його взяти до гармати й прикувати, щоб потім його розстріляти, але инші полковники озвалися, що нічого йому не буде — "гаразд говорить!"

"Тим і Хмельницький трохи затрівожився, що озвалися полковники, і сказав: "Отже так учинити: післати до короля просити комісарів та пристати на ті артикули що нам подадуть — аби нас зіставлено при вільностях" [1]).

Так приготувавши ґрунт, наново віднято переговори з венецьким послом гр. Каваццою, в справі проєктованого договору, що від січня спочивав в виготовленім тексті, котрого не хотіла Польща підписати. Пригадаємо, за

що тоді зачепилося. Питаннє було — що вважати за casus foederis: з якого моменту рахувати участь Польщі в війні Венеції з Туреччиною і обовязок Венеції виплачувати їй субсидію, і як довго ся субсидія мала трівати. Польські політики хотіли включити сюди війну Польщі з козаками й Татарами, як акцію на ослабленнє чи зломаннє сил Отоманської імперії, відтягненнє їх від операцій против Венеції й т. д. Я вище висловив здогад, що король для того й поспішив почати війну з козаччиною, щоб попхнути наперед сю справу субсидій від Венеції та инших держав інтересованих боротьбою з Отаманською Портою. Після перших вістей про польські тріумфи над козаками і Татарами, варшавський двір і попробував вибити з сього монету для себе. В реляції своїй з 1 квітня нунцій сповіщає свого патрона, що “нитку переговорів піднято наново”. З польської сторони домагаються, щоб обидві держави, Польща і Венеція, рахувалися в союзі від моменту підписаная договору 4) — хоч би гроші мали платитися від хвилі, коли польське військо війде до Турецької держави. “Бо перше ніж запускатися в отверту війну з Отоманом, вважається дуже важливим і необхідним перемогти або привести до послуху козаків, а також перемогти або нейтралізувати (змусити не мішатись до справ) Татар, — тому жадається (з польської сторони), аби до инших умов додано ще сю: що від хвилі вступу до держави Турецької або Татарської обидві держави обовязуються пильнувати сього союзу, вважаючи — як часто говорив бувало пок. Володислав — що Татарин права рука Турка”.

Але Кавацца не приймав сього толковання, доводячи, що напад на Татар не має такої ваги як напад на Турка, і настоював на тім, що для Венеції casus foederis тільки напад на Турка, і тільки з того моменту вона вважається звязаною договором з Польщею. Супроти того польські політики висловлювали побоювання, аби не вийшло кінець кінцем так, що чутки про договір можуть злякати Туреччину, вона замириться з Венецією, і війна спаде на саму Польщу. Тому вони домогалися, щоб з моменту підписання договору одна держава без другої не могла входити в переговори з противником, — хоча б субсидії платилися тільки з моменту вступу до неприятельської держави. І на сім знову переговори застрягли.

Таким чином розпочата війна не принесла Польщі помочи католицького світу. Військова підмога скінчилася дозволом цісаря навербувати собі кілька тисяч вояків в австрійських землях. Папа — котрому нунцій писав все можливе, що могло б його настроїти оптимістично що до користи від

Польщі для против-турецької акції, теж не здобувся на щось конкретне. Прислав тільки на руки нунція посвячений меч і шолом для короля, а для королеви золоту рожу і частину св. хреста в золотій скринці. Сі дарунки були доручені королівській парі перед виїздом до війська; король велико дякуючи за сі дари, додав проханнє, коли-б не дай Боже — ворожі сили схизматиків і бісурмен були для нього, польського короля, непереможні — нехай папа закличе в поміч йому инших володарів християнських [5]). Се звучало гірко!

Поклик до московського царя, щоб він підтримав Польщу в боротьбі з своєвільними підданими і Татарами, ворогами християнства, зістався зовсім без сприятливого відгомону. Як ми бачили вище, московський уряд як раз навпаки — був свідомий польсько-кримської інтриги проти Москви: польських плянів спільного походу на Московські землі з козаками і Татарами, чи наслання їх, щоб самим лишитися на боці. Лопухин і Степанов безсумнівно привезли деякі матеріяли в сій справі: що польське правительство справляло козаків до спільного з Кримцями походу на Московські землі. Але, як ми знаємо, ся інтриґа велась обережно, устною дорогою, через посередників, як Кисіль і Бжозовський, через кримських послів то що: королівських листів такого змісту московським агентам, видко, не вдалося дістати, бо їх таки мабуть не було. Московські дипльомати, здається, умисно протягли маршрут до Москви польських послів (Вітовского й Обуховича) і вступну авдієнцію до того моменту, поки був розібраний привезений Лопухиним і Степановим матеріял, і коли вияснилось, що удокументувати такого обвинувачення против короля й його міністрів нема чим, вони сього моменту й не видвигнули, а вернулись до тих арґументів, що були висунені підчас посольства Пражмовского: casus religionis в союзі козаків з Кримом не дозволяє цареві помагати королеві против Кримців, поки козаки ведуть війну спільно з ними за православну віру.

Посли се розвідали чи зміркували ще перше ніж їх допущено до переговорів. Вони ще в середині березня вступили на московську територію, але тільки місяць пізніше їх допущено до Москви і 19 н. с. квітня їм тут зроблено урочисту зустріч, з участю самого царя, як дорогим союзникам. Але вже перед тим вони повідомили варшавський двір, що з їх місії нічого не буде: Москва взяла сторону Хмеля [6]).

Дійсно, експозе — пропозиція спільної акції против Криму і козаків в нинішній кампанії, кримські грамоти з закликами до спільного походу на Москву, і пояснення що вже торік Польща тільки своїм війском, зібраним під Львовом і Камінцем відвернула похід Кримців на московські україни, не зробили на московських дипльоматів ніякого враження. На пропозицію діверсії від Астрахани (на Ногайську Орду) вони влучно завважали, що Астрахань занадто далеке місто, аби могло служити базою операцій; про Донців промовчали, а на проєкт походу від Путивля на Крим завважали, що так на-спіх такої експедиції зробитя не можна: треба розробити плян, обміркувати потрібний військовий контінґент — контінґент великий, такий щоб можна було вигнати Татар з Криму: треба розложити його по половині на Москву і Польщу, щоб нікому не було кривди.

Коли ж посли поясняли, що се справа пильна: війна з козаками вже почалась, король сам рушив в похід, з 50-тисячами війська, вже були щасливі для Поляків бої, і треба щоб цар зараз зробив діверсію від Путивля: тоді Кримці відстануть від козаків, король упорається з своїми зрадниками і можна буде свобідно обміркувати плян походу на Крим, — бояре пояснили, що якраз супротив козаків і Б. Хмельницького у них нема casus foederis. Покликування на заприсяжений союз і поклики до акції “не словом, а ділом” против “спільного християнського неприятеля” тут ні при чім: запорозькі козаки підняли повстаннє за православну віру, за святі божі церкви і за свої нестерпні обиди, і се дійсно річ недопустима, що по всім світі віра користується певною толєрантністю, і в самій Польщі король і пани-рада не рухають всяких вір противних християнській вірі: кальвинів, люторів, новохрещещів, Вірмен і навіть "богоубийць Жидів, котрих всі християнські люде повинні ненавидіти", а “християнських правовірних людей”, православних — обижають. Цар з братської приязни і любови до короля сильно радить вдоволити козаків і замиритися з ними без кровопролиття, щоб вони вернулися в підданство королеві, відставши від Татар. Коли король замириться з козаками, тоді цар з королем зможуть порозумітися про спільну акцію против кримського хана, “щоб Орду знищити”. Инакше — коли король воюватиметься з козаками, вони справді піддадуться ханові, або турецькому султанові, і тоді доперва утвориться тяжка і небезпечна ситуація, до котрої Москва ніяк не може встрявати: коли утвориться союз козаків, Татар і Турків,-зачіпитися з ними, значило б стягнути небезпеку на обидві держави. За козаків і Татар встане турецький

султан, одні війська підуть на Москву, инші на Польщу, і прийдеться одній і другій себе боронити, а не союзникові помагати. Козацьке повстаннє тоді нічим не можна буде загамувати, його треба гамувати наперед. Коли королеві се буде приємно, цар візьме на себе посередництво: він пішле до гетьмана своїх людей з порадою замиритися з королем і вернутися в підданство йому, — але з тим щоб і король та пани-рада з свого боку віри християнської не гнали і козакам непотрібної тісноти не чинили. Тоді можна буде посварити козаків з Кримцями, а посваривши спільно йти на Крим.

Посли на се відповідали, що ніяких утисків православній вірі нема і не було, се Хмельницький видумує цареві. Він розлакомився на здобичу, хоче вирватися з-під власти короля і бунтує: козаки не пускають шляхти і урядників до їх маєтностей, побивають невинно тих, що стали були повертатись до своїх маєтків, а пускають славу і причину задають, що се вони борються за віру; в дійсности ж Хмельницький звязався з ханом, піддався й присягнув йому. Коли цар хоче посередничити в замиренню козаків, се діло спасенне, але їм, послам, в тім не дано ніякої інструкції, тільки в справі спілки против Криму.

На сім пункті одначе вийшла ріжниця між самими послами. Посол в. кн. Литовського до московської пропозиції поставився прихильніш: подякував. Тоді Вітовский з гнівом перервав переговори, але потім видко дав себе переконати свому товаришеві і на засіданні 20 н. с. травня вони оба однодушно привитали царський замір посередництва, заявляючи, що з польської сторони не буде козакам ніякого утиску ні в вірі ні в вільностях: "нехай буде шляхтич шляхтичом, козак козаком, а хлоп хлопом". Тільки щоб насамперед цар настояв на розриві козаків з Кримцями. Коли Хмельницький розірве з Ордою, він тим покаже, що не має лихих намірів і що до Москви; тоді нехай цар знайде способи, на чім замирити козаків з королем. Але вони, посли, переконані, що трівкого замирення не може бути: вони знають певно, що гетьман Хмельницький чоловік лукавий, а військо його — люде дурні, які своєї гадки не мають, і ні в чім не устоять. "Та й то треба подумати, що гетьман Б. Хмельницький доступився великого щастя, прославившися по всіх доохрестних державах, він в звичайній мірі тримати себе не схоче, а коли тримати його в великій части і з великим військом, то будуть часті бунти з-за дрібниць".

На тім і скінчились майже двомісячні переговори — без якого будь конкретного результату [7]).

Примітки

[1]) Жерела XVI с. 111.

[2]) Также с. 109.

[3]) с. 449-450.

[4]) Отже договор не був підписаний, помиляються ті історики, що маючи передчасно виготовлений текст з датою місяця січня, твердять, що договір тоді ж і підписано.

[5]) Theiner, Monumenta Poloniae III с. 470.

[6]) В листі до арцибіскупа, очевидно з Варшави, 23 квітня: Moskwa nad spodziewanie nasze odsętpuie nas: dęklarowali sie przy Chmielu. Owo po prostu nadziejej w nikim nie mozemy pokładac, tylko w samym Bogu. — Осол. 2286

[7]) Московське офіціяльне звідомленнє, від 2 березня до 9 червня с. с. в Польських справах московського посольського приказу, кн. 80. Зводка головніших тез переговорів, в формі діяльоґу "послів" і "бояр" у Соловйова т. X, стереотип. виданнє ст. 1615-7. В ркп. Осол. 225 л. 375 єсть небезінтересне звідомленнє польських послів, воно досі не звертало на себе уваги і я його наведу ціле, в перекладі:

"Копія листу від пп. послів післаних до московського царя, з дня 27 мая, з московської столиці, 1651.

"Тільки чотири одвіти (otwiedy) мали ми. На трьох наша місія була трактована: заявивши братську любов його кор. милости, дали ми певні остороги думним боярам з самих автентиків, щоб вони з нами поговорили

про способи оружної спілки. Дали нам місце, аби ми виложили ті способи, і ми їм подали певні способи, а вони навзаїм освідчивши братерську любов царя до короля, заявили той спосіб, що цар бажає всяко знищити спільними силами поганство в його гнізді, але вимагає, щоб й. корол. м. чи силою чи ласкою козаків грунтовно заспокоїв і ліґу їх з поганами розтяв. Коли ж би до того не прийшло, і бунтівники зіставались при своїх претензіях, то цар хоче бути посередником, бажаючи перед усім, аби зрадники наші були заспокоєні на пункті релігії. Ми трохи відійшовши потім відповіли, що ми вдячні за таку добру волю царя й. м., унижено дякуємо, але не маючи дозволу про се трактувати, донесемо й кор. мил. сю охоту царя й. м., а хотіли б дістати позитивну відповідь про спілку на поган, так як про се вже зачали умовлятись. Як всі одвіти (otwiedy) так і той взяли вони на доповідь цареві. Цар же 23 мая від'їхав до монастиря Трійці, 12 миль від столиці, поверне за 10 день і має нас з усім відправити, дасть Бог, по Божім тілі (8 червня н. с.).

"Одвіт (odwied) 17 мая: Цар й. м. хоче мати оружну спілку і йти на Крим з рівносильним (з Поляками) військом; але бажає, щоб наперед заспокоїлося домашнє замішаннє з козаками, і обіцяє сам бути посередником між королем й. м. і козаками.

"Ми на се відповіли подякою на пропозицію посередництва, але що час іде, і до того часу настане спокій — або судом божим, або замиреннєм з Хмелем через визначену соймом комісію, то ми той афект царського величества можемо тільки донести до відому й. кор. мил. Бо до сього способу не маєм інструкції від й кор. мил., а просимо докінчення зачатої справи — про змову на Татар, бо до сього ми приїхали з повним уповаженнєм і про се хочемо як найскорше самі повідомити його кор. мил., і просимо скорої відправи". В Theatrum Europaeum p. 76 небезінтересна кореспондентська качка: перед виїздом короля з Варшави (в квітні) цар пообіцяв йому, через своє посольство, рушити на козацьку границю з 80 тис. війська в інтересах Польщі. Але царгородський патріярх спеціяльним писаннєм відмовив його від сього, вказуючи на релігійний характер війни.

КОРОЛЬ ВИЇЗЖАЄ ДО ВІЙСЬКА, ОСТАННІ ЗУСИЛЛЯ ВЕНЕЦІЇ

ВІДВЕСТИ ВІЙНУ, МАРШ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ПОГОЛОСКИ ПРО ВЕЛИКІ УСПІХИ КОЗАЦЬКІ.

Надії на заграничну поміч таким чином розвіялися, і Польща в війні з Козаччиною, що її на себе накликала, мусіла сама собі помагати. На гроші, що збиралися з ухваленого податку, формувалися потроху нові хоругви і полки, але поволі і в не великій скількости. Тому де далі - головним ресурсом ставав загальний шляхетський похід. Першу повістку ("перші віці на посполите рушеннє") видав король зараз же по соймі, 5 січня, "одну за дві", так що за наступним покликом, виданим королем, шляхта мала ставитись [1]). Але з ним не спішили, і з тим як розвівався плян превентивної, зимової кампанії, сі "треті віці" відсувалися все далі. Намірялись їх видати за два тижні перед Великоднем, себто на благовіщеннє, 26 березня н. ст. [2]), з терміном збору на перше травня: проєктувалося, що зараз по великодні король виїде до Люблина, і в звязку з тим буде визначене збірне місце. Потім сю повістку відложено, з невідомих причин, і визначено тільки збір війська під Володимиром на день 16 квітня. Маємо оден з таких обіжників адресований до королівського дворянина і полковника нового війська з дня 21 березня. Король повідомляючи його, що 13 квітня він виїде до Люблина, і відти поїде на збірний пункт до Володимира, наказує йому не чекати на скомплєктуваннє своїх компаній, а прибувати пунктуально на згаданий день 16 квітня під Володимир з тим що у нього буде готове [3]).

13 квітня, в четвер по великодні, король разом з королевою дійсно виїхав до Люблина, з тим щоб там відбути сесію королівського суду і звідти королева мала провести короля до Сокаля, щоб там благати у чудовної ікони успіху війську; на кінець місяця він хотів бути в таборі під Володимиром, аби там зібрати військо [4]). Перед виїздом були визначені по всій Польщі богослуження за успіх походу. Нунцій з великою парадою передав йому в церкві той посвячений папою меч, підперезав ним короля як оборонця віри на страх безбожним і в славу божу [5]), і з сим благословенством король виладив другу і останню повістку — призначаючи на день 9 травня наради в справі походу, а на день 5 червня збір всьому війську під Константиновим. Похід мотивувався тим, що надії на комісію розвіялись, перспектив на мирне полагодженнє справи нема: "віроломця" покладає всі надії на Орду та на поміч Порти, що наказала князю семигородському, баші

сілістрійському, воєводам мунтянському і молдавському, аби вислали до нього сильні війська. Випущено сю повістку одначе вже в Люблині, з датою 20 квітня [6]).

Для чого таке протяганнє вийшло з збором посполитою рушення — коли вже від початків квітня з часу на час сподівалися наступу козаків і приходу Орди, зістається неясним. Крім того загального пояснення, що король взагалі явно затягав кампанію [7]).

Не бракувало навіть підозрінь, що він продовжує політику свого брата і за помічю козаків і Татар хоче здобути абсолютну владу в Польщі, через те навіть видав Хмельницькому політичні секрети [8]). Се, розуміється, байки, але кунктаторство було явне, і ним мабуть треба пояснити, що знову відновлено переговори з Хмельницьким про комісію і мирне полагодженнє справи. В цитованій уже реляції арцибіскупові з двірських кругів з 23 квітня знаходимо принагідно кинену таку згадку: "До того зрадника Хмеля ніхто не хотів їхати, хоч дорого платилося; одначе оден — котрого вже засуджено було на горло (на смерть) помандрував, присягнувши, що віддасть листи від комісарів, котрим його кличуть на переговори; але що справить? дуже слабі надії" [9]). Пізніше, в травні побачимо в козацькім таборі стоянівського війта Герича післаного з королівськими листами в тій же справі [10]).

До пояснення може служити оповіданнє шведського посла Майєра, що до королівської кватири під Берестечко їздив Кавацца намовляти короля, щоб він зібране військо звернув на Турка, замість воювати з козаками: "замирився б з ними і сполучивши з своїм військом, післав разом на Турків", обіцяв в такім разі від Венеції гроші [11]). Подібні надії, що Венеція впливатиме на короля, щоб він замирився з козаками, для спільної війни з Туречиною, висловляли й Ракоцієві кореспонденти [12]). Майєрові оповідали, що в Кракові вже лежать в депозиті 6 міл. червоних венецьких грошей на війну з Турками, і посилка від сілістрійського баші помочи Хмельницькому являється достатнім приводом для війни. Вповні можливо, що під таким венецьким натиском король робив проби — або принаймні удавав, що пробує замиритися з Хмельницьким і якийсь час вичікував результатів своїх листів і посольств.

Хмельницький теж не дуже шпарко наступав на Поляків; досить довго стояв в Животові, потім в другій половині квітня поступив на Погребище і далі на Гончариху [13]) — можливо зчаста міняючи місце своєї штаб-кватири, судячи з разноголосих відомостей.

Полк. Ясноґурский висланий на звіди від Каліновского під козацький табор, подавав йому такі відомости, з 23 квітня:

В тих днях дістав я язика з полку паволоцького війта і від Кривоносенка, що на місці того війта тепер у Чуднові, а приїхав з універсалом від Хмеля до того полку: обидва вони на тім сходилися з моїм шпигом, що Хмель напевно в Животові. Полки: Криса з Пушка(рем) в Прилуці, Джеджалій з Гладким у Біланівці; Филипця (Philipca) з своїм полком у Котельні білоцерківській. Полк у Вільську, котрому велів іти на Корсунь. Ніженський полк з Переяславським у Ясногородці і в Білогородці. Під Макаровим Черкаський з самим Хмелем. Київський полк буде стерегти Київа, Небаба буде стерегти переправ від Литви; гострий заказ — щоб ніякий Татарин не заїздив лінії з тої сторони. Полк війта паволоцького. Тим всім полкам Хміль наказав, аби всі сили стягнули під Камінець Подільський, сподіваючися застати (там) наше військо, і обложивши щоб чекали дальшого наказу від нього — бо він що години, що хвилі виглядає ще більшої сили від хана [14]).

Судячи з відомостей, головні козацькі сили в другій половині квітня і початках мая пересувались на їх улюбленім пляцдармі на пограниччу Київщини, Волини і Поділля, окремі ж відділи, чати і повстанські купи заходили досить далеко на північний і полудневий захід. Ми бачили вже окремі козацькі відділи під Баром, Хмельником, Літичевим. В середині квітня чуємо бійку під Новоконстантиновим [15]). З кінця квітня чи з початків травня н. с. звістки про якусь потичку під Дубном [16]). Потім, перед 10 травня наступив козацький рейд під Камінець і його облога, що наробили досить розголосу в українських і поза-українських кругах. Пішли навіть чутки про новий козацький похід на Волощину, нове здобуттє Яс, марш турецького війська в поміч козакам, будову мосту через Дунай, воєнний союз козаків з Волощиною і Валахією проти Польщі, і т. и. [17]). Майєр записує в 20-х днях травня, в переїзді через Молдавію, оповідання Татар і Турків, що Хмельницький за помічю Татар погромив Поляків і

загнав на Вислу, а польське королівство передає Ракоцієві; полишаючи собі край від Камінця до Львова; все инше нехай бере собі Ракоцій, аби тільки поміг йому винищити Поляків [18]).

Супроти тих перебільшених розмірів, які набрав сей камінецький епізод у тодішніх поголосках я вважаю потрібним на нім спинитись докладніше; се кине нам деяке світло і на обстанову кампанії.

Примітки

[1]) Міхалов. с. 604; про публікованнє повістки в Кракові 20 січня Ґоліньский с. 412; відти очевидно ся дата, що стоїть в збірці Міхаловского.

[2]) Се записує Ґоліньский, в варшавських новинах з 20 березня, с. 449.

[3]) Теки Нарушевича 145 л. 83.

[4]) В варшавських двірських новинах 13 квітня: Nieprzyiaciel tego iedynie ząda... azeby sie woysko to (Каліновского) nie mogło złączyc z i. krołewską moscią, jako się tam z Litwy y daley grodząc, niebespieczenstwo łaczy się woysko z woyskiem pod Wlodzimierzem, gdzie i. k. mosc ante 28 apryla chce przybyc. Теки Нарушевича 145 с. 123.

[5]) Sermo ill-mi nuncii apostolici ad ser. Ioannen Casimirum regem d. 10 april. in ecclesia collegiata s. Ioannis Varsaviae habitum (sic) Ос. 2286 л. 142.

В збірці Піноччі лист до нього королівського секретаря Ґіжицкого 16 квітня: “Минулого понеділка в костелі св. Яна нунцій іменем св. отця благословив короля і передав йому меч і шолом, а королеві золоту пальму з золотим хрестиком, з мощами ріжних святих; посвятив також корогву”. Коховскнй очевидно через недогляд розповів сю церемонію, описуючи перебуваннє короля в Люблині (I с. 240).

[6]) Міхалов. с. 632.

[7]) В теках Нарушевича 145 с. 117 і 121 два варіянти двірських новин, з 13 і 15 квітня здебільшого буквально подібні: "В четвер по Великодні, д. 13 квітня рушив, к. м. з королевою до Люблина; як довго там зістанеться, ніхто не знає. Хотів би як найскорше до обозу, що має стати під Володимиром, але поки не побачить наоколо себе сили, не рушиться, бо заскорий порив дав себе знати попереднього разу. Вже підписав останні віці, будуть розіслані з Люблина, так розумів дехто, що в Люблині буде й. кор. мил. чекати скорого збору, не так як попереднього разу: вискочив, а посполите рушеннє поспіло "по гарапі". Вар.: "Треба б третіх віців, всі так думають, і чути так, що вже наказав був видати, призначивши місце під Константиновим, а час визначивши на свята, потім для якихось причин казав затримати виданнє тих віців до Люблина".

[8]) Monumenta Hungariae XXIII с. 57.

[9]) Осол. 2286 л. 144.

[10]) Конфесати козаків в Теках Нарушевича 145 с. 177.

[11]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 38 і 58.

[12]) Transsylvania I с. 175 (квітень), Monumenta Hungariae XXIII с. 57 (травень).

[13]) Про Погребище — назначене Хмельницьким наперед в розмові з Радзивиловим висланцем (вище с. 214) — тільки побіжна згадка. Про Гончариху Освєнцім с. 280 ("Янчарих" — що видавець пояснив як Гончариху, "гору під Каневом недалеко Дніпра") і відомости московських вістунів: 18 квітня (с. с.) Ів. Масалітінов сказав у Путивлі: "Чув він у Київі від буймистра і богатьох Киян, що Б. Хмельницький послав свого полковника Михайла Крису против Поляків, і з ним Черкасів і Татарів 12 тис., і у Поляків був з Черкасами бій під Баром, і Поляки побили Черкасів і Татарів тисяч 6, і полк. Крису ранили. І гетьман Хмельницький пішов з-під Животова до Нового Константинова, а Поляки: М. Потоцкий і Каліновский і кн. Єремія Вишневецький стоять у зборі в Старім Константанові і в Бару (Бар тут очевидно мішається з Збровим), а між ними 20 верст. А литов. гетьман Радивил прийшов до гор. Могилева, й має йти на Черкас сею стороною Дніпра до Чернигова" (рел. з Путивля 5 травня, Білгор. віст. ст.

1651 р. с. 423).

Путивлець Ос. Шамикин оповідав 8 травня, що від Киян і бурмистрів, "которые к. государю радЂют, и письмо к ним от Б. Хм. о всем приходит" і від козаків приїзжих з обозу він чув: "Гетман Б. Хм. з кримськими царевичами і мурзами стоять в однім обозі в с. Гончарисі, від Константинова в 20 верстах, а загоном ходять в Польщу Татари і Черкаси, і скрізь Поляків побивають; А в дорозі до Київа під Прилукою стрілось йому двоє Татар і 4 товмачі, і вони казали, що післані вони були від гетьмана до кримського царя, і їдуть з відомістю, що кримський цар іде Черкасам у поміч" — Тамже с. 348.

14) Осол. 2286 л. 144 об. Тамже далі новини приблизно з того ж часу: "Хмель тепер у Чечельнику, чекає Орди. Всі хлопські війська збираються до нього, а він уже з усім військом цілком піддався Турчинові. Послав своїх послів, просячи помочи против нас, і дано наказ, щоб хан і оба господарі йому помогли. Хан за його проханнєм вислав тільки нуреддін-солтана, і буде чекати від нього відомости, чи йому пощастить, коли ні - то не рушиться. Господарі помагати козакам не думають, тільки дивлять ся на нас (na nasze terminy); бажали б щоб ми наступили на неприятеля з усею силою — тоді певно Орда відступить (від козаків).

"Господар волоський (хотів був) затримати того чауша, що їхав з шаблею й булавою до Хмеля, але побоявся Турків — аби Хмель не поскаржився на нього Порті. Дав спокій, але написав баші силістрійському, радячи залишити (козаків). Вказав, що король наступає з великого силою, з усім військом. Коли йому Бог пощастить, як ви виправдаєтесь з того перед ним, коли наступить на вас з військом в такім великім замішанню?

"Візира мають ледаякого, не тільки що не рицарський чоловік, але й по турецьки не вміє". Тамже л. 145 об.

15) "Вчора прийшла новина, що під Новим Константиновим — як Хмельницький прислав туда 4 тис. козаків і 2 тис. Татар, забрати пашу конному війську, п. обозний коронний (Каліновский молодший) з 2 тис. чоловіка вдарив відважно в ночи на неприятеля, і знищив їх до решти" — Лист з двору 13 (мб. 15) квітня — Теки Нарушевича 145 с. 118. Пор. вище с. 234.

[16]) Греки — післанці Хмельницького без ближчого означення часу оповідають, що полк. Криса, на чолі козацького роз'їзду з 5000 чоловіка ходив під Дубно і побив Поляків, і після того дубенська залога вийшла до королівського обозу під Сокаль, і Дубно тепер стоїть нічиє (Акты ЮЗР III с. 455).

Путивльський вістун Марко Антонів, повернувши з розвідки 9 н. с. червня, розповідав, що їздивши до Білої Церкви і Паволочи, він стрів в дорозі ранених козаків: сотника биківського Онопрія Величка з товаришами. Вони казали, що билися під Дубном: наступали козаки з Татарами, а в Дубні були Поляки з Німцями (Потоцкий з Каліновским ніби то, але се очевидна помилка), їх відгромили і по сім Потоцкий обсадивши Дубно залогою відійшов в напрямі Чортова-городка (очевидно — Чорткова); за ним гонили Татари, але він заложившися в кріпкому місці тих Татар побив: убито одного мурзу, а другого взято в полон. А козаки після того приступали під Камінець, але теж нещасливо. Польські справи 1651 р. ст. 1 б. л. 14-7.

[17]) Monumenta Hungariae XXIII с. 38. Архив Ю. З. Р. III. VI с. 21.

[18]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 19.

КАЛІНОВСКИЙ УСТУПАЄТЬСЯ З КАМІНЦЯ, КОЗАКИ ПІД КАМІНЦЕМ, ОБЛОГА КАМІНЦЯ ПОДІЛЬСЬКОГО В ТРАВНІ 1651 р., ПОГОНЯ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА КАЛІНОВСКИМ

В двадцятих числах н. с. квітня Каліновский з своїм військом, розложеним в околицях Камінця, почув себе настільки небезпечно перед лицем козацького війська, яке де далі врізувалося все глибше між його квартирами і збірним пунктом визначеним для нового війська — Володимиром, що далі вважав неможливим лишатися в Камінці з своїм переполовиненим,

знищеним, здеморалізованим корпусом. У нього зіставалось, як він рахував, несповна пять тисяч вояків, після того як пахолики збунтувавшися і наброївши при відступі з-під Винниці, повтікали в великому числі з війська. Правда, під Константиновом мало зібратися посполите рушеннє — се було недалеко, воно було б звязком між Камінцем і Володимиром, але коли? За півтора місяця! Чи можна було протриматися до того часу? Тим більше що ходили уперті чутки, що козаки власне мають ударити на Камінець, щоб забезпечити собі звязок з Туреччиною й її васалями (говорилося, що Хмельницький обіцяв Туркам Камінець, власне для такого звязку) [1]).

В такій ситуації зібрав Каліновский на 22 квітня н. с. свої полки під Камінець, протримав тут їх в зборі тиждень раду радячи — чи чекати неприятеля тут, чи йти на сполученнє до Потоцкого під Володимир, і кінець кінцем рішили не так і не сяк, а йти до короля під Сокаль. Не встиг рушити, як дійсно від короля настиг післанець з таким власне наказом — щоб військо йшло до нього [2]). Вибралося справді в сам час, бо слідком наспіло під Камінець значне козацьке військо, вислане Хмельницьким, справедливо толкували Поляки — власне для того, щоб затримати се старе польське військо під Камінцем і не дати йому сполучитися з новим військом, що збиралося в північній Волини. Але козаки спізнилися. В козацькім таборі оповідали, що се знов воєвода Лупул остеріґ Поляків, і вони в останній хвилі утікли з Камінця [3]). Оповіданнє цікаве як причинок до леґенди про Лупулові інтриґи, але очевидно, Каліновский мав досить можливости і без нього зорієнтуватися в ситуації.

З козацької сторони про сей похід найбільш ніби то докладно оповідають Греки з табору Хмельницького в своїх відомостях з Зборова з кінця травня н. ст. Були вони при джерелі, але як люде чужі богато плутають в своїх оповіданнях. Відкидаючи очевидні помилки, і доповнюючи иншими відомостями — польськими і московськими, маємо, перед собою дуже поважну експедицію, вислану при кінці квітня н. ст., коли головна кватира гетьмана могла бути ще “на Гончарисі”, де небудь в районі Н. Константинова або Хмельника. Вислало що найменше три полки, під проводом осаула Демка Лисовця — “гетьман осавулу свому Демку дав корогву і булаву щоб буть йому другим гетьманом, і послав з ним 60 тис. козаків і 30 тис. Ногайських Татар”, таж пише митрополит Йоасаф.

Йоасафові післанці крім Демка участниками походу називають ще полковників Богуна і Ілляша Богача, полковника чигиринського, а їх армію підиймають до 100 тис. козаків (натомісць старець Павел зменшує число Татар до 10 тис.) [4]).

З польських Освєнцім даючи взагалі найбільш докладні і вірогідні відомости про армію Каліновского і її марш на північ, про операції козацького війська на Поділлю говорить доволі скупо і очевидно — не надає їм великих розмірів. Каже, що Хмельницький з вище вказаною метою — затримати армію Каліновского — вислав "несподівано" сей наїзд: кілька полків вибраної кінноти й кілька тисяч Татар, і вони сповняючи волю Хмельницького, "так добре бігли, що за оден день допали Камінця з Межибожа, зробивши 12 миль", а не заставши Каліновского, на швидку руку погромили, що застали в околиці й спішно пустилися наздогін за військом, котре й догонили під Пробіжною, приблизно 10 миль від Камінця, 9 травня н. с. вівторок [5]). Все се очевидно зовсім не говорить про якусь велику, тяжку, богатотисячну армію, а тільки про більший кавалєрійський роз'їзд. Правда, можна б се вважати за передовий полк, за котрим, мовляв, помаршурувала тяжша армія, і сам Хмельницький: у Коховского він власне собі персонально полишає славу здобуття Камінця, і слідом за передовим полком Джеджалія сам рушає під Камінець. В оповіданнях московських вістунів з місяця квітня ст. ст. также стрічаються фрази, які в звязку з оповіданнями Коховского можуть піддати гадку, що Хмельницький був під Камінцем, здобував його і т. д. [6]). У митр. Йоасафа є теж така фраза що гетьман пішов з усім військом на Потоцкого і Каліновского, коли вони "побігли до Камінця", "и тот Каменец осадил за 4 мили"; але прийшла вість, що Потоцкий з Каліновским з Камінця "побігли до короля", Демко пустився за ними на здогін, "а гетьман з царевичом і всім військом пішов під Львів" [7]). Але на перевірку виходить, що скільки небудь конкретної відомости про Хмельницького під Камінцем, про облогу Камінця ним таки нема — крім Коховского, а його оповіданнє — на перший погляд ніби то дуже конкретне — при ближчім розгляді, коли взяти під увагу всю ситуацію, стає дуже мало, або й зовсім таки неправдоподібним.

Коховский оповідає, що з огляду на весняне бездоріжжє і в інтересах безпечности свого війська і Камінця на випадок ворожого нападу,

Каліновский рішив завчасу звести своє втомлене військо, і з Винниці відійшов на Бар, а з Бару на Камінець, а далі король почав йому посилати накази, щоб скоро уступивсь і звідти, з огляду на нерівні сили неприятеля і вичерпані запаси поживи. Коли військо відійшло з Камінця, Хмельницький задумав скористати з сього і захопити Камінець, щоб віддати Туркам сей полудневий барієр Корони, і тим забезпечити собі їх протекцію. Наперед вислав Джеджалія. Не встигаючи через бездоріжжє догонити військо Каліновского той з 40 тис. козаків, що їх назбирав під Баром, приступив під Камінець і обложив його 6 н. с. травня. Хотів використати, що річка Смотрич підмулила міські мури в однім місці, коло "Польської Брами", і попробував розбити їх з гармат; але через віддаль гарматні кулі не робили ніякої шкоди, а проби приступу були відбиті облогою — на чолі котрої стояв син коронного гетьмана П. Потоцкий, а крім звичайної залоги і місцевої шляхти замкнулося в місті, на її запросини, кілька хоругов під проводом випробованого вояка Зацвіліховского. Тоді приступив сам Хмельницький з головними силами — виправивши за Каліновским на здогін 10 тис. козаків і 14 тис. Татар. З звичайним своїм запалом повів величезний наступ, але се стало бойнею для сеї маси народу: Потоцкий з иншими ротмистрами відповіли сміливою вилазкою (автор величає незвичайну відвагу Потоцкого); камінецькі пушкарі стріляли незвичайно влучно, і так козацький наступ не повівся, і Камінець уратувався від тої турецької неволі, що йому готовив Хмельницький [8]).

Ся пізніша повість має против себе далеко докладніше сучасне оповіданнє камінецького дневника, списаного очевидно одним з місцевих єзуїтів і захованого в кількох копіях [9]). З сим дневником згоджується й другий, короткий в формі листу з Камінця з описом облоги [10]), дуже близьким, так що місцями він виглядає як скороченнє першого, але подекуди має і такі подробиці, яких не знаходимо в ширшім дневнику. Хоч безперечно, і сей дневник не свобідний від перебільшень: в рахунку козацького війська, числі полковників, скількости побитих і под., але він без сумніву далеко ближчий правді ніж історія Коховского. З нього ясно видно, що Хмельницького не було під Камінцем — хоч він і надписаний в збірці Ґолінського так: "Дневник як Хмельницький штурмував до Камінця". Як доволі живу й яскраву сторінку життя, я наведу його з деякими невеликими скороченнями:

Дня 7 травня, після ґенерального кола, почасти на жаданнє військових, почасти з огляду на інформації язиків і допитів, що Хмель рушає з своїми силами на короля, а друге військо посилає на Камінець, щоб обложити наш обоз, аби не міг зійтися з королівським військом, гетьман Каліновский рушив з-під Камінця кіннотою, облекшивши військо з возів: велів кождій гусарській хоругви взяти тільки 12 возів, а козацьким по 10, а инші тут зістались.

День 8 травня провели ми в усякій безпеці, але в ночи Татари з козаками витяли Дунай-город, а 9 травня перед сходом сонця просто звідти, пустошачи околицю, за людьми що з своїми добитками й мізерією спішились утікати до Камінця, під'їхали (під саме місто). Наперед пустили непомітно кількасот козаків в суміш з Татарами, і ті гарцуючи на старім обозовищі, з голими шаблями на гемляках і ясними бандолєтами, буяли собі за возами утікачів — заганяли їм навіть худобу, аби від возів не тікали, і такою штукою під саму замкову браму підгонили, одначе приглядалися чи не засіло де наше військо. Ціле місто дивувалося тій несподіваній трівозі утікачів, і не сподіваючись нічого важного, думали, дивлячись на той люд, що бігав і увивався по полях, що то були наші: шляхта та ріжні урядничкі тікають при возах. Аж за півгодини -поки вони під мурами крутилися туди й сюди, почала сипатися татарська орда, згори обозу, положеного від наших Ормян, і тут одні від Винковець инші повз Кишеню [11]) розпустили загони в обі сторони міста і висипавшися як мурашки, одні зараз побігли на Панівці і Жванець, инші на Чорнокозинці й Кудринці — де були полишені три хоругви, крім инших чотирьох, даних на залогу Камінцеві. Тут тільки дано їм сальву з замкової гармати, а одночасно дві дуже лихі хоругви наші і дещо охотника — всіх могло бути на 200 — виїхали на гору перед хрест, до старого обозу. Неприятель на них став відважно нападати герцями, тому з міста вислано 200 німецьких драґонів, і вони раз і другий відперли неприятеля до гори.

Під той час надтягнув весь козацький обоз і велике військо показалось на горі. Вдарили в бубни до штурму, висипалося хлопства з самопалами тисячі до три або й більше, і Богун на білім коні повів їх через обозовище під місто. Отже тут почали з замкових гармат добре огня додавати, а те хлопство ховаючися в шанцях і западаючи в викопані ями сильно наступало під місто і тих 400 наших людей. Раз і другий скочила наша кіннота, раз і другий піхота, з 7 до 8 години кілька разів їх відганяла, але не

могли витримати наші й уступилися до міста, запаливши фільварки, з котрих (неприятель) міг би шкодити людям і місту. Тоді і хлопство вже свобідно зібралось коло табору — котрого було кілька тисяч в долині під замком, та вдарило на товар, котрого набрали несчисленну силу й погнали на гору до свого обозу. Стріляно їх безнастанно, аж до самої десятої з замкових гармат, з міста із нашого колєґіума [12]), але вони, хоч гинули як свині, ні трохи про те не дбали. За той час одначе вози і худобу потроху пропускано до міста замковою брамою. Завзяте хлопство заганялося за ними аж під самі шанці й окопи замкові — хоч звідти ні оден з них не вернувся.

О10 год., коли вже набрали досить худоби й овець, штурм під містом затих, а все військо — котрого з ордами разом було на 100 тисяч, і обоз їх розтягся був від самого Зинькова до Медобору і Мукші — вступилося за гору і того дня через усю вечірню годину було зовсім спокійне. Але по козацькому хлопству(!) що з горілих домів фільваркових носили плетінь та колоди, з міста і замку стріляно далі. Инші 6 полків пішло під Панівці три і три під Чорнокозинці, сподіваючися застати там шляхту, котра не могла так скоро втікти до Камінця, і там ві-второк, середу, четвер (9-11 н. с.) сильно штурмували. Наші тимчасом взяли козацьких язиків і ті сходилися на тім, що їм Хмель велів затримати на собі кварцяне військо, поки Хмель не надтягне до короля й. м.

У нас та ніч зі вторка на середу (з 9 на 10) була дуже трівожна, а саме зогляду на небезпеку зради Руси в місті, або пожеж — бо до того дійшли, що дзвонами давали знати козакам, коли мали приступати до брам. Тому п. Неверский й наш п. писар — котрому тутешня шляхта надала губернаторський уряд, наказали, аби ніде не дзвонено в дзвони, ані зеґари не били. Наоколо міста на ту ніч місто і шанці обсаджено людом шляхетським і міським, заведено сторожу, також сторожа пляцова стояла завсіди у зброї — окрім звичайних чат наоколо міста і Німців, що ловили і віддавали до міста хлопів козацьких, що спускалися під місто з скали. Але і хитрий неприятель не спав тої ночи, а над самою скалою над Смотричом, від сторони камяної башти — з котрої попереднього дня не бачили стрілів, поробили собі понад яром шанці наоколо міста, в однім поставши дві гармати, і потім ціле полудне з них і з ручної стрільби стріляли й богато людей в місті постріляли — аж нарешті їм одна гармата розірвалася.

10 травня по тих ранішніх присилках, що нам вони давали, пустили по обозі чутку, що йдуть на Гусятин, і дійсно щось їх туди було пішло, щоб дістати язиків з нашого війська; инші знову пішли на Панівці і Чорнокозинці. А тим часом їх піше хлопство безпечно і відважно почало приступати під замок повз Кишеню і о годині 11 по полудні, гурмою впавши з гори повз Карвасар та инші домки під скалою, з завзятим штурмом скочили до Руської Брами, дерлися на мури і до брами руками хапаючись. Але люд німецький раз і другий дав по них доброго огня і відбив. Тимчасом з міста виїхав п. староста з 300 коней комонника, і 200 піхоти п. Нєвєрского вийшло з ним. Вони наперед запалили Карвасар, млин та инші домки, що могли нашим бути на перешкоді, і тим способом вивабивши їх на гору, добре били — піші й кінні, і гармати замкові, так що на поміч їм мусіло приїхати кілька сот кінноти козацької й татарської з Богуном. Але і тоді не мала шкода сталася козакам, а саме від гармат, з котрих їх добре парили майже дві години. Хоч і п. староста дістав два рази булавою, і мало не взяв його Татарин, наїхавши на нього, — коли б Миколай, поручик його волоської хоругви, не встиг його шаблею по шиї (вдарити); доброго також язика козацького він тоді привів. Кінець кінцем наші так тоді потиснули козаків, що мусіли вступитися аж під Кишеню і до обозу. Відбили наші тоді у них до 50 возів живности, що вони з Панівець і Жванцю везли до своїх. Язики на тортурах казали, що козаків було 80 тисяч, а Татар 12 тис. [13]); над ними був бей перекопський Савказі-аґа, а над козаками Демко польний гетман з головнішими полковниками: Богуном, Крисою, Пушкаренком, Джеджалим, Гладким.

Тої ночи, з середи на четвер, були ми спокійні, бо до Татар прийшла відомість, що їх загон напав десь на наше військо і був погромлений. Се дуже стрівожило бея і все військо, так що він хотів уже в ночи коні сідлати і тікати, якби їх не затримали козаки: так розповіла одна шляхтянка, котру вони випустили від себе на волю, відходячи з-під Камінця. До Демка теж прийшов тої ночи лист, аби йшов з військом до нього (Хмельницького), коли не застав під Камінцем війська (польського). Але хлопська злість іще більше тої ночи наробила шанців наоколо міста, і з них раннім ранком почали давати огонь на місто. Але й наші, досить стрільби вивізши на всі башти, добре парили їх шанці, так що мусіли з них тікати, кинувши корогви.

Рано в четвер прислав бей під місто з таким листом: “Каліновский і

Потоцкий, мої приятелі! Бажаю вам від Бога доброго здоровя, а будучи вашим приятелем вас сповіщаю, що я сюди прийшов з людом перекопським, добруцьким і буджацьким з наказу хана й. м., і він сам сюди скоро поспішить, з иншими ордами, з господарями волоським і мультанським і башою сілістрійським. Коли хочете, щоб я від Камінця відступив і маєтностей вам не пустошив, договорюйтеся зо мною і викуп присилайте", і т. д. Відписав йому п. Потоцкий, староста камінецький, дякуючи за приязнь, з котрою до нього відзивається, але він його не боїться, тим більше й инших: має свого короля і військо польське, що йому поможе.

Тим часом як тут ідуть ті переговори, козаки наближаються до Панівець. Там якійсь Тржилятковский, слуга старости, добровільно піддався козакам і віддав їм наперед замок: шати, срібло, обиття, чотири турецькі коні, з котрих оден коштував 4 тис. золот., а далі й сам передався, разом з другим слугою — Ґловацким, зведений їх обіцянками, що буде полковником. Ґловацкого вони лишили живого, а того милого полковника з усього обдерши стяли з такими словами: "Який ти будеш нам вірний, коли зрадив свого пана?" В Жванцю теж немало пограбували п. підсудкові, але даремно стративши 7 штурмів відступили, бо там було чимало шляхти замкнулось. Спалили дзвіницю в костелі і забрали чимало костельних апаратів, котрих кс. пробощ не зміг вивезти так швидко.

Того дня о 12 годині по полудні вискочили з міста наші охотники від тої сторони замку що до Кишені: п. староста з кіннотою, і з обох сторін добре натискали на хлопів в їх шанцях: немало побило їх пішого війська з рушниць і з замкових гармат, а наших під ту пору навіть і десятьох не згинуло. Сам Богун, їдучи по обозовиску, наганяв хлопів до штурму, але його так привитано з гармати, що куля впала під нього і коня з ним до гори підкинула, так що він з соромом велів зараз ударити своїм до повороту і вернувся до обозу. Дістали тоді на під'їздах і в бійках немало язиків козацьких; признались, що Хмельницький прислав отсе виборне і краще військо против нашого кварцяного. [Так богато того хлопства з гармат і рушниць настріляно: цілого полку між собою дорахуватися не могли, і до Демка з шаблями поривались, що він так богато людей потратив против волі і наказу Хмельницького — той йому не казав іти сюди (на Камінець), коли тут не було кварцяного війська] [14]). І самі густі могили свідчать, що їх богато згинуло. Убогі люде й тепер їх відкопують, і знаходять там добрі

сукні, шаблі, рушниці, а навіть — не знаю, з яких уже поганських забобонів — ті хлопи при трупах ховали шинки, солонину, сухарі, барильця з медом, пляшки з горілками. Дехто так то собі толкує, що вони сподівалися назад вернутися під Камінець і говорили: Одітхніть собі тепер Ляхи! знову вас навістимо!

Тої ночи з четверга на пятницю прийшов до них другий універсал від Хмеля: аби кинувши всяку добичу як найскорше до нього поспішали. [Лист: аби одні кінно йшли за військом нашим, а инші йшли йому на зустріч].

Дехто признавався — і наші котрих вони відходячи випустили з неволі — що в ночи впав на них якийсь страх: почувся їм гук наших толумбасів і подумали, що то наше військо йде на них. [Лист, з оповідань тих вязнів: Бей перекопський й инші Татари одержали якусь сумну новину про своїх і про козаків Хмелевих, рвали себе за голови і о землю товкли]. Тому коло світанку почали бити (сіґнали) на вози і коні, трубили весело в обозі, грали на шипоші, і приводячи на окуп під місто богато (бранців) убогих вільно пустили; богато возів, худоби, баранів, навіть печені на ріжнах наткненої покидали. Покористувалися потім з того убогі, цілі три дні збираючи. Та мало того, що під Камінцем лишили — але й по дорогах позіставляли вози наладовані сілю, збіжом, леґумінами, як під Гумінцями. [Лист: Піпшли (козаки) за в. м. тим (самим) трактом, і Скалу, як чую, спалили; але Татари не хотіли за ними йти — щось мусіло їх спіткати: видко, що не хочуть наступати, і кажуть, що їм Бог тої війни против наших не велить].

Доволі ясно, що облога Камінця була епізодом доводі припадковим, і експедиція Лісовця мала властивою метою — захопити і затримати Каліновского; але можливо що він трохи загазардував і більше ніж треба занявся облогою. Що бої вийшли з того доволі серйозні, свідчать поголоски і потверджують їх згадані Греки-післанці, висловлюючися так, що “великих боїв у Поляків з козаками не було — окрім того що було під Камінцем Подільським” — бо кримський хан писав Хмельницькому, щоб він його чекав, а сам на короля не йшов, і Хмельницький слухає і чекає його. Не мігши Камінця здобути, козаки лишили під Камінцем “сторожу”, з полковником Чуйком: “стоять для того щоб з Камінця не випустити ніяких людей”. В Чорнокозинцях на Смотричу, — казали тіж Греки — зачинився з невеликою залогою Лянцкороньский. Инші подільські міста і замки,

очевидно, здобуто, здебільшого принаймні. “Як ішов гетьман Б. Хмельницький з козаками і Татарами під Зборів, то котрі польські городи були по дорозі і з боків поблизу, як Бар, Сатанів, Константинів Старий і Новий, Межибіж, Тернополь, Скала, Зиньків [15]) — котрі то городи післанці тепер ідучи дорогою бачили — й инших городів богато козаки й Татари попалили, йдучи походом. А люде руські, міщане всі з тих городів повтікали за Дніпро та до инших козацьких городів, а Ляхів і Жидів Татари побивали, або брали в полон. А про руських людей у гетьмана з ханом уложено договір, що йому до Львова руських людей не брати, а за Львовом Татарам вільно брати в полон всяких людей” [16]).

Примітки

[1]) Ситуація з поч. квітня: “Військо тим відступом з-під Винниці до Бару замішалося, а пан краківський для гонору свого помочи польному гетьманові не посилає, і через те ми калікуємо. Єсть відомість, що неприятель вже звертається на Камінець І доконче його хоче опанувати. Не дай Боже — аж тоді б Турчин мав вигідні ворота до Польщі! А п. гетьман польний там з тою малою горсткою знаходиться — не має тепер повних пяти тисяч, через тих пахоликів, що при виступі з Винниці до Бару в дорозі бунт счинили, вози панам пограбували і повтікали. П. гетьман вислав був за ними з війська три хоругви, і ті напавши на них при возах одних шаблею карали, а багато їх з їздовими кіньми повтікало, і так велика діра в війську сталася”. — Лист з 13 (мб. 15) квітня, Т. Нарушевича 145 с. 118.

В пізнішій реляції, з 23 квітня (Ос. 2286 л. 144): “Неприятель вже наступив на Бар, з котрого гойна залога соромно пурхнула, лишивши в замку триста німецької піхоти, що досі вже безсумнівно знищена. А під Камінцем військо дуже зголодоване, знищене, і без коней — так що їх кожного дня по кільканадцять товаришів виїздить. Між реґіментарями тамошніми тяжка незгода, бо оден так, а другий инакше”.

[2]) Так каже Освєнцім с. 277 і 280; можливо, що рішеннє йти до короля

викристалізувалося вже по одержанню сього наказу: се ріжниця в кількох днях, а Освєнцім пише на підставі відомостей зібраних від учасників дещо пізніше.

[3]) Лист Грека Павла з козацького табору під Зборовим. Акты Ю. З. Р. III с. 451.

[4]) Тамже с. 448, 45l, 454.

[5]) Митр. Йоасаф каже, що Каліновский вийшов з Камінця в неділю, а Демко наспів ві-второк — се цілком згоджується з нижче поданим дневником камінецьких єзуїтів.

[6]) Сівський вістун побувавши в Батурині, оповідав в маю, що там чув: "Був у Поляків з Татарами і козаками бій три дні й три ночи, і спочатку Поляки побили Татар дуже багато, бо прийшли несподівано, і Хмельницького стали перемагати; та до Хмельницького наспів полковник з козаками, і побили багато Поляків, і Поляки з бою пішли в розтіч за Вислу, а Хмельницький став в польськім таборі в Камянці Подільськім; а полковники з козаками і Татарами пішли за Поляками теж за Вислу". Білгор. віст. столб. 1651 р. л. 368.

Мая 26 оповідали білогородські посадські люде: при них до Лубень з Миргороду багато прибігло людей від Б. Хмельницького; а у Б. Хм. був бій з Ляхами і Вишневецьким та Потоцким, та з свейськими Німцями, і Ляхи побили козацького полковника з усім полком, і Татар Ляхи побили тисяч 10. А Б. Хмельницький стоїть під Камінцем, і міщане козаків і Ляхів до міста не пускають". Тамже с. 333 й ин.

[7]) Акты ЮЗР. III. с. 448.

[8]) Коховский с. 235-7. В Theatrum Europaeum в обережнішій формі — мовляв казали, що Хмельницький приступав під Камінець, стратив чотири щтурми і покинув (с. 76).

[9]) Збірка Ґоліньского ст. 496-501, Осол. 225 л. 370 і 2286 л. 146.

[10]) Осол. 225 л. 350 з датою 18 травня, теж в Oycz. Spom. II с. 75, а иншої копії, з помилками і хибною датою 28 червня.

[11]) Гора Кишеня, тепер незвісна, дійсно значиться на старих плянах Камінця, як інформує мене шановний Є. О. Сіцинський.

[12]) Вказівка авторів-єзуїтів.

[13]) Ся цифра в дневнику опущена, беру її з листу.

[14]) Ся фраза в дневнику дефектна, я доповнюю її з листу.

[15]) В Друку — Динково, і ще Дринополе.

[16]) Акты Ю. З. Р. III с. 454-5.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПІД ЗБРОВИМ, ВІДОМОСТИ ПРО КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО, ОПОВІДАННЯ ПРО КОЗАЦЬКІ НАСТРОЇ, ЗАГРАНИЧНІ ЗНОСИНИ, ВІДПРАВА ТУРЕЦЬКОГО ПОСОЛЬСТВА, ЛИСТУВАННЄ З ЛУПУЛОМ, ПОСОЛЬСТВО РАКОЦІЯ, ДІСІДЕНТИ ДОБИВАЮТЬСЯ ІНТЕРВЕНЦІЇ РАКОЦІЯ, РАКОЦІЙ НЕ НАСМІЛЮЄТЬСЯ.

Про погоню козацького війська за корпусом Каліновского оповідає дуже докладно Освєнцім [1]). Козацьке військо, не заставши Каліновского в Камінці, каже він, нашвидку порубало і пограбувало шляхту, яка сиділа неприготована, і погнало за коронним військом, виконуючи “пильний і гарячий наказ Хмельницького, щоб де небудь на переправах або знищити його або затримати — тим часом як сам він спішно наступав з усею силою”.

Польське військо рушивши від Камінця, простувало в північно-західнім напрямі на Сокаль, перетинаючи тутешні річки: Жванчик, Збруч, Ничлаву, Серет, Стрипу в найбільш догідних для переходу місцях. Через весняні повіні, через брак припасів і загальне знесиленнє людей і коней після тяжкої кампанії, йшло воно досить повільно. Під Пробіжною над Ничлавою, в кільканадцяти милих дороги від Камінця козацький передовий полк догонив задню сторожу польського походу; польське військо стало в бойовім порядку, але стріча обмежилася дрібними герцями.

Серйозна битва сталась три дні пізніш, на переправі через Серет під

Купчинцями [2]). Коли все військо вже перейшло, і на лівім боці зістався оден полк Каліновского-молодшого, Татари з козаками вдарили на сей полк так несподівано, що він ледво встиг стати в порядку. Кілька разів давши відсіч, він все таки встиг перейти, хоч і з деякими стратами, і тут Каліновский велів не запускаючися в битву заманювати неприятеля, і звабивши до себе, ударив на нього над Купчинецьким ставом і загнав богато людей до ставу. Взято при тім в неволю кількох значних козаків і Татар: польські історики описують особливо одного мурзу, велетенських розмірів і страшного вигляду, що попався до польських рук і був потім приставлений королеві. Але з козацької сторони навпаки сю битву представлювано щасливішою для козацької сторони ніж для польської: побито Поляків тисяч до двох, і обоз у них відгромлено. Щось в тім роді воно мусіло бути, і по сій битві, в дорозі до Поморян довідавшися, що головне військо Хмельницького стоїть вже від Зборовим і заходить їм дорогу, щоб відтяти сполученнє з королівським табором, Каліновский велів попалити решту транспорта, і забравши все на коней — обійти неприятельські передові позиції, що на них чигали, та йти иншою дорогою на Сокаль. Се їм справді удалось: обминули зборівські позиції і слідом уже війшли в звязок з розвідкою висланого з сокальського табору під проводом Конєцпольского. Останки армії Каліновского таким чином були вратовані.

Сам Хмельницький з головними силами повільно тим часом посувався на захід припетсько-божським вододілом, від Гончарихи де він стояв в другій пол. квітня н. ст., і дійсно в середині травня н. с. став табором недалеко Зборова, де його льокалізують ріжні вісти. Чи в дорозі запускався він на полудне, на Поділлє, в напрямі Камінця, і се дало привід до поголоски і оповідань, що він був під самим Камінцем, чи сі поголоски були простим непорозуміннєм, і він тільки злегка міняв напрями свого маршу, хоч би просто з мотивів провіянтування — як то ми бачили вже перед тим, се зістається неясним. Мині вважається правдоподібнішим, що він ішов в західнім напрямі без великих збочінь, роблячи тільки зіґзаґи та розсилаючи на полудень і північ відділи свого війська для лекшого провіянтування та поширення повстанської бази.

Стан головного війська при кінці травня н. с. Греки описують так. Козацьке військо займає лінію на 10 миль [3]). Всіх полковників в нім 17 — окрім тих трьох, що післані против Радивила. Війська дуже богато: з кождим

полковником тисяч по 30, по 40 і більше, а з браславським полковником буде тисяч 50 або 60 [4]). Зброї в війську досить: у одних огниста, у инших лучна стрільба, з кіями — як то перше бувало, тепер у війську нема нікого. Пороху і олова богато; купці привозять до війська селітру, а козаки самі роблять з селітри порох. Набрали також пороху і олива в городах де були Ляхи. Гармат у війську богато: забрано їх в Барі, Винниці та инших городах, так що у кожного полковника гармат по 5, по 6, та ще у гетьмана самого єсть з тридцять гармат. Запасів готових буде в війську по дві-три бочки сухарів на десяток; довозять їм припас і питтє з Київа. Але запаси гетьман велить берегти, а держати на той час, як не можна буде ніяк добути, а тим часом каже війську добувати собі запас на стороні. Тим очевидно пояснюється така велика розтяглість позицій та розгалуження військових відділів в ріжних напрямах.

Татар з гетьманом, після приходу царевичів, польські відомости рахують 14 тисяч — царевичі привели 6 тисяч, правдоподібно під час маршу гетьмана на Зборів [5]). Канівський полковник Савич, оповідаючи в Москві історію кампанії, в осени того року, каже, що нуреддін прибув до Хмельницького, коли він уже прийшов під Зборів, і з ним було коло 8 тисяч Татар [6]); але Савич прийшов до війська пізніше, і оповіданнє його не визначається великою прецізією. Про хана в таборі гетьмана оповідали, що він з головним військом рушив з дому 6 травня н. с. [7]), війська веде більше ще ніж попереднього разу, і наказує гетьманові, щоб він без нього на короля не йшов, і гетьман чекає — так оповідали Греки, як я вже згадував [8]). Московські посли, що були в Криму, записують вихід хана під 13 травня н. с.: "Пішов Іслам-ґерай з Криму до Запорозьких Черкасів з кримським військом; зістався в Криму калґа-царевич та Кмечети, а татарських вояків людей до ста. Бахчісарай цар доручив свому ближньому чоловікові Койтас-азі, з ним 200 чоловік стрільців, а з царем пішло, кажуть, тисяч 30 або й більше" [9]).

"Про згоду між королем і гетьманом переговорів не було, і згоди не буде, бо козаки Ляхам ні в чім не вірять, і так у них положено: Ляхів або знищити всіх, або самим загинути" розповідали Греки [10]). Инші відомости говорять, не дуже згідно, про боротьбу воєвничих і миролюбних настроїв, про дебати на раді, але вислід той що гетьман і його штаб стоять супроти Польщі на

становищу непримиренім і в тім настрою підтримують і розаґітовують масу. Але Орди нема, і се затримує активність і викликає депресію.

Грицько Реснівський, козак старинний з Білоцерківського полку, захоплений польським роз'їздом 6 червня [11]), оповідав, ніби то козацьке військо під Збаражем скучає і нарікає, що гетьман і полковники зводять їх обіцянками скорого приходу хана, вже чотири тижні, і Хмельницький, щоб підняти його настрій і не дати розлізтися від бездіяльности й голоду, що теж докучає, — визначив ради по полках, а потім ґенеральну раду. Тут оповідав — аби роздражнити козаків, — що король входить в порозуміннє з султаном, відступає йому краї українські: Київ, Білу Церкву, Черкаси, Чигирин та инші на грабуваннє і вибираннє ясиру. І козацтво піддавшись на сі оповідання, кричало на раді, що коли король на нашу погибель з султаном єднається, то хочемо битися з Ляхами! Инший кореспондент переповідає се трохи инакше і докладніше: гетьман, мовляв, оповів на раді, що як він міг зміркувати, - король шукає у хана замирення, так чи й козаки "не позволяли б" на згоду? А козаки крикнули: "Пане гетьмане! ні! Бог і військо так хочуть, щоб ми жадним чином з королем не єдналися, бо на те ми одважились і на те ми прийшли, то хоч би й Орда нас відступила, ми при гідности твоїй всі гинути будемо: або всі загинемо, або всіх Ляхів вигубимо!" На се гетьман і полковники говорили: "Коли прийде до битви, не спускайтеся на ваші лопати та ями, вже там добре прийдеться огинатись (ochynac), аби слави і душ наших не загубити!"

Одним словом настрій в козацтві воєвничий, хоча недостаток докучає. "У старшини борошна може бути ще на дві неділі, але черни вже не стає, а на базарі жадної живности не купити — хиба табаки та горілки".

Військо козацьке сього року менше ніж під Збаражем (в 1649 р.), але "кіннійше і оружнійше"; піше військо може битись добре, але на комонника слаба надія: "оден добрий юнак може погнати десять кінних козаків"(!). Козацтво поділене на 12 полків, в кождім 12 тисяч (так!). Гармат всього 15 штук. Татар не буде і 10 тисяч, тому їх не пускають на чати, щоб Поляки не дістали язика. Сподіваються, що прийде їх більше, але що до хана нема певности: не хоче перейти за Дніпро, поки не побачить, як випаде Хмельницькому перша гра. Нуреддін-солтан налягає на Хмельницького, аби як найскорше зійшовся з королівським військом, бо такий має від хана наказ, що коли запорозьке військо з лядським не зійдеться, то хан з усіми

ордами поверне до Криму [12]).

Ясно виступають таким чином дві версії, котрими пояснювано кунктаторство гетьмана і хана: хан чекає висліду перших боїв — і хан не велить битися до його приходу. Поголоски випереджували його прихід. Путивльський торговець 12 травня н. с. стрів під Прилукою двох Татар, вони оповіли йому, що гетьман посилав їх до хана, але вони вернулися з дороги з вістю, що хан уже пішов до козаків: перевозиться на старім татарськім перевозі, і піде до гетьмана тою стороною Дніпра Под. спр. la).

Зносини з иншими державами, що їх гетьман хотів використати в своїй боротьбі з Річпосполитою, продовжувались з тим більшим завзяттєм. В перших днях травня гетьман відправляв назад посла турецького: виходило б, що пробув він в гетьманськім таборі 4 тижні, тому так довго, не маємо пояснення: можливо що гетьман старав ся використати його присутність, щоб вплинути на турецьких васалів — аби його підтримували енерґічніш: "Бив чолом за присилку султанову, і за дари, але війська турецького йому не потрібно, зо своїм військом, що він зібрав, він може постояти против Поляків". Так оповідали Греки [13]). На жаль більше відомостей про се не маємо [14]).

Тоді ж, чи може кілька день пізніше вислав гетьман свого свояка Павла Яненка, що їздив торік до Царгороду, в посольстві до Лунула, і відти до Ракоція, до мунтянського господаря; з ним поїхав якийсь ближче нам не звісний Kulta чи Kutta. В Ясах вони з'їхалися (та разом їхали) з "Іваном Гречином", очевидно — Тафларієм, і відси 14 н. с. травня вислали до табору Хмельницького свого козака в супровід з послами господаря і з листами від господаря до гетьмана і митрополита коринтського Йосафа вислали свої звідомлення гетьманові і гетьманичові. Маємо сі листи в польських копіях в сучаснім збірнику, що походить правдоподібно з королівської канцелярії, бо в дорозі козак з листами попав в якісь польські руки. З листів бачимо, що господар підтримуючи можливо приязні відносин з польською стороною, вважав потрібним відогріти свої умови і договори і з Хмельницьким та заманіфестувати свою приязнь. Бажав зробити кінець всяким поголоскам про його, невірне становище супроти гетьмана, довести до кінця умовлений шлюб і т. д. Дійсно, тепер коли Поділлє фактично було опановане козаками, а з Криму можна було кождого

дня сподіватися жадної здобичи Татарської Орди, дуже легко могла повторитися екскурсія на Молодаву, так як торік вона її дізнала. Тому господареві було дуже до річи відновити торішні умови про посвояченнє, союз і т. д.; господарівна, як бачимо з листу Яненка до Тимоша, була на місці, була показана послам, і заявила своє бажаннє як найскорше стати невісткою гетьмана. Значить здогади, що її забрано було до Царгороду, були несправедливі. З огляду, що таке листуваннє не часто нам трапляється, я вважаю не від річи навести його в цілости під текстом, в перекладі, але без усяких скорочень (ті скорочення які єсть, містяться вже в сучасній польській збірці, куди їх вписано). Хоч змістом листи не богаті, більш етикетальні — але й се має свій інтерес [15]).

Тимчасом 18 травня н. с. гетьман приймав в своїй штаб-квартирі послів семигородських — очевидно того Павла Ґеча, про котрого зараз почуємо. Греки оповідають, що Ракоцій пообіцяв прислати 60 тис. війська від Краків і підтримувати козаків — з тим щоб вони посадили на польськім престолі молодшого Ракоція, і гетьман з кримським царевичом щоб видали їм на те відповідну декларацію. Писав, мовляли, що воєвода Лупул відводить Ракоція від союзу з козаками, але Ракоцій відписав тому “гетьмановому сватові”, що він його поради не приймає і буде спільно з козаками воювати короля. Гетьман одного з послів відправив назад з заявою, що не замириться з Польщею, доки не посадить Ракоція королем — нехай приїздить до козаків і приймає хрещеннє (руської віри?), а козаки йому королівство добудуть. А другого посла лишив у себе резидентом — як гарантію того, що він з Поляками не замириться [16]).

Се говорилося в козацькім таборі для доброго настрою, бо в дійсности Ракоцій був дуже здержливий в обіцянках, як то ми вже бачили і далі побачимо, — і дуже обережно ставився до покликів узяти участь в сій війні. Він вислав до гетьмана свого посла Павла Ґеча 19 квітня [17]); інструкція — без дати, держана в незвичайно здержливих тонах — більш обережних навіть ніж торішня. Ракоцій доручав свому послові розповісти гетьманові те, що помітили його посли під час зимового сойму, звернути його увагу на дуже небезпечну ситуацію, радити не доводити до конфлікту з Радивилом; повторити торішні уваги про неможливість для Ракоціїв виступити по стороні козаків, поки гетьман не добуде ґарантій сприятливого становища Криму і Порти [18]). Наскільки сміливіш

говорилося устно, трудно судити [19]). Приятелі династії, польські й литовські дісіденти нервувались і настоювали на негайнім виступі. В угорськім державнім архиві заховався інтересний лист до Ракоція, на жаль анонімний — від якогось прихильника, мабуть протестанта з Польщі. Він цікавиться зати, з чим приходило до Ракоція козацьке посольство. Висловляє побажаннє, щоб Хмельницького заохотили (очевидно Ракоції) до більш енерґійних операцій против польського короля: щоб він вислав наперед Татар і не дав зібратись шляхетскому посполитому рушенню. Бідкається з приводу необхідности для кождого шляхтича брати участь в війні з козаками, навіть против свого переконання — з страху перед карою інфамії і конфіскації майна на тих хто ухилиться від сього рушення. Просить дозволу під небезпеку сховатися з своїми приятелями і їх родинами в пограничних замках Ракоція і т. д. [20]).

Ракоції — Юрий і його молодший брат Сіґізмунд, претендент на польську корону, їх мати-дорадниця і відповідальні дорадники видимо гостро відчували відповідальність моменту. З одної сторони, на випадок успіху — можливости великих здобутків — анексії сусідніх провінцій Польщі, богатої здобичи, польської корони (сі пляні підтримував сам Кромвель, тодішній голова євангелицького світу). Але і небезпека стягнути на свою вину татарські спустошення, небезпечну війну з боку Польщі, Австрії, Туреччини — коли козакам не пощастить, а Порта і Орда відвернуться від них і їх союзників. Страшно було пропустити можливі шанси — і передчасно виступити по стороні “збунтованих хлопів” проти католицької ліґи. Можливість серйозного провалу (що й спіткав дінастію 6 років пізніше в анальоґічній ситуації, коли брати не витримали спокуси) — відчувається в повній мірі. “Справді не знаю, що робити, і весь я затрівожений”, пише Юрий братові 2 червня, переказуючи йому новини з сеї сфери, і се характеризує його тодішні настрої [21]). “Прибули сьогодня козацькі посли, з покликом (виступити з претендентом на польське королівство) і з деклярацією, що вони готові признати нас своїм королем, віддавати нам послух до смерти, замиритися з Річпосполитою навіть на найтяжчих умовах — які ми положемо, а в противнім разі боротимуться до загину, щоб не лишити Казимира на королівстві. Ми не можемо зневажливо поминути таку важну справу — не так з становища нашої власної промоції, per fas et nefas, але і для того щоб виратувати Річпосполиту з такої великої небезпеки, запобігти проливанню християнської крови” і т. д. — пише він

до нього ж в листі без дати, просячи поради для скоршого рішення, з огляду на відповідальність, яку кожен несе перед Богом і вітчиною, коли б з яких небудь міркувань бажав собі продовження сеї страшної руїни, а не скоршого замирення [22]).

Ракоцій звертався за порадою у сім питанню до ріжних дорадників: заховалась записка його дворянина І. Бістерфельда, писана на запитаннє Ракоція, з додатком спеціального трактату, виробленого спільно з епископом Г. Чулаєм на тему: чи годиться мішатись до козацько-польської війни і виступати в обороні козаків? Сей Бістерфельд схиляється до інтервенції, хоч признає, що князь мусить в сій справі бути дуже обережним, маючи на оці інтереси Угорщини і церкви. Він жалує, що причини козацької війни йому не зовсім ясні. "Як би я хотів мати вірну і щиру історію всеї козацької війни", завважає він [23]). Його вражіннє таке, що правда по стороні козаків і не годиться пускати повз себе їх прохання помочи (очевидно привезені козацьким посольством); епископ держиться з більшою резервою вважаючи справу не досить ясною для себе. Але видимо оба однаково побоюються, що коли козаків лишити їх власними силами, і Поляки їх зломлять, то обернуть їх сили на сусідів, можливо що й на Семигород. Кінець кінцем радять затримати ріжними вимівками козацьке посольство, почекати відомостей, що привезе від козаків Ракоціїв післанець Павло Ґеч, а тим часом вислати яку-небудь підхожу, досвідчену і певну людину, "реформатської религії" до короля і попробувати вплинути на нього, щоб він замирився з козаками, заручитися згодою Порти і т. д.

Становище Порти було прихильне інтервенції Ракоція на користь козаків, так писав йому з Царгороду його висланець Борош: "Краще аби твой пан поміг козакам, аніж би мав мішатися якийсь ворог падішаха (султана)", мудро казав йому великий візир, і радив, не упускати щастя, котре йому Біг посилає. Обіцяв дати наказ мунтянському господареві, аби взяв на себе оборону Семигороду на випадок, коли б Ракоцій сам пішов на Україну [24]). Але всього сього Ракоцієві було недосить, і він вичікує далі, всупереч своїм пишним фразам про потребу негайного припинення війни і т. д.

Коли Ґеч повернув, рішичи вислати його знову: маємо вірчі листи — до гетьмана, писаря і старшини, й інструкцію писану рукою Кеменя. Вона повторяє більше-менше те саме, що писалось ще в осени: Ракоцій щиро

сприяє козакам, не помагає Полякам, не дозволяє їм вербувати війська в своїх землях, але активно не може виступити, поки гетьман не договориться про се з султаном і ханом і не забезпечить безпечної комунікації — для сього мусів би прислати з 16 тис. козаків і з 5 тис. Татар на мармарошські проходи, і т. д. [25]).

Але поки з тим усім Ґеча виправили, прийшла берестецька катастрофа, і Ракоцій скромно присів фалди.

Примітки

[1]) с. 280-1; коментарій в цитованій статті — Ґурского. Коротша, але в головнім згідна реляція з сокольського табору в Ос. 2286 л. 150.

[2]) Про неї Освєнцім с. 281, Коховский с. 237-8, оповіданнє Греків в Актах Ю. З. Р. III с. 451. Видавець Освєнціма мішає при тім Купчинці з Копичинцями — так називає се місце згаданий лист з сокальського табору, але се очевидна помилка.

[3]) Акты Ю. З. Р. III с. 451.

[4]) Тамже с. 458 (розуміється, цифри побільшені).

[5]) Жерела XVI с. 117.

[6]) Акты Ю. З. Р. III с. 477.

[7]) Тамже с. 451.

[8]) Тамже с. 454.

[9]) Кримські справи як вище л. 211.

[10]) Акты Ю. З. Р. III. 456.

[11]) Місце козацького табору він означив “на Колодинськім полі, півтори милі від Вишнівця, а миля від Збаража (с. Колодня між Вишневцем і Збаражем); очевидно, се може означати тільки одну з кватир козацької армії, що мінялися доволі часто.

[12]) Освєнцім с. 297-8, лист Бєчиньского з табору під Сокалєм 8 червня в Ojczyste Spominki II с. 72 (дещо одмінна копія в Осол. 225 л. 357) — се ріжні варіянти тих самих оповідань козацького бранця, що очевидно звернули на себе велику увагу.

Чимало інтересних, але розбіжних, неодностайних подробиць з кінця травня містять також отсі конфесати Тек Наруш. 145 С. 177-182, з котрих я виймаю що цікавіше (дещо подав уже вище, а дещо подам далі, куди воно ближче належить):

“Вийшли з свого табору останньої неділі, себто 28 мая, а взято їх під Почаєвим в середу 31 мая в пяти милях від їх табору — що стояв тоді по тій стороні Тарнополя — ік Збаражеві, спільно з Татарами, але мав посунутися на милю від Тарнополя — так як Сокаль, а то для паші. Всі хлопи здатні до війни поголів (na głowę) йшли на ту війну з Задніпровя і з України, і військо тепер таке велике як було під Збаражем і Зборовим.

Стефан Гирич, стоянівський війт дня 6 червня (помилка) до Щегрина (так) до Хмельницького приїхав і там був як королівський посел, тому що мав при собі королівський лист. Але те ж мало його спіткати що й Сендомирського, коли б не ратовала стара знайомість і побратимство - бо й перед тим мав у Стоянові залогу від Хмельницького: Чекав комісії — з тим щоб туди включено привилей на Богуслав. Потім, як стало на війну збиратись, не хотіли його пустити, і хоч вільний і від Хмельницького шанований ходив як під вартою. В суботу перед св. Трійцею (27 травня), видівши, що козацький табор мав рушитися, наготувавсь і він, а хоч табор не рушив, то він з вечера виправивши челядь і брата, в полуднє і сам за ними удався — коли Хмельницький пересиплявся, і чотирнадцять миль, не зсідаючи з коня, гнав аж до Стоянова.

“Хмельницький під Тарнополем стояв півтори неділі і в день св. Трійці мав напевно рушити під Збараж, до замку: там окопатись і таборувати. Отримавши відомість, що й. кор. м. має йти далі, рече: “Що ми мали короля

шукати, то він нас буде шукати". Але його замисел такий: окопавши табор, з комонником іти на зустріч й. кор. м. Дуже його стрівожив язик під Дубном взятий, що й. кор. м. минає Берестечко: і руки по тім опустив. Опінія про силу нашого війська у них велика: кажуть, що всі народи йдуть на них, аби їх затоптати.

"Піхоти (у козаків) може бути кілька тисяч, все инше на конях. Шабля рідка і зброї мало, самопал у кождого... Межи черню великий голод, соли нема, живність кінець кінцем самі собі дістають — крадуть. Гарматок чотири по парі коней, 4 на чотирьох конях, дві гаківниці. Приряду воєнного досить. Возів 16 по парі коней — так з Корсуня вийшли. (Очевидно, відомости про котрийсь полковий відділ, а не ціле військо).

"Табор не замкнений без сторожі. Де котрий полк собі хоче, так стоїть, полками стоять. Горілка і табака йде з Київа і з Переяслава, з Шасова(!), по десять і більше возів.

"Коли з нашого боку приїхав Татарин до солтана, сталося там не мале роздвоєннє: почав солтан щось говорити про замиреннє, і він (Хмельницький, очевидно) сказав йому: "Вільно тобі, пане солтане, з королем і миритись і битись, а я щастя спробую й ударюся з Ляхами". Дуже правдоподібно, що Татари стануть остронь, коли до чогось прийде. Але чернь на останній раді, що була в пятницю, заявила Хмельницькому, що хоче побитись і бачити кінець тій війні, — хоч Хмельницький через осавулів переказав, що хан або буде або не буде, а солтан цілком з Ляхами мириться. Причину чому хан іде, таку кладе, що вийшов гнів суворий від Порти, аби табор не рушав (поки хан не прийде?).

"Джеджалий при нім невідлучно. На Литву післав Небабу, чигринського полковника (і) київського і Филона Горкушу (і) Филипця(В оригіналі зовсім неясно: Niebabe y czehrynskiego pulkownika kijowskiego y Filona Orkusze Filipca, ci dway ochotnicy myala isc z nami lipiey niz 30000) — сі два охотники, хочуть іти з нами, більше як 30 тис. Небабу певно сильно погромлено, як говорять між козаками.

"Виговський абсолютно всім рядить; не докладаючи (Хмельницькому) відправляє послів. Скарби має мало менші від Хмельницького, При нім рада, рішенє і похоп(pochob.) до війни. Поляків при нім не богато: що їх

було, від "куреня" назад на господарство відіслав. Під Животовим був у Хмельницького екзарх — так його назвав — патріярха московського, особа зацна; переночувавши і переговоривши з ним поїхав в нову дорогу — до Царгороду. Патріярх — утікач царгородський — той завсіди при нім пробуває, і тепер службу править.

"Значно змінився на виду (очев. Хмельницький); як прийшов під Тарнопіль і тут його приймали, дуже невесело поводився(Cera sie znacznie na nim odmienila, iako przyszedl pod Ternopol przyiety nie wiesolo barzo postepowal.).

"13 марта(Се наче старий стиль — пор. вище) був у нього московський посол з великими дарунками: тиждень забавився; яка грамота була, не знає, але так каже (Хмельницький, очевидно), що цар йому обіцяє людей, як би йому були потрібні.

"З Білгороду сподівалися 40 тис., але прийшло тільки 500 Ногайських Татар що кочували за Дніпром; було всього кількасот, і пішли на Литву. З султанами Татар до бою нема більше як 2000, але коней мають велику силу: оден веде 10 і 15 коней, найубожші 4 і 5. Бо всю Україну сплюндрували, з виїмком великих міст — куди їх не пустили.

"Тишко райця з Глинян, Русин, взятий Татарами першого нічлігу, був з Татарами під Збаражом, потім під Тарнополем пізнав його Виговський, а минулого вторка утік з козацького табору і оповідає, що того дня Хмельницький пішов переносячись під Збараж. Разом з ним зловлено орендара заміцького, питав його Хмельницький про й. корол. м., про військо кварцяне і посполите рушеннє, і почувши, що під Сокалєм до 30.000 війська, посполитого рушення 100.000, Шведів 20.000, і ще має бути, а війська королевського 12.000, — зараз почав думати про перехід до Збаражу. Вибирався(В ориг. якесь слово помилене, але зміст його ясний.) під Львів і Жовкву, але по тих язиках затрівожився і замір свій одмінив. З сими ж язиками договорювався(uchodzil sie.) Хмельницький і Виговський(В ориг. зіпсоване.) й инша старшина, як до солтана на раду з'їздилися. Але той тільки вислухав пропозиції Хмельницького про свої переговори про замирення, і зараз же мала йому старшина відповісти, що з сього замирення нічого не буде — треба наперед ударити і побачити, чи буде кінець. Солтан мав бути на обидві сторони готов. А Хмельницький мабуть такий спосіб до згоди подавав, щоб Ляхи Татарам заплатили і вони

пішли додому не пустошачи землі.

“Хведір козак з-за Дніпра, з полку Джеджалия взятий, пішов з табору в середу(Мабуть 31 травня, бо в неділю 28-го табор мав рушити) і так оповідає:

“Військо стоїть табором під Збаражем, і вся старшина. Став там Хмельницький табором з усім військом і ордами. Козаків нема більше над тих, що прийшли з весни. Минулого пятка (26-го) мав Хмельницький раду, питаючися по всіх полках, чого б собі бажало військо. Старшина одностайно на згоду натякала кажучи: “Доки вже тої крови земля буде пити? люде християнські пропадають! чи не ліпше жити брат з братом?” Чернь закричала на війну: “Ото ми все покинули, сукні потратили, убозство своє попалили!” Потішив їх на тій раді Хмельницький: “Не зарікаюсь я вас так построїти (убрати) як я сам хожу!”(Nie zarzekam sie ia was postroic iako ia chodze.)

“До Литви чотири полка пішло, але ще не було відти ніякої відомости Хмельницькому, як там їм ведеться. Борошна в війську вже нема. Для випочинку вчаснішого — так всі кажуть — подався під Поліссє. Була також в війську чутка, що король мав рушитися під Дубно, і з тої причини — для затамування переправ — пускається Хмельницький до Дубна й Полісся. Тут при Хмельницькім єсть полковник білоцерківський — у всіх полках що до ранґи найвищий і найповажніший”.

13) Акты Ю. З. Р. III с. 455. В Польщі оповідали навпаки, що Хмельницький просив Турка конче прислати поміч; “бо коли не пішле, а він здобуде побіду над Поляками, тоді й Турків навістить”. Новини з місяця травня у Ґоліньского с. 469.

14) Дату приїзду і від'їзду дають Греки — Акты III с. 447 і 451: відправлено послів за 20 день до 16 травня с. с.

15) “Копія листу від Павла Яне(н)ка і Култи (чи Кутти) послів гетьмана війська Запорозького, післаних до господаря землі Молдавської і звідти до Ракоція” (лист до Богдана):

“М. пане господару(!), пане і добродію наш великий! За благословеннєм божим і щастєм в. мил., добродія нашого приїхавши до гдра (ту і далі

скороченнє: hdr, hdra) землі Молдавської віддали сьмо писаннє вашої милости, з котрого гдр. в. м. велико втішився, і нам велику доброчинність як послам в. милости показав — більше ніж иншим, попереднім послам в. милости. А хоч удають, що він (не щиро) з в. милостю, добродієм нашим іде, але він щиро, правдиво й істотно йде, і яка була воля і наказ в. м. добр. нашого, все то ми очима нашими бачили — що не тільки сам гдр. охотний нам був, але й сама господарівна її мил. жичливим приятелем зістає ім. п. Тимофієві й в. милости. А що гдр. й. м. хотів від нас, аби ми для певної віри післали з післанцем гдра й. м. нашого козака до в. м. добродія нашого, то ми виправили з наших (сього) чоловіка — хоч і не почесний, але жичливий слуга наш і вірвий. А самі поспішаємо в дорогу, стараючись аби як найліпше, щиро й жичливо справити нам посольство, з чим ми післані, і з відповідю повернути — поклон в. м. віддати і широко про все устно повідомити. За тим покірні услуги наші як найпильніше поручаємо ласці в. м. добродія. В Ясах 4 мая руського калєндаря. В. м. добродія нашого найнижчі слуги Павло Яненко і Култа, посли вашої милости".

"Від того ж (Яненка) лист до Тимоша, сина Хмельницького: — Мій великомилостивий пане Тимофію, мій м. пане і брате! Бувши післаним від й. м. п. гетьмана добродія нашого, а вашої м. пан-отця в пильних потребах до й. м. князя угорського, і до й. м. господаря землі Молдавської — нареченого й. м. пан отця в. милости, я у його будучи передав поклон в. милости. Дуже вона тішилися з доброго здоровя як пан-отця (pana ojca) в. милости, так і вашої милости, і так охотний гдр. й. м. був, що прийнявши над инших послів він на остатку дозволив привитати панну. Вона з того дуже утішилась і приязнь свою в. милости деклярувала — що виглядає річи як найскорше самим скутком, аби то все щасливий термін свій взяло, і нас подарунками сама з ласки своєї обіслала до господи. За тим жичимо собі як найскорше як й. м. п. гетьмана так і в. милость з поворотом побачити в добрім здоровлю, і ласці вашій віддаємось. (Тіж підписи і дата). (Приписка:) Й. м. господар землі Молдавської просить в. м., коли що в. м. хоче, аби писав йому, і він зараз прислати готов, і за щастє вважати обіцяє, коли упоминку якогось попросиш".

"Копія листу від Івана Гречина до Хмеля 4 мая старого калєндаря: Кланяюсь тобі і повідомляю, як мав від тебе наказ, що гдар великий землі Молдавської, отець наш Іо(Помилкою сі букви транскрібовані: Iwan, тимчасом Iw — се вступне слово титулу воєводи.) Василь воєвода, твій

добрий приятель, дорогий і вірний, як я йому оповів усе, так минї відповів: "Я прийняв послів твоїх з радістю і тепер посилаю послів моїх до в. м., котрих прошу аби в. м. пожалував, як Бог святий". Бо і він твоїх пошанував і обдарував. Турків іще нема, бо Кизилташі наступали на Богдана, з чого Турки дуже затішилися й просять Бога, аби біда від них відвернулась, бо війська нема — розірване. Добрудчане прийдуть. Затим ласці і т. д."

"Лист від господаря й. м. до Хмельницького:

Хоч усі листи, які в попередніх оказіях од в. м. мого мил. пана і брата до мене дійшли, я з великим приймав уконтентуваннєм, особливим способом одначе теперішні листи, що мині віддали посли в. м., мого мил. пана і брата, вислані до Угорщини і до Мультан, звеселили серце моє, а особливо коли я був поінформований про добре здоровля і щасливе поводженнє в. м., мого м. пана брата. Нічого иншого мині не зістається, як покірними бажаннями трудити Небо, щоб усі задумані справи прийшли на оздобу, потіху і славу в. м., мого мил. пана і брата. Сі ж посли що мали дорученнє від в. м., мого мил. пана і брата, а власне п. Павло, близький кревний в. м., мого мил. пана і брата, що бачив і в якім стані річи застав, певен я що в. м., мойому мил. панові і братові, пише через свого козака. Я теж до в. м., мого мил. пана і брата, уродженого Сербула Статраша умисно посилаю, аби братерська любов наша не яловіла через довге мовчаннє, і велико прошу в. м., мого мил. пана і брата, в усім що він буде реферувати в. м. мойому м. панові і братові, дати повну і безсумнівну віру. Затим покірно і т. д. В Ясах 20 травня 1651 р. В. м., мого м. пана слуга і брат Василий воєвода земель Молдавських".

"Від того ж до Виговського, писаря Хмельницького:

Мій велико мил. пане писарю, м. м. пане і приятелю! Як у попередніх оказіях я всіх моїх послів і післанців поручав дбайливости й опіці в. м. м. пана, так і сього особливо в. м. м. п. рекомендую і дуже прошу, аби він через в. м. м. п. мав щасливий приступ до і. м. пана гетьмана і брата і скору відправу. Не сумніваюся ні трохи, що він при тім повну віру матиме у в. м. м. п. у всім, що моїм іменем подасть в. м. м. п. Думаю, що й Павло, близький кревний й. м. гетьмана, подасть до відому те що у мене бачив — ачей голоси калюмніяторів тепер замовкнуть, коли і. м. п. гетьман з листу п. Павла довідається всеї правди. За тим служби мої як найпильніше в

ласку в. м. м. п. віддаю. В Ясах дня 20 дня”.

“До того ж від п. Кутнарского (секретаря господаря):

Коли гдар. й. м. до й. м. п. гетьмана умисльного (“нарочного”) свого посилає з освідчинами своєї братерської любови, то і я з оказією сею засвідчую свою покірність в. м. м. панові і братові, сердечно бажаючи, аби Біг в. м. м. п. на довгий вік здоровє скріпив і щасливими успіхами помножив. Не залишив я в нинішній оказії виявити мої почуття в. м. м. панові, особливо тим що гдаря й. м. до того настроїв, аби малим упоминочком виявив свою вдячність до в. м. м. пана. Не сумніваюся ні трохи, що в. м. ласкаво приймеш сю мою зичливість, і післанця сього, котрого я в. м. м. панові рекомендую, без затримки відправиш. За тим повольні і т. д. В Ясах д. 21 мая 1651”.

“Копія грецького листу від гдря до митрополита коринтського: “Іо з божої ласки гдр. молдавський — митрополитові коринтському Йосифові (так) Доброго здоровля побажавши, дивуюся тому, що святість твоя так довго там будучи, не пишеш до мене в жадній річи і мене не повідомляєш про мого свата гетьмана. Тому тепер, кланяючись святости твоїй, як милому приятелеві, повідомляю, що Тафралі до мене приїхав і оповів приязнь твоєї святости, і я її забути ніколи не зможу, — одначе таки прошу, аби ти схотів мене повідомити про приязнь гетьмана, і що з ним діється. Бо я знаючи святість твою таки прошу, аби мою справу підтримував і приязни своєї не залишав. Отже і сього посла — мого конюшого аби підтримав, рекомендувавши його і помігши йому отримати листи, і повідомляв мене, що там діється, а також і о своїм здоровлю — котрого бажаючи на довгі літа, зістаюся зичливим приятелем”.

По листах приписка: “Як звичайно три турецьких листи в атласі — від Коголі великого спатарія, з проханнями до Хмельницького, аби посла гдарського ласкаво прийняв, і в тій же справі до Виговського” — Осол. 225 л. 372. Сю примітку треба мабуть так розуміти, що при листах були три супроводні листи писані по турецьки, для тих турецьких правителів, з котрими могло б мати діло в дорозі се посольство.

Далі (л. 373) йдуть “конфесати” козака “Яскового сина з Чигрина” — “З під Острожка виправлений на Угорщину з послами, себто з Павлом, з Культою і з Татарином мурзою, через Волоську землю і назад післаний з листами до

Хмеля”. Але про посольство його в тих “конфесатах” нема нічого.

[16]) Акты Ю. З. Р. III с. 449 і 451. Сюди ж належать очевидно сі оповідання бранців, що вийшли з козацького табору 28 н. с. травня: “Посли Ракоція були тут під Тарнополем 4 дні і там ласкаво іх відправлено. І се річ не таємна, але повно того між старшиною і черню, що Ракоцій з їх королем (!) має йти до Кракова. Все роблять на його бажаннє, умовившися так, що він піде, як король рушить з військом на Хмельницького. Хто той Ракоцій, не знає, — оповідає як казаки хваляться з незвичайного трактаменту і гонорів, що там (у Хмельницького чи Ракоція?) уряджують послам”. — Теки Наруш. 145 с. 180.

В Monum. Hung. XXIII с. 64 подана реґеста листу Тетері до Ракоція з табору під Зборовим 22 травня: він дякує Ракоцієві за чемну відповідь (мабуть за листа адресованого старшині). 22 травня мабуть н. ст.

[17]) “Як раз висилаємо Павла Ґеча; як зачуваємо, козаки досі воюють щасливо. Радивилові написали ми, що козацький гетьман перешле йому листа, коли не допише пошта” — Юр. Ракоцій до брата 19 квітня, Monum. Hungariae XXIV С. 428.

[18]) Monumente Comitialia XI с. 133.

[19]) Сіляди думав, що Ракоцій дійсно обіцяв гетьманові через Ґеча зробити диверсію на Краків, так як се говорилося в козацьким таборі, але він при тім не міг вказати на ніякі документи з угорської сторони (Trans. I с. 160).

[20]) Monumenta Hungariae XXIII с. 53, лист з 21 квітня.

[21]) Monum. XXIV с. 432.

[22]) Monum. XXIII с. 73. Ґеч стрів се посольстві коло Дністра 9 травня.

[23]) Ah quam vellem haberemus totius belli Cosacici veram ac sinceram historiam. — Monumenta Hungariae XXIII с. 65.

[24]) Реляція Бороша з 9 травня — Monumenta XXIII ч. 36, Transsylvania I с. 162.

[25]) Вірчі листи в Monum. Hung. XXIII с. 669-70, без дати, видавець позначив їх місяцем липнем, без ближчих мотивів. Інструкція в Transsylvania I с. 182, теж без дати: видавець позначив її місяцем вереснем, мабуть з огляду на "вотум" Кемені з 7 вересня, де той висловлюється против посольства до гетьмана під сю хвилю. Але при тім позначив, що інформація Ґечові писана рукою Кеменя. _ Не знаю, наскільки важні аргументи мав він супроти того звязати хронольоґічно се votum з інструкцією і з вірчими грамотами, як се зробив в Transsylvania с. 182-8. Нижче ми побачимо оповіданнє козацьких послів, що повернулися від Ракоція в липні; нема згадки, щоб з ними приїхав угорський посол, і може бути що Ґеч тоді не поїхав. Але се не виключає можливости, що інструкцію для нього Кемень зложив літом. В кожнім разі здержлива, нерішуча політика семигородського уряду ілюструється наведеними документами для літа 1651 року досить виразно.

РОДИННА ТРАҐЕДІЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ЙОГО РОЗДРАЖНЕННЄ НА МОСКВУ, ПОСОЛЬСТВО ІЛЛІ МАНУЙЛОВИЧА.

В сих днях вичікування під Зборовим гетьманові довелось пережити тяжку особисту трагедію: 10 (20) травня, як датує се оден з Греків, принесено йому не добру вість про його жінку. Що з нею сталось, не оповідає — каже тільки, що гетьман був дуже зажурений ("кручинен" — в московськім перекладі). Найбільш детально оповідає сю "смішну історію", як він висловлюється — Освєнцім, чувши її так як розповідав її король при вечері. Жінка Хмельницького залюбилася в якімсь "дзеґармистрі", котрий був у нього наглядачем його двору ("гофмистром"), і завела з ним інтриґу. Довго се трівало між ними в секреті, а виявилося, коли Хмельницький беручи гроші на заплату Татарам з своєї скарбниці не дорахувався одного барилка з червоними золотими. Спочатку подумав на сина, — що може той ідучи в похід на Литву, взяв з собою ті гроші, і запитав його своїм листом. Коли син відповів, що тих грошей не брав ані не знав, — звелів узяти на муки того свого управителя, і той не тільки признався в сій крадіжи, але й розповів про свою інтриґу з Хмельницькою та її участь в затаєнню тих грошей. Розгніваний гетьман велів їх обох, розібравши голо, звязати разом, так як бували, і повісити [1]).

Король з утіхою оповідав се, додає Освєнцім і тим дає розуміти, що свою історію розповів він так як чув постилізовану "для смішности". Альбр. Радивил, що можливо теж чув сю історію в королівській компанії, оповідає її більш здержливо і просто, і з тою відміною — що се Тиміш доніс батькові про украдене золото й інтриґу мачухи, і гетьман після переведення слідства велів повісити жінку й її полюбовника "на одній шибениці" 2).
Вище цитовані козаки-бранці, що вийшли з табору при кінці травня оповідали: "Тиміш напевно в Чигрині мешкає 3) і пасіки направляє — повісивши мачуху з батьківського наказу і ключника, що з нею знався і видав, де що закопано, — бо обікрали були Хмельницького" 4).

Польський шпиг, що прийшов до польського табору 4 червня (а в війську козацькому був ніби то сотником!) — "оповідав за певне, що Хмельницький на своїх очах (!) велів повісити свою жінку з ключником, мавши його в підозрінню, що він мав з нею порозуміннє; не міг дорахуватися значної суми золота і талярів, і се спричинило смерть їх обох — дай Боже, аби й сам у Юдин відчай впав" 5).

Черкаський козак Мартин, що вийшов з козацького табору 10 червня й попав у полон, розповідав більш леґендарно: "Казав її (гетьман) на гаку розбити, і така поголоска в таборі в тій справі, що перехоплено лист до неї від Чаплінського: аби скарби поховала, а самого Хмеля отруїла. Тимошко велів її спочатку огнем мордувати — доки не добув закопаних барил з грошима" 6).

Невідомий на імя Поляк-участник походу згадує коротко сю родинну траґедію з приводу родинного з'їзду сім'ї Хмельницького в Корсуні, в жовтні того року, пояснюючи до характеристики Тимоша Хмельниченка, що се він стяв свою мачуху, а мати її повісив 7). Нарешті Єрлич в своїх записках коротко записує, що підчас походу під Берестечко гетьман велів своїм листом, писаним до сина Тимоша, повісити свою жінку разом з иншими шістьма особами 8).

Порівнюючи сі відомости, за найбільш правдоподібне ядро їх можемо прийняти, що гетьман підчас походу 9) одержав якісь підозрілі вісти про свою жінку — можливо від самого Тимоша, і дав йому певні умовні накази, як поступити, коли б сі підозріння і обвинувачення справдилися, і дня 20

травня н. с. під Зборовим одержав відомість, що обвинувачення потверджено і дружину його скарано смертю.

Відомість ся очевидно глубоко схвилювала гетьмана і привела його до крайнього нервового роздраження, яке не обмежилося тільки рефлєксіями про сю родинну подію, а виявилося в трактованню ріжних справ в тім моменті. Старець Павел записав в своїй реляції московському цареві, що коли він пішов "розговорювати гетьмана з тої журби", в яку він впав з причини відомостей про смерть своєї дружини, він застав гетьмана в великім роздражненню, що знайшло свій вислів в розмові про політику Москви. При гетьмані був тоді його осавул Демко — можливо що з ним завів гетьман сю розмову, а може се було в звязку з пляном висилки до Москви декого з компанії сих Греків з політичною місією — і гетьман при сій розмові дійшов до такого гніву, що став присягатись перед іконою, що він піде походом на Москву і "зруйнує її гірш як Литву". "Я посилаю від всього серця, а вони з мене насміхаються!"

Сі слова сказані в великім знервованню, обгостренім траґічними вістями з дому, розкривають тяжкі і трівожні настрої гетьмана, викликані ситуацією. Ніхто з тих союзників, що він їх хотів втягти в свою кампанію, ніяк не хотів прийти з реальною поміччю. Хана не можна було дочекатись. Москва віддячувалась "милостивими словами" та соболями. Ракоцій все обіцяв, а на границю не йшов. А тим часом час минав, військо нудилось, тільки об'їдало непотрібно край, і ситуація все гіршала з з кожним днем.

В кілька день після згаданої розмови вислано своєрідну дипльоматичну місію до Москви. Поїхав брат у перших митрополита Йоасафа Ілля Мануйлович і з ним Василь Данилович, родом Сербин, але очевидно компаньон тої ж грецької компанії (московські супровідні документи звуть їх обох Греками). Повезли секретні листи Виговського, писані рукою митр. Йоасафа і старця Павла, теж Грека; робилось се на підставі умови з Лопухиним, як з ним умовилися підчас його посольства. В листах подавалися відомости про Акундинова — що старець Павел їздив до нього, бачив його "в однім руськім монастирі", і Акудинов готов приїхати до Москви, коли йому буде ґарантована безпечність. Оповідалось про перемогу Хмельницького над Ляхами. Але дійсним нервом сих нібито страшно секретних звідомлень, посиланих з такою таємністю, нібито потайки від самого Хмельницького, — були побажання мабуть прегарно

звісні гетьманові, можливо — ним і подиктовані: щоб цар прийняв українських козаків під свою руку так як держить донських, і обстав за них перед Польщею.

"Богато разів я казав пану моєму гетьманові — писав митр. Йоасаф, — аби він писав (вам), і гетьман мині сказав: "коли (цар) зволить нас пожалувати, щоб ми йому поклонилися і україну його оберігали без платні, і коли він любить віру християнську — так як він єсть правдивий християнський цар, — то нехай пришле поміч і ми будемо мати його царем і станемо його рабами: так як служать йому донські козаки, і ми також служитимемо йому задля єдиної віри християнської. Коли схоче взяти назад свої городи — то ми поможемо йому взяти [10]). Коли лишить, щоб тими городами володіли Ляхи, — то Татари й козаки будуть Ляхів руйнувати і не дадуть ними володіти. А писати мині тепер нема що: я все переказав з Іваном Петровичом (Тафларі), він їм (Москві) все оповів і тепер вони як собі хочуть!"

З огляду на се м. Йоасаф питав царя, чи не привести б йому гетьмана таки зараз до присяги на вірність і службу цареві, аби українські козаки служили йому як донські? [11]).

В листі до царського тестя він давав йому знати, що перемога гетьмана над Ляхами цілком певна, і він не замириться з ними, поки не знищить їх до решти і на королівство посадить короля християнського [12]). Тим не менше — се підносилося в иншім листі до царя, від старця Павла, — годилося б післати від царя "невелику поміч воєнних людей". Хоч у гетьмана і свого війська богато, але се потрібне "для слави великого вашого царства — що він має поміч від великого вашого царства". Инакше - натякав обережно лист — "будете мати розвратьє!" "Татари давно б були його підняли" (розумій: на Московське царство) — "тільки перебила нинішня війна" [13]).

Примітки

[1]) Ст. 298, під 9 червня.

[2]) Pamiętniki II с. 437.

[3]) Стилізація, очевидно, відповідає на чутки, мовляв Тиміш післаний в похід "на Литву".

[4]) Теки Наруш. 145 с. 179.

[5]) Осол. 225 л. 335.

[6]) Тамже л. 363.

[7]) Starożytnosci I с. 353.

[8]) с. 146 (І с. 122 першого вид.).

[9]) Пок. Роллє в своїх статтях про двір Хмельницького зробив досить правдоподібну поправку до оповідання Освєнціма, що гетьман підчас походу післав по гроші для Татар, і при тім викрилася недостача їх, і з того пішла історія.

[10]) Коментарій до сих слів дають поголоски записані Ґоліньским: Хмельницький посилає посольства до ріжних монархів, аби звідусіль ударили на Польщу. Москві обіцяє вернути князівство Сіверське і Чернигівське, Смоленське "та инші панства"... с. 469.

[11]) Акты Ю. З. Р. III с. 448 і 449.

[12]) Тамже. с. 450.

[13]) Тамже с. 453.

III. БЕРЕСТЕЧКО І БІЛОЦЕРКІВСЬКИЙ ТРАКТАТ 28-IX 1651.

ПОЧАТОК ЛІТНЬОЇ КАМПАНІЇ 1651 Р., СКУПЧЕННЄ ПОЛЬСКОГО ВІЙСЬКА, В ПОЛЬСЬКІМ ТАБОРІ ПІД СОКАЛЕМ, ВАГАННЯ В

ПОЛЬСЬКІМ ТАБОРІ, МАРШ ПІД БЕРЕСТЕЧКО.

Ситуація ставала грізною. Поки Хмельницький марнував сили і гаяв час, вичікуючи хана та упускаючи моменти, коли він міг розгромити частями польські сили, протягом цілого місяця травня, польський уряд, а властиво король, що скільки можна бачити — виявив з-поміж усього урядового осередку найбільш енерґії, запобігливости і зрозуміння ситуації, — хоч повільно і теж не дуже пляново, але кінець кінцем не безуспішно переводив концентрацію польської військової сили.

В першій половші травня н. с., коли козацькі сили були скупчені приблизно на лінії Гончариха-Збараж, польське військо було розкидане в трьох пунктах: останки старого коронного контінґенту під проводом Каліновского повільно посувалося з Камінця на збірне місце до Сокаля. Новозатягнене військо, котрим розпоряжався великий гетьман Микола Потоцкий, збиралося під Володимиром. Полки орґанізовані безпосереднє королем та ближчими до двору маґнатами збирались коло королівської кватири, визначеної в Сокалі. Посполитому походові призначений був Константинів, але в сім часі ся територія, як ми знаємо, була вже в руках козаків, і її треба було наперед видерти від них.

Обовязком козацького гетьмана було не дати місця концентрації, не допустити до об'єднання сих елєментів польської армії — але гетьман не використав ні трохи всіх дефектів сього процесу їх збирання.

Рушивши з Люблина, король видав шляхті наказ замість Константинова сходити ся до обозу “там де він буде призначений” — се самому королеві здавалось іще неясним з огляду на неполаднані відносини між ріжними впливовими провідниками маґнатства [1]). Цiломiсячний пробуток короля в Люблині власне й був головно присвячений полагодженню ріжних маґнатських жалів і суперечок. (Між ними особливо голосна була справа Юр. Любомірского, що накликав був гнів короля, образивши його референдарів, і тепер був привернений до його ласки, зогляду на інтереси оборони). Підканцлєра Радзєйовского вислано до великого гетьмана Потоцкого, до його маєтности, де він засів не хотячи співпрацювати з польним гетьманом Каліновским своїм помічником. Сварка сих офіційних провідників війська деморалізувала військо й шляхту, унеможливлювала кампанію, тому доконче треба було привести їх до якогось співробітництва.

Потоцкого вдалось ублагати, і він перевів своє військо, в скількости 7 тисяч, до Сокаля, куди попрямував і король з своїми силами. Для приспішення шляхетського війська, що збиралося дуже тяжко і мляво, публіковано оден за одним ріжні надчислові й додаткові обіжники, котрими шляхту алярмовано до як найскоршого збору зогляду на неприятельський наступ. Воєводи і ріжні маґнатські персони з свого боку помагали її розрухати, і так нарешті удалось під кінець травня рушити. Трохи запізно — але хан своїми проволоками покривав сі шляхетські опізнення.

16 чи 17 травня король підійшов під Сокаль, маючи з собою зібраного війська коло 7 тисяч, і відси, як уже згадано було — вислав на зустріч Каліновскому, котрому заходило дорогу козацьке військо, кілька тисяч кінного війська під проводом Конєцпольского. Обережність була цілком оправдана, бо передові козацькі полки стояли в околиці Зборова і Тернополя; але Каліновский обійшов їх і розвідчики Конєцпольского одержали відомість, що сей полудневий корпус вже поза небезпекою. 22 травня він прилучився до королівського війська, з військом страшенно знищеним і переполовиненим, але все таки вирятованим з небезпеки [2]).

Таким чином в 20-х днях травня н. с. польські сили завдяки неуважности чи неповоротности козацького війська, що не подбало їх розлучити і розгромити кожде з-окрема, збилися в оден, доволі значний кулак — коло 20 тис. війська. Розуміється, і тепер козацьке військо, з додатком кільканадцятитисячного татарського відділу, мало повну перевагу над ним — тим більше що військо Каліновского напр. прибуло цілком нездатне до бою. Але Хмельницький, може бути — не без впливу тяжкої душевної драми, пережитої саме в сім часі, далі лишається в стані вичікування і виглядання — жде хана, веде зносини з Ракоцієм і московським двором, як ми бачили, і дає Полякам змогу далі громадитися і консолідуватися. Король, прибувши під Сокаль, велів заложити тут фортіфікований табор — обгородити валами і редутами, що й було доволі старанно виконано. Війську він робив часті муштри й вправи. Щоб запобігти деморалізації і мародерству заведено військові суди і для прикладу виконано кілька засудів смерти над винними в розбоях і своєвільстві офіцерами [3]). Для піднесення релігійного настрою — як засобу на всі чесноти — спроваджено православну ікону Богородиці з Холма, що славилася як чудовна, мовляв писана самим євангелистом Лукою і разом з ченстоховською іконою принесена з Царгорода

Володимирові Вел., а тепер відібрана від схизматиків для піднесення католицького ентузіязму. Її уміщено в таборі, в спеціяльнім деревлянім бараку, відправлювано коло неї неустанні богослуження, і вони збирали справді богато війська, та й поза богослуженнями приходило туди на молитву богато вояків [4]). Ширилися чутки про ріжні побожні видіння: мовляв підчас ночної варти вояки бачили на небі короля на престолі, над ним ангел тримав корону, а другий — меч над його головою, і видний був в блакітнім облаку "дуже гарний зелений город" (очевидно рай), з латинським написом: "Спаситель миру": Угри що були на варті, мовляв, прочитали сю напись, свідки присягли, і король відправив з нагоди такої божої ласки парадне богослуженнє. Инші бачили в хмарах Богородицю, як вона своїм плащем окривала польський табор, і впавши на коліна тут-же відспівали льоретську літанію. Все се толкувалося як явний доказ божої ласки і запоруки перемоги, і король з своїм штабом підтримував сей релігійний настрій ріжними церковними церемоніями [5]).

Для настроїв самої верхівки характеристичні ті "смішні історії", котрими ділився король з своїм ближчим окруженнєм. Ми бачили вже, як "смішно" розповідав він при столі страшну родинну траґедію козацького гетьмана (с. 254). Можемо додати другу з подорожніх записок Маєра. Він оповідає таку веселу історію, що чув від Пшіємского, брата начальника польскої артілєрії, бувши в берестецькім таборі. "Жиди складаючи королеві поголовне, просили його, щоб він як дістане до рук Хмельницького живого, зволив їм його віддати. На питаннє, що ж вони хочуть з ним зробити, відповіли, що вони обдеруть на-свіжо подільського вола і зашиють Хмельницького голого, як мати родила, до тої волової шкіри, так щоб тільки голова виставала. Будуть його тримати в теплім місті, годуватимуть його смачними стравами і напитками, а в свіжій воловій шкірі будуть рости хробаки і годуватимуться тим, що з нього виходитиме. Почнуть гризти заживо його тіло, а щоб він від смороду і від болю не вмер швидко, вони підтримуватимуть його життє як найдовше найкращими ліками, стравами і напоями, аж доки хробаки з'їдять його цілого, аж до серця. Тоді вони спалять його перед козаками на стосі, а попіл його дадуть випити иншим полоненим козакам в горівці. Король дуже з того сміявся і дивувався такій мстивости [6]).

Тимчасом приходили нові полки. В днях 27 травня, 3 і 5 червня король

зробив докладний перегляд війську, поділивши його на кілька частин: спочатку пописано кінноту польську (хоругви гусарські й козацькі) — нараховано її 18 тисяч, потім військо чужоземне — нараховано кінноти (райтарів і драґонів) 2.800 і піших 4.700; нарешті оглянено нове військо угорське і польське, нараховано того 54 хоругви, що можна приблизно рахувати на півшестої тисячі, а всього пописано тоді війська на 30 тисяч. Але ріжні маґнати прибували далі, приводячи більші й менші почти війська, а від 7 червня почало приходити посполите рушеннє ріжних воєводств, з припасами, обозами, службою, і т. д. Збиралося військо таке велике, що й старі жовніри польські такого не памятали. Але його орґанізація, утриманнє, дісципліна лишали дуже богато до бажання. Особливо старе коронне військо, приведене Каліновским, стомлене довгою і тяжкою кампанією, стративши баґаж, коней і зброю і не одержавши не то що спеціяльної нагороди, а навіть і належної за прослужене платні, було до крайнього розжалене і схвильоване, і в початках червня, коли дебатувалися питання про наступ на козаків, воно застрайкувало, заявивши, що не піде на неприятеля, поки не одержить якоїсь значнішої субсидії, щоб полатати свої недостатки. Був се дуже неприємний інцідент, з огляду що як раз була се найбільш досвідчена і випробована частина армії — її ветерани, і їх приклад міг зробити шкідливий вплив на инші частини. Тимчасом державна каса була цілком порожня. По довгих міркуваннях король і його рада рішили піти слідами Єремії Вишневецького, що в 1648 р. так безцеремонно обійшовся з львівськими скарбами: тоді його за се дуже лаяли, “окричащи се як розбій”, завважає Освєнцім — але тепер, не бачучи иншого способу, рішили зробити те саме. В сокальськім кляшторі, покладаючись на міські укріплення, тутешня шляхта поскладала свої скарби — все що мала ціннішого, і королівська рада порішила чи за згодою шляхти, чи хоч би й без неї зревизувати сі депозити, та забрати з них гроші в позику, з тим щоб їх потім вернути. Страшне се викликало обуреннє серед шляхти, але тим не менше комісія зложена з сенаторів занялась “огидною справою розбивання чужих скринь”. Тільки ся огида не оплатилася навіть і матеріяльно: грошей знайшлося дуже мало, і прийшлось звернутись до иншого способу, з котрого властиво годилось і почати: збирати гроші між присутніми маґнатами і шляхтою, хто скільки міг позичити на заплату війську. Але й ся складка дала дуже мізерні результати: стільки що на хоругов припало по тисячі золотих, пілком незначна сума; але кінець кінцем вояки задоволились доброю волею

короля, виявленою такими розпучливими, хоч і безрезультатними зусиллями, і згодилися служити на кредит [7]).

Другим джерелом незадоволень була непевність ситуації, неясність тактики, вічна змінність в рішеннях, що почасти толкували лихою орґанізацією розвідки, а головно валили на хаос в командній апараті, що виникав з бажань короля всім самому кермувати і на свою руку рішати.

Воєнні польські історики-спеціялісти виправдують його тим, що маючи на чолі армії таких двох офіціяльних шефів як гетьмани Потоцкий і Каліновский, з котрих кождий по своєму дуже яскраво виявляв нездатність до керування кампанією, король, сам маючи деякий військовий досвід і тримаючи при собі фахових дорадників з заграничних офіцерів, випробованих на досвідах Тридцятьлітньої війни, мав підставу сам усім керувати і у все мішатися, бо його мішаннє гетьмани хоч не радо, ще зносили, але передачі вищих воєнних функцій кому небудь ніяк не потерпіли б [8]). Та незадоволеннє з його розпоряджень все таки було велике, хоч би вже з того одного, що вони розминалися з прийнятими в польському війську звичками й заводили ріжні нові вимоги й обовязки. Освєнцім, що служить добрим інформатором про сю війну, дуже проречисто оповідає про сі нарікання:

"Чи було більше — між богатьма иншими — незадоволеннє в війську нашім, як з частої і великої непостійности в постановах, раз уже принятих на радах, пише він. Бо що вже було ґрунтовно постановлено в одній раді, за яким небудь повівом вітру, або за пустим оповіданнєм (розвідки) зараз мішалося, відкликалися попередні розпорядження, ухвалені загальним рішеннєм, і слідували инші, з приватного впливу поодиноких людей, викликаючи загальне замішаннє. Причиною того було перед усім захитаннє військових юрисдикцій, перед тим не бувале. Бо за давніших королів, хоч вони й бували в обозі, при них був королівський маєстат, а при вождях і урядниках військових повна влада і юрисдікція їх урядів без замішання, і тому кождий належно пильнував свого обовязку і все зіставалося в своїм порядку. А тепер, мабуть за порадами чужоземців, що хотіли вдиратися в чужі права і присвоювати собі повагу урядників, здавна настановлених у війську, — а може й за власною побудкою йдучи король став легковажити урядників давнього війська і те що належало до їх обовязків став доручати новим особам. Так гетьмани вже не були гетьмани, обозний не обозний,

стражник не стражник, і в усіх инших справах наступило помішаннє урядів, через те що король хотів бути сам і гетьманом і обозним і всім, — або доручав людям, котрим се з права не належало зовсім, а ті (офіціяльні урядники), бачучи, що їх зневажають і відсувають, зовсім не дбали про те що належало до їх урядів, не хотіли виконувати своїх обовязків, і через те настав великий нелад у війську, трохи не що-годинні нові зміни в постановах, велике невдоволеннє серед усіх свідомих воєнного порядку, і нарешті — недбалість в розвідці про неприятельські замисли: одні на других дивились, не було ні шпигів ні певних авізів про неприятельські діла і проґреси, і спускались на самі тільки язики — непотрібно трудячи задля них військо, бо з них ніколи не могли видобути істинної правди. І се теж було не малою причиною частої відміни принятих рад: то ми деревіли, носи вішали й задумували боротися тут проти наступу неприятеля. Коли-ж день-другий не видко його було, і язик оповідав щось протилежне першому — то зараз приступала радість і охота наступати" (с. 303).

Після останнього перегляду війська (5 червня), під впливом відомостей бранця Реснівського про войовничий настрій козацького війська і про готовість його іти на Поляків і без хана [9]) — що потверджували й инші звістки, король рішив, що під Сокалем чекати козаків не добре — місце за тісне для битви, треба пересунутися на инше, а власне з Богу на Стир, на схід, де наглянуто догідне місце під самим Берестечком, в віддаленню приблизно 10 миль від Сокаля. Там мовляв було б вигідніше битву прийняти з козаками, коли будуть наступати, і самим відти наступати на них — коли б хан не прийшов. А щоб козаки якось не перебили сього пересунення і не зайняли переправи, вислано наперед частину кінного війська під проводом Конєцпольского, щоб зайняти ті берестейські позиції і місця на переправах [10]). Конєцпольский щасливо виконав се дорученнє, і головне військо мало вже рушитися 11 червня, коли рано отримали вісті, що хана з ордою бачили перед кількома днями [11]) під Винницею — з чого можна було міркувати, що хан або зійшовся з Хмельницьким, або дуже близько від нього [12]). Під впливом сеї новини король рішив зістатися під Сокалем — рахуючися з перспективою скорого наступу неприятеля і можливої облоги; рахував, що в такім разі краще триматися готового, добре укріпленого табору, в добрій позиції, над сплавною рікою. Одмінив вихід, покликав назад Конєцпольского з його відділом і дав наказ свому війську

запасати поживу (на можливу облогу очевидно) та брати для того свобідно все потрібне. "Се за порядних вождів в військах річ нечувана", завважає Освєнцім, і додає, що сей дозвіл дав притоку до зруйнування всеї сусідньої Волини — "бо челядь і чужоземці за сим дозволом пішли на чати і не контентувалися худобою, поживою та иншими припасами, що заставали по хатах у убогих підданих (се очевидно — пївбіди), а нападали по неприятельськи і штурмом добували двори і укріплення, в котрих позакладалася шляхта з своїми підданими для оборони від неприятеля: наче в неприятельський землі нищили мечем і огнем своїх же, під претекстом віри руської" — (себто проголосивши релігійну війну против православних. Ще характеристична риска настроїв — уже з загалу війська!

Але й се королївське рішеннє теж стояло не довго. Коли перше враженнє від козацьких оповідань пройшло, король знову став розважати всі невигоди сокальської позиції — її тісноту, занечищеннє від місячного стояння ("повно смородів в обозі, повітрє через те зіпсоване, а з того причина великих хороб, що під той час панували в війську, найбільше в пішому"). Тут почали радити наново — коли переходити, то куди переходити і як переходити? Одні стояли за Берестечко, бо мовляв, коли Хмельницький стоїть під Вишневцем, то ясно, що хоче наступати на польське військо, а наступаючи мусів би переходити через Берестечко: тому добре завчасу зайняти сю переправу, тим більше що се добре місце для битви, і ріка Стир могла б служити доброю охороною для польського війська. А коли б Хмельницький задумував відступити на Україну ("бо й такі потішні вісти літали", завважає Освєнцім), то з Берестечка лекше рушити на Київ. Инші доводили, що навпаки — треба пересунутися на полудне під Глиняни — звісне збірне місце військове. Бо там і паша для коней і запріянтованнє для війська було б лекше, а коли у Хмельницького є замір разом з Татарами вислати козацький кінний рейд на Краків, для спільних операцій з Ракоцієм, як то далі домірковувалися з оповідань бранців, що козаки дуже "фундуються в коні" [13]), то з Глинян можна б їм заступити дорогу. Коли ж у Хмельницького такого заміру нема, то з Глинян так само можна наступити на нього як і з Берестечка. А були й такі, що вважаючи на небезпеку пересування такого великого і тяжкого обозу, під загрозою неприятеля, при несправности війська і недосвідчености короля, що брався всім керувати і порядкувати, за безпечніш уважали таки нікуди не рухатися й чекати посполитих рушень далі під Сокалем.

Але переважила таки гадка, щоб іти під Берестечко. Тоді й виникло питаннє, як його йти? Одні радили перевести наперед кінне військо, а обоз з челяддю полишити під Сокалєм, під охороною деякої частини кінноти; инші доводили, що при такім розділі може статись велике замішаннє, і сама челядь зіставшися при обозі, може збунтуватись і пограбувати його. Нарешті рішено йти разом кінноті й обозові паралєльно трьома дорогами для скоршого руху. Але коли було начеркнено плян такого поділу, се викликало страшенний вибух обурення в війську на такі "новини", і гетьман коронний став перший кричати, що він зрікається гетьманства при такім непорядку і замішанню, а коли його пробували заспокоїти, він гукнув: "Дайте мині спокій, бо ножем себе проколю!" Та се не стримало короля, і 16 червня військо рушило під Берестечко. Як справедливо передбачали, сей пятидневний перехід вийшов кошмарним: весь порядок виписаний на папері пішов в нівець, військо помішалося, на переправах приходило до правдивих бійок; король гнівався, доходив до непристойних і образливих виступів: з приводу фальшивої трівоги ним же викликаної, дійшов до матірних лайок, і се підривало не тільки його авторитет і популярність серед війська, але взагалі віру в якийсь лад і плян.

Коли б Хмельницький напав був серед сього переходу, легко зробив би амінь цілій кампанії. Але він пропустив і сей момент, так що весь марш за виключеннєм кількох фальшивих трівог пройшов без перешкоди з його боку, — хоч козаки як раз перед виступом билися з польськими роз'їздами під Бродами, а підчас переходу здобували Олику (на півн. схід від Берестечка), і сей трудний хаотичний марш польського війська відбувався у них, можна сказати, на очах [14]).

19 червня королівське військо було вже на місці. "Наше військо як колись Ксерксове, покриває поля і гори, ріки висушує", пише пів-вдоводено, пів-іронічно галицький стольник Мясковский в день приходу. "Страшний і за людської памяти невиданий натовп людей, але се множество полягає найбільше в возах; полеве військо в шику виглядає мале супроти сього множества — хіба що нас скріпить посполите рушеннє, що тягне за нами в милі або в пів-милі. Неприятель під Вишневцем щось страшне замишляє — щось страшне хоче на нас учинити: дизертир з його війська каже, що хоче напасти на нас або підчас сну, або в переході. Я Бога прошу, аби нас в поході не заскочив, бо не обійшлося б без великої конфузії" [15]). Але

козацький гетьман не спромігсь і на се.

Примітки

[1]) Друкований універсал у Міхаловского, с. 636, з датою “20 мая в Красноставі”; але 20 травня король був уже під Сокалєм, се мабуть дата отримання універсалу. Вірніша дата у Ґоліньского, с. 475 — “четвертий універсал до краківського воєводства, в Уханях 12 травня”: (Ухані між Красноставом і Грубешовим) — зміст тойже що у Міхаловского. У того ж Ґоліньского с. 47, вісти зі Львова: 20 травня в суботу публіковано четверті віці на посполите рушеннє “від короля й. м., котрий під Сокалем велів заложити обоз, а другий під Володимиром, аби там збиралося військо до пп. гетьманів і посполите рушеннє. Бо Хмель сам опанував Пилявці і там уфортифікувався, а инші козацькі війська під Старим Константиновим положилися грізно з Татарами, і до них хлопства — Руси громадитися незмірна сила; де був король призначив місце коронному обозові, під Ст. Константиновим, туди Хмель з козаками забіг і розложився, і по Україні велика трівога: що живо тікає, куди хто може. У Львові оголошувано, аби запасали поживи на два роки, а хто не має чим живитись, аби завчасну виїхав; тому богато людей виїхало, і ріжного посольства повиходило, бо у Львові велика дорожня на хліб і живність. Король мав замешкати у Львові чекаючи, поки збереться посполите рушеннє, і пише до шляхти, до воєводи, аби збиралася як найскорше не чекаючи 5 червня, бо нагла і велика потреба того супроти неприятельського наступу, що й загони порозпускав займаючи худобу і людей”.

Далі під датою 5 червня (орієнтуватись в ситуації треба дальше поданою датою: вівторок перед св. Трійцею, 23 травня) Ґоліньский записує: “Опубліковано посполите рушеннє знову, вже пятий раз — універсал від короля, аби як найскорше ставилися до обозу всі їх мил. шляхта воєводства Краківськаго: аби ніхто не вимовлявсь ані заслонявсь ані хоробою, ані старістю, ні труднощами... Шляхта вибиралася, але нескоро і ліниво: доперва собі коней шукає, починають купувати сідла, стрільби, вози і zbroie й инші воєнні потреби — бо того дома не мали і не кохалися в тім, тільки в

господарстві і маєтностях, ріллі, застінках та торгах, сподіваючися, що король відправить посполите рушеннє без Краківського воєводства, як два роки тому під Зборовим. А так після публіки взялися поспішати й виїздити: кн. Заторське, Освєнцімське і шляхта воєводства Краківського, під Ряшів — там визначила собі місце збору і попис 5 червня.”

В Осол. 200 с. 222 є обіжник воєводи краківського кн. Заславського з докорами краківській шляхті, за те що вона так ліниво збирається в похід, не вважаючи на всі заклики; останній термін збору визначається їй на 2 і 3 червня між Пшеворском і Ланцутом.

[2]) Освєнцім с. 282-4. Альбр. Радзівіла Pamiętniki s. 435-7. Жерела XVI с. 114-7.

[3]) Реляція з обозу 11 червня у Ґоліньского (с. 504): “Постинано Павловских ротмістрів добровольців, що дива виробляли над хлопами, вимагаючи неможливого”; також Коховский с. 243.

[4]) Рел. нунція — с. 119, Освєнцім с. 289.

[5]) Ґоліньский с. 481.

[6]) Архив Ю. З. Р. III. VI с. 33-4.

[7]) Освєнцім с. 299-300.

[8]) Górski, O działaniach wojska koronnego c. 231.

[9]) Вище с. 245-6.

[10]) Освєнцім с. 298-300, Радивил с. 400.

[11]) У Освєнціма — “ві-второк 7 числа”, але второк припадав 6-го.

[12]) У Ґоліньского (с. 503) записана реляція, з сокальського табору, з 11 червня, де переказуються відомости здобуті від козаків бранців затоплених 9 червня під Камінцем; вони в дечім згоджуються з оповіданнєм Освєнціма (с. 300), і можливо що се власне та відомість, яка вплинула на зміну королівських розпоряджень. З огляду що ся реляція не видана, я наведу з

неї отсі уривки, що сплітають, очевидно, вісти сих бранців з иншими відомостями: “Сказали, що Хмельницький виїхав з-під Вишнівця, самі не знають куди, а міркують, що до Орди Татарської, а всьому війську свому велів сходитися під Дубно. Не щастить йому все, бо і язика нашого (польського) ніяк не може дістати, і се його дуже турбує, і він собі нічого доброго не обіцяє, через те далекий від свого давнішого завзяття (animuszu).

“Війско має числом таке як під Збаражем — як виходить з оповідань тих козаків, — але все хлопство! Вислав був на Литву своїх полковників: Небабу і Джеджеля з 40 тис. доброго комонника і 6 тис. татарської орди, але кн. Радивил знищив їх до-щенту і сам до нас підійшов, переправившися за Лоїв з тої сторони до нас. Між козаками такий великий голод, що самі признають се. Хан з Ордою прийшов до Хмельницького, з великою силою і єсть під Летичевим.

“Цісар турецький вислав був до нього (очевидно Хмельницького, а не хана) послів з листами і презентами, але ті посли не могли йому ні тих листів віддати, ні презентів піднести, бо п. Кондрацкий, що був полишений з залогою в Камінці, випавши з 150 чоловіка, піймав тих турецьких послів, коли вони минали Камінець Под., і відіслав королеві листи. Що там в них було, велено не відкривати, але потиху чути, ніби писав він (султан) так, що помочи дати не може, бо має перед собою війну дуже пекучу; отже се великий натяк дав Турок королеві, і Бог зна — чи король за його (божою) помічю знищивши козаків, не оберне отсих сил своїх на нього (султана)” — с. 503-4.

13) Таку відомість дали 2 червня козаки-бранці Полтавського полку: що військо козацьке дуже велике, “але все в коні фундується: пішого мало і хто приходять пішо, відсилають назад”. “Сей пункт дав нашим матерію для розмов і висловів ріжних” — завважає з сього приводу Освєнцім, — “одні говорили, що се фундованнє в коні не для чого иншого, тільки для скоршого уступлення, коли б був на них натиск; инші — знаючи великі і часті змови і посольства (Хмельницького) з Сіґізмундом Ракоцієм, що прагне нашого панства і громадить війська, здогадувалися, що витягнувши наше військо за ліси, ріки та всякі лихі болотяні переправи, коли Ракоцій наступить з своїм військом на Краків, (Хм.) на татарський спосіб посадивши на коней піхоту, хижо скочить до Кракова йому в поміч”.

[14]) Освєнцім с. 315, 6 — про марш особливо докладно; Ojcz. Spominki II с. 73 — битва під Бродами; Радивил с. 440-1 - про облогу Олики.

[15]) Осол. 225 л. 373.

ТРІВОЖНІ ВІСТИ ПРО ЕМІСАРІВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, "ПІДПАЛЯЧІ", БУНТ КОСТКИ-НАПЄРСКОГО, УНІВЕРСАЛИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО МІЖ ПОЛЬСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ, КОЗАЦЬКИЙ ПОХІД НА СМОЛЕНЩИНУ ЧЕРЕЗ МОСКОВСЬКУ ГРАНИЦЮ.

Тільки що польське військо розташувалось на сих нових, далі на схід посунених позиціях, як прийшли грізні вісти з заходу: про селянське повстаннє, підняте в Краківськім воєводстві універсалами Хмельницького, та про його емісарів, розісланих з такими же бунтівничими завданнями, в ріжних инших областях Польщі [1]).

Чутки про таких висланців літали вже давніше. Шляхта розуміла, який небезпечний приклад дає українське повстаннє підданим инших провінцій, без ріжниці національности і віри, і з страхом оглядалась на всі боки. "Найгорше що се хлопська війна! Хто може бути безпечним, коли підданство далі завізьметься? Тут уже йде про свободу панів і шляхти! треба в тім великої бачности — бо звідусіль підданство готове вдаватись (ubiegać) до тих зрадників, аби тільки — не дай Боже — могли собі знайти провідника!" — пише варшавський кореспондент в цитованім листі 15 квітня [2]). Якийсь п. Щуцкий одержавши відомість про повстаннє підняте Леоном Косткою між "ґуралями" (гірняками), писав знайомому ротмистрові в сусідньому воєводстві: "Прошу, зволь мати око на тих що маєте по рудах, ломах, гутах, гуральнях [3]) — мало що певніших від тих ґуралів, — аби не побачили між собою теж якого небудь дракона замісць Лєона. Прошу вас, пильно вистерігайтесь, аби не давати найменшого повода до бунтів ексторзіями (реквізиціями)... Хмель відтягає битву, аби його шпиги тут тим часом чогось наробили" [4]). Місяць перед тим, в реляції з 27 травня н. с. нунцій, пише що він наслухавсь про тих шпигів в Варшаві:. "Не честиве лукавство сього проклятого Хмельницького до того дійшло, що він не вдоволяється повстаннєм проти свого прирожденого володаря, тісним союзом з ворогом хреста Христового і обіцянками та присягами відступити від своєї християнської, хоч і схизматицької віри, та потурчитися. Він висилає, недавно тому, з свого табору 150 пропащих людей, ніби то для випрошування собі на прожиток: дає їм наперед по 5 талярів і обіцяє по 50, коли вони повернуться, виконавши дорученнє. Третина сих пропащих людей була вислана до сього міста (Варшави), щоб спалити його, а инших сто по ріжних инших місцях, аби зробити те саме. Тут їх зловлено шість, і всі вони признались — хоч їх захоплено і допитувано з-окрема. Тепер пильно розшукують і тут і скрізь ще инших, щоб їх відповідно укарати; але схопленнє сих дає підставу думати, що инші повтікали" [5]).

Раз пущена в сім напрямі фантазія знаходила все нових і нових участників сеї інтриґи Хмельницького. Біскуп познанський дістав таке звідомленнє з Каліша, з 4 червня. Якийсь арештований заволока, ніби то хорий вояк, що відстав від своєї хоругви, на допиті розповів між иншим, що в тих днях инший такий же заволока, що звав себе Ґржібовским — і ходив та

випрошував собі гроші, ніби то на окуп з татарської неволі, — намовляв його в Познані до спілки і обіцяв велику заплату. “А робота мала бути така: просячи милостиню, шпигувати двори і доми шляхецькі, розпитуватися про достатки, бунтувати хлопів против панів, особливо там, де зверхність над підданими тяжка, а саме за Познанєм в напрямі Межирича”. Оповів йому той Ґржібовский, що він тут у Великопольщі має під собою таких аґентів 80, а по всій Польщі 200. “А над ним полковником ніякий Стасенко — як йому Ґржібовский казав”. З сеї компанії Ґржібовского як його допитували, пізнав мовляв кількох, і описав їх вигляд — числом пять. “Всі вони дали собі гасло: коли тепер повіти будуть рушати (в похід) зійтися в селах між Ціонженем, маєтком біскупа познанського, і Лондем опата лондського, і там умовившися, де кому Ґржібовский скаже, йти й палити гумна, села, міста, рабувати доми й двори шляхетські, бунтувати хлопів — одним словом все зле робити”. Арендар, шо арештував і представив сього заволоку, доносив за кілька день потім, що в місцевих лісах сі злодії зібралися вже в числі двох тисяч, під проводом Ґржібовского, закладають собі укріпленнє, ставлять окопи; ходять по околиці перебравшися за прочан, жінок і ксьондзів — “вже кілька млинів спалили” 6).

Козак Андрушко Ворожбилович з-під Любачова, зловлений недалеко Бродів, в перших днях червня, на муках розповів, що бувши родом з тих околиць, він побував у Київі перед мобілізацією і попавши до війська, там познайомився з иншими козаками з сього краю, і чув від одного з них, Янка Мутянки з Тішанова, що до Польщі пішло 150 шпигів перебраних за старців до ріжних місць. Андрушко ніби також пристав до сеї кампанії, і з сим Яцком у них бувала розмова про те, як би спалити Тішанів, і Яцко похвалявся спалити і замок і місто. Якісь Андрушко і Хведько з Жабча оповідали Андрушкові Ворожбиловичу, що вони вже двічі палили Белз, і ще будуть. Назвав він ще Івана Вичинського, челядника п. Домарацкого з Жовкви, післаного до Ярослава, Якуба Поляка з Олики — до Люблина, двох з Перемишля — що пішли до Кракова, а він сам з тими двома кумпанами з Жабча був післаний на Мости, коло Белза, і всі потім мали зійтися під Замостєм. Всі вони мали бунтувати людей і палити міста. Керував ними піп Андрій з Тішанова: казав хто куди мав іти, а обійшовши міста і приглянувшися, що скрізь діється, мали вони вертатись до війська Хмельницького 7).

Історики з серьозною міною переказують сі балаканини нещасних, замучених тортурами бранців [8]), але розуміється всі сі йменння, числа, прикмети не можна брати серьозно. Сіячів повстання було богато — та малоймовірно щоб вони творили якусь спеціяльну орґанізацію, як се говорилось, і "полковник Стасенко" мабуть просто апокрифічна фіґура. Але сі оповідання будили трівогу, неспокій в краю і в королівськім таборі — особливо коли з-поміж сих балачок вихопилася раптово цілком реальна історія селянського повстання, розпочатого з околицях Нового Торгу (Nowy Targ), на польсько-угорськім кордоні, недалеко від польсько-української етноґрафічної границі [9]).

Ініціятором був молодий авантурник, що називав себе Александром-Львом з Штемберґа Косткою-Напєрским, нешлюбним сином пок. короля Володислава, вихованцем двору його дружини і королеви Цецілії Ренати. Хто б він не був, видно було в кождім разі по нім, що він одержав добре вихованнє, володів мовами, і завдяки тому знаходив послух і довірє серед панів-шляхти і духовенства, а в сім часі вів життє авантюриста-паразита, мандруючи від двору до двору і від манастиря до манастиря [10]). Підчас вербовання вояків до коронного війська він став удавати з себе королівського полковника, уповаженого до вербування охотників, роздавав охоронні листи дідичам і манастирям, щоб їх не рушали завербовані, і под. А користаючи з загального обеззброєння сеї країни після того як всі військові сили і здатна до війська шляхта вийшла на Україну, мабуть богато наслухавшися оповідань про пляни скомбінованого походу Хмельницького і Ракоція на Краків, що літали між шляхтою як то ми вже бачили вище, він задумав проробити малу Хмельниччину на ґрунті місцевих шляхетсько-селянських відносин, доста загострених і напружених [11]).

Захопив для сього прегарний пограничний замок Чорштин на Дунайці, що стояв порожнем: Старопольським звичаєм його державець Плятенберг виарендував Чорштин, як просте джерело доходу, одному краківському Євреєві "Самуелеві Старому", що посадив там знов якогось иншого фактора-Еврея, свого свояка, для вибирання доходів. Таким чином чудово укріплений, неприступний пограничний замок стояв без усякої охорони (за се потім видано сьому Плятенберґові політичний процес, коли прийшлось розбиратися в сій історії). Напєрский з невеличкою бандою, зібраною з ріжних авантурників, в середині червня, без перешкоди війшов до

Чорштина, заволодів ріжним припасом тут зібраним і замкнувся, приготовившися до можливих штурмів. А маючи широкі знайомости серед місцевого авантурничого люду (Ґолінський каже, що він здобув між ними прихильників, випрошуючи помилуваннє ріжним засудженим на смерть за розбої — "просто виривав їх у ката, доводячи, що королеві пильно потрібні люде, і не треба їх убивати"), він почав через них підіймати доохрестне селянство, називаючи себе спільником Хмельницького і пускаючи в оборот якісь нібито його універсали. Обіцяв винищеннє шляхти, економічне визволеннє селянства, а при тім, за прикладом Хмельницького, удавав з себе не тільки приятеля робочого люду, але і приятеля церкви і духовенства і — вірного слугу короля, з котрого волі і уповаження все се робить. Семянівський солтис так переповідав його агітаційні балачки: "Пристань до мене, бо я тут з волі короля й. м. Зібравшися в кільканадцять тисяч підемо на шляхетські двори, на богатих плєбанів. Адже знаєте як то на Україні добре повелося: убогі хлопки були, а як ся збогатіли! Так і вам поведеться за божою поміччю!" 12).

Маємо його зазивний лист з Чорштина, з 18 червня, до солтиса Старого Дунайця, в Новотарґській околиці Станислава Чепца-Лєнтовского — "найпершого бунтівника і розбійника в тім краю", як його атестує Освєнцім ("хлоп грубий, борода округла, сива, в магерці і брудній сорочці", описує його Ґоліньский, бачивши як потім його везли до арешту). Очевидно за свою популярність і енерґію одержав він своє характерне призвище "Маршалка". "Чувши про великі рицарські прикмети вм., м. м. пана", — писав йому Напєрский — "міг я тільки їх похваляти та Богові дякувати, а при тім унижено просити іменем й. кор. милости, аби в. м. з своїм полком як найскорше і з як найбільшим людом прибував — заохочуючи їх, аби пригадали собі всі кривди, які мають від панів своїх — який то убогий люд замучений і обтяжений, а тепер мають ту гарну нагоду! Нехай же вміють її використати — бо як тепер її упустять, а не вибються з тягару, то зістануться вічними невільниками у панів своїх. Зволь же в.м.п. як найскорше прибути і иншим, кого в. м. будеш уважати, — давай знати. Нехай тільки п. Здановскому 13) дають спокій, всю иншу шляхту нехай беруть і роблять з нею що хочуть. А знак нехай той буде: як в. м. прийдеш з своїм полком, нехай підіймуть вінок з хвої на тичці, по тім пізнаємо. А накажи в. м., щоб брали з собою одні сокіри, а другі лопати. Підем усі на Краків, і далі — через усю Польщу, коли

буде охота. Маємо добру змову з Хмельницьким і Татарами, і німецьке військо прийде нам в поміч" [14]).

Таких закликів Напєрский, очевидно, вислав в тім часі чимало, і дехто не залишив зараз же відгукнутись. "Маршалок", напр., очевидно відізвався зараз же "прийшов до Чорштина і став одним з товаришів Напєрского. Маємо відповідь иншого "полковника" — пцімського "ректора", властиво сільського учителя, Мартина Радоцкого на ймя, которого Напєрский визначає полковником для району над Рабою, на північ від Нового Тарґу. Відповідаючи на писаннє Напєрского листом 20 червня Радоцкий заявляє свою готовість "інформувати" сусіднє "поспільство", аби тільки Напєрский як найскорше оповістив про волю або дозвіл королівський на повстаннє против панів, — "бо й. перед тим богато їх говорило: коли б почули голос або дозвіл його корол. милости, то самі б наступили на двори шляхетські й нищили їх, аби їх гордість і пиха з злістю тиранською на землі більш не панувала" [15]). Сповняючи се бажаннє Напєрский видав такий універсал:

Спокій Христов! Всім взагалі і кождому зокрема, вірним підданим короля, пана нашого милостивого, жичу при здоровлю добрім від Господа Бога всемогучого — святої вільности і свободи! Даю знати всім волю божу і короля й. м.: хоче шляхта підняти рокош (бунт) против короля й. м., пана нашого мил., тому хто зичливий й. кор. мил., нехай як скорше горнеться під крила мої під Чорштин, з паном ректором пцімським, яко полковником королівським: він яко вірний королеві приведе вас до мене, буде вами порядкувати даючи вам всяку інформацію. При тім його королівська милость обіцяє всім, хто буде стояти при нім, всякі вільности: двори шляхетські будуть ваші і все що в них зостанеться. Вибивайтеся з тої тяжкої неволі, коли маєте нагоду! Як вони мають вам обернути в-нивець до останку, то краще самі їх оберніть!

Тому вже другий раз відписуючи п. ректорові, видаю сей універсал, остерігаючи, в нім, що мині се доручено королем й. м., а ніяким (иншим) універсалам віри не давайте, хочби вони були з печатю і підписом короля й. м.: бо він їх мусить видавати боячися шляхти. Робім як найскорше, що мусимо робити, а на св. Яна підемо на Краків. Я вже всюди порозсилав універсали до хлопів, і вони радо ставляться — і в Новотарґськім панстві всі, п. Станислав Маршалок буде там їх полковником. Прошу тільки аби йдучи повз Новий Тарґ не чіпали п. Здановского і тих усіх сіл, де побачите

вінки на тиках. Прошу також, аби всюди була охорона костелам — бо за Бога і кривду людську і непослушність королеві будемо воювати. Дано в Чорштині 20 червня 1651 р. [16]).

Пущено також універсал Хмельницького умисно тут сфабрикований, чи може справді розношуваний тими "підпалячами", котрі мандрували по ріжних краях:

Богдан Хмельницький — відомо чиню всім підданим Корони Польської, що я за щастєм і благословеннєм від Господа Бога нам даним підбивши під міць і владу нашу панства тої ж Корони Польської, обіцюю увільнити вас усіх від тягарів і роботизни. Будете на самих тільки чиншах і в усяких вільностях, так як шляхта була. Тільки абисьте віру нам дотримали, як руські піддані наші! Панів своїх абисьте покидали, против них повставали і до нас в купах як найбільших збиралися" [17]).

Все се викликало чималу рухавку між місцевим селянством — "немало хлопів порушив по селах в старостві Новотарґськім і Чорштинськім, в Мисленичах і старостві Лянцкорунськім: почали хлопи бунтуватись, відмовлятись підданства, а його (Напєрского) за пана брати", як каже Ґоліньский (с. 491). Так що як би Напєрскому удалось протриматися трохи довше, і не зайшла Берестецька катастрофа, а Хмельницький з Ракоцієм післали хоч маленьку поміч сюди — як того боялися в польськім таборі, Хмельниччина могла б війти в цілком нову фазу селянської війни української, польської, а може й словацької й угорської! "Міг бути з Напєрского Хмельницький, коли б не запобігли швидко його успіхам", справедливо заважує панеґирист краківського біскупа Ґембіцкого, що в ролі старшого сенатора взяв на себе зверхній провід в операціях против повстання. Але дійсно "запобіглося швидко", і через 2 дні після видання наведеного вище універсалу Напєрского, його товариство обложене військом зібраним Ґембіцким, видало йому своїх провідників — Напєрского і Маршалка, купуючи тим собі пробаченнє, і афера скінчилася. Частина повсталого селянства перейшла угорську границю, і звідти повела розбійничі наїзди на панські двори, але небезпека минула. Але поки се стало відомим, справа виглядала дуже грізно і для польської кампанії небезпечно.

Перші відомости про сей хлопський рух наспіли до королівської кватирі від

краківського біскупа Ґембіцкого вечером 23 червня, одночасно з трівожною відомістю про емісарів Хмельницького, що прийшла від біскупа познанського кн. Чорторийського і з инших місць. Шляхта була сильно розтрівожена ними, і королівська кватира не менше. Привид хлопських розрухів, нищення шляхетських дворів, побивання шляхетської рідні не міг не трівожити їх в високій мірі — і ся трівога могла повести за собою розтіч шляхетських полків і повний розвал воєнної сили Польщі. Як я вище зазначив, саме в сім часі закінчувалося розташуваннє під Берестечком; польське військо відірвалося від своєї бази, заглибилося в українські землі, і почуло таку небезпеку в своїм запіллю! Ситуація була незвичайно грізна, — особливо коли за першою вістю біскупа Ґембіцкого прийшли від нього другого дня ще трівожніші вісти про повстаннє селянства, що вже почалось і загрожує всій країні і самому Кракову, полишеному без відповідної охорони.

Для задавлення повстання стільки ж як і для заспокоєння всеї шляхетської братії рішено зараз же післати на місце краківських діґнітарів, Зебжидовского і Лянцкороньского з тамошніми шляхтичами і з королівськими листами до місцевої людности. Король оповіщав відомости одержані від краківського біскупа про сей "інструмент Хмельницького" — "якогось Олександра Костку-Напєрского, що побунтував против короля і вітчини не малу частину хлопства в староствах Чорштинськім і Новотарґськім, розпускає універсали Хмельницького, писані руською мовою, і через підставні особи підбиває до непослуху і повстання против своїх панів, прикладом козацької ребелії, а для заохоти тамошнього хлопства до сеї сваволі обіцяє всякі вільности, свободи і богату здобич в домах шляхетських". Закликав краківську шляхту — так само як зробив се місцевий підстароста кілька день перед тим, зібратися під проводом Зебжидовского для охорони Кракова і погамування повстання, і т. д. [18]).

Одночасно дуже трівожні вісти прийшли також з Білоруси, від смоленского підвоєводи: козаки зробили діверсію на Смоленщину, перейшовши через Брянський повіт Московщини, і раптовим нападом захопили Рославль, викликавши паніку серед шляхти і всіх звязаних з польським пануваннєм елєментів, з другого боку — масовий рух серед тутешнього селянства. Се був зручний і сміливий хід, який міг би мати дуже серьозні наслідки для всього дальшого розвитку кампанії, поли б був відповідно підтриманий козацькими силами, а в польсько-литовських кругах мусів зробити

особливо сильне вражіннє тому що стався за московською згодою і поміччю, і міг виглядати як початок московської інтервенції.

Ми знаємо, що військо козацьке просило у Москви діверсії на границях в. кн. Литовського. Москва не могла на се зважитися, натомість згодилося перепустити козацьке військо через свою територію. Такої добросусідської чемности просила для себе Польща через своїх послів Вітовского і Обуховича, але Москва їм сього не дозволила, а дозволила козакам. 11 травня післано про се наказ з московського розрядного приказу брянському воєводі кн. Долгорукову: коли козаки з пограничних городів будуть просити, щоб їх пропустити через Брянський уїзд на Рославль, то вчинити їх волю, обовязавши їх, щоб Брянським уїздом ішли спокійно, людей не грабували, збіжа і фуражу дурно не забирали, а місцевій брянській людности гостро наказати, щоб вони до козаків не приставали, з ними за границю не виходили і ніяких зачіпок в ними не робили [19]). Про се Долгоруков повідомив козацьке військо, що стояло в Стародубськім повіті, під проводом полковника Шохова (!) і воно приготовилось до сеї діверсії через Брянський повіт, але потім його затримано, з огляду що в Москві саме готовилися відправляти польське посольство: очевидно вважали в сім часі таку операцію незручною, і фактично козаків пропустили вже після того як посольство відправлено, в середині н. с. червня [20]). В супроводі московських людей козаки перейшли 15 червня границю, в скількости 4000 тис. бойового війська, а разом з ріжним обозовим людом до 7000, з сьома гарматами. "Всі на добрих конях в білих свитках (siermiegach)", під проводом Тарасенка, при тім 6000 Татар. В Брянську зробили їм перегляд, по московському "смотр", і вони того ж дня рушили під Рославль, що зараз же їм поддався, 16 червня: "Жидів і Поляків порубали, а руських людей не рубали".

Се викликало страшенну сенсацію і рух на Смоленщині. Козацькі чати розійшлися в ріжних напрямах, і селянство почало підійматись і приставати до козаків. Шляхта втікала до Смоленська, і звідти посилала на всі боки свої ґвалти і ламенти, бо не почувала можливости боронитись [21]). Країна була зовсім не приготована до оборони, і коли б козацький штаб енерґійно підтримав сей рейд, ся операція могла б дати великі наслідки. Але для того треба було не 4000, а 40000; те що пішло на перед — се була тільки розвідка, більше сил в сім напрямі козацький уряд не рішився

післати, коли Радивил рушив на Україну, і все скинчилось тільки на страху і трівогах в королівськім таборі й на місцях.

Про військо Хмельницького до Берестецького обозу приходили в сім часі вісти, які змушували до перегляду стратеґічного пляну. Ввечері 24 червня полки посполитого рушення, що ще не перейшли Стиру, почули наближеннє Татар, наробили трівоги і виступили против неприятеля. Згодом виявилося, що трівога була фальшива, але в ночи, немов потверджуючи сі спостереження, прийшла відомість від підстарости з Бродів, що шпиги вислідили прихід Орди до Хмельницького. Другого дня навпаки — оголошено оповіданнє язиків, що Хмельницький відступає назад, і се ніби пітверджували відомости з роз'їзду Стефана Чарнецкого — що Хмельницького бачили під Ямполем — що він там направляє переправи для відворотного походу. Се викликало в королю й його військових дорадниках охоту йти далі на Україну, слідами козацького війська [22]).

Серед сих суперечних вістей радили, що його робити, і рішили вислати під Краків кінну експедицію — стільки ж для придавлення тамошнього повстання, скільки, або й більше, для заспокоєння шляхетського табору. А з головним військом постановили спішно йти слідами Хмельницького, щоб не дати йому втікти і загубитися в глибинах України — куди шляхетське військо певно не схотіло б іти (так як то пізніш і сталося). 26 червня кінна експедиція під проводом мечника коронного Зебжидовского скорим маршом рушила на Краків — цілком непотрібно, як слідом виявилося. А головному війську велено готовитись на другий день рушити в похід за козаками. Хмельницький — як потім оповідано, вже приготовився розгромити польське військо підчас сього маршу і притаїв свої сили в догідних місцях, там же під Зборовим [23]). Деякі відомості знов кажуть, що експедицію на Краків, не знаючи в чім справа, він прийняв за перший симптом, що польське військо почало розходитись, і се заохотило його до наступу [24]).

Вдосвіта 27 червня польське військо вже рушилося в напрямі на полудне, і Хмельницький приготовив уже против нього наступ — коли до короля прилетів вістун з розїзду звісного нам Забузького з відомістю, що хан таки справді прийшов до Хмельницького, і Хмельницький з татарським військом рушає против Поляків. Він уже вислав в передовім полку Богуна, очевидно

— як виходило з польських оповідань — щоб зайняти переходи на Ікві і розложити свої засідки. Супроти того гетьманові Потоцкому вдалося намовити короля, що він згодився затримати похід до вияснення справи, і звелів завернути назад ававґард.

Справді, по сій першій вісти одно за другим наспівали потвердження, що козацьке військо дійсно наступає спішно на зустріч, і вже недалеко Берестечка помітивши, що польського наступу нема, Хмельницький спинивсь і собі та став ладитися до наступу. Здибавши на переправі роз'їзд кн. Вишневецького козацьке військо погромило його, і втікачі принесли до польського табору вночи під 28 вже цілком певну відомість про козацький наступ [25]).

Примітки

[1]) З сучасного листа: Nieiaki Alexanderko Kostka, subordynowanny od Chmela w Podgorzu lud zbierał ukazując uniwersały k. i. m. — chłopstwo jakoby imieniem krolewskim pobuntował, aby teraz takich krzywd swoich od panow dochodzili. Осол. 2286 л. 157.

Подібне сповідає Маєр, те що чув в переїзді під Варшавою. Костка показував універсала Хмельницького, де той його заохочував зробити те саме що він на Україні зробив: зібрати селян і заволодіти підгірєм, таким чаном вони стануть вільні, як тепер на Україні (с. 40-1).

[2]) Теки Нарушевича 145 с. 124.

[3]) В копії gorach — я думаю, що се помилка зам. góralniach.

[4]) Тамже с. 186.

[5]) Жерела XVI. 118-9.

[6]) Освєнцім подає сі виписки в копії, так як вони були одержані в

королівськім таборі, с. 324-5. Королівський секретар Бєчиньский, розповідаючи сі новини в своїм листі з сокальського обозу 8 червня (лист сей друкований в Ojcz. Spom. II с. 71, але без сього закінчення) розпочинає їх так: Завзявшися в своїй безчесности, жорстокости і злости викорінити імя лядське із самою памятю, Хмель не має за досить, що злучившися з поганством підняв такі великі війська против короля, пана свого, але ще в глибину Корони і по всій Короні дві тисячі розбійників поставив на сю злу, ганебну роботу, велівши перебиратися за прочан, за ксьондзів, за жінок, — щоб вони — як люде шляхетські рушаться з домів своїх — палили міста, села, двори; бунтували підданих против панів і під'юджували на їх знищеннє. Отже за ласкою божою зловлено кількох і вони все на муках розповіли і майже кождого описали, який він". І розповівши коротко сі зізнання, завважає: "Треба їх як найскорше громити і запобігати злому — аби нам не прийти до останнього упадку. Бо як тут їх настрашимо, то й инші воєводства будуть обережні". І просячи свого адресата занятися сею справою, додає:

"Вже у нас скілька млинів спалили, де знали, що можна щось узяти". Осол. 2886 л. 156.

7) Освєнцім с. 323-4.

8) Особливо Кубаля в своїй студії про Костку Напєрского, передр. в Szkico т. I.

9) Нинішні крайні українські осади на заході — за р. Попрадом лежать тільки в двох-трьох милях від Чорштина над Дунайцем, що служив базою Напєрского.

10) Ґоліньский заховав нам його портрет, так як бачив, коли його потім везли до Кракова: зросту невеликого, тонкий, молодий, чорний вус висипався, борода мала, гостро-кінчаста, волосє велике кучеряве, в кабаті чорнім, з рукавами розтятими — сорочку було видко, чорні плюдри підперезані хусткою.

11) Так оцінював його замисли краківський підстароста Єронім Сметанка, що в неприсутности старших діґнітарів скликав 21 червня місцеву шляхту в похід на Напєрского і його дружину: "Невідомий а розсмілений на розбій і

сваволю чоловік, прибравши імя заслуженого дому панів Костків, силкується розвести в нашім воєводстві ребелію подібну до української (usiłuie podobną rebellią ukrainskiei w tym woiewodztwie uczynic). Тижнів з вісім тому, що найменше, з'явившися пішо, без слуги, в чужоземнім одягу до Нового Тарґу і там милосердно прийнятий у п. Здановского, економа тамошнього, він бунтує і приводить до ребелії тамошнє хлопство своїми листами і через намовлені особи, (обіцюючи) наданнє вільности, визволеннє з підданства, здобич і безкарність за злочини, а нарешті — знищеннє шляхетського стану — Краків, ґрод. кн. 79 с. 1635.

Найцінніші відомости про Костку й його повстаннє завдячуємо Ґоліньскому що був найближчим свідком сих подій, і Освєнцімові що брав участь в поході на погамованнє сього повстання. Кілька більших і менших сучасних реляцій і листів в ркп. Осол. 225 л. 377-9. На сих джерелах головно заснував свою студійку — на жаль сильно закрашену белєтристикою, пок. Кубаля (Kostka Napierski, передр. в І т. Szkice). Завдяки д-ру Герасимчуку, я мав змогу доповнити їх кількома новими документами, що він вибрав з краківських збірок.

[12]) Осол. 225 л. 377 об.

[13]) Здановский — підстароста новотарґський, оден з тих шляхтичів, що гостинно приймали Напєрского.

[14]) Освєнцім с. 326-7.

[15]) Тамже с. 327-8.

[16]) Ojczyste Spominki I с. 86-7.

[17]) Осол. 225 л. 387 л. об.

[18]) Краків, ґроду liber relationum № 79 ст. 1635, 1737, 1804

[19]) Польські справи 1651 р. ст 1.

[20]) Освєнцім с. 319, реляція смоленського підвоєводи з дня 20 н. с. червня.

[21]) Польські справи 1651 р. 1 б., л. 42-3, 169-70. Освєнцім тамже.

[22]) Освєнцім с. 330 об.

[23]) Дуже докладно розвиває сей мотив Твардовский (с. 24): “Видко Хмельницький тоді знаючи про похід королівський під Дубно був в тім розумінню, що як то під Зборовим — десь його заскочить, на якісь переправі, та з обох оточить. От на те то посилає хана манівцями під Почаїв, а собі з всіми таборами проминає Кремінець — змовивши з собою в півдорозі зійтися тим військам обоїм”

[24]) “Видко дійшла відомість до Хмеля, що наше військо відходить: дав тому привід виїзд п. мечника (Збжидовского), п. конюшого коронного і старости сандецького та служебного війська 1000, а що з тими людьми немало було возів, що назад вертали, то й дали йому знати шпиги — котрих йому не бракує — що Ляхи уступають. Отже ми до нього (Хмеля) підходили — а він з ханом до нас поспішив” (реляція Мясковского — Міхалов. с. 640).

[25]) Освєнцім с. 334.

МАРШ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ТРАВНІ 1651 РОКУ,ВІДОМОСТІ ПРО КОЗАКІВ В ПОЛЬСЬКІМ ОБОЗІ, КОЗАЦЬКІ ОПОВІДАННЯ ПРО БЕРЕСТЕЦЬКІ БОЇ, ОПОВІДАННЄ СЕМЕНА САВИЧА, ОПОВІДАННЯ КОЗАЦЬКИХ ПОЛКОВНИКІВ ПРО БЕРЕСТЕЦЬКІ БОЇ.

Наскільки повні і докладні наші відомости про життє польського табору, настільки ж загальні і недокладні наші вісти з козацької сторони з сих днів і тижнів, що попередили берестецьку катастрофу. Маємо кілька оповідань людей дальших і ближчих до подій, включно до такої визначної особи як Іван Виговський, — але всі вони (а може не так і вони, як ті московські записувачі, що заховали нам сі оповідання в московських актах) мало спинялись на обставинах, які попередили траґічну подію, що стала вузлом ситуації, а всю увагу присвячують тільки їй — зраді хана, його відступленню в рішучий момент, його утечі й полоненню гетьмана та ґенерального писаря. Але як прожила сей місяць величезна українська маса

згромаджена в таборі; які гадки і настрої хвилювали її, старшину, гетьмана й його найближчих повірників і дорадників? Про се даремно старались би ми вибрати щось певне, конкретніше, детальніше з сих оповідань, і з тих донесень, чуток і вигадок шпигів і дезертирів та вириваних тортурами “конфесат” язиків, що приставлялися до обозу і по витягненню всяких можливих інформацій за непотрібністю ліквідувались [1]), — а ми тепер виловлюємо їх з ріжних старих збірок [2]).

Ми бачили, що протягом яких двох місяців Хмельницький бездіяльно пересувався туди-сюди на волинсько-подільській границі, виглядаючи хана, чекаючи діверсії московської, угорської (семигородської), може — й турецької. Через простий недогляд, чи може через якісь нам невідомі перешкоди давши змогу Полякам збити свої воєнні сили в доволі серьозний кулак, він не рішався власними силами їх атакувати, і чекав. Чи інтервенції? чи того щоб ся польська сила (добре відома йому в своїй невитрівалости!) сама розпалася від самого часу? Се ж дійсно було неминуче через те що посполите рушеннє не було обовязане стояти в полі довше певного, недовгого часу, а наємне військо теж не могло довго лишати ся незаплаченим — а платитися не мало звідки.

Ті мотиви, якими польські вістуни і бранці пояснюють ті пересування, мало нас переконують — крім одного, вказаного нами вище, і виразно підчеркненого одним з бранців (с. 276) — потреби міняти місце для відживлення свого війська і його великої кінноти. Можемо вірити вістунам, що відживленнє такої маси було дуже тяжке, і реквізіції запасів у селян і міщан викликали роздражненнє (с. 275-6). Але мусимо вірити також і сим донесенням про настрої війська виявлені радою в червні: бажання “черни” раз довести боротьбу до кінця, не застрягати знову в сітях пів-замирень, і не без впливу сих настроїв може гетьман і старшина більше не відкликались на королівські пропозиції: відновити переговори з комісією. Однаково, не довівши Польщу до останньої крайности, не можна було добути від неї реальних уступок; які могли б дати змогу уставити якісь можливі відносини на Україні: се ясно показали попередні три роки. Але поки що не було можливости так її Притиснути. На Татар була мала надія, судячи з поведення нуреддіна — обережного й ухильчивого. Рішати все силами самого свого війська — Хмельницький не відважавсь, і тягнув - поки прихід хана не змусив його нарешті кинути банк, і програти його —

через нову зраду того ж хана.

Як я вже сказав, коло сього моменту — зради хана — обертаються ті оповідання, що ми маємо з старшинських кругів, і для характеристики ситуації перед катастрофою дають дуже мало.

Полковник канівський Семен Савич, що не був сам під Берестечком, а вів туди нові контінґенти з України, і перестрів козацьке військо вже в його утечі, так оповідав сю історію, бувши в посольстві в Москві в місяці вересні:

Гетьман запорозький, побачивши, що король зломив присягу і зборівська згода й трактат за ніщо пішли, розіслав свої універсали по всіх городах до всіх полковників аби були зовсім готові битися, з Поляками. А потім післав грамоту і до кримського хана, щоб згідно з попереднєю умовою прийшов козакам у поміч. Скоро після того стало гетьманові Хмельницькому відомо, що король з усею Річпосполитою вийшов против них, козаків, воювати і прийшов під Сокаль. Гетьман Хмельницький зібравшися прийшов під Зборів, і після того прийшов до гетьмана з Криму нуреддін-султан з мурзами, і було з ними війська приблизно тисяч вісім, а решта Запорізького війська збиралася до гетьманського обозу.

З-під Сокаля король розпустив загони в ріжні місця, і під Зборовом коло обозу невеликі відділи зводили битви (з козаками). Потім король перейшов з усім військом під Берестечко, і гетьман Б. Хмельницький теж з усім військом пішов з-під Зборова під Берестечко. Після сього наспів до Б. Хмельницького і кримський хан і з нуреддіном — самого доброго кінного вояка з 80 тис., не рахуючи хлопців і джур, що їздили на здобич — а таких добичників було до 100 тисяч.

Король прийшовши з військом під Берестечко зараз поробив собі окопи, і гетьман Б. Хмельницький також і собі став табором і зробив собі окопи. Був сей табор Хмельницького на сім верст широкий і довгий, і польський табор також немалий, і обидва стояли по однім боці річки, між грузьких болот, неприступні: Хмельницького обоз за горою, а польський обоз на рівнині.

І як прийшло до боїв, то в середу [3]) гарцівники билися і на сих гарцях побито богато Поляків, а козаків Бог милував, трохи поранили, а побили

небогато — на бою без упадку не буває. Другого дня в четвер почався бій рано, перед обідом — а у них, козаків, було по сніданню. Польські полки — жовніри, копійники, райтари, піхота і всякий збройний люд вийшов на бій, і частину вивели й поставили в засаді з боку, кінне і піше військо, а инші пішли в бій против фронту, на козацький табор. І козаки пішли теж їм на зустріч у бій, велика сила війська, а иншу велику частину — козаків і Татар — поставили за горою, а знов иншу велику частину козацького війська завели в засаду на бік, трохи вище польського обозу. І як на них, козаків, скочило польське військо, 38 хоругов, під той час козацьке військо, що було заведено під польський обоз, збоку підскочило і те польське військо відтяло, і сих людей вони, козаки, пустивши наперед, порубали [4]). А те польське військо, що було поставлене в засаді на козацьке військо, тих Поляків заднє козацьке військо так само вибило і ні одної душі не пустило — 27 корогов взяло і принесло до гетьмана. На рахунок побито польського війська в тім бою 6 або 7 тис., а козацьке військо Господь Бог своєю ласкою хоронив: мало що побито - побитих і ранених не було й чотирьохсот.

А кримський хан за той час стояв з своїм військом на горі: тільки дивився, а в бій не ходив. А инше кримське військо, що стояло за горою, потроху пішло в утечу, і так між собою почало говорити: зайшли вони під обоз польського короля між такі неприступні місця, ану ж король з козаками помириться та стануть на спілку, король з козаками, їх бити? Тепер козаки з України своєї вийшли — ходім но без них, та там в домах козацьких збогатимось! До того ж у них, мовляв, тепер байрам, і битися їм з Поляками не можна.

І так під вечір бій перестав; Поляки і козаки роз'їхалися з бою по таборах, тільки вислали з таборів вартові роз'їзди. Гетьман Б. Хмельницький після бою поїхав до хана, і почав ханові говорити: “Найясніший хане, де ж твоя присяга? стоїш з людьми, а помочи ніякої не даєш — чи така наша умова?” І хан почав говорити гетьманові Б. Хмельницькому: “Пощо ти, пане гетьмане, став табором коло табору польського війська? У нас сьогодня байрам, битись не можна, і богато Татар розійшлося в загонах, а инші по дорогах переймають литовських людей і купців, добичу собі збирають”. І гетьман Б. Хмельницький ханові так казав: “Найясніший хане, ти тільки стій та військо держи в лавах, а на бій хоч і не ходи — я вже, маючи на Господа надію, стану сеї ночи промишляти своїм військом над польським табором”. Хан його запевнив, і руки собі давши, з Хмельницьким

роз'їхалися. А з вечера против пятниці напав на кримського хана якийсь незрозумілий страх, так що він утік з усіми своїми людьми, покинувши в таборі вози і шатра... [5]).

Полковники, котрих розпитував про сю війну московський післанець Гр. Богданов в місяці липні на Україні, розповіли так (Богданов зводить, очевидно, разом їх оповідання, і виходить воно ще більш сумарне ніж попереднє):

"Стояли вони з гетьманом довгий час під Зборовим, а польський король стояв у Сокалі. Потім гетьман з військом став обозом під Берестечком, близько польського обозу, і 8 червня [6]) прийшов під Берестечко в поміч до гетьмана і війська Запорозького кримський цар з царевичами, калґа і нуреддін, і богато мурз, і було з кримським царем кримських людей тисяч 150 або й більше. І прийшовши кримський цар став близько козацького обозу, і гетьман того ж дня запросив кримського царя, царевичів і мурз до себе до обозу на бенкет, і кримський цар був у гетьмана на бенкеті (того дня), і другого дня й третього також [7]). І бувши у гетьмана кримський цар говорив, щоб він, гетьман, учинив бій з польським королем, а він, кримський цар з усім кримським військом буде йому в поміч: перед тим кримський цар посилав до гетьмана своїх післанців, щоб він з польським королем без нього боїв не чинив, і гетьман виявив братську приязнь і любов свою до нього, кримського царя, і то йому дуже любо, що гетьман, вчинив його волю (підождав з боєм до його приходу). І гетьман Б. Хмельницький говорив кримському царю про свою вдячність [7]), що кримський цар показав таку ласку: назвав його братом! І перед тим вони на Поляків разом стояли, і тепер кримський цар з усіми людьми своїми прийшов в поміч йому і війську Запорізькому на Поляків, — він, гетьман і все військо Запорозьке кримському цареві за таку його ласку чолом бє!

12 червня гетьман Б. Хмельницький велів війську Запорізькому вчинити бій з Поляками. Запорізьке військо зараз пішло і вдарило на польський табор. Поляки, вийшовши з табору, вчинили з ними бій. А кримський цар козакам помочи не вчинив: став з своїми людьми версти за три від того місця, де козаки били ся з Поляками. І як пішов у козаків з Поляками великий бій, поїхав гетьман до кримського царя, щоб він звелів своїм людям іти на Поляків — помагати Запорізькому війську. Але кримський цар затримав

гетьмана у себе, а людей своїх у поміч не післав. Потім двічі їздив до кримського царя військовий писар Іван Виговський, — щоб він гетьмана пустив до війська, до обозу, і людей своїх пустив в поміч на Ляхів. І бувши у кримського царя Ів. Виговський приїхав до обозу і сказав полковникам і Запорізькому війську, щоб тримались обережно, бо кримський цар помагати їм не хоче, гетьмана тримає у себе і до обозу — до війська не пустив, не знати чому — але видко, що кримський цар їм зрадив. І козаки тої ж ночи окопалися валом, і як вони окопались, писар поїхав до кримського царя і гетьмана.

А на бою козаки над Ляхами скрізь перемогали і побили Поляків богато, тисяч шість або більше. А прийшовши до обозу полки, що були в бою зараз, вчинили допит: скільки в тім бою побито козаків. І було вбито на смерть 2 чоловіки, а ранених чоловіка з 8 — так Господь Бог показав свою ласку над ними, від тих поганців Ляхів охоронив! Поляки, що їх вони побили, річ ясна, що були в бою перші люде: трохи не всі в кольчугах та панцирях.

Червня 13 кримський цар з усіми своїми людьми, невідомо пощо взявши з собою гетьмана і писаря, утікли від козацького табору і козакам зрадили: у всім кримський хан збрехав і ні в чім помочи не вчинив. Того ж дня у козаків з Поляками був великий бій: бились цілий день і козаки побили Поляків в бою. Всього у козаків з Поляками бої були три дні і у всіх боях козаки Поляків перемогали: побили у Поляків богато людей. Від язиків узятих в боях було їм відомо, що в тих трьох боях побито було чотири тисячі значних людей: королівського двору, шляхти і панят, і три старости — як тих старост звуть вони не запамятали [8]).

Як бачимо, сі оповідання не тільки дуже сумарно представляють події, але й доволі свобідно поводяться з фактичним матеріялом — бо ж 2 убиті козаки проти тисяч Поляків явно належать до фантастики. Але за браком чогось докладнішого я вважав потрібним навести ті оповідання — на ілюстрацію того як представлювано сі події в козацьких кругах. А тепер за помічю польських дневників начеркну схему подій — не заглублюючися в батальні деталі, а слідячи головно за політичною динамікою [9]).

Примітки

[1]) “Козаків по 10 по 20 що дня рано стинають: самі собі копають яму, стятого кат скидає до ями, а наступний (призначений) на смерть закопує; остатнього — кат” (лист Бжостовского з обозу з 12 червня — Осол. 225 л. 360). Техніка, як бачимо, була наладжена!

[2]) Вибираю, що цікавіше з недрукованих листів:

29 травня, з обозу сокальського:

“Язики розповіли, що вчора Хмель був коло Золочова, а наперед вислав 2 тис. Татар і тисячу козаків, щоб відогнати у нас коней; казав їм іти на Глиняни і Жовкву і заходити нам в тил, аби погромити тих, що надходять до обозу. Перед черню затаює, що король тут, а що задумує, сам тільки знає та Виговський. Мурза взятий під Копичинцями (!) твердить рішучо, що й Татари не знають про короля; писав до нуреддіна, повідомляючи його про короля, і радячи йому або замиритись, або вернути до Криму.

“Війська має з мотлохом 20 тисяч і Орди 15 тис.; каже: або вони (Поляки) втечуть, або я їх візьму в облогу. Але ми ні одного ні другого не думаємо: ані втікати, бо нема куди, ані в облогу себе не дамо, бо піше військо не має поживи, тому надія в польній битві.

“Сьогодня рано знову приведено 4 чигиринських козаків і шляхтича одного, якогось Суского, дезертира. Оповідають, що Хмель з Золочова не пішов далі, спинився в Зборові, і скільки місця між Озірною, Тернополем і Залізцями, то все зайняв сильними полками аж до Зборова. Тут хоче чекати хана, що поспішає йому на поміч. Против нас вислав вибраних козаків і Татар: черкаський полковник іде з тими людьми, і так заховались, що наші нічого не можуть про них довідатись: вночи йдуть, а вдень сидять по лісах та болотах. Сьогодняшніх язиків дістав Янжул, козак запорозький, а тепер ротмистр п. воєводи браславського, що нас виратував в Борщові, а в компанії з ним був Ганжа. Звідти можна мати поняттє про зручність запорозьких козаків: коли наші підуть, нічого не можуть дістати, а як Забузький, Ясько, Янжул, Ганжа — ті ніколи дармо не ходять.

“Канівського сотника і одного Татарина післано з певними листами до неприятельського війська. Особливо намовляють Татар, аби відступили від хлопів. Мають (післанці) мабуть і инші поручення, але від нас се закрите, загально тільки знаємо, що тому божевільному чоловікові пропонуються способи замирення, відповідно бажанням Річипосполитої, що конче хоче завязати переговори про згоду; се більше бажане ніж надійне!” Ос. 2286 л. 151-2.

31 травня, Мясковский стольник галицький пише:

“Ми досі стоїмо під Сокалєм, почасти тому, що не маємо чим відживити камінецького війська, почасти через те, що Хмельницький рад би нас фортелєм витягнути на ліси, лози, болота, переправи — хотів би нас по зборівському трактувати. Се певно, що хан уже переправився через Дніпро: господар волоський дав звати королеві й. м. Його й чекає Хмельницький, бо досі орду мав невелику і стояв за дуже трудними переправами, хотячи аби ми його по корсунському або пилявецькому шукали — а ми теж раді б його вивабити сюди.

“П. Маховский вернувся з під'їзду, був аж під Полонним, в тилу неприятеля, і там розгромив козацький таборик, що йшов до Хмельницького: триста їх було, сто загинуло, двох привів, але вони нічого не знають про замисел Хмельницького, бо доперва йшли до нього, бунтуючи чернь аби до табору громадилась”. Осол. 225 л. 353.

31 травня, з обозу, анонімне:

“Хмель мабуть довідався про обережність й. кор. м. й його сили, і вибравши собі місце (добре) для паші й поживи, за лісами й багнистими переправами, став, се певно, між Тернополем, Залізцями і Зборовим, а то з двох причин: одна — бо чекає хана, який уже певно переходить Дніпро — господар волоський дав про се знати й. кор. м., а друга — бо хотівби виманити нас на лихі переправи і пропасти, де б йому уйшла корсунська і пилявецька штука, бо як старий лис зачув, що потрапив на певне і добре привитаннє.

“Вернувся з під'їзду п. Маховский, поручик старости люблинського, був аж під Полонним, і таборець козацький розгромив, миль за 30 відси; 300 козаків знищив. Се не абияке діло для неприятеля — що він чує Поляків в тилу. Тому й. кор. м. зробивши спробу, хоче по тім малім під'їзді післати п.

воєводу браславського, з 2 або 4 тисячами, аби мечем і огнем полякав ті краї — аби чернь задля жінок і дітей рвалася від Хмеля".

4 червня, з обозу:

"Молодіж п. краківського, й инших ротмистрів богато напали на козаків; прилучився там з своєю хоругвою п. Каліньский, і на тісній греблі під Підгірцями, на переправі добре перетріпали козаків — кажуть, що було їх 2 тисячі. Досить набрали возів, коней, живности.

"А кн. Домініка люд необережний: Татари на них під Дубном напали, коней шарпнули і страху нагнали, не без шкоди.

"Козак оден утік від Хмеля, оповідає про страх у них і голод — що їх тепер треба бити, не иншим часом, і мабуть (Хмельницького) чернь видасть. Але коли хан випередить наших, буде забавка — зможеться неприятель. То певно, що як би ми знищили, або обложили Хмеля, а Татари ще не поспіли, то Волохи щиро б помогли з-тилу на Татарів. Таке писаннє і заяви з Волощини". Оссол. 2286 л. 153-4.

4 червня з обозу:

"Мурза зловлений під Копичинцями (!) з дозволу короля й. м. післав другого Татарина до султана нуреддіна, що при Хмельницькім, а п. краківський додав йому за толмача одного Албанця (Albanese) свого давнього слугу. Він розмовляв з Хмелем і з солтаном, і як розповів, говорячи з Хмелем, про велику королівську силу, зрадник сказав: "Чому же не прийде сюди до мене? Я ж не хочу воювати з королем — не маю до нього жадної причини! Але з Каліновским битись буду — чому мині зніс Нечая?! Зимою була пора Ляхів, а тепер моя". А султана нуреддіна Хмель з плачом просив, аби від нього не відступав — запевняв його, що тепер уже Ляхів тільки зіпхнути (są na zepchnieniu). Військо його обї'здив той Албанець, каже — повздовж його єсть на півтори милі, а вшир на милю; найбільше хлопства, велика частина на конях. Питав його (Албанець Хмельницького): "Чому не пишеш до короля?" Рече: "А король чому не пише до мене?" Казав той Албанець солтанові, аби написав й. кор. м., той відказав: "Нехай король напише до мене". Велів тому Албанцеві вертатись, аби був у нього з листами від п. краківського скоро, перше ніж прийде хан. Показує якесь бажаннє відступити від козаків. Приніс той же (Албанець)

звістку, що хан уже переходить Дніпро і вже був в кільканадцяти милях.

“Сьогодня вернувся з піді'зду п. Каліньский в 700 коней; погромили наші 2 тисячі козаків недалеко Підгірців. Але в лісах Топорівських сховалося з 10 тисяч козаків і 2 тис. Орди, аби підстерігши покрасти наших коней. Післано стерігти їх — тоді б пішло військо їх знести.

“Під Дубном тисяча козаків і 60 Татар побили хоругов п. воєводи краківського (кн. Домініка Заславського) і зловили 30 товариства. Потім вдершися до передмістя забрали 200 волів і сорок коней.

“Військо козацьке ще під Тернополем, там мусів з ним зійтися хан”. — Осол. 2286 л. 154.

5 червня Кржицкий, секретар королівський, з обозу:

“Язики козацькі розповіли, що Хмельницький між Тернополем і Збаражем стоїть, дуже пильно тримаючи своїх, аби їх і Татар не спостережено; Татари теж пильнують такої ж обережности — близькі тільки чинять екскурсії. Хана чекають що-години”.

Инші язики розповіли, що “Хмель виправив під наше військо полковника Богуна з 10 тис. вибраних людей і 2 тис. Татар, — спробувати щастя — проломити перший лід. Тому король і п. краківський думають перейняти його в дорозі — тільки він десь в Топорівських лісах заховався, хоче на нас несподівано на переправі напасти, як що ми звідси рушимо, - або громити людей, що до нас ідуть. Чи рушитися звідси, ще не рішено: більша частина схиляється до того, щоб післати князя воєводу руського (Ярему Вишневецького), або браславського (Лянцкороньского) зількома тисячами війська під неприятеля, але пан краківський рішучо тому противиться, і кн. воєвода руський його підтримує, кажучи, що було б дуже небезпечно роздвоювати військо, як на Жовтих Водах. Бо не дай Боже нещастя на тих кілька тисяч, що наперед піде, то й решта війська стратила б серце, бо звичайно дивиться на перші початки як на авспіції.

“Вчора прийшов певний шпиг до старости сокальського (Денгофа), міщанин богуславський — приніс відомість, що Хмель пішов назад до Збаража і там в наших окопах стоїть; орди має не більше над 5-6 тис.; стурбований, що хан до нього не поспішає — сподівається ледве за чотири

тижні. Бо хан дивиться, як підуть справи Хмельницькому: каже йому хан доконче перед приходом попробувати з нами воєнного щастя". Осол. 225 л. 354-5.

8 червня з сокальського обозу:

"2 червня наш козак, ротмистр Янжул з п. полковником Mислішевским привезли 20 козаків, самих реєстрових, погромивши під Почаєвом, недалеко Вишнівця. Було їх 30 з Черкаського полку, йшли в передній сторожі, а за ними йшло 700 козаків під'їзду — але оподаль... Хмель після реляції тих козаків що втікли (з потички) відступив 2 милі назад за Тернопіль і фортифікується коло Збаража, чекаючи хана, що писав йому, аби він без нього на наших не наступав.

"Потім 4 червня п. Каліньский вернувся з під'їзду, теж щасливо відправленого: під Підгірцями побив 2 тис. козаків і сотника привіз, але посіченого, бо наші так розохотилися (ochotni byli), що нікого не хотіли лишати живим. І ту теж ласку божу треба згадати, що хлопи Русь, що замкнулися були в замочку в Підгірцях, вискочили й помагали нашим бити козаків. А тих хлопів козаки хотіли добути тому, що мали богато поживи (legumin).

Друге се — що вже инші не хочуть приставати до Хмельницького, і хлопи мешкають по лісах поробивши засіки. Тому у Хмеля велике збентеженнє.

"Про хана сьогодня чутка, що тільки 20 миль від Хмеля, і вже бито з гармати на тріумф у Хмеля". — Осол. 2286 л. 155.

9 червня, Мясковский, з обозу:

"Язики щодня, а особливо останній взятий під Вишневцем, рішучо твердять, що Хмельницький помилившися в ріжних своїх замислах і намірах і довідавшися про силу й обережности й. кор. м., вже думає про відступ і поворот на Україну, до Дніпра, і для того відступив під Вишневець, попсувавши і далі псуючи всі переправи, себто перекопуючи греблі там де могла б випасти дорога нам за ним або до нього. Чути, що Полісєм хоче йти, аби нищити всяку живність, забирати худобу і т. д. Татарів на чверть милі від себе не випускає, з двох причин: по перше аби чернь не розбігалася, а друга — аби не дати від них язика про їх мале

число. Але ми вже се знаємо, що їх нема понад 5000. Таке ж се тепер чутка принесла, що теперішнього хана Турки силкуються перемінити і тому він боїться вийти з Криму, аби тим часом когось иншого не наставлено на його панство; коли так, то се була б велика ласка божа: мали би сьмо пів побіди!" — Осол. 225 л. 358 об.

"Зізнаннє Мартина козака черкаського — з табору в неділю, і того ж дня взятий, 10 червня":

"Хмель стоїть на Колодниці, між Збаражем і Вишневцем — нової орди при нім не каже, і про похід хана сумнівається. Хмель стоїть табором не окопаний, через малість орди не думає наступати на військо й. кор. милости. Голод великий в таборі, коней здохлих їдять. З табору чати висилає для борошна, себто для живности — одні до Дубна, инші до Острога. Чули в таборі, що з нашого війська пішов під'їзд під Дубно, з тих полків що пішли на Литву. Були посли до Хмеля, просили помочи, бо не сподіваються витримати. Піших в таборі сила, а як ще зо два тижні постоять, то певно половина буде без коней, бо иншого борошна не мають — мусять коней різати. Сила їх до дому йде; тікали б та каже (Хмельницький) Татарам забирати (втікачів). Нуреддін-солтан зо дві милі від табору стоїть в тилу, к Чолганському Каміню. Оповідає, що чув — мовив нуреддін: "Марушка (татарська назва для жінок, українських і московських) в тім краю худа, ситша на Україні, будемо самі її брати, а битись не будемо, хоч і військо ляцьке наступить, бо від царя не маємо наказу. Коли хан до (з?) Криму не прибуде, вернемо до Криму". Ніякої стрільби в таборі не було". — Осол. 225 л. 362-3.

12 червня пише Бжостовский: "Хмельницький зайняв переправи коло Тернополя і коло Вишнівця, під Кремінець посуває свої залоги і розсилає загони по Волини до місточок, відживляючи своє зголодніле військо: забирають худобу, овець, декотрі місточка грабують, як се сталося з Гощею п. воєводи київського; инші палять, і двори також. Орди 10 тис., але хан уже надходить: остерігають, що він тому тиждень був в 35 милях, з ордами. Козаки мали рушити під Дубно, щоб його здобути, і коло Оливи крутяться. Явно з язиків, що на Стир також вислав Хмельницький сильні під'їзди". — Осол. 225 л. 359 об.

12 червня Красицкий: "Хан, котрого (прихід) ми не вважали певним, вже

сполучився з Хмельницьким під Ладижиним; минулого вторка (4 червня) ночував відси миль тридцять і кілька, а в сих днях уже став на місці, де його чекало військо, себто в Вишнівці, як ми думаємо". Осол. 225 л. 360.

14 червня Мясковский: "Минулого понеділка, себто 10 червня, не дуже втішна відомість прийшла, що Татари з'єднавши ся з козаками під Бродами в неділю вечером несподіваним нападом розгромили дві наші хоругви, богато вбито, инших до неволі забрали... Але що неприятель по поґромі тих хоругов поводився безпечно і дуже необережно, то Яско инакше Ясноборський, вірний козак й. кор. м., в сам час прийшов на постріли і гук стрільби і в нападі вживши звичайної своєї відваги, ударив вночи на неприятеля, що вже тріумфуючи повертав до табору Хмельницького. Розгромив щасливо весь кіш — а там було до 700 чоловіка. Положив богато трупом, вязнів наших пять товаришів відбив, а 5 неприятельських взяв і одного Татарина, Черкеса, дуже раненого, так що й говорити не міг. Здобич велику одібрав: коней, худобу і серебро ламане — видко десь або костели, або замочки шляхетські пограбували. А що найважніше — Татар що там були в розсипку пустив і не дав їм потішитися погромом двох наших хоругов... Тільки того боїмось, що може двох або трьох язиків наших неприятель забрав до татарського коша — бо сьогодня в обід певна відомість прийшла, що хан в суботу на ніч прийшов певно, тому великий тріумф — вистріли з гармат було чути в неприятельскім таборі". Осол. 225 л. 360.

Зізнання козака, приведеного 19 червня — Василя з Каніва. "Оповідає, що Хмель хоч знав про похід короля й. м. з-під Сокаля, пильнував того, щоб військо не знало. На війну не дуже охочий, рад би замиритися. Пристає на добрий дарунок ханові (Не зовсім ясно: pozwala nuredyn soltana hanowi spory upominek), щоб він відстав від війни, але хан і Татари не хочуть, кажуть: "Коли ти хочеш залишитись, ми тоді сплюндруємо всю Україну, жони, діти і добро козацьке заберемо! Коли хотів згоди, не треба було рушати Орди і хана". Причина, чому Хмель схиляється до покою — що чернь дуже вмирає. Тиждень тому, себто 12 червня, вислав він на Україну 200 возів з хорими. Про хана відомости, що йде поволі, по півтретя милі, а більше по півтори на день, і дуже богато веде з собою Татар піших.

Орда козаками верховодить — бере у них що хоче і бє кого хоче. Межи черню нема охоти до війни, бо і від Орди богато терплять, і господарство

закинули”. Осол. 2286 л. 158 об.

19 червня Мясковский з-під Берестечка: “Ганджа привів сьогодня двох язиків, оповідають дива про силу (неприятеля), прихід хана, смілість і завзяттє черни. Про замиреннє ані згадки, тільки: “На оступ ідемо на короля і на Ляхів!” П. хорунжий коронний пішов з 3 тисячами під Дубно переймати тих, що йдуть до Хмельницького з Полісся від Корця, з величезною здобичею й полоном. Богун не міг здобути Олики і відступив, утративши три свої хоругви. Орда погромила Волохів пана краківського, 40 коней; десяток живцем узяла”. Осол. 225 л. 373.

19 червня Бжостовский, з-під Берестечка: “Вчора мали ми обоз під Щуровцями (в переході під Берестечко), прийшов шляхтич оден, Белжанин, католик, пійманець з Пилявецької, був між козаками, силу корисних річей оповідає. Вийшов з Хмелевого обозу минулого пятка (значить 13 червня) на під'їзд з иншими: вислав Хмельницький для язика під Берестечко 2000 Орди і 3000 козаків, перебравши на вибір. Каже той шляхтич, що вони в козацькім війську мають рішене — нас звоювати. Хан мав передвчера ставитися у Хмельницького з 28 тис. татарського війська. Хоче аби нас Хмельницький витягнув в поле (на бій), а Хмельницький в своїх плянах обіцяє в сім разі опанувати Русь і Польщу по Вислу, Бар обіцяє дати ґалзі, а Камінець ханові в заплату. В осени хоче йти дальше за Вислу. Такі його наміри. А до пятниці не знав про сили королівського війська.

“Під Оликою спаливши два передмістя хлопи піддані кн. канцлєра литовського (Альбрехта Радивила, автора мемуарів) замкнулися в самім місточку; єсть їх кілька тисяч, тиждень вже борються і стримали три сильні штурми. Козацтво і чернь, розкопавши став олицький, відібрали їм воду, і тоді почалися переговори. Зажадано 7000 зол., обіцяно гроші, тим часом всі вискочили з місточка, і з замку служебні, напали на неприготовлених, набили хлопства і козаків. Хмельницький грозився пімститися за се Олиці”. Осол. 225 л. 363-4.

19 червня з-під Берестечка; “Облога Олики козаками викликала крайнє занепокоєннє у короля і всього війська. Але що козаки, стративши кілька штурмів, і три свої хоругви, відступили від замку, спаливши тільки місто, — се нас потішило. Про замисли Хмельницького оповідають, що він хоче відділити кількадесять тисяч і післати на Підгірє, щоб з'єднати ся з

Ракоцієм. Про варту Хмельницького відомо, що його вартують 6 тисяч". Осол. 2286л. 158.

20 червня Бечиньский з Вигнанки: "Козак, що вчора до нас передавсь, оповів, що Хмельницький в кілька тисяч коней виїхав з свого обозу, що поставив на болотах між Збаражом і Вишневцем. Одні догадуються, що на зустріч ханові, инші — вибрати місце для обозу. Так чи сяк, досить того, що його кілька день не було. Хана з-під Паволочи сподівалися вчора напевно. Король післав на виручку Олиці п. Сокола з тисячою коней, але сьогодня до нас прийшла відомість, що козаки стративши 3 хоругви, спалили місто і з соромом відійшли". Осол. 225 л. 374.

21 червня з-під Берестечка. "Козак, що передався до нас, сьогодня — третій день, каже про велику силу Хмельницького; Татар має не богато, ледви 4 тис., але се дуже добрий комонник. Хана сподіваються з години на годину: нібито минулої неділі мав зійтися з Хмельницьким.

"Того ж дня Ганжа привів двох козаків, взятих під Поповцем: сі також кажуть, що до Хмельницького вже прийшло 30 коней Татар, що лишили хана під Паволочею.

"П. хорунжий коронний, висланий на виручку Оличанам, дає знати, що (його люде), взявши козацького язика і довідавшись, що вони з великою здобичею повертаються з Олики, вдарили на них на Дубенських селах так несподівано, що не дали їм і до самопалів узятись: розгромили, немало трупом положили, живцем чимало взяли і вертають з великою здобичею — з стадами худоби". Осол. 225 л. 376.

26 червня анонім з-під Берестечка: "Не помилився єси, в. м., що Хмельницький хоче взяти на витримку, і скільки можемо бачити, хоче нас витягнути в голодніші краї, що їх тепер залізом і огнем зносить, положившися під Колодном, при болотах і дуже злих переправах, де до його дуже тяжко приступити". Осол. 225 л. 383.

26 червня з-під Берестечка: "П. хорунжий коронний (Конєцпольский) щасливо повернув з побідою над козаками, що були під Оликою; доста набрав возів з леґумінами, худоби й иншої добичи. Се так вразило Хмеля; що ослабши в своїх надіях на успіх він відійшов 6 миль за Збараж. А найбільше рушив його язик — якийсь Димитрашок, що козаки взяли з

під'їзду п. хорунжого. Бо він (Хмельницький) не знав, що військо таке велике, аж від нього довідався, і зараз же пішов з своїм військом, попсувавши переправи, кудою наші мали бігти, попідрубувавши мости, ями й рови за собою покопавши. Хлопів від нього відлучилося кількадесять тисяч: не схотіли з ним іти й далі зістаються під Збаражом, рішивши: "Коли нас наші пани мають мучити і вбивати, якби ми до своїх хат повернули, — то краще вже нам тут погинути".

"Король й. м. й. м. пана хорунжого, коли він щасливо повернувся з-під Олики, післав до Дубна — бо в Дубні замкнулось було чимало козаків: хотіли бунти вчинати і в купи громадитись — але їх п. хорунжий всіх розігнав, чимало трупом положив, і 15 визначніших до обозу привів". Осол. 2286 л. 159.

3) Середа була 28 червня н. с.

4) Се слово викроповане в друкованім, — я доповняю його міркуючи з контексту.

5) Акти Ю. З. Р. III с. 477-8.

6) Се 8 червня с. с. для приходу хана і 12 червня для головної битви (18 і 22 червня н. с.) вийшли з якоїсь помилки в переводі днів тижня на числа місяця. Битва датується тут 12 червня (с. с.), і так само датує її оповіданнє Виговського, переказане тим же вістуном, але се відповідає битвам 28 і 29 червня н. с. польських дневників. Виходить тиждень ріжниці, мабуть помилилися тижнем переводячи на дні місяця, не так оповідачі, як той вістун, що то записував. Хан прийшов кілька день перед тим. Анонімний дневник виданий Ґрабовским (Starożytności I с. 280-1) датує його прихід пятницею 23 червня, рівно тиждень перед головною битвою. Другого дня вночи, як ми бачили (с. 271) принесено до польського табору сю вість з-під Бродів. Приблизно се мабуть вірно. 28 червня н. с., як побачимо, передовий татарський полк приступив під польський табор.

7) Характеристичне для історіоґрафії Хмельниччини оповіданнє пок. Кубалі про похід хана, його гостину в козацькім таборі:

"По привитанню Татар Хмельницький вернувся на Колодинські поля,

зібрав усі табори і чекав приходу хана, що обіцяв приїхати до козацького обозу, де мала відбутися остаточна нарада.

"В великій кавалькаді аґів і мурз, всі однаково вбрані, в легких фріґійських шапках на голові, в довгих полотняних опанчах, але на пишних конях, що полискували від золота і дорогого каміння, хан з своїм супроводом в'їхав між розставлені козацькі полки. Бито з 60 гармат, вдарено в дзвони, відізвалися бубни і труби — але гетьман не виїхав на зустріч гостеві.

"Старий кропивенський полковник Джеджала, провідник стрільців і найбільший ворог Татар, виїхав на чолі кільканадцяти старшин, привитав хана і мовчки в'їхав з ним до обозу. Перед великого шопою церковною з трьома дзвонами стояв цілий гурт владиків і попів, в золотих шатах, з свічками, хрестами і цілим апаратом церковним. Тутже побіч стояли намети гетьманські; перед завісами намету стояла ціла лава козацької генеральної старшини, полковники Носач, Маркевич, Дзєржаловський, Грунька, Губяло, Дзік, Хватько, Богун, Стасенко, Петрашенко, Гладкий, Криса, Виговський — всі німі, з спущеними головами, немов на сторожі нещастя. Гетьман лежав пяний.

"Се було образою, а передусім — злим віщуваннєм для хана: забобонний як кожний мусульманин, він хотів зараз з усією ордою повертати до дому. Хмельницький потрапив все се залагодити, але правдоподібно від того часу "сторож Отоманської Порти" став гидким свому приятелеві, що став непевним його правовірности і щастю" (Szkice I с. 176-7).

Автор не датує в сій праці джерел (тільки сумарично вичисляє їх при кінці) і дуже трудно виловити те конкретне, що він положив в основу сього оповідання. Белєтристика в нім в кожнім разі сильно переважає над історією. Але його докладність так заімпонувала, що й пок. Костомаров при останній ревізії свого "Б. Хмельницького" включив коротке переповідженнє сього образка з вступною фразою "Есть польское извѢстіе", так що надав йому незаслужений вигляд документальности (с. 404).

[7]) Ориґ.: говорил с похвалою.

[8]) Акты Ю. З. Р. III с. 465-6. З двох наведених оповідань се друге, хоч раніше часом і оперте на оповіданнях людей, що самі були участниками

битв, я ставлю на другім місці тому що воно, очевидно, доволі свобідно скомбіноване московським доповідачем з ріжних оповідань і має ще більш сумарний і односторонній характер ніж перше.

9) Найдокладніший дневник стольника галицького Андрія Мясковского, що був постійним кореспондентом з обозу для своїх патронів і приятелів і вислав зараз же на кілька адрес сю історію подій 28-30 червня. Одна з копій в Осол. 225 л. 390 об. має заголовок: Drugi list albo diariusz p. M. S. H. z obozu pod Beresteczkiem d. iulii 1651 р. (перед тим вписана коротша реляція королевичеві з 1 липня). Инший варіянт в ркп. 2286 л. 164, по нім наступає лист Андрія Мясковского, що починається тими словами: Iuzem prima iulii krolewiczowi i. mci i wm. dał wiadomosc, iaka we srodę, czwartek, piątek potrzeba była): ясно, що мова про сей дневник 28-30 червня. Ще инший варіянт включений до збірки Ґоліньского (л. 517-525 — копія списана иншою рукою і тільки вставлена до збірки). Правдоподібно сам автор зміняв редакцію своїх реляцій розсилаючи її на ріжні адреси. Видана їх перерібка в дневниках Освєнціма, с. 334-9:

Коротша реляція Мишковского у Міхаловского с. 640. Анонімний дневник виданий Ґрабовским — Staroż. pol. с. 27 дд. Реляція нунція — Жерела XVI с. 125. Записки і листи Майєра в Архиві Ю. З. Р. III. VI с. 32 дд., 53 дд. Pamiętniki Albr. Radziwiłła с. 443 дд. Theatrum Europaeum с. 77-80, й ин.

З невиданих реляцій дуже цінна офіціяльна, подана московському цареві через гонця Ґаліньского в Польських справах 1651 р. столб. 9. Приватна в ркп. Осол. 225 л. 389 (р. Woyszy). Анонімна латинська реляція — мабуть призначена для заграниці в Осол. 2286 л. 160-163 — її сучасний московський переклад виданий в збірці Бантиш-Каменського, Источники малор. Исторіи I с. 21-6. Реляція прислана краківському біскупові в збірці Ґоліньского л. 506-8. Анонімний лист в Теках Нарушевича 145 с. 455, й ин.

Аналіз відомостей з воєнного становища у Ґурского, як вище. Ситуаційні карти і пляни при його праці і у Костомарова, в його листі 1845 р., Україна 1925, III ст. 64.

ТЕАТР БЕРЕСТЕЦЬКОЇ КАТАСТРОФИ, СИЛИ КОЗАЦЬКІ І

ПОЛЬСЬКІ, БОЇ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 28, 29 і 30 ЧЕРВНЯ н. с., ЗРАДА І УТЕЧА ХАНА, ОПОВІДАННЯ ПОЛКОВНИКІВ, ПОЯСНЕННЯ ХАНА, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У ХАНА.

Театр Берестецької катастрофи стільки разів описувавсь і аналізувавсь — і сучасниками її, і новішими дослідниками, що вже з самої чемности до їх труду годиться нам його начеркнути. І пічну я від опису шляхецького Гомера XVII віку Сам. Твардовского, що оспівав його в своїй "Войні Домовій":

Єсть над ним [2] містечко

В половині Волиня — зовуть Берестечко.

Лєщиньских фамілії — не так давніш славне,

Як тепер стало воно — й Канни стародавні

Й Хотин геть перевища — бо ж голов тут стільки,

Очі наші виділи — як їх Термопілі

Або Маратон лічив, — хоч там уся сила

Европи і Азії — була ся скупила.

Від приїзду нашого — дороги гористі

Та стромисті убочі — поки прозорчисті

Не відкриються луги — Стирових около

Низьких берегів. З півдня — глянути весело

На Пронських пираміду [2]) — і гаї зелені

В зимі завжди. А на схід — наче прирожденне

Поле за для табору — сюди таки й дали

Його потім, а вперед — довго розважали [3]).

Містечко Берестечко лежить на лівім, північнім боці горішнього Стиру.

Річка Пляшова чи Пляшівка, що трохи нижче (несповна миля) паде до Стиру від полудня, разом з Стиром і другим його допливом — Ситенкою, творять майже замкнений неправильний чотирокутник, з виходом на полудневий вихід — горбкувату, місцями вкриту лісом площину, що становила театр сих битв. Польський табор розложився над Стиром, по другім боці ріки, спиною до місточка. Число війська під сей момент в нім зібраного Богуслав Радивил подає кругло на 80 тис., і сю цифру приймають і воєнні спецпіялісти — приблизно 40 тис. регулярного і 40 тис. шляхетського рушення [4]), та приблизно стільки ж ріжної челяди, пахоликів і под. Офіціяльна реляція переказана цареві через Ґаліньского рахує польського війська 155 тисяч, з того 20 тис. “німців найнятих”.

Против польського табора, притикаючи правою стороною до багнистого ложища р. Пляшової, стояло козацьке військо. На захід від нього, на рівнині, спиною до виходу з неї — військо татарське. Як ми бачили, його рахують 80-100 тисяч властивого бойового війська, коло півсотні тисяч молоди й челяди, та ще невеликий корпус турецький, разом до 150 тис.; але се, очевидно, цифри перебільшені, і офіціяльна реляція кладе їх всього 50 тис. Козацьке військо рахують теж на 100 тисяч і більше: в джерелах цифри дуже вагаються відповідно до того, наскільки дораховуються до нього маси повстанців; польська офіціяльна реляція кладе на 200 тис., і так, мовляв, рахували себе самі козаки під Берестечком [5]).

Позиція була добре вибрана Поляками і для них прихильна. Вона давала натуральну охорону їх тилові і лівому крилу, а сорозмірно невеличка рівнина, обмежена згаданими ріками, відповідно велика для польського війська, була затісна для союзників. Вона не давала їм змоги розгортати своїх переважних сил, обходити, окружати польське військо — що як раз було звичайним, улюбленим маневром Татар, і можливо се була одна з причин, які знеохотили хана і мурз до участи в кампанії.

Як козацькі так і польські оповідання говорять про трьохденну битву під Берестечком; польські дневники і листи з обозу, дуже докладні, дають змогу означити сі дні цілком певно: 28, 29 і 30 червня (середа, четвер і пятниця). Але першого дня були тільки гарці передового полку татарського і козацького, без особливого значіння. Поляки вважали вислід сих гарців прихильним для себе, головно тому, що їх військо витримало сей перший наступ бадьоро і набрало доброго настрою.

Другого дня повелось Полякам гірше. Наступала головна татарська орда, також передові полки козацькі, тим часом як головний табор козацький тільки що переходив через болота Пляшової й розташовувався на нових позиціях. Натиск Татар збив був польську кінноту з поля, і вона насилу відбила сей татарський наступ, понісши болючі утрати не так в числі як у якости вбитих (між ин. поліг каштелян галицький Казановский, стриєчний брат маршалка, староста люблинський Осолінськй братанич канцлєра, і цілий ряд визначних шляхтичів). Болючою шкодою була також утрата прибічної хоругви гетьмана Потоцкого, що ціла впала в руки неприятеля. Але й Татари — як переказували бранці — були неприємно здивовані завзятєм і витрівалістю польського війська в обох битвах, і понісши теж доволі болючі втрати стратили настрій. Хан — як оповідали в польськім таборі — ніби то робив закиди Хмельницькому, що він підвів його своїми легковажними відзивами про польське військо: воно в дійсности далеко більше і солідніше [6]).

Не вважаючи на “надтрухлілий” настрій свого війська король настояв, на нічній нараді, щоб другого дня (в пятницю 30 червня н.с.) дати неприятелеві рішучу битву. Оба гетьмани виступали против сього пляну, але король боявся, щоб неприятель, стягнувши всі сили, не взяв польський табор в облогу — що могло б привести військо до повної прострації, і наказав зрана виступити в поле. Се був щасливий для Поляків помисл; козаки ще тільки переправляли й розташовували свій тобор і не були готові розгорнути свої сили.

Коли з ранішніх туманів [7]) виступило польське військо в повнім складі, готове до бою, військо козацьке взяло тактику вичікування, а Татари пустилися знову на гарці. Але польське військо гарців не приймало, і тільки польська артілєрія обстрілювала неприятельські ряди. Коли так пройшло з півдня, з польської сторони вже почались ради звести військо і відложити битву до завтра. Але Ярема Вишневецький, що стояв з кіннотою на лівім крилі, випросив у короля дозвіл наступати, і з великим розмахом повів атаку на козацьке військо. Гаряча кавалєрійська атака вінчалась успіхом: розбито лави козацького пішого війська і лінію таборових возів.

Татари мало брали участи. Офіційна польська реляція каже навіть, що хан в тім часі прислав свого парляментера, закликаючи до переговорів: хан мовляв прийшов не для того щоб битись, але щоб помирити козаків з Поляками; але сеї пропозиції не прийнято [8]).

Але праве крило польське, що мало наступати на Татар, теж не виявляло охоти до бою і стягалося, аж нарешті польський центр, що ним командував сам король, збив Татар з поля і вони почали тікати, кинувши на місці ханський табор. Конєцпольский кинувся гнати за ними, але король, боячися, щоб ся нічна погоня не розпорошила війська і не підвела під погром, стримав від нагінки, тим більше, що козацьке військо підчас наступу Поляків на Татар привело свій табор до ладу і боєздатности і могло вдарити на Поляків. День таким чином скінчився без особливої шкоди для козаків, але неприємне вражіннє викликала у них поведінка Татар — що вони не виявили енергії в рішучий мент. поводженнє хана і його мурз вважалося у козаків зрадливим, і ще більше скріпилось се переконаннє, коли Хмельницький з Виговським були затримані ханом, як пустились його спиняти від утечі і відвороту до Криму [9]).

Може бути, що вони самі занадто довго затримались в татарськім таборі, силкуючися переломити рішеннє хана і мурз та заохотити їх до повороту до козацького війська, і потім не мали як вернутись. Але ся відсутність гетьмана викликала депресію в козацькім війську, дуже сильно вплинула на катастрофу, що його спіткала, сама набула катастрофічного характеру, і річ очевидна, що для виправдання гетьмана зраду хана і насильне затриманнє ним гетьмана в козацьких кругах підчеркувано — може й більш ніж вони того в дійсности заслуговували. Я навів уже вище початок оповідання про се полк. Савича, як він се представляв, далі подам його докінченнє, а тепер наведу насамперед оповіданнє самого гетьмана і його товариша в сій пригоді Ів. Виговського — на жаль заховані теж тільки в московськім перекладі.

Гетьман так, мовляв, оповідав московському післанцеві Богданову, місяць пізніш, про ханову зраду й утечу (перевожу його запись з третьої особи в першу):

Тепер кримський цар велику неправду зробив наді мною самим. Прийшовши в поміч, помочи не дав, і що присягнув, все то зрадив: мене, вхопивши від козацького обозу вивіз в далекі місця і до війська не пустив назад, невідомо нащо — тримав у себе з тиждень. Явно, що у нього був якийсь злий замисел на мене. А військо, побачивши, що кримський цар зрадив і забрав мене з собою, подумало, що кримський хан, умовившися з королем, пішов руйнувати українські городи, жінок та дітей в полон забирають, і впав великий страх на Запорозьке військо: покинуло воно обоз і побігло на Україну, щоб не дати кримському цареві руйнувати українні городи та забирати в неволю жінок і дітей [10]).

Виговський оповідав тому ж Богданову:

12 червня [11]) велів гетьман Запорозькому війську вчинити з Поляками бій, а кримський хан мав помагати гетьманові і військові своїми людьми. Та як козаки почали битися з Поляками, то кримський цар з усіми своїми людьми відступив від козацького табору версти за три, і гетьман поїхав з табору ще з двома до кримського царя і домагався щоб він велів своїм людям іти в бій з Поляками, в поміч Запорозькому війську. Кримський цар відповів гетьманові, що на нього і на його військо від Поляків та їх стрільби напав якийсь дивний страх і вони не хочуть іти битися з Поляками, тому що на

них напав великий страх; а він, кримський цар, порадиться з гетьманом і завтра пішле своїх людей в поміч Запорозькому війську против Поляків. І потім він, писар, двічі приїздив з обозу до кримського царя, просив у нього людей і то йому оповідав тільки, що Запорозьке військо богато побило Поляків і в бою над Поляками має перемогу. Кримський цар і йому, писареві, відповів так само як гетьманові.

Тоді писар, побачивши, що кримський цар помагати їм не хоче, вернувшися до табору звелів Запорозькому війську для кращої охорони викопати вал наоколо, а сам поїхав до кримського царя, щоб він пустив гетьмана до обозу. Та як він приїхав, кримський цар почав гетьманові і писареві говорити, щоб вони їхали з ним до його царського намету на пораду Кримський цар поїхав з усіми своїми людьми і взяв з собою гетьмана і писаря, та як вони доїхали до намету, приїхали Татари і сказали йому, що наступає велике польське військо. Кримський цар не зібравши свого намету, взяв з собою гетьмана й писаря й побіг з усіми людьми, і бігши всю ніч завіз гетьмана й писаря від козацького обозу більше як за 30 верст.

Коли розсвіло і кримський цар і його військо почали годувати коней, писар почав кримському цареві говорити, що він не добре поступає: в чім гетьманові і війську Запорозькому присягав, все те для своєї користи переступив: явна річ, що хоче гетьмана і писаря віддати королеві. Та в гетьмані і писарі крови не богато, і та користь, що він у польського короля за них візьме, не піде в добро, коли він на те гетьманові присягав, що буде йому і війську Запорозькому сприяти, против Поляків разом стояти і всяко помагати, а не то щоб королеві продати: за се його Біг покарає і військо Запорозьке за гетьмана буде мститися. На се кримський цар писареві говорив, що се не так! На що він гетьманові присягав, в тім присягу держить. Коли б він присяги не памятав і переступити хотів, то не ходив би з Криму з усіми людьми в поміч гетьманові і військові; а що він прийшовши не поміг їм, того він сам не знає як сталося: з чого на нього і його військо напав від Поляків великий страх. Самі ж вони бачили, що то вони зробили ненавмисно, а покидавши шатри і всяке добро, забувши себе тікали не знати від кого. А він, кримський цар, на чім гетьманові присяг, того тримається і далі йому помагатиме, а нічого лихого на гетьмана і військо не замишляє.

Тоді писар став його просити, аби післав з ним, писарем, війська свого

тисяч десять в поміч війську Запорозькому, і кримський цар зараз велів іти чотирьом мурзам і з ними тисяч 20. Ті мурзи і Татари йшли з ним верстів 20 з лишком, і невідомо, чого ті Татари злякались і побігли назад, покинувши його. З ним, писарем, лишилося тільки двоє Татар і три козаки, і він, побачивши, що йому до обозу не проїхати, спіхом поїхав на Україну до війська, що там було полишене для охорони пограничних городів [12]).

Полк. Савич оповідав про сю утечу инакше:

Як Хмельницький побачив, що хан побіг, він поїхав на-здогін за ханом, разом 18 чоловіка, щоб догонити хана і умовити. Гонив за ним усю ніч, аж до Ямполя — а Ямпіль до Берестечка верст 20 або й більше. Насилу гетьман Богдан Хмельницький знайшов хана, їздячи за ним в полі, і почав йому говорити з серцем: “Найясніший хане, чи то твоя присяга, шерть [13]) і умова з нами, коли ти прийшовши на бій наче на спокусу і приману Полякам то зробив? Адже знаєш, ваша ханська милость, що військо Запорозьке на послугу вам не раз ставало, а ніколи вам не зрадило! Коли в. ханська милость так поступаєш: видаєш військо Запорозьке, не памятаючи своєї шерти та укріплення, то знай же то певно, що я війду в спілку з усіми християнами і буду твою землю воювати і тобі мститися!” І хан на се став всяко божитися, що то він не тікав, а гонив за своїми Татарами, щоб їх перейняти і намовити, аби вони назад вернулись до козацького обозу: тут він своє військо догнав, тут став, і кримське військо зупинив. І тоді хан і нуреддін і мурзи присягли Хмельницькому, що вони зараз вернуться всім військом назад під Берестечко, до запорозьких козаків, до обозу.

А тоді з гетьманом у тій погоні був полковник Іван Лукіянів — що тепер приїхав післанцем до царя (московського). То Хмельницький написав універсал і післав до обозу і післав з тим Іваном — було се в неділю вечером [14]). Писав у тім універсалі, щоб військо було готове на бій з Поляками ві-второк в 10-12 годин, й Іван з товаришом з тим універсалом приїхав в понеділок до обозу, і як війську його універсал прочитано, набрало військо духу на ново (“стало весело”), Ві-второк військо приготовилося, згідно з універсалом, та 12 година дня прийшла і гетьмана з ханом в війську не було. Бо як хан з своїм військом і гетьманом пішли назад до запорозького обозу, йшов дощ, і військо татарське все перемокло; стало між собою і до хана говорити: Чи бачиш, що Бог нам не велить іти — дощ

пустив? Куди нам тепер мокрим у болоті йти на бій з Поляками — самі мокрі й коні перетомлені й голодні. І так наговорили ханові, що він знову повернув назад з військом, — а то був уже підійшов близько під козацький обоз. А як повернули — утікали не чекаючи один одного, і все добро своє по дорозі покидали: такий на них напав страх. І гетьман Б. Хмельницький з ханом поїхав: бігли аж під Константанів, миль за 12, і тут хан став та почав з Хмельницьким говорити: "Сам собі не придумаю, що такий на нас страх напав, — чи не наслали Поляки чарів на нас?" 15).

Пок. Костомаров шукав реальніших мотивів поведінки хана і вказував на такі можливости: хан не забув, що Хмельницький розбив його план походу на Москву і призвів до нарушення Зборівського трактату, догідного для хана; він був невдоволений, що гетьман через султана старався розпоряжатися ханом; між татарськими беями були вороги гетьмана, які вели свою політику против помочи козакам (с. 404).

Я б додав ще одно, більш правдоподібне: що ханові й Татарам, коли вони стали на віч перед перспективою великої, рішучої розправи козаків з Поляками, здалось зовсім неінтересним своєю участю — кровю своїх вояків — послужити на знищеннє котрого небудь з сих противників, коли в їх інтересах була певна рівновага і ворожнеча між собою Польщі й України.

Як сам хан об'ясняв сей інцідент, показує його реляція Отоманському диванові — вона була, очевидно, переслана господареві молдавському, а від нього польському дворові і заховалася в сучасній збірці, споряженій відомим нам королівським секретарем Піноччі. Вона не викликає в мині сумнівів що до автентичности 16), хоча видимо й перероблена для польських читачів (може котримсь з секретарів господаря — Поляків), і кольорит ориґінала через се затратився.

Прийшовши до війська Запорозького мали ми три дні битви з Поляками: виходили на бій наперед хоругви волоські, потім польські кн. Вишневецького і п. хорунжого коронного (Конєцпольского), й инших богато, і ми на їх сильно натискали. Між тим до хана й. м. прийшла така відомість, що Ногайська Орда вийшовши на бік для здобичи, повертаючи забрала в тилу коней Добрудзьких Татар і погнала просто на Україну, а сі піші зістались. Добрудзька Орда скочила до хана й. м. зі скаргою, що Ногайські Татари, забравши їх коней, погнали назад. Хан розгнівавшися

сам пішов у погоню за тими Татарами і догонивши під Животовим (!) велів одних повішати, иншим носи й уха пообтинати, за те що без його відома пішли назад зі здобичею, не докінчивши діла. А Хмельницький побачивши, що хан таким способом пішов назад — гонячи за Татарами, виїхав з свого обозу і поїхав за ханом й. м., і упадаючи до ніг його просив, аби він вернувся на поміч козакам, або Сефер-казі аґу післав їх виручати, бо инакше згинуть від Поляків. Хан й. м. охоче прихилився до його прохання і післав Орду в поміч козакам. Орда йдучи вислала перед собою роз'їзд для язика — аби довідатись, що роблять Поляки. (Поляки) також мали сторожу, і трапилося так, що вона стерегла на високім місці, на горбі, і помітивши наших, зараз скочила до свого обозу, даючи знати, що Татари йдуть знову. Тоді Поляки, що були вийшли на хлопів, ретирувалися назад, а Орда, звільнивши козаків, спокійно пішла за ханом. Забрала при тім повороті не мало польських коней, але бувши зморені в обозі вони як допалися трави, всі поздихали. А що сам хан й. м. не вернув в поміч козакам, тому така причина, що прибувши з військом своїм до козацького обозу, побачив, що Поляки стали в місці такім що його здобути неможна, і добре укріпилися, і сказав козакам: "Поляків нам достати трудно, і їм шкодити не можемо, доки вони не вийдуть в поле. Даймо їм спокій, а пустім загони під Львів і під Замостє — будемо плюндирувати аж до Галича: вони побачать, що ми плюндруємо і вийдуть у поле, тоді дамо їм битву". Але козаки не хотіли пристати на таку думку і радили, аби хан й. м. поти там сидів, поки не розгромлять польського табору. Потім як прийшлось ханові й. м. гонити за Татарами, він розгніваний бувши на козаків, що його ради не послухали, не хотів іти назад.

Що до мотивів, які так протягли побут Хмельницького і Виговського у хана, варте уваги поясненнє записане Освєнцімом: "Хмель побачивши на що заноситься (по утечі хана) — що табор з військом його вже взято в облогу, і сіном не викрутиться, хіба видачею його (Хмельницького), якщо він зіставатиметься в таборі, поспішив за ханом з Виговським, своїм дорадником, завчасу ратуючи своє життє і свободу. Претекстом було, що він гонив (за ханом), щоб упросити, аби назад до табору вернувся і так марно їх не відступав і на погибіль не віддавав; але то був тільки претекст, щоб викрутитися від козаків і хлопства взятого в бльокаду. Инакше вони б його не випустили і охоче купили б собі життє його головою, коли б він не здурив їх тим зручним претекстом" (с. 343).

Подібне поясненне сього інціденту подає Ґонсєвский в своїх новинах з України, очевидно на підставі того, що йому довелося почути на Київщині, в липні того року, отже з зовсім иншого театру війни: Хмельницький з Виговським іількома повірниками втікли з ханом тому, що боялись, аби поспільство їх не видало королеві [17]).

Я думаю, що тут до певної міри відгадано ситуацію, але тільки до певної. Не треба забувати що раз вискочивши з ханом з табору з кількома товаришами, випустивши з рук провід військом в такий критичний момент і стративши з ним звязок, Хмельницький через се саме вже мусів себе почувати досить невірно, не кажучи, що йому й фізично не так то легко було проїхати до козацького табору без більшого татарського полку. Виїздив він з табору мабуть не для того щоб рятуватися з нього. Але вернутись до війська він не міг з голими руками. Що йому дійсно вдалось було завернути Татар назад, тільки вони не дійшли табору, про се доносили Полякам язики, і потвердила їх розвідка [18]), так що се можна вважати за певне.

Тому неправдивими, можливо — навіть умисно пусканими й сімульованими Хмельницьким й його товариством уважаю чутки про його вязненнє в кайданах і т. д., хоч вони розсівались, можливо, навіть найближчим його окруженнєм. Анонімний писар, що писав лист хана до короля з-під Константинова, з пропозицією битви під Константиновим (“покриваючи такий великий стид своєї утечі”), і користаючи з нагоди положив нібито конфіденціяльну приписку про ситуацію, а в ній такі звістки: “Козакам велено тікати, а помочи не сподіватись; Хмеля в кайданах відіслав до Чигрина по скарби” [19]), — міг се зробити з доручення Виговського, або когось з його людей.

І так чутки пішли широко. В дневнику Мясковского, писанім на гарячих слідах, читаємо, що Хмельницького нема, бо хан його зараз же в пятницю велів “взяти за шию” — “Іди, каже, зо мною, зраднику, і віддай мині всі твої скарби на Україні, за те що мене дурно, на стид і сромоту вивів” [20]).

В записках Ґоліньского, серед новинок з табору, під днем 7 липня: “хан велів Хмельницького затримати при собі під вартою, кажучи, що через нього так богато війська стратив і сам мало не згинув” (с. 509).

Так і в офіційній реляції цареві: “Хмельницький побіг за ханом, щоб його вернути, але як він приїхав, хан звелів його затримати й звязати, і його везли за ханом звязаного — підвязавши руки й ноги під коня”.

Королівський гонець оповів при тім, що коли Татари, розбігшися з-під Берестечка, стали збиратись коло Константинова, під Чолганським Камінем, надійшов паволоцький війт з козацьким полком, 6000 чоловіка і 15 гармат, що йшли до табору Хмельницького; отже хан з Татарами тих козаків вибив до ноги, і гармати порозривав, насипавши порохом. А до короля післав гінця просячи обміняти йому на Хмельницького взятих в полон мурз. Він знайшов короля вже у Львові, і той відказав ханові: “Я за свого холопа підданого не дам і простого Татарина, а знайду його і в Криму!”

А Виговський так оповідав Богданову, як він добився визволення гетьмана: Коли він приїхав до першого пограничного міста — Паволочи, повз Паволоч ішли Ногайські Татари, тисяч з десять або й більше, набравши в полон руських людей і всяку здобич. Він, Виговський, велів козакам тих Татар бити і відбирати полонеників і всяку здобич, а при тім Татарам говорити, що коли хан гетьмана не відпустить зараз, то він, Виговський, зібравши козаків, заступить Татарам дорогу, і буде їх побивати на перевозах, і доти не перепускатиме, доки хан гетьмана не пустить до війська. І козаки погромили тих Татар в трьох місцях: під Паволоччю, під Чудновим і на Уманськім шляху. Татарські розбитки стали приходити до хана, скаржитись на Виговського, що він їх побив тисяч вісім або й більше, і відгрожується на самого хана: хоче його підстерігати на перевозах, за те що він затримав у себе гетьмана. Тоді мурзи стали докоряти ханові, що він гетьмана затримує і накликав ворожнечу Запорозького війська. Хан оправдувався, що він тримає гетьмана при собі з любови — бо йому до війська, до обозу тепер проїхати не можна, а він велить гетьмана відпустити і провести до українських городів козацьких. Справді зараз велів гетьмана відпустити з честю, і прощаючись просив гетьмана нічого злого не думати на нього, що він його держав при собі: робив то з любови, тому що йому до військового обозу не можна проїхати, а тепер пускає до його українських городів і велить його провести. І присяг йому, для повної певности, що він, хан, його не відступить і помагатиме своїми людьми на Ляхів, а з королем польським ніякого порозуміння не матиме. І так присягнувши з честю відправив, і Татари провели гетьмана ціло до

Паволочи [21]).

Все се належить брати з великим скептицизмом. Але цікаво, що і в оповіданню Виговского пролітає ся подробиця, що до берестецького обозу гетьманові вернутись не можна було, а не то що хан його не пускав.

Примітки

[1]) Рікою Стирем.

[2]) Гробовець кн. Ол. Пронського, попереднього власника Берестечка, в формі піраміди, — вигляд його описує Костомаров в своїй екскурсії під Берестечко (лист з Рівного 1845 р. — Україна 1925, III с. 64-51.

[3]) Я позволив собі навести се місце в можливо близькім перекладі, з захованнєм розміру (цезура після сьомого складу, наголос на останнім складі) — аби дати поняттє про форму сього шляхетського епосу, що мав такий вплив на нашу історіоґрафію.

[4]) Ґурский, Bibl. Warsz. 1887 VII с. 28-9.

[5]) Kozacy liczą sie na dwakroc sto tysięcy do boiu, konnych moc — лист Бжостовского з табору 9 липня — Осол. 223 л. 405. Також Staroż. с. 329

[6]) Starożyt. I с. 273, звідомленнє Старого — 1651 р. ст. 7; Коховский с. 249-40 се розмальовує своїм звичаєм, а Костомаров з ріжним додатком переоблює в горячий діяльоґ (с. 408).

[7]) "А на завтра того в пятницу Татаровя напустили волшебством туман на королевское войско", і під його покровом вийшли в поле — се в польській офіціяльній реляції цареві. А се з шляхетської кореспонденції: "Ввечері посполите рушеннє зловило чарівницю, що ходила, в таборі, маючи ріжні чари в горщиках: живі й сухі ящірки, жаби, ужів і иншу гадину: її на тім же місці немилосердно забито": — реляція королевичеві з 1 липня, Осол. 225

л. 390, те саме ркп. 2286 л. 168 об. Тутже: “Вчора віддавали королеві відібрані бунчуки і корогви, між иншим полковник воєводства Руського віддав корогву китайчану блакитну з двома хвостами, прибиту до списа; посередині хвостів зелений шнур з волічки, на списі замісць вінка вінок зроблений з заячої шкіри — мусить бути то на якість чари”. Ос. 2286 л. 168, лист з табору 5 липня.

8) “И тому де мурзѢ польськое войско отказали: “Естьли бы вы пришли мирить, и вы бы де наперед, в среду, битца не начинали, а коли уже почали битца, и вы де с нами бейтеся”. И тотже мурза с тѢм поѢхал” — звідомленнє про приїзд гонця Ґаліньского, Пол. спр. 1651 ст. 9.

9) Акты Ю. З. Р. III с. 464.

Про сю татарську зраду ще таке оповідали на Україні:

“З-під Берестечка ходили Татари загонами в Польську сторону, і Поляки зловили в тих загонах ногайського Карач-мурзу, хотіли його стяти, і він у короля випросився: обіцяв привести до того, що кримський хан від козаків відступиться. Сказав Полякам написати листи від імени князя венгерського (Ракоція), такого змісту, що зараз він з козаками і ханом буде наступати на Поляків, щоб стати йому королем над Польщею і Литвою, а потім він з Хмельницьким буде воювати хана, — і такі листи щоб післанці нібито від Ракоція повезли (і очевидно так, щоб попасти з тими листами до рук хана). А сам Карач-мурза поїхав з тим, щоб сказати, нібито він від Поляків утік, і відкрити зраду Хмельницького: що він з козаками хоче помиритися з королем і разом бити хана. Поляки ж виступивши великим військом пішли на кримський табор, а на козаків не нападали — наче з ними в порозумінні й не хочуть битись. Коли Татари привели тих уданих Ракоцієвих послів з листами, хан запідозрів козацьку зраду й пішов геть. Хмельницький з трьома товаришами полетів намовляти хана, але хан в гнівом сказав: “Ви з венгерським князем замишляєте на мене!” Велів Хмельницького закувати і чотири дні тримав в кайданах, а козаки на його місце вибрали гетьманом полковника Джеджелога”. — Вісти привезені з Києва і польських городів 26 липня, Білгор. віст. стовбець 1651 р. с. 138. Анальоґічне, тільки коротше оповідав Путивлець Литвинів посланий за вістями в червні-липні на Київщину. Він довідався, що “кримський цар гетьманові помочи не дав тому, що гетьман хоче посадити на королівство венгерського князя

(“владѢтеля”), а кримського царя і Татар хоче побити — тамже с. 190.

“Самовидець” (Ракушка) в своїй літописи висловляє підозріннє, що хан, навпаки, війшов в порозуміннє з королем: “хан кримський почали з королем є. м. щось згодного”, с. 25.

Такі поголоски дійсно кружляли тоді в таборі і по Україні. Турецький полоняник Забабурин, що пройшовши через Волоську землю, попав до козацького табору під Берестечком, і був у нім до катастрофи, оповідав, що кримський хан тому козакам не помагав, що король польський кримського царя закупив і велів воювати українські городи по сім (лівім) боці Дніпра.

10) Вістовий ст. 1651 р. с. 182, те саме Польські справи 1651 ст. 18 л. 159. Козак Мартин Яковенко з Плешівця, що приїздив 23 с.с. червня, оповідав, що від гетьмана прийшов 22 черв. лист — мовляв ще з Зборова — що Поляки козацьке військо перемагають, “а Татари всі збираються від гетьмана йти до Ляхів — помагати їм на козаків, і Ляхи обіцюють їм велику плату” — Білг. віст. ст. с. 132. Але скільки небудь серьозних вказівок на се немає.

11) Як було вказано вище, мова йде про третій день, 30 червня н. с.

12) Акты Ю. З. Р. III с. 468-9.

13) Магометанська присяга.

14) Значить 2 липня н. с.

15) Акты Ю. З. Р. III с. 277-8.

16) Список затитуловано: Kopia listu hanskiego do wezyra wielkiego, (z) ktorym kapedzilarhikaia swego (z) Ziwotowa wyprawił stanął 5 augusti w Konstantinopolu. Далі йде сей ніби супровідний лист: Chodzili smy do woiska polskiego, ktore bylo w oblezeniu od kozakow. Z ktorym stanowszy na mieiscu we srode, we czwartek i w piątek szczesliwie potykalismy sie. Teraz nazad powracamy z czym i iako — posłowi temu do referowania zleciłem. По тім: Rellatum przed wezyrem posłanca hanskiego — що я тут наведу, і після того відомости про відправу сього татарського посла, також козацьких послів — що я далі подам. Вони адресуються до господаря, і з того видно,

що ціле звідомленнє було вислане до нього. Архив міста Кракова ркп. 310 (ненумерована).

[17]) Див. нижче сю реляцію, с. 308.

[18]) Освєнцім с. 347.

[19]) Освєнцім с. 346.

[20]) Осол. 189 ст. 525.

[21]) Акты Ю.З.Р. III с. 469-470; нижче, с. 306 і далі, инші оповідання, як хан достав у себе Хмельницького і відправив.

ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ 1-10 ЛИПНЯ н.с., ЗАМІСТНИКИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ПЕРЕГОВОРИ, УМОВИ КАПІТУЛЯЦІЇ, ВІДМОВА КОЗАКІВ, КАТАСТРОФА 10 ЛИПНЯ 1651, ПОГРОМ КОЗАЦЬКОГО ТАБОРУ, КОЗАЦЬКА ВІДВАГА.

Під Берестечком відогравався тим часом другий акт козацької траґедії. Як вище було зазначено, під ослоною тих боїв, що татарська й козацька кіннота зводила з Поляками на берестецькім полі, козацьке військо переправляло свій обоз та закладало свій табор в безпосереднім сусідстві табору польського — в віддалі яких двох-трьох кільометрів, очевидно з тим щоб звідти повести наступ на польський табор і взяти його в облогу. Непевне поводжіннє татарського війська, а далі його утеча — перевернули шкереберть сі пляни: замісць плянів наступу треба було відразу подумати про оборону. Можемо приймати на віру або ні оповіданнє Виговського, як то він приїздив від хана до обозу, щоб остерігти і наказати добре укріпитися, — але се й Поляки говорять, і само собою зрозуміло, що козацьке військо приложило всі старання, щоб в такій непевній позиції укріпитися як найкраще. І Поляки дійсно відзиваються з великими похвалами про сі нашвидку зроблені фортіфікації [1]). Але позиція вибрана для козацького табору з метою наступу не була відповідна для оборони, і зміна стратеґічного пляну все таки давала себе відчувати на кождім кроці, а заразом сильну депресію в війську викликала відсутність гетьмана і брак

яких небудь інструкцій від нього. Коли прийняти за правду наведене вище оповіданнє Савича, що в неділю, 2 н. с. липня, до табора приїздив від Хмельницького післанець з наказом чекати його приїзду і готовитися до наступу на второк, 4 липня, — то се з одного боку — могло справді на хвилю підбадьорити військо, але з другого боку вязало по руках старшину і відбирало у неї всяку свободу плянування. "Полковники і козаки — оповідали потім полковники — почали радитися, що вони опинили ся без гетьмана і без проводу (учинились безглавны), нема кому правити військом, і не знати що їм робити: чи стояти проти короля, чи замиритися, чи оборонною рукою одходити на Україну" [2]).

Поляки дали їм кілька день на сі міркування, на укріплюваннє табору і на мощеннє переправ через болотисті річки, що прикривали від правого крила їх позиції. Після трьохденної тяжкої битви польське військо хотіло спочинку і дуже не радо виконувало які небудь воєнні доручення; до того ж іще йшли дощі, значно утруднюючи операції. Освєнцім в своїх записках — найбільш докладній історії тих десяти днів, що становлять сей другий акт берестецької трагедії (1-10 липня н. ст.) [3]), гірко нарікає на отяжілість, лінивство, самолюбство польської шляхти і панів, що не взялися до знищення козацького війська зараз же, в перших днях, коли воно було в найбільшій депресії. Польське військо всяко ухилялося від яких небудь енерґійних операцій, дало козакам вийти з свого пригнічення і приготовитися до збройного відступу, так що знову тільки щасливий для Поляків припадок: замішаннє і паніка, що несподівано виникла серед козацького війська при переправі 10 липня н. с., дав їм сатисфакцію побіди — хоч і не привів до того знищення козаччини, про котре вони могли мріяти.

Сі дні пройшли з польської сторони в обстрілюванню козацького табору з своїх пільних гармат, на котре козацька армата відповідала з свого боку. Післано тим часом по тяжку артілєрію до Бродів — до фамільного арсеналу Конєцпольских, бо ся легка канонада ні одній, ні другій стороні не робила особливої шкоди. Робилися за той час деякі фортіфікаційні роботи для бльокади козацького табору; але з польської сторони вони велися що доволі слабко, з козацької ж сторони робилися вилазки для знищення сих неприятельських укріплень, часом досить бравурні і видатні [4]), одначе теж без особливої енерґії і пляновости. З обох сторін ішли наради над

ситуацією, які довго не приходили до остаточного висліду.

По довгих і бурхливих радах козацьке військо змусило старого полковника Джалалия взяти провід над військом. Він дуже відмовлявся, тим більше що се справді могло виглядати як вибір гетьмана на місце Хмельницького, а не в тимчасові коменданти табору (так се й представляють деякі джерела, правда — глибше не входячи в оцінку сього факту, так ще се може бути й простою неуважністю в вислові).

Нарешті Джалалий команду прийняв - але теж не виявив особливої енерґії, може бути — вичікуючи повороту Хмельницького, або нових інструкцій від нього. Тому кінець кінцем його скинули — що йому й треба було. Його наступником польські обозові реляції називають Хмєльовского — польського шляхтича, цікаву і визначну в козацькім війську фіґуру, на жаль мало відому — його брат одночасно служив ротмистром у польськім війську, і два брати бились в двох протилежних лавах! [5]). Другим заступником Богдана польські реляції називають героя Богуна [6]). Українські оповідання не згадують ні одного ні другого, знають тільки як наслідника Джалалия Матвія Гладкого — низче я ще до сих оповідань повернусь. Тепер ще відзначу звістку про визначну ролю, яку відогравав в козацькім таборі в сих критичних часах митрополит коринтський підтримуючи своїм духовим авторитетом настрій війська. “Мабуть в тім таборі патріярх константинопольський або єрусалимський. Що він там робить? Шатра пишні при шатрах гетьманових. Потрійний хрест перед шатрами, множество духовенства, попів і ченців сила” [7]).

Поодинокі старшини старались завязати зносини з польським табором, з поодинокими маґнатами, пробуючи простелити собі стежку до переходу і амнестії. Освєнцім оповідаючи про се каже, що 2 липня був уже й загальний лист від козацького війська до короля, котрим воно просило помилування; але звістка дуже загальна, і коли таке писаннє було, то воно могло бути стільки ж виявом депресії, скільки звичайним у козаків тактичним маневром: переговорами протягнути і використати час. Богато козацтва й просто перебігало, принаймні пробувало: король спочатку велів не приймати й стріляти до них. Але старшину очевидно пропускали: було між ними богато шляхти, що вимовлялася тим, мовляв її силоміць брали до походу і затримували в війську; тепер сі оправдання приймались,

розуміється, дуже скептично.

В королівській раді тим часом ішли міркування над тим, що робити з тим "хлопством". Одні висловлювалися за те, щоб "дати під меч старшину і визначніших бунтівників, а чернь помилувати". Инші тримались поради так блискучо заманіфестованої кампанією Каліновского: обіцяти помилуваннє "тільки словом", а потім відібравши гармату і зброю "в пень викосити, привилеї відібрати, вживаннє зброї на віки заборонити, віру знищити й саме імя козацьке скасувати". "Тому від сеї наради воєвода київський Ад. Кисіль був зручно виключений", завважає Освєнцім. Оден з кореспондентів згадує, що Кисіль попробував був виступити з своїми звичайними порадами толєранції: не відстрашувати козаків від покорности і т. под., — але король, мовляв, різко відказав йому 8).

Наради сі не привели до ніякого висліду. "Хлопство" не поновляло своїх прошень. Від Хмельницького не було вістей. Тим часом привезено великі гармати, і 6 липня розпочато з них канонаду, далеко докучливішу для козацького табору, а одночасно потроху розгортувалась бльокада, не вважаючи на загальний майже саботаж королівських розпоряджень. Шанці й апроші польські обхоплювали все тісніш козацький табор; на лівий берег Пляшової переправилась нарешті частина польської кінноти, щоб відтяти козакам сей вихід — чого король даремно добивався весь час від початків бльокади. Далі почали і з того боку робитися шанці для окруження козацького табору. Хоча козаки робили енерґійні, часто небезуспішні вилазки, але все се затисненнє бльокади не могло не трівожити їх.

6 липня в польськім таборі ставились посли від війська: полковники Криса, Гладкий і Переяславець. Їх допущено насамперед до Потоцкого, що вичитав їм "добру латину": називав їх зрадниками, яких світ іще не бачив, — не варті вони носити імя християнське після їх братання з Татарами і Турками, ні бачити лиця королівського і т. д. Посли, звичаєм козацьким, відповідали на се ріжною покаянною словесністю. По сім, ухвалою сенаторів, рішено їх таки допустити перед короля і сенаторів. Повторилась ще більш унижена церемонія: посли впали ниць перед королем, потім обходячи сенаторів цілували їм руки і поли їх кунтушів, і потім канцлєр заявив, що король "ідучи за прикладом небесного пана" і т. д. приймає їх в ласку — під умовою щирої покути. Доказом сеї щирости мало бути се, що оден з послів полишався в польськім таборі, а другого дня козаки одержать

умови капітуляції. Затримано з них Крису. Освєнцім каже, що він сам потайки, просив сього, бо вже від початків бльокади вів кореспонденцію з Вишневецьким, просячи прийняти його в ласку і довірє; він дійсно зістався при Поляках — не вважаючи що козаки кілька разів допевнялись, щоб його їм повернено. Служив Полякам своїми корисними інформаціями і за сі докази "цноти і віри" був потім нобілітований на наступнім соймі [9]).

Другого дня (7 липня н. с.) козакам оголошено умови капітуляції. Вони мають прислати 16 (инший вар.: 17) полковників, що будуть закладнями, поки козацьке військо приставить Хмельницького, яко причину всього зла, з його сином Тимошком. Мають видати шляхту, що пристала до козаків. Видадуть військові клейноти (в тім і корогву післану від короля Хмельницькому) — вони будуть передані тому гетьманові, котрого подасть війську король: надаваннє гетьманів вертається знову до короля. Число козацького війська і його орґанізація будуть ухвалені найближчим соймом, а поки що привертається куруківська ординація 1625 р. [10]).

На се козаки відповіли такою деклярацією: [11])

Благаючи милосердя, сподівались ми милостивої ласки в. кор. м., а подано нам від в.к.м. пункти цілком неможливі. Насамперед що до старшини: видати її не можемо і не видамо, бо так ухвалила рада військова і чернецька. Армати також видати не можемо. Що до шляхти — тримаючися зборівських пактів, що то їй даровано і пробачено з ласки в.к.м., також не можемо того вчинити, і не видамо її. Хмельницького, його сина і Виговського ми видали б, бо він зрадник в.к.м. і наш [12]), тільки його не маємо; але обіцяємо, що його будемо шукати скрізь: не тільки в нашій землі, але і в Криму, і віддамо в.к.м., бо він нас звів, і ми за ним і за Виговським як блудні вівці ходили. З поганством обіцяємо ніколи не спілкувати. Про козаків і чернь просимо, аби вони зіставалися при таких вільностях і свободах, як у зборівських пактах написано. Пани до своїх маєтків на Україні нехай здорові їдуть, тільки без хоругов (без дворового війська) — бо був би великий голод. Про все се просимо в.к.м., аби нам при тім бути, а нас самих аби в.к.м. зволив держати в милостивій ласці своїй як дітей своїх і вірних підданих.

Король був дуже розгніваний такою деклярацією — що своїм гідним тоном і змістом дійсно різко контрастувала з униженими благаннями козацьких

послів. Велів скінчити перемирє і розпочати наново тяжку канонаду, а в додаток до привезених з Бродів гармат післав по инші до Львова; козаки відстрілювались, але слабко: Поляки здогадувалися, що їм не стає пороху. За порадою Криси загачено р. Пляшову понизче козацького табору, так що вона залила прибережну частину табору й позабирала гати й переправи що козаки поробили. По сім Поляки почали енерґійні заходи коло бльокади. Серед сих заходів (9 липня н. с.) приїхало нове козацьке посольство, просячи милосердя і заявляючи, що вони вже готові видати в застав тих 16 полковників, що від них жадано; попривозили листи до ріжних сенаторів того ж змісту: просячи пожалувати їх і полишити при зборівських пактах. Але Потоцкий не хотів навіть входити в розмову з ними: подер на їх очах листа не читаючи і як переповідає се Освєнцім — суворо крикнув на них: "Ідіть, хлопи, скоро будете знати зборівські пакти!"

Віддано приказ готовитись до приступу на другий день, а частині війська — перейти завчасу на другий бік Пляшової, щоб відтяти козакам відступ. Як тільки сей наказ про штурм був проголошений, зараз два вістуни, на очах у всіх, рискуючи життєм, побігли з сею вістю до козацького табору. Чути потім було, як з півночи почалась у козаків військова музика: маса труб і величезні котли гучали так, що в польськім таборі їх було чути, наче у них на майдані то було. Козацький дезертир перебігши до Поляків оповідав, що козаки ладяться до переправи через багнисту річку й стави, що закривали їм відступ: рубаючи вози стелять ними дорогу, кидають на те всячину: хмиз, шатра, одежу, — полишили тільки по два вози на сотню, а все инше беруть в сакви на коней. Такі переправи були зроблені в трьох місцях [13]).

Мясковский і Освєнцім на підставі тих відомостей і чуток, що ходили тоді в польськім таборі, за оповіданнями дезертирів і бранців, так характеризують ситуацію в козацькім таборі. Військо весь час, ніби то благаючи милости, в дійсности тільки протягало час, легковажачи всі польські заходи до наступу та вичікуючи повороту Хмельницького з ханом, обіцюваного черни старшиною, та помочи від Тимошка. Правда, чернь бажала згоди, себто спокою для своїх приватних інтересів — щоб видертися звідти та поспішити до домів, на оборону своїх жінок та дітей, що їм забирали Татари, повертаючи до своїх кочовищ. І сам Джаджалій [14]), заступник Хмельницького, вів справу до трактату. Але инша старшина,

помітивши се і знаючи, що тут про їх голови й шиї йде, як би мало прийти до згоди, запобігла тому завчасу, і ратуючи себе, вчинила вночи в неділю на понеділок [15]) бунт, скинула Джаджалія з гетьманства і на його місце зараз же вибрала Богуна. Той виконуючи гетьманські функції, пішов до переправи з двома тисячами комонних і кількома гарматами, щоб забезпечити переправу. Але чернь уже перелякана, почала підозрівати що старшина тікає, і як крикнув хтось з черни: “От уже старшина тікає!”, тоді що живо почало за голову хапатись і тікати, куди хто міг, гірш як по-пилявецькому [16]).

В українських оповіданнях, як я зазначив, про гетьмана Хмєльовского і Богуна нічого не відомо, і наступником Джалалия виступає Гладкий. Сівські розвідчики побувавши в липні в Київі й “польських городах” оповідали, що після утечі хана, наслідком інтриги Карач-мурзи [17]) і виїзду Хмельницького, “козаки на його місце вибрали гетьманом полковника Джеджелога і хотіли йти на королівський табор, — але Джеджелога не дозволив; тоді козаки вибрали на його місце Матвія Гладкого — але й він не велів їм іти без відома гетьмана Хмельницького”, і після того козаки, наслідком великої тісноти від Поляків і Німців покинули табор [18]). Подібне, тільки коротше, оповідав звісний уже нам Забабурин, що був сам в козацькім таборі і вийшов з нього разом з козаками: “Як гетьман Хмельницький був у кримського царя, козаки (“Черкаси”) вибрали без нього двох гетьманів: Женжелу та Матвія Гладкого, але вони гетьманства не схотіли, і з того у козаків вийшла незгода (“рознь”). А Поляки під той час козаків і обоз обложили, і полковники та сотники з обозу побігли, а потім і всі козаки кинули обоз, гармати, рушниці й корогви, й побігли через річку Козинку болотом, і там потонуло та Поляки побили більш як 20 тис., і з того погрому прийшло до Паволочи козаків тис. 10” [19]). Гладкого, як єдиного замістника Хмельницького знає також Єрлич.

Супроти того гетьмануваннє Богуна стає доволі сумнівним; може бути звістка про його гетьмануваннє вийшла просто з того, що він фактично командував козацьким виходом з табору, як то оповідає Освєнцім; в инших польських реляціях я того не знахожу, тільки у Коховского, що тут, очевидно, черпає з того ж джерела, а Твардовский згадує про “браславского полковника”, що він боронив табору, прикриваючи відступ, зовсім не в ролі “гетьмана” (с. 42).

Про саму катастрофу, що трапилася в понеділок 10 н. с. липня [20]), козацькі полковники розповідали так. Коли козацький посол, післаний до короля з відповіддю на подані ним умови капітуляції, вернувся до козацького табору й оповів, що до короля його навіть не допущено, а Потоцкий збув козацьку петицію простою лайкою, — "полковники і військо Запорозьке вчинили раду і ухвалено було против Поляків стояти і другого дня всім військом на них наступати. Та потім, другого дня вчинили другу раду, і ухвалили відступати на Україну оборонною рукою, — тому що гетьмана нема і військом нікому правити, і тому також, що кримський цар їм зрадив, гетьмана у себе затримав, і вони боялись, що кримський цар прийде на козацькі українні городи і без них забере в полон жінок та дітей. Поробили й мости через річку — але в неділю, о 4 год. дня все військо, невідомо чого настрашившися, покидало в обозі гармати й корогви, й побігло на Україну. Поляки, почувши, що в козацькім таборі счинився гук і великий крик, думали, що то козаки йдуть на них наступом, і почали кріпити вал. А як побачили, що то козаки кинувши обоз тікають на Україну, вони вийшли з окопів в невеликих силах і почали рубати козаків, що лишилися позаду. Тоді козаки стали спинятись і починати з ними бій, і польські начальники стримали своїх людей — не позволили за козаками гнатись і їх рубати, так що Поляки козаків підчас утечі не рубали; тільки думаємо, що як козаки побігли з обозу, то подушили хорих в натовпі, а дещо в річці потонуло. В боях з Ляхами, скільки їх було, і що Ляхи в погоні порубали, всього побито козацтва тисяч чотири, або трохи більше, а решта війська прийшла на Україну до домів своїх ціла. А військо козацьке було зібране велике, тисяч 300 або й більше, а Поляків не було й 50 тисяч, — тільки без гетьмана військо Запорозьке не схотіло против Поляків стояти і битись, а також боялись приходу кримського царя на їх козачі українні городи. А коли б гетьман був у війську, і кримський цар з Татарами навіть і в поміч їм не приходив, то вони б і без Татар Поляків побили. Бо польське військо було невелике, і до тої війни людей досвідчених в воєнному ділі вийшло мало, а в посполите рушеннє набирано богато ріжних людей, що на війні не бували і в воєнному ділі не звичайні" [21]).

Се, очевидно, занадто оптимістичне, такби сказати — офіціозне представленнє справи, як се показує навіть порівняннє з коротеньким оповіданнєм наочного свідка Забабурина, — так як з другої сторони

польські дневники і реляції явно надають козацькій катастрофі занадто вже траґічний вигляд і ґрандіозні розміри. Але в оповіданнях польських кореспондентів все таки є чимало подробиць, які можуть корисно доповнити і справити сумаричні й недокладні українські повісти.

Поляки оповідають, що після того як у польськім обозі був даний приказ ладитися до штурму на другий день, і сей наказ, зараз перенесений до козацького табору, там дав привід, очевидно, до зміни старшини і постанови відступити з табору оборонною рукою, — в польськім обозі тим часом поширилися вісти, що хан з Хмельницьким спинилися під Вишневцем (або краще мабуть толкувати — повернули назад і прийшли під Вишневець), і Хмельницький іде з трьома полками в поміч берестецькому таборові. Ся чутка страшенно збентежила їх — "аж церу змінили". Вислано зараз кілька під'їздів на розвідки, а хоч тим часом прибув оден роз'їзд з відомостями, що бувши недалеко від Вишнівця нічого про Татар не чув, проте з огляду на сю відомість відкликано завтрашній штурм, і війська, що мали заходити в тил козакам, не пішли туди. Тільки воєвода Лянцкороньский з невеликим відділом кінноти по довгих відтяганнях пішов замкнути козакам виїзд за фуражом. Від хана потім принесено було листа, писаного нібито 30 червня — він поясняв свою утечу тим, що в берестецьких болотах не міг битись, а викликає короля на бій на широких полях під Константиновим — там він чекає коли не самого короля, то принаймні панят руських. — Але приписка анонімного писаря поясняла, що все се пусті балачки, Татари ані думають битись, і Хмельницький своїм козакам дав знати, щоб помочи не сподівались і утікали; тільки сього листа отримано вже після утечі козаків [22]).

Та козаки не знали, що польський наступ відкликано, і тримаючись попереднього далі вели гарячкові приготовання до відступу. Богун, довідавшися від дезертирів про марш Лянцкоронського їм в тил за переправу, за порозумінням з старшиною вийшов на світанку зількома тисячами комонника і гарматами за річку, щоб дати йому відсіч і забезпечити переправу. Лянцкоронський був так збентежений сею відсіччю і великим рухом козаків на переправі, що спішно відступив, і дорога для козацького відступу була відкрита і забезпечена. Але чернь, не знаючи плянів старшини, і дуже підозріливо й трівожно настроєна попередніми поголосками, що старшина хоче кидати табір, зле порозуміла сей марш Богуна, і коли хтось крикнув: "От старшина тікає!" — раптом почалася

нестримна паніка [23]).

Було се перед обідом. Вся величезна маса народу зібрана в таборі: козаки, селяни, жінки, діти, почали рватися в нестямі і кинулись на всі три переправи. Помітивши се Богун повернув назад до табору, щоб заспокоїти сю масу і стримати її панічний порив, але вже було неможливо стримати несамовиту юрбу. Польська обозова сторожа, запримітивши сей панічний рух, кинулася до козацького табору, і хоч її зовсім було небогато, сього вже було досить, щоб довести до краю безпамятну утечу. Козацька кіннота пробувала охоронити від польського наступу сю безоружну масу; але й вона піддалась сьому псіхозові. Полк Лянцкороньского, розібравши нарешті в чім діло, з відступлення перейшов в наступ, і пішов в погоню за утікачами, побиваючи їх майже без опору — хвалилися потім — так що аж руки заболіли (на що король мав іронічно завважити, що мабуть ноги — натякаючи на попередню їх швидку ретіраду перед Богуновим полком).

Цілий день потім, аж до вечірнього смерку, польське військо займалось полюваннєм на сих утікачів — стріляли, рубали тих що позагрузали в болото, спинилися на переправах то що. “Цілком як качок ловлено по болотах, витягано і бито, нікому не попускаючи, але все під шаблю пускаючи — навіть жінок і дітей їх” [24]).

Головно ж кинулись грабувати козацький табор, що стояв отвором як був, з усіми припасами і запасами, з готовою їжею, приладженою до обіду! Вояки і пахолята перед усім заходилися шукати грошей, дорогих річей, коней, харчів. Не було того богацтва як у польськім таборі пилявецькім, але дещо знаходилось, особливо з запасів. Захоплено в цілости шатро Хмельницького з його річами: соболину шубу, і дорогі соболі, привезені з Москви, гроші приготовлені для Татар, секретну шкатулу з усіми дипльоматичними актами — між иншим з останньою султанською грамотою привезеною до Животова — “буде що читати!” завважає оден з кореспондентів.

Одного з грецьких духовних, що нібито привозив Хмельницькому шаблю від патріярха, посвячену на війну, “з благословенннєм на війну від усеї грецької релігії”, схоплено і живим приведено та мабуть потім убито. Другого вбито в замішанню, але його ризу і богослужебні річи принесено королеві [25]).

Особливу приємність справило Полякам, що між клейнотами була й корогва, післана Хмельницькому з комісарами 1649 р., і друга — дарована Володиславом (мовляв та що була післана ним 1646 р. для походу на Турок). Грошей сорозмірно було небогато; розповідали, що оден щасливець знайшов в покиненім кафтані півтори тисячі червоних, инші знаходили менші суми [26]).

Розуміється, далеко приємніш було займатися такими пошукуваннями в козацькім таборі, ніж гонити за козаками, і міркуваннє козацьких полковників, що козаків властиво більше погинуло в стиску і потонуло на переправах, чим було вбито в погоні, заслуговує повної уваги. Тим більше, що козаки далеко не всюди покірно підставляли голови під польську шаблю, а місцями давали відсіч і громили Поляків.

Особливо звернув на себе увагу оден епізод, записаний Мясковским і Освєнцімом, спопуляризований Пасторієм, а новішими часами, з його слів, Костомаровим. “Одна ватага козацька, зложена з двох або трьох сот козаків, — оповідає Освєнцім — зробивши засіку на однім острівці, ставила мужний опір так відважно і самовідречено, що Потоцкий велів їм обіцяти життє (коли піддадуться). Але вони не хотіли того прийняти. На знак повної резіґнації викинули з чересів своїх гроші в воду, і так сильно почали відбиватися від наших, що кінець кінцем піхота мусіла на них гурмом наступити. А хоч розірвала (їх укріпленнє) і розігнала з острова (з великими власними стратами, як видко з дальше поданої замітки) — але вони уступилися на болота, не хотячи піддатись, так що там їх кождого приходилося добивати. А оден з них, добившися до човна, на очах короля і всього війська дав докази мужности не хлопської! Кілька годин відбивався він з того човна косою, зовсім не вважаючи на стрільбу — котра чи то припадком його не трапляла — чи такий твердий був, що кулі його не брали. Аж оден Мазур з Ціхановецького повіту, розібравшися на голо і по шию бредучи, насамперед косою вдарив, а потім оден салдат пробив посередині пікою або списом і добив його таким чином — на велику потіху і вдоволеннє короля, що довго дивився на сю траґедію” [27]).

Одним з актів вдячности короля за ласку божу, показану йому, мало бути відновленнє уніятського владицтва в Холмі (звідки взято ту чудовну православну ікону, що патронувала польський похід) і загальне скасованнє соромної, на погляд клєрикалів, постанови про поверненнє православних

церков забраних уніятами. Рахували їх на 600 [28]).

Примітки

[1]) "Дуже добру диспозицію дав свому таборові той зрадник (Хмельницький) — як у вилах сидить, голодом його треба виморювати, і не можна инакше як тільки окопавши його" — лист Войші з 1 липня. Ос. 225 л. 390 об.

[2]) Акты Ю. З. Р. III с. 466-7.

[3]) Очевидно, і тут ми маємо компіляцію таборових реляцій з тих днів, і можливо, що основу знов таки становлять листи А. Мясковского; напр. історія останнього дня, 10 липня, буквально відповідає "копії листу" "p. M. s. t. (остання буква мабуть помилена) do kla i. mci z obozu d. 11 iulii" в збірці Осол. 225 л. 407-410 (кінчаючи серединою 355 сторінки друкованого тексту), а місцями сходиться з реляцією виданою в Ojcz. Spominki II с. 78.

Другу таку збірку обозових реляцій з днів 5 до 10 липня — не знати наскільки перероблену збирачем чи видавцем, бо джерело не показане — видано в Starożytnosci Polskie А. Ґрабовского т. I с. 315. Гарна колєкція таких листів міститься в збірках бібл. Оссоліньских 225 (старий оріґінал офіціозного походження, як я думаю) і 2286 (нова копія, списана — за відомостями бібліотеки — з ориґіналу віляновської бібліотеки); деякі з них дають ширший текст супроти поданого в Staroż., напр. лист з 9 липня Staroż. 324-7 се оден з листів Бжостовского — в ркп. 225 він має інтересний кінець, котрого нема в Staroż. — можливо коротший він вийшов від самого кореспондента, а не скорочений збирачем. Так само лист 17 липня, с. 329-30, се теж реляція Бжостовского, ширша в Осол. 225 л. 411, ніж в Staroż.

[4]) "В понеділок (козацький табор) вчинив сильну вилазку, комонником і піхотою, і добре побився з нашими, не без шкоди наших... Потім в ночи, на світанку, тихенечко напавши на потомлених людей що лишилися в шанцях, вибили кільканадцять, а инші зі сну, не знаючи против кого боротися,

пустилися через річку вплав, і якби полк п. Губальда не поспів на ратунок, неприятель забрав би і шанці і гармати" — лист Свєжовского з обозу, 5 липня, Ос. 225 л. 395 об.

"Здобути їх ледве чи можливо за такою їх оборонністю, такою чуйністю і відвагою — така вона що всі кінні й піші, чернь і старшина — голову на голові положать. Оден другого стереже: ані старшина ані чернь утікати не може, бо навзаєм стережуть себе". Тамже, лист з 36 липня, л. 396.

5) "Гетьманом вибрали Джяджялія, потім його скинули, тому що щастя не має, а взяли Хмелєцкого шляхтича — котрого рідний брат у війську короннім, старий жовнір" — лист Бжостовского з 9 липня, Осол. 225 л. 405. Сього Хмєлєцкого потім бачимо вістуном берестецького нещастя у Хмельницького нижче с. 309. В 1652р. він був полковником звягельським (Сівськ. ст. 145 л. 259); його називано одним з контр-гетьманів.

6) Лист з 10 липня (мб. Войші): "Сьогодня рано дано знати, що Джеджелія з гетьманства скинули, а Богуна на його місце вибрали — найбільшого бунтівника, також і Гладкого" (225 л. 506 об.). "Чернь прагнула миру, і сам Джяджялій, субститут Хмельницького, вів до трактатів, а старшина, помітивши се, в ночи в неділю на понеділок, себто 10 липня, скинула Джяджялія з гетьманства, і вибрала на його місце Богуна" — рел. Мясковского 225 л. 407 — Освєнцім с. 352.

Инший лист з того ж дня (Осол. ркп. 2286 л. 170 об.): "Сьогодня дано знати, що Джяджялія malżulem проголосили і скинули з гетьманства, тому що схилявся до згоди, а на його місце вибрали Богуна, що з свого боку того добивався; вже нема між ними більшого бунтівника, як той зрадник Богун і Гладкий". Подібне в листі з 11 липня тамже л. 171 об.

Потім виникає чутка, що Джалалия ще раз вибрано гетьманом на місце Богуна. В листі Войші до королевича з-під Козина 15 липня: "Богуна козаки стяли, а на його місце знову взяли Дзядзюля, побивши кистенями — але трудно щось певне сказати, бо нарід зрадницький" — 225 с. 411. В реляції з Бродів 18 липня, з оповідань ченців, мабуть почаївських, котрих обмовлено, що вони переховують у себе старшину: "оправдувалися, що не переховували нікого, що правда — вступали до нас на набожество, як утікали; Дзядзялія гетьманом вибрано, оповідали" — 2286 л. 176.

[7]) Лист Бжостовского з 9 липня, див. вище с. 291 прим. 3.

[8]) Осол. 225 л. 405.

[9]) Volum. legum III с. 177.

[10]) Освєнцім с. 350, Starożytnosci I с. 323: сі два тексти, в сій частині дуже подібні між собою, дуже цінно оден другого доповняють.

[11]) Освєнцім чи його джерело переказує писану відповідь — котру нібито бачив, або чув сам — бо завважає, що підписано під нею "військо в. к. м. Запорозьке і чернь уся", а підписи Джалалия не було, хоч він справував за гетьмана. Але завважав при тім, що відповідь була приблизно така дословно як він переказує, так що видко — записував її зміст з памяти. Поданий ним зміст вповні відповідає тому, що про сю декларацію оповідали козацькі полковники — Акты Ю. З. Р. III с. 467. Коротке Переповідженнє в Осол. 2286 л. 169.

[12]) Сі слова належать до Хмельницького, як то ясно видно з дальшого, хоч через незручну стилізацію Освєнціма на перший погляд виглядає так, мов би се мова про Виговського; через маленьку зміну конструкції я зробив се яснішим, ніж дає се текст Освєнціма. Сей текст показує, що військо, принаймні в зносинах з Поляками, під сю хвилю трактовало Хмельницького не як відсутного, а скиненого з уряду гетьмана.

[13]) Staroż. I с. 326, Освєнцім с. 351.

[14]) Так пише він його імя.

[15]) З 9 на 10 н. с. липня, коли то з козацького табору чули ті сурми і кітли.

[16]) Реляція Мясковского в Оссол. 225 л. 407-8; II перерібка — чи другий варіянт, чи комбінація з якоюсь иншою реляцією у Освєнціма с. 352. Відміни сих двох текстів власне можуть бути почасти роботою самого Освєнціма, почасти можуть походити і з якоїсь иншої редакції самого Мясковского, що писав на кілька адрес, спільно з иншими подібними кореспондентами обозовими.

[17]) Див. вище с. 285.

[18]) Білгород віст. стовб. 1651 р. с. 138.

[19]) Тамже с. 182.

[20]) Вона датується тут 23 с. с. червня, то значить теж неділею, тільки попередньою — се потверджує вище висловлений мною здогад, що в рахунку зайшла помилка на оден тиждень.

[21]) Акти Ю. З. Р. III, с. 468.

[22]) Освєнцім с. 346.

[23]) Оден з дневників — Staroż. I с. 329, каже, що за годину перед утечею в польськім обозі було якесь посольство з заявою, що козаки годяться на всі умови і просять тільки милосердя. Коли се не помішаннє з попереднім посольством, то могла бути якась секретна депутація — вияв тої незгоди (розни), про яку говорять деякі реляції з козацької сторони.

[24]) Освєнцім с. 353.

[25]) Сього убитого Поляки називають то патріярхом царгородським” то єрусалимським, мішаючи з Паісієм: “обманець, що найбільше Русь бунтував” — 2286 л. 171-2. Річи по нім забрані описуються так: митра, ризи, хрести, свічник, ампулки (ковчежці), ясписовий хрестик — “взяв то підросток пана Сарбєвского старости грабовецького — казав перед королем, що він в болоті тому біскупові голову стяв; з надписи на тій інфулі або митрі доходять, що то був епископ з Греції, що дав Хмельницькому благословеннє на ту війну” — Ос. ркп. 3564 л. 259.

Що до патріяршого післанця з благословенною шаблею, мовляв взятого в неволю чи під Берестечком, то мабуть тут помішано шаблю привезену турецьким послом Хмельницькому, коли він стояв під Животовим, з котрим небудь грецьким духовним, що мовляв привіз благословеннє від патріярха. Очевидно, вплинула тут асоціяція благословенного папою меча, котрим оперезав короля нунцій, виправляючи його на війну. Так очевидно з'явилася намальована Костомаровим в паралєлю сій історичній сцені сцена

леґендарна — як то митроп. коринтський підперезав Хмельницького мечем, що патріярх посвятив “на самім гробі Господнім” і т. д. — с. 394 останнього видання.

26) Реєстр знайдених в таборі річей має свій інтерес, і я тому наведу з нього дещо: Печать війська Запорозького і патріярха (мб. митрополита коринтського). Великий срібний каламар Хмельницького. Аксамитна ферезія Хмельницького на соболях і сорок дорогих соболів. Два вози перських ковдрів. Три дзвонки — два великі, оден маленький. 18 гармат, добре осаджених. Кільканадцят хоругов, між ним післана королем Яном-Казимиром після елєкції, червона з білим орлом і двома руськими хрестами, і корогва короля Володислава: блакітна, орел на половину білий, на половину червоний. Ціла обозова каса Хмельницького: дві скрині грошей — було їх, як полк. Криса каже — 30 тис. твердих талярів; котрі перші допались, розшарпали

27) Освєнцім с. 359, Пасторія Bellum Scythico-cosacicum с. 191-3, Костомаров с. 428-9. Наведу невиданий текст Мясковского, що лежить в основі сих оповідань: Iedna wataha kozacka, ktora ze trzechset kozakow constabat, zasiekszy sie na iedney kępie, srogą resistencią naszym uczyniła. Tak desperacko, ze lubo im i. m. pan krakowski zywot ofiarowac obiecał, acceptowac tego nie chcieli, y owszem wytrząsnąwszy z trzosow swoich pieniądze w wodę, potęznie się bronic y gromic naszych poczeli. Az nawałem na nich piechota poysc musiała, y lubo iedna rozerwała, drudzy na błota uszli, y tam poiedynkiem kazdego konac musiano. A ieden z nich, czołna dopadłszy, godzin 6 bronił się naszym kossą, y strzelbą go chybiano, az go brodząc po szyie ieden Mazur kosą, a zołdak ieden piką w-poł przebiwszy dokonał. Осол. 225 л. 407 об. Одна з “літературних” перерібок в Theatrum Europaeum с. 79-80.

28) Осол. 225 л. 417 — невидане закінченнє листу зі Львова, з 31 липня, виданого в Staroż. I с. 335-6.

ВРАЖІННЯ БЕРЕСТЕЦЬКОЇ ТРАГЕДІЇ, ВІРША ПРО БЕРЕСТЕЧКО, ПІСНІ ПРО БЕРЕСТЕЧКО, НЕЧАЙ І ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.

“Берестецька траґедія” зробила дуже сильне й глубоке вражіннє в кругах польських і українських. В польських її оцінювали як високо приємний реванш по всіх пониженнях понесених Поляками від козаків. Гірко жалували, що не вдалось, через ріжні недогляди польської старшини (як ми далі побачимо), знищити козаччину як таку, тільки погромлено козацьку берестецьку армію — і ту навіть в певній частині випущено. Але все таки надзвичайно приємно було, що довелось дати добру научку козакам — іще ж і з такими видимими знаками божої ласки і помочи Полякам (бо ніхто — як ласка божа наслала ту паніку на козацьке військо, вирвавши її провідника!)

В козацьких кругах глибоко відчули сю пригоду як конмпромітацію козаччини, козацької старшини, і її голови - самого гетьмана персонально. Декому се було дуже гірко, декому середнє, а деяким кругам навіть і приємно. Сі настрої відбилися почасти і в письменній і в устній творчости, в тих памятках, що від неї заховались.

Що такий тяжкий ворог козаччини як Яким Єрлич оповідаючи про берестецьку катастрофу, ролю і гетьмана і старшини подає в можливо несприятливім освітленню, в тім нема нічого дивного. Коли утікли Татари, “за ними і гетьман розбійницький Хмель разом із Виговським, зіставивши і покинувши військо, втікли за ханом” — повідає він. “А потім старшина, боячись аби чернь не видала королеві, вчинила раду і урадивши посідали на коней і потайки кинули все військо: наготовивши і уробивши кілька гатей через річку Пляшову — сукнями, коцами, кожухами, полотнами і хто чим мав гатили і зробили їх вісім і почали втікати. А чернь побачивши се на старшині й собі кинулася тікати: як котрий став, без усього наго і без сорочок, без суконь і без сідел почали тікати”.

Дуже інтересна вірша — оден з найбільш інтересних віршових утворів, які нам лишилися з сього століття (на жаль не повна) — описує катастрофу ніби то з українського становища, але льояльного для короля і Річипосполитої. Більш здержливо ніж Єрлич, але теж виразно симпатизує з побідним польським рицарством, а не з погромленим козацтвом. Вона не дуже докладна в представленню подій (як і вище наведені українські оповідання), але писана очевидно по горячих слідах подій, може навіть людиною, що сама брала участь в сій війні. Маємо її в двох копіях XVII в., одна з них надписана: “Дума козацька о війні з козаками над рікою

Стирем", має примітку, що стих сей співався на голос пісні: "Ой постилбим я сім понеділків, осьмую неділеньку" [1]). Розмір: 17 або 18 складовий вірш в двома цезурами, після пятого і девятого складу. Подаю текст скомбінований з обох копій, справляючи сильно польонізовану транскрипцію ближче до сучасної і зазначаючи тільки значніші поправки:

О ріко Стир! що Хміль за віра [2]), скажи ти всему миру.

Гди в Дніпр впадаєш, оповідаєш радость з войни чи з миру!

Хан наступаєть, сам помогаєть козакам Ляхов бити:

Под Берестечком малим містечком міл оних кров пролити. —

На перевозі чи пак в дорозі короля погромити,

Ляцкими пани да і гетьмани Татаром заплатити.

Хан згоду радить, да не порадить: козаки войну любять!

Ой Казимиру, юж тобі миру із козаками не будеть!

Досюль [3]) не знаєш, хоч посилаєш, одкуль хан наступаєть.

З ним згоднусенько Хміль ранесенько ку королю приближаєть.

Була погода [4]). Да воєвода руський знать войску дасть,

Тоєсть о хані і о гетьмані королю ознаймляєть.

А Лях не дбаєть, не утікаєть, к войні ся прибираєть.

Середа пришла, вся орда вишла: хан і Хміль з козаками [5])

Зрана штурмуєть і наступуєть. Тихо меже Ляхами.

Аж Конєцпольский, хорунжий польский, найперший вибігаєть,

З ним Любомірский, знать муж рицерский, меже войско впадаєть.

Ой Любомире! тобі приміре [6]) перед королем іти!

А з [7]) козаками і Татарами не новина ся бити!

Скочили хутко, а вже нас [8]) тутки козаки утікають.

За ними Ляхи (були ж там страхи!) до табору впадають.

Орда не радить, хоть хан провадить — хоть їх напоминаєть:

Перед Ляхами, ой юнаками, що живо утікають.

Да то нічого, пало немного — більш войська єсть Хмельові,

Четверг поправить, як поле ставить хан і Хміль королеві.

Четверг надходить, войско виходить, хан і Хміль з козаками.

Ой не Зборово, война се нова, не як под Пилявцями:

Не утікають [9]), кров проливають, і на Татар не дбають,

В крові татарській і бісурманській гострий міч свій купають.

Тут Казановский богатир польський серца всім додаваєть,

Для оборони Польськой корони голову покладаєть [10])

Бьються що живо, — да вельми диво мні на Осоліньского!

Що нас [11]) воюєть, не наслідуєть канцліра дядька свого:

Тот був спокійний, не шукав війни, он [12]) на нас напираєть —

Яко Лях давний і юнак славний для Польски умираєть.

Бачив рицера хан подканцлєра — Сапігу [13]) що зближаєте,

А Вишневецький і Любомірский його не видавають.

- Що небож-хане [14]), як знаєш? стане не по пилявецькому [15]):

Не утікають, от наступають ік бунчукові ханському!

- Ой не глядіте, треба ся бити — хан мурз напоминає.

А Лях не дбаєть, мурз забиваєть, в їх крови міч свій купаєть [16]).

Пав страх на хана, слав до гетьмана: “Яка нуж уступила! [17])

Щоб твоя рада, істинна зрада, нікому ся не снила!

Я проч одхожу да пак вихожу — за зраду маю [18]) тобі,

Що ми ся стало — кілька пропало мурз моїх! Ти рад же собі!” [19]).

В ноги падаєть, тисячі даєть Хмельницький ту ханові:

- Я сенатори Польськой корони і короля дам тобі,

Всі бо нестатки і всі достатки завтра їх візьмеш собі!

В пятницю рано ушиковане войско до бою було.

Ляхом вигода, а нам негода: небо сонце закрило,-

Бо ся прибрали, всі в шику стали, сонце їм засвітило.

Ляхів [20]) козакам славним юнакам і глядіть страшно було!

І довго стали — почать бояли, з Ляхами ся не били;

Аж бачать Ляхи, що на нас страхи, і до нас скочили.

Стали ся гуки. Хан всіми духи з Краковським ся стираєть.

А Вишневецький обіч звитязкий і Хмеля одпираєть.

По десять шика памятний віка [21]) сам король наступаєть,

На крик, на гуки, на з діл на пуки [22]) нічогенько не дбаєть.

Крик тут повстанеть, гук затим встанеть. Дими день ясний тьмили.

Стрільці-янчаре. А з діл пожари непрестанно світили.

Тут до гетьмана Ляхи з діл; хана заразом одлучили.

Затим ся стало гды мурз немало і Твтаров побили:

Хан утікаєть і кош лишаєть, наметів одбігаєть;

Ляхи гонили, Татарів били, — хан ся не оглядаєть.

Тут зась козаки, хотяй юнаки, ой різко утікали!

Ляхи гонили, і їх стинали, аж табор розірвали;

І гдиби ночи тьма на помочи козакові не була,

Не одна б мати, гди б хто дав знати, козацькая завила!

І так Бог знаєть, що бульш буть маєть: Татаре одступили,

Затим бульш Ляхов, а у нас страхов — бо нас тут обточили.

Трийчі кланяли і упадали — короля смо просили:

По зборовському щоб по старому — щоб єсмо тулько жили!

Мовить не даєть, з очу зганяєть — "Видайте ми гетьмана!

Панів слухайте, старшину дайте, а ідіть бийте хана!"

- Хмеля не маєм, панів слухаєм, Татарів будем бити;

Але старшину — нашу дружину ніт вісти як одступити!" [23])

Голод не тучить. Страх з діл нам кучить. Став треба перебивати —

То пак у мосту ніт і хворосту — нічого збудувати!

В неділю в ночи — Бог на помочи — будем ся перебивати:

Вози постелем, кожухи стелем, воді того не зняти!

Ляхи познали, всі в шики стали, і на нас пильнували —

Всі в поле вишли, ми теж не пришли, і понеділка ждали.

А в понеділок — одбігли ділок, і борошна усього;

Перебиваєм та погибаєм! Щаслив хто вийшов з того!

Тиї пливають; до тих стріляють; ставища заливають.

А других в нетрі в лісі як вепрів диких забивають... [24])

Народні пісні про Берестецьку катастрофу заховалися в кількох більш або менш деформованих останках, які вимагають уважної реконструкції. Особливо сильно вплинуло на сю деформацію помішаннє Берестецького погрому з погромом Нечая в Краснім, зазначене вже вище.

З одного боку, очевидно, через спільний мотив погрому ріжні подробиці переносилися з Нечая на Хмельницького і навзаєм. З другого боку мотив підозрілого і непевного поводження, або грубо висловлюючися: зради Хмельницького, паралєльно розвиваючися в обох темах, викликав ріжні зміни і заміни (субституції).

Оповіданнє записане Костомаровим в 1845 р. на самім Берестецькім полі, в с. Пляшовій і недавно опубліковане в його листі з того часу, дає інтересну ілюстрацію сього процесу: мотиви сварки Нечая з Хмельницьким і зради Хмельницького, що підвела Нечая під катастрофу під Берестечком:

У козаків були два головні ватажки, Хмельницький і Нечай; під Берестечком вони посварилися, і Хмельницький, щоб докучити, умисно кинув військо. Ляхи підманили Нечая: покликали його з переднішими козаками на пир [25]), а тим часом зайшли за Пляшову, перекопали річку й почали з обох боків стріляти. Вода розлилася і козаки не знали, як собі порадити. Вони зрубали березу і стали нею переходити, та так потопилися, що всю Пляшову загатили. (Два стави на ній носять назву: Великий Козак і Малий Козак — там мовляв потонули козаки, і дійсно там знаходиться в великій масі зброя і людські кости) [26]).

Пісні я пічну двома волинськими записами Костомарова з того ж часу, можливо в тій же околиці (місце ближче не вказане, а варіянт Стецкого,

дуже близький до другої пісні Костомарова, хоч позначений як записаний в самім Берестечку, але мині виглядає, як повтореннє Костомарівського тексту).

Кину пером, лину орлом, конем поверну,

А до свого отамана таки прибуду.

-Чолом пане, наш гетьмане, чолом батьку наш!

Вже нашого товариства багацько не маш!

-Ой як же, ви панове молодці, як ви ставали,

Що ви своє товариство навік втеряли?

-Становились, наш гетьмане; плечем об плече-

Ой як крикнуть вражі Ляхи: У пень посічем!

-Ой що ж же ви, панове молодці, за добич мали?

-Мали коня у наряді — Ляхи одняли.

Зима прийшла, хліба нема — го ж нам не хвала!

Весна прийшла, ліс розвила — всіх нас покрила [27]).

(Останні два рядки — еліптичний, мало орґанічний додаток, може бути перенесений і з иншої пісні, ідея та, що тільки з новою весною козаччина прийшла до себе).

Друга пісня більш ріжнородного складу:

А. Висипались козаченьки з високої гори,

Попереду козак [28]) Хмельницький на воронім коні.

— Ступай, коню, дорогою — широко ногами;

Недалеко Берестечко і Орда за нами.

Стережися пане Яне, як Жовтої води:

Йде на тебе сорок тисяч хорошої вроди!

Б. Як став джура, малий хлопець, коника сідлати,

Стали в того кониченька ніженьки дріжати.

Як заговорить козак Хмельницький до коня словами:

Не доторкайся, вражий коню, до землі ногами.

В. Чи не той то хміль зелений, що на тичку вється?

Чи не той то козак Хмельницький, що з Ляхами беться?

— Ой не той я хміль зелений — на тички не вюся,

Ой не той я козак Хмельницький — з Ляшками не бюся!

Г. А де ж твої, Хмельниченьку, воронії коні?

-У гетьмана Потоцького стоять на припоні [29]).

А де ж твої, Хмельниченьку, кованії вози?

-У містечку Берестечку заточені в лози.

Д. Що я з вами, вражі Ляхи, не по правді бився:

Як припустив коня вороного, міст мені вломився.

Перша частина (А) являється заспівом до пісні про війну "пана Хмельницького" з "паном Яном" (правдоподібно — королем Яном-Казимиром). Частина друга (Б) се загальний рухомий, епічний мотив, який міг входити в склад пісень і про Нечая і про Хмельницького; вице, в піснях про Нечая ми знаходили сей мотив про коня більш розвиненим. Частина В становить, очевидно, заспів пісні про Берестечко: її можна навіть уявити собі як початок тої пісні, що представляється далі частиною А, але за правдоподібніше вважаю, що се инша пісня; в варіянтах про Нечая

знаходимо строфи, що можуть належати сюди (“козак Нечай” заступає “пана Хмельницького” і навпаки):

Чи не той то хмель хмілевий (вар. хмілезний), що в меду купався,

Чи не той то козак Нечай, що з Ляхами грався?

Чи не той то хміль хмілевий, що по тикам вється,

Чи не той то козак Нечай, що з Ляхами бється (с. 60) [30]).

Чи не той то хміль, чи не той то хміль, що високо вється?

Чи не той то козак Нечай, що з Ляхами бється?

Чи не той то хміль, чи не той то хміль, що у пиві (вар: по меду) грає?

Чи не той то козак Нечай, що Ляхів рубає?

Чи не той то хміль, чи не той то хміль, що у пиві кисне?

Чи не той то козак Нечай, що Ляшеньків тисне? (с. 76-7)

Гей ізнісся Нечаєнко аж в бор на тичину.

Щоби його пан Зборовський (треба Потоцкий) не взяв за чуприну;

Гей ізнісся Нечаєнко під млин на тичину,

Щоби його пан Потоцький не взяв за чуприну (с. 70).

Годі тобі Хмелю та на тичку виться,

Годі тобі Нечай козак їз Ляшками биться (с. 82).

Годі тобі вражий сину та й так воювати,

Треба ж твою кров козацьку з лядською змішати (с. 64).

Частки Г і Д можна собі мислити як продовженнє А, але так само і як продовженнє В. Середини треба шукати в варіянтах пісень про Нечая: там єсть фрагменти тихже мотивів, мабуть живцем увзяті з пісні про Берестечко, треба тільки поставити “пана Хмельницького” замість “козака Нечая”, або “Нечаєнка”, напр.:

Ой пустився ж (пан Хмельницький) до гаю втікати,

А за ним за ним пан Потоцкий — пана догоняти.

Ой як скочив (пан Хмельницький) з гори та в долину,

А за ним за ним пан Потоцкий — козака за чуприну (с. 63).

Частина Г також має богато варіянтів в піснях про Нечая, хоча належить безсумнівно до пісні про Берестечко, і навіть часто затримує се імя, підставивши тільки Нечаєнка замісць Хмельниченка:

А деж твої, Нечаєнку, ворониї коні?

-У гетьмана у польського (треба: Потоцкого) стоять на припоні.

А де ж твої, Нечаєнку, кованії вози?

-Пуд містечком Берестечком заточені в лози.

А де ж твої, Нечаєнку, дітоньки та жона?

-Ой в містечку Берестечку сидять собі дома (с. 57).

А де ж твоя, козак Нечай, хорошая жінка?

-Ой у пана у гетьмана сидить як Жидівка.

А де ж твої, козак Нечай, хороші діти?

-Ой у пана, у гетьмана як ружові квіти.

А де ж твої, козак Нечай, воронії коні?

-Ой за гаєм, за Дунаєм стоять на припоні (вар: скарбовні).

А де ж твої, козак Нечай, мальовані скрині?

-Ой забрали тоті Ляшки, що пасали свині (с. 60).

Влапав його пан Потоцкий, став ревідувати:

-Годі, годі, Нечай козак, Ляшки воювати!

А де ж твоя, козак Нечай, молоденька жінка?

-Ой Бог знає, Бог відає, може ще де дівка.

А де ж твої, Нечай козак, дрібненькиї діти?

-Ой Бог знає. Бог відає, десь пішли по світі.

А де ж твої, козак Нечай, ворониї коні?

-Ой зайняли вражі Ляшки в великім загоні.

Ой де ж твої, Нечай козак, кованиї (вар. скарбовиї) вози?

-Ой зайняли вражі Ляшки у густиї лози (с. 68).

(Ой в містечку Берестечку стоять у залозі — с. 76).

Ой де ж твої, Нечаєнку, сукні блаватаси?

-Гей посікли, порубали Ляхи в шабельтаси (с. 79).

Фіналом берестецької пісні може також бути:

Уже ж тепер вражі Ляшки доказали

Що вже мене, Нечаєнка, у руки піймали (с. 88).

На жаль зістається не розвинена иншими варіянтами кінцева фраза Д костомарівського варіянта.

Тема, як бачимо, була дуже популярна і сильно розгалужена. Пісня про Нечая значну частину своєї популярности завдячує тому, що вона притягла і поглинула пісню про Берестечко.

Примітки

[1]) Одна копія, довша і новіша, хоча місцями гірша, знайшлася написана на порожніх листах латинської книжки першої половини XVII в., бібліотеки кляштору бенедиктинів в Пултуску; її видано в Archiv für Sl. Phil. II (1877),

n. з. Die Niederlage Bogdan Chmelnicki's bei Beresteczko am Flusse Styr, in gleichzeitiger poetischer Bearbeitung; се находка Петрова, транскрипція Житецького, а в III т. Архива додав ще потім деякі замітки до сього тексту Потебня.

Другу копію знайшов в рукоп. збірнику XVII в. ак. Перетц і опублікував майже одночасно в своїх "Истор.-литератур. изслЂдованіях и матеріялах", т. I, 1900 (ст. 94) і в "Малороссійскія вирши и пЂсни въ записяхъ XVI-XVIII вв. (ИзвЂстія отд. рус. як. 1899, III).

[2]) В ориґ.: "що Хміль віру" і "що Хміль за віру". Потебня поправляв на: "що хвильою виру" (Стир-хвиля-вир). Але я думаю, що та мала поправка яку даю я, робить непотрібною які небудь инші зміни.

[3]) В ориґ.: досаль.

[4]) В розумінню: догідна хвиля (захопити Ляхів несподівано).

[5]) По сім в петерб. збірнику бракує 12 рядків.

[6]) Так в ориґ., поправити трудно (в другій копії сих стихів бракує).

[7]) В ориґ.: "не с козаками".

[8]) В розумінню "від нас".

[9]) Поляки себ то.

[10]) Він був убитий в сій битві, так само як і староста Осоліньский-молодший (див. вище с. 284).

[11]) Прошу завважити, що "нас" у вірші значить козаків.

[12]) В розумінню "сей" — Осоліньский молодший.

[13]) Сопіга підканцлєр литовський, участник битви.

[14]) Копія додає (поза метром): мовить Хмель, і нижче: мовить хан.

[15]) В копіях: “Лях по пилявецькому”, “як по пилявецькому”.

[16]) Дальше в петерб. копії знову бракує 30 стихів.

[17]) В копії: “яко нуж”, розумію: яка нужда наступила.

[18]) В копії: мою.

[19]) В копії: “тираже собі”.

[20]) В розумінню: на Ляхів.

[21]) Вікопомний.

[22]) На вистріли з гармат.

[23]) Дальшого аж до кінця в петерб. копії нема.

[24]) Тут знову повторено: Мовить не даєть, з очу зганяєть — Видайте ми хана! Старшину знайте (так!), панів слухайте, а ідіть бийте хана”, але се мабуть помилково.

[25]) Се паралєльний мотив до пирування Нечая у куми — Хмельницької (очевидно теж зрадниці).

[26]) Україна, 1925, III с. 64.

[27]) Малорус. Лит. Сборникъ 1859 р. — передр. в Истор. пЂсни Малор. нар. II с. 108-9; розмір зіпсований місцями, я його зреставрував, викидаючи неорганічні словця і відбудовуючи симетрію виразів; “панове-молодці” явно не влазять в розмір, треба: “козаченьки” або щось таке.

[28]) Розмір показує, що скрізь має бути: пан.

[29]) Так у Стецкого.

[30]) Цитую за “Истор. пЂснями”.

[31]) Небезінтересно, що се війна двох “панів”,тим часом як Нечай завсіди

тільки “козак”.

ПОГОЛОСКИ ПРО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО В ПОЛОНІ У ХАНА, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ В ЛЮБАРІ І ПАВОЛОЧИ, НАРАДИ В БІЛІЙ ЦЕРКВІ, УНІВЕРСАЛ 17 ЛИПНЯ, ОДРУЖЕННЄ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Я сказав, що оповідання про досить довге затриманнє Хмельницького у хана — що його там вязнено, не пускано, що він мусів тяжкою ціною окупатись, випрошувати у хана дозвіл на нові розпорядження на Україні і т. д. [1]), здаються мині фантастичними і тенденціозними вигадками, пусканими тільки почасти з незнання, а по части і з розмислу — з самого окруження Хмельницького. В дійсности він зістававсь у хана мабуть недовго, і стільки, скільки сам хотів. Вище я згадував про лист хана з-під Константинова, писаний з дня 30 червня; ряд оповідань сходиться на тім, що Хмельницькому вдалось тоді намовити хана до повороту, і Орда вже підійшла була до Вишнівця, але тут рішучо забастувала. Очевидно тут Хмельницький, побачивши, що завернути хана не вдасться, рішив кинути його й спішити на Україну, щоб збити нові сили; попросив у хана, щоб лишив йому частину Татар (означають сей помічний татарський корпус в 20 тисяч, але се мабуть забагато), і з ними подався на Київщину.

Досить дивним дивом Ракушка-Самовидець, взагалі мало інформативний в сих подіях, дав тут цілком важну і докладну звістку, що Хмельницький “не доходячи Старого Константинова” відлучився від хана, і поїхав на Гриців до Любара, “в малій купі” — маючи з собою і козаків і Татар разом чоловіка 70. Се оповіданнє потверджує Андрій Мясковский, бувши в Любарі (Любартові) місяць пізніше, в польськім поході: місцеві міщани розповідали йому, що після програної битви під Берестечком, спішно їдучи з сотнею козаків і пятьма Татарами, Хмельницький пристав в Любарі, щоб нагодувати коней, і говорив, що їде на Україну “рушити обоз на звільненнє полків, що зісталися під Берестечком”. Коли Орда (очевидно той відділ, що післав з ним хан) хотіла палити Любар, він післав до Татар, наказуючи, щоб того не робили, бо буде їх хан карати, і Орда послухала його, і минаючи Любар, пішла за Случ, переправившися під Острополем. А виїзжаючи з

Любара — вже сідаючи на коня, крикнув до людей: “Котрі з вас, дітки, не козачили, сидіть і чекайте панів своїх, а котрі козачили, сідайте зараз зо мною на Україну — бо Ляхи потоптом підуть за нами”. — “І аж тоді зачали люди йому злорічити”, оповідав любарський міщанин Мясковскому — на жаль ближче не перaказавши, що сі люде вичитували тоді гетьманові [1]).

освєнцім теж коротко згадує сі любарські оповідання про Хмельницького і додає деякі подробиці, в дечім відмінні, але в головнім цілком згідні з сим оповіданнєм. Хмельницький приїхав з кількадесятьма козаками, а під містом “лежали” троє мурз з Татарами — було їх коло двох тисяч, але “так скромно і спокійно, що ніоден не рушився, поки Хмельницький пообідавши і забравши два вози з поживою, не виїхав з міста” [3]).

З Любара гетьман поїхав до Паволочи, про котру ми вже стільки чули, як його першу станцію на козацькій території. Дуже барвисте оповіданнє про сей його пробуток у Паволочи записав нам анонімний автор польського дневника від міського писаря паволоцького, що їхав з польським військом в перших днях серпня. При певній, розуміється неприхильній закрасці сього оповідача, воно все таки настільки інтересне, що я його мушу тут навести:

Той паволоцький писар силу оповідав про Хмельницького, як він тікаючи три дні стояв у Паволочи, і три тисячі золотих від них вимусив, та зараз же виплатив їх трьом татарським мурзам, котрих було з ним пять. Коли міщани питали його, чому сам іде, і чому назад, так казав: “Я 20 полків добрих молодців зіставив против короля, вони й чверть року будуть боронитись — мають живність і порох, а ви ж знаєте, як ми в таборах боронимось і годод зносимо”. Коли потім питали його про литовське військo — чи не прийде на Україну, відповів: “Не буде, бо маю слово від кн. Радивила, що тільки на пограничу стане”.

За той час пив два дні й ночи. Третього дня Хмєлецкий зрадник біжить з табору (берестецького, козацького), розпитуючи про гетьмана — але з страхом: просив паволоцьких міщан, щоб упросили йому Хмеля. Тільки прийшов (перед Хмельницького), спитав Хмельницький: “А табор де?” Він стиснув плечі і сказав: “Уже у дябла табор! утікли ми з табору”. “Чому-ж?” Бо молодці битися не хотіли”. — “А як же корогви?” — І корогви пропали. — “А гармати? А шкатула з червоними золотими?” — “Про неї не знаю”. Тоді почав Хмельницький рвати собі голову і злорічити. На ту його

мелянхолію приїхав Джеджалий — з плачем виталися. Потім Гладкий. Але всі полковники без ладу — по сто, по півтораста коней. Тільки оден Пушкаренко прийшов з десятьма корогвами — під котрими могло бути коней 600. Иншого війська не було, бо всі йшли розпорошкою.

Тамже в Паволочи прийшла відомість, що литовське військо погромило Небабу. Коли Хмелеві міщани витикали, що от і литовське військо наступає, рік на те: "От не дотримує мині слово кн. Радивил!" Тамже отримано універсали ханські до полковників і всеї черни — в котрих виправдується, що хоч уступився з-під Берестечка, але зробив то не з страху, а з огляду на болота і ліси, і не відрікся Запорозького війська, так щоб не вертатись: за кождою відомістю про небезпеку від Ляхів готов прибути сам і з своїми Ордами. Хмельницький для потішення черни велів читати прилюдно ті універсали. Але так доля судила, що зараз другого дня прийшли від хана листи протилежні — як він довідався, що Глух полковник уманський побив Татар на Синіх Водах і на Царськім Броді (тут мабуть іде мова про те, що згадує Виговський: що Татар як зрадників козаки почали на ріжних місцях громити). Дуже тим хан образився, і в тих новіших листах виповів Хмельницькому приязнь. Дуже він тим збентежений поїхав до Паволочи [4]).

Ротмистр Стрижевский, висланий від Потоцкого під'їздом на Київщину, ставши 19 липня в Любарі і зібравши нашвидку відомости про Хмельницького, старшину козацьке військо і Татар, подав такі вісти — почасти листом почасти через найбільш освідомлених людей, яких він зараз же відставив Потоцкому для устної інформації. Хмельницький за ті три дні, що пробув у Паволочи, відбув раду і по ній видав універсали, наказуючи всім краще спорядженим козакам ставитися зараз до війська на Маслів Став, звісний збірний козацький пункт, а убожчим — що не мають коней — вертатися до дому і ладити ся до походу [5]). Звістка цілком правдоподібна. Коли в Паволочи як в козацькім передовім пості збиралися недобитки, що приходили з-під Берестечка, з'їздилися полковники й инша старшина (як се бачимо з попереднього оповідання) — мусіли бути й наради й розпорядження що до дальшого маршруту, збірних пунктів і способів дальшої оборони. Але можливо, що де що про ті універсали й розпорядження належить уже до дальших нарад і розпоряджень, що безпосереднє по паволоцьких нарадах наступили в Білій Церкві. Наради і

розпорядження, розпочаті в Паволочи, продовжувались в поході на Білу Церкву, куди пішов штаб і старшина, тим часом як рядове військо, стомлене тяжкими переходами з-під Берестечка, росходилося за маршрутами до дому і на збірні пункти. Одинокий універсал, який досі маємо, походить з-під Білої Церкви:

Богдан Хмельницький гетьман з військом Запорозьким п. п. полковникам: білоцерківському, винницькому, браславському, уманському, паволоцькому доброго здоровля од Господа Бога мило бажаємо! Ознаймуємо вам, що прирадили ми з товариством, щоб не відкладаючи ні до тижня ні до двох неділь, таки зараз були готові й збиралися до купи. Тому наказуємо, аби ті вищезгадані полки, будучи близькими до Білоцерківського, збиралися під Білу Церкву, а я буду зараз збирати під Корсунем тамошні полки, бо треба нам бути чуйними — аби нас неприятелі наші в домах наших не застали. Коли (про них) відомости одержите, в день і вночи давайте знати, і ми теж, що почуємо, помітимо і врадимо, будемо вас сповіщати. Тільки ще раз вас напоминаємо, аби сьте зараз збиралися і були готові. Орда теж на поготові. Маємо надію, що потіхи наші неприятелі мати не будуть! А вас при тім Ботові поручаємо. Дано під Білою Церквою 7 липня 1651.

Освєнцім наводячи сей універсал (с. 363), згадує, що сі листи Хмельницького тоді богатьма вважали ся за фальшовані: мовляв Хмельницький в Криму, а ті листи пускають ся на здуреннє Поляків. Аж те, що Поляки довідалися про побут Хмельницького в Любарі, каже він, потвердило, що Хмельницький був тоді на волі, і міг такого універсала видати [6]). На копії Освєнціма стоїть дата 2 липня (очевидно старого стилю), але правдоподібніша дата в збірці Ґоліньского, котру я й поставив тому під текстом — 7 липня.

Приймаючи на увагу всі обставини, нарада з старшиною в Білій Церкві могла відбутись не раніш 15-6 липня н. с., і дата Ґоліньского (с. ст.) сьому вповні відповідає. Зміст універсалу теж не має в собі нічого непевного. Против королівського війська, що наступало з Волини (в даний момент, 26 липня воно тільки що рушилось, і стало над Іквою, але наслідком катастрофи розвідча служба козача, видко, теж прийшла до розстрою, і відомостей певних про наступ не було) [7]) — треба було утворити заслон, і се було положено на вичислені в універсалі пять західнє-полудневих полків, і базою для них визначено Білу Церкву (як в першій кампанії,

1648р.).

Одночасно треба було думати про скріпленнє північного фронту.

Відомий нам московський бранець Забабурин каже навіть, що Хмельницький з Паволочи проїхав у Київ, і тут у нього 13 липня (3 ст. ст.) була рада з козаками, і на тій раді гетьман і козаки ухвалили піддатися цареві з лівобічними городами в підданство; а після сеї ради гетьман розпустив козаків до дому "для запасів", і зібравши запаси, знову велів збиратися у Київі, щоб тут стояти проти Поляків [8]). Але не вважаючи на видатну детальність сеї звістки, сей побут Хмельницького в Київі здається мині мало правдоподібним: хронольоґічно він не вміщається в тодішній ітінерарій Хмельницького, а про побут його в Київі в тодішнім гострім моменті ми безсумнівно знали б більше. А так звістка Забабурина стоїть одинцем, не знаходячи собі потвердження, і здасться мині, що він тут помішав Київ з Білою Церквою, оповідаючи не як наочний свідок, а з ріжних чуток. Инші звістки говорять тільки про письменні розпорядження гетьмана що до київського фронту.

Довідавшися, що київський полковник відслонив з півночи Київ, гетьман написав йому грізного листа, що він кинув Київ без його волі, і загрозив військовим судом; велів йому вертати назад і не допускати до Київа литовського війська, а він, гетьман, пішле йому в поміч ще двох полковників. Митрополитові висловив догану за його малодушність перед литовським наступом (про неї зараз далі): радив йому жити в Київі спокійно та молитись Богові за православну віру, щоб вона від рук єретицьких була свобідна. А хоч би й прийшлось йому з Київом попасти до рук єретиків (кальвина Радивила та його війська), то не годиться йому страхатись, тільки мужно стояти за віру, хочби й довелось прийняти від Бога вінець мученика. А полковників та козаків своїми листами від оборони Київа нехай він не відвертає [1]1). До подніпрянського і задніпрянського козацтва розіслано універсали з наказом всім, хто лишався на місцях для охорони, або вернувся з походу, аби спішно йшли на збір: козаки задніпрянські до Переяслава, а правобічні на р. Русаву, на Маслів Став [11]). Сам гетьман виїхав до Корсуня, і тут була його штаб-кватира від двадцятих чисел липня н. с.

До свого Чигрина, здається, він не поїхав. Чи з політичних причин се було

не час — відриватись від операцій звязаних з організацією оборони, чи пережита родинна траґедія зробила йому прикрим се місце, трудно вгадати. Родина його з'їхалася до Корсуня і тут, в останніх днях липня, або перших дня серпня н. с. [12]) відбулося нове весіллє гетьмана з удовою, Анною на імя. Одна польська реляція зве її жінкою одного з полковників, що перейшов до Поляків під Берестечком [13]), в другій польській звістці зветься вона "козачкою Филипихою". Можливо, що був се полковник Филип, чи "Филипець", як його звуть вісти 1651 р.: після берестецької кампанії про нього не чути. Польський обозовець, що під днем 6 серпня н. с. записав сю звістку, каже, що в польськім таборі "всім се дуже смішно" [14]) — так як тоді, коли король розповідав про родинну траґедію гетьмана, і траґічну смерть його попередньої жінки. Але в сім кроку гетьмана не було мабуть ніяких елєментів легкодушного настрою: крім психольоґічних мотивів — бажання визволитися від споминів про сю сумну пригоду, мабуть в високій мірі впливали тут і політичні міркування: бажаннє скріпити свої звязки і свій авторитет сим кроком. На місце романтичної авантюри з якоюсь Полькою наступив солідний, свій звязок з поважною козацькою родиною. В момент захитання поваги гетьмана і довіря до нього, наслідком так сумно програної кампанії, підозрілого виїзду з табору і т. д., се було дуже своєчасно.

Примітки

[1]) До поданого вище наведу отсе оповіданнє Освєнціма, що перечисляє ті ріжні версії: "Про самого Хмельницького від ріжних ріжні приходили відомости. Одні доводили, що він з тридцятьма кіньми козаків пішов до Криму з ханом, з тим щоб там побусурманитись і віру поганську прийняти — бо стратив надію на відновленнє козацького імени; се потрведжували й післанці господаря волоського, що були у хана під той час як він переправлявся через Дніпро вище Сан-Кермену на той бік: запевняли, що його там тоді бачили на власні очі. Инші твердили, що хан велів його оковати і взяв з собою щоб помститися над ним за таку ганьбу і страту

війська, через те що він (Хмельницький) запевняв його, що військо наше слабе і мале. Було богато й таких, що потверджуючи сю новину, додавали як певне, що він у хана викупився, давши йому півтораста тисяч золотих чи талярів, і той пустив його вільно” (с. 362).

Лист волоського воєводи, принесений Потоцкому його післанцями, з датою 14 липня, нам відомий, хоч у тексті видимо скороченім; він дає поняттє про те що ті післанці могли оповідати, і варт того, щоб його навести: “Я вислав був свого післанця з дарунками до хана, охороняючи сю нещасну землю, і він з'їхався з ханом під Ожоговцями, коли той іще йшов до Хмеля.Взявши у нього відправу, він (післанець) лишив одного Волошина при Азерказі азі, аби той приглядався дальшим подіям. Весь похід він був при нім, тільки тепер, як хан тікав програвши битву, він під Пилявцями відстав від Татарського війська і сьогодня приїхав до мене, оповідаючи таке: Хмель, побачивши програну, відірвався від свого табору з 200 кіньми козаків, і прибігши до хана, з плачем просив його, аби йшов назад — запевняючи його, що, неприятель подасться, побачивши, що хан вертається. Хан жадним чином вертатись не хотів зараз, обіцяв, що зробить то завтра. Два дні дороги їхав з ним Хмельницький, і знов гаряче просив, аби хан вернувся, представляючи йому, що військо козацьке, зіставшися в облозі, напевно згине, коли не буде мати скорої помочи від Татар. Хан прихилився до Хмелевого прохання і завернув мурз з вибраними Татарами, але не знати, з якими інструкціями, бо з вечера (мабуть перед від'їздом волоського післанця з-під Пилявець) вони знову догонили хана, кажучи, що нічого не могли зробити. Се хан і сказав Хмелеві — котрого тепер не хоче пустити від себе: правда, в день він ходив свобідно, але в ночи ханські еймани його стережуть. Я так розумію, що хан веде його з собою, аби взяти його скарби, що на думку хана мусять бути великі. І то також запевняв мій післанець, що Татари були дуже збентежені, і коли б була за ними якась погоня — котрої вони найбільше й боялись, не богато б їх дійшло до Криму; скрізь на переправах топилися (б) і гинули. Ранених дуже богато везуть з собою. Отже я одержавши таку нехибну відомість про того зрадника, тої ж години в. м. м. панові подаю до відома”. — Осол. 2286 л. 174.

Кореспондент королевича Кароля-Фердинанда переказує так сю реляцію волоського післанця: Хмельницький ходить на волі, але під сторожею; неустанно благає хана, аби вернувся, запевняючи, що осягне всі свої замисли, тим більше, що король і посполите рушеннє пішли з поля. Staroż. I

с. 334.

В листі Бжостовского з обозу над Іквою 17 липня: “От певна реляція одної шляхтянки, пущеної від хана з-за Константинова — вчора прилюдно оповіла перед королем: Бувши кілька день при хані бачила вязнем Хмельницького і кількох значних козаків. Хмельницький в червовім оксамитнім жупані. Хан велить його вязати за ноги під коня, коли всяде на коня, а коли зсяде — руки назад, і одну ногу до рук. Чула як він (хан) йому казав: “Пошлю тебе до короля і викуплю своїх: єсть їх кілька мурз в неволі і царевич”. Чула та шляхтянка також, що Татари грозили плюндрувати Україну — ваше побратимство (a wasz pobratymstwo) — Осол. 225 л. 411 об. (початок листу в Staroż с. 329-330).

Инший, анонімний в нашій копії лист до королевича з Бродів називає сю шляхтянку й по імени: “Повернула сила вязнів, котрих хан покинув, коли довідався про утечу козаків і знищеннє їх табору; між ними шляхтянка Пьотровска, яка згідно з ними каже, що Хмель сам-пят під тяжким наглядом, бо на день і на ніч його звязують — так кажуть (хан очевидно): “Ти своїх звів, і мене позбавив моїх добрих войовників — мурз”. Хоче дотримати того зрадника, аби увільнити з неволі своїх мурз. Потім вони (Татари) почали дуже швидко тікати — тому минув тиждень в середу”. — Осол. 2286 л. 176.

Обозові чутки з дня 27 липня: “Кажуть, що татарський хан пустив Хмельницького в самій сорочці й кожуху, вибивши нагайками, а до того ще мусів заплатити добрий викуп. Мав іти на Запоріжжє, але не хотів, аби хлопство йшло з ним за Дніпро, казав: “Я вже більше з паном воювати не буду, а ви як давніш відправляли свої повинности, так і тепер своїм панам чиніть”. Staroż I с. 335.

Львівські чутки, лист Бжостовского з 26 липня: “Тільки що оповідав мині товариш (з полку) п. краківського, що 2000 люду, викликані з Камінця, вийшовши з королівським ординансом, стріли за Константиновим Джеджалу, що гетьманив в таборі замісць Хмельницького. Билися з козаками, бо Джеджала зібрав до 4000 кінних, побили козаків, і Джеджалу між иншими взяли — кажуть, пішов вязнем до п. гетьмана (Потоцкого). Бо силу вязнів набрано. Того вже Джеджалу раз проголосили мертвим: челядник п. воєводи київського казав, що пізнав в таборі убитого, і князь конюшний литовський закладався з п. підканцлєром литовським на 100

угорських (золотих), що Джеджалу вбито, але видко, що инший полковник, а Джеджала бранцем. Хан в полях відпасує коні. Хміль в кайданах. Запевняє хана, що нашим сприкриться, і вони (козаки) можуть вернутись і з більшим щастєм доказувати свого. Отже хан позволив йому писати універсали, аби збиралися до хана і сухарі готовили. Чи будуть того козаки слухати, не знаєм; але всюди наші їх бють". — Осол. 225 л. 415.

Анонімні львівські новини з 20-х днів липня: "Про Хмеля така відомість була: був у хана вязнем, але випустив його, потім як усі шкоди йому нагородив, і сказав відрахувати йому за них в Чигирині певну суму". Осол. 2286 л. 178.

З листу Лупула до Потоцкого з перших днів серпня, на його запитання про хана і Хмельницького: "Хан пішов простою дорогою до Криму, а Хмельницький в сто коней повернувся; що той бунтівник схоче робити, повернувши на Україну, не можу знати, тільки знаю напевно, що відпущений — бо посол Ракоція, що сюдою повертав бувши у хана, там уже його не застав, а мав до нього лист, і мій післанець, що тамже у хана був, потверджує, що хан його пустив на волю". — Осол. 225 л. 420.

З листу Мясковского 4 серпня: "Хмель відкупився від Татар: уконтентував хана немалою грошевою сумою, і при тім дістав запевненнє скорої помочи. Для того став під Корсунем". Осол. 2286 л. 180.

Се виглядає, як відгомін реляцій Ґонсєвского, висланих з-під Київа коло 25 липня; в варіянті їх, адресованім до референдаря в. кн. Литовського, ми поруч тихже фраз, що читаються в листі Мясковского, маємо такі відомости: "підчас коли орди, погромлені й. к. милостю, відходили, — він з Виговським іількома конфідентами, боячись, аби поспільство його не видало так сильно (rączo) скочив, що з полудня до смерку 20 миль зробив, а другого дня взяли його Татари й віддали ханові; а Виговський утік. Хан уже велів був узяти його (вираз неясний, який значить кару на тілі, екзекуцію і подібне), але він тим викрутився, що пообіцяв заплатити зараз усі шкоди, які собі хан рахував. Тому кинувся до сина до Чигирина, аби зараз виплатити умовлену суму післаним від хана мурзам, і богато дав дарунків в воєнних уборах і конях, щоб придбати ласку надалі" (у Ґоліньского с. 512).

2) Памятники изд. Кіев. Ком. II с. 594-5.

[3]) С. 363. Освєнцім подає при тім і дату побуту Хмельницького в Любарі — 9 липня. З огляду на дальшу звістку про трьохденний побут його в Паволочи і дату білоцерковського універсалу, 2 (12) липня, для Любара можна б було сподіватися трохи ранішої дати; але можливо що дата Освєнціма й вірна, а дату білоцерковського універсалу треба посунути на кілька день наперед (див. нижче).

[4]) Staroż. polskie I с. 276-7.

[5]) Я подам все цікавіше з сього невиданого листу з супроводом листу Потоцкого до короля, де він додав і від себе дещо з того, що чув від присланих людей і з инших джерел. — Ротмистр пише: "Сьогодня, година на день, я став в Любартові, і вже передня сторожа догнали в полі кількох козаків, і вони наложили головами. Про Хмеля й Орду докладно поінформує в. м. сей міщанин, або краще сказати — підстароста любартівський, що знає всі подробиці. Посилаю ще тернопільських міщан, що називають себе приходнями — мовляв запустилися були з Тернополя до Любартова, і на шляху їх сторожа забрала. Оповідають, що вийшли універсали з Хмелевої ради, що він мав під Паволоччю з тої сторони (Паволоч була пограничним містом, і тут мова про її східню, козацьку сторону) — аби збиралися до Маслового Ставу, а ті убожші що пішо (йдуть) аби йшли до дому й готовили сухарі — про се ширше поінформують в. м. ті з Паволочи, що були в самій раді. Одначе посилаю до Паволочи для певнішої відомости пана Забуського на добрих конях, наказавши йому аби яко мога вистерігався ворожого поступовання. Бо і тут в Любартові вони чого иншого сподівалися, але вони побачили всяку скромність (з боку польського війська) — що не стинають, то думаю, що й инші міста з наступом війська схочуть покоритись. Посилаю виростка, що втік від Орди з Животова; твердить, що (Татари) ніде нічого не брали, тим менше — не стинали, тільки стацію накладали на них по всіх містах. Не обтяжали себе, мабуть для того щоб дати відітхнути коням і скорше повернутися з степу".

Потоцкий, пересилаючи королеві сього листа з-під Ямполя 22 липня, повторяє: "Хмель в Паволочи був три дні, і звідти мав вислати універсал аби заможніші (zazywni) козаки збиралися під Маслів Став, а убожші готовили собі живність і сухарі.

“З Животова дають мині знати, що повз те місто йшов хан, і се мині також подано, ніби то на двох місцях хлопи мали громити Татар: під Охматовим і на Кінськім Броді. Чи правда се чи ні, але се треба мати на увазі, що той зрадник видав ті універсали: видко, що сподівається помочи від Татар; таки се й неправдоподібно, аби їх спілка так легко могла розірватись”.

З огляду на се його лякає лихий стан польського війська, що швидко розтає в поході: “одні утікають, инші вмирають голодом зморені, бо такою йдеться пустинею, що й за гроші купити нічого не дістане”. Треба продовжити плату повітовому війську на нову чверть — “бо в другій чверти найбільше буде роботи з тим хлопством”. “Найбільша з усіх робота тепер — шукати способів як найскорше заспокоїти сю колотнечу. Панове українці вже повисилали до своїх підданих, запевнюючи їм свою ласку і закликаючи до послушенства; що справлять виправлені (до них) післанці, дам знати з найближчою оказією. Таборові остатки (з-під Берестечка) щодня зменшує шабля в. кор. милости; думаю, що не богато буде таких, що дістануться до дому limina patriae salutabunt)” — Осол. 2286 л. 174-5.

6) Сі чутки, що універсали Хмельницького сфальшовані, для заохоти козаків і людности, переказує також нунцій в реляції з 5 серпня, с. 131.

7) Польські обозовці одначе перебільшують собі сей брак відомостей у Хмельницького, уявляючи собі, що він мовляв дуже довго не знав, чи наступає на нього посполите рушеннє, чи ні: докладні відомости про те, що сталось під Берестечком — що посполите рушеннє в похід не пішло, і король на Україну теж не піде, гетьман мав уже в 20 числах липня — див. Акты Ю. З. Р. III с. 471.

8) Польські справи 1651 р. ст. 1 б. л. 161-2, те саме, але трохи коротше в білгород. столбці 323 л. 185-6.

9) Акты Ю. З. Р. III с. 472-3.

10) Тамже, с. 472-3.

11) Тамже 461 і 473-4.

12) Міркую з того, що московський посол про сей шлюб не згадує, а він

поїхав від гетьмана 28 липня, 5 серпня ж про сей шлюб знали в обох таборах — литовськім і польськім.

13) "А о Хмельницьком вЂсти такие єсть, что радость (весілля!) была в Корсуне, а понял у РЂи (!) полковника казатцкого, которой переЂхал к королю под Берестечком — жену его взял. И безпрестанно к себе збирает людей, и немного собираетца. А Татар у себя имЂет 2000, а давал им деньги и заслуженье, и всегда их к себЂ ожидаеть. А на Дон послал по донских Козаков". Се приписка реляції про операції Радивила, що кончається його в'їздом до Києва (4 серпня) — звідомленнє Старого, Польські справи 1651 р. столб. 7 (див.нижче с. 321). Тому сі відомости належать до 4 або 5 серпня н. с.

14) Дневник з польського обозу, під 6 серпня: "Перед вечером конфронтуються ріжні відомости. Кн. воєвода руський мав таку, що Хмельницький оженився і взяв козачку Филипиху (poiął kozaczkę Fylippichę) — що всім дуже смішно", Staroż. I с. 277-8.

Між ріжними новинами, що подає з Варшави литовському підканцлєрові королівський секретар Млоцкий 27 серпня: "Хмельницький, заохочуючи до себе чернь (przychęcaiąc ieszcze czern do siebie) оженився в Корсуні з козачкою вдовою: там почав збирати військо, сподіваючись обіцяної на осінь помочи з Орди" — Автоґр. кореcп. Сопігів б. петерб. бібл. 221 л. 294.

В невиданім дневнику двірського походження — Ос. 225 л. 419 об., разом з відомостями від Радивила про його вступ до Києва: "Хмельницький в Переяслові оженив ся з богатою козачкою".

Згадки про його ожененнє також в Transsylvanla I с. 189, у Рудавського с. 80.

ПОСОЛЬСТВО МИТРОП. ГАВРИЇЛА І ГР. БОГДАНОВА, РОЗМОВА ВИГОВОЬКОГО З БОГДАНОВИМ, ЗНОСИНИ З ХАНОМ, РАКОЦІЙ І ЛУПУЛ, СТАНОВИЩЕ ПОРТИ, ГЕТЬМАН І СТАРШИНА ВПОВНІ ОПАНОВУЮТЬ СИТУАЦІЮ, ДЕПРЕСІЯ І НОВЕ ПІДНЕСЕННЄ НАСТРОЇВ.

Разом з тим переведено ревізію дипльоматичних відносин. Важно було відповідно прийняти і відправити московське посольство, що прибуло в сім часі: митрополита назаретського Гаврила (що їдучи до Москви через Україну по милостину повіз був листа цареві від гетьмана, і тепер повертав назад) і з ним післаного московського піддячого Григорія Богданова. 13 (23) липня вони були прийняті гетьманом: з початку сам митрополит, потім з піддячим разом. Митрополит з-початку устно переказав царську відповідь, а потім подав на письмі, в записи "білоруського письма" (не знати, чи се на Москві виготовили таку запись, для точности, чи вже тут у Корсуні українські писарі зафіксували митрополитові те що він мав сказати). На жаль сеї записи ми не маємо, але єсть в актах Малоросийського приказу інструкція: "митрополиту назарецкому Гаврилу сказать Б. Хмельницкому, гетьману — войска Запорожского", з датою 5 (15) червня [1]). Митрополит мав сказати гетьманові, що при нім приїздили з Польщі посли: Вітовский, Обухович і Обринский, просити помочи у царя на козаків і Татар, але цар не згодився їм помагати, тому що Хмельницкий воює за віру і за свої незносні кривди, а цар одної з ним віри; нехай краще король з козаками замириться і православія не кривдить. А гетьман і військо нехай покладаються на царя і не ймуть віри ніяким "ссорным рѣчам": цар радий, щоб вони жили в своїй вірі і повольности, буде їх жалувати далі, а вони нехай йому служать і добра хотять і хана стримують від походу на Московське государство.

Як відповідь на ті горячі слова, які гетьман переказував цареві через сього самого Гавриїла і Арсенія Суханова, в листопаді минулого року, сі кисло-солодкі фрази звучали як іронія. Та ще при тім, як бачимо з звідомлення Богданова, митрополит ніби то від себе, але очевидно — з московської ж інспірації додав, що він дивується, якже се гетьман, відкликуючися до інтересів православної віри, сам держить "брацтво і спілку" з бісурменом, кримським ханом, що в сім брацтві руйнує православну людність, побиває і забирає в неволю? Митрополит, живучи в бісурменській неволі, може посвідчити, що союз з бісурманами не може бути користним: закон їх обовязує шкодити "гяурам", і найкращий тому доказ — поведінка кримського хана в останній кампанії: як він зрадив Запорозькому війську, і самого гетьмана взяв в неволю, очевидно на те щоб видати його королеві. Гетьманові треба залишити сей союз і всяко вистерігатися хана, щоб він йому не наробив великої шкоди.

Гетьман здержливо відповів, що се він і сам розуміє: через хана програлося кампанію, бо як той його захопив з собою, військо боячися, що Орда почне грабувати їх країну, покинуло обоз і побігло й собі для охорони своїх родин [2]). Але неволя змушує до сього союзу: воюючи з Польщею сам на сам, гетьман мусить бути в приязни з ханом. От коли б цар прийняв козаків в підданство, тоді вони б ханом не дорожили: гетьман тоді самого хана привів би в підданство цареві, а як би хан тримався б і з Польщею, се теж зовсім не було б страшним! [3])

На сю ж тему мав секретну розмову з Богдановим Виговський. Виясняв мотиви, з яких цареві треба тепер же прийняти в підданство "Малую Русь": се принесе цареві велику територію, веливі доходи з промислів і з торгівлі, забезпечить від Польщі, так що та ані думати не посміє про війну з Москвою; навпаки, Польщу і Литву можна буде так само привести в підданство. Коли ж цар, не зволить прийняти їх, козаків, в скорости, і їм прийдеться піддати ся польському королеві, то польський король напевно почне зараз війну з царем, і козаків зараз почне намовляти і грошима задобрювати, щоб йому в тій війні помогли — щоб православних Малої Руси з царем посварити і до кровопролиття привести. Він, писар, сильно побоюється, що король в такім разі дійсно привів би таки до того, що козаки разом з Поляками рушили б на Московське царство, а кримський хан поготів! Відомо цареві, як король з ханом на Московське царство замишляли, і козаків на поміч закликали: їх злий умисел тільки тому й не здійснився тоді, що гетьман і військо Запорозьке рішучо відмовилося йти на православну Москву: за те й хан довго на гетьмана гнівався. А тепер цареві сам час ("большое время") прийняти православну Малу Русь під свою руку — тому що з боку польського короля виявилися явні неправди, які дають цареві на те повне право [4]).

Правдоподібно не без звязку з сим той же писар поінформував про те, що розповідали товариші з Литовського війська, захоплені і прислані роз'їздом полк. Мозирі. Мовляв, чули вони від Радивила, що король і сенатори доконче хочуть з козаками замиритись, чекають їх послів. А коли козаки не пришлють, то король і сенатори задумують розіслати тайні універсали до митрополита, київського духовенства і всіх людей світського й духовного чину по всіх городах, аби вони намовляли і всяко приводили Запорозьке військо, щоб воно з королем замирилось і знову було у нього в підданстві.

А для того їм сього хочеться, що з Москвою неминучий розрив: цар домагається неможливих річей — кари смерти на таких великий людей за дрібні проступки (прописки в царських титулах). Се дає привід уважати згоду за зірвану; тому замирившися з козаками король і сенатори задумують почати війну з Москвою, щоб загамувати усобицю з козаками (звернувши їх сили й інтереси на сю війну) [5]).

Сі представлення не знаходили в Москві сприятливого відклику. Там очевидно досить песимістично задивлялися на козацьку справу і вже не мали охоти до інтервенцій. Саме коли Богданов приглядався українським справам на місті, московській уряд, одержавши відомости про берестецьку катастрофу, вислав обіжника до пограничних воєвод з інструкціями, як їм бути з козаками, що приходитимуть на московську границю, потім як вони "пошли розно" з табору: невеликі ватаги, 20-200, які посилатимуться на те що прийшли від гоненія польського, оселяти на пограничу, а великі партії, такі що приходитимуть з своїми полковниками навіть, — справляти на Волгу, дальше від границі [6]). Очевидно, московські політики передбачали повний розвал і ісход козацького війська і меньше всього мали охоту тепер вязатися з ним.

Про зносини з Кримом Богданов зібрав такі відомости. Хан і його міністри прислали листи, обіцюють прислати з Крима нові сили, до 100 тисяч, в поміч тим мурзам, що зісталися з Хмельницьким "без наказу кримського царя своєю охотою". Копії сих листів Виговський дав Богданову [7]).

Московські післанці, що сиділи в Криму, записавши під днем 18 (28) липня спішний поворот хана з нещасливого походу [8]), три дні пізніш нотують приїзд козацьких послів: "Липня 21 (31) прислав гетьман Хмельницький до Ісляма-гірея царя трьох чоловіка козаків, щоб цар прислав йому в поміч Татарів воєнних людей, і цар з тими козаками переказав Хмельницькому, що він пішле до них своїх воєнних людей з ближнім чоловіком калґи-Караш-аґою. Тих козаків відправлено з Криму 1 серпня, а Караш-аґа пішов до Запорозьких козаків 5 (15) серпня; кажуть, що Татар пішло з ним тисячі три або чотири. Та по 20 (30) серпня Караш-аґа стоїть у Перекопі і невідомо чи піде до козаків" [9]).

На свою реляцію диванові на свій останній похід хан дістав прихильну

відповідь і заохоту до дальшого підтримування козаків — царгородська реляція Лупулові, цитована вище так оповідає:

“Порта відправила того капеджілар-кіаю 13 серпня, і посилає Мустафу аґу до хана з шаблею і кафтаном і з таким писаннєм, щоб коні годував і військо готовив і обережно в річах поступав. При тім щасливим його називає: “де прийдеш, всюду здобуваєш славну перемогу”, а брата ханського заохочує такими словами: “нехай готується на війну, той Хмельницький буде його кликати в поміч”, — наказує йому, аби як тоді так і тепер ішов на військо короля й. м.

Так от хан представив свою справу перед Портою — що вона ще йому поблажає.

Посли Хмельницького, що були затримані, дістали відправу і мають з Константинополя рушити до свого пана 28 серпня. Порта посилає з ними свого посла Османа чауша з листом і кафтаном. Коли козаки прощалися з Портою, їм сказано: “Добре чините, що горнетеся під оборону нашу. Бог учинив нас стовпом всього світу, до нас удавайтеся як до свого прибіжища — і ніколи того не пожалуєте.

До Хмельницького написано від Порти так: Пишемо до хана, аби він рушався кождого разу як потрібуватимеш ханської помочи. Отже й тепер збирай як найскорше своє військо, а як тільки збереш, дай знати ханові: він-знай то-піде сам з своєю силою, аби сьте тої осени на Поляків наступили, аби неприятелі не тішились.

Таку то заохоту дають Турки Татарам і козакам до нападу на коронні землі. А про вашу господарську милость козацькі посли так в Константинополю представляють, що в. м. не козакам, але Полякам сприяє. З того приводу Порта [пише до Хмельницького: чули ми, що вам трохи не пощастило, але се не важно: збирайте велику силу й старайтеся дати неприятелям відсіч.

Від Ракоція прийшов до Порти лист 11 серпня: дає знати, що козаки дали битву Полякам, з обох боків не мало розлилося крови, але козаки зістались при своїй давнішій силі, і маємо надію, що візьмуть над Поляками гору [10]).

Козак Семен Сірий з товаришами, що їздили в посольстві від гетьмана до Ракоція і саме вернулись, оповідали Богданову, що Ракоцій обіцяв

одночасно в гетьманом наступити на Польщу; але вони тепер не думають, щоб Ракоцій справді післав своє військо на Польщу, як довідався, що козаки не додержали поля королеві, бо самому йому против Польщі стати не під силу [11]). Про мунтянського воєводу казали Богданову, що він має порозуміннє з гетьманом, а волоський у всім йому ворог, і доньки за гетьманового сина дати не хоче. Турецький султан обіцяв прислати поміч на Польщу, але не відомо з яких причин війська не прислав, і обіцянки не додержав [12]).

Лупул-примилювавшись до гетьмана так недавно, поки він стояв в зениті можливостей-тепер дійсно робив все можливе, щоб його утопити. Як найспішніш передав до Царгороду і ширив в урядових, кругах поголоски про козацьку траґедію, щоб відвести Порту від підтримування козаків против Польщі. “В день і в ніч” летіли його курієри до Царгороду з сими вістями, і таку саму мабуть роботу він вів у хана і у сусідніх башів, щоб припинити їх звязки і поміч Хмельницькому. “З Волощини прийшла новина, що посли йшли від Порти до Хмеля з корогвою і дарунками на війну з Короною-але в листах додається, що сі посли будуть відкликані, бо з Яс дано знати в день і в ночи до Царгороду про те що стало ся”-пишуть з королівського табору 19 липня, очевидно-за відомостями від господаря, що хвалився такою щирою роботою [13]). “Післанці мої 1 с. м. (серпня) таку мини відомість принесли-пише він Потоцкому два тижні пізніш,-що Отоманська Порта дуже здивувалася і заразом- затрівожилася довідавшися з моїх листів про щасливу побіду в. к. милости над домашніми і сторонніми неприятелями. Великий візир спочатку не хотів вірити сим відомостям: казав, що се річ неможлива, аби таке величезне військо козацьке й татарське могли Поляки погромити: зараз післав до моїх аґентів і кілька разів питався їх, чи та відомість певна. Коли ж вони потвердили, що то певно, зараз їм наказав, аби сих вістей не розголошували, а ховали в глибокім мовчанню. Инші ж Турки повірили, що сили козацькі і татарські розбиті: казали, що Біг карає кожного бунтівника-того ми і в нашій державі дізнали. Збентежені сею відомістю, вони затримали послів Хмельницького, котрих були ласкаво прийняли і з великими говорами трактували і обдарували, а при них і одного чауша в посольство до Хмельницького були визначили. Також були післали до сілістрійського баші шаблю і три кафтани: оден соболиний, а два літні,-аби військо турецьке збирав, господаря волоського і мунтянського з собою взяв-Хмельницькому на

поміч проти короля. Але тепер з тою відомістю всі їх пляни повідпадали. Що далі будуть з тими послами робити, я в. м. повідомити не занехаю” [14]).

Але сі заходи і похвалки господаря і його аґентів лишились без ужитку. Не тільки вісти про козацьку траґедію, а навіть і двірський переворот що стався в Царгороді в серпні й змів саме найближчих протекторів Хмельницького і козаччини, не вплинув на відкликаннє визначеного, а далі таки й висланого до нього посольства, той Осман-чауш, що вже двічі їздив до козаків і згадується аґентами Лупула як визначений до нового посольства, на 28 серпня, дійсно виїхав в тім часі на Україну Московський вістун Іван Юденков, що побував у козацькім таборі під Білою Церквою в другій половині вересня н. с. в своїй реляції записує, що при нім, як він був в обозі, “приходив до гетьмана турецький посол “Асмаи-чеуш”-щоб гетьман пристав в підданство у турецького (султана) і дав йому поміч на Венеціян. І писар Іван Виговський сказав йому, Іванові, що гетьман того турецького посланника хоче відправити з тим, що він у нього (себто султана) в підданстві бути не хоче і людей йому на поміч не дасть; він сподівається царської ласки-що цар його пожалує і прийме з усім Запорозьким військом під свою руку; коли ж його царської ласки не буде, то вже прийдеться йому робити як краще” [15]).

Докажу звідомлення Богданова- цінні нам як одинокий образ того, що діялося в таборі Хмельницького в липні. З гетьманом під Корсунем він застав лише коло 4 тисяч козаків Корсунського полку, инше військо розпущено до дому. Але їдучи назад, за Дніпром стрічав він богато козаків, що йшли на збір під Переяслав “з великою охотою і в порядку” (“не торопко”).

Татар при Хмельницькім кочувало коло 30 тисяч, як оповідали Богданову, в 5-6 верст від Корсуня, з 24 чи 25 мурзами, на чолі їх новий бей перекопський Канмамбет, наступник Тугай-бея. Судячи з того що в листах хана і його міністрів обіцялась присилка власне сього бея, виходить, що тут під Корсунем стояли вже не тільки ті мурзи, що пішли з гетьманом з Волини, але й ново прислані від хана [16]).

З Богдановим гетьман вислав листи до царя, його найвпливовішого дорадника боярина Бориса Морозова і царського тестя Милославского; зміст їх невідомий Місяць пізніш поїхали посли від війська-полковники

Семен Савич і Лукіян Мозира з товаришами; Виговський сподівався, що то він поїде, але вийшло инакше. Декларації сього посольства незвісні-але до певної міри їх ілюструють розмови гетьмана з путивльським післанцем Бурим, що приїхав до нього два дні по виїзді його послів. Гетьман заявляв перед ним своє бажаннє бути під рукою московського царя, а з Ляхами миритись він не буде: на тім, мовляв, присягли всі вони-гетьман і полковники і все військо, щоб їм стояти всім за одно, против Ляхів, і з сим він послав своїх послів- Савича з товаришами [17]).

Загальне враження від перегляду української ситуації, даного сими двома посольствами, таке що гетьман і старшина протягом місяця, що пройшов з фатального дня 30 н. с. червня, коли вони покинули козацьке військо під Берестечком, вже опанували сю ситуацію. Опанували швидко, енергійно, талановито. Вона була дуже невесела, ся ситуація, але поправлялась, з українського становища, швидко і успішно. Тяжкі удари, їй задані, не пройшли; можна сказати-вони не пройшли ніколи, але національний організм давав собі раду з заданими ранами. Депресія, зневіра, ворожнеча, що під впливом берестецької траґедії, під враженнєм глибоких пережитих страждань, прокинулися в українських масах против козацької верстви й її проводирів, коли не пройшли-то принаймні стратили свою гострість. Під впливом енерґії, виявленої керуючим осередком, нарід почув свою суцільність, і не рахуючися більше з дефектами внутрішніх відносин, замкнувся в собі, звернувши всі сили на самооборону. Перелом стався так скоро-на протязі кількох тижнів-що польські політики і коменданти, які власне будували свої пляни повного приборкання України власне на сих моментах депресії, зневіри і знеохочення до козацького проводу, майже нічого не встигли осягнути. Поки вони добилися до того українського осередку, де проходив сей процес відбудови, він уже закінчився, і Україна стріла їх знову озброєна до зубів і готова до боротьби на життє і на смерть.

Се враженнє підтримують і спостереження, що правда припадкові, частинні й поверховні, які могли зробити польські круги-ті розвідчики і всякого роду кореспонденти, що на підставі ріжних відомостей-язиків, під'їздчиків, перебіжчиків і т. д., старались виробити собі суд про ситуацію. Освєнцім, на підставі вістей, які приходили з ріжних кінців Української землі, так характеризував стан річей при кінці липня н. с.: “Хлопство українне, вислизнувши з небезпеки, в котрій було після розпорошення, повернувши додому було так збентежене, що цілком забувши бунт і своєволю, з охотою

приймало підстаростів і урядників і почало їм віддавати своє підданство. Але почувши, що шляхта (посполите рушеннє) пішла до дому, а король повернув до Варшави, і його при війську немає-бо його імя було для них страшне, а військо йде так ліниво як на раку,-стало знову вертати до своїх злих прикмет і бунтів: реґіментарів і військо без короля легковажити, наступати на панів і підстаростів, дерти їх універсали, змушувати до утечі, наново вирікшися підданства, та почало громадитися до куп, заохочене універсалами Хмельницького" [18]).

В середині липня в польськім штабі з приємністю оповідалося ріжні анекдоти на тему крайньої депресії козацтва, зачерпнені з тих облав і нагінок, що робилися над берестецькими недобитками, які безрадно блукали по лісах, не знаючи куди звернутись. "Вчора п. гетьман казав постинати кількох, а шляхтича Залєского, разом з ними зловленого-розстріляти; кажуть так: "Воліє◌мо аби нас пани наші стинали, аніж хлопи, побратими наші, що від нас відступають". Бо се правда, що хлопи козаків самі бють, бачучи свою біду" [19]).

В иншій реляції з театру війни: "Паволочане прислали до п. старости кальницького-просять милосердя і хочуть видати бунтівників і війта, що був фактором Хмельницького, та і всі инші піддаються й самі бють козаків, де тільки покажуться" [20])

Ведучи нетрудні облави на сих недобитків, вважали, що з селянством і міщанством справа буде полагоджена самою амнистією. "Черни розіслано універсали, що король пробачає всякі вини, аби лише по містах живність для війська готовили та попсовані переправи поправляли" [21]). Припускали, що з боку сеї черни більш ніяких жадань і не буде, як тільки дарування їм життя [22]). Політична роля Хмельницького вважалася скінченою. "Шість тисяч козаків замкнулося в Чигрині, і як прийшов до них Хмельницький з 5 тис. Орди-заплативши викуп ханові, і хотів, щоб вони його прийняли, ті не схотіли його пустити. Так сказали йому: "Якого пива наварив, сам його і випий", і не пустили-далі вартують його Татари. Взагалі сподіваємося в скорім часі, що хлопи повидають усіх бунтівників і принціпалів" [23]). Серед козацьких дезертирів, що поперебігали до королівського війська, висувалася знову кандидатура на булаву Забуського: "Козаки домагаються мати гетьманом Забуського, і він ним буде. Бунтівників сама чернь видає і

бє". На переді коронного війська проєктувалося вислати Забуського з другим таким перекінчиком-Яськом, на чолі трьохтисячного полку, і се мало бути-так думали-атракційним моментом для тамошнього козацтва [24]).

Але не пройшов іще кінець місяця, як иншим вітром повіяло по Україні, разом з вістями про нові універсали Хмельницького.

"Ціоншковский і Ястшембский приїхали до Прилуки", пише служебник Вишневецького з Шаргороду 30 липня -"з пошаною прийняті: (люде) раді були універсалам королівським, і реєстрові козаки показували їм ((Цьоншк. й Ястш.) свою охоту, а потім в ночи на замок напали, так що вони ледво втікли: ранену челядь і коней (повстанці) забрали і відпровадили до липовецького сотника, якогось Виторина, що стоїть в кількасот коней в Липовцю [25]), а Богун в Жи(во)тові ґрунтується. Козаки почали були на голову тікати за Дніпро, але тепер вертають з-за Дніпра на сю сторону. Кажуть, що найняли сорок тисяч Орди, обіцявши їм по 10 талярів, і вже казали хлопам ті гроші складати; здається та Орда стоїть над Синєю Водою, 6 миль. від Умани" [26]).

"На Подніпровю хлопи дуже бунтуються", пише каміненький староста, Потоцкий молодший. "Кажуть: "Волимо на голову погинути ніж панам звикле послушенство. віддавати [27]). Хоч Хміль програв, ми можемо виграти, і иншого гетьмана мати зараз (можемо)". Піддані як тільки збіже зберуть і змолотять, зараз на Україну уходять. Причина непослушенства того хлопства-вони так говорять: "І ви не раз від нас тікали, а одначе збиралися (знову), то і нам за перше нещастє має з лихвою нагородитись" [28]).

"Недостежа (?) й Іванчул полковник браславський універсали розіслали по Подніпровю (очев. Подністровю) і коло Богу-аби поспільство збиралося на Деребчин. І не думають бути панам своїм послушні. Післали до баші сілістрійського, аби їх прийняв, якби їм тісно було, і видав пропускні листи; всі готові на возах" [29]).

"Прийшов хлоп з України і розповів, що Хмель в 400 коней стоїть під Корсунем, і туди велів збиратися всім; але козаки по домах своїх хліб готують. Почавши від Хвастова всі хлопи табором стоять з козаками з усіми

своїми достатками” [30]).

“Дають знати, що двох Тишів, братів рідних, хлопи з козаками, набігши в 200 коней, живими взяли; челядь побили, а котрі боронилися, з домом спалили. Було се в Ходоркові. По тім хлопи пішли табором. По инших місцях теж хлопи таборами тягаються, чекаючи більшої громади хлопів, і повно того хлопства всюди” [31]).

“Виговський з Хмельницьким, зрадники, бігають, бунтуючи Україну, аби до нього збирались; тому дурна і завзята чернь таборами йде під Корсунь. Богун під Прилукою збирає військо, а від хлопів по таляру витягає на Татар: каже, що йому 40 тис. обіцялось, і кожному по 10 талярів платні мається дати на місці, і живність. Два полковники подністрянські збираються під Деребчином (коло Шаргороду) на старосту камінецького-що стоїть у Барі, несповна 4 милі. Взагалі війна війною, і як бачу, тяжко нам буде-аж до зими: хіба зимою їх за ласкою божою (можна буде) поконати: бо вони або на Запоріжжє уступляться, або до дому мусять рушити і розійтись. А хлопи не вірять, що військо йде на Україну, кажуть: “Вони мусять вернутись під Краків, боронитись від Ракоція і від тих, що їх наш гетьман на бунтованнє людей розіслав” [32]).

Знову вставала Україна!

Примітки

[1]) Малорос. приказу ст. 5814/3 л. 1-4.

[2]) Вище с. 286.

[3]) Акты Ю. З. Р. III с. 461-5.

[4]) Акты Ю. З. Р. III с. 474-6.

[5]) Тамже с. 470-1.

6) Акти помістного столу — вказав В. Д. Юркевич в своїй доповіди про заселеннє Слобідщини за Хмельницького.

7) Акты Ю. З. Р. III. с. 470, переклади листів хана, його візира (?) і скарбника тамже с. 458-9.

В збірці Міхаловского (с. 644) є ще ніби пізніший лист; хан повідомляє про висилку нуреддіна-султана, Сефер-казі аґи, Субан-газі аґи й инших аґів і беїв і всього війська, скільки його знайшлося, сам тільки оден зістався в Криму, і радить давати тверду відсіч неприятелеві, "взявши в поміч Бога без жадної пихи", — не бавитися піянством, як перед тим, а молитися Богові про побіду". Копії в ркп. 1056 краківської академії, в Теках Нарушевича 145 с. 352 — з ріжними відмінами; копія Академії має поясненнє: oddany 3 octobra w Bohusławiu. Але мині сей лист здається сильно підозрілим: докір в пянстві в такім листі не на місці, скорше він мині здається польським фабрикатом — див. далі, с. 377.

8) Небезінтересно, як про сей похід оповідали в Криму:

"Іслам-гірей цар і нуреддін царевич прийшли до Криму з війни, з Польської й Литовської землі, а полону польського й литовського ніхто з Татар з собою до Криму не привів, бо польських людей зібралося богато, і в бою під Сокалем (!) вони перемогли царя і нуреддіна: побили у них богато Татар, забрали шатри цареві і коней забрали богато з саквами і з усім, а цар і нуреддін з останком людей ледво втікли, і після того більше у козаків не стояли: тікали до Криму в день і в ночи. А декотрі мурзи і Татари прийшли до Криму після приходу царя піші. А гетьман Хмельницький з козаками тепер у своїх козацьких городах, а в Сокалі сидить козаків небогато, обложив їх польський король, і тим козакам ледви чи можно сподіватися помочи від Хмельницького. А чи сподіватися згоди чи війни у Хмельницького з польським королем — того ніхто з Татар добре не знає". — Крим. справи кн. 30, 1650-1 р. л. 218-9.

9) Тамже л. 219-20.

10) Збірка Піноччі, рк. 310 ненум.

11) акти Ю. З. Р. III с. 473.

[12]) Тамже с. 474.

[13]) Збірка Піноччі ркп. 310, теж саме Осол. 225 л. 412, дата 17 липня. В иншім листі з Бродів 18 липня: “Прийшли листи від господаря волоського, дає знати, що 4000 Турків, що були переправилися з другою ордою за ханом, дуже спішно і шпетно завернулися, довідавшися про ханову утечу. Додав і се в своїх листах, що до Порти дав знати про сю побіду короля й. м., для того аби затримав хоругов, кафтан і шаблю, що мали післати Хмелеві, і козацьких послів аби там затримано; сподівається, що в малім пошанованню буде там се хлопство, коли з його писання довідаються про його погром” Staroż. 332, Осол. 2286 л. 171 об.

[14]) Осол. 225 л. 420. В польських кругах богато ходило відомостей про посольства до Хмельницького, що не дійшли до нього через Берестецьку катастрофу. “Князь воєвода руський зловив якогось посла, що йшов до Хмельницького-чи від Греків чи від Турків, і шаблю дуже добру зараз відбив, а самого (посла) ще ні-при людях зіставив по тій стороні”, реляція з-під Берестечка Осол. 2286 л. 171.

[15]) Польські справи 1651 р. столб. 1 б. с. 370-1.

[16]) Акты Ю. З. Р. III с. 459 і 470.

[17]) Справозданнє Василя Бурого в Путивлі 28 серпня с. с.: “Були вони в обозі у гетьмана черкаського Б. Хмельницького на річці на Русаві коло Маслового Ставу; гетьман зараз же закликав їх до свого шатра і взявши листа і прочитавши, говорив йому, Василеві, що він, гетьман, і все черкаське військо хочуть бути під государевою високою рукою в вічнім холопстві, а з Ляхами у них миру не буде: на тім він, гетьман, і полковники і все військо Черкаське цілували хрест між собою, щоб їм против Ляхів стояти всім за одно. А до тебе він, гетьман, послав своїх послів: Семена Савича, Лукіяна Мазура, Івана Нечипоренка з товаришами перед його, Василевим, приїздом за два дні. І був він, Василь, у гетьмана 2 дні, і гетьман дав йому, Василю з товаришами грошима 50 єфимків, і відправив їх з честю. А гетьманом Хмельницьким черкаського війська зібрано богато, в чотирьох обозах: сам гетьман з Черкасами і обозом стоїть на Ресаві, і з ним Татар тисяч з шість; а другий черкаський обоз коло Білої-Церкви; а

третій обоз в Ставищі; четвертий обоз стоїть під Київом, і гетьмана Радивила в Київі обложили; а инший ще черкаський обоз стоїть під Черниговом. Та ще гетьман Хмельницький жде до себе мурз і Татар: Бей-мурзу з товаришами й хоче незадовго йти на Потоцкого з товаришами. А Потоцкий з Поляками стоїть табором в Хвастові, від обозу Хмельницького 60 верст. А як він, Василь, їхав до Путивля, в дорозі з Лубень писав до нього гетьманський післанець Семен Савич з товаришами, щоб він, Василь, підождав їх в Ромні, аби їхати до Путивля разом".-Білгор. вісти ч. 349 ст. 12-15.

[18]) С. 364-5.

[19]) Реляція королевичеві з Бродів 18 липня-Ос. 2286 л. 176 об. (в скороченню сей лист в Staroż. I с. 330, але тут сього нема).

[20]) "Новини з-під Ямполя" 27 (липня)-бібл. ординації Красіньских 4032.

[21]) Рел. з Бродів 18 липня.

[22]) Вище с. 310.

[23]) Новини з Ямполя.

[24]) Львівські новини з. 23 липня-тамже л. 177

[25]) Liponi.

[26]) Осол. 2286 л. 178.

[27]) Zwykle posłuszenstwo oddawać.

[28]) Ос. 2286 л. 178 об.

[29]) Тамже л. 178: відомости з 25 і 27 липня.

[30]) Також, вісти з 29 лилия.

[31]) Тамже, вісти з 30 липня.

[32]) Лист Мясковского з 4 серпня-Ос. 2286 л. 180 об.

НАСТУП ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА, ПОГРОМ НЕБАБИ, РАДИВИЛ ПІД ЧЕРНИГОВОМ, ПОГРОМ КОЗАКІВ ПІД ДИМЕРОМ 16 Н. СТ. ЛИПНЯ 1651, ПЛЯНИ РАДИВИЛА.

Тим не менше ситуація була більш ніж серіозна. Не було заслонів ні від Польщі ні від Литви. Польське військо, правда, "лізло на раку", але литовське заганялося уже в саму середину козацької території, сміливо і дуже енерґійно, і почуттє безпомічности і безборонности деморалізувало людність. Малодушне поводженнє київського духовенства і маґістрату супроти литовського наступу-було дуже небезпечним симптомом. Поки гетьманові й старшині вдалось наново піднести настрій-що було для них завданнєм моменту, сей період депресії в середніх тижнях місяця липня був дуже грізний і небезпечний, і особливо нервував наступ Радивила: коли б він був випав скорше на два тижні, він міг би дійсно підрізати всю енерґію сопротивлення [1]).

Проголосивши війну козаччині ще 14 червня, Радивил витратив ще майже три тижні, щоб рушити своє військо фактично. Передовий полк під проводом Мірского, що демонстрував перед козацким посольством свій похід під Смоленськ, він вислав 1 липня н. с. за Дніпро-щоб він переправившись під Гомелем заслонив йому перехід під Лоєвим, а сам три дні пізніш рушив в долину Дніпром,-посадивши тяжку артілєрію і частину пішого війська на байдаки, а тяжчий обоз лишивши під Речицею [2]).

Мірский без труду розгромив козацьку чату, що стояла на переправі і та, прибігши, дала знати Небабі, що польський відділ, не дуже великий перейшов Дніпро. Небаба, не підозріваючи, що Радивил сам буде там-бо ж іще не вернули посли від нього, і можна було думати, що він далі займає становище нейтральне: веде переговори,-без ніякої обережности рушив з Чернигова і напав на полк Мірского. Непомічений ним Радивил тим часом переправлявся через Дніпро і обійшовши його підчас битви вдарив з боку з своєю кіннотою. Небаба "неуважний полковник", як його зве Самовидець, попав в таку сутичку, що з неї не вийшов. Оправдав своє призвище: бився

в-руч, затятий в праву руку боронився лівою і не піддавшись живим зарубаний був на місці [3]). "Мужно з нами стрівся, але подібно як Кричевський, сам поліг убитий і людей всіх стратив"-писав Радивил з поля битви своїй жінці, 6 липня,-в день коли в берестецькім обозі приймано козацьке посольство. Богато лягло на місці, кільканадцять попало в неволю-"між ними братанич Небаби, писарі військові, хтось з сотників, і козаки Чернигівського і Ніжинського полку, бубни і корогов 14",-як вичисляє реляція. Сих бранців, вислухавши їх зізнання, зараз же постріляно і порубано тут же. Чимало "черни" пішло в розсипку, але чоловіка чотириста заложилося в таборах окопавшись, і поки стомлене литовське військо забралось другого дня до наступу, виявилося, що комонник з старшиною в порядку відступив до Чернигова [4]).

Натомість прийшло посольство від міщанської Чернигівської громади з заявами покірности і благаннями не нищити міста і людей. Міщане обіцяли видати всіх причетних до війська, що знаходилися в місті, і Радивилові видко скортіло взяти в руки се огнище бунту: не вдоволившися міщанською капітуляцією, він 9 липня всім військом наступив на Чернигів.

Але тут його чекало повне розчарованнє:

"В неділю, себто 9 сього місяця, ранесенько став під містом і полишивши за собою військо, сам зількома хоругвами вчинив під'їзд. Зараз вийшла конна сторожа-але ніякими фортелями не дала себе заманити. Князь поміркував положеннє місця, оборонність і сили; взявши все під увагу: сильні вали, в котрих вони стали обозом, за ними новий міський паркан (за весь час війни вони неустанно сипали й будували)-одно і друге густо обсаджене людьми, а сам він приступив тільки з комонником.

"Отже не маючи ніякого фортелю прийшлося б не без великих утрат вести людей до штурму цілком відкрито через просторі оболони. Порадившися з старшиною і не хотівши рискувати цвітом війська-хоч у кінноти була така охота, що з коней готові були зсідати,-він тільки ,запрезентував шик' (казав поставитися лавою) і вислав трубача з напоминаннєм. А сам зараз відступив і в милі став на становище, маючи надію, що може неприятель або за ним піде, або принаймні вилазку вчинить. Але ні одного ні другого: так замкнулися, що ані живого духу не випустили з окопів" [5]).

Так виправляв новий чернигівський полковник Пободайло-“котрого здається против його волі поставили собі головою”-помилки свого “неуважного” попередника. Але рана нанесена була глибока, погром такого сильного козацького війська й утрата одного з визначніших полковників зробила сильне вражіннє по Україні. Ми бачили, як сею сумною вістю привитали Хмельницького по приїзді його з-під Берестечка. Подніпровє було збентежене. Козаки що досі трималися, не вважаючи на обходні операції Павші [6]), на вість про погром Небаби кинули свої позиції над Припетю під Бабичами і відступили на Овруч. Чорнобильська залога вступилась так само як і любецька [7]).

Смоленський рейд козацький, полишений без підтримки, теж був ліквідований висланим туди відділом драґонів кн. Сапіги, разом з місцевим посполитим рушеннєм. В крівавій битві під Кричевим, обложеним козацьким військом, погинуло немало литовської шляхти, але козацьке військо було розгромлено, Кричів визволений, і після сього литовське військо пішло виганяти козаків з Рославля: що з ними сталось, я не знайшов безпосередньої вказівки; можна думати, що вони відступили назад тою ж дорогою, якою прийшли, через московську територію.

Стольник литовський Ґонсєвский, висланий з більшими силами для того щоб збити припетське крило козацьке, не мав після того богато роботи: Антін полковник київський, полишивши свої припетські позиції, сам відступив до Київа. А коли Ґонсєвский вислав свої під'їзди під Овруч, против розложених там сил Горкуші, той також став спішно відступати під Київ. Ґонсєвский тоді спішно рушив і собі за ними. Козацьку залогу поставлено над Ірпенем під Димером (15 клм. від Київа) і тут в середині липня сталася битва, що рішила долю Київа. Коли Ґонсєвский, ставши в Димері 16 липня н. ст., вислав свої під'їзди під козацькі позиції, козацьке військо жваво кинулось на них; але коли на те наспів з головними силами Ґонсєвский, їм прийшлось спішно тікати на позиції, і “полковники”, як їх глухо згадує Ґонсєвский (Жданович з Горкушею) не важились їх боронити, і спішно звели своє військо до Київа. Ґонсєвский взагалі представляє сю битву як блискучу побіду — кріваву для козаків, майже безкровну для литовського війська [8]). Навпаки, козаки казали, що литовське військо в сій битві було побите і від Київа відбите, тільки київське міщанство і духовенство піднявши паніку, змусило козаків щоб вони очистили місто. До

сеї київської паніки ми вернемось, поки що зістаємось при факті, що після сеї битви на Ірпеню козацьке військо вступилося під Київ, і дорога литовському війську була відкрита.

Відомість про се, 20 липня принесена до головного литовського табору що стояв під Любечем, змусила штабову верхівку переглянути й змінити свої пляни. Досі, вважаючи київську заслону досить сильною, Радивил не вважав можливим добувати собі дорогу до Київа, маючи зліва сильний козацький корпус, що опиравсь о Чернигів. Він був вислав до Київа (можливо що зараз же після погрому Небаби) заклик до піддання — маємо таку звістку перед ірпенською битвою [9]), Радивил міг тоді пробувати добути добровільну капітуляцію — під враціннями погрому Небаби. Але вести наступ на київську заслону, маючи по лівій руці непоконаний Чернигів, він не рішався. Не здобувши Чернигова своїм наїздом 9 липня, він рішив повести з ним боротьбу більш витрівалу. Розіслав кінні роз'їзди в тил Чернигова, щоб розірвати його звязки з періферією і запобігти громадженню нових сил, а сам очікував артілєрії, щоб з нею рушити на Пободайла [10]). Допіро потім мав наступити марш на Київ, або ще далі — марш за Дніпро, в напрямі Вишнівеччини (на Лубні й Прилуки): глибокий обхід Київа, плян менш ефектовний, ніж негайне опанованнє, але з стратеґічного становища-зламання українського повстання, безсумнівно далеко серйозніший і в наслідках важніший [11]).

День походу на Чернигів був визначений на 20 липня [12])-коли саме наспіла від Ґонсєвского відомість про битву під Димером і уступленнє київського війська. Сю новину взято під серйозну розвагу, і в результаті кількаденних міркувань і обговорювань сеї справи, 25 липня [13]) рішено до дальних розпоряджень короля лишити під Черниговом обсерваційний відділ [14]), а самим як можна спішно йти під Київ. Армату і угорську піхоту виправлено водою, байдаками; решта пішого війська пішла з кіннотою берегом; зійтися мали під Сорокошицями (Сорокоцицями). Йшлося тяжко. "Литовське військо з-під Чернигова до Київа комонником ішло, тяжких переправ мали без кінця (gwałt): одного дня пять мостів самі собі побудували, другого дня сім разів пливали", переказує реляцію Радивила Млоцкий. Байдаки також спізнилися, так що се викликало деяку затримку. Під Межигорським манастирем коло Вишгорода по сім визначено схід головного походу з

відділом Ґонсєвского. Радивил спішив використати київську паніку і безпомічність, щоб опанувати Київ і його околицю, поки Хмельницький зможе прийти їм в поміч.

Примітки

1) Операції на північнім фронті, кінчаючи білоцерківською угодою оповідає Rerum in m. d. Lithvaniae per tempus rubellionis russicae gestarum commentarius-згаданий в літературі Хмельниччини (VIII. II с. 202). Як зазначив Смирнов в своїй моноґрафії (с. 228), "коментарій" сей стоїть дуже близько до Реляції Януша Радивила про його операції 1651 р., що на неї покликається Пасторій, і очевидно-він вийшов від самого Радивила чи від котрогось з його двірських літератів. Инша реляція, такогож очевидно походження заховалася серед матеріялів, що привіз того року до Москви гонець Старий-Польські справи 1651 р., столб. 7: "Роспись из обозу в. кн. Литовского испод Киева, августа месяца 1651"; на жаль вона тут подана в такім лихім перекладі, що місцями цілком затрачує зміст. Документальний матеріял не зібраний разом, найбільше листів żв збірці Starożytnosci Historyczne I с. 314 дд. Доповняю її невиданими документами Осол. 225 і 2286. З старої літератури найважніше Kotłubaj, Źywot Janusza Radziwiłła, Вильно, 1859. Новіша студія: Я. И. Смирновъ, Рисунки Кіева 1651 г. по копіямъ ихъ конца XVIII в., в Трудах XIII археол. съЂзда въ ЕкатеринославЂ, 1905, т. (1908), тут м ин. ґрунтовна розвідка, що приносить і деякий невиданий матеріял: Князь Янушъ Радзивилъ в его кіевскій походъ 1651 г. (ст. 213-374, кварто). Між ин. пок. автор дошукувався згаданої реляції, привезеної Старим, за вказівкою Бантиш-Каменского на портфелі Мілєра Cosacica, але не міг знайти тих портфелів (с. 283); правдоподібно, сі портфелі містили копію з актів Старого.

2) Сей плян подав він 30 червня до відома королеві, — Сапіга повідомляє королевича: "Князь гетьман польний литовський повідомляє з-під Речиці, що 6 день має мати забаву з козаками під Лоєвим: хоче пустити частину війська в тил їх табору, а з частиною наступити в чоло і замішати

неприятеля, що стоїть там в великій силі"-Збірка Піноччі і теж саме Осол. 225. л. 411-2.

3) "Небаба бачучи такий тягар на собі, почав відступати пішо, але тут його товариш з-під хоругви п. старости мозирського добре заїхав: довго він від того товариша боронивсь і вруч з собою ширмували, бо й той товариш зіскочив з коня, не можучи його взяти з коня; другий товариш поспів йому в поміч, і тут його приборкали вдвох, бо ніяким чином не хотів себе дати живцем узяти, і коли йому затяли праву руку, став лівою боронитись, так що його вбили на місці". Освєнцім с. 349.

Його костюм: "На Небабі жупан отласовий зелений, коштовний панцир, поверху лосина шкіра з золотими ґудзями й таким же шнурком: шабля в оправі, перстень на пальцю і хрест золотий. Товариш, що його вбив, узяв каптан, в котрім було 7000 злотих золотом-то йому князь й. м. дарував, а Небабу велів поховати і висипати велику могилу".-Теки Наруш. 145 с. 400.

4) Докладна реляція в двох варіянтах, з 13 і 16 липня з несвижського архиву в теках Нарушевича 145 с. 213 і 241; коротша, але з деякими подробицями про Небабу, наведеними вище, з того ж архиву, тамже с. 399. Друга писана зараз по битві 7 липня, в двох копіях-у Освєнціма с. 348 і в Staroż. с. 317 (також Краків, академії ркп. 342 с. 115). Лист Радивила до жінки у Освєнціма с. 348.

5) Реляція 13 липня-Теки Нарушевича с. 216-7. В "Коментарію" про невдалу екскурсію під Чернигів замовчано. Натомість до польського штабу, видко, були післані реляції дуже оптимістичні-їх переказує Мясковский в листах з Любару з 4 серпня (лист до короля виданий в Памятн. II ч. 12, инший до стольника вєлюньского, невиданий, в Осол. 2286). "Литві ведеться добре: кн. Радивил Чернигів вирубав, пішов під Остер і Ніжин; п. Ґонсєвский, стольник литовський, ставши під (Ди)мером, двох полковників погромив". Сі відомости привіз до коронного табору післанець Ґонсєвского і відти сі передчасні тріумфи пішли до Польщі. Кореспондент Сопіги Млоцкий пише йому з Варшави 19 серпня, разом з вістями про побіду Ґонсєвского над козаками під Димером і пiдданнє Київа: "Чернигів (Радивил) взяв штурмом, (з Київа козаки) повтікали, скоро тільки довідалися, що Чернигів взято". Автоґр. 221 л. 294.

“Самовидець” пише, що решта чернигівського війська, стративши свого полковника, вернулась до Чернигова і дала тут Радивилові-“за которими притягнул под Чернигов”, таку відправу, що він “там нЂчого не вскуравши, назад повернул на Любеч” (с. 27).

6) Маємо реляцію Павші Радивилові про сі його операції; в Staroż. I 314 вона датована “д. 24 червня з обозу литовського під Речицею”, означеннє місця хибне, часу не можу провірити, бо копія в ркп. Краків. Академії 342 с. 113 не має дати. Павша доносить, що він заглубившися в Овруччину (се могло бути виконаннєм інструкцій даних Радивилом при кінці червня), мав щасливу потичку на ріці Норини під Народичами з тамошніми козаками (їх начальником сі копії називають Натульчича чи може Натальчича, Зозуленка і Сагайдачного). Він погромив їх в битві, приступом здобув містечко, випаливши і вирубавши людей, що поховалися в церквах; навіть узяту в Полон старшину жовніри не хотіли лишати живими: всіх вязнів порубано, і тільки з самою здобичею уходили назад на Припеть. На переправі через Словечну приготовились їх погромити козаки Ждановича і Горкуші, але головному полкові вдалося відступити, обійшовши сю заставу, і мало що вона урвала.

За відомостями, одержаними від бранців, Жданович стояв тоді під самим Чорнобилем, а Горкуша в чверть милі від нього; між ними вийшла, мовляли, суперечка за худобу забрану в сім краю: приведено було більше як 8 тисяч штук до табору, більшу частину відправлено до Київа, а меншу полишено в таборі; походила вона мабуть з маєтків литовських панів, котрих до останнього розриву Хмельницький держав у своїй опіці. Так знищено Чорнобильську волость Сапіги, за котру він півроку тому так унижено дякував гетьманові, що тримає її в своїм протектораті (вище с. 221).

7) “З обозу литовського, з-під Любеча 18 липня: від п. стольника литовського, що тепер старшує над полком Бабичським, сьогодня прийшла відомість, що Оркуша на вість про побіду над Небабою рушив з місця і пішов до Київа, і по сім Чорнобильці ворота нашим відкрили і видали решту козаків Смольському, що туди був післаний. Він полишив там задню сторожу, а сам знищив сторожу козацьку (заслону полишену військом що відступило на Київ), кількасот побив і значних вязнів узяв”-Теки Нарушевича 145 с. 218.

8) Сю небезінтересну реляцію Ґонсєвского записав Ґоліньский, с. 512 під таким заголовком: "Копія листу до й. м. кс. референдара в. кн. Литовського від й. м. Ґонсєвского, стольника в. кн. Литовського з обозу з-під Овруча 18 серпня 1651 р." Сей заголовок невірний: лист писаний не з-під Овруча, а з-під Київа, і не в серпні, а при кінці липня, мабуть зараз по одержанню "субмісії" київського духовенства і маґістрату з 24 липня, долученої до сеї реляції. Я наведу з неї дещо.

"Висланий від князя на те щоб стоячи над Припетю боронити границь в. кн. Литовського від неприятельських наступів, мав я в однаковій дістанції двох козацьких полковників, кождого з кільканадцятьма тисячами війська: Антона Ждановича, київського полковника, під Чорнобилем, а Горкушу (Orkusa), поліського (polskiego) полковника під Овручом. Бажав я наперед спробувати київської сили, але коли я вже був на виході, під'їзди дали мині знати, що на вість про щасливу побіду кн. Радивила, що він погромив задніпрське військо і самого його реґіментаря Небабу на місці положив, Антін злякавшися втік з-під Чорнобиля під Київ. Прийшлось мині рушитися з лекшим військом на Овруч-полишивши всі вози в обозі, аби того другого полковника заскочити. Але й той не додержав пляцу-поспішив до Київа на вість про ту ж побіду.

"Пішовши за ним в погоню, не вдалося мині його догонити, бо кидаючи тягарі утік до Антонового табору. Дійшов я його вже сполученого, під Х...м (щось зіпсоване), в пяти милях від Київа, і 16 дня с. м. під Димером, в милі від них став. Другого дня кинув частину охотника на під'їзд, і як тільки їх побачила козацька сторожа й дала знати до табору, так густо висипали за міст через Ірпень ріку до шанцу, спорудженого з тої сторони від нас. Повідомлений про се, вискочив я на поміч, щасливо вдарив на шанці-так що і шанці, і міст той, дуже довгий, і болота просторі вкрилися трупом, а полковники, уратувавши себе і недобитків спаленнєм мосту, втікли тої ночи до Київа. (Відомости про сей погром, і про князя-тут дещо вирізано при оправі) так їх настрашили, що і з Київа обидва полки почали тікати, забираючи хто що міг А митрополит київський з духовенством своїм і все місто прислали субмісію такого змісту, що віддають в руки (наші) місто й армату і благають з плачем життя собі й черни київській, а містові оборони-посилаю копію їх супліки, принесеної мині їх послами, а скоро будуть і самі у ніг маєстату королівського з належним підданством...

“На закінченнє листу подаю до відому, що Виговський, писар Хмельницького, біг через Київ за Дніпро, бунтуючи поспільство і потішаючи його, що хан, обдарований Хмельницьким, вернеться з Ордою в поміч йому, а полковникам (очевидно Ждановичеві й Горкуші) велів збиратися на раду до Корсуня”. (Далі відомости про Хмельницького, подані вище с. 308).

Зміст реляції Ґонсєвского Радивилові переказує отся невидана реляція з литовського обозу 25 липня:

“На саме рушеннє звідси під Чернигів прийшла від й. м. п. стольника в. кн. Л., поставленого над Бабичським полком, така відомість, що він пустився в погоню за київським полковником Антоном і його намісником Оркушею, коли вони уступалися з-під Чорнобиля, і догонив їх над рікою Ірпенем, під Димером, тільки в 6 милях від Київа. Неприятель, переправившися з табором, виставив на тім березі сильні шанці, щоб зборонити нашим переправи, але не витримав відважного наступу спішеної кінноти і пішого війська: викурений з шанців, мусів тікати: одні мостом побігли до табору, инші на болота. Наші сильно на них ударили: рубали і з мосту скидали, гонивши до половини мосту, що йде майже на пívмилі; і ті що втікли на болото, не відсиділися, бо наші жваво кинувшися на них, частину вистріляли, а частину випекли (!). Остаточну перемогу то тільки стримало, що половину мосту запалили за собою, і тим дальшу погоню за собою утруднили. Густо ліг труп: наповнилися ним окопи, болото, міст, і сама ріка. Між иншим поліг Воропай (Worpay), великий осавул, которого головою оба сі полковники вели справи. У наших, з ласки божої, шкоди не було (вичислено втрати). Міцна надія на Бога, що військо при своїй охоті ледви в Київі опреться. Відти-як оповідають язики, і шпиги що повертають,-козаки йдуть в глибину України. Коли б тільки Бог пощастив тому замислові під Черниговом: там замкнулося немало недобитків Чернигівського полку, також з Ніжина, Борзни, Батурина, Мени, просто-з усеї Сіверщини, більше як 40 тисяч козаків”.

Приписка: “По написанню сього листу-з богатьох поважних міркувань стала ординація князя й. м.: полишивши залоги в Любечу і в Лойові самому рушитися з усім військом просто до Київа”.-Осол. 225 л. 417-8.

Треба завважити, що наслідком тісного звязку операцій Ґонсєвского з

походом Радивила в сучасних звідомленнях і в пізніших оповіданнях про сей похід бітва під Димером представляється також безпосереднім ділом Радивила. Так і в цитованих вістях Млоцкого напр. мішається те що робив Гонсєвский і що робив Радивил, так що нераз трудно й розріжнити.

9) Про висланий до Київа лист від Радивила оповідав путивльський купець, що виїхав з Київа 5(15) липня: при нім прийшов до полковника лист від гетьмана Радивила, щоб Кияне добили чолом королеві і Річипосполитій, а коли не дібють, то він, Радивил, на них прийде скоро, і в Київі від того великий страх. У Смирнова с. 273.

10) Вище наведена реляція 13 липня про невдалу екскурсію на Чернигів кінчиться такими відомостями: "Князь й. м. повернувся (з-під Чернигова) до Любеча, і туди визначили іти возам і тягарам обозовим. Але боком пустив від Десни на Слабунь (Slabun) кілька татарських хоругов і 18 значків люзної челяди, додавши (до кожного) одного товариша. Аби лівим крилом загорнути все що трапиться і не допустити хлопам скуплятись і переправляти підмоги за Десну. Застали ми там в домах пустки, але в полях богато збіжа і худоби, і військо значно підживилося. Тепер, відпічнувши трохи, мало що не навідуємо вже, порядно, з арматою, пана Пободайла, теперішнього чернигівського полковника, котрого здається против його власної волі вибрали собі за голову на місце Небаби. Чекаємо тільки доброго язика і висланих шпигів".-Теки Нарушевича 145 с. 217-8.

В цитованій вище реляції 18 липня з-під Любеча (перед одержаннєм відомости про битву під Димером): "Сьогодня князь й. м. виправляє добру чату за Чернигів ік Седньові, відтинаючи сукурс місту: пана підстолія, п. оберштерляйтнанта Ґанскопфа, п. майора Нольда, п. старосту радунського і кілька инших хоругов"-тамже с.218.

Цитований кореспондент Сопігів Млоцкий, пустивши 19 серпня передчасну вість про здобуттє Чернигова, тиждень пізніш дає кращі відомости від самого Радивила: "Князь (Радивил) чекає (в Київі) королівської резолюції, що йому скаже робити далі, бо Чернигів лишився позаду нездобутий, і в нім козацького гультяйства замкнулося сила. Додає в своїм листі, що хоче знову вернути до Чернигова, бо хоч лишив там чимало війська, але не хоче мати неприятеля в тилу".-Автоґр. 221. л. 294.

[11]) Сей плян, досі незвісний, відкриває невидана реляція Бжостовского зі Львова 26 липня: “Писав я, що й військо литовське не стоїть дурно. Коли знищили табор під Любечом, будуть братися просто до Київа, або поза Дніпром, волостьми князя воєводи руського” (do Kiiowa prosto albo po Zadnieprzu, na włosci x. p. wdy ruskiego)-Осол. л. 228 л. 414 об. Можна думати, що се був не стільки плян Радивила-якого більше вабив київський тріумф а la Болеслави, як побажання Вишневецького і приятелів. Може бути, що з сього становища треба оцінювати і згадку двірських записок Осол. 225 л. 419 об.: “дня 22 (серпня) листи від п. краківського, в котрих сповіщає, що лишивши п. Пшіємского під Любаром з арматою і піхотою, він сам з комонником пішов за Дніпро (мабуть-до Дніпра), тим більше що польний гетьман литовський війшов до Київа і пише королеві й. м., що йому далі велить чинити? чи йти за військом за Дніпро, чи вертати під Чернигів де замкнулося козаків до 40 тис.” І далі: “Декотрі наші чати пішли за Дніпро”.

[12]) Сю дату походу на Чернигів подає згадана реляція про похід Радивила на Київ, привезена з Литви Старим.

[13]) Пор. вищенаведену реляцію 25 липня, її закінченнє на с. 325.

[14]) Див. вище, на с. 326, що переказує Млоцкий з реляції Радивила.

МАРШ НА КИЇВ, “КИЇВСЬКА СУПЛІКА”, ВИШГОРОДСЬКА ЛЄҐЕНДА, РАДИВИЛ ВСТУПАЄ ДО КИЇВА, ПОГРОМ КИЇВА, КИЇВСЬКА ПОЖЕЖА 16 ЛИПНЯ, ЗНИЩЕННЄ МІСТА, БЛЬОКАДА ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА.

Ся київська паніка являється справді дуже характеристичним показчиком настроїв і відносин того моменту, коли Хмельницький з старшиною старався опанувати ситуацію на Подніпровю. Досить яскраво описує її сторонній свідок, московський піддячий, що переїздив Київ коло 20 н.с. липня, себто кілька день після Димерської битви. “Польські люде пішли були на Київ, і київський полковник Антін не допускаючи їх до Київа стрів за 15 верст; билися весь день і козаки польських людей побили і до Київа їх

не допустили. А коли був бій, київські міщани свої пожитки з Київа вивозили і самі втікали за Дніпро, а Київ покинули порожнем. Утікаючи і пожитки вивозячи з великого страху одні одних топтали, і між ними в Київі на улицях і на перевозах був великий стиск.

"Полковник київський Антін писав гетьманові до Корсуня, що він за Київом стояв заставою і кілька разів бився з Ляхами, і до Київа не допустив. А київський митрополит і печерський архимандрит писали до нього (Антона) сильно його прохаючи: Їм стало напевно відомо, що гетьман Радивил посилає на них велику військову силу, наказавши їм побити на заставі київського полковника і козаків, а потім іти до Київа і там церкви й доми до решти знищити, а Киян, яких застануть-усіх вирубати. Против такої великої сили він, київський полковник, стати не може, тому нехай би він в Київі против Поляків більше не стояв, а вийшов би геть, а митрополит вишле до Радивила своїх післанців, щоб він не велів руйнувати церков і побивати православних християн. Бо вони-всякого стану люде, духовні й світські, хочуть бути в підданстві і всій волі королівській, а що козаки против короля стоять, і війну ведуть і Київом володіють,-се чиниться не з їх волі. Тоді полковник з застави зійшов з козаками, і став у двох милях вище Київа, і йому стало відомо, що митрополит послав до Радивила свого післанця дуже прохаючи його, щоб він прислав своє військо для охорони Київа-а вони хочуть бути у всій волі королівській" [1]).

До нас справді заховалась ся "київська супліка", вислана київським духовенством і міщанством після димерськоі битви-тільки розуміється не до Радивила, що стояв тоді під Любечом і ще роздумував, чи йому йти на Чернигів чи на Київ,-а до старшини й усього лицарства передового відділу, що йшов під проводом Ґонсєвского. Документ інтересний і вартий того, щоб його навести в цілости (в перекладі):

Світлійшим і вельможним ї. м. панам реґіментарям й. кор. м. війська в. кн. Литовського і всьому рицарському колу найнижчий посилаючи поклін, слізно просим аби ваші милости, наше милостиве панство, зволили показати милосердє як над нами самими, так і над домами божими і над усім містом Київом і не позволили хоругвам його пустошити. Бо ж ми ніколи не підносили руки нашої против помазанника божого, а за щасливе панованнє його маєстат божий благали. Навпаки богато шляхти і шляхтянок ми заховали живими під час тих завірюх, і вони самі про се

розкажуть перед вашими милостями, нашими мил. панами. І ми давно б уже в. мл. нашому милостивому панству заявили нашу відданість-коли б нам був дозволений вільний переїзд. Отже ще раз просимо охорони від імпетів воєнних. Дано в Київі у св. Софії 24 іюля р.б. 1651. В. м. всього добра зичливий богомолець і униженний слуга з усіми підписаними Сильвестр Косів митрополит київський і галицький. Йосиф Тризна архимандрит київський печерський з усею в Христі братією. Бурмістри й райці міста й. кор. м. Київа [2]).

Як я вже зазначив, військо козацьке було сильно обурене такою малодушною поведінкою Київа. Гетьман вислав докірливого листа на руки митрополита, ще суворішу догану полковникові, що він послухав митрополичого прохання і без гетьманського наказу покинув Київ; велів йому вернутись назад і боронити Київ. Полковник виконав сей наказ і вернувся. Але що гетьман не зміг фактично виконати своєї обіцянки-прислати сильної підмоги, та полковникові прийшлося вдруге опорожнити місто, коли литовське військо приступило під місто.

Наступ почався в перших днях серпня. Першого або другого головне литовське військо війшло в контакт, в околицях Вишгорода, з передовим відділом Ґонсєвского. 2 серпня стали на Оболоні, під подільським укріпленнєм і почали зводити гарці з козаками [3]). Другого дня прийшла під місто на байдаках Радивилова піхота. Для сильнішого враження князь велів підняти на байдаках як найбільше значків, не тільки литовських, а й польских, щоб здурити київську залогу, мов би то з ним прийшло й польське військо. Одночасно став приготовляти сухопутний наступ, дуже старанно й обережно, рахуючися з тим що оповідали “язики”: що козаки знову в Київі й сподіваються помочи від Хмельницького (Comm.).

З сим кількаденним постоєм литовського війська в Вишгороді, коли воно готовилося наступати на Київ, звязується популярна київська легенда про подільську святиню-чудовну ікону Божої матери, що досі переховується в головній церкві Київського Брацтва і вважалася його головною святощю. Мовляв коли Радивилове військо стало в Вишгороді, оден з вояків, бушуючи в тутешній церкві, ударив зброєю по лиці Божої матери; від того зробився знак, кров потекла і под. Тоді вночи Божа мати з'явилася Радивилові і загрозила, що коли він не помститься за її обиду, то не вийде відти. Радивил другого дня велів повісити того безбожника і спішно

вийшов не зробивши Вишгородові ніякої шкоди. А ікона потім чудесно приплила Дніпром під Брацький манастир і була монахами поставлена в нім [4]). Одначе аналіз ріжних подробиць сеї лєґенди не знаходить у Радивидовім поході 1651 р. відповідних фактів, так що сей мотив: збезчещення ікони і чудесні знаки на ній, чи-чудесна пімста її, видима річ, не звязалася міцно з конкретною обстановою Радивилового походу по гарячим слідам подій, хоч вона й давала для сього опорні пункти. Вишгородський священик Василь, в числі инших еміґрантів вийшовши з ріднею до Путивля, в чолобитній цареві жалівся, що лядське військо, несподівано прийшовши в 1651 р. на Вишгород, церкву спалило, батька і брата сього Василя розстріляли при тім Німці, майно їх розорили, і рідня їх тепер стоїть з иншими Черкасами еміґралтами під Путивлем-про ікону нічого [5]).

Наступ на Київ призначався на 4 січня. Одна частина кінного війська мала наступати просто від Вишгороду, старою і колись утертою дорогою-що нею ходили на Київ чернигівські князі: під Дорогожичі і св. Кирила. Друга мала обійти і зайти під Старий Город, на св. Софію, від т. зв. Пробитого Валу-що польські антикварі звязували з лєґендарним наступом на Київ двох Болеславів. Одночасно піше військо мало приступити від Дніпра на байдаках. Вистріл гармати на світанку мав дати знак початку наступу всім частинам (Comm.).

Але козацька залога не чекала сього знаку. Не дочекавшися помочи від гетьмана, вона вважала свої сили занадто слабими супроти неприятеля, при неприязнім настрою міщанства в додатку. Урядова реляція каже, що се демонстрація литовських і польських хоругов на байдаках осягнула свою мету: полковник Антін набрав відповідного респекту і рішив уступитись. Про се митрополит чи хтось з його людей зараз же сповістив Радивила: якийсь митрополичий чоловік викрався "стороною ходячи" й приніс князеві листа з повідомленнєм: "Антін злякавшися байдаків, що загородили всю ріку, і переконавшися, що прийшов сам гетьман (Радивил), виїхав наче щоб доглянути глибини рік і смерком на човні утік, а за ним виїхав і Аркуша з кіннотою в поле під Печерський манастир". Так оповідає литовська реляція [6]); але Єрлич говорить про вихід за даним гарматним гаслом ввечері з 3 на 4 серпня-очевидно зовсім не тайний. З тим вийшли і всі хто вважав себе чим небудь скомпромітованим перед Поляками:

небогато хто зістався з міщанських домів. Наздогін за козаками вислано литовські під'їзди, які приїхали аж під Трипіллє, розслідіжуючи, чи козацьке військо не заложилося десь під Києвом, і після сього Радивил почав займати покинений і безборонний Київ. Полковник Корф, висланий ним до міста з відділом драґонів, застав лиш кількадесять людей, що не вийшли своєчасно, здебільшого тому що загуляли.

Тим часом князеві дали знати, що митрополит їде до нього з св. Софії в кареті, щоб стрінути його на дорозі і просити пожалувати місто і церкви. Радивил вислав на зустріч митрополитові своїх людей, з жаданнєм вияснення, чого до нього їде митрополит, і як він оправдує нельояльне поведеннє духовенства і всеї громади м. Києва. Тут одначе з'явилися ті свідки, до котрих відкликувався митрополит в своїм листі до Ґонсєвского: та шляхта, що переховувалася в Києві під протекторатом митрополита і архимандрита. Вони свідчили перед князем, що митрополит, архимандрит й инші манастирі переховували їх самих, їх жінок і дітей, і навіть того ранку їм грозило бути порубаними і потопленими, коли б їх не зберігло духовенство: вони замкнулися було по манастирях, і до тих манастирів уже почали приступати, напевно вирубали б і їх і їх духовних протекторів, коли б не приступило княже військо. Супроти таких представлень Радивил мусив переложити гнів на милость. Післав стольника литовського до маґістрату з жаданнєм, щоб міщанство відновило свою присягу на вірність королеві, видало б корогви, армату і ключі городові-і обіцяв за те повну безпечність. Від духовенства взято в застав ректора академії, а справу його відіслано на рішеннє короля [7]).

Місто розділено на дільниці між хоругвами, для порядку і безпечности, а сам Радивил з своїм штабом зробив парадний в'їзд до Старого Городу, через Золоті Ворота, вступаючи в сліди Волеславів [8]). Цитована реляція описує се так: “Сам (Радивил) війшов у город з військом через Золоті Ворота- названі так тому, що король Болеслав, добуваючи Києва, напереді в'їхав через ворота і вдарив їх шаблею що була позолочена-і з того часу прозваний був Сміливим. Стрічав його (Радивила) митрополит і архимандрит печерський з усім духовним чином, але купців і міщан було мало, тому що богато їх зійшлося з козаками і повтікало до українських міст; инші вийшли з козаками або по манастирях поховались. Війт з писарем клали князеві під ноги корогви і ключі городові віддали, і зложили

нанову присягу. Князь заїхав до св. Софії, і митрополит з усім собором служив молебень і співали стих: “Тебе Бога хвалим”. А військо все стояло під земляним валом”.

Прибічний маляр князя Абрагам фон Вестерфельд, що товаришив князеві в сим поході, компонуючи рисунки-очевидно для проєктованого (але не здійсненого) ілюстрованого опису його київських тріумфів) представив між иншим і сі сцени: входу Радивилового війська через зруйновані Золоті Ворота та стрічі Радивила під брамою св. Софії, в доволі реальній обстанові [9]). Навпаки, велика памяткова медаль, зроблена на звеличеннє сього факту, представляє капітуляцію Києва в стилізованих античних формах, і тільки краєвид Києва на горізонті дає сьому образові дещо реальне [10]). Пишна напись: “От поламані київські луки і бунтівничі тули (колчани) передає Радивил тобі, королю Казимире!” [11]) вказує на призначеннє, з яким робилась ся памятка.

Але ні сервілізм київського духовенства, ні свідчення шляхти, ні щедрі запевнення Радивила що до безпечности і незайманности не забезпечили її Києву. Правда, місто не було віддане “на поток і розграбленнє” офіціяльно, і на сій підставі ріжні польські джерела катеґорично говорять, що ніякого грабування ні насильства не було позволено. Але в дійсности і сам Радивил в ролі любителя старини і мистецтва досить дав себе в знаки київським памяткам [12]). І його військо під претекстом розшукування бунтівників, захопленої у Поляків здобичи і т. д. досить господарило в в київських коморах-як оповідали київські післанці в польськім таборі, коли обидва війська-коронне і литовське-нарешті з'єдналися [13]). В оповіданнях же ріжних вістунів та втікачів з Києва, що розбіглися на всі боки, за Дніпро і за московську границю, сі подробиці виростали в жахливий образ київського знищення [14]). А доправила його величезна пожежа, що вибухла в місті 16 серпня н. с.. бушувала потім ще гірше 17 серпня і страшенно знищила Подол.

“Згоріло домів більше як дві тисячі і кілька церков, а саме Пречистої на ринку, в котрій переховувалися книги ґродські і земські, і всі пропали, манастир жіночий св. Фрола, церква Доброго Миколи, кляштор Бернардинський-і дзвони погинули”, записує Єрлич. А польський обозовий дневник додає такі подробиці: “16 серпня показався огонь над Дніпром і до

60 домів зрівняв з землею; але костел св. Яцка піхота оборонила. 17 серпня в полудні знов показався огонь-такий страшний, що я такого ніколи не бачив. Насамперед згорів костел оо.бернардинів з кляштором, школи, вірменська церква, дві старинні церкви дізунітів (православних): одна св. Трійці, друга заложена ще Володимиром князем київським. Самих шляхетських домів згоріло коло 300. Над вечір прийшов до того ще такий страшний вихор, що нам, як з гори дивилися, привиджувалося пекло, або Содома й Гомора. Напевно пропав би й наш обоз, коли б не був заложений на високій горі, також і річи й товари, бо всі крамниці погоріли, і з того незчислима шкода. Костел оо. домініканів зістався цілий, бо оден вояк загасив поломінь в бані, що вже тліла з годину або більше. Костел катедральний також заціліл від огню" [15]).

Хто був причиною сього огню, се лишилось незвісним, і давало привід до ріжних, досить характеристичних здогадів. Єрлич глухо складає біду на "своєвільників" (себ то козаків) що вчинили се "для грабунку". Коховский згадує про поголоски, що обвинувачували в сім литовське військо-воно мовляв умисно спалило місто, аби з нього не покористувалося коронне; але се були безпідставні чутки, поясняє автор,-бо маґістрат вислідив, що причиною був якийсь божевільний крамар: він запалив свою крамницю, і сам кинувся в огонь [16]).

Твардовский навпаки вважає се "штуками" Хмельницького: що він хотів викурити Радивила з Київа огнем, і взагалі знищити його разом з містом,-на те кілька разів починав пожежу. Звязує з пожежею і козацький напад, що стався того ж дня. Під Київ прийшов тоді значний відділ козаків з Татарами (понад три тисячі, як рахують) і пробував обложити обоз Радивила, користуючи з неладу і замішання, викликаного пожежею; але не мав серіозного успіху: його відогнано по перших невеликих успіхах.

Та чи була ся київська пожежа козацькою штукою, чи ні, в кожнім разі пробуваннє по ній в Київі для литовського війська стало менш догідним-тим більше що козацька небезпека тим часом наростала все далі. Запіллє Радивилові забрано: сильне козацьке військо обступило в Любечу литовську залогу під проводом мозирського старости: Пободайло потроху перекинув сюди свої головні сили, кількадесять тисяч, як писав воєвода Кисіль, і вони тримали Литовців в облозі аж до загального замирення, перерізавши дніпрову артерію Радивилові. В дорічю Припети-в Брагиню, в

Загалі й ин. знов появилися великі ватаги повстанців [17]). А в сусідстві Києва не переставали появлятися козацькі під'їзди, і вісти про зріст козацьких сил приходили все трівожніші.

Про козацьке військо ходили всякі побільшені відомости: сам тільки табор Хмельницького рахували вже на півтораста тисяч [18]). "Которого якобы не убыло ничого под Берестечком: так их зараз многоплодная зродила против Ляхов козацкая матка"-висловлюється пізніший козацький літописець [19]). Сполученнє обох військ-литовського й коронного в таких обставинах ставали для них потребою все більш пекучою, просто питаннєм життя й смерти [20]).

Маємо лист Радивила до Потоцкого писаний безпосереднє по згаданім козацькім наступі ("зсівши з коня"-як він починає). Радивил сповіщає про відомости, одержані від бранців: вони оповідали, що Хмельницький не хоче ніяк допустити сполучення литовського війська з коронним, і покладаючися на пасивність коронного-не сподіваючися з його сторони яких небудь ворожих кроків (се був досить їдовитий натяк), він хоче всі сили свої звернути на литовське. Тому Радивил пильно просить Потоцкого як найсильніш наступати на козаків і розривати їх сили-бо йому одному на собі їх витримувати приходиться тяжко. Одночасно просить післати кінний рейд під Васильків, завчасу повідомивши Радивіла, щоб він міг з тим скомбінувати свої власні операції [21]).

Рудавский згадує також "патетичний" лист його до Вишневецького, котрим він закликав його до безоглядної боротьби з Хмельницьким [22]). Коронні реґіментарі мусіли ратувати литовських тріумфаторів, що так необачно загналися слизькою стежкою Болеславів.

Примітки

[1]) Акты Ю. З. Р. III с. 472-3 (перекладаю з деякими скороченнями).

2) Копія в збірці Русєцких ркп. 31 с. 149 і у Ґоліньского с. 154; Осол. 225 л. 419 і Staroż. I с. 337-8 стилістично де що відмінні і з датою 21 липня. Може виникнути питаннє, якого стилю ся дата: коли старого, то супліка могла бути післана справді Радивилові; але мало правдоподібно, щоб на такій архильояльности стояла старо-калєндарна дата. Що се Ґонсєвский одержав від духовенства супліку і переслав її королеві, маємо виразні звістки в сучаснім листуванню.

3) Се оповідає Єрлич під днем 2 серпня.

4) Акты Ю. З. Р III с. 481. Пор. в львівських вістях 31 липня: "Про литовське військо чутки з Паволочи, що вирубали Вишгород в 3 милях від Київа"-Осол. 225 л. 417 (вісти надруковані в Staroż, але без сього закінчення.

5) Новіше оброблennє сеї лєгенди в книзі проф. Мухина, Кіево-Братскій училищный монастырь, 1893 с. 280. Инша література й аналіз лєґенди у Смірнова с. 278 дд.

6) В звідомленню Старого.

7) "Розпись із обозу", Commentarii, Єрлич. Млоцкий пише Сопізі 19 серпня: "Супліку митрополита і всіх Киян, вислану до литовського війська, посилаю в. м.; в застав узяв (з контексту виходить, що Радивил) черця старшого київської академії (czernca starszego academiey kijowskiej) на заруку того, що не зрадять; кривди їм ніякої велів не чинити і зараз далі рушив з військом". В листі 25 серпня: "Питається князь й. м., що велить король робити з старшиною духовенства (z starszyną duchowenstwa).

8) Се підчеркують особливо Commentarii: "4 серпня кн. Януш війшов до міста через Золоті Ворота-славні тим, що ними доти входили тільки два королі-побідники (два Болеслави польські), і став табором під містом, між св. Софією й Печерським манастирем"-с. 119-120.

9) Сей дорогоцінний, єдиний в тім роді альбом Вестерфельда-не в цілости, а тільки в деякій частині очевидно, знайшовся в копіях споряджених в 1780-1790 р.р. для польського короля Станислава-Августа. в колєкціях петербурського Ермітажа, і був виданий з цінним коментарем І. Я.

Смирновим в Трудах XIII (катеринославського) археольоґ. з'їзду (т. II, 1908). Де що заховалось і в ориґіналі, але не взято досі на певний облік. Аналіз переведений київськими археольоґами, виявив, що деякі з рисунків Вестерфельда мають вповні документальний, можна сказати-фотоґрафічний характер, инші допускають грубі зміни, які можна пояснити тільки тим, що тут комбінувався матеріял перших безпосередніх начерків при пізнішій перерисовці і компановці; деякі мають виразні фантастичні додатки, для надання обстанові улюблених виглядів руїн (зруйновані верхи, дерева що повиростали на мурах і под.). Підписи пороблені на сих копіях часто зовсім помилково і їх треба брати з усяким скептицизмом. Див. напр. аналіз переведений І. В. Моргилевським над видами св. Софії в його праці: Київська Софія в світлі нових спостережень, в збірнику "Київ та його околиця", 1926.

10) Видана Смирновим тамже, табл. II № 1.

11) Kiovios arcus fractos pharetrasque rebelles Radzivil en tradit, rex Casimire, tibi! "Луки" натякають на герб міста Києва-лук або арбалєт.

12) Найбільш звісна історія частини мощей св. Варвари, що Радивил казав собі дати старшині Михайлівського манастиря (де ті мощі лежали), і ті забрані Радивилом частини потім мандрували як святиня по ріжних православних манастирях (запись про се ігумена Михайлівського манастиря Софоновича, 1670 р. видана в Трудах київ. дух. акад. 1894, III, инші оповідання У Смирнова с. 289-90). Але на мощах, розуміється, діло не кінчилось; ріжні вістуни оповідали досить конкретно про памяткові церковні речи: дорогі євангелії, ліхтарі, ризи, і навіть дзвони, забрані Радивилом з київських манастирів (Польські справи моск. архива загр. справ, вісти 1651-2 рр.).

13) Служебник біскупа київського, приїхавши до польського обозу в 20-х днях серпня, доносив йому з Фастова 28 серпня: "Половину Києва литовське військо обернуло в попіл: згорів костел з кляштором оо. бернардинів; костел оо. домініканів і костел катедральний за ласкою божою цілі зістали. Манастирі й церкви майже всі пограбовані".-Теки Нарушевича 145 с. 264.

Польський обозовий дневник, записуючи, під днем 3 вересня присилку з

Київа, від митрополита, "добрих напоїв" гетьманові Потоцкому, оповідає що ті люде, які ті напої привезли, "богато оповідали про спаленнє і опустошеннє Київа, і яка велика здобич литовському військові дісталась як у грошах так і в инших річах рухомих-на міліони треба рахувати, бо у трьох тільки купців знайшлося 160 тис., а що ж у инших!-в серебрі, в клейнотах, котрих велика частина лишилась від пилявецької (здобичі)"- Staroż. I с. 292. Про суд визначений Радивилом над винними в бунтах, засуди і екзекуції тут же зараз згадує Коховский с. 282.

14) "Самовидець" Ракушка в таких рисах представляє київську окупацію: Радивил "Подолноє мЂсто немал пустоє застал, бо с козаками и мещане кієвскіє уступили суднами вниз ДнЂпра ку Переяславлю, Черкасам и к инним мЂстам коло ДнЂпра, где могли пройти байдаками и иними суднами... И поплюдровавши в КиєвЂ войско литовскоє потягнуло под БЂлую Церковь" (с. 27).

Кияне, що їх стрів недалеко московської границі путивльський вістун коло 12 серпня н. с., розповіли йому, що вони біжать з Київа вже десятий день, і при них прийшов до Київа литовський гетьман Радивил і з ним литовські люде кінні, а піші на човнах-рікою Дніпром. А полковники Матвій Гладкий, Горкуша, Антін з Черкасами розбіглися з Київа геть по ріжних городах. Міщане втікли до Печерського манастиря, а декотрі до инших городів, а решту в Київі побито, і тепер в Київі стоять литовські люде. А ті Кияне, що замкнулися в Печерськім манастирі, ті хочуть бити чолом Радивилові" (Пол. дела 1651 р. № l ч. 2-у Смирнова с. 285).

Міщанин київський Федор Боришпольченко, сполучаючи військове грабуваннє з результатами пожежі, так описував київську руїну в листі до білгородського воєводи, з місяця вересня: Безбожні єретики церкви божі попалили, а насамперед камяну соборну церкву Богородиці в місті (на Подолі)-пограбувавши весь скарб, ікони попалили і сама вона вигоріла-тільки стіни лишилися. А стояли вони три тижні, і Жиди й Ляхи ("жиди" очевидно кальвини) ставили своїх коней в церкві Пресвятої Богородиці, і по инших церквах теж було. Деревляних церков згоріло пять: Николи Доброго, Николи Набережського, Святого Василя, св. Пророка Ілії, св. Богоявлення в Братстві-тепла. А котрих, не спалили, ті всі спустошили: ікони дорогі окладні позабирали, а инші на тріски порубали. Дзвони з усіх церков забрано і на байдаки навантажено, але шість байдаків за божою

ласкою козаки відбили. В монастирі Печерськім весь скарб теж забрали, і те паникадило, що православний цар прислав з Москви Пречистій Богородиці, нечестивий єретик велів узяти. І у св. Софії-де сам митрополит був, також увесь скарб забрали, і всякі церковні річи: ризи, сосуди, і всю церковну покрасу і образ св. Софії. І по всіх манастирях: в Межигорськім, у Николи Пустинського, Михайла Золотоверхого, св. Кирила, Михайла Видубецького-до решти поруйнували, спустошили і скарб забрали". (Друк. у Соловйова, в першім вид., X с. 255, в пізніших опущено).

Київський маґістрат після замирення, в листопаді 1651 р., подав таку заяву про "спустошеннє Київа за приходу Радивила з військом":

"Під той час вигорів весь город з невеликими виїмками, поперше-камяна соборна церква пресв. Богородиці, ринок, крамниці, ратуш, бровари, комора з порохом, пекарні, важня, торгові ряди, двори ратушні, двори шляхетські, в церкві всі книги старосвіцькі, надання земель, автентичні привилеї, від котрих тільки потвердження зістались, і богато инших (документів); армата ратушна, порох, оливо, корогви, бубни, напитки всякі, віск, сало, меди, солод, вага: що забрано, а що погоріло". "Всякі справи вікопомні і окраси міські разом з церковними річами погоріли". (Бантиш-Каменського Источники I с. 37).

Тут, як бачимо, хоч глухо але досить виразно, крім шкід від огню говориться і про "забране". Наведу ще пізніше оповіданнє одної німецької книжки, виданої в Ніренберзі 1672 р., під ініціялами невідомого автора: I. H. S., Summarisch-doch gründliche Beschreibung des Konigreiches Polen, in Sonderheit Podolien oder sog Ukraine, для ілюстрації того що говорилось про польсько-українські відносини: "Поляки здобувши Київ цілком його спустошили, визволили богато шляхти, а грецькі церкви козаків поруйнували, вивезли всі ікони срібрі й золоті, церковні річи й окраси, також і патріярха, що там мешкав". Хмельницький же з сином і невісткою-господарівною волоською утікли за Дніпро (с. 52 дд.).

15) Staroż. I c. 339-40.

16) Annal. I c. 282-3. Костомаров переказав сю звістку з деякою артистичною інвенцією: "Оден безстрашний міщанин на Подолі перший запалив свій дім і все забудованнє та кинувся в огонь-він хотів спастися під

ганебної екзекуції" (с. 454)

17) Staroż. I c. 349, Самовидець с. 28: "Того ж часу и Любеч зоставал з жолнЂрами в облеженю от козаковъ, аж росказання зайшло от гетмана Хмельницкого, жебы отступили от Любеча". Кисіль в пізнішій реляції, 8 жовтня, говорить про задніпрянське військо, "котрого було кількадесять тисяч під Любечем" перед замиреннєм, і гетьманив над ним Пободайло.- Теки Нарушевича 145 с. 303. Про леґендарні перебільшення сеї бльокади литовського війська нижче.

18) Освєнцім с. 369.

19) Грабянка с. 106.

20) Staroż. c. 319, лист з Київа з 2 вересня: "Коли трактати не дійдуть до кінця, дамо собі дуже сильно по голові.

21) Лист в Staroż. I c. 347 без близчої дати, але по всякій очевидности писаний 17 або 18 серпня н. с., по битві з козаками.

22) с. 80.

ПОХІД КОРОННОГО ВІЙСЬКА НА УКРАЇНУ, КОРОННЕ ВІЙСЬКО НА КИЇВЩИНІ В СЕРПНІ 1651 Р., ПОВСТАННЯ, СМЕРТЬ ЯРЕМИ ВИШНЕВЕЦЬКОГО, ПОГРОМ ТРИЛІСІВ, ПОЛЬСЬКЕ ВІЙСЬКО В ФАСТОВІ, СПОЛУЧЕННЄ З ЛИТОВСЬКИМ ВІЙСЬКОМ.

Коронне військо за той час, хоч як марудно лізло, все таки дісталось уже на київську територію. Те що діялося в нім після несподіваного-цілком незаслуженого і тільки збігом обставин даного погрому козаків під Берестечком, справедливо відчувалось провідниками і навіть самою військовою масою, як яскравий прояв, чи властиво ряд проявів глибокого морального і горожанського розвалу, що провіщав той тяжкий упадок, який насувався на Польщу. "Що по тій утечі і розпорошенню козаків в нашім обозі діялось, то жаль і сором переказувати потомству", завважає Освєнцім, і дійсно розгортує незвичайно характеристичний образ недолугости, в

котрій не знати, хто більше завинив-чи провідники чи маса. Дійсно вдоволилися тим, що пограбили полишений неприятелем обоз, побили, що аж руки зболіли, розпорошених, погрузлих на ріжних переправах людей,- але нічого не робили, щоб використати сю побіду стратеґічно і політично. Ні постаралися знищити розпорошених козаків у відступі (кінноту стримано від погоні, щоб де небудь не напоролася на несподіваний опір, на ханські сили, які небудь резерви, то що). Ні постаралися використати депресії неприятеля, щоб вимогти у нього серйозні політичні уступки. Не подбали привести до трівкого замирення-хоча б приблизно на тих умовах, які ставили козацькому війську під час безпосередніх переговорів.

Кілька день по погромі змарновано так яскраво, що між шляхтою кінець кінцем повстали поголоски, що король був куплений козаками за великі гроші. Инші більш поблажливо толкували, що двірські астрольоґи вмовили в короля, мовляв 11 і 12 числа того місяця будуть для нього фатальні, тому він по погромі нічого не починав. З другого боку, перепоною служило небажаннє шляхетського “посполитого рушення” йти далі на Україну. Шляхта уперлася на тім, що вона не обовязана воювати довше як два тижні. Кінець кінцем обіцяла зложити гроші на військо (чого теж не сповнила), але не хотіла йти сама, а король не хотів іти без неї. Марив пройти з нею до самого Києва, тепер не виходило з того нічого. Бажав, щоб вона хоч трохи його провела-щоб дати вигляд, що він пішов на чолі шляхти, але вона й кроком порушитись не хотіла. Правда, що дощова погода, брак поживи і паші, пошести і хороби, що прокидалися в війську, взагалі підтинали всяку воєнну енерґію!

Три дні пройшли в безплодних переговорах, які тільки роздражнили обі сторони. Король був ображений на шляхту, шляхта на короля. Всі його докази відваги, пожертвовання, навіть коли хочете-певного воєнно-адміністраційного хисту пішли на ніщо: шляхта і король розсталися навіть не попрощавшися, і се обопільне відчуженнє мало неабиякий вплив на дальший фатальний для Польщі розвій політичних подій.

14 липня шляхта рушила до дому, король з наємним військом-страшенно втомленим, незаплаченим і невдоволеним, рушив щоб іти на Україну. Але серед нечуваної негоди, що до решти зіпсувала дороги і переправи, він за три дні дійшов тільки до Ікви, і на сій недовгій дорозі розгубив все своє завзяттє. Нарешті хотів пройти принаймні до Кремінця, щоб тут зробити

останній перегляд війську, але кінець кінцем негода відібрала йому і сю решту енерґії. Коли Вишневецький настав на нього, щоб він далі йшов на Україну, король різко нагадав, як то він за Пляшову не хотів іти менш як з 15 тис., а тепер з половиною того війська висилає на Україну його, короля. Здав усе військо на Потоцкого-не вважаючи на ріжні нарікання що підносилися на нього, і наказавши йти на Вкраїну, сам лишив військо 17 липня в поїхав на Броди до Львова, а відти до Варшави-святкувати свої тріумфи над козаками [1]). За ним і з ним пороз'їздилися й ріжні маґнати. Військо, що мало виносити коло 30 тис., фактично зменшилося до яких 12 тис. наємного, з додатком невеликого числа "волюнтаріїв". Було в тім кілька маґнатів-особливо важну ролю з своїм корпусом відограв Вишневецький, завзявшися довести до кінця знищеннє козаків, тому що се було для нього не тільки питаннєм чести, а й "фортуни"-бо вся лежала за Дніпром, в козацьких руках [2]).

Поволі посунулась, ся зголодніла, стомлена до краю і невдоволена всім пережитим і перебаченим решта польської армії спустошеним і непрохідним волинсько-подільським пограниччєм, даремно шукаючи менше спустошених місць. "Ані міст, ані сіл, тільки поле і попіл; ні людей ні живих звірят-хіба птаство в повітрі", пише участник 1 серпня [3]).

"Страшна пустиня всюди"-пише він три дні пізніше. "В страшнім і невимовнім голоді, під неустанними дощами, що неустанно ллють по 5, по 6 день, заледве по чверть милі (на день) комонником поступаємо-змізеровані, хорі, голодні. Піхоти вже з половину і більше відпало, останок іде-наче які сухі мумії; а стерво кінське їдять не тільки печене, а й сирове-чого я як жив іще не бачив".

За 18 день пройшли від Ікви до Любара не стрічаючи ніякої перешкоди і несучи з собою останню руїну сій нещасній країні, і без того знищеній піврічними, майже постоями і пересуваннями війська. Особливо бушував передовий полк, зложений головно з охотника, "що претендував собі на всякі вільності і нагорожав собі платню, котрої не діставав від Річипосполитої, великим пустошеннєм краю, котрим ішли" [4]) Утримати дисципліну в сих обставинах було неможливо; роз'їзди заривали що могли не дбаючи про накази і заборони. "Краще голови тратити ніж марно в обозі помирати з голоду", казали вони на всі пригадки про кару. А за ними

властивому війську, що для лекшого провіянтування йшло трьома паралєльними кольонами, мало що лишалося-хіба збирати в полі полудостигле збіже. Його пражили на огні й їли, і се була майже одинока пожива, коли не рахувати тої кінської падлини-котру навіть цілком гнилу з болота витягали. Сила народу мерло, особливо між пішим військом. “Кладуться по дорогах і пухнуть”. “З голоду, холоду і дощу на очах наших впади з коней і померли”; “не тільки піхоти або пахолків, але й самого товариства сила померла-через тяжку непогоду і нужду”. На півтори тисячі німецької піхоти померло і повтікало, доносив Потоцкий королеві, і просив нових контінґентів для продовження походу. Бо дрібні відділи, споряджені на гроші воєводств, потроху таки прибували, і військо сподівалося добившися до Київщини, там дійти кращих умов [5]).

4 серпня-коли Радивил вступав до Київа, передові полки Корони сяк так дісталися до Любара-границі Київського воєводства, першого неспаленого міста, котре їм довелося побачити. В днях 5-10 ціле військо розташувалося в поріччю Раставиці, на київськім пограниччу, облишенім Козаччиною. Орієнтувались на полудневу Київщину і обминали північну, виголоджену литовськими роз'їздами-“щоб не вмерти з голоду”, і в поріччю Раставиці провіянтованнє покращало справді ґрунтовно. “Застали ми тут як обітовану землю, повну збіжа і пасік”, записує обозовий дневник [6]). Але з того доброго вийшла инша біда: військо кинулося в нестримане грабуваннє, мародерство і хуліганське нищеннє тутешнього добра,-не тільки вся та “люзьна челядь”, обозова служба, але й шановне “товариство”. “Сама Паволоч могла чотири такі війська виживити, а вони її самі вирабували: дісталось і коморам, а найбільше жаль напитку: в одній пивниці 24 бочок вина розрубали, не мігши випити, а по инших стільки медів, горілок попсовано, що й кінця й лічби нема,-а ми тепер в тій спеці жаждемо без напитку”, нарікає автор дневника. На обтяжений такою здобичею під'їзд напали козаки й порядно погромили, чимало й “порядних кавалєрів” наложило головою. Коли подійшли до Ружина, пахолики кинулися наперед до міста, “повного старого збіжжа і всякої иншої живности, пива й меду”, і почали розбивати комори-поки військо під сильним дощем і громами переходило лихий і довгий міст. “Воєвода браславський кинувся як найскорше вперед з знаком гетьманським: застав збіжже розсипане, пивниці відбиті, улії порозбивані, а до замку, де була найбільша й найцінніша частина майна хлопів, пахолики під проводом одного монаха

штурмують, а було й товариство між ними. Скочив (воєвода) до першого-дісталось буздиганом одному й другому, а одному товаришеві так що вже хліб не їстиме. Двох пахоликів-найбільше винних зараз же повішено, инших бито кіями на ринку на очах народу, і таж розігнав сю саранчу п. воєвода” 7).

Роз'їзд висланий Потоцким під Білу Церкву-“сім дуже добрих хоругов, вибраних з усього війська”, вибрався туди також як по безпечну здобичу, з усім придбаним в Паволочи добром, на тяжких возах, і до них поприставало чимало добровольців в таких же приємних намірах. Але в Таборівці над Раставицею несподівано застукав сих здобичників козацький роз'їзд, з 500 Татарами, і поява їх навела такого страху на се вибране польське лицарство, що воно покинувши весь свій обоз і все награблене в околиці добро, без памяти пустилося тікати назад під Паволоч. А козаки з Татарами, гонячи за ними трохи не наїхали на безборонний тутешній польський обоз-коли б не перейняв сю погоню роз'їзд з корпуса Вишневецького. Він розігнав Татар і козаків, але в сім пополоху пропала маса людей, і більш тисячі возів з усяким багацтвом-“будуть ті фанти скоро в Криму, щоб похвалитися здобичею і побідою”, завважає дневник 8).

Отся деморалізація війська, підготована попередньою пасивністю козаків; підчас довгого переходу через Волинь, і довершена сими новими спокусами “обітованої землі”, змусила польську вищу команду кінець кінцем стриматися з дальшим наступом та занятись приведеннєм до ладу свого війська. Тим більше що й тил і ліве крило його попадало де-далі під загрозу від повстання, що розвивалося на Побожу і Подністровю,-головно заходами Богуна, як доносили відомости, що приходили з ріжних сторін.

Браславська шляхта прислала свого уповаженого, чашника браславського, з колєктивною суплікою до коронного гетьмана, щоб її ратував, бо їх хлопи не пускають до маєтностей, а часом і вбивають, села палять, всі маєтки Каліновского коло Винниці і Браслава попалили, і Богун збирає козацтво “під Правковими лісами” коло Прилуки 9). Староста камінецький Потоцкий доносив, що подністрянські хлопи ані думають про покору, бунтують-“не хочуть Ляхів ніколи мати панами” і не маючи відомости про Хмельницького збираються вибрати нового гетьмана 10). В Деребчині (недалеко Шаргорода) зібралось уже кілька тисяч повстанців. В околицях

Бару два ватажки Олександренко і Чугай (инакше Чуйко), з ватагою козаків винищили панські двори і шляхту, що сюди була спровадилась, спалили Барський замок і фільварки-виключно до збіжа, що стояло в полі. Чуйко згинув в сій дрібній війні, але Олександренко вів її далі, заложив свій табор під Браїловим і відси розсилав козаків по околиці, в старостві Летичівськім і Літинськім, нищачи шляхту і обсаджуючи старостинські і панські села своїми людьми; рахували тутешнього козацтва на десять тисяч.

"За таким згромадженнєм того гультяйства в сій подільській і в инших сторонах і за приходом немалого числа Татар наше військо, вийшовши в сі далекі від своїх краї, опинилось просто як в облозі від неприятеля. Бо він обігнавши і залігши всі гостинці , переправи й дороги, не перепускав ніяких відомостей ні до війська ні з війська, непокоїв частими зачіпками, а ще більше-морив його незносним голодом, не пускаючи ні звідки ніякої живности до війська так що хлопи по селах і містечках тлумлячися з наших раз-у-раз кричали: "Ляхи наших облягли від Дніпра, а наші Ляхів від Висли!"

Гетьман Потоцкий сам думав один час пуститися в малу експедицію на Поділлє для приборкання тамошнього руху. Потім на військовій раді порішено було вислати в поміч Потоцкому-молодшому частину війська та доручити йому пройти до Винниці, приборкуючи сей рух. Пробивши сю екскурсію він з 2000 війська ставився в обозі гетьмана 17 серпня [11]).

Отже в сім моменті і в сій ситуації почав настирливо накликати коронних реґіментарів до скоршого сполучення і спільних операцій кн. Радивил, що опанувавши в початках серпня Київ, опинився тут теж в подібній бльокаді як військо коронне [12]). Ще підчас походу коронного війська через Волинь, він обсилав обох гетьманів гарячими листами, щоб вони поспішали на сполученнє під Київ-мовляв спільними силами можна було б осягнути значних результатів. Тепер його поклики ставали все більш "патетичними", як ми бачили, але його настирливість викликала тільки незадоволеннє в короннім таборі. Добиваючись сполучення, Радивил і його штаб не хотів відходити від Дніпра, доводячи всі небезпечности, які можуть виникнути, як тільки пустити з рук Дніпрову артерію-і дійсно виникли, як потім вони доводили [13]). Але ж і коронному війську приходилося б іти до Дніпра, лишаючи в тилу Білу Церкву, повз козацькі позиції під Білою Церквою і

головний табор Хмельницького, розложений на полуднє від Василькова. Се теж було доволі небезпечне, і весь риск операції був на польській стороні, тим часом як Радивил не рискував нічим.

Тому його ради і наставання в таборі Потоцкого викликали міркування мало прихильні. Припускаючи в жаданнях литовського гетьмана деякі реальні і оправдані мотиви, польські начальники в пляні Радивила добачали побіч того і де що з "приватних міркувань". Відгомони вічного польсько-литовського тертя домішувались, як звичайно, до сих розважувань, і час сходив на воєнних нарадах, пересилках і т. д. "Кн. гетьман литовський відтягається від сполучення з нами з певних причин. То правда, що йому не годиться відступати від Дніпра і своїх байдаків, але єсть в тім і привата-sapienti sat", завважує кореспондент з обозу 31 серпня, коли стояв уже під Фастовим. Тим більше важили такі міркування, коли польський обоз був ще під Паволочею.

Вважаючи за бажане зійтися з литовським військом, коронний штаб вважав можливим зробити се тільки десь посередині обох позицій. Найближча і найдогідніша дорога з-під Паволочи до Київа провадила вододілом Ірпеня з Росею і Стугною-старим утертим шляхом, котрим тепер проходить залізнична колії. Але тут стояла козацька застава, коло теперішнього Фастівського вузла, на вододілі Камінки (допливу Роси) й Унави (допливу Ірпепя)-в Трилісах (на Камінці) і в Фастові (на Унаві). Розміри її ні нам ані мабуть польському штабові не були докладно звісні, і через те приходилось рахуватися з можливістю серйозної стрічі. Вона була досить небезпечна тому що праве крило було загрожене сильними козацькими силами, скупченими під Білою Церквою, і головним табором Хмельницького, розложеним десь на схід відти, над Узенем та Росавою.

Тому виникали пляни розправитися наперед з Білою Церквою. Але тут можна було застрягти і стягти на себе наступ головного козацького війська, і розправлятися з ним прийшлось би самими польськими силами, бо сюди Радивил певно не відважився б запускатись так далеко від Київа. Розправитися з Хмельницьким скорше ніж пізніше була теж рація-бо кожний день збільшав його сили новими козацькими контінґентами. Але навчений досвідом Потоцкий, очевидно, боявся поставити на карту долю війська, щоб не повторити нового Корсуня [14]).

Серед сих міркувань і вагань немало паралізувала активність штабу несподівана хороба кн. Вишневецького, що весь час обстоював можливо енерґійну і безоглядну тактику супроти Козаччини. Після веселої бесіди з иншою старшиною, що зійшлася на воєнну раду в його наметі в неділю 13 серпня н. с., він з смаком поїв огірків, запив медом, з того дістав дісептерію, і прохорувавши тиждень помер тут же в Паволочи 20 серпня н. с. Військо було страшно вражене і збентежене таким мізерним кінцем найбільш популярного з своїх провідників. Виступ з табору, призначений на понеділок 21 серпня, ще раз відложено, щоб урочисто відправити похорон всім військом. 22 серпня з найбільшою парадою тіло Яреми випроваджено в дорогу, до його резіденції, і другого дня військо виступило в похід [15]).

Пішли на Триліси-Фастів, то значить-взяв перевагу проєкт сполучення з литовським військом. Дневники не наводять міркувань, які дали перевагу сьому плянові, бо лист писаний з обозу як раз 23 серпня говорить навпаки про рішеннє йти головними силами на Білу Церкву, а під Фастів післати роз'їзд. До Білої Церкви післано тільки гетьманського універсала, з закликом до піддання і замирення-чи з серйозним заміром спробувати настрою тамошньої залоги, чи для покриття пляну наступу [16]).

Може бути, плян наступу на Білу Церкву в останній хвилі відкинуто під впливом. цитованого вище листу Радивила, 17 чи 18 серпня, з повідомленнєм про побіду над козаками і з закликом до спільних операцій. Він був принесений Потоцкому 22 серпня і з нових міркувань над пляном Радивила і пляном наступу на Білу Церкву могло вийти рішеннє йти на Фастів.

23 серпня військо рушило під Триліси і ставши в милі під містечком, вислало наперед вибраний з усіх полків відділ під проводом польного писаря Пшіємского, котрий може й був автором сього стратеґічного пляну. В містечку, як потім виявилося, була невелика козацька залога під проводом сотника Богдана, прислана білоцерківським полковником, в скількости 600 козаків, до котрих прилучилася певна “кількість повстанців з околиці. Твердо покладаючись на обіцяну поміч від гетьмана, ся горстка українського війська, і з нею вся місцева людність, яка замкнулася разом з нею перед наближеннєм польського війська, виявила незвичайне завзяттє і високий героїзм. Коли воєвода Кисіль, державець сеї маєтности, вислав до

тутешнього міщанства своїх післанців, закликаючи до послуху і покори, людність прийняла їх зневажливо і глузливо. Коли передові роз'їзди польські, підскочивши під містечко, почали грабувати передміські хутори і пасіки,-люде кричали їм глузуючи: “Ляхи, передавайтесь до нас! Не моріть коней, аби мали чим до Кракова тікати!” Показували їм зади і ріжними иншими способами з них глузували, а заразом обстрілювано їх з малих гармат та гаківниць, що були на замку. Не знаючи сил залоги і з огляду на вечірній час військо спинено, а радо Пшіємский повів наступ з своїм відділом драґонів іількома пішими ротами та пільною артілєрією. Покладаючись на свою чисельну перевагу, польське військо жваво кинулося на приступ: гарматами розбито палісади, що ними було обведено містечко; пішим штурмом перебуто рів-“хоч сухий, але прикрий і глибокий”, і не вважаючи на завзяту оборону, що потрівала з годину, вибито козаків з містечка. Їх змусили відступити до замку, а потім пішли приступом і на сей замочок, не жалуючи ні своїх, ні тим менше неприятеля.

“Бачучи, що ми не можемо ніяким чином поступити в дальшу Україну, не відкривши собі сього переходу через річку Камінку(!),-бо обминути її нікудою не могли, і не чуючи при тім ніякого прошення про милосердє”, пішли пробоєм: стратили до сотки своїх людей, в тім числі двох капітанів пішого війська,-але за те добилися до замку і дали собі духу над безпомічною людністю. “Не розбирано ні стати ні віку, і хіба який проворніший утік з-під меча жовніра, та й справді трудно було стримати завзяттє в сій пімсті”. Одного з капітанів зарубала якась жінка косарем,-і се дало привід дати собі духу над жінками. Коховский переказує сю подробицю, що якийсь молодик-барабанник, “судячи з мови німець”, зарубав сокирою до тридцяти жінок-повторяючи, що се за жінок поперебралися чоловіки; “зручний був би той різник, що за день тридцять кіз зарізав”, дотепно завважає з сього приводу автор, і пускається в мелянхолійні міркування про нелюдськість війни і жорстокість людського роду, що ні від чого не гине так, як від себе самого:

Сам оден чоловік може тисячу вибити,

А вродити одного ледво двоє чи зможуть.

Частина кинулася плисти через став, що був під замком, але й їх постріляно і половлено. “Не втікло і 20 козаків”. “Повно трупа скрізь-по ямах,

пивницях, коморах, наоколо містечка і на полях повно скрізь, як чоловіків, так і жінок з дітьми; кажуть, що більше двох тисяч (вар. 1000), і се правдоподібно, бо до останку все містечко з ґрунту пішло, так само як і замок з фільварками на порох спалено. Згоріли і церкви [17]); навіть дуби, що оточали задок і містечко-мало що тонші від пивних бочок варецьких-і ті випалило, одним словом все огнем і мечем знищено".

Сотника Богдана взято живцем, вбито другого дня на палю (в ночи потім вкрадено його тіло разом з палею, і се дуже збентежило Поляків). Він то пояснив таке завзяттє обложених, що того дня мав їм Хмельницький прислати поміч з Хвастова, не сподівавшися, що так швидко буде містечко здобуте.

Про Потоцкого говорили, що він радо був би схоронив сю королівщину від руїни, "але инші були тої гадки, що хлопська непокорність скорше поскромиться шаблею та огнем, аніж тільки погрозами та поблажками".

"Худоби сила страшенна дісталася кожному в війську. З божої ласки має тепер піхота чим відживитися. Тільки з хлібом найтяжше, бо треба молотити і пекти собі (небіжчики не догадалися напекти про запас для польських вояків!). А про трунки, без котрих нам недобре-дуже трудно; що й покажеться, то дуже дороге: горілка 3 зл. за кварту, пиво по золотому, мід півтретя зл. за гарнець-і то найгірше! Вино по 8 зл., а "петерцімент" по 10 зл. за гарнець".

Стратеґічне завданнє було осягнене. "Стали ми за рікою Камінною в старостві Білоцерківськім, на самім шляху, і се треба признати біглости п. писаря пільного, що за півтори години відкрито нам сей перехід, дуже потрібний, що міг би довго затримувати все військо. Правда, з стратою кількох кавалєрів-але така вже та марсова іграшка" [18]). Після трилиського погрому козаки самі залишили Фастівський вузел. Коли по двох днях, перестоявши під Трилісами, польське військо з усею обережністю підійшло під Фастів, застало се містечко і замок-маєтність київської католицької катедри, цілком порожні: не тільки чотирьохтисячна залога, що стояла тут, була зведена відси [19]), але й мешканці поголовно вийшли геть. Козаки, як оповідає служебник київського біскупа, висланий для охорони маєтности,-"всю шляхту хвастівську з Ляхами й війтом немилосердно в пень вирізали, перед виїздом до Білої Церкви"-віддячуючись за трипільську

орґію, і після того, очевидно, не можна було лишитися тут жадній українській душі. "Не зісталося жадного хлопа, всі як з міста так і з сіл пішли разом з козаками, а наперед вивезли з собою всі достатки і худобу не думаючи про ніяку згоду". Що лишилося-обчистило, знищило і пограбувало польське військо; запалили навіть місто, і тільки гетьман Каліновский, особисто полетівши на огонь, дещо уратував від остаточного знищення. "Одним словом-що діється в инших містечках, то і в маєтностях вашої милости", характеризує ситуацію служебник [20]).

За те військо розкошувало. "І кінні і піші понаїдалися до ситости і по давніших трудах відпочили", як пише оден кореспондент,-і то важно було, що серйозна стратеґічна задача була розвязана майже без страти. Коронне військо добуло можливість сполучення з військом литовським і спільних з ним операцій против козаччини. Кампанія вступила в нову стадію-і заразом почалися переговори, перервані півроку тому різнею в Краснім [21]). За яку годину після крівавої розправи в Трилісах наспів до Потоцкого лист від Хмельницького, котрим він відкривав дорогу для переговорів.

Примітки

[1]) Освєнцім с. 360, Staroż. с. 329 331-2.

[2]) Про похід головні друковані джерела такі: реляції для королевича Кароля-Фердинанда з додатком особливо цінного обозового дневника від 4 серпня почавши-в Staroż. pol. I. Реляції королеві від Анд. Мясковского-Памятники. Кіев. ком. II (лист з 26 серп. той сам, що в Staroż. с. 343). Дневник Освєнціма. В рукоп. Осол. 225 і 2286 і в Теках Нарушевича т. 145 кільканадцять реляцій невиданих в цілости, або в части; вище подані вибірки з них чуток про Хмельницького на с. 306-8, і звісток про народні повстання на с. 320. В деталі самого походу нам тут входити річ зайва.

[3]) Памятники с. 591.

[4]) Освєнцім с. 364.

[5]) Staroż. с. 333-6.

[6]) Тамже с. 280.

[7]) Staroż. II с. 278-9, 280-1 (під 9 і 11 серпня).

[8]) Тамже с. 282, 285 і 342, подія з 13 серпня.

[9]) Staroż. с. 278, під 6 серпня, пор. 276, під 5 серпня, і с. 337.

[10]) Мясковский з 4 серпня. Пам. с. 594, Staroż. с. 337.

[11]) Staroż. с. 277 і 285.

[12]) Млоцкий описує, як з приводу донесення Радивила, що він боїться лишати у себе в тилу нездобутий Чернигів, король скликав раду 24 серпня, і в результаті нарад вислав Радивилові наказ, щоб він не наступав наперед, не забезпечивши тилу-"не бажаючи щоб він мав в тилу неприятеля"-авоґр. 221 л. 294.

[13]) "Кн. його м. вказував, що той плян війни, який взяли панове коронні і взивали до нього кн. й. м.,-недобрий. Бо хоч трохи відійти від Дніпра, тоді неприятель поновить всі свої фортелі-як то і сталось! Бо поки Дніпро був в руках, поти неприятель мусів розривати свої сили, пильнуючи литовського війська, щоб воно не пішло за Дніпро, в його осередок: мусів тримати обсадженими всі побережні укріплення, і татарські підмоги, що надходили, мусів держати в непевности-де вони будуть потрібніші, з котрої сторони Дніпра"-Continuacio dyariusza s kozakami, в ркп. Краків. Академиї № 1017 с. 67.

[14]) Сі міркування доволі ясно виступають з листу 23 серпня-Storoż. I с. 349, що подає перегляд ситуації від приходу польського війська під Паволоч і до виходу під Триліси, 13-23 серпня.

[15]) StaroStoroż. с. 286 і 343.

[16]) Про сей "універсал" довідуємося з листу Хмельницького, нижче с. 343-4.

[17]) "З оздобною церквою"-завважає инший лист, с. 345.

[18]) Реляція Андрія Мясковского в кількох варіянтах: Staroż. I с. 287-8 і 344-5, Памятники I с. 595, Осол. 2286 л. 184, Теки Нарушевича 145 с. 267. Недрукована реляція Потоцкого королеві з 30 серпня: "Підступивши під Триліси 23 с. м., кілька разів я до них посилав, аби піддались, і навіть чекав півдня і цілу ніч на опамятаннє упертого неприятеля, але не мігши дочекатись, бо таке у нього стало завзяттє: дати себе вирубати, а не піддаватись, післав я й. м. п. ппсаря польного вибрати місце, де припустити штурм. Вибравши в ночи з середи на четвер (на 24) на самім світанку вчинив штурм, в котрім так Господь пощастив, що з двома полками і кількома козацькими хоругвами, з люзьною челядю, він здобув місто і замок і вирубав бунтівників, а місто потім челядь запалила".-Теки Нарушевича, копія з несвиж. архиву, т. 145 с. 277. Коховского I с. 289.

[19]) У Твардовского се Богун з своїм полком і міщанами тікає з Фастова до лісів від луни Трілісів (с. 51). Але Богуна тут ніяк не могло бути.

[20]) Невиданий лист до біскупа київського з Хвастова, 28 серпня-в Теках Нарушевича с. 263. Барвиста реляція починається з того: "З наказу в. м. я старавсь як найскорше бути в Хвастові, але стараннє моє пройшло з великою трудністю, бо тільки за день або за два, поки обоз не став під Хвастовим, прибув я до Хвастова з залогою від й. м. пана краківського. А то тому що в місті були козаки реєстрові й хотіли боронитись. Потім, коли обоз підійшов з Паволочи до Триліс-миля від Хвастова-і здобувши штурмом всіх в пень вирубано і все місто (Триліси) спалено, і трохи німецької піхоти згинуло,-відправивши Триліси, став весь обоз під самим Хвастовом 25 серпня. Три дні відпочиває, і ще тут він, з великою шкодою вашої мил. Бо насамперед-спалено всі хутори навколо міста, декотрі з збіжем уже звезеним з поля. Не досить того-в місті також спалено з 50 домів. І того не досить-бо й ще більше шкоди мало статися, і бо-зна що далі буде: чи не спалять і останку. Всі комори, доми, склепи пограбовано, і що було в них річей і рухомости-ґвалтом забрано. Трудно було оборонити: пан гетьман польний побачивши запалене місто, ледво присутністю своєю

погамував своєволю, прискакавши до міста: заховав від спалення костели і решту міста. Остаток збіжа в полю, возять його до обозу, нема коли збирати... Курки, гуски і худоби і на лікарство не знайти у всіх маєтностях Хвастівських". Подібно про Бабичі, теж маєтність катедри: "Обоз литовський мав становище ціле літо; хлопів і міщан нема". Про Київ відомости навів я вище. Звістка про вирізаннє всеї хвастівської "шляхти і Ляхів" може й перебільшена, бо тут же додано, мабуть про тутешнього урядника: "Ягодзіньский з жінкою живі обоє, пограбовані з усього, ледви з душею прийшли з Хвастова до обозу під Триліси".

21) Листуваннє одначе мабуть таки йшло. В ркп. Осол. 2286, л. 178 під днями 25 і 27 липня": "З двох листів ребелізанта Хмельницького, післаних до пана Яніцкого, слуги й. м. старости калуського-їх сумма така: "Має відомість, що король й. м. іде з військом на Україну, а причиною того панове українці. Вони приводять короля й. м. до того, щоб він ішов на Україну. А того Боже борони-бо ми волимо свому панові ґолдувати, ніж поганинові. А на се заноситься".

ВІДНОВЛЕННЄ ПЕРЕГОВОРІВ, ЛИСТ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 22 СЕРПНЯ 1651, ЗАВЗЯТТЄ МІЖ ЛЮДОМ, ПРИХИЛЬНІ ЖЕСТИ ПРАВОСЛАВНИМ, ПЕРША КОЗАЦЬКА ДЕПУТАЦІЯ У ПОТОЦКОГО.

У Поляків сучасників був той здогад, що се вість про смерть Вишневецького викликала у Хмельницького й старшини гадку про можливість замирення з Річпосполитою. Покійник Ярема здавна мав репутацію (досить оправдану) найбільш завзятого і непримиреного ворога козаччини, і при тій майже домінуючій ролі, яку він відогравав у сім поході на Україну, за його життя не було що думати про замиреннє. Смерть же його справді робила якесь порозуміннє можливішим. Рудавский, що з особливою увагою й докладністю, але дуже "літературно" описав білоцерківські переговори, розпочаті згаданим листом Хмельницького, так стилізує сі поголоски про враження, викликані серед козаків смертю Яреми:

"Почувши про смерть Вишневецького, швидкою поголоскою рознесену по цілому королівству, Хмельницький зараз так розписує до козаків: "Сповнив

Бог наші бажання! Показала себе міцна правиця Господня! Знати, що по нашій стороні ласка божа! Сей князь Вишневецький, що ще недавно хотів над цілою Руссю панувати, тепер держить тільки чотириліктя місця. Так ту безбожну голову, що її наша зброя не взяла, забрав Господь-мститель за нашу кров. Тепер або твердої згоди сподіватись-або крівавої війни з Поляками"! І справді з причини смерти князя між козаками скрізь була радість, а у польському війську-крім двораків-велика туга. Не бракувало й того, що говорячи про згадану отруту обвинувачували двір і самого короля, як то буває коли вмирає хтось великий" [1]).

Але в листах своїх, майже одночасно висланих з табору над Узенем [2]) 22 або 22 і 23 серпня [3]) Хмельницький не згадував про Вишневецького, а взяв за притоку універсал Потоцкого, з закликом до покори, писаний до Білоцерківської залоги перед походом на Трилісп. Про сей універсал ми знаємо тільки з сеї згадки-з слів Хмельницького, що Потоцкий заявляв Білоцерківцям, мовляв він не хоче дальшого кроворозлиття. Хмельницький відповідав на се таким же запевненнєм-а заразом в делікатній формі закидав Потоцкому, що його діло не відповідає сим миролюбивим запевненням:

Бачить то Бог, що ми не бажали дальшого кроворозлиття і вдоволялися ласкою й. кор. милости [4]). Тільки сталась зачіпка-з обох сторін. Котра сторона винніша, нехай сам Бог то судить. Нам під меч шию нахиляти трудно було-мусіли сьмо боронитись. А на короля рук не підносили-сьмо! Бо й під Берестечком, коли військо не зазнало милосердя короля й. м., мусіло перед паном своїм уступитись і йти до домів своїх, в бажанню дальшого спокою. Але коли в. м. зволиш з своїм військом наступати, то знаємо, що се заноситься не на спокій, а на ще більше кроворозлиттє. Ми ж свого боку цілком не даємо до того причини, в тім свідчимось всемогучим Богом. В. милость не раз чинив на нас експедиції, і з того мусіли бути утрати ненагородимі з обох сторін. І сим разом, коли в. м. не покажеш милосердя, то кождий буде готов умерти в своїм убожестві і голову свою положить. Бо навіть і який небудь пташок гніздо своє охороняє як може! Але ніхто не може, крім одного Бога, знати, кому випаде добрий декрет, бо то в руках божих [5]).

Одначе ми таки сподіваємось від в. м., нашого мил. пана, що пожалуєш

християнства і захочеш святого спокою, аби не розливалася невинна кров з обох сторін. Ми його теж бажаємо дуже, і просимо в.м., як прімаса королівства (найстаршого сенатора), своєю мудрою радою так повести, щоб той крівавий потік припинився, а за нами перед й. кор. мил. заступитись, щоб він нас при вільностях нам наданих заховав і батьківське милосердє своїм підданим показав. Нехай би вже цвів в королівстві спокій, котрого всі бажають, і з обох сторін сили йшли на службу королеві. А чого в. милость від нас хочеш-просимо об'явити, не наступаючи військом. З універсалу писаного в. м. до Білої Церкви бачимо, що в. м. не бажаєш дальшого кроворозлиття-як то висловив там. Отже й ми з своїм військом не будемо наступати, а чекатимемо на ласкаву декларацію в. м. Сподіваємось її в понеділок [6]) отримати (слідують чемні закінчення).

Другий лист був такий:

Неодмінними завсіди зістаючи в нашій покорі і повнім послушенстві маєстатові й. кор. м., нашого мил. пана, і всеї Річипосполитої, ми трималися пунктів ласкаво ним наданих під Зборовом від його кор. мил. І тепер їх тримаємося-але нас не задоволяють у всіх справах згідно з ними. Найвищий Творець нехай в то вгляне! Але ми все що було і сталося його святому маєстатові передавши, просимо аби в. милость, н. мил. пан, зводив своїм високим панським розсудком так повести, аби більше кровопролиття в панстві й. кор. мил. не діялося, і сторонній (заграничний) неприятель з того не тішився. Зволь в. мил. своєю сенаторською повагою в то вглянути і вложитись, і перед й. кор. мил. вставитись, аби він нас з усім військом Запорозьким з своєї ласки не випускав і при вільностях наших нас заховав. І сам в. м., н. м. п., як найвищий реґіментар коронних військ зволь до того привести, щоб до дальшого розлиття крови і пустошення не приходило, і військо своє зволь стримувати. Цілком сподіваючись, що в. м., н.м.п., з ласки своєї то вчиниш, чекатимемо резолюції на своїм місці (слідують чемні закінчення).

З сього приводу Потоцкий писав королеві, в цитованій уже раз своїй реляції 30 серпня [7]): "Від Хмельницького в тих днях віддано мині два писання-відсилаю їх в. кор. м. Відписувати йому я не вважав потрібним, аби своїм писаннєм не дати йому довіря у черни, а у хана і Турків-поваги, і тим (не дати приводу) до скріплення їх ліґи". За нього відписав Кисіль, що в тім часі з'явився в таборі, мабуть не без певного звязку з смертю

Вишневецького: може бути що приїхав саме на похорон, але зістався в таборі в ролі миротворця і посередника в переговорах, з огляду на смерть непримиреного противника сеї мирової політики. Його поява для козаків була теж симптомом, і Хмельницький відновив з ним кореспонденцію: одночасно з листом до Потоцкого написав також до нього-так як би нічого не сталося, запитував про місце переговорів-саме те на чім обірвалася кореспонденція в місяці лютім [8]).

Але одночасно-зазначують обозовці, привіз листи від вірного Лупула його секретар Кутнарский-повні осторог про ворожі замисли Хмельницького, про висилку нової Орди йому в поміч, під проводом Караш-мурзи, що обіцяє прибути до козаків що найдальше при кінці вересня [9]). Сі відомости про нову кримську хмару, що підіймалась над військом, зробили дуже серйозне і пригнічуюче вражіннє: очевидно, що з таким стомленим, знищеним хворобами і недостатками військом, в такій далекій Україні, серед незвичайно завзято і безоглядно настроєної людности (як показали Триліси і ріжні дрібніші епізоди) [10]), ані думати було про нову кампанію з величезним козацьким військом, коли до нього б посунули свіжі сили з Криму.

Під сими міркуваннями, до того сам фізично зломаний, Потоцкий міняє свою мстиву тактику і стає рішучим прихильником замирення, і Кисіль, щирий пацифікатор,-знаходить тепер у нього не лицемірну підтримку. Лист Кисіля до Хмельницького-текстуально нам не звісний, мусів між стрічками, повними докорів і нотацій, містити добру дозу заохоти до переговорів і замирення.

Одночасно був зроблений відповідний жест також у бік православного Київа, що унижено стелився протягом всього літа до ніг побідників. Одночасно з тим як посли київського митрополита складали перед Потоцким "суб'єкцію іменем всього грецького духовенства" і поздоровлення з нагоди перемоги над бунтівниками, та вислови побажання, аби король як скорше міг "побачити своє королівство", себто побрати в Київі [11]),-король у Варшаві, приймаючи подібні ж заявлення київського митрополита, видавав охоронний універсал для православного духовенства, церков і манастирів. Висловляв свій жаль з приводу "кривавого замішання з народом Руським", "великих інконвеніенцій і

жалісних погромів з обох сторін, в людях і добрах”, що чинилися в звязку з “козацькою ребелією”. “На умильне прошеннє велебного митрополита київського” забороняв які будь “жовнірські інкурсії і несправедливі наїзди” на манастирі, церкви, духовенство і їх маєтки, все-“дбаючи всякими способами справляти до покою і давньої одности поріжнені душі” [12]). Про Потоцкого Коховский оповідає, що він в присутности козацьких послів велів повісити кількох мародерів, що пограбували церкву в Васильківі [13]).

Під такими авспіціями, серед фактичного перемирия, викликаного з одного боку недугою Потоцкого, а з другого-все ще не розвязаними суперечками про місце сполучення з литовським військом [14]), дня 2 вересня ставилися в польськім таборі перші козацькі посли: Роман Каторжний і Самара [15]). Вони мали завязати переговори на підставі Киселевого листу. Принесли нового листа Хмельницького до Потоцкого “досить покірно писаний”, як характеризує його обозовий дневник. Ми маємо його текст, очевидно скорочений, в однім з збірників Краківської академії. Я його подаю весь пропускаючи тільки безконечні повторення “н. м. п.” (нашого милостивого пана).

З огляду, що п. воєвода київський веде нас до ласки вашої милости, ми покладаючись на неї відзиваємось до в. м. з нашими послугами. Покажи себе, в. м., ласкавим до нас, слуг твоїх-аби ми були заховані при давній ласці в. м-ти. Богом свідчимося, що розливання крови християнської не бажаємо, і всі наші замисли в тім тільки, аби дістати потіху чимсь добрим від п. комісарів, висланих від в. милости, та дочекати згоди під щасливим реґіментом в. милости-котрого милостивій ласці з униженими своїми послугами віддаємось [16]).

Але й з усіма сими реверансами послів не зразу допущено до самого Потоцкого. З початку приймав їх Кисіль, “за позволеннєм і дорученнєм” гетьмана, і в тім стилю наївної пів-орієнтальної дипльоматії, що характеризує однаково і польську і українську сторону, по своїм миролюбнім листі взяв тепер-коли вдалось переговори завязати, тон дуже гострий. Виясняв, що Потоцкий не може їх прийняти (як король під Берестечком), козаки мусять доказати наперед свою добру волю: або віддати живим Хмельницького і цілком здатися на ласку королівську, або побити Татар, що з ними, а всіх мурз віддати Полякам. По такім вступі-на

котрий козацькі посли мусіли, очевидно, відповідати звичайними смиренними фразами, як у таких обставинах водилося,-другого дня допущено їх перед Потоцкого, в ефектній військовій обстанові: “саме під той час коли військо сідало на коней і вся воєнна музика веселе і голосне ехо видавала”. Посли упали до ніг гетьмана і подали йому лист Хмельницького. Потоцкий прочитавши почав їм вичисляти всі козацькі злочини-“особливо ту нещирість, що Хмельницький по Орду післав, а вони тут по милосердє приїздять”. “Через те я Хмельницькому відписати не можу, бо не узнаю його за гетьмана вашого, коли він підніс руку на його кор. мил., тільки до вас напишу, що маю в одній руці доручений королем меч, а в другій милосердє, вибирайте собі що хочете. Бо я не можу приступити з вами до трактатів инакше, тільки по тім як ви одно з тих двох учините, що вам п. воєвода київський моїм іменем напише. Маєте часу на опамятаннє три дні-до середи: (коли не зробите) зараз я з литовським військом наступлю і кров християнська мусить пролитися. Бога сил небесних беремо в поміч, щоб він нам допоміг. Не покладаємося на сили і міць війська королівського, тільки на саму справу нашу, що вона знайде у Бога поміч”. Так переказує сю пишну промову дневник, і додає, що по тім зараз оден з послів (Каторжний) спішно поїхав “на Русаву” з шл. Нагорецким, післаним з польської сторони, а другого посла затримано в польськім обозі як закладника, замісць сього Нагорецкого [17]).

Примітки

[1]) Кн. III с. 80. Коротше, але подібно висловлюється Ґоліньский: “Хмельницький з козаками, довідавшися про смерть його (Вишневецького), веселилися, тріумфуючи, що вже Бог відобрав Полякам оборонця, щасливого переможця, котрого завсіди найбільш боялися як козаки так і Татари і Москва” (дальше відтято-с. 527).

[2]) Так я розумію сі попсовані назви копій: Iawzienia, Urzenicy-р.Узінь на полудне від Василькова.

[3]) Що було два листи, виразно каже Потоцкий в своїй реляції королеві-що я питую далі. Одержав він їх, видко, не одного дня (“в тих днях”), першим мабуть був одержаний коротший лист, захований в збірці Піноччі, ркп. 310, з титулом: Copia listu od Chmelinickiego na Vrzenicy z taboru iego mil 6 za Białą Cerkwią do i. m. p. krakowskiego de data 22 augusti 1651, і в инших збірках (Теки Нарушевича 145, с. 255, з датою 22 серпня, але без місця, Осол. 2286 л. 181 з дописаною датою 27 серпня). Зміст листу поданий в обозовім дневнику під днем 24 серпня (Staroż. I с. 345), в реляції нунція з 9 вересня (с. 34), у Пасторія (Historiae Plenioris с. 259) ближча підходять до сього варіянту (Піноччі). Але ширший лист, виданий в збіріці Міхаловского с. 642 з помітою z taboru lawzienia, без дати,-писаний мабуть був раніш, бо вказує конкретну притоку: вищезгаданий лист Потоцкого до Білоцерківців. Що він обертається в сфері загальних миролюбних міркувань, не даючи нічого конкретного-се теж підходить до такого першого ballon d'essai. Поміркувавши, що годилось би вказати якусь реальну базу переговорів-зборівські пакти, гетьман чи його писар міг вислати пізніш другий лист на сю тему. Але до польського обозу був першим принесний та першим став звісний сей другий лист: обозний дневник говорить про нього як про перший, і власне він наробив розголосу, як показчик перелому в відносинах.

[4]) Так в копії Staroż., се буквально той сам початок, що в капітуляційнім (першім) листі Хмельницького під Зборовим (див. т. VIII с. 207). Не звати чи Хмельницький (чи його писар) свідомо повторяв сю вступну фразу. В копії Піноччі її нема.

[5]) Характеристична ідея божого суду, що так нагадує наше староруське лицарство.

[6]) 28 серпня н. с.

[7]) Теки Нарушевича с. 277-8, див. вище с. 341 прим. 2.

[8]) Листа сього досі не знайшлося, оповідає про нього обозова реляція-Staroż. с. 346.

[9]) Staroż. с. 290 і 346.

[10]) Польський дневник оповідає, під днем 3 вересня: “Приведені язики розповіли, як білоцерківські козаки сильно мучили двох товаришів з нашого війська, хотячи довідатися про наші сили. Ті товариші так мужно на тортурах тримались, що однозгідно говорили про наше військо: Се те-ж військо що під Берестечком, тільки короля немає, а посполите рушеннє замісць себе виправило з військом своїх людей. Потім їх горілкою і медом кропили й добрими словами хотіли витягнути число війська, але ті говорили те ж саме що на муках. Вночи післали їх признання Хмельницькому і просили, аби зволив їм (білоцерківській залозі, очевидно) піддатися польському війську, або добру поміч подав. Кільканадцять Німців вбито там на палю, а инших на рожнах пекли, за те що їх сотника під Трилісами також палею покарано”. Staroż. с. 292.

Під 12 вересня: “Ввечері прийшла відомість, що кількадесять козаків заскочило в одній пасіці 20 нашої челяди.Челядь наша почала тікати, а козак догонивши одного челядника, зірвав з нього кунтуш і закричав: “говорить з нами, Ляхи!” І почали козаки говорити. “Пощо землю псуєте? Пощо пасіки грабуєте? Ми се знаємо, що у вас отрублено (подано до загальної відомости при трубнім сиґналі), аби ви не псували, не палили, пасіки лишили!” Почала челядь виправдуватися: “Ми того не знали”. Відказали козаки: “Сказали старші, що вже мир буде,-а ви землі не псуйте!” А тоді побачили між челядю одного чужоземця, взяли його й почали бити самопалами і волосся на нім рвати, кричали: “А ти пощо землю псуєш? Инша Ляхам, инша вам-бо ти пожичаний чоловік” (так). І так обірвавши йому волосся на голові, пустили його” (с. 297).

[11]) Staroż. I с. 290, під 30 серпня.

[12]) Універсал з 31 серпня в Архиві Ю. З. Р. III. IV с. 603. В луцьких книгах він був записаний 9 вересня, кілька день пізніше мусіли його знати в Києві і в козацькім таборі.

[13]) Коховский с. 288.

[14]) Невидана реляція (мабуть Мясковского), з дня 31 серпня:

Яка то хитрість була Хмельницького, що як хитрий лис хотів би під претекстом переговорів вискочити з наших операцій і взяти собі їх

ініціятиву, ясно побачиш ваша кор. м. з його листів і листів господаря... Нас тут під Хвастовом затримують, уже кілька день, дві причини. Одна-се недуга й. м. пана краківського. Але се не було б так важно, коли б не затримувала нас кунктація князя старости жмудського (Радивила), що з поважних причин, як обережний гетьман, вказує на ріжні труднощі, і тому не дуже поспішає з сполученнєм. Вже дві тисячі нашого війська пішло на зустріч війську литовському, і наші посли: пан підсудок браславський і пан Мінор; з години на годину чекаємо згоди: буде чи не буде. Вже й пан краківський, до певної міри прийшовши до сил, хотів би рано рушити-тільки ще, як бачу, не рішив: чи здобувати Білу Церкву-обсаджену залогою в 40 тис. козаків що найменше,-чи минути Білу Церкву і спільно з литовським військом іти на Хмельницького, де б він не був. Бо то певно, що з одного місця він дату пише, а де инде ховається! Орди чекають-що найдальше в останніх днях вересня має прибути вся, кажуть козацькі язики; в самій Білій Церкві нема більш як 60 коней Татар, як сьогодня казав реєстровий козак, зловлений вчора п. Чапліцким. Александренко з Подністрянським (ркп. хибно: Poddnieprskim) полком мав війти до Білої Церкви. І то певно, що наоколо міста почали сипати сильні вали”. Теки Нарушевича 145 с. 279-280.

Про свої пляни Потоцкий писав королеві попереднього дня: “З-під Триліс, сполучившися з князем старостою жмудським братимусь до Хмельницького як до голови”. Але плян видимо не був ще прийнятий литовською стороною.

15) Так називаємо їх на підставі дневника (с. 291); Роман підчас сих переговорів зветься Kateszny, Latoszy, Katerszan. Коховский каже, що він був козацьким послом в Царгороді (Kotarzny с. 279). Очевидно, се був досвідчений бувалець, побував на каторзі, там навчився турецької мови й дістав своє прізвище Каторжного або Каторжана.

16) Ркп. Краків. акад. № 1056 с. 35.

17) Staroż. I с. 291-2, пор. 294.

КОЗАЦЬКИЙ НАСТУП НА КИЇВ, ДРУГА ДЕПУТАЦІЯ, 6 ВЕРЕСНЯ,

КОЗАЦЬКА БЛЬОКАДА, МАХОВСКИЙ У ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, КОМІСАРИ В БІЛІЙ ЦЕРКВІ, КОЗАЦЬКИЙ БУНТ, ПОВОРОТ КОМІСАРІВ, РОЗІРВАННЄ ПЕРЕГОВОРІВ, ПОЛЬСЬКИЙ НАСТУП НА БІЛУ ЦЕРКВУ 22 ВЕРЕСНЯ 1651.

Поки се посольство їздило, переведено нарешті заходи коло сполучення з литовською армією. Радивил і його штаб, мовляли вони, вичерпавши всі арґументи за своїм операційним пляном і не можучи переконати “панів коронних” в недорічности їх пляну, кінець кінцем махнули рукою і згодилися зійтися з польським військом під Васильковом кидаючи Дніпро на будь що будь [1]). Після безконечної конференції 3 вересня, Радивил оповістив, що вже рушив своїх людей на сполученнє з польним військом. Другого дня під Васильковом його штаб з'їхався з польським-оба гетьмани Потоцкій і Каліновский, стрічали його “з великим блеском військовим”, а за сим вирушили сюди і литовські частини з Київа.

Але в сім моменті, в ночи з 4 на 5 вересня, використовуючи сей вихід, козацьке військо повело комбінований наступ на литовські частини під Київом: від Десни човнами, і від суходолу, від київського корпусу, що стояв під проводом полковника Антона під Трипіллєм, пішли значні козацькі сили, щоб несподіваним нападом захопити литовські байдаки і погромити Радивилове військо в момент, коли воно мало вирушити з Київа. Досить се було несвоєчасно-в хвилі коли польський парляментер сидів в козацькім таборі, а козацький в польськім. Можливо, що такий плян атаковання литовського війська в момент коли воно виходитиме з Київа, і його звязок з дніпровою фльотилією ослабне, був вироблений давніш, і тепер був виконаний автоматично, без звязку з переговорами. В кожнім разі така розбіжність сталася, серед переговорів вийшов серйозний оружний конфлікт.

Але козацька операція не повелася: полудневий козацький корпус в самих початках, недалеко Трипілля під Підгірцями, наскочив на польську чату, що стояла під проводом Каліновского в трьох милях від Василькова, і Каліновский сильно погромив його. Польський дневник, можливо що перебільшуючи, пише, що з 7 тис. козаків полягло три тисячі, і в польські руки впало чимало. З допитів бранців вияснився плян комбінованого наступу на Київ, і Радивил поспішив остерегти своє військо щоб стереглося в Київі нападу з Дніпра. Козаки під той час дійсно підступили від

Микольського манастиря Дніпром і захопили вже частину литовських байдаків, але Коморовский, що заступав Радивша по його виїзді, ще встиг поспіти вчас, щоб її відбити. Поки наспіло польське військо, послане в поміч від Потоцкого, Литовці вже упоралися з сим наступом. Але їх Дніпрову фльотилію козаки таки добре урвали. Тут і пішла певно в воду найбільша частина київської добичи: мабуть мало що зісталось Литовцям, і так само небогато дісталось козакам [2]).

Ся невчасна конфузія одначе не перервала переговорів. Правда, під першим вражіннєм козацького наступу на воєнній раді, що відбулася 6 вересня під проводом всіх трьох гетьманів (Потоцкого, Каліновского і Радивила) перемогли прихильники війни-Радивил і Каліновский в тім числі. Війську з парадою проголошено похід на другий день просто на головний козацький табор, на Русаву, так як Потоцкий грозив козакам. Але що заразом прийшли відомости про наступ на Київ з Десни, то очевидно, похід прийшлось відложити до його ліквідації. А вечером 8 вересня зявився знов Каторжний з Нагорецким, і з другим старшим послом Андрієм Кулькою; вони привезли нового листа Хмельницького з перепросинами, і так як би нічого не сталось, переговори відновилися з того місця, на якім стали 4 вересня.

Послів затримано на якийсь час у Киселя-поки можна буде урядити парадну авдієнцію. Гетьмани і комісари засіли в наметі Потоцкого, і тоді введено перед них послів. Вони “впали до ніг” гетьманів, і Кулька як старший оголосив мету посольства-просити ласки і милосердя; визначнішим особам-Радивилові, Маркові Собєскому й ин. вони доручили окремі листи “з особливим засвідченнєм своєї покори”. Їх запевняли в щирім бажанню довести до кінця переговори, і Хмельницький просив вислати до них якогось “розумного чоловіка”, щоб він разом з Виговським обговорив умови замирення. На параді, що відбулася другого дня, польська старшина постановила прийняти пропозицію і повести переговори, ставлячи головним завданнєм розвести козаків з Татарами: призвести до того, щоб козаки їх побили або що.

От як поясняв се Потоцкий в своїй реляції канцлєрові:

Після того як п. воєвода чернигівський (Каліновский) погромив козацький табор, що йшов під Київ з таким умислом аби перешкодити сполученню литовських військ з коронними, Хмель прислав до мене і до всіх й. м. п. комісарів писаннє з проханнєм милосердя і з заявою, що він хоче зістатися вірним підданим й.к.м. З огляду на таке його писаннє вчинив я раду, що робити? Чи йти против Хмеля і укріпити його в союзі з поганами, чи показати йому милосердє і згодою загасити шкідливу внутрішню війну? Однодушне рішеннє всіх ї. м. стало на тім, щоб пробувати з ним згоди. Тому насамперед вчинено з ним перемирє на кілька день [3]).

На переговори з польської сторони вибрано Маховского (того самого, що потім розстріляв того самого Виговського, з котрим тепер вів переговори). Посли присягою забезпечили йому незайманність, і він виїхав з ними до козацького обозу, того ж 9 вересня, з тим щоб третього дня повернутися назад з конкретними пунктами умови [4]).

Польське військо за сей час пересунулося з-під Василькова під Копачів, потім під Германівку, під Красне, шукаючи кращої води, здоровшого повітря, а головно нових запасів поживи для війська, що знову почало дуже терпіти від недостатків і хороб.

Становище його ставало все більше критичним і небезпечним, з тим як шукаючи вигідніших і богатших поживою становищ воно все далі й далі заглублювалося в козацьку територію. Паволоч, ся операційна база, була захоплена наново козаками, що вирубали розложених там Поляків, а відділ Собєского, що тримав залогу, мусів уступитися до Котельні, ближче до Житомира. Хвастів теж був захоплений якимсь козацьким відділом, що вирубав тут богато польської челяди.

Під Київом литовському війську також все більше давалися в знаки козацькі напади. Хмельницький, що правда, проголосив замиреннє і розіслав від себе козаків, наказуючи припиняти облогу литовського війська під Любечом і Лоєвим; литовське військо після того рушило з Київа до коронного табору, і 13 вересня стало разом з ним під Германівкою. Але козацька бльокада далі відчувалася в повній мірі; "з усіх сторін, ми оточені неприятелем", записує дневник [5]). А в перспективі прихід великої Орди

загрожував повною безрадністю. Тим пояснюється велика податливість польської сторони на козацькі жадання, що стояла в різкій суперечности з гнівними і зневажливими жестами в поводженню: як то часто бувало в тих польсько-українських відносинах, як раз сі жести покривали дійсну слабість і безрадність.

"Пп. гетьмани бачучи, як сильно підірване військо Річипосполитої безнастанними бійками з неприятелем і недостатком живности,-а неприятелеві підходять все нові підмоги від козаків і Орди, так що всі дороги нашим загорожено, і помочи ні звідки було сподіватись,-вживали всіх способів, щоб з тим неприятелем дійти замирення хоч шаблею, хоч почесною умовою. І він ніби показував до того охоту-але не упускав ніякої оказії, яка йому траплялася на нищеннє нашого війська",-характеризує сю ситуацію Освєнцім (369).

Пізно ввечері 13 вересня повернувся від Хмельницького Маховский з двома козацькими послами: крім попереднього Кульки приїхав ще вищий достойник-дневник називає його: "Одинець, суддя війська Запорозького" (в дійсности був він суддею черкаським). Дневник доволі широко записує звідомленнє Маховского про розмови, які велися з ним в козацькім таборі, і за недостачею звідомлень з козацької сторони 6) я виберу з нього все інтересніше:

"Оповідав п. Маховский, як його трактовано там-досить поважно і пристойно, і які розмови й жарти були з обох сторін: про невірність Орди і про берестецьку битву-яким страшним зробила вона імя королівське, і про богато инших річей, котрі довго було-б переказувати. Між иншим сама чернь признавала, що під Берестечком сильніша була одна куля королівська, як сто козацьких, так що як у пятницю почали з гармат бити, "так ми ледво в землю не запалися". Як хан соромно утік-хоч Магометом присягався назад вернутись. Хмельницький жартуючи радив, аби пан краківський оженився-"так як я зробив: скорше буде тоді спокій, бо і він і я будемо скучати за жінками, а поки будемо вдівцями, більше будемо воювати ніж у спокою сидіти"

Коли віддавав він (Маховський) лист від комісарів, Хмельницький був дуже збентежений, що п. комісари не дали йому титулу гетьманського і зблід і дуже збентежився, а Джеджалий полковник зараз почав сваритися і

кричати: “То не годиться-уймам титулу гетьманського добродієві нашому!” Але п. Маховский відповів на те раціями і прикладами так, що всі замовкли й з піднесеними ухами слухали того листу.

По перечитанню Маховский сам на сам, без свідків став намовляти Хмельницького, щоб з Ордою розійшовся, але той відзивався ухильчиво і непевно, обіцяючи разом з Ордою йти на Турків. Три години спорилися про Орду, і Маховский, бачучи, що не переконати йому Хмельницького, вже кілька разів поривався їхати не кінчаючи справи. Але Виговський затримав його і знов він зо три години спорився про се. Маховский запевняв йому ласку королівську і реституцію його чести на соймі, коли б він привів Хмельницького до війни з Татарами,-бо Виговський панує над серцем і розумом Хмельницького, і керує ним як батько сином. Отже Виговський замкнувся з Хмельницьким і так довго силкувався привести його до кращої гадки, аж до сварки між ними прийшло, і вже Виговський розгнівавшися пустився йти, але Хмельницький упросив його вернутись,-одначе ся умова, щоб Татар побито, не могла бути сповнена.

Маховского наново запросили до намету Хмельницького і перейшли до другого жадання: щоб сам Хмельницький з Виговським ставились до польсьского обозу для переговорів, положившися на польське слово. Вони мабуть і згодилися б на се, але чернь ніяк на се не призволяла ані полковники, вимовляючим тим, що мовляв-“боїмось аби не зісталися в лядськім війську, як Криса під Берестечком”. Коли ж Маховский ніяк не хотів відступати від тієї вимоги, Виговський просто навколішках просив його, щоб з'їзд комісарів з козацькими депутатами відбувся в Білій Церкві-бо і в полю не могли обіцяти безпечного з'їзду, вважаючи на своєвільну Орду. А для забезпечення комісарів Хмельницький з усіми полковниками, на коліна впавши, піднісши пальці, присяг, що вірність і право міжнароднє будуть заховані.

Були там ще великі діскусії-про забезпеченнє перемиря, про число Запорозького війська, але того нема що виписувати, бо ніякого рішення в тім не було: Маховский з усім відкликався до комісарів, і в присутности їх усіх зложив тепер оту реляцію [7]).

Вислухавши сю реляцію комісари довго радили, що робити. По довгих суперечках ухвалили вволити волю козаків: вислати до Білої Церкви

чотирьох комісарів-воєводу Кисіля і підсудка браславського з польської сторони і воєводу Глібовича та стольника Ґонсєвского з литовської. Вироблено для них 24 пункти для будучого трактату, і рішено 16 вересня виправити їх в супроводі 500 драґонів і двох полків, що мали їх провести до Білої Церкви, а драґони-зістатися при них в Білій Церкві. Підчас сих нарад прийшов лист від Хмельницького, з подякою комісарам, що вони згодилися приїхати до Білої Церкви, і з обіцянкою прислати туди Виговського і полковників на переговори.

Весь обоз слідом за комісарським полком рушив також під Білу Церкву. Але в тім напав на них татарський загін, з тих Татар що ново прийшли до Хмельницького, з Караш-мурзою. А на становищі над річкою Ольшанкою прийшов лист від комісарів з Білої Церкви, з трівожними вістями. Мовляв, переговори перебило повстаннє черни, що піднялось на комісарів, і заразом на свою старшину, з гетьманом включно: закидає їм чернь що вони хочуть торгувати їх козацькими головами. От як оповідає се Потоцкий в реляції канцлєрові:

"Комісарів проводила драґонія, під проводом Сапіги, а з півдороги стріло їх кілька тисяч козаків і провело до Білої-Церкви. По такім чемнім прийняттю приступили до трактування доручених їм актів, і з ласки Божої спочатку все трактувалося щасливо. Другого дня сам Хмель-що мав чекати під Ольшанкою, з усім своїм військом сполученим з Татарами прийшов під Білу-Церкву і приїхав просто до замку, складаючи візиту пп. комісарам. А військо положив табором і окружив Білу-Церкву від ріки Роси, аж до другого краю тої ж Роси; орду ж розложив над самою Росею: трьох Карч-мурзів, десять тисяч.

"По сій церемонії Хмелевій пп. комісари обговорювали з ним самим і його старшиною три пункти: 1) розірваннє братерства з Ордою; 2) зменшеннє числа (реєстру) до 6-8, а найбільше-12 тисяч козаків; 3) уступити з шляхетських маєтностей; нарешті (4) аби жовніри мали свої становища на Україні. Коло тих пунктів було сила розмов, з обох сторін давались доводи за і против. Коли вже приходило до рішення, піднялися на старшину і Хмеля великі бунти: почали голосно і явно кричати на нього: "Хочеш нас зрадити і Татар віддати в руки Ляхам". Так замість скінчення переговорів пп. комісари опинилися в крайній небезпеці.

“Чернь з Ордою окружила замок, хотячи побити і комісарів і старшину; справді, Татарин ледви не вбив з лука п. воєводу київського. Старшина боронила свого життя і комісарів: рубала чернь, стинала-але не могла заспокоїти бунту. В такій небезпеці самого Хмеля і старшини прийшли до рішення, щоб комісари вернулися з Білої-Церкви до нас. Коли вони се виконували, пустивши наперед перед козацьким полком вози з достатками,-тільки що вийшли за місто, аж Орда і чернь ударила на них, і все пограбувала, забрала, челядь що була при них-позабивана, а самих проводила-нагнала такого страху, як легко можеш собі уявити, в. м. На той розрух вилетіла була старшина, щоб оборонити вози-але дарма. Жадним чином не могла тому запобігти, хоч у тім замішанню згинув оден сотник чигринський і Татар кількадесять від козаків полягло. Загинули всі вози з достатками їх м., понесли великі шкоди: стратили більше як на 130 тисяч, а що найважніше-ледво самі вирятувалися з небезпеки. Полковники з великими труднощами провели їх назад до Білоцерківського замку, але й там би не відсиділися б, коли б їх тіж полковники не вартували цілу ніч, відбиваючи чернь, що конче хотіла вдарити на замок та їх побити.

“По такій роботі іде Хмель до табору (козацького) і разом з Караш-мурзою заповідає кару за вчинений злочин. Вишукує між своїми провидців і злочинців та вишукавши велить їм шиї повтинати. Виконавши се висилає другого дня своїх послів до пп. комісарів перепрошуючи за те що сталось і обіцяючи довести до кінця обговорювані річи. Відправивши сю церемонію вибрав кілька тисяч козаків і (з ними) сам випровадив комісарів, з плачем жалуючи зневаги і шкоди” 8).

Освенцім на підставі відомостей з обозу, додає кілька характеристичних подробиць до сього глибоко симптоматичного епізоду:

“Два дні пактували і кілька пунктів порішили згідно, а саме: щоб нашому війську Хмельницький заплатив за кілька кварталів; козаків у війську аби тільки 12 тис. було; гетьманом аби Хмельницький був по давньому. Було між ними богато галасу. Чернь повстала на Хмельницького: “Ти нашими головами слави й богацтв здобув, а тепер єднаєшся, з реєстру вичеркуєш, подаєш нас Ляхам, що нас за шию будуть брати” й т. д. Нарешті ніби то затихло між ними, і наші комісарі в середу в вілію св. Матея 9) хотіли їхати до свого обозу для затвердження зазначених пунктів, і з ними мало їхати

кілька визначних осіб з козаків. Та тільки що комісарські вози вийшли за місто, аж козаки з Татарами за возами: випорожнили їх і пограбували все що було достатків їх (комісарів). Вбили до 30 товаришів, забили п. Нагорецкого що був теж з комісарами за посередника між ними і козаками [10]); забрали богато челяди. Комісари були вже рушили за возами, коли їм дали знати що діється напереді. Тоді Виговський і два полковники вискочили на погамованнє того розруху, а комісарів назад відпровадили до замку. Але хлопство за тим розрухом ледве що не вдерлося до замку: палі хотіли виймати, добиваючися до замку, так що кілька сотень реєстрових козаків стали при палях (палісаді) і відбивали се хлопство що добивалось-руки їм рубали при палях" [11]).

Дневник не дає такого суцільного оповідання, займаючися переживаннями обозової старшини підчас неприсутности комісарів-коли одержано від них першу записку-для секретности написану "язиком литовським" до Радивила, про повстаннє черни, з проханнєм "скорого конвою", котрий би їх відти вивів. Військо, і особливо старшина страшенно була збентежена своєю помилкою, що вислала без відповідного забезпечення "людей такої високої гідности в отчизні-повірила розгнузданому поспільству" [12]). Вирядили Каліновского з значною частиною війська під Білу Церкву, зараз на ніч, на ратунок комісарів, а він підступивши ближче під місто, сховався з військом в балці, а на розвід-під саме місто післав з полком Сапігу. Той підступивши під Білу Церкву чекав виїзду комісарів-але їх не було, аж припадком оден "пахолик" знайшов картку завішену при дорозі: се була друга записка від Киселя, котрою він просив визволити їх-заховуючи можливу обережність супроти Татар. Але що тим часом надтяг під Білу Церкву козацький табор, Каліновский вважав небезпечним далі стояти під Білою Церквою і вернувся до головного війська-де почали дуже горювати з такого невдалого закінчення. Почалися ріжні здогади, що то з комісарами сталося: одні здогадувалися, що їх мабуть віддадуть Орді, або до Царгорода пішлють, инші-що їх уже "заїле поспільство позабивало", треті-що їх триматимуть в заставі, щоб виторгувати такий договір, як їм хочеться. Піднімались голоси, щоб усім військом спішно йти під Білу Церкву і там або комісарів визволяти, "або головою на голову при них загинути". Але Потоцкий рішив наперед післати зручного післанця з листом до Киселя, щоб довідатися, чи він ще живий. Коли по полудні прибігає гонець з вістю, що комісари їдуть,-але їх обпала Орда, і вони просять ратунку. Зараз

вдарили “в кітли гетьманські на всіданнє” і військо висилано в поле. На дорозі стріли комісарів-вертали ціло, але цілком пограбовані Татарами і “своєвільним козацтвом”, так що зістались тільки з тим, в чім були. Особливо потерпіли Глібович і Ґонсєвский, що вибралися особливо пишно: їх дорогоцінности, гроші і всякі річи, з котрими вони приїхали на переговори, рахували що найменше на 100 тисяч злотих; Кисілеві “серебро, коні, намет забрано на 18 тис. зл.” і т. д

Жалували, що Каліновскпй відійшов з-під Білої Церкви, не дочекавшися їх -але з усяким признаннєм відзивалися про льояльність старшини, особливо Хмельницькото і Виговського. “Якби Хмельницький сам не приїхав (на вість про бунт очевидно) та не обстав з усею енергією за комісарами, були б вони пропали” [13]). Так само з усею похвалою говорили про Виговськото і полковників, їх щирість і самовідреченнє. “Що до щирости Хмельницького говорили, що як би не він сам, не Виговський, Хмелецький, Гладкий, Богун, Громика [14])-комісарі були б загинули”, “Виговський аж за голову вхопився, як побачив воєводу смоленського і стольника литовського” (Глебовича і Ґонсєвского, очевидно-скоро тільки вони приїхали). “Боронячи вас і ми погинемо!”-так їм сказав [15]). І так вірно їх (комісарів) трактували, що й спали при них [16]), розганяючи бунт і зради”. “І так їх підбадьорювали, мовляли: “Хіба по трупах наша чернь до вас дійде, й Татари”-а тим дуже хотілося, і оден Татарин вистрілив в окно стрілою і на волос тільки що не вбив воєводу київського: і другого-стольника литовського”.

Рудавский додає ще оден прояв рицарської льояльности старшини: Громика, як комендант фортеці, віддав в розпорядженнє комісарів місцевий арсенал, запаси пороху і куль. “Рідка в неприятелі чеснота, яку неможна ніякими похвалами досить прославити”, завважає він з сього приводу (с. 86).

Литовське звідомленнє (Continuatio dyariusza) підчеркує виразніш напад Татарів на комісарський обоз, при виході з міста, і приступ голоти в ночи на замок, щоб захопити саміх комісарів. “В тім галасі (нападі на обоз) козаки старинні, полковники добре поставились: кількадесять Татар на пляцу положили, а наших їхмоспів назад до замку від бунту провели-тільки з усього пограбованих, в одних сукнях. В ночи наступила ще гірша справа, і

сам Виговський остеріг їх, аби були обережні: десять тисяч “нещасної голоти” сприсяглося вдарити на замок, так що від гетьмана було прислано кілька сотень для охорони і для приборкання бунту. Так їх Бог урятував, завдяки жичливости старшини, що бажала спокою. Другого дня сам гетьман випровадив їх, оповістивши в таборах (козацькім і татарськім) аби нічого не важилися-бо він і сам з ними (комісарами) готов умерти. І так щасливо вийшли з того-але річи пропали, хоч декотрі попали до самого гетьмана” [17]).

“Хмельницький щиро хотів згоди, так само Виговський і вся старшина-тільки зухвала чернь кільканадцять разів приступала штурмом, щоб захопити наших в замочку (білоцерківськім). Але сі полковники явно громили, рубали своєвільників, били обухами на очах наших, а одного козака Богун стяв за те, що сказав, коли везено поживу (для комісарів): “А будемо то складати Ляхам стацію?”

Але то треба відзначити, що й чернь литовських панів жалувала й кричала: “Коли б самі Ляхи були комісарами, вже б звідси не вийшли, але сі панове не винні: ніколи зачіпки нашому війську не давали”. І тільки се їх (комісарів) уратувало від розгнузданої наволочи” [18]).

Комісари казали, що у всіх питаннях старшина дала згоду, тільки в трьох пунктах не погодилися, і комісари взяли їх на рішеннє гетьманів, і з ними приїхало два полковники-Сава Москаленко [19]) і Гладкий, щоб договоритися в сих питаннях. По-перше-старшина годилася кінець кінцем на 20 тисяч реєстрового війська, але ніяк не менше. По друге-щоб польське військо не ставало кватирами в полкових містах. По третє-що вони не можуть самі бити Орди, ані віддати мурз до рук Полякам, “як обіцяли”. Дневник навпаки писав, що як раз старшина не годилася розірвати з Татарами [20]). Чи треба так, розуміти буквально, що тільки самі бити не годились, а підвести мурз під неволю не відмовлялись? Ледве чи й се могло тоді бути виразною обіцянкою.

Дневник оповідає далі, як сі два полковники, що приїхали з комісарами: Гладкий і Москаленко, боялися, щоб Поляки не віддали їм за зневагу, що потерпіли комісари від козацької черни в Білій Церкві:

“Боялися дуже війшовши до обозу і сказали до п. хорунжого

Сендомирського: “Пане Чарнєцкий, чи не постинають нас за те, що пп. комісарів порабовано?” Коли ж п. Чарнецкий сказав їм, що ми не переступаємо права народів [21]), тоді сміло пішли, і там привитавшися по кількох годинах таку одержали деклярацію: “Коли й не хочете Орди бити, тоді відприсяжіться її, а ми вже собі будемо доходити з неї справедливости-ви тільки до того не мішайтеся”. Що до числа війська згодилися, хоч і по довгих намовах, а за те пан краківський [22]) обіцяв увільнити від становищ (королівського війська) полкові міста: Канів, Чигрин, Корсунь, Переяслав, Черкаси. Кривду пп. комісарів тому, що вона не через старшину сталася, пп. комісари самі пробачають, задля доброго спокою, для Бога і вітчини”. А що в очах наших пятнадцятьох стято за ту кривду нашу, то й инші, які знайдуться винні, нехай будуть також смертю покарані” [23]). Бо то дійсно було так, що Хмельницький зараз велів 15 стяти за те розбиваннє річей.

“Нарешті (так декляровано полковникам): “Коли хочете (себ-то-коли годитесь на сі умови)-приїздіть до нашого обозу зложити присягу”.

З тим відправлено одного з послів, Саву Москаленка, з додатком від гегьмана Потоцкого, що він іде сам з військом, щоб відбірати присягу від війська Запорозького, як підданих королівських.

Так оповідає, в дуже лагідних тонах, як бачимо, анонімний обозовий дневник. Освєнцім, що розпоряджав, видко, й иншим матеріялом, представляє сю конференцію в менш ідилічних подробицях:

“Коли прийшлось трактувати в наметі п. краківського, від пп. гетьманів, сенаторів і полковників, а також від ріжного товариства був великий натиск: великий крик піднесли на ті пункти, а особливо на таку зневагу наших комісарів: гетьман литовський і наш польний і все військо не хотіли позволяти. А коли пан краківський сказав тим козацьким послам сідати, відозвався гетьман польний: “Я вже наготовив палі, і на них вони сядуть, бо не гідні вони тут сидіти”. І так з тої угоди нічого. Прийшлося війську рушитися під Білу-Церкву. І коли вже стали коло міста, так що його видно було, прислав Хмельницький до пана краківського, запитуючи його, пощо він так близько приступив з військом, і заразом (заявив), що Запорозьке військо не хоче тих умов, а у всім хоче бути при пактах зборівських” [24]).

В подібних рисах представляє се і литовське оповіданнє:

21 і 22 вересня підступивши під саму Білу-Церкву, за милю, визначено другого дня з'їзд і деклярaтивно подано пункти. Але він (Хмельницький) своїм звичаєм протягнув час, не тих вислав на трактати, кого обіцяв, й инші дав пункти-з Зборівського договору. Тоді дано рішучо відмову, і роз'їхалися з нічим. Пан краківський за той час чекав в таборі князя й. м.-перед тим табором з'їздилися, і коли вернулися комісари, що з'їздилися самі, без гетьманів,-він там же зібрав нараду: що робити, чи підійти під неприятельський табор і спробувати щастя, чи не тратячи людей кинутися на його волости та господарити в них огнем і шаблею? Рішили се друге-але попробувавши (наперед) першого" (л. 68-9).

Наступ коронного війська на Білу Церкву, безсумнівно, мало гармоніює з тими лагідними тонами, в котрих представляє переговори обозовий дневник, і мотивованнє, дане сьому походові ("відібрати присягу від війська"), розуміється нічого не варте. Чи Потоцкому стала підозрілою щира воля до згоди у Хмельницького і старшини, вихвалювана комісарами, і він зміркувавши їх кунктаторство, хотів погрозою рішучої розправи змусити до капітуляції? Чи хотів зробити вражіннє на "чернь" і придушити її опозицію замиренню? Чи робив уступку партії непримирених: Каліновского і Радивила, і давав їм скоштувати можливість оружної розправи, поки не прийшли головні татарські сили?

На жаль в своїй реляції Потоцкий не пояснив сього; записав тільки, що після того як комісари з козацькими послами приїхали до польського обозу під Германівку, він рушив з військом під Білу Церкву з таким наміром: "або заспокоїти вітчину трактатами, коли се буде можливе-або далі вести зачату (і перервану перемирєм) війну". Литовське звідомленнє стилізацією своєю натякає на нові рішення повзяті з огляду на білоцерківський інцідент, але на жаль ми нічого не знаємо про подробиці сього рішення і тих арґументів, котрими воно було подиктоване.

З польської сторони, в кождім разі, се був крок в високій мірі рискований, можна сказати-розпучливий. Хмельницький накликав його, я думаю, тим що привів свій табор під Білу Церкву і таким чином, сконцентрувавши козацькі сили, дав Полякам можливість і спокусу спробувати рішити конфлікт рішучим боєм. Коли його тактика в сій другій білоцерківській компанії була кунктаторська-як се з усього виглядає-то се можна вважати помилкою з його сторони. Він мав вірного союзника-час, що повільно, але

бездоганно розкладав і нищив польське військо і ґарантував його знищеннє без усякого риску з козацької сторони-як що тільки вона могла чекати. Але може бути, що по козацькій стороні були також небезпечні симптоми депресії, загальної зневіри-і непевности що до гетьмана і старшини, так що сі симптоми підтинали тактичну лінію і козацької сторони?

Примітки

1) Так се власне представляє, з литовського становища, вище цитована Continuacio dyariusza ркп. Краків. академії 1017 л. 67.

2) Commentarius с. 149-150, Staroż. с. 294, 349-850, Єрлич с. 153. Сей бій під Київом на Дніпрі представлений на однім з рисунків Вестерфельда,-у Смирнова табл. V. 2; дослідник вважає його мало реальним, мабуть пізніш скомбінованим з реальних краєвидів. Про відібраннє від Поляків награбленої раніш здобичи див. оповіданнє вище на с. 322 і нижче в реляціях Виговського ст. 351. Смирнов, ставлячи собі питаннє, що сталося з київською фльотою Радивила після того, як він з усім військом рушив з Київа під Васильків і Білу Церкву і відти пішов на Литву, висловлює здогад, що Радивил скористав з перемиря проголошеного Хмельницьким коло 10 вересня і відправив свої байдаки додому (с. 304, 312). Але се досить мало ймовірно, особливо коли припустити, що на тих Радивилових байдаках була ріжна заграблена в Київі здобич. Та досить і того, що таке переконаннє було в людях, що на тих байдаках лежить київське добро: ледве щоб випустили їх! Дуже можливо, що литовські байдаки так і не рушили з Київа, розшарпані козацькими нападами ("козаки вже почали були докучати з Дніпрових островів литовському війську і урвали три литовські байдаки"-Staroż. 296), а що було цінніше і портативніше з здобичи-Радивилове військо мабуть перед тим вивезло з Київа під Васильків і Білу-Церкву.

3) Реляція про замиреннє з 1 жовтня з обозу над Рутком (pod Rudkiem) - Осол. 2286 л. 202.

4) Staroż. I. c. 295, пор. 296, Рудавский с. 83-4 в такій формі переказує умови поставлені Хмельницькому через Маховского: Козаки мусять облишити союз з ханом і вигнати Татар з Руси. Реєстрове військо обмежується 15 тисячами, козацька територія-Київським воєводством. В в. кн. Литовськім їх не має бути. Козацьке військо має бути розпущене і протягом чотирьох місяців має бути споряджений реєстр і поданий до київських книг. За гетьманською булавою зістаються надані їй маєтности. Польське військо має бути розложене окремо від козацьких становищ. Релігія з обох боків має бути незаймана. Єзуїтська колєгія київська має бути відновлена. Євреям знову буде вільно мешкати на Руси. Ті що пристали до козацького війська, дістануть амнестію. На найближчий сойм козацьке військо вишле своїх послів.

Трудно рішити, чи Рудавский дійсно мав перед очима такий начерк, чи скомбінував його з оповідання про переговори Маховского з козаками, що його використав, і з пізнішого тексту трактату? Дечого з того в трактаті нема!

5) Staroż. c. 295.

6) В "Польських справах" московського посольського приказу (1651 стовб. 16 л. 279, 330 і 331) єсть три "вістові письма" Виговського з місяця вересня н. с., але вони мало що дають. Перше звідомленнє привіз до Путивля Василь Бурий 28 с. с. серпня, друге і третє Марко Антонов 14 вересня; згадки про відібраннє київської здобичи треба мабуть прикласти до битви 5 вересня; се дає приблизні дати написання. Перше і друге звідомленнє адресовані путивльському воєводі, третє думному дякові Волошинову:

I. Добродію, приятелю мой! Тепер умер Вишневецкий, недель двѢ тому; до Замостья повезено тѢло. И тутъ єст з войскомъ лядзким Потоцкий, Калиновский, Ланцкоронский, Кисель, войска козацкого єсть много на трох мѢсцах, Татаре есть и солтан калга з войском зараз будет. При том якъ бы там що мого прислано, кажи спрят дать, жебы без шкоды. До нас посланца незабавне шли. Остаток з посланцем говорил-во въсем вѢръ. (Ориґінал на малім клаптику, вісімка паперу).

II. ДобродѢю мой! Объявляю вашей милости, что Ляхи присылали на мир Маховского, Нагоретцкого, однако совѢту нѢтъ; а то слышет, что у короля

польского есть посол хана крымского, не знать для какова дЂла; а Вишневетцкой подлинно умер; а тут Потоцкий, Калиновский, Ланцъкоронский, воевода бряславский, воевода подольский, воевода киевский Кисель с войскомъ польскимъ; а с войском литовским князь Радивил. Ис Киева поимали были из церквей образы и колокола и Днепром в Литву послали, и казаки суды погромили. Орда есть, а над ними начальной Карашъ-ага, а с ним 12 аговъ. А что подлинно будет-обвещу ("список").

III. ДобродЂю мой и приятелю! Присылали Ляхи на згоду, сирЂчь на миръ Маховского, Нагоретцкого и знову поЂхали, но они сказывали, что от царского величества гонецъ есть у королевского величества, не знаемъ с чЂмъ. А войска лятцкого сказывают 50 тысячъ польского, а литовского войска 15 тысячъ, стоят теперь Ляхи под Васильковомъ. Хана крымского посол есть тайно у короля польского, теперь пришолъ до нас старший над Татарами Караш-ага. А какъ хто тамъ из сродичей моих приЂдеть или рухледь привезет, прими пожалуй. Я царскому величеству готов і впредь служить, только через кого вЂдомого дамъ знать.

По сім додано, очевидно приписка на тімже листку:

"Добродію брате! Ныне козаки погромили 6 стругов на ДнепрЂ, и отняли образы и колокола и иной церковной наряд, что в Киеве поимала Литва". ("Список", оригіналу нема).

7) Staroż. с. 297-9.

8) Оссол. 2286 л. 202 об.

9) 20 вересня, але в дневнику ріжниця на два дні рахунку, так що се мало статися 18 вересня.

10) "Через котрого найбільше зносилися з Хмельницькими-Continuatio л. 68.

11) Освєнцім с. 370, дальше його оповіданнє цілком згідне з дневником надрукованим в Staroż., але в сій частині в дещо таке, чого в тім дневнику нема.

[12]) Staroż. I с. 300.

[13]) "Було б і гірше, коли б Хмельницький не прилетів сам в суботу о полудні і не гамовав розпущених хлопів", записує дневник (с. 300). Субота була 16 вересня-себто того дня, коли по його словам комісари тільки що поїхали з польського обозу на переговори до Білої Церкви (с. 299). Маю те вражіннє, що дневник мабуть помиляється на день чи на два в тих числах під якими записує сі події. Бо цілком неймовірно, щоб 17 вересня в польськім обозі вже була та литовська записка з звісткою, що "вчорашнього дня нічого не зробилося через своєвільну чернь" (с. 300). Можливо що датованнє Освєнціма правильніше. Під 23 вереснем ріжниця між сими двома рахунками вирівнюється.

[14]) В друкованім Bromecki.

[15]) Одначе перед тим дневник писав (з оповідань Маховского)-що саме Виговський на колінах благав, щоб комісари приїхали на переговори до Білої Церкви-див. вище с. 352 (Staroż. с. 299).

[16]) В друк. przy nas.

[17]) ркп. Краків. Академії 1017 л. 69.

[18]) Staroż. с. 303 і 305.

[19]) Дневник раз зве його Москаленком, другий раз Litwiienko (с. 303 I 304).

[20]) Staroż. с. 303.

[21]) Міжнародного права.

[22]) Гетьман Потоцкий.

[23]) Добре пробаченнє для Бога й вітчини!

[24]) Staroż. с. 371.

БИТВИ ПІД БІЛОЮ ЦЕРКВОЮ 23-25 ВЕРЕСНЯ, ВІДНОВЛЕННЄ ПЕРЕГОВОРІВ, ПОРОЗУМІННЄ ОСЯГНЕНО, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ У ПОТОЦКОГО, СВАРКА З РАДИВИЛОМ, ТЕКСТ БІЛОЦЕРКІВСЬКОЇ УМОВИ.

Відправивши Москаленка, гетьмани рушили (мабуть 22 вересня) оборонною рукою з-під Германівки старим Перепетовим полем під Білу Церкву. Коронне військо в центрі і на правім крилі, а з лівого боку при нім литовське. "Страшна й величезна виглядала лава нашого війська-бо обоз був оточений військом. В 74 ряди йшли вози коронні, а в 40 литовські-тою великою рівниною. Чоло війська займало таку лінію як від Варшави що найменш до Волі, а в довжину вози йшли на довгу подільську милю, в великім порядку. На переді чотири полки; потім піхота і райтарія з арматою йшли в чолі; гусарські й козацькі хоругви оточували табор з боків; копійник литовський ішов на чолі, а чотири полки замикали тильну сторону табору: бо звичайно звідти бувають найсильніші напади Орди. Подивившися на то-таке гарне, кінне, збройне, панцирне, величаве, остріляне й добре вправлене військо,-так як ми його оглядали з високих могил-треба б було заплакати з Ксерксом. Не того що за кількадесять літ з тих людей ні одного не зістанеться,-але того що такі сили і таке велике військо мусить власне нутро дерти, а не обертається на Отоманську силу-котрій би при щастю королівськім скоро міг би прийти кінець", записує свої міркування дневникар.

Сей несподіваний наступ старшина використала як привід, щоб уневажнити всі попередні переговори. Коли польське військо зближилося під Білу Церкву, Хмельницький, як ми бачили вже, прислав листовне запитаннє до Потоцкого, що значить його прихід. Потоцкий відповів, що прийшов не з якими-небудь ворожими замірами, а щоб прийняти присягу козацького війська. Хмельницький не завважає нічого против сього, просить відослати Гладкого і визначити місце для присяги. Потоцкий відправляє Гладкого гойно обдарувавши і визначає на присягу "Гострий Камінь"- місце славної битви козаків з Жолкєвским 1596 р.: щоб туди прибула старшина з обох сторін, взявши супроводу не більше 300 коней.

Але коли тут з польської сторони все було приготоване для парадної присяги, почалися ріжні труднації. Козацька сторона зажадала, щоб польська асістенція вступилася і з польської сторони щоб дано заставців.

Далі приїхала депутація з 12 простих козаків, під проводом звісного вже нам з попередніх переговорів судді Одинця, і без усяких передмов заявила Потоцкому: “Наш пан гетьман і військо Запорозьке жадають трьох річей: перше-аби у всім були заховані зборівські пакти, потім-щоб жовнір звідси вступився і не ставав становищами; нарешті-аби нам (козакам) не розривати нашої приязни з Татарами, бо вони-сторожі нашої вільности”. Польська старшина була, мовляв, збентежена таким несподіваним оборотом. Почала нагадувати договорене в Білій Церкві: “Спамятайтеся, пригадайте собі-се річи вже порішені”. Вони відповіли: “Ми роз'їхалися з паном гетьманом, ми не знаємо, не відаємо, що було між вами! З тим нас військо послало”.

“Патетично промовляв до них п. воєвода київський, докоряючи їм за їх завзяттє-що їх то турецький чауш обіцянками скорої помочи хоче навернути на поганство-але то все говорилося до глухих. Зрозуміли ми зараз їх зраду, з того що вони нікого гідного на ту розмову не прислали. Обіцяли (делеґати) поговорити з Виговським, але тільки що від нас від'їхали, зараз нам відіслали назад наших закладнів, правда що здорових і цілих, але з тою піснею, що мусять бути зборівські постанови, инакше вони не можуть приступити до присяги”. Кінець кінцем польській старшині прийшлося “з немалим жалем” і конфузом вернутися до обозу, і роздумати, що ж тепер його робити далі?

Дневник оповідає, як на найвищій військовій раді, що відбулася того вечера, рішено було “рушити на неприятеля”. Додає, що Потоцкий при тім не мав заміру зводити битву з козаками, тільки оборонною рукою зблизитися до козацького табору, не припускаючи, щоб козаки хотіли виступити против нього. Та з дальшого оповідання видко, що переважна більшість польської старшини не поділяла такого пацифізму, і ухваляючи наступ, сподівалася, що при тім таки прийде до рішучої битви.

Плян наступу зложив Пшіємский, головний стратеґ польської армії. Він повторяв собою плян берестецького наступу, тільки в зменшених розмірах-бо польське військо було тепер значно менше.

Ранок був млистий, і тільки в полуднє розпочато наступ. Правим крилом проводив Радивил, лівим Каліновский, центром Потоцкий і Пшіємский, що керував артілєрією. Коли зближилися до козацького табору, відти над

сподіваннє вилетіли на гарці козаки з Татарами; язики оповідали, що Хмельницький, хоч удавав потім, ніби то все сталось без його волі і відома, сам заохотив сих гарцівників, велівши поставити їм сім куф горілки.

Тоді Радивил, не питаючись Потоцкого, собі наступив на них. Кілька легких польських хоругов теж "замішалися" з гарцівниками. Чарнецкий став просити Потоцкого вступити в битву; той довго не згоджувався-"хоч всі були противної думки"-до всього иншого він чув себе цілком нездорово і не мав енергії починати битву. Всі арґументи пускав Чарнецкий; що "оказія золота", і вітер просто на козаків віє, і день суботній-присвячений Богородиці, патронні польській. Нарешті вирвав дозвіл у Потоцкого, і повів наступ підтримуючи Радивила, тим часом як Пшіємский з своїх позицій полошив козаків і Татар гарматним огнем.

Козаки й Татари, не приготовані до серйозної битви, розуміється, тікали при наближенню неприятеля. Поляки були дуже розохочені такими уганяннями, і дуже жалували, що здержливість обох гетьманів, Потоцкого і Каліновского, не дала їм можливости одержати значнішої побіди, до котрої поривався Радивил. Вираз сьому невдоволенню дав Єрлич в своїх записках. "П. Потоцкий, гетьман коронний ніяк не хотів дати битви хлопам, хоч і товаришів убивано, і пахоликів, і коней на паші забирано: то все пускав повз себе і забороняв мститися". Сам Потоцкий так описує сі операції в реляції канцлєрові, нічого не згадуючи про переговори, що відбулися підчас наступу:

"Так от 23 септембра зближаюсь я до Білої Церкви. В добрій милі виступає на зустріч козацький і татарський комонник, і я пішов против нього шиком подібним до берестецького-тримаючись інформацій й. кор. мил., та валом наступив на того неприятеля. Праве крило доручив князеві гетьманові литовському, ліве воєводі чернигівському з воєводою подільським, і як тільки пів милі вже було від їх табору-велів звести бій передовому полкові, що мав сторожу під проводом стражника військового. В сім бою за ласкою божою так йому пощастило, що оден полк з 14 хоругов з 7 хоругвами литовськими, що билися з правого крила, загнав неприятеля під табор, немало положивши козацького й татарського трупа. Но скінченій битві останок війська загнано до табора (обстрілом) з гармат, і я поблизу поставив свій табор.

В неділю 24 септ. дано мині знати, що козаки й Татари вийшли в поле, пустившися гарцями в переді і позаду нашого табору, і козаки сиплють собі шанець при одній греблі, аби нам боронити приступу до води і переправи на другий бік, до їх війська. Я велів війську вийти в поле, гарцівники билися з Татарами, а на козаків наказав наступити двом хоругвам райтарським. Козаки перед їх наступом уступилися на болота, а тих що поставили були шанець, кілька десятків пішаків королівських вистріляло.

25, в понеділок ударив великий дощ: утихло аж перед вечером, годин на дві. Тоді козаки з Татарами вийшли в поле, і наше військо теж. Коли вже почало смерком западати, велів я драґонії п. хорунжого Сендомирського прогнати гарцівника, а за ними вислав сина мого, старосту камінецького з одним полком, а п. воєводу чернигівського з другим. Вони йшли за драґонією, а наше військо стояло на поготові. Бувши вже недалеко від табору вони вдарили на кінне і на піше неприятельське військо, і за ласкою божою не малу шкоду їм задавши, загнали до табору.

Дня 26 септ., ві-второк, дощ лив незмірний, і ще голод великий на коней наступив: не було ні паші ні збіжа, все потравило Хмелеве військо. Козацький табор був розложений в великих ярах, в оборонних місцях, сильно окопаний і добре обсаджений арматою; війська в нім було більше ніж сто тисяч, і Орди що дня їм прибувало: язики на тім сходилися, що вже її було 30 тисяч. При тім Хмельницький- хоч мав таку силу, щодня присилав жебрати милосердя. Взявши під увагу, що він проситься, і часом переможеним не вадить і попустити, (pofolgwac), а табору їх здобути неможливо,-закликав я їхмосців на раду: що в тім разі чинити? Тут одні такої гадки були, щоб давши спокій таборові йти обходом-шиком і табором-до Ольшани, а звідти в глибину України наступати шаблею і огнем. Инші того обходу не радили, маючи за собою ту рацію, що се річ небезпечна-лишати неприятеля в тилу за собою. А підчас коли йшла ся нарада і вирівнювалися суперечні гадки їх м., знову присилає Хмель, благаючи милосердя і просячи більше не доводити до кровопролиття. З того пішли нові гадки їх м., і така вийшла постанова, щоб миритись, а миритися з тих мотивів: По перше-помічні хоругви, котрим кінчалася чверть, виповіли службу і заявили, що вийдуть з обозу. По друге-між піхотою прокинулася якась заразлива пошість: почасти з голоду-бо там, коли ми війшли в Україну, ніхто нам не постачав, і щоб за гроші купувати, не можна було у нікого нічого дістати-нам і самим не доводилося хліба їсти,-почасти з

негоди, і так почали масово помирати, і військо зменшилося. По третє-князь староста жмудський (Радивил), відійшовши так далеко від свого обозу під Любечем і не знаючи що з ним діялось, хоч і не відмовлявсь іти далі, показуючи у всіх оказіях благородні приклади своєї чесноти, діяльности, мужности й любови до вітчини, але довго помагати не міг, бо оглядався на свої границі, і се давав під увагу. Четверте-язики щодня обіцяли самого хана з військом. Пяте-на нас самих і на коней наступив голод. Тому доручено вести переговори-й. м. п. воєводі київському, що так вірно, щиро і мудро сповняв доручену йому від нас послугу королеві й Річипосполитій і привів її до доброго кінця" [1]).

Литовське звідомленне підносить, що битву першого дня (23 вер.) вивіз на собі Радивил, виправляючи дефекти Каліновского, і тільки не давши йому помочи, котрої він жадав, не дали йому здобути повну побіду.

"Гострий холод, і дощ лив як з цебра"-завважає звідомленнє-"він перебив воєнні пляни, зате поміг замиренню, бо люде почали вмирати, коні здихати, і в такім голоді і холоді далі не можна було стояти. Військо нарікало. Татари що раз прибували, і неустанно висли, не допускаючи до живности, челядь і коней забираючи; всі переходи замкнені. До давніх Татар прибув Караш-мурза, потім Камамбет-мурза і Орди Ногайські; самого нуреддіна сподівались.

"Але може бути, що й неприятель не все мав що треба, і тим скорше вирівняно умови згоди. Прийшло було до того, що військо прилюдно говорило, що хоче вибрати собі князя й. м. (Радивила), аби ним рядив -і вивідувано у нього,-навіть і п. краківський не від того був, щоб князь узяв на себе його працю-так схорованого. Але князь і слова не дав сказати на то: заявив, що прийшов помагати кождому з їх мил., а не псувати, і не хотів взяти на себе ані такої великої зависти, ані такого тягару".

Ініціятиву відновлення переговорів, або "жебраннє милосердя" з боку Хмельницького, побіжно тільки згадане в реляції Потоцкого, докладніш описує дневник:

24 вересня Хмельницький прислав Райтаровского, товариша з польського війська, що якимсь чином опинивсь у нього (мабуть був захоплений як бранець). Висловляв знов здивованнє, що польське військо так підійшло під

козацький табор, і запевняв, що він своїх не висилав напротив: се тільки деякі своєвільники вихопилися разом з Татарами, і він вдоволений, що з того не вийшло серйозної битви. Він далі бажав замирення, готов прислати своїх послів [2]).

Відписати знов доручено Кисілеві-що польське і литовське військо також готові до закінчення договору, нехай тільки скоро, за дві години приїздять його посли. Але послів не було, а натомість з полудня околиця знову стала покриватися ріжним татарським і козацьким охотником: "одні з хуторів вийшли в поле-кількадесять тисяч, инші підкрадалися хащами по-над болотом, також вже дуже близько були-на оден стріл, а Татари з тилу вдарили на обоз. Час пройшов в бійках з сею партизанкою, а вечером приїхав Райтаровский з листом від Хмельницького, де той відкладав переговори до другого дня, тому що забув перед тим поставити деякі потрібні пункти в справі релігії. Другий день 25 вер., пройшов також на нічім-в дрібній війні польського війська з охотником, як то ми вже бачили з гетьманського звідомлення. Доперва третього дня, 26 вересня, приїхали посли-і поставили додаткові жадання против того на чім ніби то стало в попередніх переговорах.

По перше,-козаків аби було 20 тисяч. По друге-аби вони могли бути в Винниці, Браславі і в Чернигові (в Браславськім і Чернигівськім воєводстві, а не тільки в Київськім); може бути що було щось в релігійній справі, як заповідалось-але дневники сим разом не згадують. Комісари, з огляду на крайнє прикре, просто таки розпучдиве становище свого війська, рішили піти на уступки (дневник записує, що наслідком негоди, що настала, люде і коні почали гинути масами-одної ночи 300 душ з німецької піхоти померло). Згодились побільшити реєстр до 20 тисяч, але обстали при Київськім воєводстві. З тою відповіддю вислали до Хмельницького одного з послів і свого ротмістра Зацвіліховского-старого приятеля козаків (колишнього їх комісара), двох других послів приймано обідом. Дневник записує цікаву розмову, що при тім сталася. Оден з послів, звісний уже нам Роман Каторжний спитав: "Милостивий пане краківський! чому ви нас не пускали на море, на Турка? того б лиха в нашій землі не було!" Відповів Потоцкий: "Що ми терпимо то все задля цісаря турецького,-його панства охороняючи свої самі в ніщо обернули!". Сказав на то козак: "Вже тепер нехай нам королівська милость і Річпосполита моря не боронить! бо козак не обійдеться без війни". "Всі ми висловили їм згоду, додає дневникар, і так

додали: “Хочби й зараз хотіли йти, то йдіть” [3]). Без сумніву, з боку послів се була диппльоматична розмова, що мала підчеркнути ті перспективи спільного походу на Туреччину, котру для заспокоєння польської старшини малював їй Хмельницький, але ні в голові ні у кого з козаків не було дійсно того, щоб зачинати з Портою, з котрою зносини не перервались ні на час.

Другого дня, 27 вересня, Хмельницький прислав ще додаткові вимоги: щоб до Різдва польське військо не входило, себто не ставало на кватирі в Браславськім і Чернигівськім воєводстві-поки не буде скінчений козацький реєстр. Друге-щоб йому віддано- “Черкаси і Боровицю”, себто-очевидно-Черкаське староство з Боровицею, на тих же правах, як він володів досі Чигринським староством (щоб туди не посилались ніякі старостинські урядники, і всі доходи йшли “на булаву”). Дуже сі вимоги здались комісарам прикрими, але рахуючися з обставинами дано згоду на проволоку “до св. Миколая руського”. Мотивом послужило сказане Хмельницьким довірочно Зацвіліховскому (він видно й приніс сі нові вимоги): “Потиху сказав Зацвіліховскому, що се він тільки для поспільства робить-бо згинув би, коли б при браславських хлопах на се згодився. Але як їх розпущу, так зараз можете у них стати” (кватирами). Що до Черкас і Боровиці Потоцкий заявив, що не має на се повновласти: мусіла б на се бути осібна постанова соймова [4]).

На сім і стало. Хмельницький прислав сказати, що готов на тих умовах зложити присягу: приїде до польського обозу, коли пришлють в застав двох осіб. Поїхали два достойники, оден з польського, другий з литовського війська (брат гетьмана Потоцкого-підстолій литовський) і Хмельницький став вибиратися в гостину. “Вже на коні сидів, а полковники його відмовляли і стримували, але п. Зацвіліховский, як давній приятель, дораджував і таки намовив, що він рішив їхати, сказав своїм: Адже то з королем і Річпосполитою справа, нам треба перед ними схилитись, не їм перед нами. (Cont. dyar.: Коли він їхав Татари за узду хапали, просячи, аби не їхав-але він відфукнувшись таки поїхав, а декотрим полковникам, що його затримували, відповів, що тож з королем і Річпосполитою справа, нам треба мати до них довірє, і зробити перший крок) [5]).

Коли впровадили його до обозу, і він війшов до намету, “упав до ніг панові краківському і з плачем вдарив чолом у землю; піднявшися з плачем просив

пробачення того що сталось”. Потоцкий сказав, що давно вже свою кривду здав на Бога і отчину, бо все то з допусту божого сталось (розумілась особиста кривда Потоцкого-що Хмельницький його віддав був в неволю Татарам-се ж була перша особиста стріча по корсунській катастрофі). Він сподівається, мовляв Потоцкий, що Хмельницький чесністю і вірністю тепер то нагородить. Після того Хмельницький привитався з Радивилом й иншою старшиною-“досить покірно”, і після того прочитано пункти договору [6]).

Хмельницький-оповідає далі обозовий дневник-заявив згоду на прочитаний проєкт, повторив тільки своє прошеннє про Черкаси і Боровицю, але Потоцкий збув то ріжними “церемоніями” (формальностями), що він не має на то права, і под. Після того трактат підписано і зараз виконано присягу: комісарів з одної сторони, Хмельницького з полковниками з другої. Після того був парадний обід, з котрого дневник також записує кілька подробиць. Джура Хмельницького стояв за ним з булавою. Поки був тверезий, нічого невідповідного не говорив-тільки деякими натяками: “Стягли сьте на мене ваше військо і литовське, а того не бувало ні під Хотином ні в инших оказіях”. Потім Радивилові сказав: “Предки в. княжої милости ніколи з військом Запорозьким не воювали”. “Але потім по пяному, як пес ядовитий вилив свій гнів: став відказунати на господаря волоського, що обманув його сина Тимофія-назвав його змінником і такі слова сказав: “Хоч він тесть в. княжої милости, але я готов в Волоській (землі) битися: має він много грошей, а я много людей!” Та хоч се зачепило князя-що він в таких справах так різко і безоглядно вимовлявся, проте він стримав своє невдоволеннє і відповів зручно, що господар того не боїться і має свої способи себе обстояти. Полковники стримували і докоряли йому за таку нечемність, але він таки не стримався і попсував настрій сеї учти: стріляли гармати на віват королеві, і трубачі відзивались відповідними тушами, але він розсерджений встав і вийшов з-за столу. Все таки йому тут приведено турецького коня від Потоцкого-в почеснім дарунку, і він подякував і всів на нього-але їхати не міг, знято його і відвезено на возі.

В литовськім звідомленню-инакше: “Затримав його (Хмельницького) пан краківський на обід, він на нім тому і другому ріжні зачіпки робив, а нарешті князеві й. м. рік: “Жаль мини, що ми не помірялись” [7]). Князь сказав, що мав досить часу попробувати, коли князь стояв в Київі 4 тижні,

поки коронні війська прийшли, але хоч до того не прийшло, то міг мати реляції від своїх, як їм та проба удалась. Він обернув то в жарт, і взявши руку князя, поцілував. Але потім, напившися [8]), фурію свою вилив на господаря й. м., що хоч усіх й. м. рівно вражала-бо не чого иншого торкалося, тільки його жичливости до короля і Річпосполитої,-але найбільше князя як сина. Тільки його п. краківський з п. воєводою київським на милий-біг упросили, щоб він пяному не перечив, і задля публичної згоди присягою закріпленої то пробачив. Та й самі полковники трохи не за лоб (Хмельницького) витягли і на коня всадили-але доїхати ним не міг, і його вложили на просту підводу й довезли".

Другого дня (29 вересня н. с.) приїхав Виговський-попрощатись і перепросити за те що сталось. Особливо, каже дневник, перепрошував іменем Хмельницького Радивила-але той різко відповів, що коли Хмельницький говорив по пяному, то він йому відповідав по тверезому: "Ні я, ні господар волоський його не боялись і я хоч би й зараз готов битися чи з військом, чи сам на сам" [9]). Литовське звідомленнє оповідає се трохи инакше: "Князь прийняв то з великодушним легкоpower легковаженнєм, велів переказати (Хмельницькому), що коли не перестане дуріти, то за порушеннє гонору господаря трафить на пробу, якої собі бажає" [10]).

Як оповідалось се в українських кругах, деяке поняттє дають московські вістуни, з слів тих, що приїхали з табору Хмельницького; так наприклад се оповідалося в Вильні:

"Сам Хмельницький обложив Радивила з його військом коло Білої Церкви, а друге військо кн. Радивила обложили запорозькі Черкаси в Любечу. Кн. Радивил в тій облозі сидів довгий час, і прийшла йому і всім його людям велика тіснота, голод і пошестні хороби, і на коні великий упадок; гетьман (Радивил і його військо) коні з-під себе різав та їв, а далі й кінську падлину стали викопувати з землі та їсти. І гетьман кн. Радивил почав переговори, просив у Хмельницького і Черкасів перемиря. І Хмельницький пожалувавши його військо зробив замиреннє, і покликав кн. Радивила і більших сенаторів, поручників і значнішу шляхту до себе на обід. Кн. Радивил був з богатьма панами на обіді і просив миру, а Хмельницький їм казав: "Нема, мовляв, в вас правди, трактатів не держите: на чім ви були замирилися зі мною і присягали, того не дотримали-не можна вам вірити". І

кн. Радивил Хмельницькому сказав: "Дам тобі з свого війська значніших людей, полковників, в застав-20 чоловіка, яких ти собі захочеш". І Хмельницький у кн. Радивила вибрав 20 значніших людей в застав і зробив перемирє до сойму всеї Річипосполитої; будуть вони в заставі до сойму.-"А на соймі, що будеш просити у короля, ми того перед королем на Соймі будемо боронити". І велів Хмельницький пустити Радивилове військо з облоги, але на зневагу кн. Радивилові і всій шляхті велів поздіймати з панів усю кращу одежу: верхню й спідню, та вбрати їх в лиху одежу, знявши з Черкасів" [11]).

Звісний уже нам боярський син Іван Юденков, післаний від путивльського воєводи до Хмельницького з листом і за вістями в середині вересня, пробувши в козацькому таборі під Білою-Церквою від 21 вересня до 2 жовтня н. с., так оповідав білоцерківські події: Гетьман прийшов під Білу Церкву сентября 8 (18); з ним в обозі Запорозьких козаків коло 50 тис., кримських Татар з Караш-мурзою і товаришами коло 12 тис., Ногайців коло 3 тис. А сент. 7 приїхали до Білої Церкви від гетьманів: Мик. Потоцкого, Каліновского і Радивила, і від инших панів, послами до Богдана Хмельницького-за день до його приходу-Адам Кисіль воєвода київський, Юрій Глебович воєвода смоленський, Тишкевич та Нагорецкий; прийшли з обозом, і в нім було Поляків до 3 тис. чоловіка. Козацькі полковники їх пустили в город, і тримали за сторожею. Коли приїхав гетьман Хмельницький, ті литовські (!) посли були у нього на посольстві про замиреннє, але те замиреннє у них де дійшло, і в неділю 9 (19) сент. [12]) гетьман Хмельницький тих литовських послів з Білої Церкви відпустив. А як ті посли пішли з обозом з Білої Церкви, на них зі сторони і з самого міста вдарили Татари й козаки, і задали бій. Вбито посла Нагорецкого і Поляків зо 300, а обоз пограбовано. Ад. Кисіль в товаришами, побачивши се, вернулися до Білої Церкви, і другого дня гетьман їх відправив і велів відпровадити до польського обозу. Після того в пятницю 12 (22) [13]) гетьманові Б. Хмельницькому прийшла вість, що польські гетьмани з усіми людьми йдуть на нього, на бій. Він став на них готовити полки на бій, і обоз укріпив, а другого дня прийшли Поляки й Литва і стали обозом за верству від гетьманського обозу. Почали між собою зводити герці (стравливатца), далі вчинили бій до вечера. А другого дня, на Чесного Хреста, з раннього ранку почали Поляки обстрілювати козацький обоз з гармат, і герцівники бились, і вчинили бій, і вийшов бій великий на весь

день, на обидві сторони рівний, побито з обох сторін богато людей. В понеділок 15 (25) мав бути бій великий, але в понеділок і второк був дуже сильний дощ, через те бою не було. А між тим Поляки неустанно присилали до гетьмана Хмельницького про згоду, і в середу 17 договорилися, а другого дня хрест цілували. А в пятницю й розійшлися: Поляки пішли до Польщі, Литва до Литви, а Татари до Криму в суботу. А козаки пішли всім обозом по своїх городах у неділю 21-тоді ж гетман і його, Івана, від себе відправив.

А сталась у Хмельницького з Поляками згода на тім, щоб запорозьких козаків реєстрових ("письменных") було 20 тис., і щоб вони жили по королівських городах, а в панських городах не жили; а котрі схочуть жити в панських городах-тим бути підданими панськими. І се також він чув у розмовах від козаків, що мир стався тому, що Поляки й Литва прийшли в їх українні козацькі міста і доми їх руйнують; також і від Татар чиниться їм велика руїна (разоренье). А гетьман велів сказати в Путивлю воєводам: "Хоч вони з Поляками тепер і помирились, але Полякам не вірять, а коли цар зволить їх прийняти в підданство під свою високу руку, вони йому зараз хрест поцілують і служити будуть". Наступає наведена вже звістка про приїзд царгородського посла Османа, і потім: "Та ще бувши у гетьмана чув в розмовах у богатьох козаків, що король угорський Ракоц Польщу воює, і тому Поляки так скоро пішли з обозом до Польщі" [14]).

Гетьман передав з сим Юденковим листа до путивльського воєводи (дата 20 сент., з Білої Церкви): дякував "за показаное жалованье" і сповіщав про замиреннє, що сталося в присутности його післанця-але "хоч ми перемирє з гетьманом корунним і з Річпосполитою прийняли, одначе знаємо, що нам і вірі нашій православній вони не бажають нічого доброго, і покладаємо надії на Господа і царське величество, що коли він над церквами східніми і над вірою нашою православною змилосердиться, то вони потіхи не будуть мати. А ми як не раз обіцяли бути жичливими його царському величеству, так і тепер обіцяємо бути йому вірні ("истинными")" [15]).

Примітки

[1]) Осол. 2286 л. 203.

[2]) Литовське звідомленнє: “В неділю рано прийшли листи від Хмельницького, з проханням милосердя і з виправданнями, що вчора без його волі вискочили. Одначе знову кільканадцять тисяч в поле вийшло...”

[3]) Staroż. c. 311.

[4]) В своїй реляції Потоцкий все се поминув, записавши під днем 27 вересня: “В середу пункти згоди були цілком погоджені”.

[5]) dufac i poprzedic nam potrzeba-л. 70.

[6]) Так обозовий дневник, Staroż. c. 312. Cont. dyar. “Війшовши до намету, впав на землю у ніг пана краківського, з плачем просячи пробачення й. м., тоді прочитано пакти, і з обох боків заприсяжено, що вони мають додержуватись”. Реляція Потоцкого канцлєрові: “Приїхав до нашого обозу з полковниками і упавши до ніг моїх і панів комісарів, зложив присягу на договір і ми теж присягли навзаєм”.

[7]) zesmy z sobą nie sprobowali.

[8]) kiedy sie uzarł.

[9]) Staroż. 312-3, Rudawski.c. 91-2 Коховский (с. 297) і ще більше Пасторій (с. 263) тушують сей епізод. Ще цікавіше, що Commentarius, опублікований Радивилом, цілком не згадуючи про цей неприємний інцідент, дуже коротко і в дуже оптимістичних виразах висловлюється про довершеннє згоди: “З тим як його з обох сторін підписано і заприсяжено, заблисла привернена згода яснішим світом і всюди розігнала хмари ворожнечі”.

[10]) Tedy co ma przy honorze hospodara i. m., ważyc hotow, a i tam trafi na probę, iakiej sobie życzy.

[11]) Пол. справи, у Смирнова с. 313.

[12]) 9 (19) вересня було не в неділю, а в четверг, дати до свою приїзду

вістун, видко, вираховує непевно.

[13]) Пятниця дійсно була 22/н. с.

[14]) Польські справи 1651 р. столб. 1 б л. 365.

[15]) Тамже л. 372-4.

28 ВЕРЕСНЯ 1651 РОКУ, МОТИВИ ЗАМИРЕННЯ, ЯК ЇХ ПРЕДСТАВЛЯВ ПОТОЦКИЙ, БЕЗВИХІДНЕ СТАНОВИЩЕ ПОЛЬСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ВІЙСЬКА, ЩО ЗМУСИЛО ДО ЗАМИРЕННЯ КОЗАЦЬКУ СТОРОНУ?

Трактат, підписаний днем присяги, 28 вересня [1]), виглядав так:

Пункти упорядковання і заспокоєння війська й. кор. мил. Запорозького (прийняті) на комісії, відбутій під Білою Церквою нами нижчевичисленими і підписаними комісарами р. 1651 місяця вересня 28 дня.

Віддавши Господу Богу належну подяку за заспокоеннє і усуненнє домашнього кровопролиття, що трівало досі, ми, комісари, з огляду що військо й. кор. мил. Запорозьке принесло своє вірне підданство королеві і Річипосполитій

1. Позволяємо спорядити військо Запорізьке і визначаємо йому число в 20 тисяч; військо се з гетьманом і старшиною має бути зареєстроване і пробуток свій мати в самих тільки королівських маєтностях воєводства Київського,-не займаючи зовсім Браславського і Чернигівського. Маєтности ж шляхетські мають бути вільні, і в них реєстрові не мають ніде зіставатись [2]), але хто хоче бути реєстровим козаком в числі 20 тисяч, той з маєтностей шляхетських в Київщині, а в Браславщині та Чернигівщині і з маєтностей королівських має перенестися до маєтностей королівських Київського воєводства-де буде міститися військо Запорозьке. А тим хто виселяється, будучи реєстровим козаком, кождому має бути вільно сподати свій маєток без перешкоди панів, також старостів і підстаростів.

2. Те спорядженнє 20 тисяч реєстрового війська й. кор. мил. має зачатися за

два тижні від нинішньої дати, а скінчиться до Різдва. Реєстр за підписом гетьмана має бути відісланий королеві і поданий до книг київського ґроду. В нім мають бути виразно вписані в кождім місті козаки з іменами і призвищами своїми, і весь компут не має переходити числа 20 тисяч. І котрі будуть міститися в тих реєстрах, ті вічними часами мають зіставатися при давніх звичайних вільностях козацьких; а котрих той реєстр покривати не буде, ті мають зіставатися при звичайнім підданстві замкам королівським і при роботах.

3. Коронне військо й. кор. мил. не має пробувати ані леж своїх мати в тих містах, де реєстрові козаки. (Може пробувати) тільки в воєводстві Браславськім і Чернигівськім, в котрих козаків не буде; але тепер, до спорядження реєстру, до визначеного терміну Різдвяних свят (війська) мають стриматися і дальше Животова на Браславщині не входити-до скінчення реєстру і виписки. Аби не приходило до яких небудь замішань, поки ті що будуть зіставатися в реєстрі двадцяти тисяч вийдуть на свої місця, до королівщин Київського воєводства.

4. Обивателі (поміщики) воєводства Київського, Браславського і Чернигівського, також старости-самі й через своїх урядників можуть повертатися до своїх маєтностей і зараз же переймати всякі доходи: з корчом, млинів, юрисдикцій. Але з вибираннєм податків від підданих мають стриматися до того ж терміну спорядження реєстрів, аби ті що будуть реєстровими козаками, до того часу випровадились, і зістались тільки самі ті що належать до підданства. Так само і в маєтностях королівських-аж буде відомо котрі зістануться при козацьких вільностях, а котрі при послушности й підданстві замковім.

5. Місто Чигрин має зіставатися при гетьмані, згідно з привилеєм й. кор. милости, і як теперішній гетьман урождений (себто шляхетний) Богдан Хмельницький був королем затверджений і привилей од його має, так і надалі (гетьмани) мають бути під зверхністю і справованнєм гетьманів коронних і мають одержувати привилей; кожен, стаючи гетьманом, має виконати присягу на підданство і вірність королеві і Річипосполитої. Полковники ж і вся старшина мають затверджуватися гетьманами запорозькими й. кор. мил. й бути під їх владою [3]).

6. Релігія грецька, котрої тримається військо Запорозьке, має рахуватися

при давніх вільностях, згідно з старими правами: катедри, церкви й манастирі і колеґія київська. Коли хто небудь підчас нинішнього замішання щось випросив з маєтностей церковних, або під ким небудь з духовенства,- то не може мати ніякої ваги.

7. Шляхтичі римської й грецької віри що підчас нинішнього замішання були при війську Запорозькім, так само міщани київські всі мають бути покриті амнестією і заховані при своїм життю, гонорі, становищах і маєтках; і коли що небудь було випрошено під ними, конституція має то скасувати, і вони всі мають зіставатися в ласці короля і Річипосполитої. Навзаєм і козаки, котрі були при війську й. кор. мил., мають зіставатися при своїх маєтках, жінках і дітях [4]).

8. Жиди в маєтностях королівських і шляхетських, як (давніш) мешкали й оренди держали, так і тепер мають.

9. Орда, яка тепер єсть в краю, має бути зараз відіслана і з краю вступитися, не роблячи ніякої шкоди в державі королівській, і на грунтах Річипосполитої не кочувати. Коли гетьманові Запорозькому не вдалося б, як він обіцяє, привести її до услуг королеві до будучого сойму, то надалі військо Запорозьке з нею не буде мати ніякого союзу і приязни, але вважатиме за неприятеля королівського і Річипосполитої, боронитиме від неї границь [5]) і разом з військом Річипосполитої против неї ставитись. І на будучі часи з нею і з сторонніми володарями ані нинішній гетьман з усею старшиною і всім військом Запорозьким, ані всі його наступники не будуть утримувати ніяких зносин і змов, але в вірнім підданстві королеві і Річипосполитій зіставатимуться ціло і непорушно, вірно і жичливо служачи у всім Річипосполитій.

10. По-за границі в. кн. Литовського як досі військо Запорозьке своїм реєстром не сягало, так і тепер сягати не має, але має обмежитися Київським воєводством, як вище сказано.

11. В Київі, як місті столичнім і судовім, козаків до реєстру як найменше має бути принято.

На ті всі пункти для кращої вірности і певности, що вони мають бути ненарушені і виконані, ми комісари й. кор. мил. і від війська Запорозького гетьман і старшина собі навзаєм, а в тім і за Річпосполиту зложили присягу

того змісту, що всі ті пункти мають бути ціло дотримані. А за таким заспокоєннєм і приведеннєм до спокою і згоди коронне військо зараз рушається на призначені місця і буде чекати спорядження реєстру. Орда теж з краю вступається, а військо Запорозьке має бути розпущене до домів своїх. На сойм же найближчий від гетьмана і війська Запорозького мають бути вислані посли з покірною подякою за милосердє й ласку короля і всеї Річипосполитої.

Підписали з польської сторони: Потоцкий, Каліновский, Кисіль, Ст. Лянцкороньский воєвода браславський, Збіґнєв Ґорайский каштелян київський, Косаковский підсудок браславський. Від литовського війська: Радивил, воєвода Глібович і Ґонсєвский. Від Запорозького війська Хмельницький "іменем всього війська", Матвій Гладкий полковник миргородський, Іван Куцевич Міньковський полковник паволоцький, Яків Пархоменко полковник чигиринський, Мих. Громика полковник білоцерківський, Яків Одинець суддя черкаський, Баран Худий полковник черкаський, Іван Виговський писар війська й. кор. мил. Запорозького [6]).

Головний провідник кампанії і переговорів Потоцкий пересилаючи канцлєрові копію договору (ориґінал "пактів" він збирався піднести королеві особисто) так поясняв причини, що привели до замирення:

Не знаю, чи припадуть вони до смаку й. кор. мил.-але що я вчинив, вчинив для Річипосполитої, не хотячи ввести її в більші кошти. Почасти вважаючи на те, що сталася велика руїна через неприятеля [7])-на кількадесять миль пустки, і що далі мусіло б бути, коли б та згода шаблею скінчилася? З дня на день сі краї мусіли б приходити до загибелі, від обох військ, таких великих, а за знищеннєм їх мусіла б потім потерпіти і Річпосполита.

Почасти тому що й так вона вже вичерпана через податки і нашого жовніра.-

Маючи се на увазі, (мусів я) вибрати певний спокій ніж побіду в надіях. Досить, я думаю, за щастєм й. кор. мил., одержала вітчина, коли зломила собі шию лінія, що так широко і гордо вимірював неприятель. Коли вигнанці повернені до своїх маєтків. Коли й жовнір матеме зимові лежі на Україні [8]).

В листі до короля, писанім тогож дня, Потоцкий вказував на такі причини,

що не дали йому змоги обстояти твердші умови замирення: операції затяглися, тому що вийшла затримка в об'єднанню обох армій, польської й литовської. Далі протягати неможна було через недостачі в провіянтованню ("через саму трудність з млинами в війську не малий голод") і через прикру погоду. Повітовому війську кінчився термін служби і довше воно не хотіло лишатися в поході. Рискувати ж штурмом було небезпечно, тому що "хлопства" було богато, і позиції його були міцно уфортифіковані. Тому прийшлось кінчати на чім можна було, "лишаючи при владі того чоловіка, за котрого головно йшла мова". Потоцкий висловляє надію, що тепер він, Хмельницький себто, поправиться і оберне свою діяльність на добро Річипосполитої-"бо свідчив всяку охоту до служби в. кор. м. і бажаннє прийти до ласки в. к. м." [9])

Місяць пізніше [10]), маючи очевидно на увазі відомости про невдоволеннє короля і двору з умов трактату, розвивав він свої мотиви ширше в новім листі до канцлєра:

По правді, не мав би в тім замиренню король щось закинути мині-хіба тільки не подобалось би йому, що Хмельницького полишено на гетьманськім становищі і при давній ласці королівській. Сильно думав над тим і я, щоб до ґрунту знищити ту заразу отчини, та кинути під ноги й. кор. мил. голову сього повстання. Та небо не хотіло сповнити моїх молитов і бажань, і прийшлося здатись на таку згоду, яка сталась. Бо вся та збиранина черні на тім була завзялася: дати всіх до останку вигубити, а не піддаватись і Хмельницького не видавати. Отже вважаючи на скількість неприятельського війська сполученого з Ордою, і те що наше військо далеко нерівне неприятельській силі. Вважаючи на голод, що мусів наступити при такій великій скількости військ, і богато людей уже забрав з обох сторін. Вважаючи на пошестні хвороби, що з голоду та негоди так ширилися, що рідкий був день, аби кількадесять чоловіка не вмерло. Бачучи при тім неохоту панів з повітових полків, які заявляли, що й дня зайвого по скінченню не будуть в можности помагати кампанії, і так дійсно показали. До того беручи собі на розум, що краще зробити: чи знищити їх і лишити пусту землю, чи пробачивши їм злочини, заховати Рипосполиту в якімсь добрі.-За краще вважав я прихилитися до сього, щоб пожалувати тих що благали милосердя, і Хмельницького при давній ласці королівській зіставати та мати певну згоду, ніж шукати побіду в непевній війні. Так і

прийшло до згоди-з незлими на мій погляд умовами-так що за ласку божу то вважаю [11]). Бо коли приглядаюся обичаєві Хмельницького з Виговським, то дуже вони відмінні від давніших, а таки й зовсім до себе неподібні! Зникло в них ще недавнє завзяттє, та вся їх злість. Тепер їх бажаннє, щоб та заключена угода була стала і ґрунтовна,-що побачиш, мил. пане, з листів їх ширше і ясніше"...

Освєнцім, що так уважно й серйозно слідив за періпетіями і обставинами кампанії, так оцінює плюси і мінуси осягненого:

"Такий договір ставсь не в відповідности до гонору і гідности Річипосполитої, але в залежности від нашого стану і недостатку, і таки богатьом дуже до смаку припав,-особливо тим що знеохочені війною та великими податками на військо бажали собі й вітчині як найскоршого покою. Бо вважали, що при такім великім неладі, малій скількости війська та недостатках наших все таки богато добра на користь Річпосполитої осягнулося, а саме: (по перше) що з шляхти, з обивателів тих трьох воєводств: Браславського, Київського та Чернигівського через те замиреннє знято ярмо неволі (се-найважніше), котре на них вложили зборівські пакти своїм дозволом записувати козаків до реєстру в дідичних маєтностях. По друге-одночасно розірвано страшнуліґу козаків з Татарами, так що від Різдва має бути кінець. 3) Становища жовнірів, відтяті й знесені зборівськими пактами для тих трьох воєводств, тепер наново привернені і дозволені. 4) Ганебна й соромотна лінія, тими (зборівськими) пактами записана наче на якесь розграниченнє і признаннє козацького володіння вище зазначеними воєводствами, тепер була цілком скасована і ймення її пропало.

"Але иншим-чи не більшій частині Республіки і навіть самому королеві таке замиреннє не дуже подобалося, вважаючи що й булава гетьманська по давньому при Хмельницькому зісталась; і число козаків дозволене таке велике-треба було його зменшити; і виплата війську, що був узяв на себе Хмельницький, потім знову відпала. Взагалі після таких щасливих початків війни сподівались заключення угоди на кращих і кориснiших умовах. Але було на те багато поважних причин, що не так воно вийшло, як хотілось".

Вичисляючи сі причини на першім місці-се характеристичне-Освєнцім кладе недугу Потоцкого, котрою він був цілком зламаний під кінець

кампанії, і вмер не доживши кінця року: через неї не тільки ні одна битва не доводилася до кінця, а часом військо попадало в цілком небезпечні ситуації. Далі-незгоди між головними комендантами, що доходили до грубих скандалів, особливо з боку Каліновского, що матерно лаяв офіцерів, і доходило до шабель, на зламаннє всякої дісципліни. Нарешті нечуваний голод, що нищив військо, і негода, особливо триднівка перед останнім підписаннєм трактатів, від котрої за одну ніч померло 300 вояків з німецької піхоти, а живі почали від голоду і неможливої негоди тікати на неприятельську сторону.

Всякий порядок в війську пропав, і воно жило й рухалося цілком стихійно. Освєнцім наводить відзив Радивила на воєнній нараді, по битві 23 вересня, коли стало питаннє, чи продовжувати битву, чи вернутись до переговорів: він сказав, що при всім бажанню битись, бачучи такий нелад і неохоту в війську, він не бачить иншого виходу, як тільки замиреннє. Військо маліло і розпадалось, не маючи ніякої надії на поміч. Литовська армія весь час поривалась покинути своїх коронних товаришів, і тільки всякою дипльоматією Радивилові вдавалось її затримувати. Тим часом до козаків приходили все нові контінґенти, і нова велика орда під проводом нуреддіна як говорили-вже була недалеко Корсуня. Польська ж остання позиція під Білою Церквою показалась на практиці такою безвихідною, що з неї без замирення-або без повного знищення неприятеля не можна було вийти [12]). Коли останнім кардинальним гріхом обох гетьманів, Потоцкого і Каліновского вважали, що вони не використали згаданої битви 23 вересня-її щасливих початків, і не знищили козацького війська,-то спускалося з очей, що козацький табор тримавсь оборонно, і битву звели з козацької сторони тільки гарцівники, так що й перемога над ними не означала ніякого серйозного стратеґічного успіху. Але військова маса, шукаючи виноватого, уперлася в сей пункт, оповідаючи, як то вже хлопство почало тоді на голову тікати від страху, і полковники хотіли йти за Рось, “сам Хмельницький був в великім страху і Виговський признавався устно, що ми збирались тікати як під Берестечком-але вам Бог розум відібрав” [13]).

Автор обозового дневника, котрим ми стільки користувалися вище, цілком ясно показує, в якім безвихіднім становищі була польська армія, і яким щастєм було для неї замиреннє. “Коли ми прийшли під Білу Церкву на Хмельницького, обкопаного подвійним валом і табором оточеного, і він не

хотів з нами битися, і вступився з поля з соромом в суботу (23 вересня), все військо признало неможливим здобути сей табор, де було 100 тис. людей здатних до бою, окрім 10 тис. Татар з Караш-беєм і Камамет-мурзою; поготів було нам помирать: вони повні були всякої поживи, а ми оголоджені наоколо, так що по сто чоловіка за ніч помирало, а инші з нужди передавались до козаків".

Останні два тижні польське військо було в такій бльокаді, що ні носу виткнути неможна було, і всяке сполученнє з запіллєм розірване-"хто виїхав, той або неволею поганською, або життєм мусів заплатити за свою відвагу". "Челядь вислану по живність Орда побивала, а дощ і негода кілька днів тягнучися, страшенно нам докучала. Відступити було нам жаль, іти в глибину-явна небезпека при провадженню табора на переправах; бо не даремна поголоска і всі язики-обіцювали скорий прихід хана або калґи-султана. Тому прийшлося вибирати середину-уложити гонорову згоду, котра може бути нашій батьківщині користна, коли козаки щиро дотримають присяги" [14]).

Литовський дневник висловлюючи вдоволеннє з закінчення війни, до котрої замотано литовське військо, так мотивує свій погляд на сей вислід кампанії:

"Не було справи, всі хапались тікати, і ми як закаламучені (w odmęciu) ходили задумані, згадуючи Пилявці та нарікаючи на день того сполучення, що о волос (ледве що) не зіпсувало всеї нашої слави. Пан краківський-пан зацний, велико-досвідчений в ділі, але що ж коли не має здоровля і ще його Бог (на ті часи) особливою хоробою обложив так що нічого не міг робити, а з колеґи не мав ніякої помочи, навпаки-оден другому просто на злість все робили, так що (Потоцкий) нераз з плачем говорив, що як би не князь, то й він сам би на ніщо зійшов. Та й що мали гетьмани робити? Річпосполита про них зовсім не дбала, випхала їх на погибель. Найкращі люди вернулися з-під Берестечка, при хоругвах тільки поручники. Голод, нужда, що дня сотнями забирала людей. Останнього септембра кінчалася служба війську, а повітових, що жодним чином не хотіли дослуговувати, сам час і непогода розводила. Умови ж таки були кращі ніж під Зборовим! Унії дещо попущено. Число козаків наполовину менше. Шляхетські добра вирвано від того гультяйства, також Браславське й Чернигівське воєводства відірвані, так що тільки в самім Київськім воєводстві вони можуть знаходитись. А

головніше-відмова від приязни з поганами, що стягала останню загибель на вітчину [15]).

Отсі відзиви й характеристики людей, які стояли близько до справи, дають доволі яскравий образ тяжкого становища польсько-литовського війська і не лишають сумніву в тім, що для нього замиреннє з козаками було річчю неминучою і невідкладно-пекучою. Потоцкий з Каліновским змушені були йти для сього на всякі уступки, і що Хмельницький з старшиною з свого боку пішли на замиреннє на умовах досить гонорових для польської сторони, се для неї було справді велике щастє. На жаль тільки не маємо з козацької сторони таких же відомостей, які б пояснили нам відповідно, що змушувало козацьку сторону з свого боку бажати замирення, гамувати войовничий запал і непримиренські настрої рядового козацтва і повстанських мас, згромаджених під Білою Церквою, та йти на такі значні уступки против зборівських пактів, в супереч волі і настроєві сих мас, тільки на те щоб якось дійти згоди з Поляками.

Здається ясним, що коли б козацька сторона могла протягнути кампанію довше, вона б могла вимігти від польської сторони або замирення на Зборівських пактах, або ще більші полекші собі. Хмельницький і показав з початку кунктаторські тенденції,-потім щось зрізало його тактику. Що саме? Тут от брак відомостей з козацької сторони дав себе відчувати незвичайно болюче, а відомости польські й московські неясні, мало конкретні й суперечні.

“Язики” допитувані Поляками говорять про непримирений настрій козацтва, але одночасно і про невдоволеннє війною, неводоволеннє Хмельницьким і старшиною [16]). Серед відомостей московських вістунів також маємо звістки (на жаль-переважно дуже побіжні), що козацька маса неохоче ставалась до нової мобілізації, або й зовсім таки відмовлялася від участи в новій війні, кажучи, що се інтерес старшини, а не їх, бідних козаків [17]). Вісти про ріжних претендентів на гетьманство знов виринають то там то сям,-але здебільшого такі, що з них зовсім неможна оцінити, наскільки справді серйозно загроженим міг чути себе Хмельницький, і наскільки ми тут можемо припускати реальні мотиви його волі до згоди і замирення.

Не зовсім ясним зістається, не вважаючи на масу суперечних звісток, і се

також, наскільки реальна була та татарська поміч з Криму, котрою потішала і підтримувала масу козацька старшина в хвилях депресії. Вона ніби то наспівала саме серед останніх переговорів про замиреннє; але була вона дійсно так значна, що могла рішучо перехилити перевагу на козацький бік, чи може була така малозначна, що краще було її ні козакам, ні Полякам не показувати і замиритись до її приходу?

Тут десь мусіла лежати причина, чому кунктаторство Хмельницького зломилось перше, ніж дало дозрілі овочі. Але здається мині, що найбільше мусіло його лякати загальне знеохоченнє людности безоглядною і безконечною війною, що проявилось особливо грізно в масових мандрівках людности за московську границю і ставило перед очима гетьмана і старшини страшну перспективу повного запустіння козацької території Річипосполитої, що й наступило таки, як знаємо. Мара "Руїни" мусіла вставати перед очима керманичів України, уже в сім часі, в результаті чотирьохлітньої тяжкої, безконечної руїнної війни.

Примітки

[1]) Автентичного тексту трактату досі не маємо; повніші тексти в записках Єрлича і в Памятниках Київ. Комисії, II, с. 598, подібні в головнім вони дають все таки чимало відмін в подробицях. Коротший текст в мемуарах Освєнціма. Німецький переклад в Theatrum Europaeum c. 83, латинський у Коховского с. 294. Я спираюся на двох вищезгаданих ширших текстах.

[2]) Вар.: до реєстру в них не мають прийматися.

[3]) Останніх слів у Єрлича нема.

[4]) Себто: вони самі й їх сімї не мають за се постраждати.

[5]) У Єрл.: громитиме її, як неприятеля кор. і Річп.

[6]) В тексті Theatrum кілька инших підписів; черкаський полковник зветься Барановський (але ймення досить покручені взагалі).

[7]) Wielka przez nieprzyjaciela staneła ruina-от випливає вже сей термін, що за Костомаровим став назвою пізнішої доби, 1663-1687 pp.

[8]) Лист має дату 1 жовтня, w obozie pod Rudkiem, себто над Рутком під Білою Церквою, Осол. 2286 л. 204.

[9]) Автоґрафи кол. петерб. бібл., тепер варшав. універ. № 299, вязка № 21, дата w obozie pod Prusakami d. l octobris 1651.

[10]) Лист видано в Архиві Ю. З. Р. III. IV с. 623-1 з датою видавця-2 листопада; в тексті не показано ані дати ані місця. В Осол. 2286 л. 210 копія має надпись: Copia imp. krakowskiego do i. m. x. kanclerza koronnego de data 2 nowembr. w Pustowiskach.

[11]) Я тут покорочую широку фразу.

[12]) "Необережність в провадженню війська (так була), що зайшовши між Рось і Рудку (Руток) і ставши в вилах між ними, ані назад рушатися, ані в землю (далі в глибину) піти неможна було без небезпеки погрому"-с. 375.

[13]) Освєнцім с. 375-6.

[14]) Staroż. I с. 352.

[15]) Ркп. Краків. академії 1017 л. 71.

[16]) От найбільш яскрава відомість,-що могилівські торгові люди між иншим розповідали в Сівську: "5 серпня (15 н. с.) чули вони в Глухові в козаків, що гетьман Хмельницький і козаки в Києві гетьмана Радивила з Литвою обложили. А в листах Хмельницького по городах писано, щоб усі козаки йшли зараз під Київ, а котрі не підуть, тих велено стинати, а пожити

й статки забирати. І богато бідних козаків іти в військо не хочуть кажуть, щоб їм давали лядську одежу, коней і гроші, за що їм з Поляками битись,- бо старшина (начальные люди) всім тим-лядським добром заволоділа, тому чотири роки, а як козаки з королем і Поляками мирилися, то їх віддано панству в підданство по давньому, а запорозьких реєстрових (письменних) козаків мало бути тільки 40 тисяч, а їх, бідних людей і козаками не називали, а мужиками. Тому їм з Поляками битися нема за що". Білгородські вісти 1651-2 рр., № 349 с. 84-5.

Менш виразисті відомости-напр. станичного голови Чернова, що побував при кінці серпня н. с. в Гадячу і Веприку: "Пише гетьман по своїх черкаських городах безнастанно, щоб Черкаси йшли до нього всі на поміч до війська, і Черкаси до війська йдуть, а декотрі відмовляються, через великі недостатки ("скудость большая")-тамже с. 23.

[17]) Язики приведені до польського табору в середніх числах вересня, мабуть з-під Білої Церкви, так ніби то оповідали: "Чернь бентежилася, і хотіла б згоди, але старшина її стримує надіями приходу Хмельницького з Татарами: попередньої неділі (10 вересня) він прискакав в сто коней і велів їм боронитися, запевняючи, що коли ми (Поляки) на них наступимо, він сильно вдарить нам у тил. Худоба сильно у них здихає, і самих (козаків) сила хорих, і на хліб їм трудно, а за пашею мусять їздити за кілька миль". Staroż. I с. 351.

IV. ВІД БІЛОЇ ЦЕРКВИ ДО БАТОГА

ТРУДНОЩІ УТВОРЕНІ БІЛОЦЕРКІВСЬКИМ ТРАКТАТОМ.

Старі польські історики, сучасні подіям, кількома загальними фразами збувають українську ситуацію тих девяти місяців, що відділили Білоцерківське замиреннє від Батогського погрому і відновлення польсько-української війни. Їх увагу, зовсім натурально, захопили свої, домашні події: грізні вістуни тої страшної внутрішньої анархії, що слідом поставила на краю загибелі польську річпосполиту. Перед сими домашніми чварами

на далекий плян відійшли, поблідли й померхли події на далекій Україні. З пізнішої перспективи сі девять довгих місяців, повних дуже серйозного, високо-симптоматичного змісту, зійшли на сірий, мало-цікавий і малозначний антракт між кампаніями 1651 і 1652 р. Білоцерківське замиреннє стало несерйозним фарсом, що не міг обіцювати ніякого трівкого поліпшення відносин; війна, мовляв, мусіла відновитися, і питаннє тільки в тім, який саме безпосередній привід мав привести до розриву. Досить згідно висуваються як такий привід-насильства розквартированого на Україні польського війська. Виказуються й инші причини. Але кінець кінцем вони не грають особливої ролі. Так мусіло бути! війна мусіла поновитися, скоро тільки пройшла зима і можна було провести нову мобілізацію козацького війська. Між українською і польською стороною не могло бути трівкого замирення!

Але звідки ж запаливсь пожар так страшливий,

І по третій раз прийшло на сю рецидиву? —

запитував в своїй епопеї Твардовский. І муза його, “инших причин не шукаючи”. вказувала на причину і основу-“нечувану злість хлопів на панів і їх одвіку схильну до все нових змін натуру”. Почуваючи за собою вини, які перевищали всі можливі кари, і не бувши варті ніякого милосердя, “вони на віки не вірили” ніяким обіцянкам, постановам комісій і Білоцерківському трактатові-тим більше що він, мовляли, зістався без соймового потвердження, через розірваннє сойму. І Хмельницький, відчуваючи своє непевне становище-вічно підозріваючи зраду у своїх і для того окружаючи себе виключно Татарами, теж не бачив иншого “спасення своїй голові” як тільки в безнастанній війні. Чекав тільки весни для нової війни, і тільки щоб приспати увагу Поляків, маркував свої заходи коло заспокоєння України-“карав непослушних, тратив своєвільників і за шию водив непослушних до їх панів” (с. 67-8).

Величко з обуреннєм відкидає таке представленнє. На його погляд Хмельницький щиро бажав тишини і покою собі і всьому “надвережденому минулими війнами народові Малоросійському”. Тому виконував не тільки все те, що було білоцерківськими пактами ухвалено, але навіть такі

польські жадання, які виходили поза їх букву. Але що ж? "Козацькі літописні согласно приписують Полякам, що то вони з власної високоумної гордости, злости і ку православним Русом і Козакам гнівної зажертости і натуральної до панования хтивости та неситої до пріобрітення богацтв склонности і добру людському заздрости,-всьому злому і кровопролиттю кожного року суть початком і виною" (с. 58).

Але так чи сяк, війна, мовляли, мусіла бути, і то що ділялося в антракті не мало особливого значіння. Тому, кажу, сучасники-мемуаристи й історики або зовсім минають сі місяці як пр. Ґрондский або Єрлич,-або спиняються дуже поверховно на деяких подіях, зовсім не заглублюючися в їх значіннє для розвою дальших відносин, як Коховский, Рудавский, або наш "Самовидець".

Се таки правда, що на білоцерківських пактах трудно було збудувати щось трівке. Коли зборівські пакти, безмірно користніші для козацтва й української людности, Хмельницький з товариством вважали потрібним затаїти і зашифрувати для людности, щоб не викликати обурення і повстання, і вони дійсно зісталися для неї секретом, то пакти білоцерківські затаїти неможна було ніяк: вони відразу стали перед усім військом і людністю в повній реальности, як яскраве свідоцтво погрому-фіаско всіх надлюдських зусиль пророблених протягом чотирьох років революції. До різдвяних свят мав бути списаний новий, двадцяти-тисячний реєстр козацького війська. Записані до реєстру козаки з території Браславського й Чернигівського воєводства мали перейти до королівщин Київського воєводства. Все инше мало вернутися в підданство панам і державцям, і польське військо зіставалось на Україні, аби допильнувати, щоб сі постанови не зістались порожньою буквою як було по Зборівськім трактаті. Дідичі, старости, їх офіціялісти мали зараз же повертатись до своїх маєтностей і резіденцій, і тільки до спорядження реєстру, себто до нового року мали вичекати з вибираннєм чиншів і данин. З тих що звязали свою долю з великим повстаннєм, брали у нім участь і користали з його досягнень, ніхто, розуміється, не міг помиритися з таким оборотом справ. Могло бути тільки питаннє, чи таке закінченнє сеї боротьби викличе новий пароксизм енерґії, вплине як доза доппінґу, чи навпаки-виявить себе втомою, розчаруваннєм, прострацією? І тут чи покаже себе в потягах до компромісу, чи в простім уступленню з арени боротьби-в утечі з Української землі?

Се одно з тих питань, яке й нас тут найбільше займає. Розглянувши в попередніх розділах зовнішню історію кампанії 1651 року-четвертої з ряду кампаній Хмельниччини, і властиво останньої піднятої всенароднім напруженнєм сил,-ми хотіли б зробити підсумок вражінь, зроблених сею революцією в настроях громадянства, і для того перед усім оцінити, які безпосередні рефлєкси викликав в війську і в масах такий фінал кампанії. Деякі вказівки в сім напрямі джерела дають-хочби й розріжнені і влучені в оповідання про ріжні політичні й дипльоматичні історії, далеко менше для нас інтересні. Щоб й відти вилущити, нам треба перейти сі самі історії, а перед усім спинитися на реалізації білоцерківської умови.

ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ З РОДИНОЮ В КОРСУНІ, НАРАДА В ПОЛЬСЬКІМ ТАБОРІ, ТРІВОГА ВІД ТАТАР, ПЛЯНИ МОРСЬКОГО ПОХОДУ, ЛИСТУВАННЄ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ПОТОЦКИМ, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ З СТАРШИНОЮ СИЛКУЮТЬСЯ РЕАЛІЗУВАТИ БІЛОЦЕРКІВСЬКІ ПОСТАНОВИ.

Нагадую, що за білоцерківською угодою польське військо мало вступитися з Київського воєводства й зайняти кватири на Браславщині-поки що, до спорядження реєстру, на схід не далі Животова над Роською. Хмельницький з'обовязався зараз відправити Татар, які пробувають на території Річипосполитої і до будучого сойму- до нового року инакше сказавши, або привести Орду "до услуг й. кор. мил.", або розірвати всяку приязнь з нею. Литовське військо, зараз по підписанню, не чекаючи всяких після-трактатових учт і церемоній, поспішило чим скорше в напрямі Поліся до в. кн. Литовського. Польське-відправивши загальний попис (на котрім нарахувалося всього 18 тисяч, "як польського так і чужоземного") рушило на захід в напрям Волини-де хотів розложити частину його на зимові кватири гетьман Потоцкий ("в воєводстві Браславськім, занявши частину Поліся і Волини" [1]). Начальство над ним він передав свому помічникові польному гетьманові Каліновскому. А щоб договоритися з Хмельницьким про ріжні подробиці розкватирування і вимовити собі право розложити військо по цілій Браславщині тепер же, виправив до нього свого післанця, полковника Маховского: він мав провести Хмельницького, в дорозі про се поговорити і очевидно-при тім розвідатися наскільки козацький гетьман і

військо беруть собі серйозно білоцерківські з'обовязання.

Анонімний польський військовець, що з Маховским проводив Хмельницького до Корсуня, дав нам цікаву картинку того що там йому довелось побачити: "З'їхалася вся родина Хмельницького: жінка з дітьми, чотири доньки вже доростаючі і два малі сина, а третій Тиміш, старший, котрого гетьман хоче женити з господарівною". При собі в Корсуню Хмельницький лишив цілі полки Канівський і Черкаський, при них ще богато иншого військового люду-але не вважаючи на тільки що покінчену тяжку кампанію, що виголодила всю околицю, в гетьманській кватирі було достатно і дешево, так що в контрасті до того голоду, що тис польське військо, Поляки не могли тому досить надивуватись. "Хліба досить, пива гарнець 3 гроші, меду 6 гр., вівса осьмачка, що буде з люблинський корець-10 гр., корець крупи 2 злоті, яєць сім за 1 гріш, курка за полторак, а найдорожче-3 гр., пара куропатв (бо вони їх не люблять) 4 гр., кварта горілки 6 гр. Взагалі дуже дешево, і вони нічого не роблять, тільки пють почавши від рана і до ночи, а все на здоровє свого пана гетьмана і Хмельницький з старшиною приладжуються теж до такого настрою, справляють часті бенкети" [2]). Гетьман і старшина раді з замирення-себто виявляли такий настрій,-і ті козаки що пють зістаються в реєстрі в старих оселях (Київського воєводства); "а виписані з 40 тисяч, і ті що мусять виходити з шляхетських маєтностей-не дуже: треба побоюватися, щоб вони не вибрали собі за провідника когось иншого та не почали якихось бунтів-бо на таке заноситься". Взагалі козаки не дуже вірять згоді і не хочуть спродавати коней: автор сеї цікавої реляції з тим і їздив, щоб купити собі у козаків доброго коня-бахмата, але трудно було добитися, щоб продали [3]).

Поки Маховский їздив, здається, прийшов лист від приятеля Потоцкого, господаря Лупула, з ріжними трівожними відомостями [4]). Мабуть відти пішли чутки про намір Хмельницького вибратися з Татарами в новий похід на Волощину: господар алярмував і кликав в поміч Потоцкого, і той вважав потрібним обороняти вірного союзника Польщі, давав йому в тім напрямі обіцянки і в такім тоні писав до короля. Були також вісти про турецьке посольство у Хмельницького, про прихід нової татарської орди під проводом нуреддін-султана. З другої сторони-відомости про своєвільні купи, що загрожували спокоєві [5]).

В звязку з сими та иншими трівожними вістями в польськім таборі видно відбулась нарада, і рішено було, що для нагляду за козацьким військом і за Хмельницьким, для підтримування з ними звязку буде краще, щоб головний королівський комісар і випробований посередник в козацько-польських відносинах Адам Кисіль з Київа переїхав до Богуслава, в ближче сусідство гетьманської резіденції. В звязку з сім Кисіль мав дістати Богуславське староство-між ним і Потоцким в сім часі уставилася велика згода і солідарність, як посвідчує лист Потоцкого до канцлєра, в початках листопада,-з проханнями якоїсь нагороди для Киселя: чи того Богуславського староства чи чогось иншого [6]).

Щоб розвести небезпечний українсько-турецький союз та відвернути апетити Хмельницького від Волощини, рішили вернутись до старого пляну: напустити козаків на Туреччину, звернути увагу Хмельницького на морські наїзди та заохотити до морського походу.

Про се все написано до Хмельницького зараз-же, так що він відсилаючи назад Маховского з Корсуня, 9 листопада, мав змогу відписати Потоцкому на обидва його листи разом. Відповідь його дуже характеристична для ситуації, тому я наведу з неї дещо [7]).

Гетьман висловляв своє вдоволеннє з перспективи мати воєводу Киселя в ближчім сусідстві; заявляв свою готовість разом з ним занятись суворими репресіями на своєвільників: списавшися з воєводою, він визначить кількох своїх уповноважених, аби вони творили при нім карну комісію і не відсилаючи справ до гетьмана зараз же на місці чинили суд і розправу і екзекуцію над своєвільниками. Натомість що до польських кватир, що мали зістатись під началом Каліновского, просив наказу їм, щоб вони "не наприкрялися людям відразу [8]),-бо краще спочатку приласкавши помалу привести все до давнього звичайного ефекту".

До сеї писаної осторoги инші голоси з польскою табору дають ще инші обмеження, мовляв тоді ж поставлені з боку Хмельницького: щоб до Різдва війська на Браславщині все таки не росквартировувались і не збирали стації [9]). З свого боку-запевняє Хмельницький-він дав наказ всім полковникам, аби бувші реєстровці, з 40-тисячного реєстру не чинили ніяких перешкод своїми претензіями поза Київським воєводством, а хто хотів зістатися в реєстрі, аби переходив до королівщини Київського

воєводства [10]).

Що до своїх відносин до Татар, Хмельницький в розмовах ніби-то признавався, що до нього дійсно прийшов нуреддін-султан з усею кримською силою, але в своїм листі він запевняв Потоцкого, що так сю силу обернув, аби вона нічим не була шкідна Річипосполитої. Так пише Потоцкий королеві [11]). Турецький чауш приїздив раніш, і Хмельницький його відправив, мовляв, ще перед закінченнєм білоцерківських переговорів, без яких небудь небезпечних для Польщі доручень: "Зволь ваша милость знати, що я щиро заходячись коло святого спокою, ніколи нічого такого не написав, що чимсь хоч найменшим може образити маєстат королівський і Річпосполиту, і коли навіть посол цісаря отоманського приїхав до нас з ріжними погрозами, аби шукаючи його помочи ми (в усім) з ним порозумівалися і тільки против Річипосполитої справу вели, ми тільки політикою його збували, і так я його з нічим відправив" [12]). На поклик до морського походу відзивався радо: "Що пригадуєш ваша милость про страшні наїзди і зачіпки морські,-скоро тільки Бог милосердний все щасливо заспокоїть, подумаємо про се і порозуміємося з вами, наш милостивий пане і добродію,-бо єсть іще й старі недороблені човни, що можуть на сю потребу здатись" [13]).

"І взагалі-писав гетьман,-бачить Бог моє сумліннє: ми будемо свідчити наші щирі заслуги королеві й Річипосполитій против иншого неприятеля. Рач в. м. на нас покладатись, а ми будемо одностайно старатись-як тільки буде наказ королівський,-заробити добру славу Короні польській".

Се була, як бачимо, обіцянка звернути козацьку зброю, куди звелить король: на Турка, на Крим, на Москву, на Швецію. Але ні вона, ні запевнена гетьманом повна готовність громити непослушних і приводити в послух панам і старостам не задоволила і не заспокоїла польський штаб. Враження з того, що привіз Маховский, найкраще віддає Освєнцім. Загальний вислід: непевність заключеного замирення: "як легко часом списати згоду, так тяжко потім її витримати і утрівалити". Застереження зроблені Хмельницьким в справі розкватирування прийняті були як образа. "Тяжко було вождям і воякам приймати від підданого умови й закони-але вважаючи на несприятливі обставини, прийшлось своє невдоволеннє затаїти-щоб з малої причини не розривати уставленої згоди". Але найбільш занепокоїли

вісти про Татарську Орду і пляни спільного походу на Волощину. Маховский привіз як певне, що велика орда під проводом нуреддін-султана стоїть недалеко під рукою Хмельницького і за два тижні збирається іти походом на Волощину з козаками: вести Тимоша по наречену. Маховскому ніби то вдалося навіть добути листа від хана до Хмельницького дорученого йому в дорозі до Корсуня в Богуславі, 3 жовтня [14]). Я вже говорив вище про нього. В нім ніби-то стояло:

Приятелю мій, запорозький гетьмане! Доброго здоровля бажаю (вам) і писареві, полковникам, отаманам і всьому війську Запорозькому на довгі літа. Посилаю вам в поміч брата свого нуреддін-султана, Субанґазі-аґу й инших аґів, беїв, все військо, що знайшлося, сам тільки з малою частиною [15]) в Кримі зістаюся. Військо се як найскорше за помічю божою до вас прийде, а ви, як воно дійде, Бога в поміч без жадної пихи взявши, неприятелеві відпір давайте. А прошу щоб пянством так як перед тим не бавились, твердо ставились, Бога про побіду просили, і про все що буде діятись негаючись через швидкого гінця знати давали. Вам жичливий Ісlам-ґерай хан великої Орди Кримської власною рукою.

Але вже Рудавский скептично поставився до сього листу [16]1),-і я думаю, що він мав рацію: лист мабуть апокрифічний. Одначе в польськім таборі прийняли се все за факт.

Родина Потоцких особливо взяла собі до серця вістку, що Хмельницький збирається новим походом на Лупула. Андрій Потоцкий, староста галицький, в листі писанім з обозу, під першим вражіннєм [17]) сих вістей Маховского і товаришів, затрубив на ґвалт-не давати "в жертву сеї несамовитої й пяної бестії невинного чоловіка за те одно, що він був вірним і жичливим королеві". Король повинен зараз же післати військо в поміч господареві, "бо коли б написав тільки листа" "тому піякові", "то буде тільки ніщо (firka) у нього". "Так то гарно справив згоду пан Кисіль-на свою користь". Султан турецький певно не зістанеться невтральним, бо після перевороту, що стався в Царгороді в місяці серпні, до керми прийшли люде неприхильні Хмельницькому, які не стерплять його нападу на отаманського васаля, і т. д.

Гетьман Потоцкий в листі до короля [18]), здаючи справу з одержаних вістей

і пересилаючи лист Хмельницького, теж вимовлялися за інтервенцію в волоській справі- тільки в виразах більш здержливих. Стримувавсь і від таких песимістичних поглядів на ситуацію, як його молодший свояк, бо се ж і не в його інтересах було-представляти згоду, тільки що ним самим заключену, за помилкову і шкідливу, навпаки,- він далі боронить її перед урядом як своє діло.

Він переказував новини одержані з Царгороду: хан писав до Порти просячи, щоб йому прислано в поміч трьох башів-обіцяв з ними здобути Камінець й инші міста й замки опанувати. На те одержав від Порти таку відповідь: "Те чого ти домагаєшся, здійснити неможливо, бо час не відповідний-инші справи заходять; одначе з козаками приязнь тримай, і коли будуть домагатись помочи, то давай".

Новий візир, що настав після погрому прихильників Хмельницького, взагалі прихильніший Польщі, ніж попередній: висловляв бажаннє побачити в Царгороді польського посла, і Потоцкий просить подумати, чи не добре було б се бажаннє здійснити. На запевнення Хмельницького, що з боку Орди Польщі нічого не грозить, він не вважає можливим спуститись: коли Татари прийшли, з пустими руками не підуть: або впадуть до Польщі, або загостять до Волощини-на котру Хмельницький відгрожується через свої пляни женячки Тимоша. В такім випадку треба б було ратувати господаря волоського як сусіда і вірного королівського слугу, недавно наділеного польським горожанством. Він, Потоцкий, в сій справі вже з ним порозумівається і далі порозуміватиметься: ставить короля до певної міри перед фактом.

Одночасно Потоцкий написав Хмельницькому. Хмельницький відповідаючи каже, що одержав від нього два листи оден по однім; оден з них був писаний 14 жовтня-значить одночасно з реляцією королеві про місію Маховского. Але ми ніодного з сих листів не маємо-і про зміст їх можемо судити тільки з згаданої відповіди Хмельницького писаної 22 жовтня [19]).

Потоцкий писав йому в справах загальних політичних і в своїх власних, більш персонального характера. Він просив позволити його служебникові Славковскому війти в урядованнє в Черкасах-його старостві, як його представникові (підстарості). Просив знову за свого дворянина

Яскульського (що виконував його ріжні дипльоматичні доручення в Криму і в Туреччині), щоб він міг війти в володіннє своїми маєтностями-державами в старостві Черкаськім. З сфери загальної політики порушував знову ті ж справи: про Орду, що прийшла в поміч Хмельницькому, про воєнну послугу, котрої Річпосполита сподівається від війська козацького. В особій цидулі Потоцкий давав гетьманові якісь (ближче не пояснені в відповіді Хмельницького) приятельські довірочні остороги-просячи в разі чого негайно йому донести. Можливо, що тут говорилось про можливість козацьких повстань против самого Хмельницького, за поміччю Татар: Потоцкий обіцяв козацькому гетьманові всяку поміч і підтримку в разі потреби, аби він тільки його завчасу повідомив [20]).

Все се писалось, очевидно, в дружелюбних тонах, з усякою чемністю,-особливо згадана "цидула", котру Хмельницький в своїй відповіди і цінив як надзвичайний знак довіря [21]). Проте в польськім штабі рішено було далі триматися з усею обережністю: держати військо в цілости, не розпускаючи, на тих становищах де се діялося- під Бердичовом, на Білопіллю і в Махновці [22]), поки не вияснится історія з Татарами. За причину-перед Хмельницьким очевидно, виставлено се, що на Браславщині людність ще не заспокоїлась-ідуть бунти. Так оповідає Освєнцім. На той час коли можна буде військо розпустити, рішено було розложити його, згідно з бажаннями Хмельницького, тільки в західній частині Браславщини, не далі лінії Погребища-Саврань на сході, не займаючи навіть усієї Уманщини, і дати наказ щоб вояки виберали стацію в дуже невеликих розмірах ("давши уставу дуже слабу згідно з бажаннєм Хмельницького", як висловлюється тойже Освєнцім).

Поробивши розпорядження і передавши команду Каліновскому Потоцкий виїхав з табору до себе на Поділлє, 22 жовтня, не чекаючи відповіди Хмельницького. Він був до решти зломаний хоробою: ревматизм не давав йому навіть підписати своє імя.

Хмельницький відписав того дня, як Потоцкий кидав свою армію, листом повним чемности [23]). Обіцяв дати урядованнє підстарості Потоцкого в Черкасах-самім серцю й осередку козаччини, і наказати послушенство підданим старостинським і того пана Яскульського, що за ним вставлявся Потоцкий. Висловляв тільки надію що Потоцкий дав з свого боку

інструкцію, аби його підстароста поступав з підданими лагідно-“приласкав їх”. Заявляв своє горяче бажаннє-скоро тільки скінчиться ревізія реєстру, “вже розпочата в українних містах”,-послужити Річипосполитій всім військом Запорозьким, щоб “компенсувати грудьми своїми руїни Корони польської, що сталися за допустом божим”. Найбільш рішучим способом заперечував чутки про орду нуреддін-султана що, мовляли, стоїть під Чорним Лісом: нуреддін і не був на Україні-вернувся від Перекопу з усім військом, почувши про білоцерківське замиреннє, а Буджацьку й инші орди, що кочували поблизу, він давно вже відправив, через своїх післанців, на їх давні кочовища, і вони відійшли “в глибину країв своїх”. Обіцяв пильно слідити за якою небудь небезпекою на границях Річипосполитої, повідомляти про се коронного гетьмана і своїми силами також їх обороняти-хоча в данім моменті такої небезпеки не передбачав. Навпаки, коли б йому, Хмельницькому, була потрібна польська поміч, він по неї звернеться до коронного гетьмана (а не до якоїсь сторонньої держави, треба розуміти). Аби тільки Бог дав як найскорше скінчити ревізію реєстру: до її переведення нехай хоругви не поширюють своїх становищ в Браславщині-“доки ми той плєбс заспокоїмо, а там де вони стоять уже-нехай занадто не наприкряються простим людям”,-про се Хмельницький “унижено просить” Потоцкого, а по закінченню ревізії козацьке військо буде готове “против кождого неприятеля”.

Взагалі лист, держаний в дуже загальних тонах, був повний напруженої льояльности і в самих рішучих виразах запевняв Потоцкого в бажанню козацького гетьмана виконати Білоцерківську умову й віддячитися Ричипосполитій за замиреннє. Я думаю, що він мусів зробити користне враженнє на Потоцкого, тим більше що факти йшли в парі з словами козацького гетьмана. Він дійсно енерґійно працював над заспокоєннєм “плєбса” (се далі побачимо досить яскраво). Татар на українській землі дійсно не було, і походу на Волощину не було видно: чутки про се були фальшиві, як виявилось. Се з усею рішучістю потверджував окремим листом Виговський, що взяв тут на себе ролю польського щирого повірника, і ще якийсь анонімний польський конфідент, що з свого боку давав катеґоричні свідчення в сій справі. Орда пішла до своїх кочовищ; з Тавани писали її провідники до Хмельницького закликаючи до спільного походу на Черкесів або на Дунай-просили десять тисяч козаків, але не добилися нічого. Татарське військо сильно потерпіло від мору, і певно вже

по козацькій стороні не піде. Бей очаківський, що прислав свого післанця до Хмельницького з заявами приязни, дістав від нього не дуже чемну відправу: "Єсть у нас свій пан і король". "На Волощину були замисли, але побоялись іти: гетьман не велів".

Примітки

[1]) Про се довідуємося з листу Потоцкого до короля, з 14 жовтня (у Міхаловского, с. 645, з датою 4 жовтня, правильнішу дату дає копія в теках Нарушевича-№ 145 с. 329), з відповіди Хмельницького Потоцкому 9 жовтня (у Міхал.646 і копії в ркл. Осс. 2286 с.306, инша в Теках Нарушевича №145 с. 349 з помиленою датою 9 листопада, доповняє текст Міхаловского деякими цінними варіянтами), і з оповідання Освєнціма під місяцем жовтнем с. 376-7.

[2]) Равіта-Ґавроньский мило парафразує се оповіданнє: "Ціла та громада (родина Хмельницького) впала як на жир до Корсуня на славу... Всього було-хоч брести... Так виглядала українська біда, так бідував під час найлютішої війни руський хлоп, що про утиск і біду його розписувано так широко... Весело святкували, щасливо викрутившися з берестецької засідки і набирали сил до нової війни-до котрої завсіди був охочий Хмельницький-привидця й розбійник найстарший, як його називає Єрлич, православний Русин. Вигулявшися в Корсуні, на Різдво поїхав до Чигрина" (с. 190).

Останнє теж невірно: в Чигрині Хмельницький був уже в 20-х днях жовтня, як видно з наведених вище листів Киселя.

[3]) Лист писаний з польського табору після повороту-Staroż. Polskie с. 353.

[4]) Здається, се не той лист господаря без дати, що у Міхал. ч. 243: судячи з того що пише Потоцкий 14 листопада, в тім листі господаря, що він посилав королеві, мусіли бути инші вісти.

[5]) В листі Хмельницького присланого з Маховским (дата: Корсунь 9

жовтня) читаємо: “Тепер посилаємо лист до тої своєвільної купи, аби розійшлась, а якби не розійшлась-казав я її громити як своєвільників”. Се виглядає як безпосередня відповідь на тільки що отриману звістку, мабуть в листі Потоцкого, що він післав наздогін за Маховским.

6) “Пан воєвода київський і зручно і пильно ходить коло затримання покою. Листи його, котрі посилаю, покажуть в. милости також і то, чого він просить за сі, такі значні й коштовні праці свої. Поручаю його ласці в м. і гаряче прошу, аби його чесність (virtus) і заслуги були відзначені-чи тим пустим Богуславом, чи чим небудь иншим” — в Архиві ЮЗР. III. IV с. 626 се місце подекуди попсоване, справляю з копії в Осол. № 2286 л. 210 (iako dextre tak i pracowicie й т. и.).

7) Як я вже згадав вище, ми маємо його лист з 9 листопада в двох варіянтах: оден надрукований у Міхал. с. 646, і подібна копія з невеликими відмінами в Осол. 2286; другий, ширший в теках Нарушевича. Але, як побачимо нижче, мусів бути ще инший лист Хмельницького, судячи з листу Потоцкого 14 листопаду.

8) Се слівце zrazu пропущене в тексті Міхаловского, а єсть в копії Осолін.

9) Лист Андрія Потоцкого у Міхал. с. 647 і оповіданнє Освєнціма с. 376.

10) В тексті Міхаловского помилка: dobrodzieja IKM, замість: dobr IKM як у Нарушевича.

11) В звіснім нам листі Хмельницького з 9 жовтня сього нема, значить Маховский привіз ще инший, писаний перед приходом другого листу Потоцкого. Потоцкий пише: "Він устно подав до моєї відомости, і се певно, що до нього прийшов в поміч нуреддін-султан з усею кримською силою; правда, в листі він заявляє, що так тут орду розправив, що вона землі в. к. милости шкодити не буде; але той неприятель не звик даремно робити походів і вертатись до дому”. З контексту виходили, що се Хмельницький, а не Маховский сказав про орду, і се стоїть в явній суперечности з пізнішими запевненнями Хмельницкого, що орди не було на Україні. Але коли навіть се “устне” оповіданнє прикласти до Маховского, то таки у Потоцкого виходить, що Хмельницький писав йому щось про орду на Україні. Чи Потоцкий щось помішав, чи Хмельницький дійсно говорив инакше в

Корсуні, а пізніше вирікався в листах своїх?

[12]) В друкованім тексті се місце скорочене, в копії Нарушевича повніш.

[13]) Теки Наруш.-у Міхалов. коротше.

[14]) Сю поміту має копія в збірнику Краківської Академії № 1056 л. 35.

[15]) В копії Міхаловского, с. 644, сих слів бракує зовсім, у Коховского (с. 298) quoquam, "мало з чим", в копії Академії-з половиною, що неправдоподібно.

[16]) "Пішла чутка по устах польських, що Іслам-ґерай брата свого з сорокома тисяч. людей в жовтні до Польщі Хмельницькому післав, але скоро виявилось, що се вигадка, хоч не бракувало й копії ханського листу, котру я й маю у себе"-с. 92.

[17]) Лист писаний 13 жовтня, в день повороту Маховского-Міхал. с. 647.

[18]) Міхал. с. 644, для контролі вживаю згаданої копії Наруш. 145 с. 329 (з несвижського архиву).

[19]) Памятники изд. Кіев. Коміссією, I-II с. 605.

[20]) Я так думаю з огляду на чутки, що ходили в тім часі по Польщі й заховались для нас у Ґоліньского. Він пише, що Татари прийшли до Хмельницького після замирення, і Хмельницький "показував їм дорогу до Волох", аби помститися над господарем: сплюндрувати його землю за те що не хотів дати доньки за його сина Тимошка. "Але Татари, не можучи витерпіти без добичи, з'єдналися з гультяйством козацьким, не принятим до реєстру, змовилися вдарити на наших і окружити. Хмельницький довідавшися дав знати пп. гетьманам, що Татари з гультяями хочуть ударити на військо, се напевно,-нехай будуть обережні, бо сам він не може тут нічого зробити ані їх стримати. І так татарське військо вдарило на коронне військо, але застало його готовим, завдяки пп. гетьманам. Вийшла битва, і як оповідали згідно- наших загинула тисяча, а Татар з гультяйством, що замішалося між Татар,- згинуло сила, так що мало їх уйшло. Хмельницький виправдувався, що в тім не винен, бо то було без

його дозволу і наказу. Потім Татари з України усунулись” (с. 537). В Theatrum Europaeum зареєстровані такі звістки, зачерпнені очевидно з ріжних джерел:

Після підписання Білоцерківського трактату прийшли до козацького табору в великім числі Татари; Хмельницький відправив їх з нагородою до дому. Татари були тим незадоволені, попустошили козацькі оселі і взявши велику добичу пішли. Але Хмельницький післав за ними сина з 10 тис. козаків і той їх погромив і відобрав добичу (с. 84).

Стало відомо напевно, що богато тисяч нереєстрованих козаків (очев. випищиків) і збунтованих селян вийшло на татарську границю, тому що вони були незадоволені з угоди і хотіли з чужою поміччю далі вести війну з Поляками, поки не добються того що козаки стануть реєстровими а селяне будуть проголошені свобідними (с. 85).

[21]) Про сю цидулу Потоцкого говорить очевидно Виговський (Памятники II с. 604): він показував її Хмельницькому і намовляв його згодитись на ухвалену польським штабом лінію Паволоч-Саврань: доводив йому, що се для безпечности самої старшини буде добре (очевидно супроти небезпеки козацького або народнього повстання), і Хмельницький, мовляв, на се погодився. Одначе в своїм листі тільки подякував за щирість виявлену тою цидулою, але про лінію Паволоч-Саврань не згадав, і очевидно-в дійсности її не приняв.

[22]) Білопіллєм датовані листи гетьмана Миколая Потоцкого і старости Андрія Потоцкого 13 і 14 жовтня. Про Махнівку як місце польського табору каже Освєнцім.

[23]) Він носить в Памятниках I-II с. 604 дату 22 жовтня в Чигрині,- але про Чигрин в самім тексті ніякої згадки не має.

“ЗАСПОКОЮВАННЯ” НЕПОСЛУШНИХ, ПОРАДИ КИСІЛЯ, ПОТОЦКИЙ ПОХВАЛЯЄ ЛЬОЯЛЬНІСТЬ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

В справі заходів козацького гетьмана коло “заспокоєння” цілий пеан

проспівав йому в тих днях, на адресу Потоцкого, воєвода Кисіль, поставлений сторожем ладу і спокою на Україні. Приводом послужило убийство його служебника п. Луги. Кисіль послав його за Дніпро, в свої сіверські староства, і там у нього вийшов конфлікт з людністю; його там вбито, в м. Кобижчі, а коли місцевий полковник ніжинський поарештував бунтівників, то військо козацьке, що стояло на сіверськім фронті і ще не розійшлось, опротестувало такі репресії й упросило свого старшого-чернигівського полковника Пободайла, що прийняв командування після Небаби, аби він виступив перед гетьманом в обороні їх заслуг і не дав їх викидати з їх осель. Пободайло, як шеф Сіверщини, мусів стояти в різкій опозиції до білоцерківських постанов, що ліквідували козаччину на Сіверщині [1]). Він прийняв сю місію і поїхав з відповідним представленнєм до гетьмана-одночасно з Богуном, що з подібними ж представленнями поїхав до гетьмана від своєї Браславщини, так само позбавленої козацьких прав. Кисіль поспішив з своєї сторони звернутися до гетьмана і до Виговського з відповідними осторогами і накликами до льояльности і до можливого суворого відпору сій козацькій опозиції. Листи його до Потоцкого в сій справі-досі не видані, заховані в копіях несвижського архиву, настільки цінні для освітлення ситуації, що я наведу з них все цінніше:

"Хотівши знати, що там далі діється за Дніпром в тих розрухах, я вибрав певних суб'єктів і послав одного до Чернигова, другого до Вишневеччини, треного до Переяслава і всім їм призначив поворот на вчорашній день. З чим повернули і що принесли, як найскорше даю знати в. милости, мойому милостивому панові.

Всі порозходилися до дому, і коли полковник ніжинський зараз по убиттю слуги всіх забійців захопив і забрав до вязниці, рухи почали утихомирюватися. Але все те військо, котрого було кількадесять тисяч під Любечом-все то з тих міст і волостей, що комісією нашою [2]) від козацтва відтято, мало раду свою, і вислало до гетьмана запорозького чернигівського полковника Пободайла, що гетьманив над військом, а перед тим був у мене драґаном, і він мій підданий-з Носівки. Ставили йому [3]) перед очі свої заслуги і просили, щоб він їх не видавав (або не понижав). Як ту леґацію прийнято в Чигрині, і яка їм буде відправа, на тім вся річ висла, і дай Боже, аби той Пободайло, сіверський гетьман, на таку диспозицію трафив,

яку я в писанню моїм до пана гетьмана і до пана Виговського їм інтимував, і як я рахую час від виїзду того Победайла,-як раз тоді мав впасти в Чигрині мій лист, котрим я представив його махінації й заповів його приїзд. Покажуть то відповіди, котрих я завтра сподіваюся з Чигрина, а зараз пошлю в. м.: який наступив скуток-чи моєї ради чи того франта зради.

На дальше той задніпрянський плєбс таке рішеннє повзяв, яке його геній несе: коли їм той фурор не вдасться, вони хочуть фурор обернути в утечу, і всі що тільки були козаками-а були то всі заможні хлопи [4]), більша їх частина,-хочуть кинути міста і волости, піти за Полтаву на Мерл і до московської (границі). Вже гумна молотять, всюди готуються як у дорогу і свого Победайла чекають, з чим приїде. Коли б йому там-за моєю радою-голову знято, певно б помішалася (впала) й їх рицарства справа, і в дорогу виправа. Але коли вибирати з злого, то хоч і се шкода нам всім, ліпше аби вони геть пішли, ніж би (мали) тут шаліти й колотити. Але й тому можна б було запобігти, коли б тільки гетьман запорозький хотів щиро забезпечити безпечність приїзду панів до дібр своїх: кожен би міг приласкати ті дикі бестиї- підданих своїх.

Отже тепер висилаю до вашої милости ті певні відомости, а скоро тільки прийдуть відповіди з Чигрина-в котрих мусить бути рішеннє сього, я тої ж години відошлю вашій милости.

Що до мого власного жалю, то ніжинський полковник прислав мені лист по руськи писаний і цедулу Кобижської громади писану до нього: обидві посилаю в. милости. Полковник виправдується, що то без його відома сталося: забиттє пана Луги, і так воно єсть, і він зараз учинив, що повинністю його було: одних забійців узяв, а инших, що повтікали, він розшукує. Піддані ж коханки мої і перед полковником виправдувалися, і до мене з тим тепер приїхали, що в тій крови повинні не вони, а напад зробила голота, люзні люде, за приводом одного привидці, що був кілька літ війтом у Кобижчі: той здрайця утік, але його синів забрано до вязниці. Писар ніжинського полку з тим приїхав до мене від полковника і оповів, що з тим післано також і до гетьмана. Отже маю надію, що коли там збіглися й мої листи і та відомість від них, вони порушать гетьмана до гарячого жалю-аби тільки Богунів приїзд не перебив їх запалу, а з тим і моїх плянів.

Тут тепер також і ніжинські міщане, що приїхали до мене, щоб

поклонитися в. милости в особі моїй, як заступника, але вони ще тільки з поверховим афектом дивляться на річи. З Козельця арендар-той уже щирішу супліку прислав до мене; посилаю її в. м. Взагалі за божою помічю поправилися справи в тім моменті, а все залежить, як поставиться гетьман запорозький супроти експедиції того Пободайла.

Мої Кияне теж прийшли-аж по двох тижнях-витаючи мене привезли мині бочку пива і тушу мяса; а я стратив більше ніж тисячу злотих. Та ще мало годину терпеливости-а вони таки поправляться, бо у всіх одна країна (klima). Мене сюди Господь Бог покликав на те, аби я все се зносив. Які дальші його в тім вироки, сей тиждень все відкриє, і я його ще мушу в Київі перехорувати, (чекаючи) чи з Чигрина прийдуть добрі й скутечні резолюції. Отже коли б і в. м. міг іще до неділі затримати військо в обозі, то всі річи були б уже ясні: і втихомиреннє Задніпровя, і як гетьман запорозький прийме пропозицію гіберни [5]) для війська, і як покінчаться Богунові скарги [6]).

Другого дня Кисіль дійсно, як сподівався, отримав з Чигрина відповідь, згідну з його радами і бажаннями, і в тріумфальних тонах повідомив про се Потоцкого.

Коротко, за те скоро, все найкраще, за ласкою божою, в. м., моєму милостивому панові подаю до відома. Переважили мої заходи скриті махінації Пободайла, котрі я доніс п. гетьманові запорозькому. Сьогодня повернув мій післанець з Чигрина. Пободайла за шию взято. За Дніпро суворі універсали розіслано-копію одного з них переписавши посилаю, і зараз визначено чотири що головніші полки, аби були готові рушити з гетьманом на погамованнє бунтів, коли б вони не припинилися на Задніпровю. І тут з Київа тих забійців мого слуги зараз на екзекуцію призначено. Отже я Пану-Богові дякую, що хоч і кровю мого доброго слуги, а потім скорим заходом моїм ті рухи вже заспокоєні, і не буде їх, і спокій отчині потрібний і пожаданий в своїм порядку буде затриманий. З другого боку-варт похвал і гетьман війська й. кор. м. Запорозького-за той запал і честь! Тому я зараз від себе посилаю подяку іменем й. кор. м. і вашої милости, м. м. п., а вашу милость, м. м. п., прошу те саме зробити і прислати мині лист до нього написаний з заохотою до дальшого пильновання спокою і послуху й. кор. м.

Отже той перший пароксізм покаже кождому мудрість в. милости: що б уже діялось, колиб в. милость не постаравсь, щоб тут, в середині козацтва, було призначено око і ухо [7]) на обережність і спостеріганнє всіх моментів, і не призначив мене тут на знаряд собі й отчині. Я не сумніваюсь, що в. мил. ласкаво приймеш сю мою першу послугу, представивши панові й отчизні, і будеш просити, щоб мене надалі заохотити, аби я піт, труд і кошти свої далі тут ронив-аби й кор. мил. видав мандати на потвердженнє того, чого ще не достає до повноти права на Богуслав,-і на тім лист кінчаю [8]).

Сі відомости оптимістично настроїли Потоцкого і подиктували його передсмертну апольоґію Білоцерківського замирення і уставленого ним спокою на Україні [9]). Я згадував уже про неї. Потоцкий писав її на адресу кор. канцлєра-з огляду що від короля все ще не було ніяких листів у відповідь на його донесеннє про Білоцерківську угоду, і він бачив у тім доказ, що вона не добре прийнята на дворі. Отже виясняв мотиви, які спонукали його до замирення на сих умовах (наведені вже вище с. 367), і далі представляв корисні наслідки сього замирення:

Коли я тепер придивляюсь обичаям Хмельницького і Виговського,-дуже вони ріжняться від давніших, а властиво таки й зовсім до них не подібні. Зникло в них те давнє упередженнє, злість, вся їх заїлість. Вся теперішня їх інтенція-аби та згода була стала і ґрунтовна-в. м. побачиш то ширше й ясніше з листів, що їх я посилаю [10]).

В Браславщині за ласкою божою хлопи вже осідають, освоюються з панами і з жовнірами. На Подністровю вийшли були з послуху, але син мій, староста камінецький звівши з ними кілька битв, почасти вже приборкав, і далі буде приборкувати, коли б схотіли шаліти. На Задніпровю насмілилися вбити слугу п. воєводи київського, але і ті розрухи вже втихомирилися і злочинці того вбийства за наказом Хмельницького одні під меч, инші на шибеницю призначені. А головного привидцю того задніпрянського бунту Пободайла, що під Любечем був і тепер вислав посольство, котрого зміст в. м. побачиш з листу воєводи київського, взято до вязниці, і нема надії, аби звідти живий мав вийти. Бо таку йому [11]) дано інструкцію, щоб ті голови які замишляють і замишлятимуть повстання, він спрятав-і того він тримається. А що так він починається своєю цнотою і жичливістю до в. к. мил., можна сподіватись, що згода ся буде трівка й ґрунтовна,-коли тільки з

нашого боку не забракне потрібного, і до якогось часу військо своє триматимемо в пропорції. Приведемо їх до найкращого поводження з Ордою: легкі до того способи, аби тільки вони знали, що вина їм щиро відпущена і життє їх безпечне; се їх найбільше займає, як в. мил. побачиш з листу Виговського [12]).

Посварити їх з Ордою не буде трудною річчю, аби вони тільки вповні осіли і набрали до нас повного довіря. Маю відомости, що після довершення моєї з ними згоди богато козаків пішло по лиси [13]) і в ріки по рибу,-а коли вони на ті місця подались, то неможлива річ, щоб їх не захопив апетит до здобичи і лісів татарських. І човни на море готують, і на весну їх не занедбають-коли їх особлива заборона й. кор. мил. не спіткає й не спинить. Але я поскільки бачити можу, се для уґрунтування згоди пренеобхідно-моря їм не боронити, а (навпаки) наказати їм до того діла завчасу приготуватись. А пренеобхідно з тих причин. Перше-тим замислом і актом кинемо незгоду між ними й поганством, і так захитаємо їх тісну приязнь. По-друге-покажемо поганству, що потенція королівська в силах кожному неприятелеві відомстити свою кривду. Завжди за неї віддячитись.

Але і се вважаю потрібним для укріплення згоди-мати потрібну кількість війська, аби те хлопство мало на що оглядатися, і ми завсіди мали чим відбивати напади Орди, що схоче і у нас тут гостити навзаєм-як козаки у Татарів. А инакше коли того не буде, певно хлопи знову повстануть (wierzgną) і поновлять давнішу небезпеку-котрої вже нас Боже борони.

Сі представлення призначалися для короля і всього двору, і вони не зістались без уваги, а навпаки-лягли в основу королівської інструкції на сойм, виготовленої 16 листопада, себто зараз по одержанню сього листу Потоцкого. Пояснивши причини білоцерківського замирення, більше менше так як поясняв його Потоцкий у сім листі-записці, інструкція говорила далі:

Признаючи, що згода ся дуже потрібна і для Річипосполитої корисна, бажав би король, щоб вона була ґрунтовна і могла зіставатися без одміни. Він і не має сумнівів що до гетьмана запорозького і всеї старшини і реєстрових козаків, що вони будуть вірні присязі й виконуватимуть свій обовязок. Одначе передбачає, що й після сеї згоди чернь українська і своєвільство не так легко втихомиряться, і піддані неохоче повернуться до послушенства

панам своїм. Та й самі реєстрові козаки не будуть триматися в послуху инакше як тільки військом, і то військом слушним, на Україні присутним. Того всього ясний маємо доказ по Зборівськім договорі-як ми тоді собі певний спокій обіцювали, і як потім завелася на тім Річпосполита.

Єсть при тім і такі остороги, що Отоманська Порта, як тоді сприяла козакові й війну підтримувала, так і тепер веліла татарському ханові не залишати їх (козаків) [14]) і далі не перестає їх підбурювати против Річипосполитої безнастанними посольствами й дарунками, обіцюючи свою опіку. І Татари засмакувавши собі скілька разів таку здобич, що нею вони обловлювалися, не зараз залишать свої напади. Свіжий приклад тому-що не вважаючи на таку велику і соромотню невдачу, нуреддін-султан, брат ханський, прийшов з усіми ордами кримськими, і хоч згода вже була заключена,-таки даремно вертатися він не хоче.

З огляду на се король проєктував полишити й на наступний рік військо в тій великости, як його ухвалено було попереднього року [15]).

В напрямі утримання добрих відносин з козаками, щоб справити їх на Туреччину так як проєктував Потоцкий, впливали на польський двір також і західні сусіди. Ще в липні-серпні, як тільки почала світити надія скорого замирення з козаками, венецьке правительство поновило свої пляни козацького морського походу. Венецький посол мав авдієнцію у цісаря в польсько-турецьких справах, подав до його відома, що з огляду на недалеке закінченнє польсько-турецької війни венецька сіньорія доручила свому послові в Польщі поновити заходи коло орґанізації козацького походу на Чорне море, і очевидно тоді ж-як то робив пізніше-просив цісаря, щоб він через свого варшавського посла впливав в тім же напрямі [16]). Польський двір виявляв готовність помогти в тій же справі, й кінець кінцем Кисілеві доручено і з сього боку-мабуть від канцлєра Лєщиньского, щоб він занявся сею справою. Кисіль сповіщав потім (десь в грудні), що на се треба грошей, і він меньше як з 100 тисяч фльоренів не почне переговорів у сій справі. Венецький посол гр. Кавацца довго не годився на таку велику витрату, аж нарешті рішився дати згоду [17]). Бажання розсварити козаків з Турками знову таким чином сплїталися з надіями витягнути гроші у Венеціян на сю ціль,-як рік тому [18]).

З свого боку Хмельницький видимо відложив свої волоські пляни. З одного боку, очевидно, не мав охоти тим дражнити Польщу, і з-окрема Потоцких-коли як раз у нього уставлялися добрі відносини з сим недавнім запеклим ворогом козацтва. З другого-на нього мабуть вплинули зміни в турецькім уряді, згадувані вже нами вище: в 20-х днях серпня того року одне за другим пройшла низка повстань (викликаних монетними спекуляціями уряду), гаремних і військових конспірацій, і закінчилися провалом яничарських старшин, що стояли за союз з Хмельницьким і вважалися його протекторами (в тім числі й звісний нам Бекташ-аґа, "що прийняв був Хмельницького за сина" [19]). Вважалось се провалом взагалі всяких звязків з Козаччиною; новий візир вів приємні для Поляків мови, і пройшло якийсь час, поки виявилося, що в політиці Порти се не зробило змін і вона далі тримається ворожо супроти Польщі й цінить союз з козаками не менше, коли не-більше ніж перед тим. Поки се вияснилося, в листопаді-грудні Хмельницький міг вважати рискованим зачіпати васальні землі Порти [20]).

Примітки

[1]) До нас заховався, в тім же несвижськім архиві, прецікавий його лист що характеризує його позицію в сій справі: він теж не виданий і я подам тут його переклад (копія доволі несправна, але й сам лист, писаний по польськи не визначається гладким стилем):

"Степан Пободайло полковник чернигівський війська й. кор. м. Запорожського і всього Сівера, на той час-на залозі краю Сівірського.

"Мій ласкавий пане хорунжичу в. кн. Литовського!

"Прийшов лист від вашої милости до міста Седнева, до міщан і всієї волости, і про сей лист і мині, полковникові, до Чернигова знати дано. Читаючи того листа не хотів я того занехати, аби не побажати тим моїм писаннєм доброго здоровля в. милости. А що трапилась мині слушна оказія до тих країв ваших, то я тим писаннєм насамперед жалую пригоди твоєї, Богом призначеної милій дружині твоїй. А при тім не мало дивуюсь твому

замислові такому дуже передчасному, що ти не чекаючи трактатів соймових важишся так скоро висилати своїх слуг на уряд і сам в короткому часі бути обіцяєш. Отже я з жичливої приязни моєї (тебе остерегаю): не будь в тім широко-сквапливим (поспішним). Бо й. м. пан гетьман наш має в тім від короля пана нашого милостивого, щоб хоч в. милости панове (могли) до маєтностей і підданих своїх приїздити, але при тім щоб козакам-товариству моєму, від вас жадної шкоди і найменшого пренагабання не було. Тому я хоч і убезпечаю в. милость для обзору маєтности й підданих своїх, на час і день, але скромно- з самим двором своїм, а не інстиґуючи на нас: не з хоругвами ані з бубнами, не в сто конь людей або в двісті. Бо тоді й я не ручу, аби в перемешканню, при такім витанню, не сталася скора розправа- котрої будеш в. м. каятись, а я в. м. і дітей, котрих маєш, жалувати вже не поспію.

"А в. м. як пан і славний монарх (!) з огляду на мене-слугу з рамени й. м. пана гетьмана і всього товариства війська Запорозького-що я був муром і заслоною держав і волости твоєї Седневської, другим разом не присилай до мене своїх післанців без подарунку (в копії bez podatku.) мині, приятелеві й слузі твому, разом з товариством моїм-хоч не великого: на сотню золотих, або на другу, або хоч би й на десяток. Я так розумію, що то завсіди не було б за тобою, а хіба перед тобою.

Затим з повольним услугамии моїми пильно віддаюся і спільно з товаришами моїми пильно чолом бю. Стефан Пободайло полковник чернигівський війська й. кор. мил. Запорозького".

Теки Нарушевича № 145 с. 409-11.

2) Білоцерківською.

3) Хмельницькому.

4) a byli co moznieisi chłopi i maior pars ich.

5) зимового постачання, стації инакше кажучи.

6) Далі пише Кисіль про свої приватні справи: про очікування, чи король сповнить його прохання, і обережні погрози, коли його побажання не будуть вдоволені, то він кине всю роботу й поїде до дому. Теки Нарушевича

№ 145 с. 303-8, дата: 27 жовтня, на замку Київськім.

[7]) Себто Кисіль!

[8]) Теки Нарушевича 145 с. 337-8 (з того ж несвижського архиву).

[9]) Надр. в Архиві III. IV з копії Петерб. публ. бібл. с. 623, я крім того мав копію Оссол. 2286 з датою 2 листопада з Пустовиск (л. 210) — з копіярія списаного рукою Пшиленцкого з збірки Віляновської бібл. (тепер Потоцких у Кракові); вона дає змогу виправити деякі помилки і прогалини виданого тексту.

[10]) Мова про листи Хмельницького і Виговського 22 жовтня, вище с. 380-1.

[11]) Хмельницькому.

[12]) Мова про "цидулу" Виговського, подану до листу з 22 жовтня (Пам. I-II с. 604), що кінчиться словами: "Одного прошу, аби я був певен своєї безпечности".

[13]) На лови до степових уходів.

[14]) Пор. вище інформації Потоцкого, с. 378.

[15]) Інструкція в Теках Нарушевича 145 с. 353, Осол. 2286 л. 218 й ин.

[16]) Жерела т. XII, с. 170-1.

[17]) Жерела т. XVI с. 138-9.

[18]) Так кінець кінцем уяснили собі сю справу і в Венеції: "Правда була така, що в Польщі трактували сю справу насупроти: хотіли витягнути гроші, щоб повести велику війну через козаків, а наміру атакувати Турків не мали". Валіеро у Цінкайзена IV с. 831.

[19]) Лист молдавського господаря без дати у Міхалов., с. 469.

[20]) Обертався в Польщі й за кордоном лист Хмельницького до султана такого змісту:

Великий царю анатольський, всеї Греції й инших несчисленних земель, міст і замків володарю, султане Ахмет! Покірно кланяємося вашій цісарській милости як вірні піддані й голови наші під ноги ваші цісарські піддаємо. Прийшлось нам згоду зложити з Ляхами, одначе ми в статочній і непорушеній приязни зістаємося з ханом татарським, і сю приязнь хочемо дотримати аж до останньої границі життя нашого. Також і вашій цісарській мил. хочемо бути вірними підданими, і хоч ми з Ляхами згоду зложили, одначе тримаємо Ляхів в руках і за догідною оказією всіх підібємо під ноги і під владу в. ціс. милости. Тому покірно просимо в. ціс. мил. знову листи писати до хана, аби нам дотримав приязни, що її був з нами вчинив, і в усіх наших потребах і пригодах на оден рух зараз в поміч прибував. Бо Ляхи запевнившися учиненою згодою за Дніпро для випочинку переправились, а нам їх побивши легко їх решту привести під владу в. ціс. мил. А тим часом поклін як вірні піддані віддаємо-просячи Бога аби в. ціс. мил. при довгім життю кожного неприятеля поборав. В обозі під Білою Церквою 4 листопада р. 1651. Вашої ціс. мил. унижений підданий Б. Хм. військом Запор.-Осолін. 3564 л. 265.

Лист сей вважаю непевним, бо хоч би поправити новембр на октябр а султана Ахмета на Магомета, лишається недорічність Білоцерківського обозу-і переходу польського війська за Дніпро. Та й зміст мало правдоподібний-хоча якийсь подібний лист по Білоцерківській угоді дійсно мусив бути до дивану післаний.

НАСИЛЬСТВА НАД ЛЮДНІСТЮ, ПОЛЬСЬКА .СТОРОНА КОНСТАТУЄ НАСИЛЬСТВА, ТРІВОГА В НАРОДІ, УТЕЧА ЗА МОСКОВСЬКУ ГРАНИЦЮ.

Таким чином падолист і перша половина грудня пройшли під знаками скріплення добрих відносин Польці й України (козацької старшини, я розумію). Королівський уряд заявляв довірє гетьманові. Хмельницький не жалував зусиль засвідчити свою льояльність. Складав новий реєстр, понуджував козаків до переселення на дозволені їм осади, наказував старшині, пособляв старостам, державцям і дідичам в їх повороті до своїх маєтків, і міцно держав в руках та громив всяке своєвільство. От кілька записок переказаних нам московськими вістунами.

Брянський пушкар Кирило, повернувши з заграниці оповідав в Брянську 20 с. с. листопаду:

Був я в городі Сосниці, і при мені приїхав до Сосниці слуга пані Пісочинської; зовуть його Харевським [1]), а з ним приїхало двору його чоловіка з 20, за наказом пани Пісочиньской-приймати город Сосницю. І той город Сосницю козацький [2]) сотник Іван Красовський з наказу полковника Степана Пободайла тому слузі панії Пісочинської Харжевскому віддав і в усім з ним розквитався. А тому сотникові козацькому Іванові Красовському велено побути в городі Сосниці до наказу гетьмана Б. Хмельницького.

Та ще чув я-оповідав той же Кирило,-що до города Мени, маєтности пана Кисіля приїхав його урядник, а з ним Німців чоловіка з 50, і город Мену від сотника козацького прийняли. Та ще з чутки чув, що пана Паца урядник город Седнев прийняв [3]).

Того ж дня оповідав брянський торговий чоловік Кузьма Микулин, повернувшися з Почепу:

Приїхав до Почепу від Кєрла слуга його-зветься Сідлович, а з ним Поляків чоловіка з 30, листопада 14 дня, і з наказу пана свого Кєрла від козацького сотника Курила Яковлева город Почеп прийняв; а Курило Яковлев віддав той город Почеп з наказу гетьмана Б. Хмельницького, за письмом полковника Степана Пободайла [4]).

Два тижні пізніш вернувшися з Почепа торгові люде оповідали в Брянську:

Тепер у Почепі урядник пан Єсимонт, а з ним товариш пан Сідлович, а людей з ними в Почепі, Поляків і Німців, з 50 чоловіка; від Поляків, що тепер у Почепі чули ми, що на Миколин день прийде до Почепа Поляків чоловіка 200, а на Різдво 300.

А що був в Погарі полковник Опанас, то він спішно виїхав до гетьмана Б. Хмельницького 13 листопада, а то (щоб довідатись), чи за його відомом чи за королівським Поляки почали володіти пограничними городами.

Поляки міщанам і повітовим людям обиди і утиску не чинять, а челядники їх кажуть їм потайки, щоб вони в Почепському повіті не жили, а йшли б

куди хто хоче, бо їх Поляки мають усіх побити й порубати. І почепські міщане й повітові люде потайки послали від себе до Трубчевська до воєводи козака Петра Рославченка з товаришами, аби він їх прийняв на царську сторону.

А від самого почепського урядника Єсимонта чули ми, що київський підвоєвода живе тепер в Мглині, а людей з них до 200 чоловіка, а житиме від 2 грудня з тиждень, а куди поїде, ми не чули [5]).

На правім боці, в Київщині, наскільки шляхта роззухвалилась і почала тиснути людність-не тільки підданську, але й козацьку, маємо кілька свідоцтв цінних тим, що вони не ретроспективні-не з пізнішої перспективи писані, а дані сучасно, ілюструють стан річей з місяца листопада й грудня.

Потоцкий в згаданім листі до канцлєра (2 листопада) просить його узброїти воєводу Кисіля, "як комісара і руку королівську" (технічний вираз про старостинську владу, що належала Кисілеви як воєводі), найбільшими повновластями супроти своєвільних київських шляхтичів, що "при війську замісць служби Річипосполитій навчилися шарпаниною займатись і від сих потягів своїх не хочуть відстати та дають всяку оказію до нарушення пактів". Маєтних (що володіли власними маєтками) він радить покликати на соймовий суд, а на немаєтних дати право воєводі без дальшої процедури хапати й сажати до вязниці-"на пострах тої шляхти, бо дуже їм колеса розбіглись" (занадто розгулялись) [6]).

Ближчі вказівки про насильства, що чинилися дідичами й державцями київського воєводства, знаходимо в універсалі наступника Потоцкого в командуванню військом, польного гетьмана Каліновского, з 6 грудня н. с. Він звертається до "діґнітарів, урядників (старостинських) та всього рицерства Київського воєводства" з приводу частих скарг що приходять до нього "від пана гетьмана і війська в. к. м. Запорозького". "Обивателі (шляхта) Київського воєводства-скаржиться Запорозьке військо- в противність пунктам угоди не дозволяють товариству війська Запорозького виходити з маєтностей шляхетських до маєтностей королівських, продаючи свої доми, збіжжя й достатки. Вони зараз, не чекаючи уставленого часу, виганяють сих товаришів війська Запорозького (козаків)"-очевидно забираючи на себе їх господарства. "Приходять також і инші скарги: що инші пп. обивателі не дозволяють виходити з дібр своїх, і карають за се

вязницею і смертю” [7]).

Доповненнєм може послужити оповіданнє московського агента, купця Зеркальникова, що був у Чигирині в перших днях січня с.с., і Виговський з доручення гетьмана дав йому деякі відомости, між иншим про посольство Каліновского, що саме тоді приїхало до Чигрина, 7 (17) січня:

Прислав до гетьмана польський кор. гетьман Каліновский своїх післанців з листом, щоб він, гетьман, і все військо Запорозьке жили нічого не боячися від них (з польського боку): на чім Поляки з козаками договорились, на тім стоять твердо і ніякої від них зради не буде. І нехай козаки переходять до королівських маєтків без сумніву. А хто з них буде своєвільний, нехай гетьман їх гамує; а коли йому загамувати їх не можна-нехай тих самовільників присилає до Поляків, а ті їх каратимуть. А коли польські державці (королівщин) почнуть чинити якесь насильство над козаками, або за свої давні обиди мститися-вони (Поляки) таких самовільників відсилатимуть на кару до козаків [8]).

Як бачимо, сама польська сторона признала, що зараз же після Білоцерківського замирення, навіть на території Київського воєводства, що зіставалося під протекторатом і охороною козацького війська, українська маса, навіть козаки стали предметом насильств, утисків і помсти з боку своїх поміщиків, старостинських урядників і всякого воєнного люду. Представники польської влади, вимагаючи від козацької влади приборкування всякого непослуху серед підданих і козаків, навзаєм обіцювали карати польських утискачів і своєвільників на принципах обопільности. Біда була тільки в тім, що тим часом як гетьман, і полковники за його наказом, щедрою рукою посилали під польський меч і на шибеницю українських своєвільників, де їх з залассєм карано на пострах юрби,-про польських своєвільців ішли тільки балачки, листування і т. д., і їх кари ніхто не бачив і не чув. Тим часом від насильств, здирств і убийств, чинених безпереривно над учасниками повстань, стогін стояв на Київщині, а ще гірше було за козацькою лінією, куди не сягав козацький протекторат, і гетьман не мішався до тутешніх подій, щоб не псувати відносин з польською владою. Він, як ми бачили, просив польських гетьманів, щоб з українським людом, бодай на перших початках, поводилися не дуже суворо, але сі обережні прохання зіставалися в польських архивах, не переходячи в діло. А що діялось в дійсности, так характеризує сама

польська сторона устами свого Гомера, Самійла Твардовского, забувши тільки-що вказану ним причину причин-хлопську злість на панів:

Зима була, для війни неспосібна доба! Військо наше на лежах спочивало собі, нагороджуючи собі біду попередню-хлібом новим... Бо і справді вже у всім дожились до краю, і того ані з платні ні з яких дарунків нагородити собі ані сподівались. Тому скільки простору з Київа по Браслав, позаймали все собі по сій стороні, та й за Дніпро чимала частина їх перебралась. Там не знаю, як вони собі заховались супроти місцевої людности. Зимуючи в краю мало забезпеченім, серед безконечних ворогувань повинні були їх собі придобрювати й гамувати їх завзяту сваволю. Вони ж наче з своїми хлопами, так немилосердно відразу почали поводитися з нею. Силоміць забираючи поживу, рахували її так, щоб збагатитися зараз! Притиснені тяжкими стаціями, (піддані) легко могли бути заохочені до бунтів і давнішої злости, і тільки чекали способнішої для себе пори (68-9).

Становище хлопа в руках пана-се край безправности і утиску, що міг загрожувати всім причетним до пережитого руху.

Супроти того українська маса: селянство, міщанство, козацтво не знали як їм розуміти таку пасивність, більш того-податність і услужність на панські побажання у Хмельницького і старшини. Припустивши, що в Білоцерківській умові прийпиось їм зробити в тім напрямі якісь уступки,-як можна було їх сповняти? Для козацтва кінець кінцем не зісталось тайною, що й під Зборовим були дані подібні обіцянки,-але ж гетьман і старшина їх не сповняли! Яка ж потреба була виконувати такі тяжкі й незносні жадання тепер? Ми бачили, що чернигівська козаччина, призначена на ліквідацію, ніяк не годилась на передачу в панські руки Чернигівщини. Вислала до гетьмана свого головного коменданта, наказного гетьмана Пободайла, щоб протестувати против свого скасування і передачі Чернигівщини в руки королівських старост. З тим же післала старшина, що держала міста. Польська сторона підущала гетьмана, щоб він се трактував як бунти і непослух-вязнив, стинав таких своєвільників, давив всякий непослух опираючись на польське військо. Гетьман, як бачимо, давав обіцянки, але не розправлявся суворо з тими, в кім не бачив непослуху йому, гетьманові, а тільки опозицію тяжким умовам замирення. Всупереч сподіванкам Кисіля й Потоцкого, що Пободайдо наложить головою за свій непослух, він був відпущений з Чигрина назад-з відповідними

інструкціями: не обгостряти відносин. Він по тім уже не боронив старостинським урядникам переймати міста й управу в них, але як побачимо нижче-не розпускав козаків, не переводив реєстру і не виводив козаків до Київських королівщин.

Подібне діялось і на Браславщині. Як бачимо з листу Кисіля, шефа Браславщини Богуна сподівалися в Чигрині одночасно з Птободайлом; вповні можливо, що він справді приїздив з своїми представленнями і дістав подібні інструкції, що й Пободайло. Слідом побачимо польську звістку з початків грудня про універсала Хмельницького до браславської людности, де він, мовляв, наказував терпеливо зносити польську окупацію протягом зими, а з весною обіцяв звільнити їх з тої кормиги 9). На жаль не маємо автентичного тексту, і не можемо судити, чи се універсал апокрифічний, чи були дійсно накази Хмельницького з такою нотою тимчасовости,-чи може місцева, браславська старшина від себе додавала те, чого не говорив виразно сам Хмельницький. Все се можливо-але такі обережні півслівка заспокоєння й надії, коли й пускались, не могли задоволяти людей, поставлених перед грізну небезпеку привернення польського панського панування. Київський чернець Арсеній, що вибираючися до Москви при кінці 1651 р. і на початку 1652 об'їздив ріжні українські міста, був у гетьмана, митрополита й ин., так оповідав про настрої й відносини на Україні:

Козаки всі розпущені по домах, і в зборі їх ніде нема, і Поляків теж в зборі против них нема, бо у них після останнього замирення ніякої сварки не було, і гетьман Хмельницький сильно наказує козакам, аби вони з Поляками ніде не сварились. А війну вести против Поляків і за козаків-ніяк не хоче. Реєстровим козакам велів він усім перевозитися до Київського воєводства. А гетьманові великому корунному Каліновскому королівським наказом велено йти за Дніпро на лежу-і гетьман Хмельницький Каліновскому йти за Дніпро також не заборонив, і знак йому свій дав, щоб його козаки у всім слухали. І Каліновскій пішов за Дніпро до Ніжина, а за ним Поляків 7000. А задніпрянські козаки дуже бояться Поляків-щоб їх не зруйнували, і на гетьмана Хмельницького скаржаться, що їх Полякам видав. А Хмельницький їм наказує, щоб вони панів своїх слухались і були в їх послушенстві по давньому; коли ж вони своїх панів слухати не будуть і буде їм за те щось від панів-будуть самі винні, і він за них стояти не буде.

Та й через те він за них стояти не буде, бо як у нього була з Поляками війна, то він, гетьман, стояв против Поляків з справжніми реєстровими запорозькими козаками та з кримськими Татарами, а тих задніпрянських козаків на поміч не кликав, бо вони панські піддані; а вони своїх панів побили і самовільно пристали до Запорозького війська. Тому тепер вони з своїми панами як хочуть, а йому до того нема діла. А задніпрянські козаки бачучи свою безнадійність, сподіваються собі від Поляків великого руйнування, і тому богато їх тікає на царську сторону, до Путивля.

А згода у козаків з Поляками, він думає, буде міцна,-тому що гетьман Хмельницький війни з ними починати ніяк не хоче [10]).

Як бачимо, перехід польського війська за Дніпро, що стався на початку нового року, зробив особливо гнітюче вражіннє, і довершив зневіру козацтва і народніх мас до гетьмансько-старшинської політики і до свого положення. Але се почалось уже після перших досвідів від білоцерківського замирення. А виявилося поруч всяких петицій і убігань до гетьманської протекції, з одної сторони-в масовій утечі за московську границю, з другої-в пробах активної опозиції, в тих бунтах і своєвільствах, про які стільки чуємо з польської сторони, але на жаль-все в дуже загальних фразах, майже без усяких конкретних подробиць. Бо ті подробиці, які маємо, належать більше до часів перед розривом з Поляками, коли Хмельницький немов спішив сповнити польські поради: використовуючи присутність польського війська вирвати і знищити опозицію в війску й народі проти себе, під приводом нищення непослуху панам і урядникам. Коли розглядати його поведеннє з сього місяця в аспекті пізнішого польського розриву, можна прийти до висновків на взір Твардовского-що все се було одно тонке лукавство, одна інтриґа: з одної сторони дати народнім масам, з-окрема козацтву, добру порцію доппінґу-підняти його енерґію страхом повороту панського пекла. З другого-притисши до муру необхідности і старшину і військо, винищити в останній мент перед відновленнєм боротьби всякі супротивні, небезпечні елєменти і перетворити українську масу в свою послушну армію: розріджену, ослаблену, але одноцільну. Нехай слабодушний, непевний елємент відливає за кордон, досить буде й того, що лишиться-аби він був суцільний і послушний свому гетьманові. Такі підозріння були у чужих (Твардовский) і у своїх (Самовидець)-як ми ще побачимо, і може бути, що в тім була й доля правди. Хмельницький проходив подвійну школу тонкої інтриґи: єзуїтську і

орієнтальну! А в тім-не можучи говорити напевно про мотиви його поведінки, досить буде констатувати й те, що так розуміли його тактику сучасники, свої й чужі. Коли ж такий рахунок у нього був справді, то одне що його перечеркнуло: се що українські маси такого експеріменту не витримали і полинули за московську границю в занадто великій скількости, зіставивши свого занадто мудрого гетьмана на мілині.

Примітки

[1]) Пор. нижче с. 402.

[2]) В ориґіналі скрізь-черкаський.

[3]) Польські справи москов. фонду загран. справ 1651 р. ст. б, л. 457

[4]) Тамже л. 455.

[5]) Тамже с. 515-6.

[6]) Архивъ ЮЗР. III. IV, с. 627.

[7]) Памятники кіев. ком. I-II с. 607.

[8]) Сказка Зеркальникова-Польські справи б. архива загр. справ, 1652 р. ст. 1а, вязка 90; про иншу мову Виговського ще далі.

[9]) Королівський додаток до інструкції соймикам нижче, с. 395.

[10]) Польські справи архиву закорд. справ, 1652 р., ст. 1.

ЧУТКИ ПРО БУНТИ ПРОТИВ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, НАРІКАННЯ НА ГЕТЬМАНА І СТАРШИНУ.

Відомости про "бунти" против Хмельницького і його сувору боротьбу з опозицією Білоцерківській угоді серед Козаччини починаються слідом по сій угоді і потім ідуть до самого відновлення війни.

Ми бачили вже поголоску записану Ґоліньским про те, що мовляв зараз після Білоцерківського замирення "козацьке гультяйство", що мусіло зіставатися поза реєстром, з'єдналося з Татарами, що спізнилися під Білу Церкву, і з ними попробувало далі воювати з Поляками, против волі Хмельницького. А він попередив про сі пляни гетьманів польських, і зіставшися нейтральним, підвів під страшну різню сих непослушників разом з Татарами. Паралєльні історії знаходимо між варшавськими звістками нунція, в його реляціях з листопаду і грудня. 8 листопаду він писав, що "гидра козацького повстання, стративши одну голову, силкується випустити кілька нових": ті що їм замиреннє загрожує виключеннєм з

реєстру, незадоволені з партії Хмельницького вибрали собі иншого старшого. Але Хмельницький з кількома полками їх погромив, і взяв до вязниці "кількох послів, що прийшли просити у нього помочи від імени литовських козаків" (мова тут мабуть про посольство Пободайла від імени того сіверського війська, що стояло на литовськім фронті). "Богато їх ужито на стару їх рибальську роботу [1]), а Татар, що прийшли йому в поміч, Хмельницький відіслав назад до Криму, і такою своєю поведінкою заставляє думати, що він краще хоче спокою, ніж нових небезпек і рисків війни".

Два тижні пізніш, 30 грудня, нунцій сповіщає про бунт, вчинений козацьким послом, висланим перед замиреннєм до Москви, щоб добитися її помочи против Польщі: повернувшись на Україну і заставши тут замиреннє, він був тим дуже невдоволений і став орґанізовувати партію за дальше продовженнє війни з Польщею. До нього пристали випищики, вийшло повстаннє, в нім убито двох полковників-прихильників Хмельницького, і йому самому сі непримирені грозили смертю, коли він не піде з ними, розірвавши з королем і Річпосполитою. Але Хмельницький тримається льояльної політики, коли не з прихильности до Польщі, то з побоювання, що новий розрив цілком знищить всі його пляни [2]).

Ґоліньский розповівши вищенаведену історію про пробу "гультяйства" звязатися з Татарами, розповідає далі такі чутки про "гетьмана Бугая"- записані мабуть при кінці листопада (судячи з того що вони переириваються звісткою про смерть Потоцкого):

"Видав Хмельницький (по білоцерківськім замиренню) універсали по Руси і межи хлопами, аби з куп розходилися до своїх сіл і містечок-були підданими своїм панам і віддавали всякі повинности. Покладаючись на то богато шляхти поїхало до своїх маєтностей, сподіваючись вірности і підданства. Але хлопи зрадливо заявляючи їм свою вірність, богато порізали шляхти-панів своїх. Коли Хмельницький про се довідався, велів пятдесять найбільше винних стяти, а одного старшого, їх принціпала-вбити на палю, чинячи справедливість для спокою. Не стало то за наше: кілька хлопів за стільки побитої шляхти. Але хлопи, не слухаючи Хмельницького, таки не хочуть розійтися з купи до роботи на своїх панів: засмакувала їм сваволя. А до нього переказали: "Коли ти від нас відступивсь, а з Ляхами збратався, то ми собі виберемо иншого гетьмана й будемо воювати, а до

панів своїх робити не підемо!” Так сподівалися знову непокоїв на весну”. На боці приписка: “Бугая вибрали за гетьмана”, і по звістці про смерть Потоцкого дальші “новини про Хмельницького”: “Ніби то якийсь полковник Бугая на бенкеті, посварившися, мав нелюдсько забити Хмельницького, таке йому сказавши: “Ти зрадник, бо ти від Руси і козаків відступивсь, а за Ляхами поєднавсь і побратавсь”. І той Бугай учинився старшим реґіментарем, бунтуючи хлопів, аби не були послушні панам своїм, і обіцяв їм...” (зрізало кінець, ст.537).

Сього Бугая заніс потім до своєї історії Коховский. Описуючи задніпрянські бунти-тим часом, як на Правобережжу Хмельницький підтримував спокій, він завважає: “аби Хмельницький відітхнув, инший провідник робив за нього заколот-тут Бугай прийняв начальство над своєвільною юрбою, що не могла вміститися в реєстрі, а в підданство панам повернутися не хотіла. А поруч нього в Ніжинськім окрузі повстав Мозира, недавно позбавлений корсунського полковництва” (с. 318).

Про Мозиру згадують варшавські новини з останнього грудня 1651 р.-що зараз наведу, а тепер хочу зацитувати відомости Освєнціма, записані в його дневнику під середніми днями грудня:

Тим часом з України летіли ріжні вісти про бунти і галаси між хлопством і козаками, що не тільки не переставали, але й наново починалися, одначе зверталися не стільки против нас, як проти своїх же. Так убили між собою білоцерківського полковника Громику [3]), що хотів утихомирити ті їх галаси, й инших богатьох, що їх хотіли відвести від тих бунтів. Такі ж своєвільники за Дніпром вибрали собі иншого гетьмана-якогось Вдовиченка, і так поставили олтар против олтаря. Але Хмельницький завзято обстоюючи себе і свій уряд, з усею силою тому запобіг, звелівши постинати голови кількадесяти бунтівникам (397).

Вдовиченка, можливо, додано пізніш-ми про нього почуємо далі; про траґічний же кінець Громики дещо докладніш говорять тільки що згадані варшавські новини з останнього грудня-я наведу їх в цілости, бо дещо з них придасться нам ще далі:

З України то певне, що там тепер знову почалися від невдоволених козаків бунти з приводу новопостановленої старшиною згоди. Забито в них полковника білоцерківського, посланого до Корсуня на виписку козаків.

Також і другого, корсунського полковника вбито-про се що години чекаємо потвердження; як тоді нашим пішло, і чи прийде до переправи за Дніпро, ще не відомо. Інструкцію про се має й. м. пан писар польний (брат Каліновского)-посилає його з нею й. корол. мил. до п. воєводи чернигівського (Каліновского-гетьмана): вказує йому спроби і остерігає, як мають поступити, коли будуть переправлятися за Дніпро; про се писано до гетьманів коронного і литовського, й копії тої інструкції післано тиждень тому.

Вислано також лист до Хмеля, аби як найбільше пильнував того, щоб козаки не давали поводу нашим до зачіпки і поріжнення, коли наші війська переходитимуть за Дніпро. А що новий полковник козацький, якийсь Мозира відгрожувався, що незадоводені (male contenti) хочуть вибрати собі нового гетьмана, щоб знести його Хмельницького) і старшину, то й. кор. м. наказав йому (Хмельницькому) завчасу порозумітися з п.п. гетьманами, щоб в потребі він міг одержати від них поміч против тих нових бунтівників, щоб їх знищити. Та щоб обережно поступати, аби не повторилося таке замішаннє як було, або ще більше-коли б з тих слів (погроз) вийшло що небудь [4]).

Дисненський ігумен Арон в своїм донесенню московському цареві переказує такі поголоски, що ходили на Білоруси в січні-лютім 1652 р.:

Хмельницький не порозумівшися ("не договоряся") з військом своїм, зложив присягу (на білоцерківські пакти). Побачивши те, все військо козацьке відступило від Хмельницького: зісталось у нього тільки 20 тис., що то в київські книги записано. А написали з війська до Хмельницького так: "Так ти, пане гетьмане, помирився з Ляхами й присягнув без нас,-за ту обіцянку, що тобі Ляхи Чигирин дали, ти нас усіх хлопами починив! Побачимо, кому той Чигрин достанеться-мабуть нам мужикам... [5]) Вже, Богові хвала, маємо у себе гетьмана-шляхетно уроженого Дедюлю, і готові за кривду свою не тільки що з Ляхами, але і з тобою битись. Коли хочеш давай нам хоч і сьогодня поле".

В січні 1652 р. московським послам оповідав їх пристав в переїзді їх через Білорусь, що після Білоцерківського замирення, "коли козаки довідалися, що згода сталася на тім аби реєстрових було тільки 20 тисяч, піднявсь у козаків бунт, тому що стали записувати козаків до реєстру "вибором" (не

всіх), і пристав до їх бунту браславський полковник Богун, і хотіли вони почати війну. Хмельницький ледве їх намовив, щоб почекали сойму, і обіцяв їм, що посли на соймі будуть допевнятися пактів у всім згідних з Зборівським договором.

.Другим разом той же пристав додав, що бунт сей звернений против Хмельницького, “а провідниками в тім бунті шляхтич Хмелецький та Богун” [6]).

Якийсь шляхтич, Терновський на ймя, оповідав їх товмачеві: Чув він, що прийшла королеві вість від гетьмана запорозького, Б. Хмельницького, що він понад реєстрове військо зібрав 100 тисяч чоловіка і побив бунтівників-запорозьких гультяїв, що почали були новий бунт-тисяч шість; а на що таке військо зібрано, того йому докладно чути не доводилось, єсть тільки чутка в людях, що чи не буде війни з Турецьким [7]).

Грек Андрій Афанасів, переїздячи через Литовську землю коло того ж часу, теж чув таке:

В Браславській землі збирає військо козацький полковник Богун, а другий полковник Полторакожух збирає військо за Дніпром, і хочуть битися з Хмельницьким за те, що він замирився під Білою Церквою не на підставі давнішої, Зборівської угоди, а на тім щоб реєстрових козаків було тільки 20 тисяч, і Хмельницький записав у реєстр “вибором”-кого хотів. За реєстром козаків зістанеться тисяч зо сто, і ті козаки не хочуть бути коло ріллі по давньому, а кажуть, що вони всі разом за віру християнську стояли і кров проливали. І ті полковники писали до кримського хана, щоб їм прислав у поміч людей, але кримський хан їм відмовив, що він присягав Хмельницькому на тім, щоб йому з ним бути в приязни, і куди піде Хмельницький, туди піде з ним війною і хан, а від Хмельницького не відстане. Хмельницький же теж збирає тепер військо в Чигрині (на бунтівників), і писав до гетьмана польного Март. Каліновского, в “сочельник”, аби він йому прислав своїх вояків на тих полковників, і бунт їх знищив, а він, Хмельницький, їм помагати не буде. Післано гетьманові (Каліновскому) королівський наказ-велено йому воювати тих полковників, що підняли бунт на Хмельницького [8]).

Ся маса ймень людей що ніби то виступали противниками Хмельницького і

претендентами на булаву, дає зрозуміти, що ніякого конкретного явного повстання не було відомо, а були тільки відомости про фермент у війську, незадоволеннє на гетьмана, і його провідниками навмання називано різних визначних у війську людей що вважалися конкурентами Хмельницького, провідниками опозиції, і т. д.

Примітки

1) Се очевидно відгомони реляції Потоцкого, що козаки пішли до степових уходів на рибу і звіря-вище с. 384.

2) Жерела XVI, с. 137-8.

3) В ориґіналі: Hromiejkę.

4) Теки Нарушевича №145, с. 448.

5) Тут місце незрозуміле: “тѢ бо к тебѢ, пану, но не мы”. Московський переклад листа, одержаного 20 лютого с. с. в Москві, в 90 звязці польських справ фонду загран. справ. Початок сього листу подаю нижче-ігумен пише його на підставі відомостей зібраних “у розныхъ великих пановъ”.

6) Польські справи кн. 81, р. 1651-2, посольство Прончищева, л. 126-30.

7) Тамже, л. 195.

8) Тамже.

СМЕРТЬ ПОТОЦКОГО, ВИСИЛКА ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА ЗА ДНІПРО, ЗАХИТАННЄ ВІДНОСИН.

Ряд фактів нарушив ту хитку рівновагу українсько-польських відносин,

уставлених Білоцерківським трактатом, що її констатувалося в листуванню жовтня-листопада. 20 листопада помер в своїх подільських маєтках зломаний хоробою великий гетьман коронний Микола Потоцкий [1]). З проповідника пімсти і рішучого приборкання козаків, яким він уважавсь і був весь час Хмельниччини, в останніх хвилях зійшов він на речника трівкого замирення і обопільних уступок. Берестецька катастрофа в його очах (і в очах богатьох) була повною відплатою козакам за Жовті Води й Корсунь. З тим мала відновитися-козацькими руками-спільна боротьба против мусульманського світу, і вернути польській шляхті золотий спокій Володислава. Каліновський навпаки-в останніх подіях виявив більшу непримиренність в відносинах до козаків, і з тим як головний провід фактично переходив до нього, небезпека колізій збільшалася. Правда, найвище командуваннє король хотів затримати в своїх руках: він не дав нікому гетьманської булави по смерти Потоцкого, полишивши її за собою. Та се загрожувало тільки ріжними ускладненнями і непорозуміннями: військові операції диктовані з варшавського двору не могли визначатись потрібною пляновістю і приноровленістю до ситуації; се дуже скоро дало себе відчути.

Таким чином, з одної сторони, зі смертю Потоцкого зменшалася певність в солідности замирення, яке Потоцкий вважав за діло рук своїх і беріг його з сеї причини. З другого боку-зменшився престиж польської армії, що мала кермуватися розпорядженнями короля, діскредитованого останньою кампанією, а фактично лишалася в руках Каліновского, людини позбавленої всякого авторитету, незмірно нижчої здібностями вождя від Потоцкого, в очах козацьких і польських вояків.

Нова ситуація зараз же дала себе відчути-в розпорядженню короля про поділ польської армії на три части: одна частина мала вийти за Дніпро, друга-розташуватись на лінії, яко мога близче до Хмельницького, третя в тилу. Рудавский каже, що се було зроблено з огляду на ріжні претензії війська, фінансові і політичні [2]). Відчуваючи в сих претензіях звязок з завзятою опозицією, що підіймалася в шляхетських кругах в звязку з аферою Радзєйовского, король хотів запобігти можливости військового "рокошу", конфедерації. Але тим способом провокував Україну, а з другої сторони через сей поділ зменшував силу своєї армії і те значіннє, яке вона мала для забезпечення спокою і білоцерківського замирення, поки була

зібрана в купі.

За сим пішла додаткова інструкція (“суплємент”) соймикам, підписана 4 грудня, а зложена мабуть під впливом вістей отриманих від Каліновского, що у ролі головного команданта армії мусів з кінцем листопада зложити своє перше безпосереднє звідомленнє з ситуації на Україні [3]). В протилежність до звідомлення Потоцкого, що лягло підставою перших інструкцій соймикам, сі нові вісти му сіли бути песімістичні і трівожні. На жаль ми можемо судити про них тільки з того королівського “суплєменту”. В противність заспокоючому представленню результатів білоцерківського замирення і уставлених нею відносин в перших іструкціях, “суплємент” бив трівогу і закликав бути готовими до розірвання замирення [4]). Тому що він при тім згадує цілий ряд актів і фактів поза тим нам невідомих, я наведу головнішу його частину, бо вона нам послужить до зрозуміння дальшого.

“Тому що король по розісланню (перших інструкцій) з ріжних місць одержав про непевність постановленої з козаками згоди нові й певні остороги, які ніколи не були даремними,-він уважає за річ слушну довести їх до відомости в. м.

“Поперше Хмельницький по затвердженню згоди вислав свого посла до татарського хана, сповіщаючи його, що з Поляками зайшла згода, але він зістається при давній приязни, братерстві й союзі з Ордою, і куди його хан оберне, він готовий виконати його розпорядження. Не дурно ж і велика частина Орди, кількадесять тисяч, назад за Дніпро не пішла, а тут коло Інгульця кочує, чекаючи часу й оказії. Турки також не вірять, щоб та згода була трівка, і через ріжних осіб підущають козаків. А от неменший доказ непевности тої згоди: посли від неприязних нам сусідів і тепер до нього (Хмельницького) переїздять і з ним ведуть переговори-як ось тепер угорський посол до нього через Умань ішов і досить там нечемно тримавсь, і другий, мультанський, поїхав.

“А що найважніш, видав (Хмельницький) свої універсали до Браславського воєводства, аби піддані зносили терпеливо через зиму те підданство, і обіцяє їм, що те ярмо до весни знищить. Збільшають підозріннє й ті обставини, що при укладанню згоди визначено було йому час на впис і реєструваннє війська Запорозького, а тепер він просить продовження часу до весни. З тих всіх обставин легко в. м. можете зміркувати, чого треба

сподіватися на весну. Се все скоро виявиться, коли військо, згідно з постановою, буде по Різдві переходити за Дніпро".

Король обіцяє на соймі подати автентичні документи, що потверджують сі остороги, а тим часом просить подумати над способами забезпечення Річипосполитої й орґанізацію відповідного війська-себто широких директив в сій справі послам, вибраним на сойм.

"Суплємент" сей прийшов так пізно, що на ухвали соймиків впливу не мав (подекуди одержано його вже після закінчення соймиків) — але для Хмельницького секретом він лишитися не міг і давав йому серйозну осторогу. Слідом за тим король звернувся до нього і з безпосередньою доганою. Се мабуть той сам лист, що згадують наведені вище варшавські вісти-висланий до Хмельницького десь перед латинським різдвом. Він наказував йому всяко запобігти, щоб при переході польського війська на задніпрянські лежі козаки не зачіпалися з ними; як видко з викликаного ним листу Хмельницького до Киселя, король до сього додав якісь погрози. Взагалі написав в тоні "надутім", а специяльно подражнив Хмельницького якимсь дорученнєм: покликати чи вжити Татар-може для приборкання своєвільних козаків (чи може-погрозою вжити Татар на сю ціль з свого боку). Хмельницький в дуже роздражненім тоні поділився з Киселем своїми враженнями від сього листу:

Гірких і нестравних потрав прислав мені король й. м., так що у мене від самої пари голова закрутилась. Тому завчасу прошу рецепту здорової ради в. м., аби мені не розболітись у всіх членах. Бо вже справді й життя мені не обіцюють, пригадуючи заслуги моїх попередників, і за них нагороди-як добре вирозумієш з того перепису.

Справді, чого иншого я собі й Полякам бажав і обіцяв. Але коли бачу таку надутість і часті погрози, мушу шукати таких способів, які б могли мене спасти.

Татар я не буду шукати в Диких полях ні в лісах: вони самі прийдуть до мене, аби тільки я дав знати,-але на все зле Ляхам! Маю все готове, чекаю тільки, що буде далі, і що покажеться з того сойму [5]).

Кисіль також був сильно схвильований таким нерозважним кроком короля і в своїм листі до нього, написанім під враженнєм отсього листу гетьмана [6]),

він так різко як тільки міг осудив отсе провокованнє козацького ватажка, що затиснувши зуби, жертвуючи своєю репутацією і кровю своїх товаришів витягав льояльну політику супроти Річпосполитої. Як на такого старого дипльомата і карєриста, як наш старий воєвода, він виявив рідку одвертість і смілість супроти свого коронованого хлібодавця: "Хоч я й лихий сенатор і підданий в. кор. мил., але не можу замовчати того, що само сумліннє і покривджена природа велить поправити. Зволив єси в. кор. мил. дати свого напоминального листа Хмельницькому, але се нічого доброго, а як разбільше злого в нім зворушило і зробило". Каже, що по довгих роздумуваннях написав гетьманові свою пораду, аби таки не йшов на розрив, не стягав на Україну нової війни і присяги своєї не ламав; але боїться, що сей нещасливий королівський лист зробив у нім небезпечний перелом ("нові пориви, гарячі замисли і прудку одміну"). І між иншим підчеркує одну подробицю, не без значіння для ситуації. "Дивуюсь я,-пише він,-що війська в. кор. мил. тут спокійні і нічого не кажуть. Чи то з огляду на козацькі бунти-чи не хочуть ні сій ні тій стороні помагати?" Отже коронні війська не спішили з поміччю Хмельницькому против його противників-бунтівників. Невдоволений був з того тільки Кисіль чи й сам Хмельницький давав відчути своє незадоволеннє? Се лишається невідомим.

Хмельницький послухав ради Киселя, або принаймні-поступив так як той радив. Він не витягнув ніби то ніяких консеквенцій з необережного королівського напоминання і далі продовжував свою льояльну лінію. Він-як ми вже то чули-обставив всякою протекцією перехід коронного війська за Дніпро під проводом писаря польного Каліновского, гетьманового брата: "дав йому свій знак, щоб козаки його у всім слухали", і перехід дійсно стався, судячи з повного мовчання про які небудь інціденти-в повнім спокою.

Закінчив спорядженнє нового переполовиненого реєстру, облитого кровю своєвільників і тих що ту реєстрацію переводили. 27 січня подав його Кисілеві, як комісарові Річипосполитої [7]), і слідом вислав сей реєстр з козацьким посольством на сойм. Все виглядало назверх, як не можна краще, і заспокоєний Кисіль зробив підсумок усім успіхам миротворчої політики, вважаючи їх, очевидно, в першій черзі своєю заслугою [8]). Вони здавались йому блискучими.-

“Так як я дав звідомленнє з попередніх моїх праць в таборі і з услуг в комісії під Білою-Церквою-закінченої з усею гідністю в. кор. милости і з добром Річипосполитої,-тепер щасливо скінчивши другу функцію вложену на мене в. кор. милостю: утримання згоди і приведення до виконання пунктів, постановлених з військом в. кор. милости Запорозьким,-я даю коротку реляцію з неї.

Заходили зчаста суперечки, і все нові бурі-що я подавав до відому й. м. ксьондзові канцлєрові,-але завчасу, за поміччю божою запобігаючи всім їм, привів я до кінця, що і виписку переведено, і посли вислані на сойм, і військо (польське) за Дніпро вже випроваджене.

Вся, шляхта впроваджена назад до своїх маєтностей 9). Тепер зістається всі сі здобутки пильнувати і консервувати”.

Гадки про способи сього консервування спокою він подає під розвагу сойму, не маючи змоги прибути особисто. На першім пляні утриманнє великого війська-яке тільки можуть витримати фінанси Річипосполитої. Його треба сконцентрувати в Браславщині, і вислане за Дніпро повернути туди ж яко мога скорше, “випереджаючи траву, під претекстом заплати і розпущення війська-аби якоїсь шкоди не трапилось” (се очевидно з можливою делікатністю висловлена гадка, що королівський плян переправлення частини війська за Дніпро був небезпечною помилкою, яка може каждої хвилі стягнути біду). Доставу провіянту треба орґанізувати з усеї Корони, “бо вже тутешні краї винищені й жадним способом не можуть прогодувати жовніра”, а військо мусить стояти постійно (на Браславщині). На Задніпровю ж добре було б щоб і в наступнім році розложено було литовське військо, при своїх границях (Стародубських).

В відносинах до козаків: “Хмельницького трактувати як найкраще і заохотити тим наданнєм, котрого просить,-як для скоршого посварення його з Татарами, так і для відновлення поля і моря” (сухопутних і морських походів козацьких на Татар і Турків). “Коли плєбс побачить, що ми і згоду заховуємо і силу на приборканнє маємо готову, в Богу надія, що він справи приверне до ісходного стану. А що найважніше-як козаки не матимуть оказії до повстань, а навпаки-зіставатимуться при своїх вільностях,-вони закохаються в спокою”. Татари ж не можучи вижити без здобичи і бачучи, що Польща обсаджена військами, нападатимуть на Україну, або на Москву;

козаки ж не витримають, аби їм не відбирати здобичи на переправах; так розірветься між ними приязнь. "Не витримають і без поля наші козаки, а коли підуть і на море, то ще краще й скорше посваряться", а коронне військо, стоячи на поготові, буде спроможне, відповідно до обставин-"або приборкувати, або продовжувати" (зачати й собі війну з Кримцями й Турками). Тільки треба відновити з Москвою стару згоду против Татар (що зложив свого часу Кисіль), а у султана доходити справедливости на Татар і теж поновити згоду.

Примітки

[1]) Сю дату дає Освєнцім, с. 378. У Ґрондского помилка: замість 20 листопада-20 жовтня (с. 215), її повторив Костомаров.

[2]) Рудавский с. 99; в автентичній формі сеї ухвали, чи розпорядження, на жаль, не маємо.

[3]) На се доволі ясно вказує напр. постанова Сендомирського соймику наведеного у Освєнціма, с. 384; вона ставить поруч королівський суплємент і "осторогу імп. гетьмана польного" про певність згоди з козаками.

[4]) Надрукований у Освєнціма, с. 379.

[5]) Ojczyste Spominki II, с. 129, з датою 8 січня в Чиґрині. Буквально подібна копія Оссол. 3564, л. 266 має дату: z Połojowskiej 21 січня. Судячи з того що лист Киселя до короля з сього приводу, писаний по довгих роздумуваннях, має дату 23 січня, правдоподібніша дата листу Хмельницького 8 січня.

[6]) Друковані у Міхаловского с. 653. Копія єсть у Осол. 2386 л. 222, з такою ж датою.

[7]) Дату сю подає в своїх реляціях нунцій, с. 139.

[8]) Лист з датою: На Київськім замку дня 24 лютого, в Памятниках Київ.

Комісії, III с. 155.

9) Звертаю увагу на сі, підчеркнені мною слова.

НОВОРІЧНІ НАРАДИ СТАРШИНИ, ПОСОЛЬСТВО ІСКРИ ДО ЦАРЯ, ЗАПИТАННЯ ПРО МОЖЛИВОСТИ ПЕРЕХОДУ, СИТУАЦІЯ НА ПОЧАТКУ 1652 Р.

Се були підсумки політики замирення-що вели Потоцкий і Кисіль, і в сім моменті -як здавалось-осягли свого вершка. Але в дійсности їх здобутки були в тім часі уже до решти підміновані-невдалими розпорядженнями польської сторони, з одного боку, а з другого-рішучою опозицією мас.

Нетактовні виступи й невірно обраховані розпорядження польського уряду уже на самих початках року викликали помітний злім у тактиці українського уряду- почасти задокументований актами, які до нас переховалися, почасти можливий до спостереження на деяких симптоматичних висловах, відгомонах і подробицях.

На різдвяних православних святах мусів відбутися звичайний з'їзд старшини у гетьмана, що перетворявся звичайно в ряд нарад, тісніших і ширших над біжучими питаннями політики й управління, які часом затягалися геть по святах, коли збиралися важні справи. А сим разом їх не бракувало. На гетьманськім столі лежали королівські інструкції про переправу коронного війська за Дніпро, звісний нам образливий і погрозливий лист короля, листи Каліновского і всякий ріжний, инший досить пекучий матеріял. Актів сих нарад не маємо, але деякі вісти кидають трохи світла на те, що там мусіло діятися. Дещо з того я вже подав, і воно тепер вам придасться на зрозуміння ситуації; дещо я додам тепер до того.

Путивльский вістун Марко Антонов оповідав 15 січня ст. ст.

Був він в Чигрині й казав йому гетьман, що писав йому приятельськи Поляк Хмєлєцкий з Браслава, де стоять Поляки обозом. Була, мовляв, у Поляків під Браславом двічі рада, і Поляки умовилися, що як стане Дніпро, Полякам іти всім обозом війною на козаків: на Білу Церкву, на

Терехтемирів і Ржищів, за Дніпро: на Переяслав, Прилуку, Лохвицю й инші городи [1])-стати під Лохвицею обозом і козаків по всіх городах воювати. І він, гетьман Хмельницький, за тими вістями велів полковникам і всім козакам бути в зборі по давньому, і проти Поляків вони хочуть стояти. А черкаському і корсунському полковникам велів він іти з своїми полками против Поляків, щоб Поляки на них не прийшли несподівано, і сам гетьман з усіми козаками теж на поготові [2]).

Згаданий вище Порфирій Зеркальников, що привозив царську грамоту в справі кривд заподіяних путивльським торговим людям, описує так свою місію:

"Приїхав він до гетьмана січня 4, а був у нього з царською грамотою другого дня [3]), а в середу, січня 7, прийшли післанці польського корунного гетьмана Каліновского: були на приїзді того ж дня, а відправлені січня 9. Відправивши тих польських післанців гетьман того ж дня поїхав з Чигрина до села Суботова, аби польським післанцям незнанно було, що він, Порфирій, приїздив до нього з царською грамотою. А писареві свому Ів. Виговському наказав відправити його до Москви і післати з ним свій лист до царя, та виправити з ним і свого післанця до царя. Отже того дня кликав до себе його, Порфирія, та остерігаючися польських післанців виїхав на село, а замісць себе казав його відправити йому, писареві".

Виговський дав йому листа до царя і пояснив причину приїзду післанців Каліновского (се було подане вище с. 388), а далі сказав:

"Одначе до гетьмана і до нього, писаря, пишуть приятелі з Польщі безнастанно, що гетьман Каліновский й инші люди пишуть се до них, козаків, аби жили не боячись від них нічого,-оманкою на искус (лукаво і провокаційно), аби вони, Поляки, могли захопити козаків неприготованими ("оплошно") і несподівано напавши, всіх їх вигубити. Тому козаки в нічім Полякам не вірять.

"І ще писар говорив йому: як він буде на Москві й побачить царські очі-нехай він цар. величеству перекаже, що посилає гетьман післанця-наказного полковника Полтавського полку Івана Іскру з самою тайною справою, которої крім гетьмана, писаря і того післанця-та його, Порфирія, ніхто не знає, навіть полковники, для того щоб ніхто в війську про те не

довідався, і до Поляків не дійшло. А саме: коли й. цар. величество гетьмана і все військо Запорозьке під свою власну руку прийняти не схоче, то між ними Бог розсудить. Козаки вже ніякому государеві в підданство не піддаються, угорському й кримському більше не вірять-бо вони більше сприяли польському королеві, а з ними, козаками, зносини вели все не щиро. Тепер скільки сили у них буде, вони стоятимуть против неприятелів своїх, а отчизни своєї і церков божих не лишать".

В додатку до сього Зеркальников сказав, що поки він у гетьмана був, у Поляків з Черкасами було ще тихо; козаки, хоч дуже побоюються Поляків, але в зборі козаків ще ніде нема. А чув він бувши в Чигрині, що "в Корсунських та инших місцях Поляки понаїздивши тіснять козаків і за обиди свої починають мститися" 4).

З сими оповіданнями згоджується лист Виговського до путивльського воєводи, одержаний в Путивлі 27 січня 5). Він писав, що гетьман Каліновский з військом став недалеко Богуслава: "хочуть зрадливо вдарити на козаків". З козацької сторони змобілізовано три полки, велено стати їм вкупі, що буде-незнати.

Про зміст посольства Іскри, крім сказаного Зеркальникову в Чигрині, довідуємося ще тільки з протоколу розмови з ним в посольскім приказі при відповіді від царя 22 березня с. с. Дяки виложили зміст грамоти гетьмана привезеної Іскрою в таких словах (скорочую фразеольоґію): "Писав до й. цар. величества гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке, щоб й. цар. вел. їх пожалував, тримав у своїй милостивій ласці". Все инше мабуть переказано було через Іскру устно, і він на запитаннє дяків, чи гетьман з військом на випадок "великої тісноти" від Поляків не збирається перейти на кримську територію і піддатися ханові, так відповів:

Коли гетьманові Б. Хмельницькому і всьому війську Запорозькому буде якийсь великий утиск від Поляків, їм нема де дітися крім ласки й. цар. вел. В такім разі й. цар. вел. нехай їх пожалує: велить прийняти їх на свою сторону з їх пограничними порубежними городами, котрі близькі до путивльської границі. А що у гетьмана був союз (дружба) з кримським ханом, то сей союз був поневолі. Бо як наступили на них Поляки, тоді їм, козакам, ніхто помочи не вчинив, і вони з біди покликали собі в поміч кримського хана з ордою. Та кримський хан і Татари хоч їм, козакам, на

Поляків помагали, але й самих козаків зруйнували, доми їх попустошили і в неволю богато людей забрали. Тому він не думає, щоб військо Запорозьке в такім разі пішли до Кримського: вірити їм ні в чім не можна, і до Кримського вони не підуть. А нехай в такім разі й. цар. вел. їх пожалує. Звелить їм в царські прикордонні (порубежні) міста іти. А крім царської ласки їм подітися нема де [6]).

Я підчеркнув ті слова, в яких лежить вага посольства. Тут два варіянти: військо просить прийняти його під царську руку з його пограничними містами, або-дозволити перейти на московські пограничні землі. Коли доповнити се тим, на що тут тільки натякається, а не говориться виразно, та звязати з тим, що говорилося в Чигрині, ми дістанемо таку скалю бажаного козакам:

Цар повинен помогти козакам в війні з Поляками, що на них насувається-тоді вони не будуть триматися Орди.

Коли се неможливо-нехай він прийме козацьке військо тільки з приграничною територією, що притикає до московської границі.

Коли й се неможливо-нехай дозволить перейти і оселитися на московських землях сумежних з теперішньою козацькою територією.

Московський уряд признав неможливим навіть і се, так далеко зайшов він у своїм опортунізмі супроти Польщі. Вимовлявся тим, що се може привести його до конфлікту з Польщею-Литвою. Вважав можливим прийняти козаків для заселення дальших від границі земель. Але ми до сього повернемо потім, а поки що констатуємо козацькі настрої на переломі 1651-1652 рр. Повірити Виговському, що зміст посольства Іскри невідомий був нікому крім його і гетьмана, ніяк не можна: найбільш близькі гетьманові люде в кожнім разі були втаємничені в сю місію, в котрій вилилось передчуттє близької, неминучої рішучої розправи з Польщею. Очевидно, гетьман і його найближчі повірники вповні здавали собі справу, які наслідки матиме переправа польського війська на задніпрянські лежі. Після “надутих” погроз короля в передріздвянім листі для них було зовсім ясно, що сі наслідки-сі неминучі конфлікти між козацтвом і людністю, з одної сторони, і польським вояцтвом з другої-фатально ведуть за собою війну. Війну завзяту, рисковну, небезпечну, яка дійсно могла закінчитисяісходом козацтва за Дніпро, на московську границю, або й за границю-аби тільки

цар дав на се свою згоду і свій протекторат.

Прошу тут пригадати собі ту маленьку фразу в листі Киселя про дивну пасивність, яку виявляло коронне військо супроти бунтів козаччини против гетьмана, против білоцерківських пактів, против нового реєстру [7]). Коли вона впала в око Кисілеві, тим більше мусів її відчути гетьман з своїми однодумцями. Ледве чи міг він инакше собі її толкувати як тільки так, що у Каліновского і компанії є макіявеліївський плян: вложивши на гетьмана не здійснимі обовязки зменьшення козаччини і охорони панського володіння, лишити його на загибіль в боротьбі з повстанцями- дати йому згоріти в сім огні. І супроти того у нього міг дійсно повстати плян-противставити макіявелізм макіявелізмові: польськими руками знищити опозицію, і до останньої міри роздражнену панськими і жовнірськими претензіями, здирствами, екзекуціями українську масу вивести знову на знищеннє панської Польщі.

Примітки

[1]) Зміст ориґіналу цілком ясний, і тому я справляю деякі стилістичні подробиці, які можуть вносити неясність: так в ориґ. стоїть: на Ржищев і за ДнЂпр.

[2]) Польські справи 1652 р., ст. 1/а, вязка 90.

[3]) Тут якась текстуальна недорічність, в ориґ.: “на завтрея того дни генваря в 6 день”.

[4]) Польські справи 1652 р., ст. la, звязка 90. Тамже московська копія подорожнього листу від гетьмана до путивльського воєводи, з датою 9 січня: Іван Іскра посилається в пильних справах (о скорых дЂлах) до царя з Порф. Зеркальниковим, гетьман просить не жалувати корму і не затримувати в дорозі.

[5]) Польські справи 1652 р., ст. la, вязка 90. Ориґінальний лист був вшитий

так, що не можна було прочитати в цілости. Тепер його на наше проханнє розшито, і я можу подати його ориґінал: “Приятелю мой велце ласковый и друже! НЂяких вестей немаш, только сеймъ двадцятъ шостого генваря ведлугъ лядзъкого календара в Варшаве зачинаєт ся. А тепер тыми днями Калиновский гетман польный недалеко от Богуслава з войском лядзким стал, хотят зрадою ударить, и казано полкомъ тром в одно мЂсце скупить ся нашим; Богъ знаєт, счо далей будет. С Крыму нЂяких вЂдомостей немаш, только посол крымский, и той давно прышол. Ляхи на одном мЂсцу хвалили ся*, же счо одно посылают где, то хоч переплачают, то вЂдают. Прошу господина моєго, не звЂряй ся людем розным. Як будет што певного, пришлю к тебЂ” (Ориґінал на картці без підпису і адреси, тільки останки малої печатки на темно-червонім воску).

Фраза одзначена звіздкою доволі неясна, її не могли зрозуміти й тодішні московські товмачи; я думаю, її треба розуміти так: Ляхи десь похвалялись, що куди тільки вони посилають (своїх людей), то дістають потрібні відомости, хоч і переплачують за се. З огляду на се Виговський радить воєводі не звірятися ріжним людям, які можуть вивідуватися про його зносини в козаками і з самим Виговським; тому й така обережність: нема підпису.

6) Протокол виданий в Собрании госуд. грамот III, с. 472-4.

7) Вище, с. 396.

ЗАКІНЧЕННЄ РЕЄСТРУ І ПОСОЛЬСТВО НА СОЙМ, КОЗАЦЬКА ІНСТРУКЦІЯ НА СОЙМ.

В такій до крайности напруженій атмосфері закінчувався реєстр і приготовлялось посольство на сойм, що мало похвалятись сим актом льояльности й просити при затвердженню Білоцерківської угоди ріжних полекш. 9(19) висилалось те проханнє до царя-підтримки в останній крайности; 17 (27) закінчений реєстр подано до київського ґроду, для втягнення в книги. Два дні пізніше підписувалася грамота від гетьмана і війська, яку мало повезти посольство на сойм.

Реєстр не заховався для нас, і не можемо судити, як він був споряджений. Чуємо тільки нарікання людности, що до нього вписували “на вибір”, і занадто богато козаків лишалось поза ним-засуджені на кріпацтво. Судячи з того, що при складанню реєстру доходилося аж до крівавих конфліктів, убийств і т. д., очевидно списували його не просто в гетьманській канцелярії, “з стелі”. Ні, очевидно робили реально вибірку козаків до реєстру-або принаймні пробували робити. Недурно вбито Громику, скинено з полковництва Мозиру і т. под. Але за певне можна говорити і те також, що були й такі території, де сей реєстр переводився цілком номінально, або й зовсім не переводився: слідом побачимо характеристичний з сього погляду лист Хмельницького до Пободайла.

В листі адресованім до сенаторів гетьман з військом й. к. м. Запорозьким підчеркували, що вони згідно з постановами Білоцерківської угоди перевели реєстрацію війська, і тепер, посилаючи свої покірні супліки, просять сенаторів вставитися перед королем. Аби їм “з милостивої батьківської ласки привилеї й вільности потвердив, святу старинну віру східню грецьку в покою заховав, і при вільностях військових цілком забезпечив, а те все що за допустом божим, за гріхи наші сталося-милостиво й батьківськи пробачив”. Обіцяли вірну службу королеві й Річипосполитій на будуче, а собі просили тільки повного й щирого довіря до їх вірности, щирости й горячого бажання покою “під милостивими крилами” короля й його сенату [1]).

Кисіль в вище цитованім листі, з 23 січня, переказував королеві поголоски, що серед козацтва таке переконаннє, мовляв з сойму нічого не буде і він принесе тільки одну компромітацію Короні і Річипосполитій, через опозицію ворожих королеві елєментів, і сам Хмельницький такого переконання. Далі ми побачимо, які чудернацькі, але в ґрунті річи дуже симптоматичні поголоски на сю тему ходили по людях. Хмельницький, безперечно свідомий того напруження, що наростало між королівською партією та її противниками, безперечно мусів передбачати, яка то каша завариться на соймі. Але належало tempori serviendo (приноровляючись до часу)-як говорили шляхетські політики, тим часом виконувати всякі апаранси.

Імена послів заховалися в їх луцькій протестації і в справозданню московського посольства Прончищева: Герасько Яцкевич, бувший

полковник звягельський, учасник берестецької кампанії, Семен Ненартович (в луцькій протестації Несартович) сотник чигиринський, Михайло Табуренко з Корсуня, Василь Хоменко з Канівa, Федір Конельський писар посольський і Андрій Лисовець (в московській реляції Лисичанський), "з Волиня Українець-а тепер живе в Богуславі" [2]). Інструкції дані їм вони так переказували московському посольству:

"Післані вони до Варшави на сойм від гетьмана Б. Хмельницького з Чигрина, а наказано їм від гетьмана, щоб король і сенатори потвердили на соймі останній договір гетьманів коронних з Б. Хмельницьким і всім військом Запорозьким під Білою Церквою: щоб той договір вложено в соймову конституцію і ту друковану конституцію дано послам.

"А особливо наказано їм від гетьмана і всього війська Запорозького говорити королеві й панам-раді про благочестиву християнську віру грецького закону. Аби в Київі і по всіх краях, де тепер благочестива християнська віра була, і церкви грецького закону заведені,-в них християнська віра лишилася по давньому без усякого гонения і перешкод". Говорили також про люблинську благочестиву церкву: що недавнього часу, після війни, що була під Берестечком, король велів у люблинських християн благочестиву церкву відібрати й віддати уніятам-аби ту благочестиву церкву взяли від уніятів і віддали то давньому християнам, щоб у благочестивих християн у Люблині церква була по давньому.

"Говорили також про вільність війська Запорозького: щоб війську Запорозькому вільно було жити по давньому на своїх місцях, де хто жив, "і життє всяке на себе держати безпенно" (не стягаючи податку). А Жидів-рандарів-а по русски митників і одкупщиків-щоб у них на Запорожжю не було.

"Говорили королеві також про маєтність гетьмана-Чигрин: щоб Чигрин по старому, з иншими містами, що близько Чигрина в повіті, й инші козацькі міста по давньому були за військом Запорозьким. А ті королівські й сенаторські городи і міста, що гетьман і військо Запорозьке були зайняли, вони (тепер) відступили тим сенаторам і шляхті, хто де був воєводою, каштеляном або старостою чи якимсь иншим урядником-по давньому, і Жидам у них бути не заборонено" [3]).

З послами гетьман і військо посилали дарунки королеві: дванадцять що найкращих коней в богатих уборах, і приставка такого дорогоцінного інвентаря, очевидно, затримала посольство в дорозі. 23 лютого посольство доїхало тільки до Луцька, де їм трапилася неприємна пригода: на господу, де вони пристали, напали якісь авантурники і порубали декого з них-посла Михайла Таборенка, і ще другого Таборенка Тишка, мабуть його свояка. Лишається невідомо, чи був се просто бандитський вчинок, чи мав якийсь політичний підклад; але з скарги занесеної послами з сього приводу довідуємося, що з доручення воєводи Киселя через територію яка стояла під королівською адміністрацією проводив їх "для лепшого и варовнейшого безпеченства" підсудок новгородсіверський Петро Харевський, що і виступив перед судом як свідок і охоронець [4]). До Варшави посли поспіли на сам кінець сойму, на початку березня [5]).

Примітки

[1]) Ojczyste spominki, II, с. 130, дата: з Чигрина 29 січня.

[2]) "Новини з сойму, видрукувані у Кубалі (дод. с. 305), говорять про чотирьох козацьких послів-можна думати, що властивими послами й були перші чотири, а писар і той Лисичанський були тільки функціонарями при посольстві. Инші "новини" (тамже, с. 306) називають їх: ex infima et rusticissima plebe delecti (вибрані з найнижчої й найгрубшої черни), а за ними Кубаля вжив іще грубшого виразу: "вибрані наче на глум з останніх шумовин хлопства" (с. 287). Се не зовсім справедливо, як бачимо, а варшавську характеристику треба мабуть розуміти тільки так, що між сими послами не було шляхтичів або людей з польсько-шляхетською огладою.

[3]) Польські справи кн. 81, 1651-2, л. 468 дд. Відомости сі, потайки вивідані від козацького посольства 6(16) березня в Варшаві, уложені так, що з початку козацькі посли оповідають, про що вони говорили на авдієнції 7 березня н. с., а потім при кождім пункті додають, яке на те дістали рішеннє короля. Сі пункти очевидно відповідають пунктам інструкції, але під кінець

переходять у власні пояснення послів і королівські директиви — до котрих повернемо далі, говорячи про результати сеї місії.

4) Архивъ Ю.З.Р. III. IV с. 709.

5) В московській реляції сказано, зі слів послів, що вони приїхали 26 лютого, себто 7 березня н. ст. Але се день їх авдієнції — так кажуть варшавські новини з 8 березня (Кубаля с. 306), й инші новини з останніх днів сойму (тамже с. 305) потверджують се, кажучи, що козаки мали в четвер авдієнцію у короля: четвер перед зірваннєм сойму-се дійсно 7 березня н. с. Але ті ж новини кажуть, що приїхали козаки ві второк, себто 5 березня. І так воно певно й було.

АФЕРА РАДЗЄЙОВСКОГО, БОРОТЬБА НА СОЙМІ, ПОГОЛОСКИ ПРО КОЗАЦЬКИЙ СОЮЗ З КОРОЛЕМ, СОЙМ ЗІРВАНО, БІЛОЦЕРКІВСЬКОГО ТРАКТАТУ НЕ ЗАТВЕРДЖЕНО, КОРОЛІВСЬКІ РЕЗОЛЮЦІЇ І ПРИВИЛЕЇ КОЗАЦЬКОМУ ВІЙСЬКУ.

Королеві, дворові, урядові, соймові було тоді не до козацьких жадань. Всі питання зовнішньої політики відступили на другий плян перед тою внутрішньою траґедією: фарсом на зверх, з глибоко траґічним змістом в середині, що був вістуном нових тяжких нещасть, які насувалися на Польщу й поставили її були на краю погибели. Се була звісна афера Радзєйовского, що до споду схвилювала всю шляхетську Польщу і на хвилю заставила забути все инше.

До українських справ вона не належить, але не можна сказати, щоб вона не відбилася на українсько-польських відносинах, і не вважаючи відповідним відсилати наших читачів для обзнайомлення з нею до инших праць, я маю за потрібне коротко оповісти її-не стільки одначе її, скільки ті впливи й настрої, які вона витворила в правлящих кругах і в шляхетськім суспільстві, і заважила на польсько-українських відносинах. Ми побачимо далі як вигнаний з Польщі Радзєйовский став промотором шведсько-українського союзу, почав заробляти на заграничній українській політиці, то що. Небезінтересно приглянутися попереднім моментам сеї історії.

Єронім Радзєйовский, син не дуже родовитого мазовецького шляхтича, якому вдалося зробить блискучу карєру, одідичив по батьку шляхетську мудрість життя, безпринціпність, цінізм, при зверхній огладі і чарівних манєрах. Вихований на дворі улюбленцем короля Володислава [1]), він став близьким повірником його другої жінки Марії Гонзаґи, що її потім узяв за себе новий король Ян-Казимир. Війшов в його ласку, а заразом умів дуже добре жити і з людьми, які стояли в опозиції до двору і короля, і тішився широкою популярністю у шляхетському загалу, як щира душа, якій за сю щирість пробачувались і розпуста і нечисті грошеві справи і всякі инші гріхи приватного й публичного характеру. За помічю короля і особливо королеви він оженився з найбогатшою жінкою Польщі-вдовою маршалка Казановского, дістав уряд підканцлєра, що робило його одною з найбільш впливових фіґур двору й уряду, одержав цілий ряд богатих староств, і став одною з найбільш блискучих осіб сучасної Польщі. Але ся блискуча, незвичайно щаслива карієра раптом заломлюється-підчас Берестецької кампанії. Підчас походу він і його жінка провожали короля і королеву, і тут виникли ріжні ускладнення. Виринули підозріння, поголоски, глузування про близькість короля до жінки Радзєйовского; з другої сторони король переловлює листуваннє Радзєйовского з королевою, після того як вона вернулась до дому: листи повні зневажливих відзивів про короля, і неприємні занадто великою інтимністю в відносинах до королеви. Відносини між Радзєйовскими, уже й перед тим не найкращі, переходять в повний розрив, король забороняє Радзєйовскому являтися в його присутности. Тоді Радзєйовский пускається на найтяжші інтриґи. Благає пробачення у короля, а одночасно через своїх приятелів орґанізує в таборі військовий рокош против нього, закидаючи всякі брудні й зрадливі вчинки. Включно до обвинувачення, що король узяв від козаків великі гроші за те, щоб не гонити за ними після берестецького погрому-хоч сам Радзєйовский в очі радив королеві політику замирення з козаками, і т. д. Вийшло се все наверх, сильно скомпромітувало Радзєйовского-але він не складав зброї. Завязалась війна на всіх полях і всякою зброєю. Радзєйовский пробував силоміць вернути до дому жінку, що втікла до манастаря і відібрала йому приступ до її богацтва, а король і королева взяли її під свою охорону. Радзєйовский повів на соймиках, через своїх приятелів безцеремонну аґітацію против короля, користуючи з свого знання всяких королівських секретів, а заразом не хотів уступитися з двору, і різав короля своєю присутністю. Король, щоб його позбутися, пропонував йому який будь уряд

на вибір, до самих найвищих, аби тільки зложив з себе підканцлєрство й уступився йому з двору. Радзєйовский не годився, не уступався, й використовуючи свої широкі звязки, готовився дата на соймі шах і мат королеві.

Ціла Польща кипіла й тряслася від сеї шляхетської інтриґи. В ролі послів на сойм від соймиків поїхало богато противників короля,-найбільш обстріляні інтриґани і політикани шляхетської Річипосполитої. Люде помірковані, або не вмішані в боротьбу партій, не хотіли їхати на сойм, побоюючися, що він закінчиться крівавою усобицею, або принаймні таким гострим конфліктом між королем і шляхтою, що в нім краще не бути присутним. Против короля висунено найтяжчі обвинувачення, до державної зради включно. Його прихильники рахувалися з можливістю одвертого бунту. До Варшави стягнено військо на випадок якого небудь оружного конфлікту. Він висів в повітрі, в свідомости громадянства, і все було повне чутками про нього.

Дисненський ігумен Арон доносив цареві в лютім:

"Був я у ріжних великих панів і чув я від них богато вістей. Справді хоче коронна шляхта підіймати рокош на короля; а підканцлєр литовський Сапіга має доводити на короля кілька річей. Знову ж чув я, що Ляхи хочуть знова битися з козаками, а того їм не хочуть поступити, що Хмельницький просить: перед усім щоб не було в Литві унії, ні єзуїтів, ні Жидів-мовляв: "Я у вас не прошу України ні Поділля, бо ми то мечем зайшли, тільки у вас прошу одної Литви-дати нам, щоб у Литві була одна православна віра". (Далі наводяться постуляти Хмельницького, як їх переказує передсоймовий окружник Ян. Радивила). "Ляхи все то були позволили, відложили до сойму, щоб конче їм козаків обманути,-і тепер те велике обманство виявилося, і розрух (разрушеньє) у війську козацькім". Вийшли універсали від імени Ян. Радивила, прибиті на всіх городах, і в них подані такі постуляти (козацькі): Щоб у Литві святої унії не було, а щоб була віра схизматицька; костели зруйнувати і на їх місце зробити церкви, а маєтности й скарби церковні віддати на церкви, так само з кляшторами римськими. Єзуїтів і Жидів щоб у Литві не було, і всі збори (податки) аби збиралися православними. Майдебурське право аби судили православні, а уніятів і католиків аби не було в суді. Супроти таких і инших тому подібних домагань козацьких Радивил скликає шляхту на з'їзд [2]).

А ось що записують московські посли, переїздячи через Білорусь, на сойм до Варшави: В Слонимі плебанів урядник перед московським гонцем Дохтуровим лаяв короля і називав зрадником і братом Хмельницького. В Вильні гонцеві доводилося чути, що Поляки короля не люблять, називають його нещасливим: ставши королем всю державу погубив; хочуть його скинути з королевства, а мати королем Ракоцу. Литва ж і Русь і Запорозькі козаки стоять за короля, тому сподіваються між Поляками і Литвою усобиці й війни, і думають, що на тім і сойм розірветься [3]).

В Новгородку шляхта, міщани й Євреї сподіваються теж, що сойм буде зірваний, бо вся коруна піднялася против короля, за те що він з козаками замирився і "за Білорусців стоїть" [4]). Хочуть вибрати королем Ракоцу: він їм присягає, що всіх "обляшить". А за короля встала вся Литва і не хочуть його уступити; з Виленського повіту й инших повітів сенатори і шляхта-всі підіймаються в Варшаві, й чекають, що між иншим вийде велика біда. Ян-Казимір післав до Французів і до цісаря, щоб підняти Німців на коронних (на польську шляхту). І у всіх велике побоюваннє в сей бік (московський): кажуть, що Хмельницький відступив Смоленськ з городами (Москві), і безнастанно питають, чи з добрим ми їдемо (московські посли себто) [5]).

Послові Прончищеву оповідали при кінці січня в Дорогобужі, що з Смоленська й инших повітів крім послів поїхало до Варшави на сойм богато иншої шляхти, щоб на соймі доконче вчинити рокош на короля-аби йому більше королем не бути, а київського воєводу Ад. Киселя без усякого милосердя скарати на смерть, тому що за тайними зносинами короля і Ад. Киселя з Хмельницьким мало що не зруйнувалась уся держава. Думають, що рокошане вчинять у Варшаві велике повстаннє, і сойм розірветься без діла. "Король їздив до Ґданська збирати податки, незаплачені за останні роки, і за ті гроші король потайки найняв чимале військо, боячися рокошу на соймі против себе. А рокош на соймі хочуть підняти на короля самі Поляки, Литва ж, козаки і Німці (пруські посли) всі стоятимуть за короля, бо й на королівство Яна-Казимира вибрала Литва та Запорозьке військо, а Полякам його й тоді на королівство не хотілось [6]).

Писар королівської канцелярії оповідав Дохтурову в лютім: "В січні сього року 1652, писав Хмельницький до гетьмана литовського Януша Радивила, мовляв- відомо йому, що Ляхи, замирившися з ним, починають бунт на

його милостивого пана Яна-Казимира; так він, Хмельницький, дав знати Ляхам, що він, Богдан Хмельницький, гетьман запорозький-страх ляховський, бич жидовський, і за пана свого милостивого вчинить гірше ніж перед тим. Про сей лист довідалися, і через се до короля до решти знеохотилися” [7]).

Як бачимо між всяким иншим добром відроджувався і старий козацький монархизм: союз козацької старшини з королем против шляхти. Чи тільки в уяві шляхти? Може й ні. Є познаки, що старшина справді ще раз загравала в дуду льояльности до короля, заявляла бажаннє послужити йому опорою против шляхетських претензій і використати в своїх інтересах його сварку з шляхтою й маґнатами. Тим більше що одним з шляхетських обвинувачень против короля було се, що він тримав з козаками в останній кампанії і не допустив до повного їх знищення. Відзначу, що уродини королевича, 10 січня, прийняті взагалі з великою радістю в королівських кругах, дали привод також до маніфестацій льояльности з боку козаків. Про се писав Кисіль в нераз уже цитованім своїм листі до короля 23 січня: “Козаки з приводу щасливого народження потомка в. кор. мил. роблять ріжні проґностики і віщування: що він буде другим Олександром на світі, і не тільки імя козацьке буде служити йому (властиво: “кормигу служальства носити”, але се мабуть уже Кисілева стилізація), але й богато инших народів”. Правдоподібно й послам козацьким було доручено зложити козацькі поздоровлення і вирази льояльности в такім духу-тільки ж поки козацькі посли до Варшави доїхали, малий королевич помер, і поздоровленням уже не було місця.

Так само видохлася ще перед їх пізнім приїздом і справа Радзєйовского. Роздражнений його інтриґами король завзявся знищити його ще перед соймом, щоб не дати йому роздмухати свої справи в польській палаті і зробити з сойму судище над королем. Рідня і прихильники Казановскої-Радзєйовскої провокували підканцлєра ріжними способами. Прийшло до збройної битви під палацом Казановских, в сусідстві королівської палати; участників її покликав на свій суд маршалок двору за образу королівської резіденції, і сей суд, взагалі майже не практикований і що до компетенції своєї дуже сумнівний, збувши сторону Казановскої легкими карами засудив Радзєйовского, за тиждень перед соймовим терміном, на кару смерти, інфамію (позбавленнє чести) і конфіскацію маєтку за образу маєстату (стурбованнє королівської резіденції). Засуджений переніс справу на суд

пьотрківського трибуналу-найвищого суду, зложеного з виборних шляхетських делеґатів, і сі дуже енерґійно взялися до справи шляхетського демаґоґа. Трибунал уневажив рішенець маршалка, оправдав Радзєйовского, а на інфамію засудив його противників, що перші напали на його мешканнє. Але король не чекаючи сього рішення-винесеного в середині лютого, уже в перших днях місяця розпублікував інфамію на Радзєйовского, що позбавляла його горожанських прав і надавала право кожному, денебудь здибавши, безкарно його вбити. Зарядив конфіскацію маєтків і роздав уряди і держави Радзєйовского новим кандидатам. Сойм розпочатий в розгарі сеї справи, 26 січня, став ареною завзятої боротьби партій: королівської і Радзєйовского. Королівська партия обстоювала правосильність маршалківського рішення і боронила головного противника Радзєйовского, підскарбія Служку, брата його жінки; партія Радзєйовского добивалась відставлення Служки, уже давніш засудженого на інфамію, але оправданого королем. Серед сеї боротьби сам Радзєйовский в середніх днях лютого потиху виїхав з Польщі за кордон, мовляв побоюючись убийників, що на його як на баніта насилав король. Він хотів пошукати протекції за кордоном, його ж приятелі тим часом порушили всі пружини, щоб підняти сойм і сенаторів в оборону неприсутного. Вони стали на чолі соймової опозиції; справа Радзєйовского стала осередком, збираючи наоколо всякі инші неприємні для уряду і двору справи. Авторитет короля впав цілком. Сесія сойму проходила зовсім безплідно серед нападів на короля і уряд і відгризань його прихильників.

18 лютого посольська палата ухвалила такі резолюції (перші ухвали сього сойму): зажадати відчитання сенаторського рішення в справі зміни курсу монети (одна з справ яка мала велике аґітаційне значіннє против короля і уряду); друге- домагатися справоздань з посольств до Москви і Швеції, справлених без порозуміння з шляхтою; третє: "чому пп. комісари визначені до укладання згоди з козаками, зложили сю згоду під Білою Церквою не згідно з інструкцією: мали вони дати згоду на 6 тис. козаків, а не на 20 тис., отже переступили зміст інструкції" [8]).

З резолюцій сих нічого не вийшло, бо король з свого боку супроти всіх домагань опозиції став на непримиренім становищі і в нічім не хотів попускати. Йому властиво не грозило нічого реального. Опозиція не виявила стільки енерґії, як можна було думати. Під кінець вийшли на черґу ще справи двох Радивилів, гетьмана і канцлєра, які зовсім помішали всякі

рахунки й перетворили сойм в повний хаос. Цілком ясно було, що він дійсно скінчиться нічим, не дасть нічого крім конфузу, як пророковано ще з початку. Ряд послів поставили ультімативно ріжні свої справи й грозили своїм veto, коли вони не будуть сповнені. Прославлений сим соймом унітський посол Сіцінский, що вважався привидцею розірвання сього сойму і був проклятий сучасниками й потомками як провинник усіх бід Польщі, в дійсности не був сам оден. Король не був заінтересований в резолюціях сойму і не робив нічого для його уратовання. Терпіла Річпосполита, а не він. Він, навпаки, міг бути вдоволеним, що таки знищив ворога і скріпив ряди своїх прихильників, роздавши між ними ваканси Радзєйовского, а ще перед тим Потоцкого. В своїх руках він лишив головний провід війська-не давши нікому гетьманської булави не вважаючи на домагання шляхти. З зірваннєм сойму відпадали її вимоги зменшення війська до 20 тис. і зіставалися в силі ухвали попереднього сойму про збільшені контінґенти.

Супроти сього, очевидно, менше важними здавались инші політичні ускладнення. Московське посольство, що привезло нові претензії за неправильні царські титули і домагалося суду над провинниками, лишилось невдоволене з суду над сими провинниками: одні померли, живі зложили присягу, що помилки їх були не з злої волі; нікого не скарано смертю, як того домогались посли. Вони поставили питаннє руба: коли король не хоче карати смертю, нехай сконфіскує їх маєтности, а московському цареві за те віддасть землі забрані від Москви останнім вічним трактатом, себто Смоленськ і Сіверщину. Се звучало як ультіматум, і в політичних кругах вважали, що се серйозна погроза війни; але заморочені своїми внутрішніми суперечками, вони пустили її повз вуха.

Так само пустили без уваги таку серйозну річ як незатверджиннє Білоцерківського трактату. Козацьке посольство збуто легковажно. Я відзначив вище зневажливі варшавські балачки, що в посольстві приїхали люде “з найнижчої й найгрубшої черни”, хоча се були особи досить заслужені в війську. З приводу їх богатих убрань, в яких вони ставились на авдієнції у короля, в сенаті й посольській палаті іронізовано, що се на них “шляхетські ферезії”. Посли презентували королеві дорогих коней від гетьмана, з котрими перемандрували через цілу Україну, і доручили йому новий козацький реєстр-для ствердження. Але се діялось на самім передодні замкнення сойму, і звісного нам листа Хмельницького,

адресованого сенатові, зараз не читано, а відложено на після сойму 9).

Про дальше довідуємось від московських послів (Прончищева і тов.), що не вважаючи на гостру заборону польського уряду знайшли спосіб звязатися з козацькими (а саме бачився з ними піддячий Василь Старий, або Старово, в тиждень по соймі. 6 (16) березня).

Козацькі "післанці", як він їх називає, висловлялись, що вони з прийняття задоволені: "були у короля і після того богато разів бували у сенаторів на банкетах і ласку їх бачили",-але не вважали се за певний знак трівких відносин, "бо вже Поляки не оден раз мирні договори порушували і війною на них наступали". Настрій шляхти їх зовсім не настроював оптимістично: "Супроти того, що вони чують від шляхти, як шляхта говорить між собою, то вони не сподіваються, щоб той договір був на довгий час, бо шляхта між собою говорить, щоб військо Запорозьке конче все знести, бо як не знести-то їм від війська добра не буде. А люд в Польщі вільний: коли хто за свою шкоду схоче ту згоду розірвати, то без відома короля і всеї Річипосполитої ту згоду й розірве: в пограничних містах звелить зробити зачіпку або яку небудь обиду, з того біда й почнеться,-так як тепер в Варшаві сталося: оден шляхтич повітовий посол на соймі в якійсь справі не позволив, через те і сойм розірвався, і все діло, що на соймі робилося, пішло на ніщо, як конституції не надруковані".

Резолюції одержані на свої петиції вони так переказували:

В справах віри король і пани-рада благочестивій вірі в тих місцях (де вона досі була) бути позволили, і король велів дати їм на то привилей; в справі ж люблинської церкви, король обіцяв дати наказ комісарам, що будуть вислані "для межевого діла" (розслідити чи полагодити справу-не ясно, перше мабуть правдоподібніше).

Війську Запорозькому жити на своїх місцях, "і життє держати". Бути у них (найвищим начальником) гетьману Б. Хмельницькому, а під ніяким иншим начальством не бути у нікого; і Жидам у них бути не велено, і на то король теж казав дати їм привилей.

На Чигрин з повітом і иншими місцями велено видати королівський привилей Хмельницькому, також щоб давніші козацькі місця були за військом Запорозьким; сі місця велено відграничити від королівських,

сенаторських і шляхетських маєтностей, і на се будуть вислані від короля комісари.

“За королівським наказом велено військові Запорозькому готовити човни. Але куди в тих човнах буде Запорозькому війську похід за королівським наказом, нічого їм не сказано.

“Як були вони на відправі у короля, коронний канцлєр ксьондз Андрій Лєщиньский казав їм, щоб гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке були під королівською рукою як давніш, а з неприятелями королівського величества зносин і приязни ніякої не мали. А з ким саме гетьманові зносин не мати, поіменно не сказав”.

“Конституції їм при королі відмовлено, бо сойм з деяких причин розірвано, і конституцій нинішнього сойму не буде, а канцлєр Лєщиньский їм сказав, що гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке одержать конституцію з другого сойму, що буде в тім же 1652 році. А чи на тім другім соймі будуть гетьманські післанці, і їм дадуть конституцію, чи пришлють з комісарами, того їм не сказано”.

Просили також післанці, щоб король звільнив козаків взятих до неволі під Берестечком, що тепер сидять у вежі в Варшаві, і король велів кількох звільнити зараз, а решту обіцяв звільнити пізніше [10]).

Ситуацію витворену білоцерківськими умовами вони готові були представляти оптимістично:

“Козакам, що лишилися поза 20-тисячним реєстром, і на них грошей не буде ухвалено,-тим в війську Запорозькому жити на своїх місцях як досі. Їм тепер іще краще, бо хто в реєстрі не буде, тим вільно ходити по всяку добичу куди хто хоче, а реєстровим козакам нікуди ходити не вільно: коли б їх не покликали, вони завсіди мусять бути готові. А чи буде королівське жалуваннє й на ті 20 тис. чи не буде, того напевне не знати, та ледве чи будуть гроші й реєстровим козакам”.

З виданих тоді козацьким послам королівських привилєїв знаю два: се “Ґенеральна конфірмація прав, привилеїв, свобід і вільностей реєстрового Запорозького війська й. кор. мил.” з датою: в Варшаві, на вальнім соймі 10 марта 1652 р. Король оповіщає, що він уже раніш, за пильним і гарячим

проханнєм комісарів визначених на переговори з військом Запорозьким, на покірну просьбу його, прийняв був його до ласки своєї і в непамять пустив все, в чім воно провинилося против маєстату його і Річи. Тепер же милостиво прийнявши супліку, принесену послами козацькими і маючи надію, що тепер вони вже своєї вірности більше не нарушать, він рішив потвердити їм права, привилеї, свободи і вільности, надані його попередниками. Просили його про се сенатори зібрані на нинішній сойм. Він потверджує всі привилеї в усіх пунктах і обіцяє за себе і за своїх наступників, що вони будуть непорушно заховуватись супроти реєстрового Запорізького війська, "в скількости 20 тисяч, уставленій останнім договором під Білою Церквою" [11]).

Друге-потвердженнє Терехтемирівської фундації для калік і інвалідів Запорозького війська, видане на покірне проханнє війська 15 березня 1652 р. [12]). Документ нічого інтересного не дає, але дата інтересна тим що вповні потверджує оповіданнє козацьких послів, записане московським посольством під днем 6 (16) березня.

Своє оповіданнє козацькі посли закінчили словами, що "хоч король трохи не у всіх справах велів їм дати привилеї, одначе в війську все таки Поляків остерегаються, бо вже Поляки не оден раз договір порушали і війною на них наступали".

В двадцятих числах березня, перед латинською вербною неділею посольство виїхало з Варшави. 29 березня, в латинський великий пяток бачимо його в Луцьку, де козацькі посли приятельською угодою закінчують процес про вчинений на них напад [13]). Коло 10 квітня н. с. вони мусіли складати гетьманові звідомленнє з своєї місії.

Примітки

[1]) З доручення короля він їздив з секретним листом короля до козацьких старшин весною 1646 р. і привіз до Варшави на переговори з королем Барабаша, Іляша Караімовича, Нестеренка і Хмельницького, див. в т. VIII,

ч. II, с. 142-146.

[2]) Польські справи 1652 р. вязка 90,-московський переклад донесення, згаданого вище, с. 392-3.

[3]) Архивъ Ю.З.Р. III. IV, с. 685 і 693-4.

[4]) Нагадую, що "Білоруси" в московській термінології того часу се Українці й Білоруси разом.

[5]) Архивъ Ю.З.Р. тамже, с. 692-3.

[6]) Польські справи 1651-2 р. кн. 81, л. 126-130.

[7]) Архивъ Ю.З.Р. III. IV, с. 686-7.

[8]) Друковані у Кубалі II, с. 306 нов. вид.

[9]) Новини з Варшави у Кубалі, с. 303, 305, 306.

[10]) Польські справи 1651-2, кн. 81 с. 468-478.

[11]) Confirmacya generalna praw, przywilejow, swobod i wolnosci woisku Zaporozkiemu i. k. mci.-Рукоп. разноязычн. б. Петерб. публ. библ., тепер варшав. унів. F. IV № 143 л. 12.

[12]) Копія з Коронної Метрики в теках Ґолємбіовского, в бібліотеці Дідушицьких у Львові.

[13]) Архивъ ЮЗР III.IV с. 720, підписано тими словами: "Именем всих их милостей сознаваючих и при том персоналитер будучих яко писати неумеючих подписуєт се Федор Конельский писар при них будучий". Се потверджує, що посли були люди не едуковані, хоч і заслужені в козацькім війську.

КОНФЛІКТИ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА З ЛЮДНІСТЮ ЗА ДНІПРОМ, РІЗНЯ В ЛИПОВІМ, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ВИБИРАЄТЬСЯ ДО ПОЛТАВИ, МАСОВА ЕМІҐРАЦІЯ ЗА МОСКОВСЬКУ ГРАНИЦЮ.

Таким чином Білоцерківський тратат не був затверджений соймом; більш того-резолюцією 18 лютого посольська палата досить рішучо його опротестувала і призвала неправосильним (через переступленнє інструкції даної соймовим комісарам). Король, що правда, видав привилеї на потвердженнє козацьких вільностей; але супроти такої сильної й рішучої опозиції, що зазначилася в отсій соймовій сесії, його привилеї значили менше ніж коли небудь. Козацьке військо не тільки мало розвязані руки,-

воно мусіло подбати про те, щоб забезпечити себе супроти можливих несподіванок; воно не мало ніяких ґарантій свого нинішнього становища.

Одночасно перехід польських військ на Задніпровє і розложеннє його на території Чернигівського воєводства-правосильне за буквою Білоцерківського трактату, але дуже сумнівне що до своєї правосильности, коли трактат був опротестований,- викликало страшенне обуреннє серед української людности, гострі нарікання на гетьмана і правлящу старшину, і масову утечу людности за кордон. Попередні більш спорадичні переселення почали прибирати характер масовий, захоплювати людність як психольоґічна епідемія, так що супроти неї ніяк не можна було далі зіставатися в пасивности.

“Самовидець” дає такий ретроспективний образ сього що діялось тоді:

Тоєїж зими з тим позволеннєм гетьмана Хмельницького войска короннїє розположил гетьман коронний Калиновский, который зостав по Потоцкому Миколаю. Бо Потоцкий тоєї же осени померл. И так брат Калиновского, Калиновский же, на Задніпря притягнул з войсками коронними, за універсаломъ гетьмана Хмелницкого. Которому (Калиновському) Задніпря не спротивляючись в городы пустило. И сам стал Калиновский в Ніжині и там зимовал. А войска которіє міл при себі немалиє, росправил по розних городах по Задніпрю и по Задесеню. А литовскоє войско стало в Стародубовщині, як идет граница в. кн. Литовского.

Козацтво зась зостаючоє в городах, волно сходили з тих городов, кидаючи набитки свої, у городи ку Полтаві, и там слободи поосаживали. А инніє на кгрунтах московских слободи поосаживали, не хотячи з жолнірами зоставати и стацеї оним давати,-бо незносную стацію брали. А на тоє міли козаки позволення, жеби сходити з домов, от гетьмана Хмельницкого. Которим не могли жолнірове заборонити, бо і з гарматами виходили з городов. Але напотом хто зостал ся, юже оного не пущено, и давати мусіл стацію жолнірам.

Що не могучи ся згодити у Вишневеччині в Липовом учинили задор жолніре і там на самоє воскресеніє людей вирубали. У Миргородском полку [1]) і там з собою не згодили ся. На що любо учинил инквізицію Хмельницкий,-але видячи попудливость (задиркуватість або мстивість) жолнірскую, инним промислом промишлял- бо на жаданнє жолнірскоє

полковника миргородского Гладкого казал стратити. Толко ж тая причина большая, же (кгди) он ишол од Берестечка, Гладкий (у войску) гетманом отзивая ся [2]); и так на оного причини Хмелницкий шукал-аж тая причина стала о завод з жолнірами-казал єго стратити [3]).

Се сумаричне і не дуже докладне оповіданнє можна доповнити за поміччю ріжних сучасних документів і вістей. Насамперед отся цікава осторога Хмельницького до звісного нам Пободайла-оригінал його заховався в актах московського посольського приказу:

Богдан Хмельницкий гетман з войском єго кор. милости Запорозькимъ-тобѢ Стефану Пободайлу бывшому полковникови черниговскому ознаймуємо, иж реєстри войска єго кор. мил. Запорозького уже споряжоные и до книг києвских отданыє, также послы на сеймъ до єго кор. мил. з утверженєм покою поприсяжного пошли. А ты до тых час в БорзнѢ у воєводствѢ Черниговском и в инших мѢстахъ мешкаєш и подобно- не хочеш козаковать: зычиш быть з другим своим товариством панскими поддаными, же ся не выпроважаєш у Києвскоє воєводство. Росказуєм теды, жебы-сь зараз ты того уступилъ с товариством, которыє волностей наших заживать хотят, которыє ... єднакже ознаймуєм, же войско коронноє там идет на становиско: в Черниговщину и в Новогородщизну-где абысь жаднои не давал до звады причины. А єслибы якиє бунтовники всщинали бунты, нехай о тым вѢдают, же без похибы горлом караны будут. Бо уже войско за тых свавольныхъ не будет вадитись. Подданыє зась абы панам своим вшелякую отдавали повинность, иначей не чинячи. Дан с Чигирина дня 28 генваря року 1652. Богдан Хмельницкий-рука власная [4]).

Дата, очевидно, старого стилю; вона вказує, що перехід польського війська відбувався в лютім н. с. Сам лист дає поняттє про ті універсали, згадувані в сучасних вістях, що ними Хмельницький забезпечував спокій і послух польському війську за Дніпром. Ми бачили таку вістку київського вістуна (вище с. 390), що Хмельницький дав свій знак Каліновскому-молодшому, щоб його всі слухали. В новинах з Варшави, записаних в збірці Ґоліньского, мабуть зі слів козацьких послів, оповідається, що Хмельницький дав згоду на становища і лежі польського війська за Дніпром, розіслав універсали і післанців своїх, аби їм хліб давали охоче і в спокою [5]). Відомий нам путивльський агент Марк Антонов, переїзжаючи з

Чигрина через Лівобережжє в перших днях березня н. с., бачив богато Поляків-аж під московську границю ("около украинных городов в 50 верстах"); він рахує їх тут 16 хоругов, і в них людей до 16 тис. (київський чернець Арсеній рахував 7 тисяч, і се ближче до правди, коли говорити про властивих вояків, не рахуючи челяди). "Тих Поляків козаки до Ніжина пустили, і сидять від Поляків в осаді, з козацьких полків післано відомість гетьману, чи звелить їм пускати Поляків до міст" 6).

Не задоволяючися територією Чернигівського воєводства, Поляки стали просити у Хмельницького вступу до богатої Вишнівеччини, і той ніби то дав їм і на се дозвіл. Але коли польські хоругви стали збирати стацію й тут, прийшло до непорозумінь, далі до бійок, і нарешті до формальних боїв, а скінчилося тим, що польські хоругви, роздражнені сею партизанською війною почали до ноги вирубувати і випалювати непослушні села. Маємо про се реляцію гетьмана Каліновского королеві, писану в Браславі 23 березня-з чого можна міркувати, що сі різні сталися не на великдень, як пише Самовидець 7), а далеко раніш, між 5 і 10 березня н. ст. приблизно. Лист настільки характеристичний, що я наведу з нього дещо в перекладі:

"Звичайна сваволя хлопської зради і щоденна нестатечність запорозького гетьмана виростила на Задніпровю немало мішанини. П. мечник браславський, брат мій, спокійно осів в Ніжині і в поблизькій Чернигівщині. Але в дальній Чернигівщині і за Удаєм полки п. Маховского і п. Войниловича-що були від мене післані до гетьмана запорозького в справах Річипосполитої, вимовили (собі) ті становища і пішли туди з його універсалами і приставами-попали в колотнечу і заживають її. Бо п. Войниловича, що спокійно осів своє становище за Удаєм за тими універсалами і приставами, за наглою зміною збунтованого поспільства і скупленого гультяйства з його становища виперто. Полкові хоругви витиснено. Полковий знак п. старости житомирського підчас відбивання натиску своєвільників стратив чотирьох товаришів і до кількадесять челяди-побитих, ранених і погромлених. А полк п. Маховского ще заживає тих суперечок і мішанин-через те що його не пускають до Ромна. Коли сталась та колотнеча з полком п. Войниловича і з знаками,-збіглись у мене нараз обидві скарги: з Задніпровя реляція про сю колотнечу, як я її вище виложив, і на Войниловича (скарга) від гетьмана запорозького-що він (Войнилович) мовляв війшовши між міста Прилуцького полку, козаків в

пень стинає і хоругвам (своїм) каже (те ж робити). Посилає (Хмельницький) реєстр побитих козаків й жадає слідства: обіцяє своїх загамувати і того ж від мене жадає. Се проба статечности гетьмана Запорозького: дав на займаннє становищ універсали та приставів, а приватним листом підбурює своєвільство. Против присяги, против всякого безпеченства [8]), подавши реєстровий компут, боронить випищиків від підданства і стації. До наших дає писання з офертами дотримання згоди, а до своїх-з підущаннями до злого, і під такою покривкою діється всяке лихо. Ваша кор. мил. легко се зміркує з тих задніпрянських альтерацій теперішніх і з тих ріжних листів, що я посилаю [9])".

Ся офіціяльна реляція замовчувала розправу вчинену сими польськими хоругвами над місцевою людністю. Офіціяльні пояснення давані в Варшаві і записані нунцієм в його черговій реляції також не згадували про се.

Нунцій сповіщає про слідство призначене з приводу інциденту що стався між Поляками й козаками. З двох польських компаній вбито двох шляхтичів і до 30 служби- инші мали змогу втікти. Вони приходили по провіянт до Київського воєводства, вважаючи своїм правом вибирати його у панських маєтках-бо королівські маєтности зістаються в розпорядженню козаків, для їх утримання. Але козаки заявляють, що хоч поміщики мають приступ і свобідну юрисдикцію в своїх маєтностях, як давніше, і вони їм то ґарантують, але ніяким пактом вони не обовязувалися давати туди приступ салдатам республики для будь якої мети [10]).

Лист якогось двірського анонiма з початків квітня подає такі відомости: з України прийшли листи і сповіщають, що козаки, особливо з Прилуцького полку, за Дніпром хоругов пана Семашка [11]) знищили до щенту, ледви тільки 20 пахоликів утікло. Під хоругвою п. (старости) житомирського 4 товаришів і 60 пахоликів витято, решта втікла. Се з тих хоругов, що в числі 40 [12]) пішли за Дніпро за-для хліба. Від кого оказія [13]), ще невідомо, але гетьман козацький Хмельницький просить слідчих ("інквізиторів"), обіцяє вчинити всяку справедливість, поскільки були б винні козаки, але при тім скаржиться на наше військо, що дає причину до порушення пактів. Але се вже так звичайно буває, що козаки на зиму коряться, а на весну скаржаться і бють [14]).

В збірці Ґоліньского читаємо такі "новини з України", принесені до Кракова 26 квітня: за Дніпром на становищу посварилися жовніри польського війська з козаками, чи то за становище, чи з иншої причини, і кинулися з обох сторін одні на одних. Хоругов п. Семашка знищено, і полкові п. Даниловича дісталось. А полк п. Маховского мав вирубати Липове і три тисячі людности в нім, та кілька сіл (с. 574).

Подробиці різні заданої Поляками подає лист стражника Уєйского, з 28 березня, на підставі варшавських вістей: "За Дніпром піднялися бунти й чималі замішання так що до значної битви прийшло. Полк п. Войниловича постраждав (przeplenionу), хоругов п. Семашка знищена, але п. Маховский добре віддячив за ту нещасливу для нас битву: тих що вийшли були против нього по тій битві з Липового, коло 40 тисяч (!) вирубав: впавши до міста всіх трупом положив і спалив" 15).

Хмельницький, оповідаючи причини нової мобілізації московському післанцеві Внукову, як casus belli називав се, що Поляки нарушили згоду "вирубавши козацькі города Липовець і Робуху",-а тепер збираються воювати з козаками 16).

Сей інцідент потім включив до свого апокрифічного універсалу Хмельницького Величко-нарушеннє Білоцерківського трактату "вирубаннєм до щенту двох сел, Рябухи и Липового, такожде и на инших многих мЂстцах" 17).

Свої розпорядження пороблені з огляду на сей інцидент Каліновский в такім вигляді подає до відома короля в згаданім листі 23 березня:

З огляду на збіг таких альтерацій і відомостей я разом з сим посилаю до гетьмана запорозького, висловлюючи свій жаль, і охоче згоджуюсь на розслідуваннє, обіцяю покарати винних, на кого буде доведене, і того ж вимагаю від нього. Запевняю, що я стримаю рицарство своїм наказом і жадаю, щоб і він теж учинив.

Заразом посилаю листа до п. воєводи київського, щоб він з свого уряду вислав відповідного суб'єкта на розслідуваннє до рицарства, на місце події, аби той огонь був загашений кровю винних в тій колотнечі.

До п. мечника (Каліновского, що стояв у Ніжині) раз-у-раз пишу, аби поки

вистануть спокійні способи гамування тих замішань, старався він утихомирити сю колотнечу [18]), зносився з гетьманом запорозьким і пильнував всякої обережности і здержливости, вважаючи на ситуацію: тримав полки поблизу і негайно всякі відомости посилав п. старості житомирському, щоб він без розголосу тримав на поготові перевози і пороми (на Дніпрі) [19]).

Військо в. кн. Литовського післало писарів до Новгородка і Сосниці, а само чекає на розпорядженнє гетьмана литовського і не переходить (туди). Я написав до них, але не знаю, який то матиме наслідок, тому дав п. мечникові таку інструкцію, аби він з ним у всім порозумівався, але якби воно відмовилося перейти до Новгородчини-тому що в глубшій Україні Задніпрянській добуваннє хліба трудне, і він уже кровю облитий,-то аби він постарався зібрати хліба для того (литовського) війська.

В закінченнє того всього він підчеркує недостатність свого війська, котрому "треба й задніпрянському війську секундувати, і тут держати фронт неприятелеві, і від степу бути твердою заслоною". Вважає потрібним рахуватися з тим, що та неспокійна голова-гетьман запорозький-в виданню хліба як на Задніпрянській так і на тутешній Україні тільки час протягає що хвиля відмінними варіяціями, тому треба забезпечити військо провіянтом з инших провінцій Корони. З гетьманом же і всім військом Запорозьким на його погляд треба дотримувати "ґрунтовну конфіденцію", виявляти їм всяку ласку і тим способом затримувати спокій-невважаючи на все переконаннє про "хитрість і конспірацію" козацької сторони [20]).

Результатом сих представлень і переговорів було визначеннє мішаної польсько-української слідчої комісії, що з'їхалася в Корсуні в квітні (мабуть під кінець його). Перед тим Хмельницький заповів був свій приїзд до Полтави-щоб там чекати повороту Іскри з московського посольства. Хотів мабуть при тім спільно з лівобічними полковниками виробити плян, як належить поступити в справі польського розкватирування, кар на замішаних в тих конфліктах й инших питаннях [21]). Але потім відмінив сей приїзд і натомість з'їхав на сесію комісії до Корсуня, щоб тут вчинити розправу над ріжними неприємними йому людьми в звязку з тими задніпрянськими замішаннями.

В народній памяти різня в Липовому і Рябухах очевидно зісталася як

крайній вершок жовнірського знущання над людьми. Недурно записав сей епізод “Самовидець” богато літ пізніше, як привід для нової войни з Поляками-так як назвав його Хмельницький під безпосередніми враженнями. З другого боку він, очевидно, послужив психольоґічним імпульсом, що дав гасло масового руху за московську границю. Маю таке враженнє, що власне тепер люди рушились масово. Ще з осени, як тільки рознеслися вісти про козацьку виписку, жовнірські лежі-і “зраду гетьмана” народнім інтересам, вони насторожено чекали і на найгірший оборот готовилися кидати своє господарство й мандрувати на схід. Московський уряд зараз на першу вість про берестецьку катастрофу відкрив свою границю українській еміґрації, як ми бачили вище (с. 314). Але тільки тепер-під весну 1652 р., під враженнями жовнірських наступів і перед перспективою панської неволі, що розгорталася в їх уяві в звязку з новим господарським сезоном, рушили українські пересельці масово.

Наша стара історіографія трохи прискоряла сей процес, слідом за Костомаровим, що в своїм “Богдані Хмельницькім” безпосереднє по Берестецькім погромі положив вихід за московську границю “тисячі козаків Острозького полку під проводом якогось Дзінковського”, що “втікли за кордон від наступу Поляків, які гонили за розбитими (під Берестечком) силами” козацькими, і положили початок Острогожському полкові, батьківщині історика.

Ся утеча послужила, мовляв, прикладом для инших: “Подніпряни і Бужани складали на волові вози або сані своє майно, палили свої хати й клуні, щоб останки їх худоби не лишилися ворогам, і мандрували цілими селами шукати иншої України”. “Меньше ніж за півроку на просторах від Путивля до Острогожська з'явилося богато осад, з яких виросли міста і богаті містечка: Суми, Лебедин, Ахтирка, Білопіллє, Короча й ин. Инші йшли в глиб степів, рікою Донцем, Удами, Харковом, Коломаком”. “Між сими слободами був нинішній Харків”, і т. д. 22).

Не кажучи, що тут для більшої яскравости покійний історик сгустив на кілька місяців після Берестецького погрому хронольоґічну мережу подій, що в дійсности тяглися довгі роки,-вихідний факт: виселеннє козаків Дзіковского в дійсности сталося під весну, після Липівської різні. От звідомленнє путивльського воєводи про сей дійсно симптоматичний факт:

Нинішнього 160 року марта в 21 день прийшли до Путивля з Литви: чернигівський козацький [23]) полковник Іван Михайлів син Дзіковський з сотниками, і на допиті сказали, що прийшло з ними козаків на твоє царське імя, на вічне життя тисячі зо дві, і стоять при заставі (пограничній) на ріці Семі коло перевозу, коло Білих Берегів. І били чолом тобі, государеві, полковник і сотники, аби ти їх пожалував-велів пустити до себе з тих сотників двох чоловіка. Ми того полковника Івана Дзіковського і сотників Івана Остафієва, Олександра Григорієва та Филипа Іванова веліли заприсягти і заприсягши пустили до тебе до Москви сотників Івана Остафієва та Олександра Григорієва. А полковник Іван Дзіковський сказав нам, що козаків до нього в полк прийде богато, і ми післали за Семь Путивльця Федора Аладіїна й веліли тих козаків переписати і почекати тим козакам твого царського наказу за заставою коло р. Семі на твоїй царській землі [24]).

Се дійсно був найбільш яскравий факт того роду, але судячи з тих припадкових звісток, що для нас заціліли, рух взагалі був великий. Я наведу кілька таких звісток в їх сировім вигляді:

Звісний нам путивльський аґент Марко Антонів, повертаючи від Хмельницького саме підчас отсих польських подвигів в Роменщині (до Путивля він приїхав 2 (12) березня), оповідав: з города Константинова козаки всі вийшли, стоять близько Недригайлова, щоб від наступу Поляків тікати на царську сторону. Богато козаків прибігло до Путивлю і Сівська [25]).

Путивлець Чаплин, приїхавши з-за кордону 22 березня с.с. оповідав: був він в Конотопі, і при нім прийшов до Конотопу пан Моховской (Маховский), з ним Поляків і Німців тисяч зо дві; Конотопці-козаки й міщане з Конотопу і з повіту вийшли, і з инших городів богато козаків і міщан вийшло. А Поляки до тих городів прийшли ротами і козацькі городи засідають [26]).

Герой Липового й Рябух полковник Себастян Маховский 10 квітня н. с. пише з Конотопа до путивльського воєводи про тих “ворів”, що вивтікали з землі королівської: “Одні стоять на землі Путивльській, а инші живуть за Путивлем, за рікою Клевенню, переходячи на той бік”, і відти чинять великі шкоди на королівській стороні: на шляхту військову і не військову нападають і на дорогах побивають, переїзжих купців грабують і

розбивають, і тепер недавно двох шляхтичів військових замучили і вбили [27]).

Подібне пише 10 день пізніш Войцєх Серафимович "староста глухівський" (так титулує його московський переклад) до сівського воєводи. "Зрадники короля і Річипосполитої, піддані її милости (воєводиної?) київської: Сахно сотник глухівський і Чорне Лихо з товаришами, наробивши злого діла, повбивавши шляхту і простих людей і спустошивши маєтности глухівські, позабиравши майна у людей неповинних, шляхти і "хресьян", перейшли на царську сторону і живуть в Сівському уїзді". Серафимович посилає від себе двох своїх служебників з виказом грошей городових, шляхетських і міщанських і всякого майна, що позабирали ті втікачі, аби на них правити [28]).

В Варшаві в маю н. с. переповідали відомість, отриману, мовляв від воєводи Киселя, що до 20 тис. своєвільних хлопів перейшло на царську сторону, цілували цареві хрест, і їх обіцяно прийняти. Хмельницький "чи то з цноти, чи як уже його розуміти" з сього приводу написав такого листа (цареві б то): "Хоч я тої ж віри що й ти, але як підданий королівський, що йому присяг (пишу тобі), аби ти тих своєвільних хлопів з України і з-під Смоленська під свою протекцію не приймав, бо то правдиві піддані королівські. А коли ти моєї ради не послухаєш і схочеш їх приймати, будь певен, що я з усім військом підійму війну проти панства твого, Татар візьму на поміч і на тебе наступлю, а й король пан (мій) свого жовніра мені додасть" [29]).

Лишаючи на боці сю белєтристику, безсумнівний інтерес мають сі поголоски про масовий рух української людности на московський бік і невдоволеннє Хмельницького з сього приводу.

Примітки

[1]) В друк. сі слова звязані з попереднім. Але Липове було не в Миргородськім, а в Прилуцькім полку, і якось дивно подумати, щоб такий

знавець як Ракушка міг таку помилку допустити. Але Величко з сеї тектуальної неясности дійсно зробив з Липового і Рябухи миргородські осади (с.77).

[2]) Тут текст явно попсований, в друк. стоїть: же он ишол од Берестечка з войском, Гладкый гетманом отзивал ся; я поставив значніші поправки в дужках, дрібні поправки без зазначення.

[3]) Вид. Левицького с. 29-30.

[4]) Польські справи 1652 р., стовб. la.

[5]) Вісти сі видруковані у Кубалі с. 304.

[6]) Польські справи 1652 р., вязка 90; вістун приїхав до Путивля 2 березня с. ст.

[7]) Православний великдень того року був на 4 тижні пізніший від латинського: 18(28) квітня.

[8]) Тут попсований вираз: nefarius aus... що давав очевидно різкий відзив про Хмельницького.

[9]) Ґоліньского с. 575.

[10]) Жерела XVI с. 140, реляція зложена очевидно на підставі наведеного донесення Каліновского.

[11]) В ориг. Szymazka.

[12]) Се число: 40 хоругов, що пішли з Каліновским молодшим за Дніпро більш правдоподібне. В московських вістях бачимо 160 хоругов-16 тис. війська (Польські справи 1652, стовб. 1а), але се очевидно перебільшена цифра.

[13]) хто дав привід.

[14]) Теки Нарушевича 146 с. 327, лист без дати, час видко з змісту.

[15]) Теки Нарушевича с. 170.

[16]) Польські справи-див. нижче.

[17]) Сказаніє с. 77. У Коховского: “Чернь того краю кинулася зараз до зброї (з приводу жовнірських реквізіцій)-в Остерській волости несподівано напали на хоругов Войниловича, а в Дорогичинцях в роті Семашка ночним нападом вбивши більш 20 Поляків, прогнали з становища” (про репресії нема).

[18]) Тут в ориґіналі прогалини, через те я викидаю те що не можна добре зрозуміти.

[19]) Дещо покорочую.

[20]) Ґоліньский с. 576.

[21]) Оповіданнє полтавського єромонаха Гавриїла-див. нижче.

[22]) Вид. 1894 р. с. 483; се взято з Грабянки або “Краткого описанія Малороссіи”, зацитованого тут Костомаровим (вид. Левицького с. 234: “Тогдажъ Хмельницькій ожидая угоднаго къ отмщенію времени, позволилъ утѢсняемому отъ Ляховъ народу волно сходить изъ городовъ къ ПолтавщинѢ и за границу (парафраза тексту Самовидця, наведеного вище, с. 410), и изъ того времени начали сѢдать Сумы, Лебединъ, Харковъ, Ахтирка и иныє слободскіє мѢста ажъ до Дону козацкимъ народомъ”. Пор. Д. І. Багалія Очерки изъ исторіи колонизаціи Степной Окраины Моск. гос. с. 418.

[23]) В ориґ. як звичайно: черкаской.

[24]) Польські справи 1652 р., стовб. la; звістку сю навів ще Соловйов, але без ближчої дати-т. X с. 1621 стереотип. видання.

[25]) Польські справи 1652 р.

[26]) Польські справи 1652 р. тамже.

[27]) Польські справи 1652 р., вязка 91, московський переклад з польського.

[28]) Тамже.

[29]) Теки Нарушевича 146 с. 183-4.

ПЕРЕГОВОРИ ІСКРИ В МОСКВІ В БЕРЕЗНІ 1652.

Серед таких ото обставин, що нам не стільки представляють скільки на них натякають сі фраґментарні, припадкові звістки, відбувалися переговори гетьманського висланця Іскри з виделєґованими на розмову з ним московськими дяками. Серед масового руху української людности за московську границю, на безпанські землі, козацький уряд запитував царський уряд: на випадок коли козаччина не устоїть в боротьбі з Польщою, чи не прийме цар її в протекцію з пограничними містами, або чи не пустить осістися в московських прикордонних містах. Инакшими словами-чи може вона, в крайній потребі, перенестися в Східню Україну, на московське пограниче і тут, під царським протекторатом, відбитись від Польщі і орґанізувати свою козацьку васальну державу, а як ні-чи може перейти, разом з тою хвилею пересельців, на царські землі й тут основатися в сусідстві польскої України?

Я вище пояснив, як належить розуміти се зондованнє-умисно невиразне в стилізації, так що відразу висувається кілька варіянтів-щоб довідатися, який з них признає можливим московський уряд. Чи схоче він помогти козакам в новій війні з Польщею, що необхідно передбачалась? Чи прийме під протекторат східні козацькі міста (як Глухів, Ромен, Гадяч то що)? чи треба мандрувати за московську границю-і в такім разі чи можна сподіватись, що московський уряд позволить осідатися компактним масам в прикордоннім поясі, заховуючи свій козацький устрій, як се було дозволено Острянинові? Чи Москва буде розпорошувати козацькі полки по своїх городах або виправляти далі на схід, на Волгу і за Волгу, як у вище згаданих обіжниках в літа 1651 року?

Авдієнцію у царя визначено Іскрі 22 ст.ст. березня. По авдієнції він мав прийняти благословеннє патріярха, а перед авдієнцією мали з ним розмову

в посольскім приказі дяки "по любви"-"тому що вони одної християнської віри". Іменем царя вони об'явили Іскрі, що цар задля православної віри до гетьмана Хмельницького і всього війська Запорозького "жалованье держит большое", а королеві й Річипосполитій не довіряє (вони "на правдѢ мало стоять"). Але Москву цікавить, чи козаки не звязані занадто з Кримом, так що коли Поляки почнуть їм чинити велику тісноту, чи Хмельницький з військом не підуть до хана в Крим, з огляду на свою велику приязнь з ним? Бо се, треба розуміти, загрожувало б Москві новим небезпечним сусідом замість союзника! Іскра запевняв, як ми знаємо, що козаки покладаються тільки на царську ласку- "поза царською ласкою їм нема де дітися", на Кримців вони не покладаються і до них не підуть -аби тільки цар дозволив їм в крайнім випадку перейти до царських порубежних городів, або прийняв їх "у свою царську сторону з їх порубежними (козацькими) городами, що близько путивльської границі".

На се дяки відповіли, що такі їх наміри-шукати ласки царя християнського, а бісурманам не піддаватись-дуже похвальні: "то вони роблять добре". Цар до них "жалованнє держить велике", і на випадок потреби їх прийме у свої краї. "Коли їм від Поляків почнеться тіснота, нехай гетьман і козаки (черкаси) йдуть на царську сторону: у царського величества в Московському государстві землі великі, просторні й богаті, є де їм оселитись"-очевидно не в розпорошенім вигляді окремих козацьких служебників, а в компактній масі, з захованнєм козацької орґанізації. Але Москва не хоче, ще не хоче накликати на себе конфлікт з Польщею через них. Козакам "податно оселитись на ріках Дону і Медведиці та инших догідних і просторних місцях"- східньої Московської України, в сусідстві Донського війська. А коло польської границі їм лишатись небезпечно: "коли вони будуть в пограничних городах царського величества, то завсіди у них буде сварка з литовськими людьми, а далі від них буде краще-не буде ніяких зачіпок". Бо на підставі останнього вічного договору Москва має права приймати тих що приходять до неї з Польщі-Литви і не обовязана видавати. Вона може прийняти козаків, не порушуючи договору. Цар обіцяє їм в такім разі "немале жалуваннє", "місця пространні й угожі". А під кримського хана козаки нехай ніяк не йдуть, бо він бісурмен, вірити йому в нічім не можна, і крім руїни нічого доброго від них неможна сподіватись [1]).

Таку відповідь привіз Іскра гетьманові, десь на вербній неділі. На найгірший кінець гетьман мав вихід: він міг вийти з вірними йому козаками

за границю, як се зробив Острянин. Почали виходити сотники й полковники, тікаючи від польського жовніра і польського пана, від Маховских і Чарнєцких,-міг в найгіршім разі се зробити й сам гетьман, тікаючи одночасно і від польського режіму й від своєї української опозиції. Міг стати вірним московським служальцем замісць лявірувати між польськими претенсіями й українськими прокльонами. Але до сього ще було далеко; гетьман ще не вичерпав всіх можливих ходів, не викинув іще на стіл усіх своїх карт. Він іще чув силу звести війну з Польщею. В запасі у нього був ще недоведений до кінця волоський плян: турецько-татарські відносини ставали знову прихильними для нього. Треба було тільки остаточно розвязатися з ріжними непевними особами в самім війську, що встигли себе проявити небезпечно для гетьмана в останніх трудних часах.

Отой "города Полтави воздвиженський чорний поп Гаврило", що виїхав з Полтави на вербній неділі (17 н. ст. квітня), розповідав у Москві, що Хмельницький збирався приїхати до Полтави і тут почекати приїзду з Москви Іскри-"вислухати з чим його від государя відпущено, почекати приходу Кримських Татар і про всякі справи порадитися в Полтаві". Але потім передумав, з огляду на відомости з Польщі, і визначив велику раду старшин у себе в Чигрині на великоднім тижні [2]). Відомости отримані гетьманом, як їх оповідає сей єромонах Гавріїл, мають яскраво леґендарний характер і в сім аспекті ми до них повернемося нижче. Отсі ж звістки про старшинську раду в Полтаві, пляновану перед Великоднем, на вербній неділі, і поширену раду визначену натомість на великодний тиждень в Чигрині нема ніяких підстав відкидати, і навіть вказівка Гавриїла, що в Полтаві гетьман мав чекати Татар, теж варта уваги. Як ми вже почасти бачили, гетьман весь час робив добросусідські послуги Татарам, і вони товклися при його границі, викликаючи в польських кругах цілком оправдане побоювання, що одного не дуже гарного дня випурхне відти яка небудь спільна козацько-татарська екскурсія против Польщі.

На жаль, в калєйдоскопі сих відомостей не завсіди можна відріжнити цілком реальне від схопленого з непровірених чуток. В однім польськім листі з Люблина читаємо, з нагоди звісток про своєвільні хлопські банди: Хмельницький під Полтавою, а тут з кільканадцятьма тисячами війська не зараз можна заспокоїти ту хлопську своєволю й привести до послушности,- хоч тепер уже Хмельницькому цілком вірять. Пішов на Дон, до козаків донських, чого-сього не можуть знати. Післав по нього п. воєвода

київський трьох післанців, аби вертав та краще хлопської своєволі пильнував; не знати, що з того вийшло; пан воєвода мав до Києва їхати, але не поїхав: лишається тут на Волини до дальших відомостей, і далі: "Донські козаки на морю великої шкоди наробили; що далі буде, Біг зна. Татари кочують під Чорним Лісом, 40 тис., і вони чекають, що буде далі-аби тільки трава показалась" [3]).

В цитованім вище листі з Варшавського двору, з початків, квітня, між иншим: "Орда допоминається кожухів, і тому треба вважати [4]) на згоду, особливо коли Хмельницький післав 2000 козаків в поміч Орді на Черкесів-що противиться пактам [5]).

Але певніша відомість-того ж полтавського єромонаха:

Була при тім чутка, що йде до Полтави Кримських Татар 40 тис., мають бути під Полтавою на вербну неділю (21 н. с.), а передові люде вже прийшли, і козаки в Полтаві для них готовили стацію. А посилав по них гетьман Б. Хмельницький тому, що як на сей бік Дніпра перейшло множество Поляків і хотіли несподівано вдарити на козацькі городи: Миргород, Лубні, Полтаву, а полковники миргородські (так), лубенські й полтавські: Матвій Гладкий з товаришами, довідавшися, що Поляки хочуть їх потайки побити, післали про те до гетьмана Хмельницького, - Хмельницький почувши від них про замисли польських людей, послав до кримського хана, щоб прислав йому в поміч Кримських Татар. І хан за гетьмановим листом післав до нього в поміч Татар 40 тис. А Поляки, почувши, що хан післав Хмельницькому в поміч велику силу Татар, перейшли назад до Києва, і Київ вирубали.

Сю звістку доповнюють післанці, що привезли листи Хмельницького і Виговського 22 квітня (2 травня н. с.): вони сказали, що Татари стояли на Коломаку, але від них побігла була ватага, чоловіка 40, на козацькі городи, і гетьман посилав за тими Татарами на кочовище, і велів їх відіслати від Коломаку геть,-щоб "Черкасам ніякої шкоди не чинили"; Татари після того пішли з Коломака до Криму; чи прийдуть в поміч козакам на Поляків, невідомо [6]). Се говорилось коли війна з Поляками на гетьманськім дворі вважалася справою безсумнівою. Але Татари в дійсности не були відіслані, хіба хвилево відсунені на якийсь час від козацьких осель, а далі стояли недалеко, під рукою, як свідчать московські вістуни з травня (див. нижче).

Мині здається можливим, і навіть правдоподібним, що під першими враженнями прилуцької різні, в другій половині березня н. с., у гетьмана й його окруження була з'явилася гадка-зараз братися до війни, і з тим була призначена рада в Полтаві на вербну неділю, і покликано Татар (мабуть на кінець квітня). Але потім гетьман передумав і рішив продовжувати ще політику “конфіденції” з Поляками: відбути з ними комісію для розслідження і погамовання своєвілля та обговорення ріжних инших справ, що виникли з варшавського посольства і його переговорів з сенаторами в місяці березні. Так наприклад королівські комісари мали докладно означити межі козацької території [7]), і под. Але фактично головною справою стало розслідуваннє прилуцького інциденту. У Хмельницького, видима річ, з'явилася гадка-вжити його за притоку на своїх противників і знищити їх перше ніж починати нову війну з Поляками.

Примітки

[1]) Протокол розмови 22 с.с. березня надрукований в Собраніи государ. грамотъ и договоровъ III с. 472-4.

[2]) Пол. справи 1652 р. стовб. 1-а.

[3]) Теки Нарушевича 146 с. 320, копія має дату 6 березня, але я не дуже їй вірю; наведені вісти походять видимо від Киселя.

[4]) Слово зіпсоване, я поправляю його на здогад.

[5]) Теки Нарушевича 146 с. 328.

[6]) Польські справи 1652 р., ст. 1-а.

[7]) Див. у вище, с. 412, цитованім листі з варшавського двору (поч. квітня): Do kozakow na uznanie roznic gruntow y granic komisarze naznaczeni-Наруш. 146 с. 327.

КОМІСІЯ В КОРСУНІ, СТРАЧЕННЄ ГЛАДКОГО Й ИНШИХ, ВІДРУХ ПРОТИ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

З польської сторони найдокладніше оповіданнє про Корсунську комісію знаходимо у Рудавского. Він каже, що після козацького посольства канцлєр порадив на лукавство Хмельницького відповісти лукавством польським: написати Хмельницькому, висловлюючи жаль з приводу тих тумультів, що сталися з обох сторін, і заповісти мішану комісію, що розслідить і вишукає винних, і воєвода київський покарає тих хто завинив з польської сторони, а Хмельницький нехай покарає винних з козацької сторони і надалі стримує своєвільних. В такім духу, мовляв, зараз же канцлєр написав Хмельницькому. В комісію крім Киселя визначено Михайла Аксака, Єроніма Завішу і Яна Маховского, а Хмельницький післав туди полковника Антона (Ждановича). Але заразом рішено написати до польського війська, аби воно ні в чім не уступало козакам, не упускало нагоди, коли можна буде повести з ними переможну війну, і не кидало задніпрянських становищ: їм туди скоро прийде поміч.

Листів сих не маємо, і наскільки вірна звістка, провірити не можемо; що до підкріплення задніпрянському корпусу, то се й Коховский каже, що зараз післано туди Андрія Потоцкого з трьома тисячами, але мовляв повстаннє так розгорілось, що ся поміч на ніщо не придалась. Але се не дуже відповідає ситуації, як побачимо далі [1]).

Про саму комісію маємо інтересне оповіданнє путивльських вістунів, що приїхали з України 12 (22) травня: в місяці квітні був з'їзд Поляків з козаками в Корсуні і гетьман Хмельницький приїздив до Корсуня сам. А з'їзд був про те, що богато козацьких полковників і сотників зачіпають Поляків, і гетьман Б. Хмельницький розшукавши винуватих, що наказу його не слухають і зачіпають Поляків, велів скарати на смерть шість чоловіка полковників і сотників: велів розстріляти миргородського полковника Матвія Гладкого, і прилуцького полковника Семена, сотнкка краснянського та инших. А з Поляками він учинив згоду [2]).

Де сі вістуни збирали свої відомости, не сказано, але оден з них згадує, що

він був у Миргороді, коли там ховали Гладкого, 7 (17) травня, а другий оповідає, як наступник Гладкого на миргородськім полковництві не згодився їхати до гетьмана на раду сам оден без козаків. Виходить, що сі відомости про розправу Корсунської комісії, бодай в части, зібрано в Миргороді, в козацьких кругах не дуже далеких від полкової управи, і вони через те варті довіря.

Далеко менш цінні оповідання польських істориків. З них Коховский каже, що комісія засудила на смерть Мозиру, як провідника збунтованої черни, з иншими злочинцями, а з польської сторони пішло під меч кілька пахоликів обвинувачених в своєвільствах і грабунках. На далі для підтримання ладу визначено з обох сторін кількох сторожів спокою (між иншими Каліновский войський браславський як презес військового суду), і до кождого польського полку приділено козацьких квартірмістрів. Рудавский навпаки каже, що засідання комісії скінчилося нічим. Мовляв Хмельницький закидав Полякам порушеннє згоди, перехід війська за Дніпро, насильства над людністю, пустошеннє краю, а задніпрянські конфлікти поясняв як простий припадок (козаки припадком надибали польських жовнірів що волочилися по краю, й вийшла бійка). Поляки ж обвинувачували його в тім що він посилає поміч Татарам, кличе до оружної інтервенції сусідніх володарів, висилає послів до Царгорода, робить заходи коло оженення свого сина за кордоном, прилюдно лає короля і Поляків. Так на обопільних обвинуваченнях і скінчилося. Полковник Семен, для прикладу признаний винним, відкликався від суду полковника Антона на остаточне рішеннє самого Хмельницького, і кінець кінцем не тільки був оправданий з усіх обвинувачень, але ще й дістав якісь відзнаки за свої воєнні заслуги. Здурені ж Поляки тим часом зложили шумні подяки Антонові й ні з чим вернулись до Варшави.

Як бачимо, було навпаки. З польської сторони коли й покарано кого, то тільки яких небудь незначних пахоликів, з козацької ж сторони наложили головою визначні старшини [3]). Се впало в око. Ми бачили вище відзив Самовидця, що Хмельницький причіпився до якоїсь причетности до задніпрянських розрухів Гладкого, щоб звести з ним свої персональні рахунки. Самовидець говорить тут як свідок і сучасник, віддаючи те що говорилося тут з сього приводу між старшиною, і я думаю, що говорилося не безпідставно. Хмельницький мав безліч способів, навіть супроти явних винуватців, коли не мав спеціяльної охоти зробити їм конець, протягти їх

екзекуцію і тим їх уратувати-з огляду що війна стояла при порозі, і її проголошеннє, розуміється, само собою ліквідувало справи всіх замішаних в яких небудь повстаннях проти Поляків. Гладкий же ледви чи й завинив чим небудь особливим, бо ж полк його не був територією жовнірських леж, і тому скараннє на смерть такого поважного і визначного учасника визвільної війни зробило глибоке враженнє. Я маю дійсно таке враженнє, що Хмельницький перед проголошеннєм нової війни, перед великодньою радою, що мала сю справу рішити, спішив позбутися ненаручних йому людей з поміж старшини. Після великодньої ради се було вже неможливим, а перед проголошеннєм мобілізації для нової війни можна було, хоч би з натяганнями, представити се як сумну необхідність-спосіб віддалити передчасний розрив з Поляками [4]). І корсунські засуженці пішли під розстріл під сим претекстом-викликаючи загальний страх і обуреннє против Хмельницького, як деспота і зрадника, лядського прислужника.

Поспішність виконання засуду дійсно була незвичайна!

Згадані путивльські вістуни, що принесли відомости про Корсунську комісію і страченнє Гладкого 12 (22) травня, оповідали в звязку з сим таке: "Оповідав в Ромні новохрещений Жид Федька, що як Богдан Хмельницький миргородського полковника скарав на смерть, скоро після того прислав він, Б. Хмельницький, до наказного миргородського полковника, що був на місці Матвія Гладкого, аби приїхав до нього, до Чигрина. Але той полковник до Богдана не поїхав, а переказав до нього, що він їхати до Чигрина сам оден не насміляється.-"Ти нас по одному і всіх побєш! Коли покличеш на раду всіх козаків, тоді й я разом з козаками приїду, а сам оден не поїду!" [5]).

Инший з тих вістунів, що був у Миргороді при похороні Гладкого, розповів: "Котрих полковників і сотників гетьман скарав, тих полків козаки држать раду (совѢтуют) з новим гетьманом. А новий гетьман у них з'явився Вдовиченко (Вдовиченокъ)-як йому на імя і чий він не знає. А стоїть той Вдовиченко з своїм військом за Чигрином, з ним козаків у зборі богато, хочуть воюватися з Хмельницьким. І полтавський полковник Пушкаренко теж у того нового гетьмана. А що було армати по городах, де були козацькі полковники, звозять її з усіх місць до Б. Хмельницького до Чигрина. А для охорони від козаків Б. Хмельницький тримає Німців, а скільки їх, він не

знає" [6]).

Нунцій в одній з своїх депеш переказує такі відомости, що ходили по Варшаві перед тим як прийшли вісти про погром під Батогом: Хмельницький має при собі два козацькі полки, дещо Татар і трохи руської черни, та 16 штук гармат. Про инший люд кажуть, що він знеохочений (до Хмельницького), тому що він не одного велів убити-тих що хотіли стати на чолі війська. Він ширить чутку, що хоче кинути своє правліннє і свою чигринську резіденцію та переселитися до Корсуня(!), до пустих степів, наданих йому недавно з ласки короля, та заложити там нову кольонію [7]).

Слуги Вишневецьких з Голенки, утікши за московську границю від повстання, 25 травня (4 червня н. с.) оповідали: Гетьман Хмельницький вийшов з Чигрина на ріку Росаву, на Маслів став, а з ним полковники: білоцерківський, корсунський, канівський з козаками; бояться задніпрянських козаків, що на сім боці, бо між ними сталась ворожнеча (рознь)-хочуть його вбити (розумій: задніпрянці Хмельницького) і на його місце иншого гетьмана вибрати, тому що Хмельницький з Поляками згоду тримає (мирен). А гетьман Хмельницький писав до гетьмана Каліновского, щоб він з своїм військом стояв близько коло нього. А що у козаків далі буде: чи збираються на гетьмана, чи з Поляками воювать, того напевно не знати.

Але тогож дня люди Кіндрата Юрієва Грека, приїхавши оповістили, що 23 травня (2 червня н. с.) їх хазяїн утік з Красного до Путивля: тримали його козаки під вартою, але він утік від варти,-бо у козаків знову повстаннє (смутное время), ідуть на збір до нового гетьмана Вдовиченка, збираються йти до Камінця Подольського. А де той Вдовиченко стоїть, і куди козаки від Камінця підуть, того вістун не знав. А чув від козаків і міщан, що гетьман Хмельницький доконче хоче з Поляками воювати, а згода у нього з Поляками була тільки удана (нарочно на обманъ) [8]).

Примітки

[1]) Rudawski c. 100, Kochowski c. 320. Костомаров, посилаючись на Коховского, каже, що з польської сторони від війська був до комісії призначений Лянцкороньский, але у Коховского сього нема.

[2]) Польські справи 1652 р., стовб. 1-а.

[3]) Костомаров, комбінуючи звістки Самовидця і Коховского з ріжними пізнішими компіляціями і доповнюючи їх своїми власними додатками, зложив досить детальну історію сих засудів й екзекуцій, крім Гладкого й Мозири назвавши поіменно ще Гуляницького, Хмелєцького, Ґурського, і закінчивши сі детальні вказівки загальною фразою про те, що крім названих, "в ріжних місцях України, почасти засудом сеї комісії, почасти волею гетьмана рубали голови, вішали, сажали на палю" (с. 388). Я не маю змоги занятися докладним розбором, що тут проходить з ріжних пізніших жерел, а що додано автором. Не ясним зістається також, що то був за невиданий "власноручний універсал Хмельницького" з сього часу, де він "забороняв народові навіть думати, що козацький гетьман коли небудь дозволить їм спротивлятися жовнірським лежам і не віддавати послушенства дідичам".

[4]) На сій підставі я й кладу Корсунську комісію-ближче не датовану нашими джерелами, перед великодньою радою, бо засуди й екзекуції козацьких старшин псіхольоґічно допустимі тільки перед сею радою, а не після неї, чи поруч неї. Я думаю, що Корсунська комісія припадає приблизно на той час, коли Хмельницький мав приїхати на раду до Полтави, і не приїхав, діставши вість про приїзд польських комісарів-коло 15 квітня н. ст.

[5]) Тут оповідач переходить на третю особу: "будет де велит он, Богданъ Хмельницкой быть имъ всѢм Черкасом на раду, и он де наказной полковникъ с казаками вмѢстѢ будет, а один де к нему не Ѣдет".

[6]) Польські справи 1652 р. стовб. 1-а.

[7]) Жерела XVI с. 143.

[8]) Польські справи 1652 р., стовб. 1 а.

ПРОГОЛОШЕННЄ ВІЙНИ З ПОЛЯКАМИ, ДУМА ПРО ОЧИЩЕННЄ УКРАЇНИ, ПОГОЛОСКИ ПРО ПРИЧИНИ РОЗРИВУ.

В сих припізнених вістях, як бачимо, виступає те саме, що дають розуміти раніші. В останнім часі перед мобілізацією, особливо після прилуцької різні, і ще більше після корсуньских екзекуцій, настрій до Хмельницького був дуже невірний і ворожий; дивились на нього як на явного зрадника народніх і козацьких інтересів, прислужника Поляків. З подвоєною силою виступає шуканнє нового провідника, мужа довіря- виплива́є знову те загадкове, леґендарне імя Вдовиченка. Настрої сі були настільки сильні, що коли була рішена війна з Поляками і проголошена мобілізація, досить довго зіставалася неясність, чи се буде війна з Поляками і гетьманом, чи з гетьманом против Поляків. І тільки поволі починає ширитися чутка, далі переконаннє- що вся приязнь гьтьмана з Поляками була тільки лукавством, політичним трюком, і він скидає нарешті з себе личину, прибирає дійсну постать козацького батька і кличе наново всіх чистити Україну від панів-поворотців і польських жовнірів та воювати Польщу.

Безсумнівно, се було офіціяльне ретроспективне поясненнє тактики гетьмана і старшини за весь час від Білоцерківської угоди: вони мовляв тільки з біди терпіли Ляхів і манили їх своїм послухом, щоб приспати їх увагу до часу, коли можна буде проти них повстати, вигнати з України і помститися за кривди.

В такім аспекті зложена й звісна дума про очищеннє України від жовнірських леж, або про Білоцерківську угоду. Захована в двох варіянтах, досить відмінних, записаних в 1840-х і 1850-х рр.-раз нібито на Херсонщині, другий раз на Чернигівщині [1]), вона дає досить ясно відчути абриси свого архетипа. А сей архетип, очевидно, доволі вірно віддавав те офіціяльне роз'ясненнє, так як воно могло бути дане-навіть таки через кобзарів, уже тоді, після того як рішено було, на великій великодній раді-почати наново війну з Поляками. Роз'яснялося, що польському війську за Білоцерківською згодою було дозволено стати на Україні, але під умовою, щоб воно не витягало великої стації. Воно ж не то що вимишляло велику стацію, але стало знущатися над козаками та їх родинами. “Тоді стали

козаки як малі діти і почали заносити скарги до Хмельницького, та жалітися, що він на них такий ясир наслав. Вони просили його дозволу на Ляхів уставати-або до Москаля тікати. Але Хмельницький не дозволив ні одного ні другого, а велів сидіти тихо "од святої Покрови до Світлого Воскресення". І справді як пришло "тридневне Воскресеннє" (тут в оповіданню відчувається прогалина-що се на Великодні Хмельницький міняє свою тактику: воно розуміється в теперішнім тексті, але не говориться так виразно, як повинно було бути в архетипі), то Хмельницький сам покликав козаків до повстання-так як і першим разом. Взагалі дума про се друге очищеннє йде за думою за перше очищеннє України (від орендарів) і дає поетичний pendant до неї, включно до ріжних буквальних подробиць, що переносилися з одної до другої в кобзарськім репертуарі.

В херсонськім варіянті початок явно підправлений: Ой чи добре пан Хмельницький починав, Як із Берестецького року всіх Ляхів-панів на Україну на чотири місяці висилав, І велів панам Ляхам на Україні чотири місяці стояти, А ні козаку ні мужику жадної кривди починати. Да вже-ж пани-Ляхи на Україні три місяці стояли. Стало на четвертий місяць повертати, Стали пани-Ляхи спосіб прибирати... "Берестецький рік"-особливо, а також і рахунки місяців мині здаються підробками. В чернигівськім варіянті початок простіший і натуральніший: "Ей чи гаразд чи добре наш гетьман Хмельницький учинив, Що з Ляхами із мостивими у Білій Церкві замирив?"-Але я вважав би й його пізнішою кобзарською зміною, коли вже не відчувалася початкова тенденція: можливого оправдання гетьмана. Я припустив би в прототипі щось подібне до дальшого:

"Як наш гетьман Хмельницький, батько Зиновий чигиринський, із Ляхами, мостивими панами у Білій Церкві замирив-він позволив [2]) Ляхам, мостивим панам по мужиках [3]) стацією стояти-та не велів великої стації вимишляти,

Та що ж [4]) то Ляхи, мостиві пани? —

По козаках і по мужиках поставали,

Да великую стацію [5]) вимишляли:

Од їх ключі поодбирали

Да стали над їх домами господарями.

Хазяїна на конюшню одсилає,

А сам з його жоною на подушках почиває [6]).

То козак альбо мужик із конюшні прихождає,

У кватиру поглядає:

Як Лях, мостивий пан іще з його жоною на подушках почиває.

То він оден осьмак у кармані має,

Піде з тоски та з печалі в кабак та й той прогуляє [7]).

То Лях, мостивий пан од сна уставає,

Юлицею йде-

Казав би: як свиня нескребена попереду ухом веде

(як свиня ухо до корчми прикладає)

І ще слухає-прослухає,

Чи не судить його де козак альбо мужик.

(А слухає Лях, що козак про Ляхів розмовляє,

То Лях у корчму убігає,

Й козака за чуб хватає, —

То козак козацький звичай знає:

То будь то до Ляха медом і оковитою горілкою припиває,

А тут Ляха за чуб хватає

І склягицею межі очі морскає

І келепом по ребрах торкає [8]).

Іще стиха словами промовляє:

Ей Ляхи ж ви Ляхи, мостиві пани!

Хотя ж ви од нас ключі поодбірали,

І стали над нашими домами господарями,-

Хотя б ви на нашу кумпанію не нахождали.

(Не лучче б тобі, Ляше, превражий сину

На Україні [9]) з козацькою жінкою спати,

Аніж в корчму вхожати?

Да вже ж на Україні не одна жінка курку зготовала,

Тебе, Ляха, кручого сина, на піч чекала [8]).

Тоді ж стали козаки у раді [10]) як малиї діти,

Од своїх рук листи писали,

До гетьмана Хмельницького посилали,

А в листах приписували:

"Пане гетьмане Хмельницький,

Батько Зінов наш чигиринський,

За що ти на нас такий гнів положив?

На що ти на нас такий ясир наслав?

Уже ж тепер ми ні в чому волі не мієм:

Ляхи, мостиві пани, од нас ключі поодбірали

І стали над нашими домами господарями.

(Звели нам под Москаля тікати,

Або вели нам з Ляхами великий бунт зривати!

То Хмельницький листи читає,

До козаків словами промовляє:

“Гей, стійте, діти, ладу ждіте!

Не благословляю вас ні під Москаля тікати,

Ні з Ляхами великого бунту зривати” [11]).

Погодіте ви трохи, мало, не богато:

Як од святої Покрови до світлого трехдневного Воскресення,-

Як дасть Бог, що вийде весна красна,

(Прогалина: як прийшов Великдень, і сам Хмельницький проголосив мобілізацію).

Тоді ж то п. Хмельницький добре дбав,

Козаків на схід сонця в похід виправляв

І стиха словами промовляв:

Ей, козаки, діти, друзі,

Прошу я вас: добре дбайте,

На славну Україну прибувайте,

Ляхів, мастивих панів, у пень рубайте,

Кров їх лядську у полі з жовтим піском мішайте,

Віри своєї християнської у наругу не давайте.

(У Херсон. не воєнна мобілізація, а поклик до селянського повстання:

потайного побивання жовнірів-тому “козаки” тут не підходять:

То вже ж Хмельницький до козаків приїжджає

Словами промовляє:

“Гей, нуте, діти, по три, по чотири з куренів вставайте і до дрючків, до оглобель хватайте

І ляхів-панів у нічку у четвертеньку так як кабанів заганяйте!”

То вже ж із куренів по три по чотири вставали,

До дрючків і до оглобель хватали,

І Ляхів-панів, так як кабанів, у нічку у четвертеньку заганяли [12]).

Тоді Ляхи, мостиві пани догадливі бували,

Усі по кущах, по лісах утікали.

То козак і лісом біжить,

А Лях за кущем і лежачи дріжить.

То козак Ляха за кущем знахождає,

Келепом межі очі наганяє

І стиха словами промовляє:

Ой Ляхи ж ви, Ляхи, мостивиї пани.

Годі вам по кущах валяться:

Пора до наших жінок на спочинок іти.

Уже наші жінки і подушки поперебивали

І вас, Ляхів, мостивих панів ожидали.

Тоді то Ляхи козаків рідними братами узивали:

“Ей козаки, рідні брати, коли б ви добре дбали

Да нас за річку Вислу хоть в одних сорочках пускали”.

Оттоді Ляхам Бог погодив:

На річці Віслі лід обломив.

Тоді козаки Ляхів ратували, за патли хватали,

Да ще далі під лід підпихали:

“Ей, Ляхи ж ви, Ляхи, мостиві пани!

Колись наші діди над сією річкою козакували

Да в сієї річці скарби поховали,-

Як будете скарб находити,

То будемо з вами по-полам ділити,

Тоді будемо з вами за рідного брата жити.

Ступайте-тут вам дорога одна:

До самого дна.

(То вже один козак лугом біжить,

Коли дивиться на кущ, аж кущ дріжить.

Коли дивиться у кущ, аж у кущі Лях, як жлукто лежить.

То козак козацький звичай знає,

З коня вставає,

І Ляха за чуб хватає,

І келепом по ребрах торкає.

То Лях до козака словами промовляє:

“Луче б, козурю, могли мої очі на потилиці стати,

Так би я міг з-за річки Висли на Україні поглядати” [13]).

На Україні в момент нового розриву з Поляками, розуміється, ходили ріжні толкування того розриву. Поруч більш реальних, які поясняли сей розрив

панськими та жовнірськими утисками (як в думі) або задніпрянською різнею, як у наведенім вище оповіданню єромонаха Гавриїла (с. 418), оберталися й більш фантастичні. Взірцем може служити отсе оповіданнє переказане отимже Гавриїлом разом з попереднім:

"Після сойму посилав гетьман сина свого послом до короля, і король прислав гетьманові з його сином булаву й корогву-щоб він був повним гетьманом козацьким. А се тому, що ніби то на короля йде з військом турецький султан, так щоб гетьман з козаками був готов. І велів король йому самому прибути до нього на Оринине поле, близько Львова. Він був і поїхав до короля. Від'їхав від Чигрина верст за 40, а їхати мав на Київ: в Київі зібратися з Поляками та з козаками та й їхати до короля. Але в дорозі стало йому відомо від козаків, що в Київі приготовлена залізна кобила, і Поляки б його вхопили і посадивши на ту залізну кобилу спалили. Він почувши такий злий замисел на себе, до Київа не поїхав, а вернувся назад до Чигрина. І післав листи до всіх полковників, осавулів, сотників і всіх козацьких "урядників", аби вони зараз з'їздилися до нього "на думу" на світлім тижні, аби до них уже вдруге про се не посилати. Тому гетьман у Полтаві не був. А що у нього тепер з полковниками і з иншими урядниками ухвалено, і як довго тим Татарам бути, що до Полтави прийшли, і куди вони мають іти, він про се не чув" [14]).

Єромонах поїхав з Полтави 7 (17) квітня, при границі пробув два тижні, до 2 травня с.с; не можна вгадати, чи він чув наведену леґенду ще в Полтаві, коли рознеслася чутка, що гетьман змінив свій намір і до Полтави не приїде, чи оповідали йому се потім. Вона інтересна з історично-фолькльорного погляду як приложеннє до Хмельницького звісної леґенди про Наливайка, що в старшій, більш автентичній своїй формі говорила теж про спаленнє на "залізному коні", чи "мідяній кобилі", себто розпеченій штабі. З історичного становища дуже цікавого, що при всій фантастичности се оповідання сходиться з цілком реальним фактом-польськими плянами обернути Хмельницького на Туреччину. Мабуть припадком-але дуже влучно-леґенда трапила в нерв тодішньої польської політики супроти козаччини.

Примітки

[1]) Максимовича Сборникъ украинскихъ пЂсенъ, 1849 року, с. 74; Куліша Записки о Южной Руси I с. 51; Антоновича і Драгоманова Истор. ПЂсни Малорус. народа II с. 110.

[2]) І теперішнє "велів" має таке значіннє: позволив.

[3]) Тепер "по козаках, по мужиках", але правдоподібніше, що в прототипі були тільки мужики-а Ляхи своєвільно переступили сей дозвіл, і поставали і по козацьких хатах.

[4]) В тексті: То ще.

[5]) Тепер: станцію.

[6]) В херсонськім варіянті сей образ стягнений до короткої фрази: Од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати, Над козацьким над мужицьким добром господарями знахожатись.

[7]) Тут херсонський варіянт навпаки дає ширшу картину: "То вже де бідний козак розгадає пятак, то нельзя по улиці пійти погуляти, щоб у корчмі (мабуть-т і л ь к и в корчмі) пятак прогуляти. То вже ж один козак доброго клича і луччої руки один шостак розгадав-да й той к катовій матері в корчмі прогуляв".

[8]) З Херсон. варіянта.

[9]) Се "на Україні" тут не до річи, могло бути "на перині", або що. Дальше "на Україні" можливе, і се, може бути, воно дало се повтореннє і витисло первісні слова.

[10]) "У раді" зайве, як показує структура віршу.

[11]) З Херсон. варіянта.

[12]) Далі образ повстання спільний в обох, але ширший в Черн., стиснений в Херсон.

[13]) З Херсон. варіянта.

[14]) Польські справи 1652, стовб. 1-а.

РАДА В ЧИГРИНІ ПО ВЕЛИКОДНІ 1652 Р., ВІДНОВЛЕННЄ ВОЛОСЬКОГО ПЛЯНУ, ЙОГО ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ.

Про велику великодню раду в Чигрині, що ухвалила новий курс української політики, крім тільки що наведеної звістки полтавського єромонаха, що Хмельницький відкликавши раду в Полтаві, призначену на вербній неділі, визначив натомість велику раду в Чигрині на світлім тижні, і закликав “всіх полковників, осаулів, сотників і всіх козацьких урядників”, маємо ще оповіданнє московських вістунів. Вони потверджують, що ся рада відбулась, і доповнюють звістку єромонаха Гавриїла ще деякими цінними подробицями. По перше-кажуть, що участь в раді взяли також татарські мурзи, з того татарського війська, що не було відправлене, а далі стояло недалеко Полтави. По друге-що предмет наради був оповитий глибокою таємницею, і на розрив з Поляками не було дано ніякого натяку, так що ширші козацькі маси по корсунськім прецеденті склонні були думати, як то ми вже бачили вище, що Чигринська рада принесе ще більше зближеннє гетьмана і старшини до Ляхів і спільний з Татарами похід на Москву-як то й писали деякі оптимісти варшавські.

Маємо такий голос моменту. “Калмицький Татарин Артюшка” служив у якогось купця в Москві, а з літа 1651 р., приїхавши до Путивля, за намовою глухівського сотенного писаря Данила подався за козацьку границю. Ставши на службу у полковника Пободайла їздив з ним під весну 1652 р. до Конотопу і до Смілого, і тут відстав від нього коли Пободайло в початках квітня н. с. з Смілого поїхав до Миргорода (сі роз'їзди Пободайла не без значіння в його ролі наказного гетьмана і особливо довіреного чоловіка гетьмана, в котрій його далі побачимо). Подякувавши Пободайлові “Артюшка” їздив протягом кількох тижнів по приграничних містах, збираючи вісти для московського вжитку: був у Веприку, Зинькові, Полтаві. На святім (страстнім) тижні при нім прийшов до Полтави лист від гетьмана полтавському полковникові, щоб він і з инших міст полковники їхали до

Чигрина на “сейм”, і полтавський полковник поїхав. “І від кримських людей, мурзи і білогородські (ногайські?) князі, чоловіка з 20 або й більше на раді у Хмельницького”. Кримські й ногайські люде, що стоять у великім числі в полтавських сторонах, за рікою Ворсклою, “чекають від Хмельницького вісти, що там урадять, і з чим Хмельницький тих полковників і мурз відправить- туди кримські й ногайські люде зараз підуть війною, а до того часу стоятимуть у полтавських містах”. А гетьман з Чигрина “безнастанно пише листи до всіх полковників з погрозами, щоб полковники розсилали листи до всіх городів, до сотників і козаків, аби вони мали на готові зброю, коней і всякий запас (были заласны, конны и оружны), і щоб ніхто не був без коня і без зброї”,-а щоб ішли в пограничні з Московщиною городи. “І сотники, отамани й козаки всі в зброї, стоять в пограничних городах: Польтаві, Зинькові, Гадячу і на Веприку”. “А на Веприку сотник Михайло Жураковський говорив йому, Артюшці, не потайки, а в голос, і приїзжі сотники, що бували на Веприку в своїх справах, і богато козаків веприцьких (в Веприку головно проживав Артюшка, кинувши Пободайла) говорили, що по всіх городах так козаки поміж собою постановили: коли Б. Хмельницький з Ляхами замириться вічним миром, то всі козаки з кримськими й ногайськими людьми підуть певно війною на царські україни.-“Тільки нам і чекання буде, поки Хмельницький з Ляхами договориться та помириться: зараз підемо війною на царські сторони”. При тім наказували Артюшці, щоб він сього московським людям не говорив, а тримав у секреті. Таке ж доводилося йому чути в Зінькові й Полтаві [1]).

Теж саме оповідала в Каміннім 4 (14) травня станиця (роз'їзжі вістуни) що їздила за вістями до Полтави. “З Полтави і з инших міст поїхали полковники до Б. Хмельницького на раду, щоб учинити договір з Ляхами і замиритись. Кримські люде стоять в Полтавських містах, за р. Ворсклою, а мурзи тих кримських людей в Чигрині у Хмельницького. Стоятимуть кримські люде в полтавських місцях, доки Хмельницький відправить полковників, а куди підуть кримські люде війною, козаки не сказали. Козаки стоять збором по всіх граничних містах: в Полтаві, Зінькові, Гадячах, і велено їм бути конним і оружним”. На кого вони готовляться, козаки не сказали і веліли станиці зараз вертати з Полтави за границю [2]).

Як бачимо, пляни розриву були старанно замасковані гетьманом.

Лівобережні полки були змобілізовані при московській границі, і пускались чутки, що готовиться спільний з Татарами похід на Москву. Поки польські полки ще стояли за Дніпром, гетьман не вважав можливим відкривати свої наміри: сполучившися з литовським військом на випадок трівоги, сей задніпрянський польський відділ міг стати дуже серйозною загрозою для Козацтва. Тому чигринські наради були ослонені щільною таємницею, і видимо були умисно протягнені, так що потрівали мабуть до середини мая н. с. (православна провідна неділя була 4 н. с. травня, а 14 травня н. с. задніпрянські полковники ще не повернулися з ради).

Рада, зложена, як тепер знаємо, з козацької старшини і татарських деелеґатів, мусіла констатувати, що Річпосполита не потвердила Білоцерківського трактату і таким чином звільнила гетьманське війско від присяги зложеної на білоцерківські пакти. Далі мусіла ствердити, що своєвільства, насильства, акти віроломства й пімсти з боку впровадженого до маєтностей і урядів поміщиків і старшинських урядників та допущеного до леж жовнірства виявили повну неможливість якого небуть співжиття з польськими елєментами. Мусіла винести резолюцію, що військо повинно встати в обороні своїх вільностей і всього українського люду, що стояв під його протекцією, і радикально очистити Україну від Поляків, а супроти такої перспективи нової війни-забезпечити себе поміччю. Мусіло наступити рішеннє-післати знору до Татар по поміч і звернутися з таким же прошеннєм до царя. Можна думати, що поруч офіціяльної відповіди, записаної в наведенім вище протоколі. Іскра привіз враження певного наближення московського уряду до козаків, більшого ніж досі (паралєльно з наростаннєм незадоволення Москви з польського уряду, що записав і московський протокол 22 березня). Побачимо, що український уряд, не звертаючися з формальним проханнєм до Москви за поміччю, далі потрохи клепле в сю ноту (лист Хмельницького до Хилкова трохи нижче).

Все се військо мусіло ухвалити-санкціонуючи своїм авторитетом новий розрив з Польщею і приймаючи на себе відповідальність за нього. Се само собою розуміється, для того й була призначена не звичайна, тісніша рада вищої старшини, а ширша, загально-військова. На жаль, зістається неясним, чи на санкцію її було подане також і відновленнє волоської справи, що мало послужити притокою, чи формою того розриву з Польщею.

Ся справа може нам здаватися не стільки справою війська, скільки династичною справою самого Хмельницького-але вона близько зачіпала козацько-українську політику. Для війська мало важне значіннє, з огляду на новий розрив з Польщею, чи молдавський володар буде далі стояти по стороні Польщі і псуватиме всякі інтереси козаччини, чи навпаки буде змушений звязатися з гетьманом. Тому правдоподібно, що в якійсь формі і ся справа була ухвалена військом в загальнім комплєксі козацької політики: відносин до Польщі, Туреччини й Дунайських князівств. Молдавський господар був. посередником для Польщі в відносинах до Криму і Туреччини, і в сій ролі його було трудно поминути, коли вставало питаннє про війну з Польщею в союзі з Кримом і Туреччиною.

Нас, розуміється, вражає, що тим часом, як українські маси тікали з під козацького реґіменту за московську границю, лишаючи гетьмана і старшину на мілині,- гетьман і старшина замісць заходитися коло спинення сеї небезпечної утечі утвореннєм кращих і певніших умов життя для сих мас, заходилися коло волоської авантюри. Але, з одної сторони, утеча селян і козаків на схід могла їм тоді не здаватися ще таким серйозним і небезпечним стихійним явищем, як ми його бачимо тепер з історичної перспективи; старшинські верхи могли думати, що се явище зникне, як тільки польські пани жовніри будуть видалені з України, в останнє, певно і твердо. А з другого боку-ся волоська авантюра, як я тільки що сказав-могла здаватись їм дуже важною і серйозною ланкою в системі тих моментів, які повинні були остаточно розвязати українсько-польські відносини і забезпечити Україну від польських аспірацій.

На превеликий жаль, ми ні разу не знаходимо якоїсь декларації гетьманського уряду з інтерпретацією його волоських плянів. Але признаючи в повній мірі всю короткозорість, виявлену гетьманом і старшиною на сім пункті, ми не повинні не доцінювати тих мотивів, які надавали серйозне значіннє волоській справі. Безсумнівно, велику грали тут ролю династичні амбіції гетьмана-що йшов тут за старими прикладами давніших козацьких ватажків і пограничних українсько-польських маґнатів, як Дм. Вишневецький-Байда, Самійло Корецький й инш., і новішим взірцем посвоячення з волоським господарем Януша Радивила, що взагалі не давав спокою гетьманові своїм двозначним становищем (опозиційним супроти короля і коронних маґнатів, сприятливим супроти православної Руси-і таким незхопним для козацької політики). Певно, що старшина і не

поділяючи гетьманських фамілійних мотивів, могла часто коритися плянам гетьмана або притакувати їм з простого сервілізму. Але було богато такого, що оправдувало з становища української політики бажаннє гетьмана привязати до себе волоського господаря як не волею то неволею, і змусити його запрягтися в українського воза навіть проти своєї волі.

У таких людей імперативної, деспотичної і нестримної вдачі як наш гетьман, така психольоґія накидання своєї приязни оружною рукою вповні правдоподібна.

Протягом всеї українсько-польської війни Лупул, як ми бачили, грав ролю вірного союзника-секунданта Польщі. Він шпіонував за гетьманом, доносив Потоцкому і королеві про його закордонні зносини. Старався шкодити йому в Криму і в Царгороді, паралізуючи його заходи і впливи, його старання забезпечити собі татарську й турецьку поміч і союз Очорнював і діскредитував гетьмана і старшину перед ханом і отоманським диваном і паралізував по змозі поміч українському повстанню. Його ворогуваннє болючо ослабляло позицію Хмельницького як оборонця православної віри против католиків-що також значило досить богато в українській політиці. В воєнних операціях Волощина під проводом Лупула віддавала польській стороні важну стратеґічну послугу, служачи певним прикриттєм правого польського фронту. Нарешті-те що я вже казав: замісць того щоб впливати на свого зятя, шефа литовських сил, в напрямі солідарности і підтримки Хмельниччини, Лулул своєю ворожнечею настроював против неї і литовське маґнатство і всякі дісідентські елєменти, що в переконаннях старшини повинні були приязно і солідарно підтримувати Козаччину.

Я вже кілька разів підчеркував сей психольогічно-політичний мотив і ще раз отсе нагадую про нього. Хмельницького й його однодумців незвичайно хвилювала неприязна позиція Януша Радивила. Як євангелік, наслідник традиційного союзу Радивилів з православними і козаччиною, як ворог короля і польських маґнатів, покривджений і поминений королем у своїх амбіціях [3]), він повинен був бути їх союзником, так здавалось їм, і їм страшенно хотілось мати його союзником, бо вони думали-перебільшуючи до певної міри реальні можливости-що перейшовши на сторону Козаччини, Януш зробив би її союзником все в. кн. Литовське. Але Януш ухилявся. Замість підтримувати-безжалісно громив козаків в останній війні. Се

незвичайно хвилювало українських політиків. На останнім соймі його відносини до короля і польської шляхти незвичайно обгострились; здавалося, що більше ніж коли небудь він стояв на повороті до Українців. Здавалось, що як би тепер його тесть, волоський господар, перейшов на сторону Хмельницького, ставши шваґром, се б остаточно перетягло і Януша, і з ним Литву. Козаччина в боротьбі з Польщею одержала б замісць погроз союзне прикриттє на обох своїх крилах-полудневім і північнім, волоськім і литовськім.

Тоді справді союз православних і дісідентів Польщі й Литви можна б було укоронувати посадженнєм на польськім престолі спільного союзника, кальвина Ракоція і перитворити Річпосполиту в федерацію трьох автономних держав, звязаних через Семигород і Україну з системою турецьких васальств, з одної сторони, з протестантською ліґою (через Ракоція і бранденбурського курфирста)-з другої-включно до самого “лорда-протектора” Анґлії, великого Кромвеля, протектора всіх противників папистів. Для того варто було дати доброго штурханця Лупулові, коли він не хотів добровільно війти в широко розчинені для нього українські двери.

Обставини для того виглядали сприятливо. Польське військо-що певно взяло б в оборону вірного союзника і сторожа Польщі, було деморалізоване, незаплачене, змарніле, і у нього-як і в цілій тодішній Польщі, не було здібного і авторитетного провідника. Татари, жадні реваншу за берестецьку нечесть, дійсно готові були на кождий поклик Хмельницького рушити з ним у похід. До того ж у них саме вийшла зачіпка з Волохами й Поляками, котра, при охоті, могла послужити й за casus belli [4]). Турецький уряд був далі настроєний для Хмельницького сприятливо, і до того настільки зайнятий власними справами, що певно не взяв би в оборону Лупула і не став б за нього мститися. З своїми ближчими сусідами-воєводою мунтянським і володарем семигородським Лупул стояв в відносинах напружених і міг від них сподіватись тільки чогось лихою, а не помочи. Хмельницький міг зробити з ним що хотів, і крім здійснення його династично-політичних комбінацій се ще мало ту добру сторону, що давало змогу перейти на воєнну ногу з Поляками, коли вони візьмуть Лупула в оборону (що можна було передбачити напевно!) — не виповідаючи їм війни і не порушуючи Білоцерківських пактів з свого боку.

Правдоподібно, тоді ж зараз, після ради, що мусіла закінчитися в середині

травня н. с., післано було до хана проханнє прислати поміч “з травою”, а полковникам і сотникам наказано готовитися до мобілізації так само, як трава підросте настільки щоб можна було пуститися в похід.

Примітки

1) Розрядного приказа приказний стіл, столб. 186 л. 728-9, 738-6: свідчення Артюшки Тимофеева 4 (14) травня в м. Каміннім і в Москві в Розряді 12 (22) травня.

2) Тамже л. 730-1.

3) На останнім соймі король не дав йому великої булави в кн. Литовського, хоч вона йому всяким правом належала.

4) В збірці Ґолінського заховалися листи хана і його візіра Сефер-казі до воєводи Лупула, без ближчої дати, але очевидно-з сього часу, в справі пограбування Волохами й Поляками кримських післанців, що йшли з Білгорода. Вони майже однакові в змісті, крім вступної фрази, і се помагає відреставрувати їх зміст, очевидно покорочений або попсований копіїстами (значніші додатки з листу Сефер-казі я означаю дужками):

“Вельможний між монархами покоління Месієвого, преславний між вибраними слугами Ісусовими, приятелю наш воєводо волоський! Дається вам до відома, що дійшло ух наших: що подорожних, а саме тих, що пускаються до країв наших з Білгороду, по дорогах забирають і розбивають. Ми тому довго цілком вірити не хотіли, аж доки Жабі-аґа наш більгородський виправив до нас кількох людей з листами (в пильних справах) і їх на Кочубею (Кочай-бею) кілька поганців напавши розбили, двох живцем узяли, а решта ледво втікла, два чи три, і прийшовши до нас, таку дали відомість, що між тими розбійниками спільно з Поляками мішалися й Волохи. Про них (Волохів) ми не сумніваємось: не думаємо, щоб то було за вашою відомістю, а скорше так припускаємо, що то справила якась купа свавільних Поляків, виїхавши в поле. Але чи то вони

робили з якогось позволення, чи як опришки виїхали для здобичи і крадіжи,-посилаємо до вас Шахдеміра (Шайдеміра), слугу нашого і жадаємо, аби ви нас повідомили, чи вони за дозволом, чи своєвільно на здобич в поле вийшли. Пильно просимо, аби ви пильно довідалися про се, правдиво й найдосконало нас сповістили (і коли то на якихось своєвільних Волохів покаже, негайну справедливість над ними учинили). І що тикається Поляків правдиво і досконало нас повідоміть, чи то за чиїмсь дозволом і причиною? (Ми з ласки божої ні трохи тим не турбуємось, що нам король польський пактів не дотримує. А коли він тим хвалиться і в пиху вдається, що військо наше раз дало себе відбити, і при тім 30 або 40 Татарів там лишилось, тоді нехай знає, що натомість тих поганців Поляків чотири або пять тисяч у нас у неволі дише. А крім того, коли ми потім під Білу Церкву до козаків прийшли, того поганства 300 або 400 пропало-вони тепер у Татар в тяжкім вязненню). Хвала Богові, ми не вповні покладаючися на пакти уложені з королем польським, маємо літом і зимою і на кожен час завсіди готові війська Татарські, Ногайські і всі Кримські, що неустанно просячи війни з Поляками, до Бога зітхають-про що ви можете ще краще знати. А коли вони, розірвавши пакти, вишлють військо против козаків Запорозьких, нехай знають, що наші Татари змилуються над душами (козаків), і не залишать їх ратувати хоч зимою хоч літом. (Тепер вони відпочивають і коней годують, готові будучи літом і зимою і на всяк час). Нехай же знають про таку приязнь і любов татарську до козаків. (Не прагнемо нічого більше, як тільки щоб Бог поблагословив наше військо як правдиво мусульманське, коли вони нам винного харачу не віддадуть). На кінець молитви до того, хто єсть дорога правди”... (с. 572).

Лист Сефер-казі аґи починається такими словами: “Пункте приязни, прикладе любови щирої і милий приятелю мій”, а в додатку має карточку, з проханнєм післати “до Поляків” свого чоловіка і переказати, щоб вони повернули назад тих узятих в неволю Татар, коли хочуть згоди,-“а коли вони в тім відмовлять і забраних вязнів нам не пришлють, ми тим турбуватись ні трохи не будемо” (с. 574).

АЛЯРМИ КАЛІНОВСКОГО, МОБІЛІЗАЦІЯ В КРИМУ, ВІДКЛИКАННЄ ЗАДНІПРЯНСЬКИХ ЛЕЖ, МОБІЛІЗАЦІЯ

КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА, ПОВСТАННЯ НА ПАНІВ, ГЕТЬМАН ВИХОДИТЬ У ПОХІД.

Тимчасом польська сторона-поскільки мала час думати про козацьку справу, губилася серед суперечних вістей про поводженнє й пляни Хмельницького і старшини. Канцлєр скаржився нунцієві в травні, за тиждень перед батозьким погромом: “Доводять мене до того, що я вже нічого не розумію, бо одно мини пише гетьман (Каліновский), а друге воєвода київський, і одно просто протилежне другому” [1]).

Кисіль весь час запевняв в льояльности козацького гетьмана; Хмельницький дійсно дав їх аж надто-коли рахувати сюди, як то робив очевидно Кисіль-всі його розправи з своєю козацькою опозицією, і всі його заяви готовости воювати кого-будь: кого скаже король. Кисіль взявся намовляти його до морського походу на Турка, як ми знаємо, і на початку квітня в Варшаві одержано одночасно з відомостями про задніпрянську різню лист Хмельницького до Кисіля, де він висловляв згоду на такий похід. Кисіль з тріумфом переслав його королеві, як доказ свого високого дипльоматичного успіху (на жаль не маємо сих листів в повнім тексті) [2]). Пляни морського козацького походу, що ним Польща хотіла вицідити трохи монети з венецької сіньорії й инших інтересованих сторін, були в тім часі такою загально-відомою річчю, що того самого дня коли польський нунцій сповіщав Рим про сей успіх- з Угорщини австрійські аґенти вже доносили-очевидно з джерел найближчих Туреччині, що на Чорнім морі з'явилося кілька козацьких чайок, вони спалили кілька надморських міст, і се викликало в турецьких кругах великий переполох [3]).

А кілька тижнів пізніш Каліновский повідомляв Варшаву, що Хмельницький про сі польські інструкції сповістив хана з ріжними додатками: що він отримав наказ-іти в похід на хана чайками, тим часом як король пошле польське військо суходолом. Повідомляючи про се хана, Хмельницький мовляв запевняв його в своїй приязни-що він ніколи не виконає такого королівського наказу, навпаки він готов з усіми козацькими силами підтримати хана і радить йому покарати Польщу за таку лукаву політику. Се, мовляв Каліновский, причина чому в Криму готуються до походу [4]).

Король ставився до сих алярмів Каліновского не дуже довірливо; при

побаченню сказав нунцієві, з приводу сих вістей, що вони походять від молдавського господаря, а той умисно піддає королеві й Річипосполитій ріжні підозріння против її неприятелів [5]).

Дійсно, перед тям ціла серія таких сенсаційних повідомлень провалилася самим скандальним способом. Короля сповіщувано, що Москва збирається і присуває військо на границю. Турецьке військо суне на Молдавію і Валахію. Перехоплено листи козацьких послів висланих до хана, і обіжник Хмельницького, котрим він наказував козакам і селянам бути на поготові для нової війни з Польщею [6]). Кінець кінцем викрито автора сих усіх сенсацій і всаджено до вязниці; він виправдувався, що дістав сі "документи" з других рук-але на жаль нунцій, що записав у своїй депеші з 4 травня все се, не назвав імен, що при тім мусіли бути названі [7]). Було б цікаво їх знати.

З другого боку против тих заспокоюючих вістей, що приходили про Хмельницького, підносилися ріжні сумніви й побоювання. "Хмельницький громить своєвільників, вивів против них кілька полків, щоб їх приборкати,- але побоюються, що під сею маскою вони без великої сварки об'єднають свої сили, а до сих схизматиків можуть пристати й схизматики московські" [8]).

"Пішла чутка, що Хмельницький радо виступить (разом з Татарами) против Москви з козаками виключеними з реєстру, аби дати їм якесь занняттє й забезпечити себе з сеї сторони (від випищиків), коли дістане відси (від короля) відповідні інструкції. Але при тім можна побоюватися, щоб під сим претекстом він не схотів об'єднати навколо себе тих що тепер не з ним, і потім звернутися против Річипосполитої разом з згаданими двома потентатами (царем і ханом)" [9]).

"Про Хмельницького нема вказівок цілком противних згоді, але се певно, що він має зносини з неприятелями Корони і підтримує з ними приязнь. Тому мають підозріння, що воєнні приготовлення Московитів і Татар се його інтриґа-як то виразно пише воєвода чернигівський (Каліновский)" [10]).

Кінець кінцем, король хоч і не довіряв алярмам Каліновского, але з огляду на повторювані звістки про підозрілі зброєння Москви і Орди і зносини з

ними козаків, дав себе переконати в небезпечности того розпорошення польських сил, що він зарядив при кінці попереднього року. Каліновский раз-у-раз вказував на се, добиваючися концентрації, і в квітні задніпрянському війську дано наказ іти до польного гетьмана, до його браславського обозу [11]). Через невиплату платні за довгий час, його сили дуже змаліли: замість 25 тис., що значилося в компутах, фактично було всього коронного війська тільки 15 тис. З ним, як оповідали в Варшаві, Каліновский намірявся запобігти сполученню козацького війська з Ордою. Хотів з-початку заступити дорогу Орді, про котру йшли вісти, що вона йде на Молдаву, громити господаря (так очевидно алярмував господар Каліновского), а коли вдасться її прогнати,-звернутися на козаків і погромивши їх привести до послуху, та запевнити на місце тої фіктивної згоди дійсний спокій [12]). Але задніпрянське військо сунуло поволі, роздумуючи більше над способами, як змусити уряд до розплати, ніж про те як приборкати Козаччину. Як довідуємося від Єрлича, воно тільки в травні покинуло свої задніпрянські становища, тільки 14 червня н. ст. переправилося до Київа-і тут довідалося вже про погром браславського корпусу.

Каліновский не дочекавши їх приходу необережно вийшов на шлях Орді, яка вже за той час встигла сполучитися з частиною козацького війська, що мав під рукою Хмельницький.-Напитав собі смерть, а коронному війську страшенний погром.

Загальна мобілізація козацького війська була переведена тільки при кінці травня н. с. Маємо сим разом цікавий і вповні автентичний мобілізаційний обіжник полковника прилуцького Яска Воронченка:

Яско Воронченко, пулковникъ прилуцкий. ВсЂмъ вобец и кождому з товаришовъ полку нашего Прилуцкого. ВЂдомо чиню вамъ сим писаниєм моимъ от старшого и до меншого и росказую вам именем и владзею пулковництва моєго: Скоро писанє моє дойдет вас, того ж часу абысте бы всЂ як нарыхлеи до полку стягали зо всЂґ"мъ. Кгдыж я тепер с полкомъ стою под Миргородком на ОсницЂ, а вам писаниє моє посылаю через товаришов, меновите Грицка Плаксу, Савку Кущенка, Колона Саченка, абысте бы якъ нарыхлей поспешали, не только реєстровыє, але и не реєстровыє: абы добрыі молодце из добрымъ оружиємъ-рад приму за товаришовъ. При тым вас Господу Богу поручаю. Писанъ на ОсницЂ року

1652 мая 18 дня. Вам всего добра жичливый выше писаный пулковник рукою власною. (Писано одною рукою на невеликім листку, 25 на 15 ц. м., вздовш, без печатки. На долі приписка:

До Дептавки

до Самбора

до Стричовки

и от города до города абы-сте слали) [13].

Збірним пунктом призначено Переяслав: оповідав сівським вістунам в Прилуці сотник Семко, "що збираються в Переяславі козаки чотирьох полковників: полк Переяславський, Прилуцький, Миргородський і Полтавський, а стояти їм до указу Б. Хмельницького [14]).

Пободайло, що зумів щасливо перебути всю сю задніпрянську халепу (відно, що Хмельницький вірив його льояльности супроти себе, тому покрив покровом іґнорування усю його обструкцію реєстрові, білоцерківським пактам і т. д.), був знову призначений наказним гетьманом, не Сіверщини тільки, а всього Задніпровя [15]).

З вихвдом польського війська за Дніпро, в останніх днях травня н. с., Пободайло прийняв командуваннє і почав наново орґанізувати оборону північного фронту: против сподіваного наступу литовського війська Януша Радивила, а людність-міщани, селяни, козаки взялися до нового очищування краю від Поляків та Євреїв, та відновлювання козацького ладу. Слуги Вишневецьких-шляхтичі, що в числі 27 прибігли на путивльську заставу 25 травня (4 червня н. с.), оповіли тут, що з Миргорода приїздили до Красного реєстрові козаки по збіже, яке у них зібралось, і привезли листа незнати від кого, і їх піддані почали збиратися на раду (круги заводить) та по давньому писатися в козаки. І сказали їм їх піддані потайки, аби Поляки з городів виходили, і вони побоявшися втікли до Путивля [16]). Як бачимо, повстанці поводилися тут зовсім милостиво і не виявляли ніякого бажання помститися. Звісний епізод, розповсюджений Самовидцем про чудо, що сталося в Конотопськім замку з сімєю тутешнього урядника Сосновського, що жила тут з ним весь час від першого року повстання, і тільки після батозького погрому, як "тут на Задніпровю богато старост

побивано”, сих Сосновських якісь своєвільники побили і покидали до замкової криниці [17]),-очевидно не був і тепер явищем загальним [18]).

Але радість народу з приводу визволення була захмарена вістю, що на місце польських хоругов ідуть Татари, вислані Хмельницьким на північний фронт, для оборони Лівобережжя від литовського наступу. Вище цитовані путивльські вістуни, що були в середині червня ст.ст. в Ніжині, оповідали, що з Соснині та Борзни всякі люде тікають за Десну на сей бік (московський очевидно)-тому що бояться Татар, що йдуть в поміч Пободайлові [19]). Безсумнівно, що ся перспектива нової війни, наступу литовського війська і под., мусіла тут викликати новий ісход людности за московську границю.

Одночасно рухавка на панів, більш крівава місцями, місцями безкровна, пішла й по Правобережжю. Єрлич оповідає в своїх записках: “Мая 29 трівога велика повстала по всім воєводстві Київськім і Браславськім, від безбожних зрадників козаків, що забули страх божий і зверхність королівську і присягу свою, недавно зложену під Білою Церквою”. Те саме записує і Самовидець, в таких же загальних виразах: “И в том року знову по городах много панов пропало, которіє на свои маєтности понаездили били: бо знову оных посполство позабивало, и козаки, що уступили били з своих дворов, знову ся понаворочали”. Як показує текст, слова сі належать до Правобережжя, але конкретніших відомостей про побиваннє панів тут не маємо, і треба думати, що по попередніх досвідах пани були настільки обережні, що не богато з них наложило головою сим разом.

Сам гетьман після чигринської ради вийшов на схід з Татарами, що з своїх підполтавських становищ вислали частину наЧернигівщину, як ми бачили, а з головними силами пішли на правий бік Дніпра, в напрямі Волощини. Самовидець доволі вірно віддає сей момент: Хмельницький “видячи, же жолніре що далей срозшими на людей становят ся, витягши хана з ордами и усему козацкому войску не ознаймуючи, але тилко тіє полки зостаючиє поблизу Чигрина з собою узявши, пойшол в поля противко орды”. Тут тільки та помилка, що самого хана з ордою не було, а поза тим маємо те саме що ширше оповідає сучасний свідок сього походу, післанець путивльського воєводи кн. Хилкова, що саме привіз листа гетьманові і від нього відповідь Хилкову:

“Приїхали вони до Чигрина мая в 12 день (ст. ст.) і в Чигрині гетьмана Хмельницького не застали: сказав їм городовий отаман, що гетьман з своїм полком пішов з Чигрина в степ на урочище Борок, не доїздячи Чорного Лісу, а чого-того в Чигрині не знають. І давши їм підводи і харчі, того ж дня виправили до гетьмана, і мая 13 вони приїхали до гетьманського табору в урочищі Борок. Писар Виговський взявши у них листа, велів почекати в шатрі для приїзжих (съезжем шатрѢ), а побувавши у гетьмана, сказав обозному Федорові Коробці, щоб узяв до себе поїть і годувать. А гетьман того дня пішов з Борка далі річкою Тясмином, і з обозу їздив до Татар, а вернувся до обозу під городом Тарасівкою, і з ними приїхали мурзи, чоловіка з вісім, а найстарші між мурзами рідні брати Тугай-бея. І там в городі Тарасівці велів гетьман Хмельницький бути у нього ввечері мая 15, і в розмові казав, що Поляки тричі складали з ним згоду і хрест цілували, але згоди не дотримують, і нинішньої весни вирубали їхні козацькі городи Липовець і Ребухи, а тепер збираються на козаків війною, і він, гетьман, видівши сю неправду пішов на Поляків. Прийшло до нього в поміч Кримських і Ногайських Татар 30 тисяч, а над ними начальником солтан-чи сам хан чи царевич, то невідомо. Привели також при них до гетьмана Німця з города Ольшанки, що побор вибирав, і гетьман віддав його в полон Татарам. А до всіх задніпрянських городів писав він, щоб Поляків і урядників по городах ковали. А самі козаки реєстрові і нереєстрові щоб ішли до нього, гетьмана, на схід. І при них прийшли до гетьмана полковники: корсунський, канівський і черкаський з своїми полками. Гетьман відправив (післанців) з Тарасівки 17 мая і пішов на Умань. А сина свого Тимошка виправив з Татарами поперед себе-на Браслав до Плоского. А як зберуться (з усім військом) підуть на Поляків” (Поль. справи). З сими післанцями гетьман вислав такого листа воєводі-захованого в оригіналі: Писать ваша милость рачилъ ко намъ и Путивлица Максима Плешивого с товаришемъ прислать для проведиваня задержаныхъ в Варшаве пословъ єго царьского величества до сейму пришлого. Который сеймъ отложили на далшый часъ, ажъ до августа мѢсяца Ляхи, и пословъ єго царьского величества ради дѢлъ каковыхъ держатъ и поки задержатъ, не вѢдаємъ. Однакъ Ляхи, неприятели наши, хрестияномъ вѢру великую чинять и на два обозы войска збираютъ, за чимъ и мы рушили-сьмо ся з войскомъ, а просимъ: рачь ваша милость причинити ся до єго царьского величества, жебы єго царьскоє величество насъ отъ милостивое ласки своеи не откидалъ и руку помощи намъ давалъ противко неприятелемъ нашимъ; а

мы служить готовы-смо єго царьскому величеству прямо и вЂрне. При семъ буди здравъ и Богомъ хранимъ, а ко намъ друголюбивъ. Вашей милости всего доброго зычливый приятель и слуга Богданъ Хмелницкий, гетьманъ войска Запорозкого. Данъ съ табору от Тарасовъки, 17 дня мЂсяца мая, року 1652 [20]).

Устно, відправляючи післанців, гетьман ще раз переказував своє проханнє до царя, щоб він його "від своєї ласки не віддаляв". Виговський переслав окремого листа, виясняючи причини війни з Поляками-їх лукавство, яке він просив воєводу представити також цареві. Поляки сойм відкладають і зло на царя замишляють, військо литовське шлють під Стародуб, укріплення по городах обзирають і шпигів своїх скрізь тримають, а на наших християн біду чинять і військо на нас збирають [21]).

Примітки

[1]) Жерела XVI с. 142 (депеша 28 травня).

[2]) Жерела XII с. 139.

[3]) Жерела XII с. 173, депеша з 11 квітня.

[4]) Жерела XVI с. 142, депеша 25 травня.

[5]) Тамже.

[6]) Мабуть се той "універсал", надрукований в польськім перекладі у Ґрабовского Ojczyste. Spominki II с. 131, і з повним довірєм повторений Костомаровим с. 489: "Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького, староста чигринський(!). Відомо чиню всім, а зосібна полковникам, осаулам, сотникам і всім молодцям війська Запорозького, по містах, місточках і селах будучим, і Ляхам побратимство з нами тримаючим (!). Уважаючи на певні й великі прикрости й кривди, що нам перед тим Ляхи чинили і тепер чинять- силу молодців військових фальшиво і безвинно

катують, мордують і гублять; працювати кажуть не тільки в дні звичайні, але й божі, чого наша віра терпіти не може і не допускає. А до того за так великий час справді кожен чоловік по всій Україні заживав вільности і трудно йому забути, що він паном був над своїм паном, і на війні з собою рівнятися панові казав,-працювати знову всім нам не хочеться. Тому щоб нарід наш міг видертися з тої неволі, при такій добрій оказії, якої ще ніколи не було, і коли гірших не упускано, то тепер поготів найкращої опускати не годиться, бо Ляхи самі не знають, що роблять і своїм безмірним зухвальством самі себе хочуть погубити, а нам життє дарувати,-я наказую, аби не тільки кождий (козак) поготів, але й посполитий чоловік мав всяку готовість потрібну для війни. Особливо аби добре поживою запасся, ще перед Великоднем. А по Великодні коли мої листи оголошені будуть і кождому відомі, котрі я як побачу (догідний час?), так розішлю,-аби на завтра по одержанню відомости про листи мої не загаялися рушитися до обозу і йти на призначене місце. Але без моєї волі рушитися нехай ніхто не важиться, аби не далося причини Ляхам до війни-хоч вони її ґвалтом шукають і покою дати не хотять, хоч і обіцяли. Для кращої віри і певности той лист при печати війська Запорозького і рукою своєю підписую(!) Писано (!) в Чигрині 24 марта 1652 р. Богдан Хмельницький гетьман війська Запорозького.

Не тільки дата сього "документу" не можлива, але й зміст дуже надуманий, інформативний, мотивований, а підчеркнені мною стилістичні недорічности ясно показують, що маємо тут діло з фальсифікатом.

[7]) Жерела XVI с. 140-1.

[8]) Депеша нунція з 20 квітня.

[9]) Депеша з 4 травня.

[10]) Депеша з 11 травня-Жерела XVI с. 141.

[11]) В латинськім тексті дневника Альбр. Радивила: "Ширилася чутка про відновлену змову між Татарами й козаками, і гетьман коронний Каліновский постановив, аби військо як найскорше зібралося до купи. Отже дано наказ, щоб частина яка була за Дніпром перейшла (Дніпро) і прилучилася до нього і до обозу в місці ним визначенім. Але наші як

завсіди так і тепер ішли занадто повільно і не прийшли на час”-копія Осол. 117 л. 183 об. В друкованім польськім тексті (II с. 469) се місце трохи змінене і попсоване.

Супроти сеї звістки цілком безпідставною являється увага пок. Кубалі (II с. 315), мовляв Каліновский "настільки був певен, що обійдеться без війни, що не подумав навіть викликати 4000 які стояли за Дніпром". Ми бачили, що навпаки Каліновский неустанно пророчив війну і нарікав на недостачу війська.

[12]) Жерела XVI с. 142-3, депеші з 25 травня і 1 червня.

[13]) Польські справи 1652 р. ст. 1 а.

[14]) Тамже.

[15]) "А по сю де сторону гетьман Хмельницкой велЂлъ быть гетманом в своє мЂсто с козаки: с полками с Миргородцким, да с Переяславским да с Прилуцким, да с Полтавским, полковнику-єму, Степану Пободайле. Да с ним же будут Татаровя многиє люди. И онъ де, Пободайло, ждет за собою в НЂжин Козаков и татар вскорЂ, а собрався ему в НЂжине, итить к Чернигову битца с паном Радивилом". Се вісти привезені до Сівська 14 (24) червня, вістуни були в Ніжині, коли туди-"июня в 9 день пришла вЂсть подлинная, что какъ Радивилъ с Ляхами и з гусары и з жолнЂры и с НЂмцы со многими людми возятца на судах через Днепр под Любичем во многих мЂстах, а в городЂ Любиче и в Чернигове засЂли жолнере Радивилова полку. А идет де пан Радивил для тово чтоб де ему своими людьми засЂсть всЂ украинные городы. И их де, Павлика с товарищами в НЂжине полковник и жилецкия люди из города не хотЂли выпустить, а хотЂли де их засадить с собою в осаде. И тово ж де числа, часа за 3 до вечера, в город НЂжин приЂхал черниговский полковник Степан Пободайло, а с ним де Козаков сот с пять, и ево де, Павлика, с товарищем из НЂжина выпустил". Польські справи 1652 р.

[16]) Тамже.

[17]) Наведу се характеристичне оповіданнє для тих читачів що не мають під рукою літописи, сучасним правописом: "Як Калиновского знесено на Батозі, зараз і тут на Задніпру старост, урядников много позабивано. Где і того старосту в томже замку Конотопском тая своєволя убила, а женою і дітьми, особ четверо, і тамже в том замку Конотопском в колодяз всіх

вкинено. Котороє то забойство сталося о святой Тройці. А той колодяз бил глибокий сажней коло десяти, єжели не болше. І так тыє тіла побитых зоставали в том колодязі в воді аж до Воздвиженія честного хреста. І в той час незнать откуля узяла ся вода, і тот колодязь виполнила, і усі тіла тыє наверх вынесла. І як оныє з тоєй води побрано, знову вода уступила на своє місце вниз в колодязь, при очах многих людей, а тіє тіла в цілости зоставили. Которіє-то тіла жители конотопскіє тамже неподалеку того ж колодязя викопавши яму поховали" (с. 33). Бувало і навпаки: де були значніші польські залоги, вони розправлялися з козаками, щоб запобігти повстанню; так оповідав в Сівську 30 н. с. травня вістун, побувавши в Новгороді Сіверськім: підстароста Бальцер Меланчиньский більше як 60 козаків "в воду насажав", ні одного не лишилося (Пол. спр. 1652 ст. 1 а).

[18]) Можна ще навести звістку єромон. Гавриїла: "Що був приїхав до Полтави польський урядник Соколовский, то його козаки держать під доглядом, а назад не пустять". Польські справи 1652 р. от. 1 а.

[19]) Тамже.

[20]) Памятники III с. 159; викропковані слова доповняються з старої московської копії, що переховується в польських справах, в тім же стовбці.

[21]) Польські справи 1652 р., ст. 1 а.

ХМЕЛЬНИДЬКИЙ ОСТЕРІГАЄ КАЛІНОВСКОГО, СТРІЧА ПІД БАТОГОМ, БИТВА ПІД БАТОГОМ, ПОГРОМ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА 2 н. с. ЧЕРВНЯ, ЗНИЩЕННЄ ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА

Польські джерела дуже однодушно розповідають, що Хмельницький, висилаючи наперед себе сина з козацьким військом і Татарами, остеріг

Каліновского, щоб він не боронив проходу сьому-мовляв своєвільному і від нього незалежному війську, за яке він не бере відповідальности, і не радить з ним зачіпатись, аби не вийшло якоїсь біди. В листі з 12 червня н. с. до звісного нам Міхаловского невідомий на імя кореспондент так оповідає на підставі того що він чув від недобитків з обозу Каліновского: "Останнього дня мая писав Хмельницький до п. гетьмана нашого, оповіщаючи, що його синок Тимошко з своєвільними козаками-випищиками і з Татарською ордою йде до тебе-будь обережний, бо певно завтра матимеш гостей! Не довіряючи тому вислано під'їзд; але реєстрові козаки позаступали всі дороги і нашим під'їздам було трудно пройти за ними, і так вернулися з нічим" [1]). Австрійський аґент пише з Варшави 17 червня н. с. "Всі одностайно оповідають, а особливо двоє Татар- вірних підданих сеї корони, які недавно прийшли з сеї битви, що Хмельницький вислав до гетьмана сього коронного війська листа, повідомляючи, що він висилає сина свого разом з Татарами до Молдави, щоб збройно помститися над володарем сеї країни, за те що він обіцяв віддати доньку за його сина, а потім відмовив: він приятельськи просить у згаданого гетьмана пропустити його (сина) з військом, і радить йому з своїм невеликим військом не противставати великим силам (його сина), щоб не накликати вірної погибели. Але (Каліновский) не повіривши сій звістці, заступив перехід, кудою мав іти той син" [2]). Твардовский розвиваючи сей мотив представляє осторогу Хмельницького в такій формі: він запитав Каліновского, нащо той заступає йому дорогу? син його їде на Волощину, Каліновскому і королеві до сього нема діла, чи він дійде справи з володарем волоським чи ні; але він боїться, що коли Каліновский затримає його військо і Татар, то через молодість його сина може вийти яка небудь пригода. Тому радить йому відступити і дати перехід-тим більше що й позиція, ним занята, досить недогідна для його війська [3]).

Досить се несподівано-в тодішніх польсько-українських відносинах, що як раз з польської сторони Хмельницький представляється таким лицарем: попереджає Каліновского про похід його сина і навіть робить йому приятельські остороги що до недогідної позиції його табору, сорозмірно малих сил та можливо прикрих наслідків зачіпки з Тимошевим військом. Поясняється се тим, що Каліновский взагалі був непопулярний в війську і поза військом, як ми то вже знаємо, а крім того на нього як на мертвого валили потім всі нещастя, що сталися через сю нещасливу зачіпку з

козаками. Оден мемуарист таку його невчасну інтервенцію в волоську експедицію Хмельницького пояснює тим, що бувши вдовцем, Каліновский не вважаючи на свій старий вік сам був претендентом на руку господарівни [4]). Очевидно, так іронізували сучасники з необережного пориву старого гетьмана.

Инші підносили нерозважну упертість, виявлену ним в виборі позиції-мовляв скритикованої самим Хмельницьким. Він вибирав гладку рівнину недалеко Бугу і Собу-таку велику, що мале польське військо не могло її опанувати: "і сто тисяч ледво б могло її оборонити", каже участник. Каліновскому, мовляв, вказували на се і радили заняти позицію під Браславом або Райгородом, опираючись на їх укріплення; але він настоював, що мусить бути місце для тих військ, що наспівали до нього: для задніпрянських поляків, відділу воєводи браславського й инших, що так і не встигли поспіти до нього. Позиція лежала на лінії Чигрин-Умань-Могилів і справді загорожувала дорогу на Волощину. Але сили Каліновского були замалі, щоб заступити сю дорогу Татарам, так як він хотів. Хмельницький сим разом маючи під рукою досить велику орду, поспішив заатакувати його, перше ніж надійшли польські задніпрянські й инші контінґенти-не повторив торішньої помилки. А заразом досить зручно, як бачимо, прибрав свій наступ так, що вина конфлікту спала не на нього, а на польську сторону.

Коли показався передовий татарський полк, сорозмірно невеликий, польська кіннота, не зібравши відомостей про неприятельські сили, відважно кинулась на сих передовців і завязала з ними битву, яка зайняла перший день, 1 червня н. с. Спочатку Поляки жвавим натиском збили Татар з поля, і трохи їх порубали. Потім, коли наспіли більші татарські сили, вони збили з поля Поляків і змусили їх відступити до своїх позицій. Але поки йшла ся кавалєрійська битва, наспіли головні сили Хмельницького і через ніч обійшли польський табор так, що Поляки не помітили! Коли на другий день татарська й козацька кіннота відновили кавалєрійську атаку, польська кіннота знову віддалася сій кавалєрійській битві. Даремно, мовляли, досвідчений в Тридцятилітній війні комендант німецької піхоти Пшіємский загодя радив не відновляти битви, тільки окопатися з пішим військом, а Каліновскому з кіннотою як найскорше відступити до Камінця і там зібрати сили для розправи з козаками й Татарами. Каліновский сеї наради не послухав, і за кілька годин побачив себе окруженим в коло козацькими й

татарськими силами.

Деякі польські джерела представляють сю діспропорцію сил в гіперболічних розмірах: 12-20 тис. польського війська і кількасот тисяч Татар, козаків і доохрестної української черни. В дійсности того не могло бути. Хмельницький розпоряджав всього чотирма козацькими полками, де могло бути кільканадцять тисяч, і приблизно коло 30 тисяч Татар, судячи з тих московських вістей, що були вище наведені (так далі, як побачимо, оцінює сю армію камінецький очивидець, що мав нагоду їй добре приглядатись). Але Хмельницький видимо оперував своїми силами дуже зручно, а Каліновский по дурному.

Поки точилася кавалєрійська битва, козаки приступили до табору, і не вважаючи на завзяту оборону "Німців", після кількагодинної стрілянини розірвали безконечну лінію табору,-довшу як на милю, і війшли до середини. Коли стало ясно, в яку халепу вскочилося, в польському війську почалась паніка, непослух, бунт: відзивались мовляв такі голоси, щоб Каліновского, як усьому винного, звязати й видати Татарам та тим купити собі вільний вихід. Каліновский з частиною війська відступив до укріплень, заложених Пшіємским; инша частина, побачивши, що козаки вже рубають піхоту в таборі, пустилися в розсипку, і з яких півтори тисячі їх втікло. Ті ж що зісталися в таборі-заложенім дійсно невдало, на безводному місці, почасти згинули, почасти попали в руки козаків і Татар. Сам Каліновский поліг; оповідали, що йому одрубано голову, прибито на жердку і так понесено на показ. Його обвинувачувано в сім нещастю з обох сторін: і з козацької і з польської; він, мовляли, піячив, по дурному розпоряжався, спровокував козаків і т. д., і був виною загибелі стількох славних лицарів. Поліг також його син, обозний коронний, згаданий Пшіємский, староста красноставський Марек Собєский-довголітній учасник війни з козаками, староста теребовельський Юрий Балабан, староста винницький Одживольский і цілий ряд инших визначних шляхтичів [5]). Здобич Хмельницький майже всю віддав Татарам, але забрав собі певну скількість бранців, мовляв ратуючи від смерти-се оден варіянт, але поруч нього другий-більш розповсюджений: що Хмельницький викупав у Татар їх бранців умисно щоб їх убивати.

Ми зараз повернемось до сих оповідань, а тут іще спинимось на звідомленнях Хмельницького і Виговського. Маємо їх сих разом; вони

короткі, однакового змісту, вислані зараз другого дня з табору під Батогом до того ж путивльського воєводи Хилкова.

(По царськім титулі) "Окольничему і воєводѢ Федору ОндрѢевичу Хилкову Стародубскому Богдан Хмельницкий гетман з войском Запорозкимъ поклонъ свой низкий отдает и доброго здоровя зычит. Ижъ Господь Богъ даровалъ намъ обозъ лядский розъгромить 23 дня мѢсяца мая, где и Калиновъского гетмана коронного и сына єго и товариство все побито, теды Ляхи отпустят тепер послов єго царъского величества, иншую раду взявши; однакъ им не вѢрить треба. А ваша милость рачъ причинить ся до єго царъского величества, абы нас ратовалъ. Бо вѢдаєм, же на нас знову наступовать схочуть. При том буди здоровъ и Богом храним. С табору [с] под Батогова 24 дня мѢсяца мая 1652 г. Вашей милости всего доброго зычливый приятель и служити рад Богдан Хмельницький гетман войска Запороз.

Той же титул. "Іоанъ Вытовъский писаръ войска Запорозкого поклонъ свой низкий отдаєтъ и доброго здоровя от Господа Бога зычитъ. По прямой службѢ моєй єго царъскому величеству ознаймую, же панъ гетманъ з войсками Ляховъ погромивъ и Калиновъского забито и сына єго, и все товариство войска кварцяного погинуло. Що дѢлать ся будет далѢй, ознаймовать буду єго царъскому величеству. А тепер войско под Каменецъ тягнет, слышачи там о другом войску лядскомъ. Маєт тыжъ панъ гетманъ писать и до єго царъского величества о всюмъ и посланцовъ слать. При сем буди здоровъ и Богомъ хранимъ. С табору 24 д. мая 1652. Вашей милости во всем зычливый приятель зычливый (!) Іоанъ Выговский писар [6]).

В польських кругах обертався такий універсал, ніби то випущений Хмельницьким після Батозького погрому-неймовірність його била в очі самим Полякам, але тим не менше його переписували як курйоз-як сатиру на козацьке повстаннє, на політичні аспірації Руси, а заразом-і на свої польські порядки. Мова-лихо під українське підроблена польщена (я дещо з неї затримую в перекладі):

Богдан Хмельницький милостивого Бога король галицький, великий князь руський, сіверський, київський, подільський, браславський, волинський, белзький, великий стражник Отоманської Порти, праводавець Ляхів, гетьман запорозький, заступник свобід миру християнського. Всім взагалі і

кождому зокрема з Ляхів, кому то відати належало, а меновите землякам, аби сьте ведлуг оного справовалися і від лихих поступків своїх відвернулися, аби милостивий Бог наш перестав вас карати за такі збитки і пихи війною, голодом, повітрєм і ріжною неміччю. Аби жаден Лях не важився до Німців збіжа посилати і мужиків повозами аби не мучив, але щоб дома сам жив. З перцем, шафраном і калґаном їсти не важився тільки з часником і хріном. Вина, меду аби не пили, тільки простую горілку. В сукманах, кафтанах красних аби не ходили, тільки в каразійових. Також жінки ваші аби голів собі не вязали богато, тільки в сор(очк)ах конопляних. Жиди аби тільки до сьомого року до школи ходили-бо вже дуже перемудріли, і щоб тільки лоєм та шкірами купчили. Лядські владики й священики або нехай женяться, або нехай чужим (жінкам) дадуть спокій. Старші Ляхи аби в скринках з шкляними окнами не їздили, а тільки одним конем, хомутом. Ті артикули винні будуть старші Ляхове тримати під кнутованнєм, а молодці під горлом. А ті артикули аби сказали обволати по городах і містах, в містах короля й. м., пана нашого милостивого і добродія [7]).

Заднім числом стали пригадувати ріжні зловіщі знаки, пророцтва і ніким перед тим не завважені небезпечні гороскопи, що віщували велике нещастє; їх позбирав в своїй історії Коховский і повторив в своїм "Б. Хмельницькім" наш покійник Костомаров, страшенний аматор всяких таких страшних історій. З-поміж них особливо ефектна історія про таємничий голос, що відзивався в скалі під Ладижиним і велів перед битвою остерігти Каліновского, бо йде сюди той навіжений пяниця, що стригтиме йому бороду-небезпечно, аби не обстриг з бородою й голову. Покійний історик наводить се як оповіданнє "українського літописця", але воно походить від польського лявреата, що запевняє, мовляв бувши в Ладижині три роки потім, він сам на власні уха чув сей таємничий голос [8]). Пок. Кубаля з свого боку постарався теж нагнати можливої містики в оповіданнє про се страшне побойовище, цитуючи старого мемуариста, що мовляв "поки Польща Польщею не було для неї страшнішого удару". "Ніколи не проливалося стільки крови на однім місці, злочин кричав про пімсту до Бога, і коли де злий учинок зрушив народню уяву-коли його сумліннє творить примари на місцях злочину, то найвідповіднішим місцем для того був Батіг". І він цитує нібито оповідання Єрлича про страшні громи, що вдарили в труну Золотаренка й Тимоша, як доказ того, що головні учасники

батогської різні вважалися засудженими Богом.

Єрлич до того не договорився в своїм оповіданню XVII в., за нього договорив небіжчик в XIX в.

Примітки

1) У Ґоліньского с. 581.

2) Жерела XII с. 175.

3) Частина II с. 71. Коховский теж підчеркує, як австрійська реляція, той момент в осторозі Хмельницького, що похід свого сина він представляв учинком своєвільним, зробленим против волі гетьмана (с. 320). Рудавский (с. 102) своїм звичаєм надає сій острозі форму листу і пок. Костомаров ще більш літературно його, обробивши (додавши дещо з Твардовского) навів його наче документ. Взагалі Батозьку пригоду описав він цілком белєтристично, розвиваючи натяки ріжних польських писань.

4) Pamiętnik& Jemio#322owskiego с. 33.

5) Сучасні реляції, писані по горячих слідах, участниками, або з слів участників, короткі и небогаті змістом, і не дають повного образу. Насамперед лист участника, що в одній копії зветься Длужевским, в другій Ґєчиньским-пересланий з королівським курєром, котрого він перестрів в Новім Константинові 3 червня-Michałowskiego Księga с. 654 і Spominki II с. 82; на підставі його написана реляція нунція з 11 червня-Жерела XVI с. 144. З иншого джерела зачерпнена реляція австрійського аґента в Варшаві Джірардіні того ж 11 червня-Жерела XII с. 175. Згаданий лист до Міхаловского-у Ґоліньского с. 582. Коротке й річове оповіданнє Єрлича. Сильно закрашене лєґендою-Theatrum Europaeum с. 225-6. Оповідання старих істориків: Твардовского, Коховского, Рудавского ще більше перевантажені белєтристикою. Вона в значній мірі перейшла і в писання новіших істориків: Костомарова, Кубалі, Равіти-Ґавроньского. Іґноруючи сі

белєтристичні прикраси, я старався віддати схему подій. З подробиць варта завваження, згадка про участь в сій битві яничарів- в листі до Міхаловского.

6) Польські справи 1652 р. стовб. 1 а; оригінали сі були вшиті так що їх неможна було прочитати, але сього року їх розшито на наше проханнє і стало можливим їх скопіювати. Обидва листи писані рукою одного канцеляриста, кожен на двох піваркушах; підписи власноручні.

7) У Ґоліньского с. 624, заголовок: Frant ktorys zmysleł Hmielnickiego w obozie pod Bathowem, po rozgromieniu obozu i hetmana i. m. p. Kalinowskiego zabiciu. По тексті примітка: A to zmyslone rzeczy mogą byc nieprawdziwe, od i. m. p. Białobockiego czeladnika przepisane, z copiey iego (między pospolstwem albo zolnierstwem zmyslono). Тепер його текст видрукував др. Крипякевич в Записках львів. т. 147 с. 75.

8) Коховский I с. 320.

ПАНІКА В ПОЛЬЩІ, ДОЛЯ БРАНЦІВ, ОПОВІДАННЄ ТАТАРИНА-УЧАСТНИКА.

Ще раз повторюється стільки добре нам звісна ситуація з-після Корсуня і Пилявець. Польські сили розбиті, Польща безборонна, обхоплена панікою. Литва тішиться своїм неписаним пів-невтралітетом і не виявляє ніякої охоти “пхати пальці між двері”-вдоволена тим, що торік їй удалося досить щасливо вискочити з своєї інтервенції. Король пересварений з шляхтою не рішається навіть скликати сойму. За кордоном енерґійний й неперебірчивий підканцлєр, узброєний своїми секретами слабих місць Річипосполитої, громадить против неї її ворогів. А з другої сторони-ненарушені, свіжі козацькі сили, в супроводі великої Татарської орди. Відновлене довірє до старшинського штабу після такого рішучого погрому. І знов-ніякого використання такої блискучої побіди, такої блискучої ситуації з боку переможців! Маленька екскурсія на Волощину, анемічна нічим не закінчена облога Камінця, листи до короля з перепросинами,-і марш назад до дому, чекати наслідків.

Головне польське військо було знищене дощенту. “Панів жовнірів мало що уйшло або утікло: всі попали до рук поганських, декого позабивали і так на пляцу лишили”, записує Єрлич. “Дванадцять тисяч нашого війська було, а не вийшло і півтори тисячі; з німецької компанії не вийшов ні оден, всіх вирубано”, пише невідомий кореспондент Міхаловского, слідом по катастрофі (12 червня) [1]). А якийсь львівський дописувач рахує, що “з товариства і ста не врятувалося” [2]). Натомісць козацький бранець, взятий до неволі після битви був того переконання, що загинуло тільки піше військо, а кіннота вся розбіглася [3]). Воєвода браславський Лянцкороньский, не поспівши на час до Каліновского, спішно відійшов з своїм відділом під Глиняни і туди до нього збігались недобитки головної армії [4]); було того дуже небагато-і видимо цілком деморалізоване катастрофою. “Про тих милих рицарів, що повтікали, не знаю де вони збираються, чи може просто кождий в свою сторону пішов-нічого нема певного” пишуть з Варшави в 20-х днях червня [5]). Задніпрянське військо, довідавшися в Києві на переправі про Батозький погром, пустилося під проводом старости житомирського Тишкевича на Фастов і Гончариху під Константинів, в надії зійтися в останками головного війська, але не стрічаючи нікого впало в такий страх, що рішило знищити весь обоз, всі тягарі: “напав на них в полі страх, оден на другого глядячи, почали кидати й палити вози і хто що мав: навіть поживу, сукні і зброю-потім сердечно жалували, що при нічим зістали” [6]). Як найскорше втікли під Стоянів, і там чекали дальшого наказу. З кінцем червня кінчилася їх чверть служби, розуміється незаплачена, і перед усім се їх займало [8]). Не діставши плати, жовніри стали розходитись, хто куди, і за кілька тижнів з них лишилася всього яка небудь тисяча [7]).

“Великі страхи впали в тих краях по погромі-так що сила тікає до Висли”, пише староста жидачівський Дзєржек зі Львова безпосереднє по катастрофі.

“Була трівога велика в Польщі-так що богато збиралося тікати з Польщі за границю-тільки пан-Біг того бурителя загамував, а Татар з великою здобичею назад завернув”, вторує йому під Краковом Ґоліньский (с. 587). Поміг також і звичайний шляхетський скептицизм, що завсіди підозрівав двірські круги, мовляв побільшують небезпеку навмисно, аби натягнути шляхту на більші асіґнування на будучім соймі. “Скоро по Польщі ті вісти

розійшлися, зараз вернулась та краска тварі що з-під Корсуня (поблідли себто); скрізь великі втечі: нічого в гадках крім Висли, а у инших морські береги. Та дехто не дуже довіряв, згадуючи старий двірський звичай: що то задля наступаючого сойму рушено ті пострахи"-іронізував шляхетський Гомер [9]).

Особливого постраху наробила вістка про те, що польських бранців, забраних під Батогом, Татари порубали на домаганнє козаків. Мотив сей потім підпав ріжним літературним обробленням і прикрасам, на тему козацької жадности на польську кров, особливо самого Хмельницького. Очевидно, роздувано їх умисно для розжарення шляхетського і жовнірського завзяття на неприятеля. Мабуть не без псіхольоґічного звязку з сими оповіданнями про сю злобно розлиту польську кров обізвався тоді клясичний местник над козаччиною, так улюблений пізнішими поколіннями Стефан Чарнецкий з польських становищ під Немировим з своєю характеристичною фразою: "Ані на лікарство не зіставити Русина!" [10]). Оповідали про тисячі побитих бранців, з найкращих польських фамілій, за котрих козаки умисно платили викуп, аби їх убити на місці; про ріжні глузування, які чинилися над ними перед смертю, і цинічні відзиви козацьких провідників, що оправдували свій злочин. Постарався того всього як найбільше зібрати і можливо розписати Коховский, виставляючи головним автором сього кровопролиття Золотаренка-за котрим одначе стояв, мовляв, як властивий дорадник, старий Хмельницький [11]). Новіша література залюбки повторяє сі оповідання-хоча вже Величко в своїм "Сказанію" висловив сумнів що до їх правдоподібности- мовляв неймовірно, щоб козаки, платячи Татарам за голови бранців, скільки від них жадали, стали б їх побивати замість того щоб виправити до своїх міст і там тримати до викупу. Таку історію він зараз і імпровізує-що Хмельницький викупив від Татар найзначніших бранців, числом 266, відправив їх при добрих приставах до Чигрина- "бо і прошен бил о то благодіяніє од пойманців оних польских, з обіщаніем сугубих за себе денег".

Се вигадка,-але що питаннє про те як бути з такою масою невільників після Батозького погрому справді повстало, се вповні правдоподібно. Козацька старшина була заінтересована, щоб Татари не покинули її зараз після першої битви і не пішли з здобичею до Криму. Над сим довго штудеровано

і дебатовано, якби так відправити полон і здобич до Криму з найменшою частиною орди, а головна сила щоб далі зісталася в кампанії. При сім справді міг робитися "розбір полону: покалічених і малоцінних пускали або побивали, а цінніших лишали,-практика настільки звичайна в "воєнній моралі" всіх часів, що історикові годиться говорити про неї без зайвого лицемірства. Було се діло "холоднокровної стратеґії", а ніякої кровожерности. Потяглось се кілька день, а може й тиждень, поки кінець кінцем вияснилася неможливість затримати орду обвантажену здобичею. Цитований уже вище поручик Вільчковский оповідає як він чув: "Після погрому війська (що ставсь у неділю) в понеділок і второк всіх невільників стинано, в середу доперва вийшов емір (наказ), що котрий пережив два дні, нехай живе; але зістались уже самі малі хлопці та білі-голови (жінки)-всі инші погинули. Бо на кождій переправі Хмельницький ставав з султаном-відбирали вязнів, і зараз казали стинати" 12). Альбрехт Радивил в своєму дневнику записує таке поясненнє: "Дві тисячі Татар відводили здобич, тоді й инші захотіли відвести своїх, і богато їх пішло за ними. Тоді Хмельницький звертає увагу султана, що наші наново збираються під Камінцем, і буде біда, коли військо розійдеться. Отже султан післав їм наказ, аби вертались, а коли вони не слухали, він велів повбивати всіх бранців, і так сталось. Инші ж оповідають, що Хмельницький заплатив султанові за се море польської крови-аби побито добрих громадян. І так даремно згинула невинна кров богатьох тисяч, і кричить по пімсту до Бога" 13).

Король, висилаючи при кінці серпня своїх послів, доручив їм вичитати Хмельницькому і се, що він знущався над бранцями, віддав стількох значних панят і шляхту під поганську шаблю, а навіть не пожалував самих трупів: дав їх на жир звірям, заборонивши їх ховати" 14). Се сходиться в основі з пізнішими оповіданнями, але в сих докорах не чується ніякого патосу обурення, і коли кінець кінцем так дуже підчеркується риса, що не дозволено було ховати побитих, се свідчить про те, що саме побиваннє або не вважалося дуже певним фактом, або признавалось досить зрозумілим в воєнних обставинах розпорядженнєм.

Що до самого факту, інтересне оповіданнє одного з Татар-участників-"асавула Мамета", записане московськими послами в грудні т. р.; воно настільки інтересне в цілому, що я вважаю потрібним його тут

навести:

Як Б. Хмельницький і козаки посварилися з Поляками, Б. Хмельницький писав до кримського царя, щоб він йому дав поміч-прислав війська против Ляхів, а він цареві в будучности також помагатиме, а для певности дасть йому заставців. І цар взяв заставців у гетьмана і зложив таку угоду, що він ходитиме сам в поміч йому і козакам против Ляхів, і царевичів посилатиме, а гетьманові й козакам він і царевичі і кримські люде ніякої шкоди не чинитимуть. За тим договором цар з кримськими людьми ходив в поміч гетьманові й козакам на Ляхів, і вони богато Ляхів побили і в полон забрали, а гетьман і козаки цареві й царевичам і кримським людям шкоди не робили, і цар побачивши гетьманову правду укріпився з ним шертю (присягою) на вічну згоду, на тім що як буде на царя ворог наступати, то гетьман з козаками так само йому помагатиме, а цар і кримські люде їм шкоди так само не робитимуть. І так присягши цар віддав гетьманові заставців.

І минулого 1652 р. післав цар Б. Хмельницькому і козакам в поміч на Ляхів нуреддіна-царевича з кримськими і татарськими людьми. Нуреддін перейшовши ріку Дніпро, став в долині версти за 4 від козацького війська, а козаків обложили лядські гетьмани і Ляхи з польськими людьми [15]). Мамет тоді був також "ясаулом" і нуреддін післав його з козаками до табору Хмельницького-сказати про його прихід, і він побачив о третій годині дня, як гетьмани і Ляхи з усіма польськими людьми, покинувши табор побігли в ріжні сторони. Нуреддін з своїми людьми і гетьман з козаками пішли за ними наздогін, побили гетьманів і Ляхів богато, і в полон позабирали. А се з ними сталося гнівом божим, а не промислом нуреддіна й гетьмана. В бою кримські та ногайські люде взяли в полон гетьманів і Ляхів, і тоді гетьман (Хм.) і козаки договорилися з нуреддіном, щоб він велів Татарам побити гетьманів і Ляхів, а в полон не брати, а вони за се відступлять ханові (країну) над р. Болвою з городами по Звенигород [16]). І нуредін свого слова дотримав: велів Татарам побити всіх гетьманів і Ляхів, а гетьман з козаками слова не додержали: городів (не віддали). (І тоді Татари) [17]) цареві, калзі, нуреддіну і ближнім людям говорили, що їм нема користи ходити до гетьмана і козаків в поміч на Ляхів, тому що гетьман і козаки городів цареві згідно з договором не дали, а на бранцях їх, Татар, даремно скривдили: вони б за них взяли були великі викупи" [18]).

Про якесь поголовне побиваннє в кожнім разі не може бути мови. З Камінця пишуть після облоги, в 20 днях червня, про силу бранців, що повтікали з козацько-татарського табору підчас облоги, або були під той час викуплені; поіменно називають цілий ряд значніших офіцерів [19]). Згаданий уже козацький бранець, взятий підчас облоги Камінця каже, що не чув про великих панів між бранцями-"тільки про челядь, фурманів, що при таборі були" [20]). Можливо, привід до тих всіх оповідань про масове побиваннє дали чутки, що говорили про можливість такого побивання, на те аби затримати Татар від повороту-але кінець кінцем побито далеко не всіх, і се не мало ніяких бажаних для козаків наслідків, бо Татари таки не лишились, а пішли відставляти здобич і бранців до Криму.

Примітки

[1]) У Ґоліньского ст. 582.

[2]) Міхалов. с. 656.

[3]) "Під Батогом військо, що було на конях, все втікло; німецька піхота згинула, так що до неволі нічого з неї не дісталось"-Теки Нарушевича 146 с. 265.

[4]) У Ґоліньского, тамже.

[5]) Теки Нарушевича 147 с. 227-8, реляція з дня 23 червня (хибно попала під рік 1653).

[6]) Се оповідає Єрлич, а подібне пишуть і з Варшави в 20-х днях червня: "Військо, що було за Дніпром, попаливши вози і всі багажі, стало під самим Берестечком, але й їм служба кінчиться з останніми днями сього місяца (червня) і починають уже поголовно бунтуватись"-Теки Нарушевича 147 с. 227.

[7]) Див. нижче, с. 453, реляцію поручика Вільчковского, з полку воєводи Сендомирського Мишковского-Міхал. с. 661.

З огляду на сказане самі собою упадають міркування Рудавского (с. 105-6), повторені Равітою-Ґавроньским, що Хмельницький вступився назад по Батозькім погромі з огляду на польсько-литовські сили: "коронне військо мало сполучитися з литовським, що стояло під провод Ян. Радивила, і таким чином на дорозі Хмельницького стала б нова армія з 25 тис." (с. 212). Про се сполученнє не було й мови, литовське військо не виявило до того ніякої охоти, і коронні війська, як бачимо, відступили зовсім не під литовську границю, а "ближче до Висли". Тому трудно припускати і переляк в козацькому війську від сих польських задніпрянців.

[8]) Міхаловского с. 659.

[9]) Твардовский с. 74.

[10]) By tylko były podobne siły a obedientia in castris laudata. Bogiem swiadczę, że na lekarstwo Rusina możem nie zostawić-Міхалов. с. 660-l.

[11]) Коховский вкладає в уста Золотаренкові приповідку: "мертві пси не кусають", і поясняє, що його замисл вимордувати всіх Поляків-бранців був подиктований страхом: пустили раз Каліновского (після Корсуня), а він повернувшися з Криму завзятіш узявся до України, ніж йому король велів (с. 326). Рудавский наводить приказку нібито самого Хмельницького, що найкраще пахне польська шляхта побита-і тому мовляв він викупивши всіх польських бранців від Татар велів замучити їх найбільш вишуканими способами-с. 205. Вся ся белєтристика досі ходить по історичній літературі немов документальні факти.

Варта уваги леґенда Teatrum Europaeum в стилю козацького монархизму: Хмельницький велів роздягти на голо взятих в полон шляхтичів і бити їх різками до смерти приказуючи: "Се щоб ви більше не противились королеві, не зривали соймів, не перешкоджали затвердженню згоди!"

[12]) Міхалов. с. 661.

[13]) Memoriale під місяцем червнем (Осол. 117 л. 184 об.).

14) Ojcz. Spominki II с. 85-6, див. нижче.

15) В ориґ.: гетманы и Ляхи с полскими людми.

16) Ориг.: Вингород.

17) Тут очевидно пропуск, і слів узятих в скобки в ориґіналі нема.

18) Кримські справи кн. 84 л. 43-4, звідом. Хомякова під 8 грудня 1652.

19) Реляція Яскульського в Ojcz. Spominki II с. 84 (про неї нижче, с. 446).

20) Конфесати Олекси з Саврани, Теки Наруш. 146 с. 265-6, нижче с. 446.

ЕКСКУРСІЯ НА ВОЛОЩИНУ, ВІДНОВДЕННЄ ДОГОВОРУ З ЛУПУЛОМ, КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО ПІД КАМІНЦЕМ ПОВЕРТАЄ ДО ДОМУ, ЛИСТ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КАНЦЛЄРА 24 ЧЕРВНЯ н. с. 1652.

Щоб заінтересувати Татар і затримати їх від повороту, Хмельницький запроєктував екскурсію на Волощину і облогу Камінця. Мав в тім, розуміється, свої інтереси. Екскурсія на Волощину мала бути приятельською осторогою Лупулові не хитатися далі між Україною і Польщею і нарешті реалізувати свою обіцянку посвоячення. Здобуттє ж Камінця було б незвичайне цінним закріпленнєм впливів на Західню Україну, Волощину, Семигород; в Польщі говорили, що Хмельницький обіцяв султанові здобути Камінець для нього, або що султан просив його здобути йому Камінець [1]), і я вважаю се за дуже правдоподібне, що така тема дійсно була в українсько-турецьких переговорах тих років: здобуттє Камінця в аспекті вступу України в систему васальств Отоманської Порти було дійсно незвичайно цінне і потрібне, і цілком природно, що воно таки й здійснилося, коли Туреччина стала активнішою. Але воно було також потрібне і українській політиці в плянах поширення на Західню Україну і утримання звязків з Отаманською системою.

Екскурсія на Волощину була не значна і пройшла мало помітно; в сучасній

кореспонденції про неї ледви кілька згадок. “Орда з козаками за Дністер до Волох переправилися: одні під Ямполем, другі під Могилевим, а инші знову-зісталися”, пише 13 червня з Львова староста Дзєржек. А инший львівський кореспондент з другого дня вже знає й вислід: “Татари й козаки пішли були до Волох, але Волохи вислали против Орди не малі дарунки, з проханнєм, аби до Волощини не входили і землі їх не пустошили; взявши дарунки намір свій відложили і до Волощини не вступили” [2]). На пригадку Хмельницького про старі переговори і обіцянки, післану одночасно з тим, Лупул відізвався з повним спочуттєм. Батозький погром прекрасно відсвіжив його память, затемнену козацькими неуспіхами 1651 р., і він тепер вважав потрібним закінчити справу негайно. В польських справах московського посольського приказу заховалось оповіданнє Грека Іллі Манілова, що їздив від Хмельницького в сих справах до Лупула:

Гетьман посилав Татар воювати Волоську землю, а до господаря (владѢтеля) волоського Василя посилав з тим, щоб він, Василь згідно з попереднім своїм договором віддав свою доньку за Богданового сина Тимошка; а коли Василь своєї доньки за Богданового сина не віддасть, то він, Богдан піде з усім військом воювати Волоську землю. І волоський господар доньку свою за гетьманського сина Тимошка віддає, весіллє має бути липня 21 (ст. ст. очевидно). Гетьман приїде до Ямполя, а волоський господар приїде з донькою до волоського города Сороки; а до весілля дав він гетьманові заставцями (в аманатах) своїх луччих людей: племінника свого Івана Гаврилова, Івана Лупашку Проженського та Григорія ворника (дворського, маршалка) [3]).

Инший Грек, з гетьманського двору-Кондратій Юріїв в московській транскріпції-оповідав се в реляції своїй цареві так: “Писав до мене скоро (по Батозській битві) оден мій приятель з Шаргорода, що Василь воєвода післав свого післанця до гетьмана під Камінець, з тим що він, Василь, має приязнь до гетьмана. Нехай гетьман його ворогів не слухає, а буде з ним у приязни і не дає Татарам воювати його городів, а що до доньки, то коли він собі того бажає-нехай її сватає. І гетьман тому з-під Камінця вернувся з усім військом-щоб те весіллє вже відправити певно” [4]).

Таким способом ся справа була залагоджена скоро, успішно, і з загальним задоволеннєм. З Камінцем же пішло гірше. Грек Ілля в тім своїм

оповіданню подавав про се такі відомости-сам бувши у гетьмана в обозі під Камінцем три дні, і мабуть разом з ним з-під Камінця виїхавши:

Гетьман Хмельницький з козаками й Татарами стояв під Камінцем-Подільським 9 днів, а були з ним під Камінцем кримські і ногайські люди-нуреддін і Караш-мурза, а з ними Татар тисяч 60 або й більше. Гетьман з козаками й Татарами богато разів приступали під Камінець і з гармат місто обстрілювали, але Камінця не взяли. Кримські й Ногайські Татари з-під Камінця ходили загонами на литовські (!) городи, були підо Львовом, і забрали в полон богато литовських людей. В Камінці сиділо в облозі польське й німецьке військо: ротмистри Кондрацкий та Криштофский, з ними гайдуків і Німців 500 чоловіка та всяких місцевих (камінецких) людей з тисячу чоловіка. І 15 червня (ст.ст.), за королівським листом Хмельницький пішов з-під Камінця до Чигрина, а Татар відпустив до Криму, а його, Іллю, пустив до Путивля з Корсуня: з Корсуня в Чигрині гетьман буде скоро. Полковникам своїм: переяславському, кропивенському та прилуцькому з їх полками, та трьом тисячам Татар з ними велів стояти на ріці Росаві для охорони від Поляків, а иншим своїм полковникам велів бути готовими на вість від нього (тамже).

Сі відомости в дечім доповнюються і спростовуються иншими: Ілля видно не був воєнною людиною, і його слова не дають вірного поняття про операції під Камінцем. Инші звістки-людей військових виразно кажуть, що козацьке військо Камінця не штурмувало ні разу, була артілєрійська стрільба, підступи і вилазки-дрібна війна, серйозних зусиль взяти Камінець не було. По друге-облогою ледви чи кермував сам гетьман безпосереднє; більш того що він маркував і далі, як під Батогом, свою неприсутність: що операції веде його син, на власну руку, а гетьманський штаб стояв десь оддалік.

Козак бранець Олекса (з) Саврани, взятий під Ягольницею, напр. оповідав таке (на жаль запись зроблено дуже несправно і я вибираю тільки що ясніше): Тимошко погнівавшися з батьком “умисно” (з власної ініціятиви) пішов на військо (під Батогом), а по розгромі війська третього дня рушив на Камінець Подільський. Жадного штурму Тиміш не чинив, а тільки післав до Камінця, щоб той відкупився. Відповіли йому так: що від короля не прислано скарбів, а на таких людей [як ви] маємо людей, олово, порох, кулі-дамо вам. Обоз козацький стоїть під Камінцем, в нім три полки:

Чигринський, Жаботинський, Уманський. Татар богато зісталося по місточках ранених, хлопи їх годують. Під Ягольницю пішло три тисячі козаків охотників, і Карач-бей з кільканадцятьма тисячами такого ж вибраного війська, бо сказано було, що там Ляхи-післано їх діставати. Тиміш під Камінцем: як вернуться з-під Ягольниці, має вертати до дому, бо дуже поріжнився з батьком, чого йому військо не хвалить. На Волощині жадної Орди ні козаків не було. Від господаря прислано Тимошкові вина [5]).

Звісний нам Яскульский шле воєводі браславському такого рапорта з Камінця по скінченню облоги:

Саме вчора (23 червня) по двохтижневій облозі неприятель відступив від Камінця зі стидом і шкодою в своїх, понесеною від нашої армати: не було такого дня, щоб їх не побили як псів. Штурму не вчинив жадного-хоч того йому хотілось. Війська того, що стояло під Камінцем раховано на 200 тисяч, але на мій погляд (а я також війська бачив) не було його більше як 100 тисяч... Прийшов був (Хмельницький) з тим наміром, аби (Камінець) взяти і Туркові піддали; що не допяв чого хотів, великий був на нього від Татар крик. Заспокоїв їх обіцянкою дати їм вирубати міста п. Каліновского і п. хорунжого кор. (Конєцпольского): пішли на Україну на ту обіцянку, а не знати що осягнуть. Бо хоч Хмельницький дав їм слово, але універсалами остеріг Україну і наказав боронитися від орди як від неприятеля, і щоб усі міста фортіфіковано [6]).

Досить близькі до сього і докладні відомости в Theatrum Europaeum:

8 червня козаки, в числі 40 тис., з 80 тис. Татар обложили Камінець, через ніч поробили шанці, і розпочали гарячу канонаду, але невеликим калібром, не більше 3 фунтів. Пробували також запалити місто ґранатами, але спричинити пожежі не вдалось. Так само не вдались проби загатити ріку наповненими землею мішками, і не припустивши штурму, 23 червня козаки відступили (226).

Листа до Камінчан, згаданого бранцем Олексою, маємо в повнім тексті [7]). Він писаний іменем гетьмана і всього війська, з датою 7 (17) червня:

"Їх м. панам реґіментарям, війтові, бурмістрам і всім міщанам міста Камінця жичливе поздоровленнє від нас-війська Запорозького.

Приходиться і монархам і могутнім кавалєрам коритися часові і волі божій. Так і тепер по розгромленню війська, шляхом за тими що повтікали прийшли ми під Камінець. Але бачимо вашу упорчивість-що покладаєте надії свої не на Бога, а на фортецю. Але спамятайте, прошу вас, в великій вашій пишности, що Бог і мури руйнує! Коли ви будете далі при своїм упорі зіставатись, ми за поміччю божою будемо шукати способів, і від вас не одійдемо, доки воля божа сповниться. Коли ж захочете вжити святої покори і схочете нам піддатись без пролиття крови, запевняймо вас, що то буде з меншою шкодою для вас: побачивши вашу схильність і покору, ми не будемо бажати розлиття вашої крови і знищення вас дощенту, а зараз звелимо декотрим військам нашим відійти. Не майте надії на ваші війська, що вони прийдуть вам на одсіч: ми маємо ліпшу сторожу, стоячи в полю, ніж ви сидячи в облозі, і т. д.

Гетьман вимагав негайної відповіди, і Камінчане відповіли короткою і здержливою відмовою, радячи пригадати невірність воєнного щастя і т. д. [8]). Додержати своєї обіцянки стояти під Камінцем, поки він піддасться, у козацтва не було ніякої можливости, а брати його штурмом було занадто тяжке і небезпечне завданнє [9]). За ті півтора чи два тижні, що козацьке військо простояло тут, Орда розпустивши свої загони під сам Львів, обловлювалася здобичею настільки важко, що довше ніяк не могла витримати. У Хмельницького мусіли бути прикрі розмови з нуреддіном: пізніші відомости, зібрані королівським висланцем до Туреччини, говорять, що Хмельницький кінець кінцем посварився під Камінцем з Татарами [10]),- але затримати їх неможна було. Настоюючи, можна було довести до якраз протилежного: що Татари війшли б у переговори з Поляками, щоб виторгувати від них ще й контрибуцію за свій відступ: єсть навіть така звістка, побіжна, що правда, що від них була така пропозиція королеві. Хмельницькому супроти того треба було спішити з відступом. Ілля Грек згадує про якийсь королівський лист, котрим Хмельницький поясняв свій відступ з Поділля. Такого листа в дійсности мабуть не було-судячи з того, що Хмельницький нічого не згадує про нього в своїм прощальнім писанню, до котрого зараз перейду; але вважаю се вповні можливим і навіть правдоподібним, що він дійсно посилався на такий фіктивний лист короля, котрий його змушує завернутись на Україну, щоб привернути льояльні відносини між військом й королем. Се вповні відповідає ройялістській політиці гетьмана і війська. А лист кінець кінцем міг бути від якогось

польського достойника, що подавав надію на королівське пробаченнє, відновленнє відносин і т. д.

В дійсности причиною такого раптового закінчення походу була перед усім отся неможливість затримати орду і продовжувати кампанію разом з нею. Поруч того мабуть грала ролю пошість. Коховский в своїм оповіданню кладе на сю обставину великий натиск, і я думаю, що в сім він не помиляється. Він каже, що "прискорений" вихід Татар з Польщі толковано їх страхом перед пошістю, і вона ж вплинула на те, що козаки покинули Камінець і пішли назад [11]). Якраз сі західнє-українські краї тоді найбільше були захоплені сею пошістю. Вона прокинулася торік в війську під Берестечком і після Берестечка: скупленнє великої маси людей, лихо віджививлюваних, утомлених тяжким і затяжним походом і нездоровою негодою сприяло поширенню хороби, і ми вже чули сумні відомости про грізні її розміри в польському війську. Але вона захопила також і козацьке, і через зиму стала ширитися між людністю як у Малопольщі так і в Західній Україні та Україні Правобічній. Особливо страшні розміри вона стала прибирати тут під осінь, і була причиною, що обидві сторони: і польська і українська не хотіли скупляти війська в більших масах. Се могло дати себе відчути вповні вже і в червні-хота з козацької сторони я не стрів таких вказівок.

Повертаючи до дому, Хмельницький зробив певні жести в бік короля і уряду для відновлення відносин. Про се так оповідали в Москві в кінці року посли козацького війська Самійло Богданович з товаришами. Коли минулого літа був бій у Каліновского з козаками, взяли козаки в тім бою в полон шляхтичів, пана Корицкого і пана Войну. Ті обідали Хмельницькому, що коли він їх пустить до короля, вони всяко намовлятимуть короля і панів-рад, аби король з козаками замирився і уложив вічну згоду. Гетьман тому повірив і виправив того Корицкого і Войну до короля з листом, щоб король всю ту ворожнечу замирив і зложив згоду згідно з Зборівським договором. А потім стало відомо, що той самий Корицкий поїхав від короля послом до Криму: намовляти і "накупати" кримського хана, щоб він ішов з польським королем війною на козаків і їх усіх знищив [12]). Се оповідалось як ілюстрація того, чому козаки ні в чім не можуть Полякам вірити; але воно уставляє сей інтересний факт, що вповні потверджується листом Хмельницького що знайшовся в "Теках Нарушевича" [13])-тільки він

адресований не до короля, а до канцлєра:

Сам Біг свідком, що нинішнє внутрішнє замішаннє і з-обопільне кровопролиттє сталося з справедливої причини, бо ми мусіли боронитися в останній нужді-через великий утиск так від їх мил. п. жовнірів як і від панів урядників. Думаємо, що то мусить бути добре відомо в. мил., яка сила товариства нашого заплатила за се горлом. Пактів постановлених незнать було, бо все вони робили по своїй волі. Тепер не сміючи післати своїх послів до й. кор. милости, пана нашого мил., ми визволили від Орди й. м. п. Война і посилаємо його до й. кор. мил., аби його кор. мил. зволив нас не віддаляти від своєї панської ласки, а те що вже сталось-зволив пробачити. Бо се може бути відоме цілому світові, що не наша то була причина; ми мусіли в тім утиску хапатися (всяких) способів на ратованнє життя і маєтків наших. Унижено просимо, аби ваша мил., пан наш милостивий, причинився (до того) своєю високою інстанцією. Бо коли б у тім не було ласки його кор. мил., пана нашого милостивого, і всеї Річипосполитої,-неодмінно мусіло б бути з обох сторін крови християнської розлиттє, а землі королівської знищеннє. А ми стративши всяку надію на ласку й. кор. мил., пана нашого мил., мусіли б шукати собі пана иншого, постороннього, і вжити чужої сили на свою оборону. Та ми не сумніваємось, що й. кор. мил. п. н. м., своєю добрістю і милосердєм особливим, а вашамость, пан н. м., повагою і розсудком своїм погамуєте себе самих і признавши слушність і справедливі причини, зволите прихилитися до того, що нам і Річипосполитій може дати спокій. При тім віддаємо собі з униженими службами ласці в. м. Дано під Могилевим дня 24 місяця червня р. 1652. Богдан Хмельницький гетьман війська Запорізького [14]) з усім військом.

Чи був ще крім того безпосередній лист від гетьмана до короля-як то говорили козацькі посли, чи він обмежився таким посереднім завязаннєм зносин через канцлєра? Останнє вповні можливо. Старі польські історики згадують ще инші листи, вислані від Хмельницького ріжним достойникам, й універсал Хмельницького до сусідніх міст для їх заспокоєння: писав їм, що козацьке військо нічого мого не замишляє, а Каліновский згинув тому, що не послухавши його осторог загородив його синові дорогу на Волощину. Пишуть, що на тілі Каліновского знайдено сей самий лист Хмельницького з осторогами, і він його показував як доказ того, що він все робив, аби сю катастрофу відвернути і т. д. [15]). І хоч нам невідома

відповідь ні канцлєра ні инших маґнатів, але треба так думати, що в якійсь формі спочуттє відновленню відносин було виявлено [16])-бо після сього козацьке військо вислало своїх послів на липневий сойм.

Примітки

[1]) "Його замисли такі, що він хоче піддати Камінець Турчинові, і вже сілістрійський баша йде під Камінець"-львівські новини 14 червня, Міхалов. с. 656.

Розмова татарських бранців, присланих до Варшави 9 червня: "Поробив (Хмельницький) змови з Турками з ханом і з Москвою, щоб знищити кварцяне військо; на Камінець-Подільський мають великі замисли, обіцяв його Хмельницький віддати цісареві турецькому, аби зараз своїм людом обсадив". Збірка Піноччі ркп. 310.

[2]) Міхалов. с. 656 і 660; див. ще відомости Греків нижче с. 445. В Th. Eur. оповідається, як то Лупул промовив Татарам до розуму, що він своє військо має готове, але пропонує їм бочку золота, коли вони його лишать у спокою: Татари взяли гроші й покинули Тимоша (с. 225).

[3]) Пол. справи 1652 р, столб. 1б. вязка 91: оповіданнє Ілії Греченина в Путивлі липня 8 (18).

[4]) Акты Ю.З.Р. III с. 482, лист без кінця, одержаний у Москві з Путивля 27 липня.

[5]) Теки Нарушевича 146 с. 265-6; згадується з Ляхами якийсь Bobeczenko, Boloczenko, котрого козаки хотіли дістати до рук.

[6]) Ojczyste Spominki II с. 84, повніша копія в Теках Нарушевича 146 с. 267.

[7]) Теки Нарушевича 146 с. 207, з датою 7 червня; коротша копія з датою 17 червня видана в книзі Міхаловского с. 657-8.

[8]) Міхалов. с. 659.

[9]) Коховский доволі широко описує пробу нічного приступу під Камінець (I с. 352), але се оповіданнє мабуть такогож белєтристичного походження, як і його історія першої облоги. Ми бачили вище компетентне запевненнє Яскульского, що штурму не було ні одного. Варшавські відомости, правда, згадують звістку про два невдалі приступи Тимошка до Камінця (Наруш. 147 с. 228); але сі невідомо звідки одержані вісти тратять свою вагу перед реляцією Яскульского.

[10]) Реляція з Яс кс. Щитніцкого 18 жовтня 1652 р.: "Татар тепер у Хмельницького нема; але по тім розріжненню, що було у них під Камінцем, він посилав послів до хана, і новою присягою скріпив приязнь, так що завсіди має їх на кождий поклик".-Теки Нарушевича 147 с. 243.

[11]) Т. I с. 331 і 352.

[12]) Акты Ю.З.Р. III с. 485.

[13]) Т. 146 с. 211, німецький переклад в Theatrum Europaeum с. 227.

[14]) Може не без значіння, що й тут військо козацьке не зветься королівським.

[15]) Коховский с. 348-9, Рудавский с. 105. Реляція нунція з 22. VI: "Хмельницький вислав універсали по Руси", с. 146.

[16]) Історія про те як переловлено листа Радзєйовского до козаків, так як її розповідає Рудавский (слідом я до неї поверну) натякає, що Зацвіліховский вже тоді їздив з якимсь дорученнєм до Хмельницького: Коли припустити, що се не белєтристична подробиця, то се могло б дати вказівку на те, як були завязані перші зносини з Хмельницьким після Батозького погрому. Але підстава досить непевна!

ПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ-ПОСОЛЬСТВО ДО МОСКВИ, ПОСОЛЬСТВО УНКОВСКОГО, СТАНОВИЩЕ МОСКВИ.

Психольоґічними впливами пошести, що навістила Польщу і Україну, треба в певній мірі толкувати і той спокійний, чи анемічний темп, в якім розвивалися події в другій половині сього року: перед перспективою зарази й смерти упадала всяка енерґія, а розвивалася полохливість. Через те може й страшний погром, заданий козацтвом Річипосполитій в моменті, коли вона була певна, що спільними заходами її війська і козацької старшини своєвільність української "черни" придавлено нарешті ґрунтовно,-не викресав з шляхетської суспільности різкої реакції й яких небудь енерґійних заходів на погамованнє козацької самоволі. Правда, сприяли тому і зазначені вище обставини: розєднаннє двору з шляхетським громадянством, утома і вичерпаннє від попередньої війни, і ті моменти, що робили винним в сім інціденті самого покійного гетьмана: його пиха, нерозважність, піяцтво, і т. д.

Першою гадкою короля і двору було розписати посполите рушеннє-за неможливістю зібрати нові сили против козаччини якимсь иншим способом. "Віці" видано 11(?) червня, термін збору визначено на 10 червня, а 2 липня король мав замір вирушити до війська [1]).

Але се було досить непевним і рискованим заходом, в момент коли шляхта без памяти кидалася в паніці, пакуючи річи і тримаючи на поготові під Варшавою байдаки, щоб при першій небезпеці тікати до Ґданська [2]), а страх перед пошістю розганяв уже збиті хоругви і тим більше міг служити оправданою вимівкою від зборів під повітові корогви.

З другої сторони, справа не кінчилася самою козацькою небезпекою. Одно за другим вставали ріжні політичні ускладнення. З полудня йшли чутки, що Хмельницький збирається здобувати Камінець для турецького султана, і той уже вислав туди турецьке військо. Шлюб Тимоша грозив втягнути в сферу козацької політики Волощину. Йшли остороги, що на місце нуреддіна рушає з Криму сам хан, ще з більшою ордою [3]). Семигород викликав великі побоювання [4]). Становище Москви супроти Козаччини ставало все більше двозначним. Масове виселеннє з сусідніх українських земель за московський кордон прибирало грізні розміри. Слідом лучилось сенсаційне переловленнє листів Радзєйовского до козаків з пропозиціями завязання постійних звязків з Швецією і євангелицьким світом взагалі, і т. д.

Король розіслав до визначніших сенаторів листи, запитуючи їх гадки, що належить чинити в такій небезпечній ситуації, і чи не треба би без сойму зробити розпорядження, яких вимагають обставини, инакше сказавши-чи сенатори готові прийняти одвічальність перед шляхетським загалом за скликаннє посполитого рушення, наєм нового війська і т. д. [5]). Сенатори очевидно не схотіли брати на себе такої одвічальности, і в результаті обміни гадок між сенаторами і двором король обіжником 23 червня потвердив на всяк випадок посполите рушеннє, пересунувши його термін на 15 серпня, а на день 8 липня розписав соймики. Наказав перевибрати на них послів на сойм-на випадок коли обставини позволять його відбути, з правом скоротити його за недостачею часу, а перед усім радив подумати над способами скомплєктування війська і його оплати, та позбирати не заплачені податки, то що, з огляду, що задніпрянське військо грозило кинути службу з останніми днями червня, коли їм не буде виплачена платня [6]). Сойм проєктовано відбути в 20-х днях липня [7]).

Тимчасом починено ріжні дипльоматичні заходи, щоб відвернути від Польщі небезпеку і пошукати помочи проти неприятелів. На цісарськім дворі пороблено енерґійні заходи, щоб дістати поміч в людях; вказувано, яка небезпека грозить католицькому світові, коли навколо Польщі замкнеться сей грізний перстень ворогів католицької віри: України, Москви, Волощини, Туреччини, Семигороду. Але мудрі совітники апостольського величества рішучо відрадили йому встрявати в сю небезпечну історію, щоб не накликати походу Татар на Угорщину, і Польщі рішучо відмовлено в якій небудь помочи-навіть в вербованню рекрутів, хіба щось потайки на сусіднім Шлезку [8]).

Московському урядові королівські посли А. Пенцлавский і Каз. Уніховский, передаючи соймову ухвалу про кари на винних в прописках царського титулу (сатисфакцію для царя, мовляв згідно з його попередніми жаданнями) мали звернути увагу на недопустимість таких фактів, що підчас повстання козацького війська против короля, цар, його союзник, висилав до них послів з милостивим словом, дає їм моральну підтримку, а також приймає на московські землі утікачів з України-даючи їм утриманнє і землі для оселення. На се бояре на конференціях з послами, в місяці липні відповіли, що царське правительство в відносинах до козаків не допустило ніякої нельояльности супроти Польщі. Згідно з тим, що було намовлено з

польським посольством ще при кінці 1650 р., цар посилав до гетьмана своїх послів і напоминав його, щоб він не входив в союз з “неприятелями християнськими”, і своїх козаків стримував від всякого лиха. А що були з гетьманом зносини-так се робили пограничні воєводи: посилали до нього в ріжних пограничних справах, що виникали від козаків-про захоплення пасік, убийства і кривди царським підданим. Обійтись без того неможна було, “бо підчас важких усобиць урядників в королівських городах не було нікого, всі повтікали від козаків, і царським воєводам не було з ким зноситися в тих обидах окрім Хмельницького”,-а тим більше потім, коли король з козаками замирився. А от в справі московських претензій за прописки царського титулу бояре признали дану цареві сатисфакцію за недостаточну: соймовий декрет привезений послами їх не вдоволив, і вони інкримінували польській стороні новий ряд проступків против царського величества [9]).

Московське правительство в тім часі справді інтересувалось звязками України з мусульманським світом і всею політичною системою Отаманської Порти-розуміється не за-для королівського уряду, а з своїх власних мотивів, бажаючи знати які наслідки сі звязки можуть принести самій Москві. Московські посли-звісний уже нам Василь Унковский, післаний знову з піддячим Ардабьєвим до Хмельницького, мав спеціяльне дорученнє добути копії гетьманської кореспонденції з Кримом, Молдавією і Портою. Він звернувсь у сій справі не до гетьмана, а до Виговського, що грав ролю спеціяльного конфідента і прихильника московського уряду; давав йому за спиною гетьмана всякі інформації й документи, котрих бажав собі московський двір. На жаль, заховався тільки уривок звідомлення про їх посольство-саме з їх розмов з Виговським [10]).

Посли поставили йому питаннє, що може бути, коли Польща-Литва цілком переможуть козаків? Виговський признався, що коли цар не згодиться прийняти військо під свій протекторат, то богато людей намовлятимуть гетьмана, щоб піддатись турецькому султанові або кримському ханові. Сам Виговський не з таких: він не хоче бути у нікого в підданстві окрім московського царя, і просить прислати йому потай від гетьмана царську грамоту, з котрою він міг би в крайній потребі виїхати на Московщину. В такім разі-на випадок повного упокорення козацького війська-він забрав би з собою на Московщину батька, братів, найближчих приятелів; луччі люди

з Запорозького війська також поїхали б із ним. Він показав грамоту семигородського князя, що кличе його до себе й обіцяє річну пенсію в півтори тисячі червоних,-але він, Виговський, нікого не хоче мати паном окрім московського царя. Про гетьмана він теж не думає, щоб він схотів піддатися яким небудь "безвірним", а не московському цареві.

Посли просили його дістати власноручний лист короля, писаний до Каліновского; лист хана, котрим він просив запорозького війська в поміч; листи Лупула до гетьмана і до Тимоша, також листи від инших володарів які єсть (мабуть про ті зносини ішла мова в тій частині посольства, котрої не маємо). Виговський велів своїм канцеляристам принести, і дав послам копії з листу королівського і ханського, а лист Лупула, в оригіналі; з инших держав, сказав, листів нема, і дати їх оригіналів він не може.

Обіцяв своїми впливами то забезпечити, що ні козаки ні Татари не підуть на московські землі: "відомо вам, що я за божою поміччю в війську Запорозькому я усяких справах хазяїн (владѢтель), гетьман і полковники і все військо Запорозьке мене слухають і шанують: самі ви бачите, що гетьман і луччі люде і військо Запорозьке мені у всім вірять". Знявши з стіни ікону він поцілував її перед послами на присягу в тім, що поки він у війську-доти він стримає і гетьмана і військо і Орду від походу на Москву. "Хіба б Татари щось зробили без нашої ради і відомости-бо не разом живемо; але хіба якась невелика купа набіжить! як тільки ми довідаємось про який небудь воєнний замисел, він не здійсниться-ніякої великої війни без зносин з гетьманом і з нами, з усім військом Запорозьким, я думаю, в Криму не пічнуть, бо їм відома царська ласка і жалуваннє до нас, і що ми цареві вірно служимо".

Але пожалувався при тім Виговський, що його з вірною службою цареві підводять: недавно якийсь путивльський післанець, напившися, почав перед козаками оповідати ті секретні річи, що він, Виговський через нього переказав до путивльського воєводи, і трохи не підвів його тим під велику біду і навіть смерть. Посли допитувалися, хто саме такого наробив, але Виговський не назвав: казав, що він його сам насварив і обіцяв на нього не скаржитись, а просить тільки на будуче посилати до нього з Путивля таких людей, на яких він міг би спуститись і переказати устно те, чого не можна подати на письмі.

Безсумнівно, Москва все більше починала брати собі на розум все значіннє

союзу України з Кримом і Туреччиною, і кожний симптом скріплення сих звязків і глибшого входу України в політичну систему Отоманського протекторату турбував її все більше. Момент коли Україна стала б інтеґральною частиною Отоманської імперії- дійсною підданницею Порти і товаришкою Криму і Волощини в отоманськім васальстві, пересунувши кримсько-турецьку границю на границю Московщини і позбавивши її того спасеного буфера, що досі творила для неї Україна,-поставив би перед Москвою незвичайно серйозну і необчислену в своїх наслідках небезпеку. Останній похід відбутий Запорозьким військом спільно з Ордою, погром польського війська і капітуляція Лупула-все се були поважні симптоми, з якими доводилось рахуватися самим серйозним способом, і московські політики починали справді рахуватися.

В Варшаві навпаки, після пароксізму трівоги, викликаного Батозькими вістями з кінцем місяця, наступила раптова реакція в бік заспокоєння і оптимізму, коли стали приходити відомости, що Хмельницький з Ордою пішли назад, облогу з Камінця знято, і походу далі на захід нема. Оповідалося, що Хмельницький хотів спішно йти на Люблин і Варшаву, і підбивав нуреддіна, запевняючи, що на дорозі вони не стрінуть ніякої перешкоди, а король уже втік з Польщі до Литви. Але нуреддін, мовляли, не повірив Хмельницькому-аби знов його не обманув як торік під Берестечком, коли запевняв, що короля при війську нема, і війська не більше як 15 тисяч. Татари згодились були тільки на облогу Камінця, бо думали, що туди звезено великі скарби з околиці, але коли три приступи скінчилися нещасливо, з значними втратами, покинули й пішли назад [11]). Відомости, що Хмельницький шле послів до короля, а потім коли прийшов його лист, привезений Войною,-все се було прийняте як симптом слабости. Оповідалося, що Хмельницький тратить впливи в народі і війську, що його перестають слухатися: три тисячі козаків, висланих ним на Карпатське Підгіррє в поході збунтувалися, вибрали собі начальником якогось польського шляхтича і заявили, що хочуть бути послушними королеві [12]).

Вже не думали серйозно про небезпеку. Податки стягалися слабо, війську платилося ще слабше, і воно з дня на день топилось як сніг на сонці. Станислав Потоцкий, воєвода подільський, призначений королем польним гетьманом на місце Каліновского, визначив обозовище під Сокалем, і туди наказав стягатися всім хоругвам, але більше їх там убувало, ніж прибувало.

Поручик з полку воєводи Сендомирського Мишковского пише 10 липня, що задніпрянське військо, не діставши на час заплати, майже ціле роз'їхалося: під Сокалем зісталося з них ледве тисяча [13]). Накази, прохання, погрози гетьмана, полковників, ротмистрів лишалися без наслідків. Король видав 12 липня універсал, "з огляду, що все збільшується своєвільство, і сила товаришів з гусарських і козацьких хоругов, забувши любов до вітчини, суворість військових артикулів і своє шляхетьске походженнє, кидає військо і службу Річипосполитій, роз'їздиться з-під хоругов і жодним чином не слухаючи вельм. гетьмана нашого, полковників і ротмистрів, своєвільно виїздить з обозу". Він "суворо наказував всьому товариству як з тих полків, що були за Дніпром, так і з тих, що по сій стороні Дніпра стояли під командою уродж. Криштофа Тишкевича, житомирського старости, і всім иншим, що не були в битві (під Батогом)", аби з-під хоругов не виїздили, а хто виїхав- аби під них вертав, инакше вони тратили право на заслужені гроші і підпадали карам описаним військовими артикулами. Ротмистрам, що дістали приповідні листи на формуваннє нових відділів-повітових і всяких инших, заборонялося приймати таких дезертирів, під карою за спільництво, і т. д. [14]). Але все се не могло помогти, поки не платилося справно. "Король прислав в дарунку 60 тисяч, але не хотіли там задоволитись" [15]). А більше не було.

Примітки

[1]) Варшавські вісти з 23 червня-Теки Нарушевича 147 с. 225, реляція нунція-Жерела XVI с. 144.

[2]) Досить мальовничо описує сю паніку Рудавский с. 104-5.

[3]) Реляція нунція з 26 червня-с. 147.

[4]) Жерела XII с. 177 дд.

[5]) Лист короля до великого маршалка в. кн. Литовського 11 червня-Теки

Нарушевича 146 с. 209, з Нєсвизького архиву.

[6]) Універсал адресований до волинської шляхти в Архиві III. IV с. 746.

[7]) Депеша нунція з 22 червня, с. 146.

[8]) Диплъоматичний матеріял в XII т. Жерела с. 176 дд.

[9]) Польські справи, 1652 р., книга 81 л. 300-305.

[10]) Фраґмент сей виданий, але з ріжними помилками, в Источниках Бантиша-Каменського I с. 32; я користувався копією з Малоросійських справ 1652 р. № 6. Дати розмови і взагалі посольства на тім нема. Соловйов датує його місяцем червнем ст.ст. (стереотип. вид. с. 1622), може бути, що мав на те якусь вказівку.

[11]) Депеші нунція з 6 і 13 липня, с. 147-8.

[12]) "Все більше потверджується, що Хмельницький вже не має такого послуху як перше: він вислав універсали до трьох тисяч селян-козаків (не реєстрових себто) під Трансільванські гори, але вони не тільки відмовили послуху, але вибрали собі начальником польского шляхтича і заявили себе нашої партії"-депеша нунція з 27 липня, с. 150, перед тим з 20 липня тамже с. 149. Сю звістку потім повторив венецький резідент при австрійськім дворі в своїх донесеннях сіньорії-Жерела XII с. 183, депеша з Праги 20 серпня. Чи був якийсь такий факт дійсно, чи се тільки "кореспондентська качка", лишається незвісним.

[13]) Міхалов. с. 661.

[14]) "Копія друкованого універсалу" в збірці Ґоліньского ст. 586.

[15]) Міхалов. 661.

ПЕРЕХОПЛЕНІ ЛИСТИ РАДЗЄЙОВСКОГО ДО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО і ВИГОВСЬКОГО, КОЗАЦЬКЕ ПОСОЛЬСТВО У КОРОЛЯ,

ІНСТРУКЦІЯ ПОСЛАМ ДО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, МІСІЯ ЗАЦВІЛІХОВСКОГО і ЧЕРНОГО.

23 липня зібрався сойм, що мав своїм головним завданнєм поухвалювати асіґнування на заплату старого війська і наєм нового. Він мав бути шестинедільний, але з огляду на мало приятливі обставини його рішено скоротити до трьох тижнів. В дійсности протягся майже на чотири (до 18 серпня). Король захорував, і се загальмувало справи. Хорував довго і тяжко, і сойм проходив без інтересу. Ухвалено кредити на нову пятдесяттисячну армію-але хто міг сподіватись сі асіґнування зібрати по всім попереднім? Камінчанам за їх подвиги надано ріжні пільги і асіґновано 20 тис. злотих на заложеннє провіянтових магазинів, на випадок нової облоги (коронний гетьман окремо нагадував королеві про потреби забезпечення Камінця). При тім поухвалювано дещо і на випадок козацького наступу на Галич і Львів-що дуже перетрівожився і перенервував суспільність ріжними алярмами після Батозької катастрофи [1]). Але найбільше займала присутніх роздача вакансій опорожнених Батогом і всякими смертями. Руське воєводство дістав після Вишневецького браславський воєвода Лянцкоронский; по нім браславське воєводство син покійного гетьмана Петро Потоцкий, староста камінецький; чернигівське по Каліновському житомирський староста Криштоф Тишкевич. Були й инші зміни. Канцлєр Лєщиньский став примасом, а його місце заняв дотеперішній підканцлєр Кориціньский.

Велику увагу викликали також, і ще раз дали привід помірятися силами ворогам і прихильникам попереднього підканцлєра Радзєйовского оті перехоплені його писання до війська Запорозького, що згадав я вище. Вони наспіли вже в середині серпня- мабуть і вплинули на те, що сойм протягнувся довше ніж думалось. Ще при кінці травня, чи в перших днях червня, вислав Радзєйовский з Стокгольма з сими листами одного з своїх дворян, Ясєньского на імя. Головний лист був адресований на імя Хмельницького; другий-коротший на імя Виговського. Радзєйовский сподівався, що обидва перейдуть через руки Виговського, і в тім що був до нього адресований головно просив заховати сю його посилку в секреті і знищити листи по перечитанню, аби вони не попали як небудь до польських рук, як то було з гетьманським архивом під Берестечком, де впав до королівських рук і оден лист Радзєйовского, що правда-досить невинного змісту. Сим разом він писав доволі відверто, і мав всякі причини

не бажати розголошення сього писання в польських кругах-коли не з огляду на самого себе, то з огляду на своїх приятелів, яких мав іще в Польщі чимало.

В своїм листі до гетьмана він рекомендував себе як старий приятель Запорозького війська, що мовляв і потерпів за те, що був прихильником порозуміння з ним. Король-каже Радзєйовский-зненавидів його вважаючи, що то він був ініціятором шляхетської опозиції під Берестечком, що відмовилася від походу на Київ, і поступив з ним до крайньої міри несправедливо. Але таку ж несправедливість терпить і військо Запорізьке від короля, що завзято всякими способами силкується його знищити, не вважаючи на всі його заслуга Річипосполитій, котра завдячує йому, Запорізькому війську, всі свої бувалі перемоги й славу колишню. Король не заховує його прав і вільностей і не додержує раз даного слова. Тому першою гадкою Радзєйовского, після того як на нього впала королівська неласка, було-вдатися до Запорізького війська, знаючи його прихильність. Але боячись, що тим тільки збільшить королівське завзяттє на козаків, він за краще вважав удатися на шведський двір (до прирождених ворогів польської галузи Вазів), і тут він дійсно знайшов для себе добре утриманнє, і вмів, мовляв, заінтересувати королеву Христину кривдами і жалями Запорізького війська: вона заявила йому, що готова війти в зносини і в союз-коли козаки того хочуть. Тому Радзєйовский, висилаючи свого дворянина до них, радить зараз же вислати на шведський двір одного або двох послів, з повновластю від гетьмана і всього війська, аби вони могли зараз же уложити з королевою правосильний трактат. Було б добре, щоб між ними була людина, яка говорить по грецьки: се улекшило б зносини, бо королева дуже добре говорить і пише по грецьки. Могла б то бути духовна особа: королева була б рада мати постійним резідентом при собі якогось православного духовного, щоб через нього порозуміватися з Запорізьким військом в усіх справах. Він, Радзєйовский, певен, що у війська з королевою уставляться добрі відносини, "бо то пані воєнна (з інтересами до воєнної справи), і дотримує всім слова-як свідчить її договір з цісарем, що у всім додержується нею". З власного досвіду він може посвідчити й благородну вдачу-пережиті нещастя обернулися йому в потіху, з того часу як він потрапив до сеї королеви, "котрій чудується весь світ, а все королівство і всі піддані-як йому доводиться чути, з неї вдоволені". "Що до гойности нема на світі такого короля що міг би з нею в тім рівнятись-козаки

в тім, дасть Біг, самі переконаються. З Польщею у неї свої порахунки, які дозволяють їй кожної хвилі розпочати війну з польським королем. Правда, король шукає з нею порозуміння, і в вересні мають в Любеку з'їхатися комісари польські з комісарами шведськими, але знаючи нестаточність короля, королева не сподівається, щоб та комісія до чого небудь привела. Нехай тільки козаки поспішать з висилкою своїх послів, та держуть справу в секреті, аби вона не вийшла на яв перше ніж дійде до кінця. У королеви готове "огнисте військо", сусідство близьке: як тільки прибудуть посли і буде завязаний нерозривний союз, військо може зараз рушити, королева сама піде в похід, і Радзєйовский з нею. Одна шведська армія пішла б через Інфлянти просто на Білу Русь до Могилева і могла б легко зійтися з Запорізьким військом. Друга б пішла через Прусію просто на короля, і так в короткім часі була б Україна звільнена. Військо козацьке тим часом нехай не ріскує і з військом польським не зачіпається, підтримує союз з Татарами, шукає порозуміння з Ракоцієм, а господареві волоському не звіряється.

В листі до Виговського Радзєйовский ще раз підчеркував прихільність королеви до православної віри-"чого дізнають ті що сюди приїдуть", і давав ріжні технічні вказівки що до переїзду послів-ще більше мав їм пояснити і покермувати його післанець Ясєньский [2]).

Але сей Ясєньский провалився з своєю місією, і листи його опинилися в руках не гетьмана Хмельницького, а гетьмана Потоцкого, що й переслав їх і самого посла на сойм в середині серпня [3]). Тут з сього приводу розгорілася завзята дебата між противниками Радзєйовского, що скористали з сього інціденту, щоб його до решти утопити, і його прихильниками, що старались його можливо вигородити. Противники взяли гору, і до конституцій соймових було внесено постанову, що вимовляючи подяку Богові за таке щасливе переловленнє таких страшних писань, проголошувала Радзєйовского за зрадника державі, на віки позбавленого чести, і т. д. [4]). Плани, які він хотів заховати в найглибшій тайні аж до здійснення, набрали найширшого розголосу. Листи широко пішли по руках, і я певен, що слідом з сойму дістались і до своїх адресатів: запорозького гетьмана і писаря, і були прийняті ними в повній мірі під увагу. Заходи гетьмана-добитися пропуску козацьким послам до Швеції через московські землі, підняті ним в осени того року, були спричинені як раз листами Радзєйовского. Але справа не пішла так скоро, як він собі бажав, і його протекторці і аматорці

грецької мови і православя королеві Христині вже не вдалося патронувати козацької справи.

Далі протягати соймову сесію вже не можна було. Але козацьке посольство тільки над'їздило-нунцій записує в своїй депеші з 17 серпня, що козаків чекають сьогодня, найдалі завтра. “Кажуть, що вони везуть виправдання з останніх подій: мовляв, вони були спровоковані до того польською стороною-що признавали й самі Поляки, і готові піддатися судові комісарів, щоб вони провадили справу і покарали винних. На будуче обіцяють абсолютний, вірний послух, а за те що сталося просять пробачення і милосердя. (Поляки) вважають се за чергову стратеґему Хмельницького, щоб приспати увагу уряду і затримати воєнні приготування, тому що наближається зима, для них не зручна, і нема послуху серед Руського народу, як давніш-бо люде вражені і розгнівані на нього (гетьмана) за те що він утік з Татарами і покинув їх, видавши на різню під Берестечком. Инші до сього додають, що (Хмельницький) стратив надію на прихід хана, бо хан неможе поспіти так скоро і з такими силами, як їм треба” 4).

Посполите рушеннє супроти такої нової ситуації відкликано, натомість далі робилися заходи коло орґанізації сильного війська для зимової кампанії. Вербували й наймали його за кордоном, по ріжних краях-тим часом поки посли і комісари мали випробувати ситуацію дипльоматичною дорогою-і протягти час.

Тому що далі сойму відкладати не хотілось, посольська палата вибрала з поміж себе комісарів: по шість від Малої Польщі, Велико-Польщі і в. кн. Литовського, щоб вислухати разом з сенаторами і дати відправу козацькому посольству 5).

В депеші 24 серпня нунцій формулує козацькі пропозиції вже не на підставі чуток, а власних заяв послів. Козаки домагаються відмовлення Зборівського трактату, за те готові розірвати з Татарами, дати заставників на забезпеченнє своєї послушности, посередником ставлять молдавського господаря. За те що сталося просять вибачити, бо вони були примушені погрозами Каліновского, що завзявся добути Хмельницького живого чи мертвого. Нунцій додав знов, що сю козацьку покору вважають не щирою-вимушеною тим що козаки не знаходять ні довіря ні послуху у Руського народу і стратили надію на поміч Татар. Одні кажуть, що Татар покликав

султан на поміч против Персії, инші-що вони пустилися в поміч Калмикам, коли ті збунтувалися против Москви; досить, що нема на них надії. Тому сподіваються, що козаки не будуть обстоювати Зборівських пактів і згодяться на скільки небудь гонорові умови [6]).

В секретних нарадах (короля з сенаторами і посольськими комісарами, очевидно) було постановлено не пускатися в які небудь переговори з козацькими послами, а вислати з ними своїх послів. Вибрано на них старих благоприятелів Хмельницького, з-перед повстання: бувшого комісара Миколая Зацвіліховского і білоцерківського підстаросту Жиґмонта Черного. 30 серпня вироблено їм таку інструкцію:

"Насамперед посли й. кор. мил. постараються вияснити всю великість проступків війська Запорізького, а особливо їх гетьмана урожд. Б. Хмельницького, що забувши своє християнське походженнє, стільки разів зломив свою присягу Богові, королеві і вітчині. Стільки душ християнських в неволю поганську дав забрати-которих муки, домагаючися помсти від Бога, в день і вночи небеса пробивають. Стільки крови християнської виточив. Костелів і церков Богові і святим посвячених спустошив. Св. сакраменти потоптані і віддані на наругу поганству, свідчать на нього стоячи перед очима божими.

"А поминувши давніші провини, нехай нагадують йому, як лукаво поводився він з королем і Річею посполитою тепер, по недавній, присягою потверджeній угоді Білоцерківській. Як союзи складав з Татарами, як своїми посольствами підбивав на неприязнь против своєї вітчини Отоманську Порту. Як приймав посольства від чужих держав без відомости і запитання короля й. мил. Як видавав неприятелям листи, навіть інтимні, писані до нього від короля і від ріжних сенаторів і урядників Річипосполитої, та укладав ворожі пляни. Все се не було тайною для й. кор. мил.

"А на останок-як він поступив під Батогом з королівським військом. Сили поганські на них спровадив, з ними їх цілком знищив і згладив, і против звичаю всіх войовників знущався над спійманими і завойованими. Стільки голів значних панят і шляхти віддав під шаблю поганську і не пожалував навіть їх трупів-лишивши їх на жир звірям, заборонивши їх ховати".

Але король готов забути всі сі злочини, щоб не ятрити далі усобиці і не відпихати від себе гетьмана, коли він з військом горнеться до нього з покорою.

“Іменем короля й. м. нехай се скажуть йому посли,-запевнять і забезпечать його, що коли король переконається в статечній вірности гетьмана і війська супроти його маєстату і всеї Річипосполитої,-він не тільки пустить в непамять всі сі великі провини, але і до ласки своєї королівської, до відзнак і добродійств допустить його самого і потомство. Нехай запевнять у всякій безпечности не тільки його персонально і потомство його, але що ся безпечність покрив також і всіх тих, що приставали і пристають з ним до сього часу-як шляхетського так всякого иншого стану, і се їх гонорові в будучности не буде шкодити. А що ґрунтовне і статечне замиреннє вимагає більшого часу і уваги, посли порозуміються що до місця і часу, коли б могла зложитися комісія. Король не залишить її обіслати, взявши за посередника самого господаря. А на доказ щирости гетьмана і війська Запорозького буде від них вимагати, аби перше ніж та комісія збереться, Хмельницький і військо дали в заставу отсих осіб: від гетьмана його молодшого сина, а від війська тих козаків, які будуть їм вказані. Сі заставці будуть пробувати при королі, поки не будуть сповнені всі умови постановлені комісією.

“Нарешті нехай нагадають їм обіцянки, дані їх послами, і домагаються аби вони їх сповнили, і дали докази свої вірности і жичливости до короля і всеї Річипосполитої. А король, очікуючи тих доказів, велить своїм військам не поступати далі як до Чуднова” [7]).

В такім духу дано офіціяльну відповідь і козацьким послам другого дня, на парадній авдієнції, даній їм в Уяздовській палаті. Введені перед короля козацькі посли, числом три, простерлися перед королем. Підканцлєр виголосив до них промову від королівського імени, де заявлялося, що хоч страшні злочини вчинені козаками против Бога, короля і вітчини, варті найсуворіших кар, але король з вродженої своєї доброcти приймає їх покору і покуту і готов чекати доказів їх вірности і служби. Пробачає їм провини за прикладом Христа і допускає до уцілування своєї руки. Посли дістають безпечний поворот і з ними надсилаються королівські, які докладно вияснять Хмельницькому і війську королівські побажання.

По сій промові козацькі посли були підведені до ніг короля, що сидів під балдахином, і впавши перед ним вони поцілували підлогу, потім його ноги- і нарешті руку, “котру він їм милостиво простяг”. Після того як козаків

відпущено, король з сенаторами відбув секретне засіданнє, і там були прочитані наведені вище інструкції послам, що виїздили разом з козаками. Так описує сю ласкаву авдієнцію нунцій і додає, що чув: уряд постарається умисно протягнути сі переговори про замиреннє доти, поки збереться таке військо, що могло б приборкати козаків [8]).

Треба сказати, що так розуміли сю королівську ласку і в козацькім війську і в широких кругах Річипосполитої. Козацькі посли так поясняли московському урядові історію королівського посольства. “Сього року, в середині вересня прислані були від короля до гетьмана Б. Хмельницького на комісію пан Зацвіліховский та Черний,-а робилось се на те аби обманути1): ніби то для згоди, щоб тим приспати їх увагу, а за той час зібрати військо і напасти на них несподівано та знищити. А се їм, козакам, від шпигів стало відомо, що Поляки хотять їх обманути: коли Поляки вишлють комісарів на комісію, в тім же самім часі виправлять і військо на козаків; тому вони, козаки, відклали ту комісію до 1 січня, а для забезпечення веліли готовити против них військо” [10]).

Якийсь “Білорусець”, прийшовши до Вязьми, так оповідав про сойм: “Постановили були сенатори на соймі всіх козаків побити, і йти на них посполитим рушеннєм, та видячи свою безсильність: що козаків більше ніж польського і литовського війська, рішили на соймі перше відправити козацьких послів, говорити з ними про замиреннє, щоб бути з ними в згоді, і війни між ними щоб не було. А замирившись хотіли зібрати військо й піти на козаків та несподівано напавши побити” [11]).

Поруч того далі ходили чутки, що се властиво маґнати польські завзялись на козаків і на Русь, а король держиться більш поміркованої тактики. Через то польські пани на нього невдоволені, хочуть отруїти, чи скинути, і він утік з Польщі до Литви- що ставиться до нього більш прихильно-так само як козаки. Литва супроти того не хоче брати участи в війні з козаками, що задумують козаки, і навіть хотіла б увійти з ними в порозуміннє, і т. д. [12]).

Примітки

1) Vollumina legum IV c. 172. Досить докладно оповідає про сей сойм Theatrum c. 227.

2) Листи Радзєйовского видані в Памятниках III с. 161-5.

3) Історію сього провалу досить широко оповідають Коховский (с. 336 дд.) і Рудавский (с. 116), але дуже розходяться в подробицях; нам входити в сі подробиці нема потреби. Лист С. Потоцкого, з повідомленнєм про увязненнє Ясєньского-Памятники III с. 168.

4) Жерела XVI с. 151-2.

5) Volumina legum IV c. 171.

6) Жерела XVI с. 152.

7) Ojcz. Spominki II c. 85-7.

8) В друкованім тексті в сім місці щось несправне, але в головнім зміст ясний-Жерела XVI с. 153. Коротка згадка про се у Рудавскаго с. 119, в Theatrum с. 227.

Белєтристично розмальоване оповіданнє у Коховского с. 397 дд. Між ин. у нього козацькі посли на доказ неповинности в батозькій катастрофі показують лист-пересторогу Хмельницького Каліновскому, що мовляв був знайдений в його кешені після смерти. Невидана записка Ґоліньского, двічі з деякими змінами повторена в його дневнику, с. 583 і 588 (варіянти подаю в скобках):

“Післав і Хмельницький пять послів своїх на сойм, до короля й. м. і Річипосполитої, перепрошуючи їх, аби вибачили йому і синові його погромленнє війська і забраннє обозу. Виправдувались, що він в тім нічого не винен, бо часто остерігав п. гетьмана своїми листами, аби був в обозі обережний, бо Татари близько і своєвільні козацькі купи, що хотять його навідати в обозі (Поляки то собі злегковажили, і самі причину дали й оказію, зачіпивши хлопів за Дністром, розумій-Дніпром). При тім обіцяв бути вірним підданим, як присяг, і пактів дотримувати, і воювати

неприятеля коронного на будуче, в 40 тисячах. А коли б йому того не пробачили, а хотіли мститися і з ним воювати, то мусів би пошукати собі иншого пана-і боронитись (вар.: який би його боронив). А тим часом сі посли козацькі їдучи до Варшави писали з дороги до Хмельницького, даючи йому знати, що війська готового в Польщі нема зовсім, тепер час Ляхів бити. (Також татарський посол приїхав від хана на сойм до короля й. м.-виправдатися, що він про тих своєвільників не знає і знати не хоче, й вони то без його волі й наказу вчинили, а він тримає згоду і братерство з королем і готов іти куди йому король скаже, хоч би на козаків- аби тільки король зволив прислати звичайну данину за козаків-невиплачену і теперішню). Тимчасом й. м. п. гетьман (Потоцкий) вислав під'їзд, і той піймав кількох козаків і одного Татарина: сього Татарина вислали сі посли (козацькі) з дороги до Хмельницького. В Варшаві козацькі посли чолом перед королем били, просячи милосердя, згоди і відправи. Їх задержано на-після сойму, а король й. м. з п. сенаторами мав зчаста таємні наради".

9) "А чинячи то на обманъ, будто о згодѢ, а темъ ихъ оплошить".

10) Акты ЮЗР. III с. 484.

11) Польські справи 1653 р. столб. I л. 61.

12) 5 липня звісний нам протопоп конотопський Дмитро Мировицький, що служив митрополитові для зносин з московськими воєводами, приїхавши до Путивля розповідав: "Був він у Київі червня 11 (12), і казав йому митрополит: в Польщі у Варшаві був у короля в великий піст сойм (треба розуміти: з'їзд сенаторів), і на тім соймі пани-рада і сенатори задумували сього літа воювати козаків, а король з козаками воювати не схотів, бо він з ними замирився вічним миром. Сенатори Корони Польської на короля кричали і так говорили, що ти нам не король, видав ти нашу землю козакам; називали його здрайцею й хотіли вбити. І він побоявшися панів утік в Варшави до Вильна, і при нім з панів канцлєр польський та пан Пісочинський" (Пол. спр. 1652 р. ст. 1а, вязка 90).

Вяземець Угрим Шумилов, побувавши за кордоном, оповідав 6 (16) серпня такі річи: Оповідав йому Юрка Берсененок, що Поляки посадили на королівство нового короля-ксенжу Рекуча (Ракоція), а старий король Казимир у Литві, вийшов з Варшави до Вильна. А Литва Полякам в нічім

не помагає за те що вони вибрали нового короля на королівство. А Поляки посадили на королівство Рекуча тому, що він хоче своїми грошима три роки наймати людей-битися з козаками (тамже, ненумеровано).

Торжчанин Гундоров, посиланий за кордон "для вістей", повернувшися розповів дня 14 (24) серпня таке: З усіх литовських городів пішли гетьмани і сенатори і всі литовські люде посполитим рушеннєм к городу Берестю, а венгерський гетьман Рокош з польськими гетьманами і сенаторами з усіми польськими і наємними людьми (військом) против короля Казимира: хочуть Рокоша посадити на королівство польське і литовське, а короля Казимира з королівства зкинути. Боїв у Рокоша з Казимиром і всім посполитим рушеннєм треба сподіватися після Успення, 27 або 30 серпня, або в початку 161 року (після 1 вересня). А Хмельницький з полковниками і запорозькими козаками стоїть за короля Казимира, але з Рокошем і з польським військом не бються, і з королем у них на 5 день серпня замирення нема. А по всіх Литовських городах бояться приходу государевого (царського) війська і війни (тамже).

Міщанин Давидка з Орші оповідав 12 (22) жовтня: "Був він в Могилеві, і говорив йому бурмистр і райці, що прийшло до Польщі з ріжних країв військо в поміч польському королеві-битися з козаками. І так казали, що Руси не бути: котрі руські люде не приймуть люторської віри, тих рубать-православних християн, щоб православної віри не було". Той же бурмистр переказував йому, що говорять між собою смоленські урядники: "Нашого Казимира короля бодай чи не отруїли, ледви чи він живий". "І той же Давидко казав, що Поляки вибрали на королівство ксенжа Ракуча, і Польща йому присягла, і у Поляків а Литвою свари: Литва хоче через те відстати до козаків-хотіла післати послом до козаків пана Кременевского (одного а тих смоленських урядників)-щоб козаки з Литвою не бились".

ПОСЕРЕДНИЦТВО ЛУПУЛА, ЖАДАННЯ ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ЗВІДОМЛЕННЄ ЗАЦВІЛІХОВСКОГО І ЧЕРНОГО, ЗАЦВІЛІХОВСКИЙ і ЧЕРНИЙ В ЧИГРИНІ, ЇХ ВІДОМОСТИ З ЖОВТНЯ 1652, ПОСЕРЕДНИЦТВО ЯНУША РАДИВИЛА, ПРОГРАМА НОБІЛІТАЦІЇ КОЗАЦТВА

Одночасно з варшавськими переговорами з нагоди весілля Тимоша Хмельницького трактував в Ясах з представником війська господар Лупул, котрого-як бачимо -обидві сторони визначили на посередника. Можливо, що не без звязку з сим виїхав з Тимошем сам Виговський-і він очевидно вів сі переговори. Відкладаючи надалі де які подробиці, ближче звязані з Тимошевим весіллєм, я спинюсь тут тільки на тім, що безпосереднє належить до посередництва господаря в польсько-українській справі аби докінчити характеристику ситуації, утворенної Батозькою кампанією.

Найдокладніші відомости про посередництво Лупула маємо в реляціях яських. Єзуїт Щитніцкий висланий від польського уряду писав із Яс в жовтні канцлєрові:

“Коли я подав господареві кондиції до його посередництва і заведення згоди з козаками, він відложив свою відповідь до повороту своїх послів від Хмеля. Коли вони прийшли з тим, що Хмель від його посередництва не відмовляється і посилає інструкцію, на чім має ґрунтуватися згода, господар й. м. посилає її й. кор. милости через руки в. милости. Міркує так, що король на подані в тій інструкції кондиції не пристане, і Хмель навзаєм не зробить того, щоб розірвати союз з Татарами перед закінченнєм трактату. Тому просить і хоче одержати через того післанця останню і катеґоричну декларацію волі й. кор. мил.: на яких умовах хоче король зложити згоду з козаками. Навзаєм післав і до Хмеля, аби йому дав такуж декларацію без усяких обиняків. Я сьогодня на своїй авдієнції (у господаря, очевидно) переконався, що господар рад був би чесно відріктись сього посередництва, побачивши, що Хмель жадає річей негідних і недопустимих і ґрунтовної згоди зложити не думає. Се і пан Кутнарский (секретар господаря) зрозумів з розмови на весіллю з найзначнішими козаками, особливо з Виговським, і про се докладно поінформував вашу мил. І я такі ж відомости дістав про їх замисли. Намір Хмельницького-панувати абсолютно і незалежно, не маючи над собою ніякого монарха, і мати в своїм володінню весь той край, що починається від Дністра і йде до

Дніпра і далі до московської границі. А коли б Корона його притисла, хоче віддатися під протекцію Москвитина, віддавши йому, як одновірцеві, все те що покійний король й. м. Володислав крівавим потом прилучив був, і ще більше. Між ними має вже бути порозуміннє що до удільности сього краю і граничної лінії [1]).

"Коли король його не приборкає, (Хм.) замишляє чинити те саме, що робив досі,-то значить про око вимолювати спокій, коли йому буде треба, а наші слабі війська нищити і землю з Татарами воювати і пустошити. Се річи певні, се король наче прочитав в серці Хмельницького, й иншим удаванням давати віри не треба" [2]). Від Кунтарского маємо ще докладніші відомости про жадання Хмельницького:

"На весіллю сина Хмельницького господар й. м. серйозно переговорював в справі забезпечення згоди між Річпосполитою і військом Запорізьким і чекав докладної й останньої його (Хмельницького) декларації на пропоновані йому пункти. Посилаю на окремій картці його пункти. З них ясно видно, куди йдуть його замисли. Взагалі не тільки ті що противляться сій неспокійній голові, але й самі його прихильники однодушно твердять, що нема чого від нього сподіватись, тільки того, що в попередніх роках робив; хто инакше думає, нехай сам побачить.- Пункти подані господареві й. м. від п. гетьмана війська Запорозького:

Військо Запорозьке ні скільки не цурається пожаданої обосторонньої згоди, навпаки вповні схиляється до уґрунтування її на таких умовах:

1. Насамперед аби повернено всі православні церкви, забрані уніятами як в Короні так і в в. кн. Литовськім.

2. Війську Запорізькому аби король надав права і вільности згідно з зборівськими пактами, нічого не уймаючи з того, що в тих пактах виражено.

3. Пп. сенатори і Річпосполита аби не мстилася над підданими своїми, бо причини розірвання згоди не від них, але з тої сторони була дана-тим що не дозволяли козакам виходити з своїх маєтностей, та ще їх били ("тручали)" і забивали.

В володінню війська Запорізького стільки волостей Запорізьких має

зіставатись, як означено в Зборівських пактах: почавши від Дністра аж до Дніпра і від Дніпра аж до границь московських [3]).

З сих реляцій виходить, що при нагоді Тимошевого весілля, при кінці серпня або в перших днях вересня-коли в Варшаві виряжалось посольство для переговорів з Хмельницьким в Чигрині, в Ясах ішли переговори про перспективи українсько-польського порозуміння за посередництвом господаря. Як ми бачили, в Варшаві на сім посередництві договорилися козацькі посли з польським урядом. Він правдоподібно й поставив кандидатуру господаря, покладаючись на його велику і незмінну відданість, заманіфестовану ним перед тим посольством згаданого Щитніцкого, що приїхав до Варшави в початках серпня з листами господаря. В них Лупул заявляв, що мусів згодитися на подруже своєї доньки з гетьманичом тільки під непереможним натиском обставин і при першій можливости буде старатись його розірвати, але в данім моменті не може зачіпатися з козаками-хоча з приємністю підтримає війну Польщі з Татарами, коли Корона потрапить перемогти козацьку опозицію. Від посередництва не відмовлявся, питавсь у гетьмана і короля докладно сформулованих умов. Сі умови й були йому подані одночасно з переговорами в Чигрині між гетьманом і королівськими послами, Зацвіліховским і Черним, і тут виявилось рішуче розходженнє обох сторін, що зазначилося уже в Чигрині.

Про сі чигиринські переговори маємо доволі докладне посольське звідомленнє переказане в реляції гетьмана Потоцкого канцлєрові, літературно оброблену і розмальовану перерібку його у Твардовского, і коротку, але самостійну звістку в дневнику Альберт. Радивила [4]). У Потоцкого читаємо:

Довідавшися про наближеннє до Чигрина послів, Хмельницький вислав против них 150 коней, і з сею асистенцією впроваджено їх до господи. Прислано туди всяку поживу, а коли посли обтрусилися з подорожнього пороху, прислав Хмельницький до них Виговського, щоб їх одвідати і довідатися, з чим приїхали. Він виразно запитав їх про зміст посольства, так що вони не можучи його позбутись показали йому інструкцію, і він прочитавши її пішов, визначивши їм авдієнцію другого дня. Але коли прийшов до Хмельницького і дав йому реляцію, яке мають до нього доученнє, той прислав до них знову, відкладаючи на инший час їх візиту і просячи, щоб вони собі відпочили по трудах дорожніх. Тим часом сам

поїхав до Суботова і там з своїми конфідентами радився, що відповісти послам й. кор. мил. на їх пункти. Добре порадившися доперва третього дня велів їм прийти до нього. Там після привитання, коли вони переказали йому ласку і милосердє його королів. милости-котрої він жадав через своїх послів у його кор. м., він ніби то вдячно прийнявши й подякувавши, так рече: "Коли ви з тим тільки до мене приїхали, то не малисьте з чим!" Вони йому на те відповіли: "Мусимо починати справу відти, відки в. м. її зачав перед й. кор. м. через своїх послів, а що сі посли жебрали у нього милосердя, то він його заявляв в. м. і військові Запорізькому". На то Хмельницький рече: "То мусіло бути,-бо чимже було короля й. мил. потішити? Чи був би я ліпше вчинив, як би був до нього післав сто тисяч Татар і других сто тисяч козаків!? Справді ліпше сталось, що я то послами відбув, ані ж би мав вас до Риму або до Криму загнати".

Далі йдучи в своїй леґації вони пропонували йому згодитися на комісію. Він довго не хотів на то погодитись, доводячи, що комісія непотрібна, і домагався пактів зборівських. Нарешті згодився, щоб її відправлено на Василя руського [5]), там де буде воля й. кор. мил., але без присутности війська, і з тою заявою, що він від зборівських пактів ніяким чином відступити не може, з тої причини-що вони найліпші, бо він їх одержав від самого й. кор. м., і соймовою повагою їх затверджено. А від тих що постановлені під Білою Церквою-відступити [6]), бо не були до вподоби й. кор. милости і Річипосполитій, і сойм їх не апробував. А коли б тепер (король) їх схотів апробувати, він (Хмельницький) на се не може згодитись-бо боїться замислу козаків на життє своє, коли б пристав на 20 тисяч козаків. І по Білоцерківськім договорі був від них в небезпеці; як військо почало против нього бунтуватись-за що і Мозиру він дав стяти. Відректися Татарської Орди він не може і не мислить, доки не прийде до згоди з й. кор. мил. і Річпосполитою. Сина свого заставником не може дати-вимовляється тим, що він замолодий, але як підросте, обіцяє його дати на службу й. кор. мил. На пункт про те щоб не було зносин з заграничними державами відрік, що то річ не нова, і гетьмани козацькі мали зносини з сторонніми (державами): бувало то перед тим, і богато їх з ріжними державами вели свої зносини, а найбільше з московським царем, що давав "казну" козакам.

Від своїх конфідентів пп. посли упевнилися, що той зрадник не думає про жадну згоду, а хоче все кінчити війною; до того його веде давній апетит [7]), і

то в серцю його вкорінилося, що такими союзами які хоче завести з ріжними (державами), він свого досягне. Війська посувати далі за Чуднов не позволив; одначе й. м. п. Потоцкий, воєвода подільський, польний гетьман коронний, вислав немало хоругов на Поліссє [8]), тримаючися зборівської лінії.

Війну з нами так замишляє вести: Тимошка, сина свого, з Подністровя з черню [9]), з Волохами і з Мультанами хоче пустити в глибину, а сам з Ордою і своїми козаками [10]) хоче йти на нас Поліссєм [11]); але сеї зими не можна сподіватись від нього нічого ворожого, з огляду на пошість і запустіннє краю при нашій лінії.

Виговський в розмовах, ніби то в секреті сказав пп. послам, що в Ясах на весіллю [12]) доньки пропонував господар Тимошкові, зятеві свому устно поговорити з Хмельницьким, його батьком, щоб або він прийшов до згоди з й. кор. милостю і Річпосполитою, або-коли се неможливо-аби так ґрунтовно повів війну, щоб осягнути те чого хоче.

Орди Татарські кочують поблизу Хмельницького, цілком безпечно, з усім: з жінками, дітьми, стадами перейшли по сій стороні Дніпра і стали коло Жовтих Вод, Саксагани, Цибульника [13]).

Се звідомленнє близько сходиться з тим, що довідався про результати посольства після повороту послів нунцій Відоні [14]) в 20-х днях листопаду. Посли не були допущені до розслідування батозького інциденту, так як се обіляло козацьке посольство. На королівські вимоги гетьман дав неґативні відповіли, так як се сказано в вищенаведенім звідомленню. Для провадження переговорів він пропонував вислати нових комісарів-але з розмов з гетьманом і з його зносин посли набрали переконання, що він в дійсности готовиться до нової війни, покладаючись на обіцянки хана і Порти, і тільки протягає час, аби відповідно противстати тим воєнним приготованням, що ведуться з польської сторони [15]):

Альбр. Радивил в своїх записках, згадавши про висилку Зацвіліховского і Черного, коротко додає, мовляв “вони потім дали звідомленнє, що даремно трудилися, і навіть в смертельній небезпеці були у тої бестиї, що позволяє собі до волі своєї ламати міжнароднє право. Відправив він їх з такою

відповіддю, що не може відрікатися союзу з Татарами, бо не може вірити Полякам, і по пяному додав, що з ранньою весною рушить свої сили на Поляків. Коли се донесено королеві, рішено відложити заходи коло згоди і взятися до воєнних операцій; вояки з усіх усюд почали напливати до обозу, але хороба перебила сей збір" [15]).

В инших відомостях нема сеї подробиці про грубе поводженнє з послами, що нарушало прийнятий в міжнародніх зносинах декорум: вона розвивається і розмальовується у Твардовского, а за його прикладом у нашого Костомарова. Навпаки, у одного волоського конфідента, в його реляції з 2 листопаду, читаємо, що Хмельницький "з великою радістю й тріумфом як прийняв так і відправив послів, запевняючи в вічній згоді і призначаючи для комісії місце під Чудновим" [16]). Але головне було, що він не згодився виповнити королівські вимоги-се було рівнозначно з розривом.

Гетьман Потоцкий, переказуючи канцлєрові звідомленнє послів, висловлює переконаннє, що без війни з козаками не обійдеться: різкі відповіди Хмельницького і його великі вимоги ясно показують се. Був би відповідний час на нього тепер наступити, але польське військо до походу не здатне, потрібує спочинку; а щоб повести війну з козаками напевно, треба мати такі сили, як були під Берестечком. Тому добре поки що вести з Хмельницьким переговори, використовуючи посредництво Лупула, а тим часом готовитися до війни [17]). Потоцкий збирається послати свого чоловіка до Лупула і користаючи з своїх добрих відносин з ним вияснити його відносини до Польщі. Звертає увагу на посольство післане з Швеції до Царгороду, щоб заохочувати Турків до війни з Польщею, з огляду що у неї вийшов час польсько-шведських договорів.

Але війна з козаками була не з руки ні Лупулові, ні його зятеві Ян. Радивилові, що тепер, по ожененню Тимоша з господарівною став, з охотою чи без охоти, свояком козацького гетьмана, і так само як і його тесть все більше входив в фарватер українсько-польських відносин. Від козацького посольства Самійла Богдановича і тов., довідуємось, що після чигринських переговорів, що за їх словами відбувалися в середині ст.ст. вересня, але в дійсности хіба при кінці [18]), "скоро потім писав до гетьмана Хмельницького гетьман в. кн. Литовського Януш Радивил, щоб гетьман і все військо Запорозьке королеві піддалися ("добили чолом" в московській

передачі). Аби були б у підданстві на тих умовах, як учинено договір під Білою Церквою, і щоб унії і костелів тримати не забороняли. Коли ж гетьман і військо Запорозьке на те не позволять, то у нього, Радивила, війська готові і він піде на козаків війною. І гетьман Б. Хмельницький на той лист Радивила відповів, що коли король учинить з ним у всім згідно з Зборівським договором, то вони тому раді. А коли король на се не пристане і церков божих не очистить, то хочби їм усім і померти, але за віру християнську і святі божі церкви вони стоятимуть і на унію їх не віддадуть" [19]).

Инакше сказавши, Радивид радив Хмельницькому згодитись на Білоцерківські пакти, бо инакше він, Радивил, при всім бажанні не зможе утриматися в нейтральности. Не зразившися відмовою козацького гетьмана, він далі вів сю свою лінію, як довідуємося з його пізнішої відповіди післанцеві Лупула, Лупул переслав її Богданові, а Богдан московському урядові, весною 1653 р. Писалась вона мабуть в січні або в лютім 1653 р., але настільки інтересна для ситуації осени-зими 1652 р., що я мушу навести з неї дещо-з московського перекладу спорядженого в посольськім приказі, але настільки лихо, що тут місцями тільки приблизно можна вгадати зміст.

Радивил перепрошує, що так довго затримав у себе Лупулового післанця-з котрим той, видко, прислав свої гадки про способи оминути українсько-польський конфлікт. Радивил потішає Лупуда надією, що конфлікт можна оминути, і його треба оминути, бо нова війна, грозить дуже тяжкими наслідками:

"Було б велике кровопролиттє, бій останній: або Полякам погибіль, або Руси. Коли переможуть Поляки, тоді до кінця загине рід і віра руська; вся Україна, на великий жаль серцю людському, буде спустошена, а потіху і користь одержуть тільки погани. Коли ж би перемогли козаки, то ніж би Поляки мали піддатися козакам, вони краще приймуть погибіль і утиск від німецького цісаря або Шведів; монархія і Корона польська, що здавна була славна по всьому світі, опинилася б у підданстві. А хочби козаки й перемогли, то Татари і після їх побіди спустошили б усю землю. Бо розсуди ваша господарська милость: поки ще Корона була ціла, вона своїм і козацьким військом ледви могла відборонитись від неприятелів; коли ж побідять тільки козаки, як зможуть вони противитися силам шведським,

німецьким, татарським й иншим, що наступили б на козаків? Тому з прихильности до обох сторін: і польської і руської, зволь в. господ. мил. подбати щоб їх замирити.

"Зводь в. госп. м. прийняти до відома і повідомити й. м. п. гетьмана Хмельницького, що сеї зими Поляки напевно побили б були козаків, бо коронне військо було готово і добре, литовське так само, і король й. м., вважаючи на такі добре споряджені і в усім готові війська, хотів зимою звести війну, і всі сенатори його до того намовляли. Тільки князь й. м. (Радив.) загаявся і не був на початку ради, а як приїхав, зараз відсунув ту війну і порадив скликати сойм в Берестю, і комісарів визначено, тому що король і инші доручили в. госп. мил. привести справу до корисного кінця.

"Ваша господ. мил. можеш розсудити, що союз з Татарами шкодити буде не тільки козакам, а й усім християнам. Тому хоч до закріплення згоди п. гетьманові не можна розірвати союзу з Татарами, але він мусить бути дуже обережний з ними. Тому нагадуй йому в. госп. мил., щоб мирився (з королем) і не ставив умов богатьох і великих, але поміркowані, і годився на все, що вимагатимуть Поляки, аби як найскорше прийшло до замирення. Бо Поляки мають війська свої в усім добре споряджені і готові. А по замиренню, коли війська польські розійдуться, й. м. п. Хмельницький зможе випросити у Поляків що схоче: се буде тоді зручніше, і він матиме тоді більше впливу ніж король.

"Але чи буде перемирє, чи війна, нехай п. гетьман Хмельницький буде ласкав до шляхти, що не має такої сили аби комусь шкодити-хочби й хотіла [20]). Нехай би тій шляхті дозволив їхати до своїх маєтностей на Україні, і не чинив ніякої шкоди як досі бувало, ні їй, ні всій иншій шляхті. Бо тим способом й. м. п. гетьман Хмельницький за короткий час доступить великої чести рівно з иншими [21]), а його давніше старшинство і власть заховається у всім; а поори нього також і инші козаки за свої заслуги зможуть доступити чести й шляхетства.

"Що до дітей й. м. п. гетьмана Хмельницького-чому не мало б бути, щоб він свого меншого сина віддав немов в застав, так що він завсіди був при боці й. кор. мил.? Потім він міг би стати великою людиною при дворі. Також доньки, як що має (не видані), можуть бути за великими людьми. Тою дорогою фортуна його дому була б краще забезпечена в своїй постійности,

ніж тими способами, яких він уживає тепер для своєї фортуни, а вони часто стають йому на заваді. Його старшому синові теж могло б бути дане якесь пограничне староство, аби він завсіди був поблизу під наказом і наукою вашої господ. милости. Так усі справи могли б уложится мирно і честно, і що сталось-було б таким чином забуто.

"Дуже журився князь й. м., що твоя милость не дала ніяких інструкцій в справі замирення з й. м. п. гетьманом Хмельницьким-що говорити в сій справі королеві. Бо король як тільки довідався про приїзд князя, зараз питав його в сій справі, і князь не знав що говорити, міркуючи, що ваша господарська мил. може й не радиш миритися, коли не доручаєш князеві нічого, щоб він знав як інформувати короля. Князь дуже дбав про замиреннє, і короля прихилив до того, щоб ті справи могли прийти до згоди, але так що король не знає і не може догадатися, хто властивий посередник і привидця того замирення. Бо якби знав, то дуже б за то гнівався (на князя). І так всі мають ненависть і ворожнечу на князя й. м., що в. милость має однодумців між вельможним панством" 22).

На далі князь бажає мати докладні інструкції, як поводиться в сій справі, і він просить господаря детально порозумітися з гетьманом, які його пляни і претензії: якого становища і чести він собі бажає: рівно з якими достойниками Річипосполитої? Цілком природно бажати, щоб гетьман став на рівні з найвищими особами, по тім як він поріднився з господарем і через нього з ріжним вельможним панством, і се конче потрібно знати, коли король доручив господареві посередничати в справах замирення. Особливо з огляду на недалекий сойм, що збереться 24 березня н. ст., на два тижні, і з сойму будуть післані комісари. Князь порадив, щоб королівські комісари зїхалися до Камінця, а козацькі стали в котрімсь городі своєї границі, а господар би приїхав до Хотина, і звідти міг слідити за переговорами, впливати на них і запобігти непорозумінням і новій війні.

З свого боку князь додає ще претензії до Хмельницького, що він не пускає його жовнірів до Стародубської волости, і в староствах Лоївськім і Любецькім, наданих князеві від короля, всім володіють козаки і не допускають Радивилових урядників до урядування. Він просить написати до гетьмана і попросити його, щоб він не чинив перешкод князеві і ті староства далі щоб були під його владою 23).

Примітки

[1]) Zamysł jest Chmielnickiego absolute et independenter pod żadnym moąnarchą panować i wszystke tę ziemię in possessione mieć, ktora sie poczyna od Dniestru, a idzie do Dniepru y dalej aż do granicy moskowskiej; a iezeliby go Korona scisneła, chce się udać pod protekcyę Moskwicina, iako eiusdem religionis, oddawszy mu co swietey pamieci krol imc Władysław do Korony krwawym potem przyłączył był, et ultra; ktora udzielnosc ziemi i linia iuż ma bydz, miedzy niemi namowiona. Сю інтересну концепцію єзуїтського дипльомата треба розуміти так: Хмельницький порозумівся з Москвою на тім, що вона за свій протекторат дістане Сіверщину і Смоленщину з деякими сусідними білоруськими землями, а инша козацька територія становитиме окрему державу, під управою Хмельницького.

[2]) Теки Нарушевича 146 с. 240-2, копія з Несвижського архиву.

[3]) Лист Кутнарского з 1 листопада в збірці Русєцких ркп. 41 с. 215.

[4]) Ориґінальний польский текст звідомлення Потоцкого поданий тільки в витягу у Ґоліньского с. 604-6, під таким заголовком: Taka iest relatia legationis powroconych od Hmielnickiego pp. posłow Zaczilichowskiego i p. Czernego, ktory był podstaroscim Białei Cerkwi. Починається просто приїздом послів до Чигрина, без вступу і закінчення. Повніший текст в німецькім перекладі Theatrum Europaeum с. 230-2. Він починається поясненнєм, що королівський двір тоді, в осени, був заклопотаний вістями про марш козаків і Татар, що стали "над ріками" провокуючи польське військо, і від польського гетьмана прийшло таке писаннє до канцлєра: "П. Зацвіліховский і п. Черний повернулися від Хмельницького здорові і їдуть до й. к. м.; але я не думаю, аби вони так скоро поспіли як пошта, то я хочу в. м. подати що я вирозумів з їх реляції". Спочатку гетьман тримається оповідання послів, далі додає дещо від себе (про неймовірність козацького походу зимою) і після звістки про Татар на Жовтих Водах видимо переходить до власних міркувань про неминучість війни. Тому я на вістях

про Татар уриваю свою цитату і далі повертаю до міркувань Потоцкого. В своїм перекладі притримуюсь польського тексту доповняючи і справляючи його там де для сього дає підстави німецький переклад (сам теж не свобідний від помилок-не кажучи про страшенно перекручені ймення); найбільш значне -що польський текст секретною відомістю Виговського називає вісти про шведське посольство до султана, тимчасом як у німецькім перекладі вони стоять вкінці й належать очевидно самому Потоцкому, а секретним комунікатом Виговського тут виступають секретні поради Лупула переказані Тимошем його батькові. Я в своїм тексті пішов тут за німецьким текстом.

Оповіданнє Твардовского, ніби то богате деталями і ще раз, так само літературно й барвисто перероблене у Костомарова (с. 507-8), при ближчім порівнянню з оповіданнєм Потоцкого не дав нічого конкретного, понад літературні ампліфікації сказаного там. Одно й друге потім зараз переходить до розпоряджень С. Потоцкого, і се показує, що Твардовский йде за реляцією Потоцкого, додаючи дещо від себе.

5) Себто першого січня ст.ст., як поясняють козацькі посли.

6) В аб. Ґоліньского стрічку обтято при оправі рукописи, зміст доповнює нім. переклад.

7) В нін.: Regiersucht, бажаннє влади.

8) В нім. се в першій особі: “Але я чимало компаній розміщую на Поліссю і тримаюся зборівської лінії”.

9) В нім.: з частиною Запор. війська.

10) Нім.: nebenst seinem Geschmeiss.

11) Пол.: Podlasiem, нім. Bollusche.

12) Ґол.: haec die.

13) В поль. тільки Жовті Води, в нім.: Gelle Wasser, Saka, Hamey und Kibolnik.

[14]) Нунцій Торрес виїхав до Риму 22 вересня, реляції його наступника Петра Відоні, біскупа Льоді, починаються з 21 вересня.

[15]) Жерела XVI с. 161-2.

[16]) Збірка Русєцких ркп. 41 с. 216.

[17]) Theatrum Eur. наводячи цього листа Потоцкого на иншім місці (с. 230, I) записує, що "королівські комісари" зложили з Хмельницьким перемирє на шість місяців, і за сей час спішно вербувалися вояки до спустошеного пошістю війська. "Комісарами" мабуть тут названі тіж Зацвіліховский і Черний. Се "шестимісячне перемирє" вийшло мабуть з того що термін комісії визначено на початок квітня, як довідуємося з листу Хмельницького до царя і слів його послів (див. нижче) і в тім саме часі стався наступ польського війська на козацьку територію.

[18]) В наведенім нижче листі.

[19]) Акты Ю.З.Р. III с. 484.

[20]) Тут мова очевидно про середню й дрібну шляхту: Радивил очевидно мовчки приймає козацькі арґументи против шкідливої ролі маґнатів на Україні.

[21]) Очевидно-з першими достойниками Річипосполитої.

[22]) Щось пропущене, і зміст можна вгадати тільки приблизно, що партія замирення з козаками викликає невдоволеннє серед польського панства.

[23]) Ся інструкція надрукована в Актах Ю.З.Р. III с. 490-3 і VIII с. 364-6, але московські оріґінали її майже не ріжняться між собою: переклад той сам, місцями дуже мало зрозумілий.

СИТУАЦІЯ і НАСТРОЇ ОСЕНИ 1652 р., ГЕТЬМАНСЬКІ УНІВЕРСАЛИ, КОЗАЦЬКА ДИПЛЬОМАТІЯ, ВІДНОСИНИ ДО КРИМУ і ПОРТИ, ПОСОЛЬСТВО ДО МОСКВИ БОГДАНОВИЧА і

ТОВ., ПОШІСТЬ, САМОПОЧУТТЄ ВІЙСЬКА.

Я навів тут, кажу, сю відповідь, тому що вона кидає ретроспективне світло на раніші переговори на сю тему і помагає нам зрозуміти ситуацію осени 1652 р., що нас тут займає. З одної сторони руба стало питаннє: білоцерківські пакти чи зборівські? Польська сторона ніяк не хотіла вертатися до зборівських; українська сторона-переживши стадію пренебезпечного розруху на тлі білоцерківського договору, боялась приймати його вдруге. З одного і з другого боку прихильники рішучого розрахунку, користаючи з сього розходження, трубили в воєнну сурму і відкидаючи всякі компроміси накликали до воєнної розправи, зараз і безпроволочно. Але після того як Орда так невірно повела себе в останній кампанії, українська сторона могла пускатися на нову війну з Польщею тільки забезпечивши собі нового союзника. Турція, Семигород-се були не активні союзники, як виявилось. Швеція-про неї все частіш говорилось, нею все більш інтересувались, але вона ще стояла на далекім пляні. Лишалась Москва-котра все ще трималася осторонь. Треба було пробувати з нею, перше ніж іти на повний розрив з Польщею.

З другої сторони прихильники компромісу старалися використати новий момент- шлюб гетьманича з господарівною: новий династичний звязок козацького гетьмана з аристократією Польщі-Литви, і можливости нових політичних комбінацій-як поява Хмельниченка на котрім небудь з васальних князівств Отоманської Порти. Як ми бачили, Радивил, приймаючи все діяльнішу участь в сих відносинах, висуває, чи властиво поновляє концепцію так би сказати-нобілітації козацької України введення гетьманської родини між маґнатерію Польщі-Литви, а козацької старшини-між шляхту. Замісць розриву України з Польщею перенести розрив на український ґрунт: відірвати козацьку верхівку від мас, притягнувши її до правлящої польської верстви. Гетьман, видима річ, серйозно задумувався над сими проєктами.

Пошість лила воду на млин сих поміркованців. Смерть і без того буяла по Польщі й Вкраїні, аби ще збільшати її жертви війною. З другої сторони, гетьман і його однодумці старанно підчеркували релігійний мотив боротьби з польським клєрикальним маґнатством. Інтереси козацької верстви маскувались інтересами всіх православних верств України і Білоруси, Московщини і Балканських країв.

На превеликий жаль, не можу нічого сказати про посольство "митрополита Гавриїла", що в жовтні т. р. за поміччю гетьмана приїхав до Москви "в справах господаря волоського". Своє посольство до Москви, з рішучим запитаннєм як поставилась би Москва до нової війни України з Польщею, гетьман ладив на листопад, після наради з старшиною. Ось що писав він в сих справах путивльському воєводі:

Божею милостию великого государя царя и великого князя АлексЂя Михайловича всея Русиі і самодержъца и многых государствъ государя и обладателя его царъского величества окольничему и воеводЂ князю Федору ОнъдрЂевичу Хилкову Стародубъскому Богдан Хмельницький гетманъ войска Запорозкого здравъствовати и благодушествовати многолЂтне!

Грамоту вашу прочет утЂшихся, велце дякуєм што ваша милость незабавне отпустить рачилъ до его царъского величества єго милость отца Гавриила метрополита в дЂлах господаря волоского, приятеля нашего. Заслужим то в. мил.! Договор с послами ляцкими, же оны хотят ведле пунктовъ Белоцеръковских ми с нами имЂти,

а мы пункта Зборовъские держимъ, инак не хощем; и о томъ комЂсія маєт быти. Потом о всем в. мил. возвЂстим. От крымского царя єще пословъ не маєм и вЂдомости не даєм. Што к намъ великая милость єго царъского величества, радуєм ся и наипаче служити прямо и вЂрне его царскому величеству будем. Скоро и наших пословъ с прямою и вЂрною службою нашею вышлем и єго царъскому величеству до лица земли чолом бити будем, большоє ищущи царскоє милости. К сотником козаком, которые обыды чинят от Литвы жыльцом єго царского величества, напишем и пошлем, дабы того не чинили, и сурово винных скараємъ. Какова вЂдомость будет от єго царского величества, просим-рачъ нам в. мил. ознаймовать. При сем здрав буди долголЂтне и к нам любовен другъ и приятель. Вашей милости во всем жычливый приятель и служить рад Богданъ Хмельницкий гетманъ войска Запорозкого. З Чигирина 18 мЂсяца октобря 1652 г. [1]).

Відправивши ні з чим королівських послів, гетьман видав о Покрові універсали "до всіх козацьких городів", що польське і литовське військо збирається наступати на Україну "з першою зимовою дорогою",-аби всі козаки запас готовили і коней годували й були готові против неприятеля, і

за новим обісланнєм ішли до нього на збір [2]). Постарався відновити приязні відносини з Ордою, і як пише якийсь волоський конфідент в початках листопада-"що третій день від хана посли у Хмельницького" [3]). Частина Орди, як ми бачили, прикочувала до чигринського погранича, і стояла поготів на кождий наказ гетьмана [4]). Хан просив прислати йому два козацькі полки для задуманого походу на Донців, з Демком осавулом і з "гетьманом Костирським", що ходили в поміч Кримцям попередніх разів; перше посольство про се було мабуть в жовтні друге застав в Чигрині московський післанець Юденков в першій половині листопаду. Гетьман відмовляв, тому що потрібує людей против Ляхів і тримав їх на поготові [5]).

Відносини з Портою зіставалися дуже добрими, навіть сердечними. Грек "Хома Іванів" про се так писав пізніш, літом 1653 р.: "З часта приїздять сюди козацькі посли від гетьмана Хмельницького, і тут Турки тих послів дуже шанують і обдаровують, бо мають перед ними страх і просять їх приязни. Також і Турки посилають до гетьмана послів, і тепер знову післали посла з тим, щоб (козаки) взяли Камінець і віддали султанові. Також добиваються від нього, щоб він давав постійну данину, а гетьман їм відповів: Я города дати не можу, ані якої данини, бо не маю богатої держави як инші: угорський або мунтянський,-тільки воєнний люд, і коли султанові знадобиться, вони будуть готові йому в службу, а на Чорнім Морі ніякої шкоди робити не будуть" [6]). І ми справді далі побачимо звістки з Криму від московських послів, що царгородський диван в усім підтримував козацькі побажання перед ханом, і давав йому відповідні директиви.

Про козацькі настрої з місяця жовтня дістаємо таку відомість з Яс, від неназваного на імя певного конфідента, через подільського кореспондента:

Пятого новембра потайки в ночи прийшли до мене в Ясах посли від козаків, або краще сказати-післанці Виговського з листами до господаря молдавського, два польські шляхтичі: пан Гойський, і другий, котрого імя випало у мене з памяти. Сказали мені в секреті таке. Козаки з черни (de plebe) домагаються війни, і Татари теж радять, вони-Ногайці себто, що стоять в яких 4 милях від Чигрина, раз-у-раз шлють своїх післанців до Хмеля, бо зачувають, що йде до миру. Полковники Хмельницького хочуть миру, на тих умовах, що були уложені під Зборовим. Сам Хмельницький одначе вдоволився б і меншим, аби тільки був безпечний що до долі своєї і

своїх синів. Кажуть, що в тім напрямі дуже працює й Виговський, бачучи, що син Хмельницького не дуже йому прихильний: коли б іще сам Хмельницький був проти нього, то буде йому кінець. Бо самі козаки завидують його фортуні, тому в своїм інтересі він (Виговський) радить завести згоду з Поляками, аби розірвати з Татарами 7).

В середині листопада гетьман скликав старшину на раду. Ніяких близших відомостей про неї не маємо 8), а дуже жаль, бо вона мала рішати про посольство до московського царя, яке властиво розвязало сю многоважну для всеї дальшої історії справу сполучення України з Московським царством. Дещо можемо про неї зміркувати з сього посольства, де що дають відомости про козацькі настрої й новини, що зібрав в Чигрині в середині листопада московський післанець Юденоков, відвозивши гетьманові в дарунку соболі, щоб розвідатись щось певне з приводу поголосок, ніби Татари з козаками вибираються на царські українні городи:

Гетьман і Виговський заспокоювали його, що козаки без гетьманського наказу нікуди не підуть; їм розіслані листи по всіх городах, аби були готові на Ляхів. Хан просив помочи на донських козаків, але гетьман їм того відмовив, і ледви щоб Кримці вибралися сеї зими на царські городи, хоча й прислав турецький цар до кримського царя, нарікаючи, що він на Русь не ходить і ясирю руського йому не присилає.

Інтересна розмова була у Юденкова з козаками, що приходили до нього на подвірє “гуляти”: Семен Бут, що приходив від гетьмана в послах до царя, Павло племінник гетьманський і товмач військовий Якуб-люде, що знали зносини з Туреччиною і Кримом і були мабуть Юденковим запрохані, щоб під чаркою розповіли щось про сі зносини. “Говорили в розмові: Посилав наш гетьман до царя богато разів-бити чолом, щоб пожалував-прийняв нас до себе; та цар нас не жалує, до себе не приймає, невідомо чого. Але і тепер гетьман післав до царя просити (бити чолом) того ж; але як тепер нас цар не пожалує-не прийме, то ми заплакавши поклонимось кримському цареві: Тоді вже нехай цар нам не подивує! 9). А з Ляхами у нас миру не буде, бо ми вже розсварилися з ними навіки (имъ сдЂлали вЂчную недружбу).

Якийсь міщанин Тимошка таке казав: Приїхали Москалі послами, коли ми на них вибираємось. А в Єреміївці козак Андрій, батько сотника єреміївського так відозвавсь: “У нас тепер люде розпотворидись(!), не

хочуть козакувати, хочуть бути війною ситі. Тепер з Ляхами війни нема, з Татарами згода, то всі говорять, щоб іти на Московське государство". Юденков питав: А чи старшина на те позволяє? А той: "Не позволяє, тільки... (вирвано кілька слів) [10]).

Се говорилося десь в днях 10-15 листопада н. с. [11]). Крім Юденкова, мабуть слідом за ним, приїздив ще з Москви з якоюсь царською "милостю", на жаль близче незвісною піддячий Ардабьев [12]). В двадцятих днях листопада відбулась нарада старшини [13]).

На ній обговорено посольство до Москви, доручене військовому судді Самійлу Богдановичу з товаришами. Гетьманський лист датований 13 листопада. Зміст його мало інтересний-можливо, що навмисно так загально постилізований, з огляду на попередні некоректности московських дипльоматів, що показували козацькі листи польській стороні. Гетьман дякував за показану йому царську ласку-між иншим через останнього царського післанця Ардабьева, що від'їздив разом з козацькими послами. Просив поставитися з певним довірєм і увагою до того що вони будуть просити-"задля церков наших православних і віри нашої православної християнської". З сеї стилізації можемо міркувати, що головним завданнєм посольства було- добитися, щоб цар прийняв Україну під свій протекторат і дав поміч против Поляків. Неприятелям, що наміряються викоріняти православних, гетьман просив ні віри ні помочи не давати, а всякими способами спомагати православних людей. Послів вислухавши, просив як найскорше, без затримки назад відправити [14]). З посольством від гетьмана поїхав разом післанець "й. м. пана Тимофея Хмельницького гетьманича войска Запорожского", Григорій Мануїлів-мабуть Грек, "для куплі розних шуб"- мабуть для господаря й його двору, і ігумен Медведівського манастиря св. Миколая Саватій з служками, невідомо в яких справах [15]).

Перед московськими дипльоматами Богданович з товаришами запевнили, що "їх ділу початок і кінець"-аби цар прийняв військо Запорозьке: з тим їх прислано, і коли цар згодиться прийняти його, і їм се буде обявлено, тоді вони об'являть ті (писані) справи, які їм доручені. Під королівською рукою військо далі бути не хоче і Полякам в нічім не вірить, бо вони все про те думають, якби їм помститися козакам за свої обиди. Король прислав своїх послів Зацвіліховского і Черного ніби то для переговорів про згоду, про

комісію, але козацькі шпиги довідалися, що одночасно готовиться військо і разом з комісією воно піде на козаків. Тому вони відсунули комісію до 1 січня, щоб з свого боку теж приготовити військо до того часу, і гетьман з тим післав своє посольство до Москви, щоб до засідань комісії довідатися про рішеннє і відповідь царя. Коли цар дасть свою згоду-прийме військо під свою руку, то військо зараз відстане від Орди. Бо союз з Ордою непевний. Хоч Татари приходять їм в поміч, але козакам від них грабіж і руїна: забирають в полон богато людей; а відстати від них неможна було, бо вони чимала поміч на Поляків. Але Поляки силкуються їх перекупити: того Корицкого, що Хмельницький послав до короля з листом, повіривши його запевненням, що він буде намовляти короля і сенаторів на згоду з козаками, король посилав до Криму, щоб "накупити" хана на козаків. Хан, що правда, сим разом не піддавсь і прислав той лист Хмельницькому, але козаки все побоюються, що король таки перекупить Татар. Їм приходиться завсіди тримати частину війська на місці, для охорони від Татар. Всього козацького війська набереться до 300 тисяч, але не всі йдуть на війну, а богато лишається на Україні "для береженья от Татар" [16]).

Так військо віддавало в руки цареві рішеннє дальшої своєї політики: з Москвою чи з "бісурменами"? Сим разом таке постановленнє справи нарешті змусило Москву вийти з своєї тактики вичікування. Союз козаччини з Ордою і Отоманською Портою ставав явищем все більш конкретним і в наслідках своїх небезпечним. Перспектива козацько-татарського походу на московські землі поверталась від часу до часу, висячи Дамокловим мечем над Москвою. Ожененнє гетьманича з волоською господарівною- ще недавно малоймовірне, але кінець кінцем таки осягнене упертою, витрівалою тактикою гетьмана, давало богато до думання. Воно мало також, я певен, дуже великий вплив на рішеннє Москви прийняти Україну під свій протекторат і розірвати з Польщею. Се була ціна, за яку козацьке військо годилося розірвати свій союз з Ордою. Инакше союз повний і абсолютний-хоч би й против Москви.

Ми не знаємо, яку відповідь одержав Богданович з товаришами, коли саме і в якій формі її дано. "Розговір" їх з московськими дипльоматами відбувся 17 (27) грудня, маємо його протокол, але в нім козацьких послів тільки розпитувано, а московську відповідь вони мали дістати "иншим часом", і ми її не маємо. Знаємо, що рішеннє в в українській справі було винесено після від'їзду Богдановича і товаришів, в місяці лютім. До того часу

обережні московські дяки не могли брати на себе відвічальности. Беручи під увагу те що говорилось перед тим і те що говорилося потім, ми мусимо собі уявити відповідь Богдановичу і товаришам обережною і здержливою, але в тім дусі, що царське правительство попробує попосередничати між українською і польською стороною, як то вже їм раніш пропонувало,-але коли польський уряд не вдоволить православних і сим разом (все ж ішло під знаком охорони інтересів православної віри і святих божих церков), то цар візьме їх під свою руку і буде про них промишляти як йому Бог поможе.

Все се мала обсудити велика рада старшини, скликана на Йордан. Про неї розповідав путивльському вістунові Яков Ворonченко, полковник прилуцький. Він сказав, що на 6 січня з'їздилися до гетьмана з усіх городів полковники і сотники "на думу", і договорилися з королем і Поляками не миритись, а просити милости у царя щоб прийняв їх під свою сильну державу" [17]). На сей час сподівалися приїзду польських комісарів, згідно з попередніми переговорами [18]), але вони не приїхали. Не вважаючи, що оба обози-і польський і литовський під зиму розпущено, з огляду на велику пошість, уперто говорилося про близький наступ Поляків, на знищеннє православної Руси [19]), і старшина рішила прийняти сю війну, не вважаючи на страшні втрати, понесені Україною (правобічною) від пошести, і слабе довірє до татарської підтримки.

Козацьке військо було без сумніву дуже ослаблене пошістю. Ракушка-Самовидець, згадуючи тодішні "приморки барзо великіє", згадує особливо район Корсуня ("и по иних городах в тих повѢтах"), "также по Задніпрю: в Переяславлю и в пригородках його, в Носівці, Прилуці-опріч Ніжина-богато вмерло людей, що пусті зістали двори" (с. 32). В Варшаві при кінці жовтня рахували, що від пошести згинуло вже більше 10 тисяч козаків, потім прийшла відомість, що й сам Хмельницький помер від пошести-поки він не нагадав знову про себе [20]). Московські вістуни говорять про карантин, котрим заходились ізолювати заражені місцевости. Трубчевський посадський чоловік Ларко Перець, побувавши в Сосницькім повіті в першій половині жовтня оповідав, що в Сосницькім повіті всі пароми на Десні затоплено, бо в Київі велика пошість. Київський митрополит поїхав був з Києва до Ніжина, але там його не прийняли, і він пристав у Макошинському манастирі. "В литовському городі, зветься Чернухи, а

стоїть побіч Київа і Переяслава-всі люди вимерли моровим повітрєм" [21]). Браславський воєвода почувши таке, велів замкнути "литовську границю". Замкнено переїзди через Дніпро.

Наскільки се поправило справу зістається невідомим. Але страти були великі. Згадані вже післанці, що приїхали 5 листопаду від Виговського до Яс, Гойський з товаришом, оповідали, що пошість страшно лютує на Україні і забрала богато козаків. "В Київі поховано шість тисяч з самими цехами і звиклими обрядами", не рахуючи тих що обійшлися без таких церемоній; померло 50 ченців. В Переяславі поховано вісім тисяч, і так по инших. "Через те козаки, бачучи на себе кару божу, стали схильніші до згоди" [22]).

Безсумнівно ся смертність відбилася сильно і на еміґрації Українців за московську границю-в тій степовій частині де границя ніколи фактично не охоронялась. Але документи і вісти не виявляють ні паніки, ні розстрою козацької машини, вона функціонувала правильно, і настрій був самопевний і бадьорий. Спеціяльно в вищій козацькій верстві осягнений гетьманом династичний успіх-посвояченнє його з волоським господарем і литовським князем-гетьманом, що тепер уважався певним союзником козацтва, безсумнівно підняло настрої. Мині хочеться навести, як ілюстрацію сих настроїв реляцію пограничного з Московщиною сотника Пилипа Уманця, писану в відповідь на закид сівського воєводи, що в ріжних пограничних справах сотник звертається до нього безпосереднє, такий "простий чоловік" до такої високої персони- царського воєводи.

"А що ваша милость писал до нас недавними часы у своєй грамотѢ, же нам не годит ся простым людем до воєвод грамот писать,-мы за ласкою божою тепер не єстесмо просты, але єстесмо рыцери войска Запорозкого. Правда, же поселъ великий корунный небожчик Адам Кисел(ь) постановил былъ з осударем праведным и з бояры великими, же только было писать грамоты волно до воєвод воєводам, старостам, судьямъ, писарям земским и гродцким. А тепер у нас за ласкою божою, поки єго воля святая, тут (у) всем краю Северском ни воєводы ни старосты ани судьи ани писаря нетъ. Боже дай, здоровъ был пан Богдан Хмельницкий, гетманъ усего войска Запорозкого. А пан полковник у нас тепер за воєводу, а панъ сотник за старосту, а отаманъ городовый за судью" [23]).

В переддень сполучення України з Московщиною під твердою рукою московської бюрократії, визволена Україна устами сього пограничного сотника гордовито підчеркує свій тріумф над старим передреволюційним режімом, свою свободу і самостійність.

Примітки

[1]) Оригінал на великім аркуші в актах московського посольського приказу-Польські справи 1652 р. ст. 1б. Тут же лист Виговського тому ж воєводі, інтересний своїм постскриптумом: "Божею милостию і т. д. (тойже титул) Іоан Выговъский писар войска Запорозкого здоровья доброго жычитъ. Же ваша милость рачишъ ко мнЂ писать и в дружбе приятельской жить и зсылки мЂть зо мною о дЂлах єго царского величества, велце дякую, а вЂрность и службъ моих прямых ко єго царскому величеству и большей освечати буду. Тепер нЂт с Крыму вЂдомости немашъ жадное нЂт. С Ляхами мир совершен, о договоре писал єго милость пан гетман и о комисарах; што будет нам вЂдомо отколь, я о всем вашей милости знать дам; и ваша милость рачъ ознаймовать, што будетъ от єго царского величества. При семъ здоровъ буди и Богомъ хранимъ. Вашей милости всего доброго жычливый приятель и служить рад Іоан Выговский писар. З Чигирина 18 октобра 1652 г.

"Ознаймую вашей милости, же дано знать з Литвы, якобы послы лядзкиє были у царского величества, и казано намъ, же чесно принято в столицы. Тыє ж послы що были у столицы давали царскому величеству Смоленско зо всим, только просили о помочи на козаков, такъ нам дано знать. А послы лядзкие що у насъ были з миромъ, все о тоє договоровали ся, абы з войною на иншу землю пойти, только не сказовали где. Тое увЂдомляю, же Татаре гдесь готуют се, одно не вЂдать где, але сподеваю се кожъдого дня. З Стамбулу прислано ханови кримскому булаву, короговъ, шаблю и кафтан; далей дам знать, що одкуль будет".

[2]) Оповіданнє в Сівську ігумена Єфрема нижче, с. 469.

[3]) Се пише якийсь волоський пан 2 листопада-Збірка Русєцких ркп. 41 с. 216: “Пише (Хмельницький), що двох салдатів вийшло з Орди на Ор (Перекоп), не знати які у них замисли, бо що третій день посли хана бувають у Хмельницького, і така там у них мова, що підуть з козаками під Камінець. А пан Мацоля буркалаб хотинський приїхав від Хмельницького і так вийшли на Мультан”.

[4]) Про се писав Кутнарский: “Принесено мені і таку відомість, що солтан-калґа переправився через Дніпро на сей бік, і за ним мав прибути, і тепер кочують між Дніпром і Богом, а куди заміряють, напевно знати не можемо”. Тамже л. 216.

[5]) Реляція Юденкова-нижче с. 469.

[6]) Турецькі справи московського посольського приказу, 1653 рік, фраґмент.

[7]) Збірка Русєцких ркп. 41 с. 227.

[8]) Вимірковую сю раду з відомости про подорож до Чигрина ніжинського полковника Золотаренка, одного з найближчих людей до гетьмана, в звязку з висилкою посольства до Москви. Про се оповідав у Сівську 28 с. с. листопада макошинський ігумен Єфрем, я наведу в скороченню сю досить інтересну реляцію: “161 р. о святі Покрови прислані були листи до пограничних і до всіх козацьких городів, що литовський гетьман Радивил з польським королем і з Поляками хочуть напасти на них, козаків, першою теперішньою зимовою дорогою; нехай усі козаки готують запаси і коней годують та будуть готові против Поляків і Литви; а як він, гетьман Б. Хмельницький, пришле листи до них знову, аби зараз ішли до нього в збір против Поляків і Литви. І ноября 6 поїхав з Ніжина полковник ніжинський Іван Золотаренко до гетьмана Б. Хмельницького, довідатися, що він скаже їм, полковникам і козакам, і досі до Ніжина від гетьмана не вернувся. А по козацьких городках всі козаки на поготові-чекають від гетьмана наказу. Молять Бога, щоб великий государ велів їх прийняти під свою високу руку в вічне підданство (“холопство”), раді йому служити до кінця життя, а польському королеві і Полякам у підданстві бути не хочуть-хочуть проти Поляків і Литви за православну віру стояти, скільки їм Бог поможе”.- Польські справи 1653 р. столб. 1 л. 38-9; про сього ігумена й його вихід до

Москви у Харламповича, Малорос. вліяніе с. 67.

[9]) "Да ужо де тогда на насъ государь не подиви".

[10]) Польські справи 1652 р. стовб. 1 а, вязка 90 л. 66.

[11]) Юденков приїхав з своєї подорожі до Путивля 10 листопада с.с.

[12]) Про се згадує гетьман в листі цареві з 12 (22) листопада.

[13]) Судячи з того, що Золотаренко виїхав з Ніжина 16 н. с., і до кінця місяця не вернувся.

[14]) Акты Ю.З.Р. III с. 483.

[15]) Тамже с. 488.

[16]) Акты Ю.З.Р. III с. 484-5.

[17]) Вісти Алешки Мискова-Польські справи 1653 ст. I л. 126.

[18]) Путивлець Івашко Денисов чув у Переяславі від Киянина Абрама Скорини в середині січня н. с.: "Полковники і сотники всі в Чигрині у гетьмана Б. Хмельницького, а він чекає королівських післанців". Тамже л. 101.

[19]) Козак Климко з Єсмани оповідав у Сівську 10 (20) січня, що гетьман уже вийшов з Чигрина-"готується на бій з Поляками і Литвою, бо Поляки йдуть на них великою силою, хочуть православну віру знищити. А ніжинський полковник Іван Золотаренко розіслав спішно сотників свого полку і велів зараз зібрати козаків-іти до Стародубу, бо під Стародубом прийшли Поляки". Тамже л. 72.

[20]) Жерела XVI в. 160 і 165.

[21]) Столбці Приказного стола № 203 л. 88.

[22]) Збірка Русєцких ркп. 41 с. 227.

[23]) Польські справи 1653 р. I ст. с. 134.

V. ВІНЕЦЬ І КІНЕЦЬ ТИМОША ХМЕЛЬНИЧЕНКА.

ПОДРУЖЖЄ ТИМОША З ЛУПУЛІВНОЮ, ПОЛІТИЧНЕ ЗНАЧІННЄ ЙОГО.

Протягом цілого року, навіть трохи більше, Тиміш Хмельниченко і його шлюб з господарівною, а потім нещаслива смерть від неприятельської кулі, займали увагу- не тільки самої України, але всього комплєкса земель, що її окружали. Новіших письменників захоплювала коротка як блискавиця карієра сих двох молодожених-чигринського козака і волоської господарівни, що блиснули на політичнім овиді і згасли як метеор. Притягала романтична сторона сеї історії [1]), а менше зверталось уваги на політичну сторону сього епізоду-власне нам інтересну. Я вище зазначив, який політичний зміст мусів вкладати старий Хмельницький і його ближче окруженнє в сей плян; які перспективи відкрив він, коли нарешті здійснився; яку заплутанину в відносинах він спровадив; які нові соціяльні і політичні комбінації він викликав-в стилю порад Радивила [2]). Се нібито прийшло тільки на хвилю і пропало з смертю молодого гетьманича; але воно в дійсности не пропало безслідно. Я одмітив вище те значіннє, яке ся комбінація мала в політичних плянах московського уряду-що се вона мабуть змусила Москву закинути свою тактику повільного вичікування й кинутися в нову рішучу боротьбу за спадщину Святого Володимира, спираючись на Україну і Козаччину-поки ще вони не відійшли від неї, пірнувши з головою в нові звязки і перспективи, відкриті женячкою гетьманича.

Одного сього, коли ми згодимось уважати його за факт, буде досить, щоб поставитися з серйозною увагою до сього “роману” гетьманича. Романтична сторона здається мині як раз дуже мало фактичною, а політична дуже серйозною! Але не тільки тут, а і в инших сторонах українського життя се реальне скомбінованнє козацької гетьманщини з династичними звязками господарів (а з ними вважала себе повязаною так чи инакше ціла купа аристократичних домів Польщі й Отоманської Порти), з відносинами отаманських васалів і т. д.-не могло минути безслідно. Ми

повинні шукати далі відгомонів сього яскравого факту, що так струсонув уявою всіх сусідів. Перспективи заступити дотеперішню Річпосполиту федерацією Польщі, Литви й України, що висувається в пропозиціях Радивила, знайшли кілька літ потім свою конкретизацію в українсько-семигородсько-шведських переговорах, потім в Гадяцькій унії. Поради Радивила Хмельницькому стати приятелем шляхти й спертись на неї, знаходять втіленнє в політиці гетьмана супроти Волинської і Пинської шляхти, в звісній хартії виданій старим Хмельницьким перед смертю і т. д. По смерти Януша він бере в свій протекторат Радивилів. Так, сей рік, що пройшов між шлюбом Тимоша і його смертю відкрив сучасним діячам богато можливостей, яких вони доти не підозрівали.

Не ставлячи своїм завданнєм вичерпати сю тему вповні в рамцях сеї книги-що було б неможливо -я тим не менше вважаю потрібним спинитись досить докладно не тільки на фактичних перипетіях сеї історії, але також і на ріжних відбиттях її в свідомости і уяві сучасників.

Від Грека Іллі, що їздив від гетьмана до господаря підчас Батозько-Камінецької експедиції чули ми, що при відновленню старої угоди про ожененнє гетьманича з господарівною, визначено річенець весілля на день 21 (31) липня 1652 р., а місцем з'їзду- Ямпіль і Сороки, і на забезпечення сеї умови господар дав заставцями свого племінника і кількох визначніших достойників (с. 445). Поруч сього авторитетного свідчення ми, правда, маємо такі звістки, що подають раніший річенець весілля- але свідоцтво Іллі безсумнівно певніше, і воно потверджується иншими відомостями. Так підсудок камінецький Конажевский 2 серпня н. с. доносить свому патронові (не названому по імеии в сій копії): “Весіллє Тимошкове, що припадало минулої неділі (28 липня н. с.) відложено до сеї будучої, і господар й. м. готується до нього. Але я певний, що коли щось перешкодить, так що і в ту другу неділю воно не прийде (до кінця), то воно вже ніколи не здійсниться [3]), дай Боже аби той звязок не здійснився ніколи-бо коли б не розійшовся, то в скорім часі наробив би нам клопоту”. Очевидно, пан підсудок виходив з переконання, що Лупул далі шукає всяких способів відкрутитись від сього шлюбу; але його віщуваннє не справдилось. Які б там не були настрої Лупула в сій справі, але він побачив, що далі сю справу тягти і викручуватися з неї неможливо-бо се принесе нове спустошеннє Волощини, гірше від попереднього, і бозна що далі.

Австрійський посол в Варшаві Джірардіні, доносив при кінці липня між тутешніми відомостями, що “молдавський нарід настає на свого господаря, аби він забезпечив згоду з козаками і Татарами, віддав доньку за сина Хмельницького і виповнив свої обіцянки і домагання Хмельницького,-а той можливо протягає сю справу, певний того, що фортуна скоро відвернеться від козаків” 4). До розвязки причинився маленький інцідент, зробивши ще більш реальною перспективу козацько-татарської пімсти за недодержаннє умови. Польський аґент Ромашкевич бувши в Криму взявся відправити польських бранців, значних польських шляхтичів, очевидно ґарантуючи ханові, що він за них дістане умовлений викуп; але в дорозі вони втікли і то в таких обставинах, що кримський хан побачив в сім руку Лупула як їх приятеля: мабуть сіли на молдавськім березі на якийсь корабель і на нім утікли до Царгороду. Він страшенно розгнівався на Лупула, грозив його знищити; домагався щоб господар або вернув йому сих бранців або виплатив за них весь умовлений окуп і под. 5). Лупул перед тим міг іще сподіватись, що після непорозумінь козаків з Татарами під Камінцем у них не так легко прийде до порозуміння для спільної експедиції на Волощину, тепер навпаки-мусів рахуватися з правдоподібністю, що Татари візьмуть ініціятиву нового нападу на Молдаву і постараються притягти Хмельницького, коли він не буде задоволений в своїх матримоніяльних плянах.

Так власне се й пояснює одна царгородська реляція до угорського палятина Пальфі про шлюб господарівни: “Інтенція Лупула ясна-скріпити своє становище через сей шлюб і за посередництвом козаків помиритися з татарським ханом: бо той з приводу значних польських бранців, що їх (Лупул) через свідомих людей ніби то випрактикував з вязниці і вирядив сюди через Чорне море, відгрожується йому походом на його край, щоб вибити всіх до сьомого року” 6).

Так от збувши може навмисно визначений для весілля річенець 31 липня, Лупул далі вже не протягав справи. Весіллє, правда, спізнилось не на тиждень, а на цілий місяць, але все таки відбулося, всупереч камінецьким пророкуванням. А коли воєвода далі старанно підчеркує на польську адресу своє крайнє небажаннє своячення з Хмельницьким, то очевидно робить се вже для того щоб оправдати свою поведінку в польських очах і заховати в

повній мірі приязнь польських двірських і маґнатських кругів. Для сього запевняє з одної сторони, що він віддає доньку за гетьманича тільки з примусу, з другого боку-що він се своє посвояченнє сподівається використати в інтересах польської політики. Ми бачили, як підчас козацького посольства в Варшаві в 20-х днях серпня вже було принято урядовими кругами до відома, що молдавський господар виступає посередником між Польщею й козаками [7]).

Два тижні перед тим єзуїт Щитніцкий привіз секретні пояснення Лупула про причини, які його змушують погодитися на шлюб доньки з гетьманичом, і вони належать якраз до того часу, коли минав визначений реченець: "Він свято запевняє, що віддає доньку за сина Хмельницького, тому що не може поступити инакше. Сей шлюб не має сили, бо він відбувається не з свобідної волі, а під примусом, иншим часом він забере свою доньку назад. Весіллє відбудеться в Ямполі, місточку Замойского. Лупул заявляє і обіцяє, що коли Корона упорається з козаками і захоче пімститись і воювати Татарів, він поможе грошима і людьми, але з козаками зачіпатися не хоче" [8]).

Ракоцій, хоча з великими побоюваннями дивився на посвоячіннє козацького гетьмана з своїм непевним сусідом, скористав з сеї нагоди для відновлення приязних зносин. "Не мавши вже довший час певних відомостей про стан і здоровлє вашої вельможности, тепер коли загальна поголоска йде, що ваша вельможність або особою своєю або через свого посла має бути присутна в Молдавії з нагоди шлюбу вашего сина з дочкою вельможного господаря молдавського,-вважаємо своїм обовязком, при тій особливій приязни, яка між нами істнує, побажати синові вашому щасливого подружя, а вашу вельможність привитати і запевнити, що наші приятельські почуття до в. вельможности і нині лишаються незмінними, хоч ми такий довгий час не мали змоги засвідчити їх ні листами ні через послів наших"-писав вів гетьманові 25 серпня. А одночасно в листах до Виговського і Тетері, висланих з Тимошем до Яс, висловляв здивованнє, що так довго не мав від них ні листів ні післанців, і так само запевняв у своїй незмінній приязні [9]).

Господар Матвій, як побачимо далі, також прислав свого посла до Яс-був він на Тимошевім весіллю, і мабуть для того був і присланий.

Поки що ніщо не віщувало тих страшних наслідків, які за собою сей шлюб потягнув.

Примітки

[1]) Найбільше посприяв поширенню сього романтичного освітлення польський історик-романтик Кароль Шайноха, своєю студією (Domna Rozanda). Вона оперта на солідній літературній і документальній підставі (використано й не виданий матеріял-головно з рукописів львівської бібліотеки Оссоліньского). Але автор даючи подіям односторонне-романтичне освітленнє, додав і ріжні досить довільні риси для збільшення того враження, яке йому хотілось. За ним пішов і Кубаля в двох своїх студіях, присвячених подіям 1652 і 1653 р.: Krwawe Swaty і Wyprawa Źwaniecka, і Костомаров в своїм Б. Хмельницькім; під його редакцією, з його доповненнями вийшов також переклад студії Шайнохи, зроблений Ф. Неслуховским в Рус. Мысли 1881 кн. VI, і нарешті під сильним впливом Шайнохи-Костомарова (мабуть сього власне перекладу студії Шайнохи) написана стаття Семена Венгрженовского: “Свадьба Тимоша Хмельницкаго. Епизодъ изъ исторіи малорусско-молдавскихъ отношеній” (Кіевская Старина 1887 кн. 3 і 5).

[2]) Вище с. 465.

[3]) В сій копії властиво так: iesli co przeskodzi zeł nie doidzie w te przyszłą niedzielę, to pewnie iuz abo nie przyszło albo nigdy do skutku nie przyidzie- зб. Русєцких ркп. 31 с. 183.

[4]) Жерела XII с. 178-9.

[5]) Реляції Конажевского і Щитніцкого, цитовані вище, дальше Реніґера в Жерелах XII с. 182 й ин. Подія сталась очевидно в липні-Реніґер знає про неї 3 серпня вже в Царгороді, Конажевский 2 серпня в Камінці.

[6]) Жерела XII с. 187.

[7]) Пише се нунцій, в депеші з 24 серпня, але в формі дещо неясній: чи се козаки заявили, що волоський господар буде посередником, чи польський уряд одержав самостійне запевненнє-від самого господаря очевидно.

[8]) Реляція Торреса 10 серпня, значить відомости Щитніцкого належать до останніх днів липня.

[9]) Monumenta Hungariae XVIII c. 673-4.

ОСТАННІ ПЕРЕГОВОРИ І ВЕСІЛЛЄ ТИМОША, ВЕСІЛЛЄ ТИМОША 30 н. с. СЕРПНЯ 1652, ПОГОЛОСКИ ПРО ПОЛІТИЧНІ ЗАЯВИ, НА ВЕСІЛЛЮ ТИМОША.

Гетьман вирядив сина десь коло 10 серпня н. с.; сам не поїхав: замісць себе вислав з ним свою праву руку-Виговського. Того саме дня Виговський писав до путивльського воєводи, попереджуючи його на випадок, якби до нього була яка відомість або грамота від царя, щоб воєвода її затримав у себе, до повороту і відомости від Виговського-“бо тепер до Волох отъЂталисмо и не скоро вернемъся; але я дам знати, коли мнЂ тоє ваша милость прислать маєшь, бо забавълюся в Волошех час немалый, и безъ мене нЂкому нехай не будет явлено, што є. цар. вел. мнЂ повилЂвает творити” (переправлено на “служити”) [1]). Про дальші подробиці сеї шлюбної експедиції не маємо нічого з української сторони, і тому мусимо звернутися до тих реляцій, які маємо з польської. При всім неприхильнім настрою до сього інциденту, до молодого гетьманича і його весільної дружини, що змушує вважати польське освітленнє подробиць епізоду за тенденційне, богато в них зістається такого, що дає деяке понятте про дійсні відносини і факти.

Пічну з польського анонімного оповідання (рукописної збірки 231 бібл. Осоліньских), наведеного з деякими скороченнями і поправками ще Шайнохою; воно нераз повторялось потім за ним, але досі ближче не було аналізоване. Порівняннє з иншими жерелами показує, що воно було дуже свого часу поширене і широко використовувалось, з огляду на масу подробиць, як джерело достовірне, і для панських почувань приємне. Бо

представляло ненависну Козачину в світлі некориснім, як грубу і некультурну масу, а небезпечне з становища польских і ріжних заграничних політиків спорідненнє гетьмана з волоським воєводою малювало в вигляді абсурднім, навіть монструальнім. З депеші пруського резідента на польському дворі Адерсбаха, писаної з королівської кватири 19 жовтня, видно, що се оповіданнє переслав королеві сам господар з своїм листом остерігаючи перед ворожими замірами Хмельницького і очевидно представляючи шлюб своєї доньки актом вимушеним, з котрим господар не мириться і миритись не хоче [2]). Сим мотивом перейняте й оповіданнє-яке з огляду на сю депешу мусимо вважати не тільки автентичним [3]), але й офіціозним так би сказати. Адерсбах зараз же вислав курфірстові його переклад [4]). Альбр. Радивил використав се оповіданнє в своїм дневнику. Маємо явні його сліди у Твардовского і т. д.

Я наведу його тут в повнім перекладі користаючи з польського тексту Осол. і перекладу Адерсбаха (місцями його варіянти безвартісні, бо походять з непорозуміння [5]), але деякі мають значіннє, і можуть походити від відмінного оріґінала, так що спростовують польський текст):

Вже сталось те, що Бог від віку для милої дитини господареві й. м. призначив, або що від неминучого фатуму сього дому минути не могло. Він того ніякою мірою не міг обминути по тім як погромлено польське військо під Батогом і обложено Камінець-бо Хмельницький звідти післав зараз послів до господаря й. м. з докорами, аби віддав Тимошеві [6]) доньку свою згідно з давньою обіцянкою в товаришку життя і ложа, і господар се мусів учинити-не так з охоти як з страху [7]), і зараз післав свого братанича в застав до Чигрина. Потім, по довгих посольствах з обох сторін що до весільного акту, д. 16 серпня надішов пан Тиміш до Ямполя, а господар й. м., як пан мудрий, виправив на привитання його до Сороки пана Тому, великого дворника, з 6 тис. війська; вислав карету і шість коней, також всяких віктуалів, вин, медів велів наготувати, аби його в Сороці як сина трактовано, а відти до Яс спроваджено.

Тиміш же так учинив. Післав до пана дворника до Сороки, запрошуючи його до себе до Ямполя, а коли п. дворник, не хотячи противитись його волі, переправився на ту сторону Дністра, затримав його при собі, боячися зради. І ще не досить: написав зараз до господаря й. м., аби прислав йому в

застав й. м. п. гетьмана, свого брата рідного. Мусів господар й. м. і то вчинити і післав хоч і з захмареним чолом [8]) свого брата до Ямполя. Скоро той приїхав до Ямполя, п. Тиміш теж почав переправлятися з військом на сей бік-ві-второк 26 серпня [9]). В середу ночував у Більцях, в четвер за Прутом в Коїчанах [10]), а в пятницю перед полуднем виїхав до Яс. Господар й. м. виїхав на привитаннє непожаданого сина з їх м. панами боярами і з 8 тис. війська. Мав при собі господар й. м. 6 хлопців гарно вбраних по турецьки, і кавалькаду в богатих уборах; їхав як монарх-всеї величи я не можу й описати гідно. Зближивсь і Тиміш з 3 тис. Запорозького війська, та хоч і кажуть, що на вибір вибране, але велике було ледащо [11]). А коли наблизились до себе на чверть милі в одній долині, військо господаря й м. стало гарно двома шпалєрами, а п. Тиміш гетьманич, весь час побоюючися (зради), велів свому війську йти наче на неприятеля, лавою з гори, і військовій музиці велів грати, а з'їхавшися позсідали з коней і привитались. П. Тиміш обняв батька тільки на половину, але господар й. м. поцілував його по батьківськи. Учинив господар й. м. промову до нього: про утіху з його приїзду, а він на те й півслова не випустив, тільки губи собі гриз стоючи як вкопаний [12]), а Виговський за нього відповідав. Кавалькади мав п. Тиміш 9 коней, абиякі й худі; два сідла були коштовані: одно шите перлами, друге богато гаптоване золотом. Сам був в кармазиновім отласовім жупані і в оксамитній ферезії на соболях-але не на його крій. Парубок молодий, осповатий, зросту немалого, досить тяжкий і незграбний [13]). Мав два ридвани по шість коней [14]), скарбовий віз один, візків простих 400-набрано на них соли, мабуть для зиску. Полковники були на добрих конях, всі в польських шатах, убори срібні; але таких небогато, а більше абияк [15]). По сім п. Тиміш обік господаря й. м. виїхав до міста. На в'їзд його бито з гармат. Музика військова і всяка инша галасувала, особливо Турки й Цигани. Господар й. м. запровадив (Тимоша) до своїх покоїв, розкішно прибраних. Презентував йому свого господарчика Стефана і богато з ним розмовляв, висловлюючи радість і утіху з його приїзду. А пан Тиміш як попереду мовчить, тільки Виговський за нього відповідає. В покою у панни-молодої почали танцювати дівчата, Цигани грали на своїх сербах [16]). А господар відійшов до инших покоїв, кажучи панові-молодому аби відпочив по таких трудах і від порохів обмився. Визначив декотрих з своїх покойових, щоб йому услугували. Приступила його асистенція:

Виговський, Тетеря й ріжні покойові його-єсть їм осібний реєстр; приступили й декотрі волоські бояре, а він поглянувши на них, як вовк з-під лоба [17]), дістав ножа і обернувшися задом, за позволеннєм [18]), почав собі нігті обтинати при боярах.

Полковникам, осаулам і сотникам визначено господи в місті, кожному дано приставів і все потрібне. Табор же став під Виноградом, і великі шкоди чинив мешканцям яським. Жиди ані показувались, бо котрих заскочили, добрий окуп мусіли давати.

Потім над'їхали козацькі свашки, котрим дано господи і всякий достаток. Потім приготовано до столу; господар й. м. просив свого зятя на обід, той не скоро вбрався, і господар й. м. мусів його довго чекати. Нарешті прийшов перобравшися в инші шати польські, і господар посадив його коло себе. Почали їсти, за здоровє пити, з гармат бити, а Тиміш по давньому ані бе ані ме [19])-що дуже ображало господаря, й. м. Грала музика волоська й турецька, всякі штуки Турки представляли [20]), до самої ночи.

Другого дня в субботу п. Тиміш готовився до шлюбу [21]), не був при столі. Пані боярки всі й панни волоські, богато прибрані танцювали в замку, а пан Тиміш на виду у всіх курячи в вікні [22]) приглядався волоському танцеві. Також в неділю рано боярки і молодіж волоська танцювала, а потім господар й. м. і господарева її милость домну [23]) Розанду, дорогий скарб свій, незграбному, ледачому, німому хлопові [24]) з незносним жалем віддали. До церкви їхав своїм конем турецьким з пером, в дорогих шатах, від господаря й. м. дарованих; при нім двоє хлопців. Провожали його бояре як щось добре; привели їх до ковра, і вони ставши на колінях згідно з звичаєм собі присягли. Повертав пан Тиміш з церкви до замку франтом, весело, обнявши панну [25]). Збіг народу був великий; стріляно з гармат, співано. Донька господаря слізами обливалась зза того кого перед тим жадібно виглядала і пісні козацькі співати собі казала [26]). Сіли потім до столу, по свашок карету післано- але їх дома не застали, бо в карвасарі були на горілці. Привезено їх до замку- виглядали як якісь страховища, а то все були родички Хмельницького-дуже негарні [27]), в (чорних) жидівських капотах [28])-одначе підшитих соболями, з великими ковнірами-мабуть

хотіли під волоський стрій приподобитись. Богато про них можна б було писати-але стид не дає. Всіх їх трактувала в инших покоях господарева ї. м. Господар же й. м. раз-по-раз припрошував свого зятя, п.Тимоша, аби їв і пив і веселий був; нарешті той нахиливши голову до п. Кутнарского потиху вимовив сі слова: “Дякую дуже господареві й. м., що всього подостатком; чого ж більше треба?” Дав Біг добре слово почути! Тут зараз турецька музика почала грати за здоровє Хмельницького і сполученнє домів, з гармат на радість бити [29]). П. Тиміш післав свою музику: по орґаніста, 3 скрипників, віоліста і позавніста [30]). Заграли йому по польськи [31]), аж тоді розвеселивсь і велів іти в танець козакам-ті як худоба тислися до покоїв [32]). Пили аж до першої години в ночи. Але свашок завчасу відпроваджено до господи-бо боярині їм щось були примовили, а козачка одна, Ганка Каспровська [33]) дуже розгнівавшись і при господаревій ї. м. бояриням сказала: “Чи на кепство [34]) ми тут до вас приїхали? коли ви приємніші [35]) від нас, то чому дочку вашу за козака [36]) даєте?” Сі слова сказала попереду, потім їдучи сходами звалилася-бо була товста і пяна, ледви її запровадили до карети. Инші тримались на ногах, і кожного разу як візники і ленгоші тих свашок відвозили, вони давали їм горіхів “в контентацію”.

Потім п. молодий-зірвавшися від столу, пішов до свого покою, а звідти до ліжниці, де й скінчилась фортуна й дівоцтво панни молодої [37]). Другого і третього дня п. Тиміш з покоїв не виходив. В середу виїхав в поле на переїздку. В четвер господар й. м. і господарова ї. м., домна Розанда і п. Тиміш, також бояре і боярині обідали в покою; мало кого туди пускали-бо двірські панни служили при столі господареві й. м. [38]). П. Тиміш з своєю жоною пішов у танець, Виговський і Тетеря йому служили; господар за той труд подарував йому штуку золотоглаву, але він прийнявши і уклонитись за неї не потрапив. Того ж дня п. Тиміш обдарував значніших бояр. Господареві й. м. дарував сорок соболів, жоні своїй адамашкову шубку на соболях, боярам по сотні талярів левкових-ті про них мало дбали. На то господар й. м. дарував свому зятеві 4 коней з сідлами і двох волоських румаків. Посол від господара й. м. мультанського, бувши при тім, офірував йому (Лупулові) коня турецького з сідлом, а п. гетьманичові килим [39]) і штуку золотоглаву; инших послів не було [40]). Посагу за донькою дав господар й. м. 2 тисячі талярів, окрім иншої виправи; осібно золотих

червоних дві тисячі, карету, скарбові вози й инших річей богато-піклуючися про свою доньку. Виговському дарував господар й. м. 10 ліктів оксамиту, 20 ліктів атласу, блам (міх) на футро з рисів і триста левкових талярів; Тетері 10 ліктів атласу оксамиту, 10 атласу, і півтораста левкових талярів; иншим полковникам сукна і блавату на пару суконь і по 150 левкових, осавулам і сотникам грошима давано-ті їх без сорому як довгу якогось домагались.

В пятницю 6 вересня [41]) (Тиміш) виїхав з Яс; господар й. м. проважав його до того місця, де його витав; господарева ї. м. їхала з бояринями. Зсівши з коней прощались, і як довго ще господар й. м. розмовляв з зятем, весь час Розанда господарівна обіймаючи господареву ї. м. ревно плакала. Потім підійшла до господаря й. м., щоб попрощатись; він її поцілував показуючи веселе лице, але серце мав обтяжене жалєм; ледви вона випустила його ноги. Потім бояринї і бояре прощалися з нею. А п. Тиміш, підчас коли господар стояв з відкритою головою, всів на коня і насунувши шапку поїхав. Господар збувши такого гостя поїхав до міста [42]).

Се, як бачимо, оповіданнє з становища панського льокая, але недалеко відбігав від нього і коротке оповіданнє, писане з перспективи пізніших подій представника молдавського боярства Мирона Костина: Того року Василь воєвода мусів справити весілля своєї доньки Руксанди з Тимушем сином козацького гетьмана Хміля. Була се дуже не дібрана пара як з походження так і виховання. З нашої сторони 18-літнє панованнє, рівне монархії, велике богатцтво і слава роду, а та сторона-ледви два роки як вийшла з хлопів. Руські жінки підчас весілля літали по всіх кутах з своїм ладканнєм. Зять мав тільки вигляд людини, а характером був чистий звір. Але що повинно було бути на княжім весіллю-нічого не бракувало. За весь час закладом з нашого боку були в Чигрині племінники воєводи-сини начальника війська Гавриїла і Юрий, боярські сини Бугуш і Прежескул. Пробувши в Ясах кілька тижнів Тимуш з осавулами, полковниками й отаманами поїхав до Чигрина з молодою жинкою. А Василь воєвода, завдяки сьому шлюбові, викликав підозріння у Турків і у сусідів, особливо Матвія воєводи, давнього свого ворога, і з сього часу дім Василя воєводи, що зайняв був перед тим таку тверду позицію, швидко почав хилитися до упаду [43]).

Сучасне звідомленнє венеціянського посла в Відні Джустініані до сіньорії-властиво варшавська реляція, долучена ним до свого звідомлення, займається виключно політичними моментами події:

І вересня відбулося весілля Тимошка з господарівною. "Він прибув з 4 тисячами людей, а господар стрів його під Цецорою, в трьох милях від Яс. При появі такого множества козак збентежився, підозріваючи в тім якесь лукавство, але потім заспокоєний засміявся і війшов з господарем до Яс тільки з тисячею своїх людей. Між иншими розмовами, що мав господар з новим зятем, доносять, була одна про біжучі справи, і господар ріжними доводами намовляв покоритися королеві, як свому панові, і притримуватися мирного договору. Але той на сі слова витяг до половини свою шаблю і сказав: "Поки ся шабля при моїм боці, не перестану старатися коло знищення польського імени, і доки буде хоч найменша кістка польська і козацька, не буде згоди". Господар завважив, що його батько, Хмельницький, післав же просити у короля замирення, і виявляв йому належну покору. Але на се молодик відповів, що так треба поступати з Поляками, аби їх заспокоїти і підпустити до себе ближче, а тоді вийняти з-за пазухи камінь і вибити їм зуби. Своїм звичаєм-відповідно своїй брутальній натурі-додав він ще ріжні погрози королеві і Річипосплитій. А потім перейшовши до инших розмов, закінчили постановою напасти на Валахію і вигнати її господаря, щоб передати його володіння молодому Хмельницькому. Сповіщають, що ніби то Татари вже й вийшли з Криму, мовляв у поміч на Валахію [44]).

Додам, що наш постійний інформатор Ґоліньский спочатку зловив був малу польську качку на тему, як то польські жовніри відомстилися Хмельницькому за смерть Каліновского; потім одержавши новішу відомість, зачеркнув сю байку і вписав певніші вісти:

"В октобрі(!) прийшла відомість, ніби то син Хмельницького Тимошок (Timoszek) їхав на весіллє, женитися, до господаря волоського, з великим достатком. Та йому на певнім місці заступило дорогу литовське військо з Волохами і вдаривши з-заду і спереду, ніби то вбило кілька тисяч козаків що були з ним: вози, карети забрало, немалу здобич військо взяло, а самому синові голову стято, і Хмельницький був тим розжалений, та роздумував, як за те відомстити". Се зачеркнено, і трохи нижче дописано:

“Таке видумували ті, що хотіли б таке побачити, тільки самі битись не хочуть. Тимошок, син Хмельницького жив і оженився з господарівною з великим достатком, в згоді, великі дари віддавано від ріжних осіб. Приїхав Тимошок Хмельницький з 3 тис. козаків, а батько, старий Хмель, став на поготові з козацьким військом, чекаючи, як то його сина на Волощині приймуть і частувати будуть. Господар виїхав напротив нього у 8 тисячах, і Тимошок з козаками побоялися, що то може якась зрада; тоді господар, помітивши, виїхав до Тимошка в 50 коней, і той до нього також: привітались і господар віншував Тимошкові щастя й здоровля, за сина со(бі взяв); Тимошок до господаря нічого не казав. В неділю (очевидно-було весіллє, кінець фрази відірвано с. 594).

Як їхали молоді до Чигрина і як їх там стрічали, наші українські свідки не записали. У Ракушки-Самовидця заховавсь тільки відгомін нарікань статочних людей, що се весіллє “відправлялося з великим коштом так господаря волоського, яко теж і людей зостаючих-куди тоє військо з весіллєм ішло, бо не в малій купі йшли, а люде своєвільні” (с. 32). А з Чигрина маємо тільки лист старого Хмельницького до московського сусіди-путивльського воєводи, зі сповіщеннєм про приїзд молодих, і щасливо осягнену мету-посвояченнє з господарем молдавським.

Б. м... кн. Феодору ОндрЂевичу Хилкову Стародубскому Богданъ Хмельницкий гетманъ войска Запорозкого здравия зычит, приятельский поклон оддаєт. По два разы пришло писмо до нас, же мы тебЂ господинови не ознаймуєм ни о чем. Тепер маємо вЂдомость, же короля польского идутъ послы к нам, одножъ єшче не пришли, не знаємъ с чимъ идутъ. А мы уже за ласкою божею зповиноватили-смо ся з Васильєм воеводою земль Молдавских, и уже сын мой з дочкою Василя воеводы єго милости к нам зо въсею утЂхою повернулъ. Притом просимъ тебе господина, абысь в приязни з нами впредь был; а мы готови его царскому величеству во всемъ служить. Притом буди здравъ и Богом храним. З Чигирина дня 21 сентебря року 1652. Вашей милости всего добра зычливый приятель, служить рад, Богданъ Хмельницкий гетманъ войска Запорозкого [45]).

Мабуть більше виявом неприязних настроїв; ніж реальних відомостей треба вважати поговори в польських столичних кругах, що молоді не добре живуть між собою, Тиміш зле поводиться з жінкою і хоче відіслати її до батька. Венецький посол у Відні мав таку реляцію з Варшави з 15

листопаду: “Кажуть, що син Хмельницького, знеохочений до жінки, хоче відіслати її до батька господаря; а що той не віддавав її, і згодився тільки під страхом грізних сил козацько-татарського війська, що незадовго перед тим знищило польське військо Каліновского, то думають, що там з повороту до дому сеї дами будуть лише тішитись, і батько був би радий, щоб Поляки при першій нагоді помстилися за нього (над козаками)”. Сподівались, що Радивил, як дівер господарівни, певно з свого боку приложить до того всі сили [46]).

До французьких газет ся відомість пішла ще з більшими прикрасами: Син гетьмана Хмельницького Тимошко уже двічі бив свою жінку, недавно видану за нього доньку молдавського господаря, закидаючи їй відносини до великого візиря, коли вона була закладницею в Сералі, і за протекцією візиря хотіла звідти видістатися; але Хмельницький-батько, дуже заінтересований в приязни (господаря), всякими способами старається прихилити сина, аби краще поводився з жінкою [47]). Але більше таких вісток ніде потім не виникає [48]) і тому треба вважати оповіджене вище за сплетню, або чиюсь вигадку.

Примітки

[1]) Оригінал в Польських справах 1652 р., стовб. 1-б. л. 169.

[2]) Jorga, Acte si fragmente (Actes et fragments relatits a 1'histoire de Roumains, 1895), с. 214-5.

[3]) Признаюсь, що раніш я мав сумніви на сім пункті-чи не з пізнішим памфлєтом маємо діло.

[4]) Надрукований в тійже збірці Йорґи с. 214 дд.

[5]) Напр вираз “свашки” перекладчик помішав з “швачки”, і відти вийшли ріжні непорозуміння, і под.

[6]) В поль. тексті Tymosz, в нім. Timoszek.

[7]) Non tam libenter quam reverenter.

[8]) Cum fronte non sine nube.

[9]) 26 було в понеділок.

[10]) W Prutach w Koyczanach-über Pruty in Skzycani.

[11]) Ledaco srodze było, sehr kahl anzusehen wahren.

[12]) Wie Gotze und als entrucket stand, як ідол або зачарований.

[13]) Nicht gar klein, sondern zimlich starck, unnd grob, в польськім wzrostu malego, ale wielki duren.

[14]) Так в поль., в нім. zwey Rittwägen von Fichten-Holz.

[15]) Нім.: die meisten allerhand Gattung, пол.: wiecey hołoty.

[16]) Так звався струнний струмент, вживаний мандрівними сербськими співцями-музикантами.

[17]) Так в поль., нім.: wie ein Wolff in Gestrauch.

[18]) salva venia.

[19]) Так поль., в нім.: Iohaunes in eodem.

[20]) Йорґа думає, що се мова про Караґез, маріонеткову комедію.

[21]) Нім. zur Copulation.

[22]) Piiąc dimną tabakę: одні се поправляли на “курячи”, инші толкували, що мова йде про чорну каву, справу рішає нім.: soff Rauchtaback.

[23]) В нім. титул dumna прикладається тут і далі до дружини Василя, в пол. до Розанди.

[24]) Так в поль., в нім.: dem ungeschickten und unbehöbelten groben lumpenen Kerdel.

[25]) В нім.: “і поцілував свою молоду”.

[26]) У Твардовского: “не був він неприємний господарівві, що в вільній хвилі вчорашніх своїх розплетин казала собі співати руських пісеньок про нього” (с. 77). В кількох місцях коротше і бідніше оповіданнє Твардовского збігається дуже близько з наведеною ширшою аноміннною повістю.

[27]) szpetne, в нім.: hessliche, grawliche weiber.

[28]) giermakach.

[29]) Німецький перекладчик дві остані фрази зрозумів як слова Тимоша.

[30]) Posaun-велика труба, бас.

[31]) Очевидно “польське” тут в противставленю до “волоського”, означає просто “своє”, що могло бути так само польським як і українським.

[32]) Так поль., в нім.: die denn wie das Vieh in Morast sich herumb warffen, вовтузилися як худоба в болоті.

[33]) Нім.: Karpicza.

[34]) kiepstwo, пізнішою рукою зачеркнено і виправлено: blazenstwo.

[35]) Пол.: pryiemneysze, нім.: pysznieysze.

[36]) Поль.: kozaczka.

[37]) Gdzie actum est de fortuna et integritate młodej panny.

[38]) Се місце вказує, що автором був котрийсь з дворян господаря нижчої категорії; тим пояснюється, що він спиняється виключно на чисто зовнішніх подробицях (відмінно від другої реляції, що зараз наведу).

[39]) kobierzec.

[40]) В нім. коня дарують мультанському послові, потім наступає прогалина, і в звязку з тим ріжні непорозуміння в перекладі.

[41]) День сходиться з калєндарем.

[42]) Радивил, переказавши за сею повістю ріжні вияви козацької некультурности заважає: "Так довершився сей акт крайнього варварства; відраховано 50 тис. талярів, карету на 6 коней і ріжні футра, і сей політичний свояк (politicus affinis) поїхав до дому, лишивши великий жаль господареві, що против волі дістав такого недолугого зятя". Кілька подробиць має бути в книзі Bisaccioni, Historia d. guerre civili, Venetia 1655, котрої я досі не міг добути.

[43]) Вид. Коґальничану с. 321-2, останньою фразою переказую слова Костина скорочено.

[44]) Hurmuzaki Documente IX. I. ч. 26=Жерела XII с. 186. Валахія тут названа Moldavia, Волощина-Молдава часто зветься Valachia, а Мунтяни-Валахія зветься Moldavia в латинських, німецьких та італійських писаннях.

Се оповіданнє війшло потім до Theatrum Europaeum с. 229.

[45]) Польські справи 1652 р. ст. 1-б л. 61, ориґінал.

[46]) Жерела XII с. 188.

[47]) Gazette de France у Шайнохи с. 319: звістка з того ж 15 листопада.

[48]) Навпаки нунцій в січневій депеші, переказуючи чутки, що Хмельницький хоче заволодіти Волощиною, завважає, що Хмельниченко стоїть осторонь від батька через деякі приватні непорозуміння-мабуть з огляду на жінку не хоче підіймати зброї проти свого тестя, молдавського господаря- Жерела XVI с. 164.=Hurmuzaki Dokum. IX. l ч. 31.

МІРКУВАННЯ ПРО ПОЛІТИЧНІ НАСЛІДКИ ОЖЕНЕННЯ ХМЕЛЬНИЧЕНКА З ЛУПУЛІВНОЮ, ПОГОЛОСКИ ПРО ПЛЯНИ

ХМЕЛЬНИЦЬКОГО І ЛУПУЛА НА ВАЛАХІЮ І СЕМИГОРОД, ЗИМОВА ПОДОРОЖ ТИМОША ДО ТЕСТЯ.

Натомість на всі боки дебатовано можливі наслідки події, укриті під нею пляни т. д. Воєвода Кисіль снував такі гадки на сю тему в своїх Суходолах, і викладав їх п. стражникові коронному:

"Що досі нема ніякої вісти від п. Зацвіліховского, причина тому та: приноровлюються до себе і перетягаються новоспряжені воли. Не може бути инакше, тільки або так, що Хмельницький буде господарів (підпаде впливові господаря), або господар Хмельницького. Тому я давно хотів з ним (господарем очевидно) поконферувати, завчасу забрати його в наші руки і через нього і Хмельницького привести до розуму (ratificare) і хочби потиху привязати до нас якоюсь бенефіцією. Коли вже тепер так сталось, треба вжити способів, щоб не дати їм перехилитися на поганську сторону-бо то вже була б крайня небезпека для нашої вітчини. Я мав відомість від ксьондза канцлєра, що й. кор. м. призначив когось до господаря волоського; але ми тут (на Україні очевидно) скорше могли б домацатись, чого нам сподіватись, а чого боятись-бо там не домацаємось. А нам перед усім то треба знати, чи не з наказу Турецької Порти та приязнь сталась. Бо коли наказано, то легко зміркувати, який спокій собі можна обіцяти, і чий Хмельницький. Мині здається, що тепер в Ясах і в Чигрині не про инше мова тільки про те, як зробити молодого вартим сього подружжя [1]), і коли навіть будуть удавати замиреннє, то мусить тут щось нове народитись. Бо цілком річ неправдоподібна, щоб узявши господарівну, він (молодий очевидно) вдоволився козакуваннєм та питтєм горілки в Суботові [2]). Тому тепер не про козацькі претензії думати, а сподіватися нових концептів в чімсь иншім, і готуватися нам або на домову війну, або на заграничну. І коли б Бог дав оказію і схотів післати нашій вітчині добрий фрукт,-я хотів би випровадити війну з вітчини і через сей звязок вернути хочби Волоську землю-хочби нібито ми робили (сю інтервенцію) в інтересах господаря і його зятя. Бо коли, не дай Боже, і за Дністром і над Дніпром (запанували б козаки), вже трудно було б щось порадити,-хіба йти нам на останній риск (на рішучу війну: пан або пропав) [3]).

Як бачимо, дуже обережно (бо страшно було старому політикові, що доживав свої останні дні, аби його пропозицію знов не зрозуміли як якесь

спеціяльне “руське лукавство”), Кисіль висловив бажаннє, щоб Польща прийняла під свою протекцію сей новий династичний звязок, коли не вміла йому запобігти. Трактуючи Лупула як свого вірного і випробованого союзника, аби робила привітну міну і виявляла охоту сприяти династичним плянам його-що стали заразом дипльоматичними плянами Хмельницького. Тим способом, мовляв, вона могла б утримати під своїм впливом ті задністрянські володіння, що Лупул з зятем уже мали, або наново придбали б. Се краще ніж би вони стали фронтом проти Польщі й шукали опертя в Туреччині против неї.

Анальоґічні ідеї, очевидно, ходили в голові Януша Радивила, коли він, можливо в формі обміну привитаннями між новими швограми, прислав своє посольство до Чигрина, виявляв заінтересованнє до фамільних інтересів своїх нових козацьких свояків, готовість їм служити, і в першу голову-помогти замиренню їх з Річпосполитою. королем і шляхтою. Ми не знаємо тексту чи докладнішого звідомлення з сього першого його посольства в місяці жовтні: те що читається в московськім протоколі посольства Сам. Богдановича і тов., дає тільки далеке понятте про нього. Його треба скомбінувати з пізнішим матеріялом, особливо з пунктами переказаними від Радивша Лупулові перед Берестейським соймом 1653 р., де ясніш виступають політично-династичні пляни: піклуваннє про те щоб фамілійні пляни Хмельницького й клясові інтереси старшини, так само як новий династичний звязок українсько-молдавський, опинилися під протекторатом Річипосполитої, а не в опозиції їй [4]).

Сей новий династичний звязок викликав серйозні зміни в дотеперішних взаємовідносинах. Досі з трьох румунських васальних держав Отоманської Порти Волощина в особі Лупула спиралася на маґнатську Польщу, спеціяльно на дві могутні династії: Радивилів і Потоцких. Натомість Валахія (Мунтенія, або Мультани в польській передачі)-де від р. 1632 правив Матвій Басараб, і Семигород (Трансильванія), що після старшого Ракоція, Юрія І, перейшла в 1648 р. до його сина Юрия II,-побоюючися амбітних плянів і інтриґ Лупула, шукали опертя у противників Польщі: у Хмельницького і через нього у хана, з одної сторони, у протестантської ліґи з другої. Ракоції, самі кальвіністи, являлись природними противниками польського короля й німецького цісаря, що в інтересах католицтва підтримував Польщу. Таким чином творилася така система: Польща, Волощина, Німецький цісар, і розуміється -папа, по одній стороні; Україна,

Крим, Валахія, Семигород, протестантська ліґа (Швеція, Бранденбург і т. д.)-з другої. Гострість сеї антитези в деякій мірі ослаблялася тим, що Януш Радивил, як голова протестантської партії Польщі-Литви з сього свого становища являвся союзником Ракоція, і Ракоцій мусив на нього до певної міри оглядатись; Радивил же був заразом зятем Лупула, і тому Ракоцієві не годилось без потреби обгострювати до кінця відносини до Лупула. З другої сторони турецьким васалям (а ними були Семигород, Валахія, Молдавія, Крим і Україна), не завсіди було безпечно пускатися в рішучу боротьбу між собою з огляду на спільного свого шефа, турецького султана і його диван. Та обставина, що Венеція, борюкаючися в тім часі з Портою, знаходила моральне спочуттє у католицької ліґи- папи, цісаря, Польщі, і силкувалася добитися від них більш реальної воєнної підтримки, натурально перехиляла почуття дивана в бік антикатолицький, себто антипольський. Але Лупул, з другого боку, був давнім, вірним і дуже рентовним (доходним) васальом Порти, якого без причини ображати теж не було рації; він умів підтримувати добросусідські відносини з башами-намісниками сусідніх турецьких провінцій. Так досі дунайська румунська система утримувалася в стані непевної рівноваги.

З ожененнєм Хмельниченка з Лупулівною повстало питаннє, так яскраво сформульоване старим Кисілем: хто кого потягне в свій бік-Лупул Хмельницького перехилить в бік Польщі, чи навпаки: Хмельницький наблизить Лупула до Криму, до протестантської ліґи, від Польщі відтягне і поставить в позицію нейтральну, а навіть неприхильну, замісць теперішньої союзної?

В першім моменті і Лупул і навіть Хмельницький з старшиною підчеркнули першу можливість. Як ми бачили, Лупул через свого посла Щитніцкого перед самим шлюбом своєї доньки запевняв короля, що він вважає сей шлюб вимушеним, неважним, і при найпершій нагоді його розірве. Значить шлюб нічого не змінить в його приязних відносинах до Річипосполитої, котрої членом він себе вважав діставши індіґенат. Навпаки: Лупул і Радивил постараються використати накинений їм фамілійний звязок, щоб привести своїх нових свояків до покори Річипосполитій. І Хмельницький з свого боку вважав для даного момента користним підтримувати з усею силою сю гадку чи ілюзію, що посередництво Лупула може послужити для замирення України з Польщею: військо радо приймає се посередництво й покладає на нього великі надії. Але тут прилучаються

пляни Лупула й Хмельницького на Валахію, які відразу вносять ускладнення до сеї і без того не простої ситуації.

Лупул віддавна робив всякі заходи, щоб сполучити під своєю рукою обидва дунайські князівства: Молдавію і Валахію; він підкупався в Царгороді під Басарабою, не раз діставав султанські грамоти на валахське господарство, пробував оружною рукою реалізувати се наданнє-тільки невдатно [5]). Тепер, коли йому прийшлося взяти Хмельниченка за сина, цілком натурально мусіла йому прийти гадка використати козацькі сили для здійснення сього старого пляну. Ми бачили, в якій формі се оповідали в Варшаві, разом з вістями про шлюб: Лупул з Хмельниченком умовилися вигнати Басарабу, з тим що його господарство мав би заняти Хмельниченко. Розуміється, поскільки велись якісь політичні переговори, вів їх не стільки Тиміш, котрого мовчазність стала притчею в язиках, а Виговський-на то й висланий від гетьмана, щоб вести всякі політичні розмови. Деякі історики допускають тут розходження в намірах: мовляв старий Хмельницький хотів дістати для сина Молдавію, тим часом як Лупул з Тимошем змовлялися добути Валахію [6]), але я не бачу підстав для такого припущення: попросту ми занадто мало знаємо інтимну сторону сих плянів, аби запускатися в такі здогади, а говорилось всяке-ще перед одруженнєм і по нім. Ініціятиву Хмельницького мішали з ініціятивою Лупула, Молдавію з Валахією-нераз через те просто, що в ужитку безнастатно мішались самі назви: Молдавія і Мунтенія, Волощина і Валахія. Басараба і Ракоцій ще перед весіллєм підіймають трівогу про пляни Лупула на Валахію [6]). Лупул поновив свої заходи, аби дістати згоду дивану, щоб йому забрати Валахію, і готовиться до воєнної окупації її. Цісарський резідент в Царгороді так доносить про се свому урядові в початках грудня н.с.-згадавши наперед про давню ворожнечу Лупула і Басараби між собою:

"Сими днями аґенти Валахії звернули увагу великого візиря на поголоски, що Лупул має пляни на Валахію і приготовляє там переворот; тим часом край сей весь час правильно платив данину-чому ж він (візир) хоче його знищити? На се великий візир відповів, що Матвій володів ним вже яких 20 літ, а ніколи не ушанував султана екстраординарним дарунком, отже показує себе невдячним; тому про нього робляться пропозиції-але ще нічого не рішено. Він, великий візир, від давніх літ був добрим приятелем Матвієві і затримує сю справу,-нехай вони (аґенти) спішно напишуть

господареві, щоб він прислав грошей і дорогий дарунок. З такою резолюцією аґенти й пішли. Лупул хоч удав, ніби то він боїться Татар з приводу тих польських бранців [8]), але покликав до себе на границю молодого Хмельницького в поміч, і під рукою мабуть порозумівається в тих своїх плянах з Турками, Татарами і козаками" [9]).

Краківські відомости переслані венецькому послові в початках січня додавали такі більш і менш фантастичні подробиці, в звязку з приготованнями до нової польсько-української війни:

"Неприятель не дрімає, стоїть на поготові з своїми людьми і звичайними союзниками (Татарами очевидно), а кажуть, що й баша сілістрійський має наказ його підтримати, і господар молдавський, здається, сполучиться з ним-бо вже видав ханові Ромашкевича, що поміг утікти кільком польським панам з Константинополя до Італії (себто помирився з ханом видавши того Ромашкевича). Молдавський (господар) мав нову персональну конференцію з Хмельницьким, щоб знайти способи замирення з Короною-але той твердо стоїть в своїх домаганнях Зборівських пактів і незалежної України [10]), так що справа мусить рішитися мечем. Син Хмельницького пробуває з жінкою в Хотині, на утриманню свого тестя. Його батько, Хмельницький, добивається від царгородського патріарха дозволу й розрішення на те щоб відібрати у нього (Тимоша) і самому оженитися з нею (господарівною)-тому що той син велів повісити свою мачуху, приловлену в адультері: вона була жінкою одного шляхтича, що живе й досі, а він забрав її йому в наругу, за те що той захопив його маєтки, бувши його приятелем-і се власне було причиною всеї пізнішої руїни".

Я навмисно навів сю реляцію, щоб дати поняттє про сю мішанину фантастики й реальности. Дві звістки в ній можна вважати реальними: сей приїзд молодого Хмельницького до тестя зимою [11]). Друге-конференцію господаря про способи замирення-коли особисту, то з Тимошем же очевидно, в ніякім разі не з старим Хмельницьким, що зовсім не з'їздився з швагром і власне, як побачимо зараз далі, саме в тім часі нарікав перед королем, що з Лупулового посередництва нічого не виходить.

Theatrum Europaeum наводить такі вісти від одного з бранців з татарської неволі: козаки і Татари силою зброїлися для походу на Молдаву (себ то

Мунтенію), і з тим треба було побоюватись, що як ріки замерзнуть, то вони і на Польщу попробують напасти. Особливо що молодий Хмельницький просив свого тестя, волоського господаря, аби з огляду на пошість, що буяла на Україні, відпустив йому Хотинську фортецю: щоб він міг там знайти в потребі приміщеннє з своїм двором і 4 тис. війська. Господар мусів на се згодитись, а король мусить мати пильне око на се все, бути на поготові, скріпляти сили на границі і трактувати справу дуже серйозно (232).

Дійсно, ся подоріж Тимоша на Волощину звернула загальну увагу в атмосфері всяких підозрінь і поголосок про його пляни на Валахію і т. под. Ми бачили, що цісарський резідент ще місяць тому чув про сей похід Хмельниченка на молдавську границю, на поклик господаря. З сим вповні сходиться краківська звістка про Хмельниченкове пробуваннє в Хотині, і можливо, що з сим його походом можна звязати й досить глухі, невиразні відомости про марш козаків і Татар, що ходять по польських реляціях з листопаду й грудня [12]),-а може й поголоски про козацькі пляни на Молдавію, в тих же реляціях. Нунцій записує в своїй реляції з 14 січня, що Хмельницький знову прислав листа до короля з виразами покори і готовности служити королеві і Річипосполитій і з перепросинами за те, що він не дав королівським комісаріям перевести слідство (в справі Батозького інціденту), як то обіцяв у своїм посольстві на соймі: мовляв се могло б викликати ще більше повстаннє серед козаків і нові шкоди Річипосполитій. Але сі заяви, каже нунцій, не викликали довіря, і на листа не дано відповіди, тим більше, що сподіваються від нього ще й такої вимоги, аби йому помогли заволодіти Молдавією.

В результаті сих поголосок про пляни Хмельницького і Лупула в такій же мірі як і реальних його заходів і приготовань до окупацій Валахії, прийшло до перевороту в Волощині, скинення Лупула і посадження на його місце Лупулового міністра Ґеорґіци Стефана, заходом Басараби і Ракоція. А з того прийшло до розриву їх з козаками і тісного союзу з Польщею проти Козаччини, одним словом-краху всеї дунайсько-балканської політики козацької старшини, що будувалося так хитро протягом всіх літ війни з Польщею. Але перше ніж перейти до сих подій, мусимо в хронольоґічнім порядку спинитися ще на подіях зими 1652-3 року.

Примітки

[1]) Novum sponsum reddere himeno parem.

[2]) В копії попсовано: Kubalowie.

[3]) Теки Нарушевича 146 с. 247: копія попсована і самий лист писаний як часто у Киселя-більше натяками і недоговореними фразами; перекладаючи я старався можливо спростити стиль, щоб зробити його більш зрозумілим.

[4]) Вище с. 464.

[5]) Історію сих Лупулових заходів, головно на підставі записки 1643 року про румунські відносини цісарського резідента в Царгороді бар. Шмідта, оповідав Кубаля II с. 340 дд., потім Сірбу в цитованій моноґрафії про Матвія Басарабу, с. 113 дд.

[6]) Вище я наводив варшавську поголоску (в депеші нунція), що Тиміш поріжнився з батьком, тому що не поділяв його плянів нового походу на Молдаву, щоб її відібрати від Лупула. Див. ще далі, с. 486, 508, 510.

[7]) Лист Ракоція до матери 18 липня, Mon. Hung. XXIV с. 467. Невідомий до палятина угорського (Documente V. I с. 8): Лупул пообіцяв передати Молдавію Тимошу, потім як заволодіє за помічю Хмельницьких Валахією. Теж Transsylvania I с. 229 і 141. Уривок варшавської реляції в берлінськім архиві Jorga Acte si fragmente с. 207.

[8]) Котрим він поміг утікти-вище с. 475.

[9]) Жерела XII с. 189.

[10]) Sta termo in voler i patti di Zborow et Ukraina assoluta-Жерела XII с. 191, avvisi di Polonia з 5 січня 1653, з ориґ. віденського державного архиву.

[11]) Дата його приїзду до тестя-1 грудня, має бути у Бізаччіоні (Sirbu, Mateiu

voda Basarabas auswartige Beziehungen, c. 321). Сучасні вісти про побаченнє Лупула з Хмельницьким-батьком чи сином при кінці 1652 або в початку 1653-Hurmuzaki-Dokum. V. I ч. 18, IX. I ч. 30.

12) "Хмельницький перейшов Борістен з немалою скількістю Татар і йде наперед, хоч поволі, через пошість, що далі триває між його козаками"-переказує поголоски нунцій в депеші 3 грудня.

"Хмельницький стояв кватирою в Білій Церкві, збираючи людей, розділюючи військо і розсилаючи раз-у-раз посольства до Порти, кримського хана і московського царя"-депеша 14 січня, с. 164. Також Theatrum Europaeum (230).

ЛИСТ ГЕТЬМАНА ДО КОРОЛЯ, РАДА В СІЧНІ 1653, ЗАПОВІДЬ ПОХОДУ НА УКРАЇНУ, СЕНАТОРСЬКА НАРАДА В ГОРОДНІ, ПЛЯНИ ПРЕВЕНТИВНОЇ ВІЙНИ (ЛЮТИЙ 1653).

Лист Хмельницького-згаданий нунцієм в депеші 14 січня, мусів бути писаний в листопаді, скоро після того як відправлено Зацвіліховского і Черного: Хмельницький писав власне з приводу сього посольства, що мало розслідити подробиці батозького епізоду, а Хмельницький до того його не допустив. Се досить підходить до обставин того часу [1]), але инших звісток про такий лист гетьмана з того часу ми не маємо, натомісць заховався пізніший на яких півтора місяці лист без дати, писаний, очевидно, після повороту козацьких послів з Москви, підчас великої ради старшини на Єрдань, згаданої вище:

Найясніший милостивий королю, пане і пане наш великомилостивий! За велике своє щастє вважали ми, коли така значна наступила була ласка до нас-слуг і підданих в. кор. мил., пана нашого мил. [2]), що в. кор. мил., не бажаючи дальшого кровопролиття між християнством-вірними підданими своїми, взяв то під увагу, що скільки було оказій до того домового замішання, виходили вони не від нас, і за посередника в такій важній справі зводив був єси вжити й. м. господаря волоського, н. м. и. Ми того посередництва з усім військом Запорозьким в. кор. мил. чекали час не

малий, при милостивій ласці в. кор. м., та досі не можемо побачити його щасливого скутку. Але не маючи сумніву що до мил. ласки в. кор. мил., ми покоряючися з звичайним підданством, просимо (далі) милостивого змилування. Бо сам Бог тому свідком, що як перед тим так і тепер з усього серця бажаємо бути вірними підданими в. кор. мил., не думаємо про ніяку зраду маєстатові в. кор. мил. і чекаємо не кровопролиття-що могло б ще страшніше випасти з обох сторін, а плодоносного спокою при милостивій ласці в. кор. милости! Ми щиро його бажаємо, і хочемо його ґрунтовного забезпечення. Для того упросили з нашої сторони московського царя й. м., п. н. м., аби приложив до того й свою повагу та ласкаво й милосердно зволив підтримати (перед королем) наші петиції що до віри, церков і вольностей належних війську в. кор. мил. Запорозькому. А ми (тим часом) ані з військом не рушились ані на маєстат в. кор. мил. ні на коронні війська в. кор. м. пориватися не будемо, ані якої небудь зачіпки не даватимемо, а чекатимемо милостивої ласки в. кор. мил., і унижено просимо в. кор. мил., аби не велів військам своїм коронним і в. кн. Литовського наступати на нас, яко підданих своїх. Бо вповні спускаємось на ласку в. кор. мил., згідно з попередньою ласкавою деклярацією, і будемо чекати щасливого висліду комісії. При тім себе з службами своїми і вірністю підданства нашого віддаємо милосердю в. кор. м. З Чигрина р. 1653. Вашої кор. м. унижені слуги і вірні піддані Богдан Хмельницький гетьман з військом в. кор. м. Запорозьким [3]).

Лист сей з одного боку був, як бачимо, вислідом останніх московських переговорів, з другого-відповідю на мобілізацію польського війська, наново розпочатою королем. Після розпуску сокальського табору, мотивуючи се небезпекою від Татар, що прибували під саму границю, король універсалом з 6 грудня визначив всьому війську негайну мобілізацію і новий збір під Ковелем на день 8 січня [4]). Ся мобілізація скріпила поголоски про те, що Поляки хочуть сеї зими розправитися з козаками [5]), і лист Хмельницького був пробою відвернення сеї зимової кампанії. Але він її не відвернув, а навпаки може якраз прискорив-своїм відкликом по посередництво в козацькій справі до московського царя замісць волоського господаря.

Я сказав, що се був вислід останніх переговорів в Москві. В московських протоколах посольства Богдановича і тов. на жаль заховалась тільки конференція 17 (27) грудня, на котрій московські дипльомати ставили

питання козацьким послам; відповіди московського уряду на козацькі пропозиції й прохання не маємо. Але ми можемо приблизно судити про зміст сеї відповіди з пізніших урядових актів, безсумнівно викликаних посольством Богдановича: принціпіяльного рішення московського собору 3 н. с. березня прийняти козаків під царську руку, і висилки великих послів до короля-щоб пропонувати посередництво царя для замирення короля з козаками на підставі Зборівського договору. Нема ніякого сумніву, що московський уряд заповів Богдановичу і тов. те що він дійсно зробив потім: або добитись козакам від короля зборівських умов (сим разом під контролею царя-так як під Зборовим контроль і поруку брав на себе хан)-або прийняти козаків під царську руку і воювати за них з королем. Так ставили потім справу царські посли на переговорах у Львові. Такий царський рішенець козацькі посли мусіли об'явити старшині на Єрданській раді-умисно скликаній так, щоб посли на неї поспіли,-і рада постановила стояти при своїх вимогах і йти на розрив з королем, як ми вже знаємо (вище с. 471), а гетьман написав королеві отсього свого листа, піславши його одначе не просто, а через руки коронного гетьмана С. Потоцкого.

В відповідь Хмельницький дістав лист Потоцкого-писаний дуже сухо і холодно, навіть без гетьманського титулу для нього [6]). Коронний гетьман повідомляв козацького, що він прочитав його листа перед королем і сенатом, і король висловив своє переконаннє, що як попередня його ласка Хмельницькому не привела до нічого, так на будуче аби вона могла до чогось доброго привести, він сумнівається. Тому на попередні свої супліки Хмельницький не одержав відповіди [7]).

Бо яка ж була його поведінка після останнього замирення?-питає Потоцкий. Без причини наступив він на кор. військо, стількох великих людей побив, в руки поганські віддав і нечуваним в світі способом нікому життя не дав. Своїм бунтом знищив попередні трактати, Зборівський і Білоцерківський, а тепер шукає помочи і протекції сусідніх володарів-що прислали навіть його власні листи. Не так поступало козацьке військо давніше: домашніми засобами полагоджувало свої справи-і тепер хіба не могло знайти управи і задоволення своїх кривд у богопоставленої зверхности своєї, у короля і Річипосполитої? Коли б козаки роздумали над тим: “вернутися до давніх звичаїв-щоб козак був козаком, а хлоп хлопом, послушним панові свому”-король і Річпосполита знайшли б богато способів, щоб кожний одержав

справедливість згідно з правами і вільностями своїми. І тепер коли Хмельницький просить гетьмана, щоб з ним вставився перед королем-нехай послухає його ради і покаже щиру покору.

"Нехай то не буде вашмосці ні дивним ні підозрілим, що король іде з військами своїми на Вкраїну, як пан-аби своє панство видіти і заспокоїти, і панів позбавлених своїх достатків і маєтностей назад до них впровадити. Покірні голови меч не січе, і куди король приїде, нехай піддані безпечно його чекають по маєтках і селах, і при переході короля нехай громадами (w gromadach) голови свої схилять. Запевняю, що такий милостивий пан на нікого зброї не добуде, а до того приведе, що й пани одпустять своїм підданим їх попередні проступки і шкоди. Тим способом в. м. і вони покажете свою покору і дізнаєте милосердя. Розішли від себе і запевни, що схиливши голови свої, дізнають ласки й. к. м. І то буде перший довід покори вашмосців. Сам же в. м, з військом лишайся в зборі, а до короля й. м. висилай визначніших з-поміж вас, аби теж висловили покору й іменем війська Запорозького з в. м. разом цілком спустилися на волю і ласку й кор. м. А я в. м. запевняю словом своїм, що вони живі і здорові вернуться назад до в. м. з ласкою й кор. милости".

Ся заповідь королівського походу на Україну відповідала тодішнім плянам короля. Розгніваний на Хмельницького за те що він злегковажив його "ласку", показану на серпневім соймі: його посольство вислане до Чигрина (Зацвіліховского і Черного) і готовість забути Батозький інцідент-що здавалась королеві найвищим проявом його монаршої великодушности,-король справді носився з гадкою йти на чолі війска на Україну, щоб покарати невдячних і добитись повної покори і підданства від тих що мали ще якусь вартість для Річипосполитої.

Се питаннє дебатувалося на нараді сенаторів, що король скликав до Гродна, виїзжаючи туди з Ловича в грудню; але сенатори з'їздилися мляво, і нарада відбулася тільки при кінці січня. Ми маємо відомости про неї в депеші нунція. Обговорювалося, каже він, чи сам король має йти на чолі війська, чи виїхати до якого небудь міста в сусідстві обозу; чи скликати посполите рушеннє; чи взяти під увагу деякі прохання (esibitioni) Хмельницького, і як запевнити собі виконаннє його обіцянок? [8]).

Справа мабуть лишилася непорішеною-судячи з вищенаведеного

посольства Януша Радивила до Лулула. Радивил виступав рішучим прихильником мирного порозуміння з козаками, і його родич, старий канцлєр в. кн. Литовського Ольбрахт Радивил- також; правдоподібно се була позиція сенаторів в. кн. Литовського взагалі, а вони мабуть становили більшість на сій нараді скликаній на їх території. Се було взагалі становище литовських маґнатів-і в сім напрямі тепер рішучо впливав всесильний Януш. Ольбрахт Радивил потім з незадоволеннєм записує в своїм дневнику, що хтось намовив короля післати військо на козаків: очевидно се противилося тому, на чім стала нарада. Рішено було відложити справу до сойму, а з сойму післати комісарів-так переказував Лупулові Януш Радивил. Але король мав перед тим намір задати козакам зимову кампанію, завважає Ольбрахт,-тільки перебили се розходження в гадках і непостійна зима, і так проєкт походу розвіявся-одначе незнати чиїм замислом було післано 10 тисяч щоб докучити козакам [9]). Коховский свідчить, що се сталося з виразного наказу короля гетьманові Потоцкому, і називає навіть імя післанця-Жиґмонта Скаршевского. Очевидно, вислухавши суперечні гадки сенаторів король потім вернувся до свого заміру-використати зимову пору щоб знищити козаків.

На се вплинули правдоподібно вісти про великі утрати, понесені козацьким військом від чуми. Нунцій розповівши про секретні наради короля з сенаторами, додає вісти про страшні наслідки чуми на Україні, що здесяткувала козацьке військо, про самого Хмельницького були вісти що згинув, инші-що він втік у ліси, а свою сімю розіслав по селах. Далі, коли наведений вище лист Хмельницького з пропозицією царського посередництва наспів підчас сих нарад (а я думаю, що він міг попіти)-він також міг тільки підтримати плян превентивної кампанії против козаків. Адже се була погроза московської інтервенції, котру найкраще було відвернути, негайно погромивши козаків і змусивши їх до капітуляції, так щоб московському урядові не лишилось до чого мішатись.

Можливо, що до сього прилучилися також бажання маґнатів позбутися зимових квартир свого війська, що страшно обдирало не тільки королівські й церковні, але й шляхетські маєтки, бунтувало й грозило конфедерацією. Нарешті поясняючи королівський наказ про наступ, Коховский додає ще такі міркування-в котрих можливо є теж якесь фактичне зеренце. До походу на козаків понуджували вісти розвідчиків, що козаки поріжнилися між собою, і впливовіші полковники ворогують на гетьмана, що він занадто

захопився своєю абсолютною владою і хоче віддати край під турецький протекторат, а з тим-в безвихідну неволю. Незадоволене і духовенство, готове зносити все, тільки не пониженнє релігії,-але більше нарікає потайки, а відверто виступати не відважається або й зовсім ховає (своє невдоволеннє). Бо вже була поголоска, що Максим (!) Гладкий заплатив головою за те що відважився докоряти гетьманові за негідні річи. Але не всі злякались тої кари, і не перестали виступати проти погибельних вчинків (гетьмана). Між иншим Гуляницький і Хмелєцкий, наші земляки-шляхтичі, прославлені між повстанцями своїми відважними вчинками, стягнули на себе ненависть гетьмана тим, що більше ніж инші йому суперечили-занадто памятаючи своє походженнє і давніший свій стан. Та Гуляницького на якийсь час покрило від гетьманського гніву манастирське життє; але Хмелєцкий-занадто певний своєї сили, так що небезпечно було против нього виступати одверто,-згинув від війта паволоцького, як говорили: людини готової на всякий злочин і намовленої на се убийство; гідна кара для зрадника вітчини і негідного братанича славного войовника (Стефана Хмелєцкого, героя боїв з Татарами) [10]).

Але як завважив Ольб. Радивил, стихії не сприяли польським бажанням використати ослаблення козацького війська і його внутрішні непорозуміння. Зима була мокра, тепла, відлига приводила дороги до непрохідного стану [11]). А з другого боку-незаплачене військо не хотіло йти в похід і грозило конфедерацією. Одначе король наперся, вистарався тимчасову “донативу” в 200 тис. зол. для війська і прислав гетьманові Потоцкому наказ виступати в похід. Могло се бути при кінці лютого, за яких два тижні перед соймиками [12]). Чи королеві хотілось зробити шляхту охотнішою на всякі грошеві жертви сим фактом розпочатої війни, чи хотів позбутися незаплаченого, незадоволеного, бунтливого війська в сусідстві будучого сойму? Одно і друге можливе, а особливо друге.

Королівську пропозицію соймикам зложено в сентіментальнім тоні: “Болїє батьківське серце добротливого пана, й. кор. м., коли безчесний віроломець, задавши незносні рани зболілій Матери нашій, що раз відновляє її шрами і забезпечивши собі спокій присягою, її милих синів-одних тирансько губить, инших в поганську забирає неволю. Але ще тяжчого причиняє то жалю й. кор. милости, що досі за такі нечувані злочини той зрадник не дістає пімсти, і його зухвала гордість, безкарно ухиляючись від заплати,

тим більшої набирає злости, все до більшої приходить сили, і підбиває до подібного ж віроломства неприязних нам сусідів-котрих досі вірність союзам і заприсяженим договорам ще стримувала і стримує. Той жаль привів до того й. кор. мил., що вже не раз, забувши свій маєстат, він ставав як рядовий жовнір у війську і рискуючи життєм виставляв на небезпеки свої королівські груди. До того привів його той жаль; що наповнений смутком за стількома визначними синами сеї Корони, страченими під Батогом безприкладним варварством суворого тиранства, він прикований до ліжка тяжкою хоробою, осінніми ночами нічого не випускав з свого батьківського піклування і тільки про те й думав, якби по стількох змінах невірної фортуни дати бідній вітчині знову великий день і до давніших щасливих побід додати найвищий тріумф".

Гірко нарікав, що його бажання-йти на чолі війська на Україну, і спочатку в осени, коли військо стояло під Сокалєм, і потім зимою (коли війську визначено збір в Ковлю)-кождого разу розбивались о брак війська ("паперовий компут"-"котрого на папері рахуємо в полі 30 тисяч, а кінець кінцем-дай Боже аби було його 20 тисяч"), о непослушність сього війська і всякі ухиляння від походу, і нарешті о стихійні перешкоди-"нестаточну зиму", і т. д. Вимовляв надії, що принаймні нинішній сойм дасть йому сю змогу-піти на чолі відповідного війська на розправу з неприятелем. Ухвалить відповідні кошти на заплачення старих довгів війську, на наєм відповідних для такого завдання контінґентів, і т. д. [13]).

В депеші з 26 лютого нунцій дає деякі ілюстрації до ситуації. Він пише, що в тих днях приїхав до короля звісний нам патер Щитніцкий з дорученням від Лупула. Він сказав нунцієві, що Лупул прислав його намовляти короля до найскоршого походу на козаків-бо він ще може їх знищити, поки з ними зійдуться Татари. Король же пояснив йому, нунцієві, що головною метою посольства було просити за господарівну, "силою видану за Хмельниченка", на випадок походу на козаків; але король додав, що при Лупулі він має вірного чоловіка, і той його остерігав не довіряти господареві вповні, бо той іде за тим, від кого сподівається більшої користи [14]).

Правдоподібно, посольство господаря стояло в звязку з порадою Януша Радивила: не занедбувати посередництва й старатися скільки можна коло польсько-українського замирення. В звязку з тим посольством могла стояти

поголоска, в реляціях австрійського посла в Польщі, що Лупул всіми силами заходиться коло козаків, аби замирити їх з Річпосполитою [15]). Але рахуючися з тими настроями, які він застав у короля, єзуїтський диплиьомат мабуть не став говорити на сю тему-а навпаки, як бачимо, став виясняти користні шанси негайної кампанії.

В звязку з сими розмовами нунцій записує, якими силами розпоряджає одна і друга сторона. Сили козаків дуже ослаблені чумою, що зробила серед них великі спустошення: Хмельницький тепер не збере і ста тисяч, рахуючи й обозову службу. Королівське військо-як йому сказав король-матиме до 30 тис., в тім кілька німецьких полків, дуже досвідчених у війні; до того треба додати 15 тисяч, в. кн. Литовського, а вербунки йдуть далі, і в момент коли король приїде до табору, що буде після сойму, військо може мати коло 50 тисяч, і се вважається досить аби осягнути добрі наслідки, коли сили козаків не збільшаться понад ті, якими вони розпоряджають в сім моменті (с. 166).

Двотижневий сойм мав закінчитися перед католицьким Великоднем (що припадав 10 квітня), і очевидно зараз після великодня король сподівався вийти в поле і стати на чолі кампанії проти козаків. На сойм-як пише нунцій тиждень пізніш, сподівалися приходу козацьких послів; але що Хмельницький-припускалось-стоятиме далі при зборівських пактах, то хоч би навіть сенат вважав можливим повірити його обіцянкам, він не міг би задоволити його вимог.

Примітки

[1]) В інформаціях післаних венецькому послові Джустініяні з королівської кватирі 23 листопаду, говориться, що в тім часі були у короля козацькі посли з оправданнями з батозької пригоди (Жерела XII с. 188); але се очевидне непорозуміннє: реляція ся стоїть в явнім звязку з реляцією нунція з того ж дня з тоїж кватири, а та говорить про козацьке посольство, що приходило на сойм в серпні-див. Жерела XVI с. 161.

[2]) Далі я сі етікетальні повторення пропускаю.

[3]) Памятники III с. 169.

[4]) Універсал у Ґоліньского, ркп. Осол. 189 л. 608. У Величка за браком докладнішої дати в його джерелі, сей ковельський збір перенесено на осінь, зараз після сойму, і військо стоячи під Ковелем до Пилипівки, нарікає на голод і брак плати, с. 69.

[5]) Вістун Торопчанин оповідав на допиті 18 січня, що чув за кордоном: Військо польське і литовське стоїть против Б. Хмельницького і козаків в обозах в Бобруйську і Речиці, сам гетьман Радивил в Петрокові; Хмельницький з козаками в обозі в полі коло Білої Церкви, а син Б. Хмельницького стоїть обозом з другої сторони (де саме, вістун забув). А як ріки станутъ, так польські й литовські люди зараз підуть на обоз Б. Хм., хочуть дати йому й козакам бій, щоб нинішньої зими з козаками покінчити (розвестися).-Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 104.

[6]) Mosci panie starszy i ze wszystkim woyskiem Zaporowskim, звертається він на початку до Хмельницького-Памятники III с. 171.

[7]) Отже Хмельницький посилав якісь супліки королеві після свого посольства на сойм; се потверджує звістку нунція про лист від Хмельницького- вище с. 486.

[8]) Жерела XVI с. 165.

[9]) Memoriale під місяцем лютим.

[10]) I с. 360-1.

[11]) Описує се Твардовский с. 83.

[12]) Альбр. Радивил записує сей похід під місяцем лютим, хоч він відбувся в березні-квітні, очевидно з огляду на дату наказу про наступ.

[13]) Теки Нарушевича 147 ст. 87-98.

14) Жерела XVI с. 165.

15) Жерела XII с. 191.

ПОЛЬСЬКИЙ НАСТУП НА УКРАЇНУ В БЕРЕЗНІ 1653 Р., КРИМ І ПОРТА, ПОЛЬСЬКИЙ НАСТУП НА УКРАЇНУ В БЕРЕЗНІ 1653 Р., ОБЛОГА МАНАСТИРИЩА, ЧАРНЄЦКИЙ І БОГУН, МОБІЛІЗАЦІЯ КОЗАЦЬКИХ СИЛ.

Тим часом коронне військо, згідно з королівським наказом присланим гетьманові С. Потоцкому з Жиґмонтом Скаршевским, в другій половині березня рушилося з своїх становищ і почало позгортувати свої операції. Маємо про них кілька відокремлених звісток, які в сумі дають доволі виразний загальний образ.

Хронольоґічно починає сю серію звісток оповіданнє Єрлича про польський рейд на київсько-волинськім пограничу. 13 березня роз'їзд польського полку п. Ґурского, що зимував в Корці і волости Корецькій, триста чоловіка, в ночи напади на Коростишів, де стояли залогою три сотні козаків-там і зимували. Роз'їзд вхопив сотника з Білої Церкви Гребінку і з ним три корогви, двох убито, "шубравство" (наволоч) вирубали-"кількасот чоловіка". За тими наїздниками того ж часу кварцяне військо-легкі хоругви козацькі рушили з Волини на Україну і пішли під Паволоч.

"З Паволочи військо пішло під Кальник. Довідавшися, що зрадник Богун, полковник браславський з уманським полковником зібрали військо в Манастирищах і мають з собою, як говорилося-коло шести тисяч, гетьман вислав на них польське військо, котрого було до 8 тисяч, під начальством Чарнєцкого і Маховского. Заставши козаків в Кальнику, вони дали їм битву, а ті не витримавши в ночі утікли до Балабанівки, а звідти з людьми з инших місточок пішли до Манастирищ. Не давши й тут битви в полю Полякам, замкнулися в місті. Зібралося там "поспільства" до 70 тисяч і стали боронитись. Наше кварцяне військо побачило, що за валами і палями не можуть нічого їм зробити, а тільки поносять утрати: забито татарського ротмистра Челебія і чимало товариства. Тому позсідавши з коней з кількох сторін кинулися на штурм і опанували місто. Тоді зрадники кинулись до

замку, а инші хто куди міг. Вирубавши місто (жовніри) запалили його. Казали, що Богуна підстрелено, і він зількома втік, а уманського полковника забито; але був близький смерти і пан Чарнєцкий, бо йому рота прострілено з самопалу”.

Сю на гарячім сліду зроблену записку (в сім наїзді між польськими вояками поліг брат мемуариста) доповняють пізнїші історичні оповідання про різню в Погребищах і облогу Манастирища-до них я зараз перейду, а тут наведу припадкову звістку про сей коростишівський рейд, з донесення конотопського протопопа Мировицького путивльському воєводі Хилкову:

В неділю четвертую поста [1]) є. м. господин отец митрополит київский прислал мнЂ весть попом тым что укусус к нему возил, так пишет ко мнЂ, що Ляхи ис козаками задор чинят, и пан Маховскій в ночи впавши в мЂсто Коростиєв там козаков и людей (и священников вистинал, и в ВойташевцЂ и в Вилии и по розных мЂстех залоги козацкии побили [2]).

Мабуть про перші стадії сього рейду згадує Хмельницький в листі до царя, 2 н. с. квітня, висланім з Бурлієм і Мужилівським, говорячи про віроломство Ляхів, що замісць обіцяної комісії зрадливо перейшли границю в 15 тисячах війська і кільканадцять городів спалили, людей вирубали, церкви понищили і духовних замучили [3]).

Виговський з сього приводу дав потім такі пояснення: “За два тижні до великодня [4]) напали крадькома [5]) п. Чарнєцкий та полк. Маховский з 15 тис. війська; вирубали і випалили гетьманські [6]) городи: Погребища, Борщагівку. Манастирища, Немирів, Кальник, Балабанівку, та ріжні містечка, котрих імен не памятаю [7]), під тими городами п. Чарнєцького ранено, одного ротмистра вбито і богато людей побито” [8]).

Досить докладна реляція в Tneatrum Europ. Передова частина королівської армії в числі 14 тис. кінного війська здобула приступом Погребище, Борщаговку, Кальник і Ілинці, вирубала все що було і спалила міста, забрали богату здобич і господарювала як хотіли, бо побунтовані селяне, захоплені таким несподіваним нападом тікали як могли, лишаючи королівському війську всю пограбовану здобич. Але в Монастирщу козаки боролись неймовірно, і хоч за третім приступом корол. війско його здобуло,

але стратило 600 найкращих своїх вояків, побитими і пораненими. Неприятеля побито на 8 тис., між ними полковники: уманський Грошенський (!), а черкаський (!) Богун хоч і пострілений в плече, заложився в замку з найкращими козаками, і так як Полякам то так дорого коштувало, вони відступили до Липовця; а Богун скориставши з сеї оказії з усіми козаками вийшов. Поляки ж розіслали скрізь сильні роз'їзди, щоб нагнати більшого страху на неприятеля (413).

Про операції на Поділлю доводі глуха звістка у Єрлича-як то полк Петра Потоцкого, під проводом Кондрацкого-як зараз побачимо-пустившися з Камінця понад Дністром, "громив розбійників": "кажуть, що згинуло їх до 4 тисяч, а з жовнірської сторони погромлено хоругов волоську; але потім кварцяне військо, поправившися гонило за опришками аж до Дністра: розбійники втікли за Дністер, а наші за ними, і тепер тримають їх в облозі в окопах".

Фіналом може служити отсей лист камінецького урядника Конажевского до гетьмана Потоцкого з 19 квітня (подаю з нього дещо в скороченню):

Несправедливо обмовив хтось перед в. м. пана Кондрацкого, ніби то він не виконав того, з чим був післаний від в. м. на Подністровє, і відступив з призначеного йому місця. Навпаки, маючи таку малу горстку людей, він тримався як годиться чесному кавалєрові. Мавши стільки неприятельських нападів щодня ставився він мужно й одважно, так що неприятель, хоч і з великою силою, мусів уступитися в замішанню і немалою шкодою! Тепер ото пробуючи трохи не останніх сил, неприятель подністрянський вдарив на ту горстку людей, що лишилася з ним, щоб їх знищити; але Бог дав, що й ту купу він побив на толову й самого її ватажка, якогось Вонденка-що був найбільшим бунтівником всього Подністровя, він зловив і мав відіслати в. м. Та хоч і тепер досить він доказує, але при такій відвазі міг би й більше зробити, коли б були прийшли хоругви, призначені до його полку; але ні одна не прийшла йому в підмогу, крім тих, що давно були. Люде князя Дмитра (Вишневецького), не дійшовши п. Кондрацкого, пішли назад, не знати з якої рації. Навіть і Волохи, що були з ними, утікали до Волощини, довідавшися про тамошнє замішаннє; але він їх догонивши добре скупав (nadplawil) в Дністрі [9]).

Такі сучасні відомости. В пізніших історіях сеї доби кілька епізодів сих

карних експедицій оброблено літературно.

Твардовский так оповідає про сі операції-лишаючи на боці ріжні поетичні ампліфікації:

Перше пішов під розвідку під'їзд під проводом Челебія. Наїхав на козаків Браславського полку з Уманцями; вдарив під Носеловим(!), так що поля вкрилися калюжами їх крови. В пень вирубав Самгородок і Прилуку. Але що доброго язика добути таки не вдалось, післано Чарнєцкого, чоловіка в тім ділі справного здавна, з 12 тис. самого вибраного комонника. Ніколи до того часу не було пролито залізом стільки крови в тім краю, ані не спалено стільки міст і сіл, як тоді. Бо майже всю Браславщину вкрито попілом: по Бершадь і Умань і дальші дикі степи-почавши від Погребища. Там велика сила гультяйства була замкнулась під ярмарок, і перше ніж могли зробити у себе якийсь лад, наші через усі застави і засіки добилися до міста. Тут на ніяку стать не вважав роз'ярений жовнір: ні на дівчину ні на вагітну жінку, ні на невинних дітей на грудях матери-аби не даремний страх мали инші міста. Відти величезною лавою, пішли полки в глибину. І був би в їх руках сам Богун-коли б останній день марцовий не помішав усього. Бо Хмельницький вислав був (Богуна) з комонником, введений у помилку невірною відомістю втікачів, ніби в тій чаті наших небогато, і то своєвільних людей. Коли ж (Богун) помітив сильне військо, відступив до Монастирищ, і заразом остеріг через спішних післанців Хмельницького, а сам замкнувся в тій твердині і відбив кілька разів наших, з немалою їх шкодою. Самого вождя пострілено стрілою в лице, і він перший окровавив ту облогу, а одначе доказав того, що замок спалахнув в огні, і Богун, стративши надію на оборону, серед замішання й огню непомічений втік. Але коли хтось в такім ґвалті крикнув: "Орда, орда йде", наші як попарені кинулися тікати, покинувши не тільки місто з усею здобичею, але навіть свої вози і тягарі, ранених і хорих, так що за ту ніч сім миль пробігли. Очевидно, була поголоска, що Хмельницький з Татарами надходить на одсіч, і він справді був у тій дорозі-але прийшов за кілька днів по всьому [10]).

Але найбільше причинилось до популяризації сього епізоду оповіданнє Коховского, котрого центром він зробив ту славну рану Чарнєцкого:

Гетьман довідавшися про незгоду між козацькою старшиною, спішно

вирядив 10 тис. панцерного товариства і 20 тис. райтарів, під проводом Чарнєцкого, досвідченого вояка, прославленого особливо своєю невтомною проворністю, котрою він використовував всяку оказію. Була середина зими(!) і ріки були сковані ледом. Спішним маршом хоругви пройшли в Україну, наче простеленими на болотах мостами, і перед усім зійшлися під Уманем. Захопивши несподівано країну, вожд рішив приступати до всього що стрічалось на дорозі: окружаючи військом, без усяких насильств, з початку обережно розвідувався про людність, коли ж переконувався про непокірність-здобував і витинав, як Ягубець, Липовець, Погребище й инші міста, і військо ставало все охотніше і від успіхів нестримне. Чутка про сей наступ кінець кінцем збентежила повстанців. Не слухаючи наказів Хмельницького, що заохочував їх до боротьби, вони замикалися в містах, нищили припаси й фураж. Вважаючи швидкість єдиним способом знищення неприятеля, Чарнєцкий розислав на всі сторони під'їзди, використовуючи ситуацію-поки не довідався, що Богун іде на нього з вибраним військом. Рішив стати з ним до бою-але у Богуна була лися вдача: як лис показує собакам то зуби то хвіст, так сей то силу то хитрість. Вибаблюючи на бій підвів Чарнєцкого під укріпленнє Монастирищ-щоб тут використати против нього вали й рови й усі звичайні свої штуки. Той так само жваво кинувся на приступ, як на полевий бій. З криком і лоскотом пішли хоругви, стараючись для більшого страху удати як найбільші сили. Вали були вже в їх руках і зарубавши сотника Дрозденка почали вони розбивати палісади, сподіваючись здобути місто-коли несподіваний випадок розбив се завзяттє. Чарнєцкий літаючи серед стріл з своїми розпорядженнями без шолома і наличників, дістав з гвинтовки рану в обідві щоки, майже смертельну. Все піднебіннє вирвала йому куля й кров позбавила його не тільки голосу, але й віддиху. Півживого зняли його з коня товариші й підтримували, поки він підвівшись виплював кров і спитав присутніх-чи вже місто здобуто? Довідавшись, що місто не піддається, а наші збентежені його пригодою, він схвилювався, і кров пішла ще сильніше. Тим часом Богун з його звичайною проворністю в забіганню і витривуванню небезпек, вирвавшися з вибраною кіннотою, підняв крик на татарський спосіб, аби навести страху, що наближається підмога. Отже недостача потрібної для облоги артілєрії і всякого иншого знаряддя, гостра зима, труднощі в фуражуванню, гололідь, на котрій коні падали, і взагалі занадто були змучені, щоб могти витримати свіжі сили неприятеля, випадок з Чарнєцким й ріжні міркування захитали настрій війська, так що

воно кинуло не тільки Монастирище, але й Україну взагалі, як найспішнішим маршом, так як би від рани одного всі стратили дух. Але се не було нерозважно; бо як би ще хоч маленька проволока, затопила б їх Україна своїм військом. А Чарнєцкому ся невдача більше завдала жалю, ніж ся рана, що не загоїлася до кінця його життя, і він мусів носити бляшку на піднебінню, аби воно йому не перешкоджало говорити [11]).

Таким чином сей похід, очевидно надхнений Чарнєцким з його гаслом: “ані на лікарство не лишити Руси”, видохся й згубився в серії дрібних карних експедицій, крівавих, огидних, але кінець кінцем безрезультатних-як що не рахувати того, що вони мабуть дали нові імпульси переселенням з Правобічної України на схід, що почали масово розвиватися з минулого року. Навзаєм ретірада польского війська викликала нову утечу шляхти з козацького погранича. “Місяця мая 7 дня по великодні в півпятій неділі, волинська шляхта від Корця, скоро тільки довідалася, що військо від Чуднова уступилось назад під Острог, знову почала з домів своїх виїзжати за Стир” (Єрлич).

Альбр. Радивил не без рації завважає з приводу сього наїзду: "Богатьом се не подобалось, і в числі їх був і я; бо результат був тільки той, що навбивали селян, позабирали провіянт, що міг би нам придатись, коней зробили нездатними до війни, і вернулися без слави, але обвантажені здобичею. А навіть чув я від самого короля, що хоч могли зловити визначного бунтівника [12])-але взявши 10 тис., чи золотих чи угорських червоних і зрушені милосердєм, вони пішли назад, з немалими втратами. Сам привидця Чарнєцкий, ранений в лице з самопалу, пішов скрівавлений і прикрашений шрамами" [13]).

Новіший польський історик іронізує над таким "особистим і утілітарним становищем" старого канцлєра, що жалував того даремного спустошення- не передчуваючи для кого щадить той "наш край" Чарнєцкий [14]). Такий підхід в оцінці звірств XVII ст. лишається характеристичним документом польських настроїв початку XX століття.

Але польські наїздники помилялись, щиро чи не щиро, пояснюючи чи виправдуючи свою спішну ретіраду з України наступом головних сил Хмельницького. Військо козацьке трималось на поготові, але не наступало. Людність трівожно оглядалась на всі боки, сподіваючись заповідженого королівського наступу польських і литовських військ на знищення руської віри і народу. При кождім руху польського або литовського війська починалася трівога, людність починала тікати до безпечніших сторін.

Климент Старушич розповідав напр. одному путивльському вістунові; 5 (15) січня були в Чернигові загонщики від маршалка в городі Чорнобилі і побили козаків, що були тут на заставі, і в Київі 5 січня була велика трівога, і гетьман Хмельницький велів київському полковникові Антонові йти з усім своїм полком в похід за Поляками; але Поляки з Чорнобиля пішли назад до маршалка, до Степани, й козаки за ними не пішли [15]).

Межигорські монахи, що пішли з свого монастиря після Єрдану, оповідали в Яблонові в місяці лютім: Писав до Межигорського монастиря "пан з Чорнобиля", щоб ігумен з братією не лишалися в манастирі, аби їх Ляхи не побили; бо як прийдуть Ляхи, то всіх ченців побють. Кияне з Київа перевозяться на сей бік Дніпра до Переяслава, зо всім. У чернигівського полковника Пободайла за Стародубом був бій з Ляхами; козаки зловили

двох Ляхів, і ті козакам розповіли, що Ляхи збираються обманути гетьмана Б. Хмельницького і козаків мирним договором, а як козацьке військо після договору розійдеться до дому і не буде стерегтись, тоді Ляхи й прийдуть на козаків війною [16]).

Далі (с. 508) ми побачимо, як пояснЯв король припиненнє польського наступу молдавськими подіями.

Примітки

[1]) Четверта неділя була 26 н. с. березня.

[2]) Польські справи 1653 р. ст. I л. 175, оригінал з країв потлів і дещо трудно прочитати.

[3]) Акты Ю. З.Р. VIII с. 362.

[4]) Себ то коло 6 н. с. квітня.

[5]) искратчи.

[6]) Звертаю увагу на сей цікавий вираз: городы гетманские.

[7]) В оригіналі в третій особі: того он, Иван не упомнит.

[8]) Звідомленнє Матвеева, безгл. столбцы 74 ч. I.

[9]) Теки Нарушевича с. 115-6; кінець листу, про приїзд Лупула до Камінця, подам далі.

[10]) Ч. III с. 84-5, Величко повторює се оповіданнє з деякими своїми, неважними додатками.

[11]) Коховский I с. 361-3, перекладаю свобідно, не йдучи за всіми плетіннями його схолястичної риторики. В скороченню, з деякими

прикрасами, повторене се оповіданнє у Грабянки с. 118. В літературу пішли головно всякі польські й українські перерібки Коховського і Твардовского- див. Костомаров с. 511-2, Равіта-Ґавроньский II с. 228-230.

[12]) Мова мабуть про Богуна.

[13]) Memoriale в ркп. Осол. 117 л. 191. Наведу ще невеличку записку Ґоліньского: “На Україні військо наше розбило козацький полк і гетьман їх Болуг(!) утік до Церкви (се “Монастирище”), там замкнувся й боронився. Наші побоялися, щоб не прийшли більші сили татарські й козацькі йому в поміч, і відступили від Церкви; вирубали кілька міст з козаками і ріжною Руссю” (с. 621). В реляціях нунція 29 березня: “Пішла чутка про побіду нашу над великою партією козаків; останок їх сховався до одного українського міста (citta dell'Ukraina), і написав до иншого міста, просячи помочи в людях і муніції, але сей лист наші перехопили, написали відповідь з обіцянкою помочи наступної ночи. Справді прийшли туди, проведені вояками, що добре вміли руської мови (lingua ruthena) і не обійшлося без різні мешканців, що рішилися боротися до упаду. Чекають потвердження сеї звістки”. В депеші 16 квітня: Минулої суботи (9 квітня) курієр з обозу привіз звістку, що наші порубали 500 козаків, що були під проводом славного ватажка Boham, а більша частина пішла в розтіч, троє старшин взято в полон, а самого Богама смертельно ранено; після сього війшли до Chonasterowicz (Монастирища) і там знайшли чималі запаси поживи, взяли богато коней і всякого добра.

[14]) Rawita-Gawroński II с. 228.

[15]) Польські справи 1653 р. ст. I л. 125.

[16]) Столбці Приказного столу, № 203.

ДИППЛЬОМАТИЧНІ ЗНОСИНИ (ЗИМА-ВЕСНА 1653), КРИМ І ПОРТА, МОЛДАВІЯ, ВАЛАХІЯ, СЕМИГОРОД, ПОСОЛЬСТВО БУРЛІЯ І МУЖИЛІВСЬКОГО ДО МОСКВИ 23 с. с. БЕРЕЗНЯ 1653, ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І РАДИВИЛ.

Гетьман тим часом мобілізував сили і на всі боки вів зносини, забезпечуючи собі поміч для війни, що йому загрожувала. Особливо жваві зносини були з Кримом-післанці снували туди й сюди, і ріжні відділи Орди, більші й менші, не вважаючи на зимовий час, то мандрували на Україну, то вертали до Криму, поки не було в них негайної потреби.

На різдвяних святах полтавський полковник сповіщав сусіднього воєводу, на його запитання:

Божиєю милостию великого государя Яна Казимира короля полского і великого князя литовского і иных єго королевского величества, тоєю жъ божиєю милостию от Богдана Хмельницкого гетьмана войска Запорозкого города Польтавы от Мартина Пушкаря польковника войска Запорозкого і наяснЂйшого вел. государя і в. князя АпексЂя Михайловича всея Русии самодержца і многихъ государствъ государя і обладателя єго царского величества ув украинный город Вульный его царского величества воеводЂ, ВладымЂру Михайловичу Новосынъцову о ГосподЂ радоватися! Писалъ ты ко мнЂ довЂдуючи ся про крымъских і нагайских і про всяких воєнных людей, що бы мЂли под украинныє города войною подходиги єго царского величества. А тепер тых Татар у нас у ПултавЂ немашъ, і не слыхати; мирно живуть со всЂми; і не чайте їх к себЂ, бо у пана гетмана козакъ муй тепер былъ, і вЂстей жадных нЂмашъ про тЂх людей. А затым тебе Господу Богу поручаю. Писанъ в ПултавЂ. 30 декамвря 1652.Т. милости всего добра зычливый приятель Мартин Пушкар, полковник войска Запорозкого полтавский [1]).

А вже два тижні пізніше путивльський пушкар бувши в Переяславі на ярмарку, чув як там викликали від гетьмана оповіщеннє, щоб у Переяславі, в селах і хуторах (деревнях) люди хліб стоячий молотили, до міста везли і в ямах ховали, і худобу тримали в місті або в лісах, тому що будуть в Переяславі і в околиці його Татари-йдуть на поміч козакам на Поляків [2]).

Остороги були зовсім не зайві, бо з сих татарських маршів і постоїв виникали суперечки і бійки. Ханський товмач оповідав в Криму московському послові: кримські й ногайські Татари, що ходили гетьманові й козакам в поміч против королівських людей, бувши в довгім стоянню витратились і почали забирати у козаків фураж. Козаки за те побили богато Татар, і хан посилав до гетьмана “копичея” з листом, що гетьман недобре з

ним поступає: покликавши Татар, велить їх убивати,-нехай надалі так не робить і козакам заборонить [3]).

7 (17) лютого товмач оповідав, що він чув від ханського скарбника: Б. Хмельницький прислав послів з листом, що на нього йде польський король з Ляхами і Німцями ріжних країв. Він просить хана не порушити своєї присяги і не видати його ворогам, а прийти в поміч з Ордою, або прислати царевича. Турецький султан велів також своїм пограничним башам помагати козакам. Хан радився над сим з башею, з нуреддіном і з ближніми людьми, і рішили козацьких послів відправити негайно, а з ними скарбникового дворянина Імельдеша за вістьми: аби гетьман післав козаків під неприятельський табор по язика і прислав його зараз ханові з Імельдешом. А якби ніяк язика не вдалось дістати, то має Імельдеш напевно довідатись, чи сам король іде на гетьмана і козаків? скільки з ним війська? яких країв Німці йдуть і скільки? Хто гетьманом і инші старші? Коли напевно йде сам король, то сам хан піде в поміч Хмельницькому з царевичами і Ордою; коли йде тільки гетьман (польський), то хан пішле тільки царевича. А тепер в усякім разі хан посилає “перед собою” до гетьмана ширинського бея Мельдейгірея, аринських беїв (князів), та Кураш-мурзу, з 30 тисячами, і вони скоро підуть походом [4]).

Чотири тижні пізніш (5 н. с. березня) говорив московському послові Мамет-бей, що на Хмельницького дійсно йде король з великим військом, і гетьман з козаками й Кримцями підуть против Ляхів. Крім того гетьман писав до турецького султана, щоб той йому також прислав своє військо. До Мамет-бея писав також польський король, щоб він прислав свою орду на козаків, але він на се не пристав, бо він слухає турецького султана. Сам хан з царевичами й Ордою піде в поміч гетьманові на короля весною діждавшися кінського корму, і таку вість післав султанові [5]).

4 (14) квітня Татарин Муса оповідав послові, що того дня приїхало від гетьмана четверо козаків і привезли двох Ляхів-язиків. Оповідали сі козацькі посли, що 20 тис. литовських людей несподівано напавши здобули три козацькі городи-Животів і ще инші (мова як бачимо про березневий рейд). Козаків в тих городах вони порубали з жінками і дітьми, і тепер козакам від панів утиск великий. Нехай хан іде в поміч, а перед собою спішно вишле “муйнацького царевича та перекопського бея, аби Поляки не

наробили більшої шкоди” [6]).

Про гетьманське посольство до султана писав австрійський резидент з Царгороду 21 лютого: “Сіауш-баша з Сілістрії повідомляє, що до нього приїхав козацький посол, в дорозі до Царгороду; Хмельницький просить помочи у Татарів і Турків, бо Поляки зібрали великі сили і особливо з Німеччини дістали богато війська. За се обіцює служити султанові. В Царгороді певні, що буде даний наказ вислати 5-6 тисяч Турків йому в поміч [7]).

Такі ж відомости мали і в Варшаві перед відкриттєм сойму. Просячи помочи у цісаря, король звертав його увагу, що Хмельницький крім Орди прихилив на свій бік Молдавію й Валахію, лякаючи їх Татарами. Просив помочи від Турків, і з Царгороду такі вісти, що дістане в підмогу сілістрійське військо.

Але кінець кінцем австрійський резидент в Царгороді доносив свому урядови, що Порта дала дозвіл іти в поміч козакам з Сілістрії та її пашалика хто хоче, але самого сілістрійського башу з формальною підмогою не хоче посилати [8]). Так що з сеї великої турецької хмари пішов лише малий дощ.

Зносини з Молдавією і Валахією з сих часів на жаль мало відомі. Від Ракоція приходило посольство в березні-Юрий Рац і Стефан Луч, вислані з Семигороду в середині лютого [9]). Відправляючи їх Хмельницький переслав з ними листа, що до нас заховався-з Суботова 29 березня [10]), але в нім він мало що написав. Констатував приязнь, дякував за посольство, просив і на будуче держати в своїй ласці-“аби наші вороги потіхи не однесли”, і з свого боку обіцяв бути готовим против кождого Ракоцієвого ворога. Все ж конкретне переказував устно через сих Ракоцієвих послів, так що се зістається від нас закрите. Тільки найближчі події показали, як богато тут зісталось невиясненого і не скоординованого, коли між гетьманом і Ракоцієм виявилася така яскрава розбіжність в молдавській справі. Чи гетьман і Ракоцій не виявили оден перед другим своїх дийсних замірів, чи збив їх з пантелику своєю двоєдушною тактикою старий Лупул, зістається перед нами закритим.

Від Лупула маємо лист до короля з Яс 25 березня, післаний з його

секретарем Кутнарским, що знов таки все головніше мав переказати устно [11]). З листу довідуємось що король дав Лупулові дорученнє до Хмельницького-очевидно як посередникові в замиренню (може бути в наслідок листу Хмельницького до короля, що він не бачучи ніяких наслідків від посередництва господаря вдався по посередництво до московського царя). Лупул послав до Хмельницького свого посла, і той привіз йому писану декларацію: господар сю декларацію Хмельницького негайно отсе висилає з Кутнарським. Судячи з виразів листу: "З сеї декларації, а також і з реляції сього мого секретаря цілком ясно буде в кор. мил., куди той чоловік цілить",-можно здогадуватися, що господар вважав висловлені в декларації побажання чи домагання неможливими, і поведінку Хмельницького осуджував-так само як у попереднім своїм посольстві, з патром Щитніцким.

Правдоподібно ся декларація Хмельницького була відповіддю на вищенаведені (с. 464) "статті" передані від Януша Радивила під увагу його тестя після наради в Городні, в місяці лютім, "з паном Медельнечером", і від Лупула переслані до Хмельницького, "за його рукою"-як значиться на московськім перекладі сих "статей", (привезених від Хмельницького з посольством Бурлія-Мужилівського). Правдоподібно, Лупул додав якийсь коментарій, устний чи письменний, до сих Янушевих пропозицій, і се незвичайно жаль, що ми не знаємо тексту сеї декларації, котрою гетьман відповів на проєкти свого нового свояка і посередника, Януша, бо ж його позиції й поглядам він надавав велику вагу. З короткого відзива Лупула в його листі до короля мусимо домірковуватися, що гетьман наш в своїй декларації високо зніся над плянами полагодження козацької справи і своїх особистих плянів в тій маґнатсько-шляхетській площині Річипосполитої, що йому показував Радивил. І тим більша шкода, що ми сього не маємо текстуально.

Крім декларації післаної Лупулові гетьман мусив щось написати безпосереднє й Радивилові, тим більше, що в "статтях" були й деякі безпосередні побажання і претенсії його до Хмельницького-аби він не забороняв жовнірам входити до Стародубського повіту (що рахувався за в. кн. Литовським) і не перешкоджав Радивилові господарити в його староствах: Лоївськім і Любецькім. На жаль, про се правдоподібне посольство я тепер ще нічого не можу сказати. Маємо звістку про посольство від Хмельницького до Радивила з літа 1653 р., коли їздив у

посольстві від війська Запорозького "Васько Томиленко, і привіз вісти про пляни Польщі й Литви, приборкавши козаків, іти потім спільними силами на Москву [12]). Очевидно, се посольство Томиленка було одним в ряді посольств, якими обмінявся гетьман козацький з гетьманом литовським, від часу їх посвоячення, коли Радивилові схотілося посередничити між гетьманом і королем, і взагалі грати ролю в українсько-польських відносинах.

Але що головно займало гетьмана і старшину в сім часі, то се без сумніву переговори з Москвою. Посольство Богдановича і тов. принесло в січні серйозні обіцянки московського уряду в козацькій справі: московський уряд поставить перед польським урядом козацьку справу, як свою, і коли Польща не сповнить сих козацько-московських домагань, він витягне з того відповідні консеквенції, піде і на розрив з Польщею. В перших днях березня до гетьмана вислано стольника Якова Лихарева і піддячого Івана Фомина, з повідомленнєм, що московське правительство рішило вислати до короля великих послів для замирення козаків з королем. На жаль ми знов таки не маємо ні інструкції даної Лихареву, ні звідомлення його з того, що вони говорили з гетьманом: ми знаємо тільки, що говорили Бурлій і Мужилівський, вислані до Москви від гетьмана і війська, щоб подякувати за се посольство і оповіщений ним намір царського уряду: взяти козацьку справу за свою:

"Гетьман Б. Хмельницький і все військо Запорозьке прислали своїх послів з подякою. Й. цар. величество прислав до гетьмана і всього війська стольника Я. Лихарева і піддячого, щоб об'явити свою ласку: хоче він, цар, задля православної християнської віри і святих церков замирити усобицю їх з Поляками через великих послів. Гетьман і все військо утішились тою царською ласкою і набрали твердої надії. Вони написали лист до короля і панів сенаторів, щоб вони відложили війну на якийсь час, тому що цар посилає до короля своїх великих послів, аби церкви божі не руйнувались і усобиця з Поляками замирилась, і післали того листа з одним бранцем" [13]).

Листи гетьмана і Виговського вислані з Бурлієм і Мужилівським датовані 23 с. с. березня,-се дає нам опорну хронольоґічну дату для сих подій. Очевидно, московське посольство приїхало до гетьмана коло 25 н. с. березня-в момент коли відкривався польський сойм в Берестю і одночасно з ним розвивався волинський, а за ним, чи одночасно з ним-подільський

рейд. Я мав нагоду запитувати з листу гетьмана його згадку про польський наступ, тут наведу цілий сей лист, в перекладі з московського перекладу (з покороченнєм неінтересних стилістичних ампліфікації-як цінну характеристику ситуації:

Божою милостю вел. государеві і т. д. Б. Хмельницький гетьман і все військо Запорозьке до лиця землі низько чоло бємо. Чекаючи милостивої ласки твого цар. величества як царя православного, ми за весь сей час неприятелям всього православія Ляхам не давали ніякої причини до війни, ані давати мислили-доки не наступить високе і милостиве рішеннє твого цар. величества, як царя православного. Але вищесказані неприятелі під теперішній час замість комісії зрадою війшовши в наші границі з 15 тис. війська, кільканадцять городів спалили, невинних людей-християн, мужеської і жіночої стати, дорослих і малих витяли, церкви східні до ґрунту знищили, нарешті й духовних мукою нестерпною на смерть замучили. Тому бачучи таке гоненіє на нашу православну руську віру, і такі насильства над східніми церквами, що вже й до нас наближатися почали, умислили ми, взявши в поміч всемогущого Бога, піти против тих иновірців, аби принаймні на Україні, в самій столиці- Київі, а також у сій частині Малої Росії могли доми божі оборонити, і на будуче в наругу не давати.

А тепер до вашого цар. вел. послів наших Кіндрата Бурлія [14]) і Силуяна Мужилівського посилаємо, низько до лиця землі чолом бючи, аби в. цар. вел. як цар православний, нераз обіцявши нам свою милостиву ласку, подав поміч і пораду нам, слугам своїм, і не давав в наругу нашої православної віри і східніх церков. Також в. цар. вел. відомо чинимо, що недавніми часами йшли до нас посли від королеви її м. шведської Христини, в яких справах-не можемо знати, бо Ляхи тих послів зловивши до короля відіслали, а до нас не пустили. Тому ми хотячи того певно довідатися, доручили сим же послам нашим, в. цар. вел. наш низький чолобитний поклін віддавши, коли в. цар. вел. дозволити зволить,-одному з нашими листами до королеви її м. шведської поїхати [15]). А другого свого товариша до нас сюди з грамотою в. цар. вел-ва відправити. Коли ж воля й наказ твого цар. вел. була така, щоб нам послів до Швеції не посилати, то зволь усіх їх ласкаво назад до нас відправити- бо ми як щирі слуги на раду твого цар. вел. у всім покладатись готові.

Ширше ж про се словесно згадані посланики твому цар. вел. вірно

розповідять- т. цар. вел. зволь їх ласкаво вислухати і негайно відправити і т. д. Дано з Чигрина березня 23 дня р. 1653 [16]).

Разом з сим листом до царя посли повезли цілу купу инших. Від гетьмана до царського “дядьки”, найближчого до нього боярина Бориса Морозова, до царського тестя Іллі Милославского, до Гр. Пушкина, бувшого посла до короля, що з того часу видко вважався специялістом в польсько-козацьких справах. Було також проханнє до патріярха. Виговський писав до Лихарева, що тільки що був у посольстві [17]). Всі сі листи одначе мали тільки етікетальний характер: гетьман просив всіх сих великих осіб помогти успіхові його послів.

Головним пунктом посольства було прохання до царя, щоб прийняв військо в свою протекцію і поміг на Поляків в розпочатій війні. В “розговорі” з боярами 2 н. с. травня Бурлій й Мужилівський, висловивши вище наведену подяку цареві за його посередництво, підняте на себе в відносинах до Польщі (с. 488), розповіли про нову неправду польську-що король обіцяв на день 24 березня прислати до козаків своїх комісарів: Маховского і Чарнєцкого, а натомісць післав своє військо, що поруйнувало міста і людей невинно замучило. Гетьман вислав против них полковника миргородського і полтавського-їх Бурлій і Мужилівський уже стріли в дорозі; сам збирався вийти до війська виславши послів; має під рукою коло 50 тис. Татар і післав до хана щоб ішов в поміч. Миритися з Поляками козаки більше не хочуть, тому що вони ніколи не заховують договору. Просять царя прийняти під свою руку гетьмана з усім військом і прислати їм поміч. Турецький султан і хан кримський нераз запрошували їх до себе в підданство, але козаки не хочуть іти в підданство до бісурмена, тільки до царя. Не противляться і замірові царя помирити їх з Поляками своїм посередництвом-тільки просять в такім разі скоро післати до Поляків свого гінця, щоб вони на військо Запорізьке не наступали і ніяких задорів не чинили.

Другим пунктом було проханнє до царя, щоб він пропустив послів до шведської королеви-довідатися, з чим вона посилала своїх послів до гетьмана, тих що перейняли в дорозі Поляки; для контролі цар може післати з ними свого чоловіка, щоб йому було відомо, про що вони переговарюватимуться з шведським урядом [18]).

Пізніше, повертаючи на Україну Мужилівський представляв, що сей пункт-

про перепущеннє послів до Швеції вони мусіли піднести для замаскования своїх переговорів з царем про перехід їх в царське підданство, бо Татари останніми часами стали дуже підозріливо ставитися до частих козацьких посольств до Москви, і в Москві їх татарський посол розпитував, чому се вони так часто їздять: чи не змовляються з Москвою на Татар, і Мужилівский перед ними закрився сею шведською справою [19]). Але сьому пунктові і він, і гетьман очевидно надавав велике значіннє.

Привезли посли також Радивилові статті, незадовго перед тим прислані гетьманові від Лупула. Заховались вони в актах посольства на жаль без коментарія,-і не знати, що хотів доказати ними гетьман: чи заімпонувати Москві тим інтересом, що виявляє до його справ некоронований король Литви, чи хотів ними натякнути, що на литовськім пляцдармі, як що він стане театром московських і козацьких операцій, вони можуть знайти коли не поміч, то нейтральність Радивила.

Треба сказати, що сей факт деякої суголосности козацтва з Радивилом і його партією підчеркувався, перебільшувався і швидко обростав леґендою. Вона трактувала Хмельницького й Радивила як свояків і союзників. Брянські вістуни, бувши в першій половині березня с. с. в Стародубі чули там, що на четвертім тижні посту (23-30 березня н. с.) буде сойм у гетьмана, і у князя Радивила також сойм, з обох сторін думатимуть про замиреннє, а коли не договоряться про згоду-буде бій [20]). Мова про Берестейський сойм- але характеристично, що він представляється як сойм Радивила.

Після сойму, в травні, московські вістуни таке чули в Витебську і в Вильні: Б. Хмельницький хоче їхати сам до турецького царя-просити його щоб прийшов йому помагати на польських і литовських людей; а князеві Янові Радивилові його свояк син Хмельницького Тимофій писав: коли ти хочеш жити з нами в приязни (в совете)- ти на нас не ходи” [21]).

Могилівець Гаврилко оповідав в Дорогобужі московському вістунові, що Радивил розпустив своє військо, лишивши трохи вояків, і з Хмельницьким битись не хоче, тому що син Хмельницького Тимофій став Радивиловим свояком. Радивил з Хмельницьким порозумілися так, що Хмельницький з козаками на Литовську землю на ходитиме, а Януш Радивил на козаків не ходитиме і Полякам не помагатиме, і на тім заприсяглися [22]). Київський

міщанин “Федір Лукіянів” оповідав у Соснині: Волоський господар Василь писав свойому зятеві гетьманові литовському Ян. Радивилові, щоб він з гетьманом Б. Хмельницьким і козаками не бився, а замирився, аби він не стратив маєтків своїх, як сенатори польські, і Ян. Радивил писав до господаря і до Б. Хмельницького, що він з ними битись не хоче [23]). Печерський уставщик, приїхавши до Путивля в перших днях липня розповідав: Радивил посилав до обозу Хмельницького своїх післанців з тим, що він з Б. Хмельницьким битись і королеві помагати не хоче; гетьман Хмельницький тих післанців обдарував і відправив до Радивила, а полковникам переяславському, ніжинському і чернигівському написав, щоб козаки з Радивиловими людьми бою не зачинали, але їх стеріглись, бо він Радивилові не вірить [24]) і т. д.

Правда, поруч того далі ціркулювали-не вважаючи на крайнє українофобські настрої короля, леґенди про те, що король також шукає згоди з козаками, або навіть- стоїть в порозумінню з ними, і всі воєнні пляни належать тільки тим бісовим панам-радам, чи сенаторам польським. Ті вістуни, що чули в Витебську і Вильні про кореспонденцію Тимоша з Радивилом, чули також, що сенатори королеві не вірять і на козаків іти не пускають: кажуть, що він усе робить в порозумінню (по совету) з Хмельницьким [25]). Служебник путивльського Грека, висланий за вістями в квітні, побувавши на Поділлю, в Галичині і включно до Яс, довідався більше. Коли король був в Варшаві, між королем і “панством” була суперечка за козаків; король не захотів битися з козаками, і “панство” за те повстало на короля і хотіло його вбити; тепер же король “подався на їх панську волю”: післав наймати вояків до Швеції, і король шведський прислав 20 тис. піших і 12 тис. кінноти в збрoї, а сподіваються і його самого. А польський король посилав до гетьмана Хмельницького простого мужика з таємним листом зашивши йому в одежу- написав Хмельницькому, щоб він польські заміри знав і остерігавсь, а він, король, іде на нього против волі, “для панства”. Хмельницький, одержавши листа, віддав післанцеві свою одежу в чім сидів, а сам зараз післав до кримського царя, просити в поміч; і до турецького царя також. А “панство” постановило з московським царем не сваритись, щоб не стягнути на себе московської війни з козацькою, і в крайности готові віддати Смоленськ, аби цар не приймав до себе козаків [26]). А козаки-еміґранти, що прийшли з Кремінчука

“на вічне життя” до Вольного в травні, знали не менше не більше, що “Ляхи короля Казимира вбили, за те що він стояв за православну християнську віру, і вибрали собі королем польської віри пана Ракочія” [27]). Зовсім так як свого часу розповідали за Володислава.

Примітки

[1]) На звороті адреса: “Вольновскому воеводѢ ВладымѢру Михайловичу Новосынцову сиє писанє пилно отдати належит”, печатка вибита на звороті на зеленому воску, невелика восьмикутня,-Московського столу ст. 246 л. 221. Переклад сього листу в Актах Моск. Гос. II ч. 503.

[2]) В тім же столбці л. 246 і 252.

[3]) Кримські справи кн. 34 л. 146.

[4]) Кримські справи кн. 34 л. 129-131.

[5]) Тамже л. 137-8.

[6]) Тамже л. 142.

[7]) Жерела XII с. 192.

[8]) Жерела XII с. 192, 194-5.

[9]) Transsilvania et bellum boreo-orientale I с. 247.

[10]) Тамже с. 257.

[11]) Жерела XII с. 194.

[12]) Акты ЮЗР. III с. 495.

[13]) Акты ЮЗР. III с. 489-перекладаючи я старався очистити сю реляцію від ріжних московських прикрас, що вони дістали в московськім перекладі.

[14]) В московських перекладах найчастійше: Бурляй, або Бырляй.

[15]) Тут в копії прогалина, але зміст легко доповнити.

[16]) Акты ЮЗР. VIII с. 362-3.

[17]) Вони містяться в столб. 5822 Малорос. приказу; крім вичислених листів до Морозова, Милославского, Пушкина, Лихарева маємо тут брульон відповіди царя і Милославского Хмельницькому, опис авдієнцій і короткі довідки про дарунки роздані давнішим козацьким посольствам: Савича-Мозири і Богдановича.

[18]) Акты ЮЗР. III с. 489-90.

[19]) Безгласні стовбці № 74 ч. 1 л. 45.

[20]) Акты Москов. госуд. II с. 316.

[21]) Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 290.

[22]) Тамже л. 360.

[23]) Тамже л. 381.

[24]) Тамже л. 368.

[25]) Польські справи 1653 ст. 1 л. 290.

[26]) Акты Моск. госуд. II с. 318.

[27]) Тамже с. 321.

СУЧАСНІ ПОГОЛОСКИ, СОЙМ В БЕРЕСТЮ (БЕРЕЗЕНЬ-КВІТЕНЬ

1653), ВПЛИВИ РАДИВИЛІВ, ПОЛЬСЬКІ ЗАХОДИ ЗА КОРДОНОМ, МОЛДАВСЬКА СПРАВА, ПОСОЛЬСТВО ЛУПУЛА, СМЕРТЬ АД. КИСІЛЯ, 3 ТРАВНЯ 1653, МОЛДАВСЬКА УСОБИЦЯ.

Стародубські політики не без рації назвали берестейський сойм соймом Януша Радивила: як і городенська нарада він був властиво нарадою короля з литовськими маґнатами, а се було рівнозначно нараді з Радивилом і його людьми. Коронних сенаторів прибуло до Берестя незвичайно мало. Шляхетські депутати також всяко ухилялися від сього сойму. Старий Твардовский гірко нарікає в своїй поемі на се поколіннє, которому "так уже сприкрилася послуга-що не тільки в бою, але і дома, в деякім спокою, спускали ми руки, коли приходилось подумати про поміч і оборону". Але сей абсентеізм мав богато причин!

Не тільки незвичайність місця, за границями Корони, куди неохоче їхали "коронярі". Коховский поясняв, що місце було добре з огляду на свою близькість до московської границі і до козацької території-тих огнищ небезпеки, що треба було мати перед очима, але очевидно, не сі мотиви вплинули на вибір сього місця! Їхати ж туди коронярам з тих самих мотивів-не хотілось. Впливав і страх пошести і страх перед перспективою величезних претензій короля до шляхетської кешені, зазначений вище в його инструкції соймикам-котру так само трудно було приймати як і відхиляти, а тому найкраще-при тім не бути!

Литовські ж маґнати й шляхта вважали потрібним ушанувати яко мога сойм зібраний на литовській території. А сі маґнати й шляхта в величезній більшости стояли під виливами Радивилів, безпосередніми і посередніми. Радивили ж-поділені звичайно на ріжні, доволі незгідні між собою фракції (досить згадати, що Януш Радивил, голова лінії "на Біржах" був провідником дісідентів, а Альберхт Радивил, канцлєр в. кн. Литовського і голова несвижської лінії-був стовпом клєрикалів!), сим разом були в згоді між собою і виступали досить одностайно, диктуючи свою волю сенатові й посольській палаті, і змушуючи рахуватися з своїми поглядами короля. Наданнє Янушові Радивилові, кальвинові, голові дісідентів, виленського воєводства-найвищої гідности в. кн. Литовського, що сталось на сім соймі не вважаючи на розпучливу опозицію духовних сенаторів і всіх клєрикалів, було яскравою ілюстрацією тої уважливости, яку король мусів виявити до хазяїв країни-і хазяїв сойму! Коли Януш приїхав на сойм, в супроводі 3

тисяч війська, йому зроблено стрічу якої мабуть не удостоївся й сам король [1]). Се був дійсний хазяїн, а не титулярний тільки!

Сі хазяї сойму в козацькій справі стояли на становищі мирного залагодження, і тому не могли бути великими прихильниками ні воєнних алярмів короля, ні надмірних дійсно-в таких тяжких матеріяльних умовах-його вимог воєнних кредитів. Януш Радивил стояв за замиреннє з козаками, за уступки Хмельницькому й старшині, як ми знаємо. Його тесть Лупул, приславши з своїм секретарем Кутнарским листи і устні реляції королеві, канцлєрові-і свому зятеві, в унісон з ним підносив потребу замирення і висував свою посередницьку ролю [2]). Король доручив обом канцлєрам, коронному і литовському поговорити в сій справі з Ян. Радивилом і висловити свої гадки. Ясно, що оба Радивили так само мусіли висловитись, більш або менш рішучо-за компроміс і переговори. З пізніших листів Лупула і Кутнарского до короля бачимо, що Кутнарский одержав від короля "пункти", правда в устній, а не писаній формі. Господар мав їх передати Хмельницькому, очевидно в відповідь на його декларацію [3]). Через ті нещастя, що впали на Лупула, він не міг їх зараз же переслати Хмельницькому, говорив тільки з його сином на сю тему; але при першій можливости обіцяв післати в тій справі до самого гетьмана. Кутнарский при тім вважав своїм обовязком остерігти короля, щоб він не покладав дуже великих надій на вислід сих переговорів з огляду на такий неспокійний і лукавий характер старого Хмельницького [4]). З того можемо міркувати, що рішення короля і сенату в Берестю були винесені в цілком серйозних і позитивних тонах: старатися привести до замирення з козаками через Лупула і доручити йому далі вести переговори з Хмельницьким.

Формального посольства від козацького війська сим разом не було, але як ми вже бачили (с. 500)-козацькі посли оповідали в Москві, що як стольник Лихарев об'явив гетьманові рішеннє царя про посередництво, то гетьман і військо післали з якимсь бранцем листа до короля, просячи відложити війну і чекати сього посередництва. Вони кажуть далі, що король і сенатори мали замір вислати з сойму на 24 день березня (мабуть ст.ст.-3 квітня н. с.) своїх комісарів: Маховского і Чарнєцкого. "І в тім вони збрехали: на час комісію не прислали, а замість комісії зібрали війська свої-хоч знали, що царське величество хоче помирити їх без крови; богато городів і міст зруйнували і людей невинно замучили. Гетьман, побачивши їх неправду, а

не хотячи бачити знищення церков божих і православної віри, збирається против тих неприятелів, і відправивши послів хотів іти на збір війська. Посли в дорозі уже здибали миргородського й полтавського полковника, що йшли до обозу; Татар таких що кочують близько козаків, буде з 50 тис., і до хана на поміч гетьман теж посилав, і він обійцяє поміч" [5]).

Ся звістка, нібито як раз Чарнєцкий і Маховский, що наступали в березневім рейді, мали приїхати в початках березня комісарами, а натомість виступили на чолі війська, робить трохи дивне вражіннє-чи не помилилися тут в чім небудь московські дяки? Але що на сей час припадає терін комісії се пише і гетьман, і подтверджує наведене вище звістка Theatrum Europ.

Про посольство ж і Твардовский оповідав, що від Хмельницького приїздив, як він каже: вже третій гонець з перепросинами і благаннями від нього і цілого війська. В довжезних віршах Тв. описує відповідь короля, що вичитував гетьманові всі попередні даремні обіцянки, відкиненнє останніх умовісланих з Зацвіліховским і Черним. Король мовляв годився на замиреннє тільки в такім разі, коли б Хмельницький забезпечив його певною порукою спокою (с. 81). Та наскільки се відповідає дійсности, а не являється поетичною інвенцією, трудно сказати.

Про мобілізацію задніпрянських полків против польського наступу маємо ще й инші звістки. Так білогородський дячок, бувши за вістями в Зінькові, привіз таку саму вість, що в останніх днях березня с.с. пішли козаки з усіх городів на збір до гетьмана; полтавський полковник й инші полковники мали йти 9 н. с. квітня, бо король іде на гетьмана з великим військом. Поляки вирубали сім городів козацьких: Погребища, Могилівчик на Дністрі й ин. Говорили й про похід самого гетьмана, але чи він дійсно тоді виїхав з Чигрина, се дуже непевно: волинсько-подільський рейд скоро спинився, і грізні вісти про похід Хмельницького з усіми силами против нього теж не справдилися. Коли король і його прихильники сими вістями наганяли холоду на посольську палату, щоб зробити її охотнішою до асігнувань, то сей страх мабуть розвіявся до кінця сойму, і Радивили, будучи більш ніж хто в курсі дійсного стану річей, мабуть не залишили відповідно поінформувати послів в сій справі.

З сих усіх причин з ухвалами про кредити на оборону йшли дуже тяжко. Посли опиналися не рішаючись обтяжати свою братію. Наступ на козаків

урвався; Хмельницький просив згоди, Лупул пропонував посередництво, Радивили також подавали надії на мирне залагодженнє. Кінець кінцем чим більше король старався розворушити палату, тим холоднїша вона ставала. Одні годилися на посполите рушеннє, щоб тільки менше платити; инші заявляли охоту дати на наєм ланового війська, щоб не витягати “братії” знову в поле, як під Берестечком: найбільш тверді відмовлялись браком директив і брали “до братії”-на остаточне рішеннє свого соймику. Сойм кінець кінцем відкладено ще на два тижні, король рішив взяти палату постом і бдіннєм-“треба виголодувати послів, аби вибившися з сил пристали на справедливі способи”, записує його слова Альбр. Радивил. Останнє засіданнє трівало 28 годин без перерви, але результати були не блискучі. “Річпосполита лишилася з лихою обороною, зложивши надію на Бога і Матір Божу”, записує той же побожний мемуарист.

Рахуючися з такими перспективами, король ще перед соймом застукав в заграничні двері, просячи католицьких володарів в спільних інтересах підтримати Польщу. Польський посол 19 березня подав німецькому імператорові характеристичну з сього погляду записку, процитовану нами вже вище. Звертав у ній увагу, що катастрофа Польщі тяжко відбилася б і на німецьких, особливо австрійських землях. Хмельницький після битви під Батогом .завязав нові звязки: маючи за собою Татар і страшачи ними, він змусив стати по його стороні також і Молдавію з Валахією; просить помочи також у Турків, і з Царгороду пишуть, що він дістане в підмогу сілістрійське військо. Поміч татарську має забезпечену і веде переговори з Москвою. Не вважаючи на попередні прикрі досвіди з договорами, що приносили тільки все нові шкоди Річипосполитій, король мав надії на замиреннє, коли в місяці серпні молдавський господар взяв на себе посередництво. Але він повідомив сими часами короля, що козаків можна приборкати тільки зброєю. Як показує дотеперішній досвід, з початком червня треба сподіватись ворожого наступу, з величезними силами. Польща їм не може противстати. Видатків можна зібрати тільки половину. Особливо втрата Руси-найбільшої, богатої провінції, де була головна сила Річипосполитої, підтяла її сили [7]).

Після закінчення сойму виписав листа подібного ж змісту до старшого з курфірстів, архіепископа майнцького, новий підканцлєр коронний Тшебіцкий,-додавши до всього иншого ще й останню біду-погром Лупула, вірного союзника Польщі, і появу на його місці лукавого і ворожого

Польщі, а прихильного козакам нового господаря [8]). Слідом Тш. виїхав і сам до Німеччини, щоб на соймі імперії особисто підтримати польські прохання. Маємо його записку, подану 13 червня реґенсбурському соймові-про неї скажемо далі. Тепер ще одмітимо оден з диплЬоматичних маневрів повзятих на берестейськім соймі против козацько-татарської коаліції. Се посилка спеціяльного післанця Ст. Шиманьского не більше не менше як "до народу, Калмицького, до найстаршого мурзи, мурз і беїв", з закликом до походу на Крим, щоб відтягнути татарські сили від війни з Польщею! Послові доручено обіцяти іменем короля найвищому правителеві калмицькому 50 тисяч твердих талярів за сю послугу-і зіставити за ним Крим, коли війна з Кримом буде виграна! Був вистилізований лист від короля до сього "найвищого правителя, беїв і мурз", і окремий супровідний лист від канцлєра [9]). Але невідомо кудою пустився і як далеко заїхав з сими листами пан Шиманьский.

Повертаю до берестейських нарад. Кінець їх очевидно був захоплений молдавською справою. Після того, як Кутнарский поїхав собі спокійно з королівськими дорученнями в справі замирення з Хмельницьким, наспів посол Ракоція з листом 25 березня н. с., де той в дуже диплЬоматичних виразах оповіщав короля про свій розрив з Лупулом. Мовляв його інтриґи від початків панування в Молдавії; звернені против Ракоціїв (спочатку покійного батька, потім нинішнього Юрия II), і против їх союзника господаря Валахії, на котрого Лупул пробував іти й одвертою війною, змушують його, Ракоція, запобігти новим ворожим зусиллям невірного сусіда й пуститися в одверту війну против нього. Ракоцій повідомляє короля про се наперед, щоб той не дав себе звести яким небудь кривотолкам і підозрінням, ніби то задуманий наступ має під собою якісь ворожі для Польщі плани-щоб король прийняв до відома ті справедливі мотиви, які привели його, Ракоція, до сеї розправи з молдавським господарем, і не схотів боронити сього невірного і брехливого сусіда [1]1).

Дивним дивом, сього посольства і сього листу не згадав Альбр. Радивил в своїм досить докладнім дневнику берестейських дебат, і ми не знаємо, як поставився до сього Януш Радивил та инші свояки, хоч вони безсумніву добре знали про все [11]), і не могли не інтересуватись. Ракоцій писав свого листа вже по тім як його військо рушило на Молдаву і тоді як його посли ставилися перед королем, се військо вже опанувало Волощину, і Лупул уже

втік на польську територію. Хоча звязок з Берестєм мусів бути, значно тяжчий ніж з Варшавою і докладні вісти про молдавський переворот прийшли вже після приїзду Ракоцієвого посольства, серйозність положення мусіла бути ясна вже в той мент. Але діскусії в сій справі для нас пропали. Знаємо тільки, що збули Ракоцієвого посла ухильчивою заявою: король дуже жалує, що між християнськими князями знову приходить до кровопролиття; про які небудь кривди Ракоцієві і його союзникові з боку Лупула королеві досі не було нічого відомо, і він може тільки сумувати над нещастями, які спадають тепер на обидві сторони з причини сього конфлікту; конкретніше ж свої гадки він висловить пізніше [12]). Кубаля, обговорюючи сю відповідь, висловив здогад, що король відкладав справу, не хотячи рішати її під натиском Радивилів, що схильні були взяти сторону Лупула, тим часом як король схилявся в бік союзу з Ракоцієм, з огляду на те що Лупул звязався останніми часами з Хмельницьким. Відкладаючи відповідь до Варшави, король хотів порадитися з коронними сенаторами і мати їх голоси за собою-бо тут у Берестю їх майже не було [13]). Се вповні можливо, і стало ще ясніш, коли зараз по відправі Ракоцієвого післанця прибігли вістники нещастя від Лупула, з повідомленнєм, що Ракоцієве військо, разом з Басарабовим, несподіваним нападом захопило його край, сам Лупул утік до Хотина, просить дати йому схоронище в Камінці і благає помочи короля. Альбр. Радивил, записавши се в своїм дневнику-ввечері 21 квітня, додає тільки, що король посилав його того дня на розмову до Януша Радивила-щоб той згодився сполучити литовське військо з польським.

Януш збув його відповіддю, що він про се говоритиме з королем, і другого дня Альбрехт виїхав до Прусії, а король на полюваннє [14]).

Враженнє таке, що король хотів і Лупулового післанця збути чим небудь (теж може обіцянкою пізніш пошукати на се способу), не бажаючи взяти на себе ніяких обовязків, Януш тим був ображений, й инші Радивили зайняли холодну позицію. Януш не годився прилучати литовські війська до коронних, посилаючись на небезпеку від Москви, Шведів, козаків і т. д. [15]), і не вважаючи на наданнє виленського воєводства, зістався в опозиції, ображений такою королівською невдячністю для вірного союзника-Янушевого тестя.

З реляції нунція і венеціянського аґента, що інформував посла

Джустіаніані, виходить, що кілька сенаторських нарад відбулося в сій справі без усякого позитивного висліду. Не вирікалися рішучо Лупула, вважали можливим помогти, готові були трактувати його далі як приятеля і союзника-як то ми бачили з листу Тшебіцкого. Але вимовлялися проти підтримування Лупула польськими силами, налягали на потребу докладніших відомостей, як і з чиєї ініціятиви вибухнув сей інцідент: яку ролю тут грають Хмельницькі і яке становище займає Порта. Вважали потрібним післати на місце своїх певних людей, щоб попасти на сковзьке за відомостями інтересованих сторін, не накликати на себе війну з Портою і т. д. З другого боку-хотіли знати, яке становище займе в сій пригоді Хмельницький: чи він займеться сею справою, пішле в поміч Лупулові свої війська і таким чином відтягне свої сили від війни з Польщею, а може навіть-схоче замиритися з Польщею, щоб мати розвязані руки за Дністром, в війні з Валахією і Трансильванією?

"З приводу сих вістей-пише нунцій 25 квітня-з великою цікавістю чекають, що буде робити Хмельницький і чи не схоче дати помочи тестеві свого сина, тим більше що й причиною окупації (Молдави Ракоцієм) було бажаннє (Лупула) здобути Валахію для сина Хмельницького. З другої сторони, міркуючи, що (окупація Молдавії) мусіла статися з участю Турції, він (Хмельницький) мусів се знати, при тих зносинах, що він мав з Портою, і вона не могла статися без його згоди-бо з огляду на значні сили, які він має, (Турки) його респектують як свого союзника. Инші знову доводять, що Турція цінить його постільки лише, поскільки він займає Поляків і змушує до витрат, так що (Поляки) не можуть докучити (Турції). Вичікуючи, які рішення візьме Хмельницький, вони бажали б (в інтересах Польщі), щоб він поміг швагрові, бо з сього можна б сподіватися добрих наслідків (для Польщі)-бо він повинен був би подумати в такім разі про замиреннє з Польщею" [16]).

Король пішов так далеко в сих міркуваннях, що на авдієнції даній нунцієві, відкрив йому такий секрет припинення волинсько-подільського рейду: напад на Молдаву стався тому, що Хмельницький в тім часі був занятий польським наступом. "Тому його величество велів військові відступити на богато миль сюди, аби дати Хмельницькому свободу рухів і помогти швагрові-бо він певно захоче се зробити, коли не буде боятися нападу з нашої сторони". Але-додає чесний нунцій-сей відступ польського війська

не всі хвалять, бо Хмельницький міг подумати (не догадуючися такої запобігливости короля його молдавським плянам!), що відступ Поляків стався зі страху, і ще може попробувати атакувати їх, щоб у сім переконатися.

З другого боку, в побоюванню яких-небудь небажаних ускладнень ішли так далеко, що не похочували дати Лупулові пристановища в Камінці (пригадаймо поговірки про те, що Хмельницький обіцяв Туркам здобути Камінець); за краще вважали умістити його у Львові. Заразом з приємністю думали про ті величезні скарби, що він, як казали, привіз з собою на польську територію,-скільки б то на них можна було найняти війська [17]). А одночасно збиралися використати сю нову комплікацію як арґумент для західніх сусідів, щоб вони підтримали Польщу против можливих наслідків сеї авантури.

Як бачимо, мали про що балакати політики, і серед сього шуму майже непомітно пройшла смерть нашого старого знайомого, одного з стовпів мирної політики-воєводи Киселя, що постигла його в Берестю 3 травня, після того як він відбув сей сойм і брав участь в нарадах сенату. Останніми часами стратив він у політиці і ті невеликі впливи які мав, і через недуги і старечу слабість дуже мало міг взагалі себе проявляти. Але як ми бачили-до кінця він зістався речником компромісу, і як голос вимираючої шляхетської верстви gente Rutheni natione Poloni-його слово мало все таки деяке значіннє. Сходив зі сцени останній учасник великої парляментарної боротьби, котрою українсько-білоруська шляхта силкувалася розвязати національну проблєму, доки сама не розплилася в новому "плебейському морі". Кисіль пережив сю парляментарну боротьбу-і не знаходив собі місця в нових умовах революції. Але траґічна сторона сеї його ролі не уявлялася сучасникам. Для них він був великим хитруном, у котрого ніколи не можна було знати до чого він веде, і тому навіть найпрактичніші і найщиріші його поради приймалися з недовірєм і з підозріннями-в чім там закопана собака? Те що говорилося про нього на сю тему з приводу його смерти, найбільш дотепно записав нунцій в одній з своїх реляцій-писаній уже з Варшави, два тижні пізніш:

"За весь час сих революцій він був в підозрінню у Поляків, хоча й листовно богато разів повідомляв про замисли бунтівників, і сам беручи участь в Зборівській і Берестейській кампанії на ділі показував себе вірним сином

батьківщини. Тому смерть його в нинішніх обставинах вважається досить своєчасною-бо при тих підозріннях він не міг би здійсняти своїх замірів, хоч би й спасенних; а як би він сьогодня повзяв инакші заміри, він знайшов би способи їх здійснити, і при своїм авторитеті та званнях міг би наробити більшої шкоди, ніж які ся Корона зазнала за 5 літ війни. Він жив так, що не можна було довести його вини-тільки завсіди був в підозрінню, і всіми своїми оправданнями не міг примусити вірити його щирости. Він був греко-руської віри, схизматик; хвалив римсько-католицьку віру-і спротивлявся святій унії. Приготовлений до смерти руками схизматиків, не відрікся й отців єзуїтів: бувши в аґонії заявляв бажаннє вмерти в нашій святій вірі і виявив такі знаки каяття, що оден з патрів дав йому розгрішеннє. Таким чином похоронну службу по нім правили в одних церквах і в других, і його кінець відповідав його життю. Так як не можна було сказати, чи він був вірним своїй вітчині чи зрадником, так він і умер що не можна сказати-чи католиком чи схизматиком” [18]).

Подібне, тільки в коротших словах записав у своїм дневнику Радивил. Цікаво відбилися суперечні оцінки в коротких записах Голіньского: він спочатку відзначив. що про Киселя думали, ніби то він держав сторону козаків “і з ними мав свої секрети”, потім дописав: “але то зле думали, бо він на комісіях просто з козаками трактував і служив” (с. 622). Коховский, згадавши про таку його репутацію, відізвався більш позитивно і прихильно (с. 634). Пізніший Грабянка вважав своїм обовязком віддати честь-що то був “муж благочестив і вЂри греко-рускія великій бЂ побожникъ, во словесЂх бЂ сладок, УкраинЂ пріятен” (с. 118) В новішій історіоґрафії ся цікава постать все ще не має заслуженого нею обслідування.

Примітки

[1]) Memoriale Альбр. Радивила під 29 березня (в друкованім сеї частини нема вже).

[2]) Про се довідуємось з того ж дневника Альбр. Радивила: він записує під 5

квітня що до нього приходив Януш Радивил з канцлєром і підскарбієм, щоб поговорити про посольство Кутнарского, читали і обміркували лист господаря до Януша Радивила, і сі гадки потім були подані королеві. Потім під 8 квіт.-знову прихід тихже, але вже "з доручення короля", щоб обсудити ще раз сей лист; Альбр. Радивил поясняє, що господар виправдував (або: вихваляв) свої заходи коло замирення короля з бунтівником і переконував" (очевидно-в необхідности продовжувати таку мирну акцію). Сього листу не маємо. В старім "суммарії" варшавського коронного архиву крім змісту листа Лупула до короля, процитованого вище (с. 499), є ще зміст листу до канцлєра, а тою ж датою 25 березня, але се простий супровідний лист.

3) "Пункти, передані мині від в. кор. мил., через ур. Юрия Кутнарского, я добре вирозумів з його устної реляції, і тепер за найважнішу справу вважаю знестися з Хмельницьким в сій справі, згідно з бажаннєм в. кор. м."-Жерела XII с. 202.

4) "Одначе на сю медіяцію зволь в. кор. мил. не спускатись бо се непевна річ, коли трактується з такою неспокійною і лукавою (przewrotna) головою"- тамже с. 204.

5) Акты ЮЗР III с. 489-80.

6) Акты Моск. госуд. 307.

7) Жерела XII с. 192-3.

8) Жерела XII с. 197-8.

9) Тамже с. 200, про лист канцлєра-в згаданім "Суммарію" коронного архива.

10) Лист сей був виданий спочатку у Рудавского с. 123, і в Monum. Hungariae Historica XXIII дод. 674, новіше, з оригіналу коронного архиву, але в уривку тільки-в Жерелах XII с. 193.

11) Рудавский, наводячи лист Ракоція, навіть виразно каже, що читано його в повнім сенаті, що складався головно з сенаторів литовських, с. 123, але се може бути апріорна подробиця, під котрою не лежить ніяка фактична

відомість.

12) Відповідь з датою 20 квітня у Рудавского ж, с. 124.

13) Обговорюючи справу докладніш ніж хто небудь з істориків, Кубаля одначе допускає деякі недокладности. Він каже, що після того як прийшли ті вісти, "посол угорський (Ракоція) і Кутнарский робили в Берестю заходи, щоб перетягти на бік свого пана Річпосполиту". Але угорського посла відправлено мабуть 20-го ж, Кутнарский же ледви чи приїздив вдруге. Такої ліцітації між ними мабуть в Берестю не було. В пізніших листах Лупула з Хотина нема на се натяку, і так само в реляціях венецькому послові.

14) Memoriale під 21 квітня: "Під вечір приїхав гонець і повідомив, що Трансильванець і Молдаванин змовилися против Волоха і його ґенерала лоґофета настановили господарем, вигнавши попереднього, і в такім секреті і скорости се зроблено, що тільки post factum стало відомо". Дальше додане очевидно пізніше: "Волох з частиною майна і дружиною втік до Камінця і благав у нас помочи, але в такій нашій скруті не одержав, тому написав до Тимошка-козака, сина Хмельницького, котрому віддав свою доньку, просячи помоги, і одержав її" і т. д. Се виглядає на оправданнє Лупула-що він тоді тільки і тому тільки звернуся до зятя, що не виручили його Поляки.

15) Про се нунцій с. 171.

16) Жерела XVI с. 169, пор. т XII с. 198.

17) Тамже с. 170.

18) Жерела XVI с. 172-3.

МОЛДАВСЬКА УСОБИЦЯ-ОПОВІДАННЄ КРАВСА, МОЛДАВСЬКА УСОБИЦЯ-ОПОВІДАННЄ МИРОНА КОСТИНА, МОЛДАВСЬКА УСОБИЦЯ-ОПОВІДАННЄ ПАВЛА З АЛЄПА, МОЛДАВСЬКА УСОБИЦЯ-ЦАРГОРОДСЬКІ ВІСТИ, МОЛДАВСЬКА УСОБИЦЯ-ВІСТИ ПОЛЬСЬКІ, МОЛДАВСЬКА УСОБИЦЯ-РОЛЯ

ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Переходимо тепер до того молдавського епізоду, що так сильно затяжів на розвою політичних відносин України. Свого часу він наробив великого шуму, розбудив фантазію, приодягся барвистими квітками леґенди, перетворився в живий "роман авантюр", а хоч швидко й забувся, але нам-з огляду на зазначену вже його вагу в життю України треба з ним познайомитися, бодай в загальних рисах, особливо там де він сплітається з життєм України, її двору і правлящої верхівки. Почну від найбільш популярного, детального і барвистого оповідання сучасного семигородського хроніста, шесбурського нотарія Георга Кравса, що від свого опублікования в 1860-х роках [1]) лежить звичайно в основі історій сеї історії [2]): коли не з инших причин-то задля сього варто з нею познайомитись.

Свого часу-оповідає Кравс-засватав був ту саму Лупулівну Розанду молодий син старого Ракоція Сіґізмунд, але потім наречений від сього шлюбу відступив, на стид і сором родині господаря. Коли тепер Розанда стала жінкою Тимоша, став господар і його молодий зять роздумувати, якби їм відомстити Ракоціям за сей сором. Лулул зачав кореспонденцію з цісарем Фердинандом, з Францом Веселим, палятином угорським (намісником цісаря в Західній Угорщині, що належала до Австрії) і з будимським башою (що правив східньою Угорщиною, яка стояла в безпосереднім розпорядженню Туреччини). Почав підіймати їх против Ракоціїв, подаючи такий плян, що він, Лупул, візьме собі Семигород у Ракоція, у Ракоцієвого союзника Матія Басараби відбере Валахію для свого молодшого брата, а Молдавію віддасть свому зятеві Тимошеві. Задарив їх богатими дарунками і прихилив їх на користь свого пляну, а здійснити його мав таким чином, що Тиміш повинен був привести йому козацьке військо, і з ним Лупул мав вигнати Ракоція і Басарабу. Але будимський баша, бувши скупарем жадним на гроші, задумав витягнути грошей і у противної сторони, і видав їм кореспонденцію Лупула, що той з ним провадив у сій

справі. Дійсно він дістав від них богаті дарунки, разом з проханнєм- можливо затягти сю справу, поки вони йому знову не дадуть про се знати. Баша пообіцяв, але бажаючи далі гнати монету з сеї справи, переслав се листуваннє Лупулові, щоб дістати від нього ще грошенят за таку прислугу. Лупул тим часом встиг богатими дарунками прихилити до своїх плянів цісаря, і той в порозумінню з палятином вислав до Лулула біскупа-Грека, щоб умовитись про час і спосіб спільних операцій против Ракоція. Заохочений тим Лупул вислав одержане від баші листуваннє Ракоцієві, закидаючи йому віроломство, і очевидно-тим самим заповідаючи йому війну. Ракоцій відповів на се тим, що прислав Лупулові його листи, писані до башів. Тут Лупул злякався і вислав свого лоґофета (канцлєра) Стефана Ґеорґіцу до Ракоція, щоб залагодити сю справу.

Але той мавши вже давніші звязки з Ракоціями скористав з того на те, щоб змовитися против Лупула, порозумівся ще з двома визначними боярами: Чоголем і спатарем (мечником) і завів постійну кореспонденцію з Ракоцієм під покривкою квітів і овочів, які ніби то посилала Ракоцієва дружина, Софія Баторіївна, жінці Ґеорґіци, що уділяла з тої городини частину також і жінці Лупула, щоб ніхто нічого не помітив. Кінець кінцем Ракоцій вирядив свого головного командора Яноша Кеменя в глибокім секреті, без відома сойму, з кількома тисячами війська, щоб він Лупула прогнав, а по змозі й зловив. А щоб Лупул того не завважив, післав Ракоцій до нього проворного чоловічка свого Яноша Бороша, добре знайомого з Лупулом, з двома бочками вина в дарунку, і з порученнєм: постаратися випити се винце з Лупулом в приємнім товаристві, і затримати його до того часу коли надтягне Кемень- щоб Лупул, бувало, не виїхав на лови, як то мав звичай робити, виїздячи з цілим двором і кількома тисячами війська. Лоґофет мав в тім пированню брати участь, спатар з 6-тисячним відділом мав стерігти переправи на Дністрі, щоб Лупул не втік, а впав в його руки, коли б схотів тікати. Чогол же й инший боярин, мешкаючи на дорозі до Дністра, мали щодня давати спатареві відомости про все що ділось (196-9).

“Але говорить прислівє, що в секретах трьох людей забогато, одного замало, а двох як раз досить”. Лоґофет пробуваючи при Лупулі не рішився чекати, аж прийде Кемень, і коли Борош, знаючи час його приходу, попрощався з Лупулом, лоґофет також вимовився тяжкою хоробою жінки і в той же день умкнув до табору Кеменя. По виїзді його збентежився Чоголь і викрив усі секрети Лупулові: виписав то все зміненим письмом і відіслав з

якимсь чужинцем до манастиря (Лупулової фундації, очевидно), а відти монахи відіслали то Лупулові. Лупул діставши довго не міг пізнати руки, але нарешті з деяких букв угадав Чоголя і покликав його до себе. Той прийшовши з сином упав на коліна і просив милосердя, але дістав таку нагороду, що Лупул його зарубав на місці разом з сином. Післав по двох инших, але лоґофет зник, спатар же нічого не підозріваючи-бо все ділялось дуже секретно-приходить, і господар його теж рубає в штуки власною рукою та велить викинути псам. Але міркує зараз, в чім справа: забирає все найдорожше, що може взяти і тікає за Дністер, на польську границю. Кемень приходить і застає пустку.

Він був змовився з Матієм воєводою чекати оден одного на певнім місці, щоб воювати спільними силами, але перейшовши гори не став його чекати, а схотів використати ситуацію сам: гонити за Лупулом, вирубати втікачів і захопити весь обоз. Погонив з легкою кіннотою і став над Дністром саме коли Лупул з жінкою і сином перевозився човном через ріку. Стріляли на нього, трафили в ліву руку його молодшого брата, але човен утік, і Лупули дісталися до Камінця. 300 наємних німецьких вояків, присланих Лупулові від Тимоша три чи чотири тижні перед тим, Кемень застав при березі, коли хотіли переправлятись; вони не піддались, і їх побито. І Лупул би не втік, якби не вжив фортелю: він всі вози і юки пустив дорогою, аби неприятель догонивши, занявся рабованнєм; сам же забрав свою родину і скарби на коней і пустився побіч дороги, півмилі від неї, і тільки тому вратувався. Недалеко від Дністра він від'їхав з двома служниками на-бік і частину свого скарбу закопав там, а потім і тих служників сам забив, щоб вони не могли нікому вказати того місця.

По сій утечі Лупула Кемень вернувся до Ясів і зійшовшися тут з воєводою Матієм, стали радити, що його робити далі, і по довгих нарадах, в порозумінню з боярами і людністю, за згодою Ракоція і воєводи Матія, проголосили господарем лоґофета Стефана Ґеорґіцу, з великою парадою, і всякими забавами, що справлялися цілий тиждень, "так наче побили вони самого Ганнібаля". Тим часом Лулул, зовсім не вирікаючися свого господарства, виїздить з Камінця до свого зятя Тимоша в козацькі краї, і той за помічю свого батька збирає 16 тис. запорізьких козаків [3]), вибраного війська, спішно прибувають під замок Хотин, потихеньку переходять через Дністер і Прут і страшним переполохом впадають до краю. Більшість бояр і людність відпадають від нового господаря і переходять на бік Лупула, часть

молдавського війська також. Кемень з своїм військом ретірується до Семигороду з великими стратами-за котрі відплачує грабівничим нападом на Молдаву, а Стефан Ґеорґіца з частиною молдавського війська, що зісталась при нім, і з помічним семигородським військом, що мав від Кеменя під началом капитана Імри, відступає до Валахії (с. 200-2).

Лупул з Тимошем, з козацьким військом і 4000 тисячами молдавського війська, що пристало до старого господаря, погонилися за Ґеорґіцею на Валахію, але стріли міцне військо воєводи Матія, і не рішившись його атакувати, відступили трохи і зайняли неприступну позицію на острові, в межиріччі двох великих річок, добре окопались тут і протягом кількох днів вели "шерміцерію", задаючи порядні утрати неприятелеві. Стефан воєвода з капітаном Імрою, не можучи приступити до їх позицій, всяко старались вибити їх на одверте місце, але вони не піддавались. Тоді Стефан післав до воєводи Матія, що стояв в милі відти, і просив прислати йому поміч, і Матій вислав свого комонника і спатаря з двома тисячами війська. Тим часом голод вигнав козаків і Лупулових Волохів з їх укріпленої позиції: їм приходилось вибирати між битвою і голодною смертю. Стефан і Імре пішли їм на зустріч, лишивши в тилу, в засідці прислане від Матія військо-не підозріваючи, що його провідники змовилися в рішучий момент взяти між себе полк Імре, і вирубавши його, лишити на призволяще воєводу Стефана. Але Стефан помітивши, що вони усуваються від битви, зрозумів їх зраду, і побоявшися стратити своє військо в битві, кинув полк Імре і втік з поля. Семигородський полк згинув на місці, а Лупул з козацьким військом виграв битву, з тріумфом вернувся на свої позиції, і зайнявся пустошеннєм сусідніх місточок і сіл, для здобичи і провіянтування очевидно (203-4).

Але Матій воєвода, суворо укаравши зрадників, вирушив за три дні сам з усім військом, що разом з полком воєводи Стефана доходило до 30 тисяч, і взяв всякі способи обережности після недавньої зради. Поставивши найменш певні частини свого війська в середину і наказав певнішим частинам пильно на них уважати, а коли б вони показали якусь невірність-взяти під гарматний огонь, і по сім сміливо заатакував козацьке і молдавське військо. Тиміш і Лупул прийняли битву і програли її. Військо їх розбито. Богато тисяч упало, Матієве військо гонило за ними у Молдаву; богато побито в тій погоні і відібрано всю здобич. Сім тисяч, умкнувши, зачинилися були в тих окопах, але Матій їх окружив, голодом здобув і винищив до одного, так що нікому було вісти занести до дому. Сам в сих

боях здобув небезпечну рану в коліно, котра йому вкоротила віку-але з великою славою своєї відваги і богатою здобичею вернув до дому (с. 206).

Наступають ріжні неменш романтичні оповідання звязані з тим його лікуваннєм, нам тут непотрібні, і потім оповідається історія другої кампанії Тимоша-котру я подам далі.

Молдавський хроніст Мирон Костин-оден з Лупулових дворян, що сам був учасником подій (був з Лупулом в його утечі до Камінця, відвозив туди ріжне добро своїх знайомих то що), і старався заховати супроти нього об'єктивність і після його упадку [4]), описує сю історію простіше і реальніше, хоч теж не без прикрас.

Початок її я дав уже вище: шлюб Лупулівни з Хмельниченком викликав страх і підозріння у сусідів Лупула, а він сам, покладаючись на новий союз-на козацьку й татарську поміч, почав собі богато позволяти: післав лоґофета Стефана до Ракоція з гордовитою осторогою-радив йому сидіти тихо, инакше прийдеться йому поділитися золотом з Татарами, а що далі буде-то ще побачить! Стефан, пишний своїм походженнєм, використав се посольство для своїх плянів: постарався ще більше нагострити Ракоція на Лупула, змовився з Басарабою і з впливовими боярами Чоголями, сердарем (начальником війська) та иншими.

Лупула нераз попереджали про сю змову, та він не звертав уваги. Але коли Стефан, підготовивши наступ, крадькома виїхав на семигородську границю, ніби то до хорої жінки, участники змови впали в страх, і Чоголь рішир попередити Лупула через його духовника. Лупул післав по лоґофета, але післанці вже стріли при границі семигородське військо, що наступало під проводом Кеменя. Одночасно з мунтянської границі дано знати про наступ волоського війська під проводом спатаря Дікула. Лупул велів убити Чоголів і сердаря і кинувся тікати. Костин небезінтересно передає його вагання: тікати до Турків (до сілістрійського баші)-повстане нарід, тікати до козаків-можуть розсердитися Турки; отже вибрав, Поляків, і пустився на польську границю до Хотина, а до Хмельницького післав постельника євнуха Стаматія-просити помочи. Сам він війська не мав і не міг боротися власними силами.

Але перший посол до Хмельницького завернувся з дороги, чи тому, що затримав його у Сороках паркалаб Стефан, чи просто через свою

недолугість. Він наговорив, що паркалаб зрадив (і не пустив його), і Лупул вислав нових послів: коміса Юрія, племінника свого Стефаницю та житничера Миколу Бугуша (що був в закладі в Чигрині попереднього року); вони мали арештувати паркалаба і відіслати до Лупула, а самі їхати до Хмельницького. Так вони й зробили 5).

Тим часом лоґофет з Кеменем і Дікулом вступив до Яс, був проголошений за господаря, і зараз післав відділ війська на здогін за Лупулом. Той стояв тоді табором під Хотинським замком. Довідавшися про все що діялося в Ясах, він вислав нове посольство до старого Хмельницького і до свого зятя, благаючи як найскоршої помочи, а сам рішився перейти до Камінця, і післав М. Костина до Петра Потоцкого, камінецького старости-просити дати йому там схоронище, памятаючи, як йому Лупул помагав визволитися з татарської неволі. Потоцкий зараз поїхав з свого маєтку до Камінця, щоб дати потрібні розпорядження; Костин з великою похвалою відзивається про "великодушність сього Ляха", що маючи Лупула з його скарбами в руках, в нічім не вязав його і не робив ніякого насильства, він і його камінецький комендант, "полковник Кондрацкий, що стояв у Камінці з тисячею війська для охорони границі",-хоч Лупул уже зійшовся з Тимошем і козаками, а козаки були в відносинах до Польщі мало приязних.

Довідавшися, що Стефан наступає під Хотин, Лупул завагався, чи не дати йому відсіч-бо мав з собою ще значних бояр з їх дружинами, трохи сейменів і ріжного наємного війська, але охоти до бою не було видко в нікім. Під той час привезено Лупулові скарби, що були в Нямецькім монастирі, і Лулул велів перевозитися за Дністер. Передові полки Стефана тоді вже підходили під Хотин. Костин вважає великою помилкою Лупула, що він не постарався забезпечити собі Хотин: замок був настільки міцний і добре забезпечений всяким припасом, що Лупул посадивши там тільки частину війська, яке мав при собі, міг би триматися цілими роками-і домінувати над північною Волощиною. Але Лупул нічого не зробив для сього, і коли Стефанове військо підійшло, хотинська залога почала стріляти на Лупулове військо. Настало замішаннє, частину Лупулових возів захоплено на очах Лупула, що з лівого боку Дністра придивлявся переправі. Одна хотинська гарматна куля впала зовсім поблизу його (с. 328-9).

"Не минуло й місяця по тім як Василь воєвода переїхав до Камінця 6), аж

прийшла відомість, що Тимуш [7]) син гетьмана Хміля з 8 тисячами вибраних козаків перейшов Дністер коло Сороків". Не чекаючи тестя, він пішов просто на Яси й перейшов Прут коло Каїчен. Почувши, що Тимуш наступає на Поляків (!) Дікул забрався до дому, Кемень також-чи тому що боявся повстання, чи з огляду на конвенцію між Ракоцієм і Хмельницьким в справі польської корони,-відіслав своїх Німців на Ойтуз, і тільки з кіннотою лишився в Ясах, на проханнє Стефана. Стефан же зібравши до 12 тис. війська пішов на зустріч козакам, над р. Жіжію, вище Поприкан. Тимуш з табором рушив також на Жіжію, під Поприкани. Частина Стефанового війська перейшла за Жіжію щоб звести з ними герць, а Стефан з драбантами підійшов до бродів через Жіжію. Але герць тривав не довго, Тимошева кіннота зараз збила кінноту Стефана, і козаки рушили через ріку з усім табором: одні на міст, инші повз міст, бо Жіжія там не широка. Побачивши се драбанти кинулись тікати на гору, під Редіу. Але військо що стояло на горі, не підтримало їх. Тиміш з своєю кіннотою догонив драбантів під Поприканами, і тут їх богато погинуло, тільки ті що добігли до Редіу поховалися в лісі.

Після сього погрому драбантів Стефан і Кемень постягали війська під Яси і по обох боках дороги поставили кінноту-всього війська було у них до 24 тис. "Коли б була однодушність, що могло б їм статись?-завважає Костин. Не завязуючи навіть битви з козаками, досить було їм загородити дорогу і припинити довіз провіянту з усіх сторін, і що міг би зробити тоді Тимуш з своїм табором?". Але Стефанове військо не хотіло воювати. Правда, частина молдавського війська напала на кінноту Тимоша, коли вона йшла під гору і змусила її вступитися до табору. Підвечір, вийшовши на гору табор став на нічліг. Але за сю ніч богато Стефанового війська повтікало до дому. Тоді другого дня Тимуш рушив на Яси майже без перепони; тільки часами з боків чіпались його молдавські вояки. Стефан і Кемень, побачивши, що майже половина їх війська розбіглася, відступили під виногради підміські, і далі горі р. Бахлуєм, а Тиміш того ж дня вступив до Яс і замешкав у палаті, поставивши свій табор перед палатою і наоколо неї. Так він стояв аж до приходу Лупула з Камінця, козаки ж тим часом грабували в Капотештських лісах аж до самого Гуша. У мешканців забрали страшенну силу худоби; коли потім вернувся Василь воєвода, він відкупив її у них по золотому за голову і оповістив людей щоб приходили і забирали кожен своє. Богато й людей тоді загинуло від козацької руки: з тих що тоді

були в місті і приходили за справами до пахарника Стефаниці, що був з Тимушем.

Василь воєвода відомість про перемогу Тимуша дістав у Жванці, привіз її коміс Григорий і за се одержав багату сукню з соболями. В Жванці ж Василь переїхав Дністер, тому що Хотинчане з паркалабом Гиджею, настановленим від Стефана, ніяк не хотіли пустити його до замку. Кілька разів Василь посилав до них, запевняючи великими клятвами, що не буде мститися за пограбоване майно, але вони не слухали; він поставив німецьке військо, щоб здобувало замок, але той потримався через ціле літо, аж поки не прийшов з Мунтенії воєвода Стефан. "Так тяжко повернути страчене", завважає Костин.

Приїхавши до Яс, воєвода Василь відбув нараду з Тимошем, і той переніс свій табор на Ґалагське передмістє. Воєвода ж Василь став ладитися в похід на воєводу Матвія: оголосив амнистію за все і наказав щоб усі вступали до війська (с. 330-1).

Дуже докладно уточнює се оповіданнє архидиякон Павло з Алєпа, що був саме тоді в Ясах з своїм батьком, патріярхом, і записує події безпосереднє по їх слідам: записує двічі, в двох варіянтах, доповняючи своє оповіданнє новими відомостями; я перекажу те що міститься в обох варіянтах [8]).

Пятої неділі посту (тиждень перед вербною) Василь господар був в лихім настрою і не виходив, бо від свого священика отримав писане попередженнє про зраду лоґофета і змову на життє його, господаря. Лоґофет уже 3 роки підготовляв переворот. Він заздалегідь купив собі згоду дивана, настроїв против Василя Ракоція і Басарабу. Діставши від господаря на сховок 10 тисяч золотих, позаплачував і порозпускав військо, мовляв непотрібне в спокійнім часі. А тепер виправив наперед з Яс жінку, а потім виїхав до неї,-нібито вона захорувала, а тимчасом його прихильники мали вбити Василя, на вербну неділю, коли він виїздив звичайно до свого монастиря. Молдавани ненавиділи Василя і його родину як Греків, а крім того велике обуреннє викликав його племінник, находячи на мешкання і ґвалтуючи дівчат; тому Стефанові не тяжко було вербувати собі прихильників.

Коли ж тепер Василь дістав попередженнє про змову, він скликав своє військо, але переконався, що воно йому зрадило. Тоді він скарав на смерть

трьох участників змови, між ними сердаря, свого хрещеника, вислав свою родину і всі скарби до Хотина, післав до Царгороду оповіщеннє про все що сталося, а до Хмельницького і його сина- проханнє помочи, також до хана. А в четвер вербної неділі (10 н. с. квітня) вийшов сам з своїм двором з Яс до Хотина. На дорозі до Яс, котрою мав наступати неприятель, він велів знищити великий міст і тим затримав його наступ на два дні, так що коли лоґофет прийшов з своїм військом, під вечір вербної субота (12 н. с.), він не то що не застав Василя, але й не міг його догонити. В місті настала тим часом страшенна паніка, "всі мешканці стали розбійниками і доносчиками; купці й міщани позносили своє майно до монастирів і там позакладалися поробивши з возів укріплені табори; служби по церквах припинились, бо церковні олтарі були до стелі наповнені всяким майном і товарами",

В чистий понеділок (14 н. с.) лоґофет відбув свою інтронізацію, під гук дзвонів війшов з парадою до воєводської палати і засів на троні, проголосивши себе господарем під іменем Ґеорґіци Стефана. Тиждень пройшов в великім страху, всі Греки духовні й світські чекали смерти. На Великдень відслужили літурґію, але потім цілий тиждень не правили, до провідної неділі, і того дня (27 н. с.) прийшла до Яс вість, що Тимофій син Хмеля перейшов Дністер з козацьким військом, розбивши заслону, поставлену від нового господаря. Почувши се Стефан почав збирати Волохів, післав завертати угорське і валаське військо, що був відправив до дому. Тим часом козацька сторожа [9]), в числі 300, наступаючи на Яси розбила висланих против неї вояків. Наступила паніка. В середу провідної неділі виступив новий господар з усіми, що зібрав,- рахувалося в компутах 30 тис. Молдаван, Угрів, Німців, Кара-Валахів й инших народів, але силоміць погнали на війну і купців і Греків. Битва з козаками трівала цілу добу від полудня середи до полудня четверга (30 квітня-1 травня н. с.). Козаки стояли табором, обставившися возами і викопавши наоколо рів і зробивши вал, а коні були в середині, обставлені возами. Вони сиділи спокійно "в ровах", так що не видко було й душі, коли ж молдавське військо приступило і вистрілило з своїх гармат, козаки спочатку стріляли з своїх 11 армат, потім дали огонь з рушниць, а нарешті добувши шабель кинулися рубати неприятеля, "від котрого нічого не лишилося крім скорої втікачки" [10]). Автор каже що він та инші мешканці Яс дивилися на се з дзвіниць яських, і раптом почули гук барабанів і сурем козацьких-се наближалося Тимошеве військо, а Стефанове тікало дрібними купами, по

10, 20, 50 чоловіка, покинувши свої корогви і ратуючися в гори. Тепер показались і Лупулові прихильники: стали прилучатися до козаків. Новий же господар, покинувши палату і все реквізоване за сі дні майно кинувся тікати до Угорщини з своїми прихильниками. Все ним награбоване впало в руки Хмельниченка. Козаки гонили за втікачами, били і відбирали всяке добро. Шукали по церквах і манастирях тих що зрадили Лупулові, виходили з того погроми самих церков і монастирів. Особливо ж терпіли Турки і Євреї. Євреїв забивали в колодки і мучили цілими ночами, щоб вони видали свої скарби і хрестились; плач їх дітей рвав серце Павлові і його товаришам. Турки вдалися під протекцію патріярха-він забрав їх до свого приміщення, з їх майном, його ченці вартували їх і так урятували. При тій нагоді Павло оповідає історію одного яничара, що мав українського невільника-хлопця: той показав козакам, де переховується майно й гроші його хазяїна, і козаки се все повишукували і забрали: епізод, що нераз певно повторювався при козацьких походах в турецькі й татарські краї.

Павло докладно описує вступ Тимоша до Яс. По дорозі до палати господаря він переїздив попри монастир св. Сави, де мешкав антіохійський патріярх (батько архимандрита Павла). Патріярх стрів його при брамі в ризах з хрестом. Кілька тисяч козаків, що були з Тимошем, приймали благословеннє від патріярха, падали перед ним і цілували хрест. У вечері по всіх монастирях задзвонили дзвони на святочну службу-за гетьмана Хмеля і сина його. Диякон виголошував на ектенії: “Ще помолимось за воєводу Василя, гетьмана Зиновія, господаря [11]) Тимофія і дружину його домну Роксанду” [12]), і т. д.

В понеділок з вечера (5 н. с травня) “гетьман Тимофій” прислав до монастиря запросити патріярха відправити літурґію в монастирі Лупула. Рано патріярх поїхав туди з своїм духовенством і були при утрені; приїхав “гетьман” і став на місці господаря; Павло зазначає, що мав на собі в церкві шаблю, без котрої ніде не з'являвся. Патріярх поблагословив його і відправив літурґію. При виході з церкви “гетьман” підтримував патріярха під руку і поміг сісти на коня, притримуючи йому стремя. Потім попрощавсь і пішов до себе.

В четвер 8 н. с. травня приїхав до Яс воєвода Василь. Як тільки погромлено нового господаря, зараз післано про се відомість Василеві до Камінця, і він негайно вибрався до Яс. Люде виявляли радість; патріярх з духовенством

стрічав його, і він вступив до монастиря. Павло знову одмічає теж поминаннє на ектенії, що ми вже зазначили. По скінченню Лупул і Тимофій зійшли з своїх місць, поклонилися іконам, господар з слізми обняв патріярха, примовляючи: “Що мене спіткало було за мої гріхи!” Коли він ступив до палати і засів на троні, його вояки і козаки дали сальву з рушниць, з 11 гармат, що вони привезли з собою, і з тих 6 що забрали у нового господаря.

Потім Павло згадує, як вони бачили Тимоша, коли він приходив прощатися з Лупулом, виїзжаючи перед ним в похід на Валахію. Се було в неділю 11 н. с. травня. Господар обдарував його соболиною шубою. Попрощавшися Тиміш сів на коня, перехрестивсь і поїхав. За ним довбиші й сурмачі. Господар вийшов в похід два дні пізніш. Далі Павло дає таку загальну характеристику Тимоша (з нагоди Сучавської облоги): “Дійсно, се був герой, якого ми не начитували в історії: нема в ній прикладу такої відваги і сили” (с. 106).

Оповіданнє Павла про нещасний похід на Валахію перекажу далі, а тепер іще подам те що оповідав Грек Іван Юріїв з товаришами, що були в Сороці в квітні, підчас молдавського перевороту, і так розповідали про нього в Путивлі 27 квітня н. с.:

Їдучи через Молдавську землю, стояли в городі Сороці, і 27 березня (мабуть старого стилю, себто 6 квітня н. с.) писав з Яс до Сороки молдавський господар Василь до свого лоґофета Стефана, і в тім листі було написано, що думний лоґофет Юрий (Ґеорґіца), Стефан сердар, Константин спатар і стольник Димитрий змовились і написали угорському королеві, щоб він прислав своє військо лоґофетові, аби йому з тим військом господаря вбити і стати господарем на його місце.

Але з Угорської землі написав молдавському господареві угорський капітоль (!), бувши з ним в зносинах, що от лоґофет Юрий просить у угорського короля війська і з ним хоче вбити його, молдавського господаря. Тоді молдавський господар ухопив тих лоґофетових спільників: Стефана, Константина і Дмитра, і велів їх убити; на лоґофета ж післав своїх людей: Якова Ватагу з товаришами, 30 чоловіка, але лоґофет тих післанців побив, 25 чоловіка, тільки 5 утікло до господаря. Тоді господар післав на нього вдруге аґу Скулі, начальника стрільців, з 500 чоловіка, але лоґофет змовився з угорськими людьми і того аґу вхопив, а Волохи повтікали. Тоді

господар післав до Сороки Стефанові лоґофетові золота на наєм війська, аби спішно прислав до нього, господаря; а жінку свою відіслав з Яс до Хотина. Написав господар також гетьманові Хмельницькому, щоб прислав козаків в поміч, і він, Іван з товаришами, стріли тих козаків під Корсунем: вони сказали йому, що йдуть з Тимошем гетьманичом, а куди саме-не знають. А гетьман Хмельницький піде на збір війська скоро, на великоднім тижні в середу під Білу Церкву; до нього йдуть в поміч Татари, і сам хан напевно прилучиться до нього, і зібравши козаків і Татар піде гетьман на Поляків" [13]).

Царгородська реляція, писана зараз після перевороту, так описує історію утечі і повороту Лупула:

Молдавські бояре вже від довшого часу були невдоволені безнастанними реквізіціями і всякими кривдами і неправдами і перейнялися ненавистю против свого воєводи Василя; але що їм бракувало до того оказії, або непевні були своїх сил, відкладали свій порахунок з ним. Аж підмовлені володарями Валахії і Трансільванії вони змовилися вбити його вербної неділі, коли входитиме до церкви, або вхопити й замкнути. Кілька день пізніш сю змову відкрив оден грецький монах, і як найскорше попередив господаря, назвавши в своїм листі ймення декотрих змовців; господар велів їх узяти і переконавшися в їх вині, позбавив їх життя. Великий же лоґофет, або канцелєр-перший між боярами і між змовцями, що відповідно чинові мав дістати уряд господаря, побачивши, що справа відкрилася, відпросився від господаря до свого маєтка, що був на границі Семигороду: сказав, нібито жінка викликає його до себе. Другого дня господар вислав чималу ватагу своїх дворян, щоб його покликати, але той передчуваючи небезпеку, вимовився ріжними причинами і виїхав до семигородського війська, що стояло недалеко. Господар з сього зміркував, що буде наглий напад з Семигороду і з Валахії, забрав свій скарб і найбільш дорогоцінні річи і вислав разом з дружиною й дітьми до Хотина, а за ними й сам поїхав з боярами і чималим полком наємного війська. Приїхавши не війшов до твердині, а став табором під нею, чекаючи, щоб з усіх сторін зібралося військо, аби противстати замислам своїх противників. Одночасно вислав одного з свояків до сина Хмельницького, аби як найскорше прибув з козацькими силами; але сього післанця затримав боярин, начальник того місця. Довідавшися про се, господар вислав як найскорше відділ кінноти, щоб узяла й привела того боярина, і як бунтівникові йому стято голову.

Слідом прийшла відомість, що лоґофет за поміччю трансильванського і валаського володаря захопив столицю Яси, і їх військо спішним маршом іде на Хотин, щоб тут обложити (Лупула). Тоді він спішно переправився за Дністер, з дружиною й дітьми, з скарбами і вірними людьми, разом коло півтори тисячі людей. Ледви переправившися, вже з другого берега побачив, як німецька передова сторожа його неприятелів наспівши на очах його розбиває деякі вози, що за недостачею часу зісталися на тім березі. В такій крайности господар вийшов на польську територію. Приїхавши під Камінець спинився в якімсь селі чи місточку і тут трохи побув на самоті, негайно виславши свому козацькому зятеві відомости про своє становище. Той бувши юнаком відважним і рішучим, прихильним своєму тестеві, з усею спішністю, не думаючи про ніяку небезпеку, що може його стринути, попросив тільки благословенства у батька, і в супроводі своєї гвардії з 6 тис. козаків -наказавши, щоб других 12 тисяч ішли слідом, пішов другою дорогою (не на Камінець) на Молдаву. Під Ясами стрівся з військом нового господаря, розбив його-так що той як наскорше втік до Семигороду, і вернув престіл свому тестеві. Той одержавши відомість про успіхи свого зятя з усім двором своїм вернувся до Яс.

До сеї реляції царгородський кореспондент дописує ще останні вісти: На 1 червня за передовим полком Тимоша прибуло більше військо, "богато тисяч козаків", вони мають прилучитись до нього, щоб відплатити воєводі Матію за кривду завдану Лупулові. Прийшла значна скількість Татар, що вибираються другою кампанією на Валахію і Семигород, і взагалі можна побоюватися, що з сих подій може вибухнути великий огонь, який може захопити і сусідні краї, включно з "Великою Угорщиною". Сподівання ворогів, що Лупул всіми сими подіями скомпромітував себе перед диваном, і за свій перехід на польську територію буде проголошений бунтівником, а на його місце буде затверджений лоґофет,-не справдилися. Великий візир, против їх сподівань, взяв сторону Лупула, і тих 12 бояр, висланих до Царгороду від лоґофета з скаргами на Лупула, тепер коли взяв гору його зять-козак,-їх відіслано до Галацу і в кайданах буде відставлено Лупулові. Сими ж днями висилає до нього ж великий візир свого аґу з хатті-шерифом (султанським указом), що потверджує Лупула на господарстві і також уповажняє його-як того можна побоюватися-відомстити за свою кривду Ракоцієві і Матієві [14]).

До сих відомостей про становище Порти я ще повернуся, а тепер наведу ще кілька записок про початки волоської війни, зроблені за гарячими слідами подій.

Австрійський резідент у Царгороді, Реніґер так доносив про се 8 травня-ще перед вістями про похід Тимоша:

Господар волоський задумав за поміччю козаків здійснити свої бажання і заволодіти Валахією і Семигородом. Тоді ті два (Ракоцій і Басараба) сполучили свої сили і за безсумнівною згодою башів сілістрійського і будимського постановили напасти на Лупула; але він се спостеріг і як найспішніше сховався до сильної твердині в Хотині. Край против нього-хоч він уже серед першого замішання велів стяти трьох найвизначніших (провідників). Господар Валахії кінець кінцем представив Отоманській Порті свій крок в такім світлі, що він се зробив для загального добра і в інтересах султана-нехай тільки він настановить иншого воєводу. Тим часом вони вибрали в краю иншого замістника, і той обіцяв за потвердженнє своє велику суму грошей. Лупул також запропонував 200 тисяч талярів, і легко отримав би назад свій уряд, коли б сам край не був против нього. Сіауш-

баша в Сілістрії його ворог, вислав все своє військо за Дунай і звелів пильно стерегти на всіх шляхах, щоб ніякого листу не прийшло від Лупула. Тепер кажуть, що (Лупул) цілком утік до Польщі, і хто буде його наступником, ще не рішено. Богато Греків пропонують великі гроші за се князівство, але Туркам се замішаннє неприємне, бо вони побоюються, щоб Лупул не погодив Поляків з козаками і не обернув всіх сил против тих двох князів (Басараби і Ракоція), або й против самих Турків [15]).

Єрлич, записуючи під місяцем квітнем утечу Лупула до Камінця, поясняє, що він готовився здобути господарство Мунтяньське: господаря прогнати і на його місце посадити свого зятя Тимоша Хмельницького. Мунтянський господар довідавшися про се, як певну річ, почав свої заходи: притяг на поміч Ракоція і дещо Орди, а лоґофетові за його осторогу пообіцяв господарство волоське-аби він потайки порозумівся з волоськими панами. Той повів справу “дуже штучно і містерно”. Видумавши причину, пожичив у господаря 20 тисяч червоних, і на них наняв вояків; Волохи відступили від господаря, він мусів тікати, і колиб господар не мав при собі двох вірних німецьких офіцерів з Польщі, певно що лоґофет і його самого зловив би з усіма скарбами. Тимошко, довідавшися, що його тестя прогнано, чи він утік, назбирав з десяток тисяч козацької сваволі і пішов до Камінця, а порозумівшися з господарем, пішли оба під Яси. Кого з Волохів запопали, не лишали живого; місто знищили до решти, і по инших містах і селах чого були не допалили і не спустошили Татари, то вони тепер докінчили.

Але особливо записки Ґоліньского, що на протязі двох місяців разів сім записує волоські новини, в міру того як вони надходили до Кракова, дають поняттє про те, що балакалося з приводу молдавських подій. Насамперед записано, що господар мультанський помер (сю хибну відомість потім зачеркнено); Хмельницький хотів козацькими силами посадити сина на сім господарстві, і господар волоський, як зятеві свому, допомагав йому в тім. Довідався про се Ракоцій і не бажаючи собі такого неспокійного сусіда, а притім побоюючися Тимошка і Хмеля, пішов з військом на Мультани і там спомагаючи Мультанам побив козацьке військо Тимошкове і Волохів, так що Тимошко ледво втік. А Ракоцій післав до цісаря турецького, просячи собі хоругов на знак господарства (мультянського), обіцяючи платити звичайний трибут Туркові, давнім звичаєм, як инші платили. Збирає більше військо, сподіваючись козацьких гостей, а хотячи того добитись, щоб в

Мультанах Тимошка не було, а на Волощині старого господаря, батька Тимошкової жінки.

По сім друга записка: Господаря волоського зрадив його канцлєр Стефан [16]), перехопивши у нього владу [17]), і оскаржив перед Турком, так що він ледви втік до Камінця Подільського з своїми скарбами. З Волощини післав прохати ратунку у Хмеля і Тимошка свого зятя, але що війна з Польщею не скінчена, вона йому (очевидно Хмельницькому) перешкодила, що не міг рятувати.

Далі мабуть нова записка: Тимошок пожалував батька своєї жінки, волоського господаря, котрого канцлєр прогнав, і зібравши військо впав до Волощини; батька (розум.: тестя) посадив на панстві, а того вигнав і військо його погромив; дісталось і Туркам! Пішов Тимошок також на Мультани, погромив Ракоція і вигнав з Мультан і не мало наробив на Мультанах шкоди. Пізніша приписка до сього: Ракоцій пішов з Мультанами, погромив Тимошка з козаками і Волохами і об(ложив), старого господаря вб(ив) [18]).

Далі: До короля (прийшли) посли від Ракоція, просять його, коли він тепер щось має на Хмеля і козаків, аби наступив на них з своїм військом, а Ракоцій з другої сторони поможе з Мультанами. Хмель і Тимошок теж післали до короля, щоб він йому все вибачив і до ласки прийняв, й потвердив ті пакти, що списали під Зборовом, а за те обіляв за короткий час віддати під ноги його Семигородську землю й Мультан, своїм військом без помочи Ляхів-тільки щоб на поготові було польське військо. До Варшави посол (відтято трохи).

Через кілька записок знову версія під заголовком: Війна в Мультанах-

“Хмельницкий бувши жадним панування й війни, шукав способів, якби йому посадити свого сина Тимошка на господарство мультанське. Може бути, що з намови і підущання господаря волоського Василя. Господар мультанський Лупул (!), почувши про їх зносини і побоюючись нападу, післав своїх послів до Ракоція, просячи помочи і ратунку: бо води він не поставиться і помочи не дасть, сам господар мультанський подолати не може, а якби Тимошок посів Мультани, то скоро в Семигородській землі був сам Хмельницький. Кн. Ракоцій маючи готове військо, післав також

послів до цісаря турецького, даючи знати про всю небезпеку, що йде від Хмельницького з сином і господаря волоського. Цісар позволив вигнати господаря волоського, на його місце посадити канцлєра його Стефана, а Ракоцієві доручив боронити Мультан. Канцлєр волоський з військами своїми і з Уграми вступив до Волощини, старий господар ледве шість годин перед приходом нового господаря, скоро тільки йому дано осторогу, з скарбами, які міг забрати, (втік) до Камінця Подільського, бо й Волохів той (Стефан) на свій бік перетягнув. Тимошок, щоб помститися, впав до Мультан, наробив шкоди і людей побив не мало,-хотів вернути батькові (роз.: тестеві) знову се пануваннє в Волощині. Але кн. Ракоцій, зібравши Угрів і Мультан дав битву Тимошкові і старому волоському господареві, їх побито, немало вибито козаків і Волохів, так що Тимошок ледви втік: гонили за ним 4 милі. Старий господар волоський також утік ранений. Угри взяли табор, і велику здобич на возах".

Приписки: "Князь Ракоцій прислав своїх послів до короля, аби громив Хмеля і козаків, а він допомагатиме з другого боку. Король післав великого посла імп. Ґембіцкого, щоб порозумітися з кн. Ракоцієм що до війни против Хмельницького і Волохів.

"Волоський господар утік був до Камінця з скарбами і там мешкав, але потім сполучившися з козаками пішов знову на війну, забравши з собою скарби". Коротко повторяється історія війни з додатком, що по втечі Лупула "стара господарева з донькою, жінкою Тимошка, втікли до Сучавського замку й там замкнулися з скарбами".

По сім знову: "Причини війни на Волощині"-

"Инші так удають за певне, і таку твердять причину війни на Волощині, що Хмель, оженивши сина Тимошка з донькою господаря волоського, потайки порозумівся, якби з ним певні панства здобути і обстояти, і ухвалили помагати собі навзаєм: щоб старий господар панував на Волощині, Тимошка посадити на господарство Мультанське, а Хмельницький мав опанувати Семигородську землю. Волоський господар довірив сю таємницю свому канцлєрові: дав йому 60 тис. зол. черв. на збираннє війська. А той канцлєр був жонатий з сестрою господаря мультанського і зараз дав йому знати про все що ухвалено, аби тримавсь обережно, і Ракоцій також, а від себе обіцяв їм помагати. Господар мультанський

повідомив про все Ракоція, і той з військом вступив до Мультан, а заразом післав до цісаря турецького, даючи знати про такий союз, і яка то буде небезпека для Турецької землі, коли козаки опанують ті панства, і про зраду старого господаря. Просив, щоб господарство було віддано канцлєрові, а Татарам щоб цісар заборонив помагати козакам. Цісар позволив їм боронитись і скинути старого господаря, або зловивши відіслати цісареві до Туреччини, а того нового, канцлєра Стефана посадити на господарстві. Так почалася та війна між козаками з Волохами, Мунтянами й Ракоцієм,-не скінчивши війни Хмельницького з Поляками: сам Бог замішав замисли Хмельницького на його упадок (626).

Примітки

[1]) Fontes rerum austriacarum, Scriptores, III, I Theil, Wien, 1862.

[2]) Положив його в основу свого оповідання про сі події Кубаля в начерку Krwawe swaty, за ним Костомаров в останній редакції свого Богдана Хмельницького; на нім спирається Сіляді в своїх оглядах подій Ракоцієвої доби (Transsilvania), Сірбу в своїй істории Матія Басараби (с.486) й инші.

[3]) Інтересна ся транскрипція Szaporizki Kossaken (sz=c в мадярській абетці).

[4]) Він завважає далі (с. 338); “Ся війна описується мною без усякої сторонничости, бо ніщо так не шкодить літописателям (1eatopisete1e), як те що вони пристрастно хвалять одну сторону, а другу гудять. Хоч нам випадало б хвалити воєводу Стефана, зазнавши від нього богато ласк, більше ніж воєводу Василя, що дався в знаки моїм батькам, але не можемо инакше говорити, як тримаючися правди”.

[5]) Вид. Коґальничану с. 326 д.д.

[6]) Вірніш було сказати-не пройшло й двох тижнів; Костин, пишучи з памяти, видко не дуже ясно пригадує собі.

[7]) Так він називається в молдавських джерелах.

[8]) Переклад Муркоса: “Путешествіе антіохійскаго патріарха Макарія” кн. I с. 86 і далі.

[9]) “Передовий відділ, їх мовою званий с а т р а ж а”.

[10]) Павло додає кілька загальних уваг про козацький спосіб війни (с. 92), я наведу їх далі, переказуючи його спостереження над українським життєм.

[11]) “Государя” в переклад Муркоса.

[12]) Павло додає поясненнє: “Ся донька Василя була в заставі у Царгороді, і батькові коштувало величезних грошей викупити її звідти і видати заміж”.

[13]) Акты Моск. гос. II с. 318: Греки се оповідають в провідну неділю, 27 н. с. квітня; Тимошевих козаків могли стріти на великдень, що був 20 н. с. квітня, а гетьман мав був би рушити 23.

[14]) Жерела XII с. 215-7.

[15]) Жерела XII с. 205-6.

[16]) Імя Стефана дописано вгорі.

[17]) w panstwie go podsiadszy.

[18]) Взяті в дужки слова доповнені на здогад-тут урвана сторінка.

ПОХІД РАКОЦІЄВОГО ВІЙСЬКА, УТЕЧА ЛУПУЛА, ЛУПУЛ БЛАГАЄ ПОМОЧІ У ХМЕЛЬНИЦЬКОГО, ЛИСТИ ХМЕЛЬНИЦЬКИХ 18 і 19 КВІТНЯ, ПОХІД ТИМОША.

Сі записки досить добре передають той напружений інтерес, з яким сусіди Волощини придивлялись і прислухались тому, що там діялось, і старалися відгадати скриті пружини подій: руку Хмельницького, Ракоція, Турецького

дивану, щоб зміркувати, які се матиме наслідки. Для нас спеціяльно історія боярської змови, ініціятива воєводи Матвія, Лоґофета чи Ракоція не мають великого інтересу, і нема чого до них заглублятись. Головне ясно, себто що шлюб гетьманича з Лупулівною впав іскрою на сей запальний матеріял, десятиліттями зібраний в румунських відносинах-обопільними інтриґами на султанськім дворі і в краях всіх трьох потентатів-Лупула, Басараби і Ракоція, їх податковими здирствами і ріжними більшими й меншими тиранствами. Кождий насторожився, сподіваючися дальших наслідків такого важного факту, і оден перед другим хапався превентивних заходів; уставляти хронольоґію сих заходів річ тяжка, коли не безнадійна, і для нас мало цікава.

Дуже цікаво зате було б знати, в якій мірі приложили своїх рук до сього безпосереднє оба Хмельницькі, батько і син, з своїми ближчими повірниками, як Виговський, Тетеря може ще хтось. Ми бачили вище звістку, мовляв уже підчас свого весілля Тиміш і Виговський змовлявся з Лупулом про завойованнє Валахії (вище с. 481). Чи було се так, чи було пущене противниками Лупула, щоб оправдати змову і “превентивні заходи” на нього,-не можна нічого сказати. Кубаля йдучи за Гаммером бере за факт, що гетьман при кінці 1652 р. посилав посольство до Порти, віддаючи до послуг султана своє 300-тисячне військо і просячи собі від нього частини Волощини [1]). Гаммер іде тут за літописю Наіми, а в ній про Волощину сказано доволі глухо і неясно. Серед подій місяця березня 1653 р. він згадує про козацьке посольство з чотирьох осіб, що привезли проханнє гетьмана, аби султан зволив йому прислати барабан і корогву для походу на Польщу, і грамоту “на частину молдавських границь”, і султан велів їм дати барабан і корогву, в грамоті ж потвержено за козаками тільки права на їх власну територію, з тим щоб на молдавську територію вони не ходили. Кубаля дещо “уточнив” згадку Наіми, під впливом ріжних писань, до котрих він відкликується [2]). Згадує звістку Енґеля [3])-невідомо звідки саме зачерпнену, що Лупул довідавшися про пляни Хмельницького на Волощину, рішив віддати її Тимошеві, а собі здобути Валахію: сю історію він приймав за вихідний момент дальших подій [4]). Але в інтересах об'єктивности добре повторити собі старі міркування редакторів Theatrum Europaeum: “з козацької поведінки не можна було зміркувати, чи вони хотіли вернути Волощину Лупулові, чи здобути її для старого Хмельницького, чи для Тимоша (с. 414).

Противники Лупула однодушно саме його називали автором і ініціятором всіх завойовних плянів, що мовляв змусили їх почати війну. Кравс, як ми бачили, вважає се проєктом Лупула: Волощина для Тимоша, Семигород для себе. Але його освітленнє-пізніше. Важніше, що Ракоцій, як зараз побачимо, починаючи війну з Лупулом, пробував заховати приязні відносити з Хмельницьким, трактуючи його як непричетного до завойовних Лупулових плянів. Звертає на себе увагу ще звістка Рудавского про реляцію цісареві з Царгороду з 18 квітня, що 12 квітня прибуло туди козацьке посольство до Отоманської Порти, і в результаті його був наказ ханові, аби він свої сили рушив в поміч козакам проти Польщі, а Хмельницькому обіцяно Волощину і Валахію, як що він буде платити з них данину: на се мовляв посилався підканцлєр Тшебіцкий в меморіялі поданім німецькому соймові (с. 135). Хоча в збірках документів не знахожу такої реляції, не буду відкидати сеї звістки-досить конкретної, як бачимо. Але все таки й тут ми не знаходимо виразної ініціятиви з боку самого Хмельницького що до Волощини чи до Валахії. При тім тут мова йде про час досить пізній, коли таке домаганнє гетьмана, як що й було, вже не могло бути причиною волоської завірюхи: похід на Волощину в тім часі був уже ухвалений у Ракоція і Басараби.

Кінець кінцем вважаю сумнівною ініціятиву Хмельницького-його претензії на Волощину для себе чи для Тимоша. Мовчаннє Ракоція, або нового господаря Стефана, в тих їх листах які маємо, про такий імпульс з української сторони, на мій погляд являється серйознішим арґументом против-поки ми не дістанемо якихось нових виразніших вказівок. Експансивної енерґії Хмельницького боялися в румунських краях; його посвояченнє з Лупулом вважалось безсумнівним прольоґом якоїсь завойовної акції. Але чи він заявив які небудь виразні претензії перед першим Тимошевим походом, се сумнівно. Лупул такі претензії виявляв здавна. Можливо, що Тиміш і гетьман їм притакували. Можливо, що Виговський, маючи пляни на булаву, вважав користним пустити Тимоша на волоську стежку, щоб відвести від булави. Але ніщо не дає нам поки що права думати, щоб дійсно чи він, чи Тиміш чи старий гетьман зараз при одруженню Тимоша чи слідом по нім-виступили з проєктом завоювання Валахії чи Семигороду.

Документально історія війни за Волощину для нас починається деклjараціями Ракоція, 25 березня, що ними заповідав він польському

королеві і козацькому гетьманові свій похід на Лупула, за його постійні інтриґи і погрози на адресу Семигороду і Валахії. Про декларації післані до Польщі я вже згадував (с. 506). До Хмельницького Ракоцій незадовго перед тим, 14 лютого вирядив в посольстві своїх дворян Юрия Раца і Стефана Луца, як догадується Сіляді-для того, щоб забезпечити собі нейтральність гетьмана в молдавській війні [5]). 25 березня, одночасно з деклараціями висланими до короля, до Януша Радивила й сенаторів Річипосполитої, Ракоцій вислав Хмельницькому такого листа:

Вельможний пане і вельми шановний приятелю! Які кривди явні й таємні інтриґи й махінації чинив і славної памяти батькові нашому і нам і сусідові нашому господареві Валахії Василь воєвода Молдавії-се довго вичисляти і ми не будемо вдаватися в докладніше оповіданнє про них, бо певні, що вельможність ваша про те має поняттє. Був з ним досить тісний союз-але він його злегковажив, явно заявивши, що того союзу не тримається; приязнь нашу не раз собі на глум брав і не тільки потайні умови робив з нашими неприятелями, на погибіль нашу, але й явно загрожував нам убийством. Ще гірше поступив він з союзником нашим воєводою Валахії, не побоявшися против тісного союзу двічі наступити на нього війною; за справедливою поміччю божою кождого разу його відбито, але він знову замишляв лихо йому, а разом з ним і нам, тільки за божою ласкою ми могли йому запобігти.

Так ми переконалися що ні союзні обовязки, ні права приязни і сусідства нічого не значили для нього, і надуживаючи нашої терпеливости він тим сміливіше замишляв на нас тайно і явно, і нічого не лишилося нам як зброєю позбутися такого небезпечного сусіда. Сими днями постановили ми вислати против нього вельм. Януша Кеменя de Gyeromonostor, радника нашого, з військом, і йому доручили повідомити про се світлість вашу. З огляду на спорідненнє (Василя воєводи) з вашою світлістю і князем Радивилом, ми радо пробачили б йому все-коли б не були твердо переконані, що завернути його в стежки непостійности і легковажности ніяк не можливо. Тому й пишемо в. вельм., щоб довідавшися від нас про стан річей ви стали по стороні справедливої справи і не давали віри протилежним представленням того чоловіка або його прихильників. Сподіваємось, що ви вище поставите приязнь з нами, ніж того непостійного чоловіка, що стояв на перешкоді нашим зносинам. Ми ж як спочатку так тепер і надалі готові йти на зустріч щирим почуттям,

заявленим в. вельможности і усунувши сю перепону підтримувати ще живіше приязні зносини [6]).

Судячи з змісту сього листа Кемень мав вислати його вже з походу, з Волощини [7]). Кравс подчеркує, що похід був орґанізований в повнім секреті. На соймі що відбувся тоді в Феєрварі Ракоцій не проголосив сього походу, порозумівся тільки з найбільш довіреними і впливовими людьми; в листі до матери з 13 березня він надає йому цілком превентивний характер: "не варто чекати нападу ворога", пише він [8]); висловляє при тім переконаннє, що Хмельницький, з того часу як посвоячився з Лупулом, теж війшов в орбіту Лупулових інгриґ. Тяжко сказати супроти того, чи він сподівався вплинути на нього своїми листами? Але перше ніж його листи дійшли до Чигрина, там уже мали відомости і поклики до помочи Лупула. Павло з Алєпа дає докладну дату його виходу з Яс, 10 квітня. Ще перед тим він вислав перших вістунів до Чигрина. Післав також післанця до гетьмана Потоцкого-просити військової помочи, 5 тис. людей [9]). З 16 квітня маємо лист Лупула вже з Хотина [10]): він перепрошує Потоцкого, що не може помогти його післанцеві Шеліговскому проїхати до сілістрійського баші через Молдаву "підчас теперішньої незгоди на границях угорських і валаських", і наступу неприятельського війська" "через деяких зрадників-бояр" [11]). На випадок небезпеки просив перепустити його за Дністер. Але місцеві урядники не відважалися зробити сього на власну руку, і коронний гетьман і староста камінецький Петро Потоцкий-ближчий господар кріпости теж вагалися в сій справі. Запитували двір, а двір теж не давав відповіди, не знаючи як бути [12]).

Але 18 квітня становище Лупула в Хотині було, очевидно, настільки вже небезпечне під наступом угорських і волоських військ, що Петро Потоцкий, чи його урядники рішились не чекаючи королівського слова на власну відповідальність пустити Лупула на польський берег, і тоді він переїхав Дністер, маючи вже на пятах неприятеля. Всі ті романтичні пригоди утечі Лупула, розповіджені вище за ріжними джерелами, мали місце не при утечі з Яс, а при утечі з Хотина, де Лупул пробув кілька день, поки не кинув його 18 квітня. Того ж дня в Хотині вже був якийсь офіцер Кеменя, що висилає відти, 18 квітня листа, кор. гетьманові-як я думаю, з повідомленнєм, що прихід Кеменя не означає яких небудь ворожих замірів,

і він просить не вірити воєводі Василеві, якби він щось таке говорив [13]). Таке саме оповіщеннє (подібне до Ракоцієвого) видав два дні перед тим, 16 квітня з Яс до Камінчан сам Кемень-що його похід звертається тільки против Лупула, як людини віроломлої і зрадливої в відносинах до своїх сусідів [14]). Чотири дні пізніше, почувши, що Лупул переходить на польську територію, він остерігає комендантів пограничних польських міст, щоб вони його не приймали, як ворога "князів трьох держав" [15]). Та се було запізно. Другого дня по переправі, 19 квітня, "на велику інстанцію" Лупула (мабуть підсилену золотом з його славних скарбів, про котрі стільки говорилось і писалось) його пустили до міста, але тільки з родиною і необхідними слугами лишивши весь обоз під містом-до дальших інструкцій з-гори [16]). Тоді Кемень 25 квітня, перехопивши листи Хмельницьких, батька і сина, переслав їх Камінчанам на доказ того, що Лупула прийняли під свою опіку козаки. Він радив їм принаймні пильно стерігти Лупула, щоб він не втік з своїми скарбами до козаків [17]).

Завдяки тому, що листи Хмельницьких були перехоплені, ми маємо їх перед собою [18]). Вони писані в відповідь на Лупулові благання помочи, вислані ним коло 10 квітня [19]); гетьман відписує в велику пятницю, 18 н. с. Тиміш пише в велику суботу вже з дороги, очевидно посилаючи листи перед собою з Лупуловим гінцем [20]). Я вважаю потрібним навести обидва сі листи в перекладі з польського:

Ясновельможний мости-господару земель Молдавських, мій великомилостивий пане і брате! Несподіваний напад ворогів на в. м., м.м.п., а ще більше-нерозлучний звязок приязни побудив мене вдоволити моє бажаннє забезпечити у всім цілість життя в. м.м.м.п., і хоч вороги окружають мене з стількох сторін, але я висилаю в поміч сина мого і вашої милости, м.м.п., по спромозі, з кількома тисячами. Сам я теж з тим військом Запорожським і чужоземним, яке маю на поготові, рушаю зараз на неприятелів, беручи в поміч всемогучого Бога-чей він послухає молитов наших! А коли б там не досить тих було, то хоч би й мині самому прийшлось іти з військом своїм і татарським, я того не залишу. А коли б Господь, що всім володіє, ще протягнув війну на тім місці [21]), я в скорім часі пришлю більше війська в поміч в. м.м.м.п. Коли б я давніш був повідомлений про се від в.м., м.м.п., я запобіг би тому за божою помічю.

Але що ж коли так невчас відкрилися таємні наміри! Одначе не трать надії в.м.м.м.п., і цілком будь певен, що і до останньої небезпеки його життя я готов стояти-як до того мене змушує моя братерська приязнь до в. мил., м.м.п. Як там рішитель справ керуватиме, будь ласкав про все мене сповіщати!, а я ще раз заявляю мою готовість супроти вашої мил., м.м.пана. Затим поручаю звичайні братерські послуги ласці в. мил., м. м. п. З Чигрина, 18 квітня 1653.

Лист Тимоша (єдиний який від нього взагалі маємо):

Ясновельможний мости-господару землі Молдавської, мій велико-милостивий отче і добродію! Як уже через перших післанців моїх дав я знати в. госп. милости, так і тепер через пана Міхалєцкого, посла в. госп. мил. (сповіщаю), що я з місця рушив в велику суботу. Зволь в. госп. мил. вислати против мене послів своїх-де маю сходитися з в. госп. м. А затим ласці в. госп. м. себе віддаю. З Вязовка, вечером великої суботи. В. госп. мил. цілком жичливий син і слуга Тимош Хмельницький гетьман(ич) вій(ська) Запо(розького) рукою своєю.

Про се московський піддячий Фомин записав потім таке оповіданнє гетьмана на авдієнції 17 (27) серпня:

"Сього року вигнав з города Яс волоського господаря князя Василя його підданий, лоґофет Стефан Ґеорґіца 22), змовившися з Волохами, Мунтянами і Уграми, і став господарем на його місце. Князь Василь з жінкою й дітьми втік до Камінця, і великої суботи прийшла від нього вість до мого сина Тимофія, щоб він ішов до нього з військом в поміч. Тимофій зібрав військо і пішов походом на Волоську землю. Зійшовшися з своїм тестем кн. Василем землю Волоську повоювали, людей побили; той Ґеорґіца втік, і Тимофій посадив свого тестя знову господарем у Ясах. Після того Тимофій пішов війною на Угрів; але Волохи, що були з ним, йому зрадили, і Угри Тимофія побили.

"Після того Тимофій пішов до дому, а князь Василь лишився в Ясах. Але Волохи згодом зрадили й князеві Василеві та взяли собі на господарство того Стефана Ґеорґіцу, а князь Василь утік з Волоської землі до Чигрина, до мене. Жив у мене в Суботові, а жінка князя Василя з дітьми втікла з Яс до місточка Сочави, сім день дорога від Яс. Василь же прийшовши до мене

став просити, щоб я дав йому козаків на його кошт-іти війною на Ґеорґіцу і на Волохів. Два тижні тому (себто 13 серпня н. с.) вирядив я сина свого Тимофія з князем Василем на Волоську землю, і з ними козацького війська, пішого і кінного, 20 тисяч. Та ще в дорозі під Калниболотом за Корсунем зійшовся з ними ногайський мурза Оксакал з 2 тис. Ногайських Татар, і господар Василь наняв їх, і так пішли всі на Волоську землю.

"Перейшовши Дністер, через пустий городок Сороку прийшли до села Цинилова, милю за Дністром-тут стояла застава волоська: Волохи, Мутяни і Ляхи, зо 2 тисячи. Волоський господар і Тимофій Хмельницький з козаками і Татарами напали на них і заставши сонних, богато побили, а декотрих в полон забрали,-мало котрі втікли; забраних живцем послали мині язиками. А Тимофій з військом і Татарами пішов до Сучави-визволяти тещу свою з дітьми, та на Ґеорґіцу, а тестя свого лишив в моїй землі [23]), в городі Рашкові. Сподіваюся в скорім часі вісти від сина, що він там зробить з Волохами" [24]).

Примітки

[1]) Кубаля II с. 342, Гаммер III с. 409, Наіма II с. 386. Сей текст Наіми ближче аналізував пок. Смирнов в своїй історії Криму с. 549.

[2]) Він загально, без показання сторін, цитує тут Ґрондского, Шерера і Квятковского.

[3]) Geschichte der Moldau с. 270.

[4]) Кубаля II с. 343.

[5]) Transsylwania I с. 247. З посольства 14 лютого маємо тільки листа до Виговського. Ракоцій повідомляє його, що для підтримки приязни посилає до гетьмана, в відповідь на його посольство, Georgium Racz de Teovis aulae nostrae familiarem et Stephanum Lucs de Kolosvar cancellariae notarium і просить представити їх гетьманові і всьому війську-Monum. Hung. XXIII

119.

6) Monumenta Hungariae XXIII c. 678-9.

7) Сіляді датує його виступ 23 березнем (Transsylv. c. 248-9), так що лист до гетьмана й инші писались антидатою (писані заднім числом).

8) Monumenta Hungariae XXIV c. 450.

9) Жерела XII ч. 233.

10) Йорґа Acte c. 219.

11) В теках Нарушевича (147 с. 119) є коротка реляція сього Шеліґовского гетьманові, що він не мігши з Яс приїхати до Дунаю, мусів разом з Лупулом виїхати до Хотина, і відти до Камінця: відсилав звідси цитований лист Лупула до гетьмана, а сам буде старатися переїхати через Волощину вже під опікою нового господаря.

12) Hurmuzakl Dokumente IX. I c. 19-20.

13) Теки Нарушевича 147 с. 113.

14) Жерела XII ч. 232.

15) Тамже ч. 235.

16) Про се оповідає недрукований лист в тихже теках Нарушевича с. 115, від камінецького урядника Конажевского до "воєводи подільського", себто гетьмана С. Потоцкого з Камінця 19 квітня. Я наведу се місце: "Волоський господар не тільки з столиці своєї вступився під наступом одного (мб.: нового) господаря, але і з Хотина-не можучи там відсидітись, вчорашнього дня переправився до нас. Не без великої шкоди-бо всі стада і вози боярські пограбовано під ґвалтовним наступом військ семигородських і мультанських. Через ніч простояв табором під Камінцем, а сьогодня ми його, за великою інстанцією, прийняли до міста з тими, без котрих послуги він не може обійтися. Людям же його-котрих єсть кілька сот, веліли ми стояти табором під містом до дальшої декларації вашої мил. Але які заходи

у нас з приводу господаря роблять старші військ семигородських і мультанських,-посилаю копії тих листів в. м.: побачиш які там обіцянки непорушного союзу з ними; зволь зважити і нас поінформувати, як нам дальше поступати, коли б вони далі хотіли вести з нами зносини”.

Инакшими словами: видати їм Лупула, чи ні? В сій справі ні гетьман, ні двір не встигли дати директиви-бо самі не прийшли до певного рішення, коли тим часом Тиміш покликав уже тестя назад до Яс.

[17]) Жерела XII ч. 238, Йорґа Acte с. 217.

[18]) Вони заховалися в збірці Піноччі, ркп. 310 (непаґін.) і в перекладах в пруськім держ. архиві (витяги у Йорґи, Acte с. 216-7). Лист старого гетьмана в нім. перекладі був опублікований в Theatrum Europaeum с. 413-4.

[19]) Лист гетьмана, писаний 18 н. с. квітня, 25-го був пересланий від Кеменя до Камінця; стільки ж можна покласти на дорогу листу від Лупула до Хмельницьких. Костин каже, що перший посол Лупула до Хмельницького, що міг поїхати ще перед 10 квітня, вернувся а дороги-вище с. 513.

[20]) Як побачимо зараз далі, гетьман в розмові з Фоминим сказав, що Тиміш дістав вісти від Лупула великої суботи. В дійсности на велику суботу він мабуть уже рушив в похід, але в кождім разі. в вел. пятницю вже знав про катастрофу.

[21]) A iezeliby tesz Pan Bog... tego placu iszcze do woyny iaki czas przedłuzy вираз неясний-чи се гетьман говорить про молдавський театр війни, чи свій власний. В нім. перекладі ся фраза упущена-мабуть через її незрозумілість.

[22]) В ориґ. помилково: Гегорица, Георица.

[23]) “в его, гетмановЂ землЂ”-цікавий вираз!

[24]) Акты ЮЗР III с. 502-3, я перевожу се оповіданє з третьої особи на першу. Небезінтересне оповіданнє якогось Могилівця, що був за торговими справами в Сороці в момент Тимошевого наступу: “В Волоській землі Волохи вибрали нового господаря, а попереднього, Василя, з господарства прогнали, тому що він з Хмельницьким посвоячився (“в сватовствЂ”).

Хотіли відвести до турецького царя, але він утік до Польщі. Тоді гетьмана Хмельницького син Тиміш обстав за свого тестя, з козаками й Ногайськими Татарами. Здобув город Сороку і людей всіх витято. Тиміш став обозом в Сороці і хоче наоколо Сороки робити окопи". Вістуна разом з иншими Могилівцями при тім пограбовано, і він, очевидно, від сеї біди з Сороки втік, і про дальше міг сказати тільки, що Тиміш з Сороки хоче йти на Яси. Акты Моск. гос. II с. 320.

Козаки, що прийшли на Тор варити сіль, оповідали в травні валуйським станичникам: Сього року після великоднього тижня ходив Тимофій, син Богдана Хмельницького з своїм військом, з Запорозькими козаками за ріку Дунай (!) против угорського короля, за тестя свого, волоського князя. Ходили з Тимофієм два полковники з козаками, та два кримські царевичі з кримськими й ногайськими людьми, і за городом Молдавою (!) вони побили богато угорських людей. А був у них бій з угорським королем тому, що угорський король хотів людей волоського князя привести в свою віру і йти в поміч польському королеві й Ляхам (против козаків, очевидно).-Там же с. 322. Ріжні недокладности сього оповідання треба покласти мабуть на рахунок не стільки козаків-солянників, скільки валуйських станичників, що були післані до них на розвіди і потім переповідали сю історію перед воєводою в Яблонові; оден з них був звісний уже нам отаман Сидір Забабурин.

ТИМІШ В ЯСАХ, ВРАЖІННЯ ВІД ТИМОШЕВОГО ПОХОДУ

Перехоплені листи Хмельницьких послужили осторогою для нових хазяїв Волощини, і зараз по тім, 26 квітня [1]) ми маємо лист воєводи Стефана до Стан. Лянцкороньского, одного з пограничних маґнатів (тепер воєводи руського), з запевненнєм, що він візьме свої способи против заповідженого наступу Тимошка-за котрим, мовляв, треба сподіватись і наступу гетьмана,

по тім як він упорається з Поляками-як то заповідає в своїм листі до Лупула. “Ми теж не спимо, і виправивши тепер на берег своє військо, приготовимо з п. Кеменем, Бог дасть, за тиждень більшу силу, а кільканадцять тисяч доброго війська сподіваємься від й. м. господаря мультанського”. Висловлює побажаннє, щоб і Поляки взяли участь в сій боротьбі з спільним ворогом, та добре пильнували замислів “лукавого невтраліста”, себто Лупула,-“бо як він якоюсь штукою вислизне з Камінця, то неминучо приведе Корону Польську до всякого змішання-як показують листи Хмельницького до нього” [2]).

Але Тиміш “не дав противникам часу приготовитися до відпору! Слідом за своїми листами, спішно висланими наперед, він поспів з своїм військом в яких небудь 6-7 днів на молдавську границю. Кутнарский каже, що з ними був Богун і Глух, полковник уманський [3]),-коли так, то богато в орґанізації сього ефектного походу можна покласти на долю Богуна; але очевидно і Тиміш не був у нім лялькою. Навпаки, се інтересно, що в усіх реляціях не полковники, а він являється властивою фіґурою. Молодий гетьманич показав себе. Могла Лупулова двірня закидати йому немовність і незнаннє чи легкоazженнє панських манєр, але де-що він умів. Його похід на поміч тестеві пройшов з швидкістю цікльону. За оден день він з Чигрина опинився за 100 кілометрів у Вязовку, як бачимо з дати його листу. Потім переїзжі Греки стріли його під Корсунем-се вказує його дорогу. Оповіданнє Могилівців ілюструє перехід через Дністер на Молдаву: Тиміш війшов до Сороки, побив Стефанову залогу і став обозом. Відси рушив на Яси і розбивши висланий против нього відділ військ, 30 квітня став над Прутом, в милі від Стефанового обозу [4]). Другого дня вдосвіта наступив на неприятеля. Стефан і Кемень виступили против-але не могли витримати козацького наступу і почали спішно відступати. Козаки напирали далі, на переправі через річку Жіжію сильно погромили їх військо, і побачивши таке Кемень не рішився боронити Яс, щоб цілком не стратити свого війська, а взявши з собою Стефана, став тікати за Карпати. Волоське ж військо Стефана побачивши се пустилось і собі навтіки, кому куди було ближче. “Не по вояцки, а по жидівськи тримались, і хоч не ставилися против козаків, а як жиди утікали, але до дому не всі вернулись, лишивши на місці 20 тис.” (!)-пише П. Потоцкий на підставі звідомлення сього післанця, що був очевидцем сеї битви [5]). 2 травня Тиміш був в Ясах, і

вислав Лупулового конюшого, що був при нім, до свого тестя з оповіщеннєм про "очищеннє" Молдави, закликаючи його прибувати до Яс і приймати владу наново. Так оповідає в своїй реляції королеві про таку блискучу зміну обставин секретар Лупула Кутнарский [6]).

Протягом одного місяця марш на Молдаву Кеменя і контрмарш Тимоша з Чигрина се дійсно операція не абияка. За два тижні поспіти з Чигрина до Яс, і вигнати семигородського посаженця-tour de force високої марки, що мусіла зробити сильне враженнє. Незвичайно заімпонувало всім, що козацький гетьман, сам загрожений польським військом, не побоявся вирвати з своїх рядів і кинути в таку далеку і рисковну експедицію значний корпус, і сей корпус під носом ворожого польського війська пройшов на Молдаву і так блискучо погромив семигородсько-волосько-молдавську коаліцію. Престиж Козацтва піднісся знов незвичайно високо. Після сього від ного можна було всього сподіватись-бо все йому було можливе.

Підканцлєр Тшебіцкий в своїй записці поданій німецькому соймові місяць пізніш так підчеркує се враженнє:

"Нераз уже поясняв й. кор. вел., що війна з козаками і Татарами не тільки загрожує загибіллю Польщі, але стягає величезну небезпеку і на провінції імперії, і на них упаде вся буря, коли виснажені вже сили Польщі не зможуть відбивати таку силу ворогів. Бо й справді не можуть-з огляду на несчислиме множество сих варварів й бунтівників, що переходить за 300 тисяч (!). Коли буде побите і те військо, що ще лишилося-не буде ніякої надії на ратунок. Бо в Польщі нема гір, ніяких твердинь і передових укріплень, які могли б затримати неприятеля, тому ясно, що вся та небезпека і подібні ж нещастя, які тепер терпить Корона Польська, впадуть на провінції цісарські і всю імперію. Тепер небезпека ся ще збільшилася з перемогою бунтівників (козаків) на Волощині, коли 10 тисяч козаків побило легко, з першого ж наступу 30 тисячне військо Ракоція, воєводи Валахії і нового господаря Волощини. Треба по-перше, міркувати, яка то величезна козацька сила-наскільки більша від попередніх років, коли вони відважилися свої сили розділити на двоє-чого иншими роками не робили. По друге-що сей неприятель буде ще безоглядніший, підбадьорений новою побідою. По третє-переможений Ракоцій і воєвода Валахії, бачучи слабосилість Польщі, безсумніву, ратуючи себе війдуть в порозуміннє з Хмельницьким против короля і Корони.

Ніколи козаки і Татари не вдоволяться, завоювавши Польщу, але впадуть у сі провінції, які їм найближчі. На початку війни козаки говорили, що вони воювали тільки за своє визволеннє, і тоді самі воєводи Семигорода, Валахії і Волощини тішилися, що Польща нищиться такою війною. І от тепер ті ж козаки напали на Волощину, цілком не оглядаючися на цісаря турецького... Так вони покладаються на свої сили! Вже і на Семигород грозять походом-і тепер уже, хоч і запізно, ті князі жалують, що не прилучили своїх сил до королівських від початку, щоб запобігти такому лиху. І як тут можна сподіватись, щоб сі татарські й козацькі народи-хижі і сміливі одні й другі-не напади й на Німеччину, а перед усім на дідичні володіння цісарські: Моравію, Шлезк, Богемію, а особливо Угорщину, найближчу до Руси й инших провінцій Польщі, а також на Мархію (Бранденбург) і Поморє. Не буду нагадувати старі приклади Гуннів, Готів, Вандалів, що так страшенно знищили й опанували Германію, Італію, Гіспанію. Татари й козаки до них подібні, і з огляду на їх величезне множество нема чого сподіватись від них ліпшого-коли не дасть ся їм швидка одсіч. З Польщі такий легкий приступ до Шлезку і Богемії, що не тільки до Одри, але й до самої Лаби можна дійти легко і без труду. Так само від Кракова до Відня-ні гори, ні твердині не боронять Шлезк і Моравію від Польщі. А який легкий приступ з Руси й инших частин Польщі до Угорщини-показав 1594 рік, коли Татари легковажачи собі малу скількість Поляків, що боронили їм перехід, пройшли через Русь в поміч Туркам, і два літа там пробули [7]).

Примітки

[1]) Ян Кемень відіслав перехоплені листи до Камінця 25 квітня, воєвода писав другого дня.

[2]) Жерела XII ч. 239, з оригіналу польського коронного архиву, що був тоді в моск. архиві загр. справ.

[3]) Як побачимо далі (с. 538), Хмельницький казав, що з Тимошем на Волощині були два полковники. Кутнарский в своїй реляції королеві каже,

що гетьман вислав з Тимошем "Богуна, Глуха з полком уманським, Носача з полком браславським і четвертого полковника корсунського" (Жерела XII с. 204). Може бути так, що Хмельницький розумів двох мобілізованих полковників, що мав при собі: прилуцького. Носача і корсунського, а Богунові і Глухові дав наказ прилучитись до експедиції як пограничним полковникам.

4) Ся дата в листуванню Ракоціїв, XXIV стр. 453, Trans, с. 249. В реляції Лупула з 3 травня (Acte с. 220) Тиміш 1 травня переходить Прут і дає битву, 2 травня Стефан тікає з Яс.

5) Theatrum Europaeum с. 414.

6) Жерела XII ч. 247. Ракоцій так інформував палятина угорського про се фіяско, 21 травня: "Лупул діставши від козаків деяку поміч, з нею пішов на Молдаву, щоб вернути собі владу, і насамперед став табором під Ясами. Януш Кемень, не сподіваючись більше ніякої небезпеки, відіслав більшу частину свого війська з Молдавії до Семигороду, і лишився в Молдавії тільки з 600 кінноти. Довідавши ся про наступ неприятеля, він хотів йому по можности противстати, і взявши з собою нововибраного господаря і молдавське військо, пішов на ворогів. Але неприятель, довідавшися про невеликі їх сили, сміливо напав на них, і хоч не прийшло до загального бою, але молдавське військо-в котрім було богато бунтів і зради, спішно відступило, і коли б не обстало те невеличке військо Я. Кеменя, все молдавське військо і сам той нововибраний воєвода попав би в велику небезпеку. Але з огляду на своє мале число воно не могло мірятися з сильнішим неприятелем і мусіло відступити рятуючи себе і нового воєводу. Від неприятельської зброї в семигородськім війську і десятьох не згинуло, але таких що потонули в водах-які були незвичайно розлилися, і від голоду погинули, або подекуди селянами позабивані,-таких до сотні рахувалось".- Жерела XII ч. 251.

7) Маємо два друковані варіянти сеї записки, але обидва мабуть скорочені: старий текст Рудавского, с. 134, що поясняє при тім: summam legationis refero, quam ipsemet (Тшебіцкий) Ratisbona tum vulgaverat, vel ab ipso conceptam, і новий витяг д-ра Кордуби з оригіналу віденського державного архиву (Жерела XII с. 227-8); я збираю з обох.

ПОЛЬСЬКІ АЛЯРМИ В ЕВРОПІ, ВАГАННЯ ПОЛЬСЬКОЇ ПОЛІТИКИ, ВОЄННИЙ СОЮЗ З РУМУНСЬКОЮ КОНФЕДЕРАЦІЄЮ.

Одержавши від Тимоша вісти про побіду над військом воєводи Стефана і евакуацію Яс, Лупул заспішив вертати до своєї столиці. Польській адміністрації було неясно та раз пустивши його на польську територію, годиться його пускати назад за границю? Але що твердих інструкцій від уряду в сій справі не було, а Лупул, очевидно, арґументував на кождім кроці золотом, тож кінець кінцем робив, що хотів. До того ж він був нобілітований шляхтич Корони Польської, і при високих поняттях шляхетської свободи ніяково було братам шляхтичам обмежувати його свободу рухів. Маємо з 3 червня його лист з Жванця-він повідомляє Петра Потоцкого, камінецького старосту, що отримав лист від зятя про побіду і утечу Стефана, і виберається завтра до Хотина, а жінку просить вислати з Камінця за ним. Другого дня він дійсно пише королеві вже з Хотина, дякує за прислану амуніцію і прихильні поради, і почувши свій ґрунт під ногами вертається до справ перерваних його утечею з Волощини: до даного йому доручення посередничати у Хмельницького. Обіцяє переслати Хмельницькому королівські пропозиції, а зараз-побачивши Тимоша в Ясах, говорити з ним в справах замирення з Польщею. Те ж саме писав Кутнарский додаючи згадані вже вище свої скептичні міркування про можливість договоритися до чогось з козаками. Він і господар підчеркували свою незмінну, ніскільки не порушену останніми подіями вірність Польщі й її інтересам, бажання використати свої звязки з козаками в інтересах Польщі,-тим часом як Ракоцій з Басарабою не хочуть польсько-українського замирення: бояться, що тоді козацькі сили звернуться против них, і Лупул з козаками здобуватиме Валахію і т. д. [1]).

Але маємо й таке оповіданнє, ніби то зі слів козацьких бранців: Лупул впросився до Камінця за порозуміннєм з Хмельницьким, щоб потім впустити туди козаків, помогти заволодіти Камінцем (“Мешкай в Камінці, аж поки ми прийдемо-тоді нас туди впусти”) [2]).

Польські політики не поспівали за кінофільмовими змінами в волоських

подіях. Дозвіл на в'їзд до Польщі, котрого Лупул даремно чекав стоючи під мурами Камінця, він одержав уже після повороту до Яс, і дякує звідти за королівські запросини загостити до Польщі з своїм двором-коли йому вдалося щасливо видостатися з польської гостинности [3]). Тепер коли йому пощастило вернутися до Волощини, з ріжних боків лунали жалі, що його випущено з Камінця. Не кажучи про Ракоція який гірко дорікав за се королеві, і грозив, що коли Польща далі буде підтримувати таким чином Лупула. то се дуже прохолодить відносини до неї у нього, Ракоція [4]),-ріжні сенатори і достойники також виставляли запізнені жалі, що Лупула з його скарбами пустили свобідно за кордон [5]). Серед таких балачок, польська політика не могла знайти твердої лінії-чи вважати Лупула далі за союзника Польщі, яким він був досі і справді хотів бути далі, та використовувати в інтересах Річипосполитої його звязки з Хмельницькими-як то він пропонував? чи трактувати його надалі як козацького спільника, і скористати з помочи Ракоція та його союзників против козаків, як то їм пропонував Ракоцій?

Радивили цілою силою відстоювали першу лінію. Гетьман С. Потоцкий на прохання господаря дати йому військову поміч, відіслав його по поміч до Хмельницького як свояка, а королеві радив триматися нового господаря і його союзників [6]). Король рішучо схилявся до союзу з Ракоцієм, і пок. Кубаля, як я вже сказав, вважав непростимою помилкою сей союз, і всю політику короля в Молдавськім епизоді-не розважною і незвичайною шкідливою для Польщі [7]). Але в оправданнє короля треба сказати не тільки те, що він мав всякі причини завзятися на Хмельницького за його останні вчинки і хотів його за всяку ціну зломити і під ноги взяти,-а міг мати й доволі оправдані надії знейтралізувати сим союзом небезпечні для Польщі і цілої католицької ліґи замисли Ракоція на польську корону, на польські провінції, на протестантсько-православний союз і т. д.

В сій справі він звертався з запитаннями до коронних сенаторів, що не приїхали були до Берестя, особливо до біскупів, котрих не було майже нікого. Посилаючи копії листів Ракоція, Кеменя, Ґеорґіци-Стефана і відповіди на них-те що сам король відписав Ракоцієві, і що з його доручення мав відписати Стефанові воєвода Лянцкороньский, а Кемевеві П. Потоцкий, король викладав свою гадку-що належить в повній мірі використати сі пропозиції помочи і спільної акції против козаків і Татар. Бо

він сподівався, що союз з Ракоцієм змусить обох господарів: Басарабу і Стефана взяти діяльну участь в боротьбі з Хмельницьким, прислати свої контінґенти до проєктованого посполитого рушення і т.д. Питав гадки в сій справі, і зокрема ставив питання: Чи не годилось би зараз післати послів до Ракоція і зложити з ним союз, ґарантувавши йому безпечність з боку цісаря, щоб він міг всі свої сили обернути против козаків і Татар? Чи не відновити лєнних відносин з господарями Молдавії й Валахії, що істнували колись?

До королівської анкети подано супровідний лист канцлєра-той ставив питаннє про способи забезпечити оборону Річипосполитої і висував можливість-на сю мету скористати з військ союзників: Ракоція, Басараби і нового господаря Стефана. Вказував на підозрілу поведінку Лупула, що очевидно не може рішитися, котрої йому сторони триматися: польської чи козацької? Вважаючи на його давнішу зичливість і на надане йому польське горожанство ("індіґенат") належало б його підтримувати,- але не так, щоб задля сього відкидати союз з Ракоцієм. Отже як поступати з ними?

Маємо сей лист адресований до біскупа куявського, і його відповідь на питаннє про пропозицію союзу, conjunctio armorum з Ракоцієм і його союзниками. Біскуп ставиться дуже скептично до всяких звязків з чужими державами: на його погляд, історичні факти доводять, що Польща не виходила добре на таких звязках. Він вказує на небезпеку війни з Турками, що може накликати на Польщу союз з Ракоцієм: але признає, що Лупул таки поводився останніми часами нельояльно і підозріло: не просив у короля вступу до Польщі і до Камінця. Признає користи від спільного наступу з Ракоцієм і його союзниками против козаків,-радить тільки всякі обережности при договорі: забезпечити його з обох сторін солідними заставцями, і добре порозумітись з цісарем, як зверхником Ракоція, щоб се не нарушило добрих відносин з ним [8]).

Такі обережні і повні застережень були мабуть гадки богатьох сенаторів, і супроти того король не рішився йти на якісь формальні союзи, трактати, протекторати і т. д. На кінець травня він скликав до Варшави сенаторську нараду, яка очевидно так само висловилася против яких небудь далеко ідучих з'обовязань. Крім усього иншого належало далі ходити обережно коло Радивила, хотячи витягнути литовське військо на український театр війни [9]),-а він далі твердо стояв при своїм тесті, вислав своїх людей до

Ракоція, щоб помирити його з Лупулом [10]), і очевидно так само вживав усіх своїх впливів на королівськім дворі, щоб настроїти його можливо прихильно для нього. Тому замісць формальних трактатів з Ракоцієм і його союзниками ухвалено тільки фактичну воєнну кооперацію. Висланий від гетьмана Потоцкого до Ракоція стражник коронний Яскульский мав повідомити про се Ракоція і уставити моменти сеї обопільної помочи, відкладаючи формальний союз пізнішим посольствам. Гетьман обіцяв поставити частину свого війська над Дністром, під Могилевим і Сороками, щоб загородити дорогу козакам, тим часом як Ракоцій мав їх атакувати від себе [11]).

Примітки

[1]) Жерела т. XII ч. 242, 244-7; і цитована реляція П. Потоцкого С. Потоцкому (гетьману) з 7 травня в Theatrum Europaeum с. 414. Виникає питаннє: подоріж Кутнарского до Берестя, що згадується в сих листах, і переказане через нього дорученнє трактовання з Хмельницьким-се те що дане було ще на соймі, чи Кутнарский після волоської катастрофи їздив ще вдруге, і про сю другу подорож тут мова? Я думаю, що на другу подоріж тут нема місця; Кутнарский забавившися в Берестю, застав Лупула в Камінці, а пише про все, що сталось, сумарично тепер, коли справи обернулися знов на його користь.

[2]) Theatrum Europaeum с. 414.

[3]) Жерела XII ч. 243, на жаль тільки витяг з оригінала Кор. Архиву. Дата 3-го травня для Яс не годиться, одно з двох-або се помилка замісць 7 або 8, або Лупул згадав про Яси для більшої поваги, хоч іще не вернувся туди.

[4]) Тамже с. 215.

[5]) Воєвода руський Лянцкороньский згадував в листі 16 червня: “Я лишаюсь при давній моїй гадці-що не треба було пускати господаря з

Камінця”-зб. Піноччі 310.

[6]) "Господаря волоського... вчора посол дуже мене просив, щоб я поратував його пятьма тисячами людей; відповів я йому, що поміч від Річипосполитої не може бути йому дана, поки в ній не загаситься внутрішній огонь, і раджу йому вдатися до Хмельницького, аби його ратував з огляду на свояцтво” (Далі про перехоплені листи Хмельницьких до господаря і відозви Кеменя й його товаришів). "В сім стані річей пишу до й к. м., аби побажання бувшого господаря відложив до кращих часів, а з новим і з тими провінціями, що мають готове військо, аби війшов в союз”. Лист до примаса з-під Буська 2 травня. Збірка Піноччі 310, нім. переклад з пруського державного архиву у Йорґи, Acte с. 219.

[7]) Szkice II с. 388.

[8]) Обіжники короля і канцлєра і відповідь біскупа куявського в додатках у Кубалі II с. 402-1.

[9]) Про сей пункт варшавських нарад в реляції нунція з 1 червня, Жерела XVI с. 176.

[10]) Жерела XII с. 128.

[11]) Повідомленнє Ракоція Потоцкому про приїзд Яскульского, 10 червня, в Жерелах ч. 262. Під ч. 263 його писана відповідь на пропозиції Потоцкого з того ж дня, з ориґіналу Кор. Архиву (теж саме з копії в Transsylvania I с. 262); під ч. 255, без дати переказано зміст переговорів; під ч. 271 відповідь Ракоція на відповідь Потоцкого про сі пропозиції, з 24 червня, переклад,-латинський ориґінал в Transsylv. с. 265 (тут дата, котрої бракує при ч. 271).

РОБЛЕННЄ ОПІНІЇ, ОПОВІДАННЯ ПРО ТИМОШЕВІ ТИРАНСТВА, КОЗАЦЬКІ ПОСОЛЬСТВА ДО ПОРТИ, БАЛАЧКИ НА УКРАЇНІ, ТУРЕЦЬКІ ПОСЛИ У ГЕТЬМАНА, УМОВИ ПІДДАНСТВА, ДОГАНА СУЛТАНА ЗА ТИМОШІВ ПОХІД.

Для відповідного оброблення політичної опінії старанно ширились і мабуть

таки сильно перебільшувались поголоски про "тиранський режім" Тимоша і його розправи з волоською опозицією. Нунцій найповніш вичисляє сі історії і леґенди в своїй депеші з 14 червня: Тиміш з власної руки вбив Лупулового секретаря Кутнарского, за те що той про все доносив Полякам. Самого господаря з його скарбами він тримав під пильним доглядом і сторожею, так що той став вязнем в його руках, і не раз він грозить йому смертю. Велів стяти військового писаря козацького, за те тільки що той радив не приятелювати з Татарами,-бо вони бажають тільки з року на рік пустошити край, не журячися ні тим щоб довести до кінця війну ані забезпечити інтереси козацтва. Потім велів стяти одного старшину і кількох своїх близьких, за те що вони не стримали його, коли він велів стяти Кутнарского, а коли ті оправдувалися, що не заслужили сеї кари, він сказав: "Я був тоді пяний, а ви повинні були мене стримати, і за те будете покарані" [1]).

Ся історія, як Тиміш порубав когось з старшини, має мабуть щось реальне під собою, і широко популяризувалася як акт оскарження не тільки против нього, але й против родини Хмельницьких і їх камаріллі, против старшинського засилля і пихи- в такім аспекті мусимо розуміти оповідання про сю пригоду Д. Виговського й ин. (нижче с. 539 дд). Найширше спиняється на нім Мирон Костин, ілюструючи ним безглузду поведінку Тимоша, що загубила похід на Мунтенію і привела таким чином до останнього упадку Лупула. Я наведу се тут:

Перед походом на Мунтенію згинув в Ясах польський писар Котнаровский, людина дуже солідна, що мала довірє Василя Лупула воєводи. Згинув з руки Тимоша- бо се був тиран, чоловік дикий, без страху божого; він причепився до Котнаровского, що він Лях і намовляв Лупула не віддавати доньки за нього, Тимоша. Одного разу він Тиміш, попросив воєв. Василя, щоб він прислав до нього Котнаровского, бо йому потрібен. Нічого не підозріваючи воєвода післав його до Ґалатського монастиря, а там з наказу Тимоша вже чекали його козаки, наготовивші шаблі. Тиміш зачав з ним сварку, і коли Котнаровский виходив, козаки кинулися на нього і немилосердно зарубали на смерть, без усякої причини з його сторони. Як Василь воєвода довідався про се вбивство, трохи не отруївся з жалю. Тиміш же хотів так само розправитися з дворником Томою і вістерником Йордакі-з тих самих мотивів що вони як і Котнаровский намовляли Василя воєводу не віддавати за нього Роксанди. Ті нещасливі бояре благали, щоб воєвода

пустив їх до дому, але воєвода не згоджувався, тільки велів переказати зятеві, що краще йому, Василеві, не жити ніж бачити в такій небезпеці бояр, що користувалися його повним довірєм. Яку охоту матимуть инші бояре йому служити в такім разі? (332).

В поході на Мунтенію серед старшини були Богун (Bohul) і Носач (Nosaci), звісні полковники, заслужені козаки, і одного разу без всякої причини-за одно тільки слово, сказане Богуном на раді, Тимуш затяв шаблею в плече Богуна і задав йому таку рану, що той підчас цілого походу мав руку завязану: така дика була Тимошева вдача! Ніхто з полковників не важився ні слова сказати йому, як краще покермувати походом, і з такої поведінки Тимуша-чоловіка молодого і недосвідченого, можна було знати, що з його проводу нічого путного не буде (333).

Постать гетьманича не переставала займати уяву і служити темою ріжних леґенд і фантазій як далі побачимо. Але що й козаки і Лупулові партизани сильно погуляли над причетними до перевороту, се розуміється, вповні правдоподібно, і при тім козаки дійсно могли зводити рахунки на дві сторони: і з противниками Лупула і з прихильниками польської орієнтації. Чимало від сих екзекуцій повтікало не тільки до Валахії й Семигороду, але й до Царгороду, аґітуючи тут проти Лупула й козаків. "Не можна досить розповісти"-пише царгородський резідент цісареві в липні-"як тиранськo і варварсько поводився молодий Хмельницький по першім своїм приході до Молдавії з бідними людьми, навіть з жінками і дітьми. Лупул богато велів повбивати, але богато повтікало й сюди до Константинополя, і переховуються тут, сподіваючись іменем краю, разом з Волохами і Семигородцями добитися, щоб Лупула відставлено" 2).

Ракоцій при тім вів подвійну гру. Стараючися розбити приязнь Польщі до Лупула, посилався на його союз з козаччиною і радив Полякам в ніякім разі більш не випускати його з рук, коли б він знову їм попався. Заразом лякав Порту союзом Лупула з козаками і Поляками против Туреччини: використовуючи звязки Лупула з польськими кругами і їх нерішуче становище супроти нього, поясняв, що Лупул за згодою Польщі мирить її з козаками, а заразом веде зносини з цісарем німецьким, з німецькими князями-вислав свого чоловіка на імперський сойм, а остаточна мета того всього має бути війна з Туреччиною 3). Полякам же хвалився своєю щирістю-що він не прийняв козацьких послів, як ті прийшли до нього

(мабуть 20 червня), тільки казав віддати листи, ними принесені-і копії сих листів переслав на доказ своєї щирости гетьманові Потоцкому. А при тій оказії ще раз нарікав, що Поляки натворили всеї тої біди тим що випустили Лупула [4]).

Хмельницький і Лупул платили тою ж самою монетою, стараючись представити в можливо підозрілім і небезпечнім для Порти світлі виступ Ракоція против Лупула і його несподіваний, в звязку з сим, союз з Польщею. З козацьким посольством, що прибуло до Царгороду 12 червня (значить вислане було не пізніш 20-х чисел травня) приїхав якийсь польський шляхтич, на жаль не названий на імя-привезений на те щоб посвідчити перед диваном, як чоловік втаємничений у польські секрети. Він називав себе сенатором і впливовим дорадником короля і викривав, що ся нова спілка Ракоція з Польщею тільки в перший момент звертається против козаків і Татар, а поборовши їх має звернутися против Туреччини,-тому шукає підтримки німецького цісаря і князів. Австрійський резідент догадувався, що се мабуть Лупулова штука-що се він того шляхтича вишукав і натаскав; але, мовляв, його самозванство відкрилося- що се звичайний слуга, і ніяких політичних секретів не знає, і в останнім рахунку сей інцідент не послужив на користь Лупулові [5]).

Диван взагалі не знав, яку йому лінію взяти в сих справах. Що його васалі на власну руку, не питаючись дозволу, зачали між собою війну, се був неприємний інцідент. Що у них виявилися значні військові сили, так що злучившися разом, вони могли бути сильно небезпечні для самої Порти, се було ще неприємніше. З сього погляду об'єднаннє всіх трьох васальних князівств під проводом Ракоція було комбінацією недопустимою. Але й Лупулова комбінація викликала сумніви. Головно, що сили Туреччини були звязані иншими операціями, і вона не могла взяти справу в свої руки, себто післати на Дунай досить сильне військо, щоб навести “спасительний страх” і зліквідувати сю усобицю. При тім вона не хотіла образити козаків, дорожачи завязаними відносинами, що забезпечували їй-що найменше-спокій на Чорнім морі. Великий візир сприяв Лупулові-чи його золоту, се трудно розділити. Натомісць сілістрійський баша, що був сторожем інтересів Туреччини на Дунаю, був рішучим ворогом Лупула, і всяко старався настроїти диван против нього. Були і в Царгороді прихильники нового молдавського воєводи, які підтримували скарги його і воєводи Матія

на страшні спустошення, які починив Лупул з своїми союзниками козаками в Волощині і Валахії, вповаючи на підтримку великого візира. Серед ріжного добра захопленого в Лупуловім таборі під Торговищем 27 травня, нібито знайшовся лист великого візира до Лупула: мовляв візир писав Лупулові, що він може сміливо йти на Валахію і вигнати звідти зрадника Матія. Сей лист воєвода Матій переслав великому муфтієві, з таким коментарієм, що завдяки спустошенням, заподіяним в Валахії Лупулом і козаками, край сорок літ не зможе прийти до себе. Муфтій показав сей лист великому візирові, той відрікався від сього листа, і казав, що ніколи чогось подібного не дозволяв Лупулові. Одержавши від Лупула відомости про його щасливий поворот до своєї столиці, диван вислав з його агентом трьох своїх післанців, щоб потвердити його на господарстві, а до Матія і Ракоція були післані листи, щоб вони вивели свої війська з Волощини і на будуче жили в згоді з Лупулом; татарському ханові наказано, щоб далі підтримував його. Все се, очевидно, було ділом вел. візира; але одержавши відомість про побіду Матія під Торговищем, післав він і йому поздоровленнє [6]).

Про посольство Хмельницького до Порти, вислане весною, Бурлій і Мужилівський оповідали-за тими вістями, що прийшли з гетьманського табору в перших днях липня, що сих послів-вони називають їх “Самойлом та Жегуном” (Самійло Богданович з якимсь товаришом)-султан “засадил и к гетьману их не отпустил”, за спустошення пороблені Тимошем на Молдаві. “Мабуть буде за се війна султана з гетьманом”, завважали вони з сього поводу, і додавали, що козаки сеї війни не бояться, покладаючися на царя і сподіваючись підтримки хана на випадок того конфлікту (л. 47). Відгомін напруження-але воно мабуть не потрівало довго. Потім маємо таке оповіданнє австрійського резідента про козацьких послів. Вони приїхали до Царгорода 12 червня [7]), привезли в кайданах вищезгаданого quasi-еенатора, як почесний дарунок султанові, щоб поінформувати його про ворожі замисли Польщі, і просили іменем гетьмана і війська, аби султан вислав до короля свого посла з заявою, що козаки стали підданими султана, тому Польща аби їх не зачіпала, инакше султан виступить в їх обороні. Просили також, наказати ханові, щоб він ідучи в поміч козакам, не дозволяв своїй Орді нищити українські землі й забирати ясир [8]). Очевидно, були також доручення в волоській справі; ціле посольство мало характер дипльоматичної підтримки волоської кампанії Тимоша.

Правдоподібно, про се ж весняне посольство пише Грек Фома з Царгороду 1 (11) серпня: “Візир сказав козакам: Пощо приходили вони на Мультанську і Молдавську землю і поруйнували султанові краї? І ті відповіли, що винуваті ті, що прийшли на воєводу Василя і його прогнали, коли він не був відставлений султаном. Візир сказав їм, щоб вони більше туди не ходили, але ті “безстрашно” говорили, що за тих братів своїх, що пропали в тій війні, вони просять за одного по сто” [9]). Авдієнцію вони дістали тільки за тиждень, і не дуже ласкаву. Диван домагався, щоб козаки згодилися давати що річну данину, а посли не мали на се згоди гетьмана [10]). Фома додає, що були розмови також про Камінець, але тут можуть бути відомости і про переговори з пізнішим посольством що приїхало з Осман-чаушем у липні: “Гетьман їм відповів: не можу їм дати ні города, ні якоїсь данини, бо не маю богатої держави, як угорський (князь) або мунтянський, тільки військо-як що треба буде султанові, козаки будуть готові на службу, і на Чорному морі не буде від них ніякої шкоди” [11]). Правдоподібно, се відгомін того що оповідали про своє посольство козаки серед православних Царгородців.

На Україні так само гетьманські круги представляли своє становище дуже стриманим і навіть відпорним супроти турецьких пропозицій. Так оповідав в Путивлі 24 червня с. с. густинський намісник Євфимій: У гетьмана були турецькі післанці, щоб гетьман дав султанові Камінець, і був під його рукою, а він за те шле йому в поміч 10 тисяч яничар з сілістрійським башею; але гетьман не звіряється, побоюєтся в тім якогось обманства і відмовився від тої турецької помочи [12]).

На далекім Тору козаки-промисловці теж оповідали: турецький цар прислав посла до гетьмана, закликаючи його з усім військом піддатись під його руку, але гетьман того йому відмовив. Він збирав козаків на раду (“круг”) і питався, котрої землі цареві або королеві поклонитися, щоб прийняв їх “у своє царство”. І полковники на раді сказали, що вони хочуть піддатися православному государеві, а невірним царям ні королям служити не хочуть [13]).

Все се відгомони турецького посольства, що приїхало на Україну при кінці квітня або в початках травня н. с., підчас походу гетьмана під Камінець і було затримане гетьманом в Умани і потім без авдієнції було відправлене

Виговським, з доручення гетьмана в перших днях липня. За недостачею докладних і ясних відомостей приходиться блукати серед ріжних поголосок, леґенд і ріжних, більш і менш свобідних стилізацій, що пускалися з приводу сього не зовсім звичайного факту: затримки султанського посла і відправи без авдієнції. Очевидно, що за сей місяць збіглося кілька турецьких присилок; виходить напр, що звісний нам Осман-чауш був на Вкраїні й поїхав до Царгороду не пізніш 10-15 червня, тим часом як Магмет аґа сидів в Умани десь до 5-6 липня; але дійти до точних деталів в сій справі я тим часом не бачу можливости.

Путивльський вістун Яцина, бувши у гетьмана 13 н. с. червня, розповідав у Путивлі таке, що йому казав Виговський. "Був у гетьмана посол від турецького царя, привіз великі дари. Гетьман дари прийняв. А що до мене були дари, я тих дарів не взяв, сказав послові: Мині таких великих дарів такому великому цареві не відслужити! А писав цар і через послів устно переказував, щоб гетьман з військом Запорозьким були під рукою турецького царя і йому служили. Гетьман того турецького посла відправив до Умани, бо чекає змилування правдивого царя, а турецькому цареви манить. Жде гетьман своїх післанців: чи не принесуть вони правдиву і повну государеву милость- чи не скаже нам, війську Запорозькому, бути під своєю царською високою рукою. Коли ж повної государевої ласки до нас не буде, прийдеться нам бути слугами і підданцями ("холопи") турецького царя. Буде се за гріхи наші-а нам не обійтись без царя" (одного чи другого).

Яцина поясняє, що коли він їхав до гетьмана, стріли їх два Турки, і товмач сказав, що се їдуть до гетьмана гінці перед посольством: їде посол до гетьмана від турецького царя, і ті гінці були у гетьмана в шатрі, коли він примав Яцину. А писар Виговський йому пояснив, що турецький посол їде до гетьмана "со всЂм подлинным и коруною" (очевидно-з повною інвеститурою), щоб військо Запорозьке було в підданстві (у султана)-"але ми чекаємо змилування великого государя". Коли гетьман відправив Яцину 5 (15) червня-він разом з сим відправив і сього гінця, мабуть заповідаючи відправу посольству затриманому в Умани).

Міг се бути саме Осман-чауш, котрого гетьман не хотів прийняти одночасно з Яциною, щоб не впадала в око його подвійна політика. Може бути, що саме до нього належить приблизна дата подана Данилом Виговськими. Він оповідав 23 н. с. червня Матвееву і Фомину: "З місяць

тому присилав до гетьмана турецький султан з тим: чи не потрібно йому турецького війська на короля і панів-раду? Коли потрібно, то султан звелить сілістрійському баші, щоб післав на сей бік Дунаю сто тисяч війська. Гетьман післав їх до Умани, незнати до якого часу (л. 13). А докладніш розповів Іван Виговський, виправивши останніх послів з Умани: "Присилав султан до гетьмана свого посла Магмет-аґу чауша з грамотою і з великими дарунками; в грамоті написано, щоб гетьман був його підданим-тоді він учинить його великим (знатным) чоловіком. Прислав корону, шаблю, булаву, бунчук і кафтан. У всім обіцяв поміч гетьманові і війську Запорозькому: буде в братстві, не так як кримський хан, ніякої тісноти не буде чинити. Але я служачи вел. государеві вашому привів гетьмана до того, щоб він чекав певної відомости від цар. вел., і так зробив, що турецький посол трохи не за приставом (в арешті) був в Умани, і все відкладали йому відповідь [14]). І се я також для вел. государя зробив, що і на відправі турецький посол у гетьмана не був, а відправив його я, як гетьман пішов з-під Бедрихова-городка" (65).

На запитаннє Матвеева і Фомина, чи післав гетьман з турецьким послом своїх послів і з чим, Виговський дав таку відповідь: гетьман послів своїх післав, з тим, щоб (султан) прислав йому військо, коли (гетьман) побачить, що сили його супроти короля і панів рад за слабі [15]). Коли король буде наступати, (гетьман) дасть (султанові вість), а до того часу нехай свого війська не посилає. І щоб послів наших відправив скоро- ми їх і сподієваємось скоро" [16]).

З свого боку й Турки вирікалися яких небудь звязків з козаками, як до того приходило. В розмові з цісарським резідентом, що відбулася зо два дні по козацькій авдієнції, коли той посол став намовляти, візира, щоб Порта не мішалася в польсько-козацькі відносини і не підтримувала козаків, великий візир нібито заявив повну не заінтересованість. "Що се за підозріння піддають вам Поляки?"-переказує його слова сей цісарський резідент.-"Хто вам сказав, що ми підтримуємо козаків? Двери султана стоять отвором для всіх, і кождий може прибігати до них, хто хоче; але з Польщею ми не розриваємо. Польща порвала з татарським ханом, і поскільки козаки з Татарами в союзі, їм тут показується всяка честь і приязнь. Але кожного разу як приходили Поляки-як я був башею в Сілістрії, я давав їм кафтани і показував честь".

Але в дійсности ані становище гетьмана й його окруження супроти турецьких домагань зовсім не було таким здержливим, як се вони представляли українським громадським кругам, ані диван не був таким індіферентним до звязків з Козаччиною.

Від того ж царгородського резідента Реніґера знову довідуємось, що 8 липня, разом з Осман-чавшом, що вертався з свого посольства до Хмельницького, приїхало нове козацьке посольство, з 16 душ. На їх проханнє помочи в війні з Польщею диван відповів, що ханові вже дано наказ помагати козакам, і від сілістрійського баші дозволено йти охочим, а цілого війська з корогвами неможна післати, бо се довело б до розриву з Польщею. З свого боку посли принесли принціпіяльну згоду на щорічну, данину султанові від війська: платитимуть по сорок тисяч талярів що року, але се тоді як скінчиться війна з Турками. Але диван тому не дуже вірить, завважає Реніґер. Згадує також якісь непорозуміння між Татарами і козаками, що мусить вирівняти Порта. Очевидно, про се теж говорилося з послами [17]).

Більше ми про зміст посольства нічого не знаємо. В реляції 3 серпня Реніґер згадує, що 30 липня козаки поїхали назад, не діставши авдієнції у султана; тільки великий візир обдаровував їх кафтанами і дав 150 талярів. Знайомі Турки запевняли Реніґера, що се його розмова з великим візирем на тему козацько-польських відносин мала такий вплив: прохолодила Турків у їх відносинах до козаків, і їм сим разом не показано такої чести [18]). Але се були тільки приємні слова без дійсного значіння. З пізнішої згадки Реніґера можемо доміркуватись, що разом з козацькими послами вислано тоді й турецького післанця, з закликом, щоб козаки, не мішалися до волоських справ. Очевидно до сього належить згадка Хмельницького в розмові з московським післанцем Фоминим 19 (29) серпня, що того дня наспів до нього післанець від того посла Ілляша, що повертається з посольства з Царгороду: султан був "засадив" сього його посла, за те що Тимофії воював Волоську землю, а тепер от нарешті відправив.

До сього Ілляш нібито додав таке поясненнє, мовляв се султан довідався, що Хмельницький перейшов в московське підданство, і побоявсь аби затриманнєм козацького посла не накликати на себе московського походу, тому його відправив [19]). Се поясненнє полишаємо на сумлінню Фомина і

не потрібуємо ним дуже займатися, бо між турецькими грамотами, привезеними до Москви від Виговського маємо московський переклад листу візира Азем-Магомета, післаний з "чесним (значним) чоловіком Магомет-аґою",-його зміст близько відповідає звістці Реніґера, так що його оповіданнє можна вповні прикласти до листу привезеного Магомет-аґою в серпні, в відповідь на липневе посольство [20]) Він дає нарешті щось реальне для оцінки дійсних відносин.

На жаль, лист виданий з несчисленими прогалинами, так що тільки загально можна вхопити його зміст.

Візир в сім листі згадує про лист гетьмана, принесений останнім послом, котримсь козацьким полковником. Похваляє сі части зносини, але звертає увагу на недопустиму поведінку гетьманового сина, що замішавсь до волоської усобиці і вчинив оружний напад на один з васальних країв Отоманської Порти, на що потрібен спеціяльний дозвіл султана. Самий інцидент описаний дуже загально і невірно-що може залежати як від лихого перекладу, так і від того, що в самім дивані відомости були дуже ще недокладні, а крім того і сам візир, можливо не хотів входити в подробиці сього неприємного інциденту. Він рекомендує гетьманові дати твердий наказ свому війську, щоб воно не важилося входити в землі Отоманської Порти, радить тримати його в міцній дісциплині, а з свого боку обіцяє гетьманові підтримку-особливо коли Порта звільниться з своїх теперішніх військових клопотів [21]).

Се дійсно була догана, але в дуже мягкій формі. Порта високо цінила союз з козаками, і хотіла його утримати.

Примітки

[1]) Жерела XVI с. 177-8 (Hurm. IX. I с. 22); про смерть секретаря волоського господаря, задану сином Хмельницького з власної руки, перед тим ще в депеші з 26 травня: "але син (Хмельницького) оправдується, що він се зробив з наказу батька" (с. 174). Гетьман Потоцкий так оповідає сю історію

з слів вістерникового сина, присланого до нього з листами від Лупула. Тиміш попросив Лупула, щоб прислав до нього Кутнарского для розмови в деяких важних справах, і той його зараз прислав разом з провідником. Коли по розмові Кутнарский вже відходив, Тиміш завернув його і сказав: "Отже, друже-чи ти посол чи секретар польського короля?" Той став виправдуватися, що все що він робив, робив з волі і наказу свого пана, господаря. Але Тиміш витяг шаблю і відтяв йому голову, а того провідника добре побито. Коли в тиждень потім Тиміш прийшов до тестя поблагословитися в похід на Мунтенію, і побачив, який він засмучений і схвильований, почав виправдуватися, що він не міг инакше зробити, бо батько виразно йому наказав і загрозив, що коли він Кутнарского не вбє, буде мати за се кару від нього.-Acte с. 221, лист Потоцкого з 19 травня.

[2]) Реляція, на жаль в скороченню, в Жерелах XII с. 237, тамже с. 241: Матій, Ракоцій und das Land Moldau-себто молдавські бояре, "рішучо не хочуть більше Лупула".

[3]) Донесення цісарського резідента в Царгороді з 2 червня і листи Ракоція до будимського баші з 30 червня-Жерела XII ч. 258, 259, 269.

[4]) Жерела XII с. 235-Acte с. 226.

[5]) Жерела XII ч. 267 і 270.

[6]) Донесеннє резідента Реніґера-Жерела XII с. 217-8, 222, 229.

[7]) Коли ся дата вірна, то се додаткова присилка, після посольства Самійла, а дата має вигляд дуже докладної.

[8]) Реляція Реніґера з 16 червня, на жаль не в повнім тексті, а в переказі в Жерелах XII с. 229.

[9]) Фраґмент листу "Грека Фоми Іванова" до царя в Турецьких справах москов. архиву 1653 р. ст. l.

[10]) Реляція Реніґера, на жаль в витягу-Жерела XII с. 229 і 232.

[11]) Тамже.

[12]) Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 170. Там же, л. 379, сівський архимандрит оповідає 26 червня с. с., що чув у Сосниці від київського міщанина “Федора Лукьянова”: був він у Хмельницького, і при нім були у гетьмана посли від турецького царя і польського короля,-при нім гетьман їх і відпускав, але змісту турецького посольства він, Федір, не знав, тільки польського.

[13]) Вісти валуйських станичників, зібрані на Тору 14 ст.ст. червня. Акты Моск. Госуд. II с. 328. Рада тут не має характера протесту против гетьманської політики, як у инших відомостях. Але цікава ся повна антиціпація пізніших описів Переяславської ради. Схема вже була готова!

[14]) "Во всем ему до времени отказывали"-так я се розумію.

[15]) "Узнает свое безмочство против короля и панов-рады".

[16]) Котрих-отсих післаних з Умани коло 7 н.с. липня, чи Самійла з товаришами, затриманих султаном? Порівнюючи з словами гетьмана Фомину в в серпні (нижче с. ..38), можна скорше думати про Самійла і тов.

[17]) Жерела XII с. 238 (знову тільки скороченнє).

[18]) Тамже ч. 288.

[19]) Акты ЮЗР III с. 506.

[20]) Привіз сього листа не Матвеев, а Фомин, а свого серпневого посольства, се піддає гадку, що се був другий приїзд Магомет-аґи, а не в червні. Але останнє также можливе.

[21]) Акты Ю.З.Р. III с. 483-4.

ПОХІД ТИМОША НА МУНТЕНІЮ, БИТВА ПІД ТОРГОВИЩЕМ 27 ТРАВНЯ 1653, УТЕЧА ТИМОША, ОПОВІДАННЯ КОЗАКІВ.

За сей час Тиміш потерпів свій погром під Торговищем [1]), 27 н. с. травня, і по сім мусів податися назад до батька, щоб організувати наново волоську кампанію.

Гетьман так розповідав про се в розмові з московським післанцем Яциним, чи Яциною, 3 (13) червня:

"Ходив (Тиміш) з своїм козацьким військом на Волоську землю і город

волоського господаря Яси очистив, а Мутьян і Угрів з Волоської землі вигнав. Потім пішов на Мутьянську землю з тестем своїм: було з ними 2 полки козаків, 12 тисяч, та Волохи. Не допускаючи до своєї Мутьянської землі Мутьяне і Венгри тричі заступили їм дорогу і ставали до бою против них в Волоській землі, але Бог поміг моєму сватові і синові: тричі вони збили тих Мутьян і Угрів, і тоді Мутьяни давали моєму синові окуп, щоб він у їх землю не вступав. Але син мій послухав тестя і війшов у Мутьянську землю".

Дальшу історію продовжили згідно з гетьманським оповіданнєм "богато козаків, сотники й рядові, що були там" [2]), і Яцина від гетьманського оповідання переходить до їх відомостей:

"Як господар волоський і Тимофій війшли в Мутьянску землю, йшли сім день і як прийшли близько города Торговища,-Мутьяне з Уграми не допускаючи до Торговища, стріли їх обозом у 3 верстах. Як почали полки сходитись і становитись до бою, під той час 6 полків Волохів зрадило воєводі Василеві, перейшли до Мутьян і почали битися з їх руки, а решта Волохів побігла в розтіч до своєї землі. Та ще під ту пору пішов дощ, рушниці замокли, і їх козацьке військо в таборі стали Мутьяни обступати наоколо своїм військом. Тимофій з тестем побоявшись того кинули свій обоз і нашвидку втікли до Яс, і з ними втікло коло 500 чоловіка, а всі козаки лишилися в обозі. Ті козаки, що зісталися в обозі, билися з Мутьянами до вечера з обозу ручним боєм. Але в тім часі Мутьяне зловили козака, і він сказав, що гетьманич з тестем нашвидку виїхали з обозу, бо в поміч йому йде козацьке військо й орда, і він з тим військом хоче сеї ж ночи обступити ваш обоз і відтяти вас від Торговища. Мутьяни злякались того і тої ж точи побігли до міста, до Торговища, а козаки побачивши, що Мутьяне втікли, того ж вечора розбіглись. Але богато козаків пропало в Волощині. Побивали їх Волохи-розбійники з гір. А гетьманич тепер з тестем в Ясах, а жінка господаря й досі в Камінці Подільськім [3])."

Данило Виговський, що приїздив з ріжними дорученнями від гетьмана з його подільського табору, оповідав так московським послам Матвееву і Фомину [4]):

Гетьманський син Тимофій з військом, з 8 тис. козаків, взяв і вирубив город Сороку, містечко Жареку, місто Яси та инші міста в володіннях волоського

господаря. А повоювавши волоського господаря схотів повоювати і Мутьянську землю (за те що той господар) зробив бунт на Тимофієвого тестя, волоського господаря, щоб посадити на його місце свого брата. Був він на р. Яловиці [5]), і мутьянський господар, довідавшись, що він іде на нього війною, прислав свого післанця, щоб Тимофій на нього не наступав, а взяв скільки поніс шкоди він і козаки, очищаючи (Волощину) від повстання: на каждого чоловіка по 30 золотих червоних. Полковник Демко намовляв Тимофія на мутьянського господаря не наступати, а взяти те що він дає; але Тимофій на полковника розсердився, вихопив шаблю й порубав йому руку, а на мутьянського господаря таки пішов. Але як перейшов за ріку, мутьянське військо і німці венгерського господаря напали й відбили у нього армату, і козаків вирубали з півтори тисячі або й більше. Тоді Тимофій став з рештою козаків табором по сей бік Яловиці і написав з гінцем свому батькові, щоб ішов йому в поміч. Та не дочекавши батька кинув увесь скарб і вибравши кращих козаків утік в ночи до краю свого тестя, до Яс, і після того мутьянські люде зловили козака, і той їм на допиті сказав, що Тимофій стоїть в обозі, чекає батька з військом і Татарами: ті вже в пяти милях. Через те мутьянське і венгерське військо покинуло козаків і вернуло до міста. А козаки що лишилися в обозі, довідавшися, що Тимофій утік до Яс, поділили між собою його скарб і все що здобули в Волоській землі і пішли також до Яс, до Тимофія.

Архид. Павло так оповідає про се. В суботу по вознесенні (31 травня н. с.) прийшла відомість (до Яс), що Василь господар з зятем і військом козацьким побиті й тікають. Після того як протягом кількох днів щодня приходили вісти, що вони чотири рази погромили війська угорські й волоські і побили їх множество, настали знову погані, трівожні вісти, і нарід знову почав ховатися по монастирях. Про господаря й його зятя пішли чутки, що вони пропали, але вівторок (3 н. с. червня) вони несподівано з'явилися в палаті-та в вигляді цілком мізернім, і зараз післали Хмелеві звідомленнє про все що сталось. Потвердилося, що вони таки чотири рази побили війська угорські, волоські й сербські; ніхто не міг їм противстати. Вони підійшли на день дороги під Торговище, господар Матій вийшов їм на зустріч з великим військом. Греки й сеймени госп. Василя напали на них і пробившися до самого Матієвого шатра, погромили його добро; самого Матія ранено в ногу і вбито під ним коня. Військо його було готове піддатися Василеві й козакам, але тут настала буря, дощ з великим

градом, просто на Василеве військо і на козаків-бо вітер був против них. Молдаване налякались; козаки перестали стріляти через сильний дощ, а Волохи почали стріляти з гармат і рушниць і перейшли в наступ. Молдаване перші пішли в ростіч, а за ними й козаки. Неприятель гонив за ними три дні, побили множество і забрали в полон; ті що втікли до Яс, покидали зброю, щоб лекше було тікати. Господар з зятем з невеличкою дружиною втікли тяжкою дорогою на Галац-щоб не було погоні. Погром стався ві второк перед вознесеннєм, перед заходом сонця, а до Яс відомість прийшла третього дня-ві второк перед заходом сонця, восьмого дня після битви. Козацьке військо, яке ще заціліло, пробувши три дні пішло до дому, тому що настала велика дорожня: великий хліб продавали за піястра. Тимофій якийсь час лишивсь, але потім і він поїхав до батька, сподіваючись від нього помочи-але не отримав, тому що той на нього гнівався. Василь лишався сам, жахаючись несподіваного наступу ворогів. Жінку з сином і всіми скарбами він забрав з Камінця і примістив в неприступнім мурованім замку Сучавськім, зібравши там багато всякого запасу на всякий випадок, і став набирати нове військо на місце того що йому зрадило. Післав по поміч до хана-але той йому не поміг. Натомість прийшла радісна вістка, що Хмель післав в поміч кілька тисяч козаків. Коли вони прийшли, Василь роздав їм гроші й дарунки, велів давати все їсти й пити, вони стали табором наоколо міста. Від султана прийшло нове потвердженнє на господарстві, аґи привезли Василеві три почесні халати, останнім приїхав аґа султанської скарбниці з халатом і грамотою; господар виїхав йому на зустріч з козацьким військом і з парадою великою в'їхав з ним до міста.

Про Стефана ж потверджувались відомости, що він прийшов у свої села, при границі Угорщини й Валахії, з угорськими й волоськими військами, збирає військо молдавське і люди з тих місць його слухають. 5 (15) липня Василь виступив против нього; з ним пішли купці й Греки, з своєї прихильности до нього; разом з козаками було їх коло 4 тис. Волохів зібралося коло 11 тис., а з Стефаном було, як казала розвідка- тільки 2-3 тис. Коли обидва війська зійшлися, Василеве могло б перебити неприятеля навіть дручками, не то що шаблями, так їх було мало. Але вони стояли твердо, знаючи, що Молдаване не будуть битись, і справді вони облишили свої корогви і покинувши Василя, спільно з Стефановими людьми напали на козаків і Греків. Тих було мало, і Стефан погромив їх; на чолі стояли

грецькі купці і наняті ними вояки з Василевим братом й иншими свояками,- побачивши перемогу Стефана вони кинулись тікати. Се було в полуднє 6 (16) липня, в середу [6]). Василь кинув усе і з кількома прибічниками утік на швидкім коні-так як кинув усе й раніш, коли його погромили Волохи. Дав зараз знати до Сучави, щоб чекали терпеливо, поки прийде з військом, а сам виїхав до козацької землі й оселився в першім їх місті-Рашкові, піславши Хмелеві і свому зятеві відомости про все що сталось. З козацького ж війська ті що добре їздили й мали проворних коней, повтікали до своїх країв, а пішаків побили Венгри. Молдавани теж були ворожо до них настроєні й побивали їх уже першим разом, коли їх побили Волохи і вони тисячами переходили через їх країну. Теж саме було й тепер, тому що вони прийшли в поміч їх ворогові Василеві [7]).

Автор оповідає далі погроми над Греками, і облогу Сучави Стефаном-до неї ми перейдемо далі, а тепер виберемо що цікавіше для нас з оповідання М. Костина [8]).

Він починає з цілком справедливих міркувань, що Лупул зробив велику помилку не задоволившися відібраннєм свого господарства від Стефана. Коли б вигнавши Стефана він зайнявся укріпленнєм свого становища в Молдавії, відправивши Тимоша до дому, то мовляв ніхто б більше й не наважився піднятися против нього. Але покладаючись на козацьке військо, котре показало себе всемогучим в останніх подіях, він захотів відомститися за свою обиду Басарабі і Ракоцієві, і в тім підтримував його Тиміш- мовляв він собі потім з Мунтенії піде до дому через Семигород (с. 331).

Наперед виступив Тиміш з козацьким табором, і другий нічліг мав при мості через річку Бирлад, тут переглянув своє військо і роздав їм гроші від воєводи. Відси пішли на полуднє. До Василя збіралось все більше людей, так що на границі Молдавії й Мунтенії у нього було вже коло 8 тисяч війська. При границі стояв спатар Дікул і з ним воєвода Стефан-з пішою дружиною, 300 чоловіка. Їх передову сторожу військо Василя стріло недалеко Текучі й погнало перед собою, а перейшовши Серет війшло до Мунтенії, запалило Фокшани,-скрізь де йшли козаки курилися села, хати й збіжа бідних, в нічім неповинних селян (333).

Дікул з Стефаном чекали їх над р. Мілковом недалеко Фокшан; було з ними коло 9 тис. і вони заняли позиції над рікою. Против них вийшов наперед

Василь воєвода з своїм молдавським військом, а козаки трохи позаду ставили свій табор. Мунтяне з Молдаванами завели герці над річкою, але коли побачили, що надходить козацький табор, кинулись тікати хто куди міг. Василь з Тимошем пішли тоді на Торговище, руйнуючи все по дорозі. Але воєвода Матій того не злякався і зібравши військо зайняв дуже добру позицію на рівнині між р. Яломницею й багнистими і трудним до переходу потоком Гінтою. В поміч Дікулу він вислав відділ сеймеив, але ті в дорозі дістали відомість, що Дікулове військо розбіглось, і повернули назад, але під Тележною догоняла їх кіннота Василя. Василь і Тиміш думали, що тут сам Матій з головним військом і міркуючи, що війська у нього мало, кинулись з усіми силами. Але Матієві сеймени зручно вивирнулися без великих утрат, пострілявши трохи козаків-між ними згинули й два сотники. Сей успіх підняв настрій Матія. Тиміш же розпалившися від сеї нещасливої потички завзявся знищити Матія. Він не схотів вертатися до свого табору, а так як захопила його ніч під Тележною, лишився ночувати в Кукурештах, в боярському маєтку, де застав готовий стіл; добре повечерявши і випивши, Тиміш велів запалити сю садибу (334).

Утомлене молдавське і козацьке військо ледво спочило 2-3 години, а вже сурми заграли похід. Василь дуже спротивлявся і радив Тимошеві, щоб дав війську постояти ще день, аби добре випочило і як слід приготовитися до бою. “Але кому се говорити? кому радити? людині самої дикої вдачі! Полковники не сміли йому й слова сказати, бо за будь яке слово він кидався на них з шаблею, як на собак; полковник Богун з перевязаною рукою ходив як божевільний. Тут причина, що воєвода Матій здобув таку побіду, як не траплялось йому ніколи в життю-хоч як богато він воював. Бо хто міг би думати, щоб неприятельське військо погромило козаків з їх табором? Що може зрівнятися з гарматною стрільбою козаків? Скажуть, що у воєводи Матія були не тільки Мунтяни, але й Серби, Венгри, Поляки, се правда, але Поляків було небагато і що вони могли б зробити, коли б у козаків був такий лад, як звичайно буває у них? Сеймени з Сербів або Венгрів- з Мунтян їх не брали-в стрільбі не можуть рівнятися з козаками, так як не можуть рівнятися з козаками й мунтянські драбанти. Полишаючи на боці волю божу і говорячи тільки з людського становища я думаю що побіда воєв. Матія над Гінтою була з одної сторони наслідком нерозуму Тимоша, з другого-відваги Матія, і безсумнівно більше значіння мало перше. Бо коли б козацьке військо дало бій одноцільним табором, не розриваючи його на

три части- так як розірвав його Тиміш, та повело свою стрільбу, то який би не був відважний Матій, не втік би він біди: або вбили б його або ранили; і сеймени не витримали б довго козацького огню. Вся причина була в нерозумі Тимоша, що ніяк не хотів ні радитися з ким небудь ні питатися своїх полковників чи кого небудь иншого. Подумайте тільки, що втомлене походом військо того самого дня мало йти в бій маючи табор розірваний на три частини-і ви зрозумієте, чому так пройшла ся битва".

"Коли воєвода Василь побачив, що порадами нічого не осягнеш, він тяжко зітхнувши і віддавши все в руки Тимоша, став на чолі свого війська і вийшов на фронт. За ним ішов Тиміш з своїм табором, скригочучи зубами на Молдаван, що вони хваляться, ніби то се вони здобули побіду під Фокшанами і над Тележною. Козацький табор тяжко посувався багнистою узькою долиною-а через Гінту був тільки оден місток. Перейшовши потік Василь став з своїм військом на лівім крилі, а праве і центр полишив козакам. Але Тиміш не хотів прилучити свого табору-"Нехай, каже, молдавські витезі (vitezii Moldoveni) без нас б'ють Мунтян!". До повного божевілля дійшов!" (335).

Матій тим часом упорядкував своє військо як найкраще: свій табор окружив шанцями; на правім крилі поставив сейменів і мунтянське військо, в центрі став з "левенцями" (кіннотою), з драбантами і рештою сейменів, а против козаків поставив Поляків і Венгрів, і так кілька годин чекав наступу. Василь кілька разів посилав до Тимоша, щоб підійшов ближче з своїм табором, але Тиміш відмовлявсь: "Нехай ті пани починають, я потім прийду!" Василь бачив себе змушеним наступали, і його війско зачало герць, далі пішли в наступ його Німці, за ними Молдовани, і збили Мунтян так, що якби Тиміш підтримав їх в той мент, битва була б виграна. Але він упустив сей момент, і дав Матієві змогу поправити ситуацію, і тоді тільки коли вже Матій виправив свій центр, він нерозважно нарушив свій табор і посунув против мунтянського центру частину свого пішого війська з кількома арматами, не прикривши їх табором. В сю хвилю Матія ранено в коліно кулею, але він не переставав керувати битвою. А його польський полк вичікавши момент, ударив на неприкрите козацьке піше військо, декого побив, декого поранив і погнав назад до табору. Се викликало депресію, "бо очі всіх були звернені на козаків". Збентежений Тиміш не знав що робити. Даремно кричали йому козаки: "Скажи ж ясно, чи маємо

наступати чи окопатись нашим звичаєм” [9]). Наступило повне замішаннє, а тут іще піднялася буря, страшенний вітер і злива, просто в лице Василевому війську. Матій своєю канонадою збільшав сю нечувану бурю. Василь, побачивши, що його військо розбите, присунувся під охорону козацького табору, що Тиміш зпочатку розірвав, а тепер пробував відбудувати-але через сильну зливу не міг нічого доказати. Кінець кінцем козацька кіннота посідала на коней і з Тимошем і Василем воєводою пустилися тікати, лишивши табор і нещасливу піхоту (335-7).

“Ніхто б не подумав, що вона може виратуватися, після того як кіннота її покинула, але дивна вдача козаків у нещастю! Після того як вся їх старшина і самий гетьман утікли, вони з-поміж себе вибрали ватажка (capu), замкнули табор і боронилися до вечера, а вночи запалили вози, чагарник, а самі пішли пішо, всі як оден, без усякої незгоди, і прийшли сюди” (на Волощину). Тут Тиміш перепочив днів з десять і пішов до дому, лишивши у воєводи Василя 200 козаків під проводом полковника Глуха (338).

Як бачимо, козаки-участники складали вину на зраду волоського війська Лулула та на стихійне нещастя-страшний дощ; двір Лупула винуватив у всім Тимоша. Але результат малюється досить одностайно-часом перебільшено. Напр. Ракоцій в своїй реляції будимському баші, писаній місяць пізніше, не входячи в подробиці, констатує такий вислід: козаки стратили артілєрію, обоз і всю піхоту [10]) і се було перебільшеннєм. Царгородський резідент Ренігер зі слів турецького аташе Ібрагім-аги, що був при воєводі Матію і слідив за всім, щоб дати докладне звідомленнє диванові, подає такі подробиці: з Тимошем було 30 тисяч козаків і 5 тис. ріжного війська, в тім і Татари; Лупул крім своїх Волохів мав дві тисячі німецьких мушкетерів і 36 гармат; всього війська у них було до 40 тис. На границі тримав заставу воєвода Стефан з 9 тис., але супроти переважних сил неприятеля мусів відступити до головного війська, що мусіло дати битву під Тарговиштами не чекаючи приходу семигородського війська, що поспіло аж на другий день після битви. Тиміш лишив при собі 10 тис. вибраного козацького війська, а решту вислав наперед; страшно пустошачи край, сей аванґард приступив під військо Матія і погнав його передові полки. Але Матій привів їх до ладу і наступив з своїми силами, маючи на правім крилі воєводу Стефана, на лівім свого спатаря, а сам командуючи

центром, де поставив артілєрію. Битва трівала сім годин. Артілєрія Матія наробила замішання в козацькому війську, і воно кинулось тікати. Пять тисяч козаків впало в руки волоського війська, Матій всіх їх велів побити, але Татарів лишив. Богата добича впала в руки його війська в таборі: “З повозу молодого Хмельницького йому принесено тисячу нових цехінів-він їх велів виміняти на таляри й роздав війську. Принесли йому гарну соболину шубу Лупула й иншу гарну одіж-він велів її оцінити і видати її вартість воякам” (Наступає оповіданнє про захоплений в річах Лупула лист візира-наведене вже вище) [11]).

Кілька цікавих подробиць додають конфесати Волохів-утікачів з Лупулового війська, захоплених людьми П. Потоцкого і присланих до Камінця в перших днях червня. Бранець Стратин Волошин, з недобитків битви над рікою Яломницею оповів початки кампанії: “Та війна обопільним під'їздами почалася в четверток 22 травня під Фокшанами: під'їзд козацький з волоським побив на голову Мультанів і Угрів. В понеділок (26) Мультани, щоб помиритися вислали другий під'їзд: 500 семенів і турків; мультанська кіннота не витримала, а селяни обороною рукою приняли на собі військо волоське і козацьке”. Бранець Іван, з хоругви Фокші, капитана Лупулового, розповів про саму битву “над річкою званою Яловець, в 3 милях від Торговищ”. Ві-второк, тому тиждень. Угри і Мультани перейшли згадану річку, з Турками якогось баші-було з ними тисяча семенів, і вони вдарили вступним боєм на Тимошка Хмельниченка [12]) і Василя господаря волоського. Розгромили кінноту, взявши тільки на шаблі й палаші, “без апараментів воєнних”, і змусили її тікати. Оперся тільки табор козацький, де лишилися разом з козаками господареві німці й семени. За кіннотою козацькою і Волохами гонили до болотистого урочища, на волоську милю, і на тому урочищу сила козацької й волоської кінноти полягло від Волохів. Господар Василь з Хмельниченком і деякими боярами волоськими, після того як прогнано козацького гарцівника, втікли до Га(ла)цу на Дунай, і туди подались “розгромленці” волоські й козацькі [13]). Угри й Мультани розгромивши козацьку й волоську їзду, вернули до козацького табору і добували його; о вечірні здобула шаблею козацький табор, забрали там 18 гармат з усім “апараментом воєнним” і велику здобич. Стефан, новий господар, прислав туди боярина Андроника, спатаревого брата, аби відділив усіх хто назве себе Волохом, і відділивши їх усіх козаків вирубали в пень.

“Богун і Носач з частиною своїх людей-між ними богато ранених-утікли до Яс, і з ними трохи й нас Волохів-розгромленців. Горечко розбійник, що з тисячею опришків був з військом Хмельниченка і Василя господаря, ледви самошост утік з тої битви. На нас, Волохів напали люде п. воєводи браславського і припровадили до Камінця”.

“Додав іще той Іван, що Хмельниченко коли тікав з Василем господарем мав на поводі коня полового лисого, а четвертого дня по тім бачили того коня під хлопом, і з того міркують, що його вбито-бо того коня він уживав і полюбив”.

“Козацького війська з Хмельниченком було 20 тисяч” 14).

Зібравши своє погромлене військо, Тиміш відступив з Лупулом до Яс, і тут зістався кілька тижнів, помагаючи тестеві укріпити своє становище в краю. Воно в тім менті не було зле. Як знаємо, Лупул добився від дивану потвердження на господарстві, а з Камінця-що його жінку з двором і рештою скарбів вислали до нього до Яс 15). Козацького престижу понесена під Тарговиштем аварія теж не нарушила особливо. Тшебіцкий в своїй записці, поданій імперському соймові 13 червня, як ми бачимо не вважаючи на сей погром, представляв ситуацію незвичайно грізною. Коли козаки переможуть в війні, серед людности Польщі знайдеться маса елєментів, які пристануть до Козаччини. Гасло реліґійної свободи збільшить сили козацтва і поза її межами: на Шлезку і в инших краях Німеччини знайдеться богато таких, що задля сеї свободи підуть за козаками 16).

Розуміється, польське правительство навмисно ударяло в найбільш зловіщі ноти; але, очевидно, польський посол не став би себе осмішувати і брати такі тони, коли б не припускав у своєї авдиторії певних суголосних настроїв: свідомости дуже поважної небезпеки з боку татарсько-козацької спілки, при такій активности, яку виявило козацтво в останніх подіях. Хіба припустити, що текст Тшебіцкого писався ще перед останніми вістями про погром під Тарговиштем!

Безсумнівне натомість сильне і прикре враженнє, що зробив він у війську. Вся мунтянська авантура Тимоша, його поведінка і погром, взагалі вісти принесені козаками-поворотнями, в звязку з віроломним поведеннєм покликаних гетьманом Татар викликали сильне незадоволеннє на гетьмана

і трохи не привели до отвертого бунту в війську. Про се незвичайно цікаві відомості принесло нововідкрите посольське звідомленнє Матвеева і Фомина з місяців червня-липня [17]). Се незвичайно цінне джерело до сього часу було незвісне, тим часом і саме посольство було не без значіння в розвою подій, а вісти в нім уміщені виїмково цікаві; тому нам треба можливо повно використати все що воно дає для освітлення моменту.

Примітки

[1]) Так називається се місто в наших відомостях, етимольоґічно правильно, в румунській транскрипції Targoviste, Tergovistea.

[2]) В мунтянськім поході, чи в Барі, де Яцина застав гетьмана? Мабуть друге.

[3]) Акты Москв. гос. II с. 325-6.

[4]) Оповідав в Переяславі 13(23) червня, а казав, що “тиждень тому сьогодня” як післав його гетьман до Чигрина спід Камінця.-л. 8-12.

[5]) Яломіца, або Яломніца.

[6]) День сходиться з календарем.

[7]) Пер. Муркоса с. 97-103.

[8]) Оповіданнє Кравса було вже подане вище с. 512.

[9]) dupru obiceiul nostru.

[10]) Жерела XII с. 231.

[11]) Жерела XII ч. 261, реляція Реніґера з 9 червня.

[12]) na Timoszka Hmielnicenka.

[13]) Текст в сім місці видимо несправний, я його перекладаю приблизно.

[14]) Ґолінський с. 631-2, з помітою, що ті конфесати вислано з-під Глинян 12 мая (!), а в Кракові отримано "дня 17 сього місяця" (червня чи липня, не ясно).

[15]) Реляція нунція з 29 червня-Жерела XVI с. 178. Краві підчеркує реквізиції, що тоді поробив Лупул, "грабуючи церкви й монастирі щоб зібрати нові кошти на військо"-с. 212.

[16]) У Рудавского (с. 135): Praetextus ipse libertatis augeret potentiam kosakorum. В тексті віденського державного архиву, в справах поданих в Жерелах XII с. 228: Praetextus ille libertatis religionis. Се текст оригіналу.

[17]) Звідомлення знайшлося в так званих "Безгласных столбцах" Розрядного приказу Московського архиву, № 74 ч. 1. Початку нема, починається днем 5 с. с. червня, коли посольство виїхало з Конотопа.

ОПОВІДАННЯ ЗІБРАНІ МАТВЕЕВИМ І ФОМИНИМ, ПОСОЛЬСТВО БУРЛІЯ І МУЖИЛІВСЬКОГО В МОСКВІ, ПОХІД ГЕТЬМАНА НА ПОДІЛЛЄ, ГЕТЬМАН В БАРІ, РОЗМОВА З ЯЦИНОЮ 3 (13) ЧЕРВНЯ 1653.

Як я вже згадав, сих послів Матвеева і Фомина післано до гетьмана разом з Бурлієм і Мужилівським, відправляючи їх при кінці травня. Після свого "розговору" з боярами 2 н. с. травня Бурлій і Мужилівський довго зіставалися без відповіди, 14 травня н. с. подали проханнє цареві на письмі, що їм треба дати знати гетьманові через свого товариша Михайла Телепню, яка буде відповідь царя на перше питаннє-"чого він має триматись" (в відносинах до Поляків), і друге-чи будуть вони перепущені до Швеції? Коли їх перепустять, то вони напишуть про всі справи гетьманові і дадуть свої листи "для перегляду в приказ в. ц. вел.", а до Швеції просять виправити їх негайно, щоб вони могли вернутися до повороту царських

послів з Москви [1]). Не вважаючи на те, що московський уряд уже принціпіяльно рішив вмішатися в польсько-українські відносини, і 5 (15) травня були розіслані запросини на новий собор в українській справі, що мав ще раз санкціонувати розрив з Польщею й інтервенцію на користь її православних підданих (про се далі),-супроти запитання сього посольства, Бурлія-Мужилівського, він поставився знову незвичайно, просто таки незрозуміло здержливо. Маємо брульон царської грамоти, що мала бути доручена їм на відправі-з датою 7 с. с. травня [2]). В ній тільки згадувався приїзд послів і дане їм жалуваннє; цар похваляв гетьмана і військо за те що вони шукають його милости, "а в тих справах, що просили ваші посланники, ми післали дворянина нашого Арт. Матвеева та піддячого Фомина", та й годі. Того ж 7 травня записано відпуск, але посли не поїхали і просили нового "розговору". Після довгих безуспішних заходів-на які потім гірко жалувався більш експансивний Мужилівський, як зараз побачимо,-визначено їм новий "розговор" з иншими боярами на день 22 н. с. травня: попереднього року делеґований був Прозоровский, а сим разом Гр. Пушкин. Маємо протокол розговору.

З нього видко, що посли були незадоволені з даної їм відправи і ставили ріжні побажання в доповненнє даної їм царської грамоти. Просили, щоб гетьманові написали відповіди на його листи ті бояре, котрим він писав; щоб патріярхові нагадали його обіцянку-дати чигринському манастиреві св. Трійці (що ставив Виговський) ризи і сосуди; щоб нагадали цареві проханнє гетьмана, аби їх перепушено до Швеції, і коли вже на те нема волі царської, щоб цар про се написав гетьманові- "аби се на нас не лежало, наче ми й не просились". Заносили також ріжні жалі що їм не дають належного утримання, то що; вийшло тут маленьке слідство з приводу того, шо Мужилівський нарікав, мовляв бояри прозивают їх "худими людьми", "а вони люди не худі-завсіди і у Поляків у воєнних ділах бували" [3]). Так свідчив на Мужилівського Лихарев, а Мужилівський відмовлявся, що він тільки жалівся, що їм дають їжу гіршу против попередніх послів, видко, що "ставлять залегко", а що як може понад то що зайве сказав "со пьяна", то в тім просив вибачення.

В шведській справі бояре послам сказали, що їх не перепускають, аби не вчинити перешкоди згоді: згідно з проханнєм попередніх послів, Сам. Богдановича з тов., цар посилає до короля великих послів, щоб умовлятися

про з'їзд для заспокоєння козацько-польської усобиці; коли Поляки довідаються, що козацьких послів перепущено до Швеції, з того "буде недружба": коли московські посли договоряться з Поляками про згоду, то не буде по що до Швеції їхати; коли згоди не буде, то до Швеції перепустять [4]).

Бурлій і Мужилівський одержали листи від патріярха і від Милославского-може були ще якісь, тільки нема їх в актах. Патріярх писав, що цар свою відповідь посилає через своїх послів Матвеева і Фомина, а він, патріярх, буде й далі всяко клопотатися про сповненнє "доброго бажання" гетьмана і війська-очевидно в справі царського протекторату; що ж до прохання писаря переказаного через Лихарева в справі сосудів, риз, книг для його церкви, патріярх то все у царя випросив і посилає з Матвеевим, Бурлієм і Мужилівським [5]). Дата сеї грамоти, 14 с. с. травня орієнтує нас що до часу виїзду обох посольств-якийсь час був потрібний на те, щоб всі сі пожертвовані річи з послами експедіювати.

Продовженнє дають балачки Матвеева і Фомина з Мужилівським в дорозі. Як було завважено, він уже в Москві висловляв невдоволеннє з трактовання їх посольства, і ще свобідніше говорив на сю тему тепер на Україні. Він показав Матвееву і Фомину свої реляції гетьманові й писареві, написані в дорозі, в Борзні, і там було написано, що "цар. вел. не велів пропустити (послів) до шведської королеви, тому що почув про нашу незгоду з волоським, мунтянським і венгерським (володарем) і чекав вістей від післанця, висланого від путивльського воєводи до гетьмана. На инші річи від думних людей й. цар. вел. не було відповіди. Пристава нам дали ледачого-сотника Бориса Бабаєва, котрий нічого не знає: з чим пошлемо до думних людей й. цар. вел., що хотіли б бути з ними на розговорі в гетьманських ділах, той Борис відмовляється, каже: "у нас того не ведетца", та й бував у нас через день і через два". Прочитавши се Матвеев і Фомин почали сваритися з Мужилівським, що він невірно інформує гетьмана і писаря-хоче царя з гетьманом "ссорити". Цар, мовляли, зовсім не чекав ніяких вістей, "розговори" були дані послам своєчасно, Мужилівський ніяких жалів на відпуску не заявляв і т. д. Пригадали йому "многие, затейные и непристойные слова и преж сего", за які йому був від царських думних людей "виговор", і грозилися розповісти то все гетьманові й писареві. Його товариш Бурлій також став по московській стороні-що

Мужилівський "дурным обычаем и пьянством что говорит то и забывает", так що Мужидівський кінець кінцем своїх слів зрікся. Заявив послам, що він ті листи написав був по пяному, а проспавшися другого дня написав наново, "без всякое затѢйки",-тут він звернувшися до ікони перехрестився і сказав: "А коли я се вам кажу неправду і перехрестив лице своє на неправді, то нехай я буду на поганській шаблі", і вийнявши шаблю приложив її до своєї шиї. На се Матвеев і Фомин йому сказали, що нехайже він надалі такого не пише і слов "затѢйных никаких" не говорить; бо коли гетьман або писар буде їм щось закидати з того, що він написав, то вони найдуть що на те відповісти, "так що від того тобі заболить (будет в болѢзнь)".

Всім сим займатися московські посли мали досить часу, бо переїзд їх через Україну відбувався досить мляво. Спочатку їх затримали на кілька день в Переяславі, потім в Білій Церкві, так що від Конотопа до Ставищ в напрямі гетьманової кватири їхали вони 18 день, і в Ставищах 3 липня н. с. затримали їх знову, тому що гетьман з походу завернув і буде сам в Ставищі; а потім прийшов наказ справити їх на Чигрин. Причиною всіх тих проволок була небезпека від Поляків, бо ще не було ясно, чи їх рейд припинився: були вісти, що вони стоять у Коростишові і відти приходили під Ходорків. А потім пішла трівога від Татар, що йдучи до гетьманського війська в місяці червні розпустили загони на правім боці: говорили, що йде сам хан і татарські загони показалися під Чудновим, Любаром і Лабунню, багато людей на полях, по селах і місточках порубали і в полон забрали більше 30 душ, в днях 25-26 червня н. с. 7). Так що з Білої Церкви до гетьмана, що стояв з військом на Поділлю, виряжено послів московських і своїх, Бурлія і Мужилівського, тільки після того як зібрано сильний караван купців і війська, і підвод з провіянтом для армії-разом до 1000 людей, і з тим усім вони рушили до Ставища, а там дістали наказ чекати далі з огляду на небезпеку від Орди вже поворотноі (л. 41).

Виправивши Тимоша на Молдаву перед Великоднем, гетьман по великодні рушив в похід сам.

В листі до Лупула з 18 квітня він, як ми бачили, заповідав свій вихід в поле слідом за Тимошем; переїзжі Греки, що стріли Тимошеве військо під Корсунем, мабуть від нього довідалися, що гетьман виступає в великодню середу (23 н. с.) під Білу Церкву 8). На початку травня, коли Тиміш бився

над Прутом, про головне військо казали, що воно на Уманщині, і з гетьманом 15 тисяч Татар [9]). Протягом місяця він просунувся відси на Поділлє: 3 (13) червня приймав путивльського вістуна Яцину в Барі; маємо также звістки про Радивилових післанців, що один з них був у гетьмана в Ілинцях, а другий в Барі [1]1).

Польське військо в сім часі стояло під Буськом-до ніяких операцій нездатне, бо за довгий час незаплачене, було в стані близькім до бунту; воно чекало виплати залеглостей, призначеної на день 16 червня, і його до того часу неможна було нікуди рушити [11]). Поділлє і Волинь лежали таким чином між козацьким і коронним військом, як нейтральна територія. Але на Подністрові продовжувалася дрібна війна, чи система карних експедицій, для приборкання сього глибоко схвильованого краю. Кермував нею той же Петро Потоцкий, староста камінецький, що вів її попередніми роками, і орґанізував весняний наступ; як безпосередній провідник його називається тойже Кондрацкий, що воював тут весною. Нунцій в депеші 22 червня згадує, як новину, що він здобув приступом Ярошів, коло Могилева, і там побито коло 200 козаків (мабуть просто повстанців); погромив також иншу місцевість, не названу на ймя-взяв там 2 тисячі голів худоби і відіслав до Камінця, а сам далі пішов-зайняти дорогу козакам, які тікатимуть з Волощини на Україну; се операції очевидно з початку червня н. с. Згаданий Яцина оповідає сильний польський напад, що стався на його очах коло 10 червня н. с. -на містечко Ілинці; польські наїздники кінець кінцем витяті тут були до ноги, і се зробило чималу сенсацію і розповідалося з ріжними прикрасами. Єрлич записує се так, що жовніри здобувши містечко, загуляли собі тут “коло напоїв як дома”, а сусідні хлопи, роздражнені тим, що їм розбивано комори і забирано збіже, в ночи приступили під містечко, і зіпсувавши міст, попідтинали палі, а тоді підняли крик, удаючи очевидно прихід великого війська, і майже весь під'їзд пропав у сім переполоху. Яцина переїздивши другого дня після того інціденту, так переказує оповіданнє тутешніх міщан. “За день перед вашим приїздом несподівано в досвіта напали Поляки, людей з 500, вирубали наше містечко, побили людей до 300, богато поранили, а мало що нас сховалося в замку. А Татари, йдучи шляхом за гетьманом, стояли тут же за річкою; почувши крик і стрілянину, побігли до міста і порубали Ляхів, і гонячися за ними богато побили, а живими взяли до 300 чоловіка-утікло Ляхів може 20”. Тих порубаних Ляхів, каже Яцина, ми самі бачили, і при нас гетьман віддав

Татарам сих бранців-Ляхів. Ріжних Ляхів "з того погрому" селяне познаходили по лісах і приводили до гетьманського шатра; гетьман, велівши розпитати віддав їх Татарам. Під той час гетьман стояв тільки за 15 верст від містечка (приблизно коло Липовця, виходить), а Ляхи про гетьмана і про Татар не чули-чули, що гетьман у Чигрині, і хотіли дістати язиків" [12]).

Крім отсих відомостей про різню в Ілинцях в останніх днях травня с. с. і оповідань гетьмана і Виговського що він чув 3 (13) червня [13]), звідомленнє Яцини дає ще деякі інтересні факти.

Приймаючи лист путивльського воєводи Хилкова, гетьман сказав: "Ми чекаємо царської ласки до війська Запорозького, ждемо своїх післанців (посольства Бурлія і Мужилівського)-та бачу я, що не діждуся царської ласки до себе! не доведеться мині вийти з рук бісурменських, невірних. За гріхи мої доводить мене Бог бути під владою невірного царя, його слугою!"

Після авдієнції прийшов до післанців Виговський і розповів їм про турецьке посольство те що вже підане було вище: представляв свою персональну непричетність до яких небудь звязків з Туреччиною і запевняв, що гетьман і військо не инакше дивляться на підданство султанові як на крайній вихід з біди, коли цар таки не схоче прийняти козацьке військо під свій протекторат.

На прощаннє повторив Яцині ще раз: "Коли повної милости государської нам не буде з нашими післанцями, то нам окрім турецького царя нема де подітись: тому ми й затримали турецького посла-бо чекаємо повної милости від праведного государя. Ми від нього грошей не хочемо, тільки просимо бути під його рукою" [14]).

Далі побачимо, яке сильне вражіннє сі розмови зробили в московських урядових кругах.

В Немирові, їдучи від гетьмана, Яцина стрів послів Януша Радивила, що вертали від гетьмана. Посилав їх Радивил з тим, що він не має заміру битися з гетьманом, ані помагати Короні Польській против нього: він тримається Білоцерківського трактату, що складав з гетьманом; стоїть на границі під Речицею, стережучи своїх володінь, а козакам ніякої кривди не чинить. Сих Радивилових послів, каже Яцина, гетьман приймав з великою

честю й писав листи до полковників, що стоять на литовській границі, аби вони до литовських земель не входили, а стерігли тільки свого; а коли б які дрібні ватаги ходили самовільно в литовські краї, тих карати смертю. Так гетьман і написав Радивилові з тими послами, відправивши їх в супроводі 30 козаків і сотника. Сей сотник і козаки і "меньший товариш" Радивилового посла розповіли Яцині про посольство, а крім того і на власні очі довелось йому бачити прояви великої уважливости гетьмана супроти нейтральности в. кн. Литовського. При нім привезено з Ніжинського полку, з осавулом, "двох Ляхів з Радивилового повіту (себ-то з в. кн. Литовського)- взятих в полон. Так гетьман того осавула хотів "бити булавою", за те що вони вхопили тих Ляхів "не на війні"-при нейтральних відносинах з в. кн. Литовським. Гетьман дав дарунки тим бранцям і відправив разом з послами до Радивила. А в самім Ніжині полковник теж "розкував" при них двох Ляхів- вважаючи на такі гетьманські роспорядження. Сі Ляхи сиділи в Ніжині в кайданах уже тижнів з 10, а тепер їх пустили з провідниками назад "в Литовський повіт".

Разом з Яциною поїхав переяславський товмач Васько; оповів Яцині, що гетьман післав своїх послів на Дін: полтавського полкового осавула і з ним 10 чоловіка козаків- кликати до війська донських козаків і тих запорозьких, що живуть на Дону; але до виїзду від гетьмана про них вісти не було.

Сам гетьман, виправивши Яцину, мав того ж дня виступити під Камінець. З ним були калґа і нуредін з своїми Татарами і Великий і Малий Ногай [15]).

Примітки

[1]) Акты Ю.З.Р. VIII с. 367.

[2]) Малор. приказу 5822 11 л. 17.

[3]) Акты Ю.З.Р. VIII с. 368. Вираз незвичайної обережности можна бачити в самій титулятурі: царська грамота титулує Богдана гетьманом "брата нашего найяснЂйшего и великого государя Яна-Козимира", що вже було

закинено останніми роками.

[4]) Фраза попсована.

[5]) Тамже с. 369.

[6]) л. 22-30 і 38.

[7]) Відомости записані послами в Ржищеві 25 і в Білій Церкві 29 червня л. 16, 17, 31.

[8]) Вище с. 517 і 525.

[9]) Варшавські вісти від А. Млоцкого Сопізі 11 травня, Варшав. унів. бібл., автоґр. 221 л. 356.

[10]) Оповіданнє Виговського в повідомленню Матвеева, нижче с. 565.

[11]) Коховский (дуже докладно розповідаючи історію ліквідації сих жовнірських претензій) каже, що гетьман спочатку розмістив військо, по його повороті з України по ріжних місцях, побоюючись бунту; потім став збирати під Фірлеївкою, далі під Буськом, а менше деморалізовані частини (modes-tiores)-в обозі під Глинянами-с. 371.

[12]) Акты Моск. гос. II с. 326. Короткі звістки ще в листі воєводи руського, з Кракова, 16 червня: “Під'їзд наш ходив під Ілинці, але не пощастило йому: дуже його козаки перетріпали, а саме поручика Яскульского, знищено наших коло тисячі”-Збірка Піноччі ркп. 310. Также Архив ЮЗР III. VI. с. Судячи з того, що Єрлич записує сей інцідент під травнем ст. ст., він стався перед 10 червнем, а 16 вже знали про нього в Кракові. Приблизно мабуть се 7 або 8, бо Яцина мабуть не дав би себе довго затримати.

[13]) Вище с. 536 і 538.

[14]) Акты Москов. Госуд. II с. 325-7.

[15]) Тамже с. 326-7.

ГЕТЬМАН ПІД ГОРОДКОМ, ПОЛЬСЬКІ ПОЯСНЕННЯ ЙОГО ВІДСТУПУ.

Виходить, що головне козацьке військо в тім часі стояло на Побужу, приблизно на лінії: Липовець-Винниця-Бар, і гетьманська кватира зчаста мінялась. Потім, в середині червня н. с., воно посунуло далі в глибину Поділля, і як останнє місце гетьманської кватирі відомости зібрані Матвеевим вказують Бедрихів Городок (тепер просто Городок над Смотричом) [1]). В вістях королівського секретаря Доні з королівської кватири з 30 червня знаходимо се як свіжу відомість, що козаки захопили Городок "не стільки силою, як зрадою" (себ то він добровільно піддався), а на Гусятин козаки наступали, але їх відбито [2]). Инші польські джерела як останні козацькі позиції означають місцевість між Городком і Сатановим, себ то між Смотричем і Збручом [3]). Тут стояв гетьман в 20-х днях червня н. ст., поки раптом повернув відси назад до Корсуня, з незрозумілих для неприятелів причин. Анонімна польська повість про воєнні операції другої половини року підчеркує се як вияв крайнього з козацького боку легковаження польської сили, і свідоцтво її убожества, що "неприятель по батозькій війні так покладався на свої сили, що без Орди і якої небудь сторонньої помочи, з самим тільки козацьким військом став обозом між Городком і Сатановим-певно щоб викликати нас на відправу і привести до нового погрому. Але ми воліли тратити час обозуючи під Глинянами та переговорювати з московськими послами про порушеннє царських титулів" [4]).

Розуміється, таке поясненнє сього походу-що Хмельницький покладаючись на свої сили хотів вивабити Поляків на бій і задати їм новий погром, цілком не правдоподібне. Я думаю, що гетьман ані не мав охоти мірятися з Поляками, не маючи з собою цілої Орди, ані не сподівався їх провокувати своїм походом на Поділлє, при такім розпаді коронного війська, що для нього не був, очевидно, секретом. В дійсности своїм походом він перед усім прикривав волоську операцію свого сина і відстрашував ріжних Потоцких від спокуси вмішатися більш активно до сієї справи; правдоподібно стоючи на Поділлю, він тримав звязок з сином і висланими з ним полковниками, і підтримував їх операції військом і амуніцією-хоч ми й не маємо про се

докладніших відомостей. Для операцій же против польського війська він чекав хана, котрого пильно викликав з Криму. Не дочекавшися, все таки рушив в середні червня далі на захід- мабуть у звязку з відомостями про погром під Торговищем, щоб не дати Полякам спокуситися на інтервенцію- поки раптом не кинув сих позицій, десь коло 25 н. с. червня і спішно подався назад.

Ся несподівана й швидка ретірада дуже тоді здивувала Поляків, і за недостачею яких небудь реальних пояснень в королівський кватирі львівській, в польскім таборі під Глинянами уложено фантастичну, але приємну для польських слухів байку, що се такий респект навів на козаків приїзд короля до війська. Коли, мовляли, король приїхав до Львова, до війська (16 червня) [5]), щоб взяти участь в ліквідації його залеглостей і мобілізації на війну,-Хмельницький довідавшися про сей королівський приїзд і великість польського війська, зараз як найскорше ретірувався під Білу Церкву. Так читаємо в “авізах з обозу від 21 червня до 24 липня” у Ґоліньского: “Хмельницький запишавшися попередніми побідами, підійшов був під Сатанів і ставши обозом коло Городка, пустив під'їзди під Бережани, шукаючи нагоди підійти обоз наш і повторити батозький погром. Король й. м. довідавшися про його замисли, ледво випочивши з дороги, поспішив до обозу, бажаючи привести справи до найліпшого порядку. А хоч неприятель вже чекав приготовившися на нас, він вислав ще пана Пясочиньского по язика. Той під'їхав під Зборів з кількадесятьма кіньми, але далеко більший неприятельський під'їзд його розпорошив, так що кождий пурхнув в свій бік, а два язики дістались неприятелеві. Довідавшися про присутність і силу нашого війська, в числі 38 тисяч, а що найбільше-прочувши, що воєвода мультанський з новим волоським господарем сина його Тимошка і старого господаря на сором побили-тої ж години відступив від Городка і Сатанова, кинувшися назад так хижо, що потім нам від певних язиків відомо стало, що він одним цуґом по 12 миль пробігав до Білої Церкви.

“Язики п. Кондрацкого, захоплені зараз по тім, одностайно оповідали, що під той час було з Хмельницьким ледви 30 тисяч козаків, а Орди з братом ханським 12 тис., і найбільший козацький полк уважався, де 3 тис. людей раховалося [6]). При тім повороті Хмельницького татари помітивши такий страх, зараз покинули козаків- маючи охоту вдарити по ясир, там де сховки

та жінки козацькі пробували. І справді вдарили, та набравши величезної здобичи пішли з поля, а на Хмельницького з тої причини було серед своїх сильне незадоволеннє, і він мусів за ними спішити немалими цуґами, щоб вчас їм того перебити і утримати заключений союз [7]).

Зложив нараду-що далі робити, а то з тої причини, що прийшли до нього посли від Порти, жадаючи піддання тих країв, котрі стільки разів цісарові обіцяв, і нагадуючи про харач. Чернь почала на то кричати і домагатися загальної ради в тій справі [8]). Тому хоч сам (Хмельницький) з Джеджалиєм і з иншою присутною старшиною приставав на те щоб і присягу турецькому цісареві зложити, і краї віддати і харач заплатити, але що чернь почала тому всьому противитись, бажаючи краще зверхність давнішого панства, аніж поганську неволю, мусів Хмельницький черни попустити, і згодився на те щоб вислати до короля посла-просити милосердя. Вислано від Хмельницького і від черни полковника київського Антона, чоловіка справного і часто в посольствах московських і турецьких бувалого, а турецьких послів чи то затримано до пізнішої декларації, чи то їх Хмельницький відправив-мабуть щоб чернь їх з ним разом не порубала [9]).

Коли наші від певних язиків довідались, що Хмельницький несподівано відступив до Білої Церкви, вислав й м. п. гетьман Ясноґурского і Білиніцкого щоб довідатися, чи то не для штуки якої вжив неприятель тої стратеґеми: удав той відступ, аби з боку щастя пробувати. Але вони пробігши ледво кілька миль, здибали козацького посла Антона, висланого від гетьмана і черни-їхав в 12 коней простою дорогою, і його замісць язика привели до обозу. Мав він листи тільки до гетьмана- проханнє іменем черни і Хмельницького, щоб просив за них короля і перед усею Річпосполитою вставився, аби далі кров християнська не лилася з обох сторін. Казав при тім, що більше воювати вони не хочуть ані мислять, а коли б військо Річипосполитої й король далі мали на них завзяттє, вони облишать всяку оборону і підуть в світ за очі. (Далі доволі вірно пересказується відома нам документально інструкція дана від війська Антонові, до котрої далі перейдемо).

Оповіданнє се-використане потім Коховским [10]) і новішими часами положене в основу свого висліду Кубалею, доволі вірно оповідає те що було відомо в Глинянськім таборі. Відомісти про утечу Татар до Криму і їх

пустошення на Україні доволі близько підходять до реальної ситуації в козацькім таборі. Але тільки відомости зібрані Матвеевим, в новознайденім його звідомленні дали нам докладне уявленнє, що діялося в війську і змусило гетьмана до повороту.

Примітки

1) л. 47, 53, 66, 118.

2) Депеші Доні в юбіл. збірнику Д. І. Багалія с. 535.

3) Або "між Городком і Камінцем", як у листі з Львова 3 липня-Архив ЮЗР III. VI с 63.

4) Krotka Narratywa expedytiey w roku 1653 po swiątkach przeciwko rebelliey kozackiey z potegą tatarska po szosty ras staczaney-ркп. різноязич. F. XVII л. 6 дд., инша копія в Теках Нарушевича 147 ст. 141 дд.

5) Сю дату приїзду короля до Львова дає нунцій в реляції з 29 червня-Жерела XVI с. 179.

6) Так спростовує і Доні раніше ним самим дані відомости, що в козацькому війську 60 тис. і 20 тис. Татар: козаків нема більше як 10 полків і найбільші полки не переходять за 3 тис., а декотрі значно меньші; Татар не більше 20 тис.-с. 535.

7) Наступає оповіданнє про Лупула, с. 628-далі його подамо.

8) poczela wołac і до spolnego między sobą zniesienia się to propositum brac.

9) na męsne yatki nie wydali. Далі знов про Лупула.

10) Коховский дещо змінив і літературно доповнив; так у нього Хмельницький скликав під Тернополь сю козацьку раду і ставить питаннє,

як далі бути- зондуючи настрої війська. Сам Ґоліньский далі ще раз переказує від себе зміст сеї “авізи” як “новини з України”(с. 635)-очевидно за устними оповіданнями. Тут додано, що король, затримавши Антона, післав “до черни”-“довідуючись їх правди”. Адерсбах доносить поголоски, що Хмельницький дуже був збентежений вісткою про смерть сина (Acte с. 222).

НЕПОРОЗУМІННЯ З ТАТАРАМИ, БУНТ У ВІЙСЬКУ, В 20-х ДНЯХ ЧЕРВНЯ 1653, ГНІВ ГЕТЬМАНА НА ВИГОВСЬКОГО, ОПОВІДАННЯ ВИГОВСЬКОГО, РАДА ПРО ТУРКА.

Перші, дуже загальні, глухі відомости дав Бурлій 27 н. с. червня в Білій Церкві; він розповів тоді Матвееву і Фомину: “Була у гетьмана з усіма полковниками рада, щоб вернутися назад, а за Ляхами не ганятись. Татари просяться у гетьмана на Ляхів, але він мабуть відправить їх назад. Вам до нього їхати не можна, поки він вам не пришле наказу, щоб вам Татари не наробили якого лиха; чекаємо від нього відомости невдовзі” (30).

В Ставищу, коли прийшли від гетьмана і Виговського листи і вісти, що [їхати треба до Чигрина, Бурлій і Мужилівський розповіли Матвееву і Фомину таке: “Гетьман іде з військом з-під Камінця до Чигрина, тому що під Камінцем і по инших тамошніх місцях стала пустка, нема ніякої живности, а у Ляхів в тій стороні пішла пошість на людей. І в гетьманськім листі до нас написано (закид), що се ми поїхали до гетьмана не написавши йому (наперед) і не повідомивши про все: трохи ви не наїхали на Орду, а з Ордою у нас вийшла довга сварка за полон, а якби ще вона взяла царських послів, то цілком прийшло б до незгоди-і так вони безнастанно розвідують, чого се царські посли до нас ходять. Що ви мині з Білої Церкви писали-пише гетьман-що посилали мині листа і 12 чоловіка гінців з Борзни, з Ніжина і Переяслава, то вони до мене не приїздили, і стало мині відомо, що забрали їх Татари. А як би і з послами то саме сталося, ви б на мене і на військо навели гнів вел. государя”.

Коли Матвеев і Фомин стали розпитувати, з чого вийшла у гетьмана сварка з ханом і мурзами, Бурлій і Мужилівський сказали: “Як хан з Ордою йшов у поміч гетьманові, вони під Білою Церквою і під Ставищем на передмістю

(посаді) і в околиці (уезде) забрали богато людей в полон. Гетьман велів у них той полон відбирати, і з того вийшла сварка, був і бій-не великий, але писаря Івана Виговського трохи що не вбили-як би не наспів кримський товмач; а коня його з сідлом таки забрали".

На запитаннє, чи після того гетьман з Татарами прийшов до згоди, Бурлій і Мужилівський сказали: "Та ,ссора' була чотири дні, і після того помирилися; гетьман відібраний від Татар полон велів розпустити по городах, кого звідки взяли; але Татари зібрались і тих полоненників знову по дорогах переловили і відіслали в Орду, мало хто з них урятувався".

При тій нагоді Мужилівський розповів послам ту історію, як Татари допитувалися у них в Москві, чого то від козаків так часто бувають посли в Москві; Матвеев і Фомин очевидно поставилися до сього оповідання скептично (л. 40-5).

Другого дня 4 н. с. липня Матвеев і Фомин здибали під Стеблевим козака Черкаського полку Ониська Долговського, що повертався з війська. Він оповідав, що під Камінцем у війську був голод, і козаки рядові і навіть старшина-окрім тільки полковників, прийшли до гетьмана з великим гнівом і кричали: "Доки нам так мучитись? безнастанно, зимою і літом у війську, ніколи не маємо спокою, дома жінки і діти наші помирають голодною смертю, і вже не знаємо, що з нами далі буде-де нам свої голови приклонити! З королем у тебе досі нема згоди! Тоді підемо всі своїми головами з жінками і дітьми до царя, щоб нас прийняв на віки!" Гетьман, вийшовши до них, говорив: "Я ж послав послів-просити царя щоб прийняв нас, а коли не може прийняти, щоб помирив нас через своїх послів з королем і панами; досі ті післанці не вернулись, але маю відомість, що цар шле з своїми післанцями своїх послів" [1]). І після того гетьман відправив з-під Камінця все військо, і хана, калґу, нуреддіна, перекопського князя і ногайських мурз з усіми Татарами-лишив при собі тільки Келебет-мурзу з 200 Татарами, а хан з усіми людьми пішов поза Богом".

Тоді другого дня Матвеев і Фомин стали допитуватися Мужилівського, щоб він їм розповів, чи не було якоїсь військової ради проти гетьмана (ради на гетьмана от войска). Мужилівський згодився розповісти в секреті-"щоб гетьманові і писареві того не казали". Справді була рада війська, без полковників, проти гетьмана. Коли гетьманич Тимофій поніс утрату-вбито

на ріці Яловиці 4 тис. козаків, а до того ще настав у війську голод, стали козаки приходити до отаманів і сотників щоб ішли з ними до гетьмана. І прийшли до нього без усякої пошани, почали кричати: "Бачимо нашу останню погибіль! Тікаєш від смерти, а даєш на все волю синові! Ходив твій син ратувати свого тестя, а нашу браттю до смерти приправив, 5 тисяч стратив своїм пянством і нерозумом, а ти тепер пішов його] виручати, а нас решту потратити і голодом поморити! Взяв собі хана за брата, а те брацтво його таке, що він весь Крим нами наповнив! Ходім до царя християнського, з жінками і дітьми і всім добром; коли не схоче нас прийняти, краще нам у християн померти, ніж у поган у неволі!"

"Коли б гетьман сказав проти них мале слово, була б велика біда, але гетьман побачивши їх раду, вийшов з карети і почав їм так говорити:

"Знаєте, браття, скільки я біди прийняв від Ляхів за православну віру і за вас православних, але за ласкою божою не дав вас їм окаянним під ноги, а богатьох обогатив і вільними вчинив. А що ви мині докоряєте, що хан мині брат, так ви самі знаєте, що ми тим брацтвом від лядської шаблі звільнилися! А що вони набрали полону йдучи до нас у поміч, так ми ж весь той полон у них відбили! А що ви говорите, щоб іти нам до цар. величества,-так я вам кажу, та й самі ви знаєте, що я безнастанно посилаю до нього-прошу нас прийняти, тільки досі нема від нього відомости; тільки те чую, що йдуть від нього посли. А до нього не тільки ви хочете, але й я крім нього нікуди не хочу". І після того говорив козакам: "Далі нам під Бедриховим Городком стояти нема чого, підем під Білу Церкву і будемо чекати Ляхів під Білою Церквою". І як з тим гетьман козаків відправив, так той голос і затих" [2]).

До того Мужилівський розповів, що стало йому відомо: гетьман хотів Виговського втяти. А коли посли тому здивувалися, сказав: "Богато ріжних дурниць діялося через свояків і через челядь (писареву), а сам писар за справами своїми того не знав. А потім сталася сварка у полковника Тетері з писаревим братом Данилом. Данило його порубав і на раді ухвалено, щоб брат його скарав на смерть, а писар став випрошувати у гетьмана брата від смерти [3]), і той його самого хотів стяти, тільки всі полковники і "ратні люде" його випросили". Матвеев і Фомин спитали як же було потім: чи гетьман після того гніву знову став до писаря по давньому добрий, чи

відібрав від нього справи й віддав иншому писареві? Мужилівський відповів, що справ у писаря гетьман не відібрав і він у нього "по прежнему".

Кілька день пізніш Виговський на запитання Матвеева і Фомина, "чи не було чогось у війська, у гетьмана і у тебе з Татарами і казаками?" дав такі пояснення:

"Писав до гетьмана хан, щоб позволив йому поставити город на Дніпрі з руського боку против городів Іслама і Шама. Гетьман був дозволив, але я став говорити, щоб не позволяв, бо нам і так чиниться велика тіснота, а як поставлять город, буде ще тісніш, і гетьман відмовив: не позволив їм ставити города. Після того як ішли Татари в поміч гетьманові, вони в богатьох місцях забрали в полон православних християн, силу! Я тоді від усього війська став говорити гетьманові, щоб він сказав мурзам віддати той полон. Гетьман післав до мурзів, але як вони приїхали, почав крутити. Я довідавшися почав говорити (руба): "Називаєте ви нас своєю братією, а чи то ваше братство, що ви весь Крим нами наповнили?". За се що я так говорив, і довідавшися, що то я відмовив гетьмана, аби того города на Дніпрі не ставили, мурзи хотіли мене вбити-коли б не відібрали козаки; а коня з-під мене таки й забрали. Козаки ж, побачивши, що гетьман крутить і нічого Татарам не говорить, хотіли гетьмана вбити, тому що Татари роблять такі шкоди, та ще й син його чинить великі дурниці, як напється. Я довідавшися про такий їх намір декого відмовив, а декого гетьман велів вночи подушити тихенько, щоб того в війську не знали. А з Татарами після того сталася згода-як вони пустили полоненників; але декого таки до Криму забрали. А гетьман після того пішов з-під Бедрихового Городка" 4).

До того Виговський в секреті додав: "Була у гетьмана рада з усіма полковниками, щоб піддатися турецькому султанові, і всі полковники висловилися за те, щоб піддатися-окрім тільки київського полковника Антона Ждановича. А я гетьманові й полковникам сказав: "нехай хто хоче, піддається Туркові, а ми поїдемо служити государеві християнському, і всім козакам вашу раду скажемо, як ви забули Бога, що таке робите. Гетьман за те мене хотів скарати на смерть. А я побачивши, що мені загрожує, повідомив своїх приятелів, щоб вони все військо про се оповістили, а військо довідавшися почало говорити: "Всі помремо за Виговського! окрім нього ніхто не смів нічого сказати Татарам". Тоді гетьман, довідавшися про

се, прислав до мене і почав говорити: “Чому не піддатися Турку?” А я сказав: “Ти мене ось що спитай: як бісурмени запанували над Греками, вони їм дали всяку волю, і в їх богацтві ніяких насильств не чинили, поки вони наповнилися бісурменами; а як наповнилися-бачиш яке гоненіє християнам?” [5]). І гетьман, вислухавши мене, став знову до мене добрий, а київського полковника Антона Ждановича післав до короля і панів-рад” [6]).

В польськім таборі про сю бурхливу раду описану Долговським і Виговським були такі відомости на початку липня: “Хмельницкий в порозумінню з найбільш довіреними полковниками зробив турецькому султанові пропозицію, що він піддається йому з усім, всі зложать йому присягу і даватимуть дань. Не скликавши за весь час повстання генеральної ради, а правлячи своєю головою або за радою тісного гуртка,-а масі козацькій представляючи справи так щоб утримати її в розпочатім повстанню,-в сій справі був він змушений оповістити про свої переговори з Отоманською Портою загальним зборам (властиво: загал нації, всенародні збори). Але тут стрів таку опозицію (властиво: труднощі в здійсненню), що був змушений з своєю партією покоритися більшості і замість піддатися в послух і волю султана, післати свого посла до й. вел. (короля)- просити пробачення” [7]).

Примітки

[1]) л. 48: “А какъ де онъ был у гетмана в войску под Каменцомъ Подольскимъ, и учинилось в войску голод, хлЂба и живности не стало. И к гетману де ихъ Богдану приходили начальные люди, атаманы и есаулы и редовые казаки, оприч полковников, з большимъ шумом: “Сколько де нам такъ жить и живот свой мучить? безпрестанно зимою и лЂтомъ в войску бываем, а никакова себЂ покою не имЂемъ, а в домЂхъ нашихъ жены и дЂти помирають голодною смертью, да і впредь не вЂдаем что будет, гдЂ свои головы приклонить. А с королем де у тебя посямЂстъ згоды нЂтъ. Пойдем де всЂ своими головами з женами і з детьми к великому государю, къ его царскому величеству, чтоб онъ государь велЂл нас принять под свою

государеву высокую руку в вѢчное холопъство!" И гетьманъ де их Богданъ Хмельницкой, вышед ис корѢты, учел им говорить: "Послал де я к великому государю, къ его царскому величеству, посланников своихъ бить челом, чтоб государь изволил меня, гетмана, и со всѢм войскомъ Запорожским принять под свою государеву высокую руку в вѢчное холопство; а будетъ государь принять нас не изволитъ, и онъ бы государь через своих государевых великихъ послов велѢл нас с королем и с паны радою помирить. И тѢ де мои посланники от царского величества посямѢстъ не бывали; а есть де мнѢ вѢсть, что с моими посланники царское величество шлетъ послов своих".

2) "Какъ учинилась трата у гетманского сына ТимофѢя, побито на рекѢ Яловице четыре тысечи Черкасъ, и Черкасы де, видя свои упадки, а после де того пришол голод, и стали приходить к отаманом и к сотником, чтоб они с ними шли к гетману Богдану Хмельницкому. И пришед с невѢжствомъ большим, а говорили: Видимъ де мы последнею свою беду, что бѢгаешъ от смерти своей и даешъ волю сыну своему ТимофѢю; ходил сынъ твой тестя своего, волоского господаря, оборонять, а повинныхъ нашихъ к смерти привел, с пять тисеч людей потерял своими пьянствомъ и дуростью, а ты пошол ево выручать, нас хочешь и достальныхъ ростерять, и поморить голодом. Говорим тебе: братъ твой ханъ крымской, и братство ево тебѢ то, что Крым весь наполнилъ нами. Идем к християнскому государю, его царскому величеству, з женами и з детьми и со всѢмъ скарбомъ, будетъ християнской государь, его царское величество, не велит нас принять под свою государеву высокую руку, лутче нам умрети у християн, чѢмъ умереть у поганцев в неволе.

"И только б де гетманъ молыл хотя малое слово жестоко им,-чаю б де было большое дурно. И гетманъ де Богданъ, узнав ихъ раду, и вышел ис корѢты, и сталъ имъ говорить:

"ВѢдаете, братья, что я за вѢру православную и за церкви восточные, и за вас православныхъ християн, братью, свою, много всяких бѢд от Ляхов принял!

"И милостию божиею, вас православных християнъ имъ, окаяннымъ, в попраніе не дал, и многих обогатил и вольными учинил. А что вы говорите, что мне крымской ханъ братъ, и вы то сами вѢдаете, что мы их братством

от сабли лацкой свободились; а что они побрали в полон, идучи к нам на помочь, и мы тот весь полон у нихъ отбили. А говорите вы, что намъ итти к великому государю християнскому, къ его царскому величеству, и я вамъ говорю, и вы то вЂдаете, что безпрестани я посылаю милости просить у великого государя християнского, его царского величества, чтоб нас пожаловал, велЂл принять под свою царского величества высокую руку; и нам по нашему прошенью по се число от великого государа, его царского величества, нет ведомости. А слышу то, что идут от него, великого государя, послы. И будет от его царского величества не будет какие милости,-не токмо вы хочите к нему, государю, и я кроме его государя, его царского величества, никуды не мышлю." Да после того гетман говорил Черкасом, что де намъ тепере стоять под городом Бедриком нЂчево; пойдем до Белой Церкви, и станем дожидатця Ляхов под БЂлою Церквою. И какъ де их Гетман отпустил, и от тове де тотъ шумъ унялся".-л. 50-3.

3) "брат его писарь И. Выговской упросил у гетмана, и он де ево захотел стинать"-л. 54; з контексту я розумію так як переклав се в тексті.

4) "И я-де гетману о томъ говорил ото всего войска, чтоб онъ крымским мурзамъ говорил, чтоб онЂ тотъ полон отдали. И гетманъ-де до мурзъ посылал; и какъ-де мурзы приЂхали и гетманъ-де почел имъ манить. И я-де узнавъ то что манить, сталъ говорить: Называете насъ братьею своею, то-ли ваше братство что вы весь Крымъ наполнили нами?-И меня-де за то, что я такъ говорил и свЂдая то мурзы, что я отговорилъ гетману ставить имъ на Днепре город,-хотели убить, еслиб не отняли Черкасы, и лошедь испод меня совсемъ отнели. И видя то Черкасы, что гетманъ имъ манит и ничего имъ не говорит, хотЂли убить гетмана, за то что многие налоги чинят Татаровя, да и сынъ ево многую дурость чинит напився пьян; и я де узнавъ ихъ совЂтъ, иныхъ уговорил, а иныхъ гетманъ ночью велЂлъ тайно подовить, чтоб про то в войнЂ (мб. войскЂ) было невЂдома. А после де того с Татары учинилась згода, какъ отпустили полон, а иной і в Крымъ увезли; и после того гетманъ пошол испод Бедрика"-л. 84.

5) "Была рада у гетмана со всЂми полковники, чтоб поддатца к турскому салтану; і всЂ полковники приговорили на то, что поддатца, оприч киевского полковника Онтона Ждановича. И я гетману и полковникомъ говорилъ: Хто хочетъ тотъ поддавайся Турку, а мы Ђдемъ служить

великому государю християнскому, и всЂмъ Черкасом вашу раду скажем, какъ вы забыли Бога такъ и дЂлаете. И гетманъ де меня за то хотЂл казнить. И я де увидя над собою такое дЂло, почел давать приятелем своимъ вЂдомость, чтоб они до всего войска доносили тую вЂдомость; и войско-де сЂвдав про то почели говорить: всЂ помремъ за Выговского, кромЂ ево нихто Татаром не смЂетъ молыть. И свЂдав про то, гетман прислал по меня и почел говорить: Для чево не поддатца Турку? И я-де говорил: Спроси меня: какъ Грекъ обовладЂли бусурмани, дали имъ волі всякие, і в богатствЂ имъ обидъ никакихъ не чинилі до тЂхъ мЂстъ покамЂста всЂ наполнились бусурманы, и какъ наполнились,-видишъ какое гонение христианомъ”-л. 73.

6) Наступає запитаннє Матвеева і Фомина, з чим гетьман післав до короля Ждановича-я далі подаю се поясненнє Виговського.

7) Депеша Доні з 7 липня-с. 536-7.

КРИМСЬКІ ВІСТИ, ХАН ГРОЗИТЬ РОЗРИВОМ.

Про Татар, які були в сім поході, Виговський дав такі пояснення:

“Хана з гетьманом не було, тільки Маєк-султан, другий-Кучюк, малий султан, та багатир Шабей перекопський, і з ними 30 тис. Татар; а всіх Татар казали мурзи 50 тис. Ногайські мурзи були такі: Калебет-мурза, Салтан-мурза, Нагнат-мурза, Салтан-Мурат мурза, Урак-мурза, Оказ-мурза, Татар з ними було 8 тис., прийшли вони до війська недавно. А як я відправляв з Умани турецьких послів, приїхав кримський Татарин з листом з відомістю до гетьмана, що йде до гетьмана в поміч хан-перевозиться на річці Чакові, і з ним кримських Татар, Кабарди, Азовців, Очаківців, Білгородців 150 тисяч. Про се хан писав гетьманові з своїм гінцем, і я того гінця відправив до хана з Умани з тим що гетьман з усім військом з-під Бедрихового Городка пішов (до дому), бо настав у війську голод, хліба й поживи не стало. А ханові написав, щоб він прийшов до гетьмана, як що наступатиме король. А гетьман лишив при собі кримських Татар 30 тисяч- з ними Сартлан-мурза, Арелак-мурза, Тайман-мурза, та всіх ногайських мурз-з ними Татар 8 тисяч, вони стоять в ріжних місцях по сій стороні Дніпра, 6

миль від Чигрина на полі над Саксаганню, на Інгульці, на Інгулі, на Жовтих водах, на Сурських байраках коло Дніпра” (л. 73-4).

До інформацій Виговського про українсько-татарське напруженнє знаходимо в реляціях з Криму московських послів такі доповнення.

5 (15) липня приїхав до послів князь Маметша і розповів, що муйнацький царевич вернувся з походу з військом, перестрівши на Перекопі хана (що вийшов на війну в Литву 3 н. с. липня, виславши наперед себе, 1 липня нуреддін-царевича). Царевич стояв з військом за півдня дороги не доходячи Камінця Подільського, а гетьман з козаками поблизу від нього. Чи наступатиме на гетьмана король справді, чи ні, се невідомо. Татари ж приходили до царевича з великими наріканнями, що вони так довго стоять, чекаючи королівського наступу, і просили дозволити їм повоювати гетьманські маєтки (розумій-його володіння) [1]). Царевич їм заборонив-щоб ханської присяги не нарушали і гетьманських маєтків не воювали. Ті не послухали, повоювали і забрали в полон богато козаків з жінками і дітьми,- перекопський князь Батирша їх не стримав. Гетьман про се написав царевичеві-що так він нарушив ханську присягу. Царевич послав йому сказати, що то Татари зробили йому ту шкоду самовільно, без його згоди; а полон, який відшукав, відіслав йому, тільки богато полону Татари завезли до Криму і Ногайських улусів. І до хана гетьман писав про се: щоб царевич своєї присяги не порушив, відібрав той полон від Татар, що до Криму пішли, і йому, гетьманові, відіслав. За тим листом відібрано полон у тих Татар, що прийшли з походу до Перекопу, а в Криму і по Ногайських улусах цар велів своїм копичеям відшукати і в Перекоп прислати. Князя Батиршу перемінив і на його місце призначив Караш-аґу-за те що той не стримав Татар і хана з гетьманом посварив. А гетьманові написав, що він полон поверне-аби гетьман за се йому не мстив, і на будуче він того Татарам заборонив. А за його, гетьманським, листом, хан з Криму вже вийшов і стоїть на Перекопі-але нехай гетьман йому напише, як що той королівський прихід непевний-то він вернеться з Перекопу до Бахчисараю, щоб йому даремного “конобою” не робити [2]).

Далі довідуємось, що хан відшукав 600 чоловіка полоняників і відіслав їх зараз гетьманові копичайським аґою, а на будуче обіцяв заборонити того своїм Татарам [3]). Але відомости привезені муйнацьким царевичем

розхолодили його охоту до походу. Про се докладніш іще сказав послам візир Сефер-казі 31 с. с. липня: цар бувши в союзі з гетьманом, пішов був в похід і дійшов до Перекопу, але почувши від муйнацького царевича, що той бувши у гетьмана довгий час, своїх людей голодом поморив, а приходу королівського сим літом напевно сподіватись не можна було,-цар через те вернувся від Перекопу назад [4]).

Тому коли 21 с. с. липня приїхав від гетьмана з Чигрина отаман Федір Шелонський, з новим, ще пильнішим проханнєм-тому що король уже відійшов зі Львова з великим військом, а наперед себе вислав 40 тисяч, і треба їх скоро сподіватися-таку, мовляв, вість привіз оден Лях, що був у короля близьким чоловіком, але впав у смертну провину і тому мусів утікати,-то хан на сю вість не пішов. Відправив тих послів з таким листом, щоб гетьман йому написав про королівський прихід вість певну, а не так щоб робити йому непотрібний конобій і великі шкоди, як муйнацькому царевичеві з його людьми. Одержавши певну вість, цар з військом до гетьмана прийде. І в Бахчісараю сподіваються нової присилки від гетьмана в скорому часі, а коли цар і після другої посилки не поспішить, то гетьманові з козаками против короля не устояти [5]).

А поруч того були серйозніші, принціпіяльніші причини незадоволення-відзначені вже в вище наведених московських реляціях. До хана приходили відомости про переговори гетьмана з московським царем про протекторат; се рішучо розминалося з давнішими плянами спільного походу з козаками на московські україни, і хан уважав потрібним рішучо остерігти гетьмана від такої політики-щоб вона не розірвала союзу Криму з козаками. Про се розповів 20 (30) липня московському товмачеві його знайомий, що чув від того ж князя Маметші в Бахчисараю: "Відомо стало цареві, що гетьман Б. Хмельницький просить великого государя, щоб прийняв його під свою високу руку в вічне підданство ("холопство"), і вел. государ його під свою руку прийняв і велів йому поставити городи на Осколі, Донці і князь-Івановому лугу. Цар посилав до гетьмана Татарина Сефер-атали(ка), докладно про се провідать, і написав гетьманові, щоб він стояв при договорі і при присязі. Тоді коли король до нього прийде, нехай напише, і цар з військом до нього прийде в поміч на короля; коли ж гетьманові і козакам захочеться спокою, нехай гетьман з козаками переходять на життє за Дніпро на кримський беріг, і поставлять собі городи на вічне мешканнє.

Коли ж гетьман не дотримує присяги, і се правда, що він просився в вічне підданство (холопство) великому государеві, то хан порозуміється з королем і піде з ним на козаків війною, з великими силами” [6]).

На жаль, не видко, коли саме післав хан сю осторогу гетьманові, і в якій формі, так само-яку відповідь дав гетьман. Але в головному-ситуація ясна.

Хмельницький і старшина опинилися в незвичайно складнім і труднім становищі. З одної сторони вже дозрівала справа московського протекторату над Україною і воєнного союзу України і Литви против Польщі, котрого військо козацьке нетерпляче чекало, щоб зробити останній розрахунок з Польщею. По всяким міркуванням московське посольство Матвеева повинно було привезти рішуче слово, і гетьман з старшиною нетерпеливо чекали його почути. Але з другої сторони і перспектива польської кампанії, що висіла над Україною, і ще більше-кріза волоських плянів більше ніж коли небудь вимагали від гетьмана захования приязних відносин з Туреччиною й Кримом. Треба було сприятливого становища Порти до Тимоша і Лупула. Треба було помочи Татар, а що найменше-приязної нейтральности супроти конфлікту з Польщею, з Мунтенією, Ракоцієм, Стефаном і т. д. Ми бачили, як гетьман старавсь укрити і розвести сі посольства, що так неприємно зійшлися під сю хвилю на Україні. Порта так невчасно зажадала оформлення васальних відносин гетьмана, якогось харачу, можливо що й передачі їй Камінця [7]). На сім грунті виникли неприємні змагання між старшиною і балачки в війську. З другої сторони-Татари так неприємно себе повели на Україні і викликали ще гостріше незадоволеннє. Хмельницький "манив” як міг і кінець кінцем роздрочив і одну сторону і другу-і Татар і військо. Татари кидали його, в війську навис бум. Волоська афера стала осередком незадоволення. Гострий конфлікт виник між гетьманом і його невідступним дорадником писарем, що почав робити собі популярність у війську коштом ухильчивої політики гетьмана в інциденті з полоном. Кінець кінцем, як вірити Виговському (вірити мабуть треба!), гетьман тихенько, по східньому зробив кінець кільком найбільш небезпечним провідникам опозиції й помирившися з Виговським, рішив зліквідувати неприємну і небезпечну ситуацію і раптово обірвав невдалу кампанію, щоб почати наново.

Примітки

[1]) В ориґ.: имение.

[2]) Кримські справи 1653 р. кн. 34 л. 175-8.

[3]) Тамже л. 179.

[4]) Тамже л. 190.

[5]) Тамже л. 179-180.

[6]) л. 181-2. Подібне в посольськім звідомленню Хомякова і Клочкова, ст. 88: коли приїхали до Криму гонці, хан розпитував у них московські новини, і коли почув, що Хмельницький хоче піддатись Москві, а московський цар збирає на Польщу велике військо, то післав до Хмельницького сказати йому, що коли він боїться польського наступу, то нехай перейде за Дніпро на Кримську сторону, а московському цареві нехай в підданство не піддається, бо инакше хан буде його воювати.

[7]) Наведу ще небезінтересні балачки люблинського ігумена Сави Попеля перед московським посольством (Репнина з товаришами), 12 (22) липня:

Вість прийшла до короля і панів-рад, що Хмельницький стоїть обозом під Білою Церквою, а Кримських Татар нема, всі пішли, а то тому: Прислав турецький султан до Хмельницького чауша про те, щоб він, коли вже обіцяв бути у султана в підданстві, то нехай на то зложить присягу; і об'явив йому статті, як султан держатиме Хмельницького з військом. На сам перед має він, як обіцяв-здобути і віддати султанові Камінець Подільський. А на себе наложити дань, дати на то письмо, і нинішнього року зібрати й прислати дань за перший рік. Дани тої положив султан на Хмельницького, за попередньою умовою на рік 10 тис. зол. червоних, тисячу волів і 10 тис. овець. А султан пришле йому в поміч на Поляків і на Литву кримського хана з усіма людьми і своє турецьке велике військо. А Хмельницький почувши такі річи від чауша, загородився і прислав до короля своїх послів, 12 чоловіка, не з покірним проханнєм, а так що коли король буде їх держати

за Зборівським договором, то він з військом буде у нього в підданстві, а як ні, то він буде з королем воювати. Чаушові ж Хм. нічого не сказав, став "поманювати", а чауш побачивши се, велів кримським людям від нього відступити. А король, довідавшись, що кримські люде від Хм. відступили, і про чауша,-питався його післанців, чому то вони про того чауша затаїли і йому не сказали. Тоді король десятьох з тих післанців віддав за варту, а двох відправив з тим, щоб Хм. прислав йому зараз того чауша. Отже коли Хм. чауша пришле, то король довідається, з чим того чауша було прислано. І вони (люблинські ченці чи православні взагалі) думають, що король з Хмельницьким, на яких там буде можна умовах, таки замириться. Але тепер, довідавшися, що Татари відступили від Хм., (Поляки) умисно поспішають з посполитим рушеннєм, щоб зараз, під сю хвилю наступити на Хм. Половина коронного й литовського війська має йти на Київ, а друга буде в резерві ("для посилку") під Глинянами.-Польські справи кн. 84 л. 96-8.

ПОСОЛЬСТВО АНТОНА ЖДАНОВИЧА, ПУНКТИ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО "13 ЧЕРВНЯ 1653", ПОВОРОТ ГЕТЬМАНА І ВІЙСЬКА, ПОВОРОТ ТИМОША, МАТВЕЕВ І ФОМИН У ГЕТЬМАНА В ЧИГРИНІ, РОЗМОВИ З ГЕТЬМАНОМ І ВИГОВСЬКИМ 11-16 н. с. ЛИПНЯ 1653, ПОСОЛЬСТВО ЛАДИЖЕНСКОГО.

Способом закінчення кампанії Хмельницький вибрав миролюбивий жест в бік Польщі-дострoєний до тих переговорів про способи заспокоєння польсько-української усобиці, що мали завести московські "великі посли": кн. Репнин-Оболенский, Болконский і думний дяк Алмаз Іванов.

Визначені ще 3 н. с. травня, вони тепер з великим двором і пишними церемоніями наближались до Львова, де їм визначено переговори. Цар заявляв свою готовість дарувати Польщі всі свої образи в титулах, коли польський уряд задоволить козаків і заґарантує православну віру згідно з постановами Зборівського трактату, що ставився умовою замирення з козацької сторони. Відповідно до того козацьке військо вислало також своїх послів: київського полковника Антона з товариством, щоб поставити козацькі жадання. Висилаючи їх козацький гетьман писав до гетьмана

коронного:

Ясне велькожний м. п. гетьмане польний коронний, наш в. м. пане добродію! Виславши послів наших до найяснішого маєстату й. кор. мил. п. н. м. з нашими проханнями, шлемо наше писаннє і в. вельможности, п. н. м., аби з звиклої своєї панської доброти зволив єси вставитися перед найяснішим маєстатом й. к. м., аби він пробачив те все, що з допусту божого сталося в його панстві, і до своєї милостивої ласки нас прийняв. Аби кров християнська з обох сторін уже більше не розливалася, хочемо ми цілком упокоритися маєстатові й. кор. мил., всій Річипосполитій і вельможности вашій, яко реґіментарові військовому. В сім ще раз просимо милостивої інтерцесії, аби ми могли зістатися при ласці й. кр. мил., не розходячися по ріжних державах, і наші спільні сили обертали на сторонніх неприятелів. Також і скорої відправи послів наших просимо, а самих себе милостивій ласці в. милости як найпильніше віддаємо-вельможности вашої покірні і найнижші слуги, Б. Хмельницький з військом й. кор. м. Запорозьким. Дано в таборі під Межибожем 13 червня 1653 р. [1]).

Петицію чи пункти, що мали сі посли подати королеві, сим разом маємо в повнім тексті:

По пактах Білоцерківських хотіли ми ніяким чином не порушати уставленого спокою, і тому тих, які хоч найменшу оказію давали до його нарушення, ми суворо скарали на горло, як от Гладкого, Мозиру й инших. Але пп. Войнилович, Маховский й инші, що були на Задніпровю за ординансом й. кор. мил.-ті против волі й. кор. мил. напавши на людей, певних спокою, богато повбивали і кров невинну розлили, а деякі села й містечка огнем і мечем знищили. А до того небіжчик й. м. п. Каліновский, зібравши військо, яке тільки міг, і ставши обозом задумав несподівано на нас напасти-на що ми певні докази мали. Тож і ми мусіли рушити частину війська, запобігаючи тому. Але не маючи заміру йти против війська королівського, ані в глибину краю запускатись, ми потім вернулись назад. Тому що се сталося з допусту божого, просимо, аби в. кор. мил. то нам зволив пробачити.

По торішнім розруху, коли прибув п. Зацвіліховский, сподівались ми милостивої деклярації від його кор. мил. та комісії. Але замісць неї і. м. п. Чарнєцкий і Маховский напавши понищили міст немало, і людей невинних повбивали. Ми тому запобігаючи, а також бачивши упадок господаря,

рушили на волоську границю. А побачивши, що там уже заспокоїлось, ми ретірувались і чекаємо на милостиву деклярацію від й. кор. м. і Річипосполитої.

Унижено просимо, аби на будуче й. кор. м. зволив заховати з мил. ласки своєї все згідно з Зборівськими пактами з військом Запорозьким, нічого не чинячи против віри й вільностей. Коли ж би й. кор. мил. число Запорізького війська, поставлене в Зборівськім трактаті здавалось занадто великим, тоді просимо, аби й. к. м. зволив вислати п.п. комісарів до Паволочи або до Білої Церкви, з малою асістенцією, не зближаючися з військом, і ми з ними про все докладно порозуміємось. Але унижено просимо й. кор. мил., щоб церкви наші й манастирі були полишені згідно з їх правами при маєтностях і фундаціях своїх, і унія щоб скасована була так у Короні як і в в. кн. Литовськім. Ми ж будемо чекати під Білою Церквою якої будь відомости від й. кор. мил., і просимо щоб й. кор. мил. зволив не затримуючи відправити посла нашого з мил. своєї панської ласки.

Коли ж би не було ласки й. кор. мил. і всеї Річипосполитої, тоді хочби й. кор. м. велів і військові на нас наступати, ми боронитись не будемо, і крови проливати більше не хочемо, але будемо иншими способами себе ратувати.

Коли ж сим простим ваших писаннєм ми в чім небудь образили маєстат й. кор. мил., просимо покірно, аби й. кор. мил. то нам яко простим людям вибачив і панською своєю клєменціею покрив.

Богдан Хмельницький гетьман й. кор. м. війська Запорозького [2]).

Дата 13 червня, хочби й старого стилю, для сього виступу здається мині занадто ранньою, гетьман 13 (23) був мабуть іще від Бедриховим Городком. Але що до змісту- цілком в тон сих пунктів і супровідного листу до Потоцкого звучить те що оповідає про поворот Хмельницького оден з офіціялістів кн. Заславського, що коло 16 липня н. с. посилав до Межибожа по відомости про сей поворот. Тамошні люде згідно оповідали, що Хмельницький, повертаючи, так говорив до межибожських міщан, "стоючи на мості перед замком на зводі": "Не буду я боронитись, коли польське військо буде наступати і під Білу Церкву. Коли сам король й. м. прийде-я уступлюсь перед королем (прогалина-мова щось про Дніпро). Коли не схоче мене до ласки своєї прийняти, а буде наступати-я і звідти вступлюся-і буду шукати собі з військом Запорізьким иншого пана". Бувши в

Межибожі, заборонив яку небудь шкоду чинити шляхті, що була в замку, не позволив здобувати замок,-иншим боронив і сам ніякої кривди не чинив і до замку не заходив-хоч його туди пускали: “виходили против нього міщани з замку й кланялися” [3]).

Ся суголосність і згідність дати листу з сею промовою Хмельницького (і там і тут Межибож)-стверджує в мини переконаннє, що свій лист до Потоцкого Хмельницький писав, і полковника Антона виправляв не 13 (23) червня, а який тиждень пізніше, справді “ретируючися” з-під Збруча під Білу Церкву-так як стояло се в петиції.

Жест був вповні відповідний до обставин, виглядав свобідно і невимушено-бо польській стороні лишились невідомі ті прикрі події в козацькім таборі, що стали й нам відомі тільки тепер з секретних розмов з московськими послами. Гетьман міг-би його зробити ще свобідніше, коли б йому були своєчасно відомі листи вислані до нього від самого Потоцкого, що діставши по Кисілю київське воєводство, вважав потрібним звернутися до козацького гетьмана і до київських єрархів з запитаннєм, чи може він вступити в виконаннє своїх воєводських обовязків. Про се єсть згадка в однім листі з глинянського обозу, з 23 серпня-про іронічну відповідь козацького гетьмана, що видержував взятий ним миролюбний тон не вважаючи на воєвничий шум, роблений королем: “Оден чернець, що їздив від й. м. п. гетьмана, з повідомленнєм про наданнє воєводства, повернув тепер до Львова і привіз від Хмельницького дозвіл, що вільно йому йти до самого Дніпра, з військом, але без розлиття крови- котре собі його кор. мил. бажає шаблею отримати” [4]). Потоцкий, очевидно повідомив Хмельницького про свій новий уряд і запитав, чи пустить його до воєводства, і дістав таку іронічну відповідь, в дусі вищенаведених миролюбних декларацій, що вільно йому ходити хоч і до Київа, тільки без війська.

Чому козацькому гетьманові не було своєчасно відоме се проханнє гетьмана коронного, пояснює нам звідомленнє Матвеева: 29 н. с. червня повідомив його білоцерківський полковник, що погранична козацька сторожа в Коростишеві затримала 25 т. м. і приставила до Білої Церкви ченця Унівського монастиря Теофіла, що їхав до Київа з листами гетьмана Потоцкого; сі листи забрали для передачі гетьманові Бурлій і Мужилівський, а старець Теофіл сидить тим часом в господі

білоцерківського попа Івана. Матвеев і Фомин поінтересувалися з старцем побачитись, і він їм розповів, що їздив він до Потоцкого з дорученнями від свого архимандрита Теодосія, і Потоцкий післав його з листами до митрополита Сильвестра й архимандрита печерського Йосифа, щоб вони його справили до гетьмана Хмельницького з листами до нього. На запитання Матвеева і Фомина, чи не знає він, який зміст тих листів, Теофіл сказав, що Потоцкий шукає згоди з гетьманом, і так само король і пани рада хотіли б замиритися на тім,“щоб церкви божі були по давньому, і шкоди ніякої православним не чинилось, і козаки були за попереднім договором, і кровопролиттє припинилось” (л. 32-6). Листи сі-коли були б передані гетьману своєчасно,-дали б, як бачимо, відповідне оправданнє його посольству до короля до глинянського табору, перед сподіваним приїздом короля, себ то коло 15 червня.

Перед тим поворотові війська давалось, очевидно, таке поясненнє, що гетьман вертається з огляду на поворот своїх послів з Москви і приїзд з ними московського посольства з важними вістями.

Таке поясненнє дає 9 н. с. липня гетьманський швагро полковник Іван Золотаренко сівським вістунам в Чернигові. Оповіданнє доволі характеристичне для сього моменту, і я наведу його в скороченню. Вістун, Стародубець Іван Олександрів застав в Чернигові “в зборі” трьох полковників: чернигівського Пободайла, ніжинського Золотаренка, і прилуцького-не названого по імени, очевидно наказного, “і з ними 30 т. козаків”. Полковники свідчили свою велику відданість московському цареві, і висловляли побажаннє, щоб він прийняв військо козацьке під свою руку. “Турецький султан прислав до гетьмана своїх послів і просив гетьмана, полковників і все військо, щоб вони були йому підданими. Хан кримський здавна пристав теж, щоб козаки були у нього в підданстві. Але козаки ані в гадці того не мають, щоб їм бути в підданстві у бісурмен-хіба що в самій крайній неволі. Як що государ не зволить їх прийняти, то вони всі готові померти за православну віру грецького закону, а в підданстві султанові або ханові бути не хочуть. З Поляками і з литовським гетьманом Радивилом згоди у них ніяк не буде, бо і перед тим не раз Поляки з козаками мирились, але договору і присяги своєї не тримались: православну віру нищать, жінок і дітей, і “ссущих младенців” убивають-щоб віру християнську до решти знищити. “Тому як їм стало відомо про приїзд московського посла до гетьмана, полковники дуже втішились, що

цар їх приймає. Золотаренко зараз післав спішного гінця під Камінець до гетьмана, про сей приїзд, а сам виїздив до Переяслава, щоб побачити Матвеева, і вибравши 300 кращих козаків для охорони, вирядив його з ним до гетьмана. Але 27 с. с. вони отримали вість, що гетьман прийшов задля посла до Корсуня, і тепер Матвеев з ним у Корсуні. Польського війська в зборі нема-гетьман хоче відправити Татар до Криму, давши їм плату. Радивил стоїть під Речицею, і з козацького боку їздять туди під'їзди безнастанно; але така чутка, що він битися з козаками не хоче, тепер же поїхав до короля з огляду на приїзд московського посольства [5]).

Кілька день перед тим приїздили до Чернигова дворяне з Почепа, розшукувати селян-утікачів; Золотаренко закликав їх до себе на учту, запросивши також Match Пободайла і післанця від Радивила, що приїхав на той час. Пили здоровє царя Олексія, і всі встали, а Радивилів післанець сидів; ті почепські звернули свою увагу: "Що ти за чоловік, що сидиш, коли пють здоровє вел. государя" і т. д. Той відказав: "Я вашого звичаю не знаю", і пішов геть, а "чернигівському судії сказав потиху: "Чого милі вставати? у нас з московським царем і війна скоро буде". Золотаренко ж звелів на віват цареві заграти в труби, "в музики грати" і в котли (литаври) бити, і полковники повторяли все ті ж слова, що вони бажають бути в царськім підданстві, а під Турка і хана не хочуть, хоч би навіть їм довелося згинути за віру християнську", і т. д. [6]). Очевидно, се вже стало шаблоном-принаймні в зносинах з Москвичами.

Поза тими офіційними фразами чернигівських полковників мало маємо відомостей про українські настрої. Путивлець Внуков, побувавши в Переяславі в початках липня, чув там від козаків, що гетьман повернувся з-під Камінця тому що Поляки не виступили против нього (от Поляков ему встрѢчи не было), і польського війська в зборі нема ніде. Тих козаків, що стояли "на заставі" в Чернигові з трьома полковниками, гетьман теж велів "звести з застави", лишивши тільки невеличку скількість, "не вірячи Радивилові-щоб він несподівано не напав". Але згоди у козаків з Поляками не буде, бо з польської сторони і підчас замирення діється неправда, і трактатів вони не додержують. А підчас коли гетьман ходив під Камінець, виявлялися під Чигрином підпалячі (поджигатели): підпалюють потайки козацькі городи невідомі люде-думають, що то підпалячі від Поляків. Гетьман велів розшукувати і приводити до нього, а декого смертю карають

[7]).

Тиждень перед тим згадуваний уже сівський архимандрит чув такі балачки на сю тему від київського міщанина в Сосниці, що був у гетьмана ще підчас походу очевидно. Присилав, мовляв, король свого посла, договоритися про згоду з гетьманом, але гетьман відписав королеві, що він готов договорюватися з ним тільки при московських послах, аби їх договір був відом у царській стороні, аби Поляки після договору більше церков божих не руйнували, православної віри не ламали, козаків в лядську віру, папежську не переводили, і зачіпок і неправди ніяких нікому не було. Тільки як хоче король миритись, нехай мириться скоро і без проволоки-аби йому, гетьманові, якась инша справа тим часом не зайшла; а яка саме справа-того той міщанин так і не сказав [8]).

Про сам поворот згаданий висланець кн. Заславського в своїй реляції переказує такі відомости, зібрані в середині липня: Хмельницький поставив Богуна "на залозі" або в "передовій сторожі" в Оратові з 2 тисячами козаків іількома сотнями Татар; решту війська відпустив на два тижні, щоб готовили поживу, а за два тижні щоб ставилися під Білою Церквою. Орда йдучи понад Дністром з-під Городка починила великі шкоди-не тільки тут, "але й на Україні": не попускали ні своїм братам козакам ані хлопам. "Кажуть запевно, що Орда ся стоїть під Чорним Лісом, за Синєю Водою" [9])

В цитованих вище обозових авізах Ґоліньского се оповідається трохи в иншій формі: Хмельницький розіслав універсали до черни (козаків), наказуючи їм сидіти дома, "а те поспільство, що до них чіплялося, відправити"; ті що здатні до бою, щоб прибували до Білої Церкви, запасшися хлібом. Инші відомости оповідали, що Хмельницький сильно укріплює Білу Церкву, і чернь збирає як і попереду, приготовляючись на всякі зміни фортуни (с 629-30).

Про поворот Тимоша з Волощини Колонтай записує: "Тиміш тільки з 50 кіньми, з полковником Носачем, їдучи з Волох (переїздив) через Кублич. Хлоп п. Миславського, що повернув з України, бачив (його) й оповідав. І військо йому розгромлено напевно на Волощині, між Дзідзею і Прутом"

Вражіннє з контексту таке, що Тиміш мало що випередив батька, і з сим

сходиться, що Золотаренко на вище згаданім зібранню в Чернигові 9 н. с. липня говорив, що Тиміш з Волощини ще не вернув, і батько йому посилає нове військо [10]). Але Матвеев, приїхавши 7 н. с. липня до Смілої в дорозі до Чигрина-застав уже Тимоша там: з Тимошевого розпорядження виїздив на зустріч послам смілянський сотник і городовий отаман з 300 козаків, але сам Тиміш з послами не бачився, тільки його "дворянин" розповів їм, що Тиміш вибирається з великим військом на Мунтян, і Татар бере з собою, при нім у Смілій з 300 Волохів, "а в похід піде мабуть після розговин" (9 н. с.)-себто зараз слідом. Але ми далі побачимо, що се не сталося так скоро.

Чи заїздив Тиміш до батьківського табору, ні з чого не видно, і треба думати, що не їздив: ніде в звістках про незадоволеннє в подільськім таборі з його поведінки не видно, щоб він був тоді там, і коли він навіть мав замір туди їхати, то мабуть своєчасно діставши осторогу, з військом роз'їхався. Але можливо, що й не було вже часу заїздити-гетьман вертав, і Тиміш поїхав наперед до Чигрина, чекати повороту.

Про гетьмана послам сказали в Чигрині, як вони туди приїхали 9 н. с.,-що він в Корсуні з дружиною, а приїде до Чигрина 1 (11)-го По дорозі від Ставища до Чигрина, від 3 до 9 н. с. посли бачили скрізь козаків, що вертали з гетьманського війська, "чоловіка по 100, 200, 300, 10000 і більше-йшли в день і в ночи безнастано до ріжних городів, де хто живе".

Перед гетьманом прибув до Чигрина Виговський 9 н. с. липня-"приїхав з Умани, відправивши турецьких послів". Другого дня був у московських послів, сказав, що прислав його перед себе гетьман-привитати, "спитати про здоровлє"; "а про гетьмана сказав, що буде з Корсуня скоро".

Секретної розмови сим разом не було, бо з Виговським був чигринський полковник (Волеваченко), Бурлій і богато инших людей. 11-го прийшов до послів Виговський сам, і тоді вивязалася довга й змістовна розмова, докладно записана в звідомленню; дещо з неї я вже вибрав і тепер не буду повторяти, але все таки перейду її в цілости: се ж оден з найбільш цінних документів сього року.

Насамперед Виговський нагадав послам, що він передав був в секреті через Лихарева і Фомина оригінал султанської грамоти до гетьмана, з тим щоб її потім повернули,-отже чи її привезли назад? Посли сказали, що грамоту привезли, разом з царським жалуваннєм за таку секретну службу-трьома

сороками соболів, котрі йому разом грамотою і віддали зараз, але заразом переказали нове царське дорученнє: коли єсть у нього якісь грамоти турецькі, хана, короля, гетьманів, канцлєрів, або инші якісь листи, аби Виговський через Матвеева і Фомина передав. “Царское величество тѢ грамоты велит перевесть и выслушав укажет отослать к тебѢ, писарю, назад вскорѢ, а нихто про то вѢдати не будеть”. Виговський подякував, потвердив, що він буде цареві служити і далі, поки віку свого-“послужив йому й тепер, як приходив посол турецького султана”, і перехрестився на ікону, на запевненнє того, “що й далі служити рад”.

Матвеев і Фомин тоді запитали його про згадане ним турецьке посольство-хто і з чим приходив, і Виговський розповів те що вже ми вище бачили (с. 536). Тоді запитано його, чого гетьман хотів післати послів до шведської королеви і просив пропуску у царя. На се Виговський сказав: “Задля ласки великого государя не потаю від вас нічого, що відаю. Писав (гетьман) до царя і просив (пропуску) для того щоб шведська королева дала нам поміч на Ляхів. А мали ми таку відомість, що королева післала була такого листа до гетьмана і всього війська: коли король і пани-рада не уступлять в титулах, то вона буде помагати гетьманові. Але її післанців переловили Ляхи-де саме, того не знаю; оповідав нам то нам купець з Волощини і Лях взятий під Чорнобилем, так гетьман хотів про се докладніше довідатися, і для того посилав своїх післанців”.

По сім поясненню Виговський знову вернувся до турецького посольства, очевидно вживаючи сього епізоду для вияснення головної справи-необхідности негайної царської інтервенції. “Кажу вам, послам цар. вел. (по правді) як клявся: коли вел. государ ваш не прийме гетьмана і все військо, думаю я, що гетьман буде під Турецькою державою, і нема вже більше моєї сили (його від того утримати)”. Матвеев і Фомин відповіли на се тим, що було, очевидно формулою сього посольства: Цар робить останній жест польського союзника: рекомендує королеві помиритись з козаками; коли король сеї останньої ради не послухає, цар буде зброєю боронити інтереси війська і православної віри.

Виговський спитав, чи посли повезли королеві і панам-раді ті автентичні пакти, на яких гетьман і військо могли б замиритися з ними-те що вони за підписами своїми і печатю військовою передали через попереднього післанця Лихарева? Матвеев і Фомин пояснили, що з послами післано

тільки копії, а оригінали лишилися в московських актах, і Виговський дякував, а Матвеев і Фомин перевели розмову на останню кампанію, спитавши, які татарські сили мав гетьман з собою під Камінцем. Виговський дав докладні відомости, наведені вище (с. 556), і додав кілька інформацій про польське військо. Король стоїть на Глинянськім полі, має польського війська 30 тис., наємного пруського 2 тис., шкотського 2 тис., та з инших земель має прибути 20 тис., але ще не відомо докладно, з котрих саме. Одначе в війську почались хороби, люди помирають від язви, і мабуть військо довго не простоїть.

Потім посли питали, як почалась війна, і Виговський розповів про весняний наступ, те що я подав уже вище (с. 493), а далі поставили питаннє, чи були посольства від гетьмана до Ян. Радивила і з чим? На се Виговський дав такі пояснення: від Радивила було два посли: під Глинянами жовнір Ісаєвич, а під Бором-шляхтич Загорський, приїздили з тим, щоб була згода. А гетьман їх відпустив з тим: Коли Радивил не наступатиме з своїм військом на сей бік Дніпра (очевидно лівий), і людям гетьманським тісноти чинити не буде, гетьман буде з ним у згоді і свого війська не буде посилати (на нього). Коли ж Радивил або його люде будуть наступати-він з ними буде битись. З тим посилав він і посла свого до Радивила, Василя Томиленка: коли хоче згоди, нехай не робить того, що вчинили з гетьманськими городами король і пани-рада: обіцяли війну відкласти, поки з'їдуться на комісію комісари і договоряться, а не чекаючи комісії прислали пана Чарнєцкого з військом, і ті пограбували, витяли й випалили Погребище й инші городи (71-80).

На тім розмова скінчилася. Посли довідалися, що того дня приїхав до Чигирина і гетьман. Другого дня (12 н. с. липня) Бурлій з Мужилівським прийшли сказати, що того дня він дасть авдієнцію; але потім прийшов Виговський і сказав, що авдієнція буде завтра, бо приїде гетьманич Тимофій-“щоб і йому бачити государеву милость”, инакше сказавши-одержати царські дарунки і прийняти відповідну честь: бути реабілітованим перед старшиною і військом після тих всяких нарікань на нього, що посипалися після його неуспіху на Молдаві.

При сій нагоді посли мали другу розмову з Виговським. Спитали його: “Чи не було чого небудь у війську у тебе і у гетьмана з Татарами і козаками?” Виговський розповів свою історію військової ворохобні, що я подав вище-

як він виступив против татарського пустошення і відвів гетьмана від підданства Туреччині: гетьман спочатку дуже гнівався, хотів його скарати на смерть, але кінець кінцем помирився, а другого опозіціонера Антона Ждановича вислав в посольстві до короля. З того приводу Матвеев і Фомин спитали, з чим гетьман післав його, і Виговський пояснив; "Післаний той полковник від гетьмана до короля і панів-рад з тим щоб вони замирилися на зборівських умовах; а як такого замирення не буде, то ми всі Україну покинемо й підемо в городи до вел. государя вашого, куди кому буде зручніш" 11). В звязку з сим Виговський згадав про одержану відомість, що цар уже післав військо під Смоленськ; посли завважили, що цар має великі сили на поготові, але підчас переговорів про замираннє не міг би їх післати. Виговський пояснив, що він і гетьман думали так, що король не прийняв царського посередництва і тому цар велів наступати; посли пояснили, що в такім разі цар повідомив би їх через свого гінця. На сім скінчилася друга розмова.

Призначена дня 13 липня н. с. авдієнція не відбулась, я думаю тому що чекали Тимоша, а не діявдавшися гетьман визначив авдієнцію без нього: вона відбулася 14 н. с. Зрана Виговський прийшов і запросив послів на авдієнцію й обід, запевнивши, що ніяких инших послів у гетьмана не буде, як звичайно. Потім прийшла гетьманська асістенція: Іван Виговський з братом Данилом, Бурлій і Мужилівський, наказний чигринський полковник Іван Волеваченко, Федір Пашкевич і 15 "дворян гетьманських"; привели трьох богато убраних коней, і повели послів з нарадою на гетьманський двір. Напереді їхав Виговський, за ним син Фомина віз на коні царську грамоту, а инші люди несли царські дарунки; за ними їхали Матвеев і Фомин, а всі инші йшли пішо по обидві сторони коней. Гетьман стрів послів на ґанку і привитав п. В світлиці Матвеев передав грамоту і спитав про здоровлє; гетьман дякував і обіцяв служити цареві; "при сих словах всі низько поклонились і глянувши на ікону перехрестились". По сих церемоніях Матвеев роздав царські дари: гетьманові 5 сороків соболів, разом з 500 рублів, Виговському 3 сорока з 200, "та йому ж іще в запрос за службу и раденье и проведованье вестей" 5 пар по 5 рублів-але се відіслано за його проханнєм на його двір потайки, "щоб ні гетьман ні хто инший не знав". Далі: військовому обозному Федорові Коробці, чигринському полковникові Карпові Трушенкові і наказному Іванові Волеваченкові, черкаському полковникові Григориєві Пархоменкові, військовому осавулові

Михайлові Миськові, чигринському отаманові Яцкові Нечипоренкові, Данилові Виговському і “ближнім людям гетьмана”, числом сім [12]),-разом 15 пар соболів по 5 руб. пара (мабуть по парі кожному) [13]).

По сім посли попросили секретної розмови і гетьман вийшов з ними до иншої світлиці, взявши з собою й Виговського. Матвеев передав гетьманові грамоту патріярха, і той її з тими ж церемоніями як перед тим царську прийняв і прочитавши подякував патріярхові, що він заступається перед царем за Запорізьке військо і православну віру. По сім всі посідали, крім Виговського, і Матвеев став викладати зміст посольства. Переказав переговори з гетьманськими послами Бурлієм і Мужилівським, як вони записані в московських протоколах і вище вже були у нас переказані, і повідомив гетьмана, що цар згідно з їх проханнєм і своєю обіцянкою вже вислав до Польщі своїх великих послів, Репнина-Оболенского з товаришами, попробувати помирити короля з козаками, і нехай вони будуть цілком певні його царської ласки.

Гетьман і писар вислухавши сю довгу історію запевнили послів, що вони вповні покладаються на царя. Схоче він їх прийняти в вічне підданство [14]), як вони просили,-вони з військом будуть йому до віку служити “і за нього скрізь помирати”. Помирить він їх з королем-гетьман з військом однаково служитиме далі цареві до віку свого, як служить тепер-памятаючи клятву [наложену на нього його батьком при смерти: у всім цареві служити і добра хотіти.

Після сього Матвеев і Фомин перейшли до другого пункту посольства Бурлія і Мужилівського: пропуску до шведської королеви, і пояснили, звісними вже нам мотивами, чому цар не вважав можливим їх пропустити. Гетьман і писар з свого боку розповіли, що їх до того спонукало. Стало їм відомо, що Радзєйовский, бувши приятелем гетьмана, післав до нього своїх післанців, але Поляки їх переловили “в Литві за Бряславлем”; так от гетьман і просив царя перепустити Бурлія і Мужилівського до Швеції, щоб вони могли побачитися з Радзєйовским і довідатися, в яких то справах посилав він до нього своїх післанців. Але що цар їх не пропустив, то за се гетьман не претендує і покладається у всім на царя, що він не дасть церков божих “на разоренье”, а їх самих “на росхищенье” (инакше сказати, в делікатних виразах складав відповідальність на царя: він мусить знайти

способи охоронити інтереси України, коли перебиває війську можливість звязатися з закордонними приятелями).

На сім секретна розмова скінчилася; гетьман приймав послів обідом, і прийнятим звичаєм підчас його стріляно з гармат, і гетьман за кожним вистрілом проголошував тост за здоровлє і побіду царя. Потім частував послів і пив їх здоровє, а після почастунку показав їм честь: "з світлиці проводив до коней", і велів провести до господи писареві, його братові Данилові, Бурлієві з Мужилівським і всім хто приводив послів на обід. Матвеев з Фоминим після сього частували всю сю компанію у себе в господі (л. 97-116).

Наступного дня, 15 н. с. липня вони знову мали розмову з Виговським. Спитали його, чи Бурлій з Мужилівським повернули Радивилові пункти, прислані Лупулом- що Виговський з ними присилав цареві? Виговський потвердив, і розповів притім про останнє посольство гетьмана в справі Лупула до Ракоція: "Як гетьман Б. Хмельницкий стояв під Бедриховим Городком, посилав до Мутьянської й Венгерської землі послів своїх: полковника паволоцького [15]), Михайла Сулитича-аби вони замирилися з волоським господарем". А далі сказав: "За ласку в. государя скажу вам, щоб дали знати п. величеству. Писав турецький султан до кримського хана і всіх мурз, аби були готові з усею ордою, бо хоче йти сам літом, або на весну на донських козаків, щоб їх викоріните-аби іх там і не було, а на тім місці поставити город; тому що велику тісноту роблять йому на морі, і кримським юртам". На запитаннє послів пояснив, що він се чув від перекопського боя Батирші. Оповів іще про лист полк. Глуха, що Лупул кличе його на поміч, "він (Глух) питає гетьмана чи йти-і гетьман не велить" [16]).

Потім, тогож дня прийшов Мужилівський і розповів, що гетьман того дня одержав від Лупула безпосереднє проханнє-прислати йому в поміч 2 тис. козаків і тисячу Татар, бо наступає на нього мунтянський господар з угорськими Німцями і Ґеорґіца з наємним військом. Але гетьман "думає" (мабуть в розумінню: радить раду з старшиною)-посилати чи не посилати, а післанцеві тим чином велів затриматися в Чигрині.

Прийшли нарешті Виговський, Мужілівський, Волеваченко, Мисько, Ф. Пашкевич і 6 гетьманських дворян: повідомили послів, що на завтра їм

гетьман визначив “відпуск” і просить на обід.

16 липня прийшов Мужилівський з Миськом і 6 дворянами-потвердити послам, щоб приїхали до гетьмана. Згодом прийшов Мужилівський з Волеваченком, Пашкевичем і 12 гетьманськими дворянами і привели коней для Матвеева, Фомина і його сина Івашка. Сим разом гетьман стрів їх з сином Тимошем. Виговский приніс уже готового листа до царя; гетьман його поцілував і передаючи послам висловив побажаннє, щоб Біг ласку свою показав і так справи обернув, як гетьман в секретній авдієнції говорив. Віддавши листа “поклонився до землі” (торкаючись рукою землі), за ним Тимофій, Виговський і всі присутні повторяли се побажаннє і кланялися “в землю”. По сім сіли за обід (тостів сим разом не згадується). По обіді гетьман з Тимошем провели гостей з світлиці, а ті що їх привели-провели до господи. Там посли знову честували всю компанію, а гетьман прислав їм до господи прощальні дарунки: Матвееву коня, лук ядринський і грошима 40 єфимків (талярів), від Виговського також ядринський лук і пару “ольстр” (піхов) для пистолів. Фомину коня і 25 єфимків грошима, синові його коня, а людям 25 єфимків. Посли дякували- і на сім уривається їх звідомленнє.

Примітки

1) Теки Нарушевича 147 с. 221-2.

2) Видано з двох копій-з Щорсівської бібліотеки в Памятниках III ч. 13 і з збірки Міхаловского ч. 253. Theatrum Eur. (415) додає, що Хмельницький післав королеві два цуґи гарних коней; посла він називає Antus, Антусь!

3) Лист Колонтая з Котюжинець з 21 липня до кн. Заславського-бібл. Осоліньских ркп. 3257 л. 46.

4) Теки Нарушевича 147 с. 248.

5) Акты Москов. гос. II с. 333-4.

[6]) Польські сп. 1653 р. ст. 1 л. 397 дд.

[7]) Польські справи 1653 ст. 1 л. 425-6, зізнання в Путивлі 3 липня с. с.

[8]) Тамже л. 371, заява зложена 24 с. с. червня.

[9]) Осол. 3257 л. 46.

[10]) Акты Москов. госуд. II с. 334.

[11]) "чтоб онѢ были в згоде против договору, какъ был договор под Збором (!). А будетъ згоды такой не будетъ, и они Украину всю покинутъ и пойдутъ в городы к великому государю вашему, его царскому величеству, врознь, гдѢ кому податнее"-л. 86.

[12]) "да которые живут при гетьмане ближние люди 7 чел".

[13]) На л. 123-4 маємо такий реєстр полковників:

"Да по Артемонову ж и Іванову провѢдыванью, у гетмана и у писаря и у иных знатныхъ людей и канцелярии (!)-сколько ныне у гетмана полковъ ратных людей учинено и хто у нихъ полковников имяны:

Полкъ Чигиринской-полковникъ Карп Трушенка.

Полкъ Черкаской-полковникъ Яско Порхоменко.

Полкъ Каневской-полковникъ Федор Стародуб.

Полкъ Корсунской-полковникъ Максимъ Нестеренко.

Полкъ Белоцерковской-полковникъ Семен Половець.

Полкъ Уманскиі-полковникъ Есипъ Глухъ.

Полкъ Бряславскиі-полковникъ ТимофѢі Насачь.

Полкъ Кальницкиі-полковникъ Іванъ Бугунъ. Полкъ Киевскиі-полковникъ Онтонъ Жданович.

Полкъ Переяславскиі-полковникъ Павел Тетеря.

Полкъ Кропивенскиі-полковникъ Филонъ Ждалалы.

Полкъ Прилуцкиі-полковникъ Яско Ворончено.

Полкъ Миргородцкиі-полковникъ Григорей Сохновичь.

Полкъ Полтавскиі-полковникъ Мартин Пушкарь.

Полкъ Черниговскиі-полковникъ Степан Побудайло.

Полкъ НЂжинскиі-полковникъ Іван Ничипоренко.

Полкъ Паволоцкиі-полковникъ Михайло Сулитичь.

ВсЂхъ 17 полковъ, а в нихъ со 100 тысячь козаковъ".

[14]) В московськім протоколі, розуміється, "холопство".

[15]) В ориґіналі "павловского" — л. 118.

[16]) Про сей лист нижче с. 571.

ЦАР ПРИЙМАЄ УКРАЇНУ, РАДА В ЧИГРИНІ ПРИ КІНЦІ ЛИПНЯ, ЛУПУЛ У ГЕТЬМАНА, ДРУГИЙ ПОХІД ТИМОША

Тільки що виправили Матвеева, аж приїхав до Чигрина инший посол-стольник Ладиженский, що привіз гетьманові царську грамоту з 22 червня с. с., що мала бути корективом надмірної здержливости, виявленої московським урядом супроти попереднього козацького посольства (Бурлія-Мужилівського). В сій грамоті 22 червня навпаки в цілком катеґоричній формі заявлялось, що цар приймає Запорозьке військо під свою зверхність і збирає військо для оружної інтервенції-"хотЂлъ ихъ царское величество принять подъ свою государеву высокую руку въ вЂчное холопство и своихъ

государевыхъ людей на помочь на Ляховъ имъ дать”-переказує зміст сього посольства гетьман в звідомленню Фомина [1]). Змусили московський уряд до сього останні слова гетьмана перед путивльським післанцем Яциною, що як цар далі протягатиме з сею справою, то козакам прийдеться стати підданими Порти. Московський уряд, що вже в принципі рішивсь іти на інтервенцію і тільки для форми хотів ще раз проробити пропозицію посередництва, очевидно злякався, що тим часом Україна справді може піддатися султанові і поспішив з такою категоричною заявою [2]):

Божою милостю і т. д. (царський титул). От нашого царського величества Б. Хмельницькому гетьманові війська Запорозького і всьому війську Запорозькому нашого царського величества милостиве слово. Писав нашому цар. вел. з Путивля воєвода кн. Хилков: посилав він до тебе Путивльців-Сергія Яцина з товаришами і листи писав; 15 червня сі Путивльці приїхали до Путивля і на допиті сказали, що у вас були посли турецького солтана, і ще йде уповажений посол, тільки чекає присяги. А ти, гетьмане, говорив Яцину, що ти чекаєш нашої милости до тебе і всього війська Запорозького і вичікуєш своїх післанців, та бачиш, що не дочекатись тобі нашої милости і не минути бісурменських невірних рук. (Говорив ти), що був у тебе посол турецького царя і намовляв тебе з військом Запорозьким бути під рукою турецького царя і служити йому; ти чекаєш нашої повної (совершенної) милости (що вона буде прислана) з твоїми післанцями: що ми звелимо тебе прийняти і бути під нашою царською високою рукою, а коли тої повної нашої милости не буде-будете слугами і холопами турецького (султана).

Отже ми, перенявшися спасеною ревністю до Бога, і пожалувавши вас-щоб між вами віра християнська не пропала, а навпаки-преисполнялася, і стадо великого пастиря-Христа Бога множилося, як то він каже: Нехай буде одно стадо і оден пастир,-ми зволили прийняти вас під високу руку нашого царського величества, аби ви не стали притчею і зневагою для ворогів креста Христового. А військові люде за наказом нашим збираються і до походу готовляться. І на те післали ми до вас нашого стольника Федора Абросимовича Лодиженского, аби вам-гетьманові й війську Запорозькому наша государська милость була відома. Присилайте до нас, великого государя своїх післанців,-а ми пошлемо до вас думних людей нашого царського величества. Писано в дворі государствія нашого, в царствующім

граді Москві літа від сотворення світу 7166, місяця юня 22 [3]).

Як бачимо, декларація була витримана в височайшому стилю [4]), відповіднім такому важному актові, що становив дійсно епоху історії Східньої Европи, не тільки нашої України. Сьому відповідала доволі велика особа післанця (був то царський стольник, а не якийсь безтитульний дворянин чи піддячий) і обіцянка прислати великих послів-членів царської думи. Спішність висилки (15 с. с. червня Яцина зложив своє звідомленнє в Путивлю, а 22 вже підписано царську грамоту, що відкликалася на се звідомленнє) не тільки давала об'єктивне свідоцтво московського заінтересовання українською справою, але мабуть і свідомо мала підчеркнути гетьманові й старшині се заінтересуваннє: цар дійсно бере в свої руки їх долю і буде нею опікуватися не гаючись уважно і пильно.

На превеликий жаль, ми не знаємо переговорів гетьмана з Ладиженским, що мусіли вестися з приводу такої далекосяглої декларації, ані взагалі яких небудь подробиць сеї місії взагалі. Знаємо тільки, що Ладиженский мав у гетьмана авдієнцію 20 н. с. липня [5]), і з пізнішого звідомлення Фомина довідуємось іще, що він, як і Матвеев мав порученнє добути від Виговського дипльоматичну кореспонденцію гетьмана: Матвеев одержав від нього листа султана і хана, сілістрійського баші і Радивила, а Ладиженский лист Потоцкого, мабуть присланий з тим старцем Теофілом унівським (вище с. 561).

З приводу сеї царської декларапії про те що він приймає козацьке військо в свою протекцію і готує воєнну інтервенцію в його інтересах, гетьман скликав старшину на нараду. Про се знайшлася звістка в зізнаннях брянського вістуна Уривкова, що був у гетьмана в Чигрині в днях 21-23 н. с. липня. Він оповів в посольськім приказі: “Бувши у гетьмана чув він, що велів (гетьман) полковникам з'їхатися до нього; при нім (Уривкову) був в Чигрині полковник переяславський, инші мали бути скоро” [6])

Заява царського уряду про можливість спільних військових операцій в недалекому часі мусіла зараз же стати предметом всяких стратеґічних і тактичних міркувань, і той плян білоруської кампанії, що гетьман-як далі побачимо-начеркнув перед піддячим Фоминим при кінці серпня н. ст., а перед тим, без сумніву переказав через посольство Яцковича і Абрамовича, був обговорений і вироблений правдоподібно зараз ж по приїзді

Ладиженского, в двадцятих днях липня. Тим більше, що крім справи московської вимагала пильного обговорення також і справа кримська і справа волоська в своїй новій фазі.

Вище було наведено оповіданнє Павла алєпського про сю останню війну Лупула з Стефаном, що закінчилася повним погромом Лупула 6 (16) липня і утечею до Хмельницьких (с. 540). Подам ще де що з оповідання Костина. Довідавшися, що після його утечі з-під Тарговишта Стефан з мунтянським і угорським військом війшов до Молдавії і простує на Яси, Лупул вирушив против нього з значно більшими силами, і вислав наперед частину свого війська під проводом свого братанича Стефаниці. Передовий полк Стефана стояв під Баковим, і зайнявши неприступну позицію, погромив се передове військо Лупула, набране здебільшого з бесарабських селян. Після сього Стефан посунув до Бакова своє головне військо і діставши нову підмогу від Ракоція під проводом Яноша Бороша, пішов на Лупула, що заняв позицію на захід від Яс над р. Сиркою, коло міста Тирґул-Фрумос. Коли Стефанове військо наблизилось, Лупул вислав свою кінноту на герць, але Борош не бавлячися в герці рішучо вдарив на позиції Лупула, і під сим наступом Лупулове військо раптом кинулось тікати "як отара овець". Маса Молдаван погинула в сій утечі. Козацьке ж військо з незначними утратами відступило на Браницю до Дністра, Лупул побіг на Рашків і пробувши тут кілька день поїхав до Ладижина, виславши перед собою вістерника Йордакі до гетьмана Хмеля з повідомленнєм про своє нещастє і проханнєм помочи, а Стефан, опанувавши Яси, пішов з військом під Сучаву, де сиділа Лупулова родина з його скарбами [7]).

Матвеев і Фомин записали в своїм звідомленню під днем 5 (15) липня, що того дня гетьман отримав листа від уманського полковника Глуха, з Умани. Василь воєвода кличе його на поратунок з його полком-чи гетьман йому велить іти? "І гетьман полковнику відписав, щоб без його наказу не йшов, тому що господар писав до полковника, а не до нього, гетьмана".

Але того ж дня приїхали післанці вислані від Лупула просто до гетьмана-вони просили прислати дві тис. козаків і тисячу Татар, бо наступають на нього господар мунтянський, венгерські німці і Ґеорґіца. Гетьман не дав відповіди і затримав післанців в Чигирині.

Кілька день пізніш прийшла відомість, що Лупул їде сам до гетьмана.

Згаданий брянський післанець Уривкова записує, що підчас його побуту в Чигрині 13 (23) липня стало відомо гетьманові, що приїхав у гості до зятя свого, Богданового сина Тимофія “в его имения” господар волоський Василь-і гетьман з Виговським того ж дня виїхали його стрічати [8]).

Се сталось саме перед радою старшини, що гетьман, за відомістю того ж Уривкова, скликав до себе на кінець липня. На великий жаль, нічого не дійшло до нас з сеї цікавої ради, що обговорювала такі високо-політичні справи, скріпляла наново політичну позицію гетьмана, захитану бунтом війська і росходженнями з низкою найвпливовіших старшин включно до Виговського. Незмірно цікаво було б знати, яких засобів вжив старий гетьман, щоб запанувати знову над політичними течіями-але він очевидно потрапив се осягнути: волоська справа-найкращий покажчик.

Яка б не була опозиція новій експедиції на Волощину-я думаю, що і на сій липневій раді вона виявилася досить серйозно,-старому гетьманові вдалось її перебороти й обійти, не вважаючи на перспективу польської кампанії і на можливість серйозного невдоволення Порти на дальші мішання в волоські справи.

Як тільки Тиміш і Лупул з'їхалися в Чигрині, почалась приспішена підготовка нового походу, і в останніх днях липня нового стиля перший корпус був готовий до походу. Про се оповідав гетьман Фомину, і се оповіданнє, наведене вище (с. 525) найбільш докладна і скільки небудь конкретна звістка про сей новий похід Тимоша. Гетьман каже, що Лупул найняв за свої гроші, за дозволом і згодою гетьмана, 20 тисяч козаків, кіних і піших, а також отой відділ Ногайців, що прилучився до нього в поході, в Кальниболоті. Чи був се реальний наєм, себто чи мав Лупул гроші з собою, се досить сумнівно, коли йому так легко прийшлось тікати з поля битви в Волощині. Скорше може се була обіцянка нагородити з тих Лупулових скарбів, що тепер лежали в Сучаві, разом з його родиною повернені з Камінця, і далі дражнили уяву сучасників своїми казковими розмірами. Момент найму може бути-неприпадково підчеркнений в словах гетьмана: таку форму надано мабуть сій пропозиції нового походу в поміч Лупулові, супроти опозиції в війську і серед старшини. Про се чув навіть і Ракоцій і писав палятинові, повідомлюючи про те що Лупулового братанича разом з иншими бранцями і трофеями привезено йому до Брашова: Лупул удавшися до козацького війська пильно просив помочи, щоб звільнити від

облоги Сучаву, тісно обложену семигородським військом; але досі йому в тім відмовляно, і навіть так звані запорозькі козаки сварилися з Хмельницьким, що він почав таку війну за для Лупула. Саме тепер у Ракоція козацькі посли, і вони досить катеґорично заявили йому, що поміч Лупулові не буде більше подана [9]).

З другого боку новий господар Стефан пускав на всі боки відомости, що хан став по його стороні і рішучо заборонив Хмельницькому підтримувати Лупула, инакше хан розірве свій союз з козаками [10]). Сі поголоски ширилися по Волощині і деморалізували останки Лупулової партії, і те що зісталось від його війська, і його вороги сподівалися, що протягом тижня Сучава з Лупуловими скарбами їм піддасться [11]). Так писали палятинові 12 серпня. Але тут покотилась инша поголоска: що Хмельницький таки посилає своє військо на Волощину і можливо, що й сам таки піде туди [12]).

Козацьке військо як таке не взяло більше участи в волоській афері, але Лупул найняв охочих козаків і Татар, і гетьман міг фактично патронувати нову кампанію.

Але як Хмельницькому, так само і королівській партії удалось провести плян оружної інтервенції. Вона могла виступити в інтересах нового господаря против Лупула і Хмельницького, не вважаючи на серйозну опозицію і повну несвоєчасність такої операції в даних умовах, коли не можна було зібрати путящого війська навіть против козаків. Очевидно тут теж як у Чигрині і ще більше-маґнетичний вплив виявили все ті ж казкові Лупулові скарби, які треба було вирвати з Сучавського сховку. А офіціяльним оправданнєм служило, що ся інтервенція бє по козаччині і притягає против неї сполучені сили трьох румунських князівств-Молдавії, Валахії й Семигороду.

Польська і українська сторона, в хвилі коли московський уряд удавав, по заходиться коло мирового посередництва між ними, підтримували нібито теж перемирє на Україні,-але звели фактичну війну на волоськім грунті, за Лупулові скарби.

Примітки

[1]) Акты Ю.З.Р. III с. 502.

[2]) Надруковано в X т. Актів Ю.З.Р. під ч. 1.

[3]) Цікаво порівняти автентичну стилізацію сеї грамоти з наведеним вище її парафразом, вложеним Фоминим в уста гетьманові з його "вічним холопством". Се показує, наскільки у всіх взагалі московських переповідженнях треба рахуватися з сим "вічним холопством" стилю-додаваннєм рисок і фраз в сім холопськім стилю, і всяко їх виключати.

[4]) Я все таки значно покоротив сю пишну фразеольоґію-як те повторюваннє "царського величества", і т. д.

[5]) Про се згадує брянський післанець Уривков (див. нижче)-каже що застав Ладиженского в Чигрині, приїхавши туди 11 (21) липня: попереднього дня, 20 н. с., Ладиженский був у гетьмана "на посольстві", а після свого повороту з гостини у сина з Лупулом, коло 25 н. с., гетьман мав йому дати відпуск.

[6]) Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 486.

[7]) Виданнє Коґальнічану с. 338-9. Короткі згадки про битву під Баковим в реляціях Ракоція палятинові з 7 і 19 липня і в відповіди гетьманові Потоцкому, без дати-Жерела XII с. 234, 236, 241. Про битву під Тирґул-Фрумос Doc. с. 19, Жерела с. 234 і 241; в останній звістці вичислені страти козаків: в першій битві (під Тарговиштем очевидно) стратили вони 12 тис в другий, 3 липня (під Баковим) 2000, в останній (під Тирґул-Фрумос-датується 11 липня), до 3000, і висловлюються надії, що козаки стратили духа і більше не помагатимуть Лупулові. Цифри страт дуже побільшені, особливо для останніх битв. Про утечу Лупула в листі Ракоція до гетьмана Потоцкого 24 липня: після погрому козацького війська, яке помагало Лупулові, він "утік за Дністер до Запорозців, як то ми напевно довідались-сподіваючись від них помочи"-Жерела XII с. 293.

Супроти докладних звісток Костина обозові авизи Ґоліньского цікаві більше

як покажчики того, що про се говорилося в польськім таборі:

“Старий господар з Тимошком, уступившися до Яс, там перебули якийсь (час), не знаючи що робити по такій своїй і старого Хмельницького конфузії... А що зле було з господарем і з Тимошком, вислав старий Хмельницький полковника Носача з 16 тис. (козаків) і півтори тисячі Орди, давши наказ помагати старому господареві. Носач з ними підійшов до волоської границі. Новий господар вислав комонника під Яси. Старий господар, почувши се, виправив кілька тисяч своїх Волохів і козаків против того комонника, але щастє так послужило новому, що всі полягли і ледви лишилось кому дати знати про сей погром нещасливого чоловіка. Василь Лупул мусів спішно відступати до Носача-зачувши що він уже недалеко від його держави під Ямполем ночує. Так відбіг і жінки своєї в Сочаві, не лишивши їй ніякої охорони, була б далеко щасливіша з своїми скарбами, аби він її з Камінця не вивабив, запевнивши, що має той спокій з неприятелями своїми” (с. 627-8).

“Господар новий заняв Яси, а стара господарова з недобитками свого чоловіка по програній битві 16 липня під селом небіжчика Кутнарского замкнулася в Сучаві з скарбами. Велів її сильно штурмувати, і здається вже прийшла до нього (відомість), що її взято в полон” (с. 631).

Власні записки Ґоліньского: “В липні старий господар волоський, зібравшися з козаками, дав битву Волохам, опанувавши наперед Яси і вигнавши того нового господаря Стефана. Але військо кн. Ракоція і Мультани зібравшися дали рішучу битву Волохам і козакам-був там і Тимошко в війську при господарі, батьку своїм, і знову побито Волохів і козаків, так що полягло їх до 4 тисяч” (с. 632). “Посол приїхав до короля від Ракоція, даючи знати про побіду над козаками: 10 тис. побив їх у Волощині, забрав корогви і армату і вязнів-козаків-щоб король поміг йому на другу сторону: бити Хмеля і козаків” (с. 637).

Оповіданнє Кравса ще більш баламутне:

Після того як Матій воєвода так погромив молдавське і козацьке військо-так що до 28 тисяч козаків і Волохів лягло на купу — Лупул зібравши останки козацького і молдавського війська-що мусило поневолі його триматися-пустився з ним по Молдаві, грабуючи церкви і манастирі шоб зібрати нові кошти на військо. Потім удався до Орди по поміч, а Тимоша з

козаками відправив до дому з такою умовою, щоб вони прийшли знову, як він повернеться з Татарами. Але коли він прибув в Орду, хан бажаючи заприязнитися з Ракоцієм, велів його вхопити і всадити до одної печери в Бахчисараю-пригадавши йому, як він підчас війни з Польщею велів побити Татар на молдавській границі і відібрати здобичу. А до Ракоція післав посольство, повідомляючи про заходи Лупула і його увязненнє, і обіцяючи всяку поміч, коли б вона була потрібна-з чого Ракоцій тішився і з богатими дарунками відправив послів.

"Тиміш тим часом з дня на день чекав Лупула, а одержавши натомість відомість, що його вхоплено, рішив помстити ся за такий сором свого тестя і з 12 тис. козаків прийшов на Молдаву". Саме тоді Ракоцій післав туди свого ґенерала Стефана Петкі з 10 тис. найкращого війська, щоб наново посадити на молдавськім господарстві Стефана Ґеорґіцу, наказавши їм так довго зіставатися там, поки Молдаване не зложуть йому присяги. Вони стали табором і окопалися з кількома тисячами Молдаван під Сучавським замком-коли Тиміш, прийшовши дуже непомітно через Дністер, і розвідавши всі подробиці про сей табор Семигородців, надійшов туди. Розділивши своє військо на дві частини, він з більшою, 8 тисяч, пішов звичайною дорогою, а 4 тис. післав боком, горі Дністром, щоб воно там перестояло тихенько ніч. Тим часом як сам Тиміш ішов грабуючи й палячи все по дорозі, щоб звернути на себе увагу табору-ті 4 тис. мали зробити над ним свою штуку. Коли воєвода Стефан з семигородськими ґенералами, довідавши ся про прихід Тимоша, лишили в таборі 300 Семигородців і 200 Молдаван, а з головними силами пішли попробувати щастя з Тимошем-ті 4000 козаків, розвідавши все, напали на табор, вирубали його залогу, зайняли табор і почали укріпляти його шанці "на свій козацький спосіб". Стефан і Петкі, побачивши сили Тимоша, рішили вернутися до обозу й почекати помічних полків, що мали до них прибути з Семигороду і Валахії, але наблизившися до табору, спостерігли, що їх гніздо занято. В великім переляку вони стали ставити собі нові окопи, а заразом післали по поміч, щоб поспішала до них. Тим часом Тиміш наблизившися до табору і довідавшися що ті 4000 зайняли табор Стефана, війшов туди і зайнявся його укріпленнєм-так що той став справжньою твердинею. А що в сусіднім Сучавськім замку замкнулася жінка Лупула з дітьми, і жінки ріжних бояр, се їм було дуже користно с. 211-3.

[8]) Польські справи 1653 р. ст. 1 л. 482-3.

[9]) Жерела XII ч. 287 (без дати).

[10]) Таке читаємо в семигородській реляції-Жерела ч. 292, але ясно, що реляції йшли від воєводи Стефана; пор. відповідь Потоцкому тамже с. 235.

[11]) "Супроти того (становища хана) і Лупул і Хмельницький попустять з свого завзяття і не з таким запалом воюватимуть далі. Військо Лупула, набране головно з черни і з селян, почало росходитись, і думають що найдальше за 6 день Сучава мусить бути здобута"-тамже с. 249.

[12]) Реляція Реніґера з 10 серпня, тамже с. 248.

"ЛЬВІВСЬКА КОМІСІЯ", АРЕШТ ЖДАНОВИЧА, КОРОЛЬ ВИРІКАЄТЬСЯ ЛУПУЛА, СПІЛКА З РАКОЦІЄМ, ВИСИЛКА ПОЛЬСЬКОГО ВІЙСЬКА НА ВОЛОЩИНУ, РАКОЦІЙ РОЗРИВАЄ З КОЗАКАМИ.

Сі два місяці, що король сидів у Львові-від середини червня до 20-х днів серпня н. с., з одного боку йшли негідні, в високій мірі компромітуючі польський уряд торги з військом і всякі закулісові штуки, звернені на те щоб якось зацитькати й розложити жовнірський бунт та звернути сих наємників війни до їх крівавого ремісла, відложивши розрахунок на лекші часи-котрим не судилось ніколи прийти. А паралєльно-велися диплоьматичні переговори незвичайної ваги: з Москвою, козаками, Ракоцієвою ліґою, Портою, німецьким цісарством-що мали рішити всю дальшу долю Річипосполитої.

Розплата війську була визначена на середину червня, але скарб не мав для того ніяких ресурсів. За обчисленнями самого уряду війську належало залеглої платні до 8 міл. золотих, саме ж військо рахувало її на 15 міл. Більша половина війська не дістала нічого за останні три чверти, а були такі частини, що їм не плачено 13-15 чвертей. Найгірше ж що в скарбі не було на те майже нічого: ті невеличкі гроші, які збиралися від поборців, розходилися на ріжні біжучі витрати уряду і двору, а військо приходилось

лагодити ріжними обіцянками. Се й було ділом комісії, визначеної на ліквідацію військових претенсій. Головна увага була звернена на те, щоб задобрити дарунками, бенкетами і всякими обіцянками впливовіших провідників жовнірства; загал же даремно чекаючи платні або розходився на всі сторони, або старався полатати свої злидні грабуючи панські й всякі инші маєтки. "Нещасна та комісія", писав король виступаючи в похід-"що більше нас затримувала, тим більше шкоди чинила Річипосполитій, бо зменшила й знищила військо так, що і в найбільшій битві не понесли б ми в нім більшої шкоди,-бо одні стоячи кілька тижнів на однім місці повимирали від ріжних хороб, инші нікому не заявившим повиїздили, а декотрі, не дочекавшися платні виповіли службу й зложили корогви, так що з тридцяти й кілька тисяч війська, що ми застали приїхавши під Глиняни, тепер до бою всього ледво тільки 16 тисяч знайшлося" [1]).

В таких обставинах зложилася перспектива експедиції на Волощину, по скарби Лупула-до котрої закликав особливо новий молдавський господар.

До козацького посольства король рішив поставитися можливо зневажливо. Антона й його товаришів трактовано не як послів, а як бунтівників, авдієнції їм не дано, і відповідь післано від кор. гетьмана, начебто не вважаючи можливим займати особу монарха такою низькою справою. Про се докладно, і з усіми прикметами достовірности оповідають згадані обозові авизи Ґоліньского:

Була в обозі нарада над тими козацькими пропозиціями й інструкцією, з'їхалися сенатори зі Львова, і рішили трактувати сю справу начебто без відому короля: відповідь Хмельницькому написав п. гетьман, кидаючи йому в очі незломну гордість, зарозумілість і надутість, виявлену ним в тих пунктах: він забороняє панові свобідно поступати в своїй державі, не допускаючи, щоб військо Річипосполитої ходило через власні волости Річипосполитої і наче переможець становить умови гордої угоди. Коли попустить (такого високого тону) і відішле тих турецьких послів, що має у себе, замісць їх слухати з старшиною й поспільством, прийме ті кондиції, котрі пан завсіди може поставити згідно з своєю волею і уподобаннєм,-тоді він, гетьман, вставиться за ним перед королем і проситиме милосердя. Титул на тій відправі дано Хмельницькому такий: Пане старший війська Запорозького і т. д. Антона з иншими затримано в Глинянах, а одного з козаків вислано з тим рескриптом. Чекаємо, що він принесе: як прийме того

листа Хмельницький з черню” (с. 629).

Авізи сі писані десь 24 липня; близчу дату відповіди дає Колонтай, згадавши, що він виїхав з обозу разом з козацькими послами [2]) і приїхав до своїх Котюжинець 16 липня; відповідь дано очевидно коло 12-го, і 22-3 отримав її Хмельницький [3]). Якраз перед радою. Він очевидно не відписав на се нічого, і польський штаб і двір очевидно були немало збентежені, з напруженою увагою чекавши, що скаже на таку науку запорозький гетман і військо. Натомість, як знаємо, кор. гетьман одержав 21 серпня іронічну відповідь на своє клопотаннє про допущеннє до своєї воєводської столиці.

Одночасно з такою відправою козацького посольства випущено королівського універсала до воєводств на посполите рушення, визначаючи їм термін походу-10 серпня [4]). Король мотивував се тими (сильно запізненими, як бачимо) вістями, що неприятель наступає з усіма силами, разом з Татарами, що йдуть під проводом ханського брата. Се, мовляв, стало певно відомо від татарських під'їздів, захоплених під Зборовом в обозі польськім Татар виглядають що години і що моменту,-хоч в дійсности вже два тижні стало відомо, що Татари пішли додому.

Розуміється, секретом се не могло лишитись, і не могло не вплинути на зріст звичайного шляхетського недовіря до королівських алярмів, мовляв звичайно невчасних і фальшивих.

Але і серед сенаторів не бракувало рішучих противників такої різкої політики супроти козаків, союзу против них з Ракоцієм і т. д. На чолі сеї опозиції стояв розуміється, Я. Радивил. В Теках Нарушевича заховались цікаві “перестороги вибрані з листів кн. воєводи виленського до декотрих сенаторів” [5]). Радивил нарікає, що його ради відкидаються-мовляв подиктовані бажаннєм ратувати Лупула, і знову повторяються вічні фрази про зимову кампанію (wielebnej zimy czekac), а ніяких серйозних приготовань до того не робиться, і пропозиції замирення легкодушно відкидаються в такий момент, коли з-за пліч Козаччини підіймається Москва.-

“Коли нам Хмельницький диктував свою волю, ми се звали униженою суплікою; коли тепер він нас (справді) просить, а до того притяг такого посередника-ми надуваємось! Коли нам Бог дав такі добрі способи

замирення з гонором,-ми вже в наших надіях всіх завоювали! Коли неприятель рівен нам силами, а все ж просить, то ми се толкуємо так, що він боїться-але самі не дуже то маємо до нього сміливість! А найдивніше, що в. м., маючи 60 тис. війська, і посполите рушеннє, і ланових, і панські полки, а над усе-присутність монарха,-кричите, що Литва нічого не робить. А ви що робите, м. п.? Мали сьте неприятеля близько-коли під Зборів забігав; було його бити! Нами не журіться, ми пляцу дотримаємо і не упустимо оказії, хоч би й з таким слабим і зруйнованим голодом і пошістю військом. Але справджуються мої гадки і перестороги-ми покладаємось на свої сили, а неприятель, навчений Берестечком, дає нам тратити час і в поході на нього гинути. Або денебудь в тісний кут попровадить, і ми знищені, зголодовані, стерті, впадемо духом і де небудь по Білоцерківському, коли не по Збаразькому приступимо до згоди-аби тільки він, привівши нас до нужди, тоді нам попустив. І щоб не бути мині пророком, що замісць Білих Церков, Київів, Чигринів будемо кінчати ту війну на Поділлю та на Волини-дай Боже тільки аби добре й щасливо!

"Хан уже напевно обіцяв стати при Хмельницькім, а той і туди й сюди упадає: тут милосердя просить, а там ратунку. І що ж за диво? Самі ми стягаємо на себе:

готуємось і грозимо, відповідаємо грізно, а нічого не робимо! Самі гонимо його до відчаю і на приготовання даємо час!".

Розуміється, Радивил мав свої персональні "урази", і королівський двір вважав його поведінку супроти козаків підозріливою і нельояльною [6]). Але його концепція замирення з козацтвом, як побачимо трохи далі, поділялася богатьма. Безсумнівно також мала богато противників політична невдячність корони супроти її вірного союзника Лупула і такий оборот її політики, що замісць наближення через Лупула до Козаччини вона приводила до розриву з Лупулом через його звязок з Козаччиною. Вагання королівської політики, що виявилися на веснянім Берестейськім соймі, в липні й серпні закінчилися постановою короля і його партії-відріктися Лупула і звязатися з ліґою його противників на повне його знищеннє. Коли Ракоцій прислав своїх послів в липні з нарікканнями на нерішучу, двозначну політику Польщі, що дала сховок Лупулові й його скарбам і випустила знову, коли він захотів поновити свою боротьбу з Ракоцієвими союзниками [7])-йому кінець кінцем дано запевненнє, що прихід козаків на Молдавську

територію буде вважатися Польщею за casus belli супроти них і Лупула. "Коли Козак прийде на Молдаву, поміч буде дана", як формулював се Ракоцій в листі до матери з 6 серпня, переказуючи результати своїх зносин з королем і гетьманом Потоцким [8]). Таким чином воєнний союз Польщі з Ракоцієм против Лупула і Хмельницького з кінцем липня став фактом, і виявив себе посилкою на Молдаву Кондрацкого з відділом війська-хоч і в обережній формі "добровольців".

Бо невідомо було, як подивиться на се Порта, що заявляла себе протекторкою козаків-і як прийме відомість про союз Польщі з Ракоцієм цісарський двір, що польським двором вважався найважнішим союзником, а на Ракоція дивився підозріло. В липні ще повідомив Ракоцій вел. візиря, що у нього одночасно був посол польського короля і козацького гетьмана. Хмельницький запевняє його, що похід його сина на Волощину був тільки виявом його приязни до тестя, сам же гетьман хоче бути добрим приятелем Ракоція, ніяких інтриґ против нього не веде, і навіть готов служити йому військовою поміччю. Польський же посол просить Ракоція посередничати між Польщею й козаками, а також у Порти вистаратись продовження згоди з Польщею. Все се говорилось очевидно на те, щоб представити як найбільше льояльним се нове зближеннє Ракоція до Польщі; але, пише австрійській аґент, візир не дав на се зловити себе й іронічно завважив, що се було б доброю прислугою Порті з боку Ракоція, як би він своїм посередництвом замирив козаків з Поляками, і привів би до того, що ті 200 тис. підданих (козаків), що добровільно піддалися Порті, знову відпали б від неї [9]).

Одночасно так само старався польський король представити свою спілку з Ракоцієм в можливо приємнім світлі перед цісарем німецьким [10]), запевнюючи, що боротьба з козаками ведеться в інтересах всього християнського (розумій католицького) світу, і король просить уважати таким же користним для католицького світу і виступ Ракоція, що з свого боку не хотів би тим викликати які небудь підозріння у цісаря і стягнути на себе його невдоволеннє (прошу нагадати оповіданнє Кравса, що Лупул свою ліґу против Ракоція складав ніби то в порозумінню з німецьким двором-вище с. 510).

Те що король тут вимовляв в дуже загальних фразах, близче

розшифровував цісареві польський аґент в Відні Вісконті [11]). Він викладав йому такі мотиви сеї нової спілки короля з Ракоцієм. Ракоцій обіцяє нерозривний союз проти усіх ворогів в тім числі й против Порти; в ближчім часі ся ліґа обіцяє добрі наслідки королеві против козаків, але при першій нагоді всі вони: Ракоцій, господар молдавський і мунтянський вийдуть на війну і против Турка, і король просить цісаря вповні рахувати на їх поміч; відхилити ж в данім моменті союз Ракоція і його колеґів, значило б їх кинути в союз з козаками і Турками, з серйозною небезпекою не тільки для Польщі, але й для австрійських провінцій цісаря. Подібно, з становища боротьби против Туреччини інтерпретовано нову ліґу на адресу Венеції, Іспанії і т д. [12])

І одночасно польський уряд підготовляв безпосереднє посольство до Порти щоб нейтралізувати новий козацько-турецький союз відновленнєм приязних відносин між Портою і Польшею [13]). В звязку з сим, очевидно,- щоб не дражнити Порти, першій посилці польського війська на Молдаву і надано характер експедиції не офіційної- пішли, мовляв, добровільні на власну руку (nomine voluntaryusrow) під проводом полковника Кондрацкого, кілька тисяч чоловіка [14]). Потім тільки, з-під Галича післано відділ королівських драґонів під проводом старости Денгофа і трохи армата. Ся посилка мало вже характер офіційний.

Здається, безпосереднім приводом до висилки Кондрацкого послужили вісти, що після погрому Тимоша на Молдаву пішов козацький відділ під проводом Носача. Вище я подав про се згадку Ґоліньского (с. 571). Доні пише про се в донесенні 21 липня: “Хмельницький не пропускаючи ніякої нагоди для своїх хитрощів-будь то на шкоду чи на користь своїх, аби тільки відповідало то його партикулярним інтересам, показав, що батьківська любов більше ніж охота до війни змусила його післати на Волощину старшину званого Носача та 2 тисячі наємних Татар. А зараз по тім удавши, нібито від й. корол. вел. прибув післанець з запевненнєм замирення і пробачення, видав в звязку з сим наказ іти походом на Трансильванію і Мунтенію [15]), придавши до немалого числа добрих вояків силу безоружного люду, що пішов з киями в супроводі навіть дітей. Тут пояснюють се тим, що в сій країні приходиться раз у раз то прокидати, то замикати дороги, копати рови і сипати шанці, і Хмельницький не міг обійтися без такої сили хлопства, бо воно виконуючи сі роботи, дає змогу

воякам не відтягатися і не втомлятися (сею роботою), а пильнувати тільки бою і бути в нім міцнішими. Може бути що так навчив його досвід в инших війнах, але не знати, чи буде з них якась користь у Волощині". І безпосереднє по тім додає: "Не можучи пересунути цілого війська, король велів іти на Волощину Кондрацкому, дуже поважному воякові, в 5 тис. коней-більша частина їх стоять уже там поблизу" (в Камінці себто). І ще далі: "Володар трансильванський дає до розпорядимости короля свої послуги проти кого він схоче, вже в кількох листах".

Дипльоматичні відносини між Ракоцієм і Козаччиною перервалися в тім моменті так само як і між польським і українським урядом. Настоюючи, що у Поляків на сім пункті не повинно бути ніяких неясностей і недоговореностей, Ракоцій очевидно вважав потрібним так само різко поставити і свої відносини до Козаччини. В січні 1654 р., відновляючи сі відносини він писав козацькому гетьманові: "В липні минулого року прийшли були до нас листи і посли в. вельможности, але се посольство не могло не видатись нам підозрілим як на тодішні обставини, на непевність місця, куди їх прислано, і автентичність письма. Бо принесено їх не просто до нас, а до Василя воєводи, нашого противника, відти до Валахії і тільки потім до нас,-і пізніші події показали, наскільки оправдані були наші підозріння. Бо ті листи і посольство виразно заявляли, що син ваш без волі і відомости вельможности вашої дав поміч Василю воєводі, напав на військо наше і воєводи Валахії і замішався до сеї війни- в. вельможність нібито насварили довідавшись і спішно його до себе відкликали. А факти показали цілком противне, хоч ми ніякого приводу до ворожнечі війську Запорізькому не дали і навіть нам на гадку не могло прийти, що той воєвода (Василь) може бути вам ближчий від нас і наших союзників, і ви за його справу візьметеся за зброю, відсунувши приязнь з нами, скріплену стількома обіцянками і приреченнями, стільки разів перед тим і в останнє в місяці квітні, коли в. вел. своїми листами і послами з вільної волі запевняли нас в своїй прихильности і щирости, і ми нашого ґенерала вислали не против війська Запорізького, а тільки против згаданого воєводи. А хоч між сином вашим і згаданим воєводою був персональний звязок, як звичайно між тестем і зятем, але приватні справи не можуть іти на перше місце перед публичними, і коли між сими трьома провінціями, підвластними наймогутнішому імператорові виникають конфлікти, чи відпорні чи зачіпні, в. вельможність не має ніякого права їх рішати, тим більше що найясніша

Порта, давши своє затвердженнє воєводі Стефанові, все вже була полагодила” [16]).

В листі до матери, писанім 6 серпня 1653 р. мабуть про се козацьке посольство Ракоцій писав, що в пятницю (1 серпня) “60 козаків пробувало перейти Дністер на переправі, але наше військо їх затримало; вони казали, що прийшли не з якимись лихими замірами, а в посольстві, просити згоди,- але їм не можна вірити”. Се були посли вислані від Хмельницького з під Бедрихового Городка десь коло 25 н. с. червня до мунтянського і семигородського князя, намовляти їх до згоди з волоським господарем [17]). Їх не прийнято, затримано, і відносини були таким чином зірвані по всій лінії.

Але як я сказав, не всі були раді такому безоглядному розриву. В депешах Доні описується сенаторська нарада, скликана королем 16 серпня, з приводу вістей з Царгороду. Канцлєр з доручення короля представив зібранню справу. Диван остаточно рішив підтримувати Хмельницького і дати знати ханові, що диван не тільки позволяє, але й заохочує його помагати козакам своєю зброєю, поскільки козаки піддалися під владу Оттоманської Порти і прирікли не покладати зброї, доки не приведуть усю Русь під зверхність султана, аби тільки він підтримував їх військом і грошима. Диван вважає таку підтримку тим справедливішою, що Польща цілком занедбала всякі обовязки пошани для султана (що в очах дивану був її патроном), не прислала посольства з повідомленнєм про вибір і коронацію короля, і в дальших літах не присилала нікого. Се свідчить про ворожі замисли, котрим Порта повинна запобігти і не відмовлятися від помочи козакам;-бо вернути їх під владу короля, значило б пхнути до тим більше завзятого виступу против Порти. Король запитував гадки сенаторів з огляду на сі відомости, якої політики належить триматися супроти Порти і Козаччини? І тут ясно виявили себе прихильники старих плянів Володислава: не стелитися під ноги султана, не компромітувати себе в очах католицького світу турецькою приязнею і не замикати дороги для субсидій від противників Порти. Посольство до султана радили післати, але не робити особливих авансів, тим більше що коли Турки вже зібрали ріжні жалі на Польщу за 5 літ, то не так легко й змінять свої настрої. Натомісць пошукати згоди з козаками, щоб використати їх в якій небудь зовнішній війні; не ставити їм занадто тяжких вимог, а старатись знайти у них довірє,

давши пробаченнє Хмельницькому і т. д.,-хоча й самі признавали, що досвід показав, наскільки се річ трудна до здійснення. Але инші стояли за те, щоб козакам не попускати, пробаченнє дати тільки під серйозними вимогами; використати нинішні обставини, коли увага Хмельницького роздвоїлася: в бік Польщі і в бік дунайської ліґи,- збройно наступити на нього й дати на вибір згоду чи війну, а тоді й Порта змінить тон, бо кінець кінцем рахується тільки з силою [18]). Такої гадки був і король з своїми повірниками і вислухавши суперечні гадки він рішив вислати до Порти посольство, але триматися нового союзу з дунайською ліґою-і наступати на козаків. Після замаскованої посилки Кондрацкого, він вислав на Волощину, як уже було зазначено, більш офіціяльну поміч під проводом Денгофа і сам рішив іти з головним військом, на козаків.

Примітки

[1]) Сей невикористаний досі лист міститься в Теках Нарушевича 147 с. 249. Про сю "Львівську комісію" кілька яскравих сторінок у Кубалі II с. 354 дд.

[2]) "Ті післанці-три молодші козаки, що прийшли були з тим полковником, їхали разом зо мною з обозу, бачив я у них лист до Хмельницького від самого тільки гетьмана, а від короля не було жодного".-Осол. 3257 л. 46 Доні сповіщає в депеші 14 липня про відповідь дану від кор. гетьмана на козацьке посольство, позбавленнє авдієнції, висилку тільки двох з посольства- с. 537. Стилізація листа від Потоцкого до Хмельницького здалась йому занадто гострою і презирливого; але його запевняли, що в польській мові се звучить лагіднїш!

[3]) Асан Уривков, що був у Чигрині в днях 21-3 н. с. липня, переказує такі відомости від Виговського: "Посилав гетьман до короля післанцями київського полковника Антона Ждановича і з ним 4 чоловіка козаків король велів полковника Антона засадити, а 4-х козаків відпустив до гетьмана, і ті козаки при нім прийшли до Чигрина (значило б се 22 або 23 н.с.) А посадили того полковника тому, що король хоче з козаками битись, а згоди

з ними не хоче”. Поль. спр. 1653 ст. 1 л. 479.

В звідомленню Фомина записано, як йому се розповіли посли до Москви Яцкевич і Абрамович, стрівши його на дорозі під Лохвицею: “Тому за два тижні прийшли зі Львова два козаки: Роман Летяженко та Савко Скобієнко, післані від гетьмана з послом, київським полковником Антоном Ждановичом; сказали, що король післав їх зі Львова до гетьмана з вістю, а гетьманського посла Антона всаджено за міцну варту; а царські великі посли саме тоді до Львова прийшли як вони поїхали -Акты ЮЗР. III с. 497.

4) ркп. Краківської Академії 1056 л. 36.

5) Том 147 с. 239-242.

6) Acte с. 223.

7) Він писав Потоцкому, повідомляючи його про битву над Яломницею:

“Повідомляємо вашу вельможність, абисьте знали, яке замішаннє і шкоди стались через випущеннє з Польщі воєводи Василя. Коли б йому не дозволити там свобідно мешкати і трактувати з козаками і вернутися, коли він того захотів,-наші сусідні : Молдавія і Валахія не зазнали б такого спустошення, і з козаками скорше можна було б поборотися, коли б надія на добросусідські відносини (Польщі) не здурила б (нас)”. І далі він питає “Чи хочете свою контроверсію з козаками рішати згодою чи зброєю? коли війною, то яка причина такої тиші і проволоки в наступі? коли краще хочете згоди то чи вже почалися переговори, де і через кого? які пропозиції і жадання обох сторін?”-Monumenta XXIII с. 688-9 (копія без дати)

8) Monumenta Hungariae, Diplom. XXIV с. 476.

9) Жерела XII с. 248, реляція Реніґера з Царгороду 10 серпня.

10) Тамже ч. 286, лист короля до цісаря 31 липня.

11) Жерела XII с. 298.

12) Hurmuzaki Doc. IX ч. 60. 69.

[13]) “До Порти призначений послом з п. діґнітарів п. хорунжий львівський, гонцями (до Москви?) п. стольник галицький з п. Обуховичом, обидвом тим посольствам король надає не малу вагу, але не меншу-визначеним в. кн. милостю в дієцезії ґнєзненьській богослуженням-що весь двір з великими похвалами бачив і читав”-лист Яніцкого з Глинянського обозу, 23 серпня,- Теки Нарушевича 147 с. 248. Про заходи в Царгороді коло охоронної грамоти для сього посла, хорунжого львівського, згадує Реніґер в депеші з 12 вересня (Жер. XII с. 261): візир сказав, мовляв, нехай іде, але охоронного листа не дав.

[14]) Так каже Narratywa; цитуючи її з рукописи тодішньої Петерб. публ. бібл. Костомаров комбінує її звістку з відомостями Коховского і Рудавского, так що наперед іде Кондрацкий з 7 тисяч, війська, потім Клодзіньский “з волонтерами”, і нарешті Денгоф з 5000 тис. (с. 520 і 526). Але Narratywa виразно каже, що Кондрацкого післана з Клодзіньским, і так само не розділяє їх і Коховский король пише Ракоцієві 1 вересня, що раніш післано Кондрацкого й Клодзінського, а тепер посилається Денгоф з 500 мушкетерами- Monum. Hung. XXIII с. 124. Відділ Денгофа Доні і Narratywa означають теж на 500 чоловіка. Кондрацкий доносив, що з його відділу богато офіцерів повідставало в дорозі і він на місце привів мало що над тисячу коней.- Доні з 24 серпня с. 546.

[15]) В ориґ. contro il Transilvano et Moldavo, Moldavo-в розумінню Валахії.

[16]) Monumenta XXIII с. 694, пор. Acte с. 226; москов. переклад в Жерелах т. XII с. 282.

[17]) Вище с. 568.

[18]) Депеші Доні с. 541-4.

ДРУГА КАМПАНІЯ ТИМОША, ОБЛОГА СУЧАВИ, ТЯЖКЕ СТАНОВИЩЕ ОБЛОЖЕНИХ.

З козацької сторони на “презирливі і гострі слова” післані з товаришами Ждановича гетьман Потоцкий одержав, десь коло 20 серпня, іронічну відповідь козацького гетьмана на своє попереднє проханнє вільного приступу до своєї воєводської столиці: козацький гетьман давав йому волю йти до самого Дніпра-тільки без кровопролиття. На лист післаний з товаришами Ждановича відповіди не було. Хмельницький відповів на нього висилкою свого війська на Молдаву-против нових союзників Польщі. Виступ був формально нейтральний: гетьман підтримував Лупула, що ще не перестав бути польським громадянином, не обвинуваченим в ніяких шкідливих для Річипосполитої вчинках. Але король обовязався Ракоцієві оборонити Молдаву від козаків, і фактично гетьман висилав своє військо против польського війська.

В наведенім вище оповіданню, як його записав від гетьмана Фомин 27 н. с. серпня, говорилось сумарно про посилку з Лупулом Тимоша і 20-тисячного козацького війська, “два тижні тому”, себто коло 13 н. с. серпня. Але тут мабуть злито до купи два ріжні моменти: виїзд Тимофія з Лупулом, що стався мабуть в перших днях серпня, і вихід головного козацького війська, призначеного на Молдаву, що справді могло рушити коло 13 серпня. Тиміш з Лупулом полетів наперед, взявши кілька тисяч козаків і по дорозі, під Кальниболотом зійшовшися з двохтисячною Ногайською ордою, і коло 10 серпня був уже над Дністром. Павло з Алєпа каже, що Тиміш перейшов Дністер в понеділок Успенського посту”, Успенський піст того року почався в понеділок, і очевидно сей день, 11 н. с. серпня розуміє Павло [1]). З сим сходиться звістка воєводи Стефана з 20 н. с. серпня, що Тиміш уже став під Сучавою, і деякі инші вказівки [2]).

Хмельницький оповідав Фомину 27 н. с. серпня, що перейшовши Дністер під Сорокою без якої небудь перешкоди, бо Сорока стояла порожня, Тиміш з Лупулом стріли “заставу” в милі від Дністра, “тисяч до двох” Мунтян, Волохів і Ляхів,-напали на них в ночи і погромили. Язиків з сього погрому,

як першого трофею походу, Хмельницький сподівався в тих днях, і з вістей присланих йому знав, що по сім Тиміш кинувсь під Сучаву, визволяти тещу, а Лупул-очевидно з дуже малою військовою охороною для безпечности перейшов назад за Дністер і лишився тим часом в гетьмановій землі, в Рашкові, щоб дочекатись дальших козацьких контінґентів: очевидно з тих 20 тис. козаків, що гетьман назвав Фомину. Стефанів "поручик", що попав був у неволю, втікши прибіг 1 вересня до свого патрона з вістю, що до Лупула прийшли до Рашкова ще два козацькі полки, і Лупул вибирається з ним в поміч Тимошеві [3]).

Той же налетівши так само несподівано на Сучаву, під носом угорського і молдавського війська, що її облягали, проскочив до замку, знищив ворожі шанці, і сполучився з сучавською залогою. Маємо про се реляцію Стефана польському канцлєрові Кориціньскому, написану безпосереднє по сій події. Він пише, що одержав (під Сучавою) відомість з Яс про султанського посла, що привіз йому кафтан "як то звичай єсть" (при інвеститурі), і поїхав з Сучави до Яс, "а син Хмельницького почувши, що я вийшов звідти, промкнувся до Сучави з Ордою й козаками". В сей мент наспів з своїм військом Кондрацкий, 19 серпня Стефан з'їхався з ним над Жіжією, і зараз рушив під Сучаву. Прийшовши туди 21 серпня, "застав козаків, що стояли під Сучавським замком і спішно сипали шанці, довідавшися про наше військо". Стефан скаржиться Кориціньскому, що се дав їм знати (про експедицію Кондрацкого) Яні Грек з Жванця, що бувши у Лупула митником в Хотині й тепер посилає йому всякі відомости,-Стефан просить на будуче "запобігти сьому лихові". Кондрацкий попробував викликати козаків на битву, але вони не хотіли виходити з табору; Кондрацкий двічі приступав до табору з своєю кіннотою-зсадивши її з коней, і з Стефановою піхотою, але їх обстрілювано одночасно з замку і з козацького табору, і се змусило його оден і другий раз занехати сей наступ і перейти до облоги. Стефан запевняє, що козаків з облоги не випустить, але з одної сторони-просить вислати військо на Україну, аби заступити дорогу новим козацьким полкам, що міг би Хмельницький прислати сучавському відділові, а з другого боку-прохає у короля кілька сот німецької піхоти і армати для облоги [4]).

Ширше описує сей Тимошів похід під Сучаву М. Костин-зпід його літературних прикрас і явно неприязних настроїв супроти козацької інтервенції прозирають все таки ріжні інтересні конкретні подробиці, і те

сильне вражіннє, що зробила ся нова козацька блискавиця; я подаю його оповіданнє в скороченню.

Незадовго (після того як Стефан обложив Сучаву після погрому Лупула під Ясами) прийшла вість, що Тимуш з 9 тис. козаків війшов через Сороку до Молдавії, і Василеві прихильники вхопили капітана Грумезу, що стеріг границю під Сорокою. Стефан зараз звернувся по поміч до Ракоція і короля Казимира, і від Ракоція прийшов зараз Стефан Петкі з 4 тис. німецького війська, а Кондрацкий, камінецький полковник, дістав наказ, коли б козаки війшли до Молдавії, зараз іти в поміч Молдаванам, і він се й зробив. Довідавшися, що козацьке військо прийшло над Прут і Татар з ним нема, Стефан пішов заступити їм дорогу де небудь над Жіжією, сполучившися з Петкі й Кондрацким. Петкі дійсно наспів, але Кондрацкий спізнився, і без нього Стефан не посмів виступити проти козаків. Тиміш прийшов під Сучаву і почав грабувати монастирі; приступив під Драгомирну і почав стріляти з гармат, а коли монахи піддалися, забрав всі церковні богацтва; поховалось там богато купців і бояр з своєю ріднею-їх жінок і доньок козаки насилували і взагалі поводились не як християне, а гірше від поган; коли б Тимуш мав досить часу, не лишив би ціло ні одного монастиря. Тим часом, на той день прийшов Кондрацкий і прийняв командуваннє. На воєнній раді в Григорештах над Серетом він висловився за негайний, раптовий напад на козаків. “Козацьке військо як тільки викопає собі укріплення не тільки під такою твердиною як Сучава, а просто над якою небудь річкою, стає цілком недоступним; в сій хвилі вони ще не окопались і мабуть не знають про нашу присутність, а коли її почують то до завтрашнього дня не перевірять-бо на чолі їх стоїть людина молода і нерозсудна. Але як тільки вони нас помітять, зараз почнуть копати шанці. Ми повинні впасти на них, поки у них нема укріплень, так раптовно, щоб вони й канонади не встигли почати. А коли не вдасться їх погромити відразу, поки вони не поробили укріплень, то потім не то що ми всі разом, але щоб прийшов і сам король польський і князь семигородський-нічого не зроблять”.

Другого дня Кондрацкий повів наступ, і поки козаки його займали герцями, він вичікував зо дві години Угрів і Молдаван. Тим часом козацьке військо, поки одні частини їх боронилися від Поляків,-другі шпарко насипали землю на вози і за короткий час уже мали високі укріплення. Поляки попробували їх штурмувати, але не дочекавшися угорського і молдавського

війська, відступили і вночи зайняли оден з горбів під Сучавою. Сюди до них прийшли Угри і Молдавани. Козаки ж за ніч так укріпили свій табор, що ні гадки не могло бути його здобути. Так справдилися слова Кондрацкого. Ніхто й не приступав до табору, тільки Тимошеві Татари і козаки виходили з табору й заводили герць. Татари пробувши два дні, стали добиватися щоб їх випущено з табору-поки не погинули їх коні. Тиміш впав в безпамятний гнів і стяв голову мурзі, тоді Татари тої ж ночи вийшли з табору й пішли під Чернівці, а далі повз Хотин до Могилева; хотинський паркалаб хотів заступити їм дорогу, але кінець кінцем сам мусів тікати від них.

Стефан воєвода поставивши гармати, став обстрілювати козацький табор, а з міста обстрілював замок. Козаки від того терпіли мало, поробивши сховки в землі; виходили на вилазки, і одного разу кинувшися на гармати, одну з них навіть захопили, але Поляки відігнали їх і після того вони виходили тільки по воду і фураж поки їх не замкнули з усіх сторін. Досі Костин (с. 340-3).

Павло з Алєпа записує такі оповідання. "Тимофій що дня виходив, на ворогів і побивав їх тисячами-ніхто не міг противстати його великій відвазі. Що дня виїздив з табора з невеликою купкою людей на буланім коні, котрого дуже любив: побивав, ранив і гонив ворогів; достовірні люди оповідали про нього, що він убив з власної руки 1300 Німців, купою нагромадивши перед собою. Стріляв з лука правою рукою і лівою, рубав шаблею, стріляв з рушниці зпід черева свого коня і так побивав ворогів. Аґа-скарбник, що приїздив з Стамбула від султана в справах Молдавії й їздив з капіджі-башею до Стефана, що був тоді під Сучавою, повернувся здивований джиґитовкою й сміливістю Тимофія, захоплений його юнацтвом. Ніхто не міг влучити його ні з рушниці ні иншою зброєю, такий він був чудовий їздець: крутився на сідлі як блискавиця. Скільки жалю завдав він Полякам-значним і простим: сам оден з власної руки вбив їх кілька тисяч, як то оповідали нам люди, додаючи, що своїм мечем він убив 7000 Евреїв".

"Що дня привозили до нас у Яси, до шпиталів і монастирів по кілька ароб з тисячами ранених, а від побитих на місці земля засмерділася. Гармати з замку і з козацького табора побивали й розганяли силу ворогів" (107).

Характеристика тим замітніша, що писалася в тодішній столиці воєводи Стефана, під безпосередніми враженнями облоги.

На ріжноголосих подробицях ріжних оповідань, сучасних і пізніших [5]) не буду спинятись. Облога козацького табору почалась як бачимо, 21 серпня н. с. і протяглася до 10 жовтня. Спочатку тісної бльокади не було, і козаки досить свобідно робили собі експедиції в околиці (між нашим екскурсія на Драгомирну скінчилася тим, що частині козаків відтято поворот до табору і винищено). В перших днях вересня-коли прийшов Денгоф з драґонами і гарматою (вислано його 2 вересня), і Стефан назбирав більше війська, бльокаду затіснено, вихід козакам загорожено, і вони стали все більше терпіти від недостачі води і фуражу.

Денгоф і Кондрацкий повторили проби приступу, але вони не вдавались; козаки сильно укріпили свій табор, високо висипавши вали, а під ними наробивши вовчих ям з заткненими в них косами, і там погинуло немало Поляків і Семигородців, між инших славний угорський герой капитан Мартин Неметь. Крім оборони козаки робили зручні вилазки і нераз робили великі шкоди неприятелеві. Одного разу вони здобули вже неприятельські шанці і захопили гармати, тільки не дали їм вивезти; иншим разом підійшли до бльокгаузу, з котрого обстрілювано замок з найбільших гармат і ледво чи не знищили. Але голод і недостача води, також неприятельська канонада сильно докучали їм. Коні і худоба в замку і в козацькім обозі в великій скількости здихали без паші, і сморід робив повітрє неможливим. Пробували викопати криниці, але здається безуспіху. Але не вважаючи на все стара господарова з своїми Волохами і Тиміш "в небезпеках сміливий" (як його атестує польський автор) [6]) з своїми козаками твердо тримались, сильно бились і чекали виручки від гетьмана. З напруженою увагою взагалі всі наоколо чекали, що з того буде: чи виручить гетьман свого сина, чи не поспіє?

1 вересня Стефан алярмував канцлєра, що за одержаними відомостями "старий Хмельницький за тими полками (що прийшли до Лупула в Рашкові) тягне з військом своїм к Дністрові-або сина свого ратувати, або битися з військом королівським"; просив польський штаб мати на нього пильне око, щоб не впав несподівано [7]). Гетьман Потоцкий запевняв своїх союзників, що він захистить Волощину від Хмельницького, посунувши

своє військо під Могилів [8]). Король писав до цісаря, просячи стриматися від яких небудь неприязних кроків на семигородській границі, що могли б відтягнути увагу і сили Ракоція від боротьби з козаками [9]). Богато сенаторів, і здається сам король висловлювалися за те щоб з-під Львова йти під Сучаву самим і покінчити з Тимошевим військом; з огляду на трудний перехід був намір пустити наперед кінноту, а за нею йти з обозом і пішим військом. Але потім роздумалися-очевидно під вражіннєм вістей про наближеннє Хмельницького-що міг би війти до Галичини і відтяти коронне військо від краю, тому кінець кінцем взяли середній курс-на Камінець [10]). Йшли одначе так повільно, нерішучо, вичікуючи відомостей і раз у раз вагаючися що до своїх рішень і намірів, що справа розвязалася без них.

Татари покинули Тимоша скоро по приході на Волощину; де котрі польські звістки кажуть, що їх тріпнув в дорозі до Сучави Кондрацкий [10]), Стефан же хвалився, що деякі Татари стали йому в поміч-може бути ним перекуплені: далі читаємо, що якийсь буджацький мурза з 700 Татар передався на польську сторону і брав потім дуже діяльну участь в битві з козаками. На жаль, не заховалося ближчих і докладніших відомостей про те, що стримало дальші посилки від гетьмана. В польських обозових реляціях згадуються то листи від Тимоша до батька, то від батька до Тимоша перехоплені на дорозі: Тиміш скаржиться на Ляхів, що його обступили, просить батька прибувати на ратунок [11]). Богдан пише синові, щоб він не сподівався від нього помочи, бо він наперед мусить розправитися з Поляками; або що Тиміш взявся проти його волі помагати Лупулові і тому не має чого сподіватися від нього. Але тих листів ніде не видко, і можливо, що все се тільки були балачки. До того ж деякі проникливі політики казали, що сі листи Хмельницький пише більш для замаскования свого заміру йти на Волощину-тільки перебили йому ріжні перешкоди [12]). Козак-бранець, приведений з Поділля оповідає: Хмельницький тричі розсилав універсали, щоб ішли на Волощину рятувати Тимоша, але не хочуть його слухати [13]) і т. д.

Примітки

[1]) Пер. Муркоса. с. 164.

[2]) Жерела XII ч. 295 і 299. Стефанів поручик, що приніс йому відомости про Лупула 1 вересня, пробув у полоні у Лупула 3 тижні, значить попав до нього коло 10 серпня н. с.-знову се сходиться з датою першого наступу.

В депеші зі Львова 11 серпня у Тайнера Monumenta є згадана звістка, що Хмельницький 6 серпня став над Дністром, і до нього прийшло 10 тис. війська; очевидно мова про Тимоша.

[3]) В листі до Кориціньского 20 серпня Стефан писав, що Лупул лишився в Ямполі, але відомости Хмельницького були новіші, і в листі з 1 вересня Стефан згадує про Лупула в Рашкові.

[4]) Жерела XII ч. 295. Hurmuzaki Док. IX ч. 57.

[5]) Оповідання Нарративи, Коховского, Кравса, инші ще менше варті. Листи господаря Стефана-Жерела XII с. 252 дд. Депеші Доні ч. 19-21. Відомости з обозу у Ґоліньского с. 647 (28 серпня) і 648 (3 вересня), Міхаловского с. 669 (15 вересня).

[6]) Narratywa: I sam Tymosz in periculo audax wycieczkę uczyniwszy, tak dalece Węgrow wsparł, że działek pomnieyszych mało iuz nie stracili, gdy by była znowu większa potęga opugnatorow wstrętu nie dawszy natarczywego naieznika między szance nie wparła (с. 148- л.7).

[7]) Жерела XII ч. 299.

[8]) Acte с. 224, Monum. Hung. XXIII с. 121, Жерела XII ч. 300.

[9]) Жерела XII ч. 301.

[10]) Вісти з королівського обозу 28 серпня: "Прийшла відомість, що Тимошко в обозі з 12 тис. козаків; чимало що дня їх уривають і воду їм відтяли; просили помочи у батька, і він довідавшися про облогу, задумує піддатися Туркові. Того ж дня мав король нараду: гетьман, сенатори. Король іде під Галич, а відти комонником хоче йти до тої Сучави, бо так

скоро не можуть зібратись, а король й. м. потягне поволі за ними-бо переправи дуже лихі.

"Сьогодня знов кажуть, що Хмельницький довідавшися, що син його в обозі, тягне з великою силою під Камінець: з козаками, з Татарами, і так чувати, що має ріжні замисли, бо не одного боїться. А у нас так міркують, що коли Хмельницький йде до нас, то і ми наближаємось до нього-бо від Галича (до Камінця?) 12 миль, а від Камінця до Сучави 6, і то все по дорозі-хоч до одного міста, хоч до другого" (Ґоліньского с. 647).

11) Міхалов. с. 669.

12) Міхалов. с. 668.

13) Депеші Доні з 12 вересня, с. 553 і 556.

ВІСТИ ПРО ГЕТЬМАНА, ОПОВІДАННЯ ПРО ТИМОША, СМЕРТЬ ТИМОША, РІЖНІ ВЕРСІЇ, ВІДЗИВИ ПРО ТИМОША.

Особа гетьманича в сім часі займала уяву не менш ніж казкові Лупулові скарби що він стеріг, і діставала все нові інтерпретації. Підчас весілля Лупулівни Поляки малювали його брусом і грубіяном, що не вміє не стати ні сісти, ні слова промовити. За першого походу на Волощину представляли його руїнником і тираном-кровожером, що тільки те й робить, що когось стинає власною рукою. Тепер знов попадає він в доволі незвиклу в нашій традиції ролю розпустника, еротомана, садиста, і т. д.

Анонімний польський автор "Короткої Нарративи" пояснює його несподівану смерть тим що се йому "між иншими екскурсами розпуста з цілим жіночим двором господаревої не на добро послужила".

Доні в своїй депеші 18 вересня переказує історію, що розповідалася в польськім обозі, і очевидно послужила підставою до такої характеристики. "Від початку замішання богато жіноцтва для небезпеки поз'їздилося з околиці до Сучави; але в сім непевнім захисті їм довелося витерпіти більші переслідування і насильства від Тимофія, ніж могли їх спіткати в чистому

полі від розбещених вояків. У вівторок 9 вересня [1]) він задумав весело провести день і запросив дам, їв і пив без міри, а потім велів танцювати; але за тим пішли тисячі зневаг для чести сих жінок, так що вони кинулися до ніг воєводини (жінки Лупула) благаючи її не дозволяти їх так ображати в своїй хаті і на своїх очах. Та хотіла вгамувати сього хлопа і виговорювала йому за таку грубіянську зневагу, але він на се відказав: "Стара курво, через тебе я замкнений в сім місці, поставлений на явну небезпеку утрати життя і слави. Видай мині зараз гроші, золото, срібло і дорогоцінности, які маєш тут, аби я міг принаймні задоволити своїх товаришів!" Воєводина відрікла, що на теперішній час досить буде і невеликої суми, бо в сім місці нема й способу витрачати гроші. Той по пяному розлютувавсь і відповів, що коли його жаданнє не буде сповнене негайно, то її синок буде стятий в її присутности. Перелякана воєводина впала до ніг сього тирана, але він ні трохи не змилосердився й велів привести неповинного хлопця. Тоді мати побігла до покою. Де був її синок, і вхопила його на руки, постановивши позбавити себе життя, щоб не побачити такого видовища, а одночасно доручила кільком Німцям, що тепер замісць мурів охороняють особу воєводини, передати 100 тис. угорських червіних Тимофієві як викуп свого власного життя і життя свого сина. Так скінчилися сумні сі танці, і ввечері дві панни втікли звідти і розповіли лоґофетові що сталось, а він з усякою чемністю вирядив їх до Яс. Тимофій же, одержавши таку значну суму, стратив всякі инші бажання крім одного: утікти з тим золотом, що він вирвав у воєводини. Вибравши найвідважніших людей він попробував се, але опинившися на незахищеному місці, зрозумів неможливість охоронити себе й свій багаж; велів відставити його назад, а сам пішов пробоєм на Угрів. І хоча з обох сторін були значні страти, видно вже було перевагу козаків-але Кондрацкий зручно вдарив збоку і змусив їх відступити, хоч і з немалими стратами з нашої сторони-бо козаки не тікали і не переставали відстрілюватись. Кондрацкий велів своїм злізти з коней і йти за неприятелем аж до мурів. Тут наші стріли свіжі козацькі сили, і всякий наступ кінчався смертю: коли хтось видирався на мури діставав косою по ногах і падав мертвий. Особливо потерпів відділ Денгофа з 500 драґонів-стратив богато офіцерів чужоземних і польських. Кажуть, що їх (мабуть Поляків взагалі) загинуло до 800, а Угрів, Волохів і Мунтян до 1500. Кажуть, що й неприятель стратив таке ж число, але про се нема певної відомости. Але важна звістка, що самого Тимофія ранено з гармати в бік, як пише Денгоф. Були й такі листи, що його ранено в ногу і по трьох годинах,

коли йому її відтяли він був у безнадійному стані, а деякі Вірмени що приїхали з волоського табору, кажуть, що вже й помер” (с. 557-8).

А балакучий анекдотист Кравс розписує Тимошеву розпусту фарбами ще яскравішими: “Коли козаки (укріпивши свій табор під Сучавою) почули себе безпечними завдяки сильним шанцям, захотів Тиміш задоволити свою хіть-бо мав бути спеціяльний син Венери. Викликав до себе з замку свою тещу, Лупулову жінку, ніби то в важних справах, і як вона прийшла, добивався від неї, щоб вона з ним спала, і навіть силоміць хотів її знасилувати. Тоді побачивши його хіть-а була вона теж поганка, з черкеського татарського роду, донька султана,-впала вона на коліна і з слізми просила пожалувати її честь, нагадуючи йому, щоб подумав про свого тестя, нещасного вигнанця-не робив такої кровосумішки, а як уже має охоту до жінок, то вона має в замку гарних дівчат, боярських доньок: вона їх до нього пришле, і котрі йому сподобаються, він собі може з ними забавлятись. Через таке її противленнє і плач Тиміш пустив воєводину не рушивши її, казав відправити до замку, що був тут ще при шанцях, а до табору його мусіли з тим же супроводом прислати 11 дівчат, і він три найгарніші з них лишив у себе, а решту пустив назад до замку, але з тою умовою, що на його бажаннє вони мусять знову ставитись у нього. А з тими трьома, що він лишив у себе, він забавлявся вдень і вночи, і так і життє своє стратив, як зараз побачимо” (с. 215).

Тут Кравс оповідає менш інтересну історію про “польського трубача”, що був у козацькім таборі, але як притис обложених голод, то він утік до польського табору, де знайшов свого колишнього пана, польського полковника, і щоб ратувати собі життє, відкрив йому секрет козацького наступу, що має статися в ночи: мовляв він для сього й прийшов, щоб остерігти Поляків та врятувати себе таким чином. Далі викрив їм місце Тимошевого шатра-що визначався значком зеленої фарби. Пояснив, що в тім шатрі Тиміш забавляється звичайно з молдавськими дівчатами. Пушкар взяв се на увагу і вцілив саме в Тимошеве шатро, так що куля влучила в нього і відірвала йому задню частину його тіла, не зачіпивши тої дівчини, що була з ним- “особливо її помилував Бог” (с. 216-7).

Костомаров розповів сю історію ще в більш романтичній формі. Дмитро Вишневецький, колишній претендент на руку господарівни, хотів відплатити Тимошеві за те що він відбив у нього дівчину; він обіцяв великі

гроші тому хто покаже Тимоша, і якісь шляхтичі, "вирятовані від смерти завдяки Тимошеві"-показали його пушкарям, пушкарі і влучили в нього. Жерела процитовані до сього оповідання, не кажуть нічого про сього романтичного Тимошевого соперника [2]). Дм. Вишневецький не згадується в польськім таборі під Сучавою, і здається взагалі прийшов до королівського війська пізніше, і я не маю змоги тут занятись розслідуваннєм, чи пок. наш історик зачерпнув його з якогось пізнішого джерела, чи сам скомбінував сю романтичну подробицю.

Деякі польські джерела натомість складають сю пригоду на Тимошеву охоту до піячення. Згаданий уже автор "Короткої Нарративи" так оповідає цілу пригоду: "Доходять до нас відомости про смерть Тимоша, постріленого з гармати. Лежав під шатром і відпочивав-чи то стомлений частими битвами, чи то добре напившися (solennie piany)-як то з козаками буває. Місце того шатра незадовго перед тим показав пушкарям козак-що втік відти. Пушкар так зручно нарихтував гармату на те місце, що куля розбила скриню, що стояла поблизу і дошки розлетівшись від сильного удару так його вразили, що скалічили йому ногу від бедра, і він не так по рицерськи від гармати, як по хлопськи-від пня мусів здихати. З гнівом, без усяких розпоряджень умер в три дні потім, з такими словами, що як собі за життя постелив, так на тім світі спати буде. Ще за життя спух так, що ні одної з суконь старого господаря не ставало на нього" (тут автор додає як одну з причин того його розпусту).

Пок. Костомаров переказуючи сю звістку, дещо змінив її і пустив в оборот як цитату таку характеристику Тимоша: "Тиміш козацьким звичаєм любив випити і лягав спати під шатром". В такій формі се пішло в оборот, тому що сеї цитати не можна було сконтролювати, бо Нарратива не була видана (та й досі не видана)-тим часом її автор висловив се тільки як одно з можливих припущень. Ще слабший натяк можна добачати в словах Коховского.-Коли союзники почали з подвоєною енергією обстрілювати козаків, з огляду на чутки, що Турки наближаються на виручку, "угорський пушкар нарихтувавши гармату на найвищий намет, добре влучив у свою ціль: Тимофій з товаришами сидів при столі [3]) коли залізна куля, розбивши колесо воза, двома уламками оси вдарила його в ногу і голову, так що мозок вискочив, і страшна рана притягла негайну смерть; вхопила компанія нагло позбавленого притомности-але з утратою голови не лишилось і життя" [4])

Коротше дає подібний же образ Павло з Алєпа: Тиміш сидів у своїм шатрі й пив (вино) і в той час вцілили йому з гармати в голінь його вороги Ляхи, що прийшли в поміч новому господареві, на злість Хмелеві й козакам: помітили Тимофія й вцілили його; сильно він страждав від сеї рани і за кілька день помер" (107).

Натомість сучасний лист з обозу представляє сю пригоду підчас сну: "Тимошка вцілено коли він відпочивав в своїм шатрі: пострілено його в ногу над коліном, і поки його донесли до замку, мав здохнути, така певна відомість" [5]). Таке ж оповіданнє Костина: "Тиміш згинув від гарматної кулі що вдарила його коли він спав у своїм шатрі: хоч він лежав на землі, куля влучила його, і через три дні він помер" (с. 343).

Инакший образ дають козацькі оповідання записані на гарячих слідах подій московськими послами. Галицький козак "Степан Радивилів", що був при гетьмані, коли прийшла вість про смерть Тимоша, розповідав так: "Приступав до Сучави богато разів волоський господар Степан Лоґофет, і з ним було Ляхів, Мутьян, Венгрів і Шведів 25 тисяч, і побито їх на приступах з 10. А Тимофій сидів в облозі 12 тижнів, і було з ним в облозі козаків 8 тисяч, і побито козаків і померло тисячі зо дві. Був у них великий голод, їли коней і шкіру. Підчас приступу зрадили Тимофієві три Ляхи, визволені ним від смерти, вони сказали волоському господареві і Ляхам, що в Сучаві великий голод, і розповіли де буває Тимофій. Він був під той час у своїм шатрі, і вони почали стріляти з гармат до його намету; Тимофій з намету вийшов, а вони намет збили. Тимофій сів в обозі серед возів (в телЂгах), а з гармат вози розбито, і дерево від воза вдарило Тимофія по нозі; від того удару нога у нього пухла і прикинувсь до того удару злий огонь (ґанґрена); пролежавши шість день він помер" [6]).

Реляція писана з польського табору за свіжими відомостями, 21 вересня, представляє Тимоша при роботі в момент коли влучила його куля.-"Вийшов до гармат, що стояли перед його шатром, аби їх як найкраще нарихтувати на наших, але в той час пушкар (польський) так нарихтував (на Тимошеве шатро), що вцілив до тої гармати, при котрій стояв Тимошок,- колесо розлетілось і вісь вдарила його в коліно, з того коліно розпухло і за три дні він помер, 15 с. м." [7]).

Подібно і у Рудавского з Твардовским. "Занятий був розширеннєм шанців,

коли гарматна куля розбила йому голінь, і він з того вмер; тіло його, кажуть, так розпухло, що ні одна з одежин воєводи Василя не могла його вмістити-хоч і той був досить тілистий" (Рудавский). "Прохожувався, знать, по замкових валах, звернувши увагу на деякі непорядки при гарматах, коли умисно пущена туди куля з великої "колюбрини" нашого обозу, вдарила в колесо гармати, і уламками, що розтріснули наоколо, ранила його смертельно в ногу" [8])-каже Твардовский і додає до сього характеристичну кондолєнцію: "Можна з того не хибно пізнати божий суд над ним. Бо чому ж не подоліла його инша зброя, а тільки гарматна куля, що то- каже старе прислівє-кого гром з хмари мине, куля забє: сліпий припадок несе її туди де Бог уцілити призначить. Але чи не справедливіше було йому опинитись на палі, або бути на чверти розтягненим Діомедовою чвіркою? або такою смертю що вимислив фалярід (тою що леґенда наділила Наливайка)? або нарешті щоб на ножах його рознесли зболілі матери, жони і сироти, щоб кричав до смерти і був вороннєм похований? Та досить і того: здохлий пес не кусає!"

Мало що здержливіше надгробне слово Коховского: "Такий кінець дістав сей страшний, крівавий автор батозької різні: скінчив життє ще нужденніш від гарматної кулі, аніж відбирав життє у наших через наємних різунів. Відомий більше своєю жорстокістю аніж воєнною заслугою (virtute), нижчий був від батька розумом (ingenio), але перевищав його хибами. Кощунив на святих, приятелів зраджував- все по пяному. Все боже і людське грозився шкереберть перевернути; папу, султана, королів обкидав лайками. Тільки від пятого стану і від завзяття свого виявляв він таку безоглядну відвагу (in audaciam praeceps)".

Инакше, розуміється, промовляє над його могилою Павло з Алєпа. Розповівши про оден з його останніх учинків: спустошеннє вірменського монастиря в Сучаві [9]), він завважає: Шкода мини його юнацтва, його намірів-як він говорив нашому патріярхові прийшовши до Молдавії за першим разом: "Я прийшов не тільки на те, щоб вернути трон моєму тестеві, але й визволити з рук ворогів Велику Церкву". "Читач зрозуміє його слова"-себто його замір визволити від Турків Православний Схід, завважає обережний підданець Порти, не відважаючися висловитися ясніш.

Theatrum Europaeum (417) записує передсмертні слова, мовляв переказані попом, що був при тім ("помогав ховати"): "Маю двох батьків, що за мою

кривду відомстять”-очевидно про рідного батька і про тестя.

Варто зазначити, що оповіданнє про Сучавську облогу в сім німецькім збірнику, що інформував Центральну Европу про східнє-европейські події цілком свобіне від усяких леґенд, котрим розписували особу Тимоша місцеві анекдотисти, і ставиться до його проводу в сучавсьгій кампанії з великим признаннєм і повагою.

Примітки

1) Годиться з калєндарем.

2) Костомаров цитує (с. 531) Коховского, Величка і Рудавского, але там нема нічого про Дмитра Вишневецького.

3) discumbebat-се слово значить і “бути при столі” і “спати”, тут воно очевидно має перше значіннє.

4) I c. 386. Кубаля, посилаючись на Кравса (с. 376), додає подробицю, що козаки вхопивши Тимошкового трупа, трясли його, хотячи оживити, “але що був без голови, трудно йому було ожити”. Автор взяв сі слова в лапки, наче вираз якогось джерела, але у Кравса сього нема, ся фраза розвиває слова Коховского і я не знаю чи автор десь знайшов їх в такій формі-чи від себе додав те “оживленнє”-не Тимоша вже, а свого оповідання

5) Міхаловский с. 670, лист з 23 вересня.

6) Акты Ю. З. Р. X с. 53-4. Павло Яненко-Хмельницький, що проважав тіло Тимоша до Чигрина, росповів те ж далеко ляконічніш, але дуже точно: “Тимофій сидів в Сочаві і коло Сочави в окопах півтреті неділі, а вбито його з гармати по нозі; лежав чотири дні, і як його не стало, тому нині девять неділь” (також с. 58). Се говорилось 2 листопада н. ст. і буквально сходиться з звісткою воєводи Стефана, бо за 9 неділь буде як раз 12 н. с. вер.

Але цікаво одмітити, що перше ніж прийшла у військо автентична відомість про Тимошеву смерть, поширилася чутка про се в фантастичних формах. Перший раз почули про се посли 17 н. с. жовтня в Прилуках, від одного бужинського козака: у Тимоша був бій з Поляками і Венграми, в тім бою Тимоша ранили: пробили йому з мушкета литку. Потім 21 жовтня оповідав тим же послам челядник Виговського за Дніпром: "Гетьманів син Тимофій з козаками побив Ляхів і Венгрів під Сочавою, і на радощах став з козаками стріляти і його в тій стрільбі підстрелили з мушкета в ногу; хто його підстрілив, не відомо, але він від тої рани помер; про те все писано до гетьмана і гетьман писав про се до Чигрина: велів сина свого поминати і сорокоусти по церквах давати, а жінки і челядь їх тепер ходять у жалобі" (с. 43). Се була неофіціяльна відомість, і в Жовнині, 21 жовтня, городовий отаман заперечив її-що се брехня, ніби Тимоша застрілено: він писав батькові, що його ранили-аби батько його пожалував, прийшов скоро в поміч. І в Чигрині Юрко Хмельниченко і наказний полковник Томиленко говорили послам про Тимоша, як про живого-що гетьман післав йому військо на ратунок (с. 44 і 45). Лист, що про нього оповідав жовнинський отаман, дійсно міг бути висланий з Сучави і донесений з значним опізненнєм до війська.

7) Acte с. 234.

8) Wojna domowa с. 98-9, се повторяє, коротше тільки, також Величко. Подробиці сього оповідання відчуваються також у наведенній історії про Дмитра Вишневецького в творі Костомарова.

9) (Перед смертю) "він зруйнував вірменський монастир в Сучаві, вбив настоятеля, священиків, монахів і всіх Вірмен, що шукали там захисту; вони були дуже богаті і він забрав усе майно, всі драгоцінности, силу золота, перел, каміння-самого золота було дві бочки" — с. 108.

СУЧАВСЬКЕ ВІЙСЬКО БОРОНИТЬСЯ, ФЕДОРОВИЧ НАСТУПНИК ТИМОША, ГЕТЬМАН НАДХОДИТЬ, ПЕРЕГОВОРИ З СУЧАВСЬКИМ ВІЙСЬКОМ.

Я вважав потрібним спинитися на сих оповіданнях, і на сій ліриці, бо все се

досить характеристичне-не для особи Тимоша, а для часу і оточення. Докладну ж дату події дає лист воєводи Стефана до канцлєра 18 вересня: "Нічого певнішого не маю подати до відома в. м. як те, що 12-го пострілено з гармати сина Хмельницького, і він на сім тижні помер" [1]).

Але-додає Стефан-"чернь з полковниками і сотниками, поправивши шанці при тій фортеці, борються далі, і штурмом їх взяти трудно-хіба виморити голодом; тому я мушу залишити штурми, щоб не тратити людей, і доти їх тримати в обозі, поки вони не піддадуться, або не розбіжаться".

Останні слова пояснюються вістями з королівського обозу, 23 вересня: очевидно, діставши вість про смерть Тимоша, Стефан і його союзники понадіялись на прострацію обложених, викликану сею катастрофою, і спробували їх штурмувати, але попіклись. "Наші й Угри діставши відомість (про смерть Тимоша) цілий день і ніч штурмували, але нічого не добились, тільки понесли велику шкоду в людях" [2]). Рудавский се представляє инакше, як козацьку вилазку, зроблену другого дня по смерти Тимоша. Під проводом Федоровича вибраного за ватажка після смерти Тимоша, козаки напавши на неприятельські окопи, збили сторожу, і викликали таку паніку, що коли б Денгоф не стримав утікачів,-польсько-угорський табор впав би в їх руки (с. 129).

Костин навпаки представляє що козаки, "поставивши після смерти гетьманом якогось Федоровича, стратили всяку енергію і відвагу; одної ночи в їх таборі стався такий переполох, що всі як вівці кинулися на міст, і так тислися, що богато їх попадало в рів і погинуло, а як неприятель догадався б напасти під ту хвилю, то певно здобув би їх табор" [3]).

Коховский оповідає, що козаки заховали тіло Тимоша в наметі і протягом тижня таїли його смерть, чи для того щоб Хмельницький, довідавшись про смерть сина, не закинув гадки про рятуваннє залоги, чи щоб не осмілити сею вісткою ворогів. Представляючи властивою героїнею сеї облоги дружину Лупула, він малює, як то вона з дамами свого двору обходить козаків і з плачем благає, аби далі з такою ж вірністю, як билися за Тимоша, бились за його дружину, що носить в собі його дитину, і козаки схвильовані слізми і красою сих волоських жінок піднявши до гори правиці присягають не полишити, але вірно боронити їх в усіх небезпеках. В коротшій і менш мальовничій форми знаходимо сей мотив і в Th. Eur. [4]).

Сяк чи так, козацька залога не вважаючи на утрату Тимоша дійсно боронилась завзято, і скоро перед союзниками стало питаннє, як же бути далі? Не вважаючи на всі запевнення воєводи Стефана, що хан готов покинути козаків і перейти на сторону короля, инші вісти говорили, що хан рушає в поміч козакам, і кінець кінцем може впасти під Сучаву разом з козаками, або відтяти головне польське військо від того, що стояло під Сучавою. З другої сторони не виключений був якийсь виступ на користь Лупула з боку Порти-її сілістрійського баші наприклад. Се викликало трівогу у коаліції, їй бажалось як найскорше ліквідувати сучавский інцидент-"аби неприятельська сила, наступивши на розділені наші сили не наробила замішання або під Сучавою, або під Жванцем, такого, що й трудно було б полагодити при розділених силах", як висловлюється "Нарратива" з польського становища, і так само алярмував Ракоцій. Висилаючи своїх послів до польського обозу в середніх днях вересня, він обіцяє в найближчих днях вислати під Сучаву нове військо під проводом Кеменя, і просить польський штаб з сього боку зробити все можливе для скоршої ліквідації Сучави: посунути польську армію далі Дністром під Могилів або Рашков, щоб заступити дорогу козакам і Татарам, і відвести сілістрійського башу від плянів наступу, а за те обіцяє по ліквідації сучавської облоги післати своє військо в поміч Полякам на козаків, і т. д. 5). Про Лупула приходили вісти, що до нього вже прийшло 10 тисяч козаків і йдуть в поміч Сучаві 6). Коли б за сім посунув іще сам гетьман, не тільки б Сучава була звільнена, але б уся кампанія, і вся дунайська ситуація набрала б зовсім иншого обороту.

Як побачимо далі, тільки зійшовшися з ханом, і договорившися з ним що до кампанії, гетьман доперва в початках жовтня вирядив сильне козацьке й татарське військо на виручку сина й сучавських скарбів. Козацькі вістуни мабуть перебільшуючи рахують його на 50 тисяч козаків, решта Татар; але й меншого було досить, аби взявши в два огні польсько-угорське військо, що облягало Сучаву, збити його на пірря. Але ся ратункова армія не потрапила дати вісти обложеним, і поки наспіла, вони вже піддалися. Була в яких двох днях від Сучави, коли одержала вість, що сучавська залога замирилася й вийшла з Сучави 7). Поляки вчас зміркували ситуацію й рішили запропонувати обложеним можливо легкі умови, з огляду на можливість порятунку. Угорське і волоське військо нудилося довгою

облогою і хотіло як найскорше покінчити з Сучавою, а королеві хотілось, згідно з обіцянками сих своїх союзників найскорше дістати їх військо для операцій против козаків. Здобути Сучавську залогу силою здавалось безнадійним. “Козаки під сучавським замком ще бороняться сильно. Добре окопались, і ще краще копають далі. Пороху ще мають доволі, але худоби вже нема. Коней мають іще досить, і ними живляться. Коли б їм як скорше післати муки і худоби за ті коні-котрі добрі”, читаємо в одній реляції [8]).

Де що небезінтересне для останніх стадій облоги Сучави, поруч явних видумок, міститься в відомостях зібраних московським гонцем Вонифатьевим в королівськім таборі з 9 до 14 жовтня, себ то в момент капітуляції. В Сучаві з Домною і Тимошем було 10 тис. молдавського війська і 12 тис. козацького, а під Сучавою польського війська з полк. Кондрацким 10 тис., венгерського війська з “полковником Янушем” 2 тисячі, та на семигородський границі стоїть 3 тисячі Ракоцієвого війська. Від Матвія мутьянського воєводи 2 тис., з новим воєводою Стефаном Лоґофетом 7 тис.-стоїть в 6 милях від Сучави на яській дорозі. Польське військо облегло Сучаву, а угорське і мутьянське військо стоїть окремо (порознь). “Одинадцятого” (мб. 21 вересня н. с.) польське військо приступало під Сучаву, але не здобуло; молдавське, угорське і мутьянське військо їм не помогло і на приступ не ходило. А козаки підчас приступу казали Полякам, що Тимоша вбито з гармати в ногу: був він жив після того 3 дні і потім помер, а на його місце козаки вибрали двох людей: Ходоровича та Ковалька. Після сього вибору Ходорович і Ковалько ходили “на вилазку” на Поляків і вбили Поляків 340 чоловіка. Всього пробули козаки в облозі 8 тижнів, і як у них в Сучаві не стало хліба, вони прислали до полк. Кондрацкого таку заяву, що вони готові замиритися з Поляками, аби їм король дав пробаченнє, бо їм нема за кого стояти, як Тимоша вбито. Вислали з городу гармати і три дні “переїздили з польськими людьми”. А за той час півчетвертої тисячі козаків вийшло з Сучави і провезли до Сучави 400 возів усякого запасу. Поляки довідавшися, що козаки везуть до городу всякий запас, хотіли їх захопити і не допустити до города. Але ті козаки стали з ними битись, а з города вийшли люде на вилазку, за той час ті козаки що виїздили по запаси, пройшли до городу; з тих гармат що були вивезені з міста, козаки під той час почали стріляти на польське військо, а потім забрали їх назад до міста. Підчас тої битви взято двох козаків і привезено до королівського обозу, і вони казали на допиті, що Тиміш

живий. Після того козаки сиділи в Сучаві ще 4 дні і випустили 3 тис. козаків "війною"; до них почали приставати різні люде, і Поляки побачивши, що козаків стає все більше, а почувши до того, що старий господар іде "на одсіч Сучави" з козацьким і татарським військом,- відступили від Сучави і йдуть до королівського обозу. Старий господар пішов таки був з Білої Церкви з козаками й Татарами "на одсіч Сучави", але як почув що козаки провезли до Сучави великі запаси, він вернувся з дороги "з Аркужа Поля" (Рашкова?) і став з військом "у Винницях", чекає Хмельницкого, а має з собою 10 тис. козаків і 20 тис. Татар [9]).

Примітки

[1]) Жерела XII с. 264, з оригіналу кор. архіву.

[2]) Міхалов. с. 670

[3]) Вид. Коґальнічану с. 343. Сього Федоровича вибраного за ватажка по смерти Тимоша, Доні зве colenello Fiederenko Nosaceck, huomo di primaria stima nella natione (с. 560)-людиною високої репутації у свого народу, може тому що помішав його з Носачем. Видавець в примітках до сього видання (с. 579) ототожнює його з кальницьким полковником Федоренком, себто Богуном, але з пізнішої історії його смерти знаємо, що Федорович був суботівський козак (див. нижче с. 599). Липинський на тій підставі, що в деяких польських джерелах сучавський Федорович зветься "Поляком" або "литовським шляхтичом", (Fedorowić glahcic litewski-Ґоліньский с. 649) вважає його шлятичом з Білоруси (Z dziejów Ukrainy с. 287). Се могло бути хиба так, що сей Федорович зайшов з Білоруси і пристав до козаків; але сі польські згадки не настільки конкретні, щоб на сім твердо стати. Доні на иншім місці зве його "польським банітом" (нижче с. 598).

[4]) Theatrum с. 417, Коховского I с. 386.

[5]) Жерела XII ч. 308, про се ж посольство в депеші Доні з 25 вересня, ч. 22.

[6]) Ракоцій писав матери 21 вересня: "Сьогодня принесено мині листа від п. Петкі: пише, що Тімуш син козацького гетьмана мабуть помер від рани, і його трупа занесено до палати. Лупул прийшов був на поміч з 10 тис., вони вже стали над Дністром, коли наспів від гетьмана післанець, щоб вони вертали, бо він не може розривати свого війська з огляду на великі сили короля. Козаки в окопах (під Сучавою) мусіли вже пропасти, вигнали до 100 коней-в середу прийшли вони".-Monum. Hung. dipl. XXIV c. 474.

[7]) Оповіданнє Степана Радивила, що був у гетьмана коло 20 жовтня. Акты ЮЗР. X с. 54. Козак Харко Сивий казав, що Хмельницький післав під Сучаву 20 тисяч, а скільки пішло з ними Татар, він не знав-тамже с. 43.

Доні пише, вже після капітуляції Сучави, що до королівської кватири було прислано одного чи кілька листів Лупула до його дружини і козацького сучавського коменданта з заохотою міцно триматися, бо 13-го хан з Хмельницьким і великим військом перейдуть Дністер, щоб визволити Сучаву. Але в королівський кватирі висловлялися підозріння, що Лупул пустив сього листа умисно так, аби він попав у руки Поляків і відстрашив їх від походу на Волощину (с. 568-9).

[8]) Міхалов. с. 683.

[9]) Польські справи 1653 р. кн. 83 стовб. 7 л. 70-73.

КАПІТУЛЯЦІЯ, ПОЛЯКИ ПОБИВАЮТЬ КОЗАКІВ, КОЗАКИ ВИХОДЯТЬ НА УКРАЇНУ.

Кінець кінцем після ріжних нарад з сенаторами, де маршалок Любомірский виступив з гострою критикою всіх королівських операцій і радив, кинувши всякі плани на Україну, тікати завчасу від можливої конфузії до дому-рішено було за всяку ціну зліквідувати сучавський інцідент [1]). Вислано було з відділом кінноти і артілєрією Гувальда, на випадок коли б дійсно прийшло нове козацьке військо обіцяли послати під Сучаву всю кінноту,-але заразом вирядили до обложених, до Лупулової рідні й козацького війська на переговори полк. Маховского як зручного дипльомата: обіцяти

їм життє, свобідний вихід з усім що мали, під обовязком вчинити присягу тільки вірности і льояльности, і виконати ріжні церемонії покори [2]). Кемень, що прийшов під Сучаву з новим військом, теж радо пристав до сього проєкту, іменем угорської сторони і після кількох днів переговорів козацьке військо сильно і безвихідно притиснене безвіддєм, не підозріваючи, що йде поміч, і вже така близька, згодилося на капітуляцію і зложило присягу на поданий йому текст. Умови переказуються в польських джерелах так:

"Обложені вчинять присягу вірности королеві, а Ракоцію і обом воєводам, його союзникам-на добросусідські відносини. На знак покори і вдячности положать всі корогви перед гетьманами і комісарами і віддадуть королеві і князеві ссмигородському, а собі лишають тільки десять, що їм позволив король і семигородський князь. Зложать на землю перед ними ж всю зброю і більшу стрільбу, яку досі вживали, і назад її відберуть потім як зложать присягу.

З замку нічого не візьмуть-лишать так як застали, в людях і річах. Всі шати і достатки Тимошеві будуть віддані гетьманам і комісарам, і все заграблене з церков волоських буде повернене. Виходячи з Волощини ніякої шкоди чинити не будуть. Старому господареві волоському і його прихильникам більше не будуть давати ніякої помочи.

Я, Микола Хведорович, старший на той час війська Запорозького, з товаришами і полковниками своїми присягаю Пресвятій Трійці, Пресвятій Діві і всім святим, що ми дізнавши ласки і милосердя-перед усім короля й. м., н. п. м., і князя семигородського, а також і господарів їх м., присягаємо королеві й. м. на підданство і послушенство за таку його милостиву ласку, кн. семигородському-ніяким чином не наступати ні на осіб, ні на державу його, а навпаки-против неприятелів його ставитись; так саме і що до господарів їх м. і що до умов (капітуляції). Діялося під Сочавою дня 9 жовтня".

В більшости копій сі "пункти" надписуються й подаються за такі що їх козаки мовляв, прийняли, і на них піддалися [3]). Але копія збірки Ґоліньского має инакший заголовок: "пункти найясніш. короля польського, доручені Себастьянові Маховскому" (л. 650), і судячи з їх стилізації, се дуже правдоподібно, що маємо перед собою польський проєкт, поданий

через Маховского насамперед під увагу Кеменя і товаришів-тому зложений латинською мовою. Формула присяги також може бути тільки польським проєктом [4]). Про дійсні умови козацької капітуляції судити на їх підставі не можемо, а властиво-можемо думати, що вона відбулася на умовах ще лекших, тим більше, що за деякими дуже правдоподібними звістками, при капітуляції було застережено, що се сучавське військо після капітуляції пристане до королівського.

Найбільш виразно оповідає се Коховский-мовляв тайною умовою з Федоровичем було договорено, що після сеї капітуляції козацьке сучавське військо під полишеними йому корогвами піде до королівського табору, і буде служити королеві в наступній кампанії, щоб загладити свій бунт. Подібне, тільки менш виразно, кажуть і деякі сучасні листи [5]). Але якби там не умовлялись і що б не обіцялось, все уневажнили віроломні вчинки польської сторони. "Нарратива" й Кравс оповідають, розходячися в подробицях, але згідно в головнім, що коли козаки зложили присягу і стали виходити з свого табору, щоб розстаратись поживи і коней, їм не тільки що продавали поживу по страшних цінах, користаючи з їх тяжкого становища, але й побивали їх, забираючи гроші і здобич-пропало їх кілька сот. Результат був той, що козаки, давши перед тим заставців, тепер не журячися ними рушили собі просто за Дністер з тілом Тимоша і потягли до козацького війська не заходячи до королівського табору; затримали з собою й ротм. Могильницького, що їм придано для безпечности. Сучавський замок розграбували Угри, Волохи і Мунтяни, каже "Нарратива"-Поляки, мовляв, задоволилися самою славою, і Маховский хотів тільки те осягнути, щоб за ті суми, що мають дістати з Лупулових скарбів хан і Порта, вони пообіцяли не підтримувати Лупула.

Кілька конкретних подробиць переказує лист з 20 жовтня [6]): "Се певно, що Сучава 10 жовтня піддалася новому господареві. Козаки, які там були, боячись аби їх не постинали, самі піддались і видали королеві старшину, 16 чоловіка, і їх в обозі стято, а одного Поляка вбито на палю: був він теж між старшиною кілька день перед підданнєм [7]). Козаки з Волохами поріжнилися в обозі і кількох знатних бояр позабивали і постинали; инші втікли з сейменами з табору до замку, а потім до наших передались. Господарева, затрівожена тим, нарешті почала переговори; не менше також затрівожив їх і прихід Кеменя, що недавно прийшов під Сучаву з 6

тисячами війська і з арматою для облоги. Козаки видали 3 гармати, що стріляють трьохфунтовими кулями, 40 гаківниць і всі корогви; при тім зложили присягу на вірність королеві і Річипосполитій, і на приязнь новому господареві і Ракоцієві. Мають іти до королівського обозу з п. Маховским. Все добро Тимошкове, всю здобич лишили в замку. Тамже лишилося тіло Тимошкове-в однім склепі, в труні, накрите двома коврами [8]). Господаревій лишено на волю вибирати-чи їхати до чоловіка на Україну, чи до Польщі, де собі вибере. Новий господар зараз спровадився до Сучавського замку, і там мав бути при скарбах до дальшої диспозиції короля: лишено при нім і тих скарбах тисячу німецької піхоти. До обозу прислав двох бояр, заявляючи своє підданство королеві і готовість іти з усіми Волохами в поміч против кождого неприятеля- зараз має післати до короля своє військо мультанське й угорське".

Польний писар Ян Сапіга, що "для своєї приємности" вибрався під той час до Сучави, як раз потрапив на те як козацьке військо виходило з обложеного міста-з можливою парадою. При новім начальнику їх Федоровичу йшла окрема почесна сотня, перед ним вели шестеро коней-хоч козакам, потративши коней в облозі приходилось страшною ціною купувати їх від Поляків. На возі везли тіло Тимоша, вкрите довгим білим покривалом з нашитими на нім червоними і чорними хрестами. Сапіга вважав потрібним чемно привитатися з ними в такій обстанові [9]).

Лупулова дружина, хоч трималася під вартою в окремому шатрі, довідавшися про приїзд Сапіги і Конєцпольского, знайшла спосіб побачитися з ними (настільки все було підкупне навколо!). Сапіга описує її як даму гарну вродою [10]), приємну в розмові, незвичайно виувіченою в виразах, вона гідно зносила свою нещасливу долю і висловлювала тільки жах перед наміром "Лоґофета" скалічити її дітей "з варварських хоч і політичних мотивів"-утяти носа синові і уха доньці, щоб син не міг претендувати на воєводства, а донька не могла вийти за яку небудь визначну особу. Прощаючися вона кинулася до ніг Сапіги і Конєцпольского, благаючи їх вставитися перед королем, щоб він не позволив Лоґофетові скалічити її дітей: "нехай не думає, що вони не досить іще нещасні, вродившись від такої нещасливої матери". Сама вона не знає що робити з собою: хотіла б до батьків, але боїться їх гніву, бо вони з самого початку були проти її подружжя з Лупулом; поїхала б до Царгороду,

але не певна чи вдасться її чоловікові вернути собі господарство-бо хоч він і має сильних протекторів, але вона знає, як трудно йому буде дістати інвеституру против волі сусідів. Се говорилося очевидно з бажаннєм дістати запросини до Польщі і король дійсно післав їй запросини розгоститися в однім з його маєтків-тільки Стефан не згодився випустити її з своїх рук, і настоював на раціональности скалічення Лупулових дітей, бо мовляв се у них так ведеться для забезпечення влади: убивати дітей попередника або калічити їх так, щоб вони не могли претендувати на пануваннє.

Про свого чоловіка, казали, воєводина відзивалася з обуреннєм, мовляв се його Біг карає за його лукавство, інтриґи против сусідів і грошолюбство. Про гроші дані Тимошеві потверджувала мовляв вище наведене оповідання- казала, що він одержав від неї в золоті й сріблі більше як на 100 тисяч угорських червоних.

Про грошеві операції з козаками і бійки при виході з облоги Доні в депеші 16 жовтня оповідає такі поговірки в королівській кватирі: "Через недогляд польської старшини козаки купили у наших 500 коней, в день їли і пили з усіма разом, потім пішли бійки, і богато побито на смерть, вночи вони відійшли до певного місця і своїм звичаєм окружили себе возами. Наші думали, що вони лишаться тут і боронитимуться-бо пішла чутка, що Татари надходять їм у поміч. Але рано вони відійшли з своїм новим командантом Федоровичом, польським шляхтичом, настановленим на місце Тимоша" (с. 366).

Три дні потім він додає такі пояснення: "Загальна гадка така, що Маховский хотів як найбільше вибрати грошей від козаків і повадився з ними мякше ніж би годилося з бунтівниками доведеними до крайньої нужди в поживі. Се потверджується тим що він позволив їм купити до 500 коней, щоб вивезти тяжкі скрині та коробки, так що-казали-як би семигородський ґенерал і Кондрацкий не виступили против нього, то козаки, платячи високо понад вартість, купили б (коней) далеко більше, і наші з жадности до грошей не спинились би й перед тим, щоб зістатися пішо" (567).

В козацькім війську про капітуляцію розповідали так: Після смерти Тимоша козаки трималися в обозі, але мали великий голод, їли коней і шкіру і замирилися з господарем Стефаном на тім, що вони вийдуть з тілом

Тимоша і з зброєю, і з трьома гарматами; лишилося козаків живих і вийшло з облоги тисяч чотири. З Тимошевої служби (?) всякої і з скарбу сочавського Стефан узяв четверту частину, а решту віддав Ляхам, Мультанам, Венграм і Шведам і відправив їх; Ляхи за королівським наказом пішли до короля, а сам Стефан до Яс, і з ним пішло чоловіка з сотню [11]).

Гадяцький козак, цитований вище, що був у гетьмана, коли там одержано останнє потвердженнє смерти Тимоша і капітуляції, оповідав ще загальніше: як Тимофій помер, то волоський господар Стефан Лоґофет замирився з козаками, що сиділи в Сочаві на тім, що вийдуть з города з тілом Тимофія, а скарби й Лупулову дружину з сином там облишать [12]). Цікаво, що в обох оповіданнях підчеркується, що сучавська залога замирилася з воєводою Стефаном, і замовчується договір з Поляками. В тім моменті, коли гетьман і старшина запевняли Москву, що ніяким чином не миритимуться з Польщею, се була мабуть неприємна подробиця і замовчувалася навмисно. Можливо, що се не лишилося без впливу і на лиху долю, яка потім спіткала привідцю капітуляції Федоровича.

Примітки

[1]) "Того ж дня (4 жовтня) від господаря (Стефана) і п. Кондрацкого новина, що Сефер-казі йде з військом на переді, а за, собою має хана, і вже самі Волохи, що стоять при союзниках, почали хитатись. Король й. м. порадившися з присущими сенаторами і деким з війська, постановив вертати (від Бару над Дністер)-аби не стратити війська свого під Сучавою, котрого там 5 тисяч, а особливо чужоземських пішаків і армату"... "Господарова, замкнена в Сучаві, просить милосердя короля й. м., і віддає всі незмірні скарби, що має при собі-тільки тут задача, хто їх має дістати: Мультани, Угри чи Поляки? Більше як три дні вона не буде чекати, притиснена голодом і всякими недостатками, і се мотиви переговорів, доручених Маховскому-Міхал. с. 678 і 682. Се питаннє-кому саме піддадуть ся сучавські козаки: Полякам, Уграм чи Стефанові, очевидно

дуже цікавило союзників-з огляду на сучавські скарби. Доні пише з обозу 25 вересня, мовляв Кондрацкий дає знати, що козаки мабуть заведуть переговори про умови гонорової капітуляції, але як переказував оден полонений, ще не погодилися, кому піддатися: найбільша частина хоче піддатись Лоґофетові, деяка частина-Уграм, а решта Полякам. Тому Кондрацкий вважає корисним, щоб король післав від себе якусь поважну особу, яка б могла вплинути на козаків, щоб піддалися Полякам"-с. 562. Про місію Маховского "з титулом і правами комісара"-Narratywa с. 154.

2) Доні деп. XXIV a і XXV b, Кохонский с. 384.

3) Міхаловского с. 682, Осол. 1453 с. 363. також у Рудавского і Коховского.

4) Тому й імя старшого-"Микола Федорович", може бути вірне, а може й ні.

5) Див. нижче лист Барановского з 20 жовтня.

6) Лист якогось Барановского з Стариск у Міхаловского с. 690-1, інформатором являється якийсь не названий на імя поручик; деякі відомости я переставив, збираючи разом.

7) Се мабуть ті самі убийства, про які говорить Кравс і Коховский, тільки Кравс, прикрашуючи і прибільшуючи своїм звичаєм, представляє так, що Поляки і наємне німецьке військо вибили козаків до ноги і відібрали у них здобичу, не випустивши з Волощини. Мовляв козаки вийшовши з табору після замирення і придбавши поживи, попробували знову замкнутись, але Кемень змусив їх до нової капітуляції, заборонивши під карою смерти продавати їм що небудь, поки вони не зложили зброї і не вийшли з табору; але ніякої кривди з боку Угрів вони, мовляв, не потерпіли, а побили їх Поляки і "Шведи" (з наємного війська)-с. 217-8.

8) Зацитую ще коротку згадку Павла з Алєпа. "Тимофія поховали вийнявши з нього середину і набальзамувавши. Положили в труну обшиту оксамитом зовні і в середині. Перед смертю він отримав радісну вість, що жінка родила йому двох хлопців; не потішився ними, бо й року не пожив з жінкою"-ст. 107-8.

9) Доні переказує його оповіданнє в депеші з 19 жовтня, XXV b.

[10]) З оповідань ріжних осіб Доні описує нунцієві її вбраннє: вона одягається на турецьку моду: носить оксамитну сукню довгу аж до землі з розтятими рукавами; рукава сорочки дуже довгі, завинені на запястю й застібнені ґудзиком з дуже дорогим діамантом. На голові має округлу шапочку з найкращих соболів, а з коміру звисають великі перли, сплетені в ланцюг-с. 570.

[11]) Акты ЮЗР. X с. 58.

[12]) Тамже с. 54.

ЛУПУЛОВІ СКАРБИ, АРЕШТ ЛУПУЛА, ЖАЛІ ЯН. РАДИВИЛА, ПОХОРОН ТИМОША, ДОЛЯ ДОМНИ РОКСАНДИ, ЇЇ ЛИСТИ ДО ЦАРЯ.

Лупулові скарби не оправдали себе: така була загальна поголоска, переказана у Твардовского і Коховского, і мабуть вірна, бо ніде тих скарбів не чути; Коховский переказує ріжні пояснення, де се так вони поділись: одні здогадувались, що Лупулова роздала їх підчас облоги козакам, або що їх поховала; инші думали, що сам Лупул розмістив свої гроші під проценти у ріжних заграничних банкирів [1]).

Були підозріння і на Кондрацкого: навіть скору його смерть поясняли тими неприємними поголосками, що ходили про нього: ніби випустив козаків за гроші з облоги.

Татари, не діставши скарбів, пошукали своєї шкоди на Поляках: “Сочавчики”, ідучи в неладі до головного війська, наскочили на Татар, і були пограблені, побиті, навіть корогви потратили [2]). Лупул якийсь час крутився над Дністром коло Раштова, не рискуючи пройти до Сучави з тими помічними козацькими полками, що прийшли до нього, а тепер старався заохотити хана до походу на ратунок Сучави-їздив то до Хмельницького, то до хана, намовляючи їх до походу. Після того як прийшли вісти про капітуляцію сучавської залоги і про те, що козацько-татарське військо пустилося за воєводою Стефаном, щоб відібрати від

нього сучавські скарби, він випросився у гетьмана і собі, по ті скарби-і по свою рідню. Павло Яненко-Хмельницький, що був післаний від гетьмана, щоб відставити Тимошеве тіло до Чигрина, каже, що гетьман і хан дали Лупулові в супровід зо дві тисячі козаків і Татар, але з дороги гетьман звелів їх вертати, а старого господаря наказав відпровадатити до Умани, чому- сього козаки не могли пояснити, і дійсно се зістається незрозумілим [3]).

Лупулова сімя зісталася в руках Стефана; козаки оповідали, що він таки велів скалічити свого хрещеника-Лупулового синка: розпороти йому ніс, аби він не міг претендувати на господарство, а мати його "заслав на село". Але Костин свідчить, що Лупулового синка фактично не скалічено, і він кілька років пізніш дістався на господарство [4]).

Лупула ж зажадав собі від гетьмана хан і гетьман його велів видати. Про се розповідали московським послам в грудні в Умани-наказний полковник і городовий отаман: гетьман велів Лупулові бути в Умани, але потім прислав по нього хан чоловіка з 30 яничарів, і з ними гетьман чоловіка 20 своїх козаків, і вони взяли Лупула і повезли до Криму. А тому мовляв видав його гетьман ханові, що "Лях Суловський", що був раніш в Умани підстаростою, вхоплений "в загонах" на допиті розповів гетьманові про невірну поведінку Лупула: "коли гетьманів син Тимофій був в облозі в Сочаві, князь Василь (Лупул) писав польському королеві, щоб він прислав на нього своє військо,- і за се гетьман віддав князя Василя" [5]).

Очевидно ханові скортіло дістати щось із Лупулових скарбів-уже не сучавських, а тих його заграничних депозитів, про які тепер раптом заговорили на всіх язиках, і всякими способами стали їх дошукуватися: родина Лупула, воєвода Стефан і сам царгородський диван. Відомо напр., як воєвода Стефан дошукувався Лупулового депозиту, 40 тис. золотих, що він зложив в однім з афонських манастирів, і кінець кінцем сі гроші арештував великий візир (в лютім 1654 р.). З сих мотивів, а також щоб зробити кінець балачкам про заходи Лупулових прихильників коло привернення йому господарства, диван кінець кінцем велів відставити Лупула до Царгороду і там він помер не дождавшися повороту на господарство [6]). Родину його старався дістати до себе Януш Радивил, але воєвода Стефан не хотів її пустити з своїх рук, боячись, що вона почне

зараз же доходити наново свого господарства-як не через Радивила то через Хмельницького. Таке переконаннє мали і в Царгороді, і тому очевидно, й забрали туди Лупула. Реніґер пише з Царгороду в грудні, що модавська справа не вважалася тут ліквідованою: Лупул живе, хоч і в ханових руках, його донька, як кажуть, родила сина від молодого Хмельницького по його смерти тому козаки мабуть не лишать молдавського господарства. Коли Поляки переможуть козаків, се забезпечить спокій князям-союзникам, як ні-то буде знову війна [7]).

Януш Радивил був незвичайно роздражнений і розжалений таким фіналом сучавської справи. В листах своїх [7]) він різко критикує королівську поведінку і виливає свої почуття над бідним тестем, таким вірним союзником і слугою Річипосполитої, позбавленим через неї влади, рідні і всього майна. Хмельницький певно не лишить старого господаря без своєї помочи; чи ж не краще було королеві прийняти його зріднею під опіку Річипосполитої, ніж віддавати в руки варварів-його, недавно ушанованого польським шляхетством з усім потомством?

Незадовго сі жалі мали самим фатальним чином вплинути на політичну орієнтацію невінчаного короля Литви.

В королівськім таборі також заднім числом схвилювалися сучавським фіналом- саме тим що козаки кінець кінцем пішли собі свобідно до головного війська. “З-під Сучави козаки, зложивши присягу, пішли до Хмельницького, взявши тіло Тимошеве; пишуть що Маховский повернув їм самопали й шаблі; виправдувався з того-але ex nihilo nihil”, переказує оден обозові вісти середини жовтня [9]). “Сучаву взято з замком 11 жовтня; Кондрацкий і Маховский пустили 6 тис козаків-а згинуло їх 15 тис.; буде Маховский мати великий клопіт”-пише королівський коморник з обозу [10]). “Козаків тих що були в облозі в Сучаві, вийшло 4 тис., п. Маховский і п. Кондрацкий випустили їх вільно, взявши окуп (на боці приписка Ґоліньского: “кажуть, що 200 тисяч”); пішли вільно на Україну, взявши з собою тіло вбитого Тимошка. Все військо і король й. м. дуже гніваються на них (Маховского і Кондрацкого) що їх випустили” [11]). “Новини з України до Кракова”, записані самим Ґоліньским: “П. Кондрацкий взяв від козаків, що відкупились, 200 тис. і так вільно випущено їх за присягою: забрали свої достатки й скарби, скільки того було, і Тимошкове тіло з собою

забрали" [12]). А лист одержаний в Лянцкоруні з обозу "з датою 6 листопаду" в тій же збірці додає: "П. Маховский здав прилюдну реляцію з своєї сучавської комісії, але краще був би стримався, бо тільки відважно (голословно?) задав фальш усім, хто говорить, що ніби то він за приватним королівським наказом випустив козаків. Не подякувано йому ні трохи, тільки сказано, щоб з тою реляцією готов був стати на соймі, як би того була потреба. Так і лишиться під бичиком кождого"

Ще гірше скінчив той Федорович, що взяв провід над сучавською залогою по смерти Тимоша і складав умову з Маховским. Як ми бачили, Доні підчеркнув незвичайні, гетьманські гонори, що йому показували козаки, а такі річи взагалі не подобалися гетьманові. В королівській кватирі була про Федоровича така репутація, що він богато поміг привести до капітуляції [13])-се теж не могло йому вийти на здоровлє. Єсть у Доні ще натяк, доволі неясний, що правда, на якусь причетність Федоровича до змови на гетьмана [14]). Офіціяльне козацьке пояснення було таке, мовляв гетьманові було донесено, що Федорович при капітуляції взяв собі частину "Тимошевого скарбу", а потім, збираючи козаків, виявив якісь зрадничі наміри (зле мислить над гетьманом і над усім військом Запорозьким). Тому гетьман велів свому довіреному чоловікові чигринському отаманові Л. Капусті, що був тоді в Корсуні, де пробував Федорович, обшукати його, і коли обшукуваннє потвердиться-відставити його до Суботова, як суботівського козака, і там стяти. Капуста його арештував і при тім "вийняв" у нього дещо з Тимошевих річей. Се мабуть послужило потвердженнєм обвинувачення, і в останніх днях листопада Капуста приставив Федоровича до Суботова [15]). Очевидно, там зараз же над ним і виконали гетьманський рішенець, так би сказати-при гробі Тимоша, що був привезений тиждень перед тим до Суботова його свояком, Павлом Яненком-Хмельницьким, "наказним полковником київським". Гетьман умисно посилав його з військового табору, щоб спровадити тіло Тимоша до Чигрина, не завозячи до війська. Таким чином відпадає ся чула сцена стрічі гетьмана з тілом сина в поході, що пішла в літературі-її в дійсности не було.

Про віддані Тимошеві посмертні почести записує поголоску, що ходила по Україні, Єрлич в своїх записках: король велів віддати честь його тілові-"коштовно оббивши труну везти її чотирма кіньми іількома хоругвами відпровадити до Чигрина, до батька". І ся куртуазія не мала в

дійсности місця, бо сучавська залога відставила Тимофієве тіло до війська Хмельницького ще перед замиреннєм. 2 листопада привезли його до Чигрина, під доглядом свояка Павла Яненка. Московські посли, що під ту хвилю були в Чигрині, описують докладно церемонію. Тимошева жінка була тоді в Суботові, стріла його там і з ним приїхала до Чигрина. Там стрічали його: гетьманова дружина, син, доньки, наказний полковник Василь Томиленко і козаки кінні й піші зі зброєю. Духовенство в ризах з образами теж виходило стрічати його за місто, "на поле". Як заносили тіло до церкви, козаки стріляли з рушниць, а з городу з гармат. Поставили його в церкві, і до приїзду батька ховати не будуть [16]).

Цікаво одмітити нарешті кінцеву увагу Рудавского, якось досі не завважену. Він каже, що Тимоша, сього "неосвіченого, грубого і жорстокого хлопця", "грецькі лестощі наділили небесними почестями і проголосили славним мучеником" (с. 129). Чув він справді що небудь про такі церковні почести, шкільні панеґірики? Річ досить інтересна для ближчого розслідування. Поки що маємо тільки коротку похвалу йому як поборникові грецької віри в устах Павла Алєпського, наведену вище (с. 589).

Побувавши потім в Чигрині, він описав гробовець Тимоша, і свою стрічу з його вдовою, що жила там-пожалував її гірку долю [17]). Потім ми бачимо її в Рашкові. Костин оповідає, що її брат, Стефаниця, ставши воєводою молдавським після Ґеорґіци Стефана в 1658 р. захотів силою забрати її з Рашкова, що їй подарував старий Хмельницький по смерти Тимоша, і вона проживала там; він вибрався на Рашків походом, але нічого не міг зробити і мусів з нічим вертати, тільки накликав новий козацький похід на Молдаву [18]). Домна Роксанда дійсно лишилася далі в Рашкові. Відси 1 січня 1660 р. при тій нагоді, що якийсь московський аґент Лукіян Іванович приїздив до Рашкова відбирати присягу, "Домна Роксандра Тимошиха Хмельницька", як вона себе називає в своїй чолобитній, вислала до царя свого служебника Георгія Каріазі з поздоровленнєм і проханнєм, щоб цар велів дати їй "хрисовула" на доживотне володіннє "трьома маєтностями", наданими їй від "гетьмана Богдана Хмельницького" [19]).

Дістала вона того "хрисовула" чи ні, не відомо. Вона вже не згадує про нього в иншім листі до царя, писанім чотири роки пізніш, в березні 1664 р., з того ж Рашкова, де вона далі мешкала. Сим разом приводом послужило,

що в Рашкові у неї опинився єродіякон Мелетий, повертаючи з Волощини з царськими дорученнями: тому що від Дністра до Дніпра не було переїзду через Ляхів, вона того Мелетія тримала у себе більш як місяць, "охороняючи його як своє око", поки ті "віроломники" з соромом розійшлися, і вона могла виправити його до київського воєводи. Що вона при тім хотіла від царя, не ясно-через оту риторичну украшеність стилю. Здається вона висловлює бажаннє, щоб цар позволив їй переїхати до Москви і там дав можливість спокійно дожити вік, після того як повмирали "всі ближчі й дальні родичі її", і вона видимо досить сумно і небезпечно почувала себе в своїм Рашкові [20]). Можливо, що се докладніше мав вияснити її післанець, що їхав від якогось молдавського боярина.

В дописці Домна додає проханнє до царя висловлене більш конкретно. Вона просить випустити чоловіка одної з її служебниць Василя Калачинського, що їздив попереднього року до Москви в посольстві від Юрия Хмельниченка і "за зраду Юраськову"-як значиться в довідці доданій до сеї чолобитної, був засланий до Нижнього Новгороду і засаджений до вязниці.

В усобиці що почалася на Україні, приходилось їй нелегко в сій пограничній твердині. Весною наступного року партизани московські перевели у неї в Рашкові реквізицію запасів, яка її так дошкулила, що вона звернулася по рятунок до польських пограничників-"писала, щоб прислали військо і вивезли її з Рашкова". Сі листи були перехоплені, і звісний Дрозд поспішив до Рашкова на розправу за таку державну зраду: "не роблячи ніякої кривди міщанам, велів Домну бити, і майно її забрати, і тим майном наняв Волохів і Татар бучацьких" [21]).

Але "мужественна невіста", як її позиває Величко, не вступилася і після сього з свого Рашківського володіння, і ми ще стрінемося тут з нею. Довго ще сидить вона тут на волосько-українськім пограниччу, як пригадка сеї династичної комбінації, що такого розголосу наробила, такого враження задала свого часу, і дійсно могла мати великі політичні наслідки, коли б пляни старого гетьмана здійснились.

Примітки

[1]) Коховского с. 390.

[2]) Narratywa с. 159-60.

[3]) Про се оповідання Степана Радивилова-що татарсько-козацьке військо погналося за воєводою Стефаном; Яненка-Хмельницького-що Лупул відпросивсь і собі в погоню, й Івашка Скачка, що провожав Василя.

[4]) Вид. Коґальничану с. 367-тут оповідається як наступник Ґеорґіци Ґіка з честю вислав родину Лупула до Царгороду, де вона ще зостала його в Едикульській вязниці.

[5]) Акты ЮЗР X с. 83-4. В реляції з обозу до Лянцкороньского, ніби то з 6 листопаду (мабуть пізніш?), у Ґоліньского с. 657: "хан був узяв в окови (w okowy) Василя, старого господаря, тому що не має йому чим заплатити потім як забрано сучавські скарби, але згодом, за заходами його вестерніка, випустив його". Ся вістка про звільненнє була хибна-хіба що може невільничий режім Лупулові полекшено. Про те як привезено його до Криму оповідав московським послам 20 (30) листопада в Криму "Жидовин Исупко Яковлев": хан прислав з Волощини в город Козлов волоського князя-його донька була за сином Б. Хмельницького, та його вбили з гармати: Ісупко чув се від тих людей, що його привезли. Хан хоче відправити його назад до Волощини і післав у сій справі умисного гінця до Царгороду.-Крим. справи 1653 р. стовб. 17.

[6]) Про се Кравс с. 219. Перші чутки про його висилку до Царгороду Жерела XII с. 280.

[7]) Жерела XII с. 273.

[8]) Лист до канцлєра з 10 жовтня Hurmuzaki Docum. suppl. II. III ч. 36. лист до Богуслава Радивила 18 жовтня. Теки Нарушевича 147 с. 282-3.

[9]) Міхалов. с. 689.

[10]) Ґоліньский с. 665-лист позначений 22 жовтнем, але з змісту виходить, що раніший.

[11]) Тамже с. 654.

[12]) Тамжс с. 665.

[13]) Acte c. 239.

[14]) В депеші 5 листопада він пише: "Торік підозрів Хмельницький, що оден Поляк-шляхтич, баніт, що командував його військом, хоче його вбити, тому велів його арештувати. Але він виправдався і був пущений вільно. Тепер його обвинуватили в тім самім, і видано наказ, щоб його вхопили. Але прийшлось на те післати богато людей, і хтось з старшини остеріг його. Він з ним і втік, і кинувся до ніг й. кор. в., бажаючи пробачення для себе і своїх. Сей випадок мабуть поставить у підозріннє і другого Поляка-баніта: того Федоровича, що командував козаками в Сучаві" (с. 573).

[15]) Акты ЮЗР. X с. 57.

[16]) Там же.

[17]) Оповіданнє се наведене далі, в розд. IX.

[18]) Вид. Коґальнічану с. 367.

[19]) Сей лист Роксанди, писаний грецькою мовою, заховався в ориґіналі в актах Посольського приказу. Молдавські грамоти ч. 32. Після повного царського титулу і побажання всякого добра, вона вимовляє свою радість з приводу успіхів козацького і царського війська над ворогами-все се в виразах дуже загальних, як цілий лист взагалі служить типовим взірцем риторичного пустословія, і по сім наступає найбільше конкретна частина, котру я теж переказую тільки в скороченню, з огляду на її многословність: "Тому прошу я, раба твоя, велику твою державність про три пільні маєтности, що подарував нам гетьман Богдан Хмельницький до віку мого, скільки його буде: покажи свою щедроту, обдаруй нас сими маєтностями до віку нашого, на прославленнє твоєї царської милости. Я не просила б про се твоє велике царство, коли б сподівалася, що твоя висота визначить нам

инші добрі володіння, аби я мала з чого жити, як одна з вірних підданиць твоєї держави-що засвідчить тобі твій вірний раб Лукіян Іванович, що приходив сюди-до Рашкова і Гриконт, як великому твому царству цілували хрест і євангелію я і всі люде мої від усеї душі й серця, щоб бути вірними державі твоїй. Прошу і благаю включити мене і сі маєтности до твого хрисовула, щоб я мала їх як визначне добродійство від тебе на мій прожиток і на кінець мого життя. Зволь описати їх (тим хрисовулом), щоб до них не мішались ні полковники, ні козаки, ні монастирі. Прошу наділити нас таким хрисовулом і післати його нам з Георгієм Каріязі-вірним рабом твоєї держави. 1660 р. января 1. Раба твого великого царства Домна Роксандра Тимошиха Хмельницька".

[20]) "Смиренно прошу батьківського милосердя в цар. вел., щоб я принята була під кріпку руку в. ц. вел і від богатьох літ бажавши душею моєю милосердя в. цар. вел., очима моїми могла його дізнати, будучи в літах своїх сліз них-лишившися після померших усіх моїх ближніх і дальших родичах. А я сподобившися такого милосердя, доки здоровя мого стане, цареві небесному молитимуся за ваше ц. вел., щоб продовжив віку на поширеннє і оборону віри православної, і вірною підданою і найнижшою служебницею в. ц. вел. буду, як померлі-Б. Хмельницький і син його, а мій муж Тиміш до смерти в. ц. вел. безнастанно служили і не відступали", і т. д. "Список с листа з белоруского письма" в молдавських справах 1664 р. стовб. 2. "Дата: В РашковЂ марта 10-го дня лЂта 1664-го, Домна Роксанда Хмельницкая рабски челомъ бьетъ вашему царскому величеству".

[21]) Акты Ю.З.Р V с. 264.

Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 9. Пол. 1. — Київ, 1928. — 602 с.;

Дев'ятий том висвітлює події Хмельниччини 1650-1657 років. Перша половина цього тому охоплює період від 1650 р. (похід на Молдову) до 1654 р. (Переяславська умова). Дрега половина цього тому висвітлює події Хмельниччини від 1654 р. (після Переяславської умови) до 1657 р. (смерть Б. Хмельницького).

[*Репринтне видання*:
Грушевський М. С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. — К.: Наук. думка, 1991. — . — (Пам’ятки іст. думки України). — ISBN 5-12-002468-8.
Т. 9. Кн. 1 — 1996. — 880 с. — ISBN 5-12-004829-3 (в опр.).